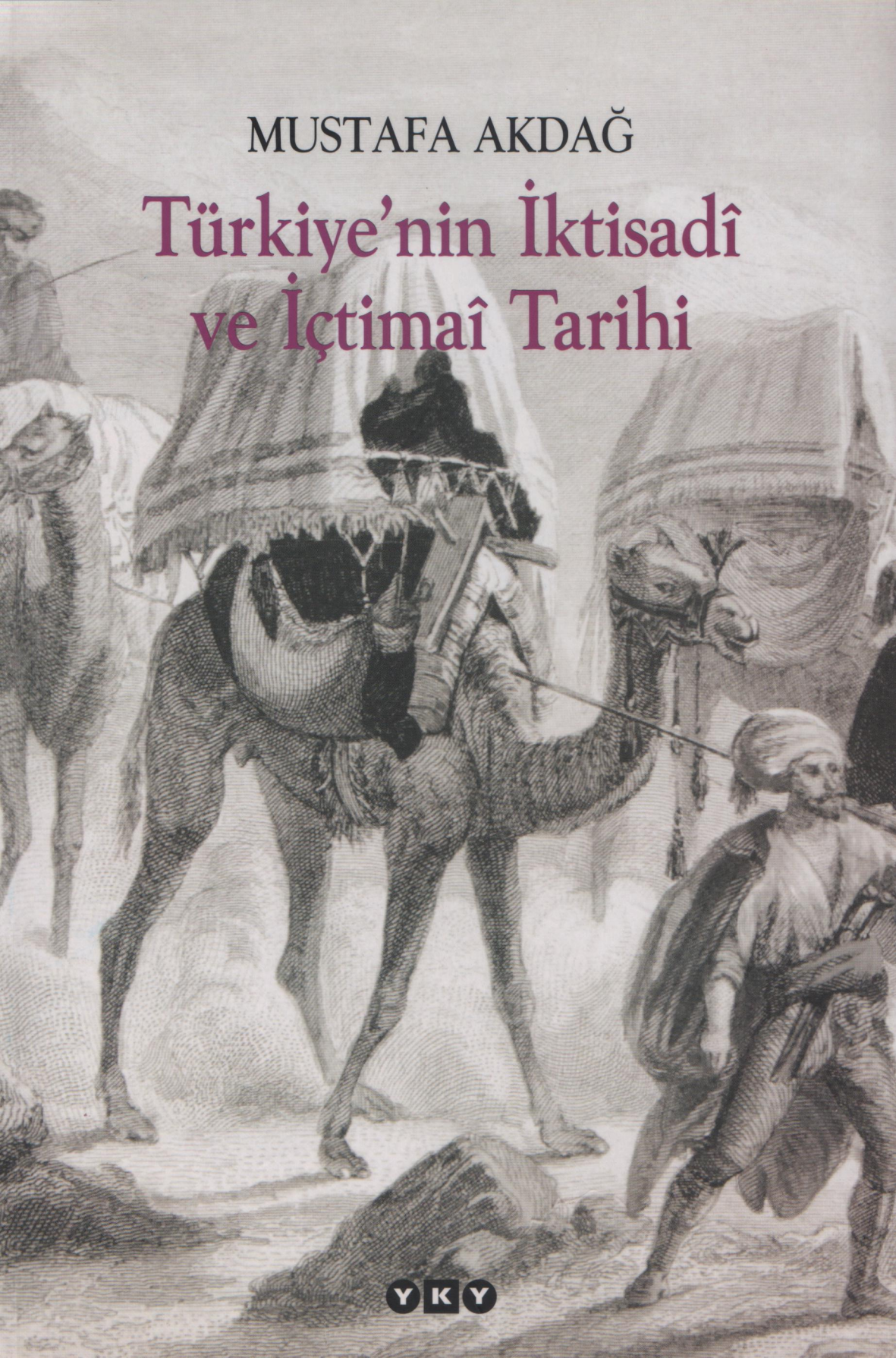
MUSTAFA AKDAĞ

Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi

YKY

Mustafa Akdağ'ın
YKY'deki kitapları:

Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - Celâlî İsyanları (*2009*)
Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (*2010*)

MUSTAFA AKDAĞ

Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi

YKY
İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınları - 3031
Tarih - 57

Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi / Mustafa Akdağ

Kitap editörü: Nuri Akbayar
Düzelti: Alev Özgüner

Kapak ve sayfa tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Gülçin Erol

Baskı: Promat Basım Yayım San. ve Tic. A.Ş.
Sanayi Mahallesi, 1673 Sokak, No: 34 Esenyurt / İstanbul

1. baskı: İstanbul, Ocak 2010
ISBN 978-975-08-1717-5

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2007
Sertifika No: 12334
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 11
Kısaltmalar • 13

I. CİLT (1243-1453)

Kısım I: Selçuklu Rejimine Son Veren Büyük Karışıklık Devrinde Türkiye (1243-1327)

1- XIII. asırda Anadolu Türk Cemiyeti • 17
   a) Başlıca hatlarıyla içtimaî yapı • 17
   b) Türk şehir topluluğu • 20
   c) Köy topluluğu • 28
   d) İktisadî düzen • 31
2- İçtimaî Düzenin Soysuzlaşması • 36
   a) Askerî iktâ topraklarının vakıflara geçişi • 36
   b) İktisadî düzenini sarsılması • 40
   c) Dinî inançlarda karışıklık • 44
3- Selçukî Sultanlığına Son Veren Hadiseler • 48
   a) Sultan ile divan ve hükûmet idaresi • 48
   b) Siyasî buhranlar • 57
4- Selçukî Sultanlığı Topraklarının Parçalanması • 69
   a) Siyasî birliği yıkan olaylar • 69
   b) Güneydoğu Anadolu Türkmen çevresi • 72
   c) Rum (eski Danişmendiye) sahası • 74
   ç) Karaman (eski Yunan Vilayeti) sahası • 77
   d) Uç vilâyetleri sahası • 79
5- Anadolu Beylikleri Devri • 88
6- Osmanlı Beyliği Kurulurken • 94
   a) İçtimaî ve iktisadî şartlar • 94
   b) Siyasî şartlar • 100

7- Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu ve Büyümesi • 102
a) Osmanoğullarının kökü • 102
b) Osmanlıların etnik vaziyeti • 109
c) Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu • 113
d) Osmanlıları beylikten hükümdarlığa yükselten dahilî hadiseler • 118
e) Saltanattan önceki Osmanlı fetihleri • 123
8- Rum Selçuklu Sultanlığı Tahtı İçin Mücadeleler • 140
a) Tahtın boşalması • 140
b) Rum tahtının yeni namzetleri • 167
c) Beyliklerin müstakil olma gayretleri • 174
9- Siyasî Birliği Kurma Şartlarının Osmanlı Beyliğinde Belirlenmesi • 178
a) XIV. asrın ilk yarısında Osmanlı ailesinin kazandığı üstünlük • 178

Kısım II: Türkiye'nin Osmanlı İdaresine Geçişi
1- Osmanoğullarının Rum Selçuklu Tahtına Cülûsları • 183
2- Osmanlı Rejiminin Kuruluşu Devrinde Müesseseler • 187
a) Cemiyet • 187
b) Hükümdarlık • 189
c) Divan • 191
d) Askerî teşkilât • 196
e) Sivil idare • 202

Kısım III: I. Murad'ın Cülûsundan II. Murad'ın Ölümüne Kadar Türkiye
1- Osmanlı Rejiminin Bütün Türkiye'ye Hâkim Oluşu • 207
a) Siyasî parçalanmaya son verme gayretleri • 207
b) 1402 Ankara felâketinin sebep olduğu içtimaî ve siyasî sarsıntı • 225
c) Ankara felâketinden sonra içtimaî ve siyasî düzenin yeniden kurulması • 236
d) Türkiye siyasî birliğinin başarılması işine devam • 252
e) Osmanlı şehzadeleri arasında taht ihtilâfı • 264

Kısım IV: Osmanlı İdaresinde Türkiye Devlet Teşkilâtı
1- Divan • 277
2- Vilâyet İdaresi • 285
3- Ordunun İdaresi • 293

Kısım V: Umumi İktisadi Hayat
1- Dünya Ticareti • 307
2- Yakın Doğu'da İktisadî Buhran • 314
3- XIII. Asır Ortalarından XIV. Asır Ortalarına Kadar Türkiye'de İktisadî Kararsızlık • 321
4- Osmanlı Rejiminin Kuruluşu Sırasındaki Yeni İktisadî Şartlar ve Geçici Ferahlık Devri • 327
5- Yeni Türk İçtimaî-İktisadî Düzeninde Nüfus ve İskân Unsuru • 335

Kısım VI: Osmanlı Rejiminde Mali Usul
1- Para Sistemi (Akçenin Darbı ve Dolaşımı) • 355
2- Vergi Sistemi • 360
Haritalar • 367

II. CİLT (1453-1559)

Önsöz • 373

Kısım I: Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Döneminde Türkiye (1453-1559)
A. XV. Yüzyılda Türk Toplumu • 375
1- Yeni Toplumsal Karışım • 375
2- Şehir Toplulukları • 392
3- Köy Topluluğu • 401
4- Azınlıklar • 404
5- Dinî Durum • 408
B. Osmanlı Rejiminde Hükûmet Sistemi • 416
1- Padişah ve Taht • 416
2- Merkez Hükûmeti • 417
3- Kaza İdaresi • 425
4- Adlî Düzen • 434
5- Ordu (Sosyal Yönden) • 439
C. Fonksiyonel Ayrışım • 446
1- Sınıfsal Bölümleşmenin Gerçek Etkeni • 446
2- "Askerî" Sınıfı • 447

3- "Şehirli" Sınıfı • 450
4- "Çiftçi" (Raiyyet) Sınıfı • 453
5- "Mürtezika" Sınıfı • 456
D. Osmanlı İmparatorluğu Oluntusu Etkisinde Türkiye • 458
1- Geniş Fetih Seferleri • 458
2- Türkiye'nin Siyasî Birliğinde Son Adımlar • 461
3- Devletin İmparatorlukçu Gidişi İçinde Türk Halkı • 476

Kısım II: Genel Ekonomik Gidiş
A. Dünya Ticareti • 479
1- Avrupa'da Büyük İktisadî Devrim • 479
2- Doğu Akdeniz Çevresinde İktisadî Sönükleşme • 489
3- Türkiye'nin Uluslararası Yeni Durumu • 494
B. Osmanlı Sınırlarının Büyümesi Devrinde Türkiye'nin İktisadî Düzeni • 504
1- Ziraî Durum • 504
2- Esnaflık Usulü, Zenaat ve Alışveriş • 510
3- Açık Pazarlar, Kapan Hanları ve Toptan Ticaret • 519
4- Türkiye Derneşiminde Paranın Yeri • 525
a. Paranın Kesimi ve Eldeğişimi • 525
b. Faizle Para Alıp Verme İşlemleri • 539
c. Paranın Öteki Üretilme Şekilleri • 545
C. Devlet Maliyesi • 547
1- Gelir Kaynakları • 547
a. Vergi Yerleri • 547
b. Ziraî İşletmeler • 548
c. Ticarî ve Sınaî İşletme Vergileri • 549
d. Olağanüstü Vergiler • 550
e. Yerüstü ve Yeraltı Zenginlikleri • 552
2- Gelirin Görevler Yönünden Bölümlenmesi • 552
a. Rüsûm-ı Şer'iyye • 553
b. Rüsûm-ı Örfiyye • 553
c. Tekâlif-i Divaniyye • 554
3- Vergileme Usulü • 555
4- Devlet Hazinesinin Harcama Usulü • 566
a. Kamu Hizmetlerinin Finansmanı Şekilleri • 566
b. Divana Düşen Görevlerin Finansmanı • 568

c. Timar (Dirlik) Usulü Ödemenin Finansmanı • 572
ç. Kamu Hayır İşleri Ödentileri (Hazineden Vakıflara Aktarmalar) • 580
D. Vergi Toplama Düzeni • 594
1- Mukataa Usulü Gelir Toplama Biçimi • 594
2- Darphane Mukataasını İşletme Düzeni • 611
3- Dirliklerde Vergi Toplama Biçimi • 617
4- Ehl-i Örfün Hizmet Akçelerini Toplama Biçimi • 625
5- Mevkuf (Berat ve Defter Dışı Kalmış) Vergilerin Toplanması • 628
6- Vakıflarda Vergi Toplama Usulü • 629

Kısım III: İktisadî Bunaltının İlk Basamağındaki Zor Yaşantı
A. Hükûmet İşlerini Yürütme Güçlüğü • 635
1- Devletin Para Sisteminde Sarsıntı • 635
2- Akçe Değerindeki Kararsızlığın Malî Alandaki Olumsuz Etkileri • 641
3- Devlet Harcamalarını Karşılama Zorluğu • 652
4- Para Darlığının Hükûmet Kurumları Üzerindeki Olumsuz Etkileri • 658
B. Düzensizliğe Gidişin İktisadî Belirtileri • 662
1- Türkiye Pazarlarında Avrupa Yapısı Mallar • 662
2- Fiyatlardaki Artış Durumu • 663
3- Vergi Yolsuzlukları • 666
C. Toplumsal Bunalım • 677
1- Çiftbozanlık Olayları • 677
2- Boş Levend Birikintilerinin Büyümesi • 679
3- Bunalımı İrtica ile Giderme Denemesi • 682
4- Boş Levendlerin Toplu Hareketleri ve Halk-Hükûmet Çatışması • 684

Dizin • 697

ÖNSÖZ

On yedi yıldan beri üzerinde çalıştığımız *Türkiye'nin İçtimaî ve İktisadî Tarihi*'ni beş cilt halinde planlamış bulunmaktayız; bu kitap onlardan birincisi olarak çıkıyor.

Tarih araştırıcıları tarafından şimdiye kadar pek o kadar üzerinde çalışılmamış olan bu konuda gayret harcarken, her meselede ilk araştırıcı durumunda olmamız başarılı ilmî neticelere varmamızı hem güçleştirmiş ve hem de geciktirmiştir. Ayrıca, askerî ve siyasî tarih konusundakinden farklı olarak, kaynakların esasını arşiv vesikaları, vakıfnameler ve hele eski mahkeme defterlerinin (şer'iyye sicillerinin) teşkil etmesi, bunlardan istifade etmede daha dikkatli ve sabırlı olunmasını zarurî kılmaktadır. Bununla beraber, 1453'ten önceki devirden bize bu çeşit vesikalar fazla kalmadığı için, bu birinci ciltte kullandığımız kaynakların çoğu herkesçe bilinen yazmalar ve başka eserlerdir. Buna rağmen, Türk halkının XIII. asrın ortalarından İstanbul'un fethine kadar geçirdiği iki yüz yıllık iktisadî-içtimaî gelişme ve değişimleri ana çizgileriyle belirtmiş olduğumuzu sanıyoruz. Faydalandığımız orijinal kaynaklardan elde ettiğimiz ilmî neticeler bundan sonraki ciltlerde ortaya konduğu zaman, tarih boyunca memleketin sürdüğü iktisadî ve içtimaî hayat bütün açıklığı ile tarih bilgimiz içindeki lüzumlu yerini alacağı için, cemiyetimizin geçmişten bugüne olan bağlantısını daha iyi anlamış olacağız. Böylece, şimdiki tarih bilgimizden birçok şeyin değişeceği beklenmelidir.

Türk tarihini hatalı bilgilerden temizleyerek, dünyaya ve Türk halkına milletin geçmişini bütün hakikatiyle öğretmek için Türk ilim adamları arasında büyük bir araştırma gayreti vardır. Bu sayede de artık Batı dünyasının zihnindeki yanlış ve garazkârane "Türklük" mefhumu değişmeye başlamıştır. Fakat

tarihçilerimizi bu yolda daha başarılı olmaktan alıkoyan birçok maddî imkânsızlık (araştırma ve basım masraflarının yetersiz karşılanması) vardır. Bunlar giderildiği takdirde, Avrupa halkına XVIII. ve XIX. asırlarda telkin edilmiş olan "merhametsiz Türk" şeklindeki düşmanca ve yanlış fikirler kolayca silinerek, Türk halkının tarihte sürdüğü hayatın en medenî milletlerle kıyaslanacak seviyede olduğunu göstermek hiç de zor olmayacaktır.

Sözlerimize son verirken şunu hatırlatmayı faydalı buluyoruz ki, bu eserin kabarık bir bibliyografya listesine sahip olması için ayrı bir itina gösterilmemiştir. Çünkü, her yerde kolayca bulunamayan bir kitabı, belki bilgi vardır ümidiyle, aylarca kovalamak yazara uzun zaman kaybettireceği için, o takdirde, hep birinci cilt ile oyalanmak ve diğer ciltlere geçmemek tehlikesi vardır. Esasen mevzuun mahiyeti icabı, bilhassa Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi bahsinde, modern çağda yazılmış kitaplar çok kısır bulunuyorlar. Buna mukabil, bizim hiç ihmal etmediğimiz ve incelemelerine uzun zaman vermekten çekinmediğimiz tarih vesikaları bu alanda çok zengin bilgi saklamaktadırlar. Kısacası, araştırıcının dikkatini şu noktaya çekeceğiz: Başlı başına bir saha olan iktisadî ve içtimaî tarih konusunda ilk defa meydana getirilen eserimiz Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihini ancak ana çizgileriyle vermektedir ve bu alanda yeter bir eser, bundan sonra çalışacakların emekleri bizim eserimize eklenmek suretiyle meydana gelebilecektir.

1 Eylül 1959
MUSTAFA AKDAĞ

KISALTMALAR

age	: adı geçen eser
agm	: adı geçen makale
bk.	: bakınız
DTFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	: editör
H.	: hicri
İA	: İslam Ansiklopedisi, I-XIII (1940-1983)
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
Kit.	: kitapları
Ktp.	: kütüphanesi
s.	: sayfa
Şr. Sc.	: Şer'iyye Sicilleri
TTEM	: Türk Tarih Encümeni Mecmuası
TOEM	: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TY	: Türkçe Yazmalar
vd.	: ve devamı
vr.	: varak
yay.	: yayımlayan
yy.	: yayın yeri yok

I. CİLT
(1243-1453)

KISIM: I

SELÇUKLU REJİMİNE SON VEREN BÜYÜK KARIŞIKLIK DEVRİNDE TÜRKİYE 1243-1327

1- XIII. Asırda Anadolu Türk Cemiyeti

a. Başlıca hatlarıyla içtimaî yapı[1]

Umumî Türk tarihinin seyrinde mühim bir dönüm noktası teşkil eden Malazgirt zaferi neticesinde hemen bütün Anadolu yarımadası Oğuz boyundan Türklerin eline geçmişti. Oğuz gazilerinin Türkiye'yi o zafer üzerine kurdukları düşünülürse, bu hâdisenin cihan tarihi içinde büyük bir yeri olduğu meydana çıkar. Çünkü, dünya tarihinin sayılı olaylarından birini teşkil ettiği muhakkak olan, "Anadolu'nun Türklerce fethi" hareketi, İran'da hükûmet eden "Büyük Selçuklu Devleti" adındaki siyasî topluluğun bütün Önasya'ya yaptığı istilalardan birisi olarak görünse de, Türklerin eski Hıristiyan topraklarına girişleri Müslüman memleketlerindeki fetihlerinden ayrı bir neticeye varması dolayısıyla, hâdisenin önemi çok yaygın olmuştur. Selçuklu orduları, meselâ, Arap memleketlerine ancak hükûmet sürmeye gitmişlerdir. Yani, Türk olmayan diğer Müslüman topluluklarını sadece idare ediyorlardı. Fakat Anadolu'nun fethi ile hasıl olan durum böyle değildi; vaktiyle Arap-Bizans mücadelesinde nüfusu azalan ve iktisadî hayatı harap olan[2] bu topraklara Türkler, yalnız siyasî hâkimiyetlerini değil, kendi içtimaî topluluklarını da getirdiler. Onun için, burada, içtimaî tarih denince,

1 Prof. Fuad Köprülü aynı mevzuu vaktiyle ele alıp, salâhiyetle izah etmiştir ki, fikirlerinden burada istifade ediyoruz. Meselâ şu eserine bakınız: *Les origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935, s. 5.

2 F. Köprülü bu noktaya önemle işaret ediyor: *Age*, s. 60.

içtimaî-iktisadî ve kültürel-dinî müesseseleriyle bir millet halinde vücut bulmuş Türk cemiyetinin kendi iç bünyesinde meydana gelen değişmeleri tesbit etmek, meselenin esasını teşkil edecektir.

Bilindiği üzere, Türk halk kitlelerinin Anadolu'ya göçüşleri çok kısa bir zaman içinde ve pek süratli olarak meydana gelmiştir. Şu halde, bu yeni cemiyetin basitten mükemmele doğru doğuşu değil, tekâmül hattının hayli ileri bir noktasında kuruluşu bahis mevzuudur. Bu vaziyete göre, XIII. asır Türk cemiyetinin hakikî çehresini çizebilmek için, onun kuruluşuna esas olmuş başlıca unsurları gözden hiç kaybetmemek lâzımdır.

"Rum-Selçuklu Türkiyesi"nin insan unsurunu, hiç olmazsa yüzde doksan olarak, göçebe Oğuzlar (Türkmenler) teşkil etmiştir.[3] Bu bakımdan, ne Konya Sultanlığı devrinde, ne de Osmanlılardan sonra, birtakım ırkların karışmasıyla yeni bir millet veya içtimaî malgamanın ortaya çıkmış hali asla görülmemiştir.[4] Çünkü, Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman, burada hâkimiyetlerine aldıkları, bilhassa Rum ve Ermenilerden ibaret Hıristiyan ahali, bütün tarih boyunca, hiçbir zaman "azınlık" hayatı yaşamaktan öte geçememişlerdir.

Türk cemiyetinin teşekkülüne esas olan unsurlardan iktisadî düzen meselesine gelince, bu hususta Anadolu yerli halkının (bilhassa şehirlerde yaşayan Rumlarla Ermenilerin) oldukça mükemmel olan iktisadî düzenlerinin yeni cemiyetin iktisadî-içtimaî cihazının kuruluşuna temel vazifesini görmüş olduklarını tabiî kabul etmeliyiz. Hıristiyanların ev, dükkân gibi emlâkları hiç şüphesiz yarı yarıya ve sapasağlam Türklere geçmiş ve onlar tarafından bu yeni stilin icaplarına da uyularak kullanılmışlardır. Şehirlerdeki sanayi ve ticaret, köylerdeki ziraat usulleri ve mahsul çeşitleri elbette Türklerin Hıristiyanlardan birçok şey almalarına sebep olmuştur. Dokumacılık, maden işçiliği, madeni eşya yapımı ve inşaat sahalarında yerli Hıristiyan ustalar, Türkler geldikten sonra da sanatlarını işlemekte devam etmişler ve Türkler onlara bir müddet çırak olmuşlardı. Mevlânâ Türkiyesi şehirlerinin sanayi faaliyetinde Hıristiyan usta ve işçilerin mühim hisseleri bulunduğunu görüyoruz. Yayla hayvancılığının Türklere has bir iktisadî işletme usulü olması ve Anadolu'daki coğrafî şartların da bu tarz üretim sistemine çok uygun bulunması dolayısıyla, yerli ahalinin Türkmenlere bu yoldan yaptıkları tesir daha az ve yavaş olmuştur.

3 F. Köprülü, Oğuz göçebelerinin Anadolu'ya yerleştirilmelerinin sistemli ve siyasî gayelerle olduğuna dikkati çekiyor: *Age*, s. 48-50.

4 Çağdaş kaynaklar Anadolu yaylalarının ve köylerinin Türkmenlerle dolu olduğunu ifade ediyorlar. Meselâ şu eserler: İbn Battuta, *Voyages d'Ibni Batoutah,* I-IV, Paris 1853-1858 (Arapça metin ve Fransızca tercüme); ayrıca F. Köprülü'nün yukarda adı geçen eserinde, Türklerin kitle halinde gelişleriyle doğan yeni cemiyet üzerinde önemle durulmuştur (*Age,* s. 60 ve devamı).

Anadolu Türk cemiyetinin kuruluşunda gene başlıca unsurlardan saydığımız "kültür" meselesine gelince, bunun da, Türkmenler gibi, İslâm memleketlerinden ve tabiî daha ziyade İran'dan gelmiş olduğuna önemle dikkati çekmeliyiz. Bu kültürü, doğum yeri bakımından "İslâm Türk-İran" diye adlandırmak suretiyle cinsini de tayin etmiş oluyoruz. Hemen bütün devamı boyunca, Selçuklu Türkiyesinin yüksek idaresini ellerinde tutan başlıca devlet ricalinin (askerî şefler hariç), tanınmış müderrislerin, "velîlik" mertebesine ermiş büyük dervişlerin, hattâ kadıların hemen çok vakit Doğu'dan ve tabiî en ziyade İran'dan gelmiş olduklarını düşündüğümüz zaman, bu cihetin tarihî hakikate ne kadar uygun düştüğünü anlamış oluyoruz.[5]

Şu halde, kısaca ifade edersek, Anadolu Türkiyesinin tarihî teşekkülünde etnik unsurun esas itibariyle Türkmen Oğuzlardan ibaret olduğunda şüphe yoktur. Büyük ve kalabalık kitlenin yerleşik, medenî bir devlet halinde örgütlenmesi için, kendisine lüzumlu olan ileri kültür, tabiî Türk boyları gibi, Anadolu'ya "İslâm Türk-İran"dan gelmekte devam etmiştir. Yeni cemiyete lüzumlu olan iktisadî unsur ise, Anadolu'daki yerli Hıristiyan ahalinin asırlardan beri teşkil ettikleri ve fakat yukarda söylenen sebeplerden dolayı işlemez hale gelmiş bulunan iktisadî cihazlardan ibaret olmuştur.[6]

I. ETNİK UNSUR:
TÜRKMENLER (göçebeler ve askerî gruplar)

II. KÜLTÜR UNSURU:
İSLÂM TÜRK-İRAN

III. TÜRKMEN YAYLA İŞLETMESİ VE YERLİ İKTİSADÎ CİHAZ UNSURU

Şema: 1
Selçuklu Türkiyesinin kuruluşu hakkında bir fikir vermek üzere çizilen bu şekil, şüphesiz teferruatı göstermiyor.

Başlangıçta birbirlerine ne kadar yabancı olduklarını gördüğümüz bu unsurların içtimaî tekâmül esnasında nasıl kaynaştıklarını ve ne suretle yeni cemiyete has millî bir karakter aldıklarını aşağıdaki izahlarımız tamamen gösterecektir.

5 Meselâ, Selçuklular zamanında "defternüvisler"in (kâtiplerin) ekserisi Acemdi. Fars dilini kullanıyorlardı. Bk. J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, III. İstanbul, 1330, s. 226.

6 Bk. Şema: 1.

b. Türk şehir topluluğu

Öyle anlaşılıyor ki, Türkler fethetmeden önce de birçok Anadolu şehirlerinde bazı Müslüman Türk cemaatleri türemiş bulunuyordu ve bu da ya ticaret yoluyla veya Türklerin Bizans ordusunda askerî hizmet kabul etmeleri suretinde mümkün olmuştu.[7] Fakat Türk halkının Anadolu Bizans şehirlerine kitle halinde yerleşmeleri, şüphesiz 1071'den sonra başlamış ve ilk şehirli Türkler de Selçuklu askerleri olmuştu. Türk asker ve beyleri zapt ettikleri şehirlerde arsa spekülasyonları yapmayı ve ganimet emlâki elde etmeyi çok sevdiklerinden, böyleleri, çabucak askerî hüviyetlerini kaybederek, hemen şehirlerin zengin ve nüfuzlu aileleri durumuna geçiyorlardı. İktâ sahibi olmak karşılığında ordu hizmetine alınan bu askerler, çok defa Türkmen boylarından tedarik olundukları için, bu usul Anadolu yaylalarını dolduran Türkmenlerin şehir sakini olmalarına imkân veren esaslı kapılardan birisiydi. Türkmenlerin şehir hayatına alışmalarına ve şehirleşmelerine yardım eden ikinci kapı, yaylacı Türkmenlerle Rum Hıristiyan ahalinin şehir pazarlarında hararetli bir alışverişe girişmeleri olduğunda şüphe yoktur. Bu hal pek çok Türkmeni şehirlerin iktisadî-sınaî faaliyetine katmakta ve onları işadamı yahut işçi yapmaktaydı.

Sultan da, gerek siyasî hâkimiyetinin sembolü olmak ve gerek şehirde oturan Türk-Müslüman cemaatin idaresini İslâm esasları dahilinde sağlamak gayesiyle, eline geçen her şehre İran'dan bir kadı tayin edip yolluyordu. "Türk-İran"da İslâm anlayışına yeni bir mânâ vermekte olan meşhur dervişlerin etrafında toplanan halifelerden şeyhin postuna oturma ümidi bulunmayan müridler, kendilerine "derviş" sıfatını takarak, derhal yeni teşekkül etmekte olan Anadolu Türk cemaatlerini "irşâd"a koşuyorlardı.[8] Gerek medreseleri, gerek tekkeleri ve zaviyeleri henüz kuruluş halinde olduğundan, bu müesseseler hususunda acemî bulunan Anadolu Türk şehir cemaatleri böylelerine çok hürmet ve itibar etmekteydiler. Yukarda söylediğimiz üzere, gazilik sıfatlarından dolayı şehirlerde pek kolay ve çabuk servet yığan Türk zenginleri, medrese, cami, hankâh, zaviye gibi hayır müesseseleri yaptırmak ve bunları besleyecek vakıflar tesis etmekte çok cömertlik gösteriyorlardı.

Böylece, ilk Türk şehir topluluğu Rum-Bizans şehirlerine gelip yerleşen Türkmenlerle, onları maddeten ve manen idareye koşan "Türk-İran" medreselilerinden teşekkül etmiş bulunmaktaydı ve iktisadî faaliyeti ellerinde tutan Hıristiyan halk ancak "azınlık" kaidesi altında bu topluluğa hizmet ediyorlardı. Hıristiyan

7 Bizans hakkında yazılan eserlerde bu hususa dair bilgi eksik değildir: Meselâ, L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1947, s. 289.

8 Bu meseleler hakkında geniş malûmat F. Köprülü'nün, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1918 ve bilhassa, "Anadolu'da İslâmiyet", *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II, (1922) adlı tetkiklerinde bulunur.

şehirlileri asıl memnun eden cihet, bu yeni gelenlerin hararetli tüketici kitleler teşkil etmeleri bulunmakla beraber, Türklerin pek geniş olan dinî hoşgörüleri ve Müslüman-Hıristiyan farkı gözetmeden tatbik ettikleri âdilâne hükûmet sistemi de Bizans tiranlarından bıkmış olan Rum ve Ermeni ahali için Türk hâkimiyetini tercih sebeplerindendi.

Türkiye'nin kuruluşunda etnik unsurun esasını teşkil etmiş olduklarını söylediğimiz Türkmenlerin yayla hayatına ve "obalar" halinde cemaatlenerek hayvancılık yapmaya çok düşkün olmaları, hele bu hayatın ifadesi olan birtakım sosyal geleneklerden kurtulamayışları, Hıristiyan ahali arasında ise, kayda değer bir ihtida hareketinin görülmeyişi, Selçuklu Türkiyesinin Bizans'tan devraldığı başlıca şehirlerde, Türk-Müslüman nüfusun çok yavaş artmasına sebep olmuştur.[9] XIII. asrın sonlarında bile, Konya, Kayseri, Sivas gibi en önemli Türk merkezlerinde Hıristiyan ahali hâlâ oldukça kalabalık kitleler teşkil ediyordu.[10] Buna karşılık Türkmenlerin köylere yerleşerek, hayvancılıktan yerleşik ziraat hayatına geçişte daha çok kabiliyet gösterdiklerini ve çiftçilikte Hıristiyanların yerini daha kolay tuttuklarını görüyoruz.

Ancak şuna işaret etmeliyiz ki meydana gelen iktisadî canlılık ve Doğu ile Batı arasında gelişen kervan ticareti dolayısıyla, eskiye göre önem kazanmış bulunan şehirlerde nüfus artımını sağlayanlar, Hıristiyanlar değil, Türkler oluyorlardı. Böylece, artık Türk Anadolu'da büyüme kabiliyeti gösteren veya yeni doğmaya başlayan şehirlerde Türk nüfus, ahalinin esas kitlesini teşkil etmekte gecikmemekteydi.

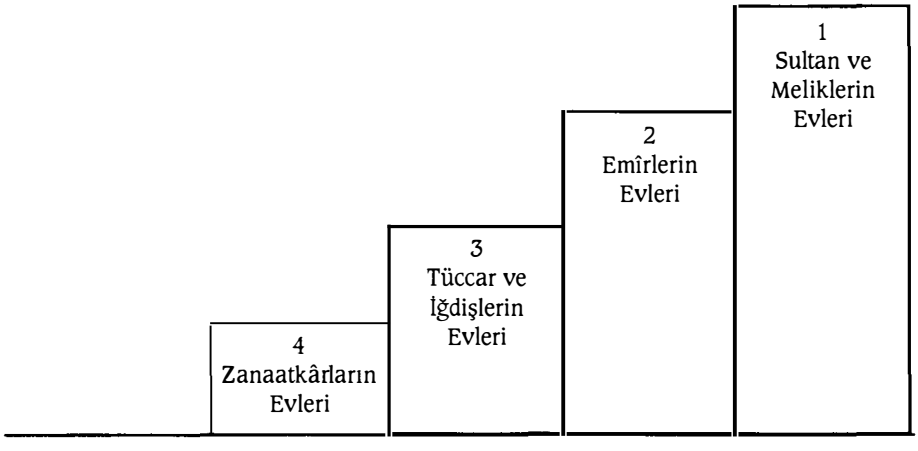
Şehirlerin Hıristiyan halkı sanayi faaliyetine ve şehir içi ticarete itibar ettikleri halde, Türkler daha çok emlâk sahibi olmaya önem veriyorlardı. Şu halde Türk ahalinin zenginliği bilhassa gayrimenkule dayanmaktaydı. Şehir ve kasabaların etrafındaki kıymetli bağ ve bahçelerin çoğu Türklerin elinde olduğundan başka, han, hamam ve dükkânlar onlara ait bulunuyordu. Şehirler ve memleketler arası ticaretle uğraşanların da Hıristiyanlardan ziyade Müslümanlar olduğunu ifade etmeliyiz.

Yukarıdaki izahlarla Selçuklu Türkiyesi şehirlerindeki nüfusu Müslüman Türklerle Rum ve Ermenilerin teşkil ettiklerini, ancak içtimaî-siyasî mânâsıyla, hattâ umumî devlet iktisadiyâtı bakımından şehir topluluklarının artık miktarca az olsalar bile Türklerden ibaret bulunduğunu, Hıristiyanların ise, Türk idaresinde azınlık hukukuna göre yaşamakta olduklarını ifadeden sonra, XIII. yüzyıl Türkiyesindeki şehirlerde mevcut içtimaî sınıfları kaydedelim:

9 Mevlânâ hakkındaki menâkıb kitaplarında bir hayli ihtidadan bahsolunuyorsa da, bu bir övme vesilesidir ve Osmanlı kaynaklarında aynı hikâyeler başka şeyh ve dervişlere izafe olunur.

10 Bréhier bu hususa önemle işaret ediyor, *age*, s. 406.

Mevlânâ Celâleddin Rûmî asrı hakkındaki müşahedemize göre, içtimaî kademelenmeye şekil yeren kuvvet doğrudan doğruya siyasî müesseselerdi, servetin bu hususdaki tesiri fazla değildi. Daha doğrusu, fertlerin refah ve zenginlik dereceleri de siyasî teşkilâtta tuttukları mevkilerine tâbi bulunuyordu. Meselâ bir şehirde, hükûmet ricalini teşkil edenlerin aileleri zenginlikte de birinciydi. Sahibi oldukları emlâk, han, hamam, dükkân, bağ, muhteşem evler gibi şeyler olup, bunların vilâyetlerde de iktâları vardı. Şu halde, emîr aileleri hem siyasî, hem iktisadî kudretleri yönünden başta geliyorlardı. İkinci içtimaî kademeyi tutanlar, "âyan" dediğimiz ileri gelenlerle, hükûmet nezdinde halkı

Şema: 2
Mevlânâ evlerin yükseklik derecesini bu şekilde sıralarken, şüphesiz içtimaî-iktisadî kademeyi de ifade etmiş oluyor.

temsil eden "iğdişler"di.[11] Büyük ticaret hanlarındaki odalarında oturarak toptan ticareti idare eden tacirler (yahut hacegân), tahminimizce bu ikinci sınıfa dahil bulunuyordu. Şehrin imalci (sanayici) zümresini teşkil eden zanaat sahipleri üçüncü olarak kabul olunmaktaydılar. Müderris, derviş gibi ilim ve tasavvuf erbabı ile zanaatkârların dükkânlarında çalışan işçilerin (fityân'ın) hangi sınıftan oldukları hakkında söyleyecek bir sözümüz yoktur. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, bir münasebetle oğlu Veled Çelebi'ye Konya'daki içtimaî sınıfları evlerinin ihtişam derecesine göre, yukarıdan aşağı şöyle sıralatmıştı: 1- Sultan ve Melikler, 2- Emîrler, 3- Tüccarlar ve İğdişler, 4- Zanaat Erbabı.[12]

11 A. Dilaçar, "Kutadgu Bilig'in 900. Yıldönümü ve Balasagunlu Yusuf", *Türk Dili*, No. 211 (Nisan 1969). (Editör notu)

12 Bk. Şema: 2.

Bu ifadeden sultan ve meliklerin en güzel evlere yani en fazla servete sahip olduklarını, devlet ricalinin (vezir ve emîrlerin) ikinci geldiklerini, idare olunanlara, yani halk tabakasına hükûmet nezdinde mümessillik eden âyan ve iğdişlerin üçüncü olduklarını, zanaat erbabının, başka bir ifadeyle şehirlerdeki sanayii işleten üstadların en altta bulunduklarını öğrenmekteyiz.

Mesleklere göre mevcut kademelenmelerin gözden geçirilmesi, şehir topluluğunun hususiyetlerini göstermesi bakımından daha önemlidir. Bilindiği gibi, ortaçağ şehirlerinde hemen bütün iş hayatı işlenen eşyanın cinsine göre sıkı kaidelere tâbi birtakım "lonca-korporasyon"lara ayrılmıştı. Bugün esnaf dernekleri (zamanına göre bir nevi tekkeler) dediğimiz bu müesseseler, her zanaat şubesinde çalışan insanları birer "pîr"in manevî-dinî kudsiyetine inandırıp,[13] onları bu zanaatin tarikatı içinde sadık ve mesleğin bütün kaidelerine candan bağlı müritleri haline getiriyordu. Bu suretle daha ziyade eşya izleyicisi olan zanaat şubeleri, meselâ kuyumcular, fırıncılar, ayakkabıcılar, kasaplar, bezciler (dokumacılar), dericiler ve başkaları, hep birer esnaf loncasına (yahut tarikatına) sahiptiler. Her esnaf derneği kendi işini tamamen tekelinde tutuyordu. Yani, derneğe dahil olan dükkân veya atelye adedi derneğin dışında değişmediği gibi, bu dükkânların her birinde bulunan bir üstad da iki olamazdı. Şu halde, kaç atelye yahut dükkân varsa, o kadar da üstad mevcuttu. Diğer bütün çalışanlar, işçi (çırak) durumunda bulunuyorlardı. Çıraklıktan ustalığa geçmek için ustası olunmak istenen işte uzun müddet çalıştıktan sonra, üstadların huzurunda ciddi bir imtihan vermek şarttı. Ancak bu imtihanı başarıyla geçirenlere (başa çıkanlara) merasimle üstadlık payesi veriliyordu.

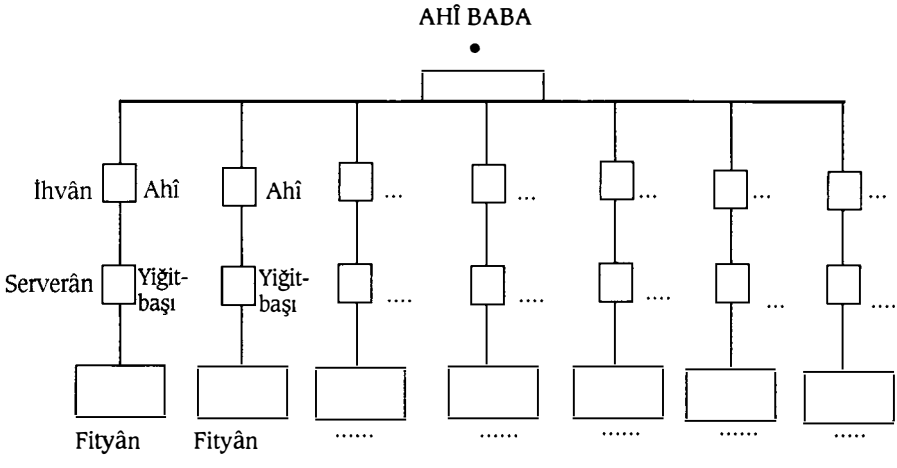
Her zanaat erbabının meslek derneği de sayılan, anlattığımız korporasyonların idare tarzlarına gelince, zanaatcilerin içinden en dürüst ve hürmete değer olan, her halde yaşça da ileri bulunan bir üstad derneğin reisiydi ve ona "ahî" deniyordu.[14] Zanaat mensupları üzerindeki nüfuz ve tesiri itibariyle tam bir tarikat şeyhine benzeyen esnaf reisinden başka, dernek mensupları arasındaki disiplini sağlayan ve kendilerini tek bir kuvvet halinde tutmak için, esnaf şeyhinin bir nevi subaşısı olarak, "fityân"a kumanda eden bir yiğitbaşı, yahut "server" adında bir ikinci reis vardı.[15] Şüphesiz her şehirdeki bütün zanaatların insanları aynı

13 Meselâ, her mesleğin bir pîri olduğu esasına göre düzenlenen şu fütüvvetname listesine bk. A. Gölpınarlı, "Islâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı", *İÜİFM*, C. 11, No: 1-4 (1950), s. 91.

14 İbni Battuta, "ahî"nin, esnaf birliğine dahil azalar, zaviye dervişleri (çünkü, Seyyah'ın devrinde zaviyelere şeyhler hep ahîlikten gidiyorlar) ve ahî gençleri (fityân) tarafından teşkilâtın başına getirildiğini söylüyor: *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s. 125.

15 İbni Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye,* (tıpkıbasım), (Yay. A.S. Erzi), Ankara, 1956, s. 561 ve 563.

tarz teşkilâta sahiptiler. Şu halde, bir şehirde bulunan çok sayıda "ihvân" (yani ahîler) ve "serverân" (yani yiğitbaşılar), emirlerindeki teşkilâtlı işçi kitleleri (fityân) sayesinde devirlerinin siyasî meselelerinde ve hükûmet idaresinde tesirli söz sahibi bulunuyorlardı ki, saltanat mücadelelerinde ve şehirlerde patlak veren birçok siyasî-içtimaî karışıklıklarda bunu çok iyi müşahade etmekteyiz.[16] Bir şehirde ne kadar zanaat şubesi varsa, sayıları da o kadar olan "ahîler"den birisi diğerlerine reis olup, kendisine "Ahî Baba" deniyordu.[17] Şehrin iktisadî hayatında rolü en üstün olan zanaat derneğinin şeyhi, diğer bütün "ahîlerden üstün olarak, "Ahî Baba" kabul olunmaktaydı (Şema: 3).

Şema: 3
Ortaçağ Anadolu Türk esnaf loncalarının "ahî" teşkilâtı halindeki kuruluşunu bu şekilden çok iyi anlıyoruz.

Türklerin yanında serbest cemaatler halinde yaşadıklarını söylediğimiz Hıristiyan ahali arasında elbette zanaat sahibi olanlar vardı ve bunlar da "korporasyon"un içinde bütün esnaflık kaidelerine uyarak çalışıyorlardı. Fakat, Müslüman esnafa ait olan "ahî tekkeleri"ne üye olmalarına din ayrılığı engel olduğundan dolayı, ihvân ve fityân arasında Hıristiyan kimselere rastlamıyoruz.

Şehirlerde, diğer bir meslek teşekkülü olarak "ilim ehli"nden, yahut Dânişmendlerden bahsedeceğiz. Müderrisleri, zaviye, hankâh (tekke) şeyhlerini (ki,

16 Meselâ, I. Gıyâseddin Keyhusrev ile Rükneddin Süleymanşah arasındaki mücadelede "ihvân ve serverân" önemli rol oynadılar: İbni Bibî (tıpkıbasım), s. 32.

17 Bu kelime hakkında bk. F. Köprülü, "Baba" *İA*, II; A. Gölpınarlı dahi "Ahî Baba"yı bütün şeyhlerin reisi sayıyor: *Agm;* İbni Battuta, Sivas'ta Ahî Baba yerine "Ahî Çelebi" dendiğini söyler: *Voyages,* II, s. 291.

bunların içinden meşhur olanları aynı zamanda birer müderris idiler) ve ilim öğrenmekte olan medrese talebesini, imamları içine alan bu toplulukta, her müderris, ders vermekte olduğu ilim ehli bir grubun şeyhi durumundaydı. Hattâ, kadılardan, kadılık vazifesi dışında ders vermekle meşgul olan ve talebe-mürid sahibi bulunan kimselere bile rastlanıyordu.[18] Hakikaten, derslerini dinleyenleri kendilerine birer mürid sadakatiyle bağladıklarını gördüğümüz müderrisler talebeleri arasında bir tarikatın şeyhi tavrını takınmaktaydılar.[19] Tabiî, ahîlerde olduğu gibi, ilim ehli olanlardan en tanınmış ve muhterem birisi bütün diğerlerinin başına reis olarak gösteriliyor ve kendisine "şeyhu'l-islâm" deniyordu. Bu vaziyete göre, her Anadolu şehrinde bir şeyhu'l-islâm mevcuttu.[20] Meselâ, Celâleddin Rûmî'nin çağdaşlarından olan meşhur âlim Sadreddin Konevî, Konya ulemâsının şeyhu'l-islâmı bulunuyordu.[21] Başşehir kadısının diğer kadılara âmir durumunda olduğuna benzer şekilde, Konya şeyhu'l-islâmı da diğer şehirlerdeki meslektaşları üzerinde bir otoriteye sahip miydi, bilmiyoruz. Ancak, kendisinin, sonradan Osmanlılarda göreceğimiz şeyhu'l-islâmdan çok farklı bir statüde olduğunu görmekteyiz. Bilindiği üzere, Osmanlı rejiminde yalnız başşehirde oturana şeyhu'l-islâm adı veriliyordu; vilâyetlerdekilere müftü denmekteydi ki, fetva verme yetkisi yalnız bunlara aitti. Osmanlı müftüleri başşehirdeki şeyhu'l-islâma bağlıydılar. Fakat, Selçuklularda, fetva verme salâhiyeti şeyhu'l-islâmların tekelinde olmayıp, ilim öğreten her müderris fetva verebilmekteydi.[22] Türkiye tarihinde fetva müessesesi için iki rejim arasındaki bu fark çok mühim bir noktadır. Selçuklu başşehri şeyhu'l-islâmının mühim bir hususiyeti de, kendisi pek âlim ve tanınmış bir kimse olmakla beraber, diğer bütün ilim mensupları arasındaki dinî ve ilmî münakaşaları ve ihtilâfları halletmeye, fetva hususundaki içtihat farklarını çözümlemeye merci olmasıydı.[23]

18 Eski kaynaklarda buna ait misal çoktur; meselâ Ahmed Eflâkî, Konya kadısı Seraceddin Urmevî'nin aynı zamanda ders okuttuğunu kaydediyor: *Menâkıbu'l-Ârifîn*, I, s. 443.

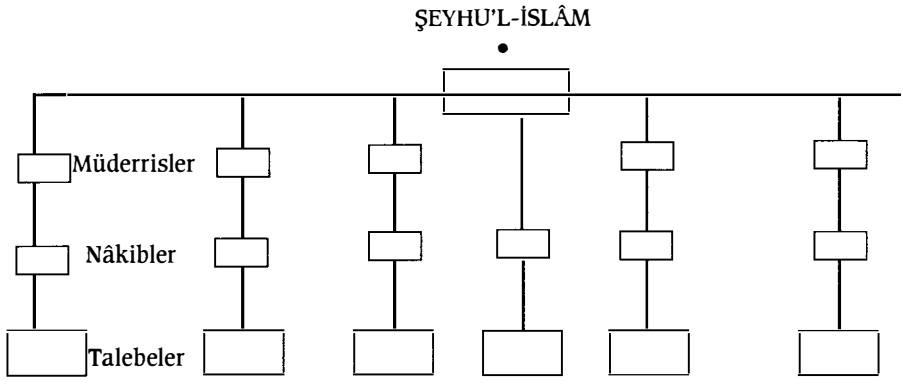
19 Seyyah İbni Battuta, Anadolu'da rastladığı müderrislerden bazılarının gösteri yürüyüşlerini tasvir ediyor.

20 Meselâ, Mevlânâ'nın çağdaşlarından Müderris Rükneddin Mazenderânî Konya kadısı olduğu sırada, Niğde'de Müderris Şemseddin de bu şehrin şeyhu'l-islâmı idi: Kadı Ahmed Niğidî, el-Veledü'ş-Şefik (Fatih Kit., yazma No. 4519) s. 563.

21 Ahmed Eflâkî, *Arifler in Menkıbeleri,* I, İstanbul, 1953. s. 101, 368; Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, s. 90.

22 İbni Battuta Konya'ya uğradığında, ona, Mevlânâ'nın önceleri müderrislik ve fetvacılık ettiğini anlatmışlardı: *Voyages*, II, s. 283.

23 Yazıcızade, İbni Bibî'den tercüme suretiyle meydana getirdiği *Selçukname*'de, I. Gıyâseddin Keyhusrev'in Divanda şer'i mürafaaları bizzat yaptığını anlatırken, "müftü ve kadı huzurunda kendüsü (kendisi) hükmedip..." diyor ki, bundan, Konya şeyhu'l-islâmının murafaa Divanlarına katıldığı anlaşılıyor. Bu ifadelerin alındığı İbni Bibî'nin Farsça metninde, "kadı ve eimme (imamlar) huzurunda..." demektedir. Öyle sanıyoruz ki, bu eimme sözü içinde şeyhu'l-islâm da vardır. Bk. İbni Bibî (tıpkıbasım) s. 93 ve Yazıcızade, *Selçukname* (Houtsma Neşrî) s. 79.

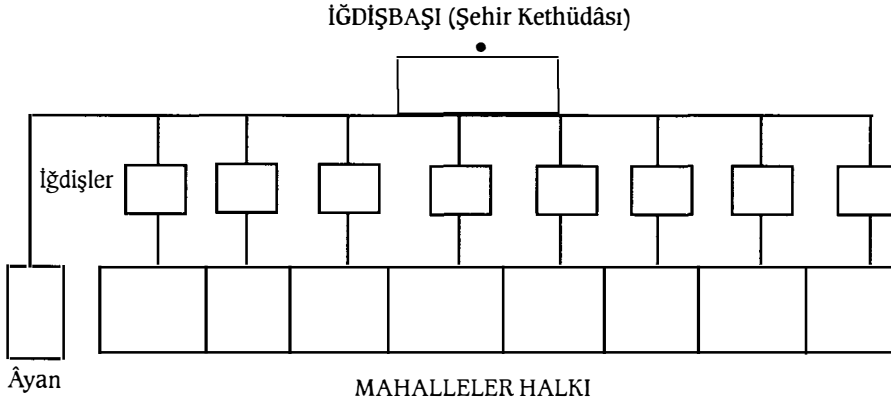
Şema: 4
Dânişmendlerin (yani medrese mensuplarının) meslek teşekkülü esnaf loncalarındakine benzer.

Böylece, ilim ehli zümreye ait meslekî teşekkülü şöyle özetliyoruz ki, medreselerinde talebeye ders okutan müderrisler birer tarikat şeyhi durumundaydılar ve içlerinden birçokları da alenen birer derviş, hattâ "velî" derecesinde bulunuyorlardı. Fetva verme salâhiyeti herhangi bir müderrisin üzerinde olmayıp, bunlardan her biri müracaat edene fetva verebilmekteydi. Bir şehirde mevcut müderrislerden ilimde ileri ve fazilette tanınmış birisi hepsinin reisi olarak şeyhu'l-islâm unvanını taşımaktaydı ki, onun bu durumu korporasyonların başındaki Ahî Baba'nınkine benziyordu. Şu halde, her Selçuklu şehrinde "fütüvvet ehli" gibi, müesses sınıf olarak, bir de "dânişmendler" zümresi vardı ve şeyhu'l-islâm bu meslekî teşekkülün reisiydi (Şema: 4).

Şehirlerin meslek teşekkülü halinde teşkilâtlanmış dernekleri dışında kalan halk tabakalarıysa, oturdukları mahallelerin sınırları içinde ayrı birlikler ifade ediyorlardı. Bugünkü mahalle muhtarlarına veya Osmanlı devrinin mahalle kethüdâlarına karşılık, Selçuklu şehri mahallerinin de "iğdiş"[24] adını taşıyan mahallebaşıları vardı. Bizce, her mahalle iğdişini kendisi seçiyor, kadı da tasvip ediyordu. Mahallelerde oturan halkı hükûmet ve kadı yanında temsil eden, hükûmetçe halktan istenen her türlü "salmalar" ve şehri bir devlet büyüğü ziyaret ettiği zaman kendisine verilen "peşkeşler", hane başına dağıtılır ve toplanır-

24 Kısırlaştırılmış hayvan hakkında kullanılan "iğdiş" kelimesi, ortaçağlarda yabancılarla evlenen Türklerden türeyen melez nesli de ifade ediyordu: Bediuzzaman Füruzanfer'in, Mevlânâ'nın *Kitab-ı Fih ma-Fih* adlı eserine koyduğu izah notlarına bk.: Tahran 1330 hş / 1951, s. 334; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet-i Teşkilatına Medhal*, s. 115 (Prof. F. Köprülü ise, şifâhî ifadesinde, mahallebaşı mânâsına gelen kelimenin kısır vefa melez nesil demek olan "iğdiş" kelimesi değil, Türkçe "rehber" mânâsına olan "öndeş" veya "öğdeş" olması lazım geldiğini ve Arap harfleriyle yazılışta bu Türkçe kelimeler "iğdiş"e benzer şekilde olmakla, müstensihlerin öğdeş-önder'i iğdiş sanarak, yazılışını tamamen buna uydurduklarını tahmin etmektedir).

ken, iğdişlere mühim vazife düşmekteydi. Halkı ilgilendiren mühim meselelerde, meselâ bir fermanın duyurulmasında yahut siyasî müzakerelerde, büyük şölen toplantılarında iğdişler mutlaka bulunuyorlardı. Gene mahalle halkından başlıca zengin ve tanınmış aile şefleri de, "âyan" adıyla ve iğdişlerin yanında olarak bu toplantılara ve davetlere gidiyorlardı. Bütün iğdişlerin ve âyan derecesine yükselmiş kimselerin başlarında da bir reisleri vardı ki, kendisine "iğdişbaşı" yahut "emîr-i iğdişân" denmekteydi (Şema: 5). İğdişbaşı, iğdişlerin ve âyanın başında olarak, bütün bir şehri temsil etmekte olduğu için, hükûmet yanında pek mühim bir şahsiyet olarak itibar görüyordu ki, onu bu haliyle bugünün belediye reislerine benzetmek mümkündür. XIII. asrın sonlarında devletin resmî dili Farsça ve Arapça yerine Türkçe kabul edilirken, eski terimlerde yapılan birçok değişikliklerde iğdişbaşı kelimesi, de "şehir kethüdâsı" şekline dönüşmüştür.[25] Osmanlı şehirlerinde artık mahalle kethüdâları ve şehir kethüdâsı ifadeleri umumî olup, iğdiş ve iğdişbaşı sözlerini göremiyoruz.

Şema: 5
Bu şema, halkın mahalle teşkilatlanmasını gösteriyor.

Gerek iğdişler ve gerek iğdişbaşı halk mümessilleri olduklarından, içlerinde Hıristiyan olanlarına da rastlanmaktadır. Meselâ, Ermeni nüfusunun kalabalık olduğu Kayseri şehrinde Moğollar Anadolu'yu istilâ ettikleri sırada, iğdişbaşı Hacukoğlu adında bir Ermeni idi ve düşmana şehri bu adam teslim etmişti.[26]

Selçuklu Türkiyesindeki şehirlerin içtimaî-meslekî bakımdan teşki-

25 İğdişbaşı yerine "şehir kethüdâsı" sözünün ilk defa Ahmed Eflâkî'nin *Menâkıbu'l-Ârifîn* adındaki eserinde kullandığını görüyoruz: s. 297.
26 İbni Bibî, *age*, s. 529.

lâtlanmalarına ait yukardan beri söylediklerimizi daha kısa olarak şöyle özetleyeceğiz:

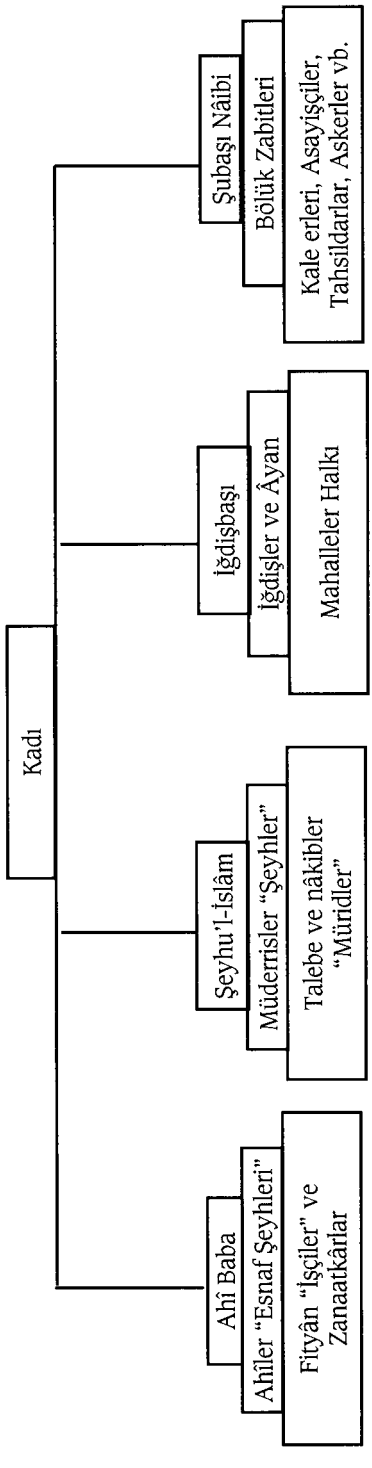
İktisadî faaliyette tekelci bir zümre teşkil eden esnaf, kendi aralarında "fütüvvet" denen dinî-iktisadî bir tarikat içinde birleşmiş olup, azaların dernekteki yerleri yukarıdan aşağı, Ahî Baba-Ahîler-Yiğitbaşılar-Genç İşçiler'dir. "İlim ehli" denen, bizim, gene o zaman kullanılmış bir tabir olan dânişmend umumî adı altında topladığımız dinî zümre ise, müderrisler etrafında gruplar teşkil etmiş olup, onların üzerinde de "şeyhu'l-islâm" yer almıştı. Şehir halkı ise, semtlerine göre, mahallelere ayrılmışlardı: Her bir mahallenin başında bir iğdiş ve onların üzerinde iğdişbaşı vardı. Âyan, hiyerarşide iğdişlerle beraber geliyordu ve iğdişbaşı onların da şefi bulunmaktaydı. Böylece, mahallî teşkilâtlanma bakımından şehrin içtimaî-iktisadî yapısını esas hatlarıyla çizmiş bulunuyoruz (Şema: 6).

Şehirlerde son bir grup olarak, askerlerden, asayiş, maliye ve idare memurlarından ibaret hükûmet adamlarını da kaydetme zarureti vardır. Ancak, bunlara ait teşkilâtı ve bilhassa aralarındaki hiyerarşik düzeni iyice bilemediğimizden izahına girişmiyoruz.

c. Köy topluluğu

Halkı Anadolu'ya umumiyetle göçebe olarak gelip yerleşmiş olan Selçuklu Türkiyesi, gerek siyasî hayatı, gerek iktisadî müesseseleri itibariyle, esas kuvvet kaynağını köylü kitlesinden alıyordu ve bu kitle de, etnik bakımdan, Türkmen kökenliydi.[27] XIII. asır Türk köylüsünü, tâbi oldukları hayat tarzı itibariyle "göçebe" ve "yerleşik" diye iki kısım olarak düşünmek gerekir. Batı uçlarıyla Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde göçebe Türkmen hayatı çoğunlukla devam etmekte olduğu halde, Orta Anadolu ile Sivas-Amasya etrafında yerleşik hayat daha üstün hale gelmişti. Büyük Selçuklu Devleti Anadolu'yu zaptettiği esnada, "mîrî toprak sistemi" esasına göre hareket ederek, her türlü ziraî arazisini devletin malı saydığı için, göçebeler olsun, yerleşik Türkler olsun, tasarruflarındaki topraklarda devletin kiracı veya yarıcısı kabul olunmuşlardı. Tabiî, Anadolu'nun ziraatı eski Hıristiyan halkı da aynı kaideye tâbi oluyorlardı. Köylüler, devletin ister yarıcısı, ister kiracısı olsunlar, bu sıfatla raiyyet adını almaktaydılar; devlet kendi hizmetinde bulunan kumandanlara ve Türkmenlerden tutulan süvari askerlerine, nakdî ücret yerine mîrî topraklardan alacağı vergileri "iktâ" olarak bıraktığı için, her köy topluluğu veya birkaç köy birden iki iktâ sahibinin raiyyetiydiler. Şu halde, köy içtimaî topluluğu şehrinkinden

27 Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, Londra, 1931, s. 20 ve Prof. F. Köprülü, *Les origines de l'Empire Ottoman*, s. 60.

Şema: 6
Bir Ortaçağ Anadolu-Türk şehrinin içtimaî-idarî yönden nasıl bir teşkilâta sahip olduğunu anlamak için şema dikkatle tetkik edilmelidir.

hayli farklı bir siyasî-hukukî statüye sahip bulunuyordu. Yalnız şunu hemen kaydetmeliyiz ki, köy topluluğu aşiret karakterini ve teşkilâtını muhafaza ediyorsa, böyleleri, başlarındaki "boy" yahut "ulus" beyleri idaresinde olarak, az çok geniş bir idarî muhtariyete sahiptiler ve devlete yahut onun iktâ sahibine kanunnamede türleri yazılı rüsûmu değil, ancak yıllık muayyen miktarda bir "mukarrerat"ı veriyorlardı. Yerleşik ziraatçi köylüler ise, aile halinde, devlete yahut iktâ sahibine tâbi olup, vergiyi raiyyetlik kaidelerine göre ödemekteydiler. Şehirlerde her mahallenin bir mahallebaşısı, iğdişi olduğu gibi, her köyün de bir köy kethüdâsı vardı. Bütün köy delikanlıları bu kethüdâya tâbi bir "gençlik ocağı" teşkil etmekteydiler. Köyün en muhterem ve yaşlısı olan kethüdâ, gençlerden birisini onların üzerine "yiğitbaşı" tayin ediyordu. Böylece, köy delikanlıları yiğitbaşıların idaresinde, fiilî bir kuvvet ifade etmekte, icabında köylü arasındaki asayiş ve nizamın muhafazasına çalışmaktaydılar. Vilâyet dahilinde veya herhangi bir bölgede isyan, eşkiyalık gibi hareketler olduğu zaman, devlet bahsettiğimiz gençlik teşkilâtından yardım görüyordu.[28] Sultanın nâiblerine verilmiş olan köy asayiş ve düzenini koruma işini nâiblerin adamları bu sayede kolayca temin edebilmekteydiler.

Bu şekilde, gençlik teşkilâtlarının başında olarak, köyü idare ve hükûmet yanında onu temsil eden kethüdâların başında, yani bir vilâyetin bütün köylerini temsil etmek üzere, bir de "ilbaşı" görüyoruz. Bu hususta daha açık bir fikir vermek için, köy kethüdâlarını şehirlerdeki mahallebaşılara (iğdişlere) ve "ilbaşı"yı da iğdişbaşı'ya benzetebiliriz. Buna göre, bütün köy gençlik teşekküllerinin ve kethüdâlarının başında olan "ilbaşı", "iğdişbaşı" kadar değilse bile, ona yakın nüfuzu olan bir şahsiyetti.[29]

Öyle tahmin olunur ki, ilbaşı, iğdişbaşıyla birlikte, kadının reisi bulunduğu bir "meclis"e dahil bulunuyor ve burada köylerin mümessili olarak, hükûmetle halkın münasebetlerini tanzim ve bilhassa "salma"ların (avârız, peşkeş ve sair) dağıtımında oy sahibi bulunuyordu.

28 Bu teşkilâtın Osmanlılar zamanında devam ettiğini, hattâ zamanımızda köy delikanlıları arasında yaşadığını ilerdeki tetkiklerimizde göreceğiz.

29 F. Köprülü "ilbaşı"nı vilayetteki göçebe Türkmenlerin reîsi olarak kabul etmektedir: Bk. F. Köprülü, *age*, s. 56; halbuki, Türkmen boylarının irsî şeflerine "bey" unvanını vermek âdettir. Bu suretle, şefler, "beylerbeyi", "ulus beyi", "il beyi" şeklinde ifade olunmalıdırlar. Osmanlı devrinde bunu açıkça da göreceğiz. İdarî-siyasî olarak tayin olunan zümre şeflerine "baş" kelimesi kullanılıyordu. Meselâ, "ellibaşı", "iğdişbaşı", "subaşı", "yiğitbaşı" ve nihayet burada gördüğümüz üzere, köy kethüdâlarının başı mânâsına da "ilbaşı", bu geleneğe göre ortaya çıkmış terimlerdir. İbni Bibî'de geçen "Antalya ilbaşısı" tabiri bütün vilâyet halkının başında olan bir şahsı ifade etmekte olup (bk. *tıpkıbasım*, s. 266 ve Yazıcızade, *Selçukname*, s. 273), meselâ, Antalya iğdişbaşısına mukabil, köy kethüdâlarının üstünde bütün köylülerin mümessili olduğunda şüphe yoktur. Ancak, ilbaşılar vilâyetlerinin başı olarak ve boy beylerinin üstünde, göçebeleri de temsil ediyorlar mıydı, belli değildir. Osmanlılar devrindeki ilbaşıların bu bizim izah ettiğimiz durumda olduklarını XVI. asırdan bahsederken göreceğiz.

Köy içtimaî topluluğu içinde bir imam ile bir de zaviye şeyhinden (varsa) bahsetmek lâzımdır. Fakat bunların halk üzerindeki rolleri hakkında hemen hiç bilgi mevcut değildir. Ancak, şunu söylemek mümkündür ki, zaviye şeyhleri XIII. asırdan itibaren köy "gençlik ocakları"nı nüfuzları altına alarak, buraya tarikat usul ve âdetlerini sokmuşlar, bu müesseseler de, şehirlerdeki ahî dernekleri gibi, kuvvetli bir manevî birlik kazanarak, bu asrın karışıklıkları içinde müsbet ve menfî mühim role sahip olmuşlardır.[30]

d. İktisadî düzen

Selçuklu Türkiyesinin iktisadî kuvvetinin, ziraat, sanayi ve ticaret gibi üç çeşit faaliyete dayandığını biliyoruz.

Bunlardan birincisini, yani ziraati uzun zamandır yerleşik hayata geçmiş bulunan Müslüman Türk köylüsü ile bir kısım Hıristiyan halkın köylerde yaptıkları her türlü ekim, yaylacılığa elverişli otlu-sulu yerlerdeki Türkmen halkın ve çiftlik sahibi devlet ricaliyle âyanın geniş meralarda besledikleri hayvanlar (bilhassa koyun sürüleri) ve bir de kasabalarla şehirlerde yaygın olan meyve ve bağcılık teşkil etmekteydi. İlk ikisi, hayvancılık ve ekim ziraati, köylülerle göçebe ve yarı göçebe (yaylacı) kitlelerin temel meşgaleleri olduğu halde, meyve ve bağcılığın (bağ-bahçecilik) Selçuklu şehir hayatında mühim bir yeri olduğunu ehemmiyetle kaydetmelidir. Konya, Kayseri, Malatya, Amasya ve başka şehirlerde bu çeşit ziraat yalnız mahsul elde etme şekli değil, aynı zamanda halk için bir mesire hayatı ve eğlence vesilesiydi. Hele ekâbir ve âyan, bağ-bahçe mevsimlerinde, buralardaki evlerine giderek toplantılar yapmayı ve eğlenti tertibini pek seviyorlardı.

XIII. asır Türk devlet iktisadiyâtında ziraî üretimin yeri ne olmuştur, diye bir soru sormak mümkündür. Buna doğru cevap vermek için Türkiye'de "mîrî toprak sistemi"nin diğer İslâm memleketlerindekinden fazla gelişmiş şekliyle başladığını, fakat, tetkik ettiğimiz devirde bu kurumun çöküş halinde bulunduğunu bilmek lâzım gelmekle beraber, meseleyi ilerde malî teşkilât bahsi olarak izah edeceğiz. Burada şu kadarını söyleyelim ki, devlet fetihci ve savaşçı karakterini muhafaza ettiği zamanlarda, bütün askerî ve sivil teşkilâtta vazife gören hizmetliler için gereken masraflar, umumiyetle ziraî üretimden "rüsûm-vergi" şeklinde devlet maliyesine ait olan gelirlerle karşılanıyordu. Şu halde, cemiyetimizin tarihinde ziraî üretimin ilerlemesi veya gerilemesi, hükûmet düzeni ve memleketin siyasî hayatı üzerinde tesirini derhal göstermesi itibariyle, birinci derecede önemli bir iktisadî işletme bölümü teşkil eder.

30 Arap seyyahı İbni Battuta'nın köylerde de varlığından bahsettiği gençlik kurulları tamamıyla bunlardır.

Selçuklu ziraatinin memleketler arası iktisadî münasebetlerdeki yerine gelince, Bizans, Trabzon Rum İmparatorluğu ve bilhassa Arap memleketlerine hayvan ve hayvanî mahsul yollanmasından mühim bir gelir sağlandığı muhakkaktır. Meyve ve bağcılık dahi bu yoldan mühim para getirmekteydi.[31] Fakat, ziraatten elde edilen mahsuller memleket dışına satılmış mıdır, bilinmiyor. Ancak, kuraklık, çekirge akını, göçebelerin yer değiştirmeleri, iç karışıklıklar gibi hâdiseler yüzünden çıkan kıtlıklar, memlekette ihtiyaç fazlası bir mahsul toplanmasına engel olduğundan, dışarıya hububat satma fırsatı bulunamamaktaydı. Esasen Batı Anadolu ve Marmara Bölgesi de Türkiye dışında bulunduğuna göre, nakliyat güçlüğünün dahi böyle bir ihracat yapılmasına engel olduğu şüphesizdir. Hattâ, kıtlık yıllarında Bizans'tan zahire satın alındığı biliniyor.[32] Göçebeliğin umumiyetle hayvancılığa dayanmış olması ve hele Türkmenlerdeki yaylacılık geleneğinin, ekim mahsulünün tam gelişme ve toplanması mevsimlerinde hayvan sürüleriyle geniş çapta yer değiştirmeyi icap ettirmesi, bu çeşit hayat ile yerleşik köy hayatı arasında müthiş bir tezat yaratıyordu. Onun için, yaylak ile kışlak arasındaki gidiş gelişleri sırasında göç kafilelerinin ekin tarlalarına büyük zararlar vermesi yüzünden, iki taraf arasında sık sık kavgalar çıkıyor ve nizam tanımaz göçebelere devlet bile hâkim olmakta zorluk çekiyordu.[33] Bilhassa, Şam'dan başlayarak, Sivas çevresi yaylalarına kadar uzayan geniş bir sahada pek kalabalık yaşayan Türkmenlerin yazın kuzeye ve kış döneminde güneye yaptıkları göçlerin ekinlere hayli zararları olacağı pek tabiîydi.

Bu devir Türkiyesinin devlet iktisadiyâtında sanayinin önemi ne idi, pek bilgimiz olmamakla beraber, dokumacılığın ve ikinci derecede dericiliğin çok ilerlemiş olduğunu görmekteyiz. Alaşehir, Denizli, Konya, Aksaray, Kayseri, Erzincan gibi, Anadolu'nun geniş bir sahasında bulunan şehir ve kasabalarda dokunan perdeler ve bezler zenginlerin zevkine cevap verecek kadar mükemmeldiler.[34] Fakat şunu da itiraf etmelidir ki, Frenk kumaşlarına, Hint, İran ve Arap memleketlerinden getirilen her cins dokumaya (bilhassa lüks kaliteden olanlarına) Türkiye'nin her tarafında rastlanıyordu.[35] Bu hal Anadolu'daki lüks kumaş dokumacılığının memleket ihtiyacını karşılayamadığına açık bir delildir.

31 Meselâ, Antalya Mısır'a kuru kayısı yolluyordu: İbni Battuta (Gibb, İng. terc.), s. 124.
32 A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, Paris, 1932, s. 225.
33 Prof. F. Köprülü meseleye önemle dokunuyor: *age*, s. 57.
34 Celâleddin Rûmî'nin halifesi Selahaddin'in kızı evlenirken, Konya büyüklerinin eşleri tarafından getirilen kıymetli çehizler arasında Aksaray perdeleri de vardı: Bk. A. Eflâkî, *Menâkıb,* II, s. 173; İbni Battuta da, Denizli'de çok ileri bir bez dokumacılığından bahsediyor (Gibb, İng. terc.), s. 128: İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul, 1932, s. 69.
35 A. Eflâkî birçok münasebetle Türkiye'de Mısır elbise ve sarıkları kullanıldığından bahsediyor: *Menâkıb*, II. s. 375 ve 379.

Sürülerle koyun sahibi Türkmenlerin pek ustalıklı dokudukları halı, kilim gibi şeyler ile,[36] Ankara'nın sof kumaşları dünyaca tanınmıştı.

Dericilik ve hayvan mutabiyesi (kıl dokuması) dahi Türkiye'de, Türk ve Hıristiyan halkın çok güzel işledikleri bir sanat olmakla beraber, fazla bilgiye sahip değiliz.[37] Madenî sanatlar herhalde daha ziyade Rum ahali arasında rağbet görüyordu. Memlekette, maden olarak, bakır, demir ve şap çıkarıldığı eskiden beri bilinmektedir.[38]

Kısacası, şu bir hakikattir ki, geniş halk tabakalarının ihtiyacını karşılayan sanayi eşyası tamamıyla yurtiçinde yapılıyordu ve esnaf loncalarının teşkilât mükemmelliği bunu tamamıyla ispat eder. Yalnız, zengin sınıfların ihtiyacı olan lüks eşya ve baharat geniş ölçüde dışarıdan, daha çok Doğu memleketlerinden getirilmekteydi.

Türkiye'de şehir hayatı çok gelişmiş olduğuna göre, sanayinin yanında geniş bir ticarî faaliyetin de bulunacağı tabiîdir. Selçuklu Türkiyesi ticarî alışverişini üç çeşit olarak sınıflandırmak lâzımdır. Birincisi memleket içi ticaret, ikincisi dışarıyla olan ticaret, üçüncüsü kervancılıktı.

Türkiye içi ticaret kayda değer ölçüde büyük şehirlerdeki meydan pazarlarında, ticaret hanlarında ve nihayet dükkânlarda cereyan etmekteydi. Sonradan, yani Osmanlılar devrinde, pek geliştiğini gördüğümüz, şehirlere mahsus kapalı pazar (yani hanlar içinde) ticareti Selçuklu devrinde de mevcut bulunuyordu.[39] Her cins hammadde yahut gıda maddesi için ayrı bir han inşa olunmuştu. Pirinççiler hanı, pamuk hanı, meyve hanı ve sair gibi hanlar bu maddeleri alıp satan tüccarların bulundukları yerlerdi. Köylüler satacakları malları çok vakit açık pazarlara getiriyorlardı. Şehirde bir de gelip geçen yolcuların konaklamaları için yapılmış hanlar bulunuyordu ki, bilhassa şehir surunun kapıları dışında olanları meşhurdu ve kale kapılarının, kapanma zamanından sonraya kalan yolcular bu dış hanlarda gecelerlerdi.[40] Mamafih bunlar kervansaray olarak alınmalıdır.

36 İbni Battuta (Gibb, İng. terc.), s. 131.

37 Dericilik ve hayvan koşum-bakım eşyası yapımının çok ileri olduğunu, esnaf loncaları arasında debbağlarla mutafların mühim yerleri bulunmasından biliyoruz.

38 Bilhassa şap, Avrupa'ya çok satılıyordu. Konya'da bu madenin ihraç imtiyazını bir zamanlar İtalyan tüccarları almışlardı: *The Journey of William of Rubruck to the Eastern parts of the world* (çev. William W. Rockhill), s. 277.

39 Ahmed Eflâkî'nin Konya hayatı hakkında verdiği geniş malûmat bu hususu tamamıyla aydınlatmaktadır: *Menâkıb*, II, s. 101; Keza, *Sipehsâlâr Menâkıbı*, s. 119.

40 Ahmed Eflâkî'ye göre, Mevlânâ'nın babası Bahaeddin Veled Konya'ya ilk geldiğinde, kendisini I. Alâaddin Keykubâd'ın saraya misafir etmek istemesi üzerine, Şeyh ona şu cevabı vermişti: "İmamlara medrese, şeyhlere hankâh (tekke), emirlere saray, tüccarlara han, başıboş gezenlere zaviyeler, gariplere kervansaraylar münasiptir." Kendisini imam sınıfından sayan Bahaeddin Veled, Altunaba Medresesi'ne inmişti: *Age*, I, s. 26. Bu ifade zamanın şehir hayatını mevzumuz bakımından oldukça tasvir etmektedir.

Şehir ticareti, ister açık pazarlarda, ister hanlarda yahut dükkânlarda yapılmış olsun, hükûmetçe maaşlı veya iltizam usulüyle tayin olunan "şahneler" tarafından denetlenir, kazanç vergileri toplanırdı. Bazen büyük bir şehrin tek bir "şahne"ye de iltizama verildiği oluyordu. Böyle bir kimse, devletten bütün şehrin hasılatını iltizam etmiş olarak, vali salâhiyetiyle, en büyük kısmı asayişten elde edilen "tekâlif-i örfiyye"yi dahi kendine topluyordu.[41]

XIII. asrın başlarında Antalya ve Sinop'un alınmasının, Türkiye'yi dış ticaretle doğrudan doğruya temasa getirdiği açıktır.[42] Ancak, Türklerin ticaret filoları kurarak Akdeniz ve Karadeniz'e sahilleri olanı komşu memleketlerine gittiklerine dair hiç bir bilgi yoktur. Yalnız İstanbul'da ve diğer bazı Bizans şehirlerinde Türk kolonilerinin bulunduğunu biliyoruz[43] ki, bu da eskiden beri Türklerle Bizanslıların iç içe yaşamaya alışmalarından[44] ileri gelmekteydi. Tabiî böyle bir hayatı Rumlarla Müslüman Türklere Anadolu'nun coğrafî birliği ve iktisadî zaruretler kabul ettiriyordu.

Eskiden beri olduğu gibi, XIII. asır Türkiyesinin dışardan alışverişinde daha çok iki memleket, Bizans ile Memlûkler (umumiyetle Arap memleketleri) çok mühim rol oynuyorlardı. Bizans halkıyla Türk halkı, gerek Bizans şehirlerinde, gerek Anadolu'da, tabiî en geniş çapta uç pazarlarında alışveriş ediyorlar ve sanayi maddeleri bakımından olsun, gıda maddeleri yönünden olsun, tamamıyla birbirlerini tamamlıyorlardı.[45] Esasen yukarda işaret olunduğu üzere, bütün Bizans şehirlerinde Türk kolonisinin bulunuşu, iki devlet arasındaki iktisadî münasebetlerin ehemmiyetini ve dolayısıyla ilerde Türkleri bütün Bizans'a hâkim olacak bir vaziyete getiren tarihî sebepleri izah eder.

Bizans'tan sonra Türkiye'nin pek geniş iktisadî münasebette bulunduğu yer, Arap memleketleriydi. Zamanın seyyahlarından İbni Battuta, Anadolu'nun her tarafında Mısır, Suriye ve Irak'tan gelen tüccarlara rastlamıştı.[46] Haçlı düşmanlı-

İbni Cübeyr de, Suriye hakkında verdiği bilgide hep açık pazar ticaretinden ve misafir hanlarından bahsediyor; Arap memleketlerinde ticaret hanı var mıydı, bir şey söylemiyor: *The Travels of Ibn Jubayr* (çev. R.J.C. Broadhurst), Londra, 1952, s. 263.

41 Baycu Noyin, 1242'de (H. 640'ta) Erzurum'u kuşattığı zaman, bu şehirde şahne-vali Şeref Düveynî adında biriydi: İbni Bibî, *age*, s. 514.

42 F. Köprülü, *age*, s. 35.

43 Bizanslılarla olan bir çarpışmada şehit düşen Türk sultanı Gıyâseddin'in ölüsü Alaşehir'deki Türk kolonisine teslim ve Müslüman mezarlığına gömüldü; demek, bu şehir Bizans'ın olduğu halde, Türkler de bulunuyorlardı: İbni Bibî, *age*, s. 111; keza İstanbul'da (bk. *age*, s. 55 ve 56), Bursa ve İznik'te (bk. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul, 1928, s. 4) hep Türk kolonileri bulunuyordu.

44 L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, s. 283.

45 A.A. Vasiliev, *age*, II, s. 6 ve 225; İbni Kemal, Tevarih-i Âl-i Osman, I, Millet Kütüphanesi, Ali Emirî yazmaları, No: 25, vr. 43a.

46 İbni Battuta (Gibb), s. 124.

ğı dolayısıyla Papa'nın Mısır'a tatbikine çalıştığı abluka da herhalde bir bakıma Türkiye'nin lehine olmuş bulunmalıdır. Çünkü, Mısırlılar birçok ihtiyaçlarını artık Anadolu'dan temine çalışıyorlardı.

Memlekete Hindistan'ın dünyaca meşhur malları ve baharatı da gelmekle beraber, taşıyıcılar herhalde daha çok Arap tüccarlarıydı. Ayrıca Hint tüccarlarına da rastlanıyordu.

Türkiye'nin ikinci derecede ticareti, diğer yakın komşuları Gürcistan, Trabzon Rum İmparatorluğu, Karadeniz sahillerindeki Ceneviz kolonileri, Rusya, doğuda İran ve güneyde Küçük Ermenistan ili idi; üç komşu, Küçük Ermenistan, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Bizans, gıda maddeleri bakımından da alışveriş yapılan memleketlerdi. Ege ve Marmara henüz Türkiye hudutlarına girmediği sıralarda, Türkiye'nin Batı Akdeniz ve dolayısıyla Katolik Avrupa'yla olan ticareti Güney Anadolu limanları Alâiye, Antalya ve Küçük Ermenistan'daki Yumurtalık'tan Ermeni tüccarları eliyle yapılmaktaydı. Bu sıralarda işlenmiş Frenk mallarının Türkiye'de pek satılmadığı, ancak bazı kumaşların revaçta olduğu, ayrıca silâh satın alındığı anlaşılıyor. Anadolu'dan Kıbrıs'a ve dolayısıyla Avrupa'ya Ankara sofları, şap madeni, halı, kilim, yün, deri, ipek dokuma ve belki de bazı kuru meyveler yollandığı malûmdur.[47]

Selçuklu Türkiyesinin milletlerarası ticaretten en çok kazandığı iş sahası, Doğu ile Batı, hattâ Güney ile Kuzey arasındaki ticarî alış verişi sağlayan Anadolu yollarında yapılan kervan ulaşımı olduğunda hiç şüphe yoktur. Başşehir Konya merkez olmak üzere, bu yollardan başlıcalarının geliş ve gidiş yönleri şöyledir: Antalya ve Alâiye limanlarından gelen bir anayol, Konya üzerinden Aksaray-Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzurum üzerinden İran ve Gürcistan'a, bu yolun Sivas'tan güneydoğuya ayrılan bir kolu Malatya-Diyarbekir-Mardin-Musul üzerinden Bağdat ve Basra'ya; İstanbul-İzmit-İznik-Eskişehir-Akşehir-Konya-Ulukışla-Adana-Halep-Şam üzerinden Mısır'a ve Halep'ten ayrılan diğer bir kol Kilis-Nusaybin-Musul-Bağdat ve Basra'ya; gene Antalya ve Alâiye'den gelip, Konya'dan kuzeye çıkan bir yol Ankara-Çankırı-Kastamonu-Sinop üzerinden Kırım doğrusuna uzanıyordu (Harita: I).

En mühim olanlarını gösterdiğimiz bu yollarda kalabalık kervan kafileleri aralıksız ticarî eşya taşımakta olduklarından, soygunculuğa karşı güveni ve yolcuların geceleri konaklayacakları yerlerdeki istirahatlerini sağlamak bir mesele haline gelmişti. Bunun üzerine, menzil olmaya elverişli yerlerde hanlar inşâsı usulü ortaya çıktı. Harabelerini bugün de gördüğümüz ve içlerinden

47 F. Köprülü, *age,* s. 66; Osman Turan, "Kılıç Arslan II", *İA,* IV, s. 704.

bazıları birer mimarî örneği olarak hâlâ ayakta duran Selçuklu kervansarayları o hayatın hatırasıdır.[48] Kervan kafileleri bazen indikleri kervansaraylarda günlerce yatarlar, hattâ bir kısım yüklerini icabında buraya depo ederler, hasta hayvanları ve yolcuları tedavi ettirirlerdi. Bazı büyük kervansaraylar ticaret kervanlarının bu ve buna benzer her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak mükemmeliyetteydiler. Tabiî buna karşılık, kervansaray idaresine yolcular tarafından bir misafirlik ücreti ödeniyordu. Bu suretle kervansaraylar, sahiplerine mühim bir gelir kaynağı olmaktaydı. Bir kervansaray inşâsı az parayla başarılamayacağından, meşhur kervansaraylar zamanının en zenginleri, Selçuklu sultanları, vezirler, emîrler veya başka zenginler tarafından, kendileri için bir gelir kaynağı olarak yaptırılmışlardı. Bu gibi tesislerin geliri, zamanla ya hanı yaptıranın kendisi veya evlâdı yahut onu herhangi bir suretle ele geçiren tarafından vakıf haline getirilmekteydi. Mamafih, az da olsa, bazı kimseler de parasız konaklanacak hanlar yaptırmış olmalıdır.

Bütün Batı Anadolu Türkiye'ye geçtikten ve Rumeli de alındıktan sonra, devletin iktisadî ve siyasî merkezlerinin Marmara çevresine kayması üzerine, bir taraftan yukarıda bahsettiğimiz büyük yollar şebekesi esaslı surette değiştikten başka kervan nakliyatı da eski önemini kaybetmiş, Selçuklu kervansarayları, kullanılamamaları neticesi, zamanla birer harabe halini almaya başlamışlardır ki, aşağıda ayrıca anlatacağız.

2- İçtimaî Düzenin Soysuzlaşması

a. Askerî iktâ topraklarının vakıflara geçişi

XIII. asır ortalarındaki Türkiye'nin içtimaî müesseseleri ve hattâ siyasî teşkilâtı yönünden devletin kuruluşundan Kösedağı Savaşı (1243) sıralarına kadar olan zamandakinden çok farklı hale gelmiş olduğunu kabul etmek icap eder. Meselâ, Mevlânâ devri askerî iktâlarının, dinî, idarî ve iktisadî teşkilâtın, kısacası, bütün müesseselerin XII. asırdaki bütün hususiyet ve asaletlerini muhafaza etmiş oldukları düşünülemez. Hattâ, halkın içtimaî, dinî ve siyasî görüşlerinde de derin değişiklikler olmuş bulunuyordu. Bunu anlamak için hâdiselere umumî bir göz atmak yeter.

Anadolu Selçuklu hükûmeti (ilk zamanlarda hükûmetçikler), Malazgirt

48 Osman Turan, gerek kervansaraylar, gerekse bu kervansarayların yapıldıkları yerlere göre, Selçuklu ticaret yolları hakkında çok faydalı malûmat vermiştir: Bk. "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, No: 39 (Temmuz 1946), s. 471.

Meydan Savaşı'nı izleyen yıllarda, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun "uç beyliği" durumundaydı. Bu haliyle devlet fetihçi bir karakter taşımakta ve dayandığı ana siyasî müessese de askerî iktâlardan ibaret bulunmaktaydı. Yani, Türkiye'nin temel siyasî kuvvetini, o zaman mîrî sayılan, fetholunmuş toprakların Türkmen asıllı askerlere maaş olarak bağlanmasından meydana gelen ordu teşkil ediyordu. Sipah denen bu askerler, kumandanından erine kadar, hasılatı (çiftçiden alınan rüsûmu) kendilerine bağlanan köylerde oturmakta ve lüzumunda, devlet davet ettiği zaman, hemen toplanarak sultanın gösterdiği hizmeti görmekteydiler. İktâ sahipleri ihtiyarladıkları ve öldükleri zaman, evlâtlarına ancak vazifelerinde ilk kademeyi teşkil etmiş olan iktâlar intikal etmekte, terfilerle kazandıkları kısımlar ise mîrîye geçmekte, yahut o vazifeye yeni tayin olunana verilmekteydi. Devlet hizmetlilerinin, iktâlarını kendi namlarına tescil ettirmeleri için bir tek yol kalıyordu ki, o da vazifelerine bağlı iktâ arazisini vakfettirmeleriydi. Sipahlar veya ümerâ, vazifeleri icabı faydalandıkları iktâ topraklarını vakfa bağladıkları takdirde, bir taraftan bir hayır müessesesi kurmuş olarak sevap işlemekte, diğer taraftan da, vakfın mütevelliliğini ve hasılatından muayyen bir kısmını çocuklarına bırakmak suretiyle onlara geçim kapısı sağlamaktaydılar ki, bunun muamele şeklinden ve mîrî toprak rejimi ile vakıf muamelesinin nasıl bağdaştırıldığından ilerde ayrıca bahsedeceğiz. Yalnız, burada ifadesi zaruri olan cihet şudur ki, mîrî toprakların bu şekilde devlet hizmetlileri, hattâ bazı hallerde sultanın kendisi tarafından vakfa aktarılması gibi İslâmî hukuk kaidelerine aykırı bir usulün devam etmesi, yukarıda, devletin dayandığı temel kuvvet olarak ifade ettiğimiz iktâ sistemini gittikçe zayıflatmış, böylece, bu sistemin beslediği askerî teşkilât da zamanla büyük değişiklikler geçirmek zorunda kalmıştır. Kösedağı Savaşı sıralarındaki Türk ordusu, Selçuklular Anadolu'yu fethederken kullanılandan tamamıyla farklı olmak üzere, büyük bir çoğunlukla sultan, Divan ve emirlerin masraflarıyla[49] beslenen ücretli askerlerden ibaret bulunuyordu. Bu vaziyette, Türk ve hele Türkmen unsurlar, asalet ruhunun bir ifadesi olmak üzere, isterse sultanın kapısında olsun, nöker ve kul olmayı, yani ücretli askerliği kendilerine yakıştı-

49 Selçuklu emîrlerinin, iktâları karşılığında, ne kadar asker beslediklerini İbni Bibî, bir iktâ verilmesi münasebetiyle açıklamaktadır: I. Alâaddin Keykubâd, Zara Vilâyeti'ni Kemaleddin Kâmvar'a iktâ olarak verdi: Buranın hasılatı 100 bin dirhemdi: bu iktâ karşılığında emîrîn 60 kişilik asker (cebeli) grubu beslemesi icap ediyordu: Bk. İbni Bibî, *age*, s. 270. Bu nisbeti Osmanlılardaki ile mukayese edelim: Meselâ, Orhan Bey devri akçesi Selçuklu dirheminin takriben 1/3'ü kadar olduğuna göre, 100 binlik Selçuklu iktâ'ı 300 binlik Osmanlı hassına karşılıktır. Osmanlı has sahipleri dirliklerinin her 5.000 akçesi için bir cebeli besleyeceklerine göre, 300.000 : 5.000 = 60 cebeli çıkar. Şu halde Osmanlılar cebeli bedelini selefleri olan hükûmettekinin aynı olarak kabul etmiş oluyorlar.

ramayarak[50] itibar etmez olduklarından, orduya ve emîrlerin kapılarına asker sağlanması için yabancı kavimlere müracaata mecbur kalınıyordu.[51] XIII. asrın sonlarına doğru iktâ askeri o kadar ehemmiyetini kaybetmişti ki, Moğollarla olan mücadelelerde olsun, başka karışıklıklarda olsun, her sınıf ücretli askerin ve "uç etrâki"nin mühim rollerine rastlandığı halde, memleketin "iç-el" dediğimiz başlıca bölgesinden toplanan askerler arasında sipah veya iktâ askerlerine rastlamıyoruz. Şüphesiz, iktâları devam eden emîrlerin beslemeye mecbur oldukları "cebeli-hâşî" gene mevcut olmakla beraber, bunlar kölelerden ve başka yollardan sağlanma kimselerdi.

Selçuklu Sultanlığı'nın kuruluşundan XIII. asrın sonlarına kadar olan zaman içinde, iktâ müessesesinin zararına büyüyen vakıflar yüzünden, devletin fetihçi karakteri zayıflamakla beraber, vakıfların da şüphesiz Türk hayatında müsbet rolleri az mühim olmamıştır. Meselâ, meydana getirilen zaviye, hankâh, ribat ve başka müesseseler, Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmelerini geniş ölçüde kolaylaştırıyordu.

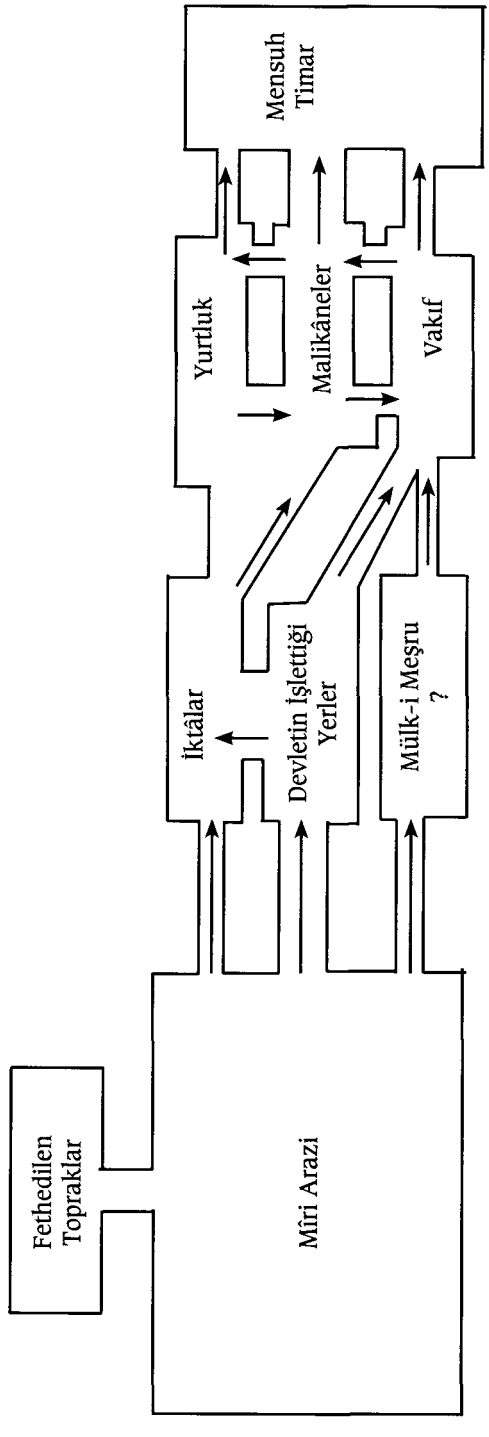
Fakat şunu da itiraf etmelidir ki, bilhassa Bâtınîlik alıp yürüdükten sonra, aynı vakıflar grup grup birtakım tembellere ve dilencilere sığınak olmuş ve cemiyet bir hayli kalabalık olan yiyici bir kitle yüklenmiştir. Sefil insanların pek arttığı, buna mukabil zenginlerin göze batacak derecede servet edindikleri Mevlânâ ve Hacı Bektaş-ı Velî Türkiyesinde, varlıklarından bir kısmını vakıf diye alıp yoksulun geçimine bağlamak belki de tarikat şeyhlerinin gördükleri en hayırlı iş oluyordu. Çünkü, bir sürü işsiz ve güçsüzün içtimaî düzeni yıkacak karışıklıklar çıkarmaları ihtimali vardı.

Kısacası, vaktiyle sırtını ziraatçı sınıfa veren iktâlı askerî teşkilât zamanında, hem devlet fetihçi bir karakter taşıyordu, hem de, cemiyetin siyasî düzeni, kökleri köy ve yayla halkı içinde bulunan üstün bir kuvvetin duldasında bulunuyordu. Fakat, mîrî topraklar vakıflara kaydıktan ve bir kısmı da devlet büyüklerince geniş malikâneler haline getirildikten sonra, iktâlı sipahi askeri önemini kaybetmiş, bunun neticesinde de, devlet askerî yönden zaafa düşmüştü.[52] Moğolların Anadolu kapılarını çaldıkları 1243 sıralarında, Türkiye, yalnız ordusu yönünden değil, iç siyasî düzenince de hayli çürük bulunuyordu (Şema: 7).

50 O zaman rakip olan kimseler birbirlerini, "O filanın nökeriydi," diye yeriyorlardı. Meselâ, bk. İbni Kemal, *age*, varak: 43b.

51 Türkiye'nin askerî cihetten çökmesi demek olan bu halin sebebini C. Brockelmann, Sinop ve Antalya'nın fethinden sonra halkın ticarî hayata daha çok heves etmiş olmalarında ve bu yol ile lüksün artmasında buluyor: *Histoire des peuples et des états islamiques*, Paris, 1949, s. 220 (bu eseri Dr. N. Çağatay *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* (Ankara, 1954) adıyla tercüme etmiştir).

52 Şema: 7'yi inceleyiniz.

Şema: 7
Bu şema, Türkiye tarihinde pek mühim bir yeri olan mîrî toprak sisteminin zaman içinde nasıl bir işletme değişikliğine uğradığını gösteriyor. Fatih Sultan Mehmed, devlet hazinesinin zararına olan bu işleyişe son vermiştir.

b. İktisadî düzenin sarsılması

Selçuklu tarihini inceleyenler, Türkiye'nin bu devirde büyük bir iktisadî refah ve medeniyet seviyesine erişmiş olduğunu ifade ederler. Batı kaynaklarının söylediklerine inanmak lâzım gelirse, memleketin iktisadî sahadaki yükselmesi İlhanlıların Anadolu'da tatbik ettikleri baskı rejimi ve buna karşı çıkan büyük karışıklıklar devrinde de devam etmiştir.[53] Fakat biz, hele IV. Rükneddin Kılıçarslan tarafından, Moğol yardımıyla, II. İzzeddin Keykâvus'un tahttan indirildiği 1261'den sonraki devir için bunu katiyen kabul edemeyeceğiz. Çünkü, bu hâdiseden sonra Moğollara karşı başlayan aralıksız isyanlar, bilhassa uç Türkmenlerinin bir türlü itaate alınamayışları, Türkiye'de artık her türlü huzurun sona erdiğini göstermekteydi.[54] Nitekim, bu devrin şahidi olan Kerimeddin Aksarayî,[55] Ahmed Eflâkî, hattâ Moğollar hakkında pek saygılı dil kullanan İbni Bibî gibi yazarlar, memleketin iktisaden harap olmuş bulunduğuna ait hayli tafsilât veriyorlar. Selçuklu hükûmeti, Moğollara taahhüt ettiği vergileri veremeyince, Divan azasının, kendi maaşlarını azaltmak suretiyle, malî darlığı gidermeye çalışmaları ve hele ortaklama saltanat süren İzzeddin Keykâvus ve Rükneddin Kılıçarslan'ın Moğolların Irak seferine katıldıklarında, parasız kalarak, İlhanlı hazinesinden borç para almaları hiç de kazançlı bir iktisadî düzeni ifade etmez.[56] Selçuklu Sultanlığı tamamıyla Moğol boyunduruğu altına düştükten sonra, Türkiye'nin, dünya ticaretinden daha iyi faydalanmış olması şöyle dursun, memleketin harap olmaya başladığını ve iktisadî bir çöküntüye doğru gittiğini tarihî bir hakikat olarak kabul etmek için bu hususu bize ispat eden noktaları burada kaydetmeye lüzum vardır:

Malî işlemlerde ana ölçü olarak kullanılan "dirhem" adlı gümüş paranın ağırlığını sabit tutmanın, gerek vakıflar ve devlet hesaplarını, gerekse halkın birbiriyle olan ticarî münasebetlerini düzeninde yürütme bakımından büyük bir önemi vardır. Bu sikkenin alışılan vezni 1252'ye kadar, 16 krattan (3,21 gram) ibaret olan şer'î dirheme çok yakın, meselâ 0,97 ile 0,90 (3,1-2,89 grama yakın) arasında muhafaza ediliyordu. Fakat Moğolların himaye ettikleri IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın nüfuzunda bulunan Sivas Darphanesi, 1253'ten 1256'ya kadar kestiği dirhemlerin ağırlıklarını, ortalama, 0,85'e (2,73 grama)

53 Prof. F. Köprülü, *age*, s. 66; P. Wittek, "Zur Geschichte Angoras im Mittelalter", *Festschrift für Georgy Jacob*, Leipzig, 1932, s. 349.

54 Osman Turan, bu hâdiseleri toplu bir şekilde özetlemiştir. Bk. "Kılıç Arslan IV", *İA*, VI.

55 Bk. Aksarayî, s. 128, 130, 145.

56 Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu,* İstanbul, 1321 (1904), s. 251-255, s. 260-66.

düşürdü.[57] II. İzzeddin Keykâvus'un hâkim olduğu Konya Darphanesi aynı yıllarda eski vezni muhafazaya muvaffak olmakla beraber, Sivas dirhemlerinin gümüş miktarında yapılan şu kısıntı memlekette malî bir darlık olduğunu ifade eder. Bu hal devlet iktisadiyâtı için zayıflık oluşturduğundan, II. İzzeddin Keykâvus, hükmünü Türkiye'nin her tarafına yaydıktan sonra, 1257'de dirhemi eski veznine çıkarmaya muvaffak oldu.

XIII. asrın sonlarına doğru Moğol baskı ve zulmü çok artmış, buna karşı gösterilen tepki dolayısıyla, memleket baştan başa karışmıştı. Böyle olduğu halde, dirhemin vezni 1296'ya kadar normal halinde devam ettirilmişti. Fakat, III. Alâaddin Keykubâd, II. Gıyâseddin Mesud'un yerine, ikinci defa tahta geçtikten sonra kesilen dirhemlerin ağırlıkları 13 kırattan, yani 0,80 dirhemden (2,6 gram) aşağı düşürülmüş ve ortalama ağırlık 0,70 dirhem (2,25 gram) olarak (kırat cinsinden 11,5) kabul olunmuştu. Alâaddin'in yerine, tekrar II. Gıyâseddin Mesud geçtikten sonra da, bir daha eski vezne dönmek imkânı elde edilemeyerek, bu son vezinde veya daha aşağı ölçüde para kesilmekte devam olundu.[58] Bu durum, Selçukluların yıkılışı ve Beyliklerin kuruluşu sırasında Türkiye'nin büyük bir malî darlık içinde bulunduğuna delâlet eder ki, Osmanlı kaynakları da bunu doğruluyorlar.[59]

Dirhemin yarısına eşit vezinde kesilen ve gümüş ufaklık olarak kullanılan "nısfıye" adlı para ise umumiyetle 7,5 veya 7,25 kırat, yani 0,47-0,45 dirhem (1,5-1,4 gram) ağırlığındaydı. Selçuklu Sultanlığı dağıldıktan sonra türeyen Beylikler, gümüşün son derecede pahalı olması yüzünden, sikkelerinde Selçuklu dirheminin son vezni 11 kratı (0,70 dirhemi) esas alarak ancak nısfıyenin veznini kendilerine ana ölçü seçmek zorunda kalmışlardır ki, bu meseleyi daha aşağıda izah edeceğiz.[60] Yalnız, buraya şu mühim noktayı ilave edelim:

Sikkenin veznini azaltarak daha küçüklerini kesme mecburiyeti, yalnız devlet hazinesinin darp için lüzumlu gümüşü sağlayamayışından ileri gelmiş bir hâdise değildir. Hükûmetleri bu yola gitmeye zorlayan asıl mühim sebep, gümüş madeninin ticarî kıymetinde meydana gelen yükselmedir. Böyle bir vaziyet karşısında gümüş paranın, eski veznini muhafazada inat olunursa, para tedavüldeyken kenarları, birtakım açıkgözler tarafından kırpılarak hazinenin gümüşü

57 İsmail Galib Bey'in verdiği örnekler de aynı şeyi ifade ediyor: *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, II, İstanbul, 1312 (1894). Burada, Malatya Darphanesi'nin çıkardığı dirhemler de Sivas'ınkine uygundur: s. 267.

58 Aynı katalog, s. 344-54.

59 Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma* (Yay. M. Köymen ve F.R. Unat), Ankara, 1949, I, s. 202-204; Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi,* İstanbul, 1332 (1916), s. 56.

60 "Umumî İktisadî Hayat" bahsinde, "Dirhem-Akçe"ye ait gümüş grafiğine bakınız.

çalınmış olur; yani, zarurî olan küçültmeyi özel kişiler yapmak suretiyle para değeriyle külçe değerini ayarlamış olurlardı. Bu kötü usul, yani sikkenin ihtiva ettiği kıymetli madenin külçe değeri para halindeki değerini aşınca, kenarının özel kişiler tarafından kırpılması o zaman Bizans'ta da mevcut olduğu gibi,[61] sonra Osmanlılarda geniş bir gümüş hırsızlığı halini almıştı ki, ilerde açıklanacaktır.

Eşya fiyatlarına ait elde edebildiğimiz rakamlar da gene para darlığını ifade ediyorlar. Meselâ, Eflâkî'nin kaydettiğine göre, XIV. asrın başlarında Mevlânâ'nın torunu Arif Çelebi iyi bir battaniyeyi 18 dirheme satın aldırmıştı. Tabiî, gümüş azlığından ileri gelen bu ucuzluk battaniyeciler için hiç de iyi olmayan bir alışverişti. Şemseddin Mardinî de, iki ciltlik bir "fetvalar şerhi" kitabını, Halep'te, Mevlânâ'nın hayatında, 40 dirheme satın aldı. Konya emîrlerinden birisi aynı sıralarda oğluna ders veren bir müderrise günde 2 dirhemlik bir ders ücreti ödemekteydi.[62]

Tahıl fiyatlarından ancak kıtlık zamanlarına ait olan bazı rakamlar biliyoruz. Meselâ, Mayıs 1277'de Memlûk Sultanı Baybars Kayseri'de bulunurken çıkan kıtlık dolayısıyla, 50 dirheme (takriben 47 dirhem ağırlığındaki gümüşe) bir mud (takriben 400 kilo) buğday bulunamıyordu. Kuru üzümün batmanı (8 kilosu) 10 dirheme satılmıştı.[63] Vezir Fahreddin Ali, Moğol ordusu için, 1255'te erzak satın alırken, buğdayın bir mudu (400 kilo) 117 dirhemden aşağı değildi. 1299'da (699 H.) gelen kıtlıkta da 50 dirheme bir mud buğday zor alınıyordu.[64] Yukarıdaki fiyatlar kıtlık dolayısıyla olan yükselmeyi ifade etmesine rağmen, gene de gümüşün ne kadar kıymetli olduğuna delildir. Mevlânâ Celâleddin Rûmî "hotab" denen bir nevi yemeğin bir sini dolduracak kadarını çarşıdan 2 dirheme satın aldırmıştı.[65]

Selçukluların son yarım asrında Türkiye'nin iktisadî yönden gerilemesine ziraî işletme düzeninin bozulması da çok tesir ediyordu. Köylünün ekim gücünü azaltan başlıca engeller, Moğollara karşı başlayan çarpışmalar dolayısıyla tarlaların ekilememesi veya ekinlerin göçebeler yahut mücadele grupları tarafından mütemadiyen hasara uğratılmasıydı.[66] Ayrıca, sık sık gelen kuraklık ve çekirge âfeti memlekette çok ağır bir açlık ve sefalet yaratıyordu. Aksarayî'nin 1300'de

61 G.I. Bratianu, *Etudes Byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, s. 261.
62 Ahmed Eflâkî, *age*, I, s. 357 ve II, s. 392, 409.
63 Aksarayî, *age*, s. 115.
64 Aksarayî, *age*, s. 145 ve 269 (100 men=750 dirhem ağırlığında, "tegar" denen bir ölçü veriliyor ki, biz mud ve kilo ile ifade ettik).
65 Ahmed Eflâkî, *age*, II, s. 406.
66 Aksarayî, Moğollarla olan çarpışmaları ve geniş çaptaki isyanları anlatırken, mahsulün mahvedildiğini de çok kere kaydeder: *Age*, s. 243.

çıktığını kaydettiği kıtlığın,[67] 1333 yılına kadar devam ettiğini, çünkü kuraklık ve çekirgenin hep birbirini takip ettiğini Kadı Ahmed Niğidî önemle kaydediyor.[68] Orta Anadolu'nun açlık ve yoksulluktan kıvrandığı şu 33 yıl, dikkat olunursa, Osmanlı Beyliği'nin İznik-Bursa çevresinde büyük başarılar gösterdiği ve Türkiye'de yeni bir devir açmaya başladığı zamana rastlar. Bu suretle, yeni zaptolunan Ege ve Marmara sahalarının nasıl çabuk Türkleştiğini ve İzmit, İznik, hele Bursa gibi şehirlerin nasıl bir süratle Türk karakteri aldıklarını gayet iyi anlamaktayız.

Bu son yarım asırlık Selçuklu devri, dış ticaret bakımından da iyi olmamıştır. Memleketin en çok alışveriş yaptığı iki devlet, Mısır ile Bizans çöküş halindeydiler. Papa'nın Mısır'ı iktisaden mahvetmek için durmaksızın planlar tertibiyle,[69] sıkı bir yasak rejimi tatbik etmesi bu memleketin ticaretini aksatmıştı. Moğollarla olan devamlı mücadele de Memlûk sultanlarına büyük masraflar açtırıyordu. Kısacası, XIV. asrın başlarında artık Mısır'ın, dolayısıyla, Suriye'nin sanayi, ziraat, ticaret ve sair alanlarda gerilemekte oldukları o zaman bile anlaşılmıştı.[70] Sikke basımı için lüzumlu gümüş tedariki mesele olmaktaydı. Avrupa ticaretinin Mısır ile alâkasını kesmek üzere, Papa'nın ilân ettiği yasak rejimi bir bakıma Türkiye için faydalı gibiydi. Çünkü, hem Batı tüccarları Doğu'dan almak zorunda oldukları malları Türkiye'den yahut hiç olmazsa Küçük Ermenistan yolundan alıp götürüyorlar, hem de, Mısır, Batı'dan alamadığı kereste ve silâhları Anadolu'dan götürmeye mecbur oluyordu. Fakat, Suriye ve Mısır'ın gittikçe eski parlak hayatlarından uzaklaşmaları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun iktisadî hayatına kötü tesir etmekten geri kalmıyordu. Hele, Şam'dan Sivas yaylalarına kadar uzanan geniş bir sahaya canlılık veren Türkmenlerin mahsullerine en iyi alıcı olan Arap memleketlerinin içine düştükleri para darlığı, tabiî, bu göçebeler ve dolayısıyla Anadolu için de iyi değildi.

Türkiye'nin batı hudutlarında, yani uç vilâyetleri boyunca, geniş bir hat üzerindeki pazarlarda Bizans ile çok sıkı ticarî münasebetler olduğunu söylemiştik. Fakat bu devlet Batı'nın sömürücü ve rakip ticareti karşısında para darlığına uğruyor ve sanayii de geriliyordu.[71]

67 Aksarayî, *age*, s. 269.

68 Müellifin şu eserine bk. el-'Veledü'ş-şefik, vr., 307.

69 Şu eserde bu planlara, yasak ve ablukaya ait geniş bilgi bulacaksınız: J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient*, Paris, 1886, s. 21 ve devamı.

70 Mısır'ın Memlûkler devrinde, bilhassa XIV. asır başlarından itibaren, nasıl bir iktisadî yıkıma gittiğini aydınlatan şu etüde bk. E. Strauss, "Prix et salaires à l'époque Mamlouke", *Revue des Etudes Islamiques*, 1949.

71 Bizans İmparatorluğu'nun dahi, gerek XIII. asırda ve gerek XIV. asırda, iktisadî darlıktan hep gerilemekte olduğu bütün müelliflerce kabul olunmaktadır. Bk. *The Cambridge Economic History of Europe,* II adlı eserde Steven Runciman'ın yazdığı şu bahis: "Byzantine trade and industry", s. 86-118.

Kısacası, XIV. asrın ilk yarısında ziraat hayatı, sanayi, ticaret ve hele transit yollarının eski önemlerini kaybetmeleri bakımından Türkiye hakikaten ciddî bir buhran geçirmiş, fakat uçlarda başlayan yeni fetih hareketleri memleketin iktisadî düzenine tekrar bir canlılık getirerek yükselme etkeni olmuştu ki, gelecek bahislerde bu ciheti daha iyi anlayacağız.

c. Dinî inançlarda karışıklık

Türkiye'de Müslüman halk çoğunluğunun Sünnî-Hanefî mezhebine bağlı bulunduklarını biliyoruz. Medreselerde klasik bir din bilgisi edinmiş olan imamlar, müderrisler, vaizler, ahaliye inançlarında rehber oluyorlardı.

İslâmiyet bütün devlet müesseselerini ince kaidelere ve kanunlara bağlayan geniş bir hukuk sistemi yaratmış bulunduğundan, Selçuklu Sultanlığı'nda medrese nüfuzu yalnız fert üzerinde değil, resmî devlet idaresinde de sonsuzdu. Bunun bir neticesi olarak, vezirlik de dahil, başlıca hükûmet mansıpları medreseden yetişmiş derin bilgi sahibi kimselere veriliyordu. Fakat, mazisi 200 seneyi ancak geçen Türkiye'de, medreseler yeter derecede gelişmedikleri için, devlet adamlarını hep öteki İslâm memleketlerinden –tabiî en çok İran'dan– getirtmek geleneği devam etmekteydi.

Görülüyor ki, Türkiye'nin bütün devlet yönetimi ve din öğretimi Doğu'dan gelme medreselilerin elinde bulunuyordu. Hal böyleyken, bu memlekette hiçbir zaman aşırı taassup devri yaşanmadı.[72] Bu sayede de Anadolu Hıristiyanları Türkleri Haçlılara kat kat tercih ettiler ve Bizans otoriteleri, Türk istilâ tehlikesine bakmadan, memleketlerinde Türklerin, hem de İslâm cemaati halinde yaşamalarına müsaade etmekte tereddüt etmediler.

Türkistanlı meşhur Şeyh Ahmed Yesevî'nin izinde yürüyen birtakım dervişler Anadolu'ya akın ettiklerinden beri,[73] bilhassa XIII. asırda, medresenin klasik ve kitabî din anlayışı yanında, Türkiye halkına, "velî" yahut "ermiş derviş"lerin

72 Seyyah İbni Battuta, Aydın Beyliği'ni ziyaret ettiği zaman, Birgi sultanının huzurunda geçen bir hâdiseye şahit olmuştu: Bir gün sultan bütün ulemâ ile oturmaktaydı ve İbni Battuta da hazır bulunuyordu. Herkes yerini almıştı; Kur'an okuyacak hafızlar da hazırdılar. Bu sırada giyinişinden şeyhe benzeyen birisi girdi ve herkes ayağa kalktı; kendisini selâmladılar. Bu yeni gelen, sultanın karşısına oturdu; burası hafızların yerinden yukarıda bulunuyordu. İbni Battuta, hemen, sultanın yanında yer alan bu şahsın kim olduğunu ulemâdan sordu ve Yahudi tabib olduğu, kendilerinin ona çok muhtaç bulundukları cevabını alması üzerine, bir Yahudinin Kur'an okuyanlardan daha yukarı oturmasına nasıl olup da müsaade edildiğine tahammül edemeyerek bağırıp çağırdı. Bu vaziyette, tabibin salonu terk etmesi suretiyle Arap seyyahın hiddeti giderildi. İbni Battuta'nın kendi anlattığı şu hikâye, Arap taassubuna karşı Türk'ün nasıl bir müsamaha sahibi olduğunu çok güzel ifade eder: *Voyages d'Ibni Batoutah*, II, s. 305.

73 Geniş bilgi için bk. F. Köprülü, "Ahmed Yesevî", *İA*, I ve *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 53.

hayallerinde tarifini bulan yeni bir din anlayışı telkin olunmaya çalışılmaktaydı.[74] Görünüşte dünya nimetlerine kendilerini kaptırmaktan kurtulmuş olan bu yeni tip din büyükleri, bazı hayır sahiplerinin kurdukları zaviye ve tekkelere yerleşerek, bu müesseselerin vakıfları sayesinde propagandalarını çok verimli hale getirmişlerdi. Bununla beraber, tarikat hareketi bütün cemiyeti, asıl Moğol istilâsından sonra halk ruhunda meydana gelen derin bedbinlik devresinde sarmış bulunmaktaydı.[75] Ancak, şunu hemen söylemeliyiz ki, Fuad Köprülü'nün bu sahadaki incelemelerinden de anlaşıldığı üzere, velîlik mertebesine çıkan büyük şeyhlerin, pek çok derviş ve babanın ortaya çıkışlarının hep XIII. asra rastlaması,[76] tasavvuf ve tarikat sahalarındaki fikrî bir gelişmeyi değil, siyasî hayatı, iktisadiyâtı ve sair bütün içtimaî düzeni yavaş yavaş çökmekte olan, huzurunu ve istikbal ümidini kaybetmiş bir cemiyette, insan ruhunun tarikatlarca yapılan avutucu telkinlere muhtaç olmuş bulunmalarını ifade eder. Medreselerde ömür çürüten bir avuç insanın anlayabildiği "kitabî ilim"den[77] öğrenilen din kaideleri, Mevlânâ devrinin sefil insanına hiç de teselli vermiyordu. Riyâzet kuvvetiyle esrarı keşfeden "velî", yahut keramet ehli baba ise, dünyanın sefaletine katlanıldığı halde, gelecek dünyada ebedî olan, huzurlu ve yaşanmasına doyum olmayan bir hayat vaat ediyordu. Daha açık bir ifadeyle, akıldan ziyade hayallere yerleşen bu yeni din anlayışının yaratıcıları olan tarikat kurucusu büyük şeyhlerin hem medrese kültüründe (yani İslâmî din bilgisinde) ve hem de tasavvuf sahasında çok derinleşmiş olduklarını ve hattâ müderrislik yaptıklarını görüyoruz.[78] Böyle olduğu halde, şeyhlerin peşine takılanları medreseliler değil de, zanaatkârların[79] ve okuması yazması olmayanların teşkil edişi, tarikatçılığın kitabî metotlar dışında gelişmek istemiş olmasıyla izah olunabilir. Kurucu dervişler yahut "velîler", âlim olmakla beraber, asırlar boyunca tarikatları yaşatan ve hattâ, bazen ilk şeyhlerinin koydukları esasları hayli değiştiren sonraki şeyhlerden hiçbiri doğru dürüst tahsil sahibi değildi. Esasen, yukarda söylediğimiz sebepten dolayı, buna lüzum da yoktu. İşte, Türk halkının din anlayışını açık İslâmî kaidelerden hayli saptıran kuvvet, tarikatların bu hususiyetleriydi. Türkiye tarihinde din sözko-

74 Ahmed Eflâkî, Mevlânâ'nın ağzından söylediği sözleriyle, Bâtınîliğin kitabî din anlayışından ayrıldığı tarafları çok güzel ifade ediyor: *Age*, I, 239.

75 F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 224-235.

76 F. Köprülü'nün şu eserlerine bakınız: "Baba" ve "Bektaş", *İA*, II; *İlk Mutasavvıflar*; *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II, 1922, "Anadolu'da İslâmiyet" makalesi.

77 H. Ritter, "Celâleddin Rûmî", *İA*, III.

78 Ahmed Yesevî, Celâleddin Rûmî ve babası Bahaeddin Veled, Şeyh Muhiddin Arabî hep böyleydiler.

79 Ahmed Eflâkî'nin verdiği misaller anlatıyor ki, Mevlânâ'nın tanınmış müridleri ve hattâ halifeleri hep zanaatkârdı; Meselâ, Şeyh Selâhaddin kuyumculuktan gelmeydi: Bk. *age*, II, s. 18-19 ve 153.

nusu olunca, tarikatçılığın oynadığı böyle bir menfi rol karşımıza dikilmekle beraber, bizce mesele tarih edebiyatımıza tamamıyla ters geçmiştir. Çünkü, tarikatı dinde bir tekâmül hareketi sayanlar, tasavvufa dayanan dervişlerin, din anlayışını medrese skolastiğinden kurtararak, felsefî bir sahaya, yani fikrî serbestlik içinde daha hür bir tefsir yoluna götürdüklerini sanıyorlar. Halbuki bu hareket Müslümanlığın ciddî tefekkür tarihinde hiç de yer alamamış, buna karşılık, halk tabakalarının din terbiyesinde hayli menfî tesirler yapagelmiştir. Ancak, biz burada, tarikatın halli güç olan bu tarafı üzerinde fazla durmayarak, Selçukluların yıkılışı yıllarındaki Anadolu'nun siyasî ve içtimaî hayatında nasıl bir rol oynadığını kısaca kaydedeceğiz.

XIII. asrın sonlarına doğru Türkiye'deki tarikatçıları iki zümre halinde toplamak mümkündür. Birinci zümreye Hacı Bektaş-ı Velî'nin şahsiyeti sembol oluyordu.[80] İkinci zümre ise, Celâleddin Rûmî'nin rehberlik ve irşâdında temsil olunan "Mevlevîlik" mensuplarıydı.[81] Her ikisi de Bâtınîliğe dayanan bu tarikatlardan Bektaşîlik, Sünnîliğe ve medrese skolastiğine açıkça cephe almış, bilhassa Türkmenlerle basit halk arasında tahriklere de başlamıştı. Hattâ, Baba İshak adlı Bâtınî şeyhi, II. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında tehlikeli bir isyan çıkarmaya bile muvaffak oldu. Böylece, Babaîlik veya Bektaşîlik perişan halk tabakalarıyla şehirlerdeki işçiler arasında çabucak yayılıyor, "fütüvvet" teşkilâtına mensup, genç, çoğuncası da bekâr olan bu insanlar, Bâtınîliğin telkinleri altında, "rindlik" hayatına atılıyorlardı.[82] Hareketin, toplu hayat yaşıyan "kapu" mensupları arasında, yani devletin ve Selçuklu emîrlerinin ücretli askerleri içinde de gelişmeye başladığı anlaşılıyor. Hele çeşitli sebeplerle buralardan açıkta kalanlar için, "rind" olup, zaten içinde bulundukları bu yoksul hayatı Allah yolunda dünyanın her türlü zevk ve rahatına tercih ediyor gibi görünmek, bu suretle, kendilerini takdir edenlerin yapacakları yardımlarla yaşayıp gitmek en çıkar yoldu.

İbni Bibî ve Aksarayî'nin verdikleri izahlardan anlıyoruz ki, iktisadî hayatın sarsıldığı XIII. asırda, bilhassa Moğol boyunduruğu altında yaşanan yıllarda,

80 Fazla bilgi için bk. F. Köprülü, "Baba", *IA,* II.

81 H. Ritter, "Celâleddin Rûmî", *IA,* III.

82 Esnaf tekkelerinin (yahut Ahîliğin) Şiî mi, yoksa Sünnî mi oldukları hakkında hayli münakaşalar vardır (A. Gölpınarlı, agm, s. 57). Bizce fütüvvet ehli hakkında böyle bir münakaşa yersizdir. Çünkü, bu müessese doğuşuna kudsiyet verilen zanaatin meslek teşekkülü olup, mensupları toplu hayat yaşadıkları için, tarikat propagandalarının tesirinde olarak, bazen Sünnî ve bazen Şiî âyini izleyegelmişlerdir. Meselâ Anadolu'da Mevlevîlik henüz kuvvetli değilken, ahî teşekkülleri umumiyetle Bektaşîliğin tesirinde bulunuyorlardı. Sonra şehirlerde Mevlevîlik alıp yürüyünce, bu defa da bu tarikatın tesirine kapılmışlardı. Ahmed Eflâkî'de bu ciheti izah eden birçok örnek vardır. Bk. *age,* II, s. 298 ve 422.

büyük şehirlerde, esnaf teşkilâtı içinde geçinemeyen veya iş bulamayan binlerce genç işçi babaların ve şeyhlerin tesiriyle hep rindliğe sapmışlar, böylece de, içtimaî düzen için ciddî bir tehlike olmuşlardı. Hakikaten bu devirde rind fütüvvet ehlinin şehirlerde çıkan karışıklıklarda önemli rol oynadıkları, düşmanlarını alt etmek isteyen rakiplerin bunları kendi taraflarına çekmeye büyük gayret sarf ettikleri görülmektedir.[83] Babâîlik-Bektaşîlikten daha sonra kuvvet kazanan Mevlevîlik tarikatına, medreselilerden ziyade bu rind fütüvvet ehli şiddetle karşı koymaktaydılar.[84] Mamafih, Mevlevîlik, Babâîliğin aksine, şehirlerde oturan yüksek ve refahlı sınıfları okşayacak bir yol tuttu ve tarikat prensiplerini Sünnîlik ile uzlaştırmaya çalışarak, bir taraftan medreselerin asabiyetini teskin, diğer taraftan da siyasî otoritelerin desteğini kazandı. Fakat, tarikatçılığın insanı cezbeden birtakım usul ve kaidelerini bırakamadığından, medreseli hücumları eksik olmuyordu.[85]

Burada yeri gelmişken işaret edelim ki, İlhanlıların gölgesinde devam eden idareyi yıkarak yabancı hâkimiyetine son vermek isteyen Moğol düşmanı bir partinin,[86] Moğol taraftarlarına ve dolayısıyla Moğollara olan hücumlarında, Celâleddin Rûmî'nin hangi tarafı tuttuğu hususunda birbirine aykırı fikirlere rastlanıyor.[87] Bizce meseleyi bugünün milliyet anlayışı içinde ele almak yanlıştır. Çünkü, aslına bakılırsa, Mevlânâ'da bir milliyet aramak mümkün olmaz. O, kendisini "mânâ âleminin sultanı" yapmak istemekte ve maddî âlemin sultanı kim olursa olsun, kendisine hürmet ettiği müddetçe takdir görmektedir. Bu hale göre, O, bazen Moğolları, bazen de isyan halinde bulunan Türkleri tutuyordu; kızdığı zaman Türkleri yerici ifadelerde bulunmaktan çekinmemişti.[88] Kısacası, Mevlânâ için, Türk veya Moğol değil, ancak kendisine inanan, tarikatını kurmak yolunda ona hizmet eden hora geçiyordu.

Bektaşîliğe gelince, bu tarikatın dahi, nüfuzunu yaymaya muvaffak olduğu yerlerde, medreselilerle değil, fakat siyasî otoritelerle az çok anlaşmış bulunduğunu bilmekle beraber, Moğollarla olan mücadelede nasıl bir yol tuttuğunu bilmiyoruz. Ancak, kendisi Türkmenlere dayandığına göre, Anadolu'nun

83 İbni Bibî, *age,* s. 561, 620, 704.

84 Ahmed Eflâkî, *age,* s. 204-205, 208, 297-298, 385 ve İbni Battuta (Gibb), s. 125.

85 Ahmed Eflâkî, *age,* II, s. 1-2.

86 Moğollara karşı girişilen mücadelede, birisi Moğol taraftarı ve diğeri Moğol düşmanı iki zıt parti mevcut olduğunu Prof. P. Wittek, Londra Üniversitesi'nde verdiği derslerde izah etmiştir. Eğer o devrin kaynakları dikkatle okunursa, profesörün görüşünde isabetli olduğu anlaşılır.

87 Bk. A.R. Akyürek'in F.N. Uzluk tarafından yayımlanan *Mevlânâ'nın Mektupları,* İstanbul, 1937, adlı esere yazdığı önsöz.

88 Ahmed Eflâkî'de rastlanan birçok ifadeler bu hususu açıkça gösterir. Bk. *age*, I, s. 166, 167, 317, 450.

hürriyeti için en çok dövüşen göçebelere aykırı bir yol tutmuş olacağı hatıra getirilemez.

Kabul ettikleri tarikat prensiplerinde birbirinin muhalifi olan Mevlevîlerle Bektaşîlerin Anadolu'da yayıldıkları yerleri burada kaydetmek lüzumludur:

Tesbit ettiğimize göre, babalar, faaliyetlerini en çok Amasya-Sivas şehirlerinin idaresinde bulunan Dânişmendiye Vilâyeti ve ona bağlı uçlarda göstermişlerdir. Bu suretle, meselâ bütün Kuzey Anadolu, Çorum-Ankara-Bursa etrafı babaların yuvalandıkları ve tekkelerini kolayca kurdukları yerler olmasına karşılık, Konya'nın başşehir olduğu Kayseri-Konya-Kütahya-Aydın hattı etrafı da Mevlevîlerin nüfuzundaydı. Yani, Moğolların zaman zaman ayrı idare ettirdiklerini yerinde izah edeceğimiz bu iki siyasî-idarî bölgenin birinde Mevlevîler, diğerinde Bektaşîler hâkim tarikat oldular. Osmanlıların kuruluşları sırasında kendilerini destekleyenler hep babalar olup, Mevlevîlerden bahsolunmuyor.[89] Buna mukabil, Konya'da yerleşen Karamanlıları ve Ege uçlarındaki Türk Beyliklerini de Mevlevîler destekliyorlardı.

Son olarak şunu ilâve edeceğiz ki, iki tarikat da, Selçukluların yerine Beyliklerin kuruluş halinde bulundukları son 75 yıllık zaman içinde çok kuvvet kazanmışlar, bütün içtimaî tabakalara ve meslek teşekküllerine girmişlerdir. Devlet büyükleri ile zenginler tarafından himaye gören ve kendilerine tekkeler kurulan babalarla Mevlevî şeyhleri, bunun mukabilinde, onların cemiyet üzerindeki manevî nüfuzlarını kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı. Hele bir taraftan Ege'ye, diğer taraftan Marmara'ya doğru başlayan yeni Türk fetihlerinde, babalar ve şeyhler ordu birliklerinin içine kadar girmişlerdi. Abdalân-ı Rûm, Gaziyân-ı Rûm, Bacıyân-ı Rûm diye Âşıkpaşazâde'nin, kısa kısa bahsettiği zümreler hep bu propagandacı dervişlerin içtimaî zümrelerde yarattıkları tarikatçılığın ifadesinden başka bir şey değillerdi.[90]

3- Selçuklu Sultanlığına Son Veren Hâdiseler

a. Sultan ile divan ve hükûmet idaresi

XIII. asırdaki Selçuklu Türkiyesinin iktisadî ve içtimaî teşkilatı, müesseselerde görülen çöküntü belirtileri, hele askerî iktâ'nın eski asaletini kaybetmesiyle ilgili olarak, vakıfların fazlasıyla gelişmesi, görünüşün aksine devletin kaderi bakımından nasıl kötü neticeye vardığı anlaşılmış bulunmaktadır. Selçuklu salta-

89 Osmanlı Beyliği bölgesinde bulunan babalar hakkında eski kaynaklarda bir hayli bilgi vardı.
90 Bk. F. Köprülü, "Bektaş" ve "Baba", *İA*, II.

natının yıkılışı sebeplerini anlamak bakımından hükûmet rejiminin esaslarını burada izah edeceğiz:

Devleti Selçuklu ailesinden gelen sultanların idare ettiklerini biliyoruz. Bir hükümdar ölünce, yerine en büyük oğlunun geçmesi geleneği var olmakla beraber[91] buna pek de riayet olunmamaktaydı. Kaideyi ya sultan ölmeden bir vasiyetle bozuyordu, veya kendisi ölünce, Divan mensupları ve ekâbir, aralarında ihtilâfa düşerek, bir hayli mücadeleden sonra büyük şehzade yerine başka birini tahta çıkarıyorlardı.

Bu hususa misaller vermek istenirse; II. İzzeddin Kılıçarslan, keyfî olarak, oğullarından I. Gıyâseddin Keyhusrev'i kendine halef seçtiği gibi, I. Alâaddin Keykubâd da, aynı suretle, oğlu İzzeddin Kılıçarslan'ı, büyük şehzade değilken, veliahd yapmıştı.[92] Mamafih hükümdarın öyle yahut böyle, taht kanununa riayet etmesinin veya usulsüz olarak, sevdiği bir oğlunu kendisine vâris yapması halinin fiilî bir kıymeti olmadığı, bir sultan öldüğünde tahtının kaderini Selçuklu Divan ricalinin tayin ettikleri birçok örnekler sabittir. Türkiye'nin kuruluşu devrine rastlayan, Selçuklu sultanlarının başta bulundukları bu ilk rejimin zaafı, yalnız şehir topluluğunu idarî ve siyasî organizasyonu içinde temsil edememesinde değil, sultanların sahip oldukları nüfuz ve salâhiyetlerinin hayli zayıf olmasında da kendini göstermektedir. Bunu, XIII. asrın büyük karışıklıkları sonunda meydana gelen bir netice saymak mümkün değildir. Çünkü, Selçuklu sultanlarının bu otorite ve salâhiyet noksanlığı, Moğol istilâsından ve iç isyanlardan daha evvel açıkça kendini gösteriyordu.

Bir defa, bir sultan ölünce, yerine diğerinin geçirilmesinin birkaç şahıstan ibaret Divan ricalinin kararı ile olageldiğini söylemiştik. İşte Selçuklu rejiminde bütün fiilî kuvvet ve nüfuz bu birkaç kişilik "Divan" heyetinde bulunuyordu. Şu hali ile bu rejimi tamamıyla bir plütokrasi saymakta katiyen hata yoktur. Devletin haricî tesirlerden uzak bulunduğu XII. asır sonlarıyla XIII. asır başlarında, dahilî hâdiselerin gözden geçirilmesi bize şunu anlatmaktadır ki, öyle zannolunacağı gibi, devletin yakın bir gelecekte içine düşeceği anarşinin bu sakin zamanda gösterdiği âraz ne feodal bünye ne de şehir topluluklarının özerk durumudur. Vilâyetlerde valilik yapan şehzadelere ve aileleri meşhur Türk kabilelerinin boy beyliğini temsil etmesi dolayısıyla kuvvetli içtimaî itibara, o nisbette servet ve şahsî askerlere malik olan uç beylerine, aristokrat valilere (ki bunlara melik deniyor) Selçuklu rejiminin her

91 II. İzzeddin Kılıçarslan'ın yerine, vasiyeti gereğince, ortanca oğlu I. Gıyâseddin Keyhusrev geçtiği zaman, diğer şehzadeler, büyük biraderleri II. Rükneddin Süleymanşah'ı tahta çıkarmak üzere ayaklandıklarında, bu kaideyi "saltanat şeriatı", yani taht verâset kanunu olarak ileri sürmüşlerdi: İbni Bibî, *age*, s. 27.

92 İbni Bibî, *age* s. 22 ve 459.

devrinde çok çok rastlanmakla beraber, bu valilerin sakin ve merkez otoritesine uysal tavırlarını müşahede etmekteyiz. Bunların istiklâl kazanmak için fırsat kolladıkları pek görülmüyor. Halbuki, aynı sıralarda, Selçuklu Sultanlığı'nda devlet bünyesi için zararlı ve tehlikeli hastalık, hükûmet merkezinde, sultanla Divan ricali arasında veya bu ricalin kendi aralarında rekabet ve entrikalar şeklinde sürüp gelen hâdiselerden ibaret görünmektedir. Şu halde, XIII. asır karışıklıklarına sebep olan ve memleketin Moğol hâkimiyetine girmesine elverişli ortamı hazırlayan bu hâdiselerin iyi anlaşılması için, Selçuklu Divanını ve idare teşkilâtını esas hatlarıyla kaydedeceğiz.

Hükûmeti idare eden Selçuklu Divanının kaç azası olduğu bilinmemekle beraber, sultanla sürekli temasta olmaları ve mühim müzakereler için huzurunda kurulan meclislerde hep mevcut bulunmaları (halvet olmaları) bakımından, dört şahıs devletin esas ricalini teşkil ediyorlardı. Bunlar, sırasıyla: Vezir (sâhib lakabı ile), Pervâne (Osmanlılarda nişancı), Beylerbeyi (melikü'l-ümerâ)[93] ve Çaşnigir'den ibarettir. Nâib, Müstevfî, Sâhib-i meclis (emîr-i meclis), Emîr-i âhur, Emîr-i âriz, Zaîmü'd-dâr, Üstadü'd-dâr gibi ikinci derecede rical dahi memleket idaresinde salâhiyet sahibi idiler.

Divan ricaline maaş olarak memleket dahilinde iktâ (Osmanlılarda has) veriliyordu. Bununla beraber, bunların, muazzam servetlerini daha ziyade hususî ticaret işleriyle ilgi kurarak elde ettikleri görülüyor. Meselâ, birçoklarının kervansaraylar yaptırarak, büyük bir kira gelirine sahip olmaları bunu ifade eder.

Selçuklu rejiminin vilâyet teşkilâtı, malî, idarî ve kazaî olarak üçe ayrılıyor. Memleket dahilinde bulunan bütün vergi gelirlerinin şahıslara, iktâ ve malikâne şeklinde maaş olarak tahsis olunanından başkası, hükûmetin başlıca para kaynağını teşkil ediyordu. Osmanlılar zamanında mukataa adını alacak olan bu hasılatın bir kısmı (tekâlif-i örfiyye) sultana ve diğer kısmı (tekâlif-i şer'iyye) Divana aitti. Hükümdarın hissesini melikü'n-nüvvâb ve onun emrindeki nâibler idare ediyorlardı. Hükûmet merkezinin yüksek ricalinden olarak adını verdiğimiz başnâib (melikü'n-nüvvâb) bütün vilâyetlerde sultana ait vergileri idare eden bu nâiblerin reisiydi. Vergilerden "Divanî" (Divana ait) olanlarını da "müstevfî" denilen yüksek memur idare ediyordu.[94] Osmanlılarda, hükümdara maaş karşılığı "hass-ı hümâyûn" adıyla bir gelir kaynağı tahsis edilmiş olup, bunun idaresi de, vüzerânın haslarında olduğu gibi, padişahın şahsî memuru olan voyvodalara bırakılmış olmasına mu-

93 Melikü'l-ümerâ sözü, XIII. asır ortalarında artık, sadece bir lâkap haline gelmiş ve bu mansıbı "beylerbeyi" kelimesi tek başına ifade eder olmuştur: Bk. İbni Bibî, *age,* s. 595 ve 596.

94 Selçuklu ricalinin, kendi iktâ ve malikânelerini idare etmek üzere, yolladıkları şahsî memurları da "nâib" adını almaktadır. Osmanlılarda ise, hasları sahipleri nâmına idare edenlere "voyvoda" dendiğini biliyoruz.

kabil, Selçuklu sultanlarının, "rüsûm-ı örfiyye" gelirinden ayrı, hususî bir maaşları yoktu. Moğol istilâsından sonra, hakanın, memleket maliyesine el koyarak, kendi hesabına ıslahat yaptırması üzerine, sultana da, ricalinki gibi iktâ verildi.[95]

Vilâyetlerdeki idare, daha doğrusu, şehirlerdeki nizam ve asayişin korunması subaşı denen valilere bırakılmış bulunuyordu.[96] Bunlar, aynı zamanda, başında bulundukları vilâyetlerden çıkacak olan askerî kuvvetlerin de serdarları idiler ve sefer ilânında, ordunun toplanma yerine gelerek, "Divan" azasından olan beylerbeyinin emrine giriyorlardı. Serdarlık salâhiyetleri bulunmayan ilk Osmanlı devri subaşılarının devletten maaş olarak, gündelik (ulûfe) nakit para aldıklarını, asayiş vazifesini kendi emirlerinde olan asesbaşı ve asesler vasıtasıyla yaptıklarını, bulundukları şehirlerdeki bazı mukataa hasılatını toplayarak devlet hazinesine yatırdıklarını, bu sıfatla da ayrıca "zaîm" yani vergi tahsildarı unvanını taşıdıklarını kesinlikle biliyorsak da, Selçuklu devrindeki subaşının bu tarafları hakkında aydınlatıcı bir bilgimiz yoktur. Herhalde bunların da iktâları olmamakla beraber, valisi oldukları şehrin zabıta vakalarından ve rüsûm-ı örfiyyesinden mühim gelirleri vardı. Tabiî bütün subaşılar, askerî serdarlık vazifeleri dolayısıyla, Selçuklu Divanındaki beylerbeyine (melikü'l-ümerâ) bağlı bulunuyorlardı. Vergi hasılatları sultan ve Divan hesabına toplanan, nizam ve asayişleri köylerde nâibler, şehirlerde subaşılar tarafından temin olunan, askerî kuvvetleri de bu subaşıların emrinde bulunan vilâyetlere, "Divanî", yahut sultanın "Divan dairesi" adı verilmekteydi ki merkeziyet usulü ile idare mânâsını ifade eder. Böylece, gerek malî ve idarî yönlerden, gerekse askerî teşkilât bakımından Divana bağlı olarak, tam bir merkezî idare ünitesi teşkil eden bu sahalar hükûmetin hakiki ve fiilî kuvvetini teşkil ediyorlardı.

Selçuklu rejimi, zamanında, subaşılarla idare olunan vilâyetlerden başka, bir de "melik"lerin idaresinde olan ikinci tip vilâyetler bulunuyordu. Çoğu hükümdarın çocukları, kardeşleri ve hattâ amcaları ve sair hanedan azasından olan bu melikler, birer hanedana mensup olmaları bakımından, asilzade olarak, tamamıyla özerk olup, Divan ile alâkaları yoktu; doğrudan doğruya sultana bağlı idiler. Harput, Malatya, Elbistan, Maraş, sultanın "Divan dairesi"ne dahil olmak üzere, Güneydoğu Anadolu çevresinin meliklerinden bazıları Eyyubîlere mensup olmakla beraber, Selçuklu ailesine de akraba idiler. Hattâ, kan bağı olmayanlar veya ırk yönünden Türk bulunmayanlar da vardı. Sivas'tan ötede Simre, Erzincan ve Erzurum gibi uzak yerlerde çok defa hanedan azasından olan melikler hüküm sürüyorlardı.

95 İbni Bibî, *age,* s. 722.

96 Bazı defa, büyük merkezlere, subaşı yerine "şahne" yollandığını ve bunun bir nevi mültezim vali olduğunu yukarda söylemiştik.

Güneydoğu Anadolu (Türkmen sahası) melikleri, Mısır Eyyubî Devleti'ne (sonra Memlûklere) dayanarak, arada itaatten çıkmaya kalktıkları halde, "Ermeni Vilâyeti" adı ile anılan Doğu Anadolu (Van, Ahlat, Muş tarafları) ve Erzurum, Erzincan, Niksar, Tokat çevresi melikleri daha uysal oturuyorlardı. Meliklerden herhangi birinin sultana karşı gelmesi halinde, asinin vilâyeti elinden alınarak sultanın "Divanı dairesi"ne, yani subaşılıkla idare olunan vilâyetler arasına katılıyordu;[97] azledilen melik de, isterse, herhangi subaşılık dahilindeki bir yerin gelirini malikâne veya "muaf ve müesellem iktâ" üzere kabul ederek, geçimini sağlayabiliyordu.[98] Meliklik mansıbı asil bir hüviyeti icap ettirdiği için, asaletle alâkası olmayan subaşılar bu mansıbı alamayacakları gibi, melik olan birisinin de subaşılık vazifesine tayin olunamayacağı ortadadır.[99]

Sultanın Divanına benzer küçük birer Divanları olan melikler, vilâyetlerine "malikâne" suretinde ve "muaf ve müsellem" kaydıyla tasarruf ediyorlardı. Bilhassa, Konya "Divan hükûmeti"nin kendilerine hiçbir müdahalesi yoktu. Daireleri hasılatından sultanın veya Divanının hazinesine hisse verdikleri hakkında bir delile rastlanmıyor. Yalnız, cülûs tebriklerinde, yahut herhangi bir vesileyle Konya'yı ziyaretlerinde, yahut da, sultan meliklik arazisinden geçerse, hediye vermeye mecburdular. Hükümdar değişmelerinde menşurlarını yeniletmek zorunda olan meliklerin, bunun mukabilinde ödedikleri meblağ da büyüktü. "Peşkeş" adını alan bu bağışlar sultanın hazinesi için çok önemli bir gelir teşkil ediyorlardı. Sultanın gitmesine lüzum olmayan seferlerde, Divan beylerbeyi (has gulâmlıktan yetişme birisi) orduya melikü'l-ümerâ (başkumandan) tayin edilmekte olduğundan, sefere iştirakleri emrolunan meliklerin ve beraberlerinde götürdükleri daireleri kuvvetlerinin asil olmayan beylerbeyi ile hiyerarşik münasebetleri çok garip surette cereyan etmekteydi. Bütün sefer devamınca orduyu beylerbeyi sevk ve idare etmekle beraber, yalnız teşrifatta melik üstün sayılıyordu.[100] Osmanlı devrinde de birer yerin valiliğini ellerinde tutan asilzade ailelere, bilhassa Güneydoğu Anadolu'da

97 I. Alâaddin Keykubâd, Harezmliler hâdisesinde Erzurum, Kiğı, Erzincan ve Diyarbekir meliklerini azledip, yerlerine subaşılar yollayarak, bu vilâyetleri Divan dairesine katmış oldu: İbni Bibî, *age,* s. 358, 360, 361, 491, 414.

98 İbni Bibî, *age,* s. 360-362 ve 410.

99 Osmanlı rejiminde, 1453'ten sonra valilerin enderundan yetişmeleri gibi, Selçuklu devri subaşı-valileri de "has gulâm" mektebinden çıkmaktaydılar. Moğol istilâsından sonra "gulâm" yerine "nöker" sözü çıkmış ve bu gibi hizmet erbabı nökerlerden yetişir olmuştur. XIV. asrın siyasî karışıklıkları sırasında sultanın veya ricalden birinin nökeri olmak, Türk asaleti için haysiyet kırıcı sayılıyordu.

100 I. Gıyâseddin Keyhusrev tahta çıktığı zaman, Meyyafarıkîn meliki Melik Gazi'nin, itaatten çıkması üzerine, cezalandırmak için Mübarizüddin Çavlı kumandasında bir ordu yollanmış ve Şam'da hâkim Melik-i Muazzam da ordusuyla yardıma gelmişti. Bu harekât esnasındaki muamelede Melik-i Muazzam'ın Çavlı'dan üstün olduğu görülüyor: İbnî Bibî, *age,* s. 507.

ve Arap memleketlerinde bir hayli rastlanmakta, böyle valiler de, sairleri gibi, sadece "bey" unvanını taşımakla beraber, mansıplarına "ocaklık" adı verilmektedir. İmparatorluğun kuruluşu sıralarında sayıları bir hayli çok olan ocaklıklar, sonradan asilzadelerin imhası siyasetiyle gittikçe azalmışlardır.[101]

Selçuklu Sultanlığı'nda üçüncü tip idareyi "uç" dediğimiz hudut vilâyetlerinde görüyoruz. Hıristiyan devletlere sınır düşen topraklara "uç" demek Türklerce kaide olmakla beraber, bu tabirle, devletin bilhassa Bizans sınırları boyunca uzanan topraklar kastolunuyordu. Sinop-Kastamonu-Bolu-Eskişehir-Kütahya-Denizli-Antalya hattı etrafı hem idarî, hem de siyasî ve askerî mânâsıyla hakiki uçu teşkil etmekteydi. Bu geniş bölge iki beylerbeyinin idare ettiği iki orduya ayrılmıştı. Sivas'tan İstanbul istikametinde giden yolun, Ankara'dan geçip Eskişehir ve İnönü'ye varmak üzere, bu iki beylerbeyliği arasında hudut kabul edildiğini görüyoruz. Osmanlılarda da riayet olunduğu üzere, Türkler, başşehirlerinden hudutlara uzanan anayol (ki ordu sefer için burayı takip eder) bir taksim hattı olmak üzere, memleketi "sağ-kol" ve "sol-kol" diye iki bölge şeklinde ifade ederler.

İşte Selçukluların batı uçları da Sivas-Bizans yolu etrafında "sağ ve sol"a ayrılıyordu. İki uç beylerbeyliğini doğu-batı istikametinde sağ ve sol diye birbirinden ayıran hat olarak Ankara-Eskişehir yolunun esas alındığı görülüyor. Ankara sol-kol uç beylerbeyliğine dahil olmuş, Eskişehir ise, etrafındaki dar bir arazi ile beraber, sultanın Divan dairesinden sayılarak, "iç-el" denen uç gerisi sultanlık toprağı, âdete aykırı olarak, bu noktada tamamıyla uçsuz surette Bizans toprağı ile temasta bulunmuştur. Sağ ve sol geleneğine göre, Selçuklu Sultanlığı'nda uçları ikiye bölen yolun, neden Konya'dan değil de Ankara'dan geçirilmiş olduğunu biz şimdilik izah edemeyeceğiz. Ancak tahmin ediyoruz ki, bu meselenin Anadolu'yu ilk fetheden Büyük Selçuklulara kadar giden bir tarihi vardır. Belki o zaman onların Bizans'a doğru Anadolu'yu ikiye bölen yolları Ankara'dan geçiyordu ve sonra Dânişmendli Devleti ile Konya-Rum Selçuklu Devleti, birbirlerinden ayrı siyasî varlık olmaları üzerine, iki tarafın fetih sahalarını hudutlandırmak ve aralarında bu hususta bir ihtilâf çıkmasına mâni olmak için, adı geçen yolun, sağ ve sol arasında hudut hattı olmakta devam etmesi zarurî görülmüş, sonra Türkiye, Konya İdaresinde tek devlet olmasına rağmen bozulmamıştı.[102]

101 Osmanlılarda, "Ocaklık üzere", bir yerin sancak beyliğini üzerinde tutan aileye misal olarak, Adana'da Ramazanoğulları ve Kilis'te Canpolat ailesi zikrolunabilir.

102 *Selçukname*'sini İbni Bibî'nin eserini tercüme suretiyle meydana getiren Yazıcızade Ali, uç beylerbeylerinden bahsettikçe, "Oğuz türesince", yahut "resmince sağ-kol ve sol-kol beyleri" ifadesini ilâve etmiştir. Esas metinde sağ-kol ve sol-kol tabiri yoktur. Fakat, uçlarda iki beylerbeyi bulunduğu, bu mansıp sahiplerinin isimleri kaydedilmekle açıklanmış oluyor. Ancak, doğudan

Selçuklu "uç orduları"nın başında bulunduklarını söylediğimiz her iki uç beylerbeyinin emirleri altında da birçok uç beyi vardı.[103] Uçlardaki bütün beyler asil ailelerden idiler; uç beylerbeyleri, askerî salâhiyetleri itibariyle uç bölgesinde tamamen hâkim olmakla beraber, kendilerine tâbi uç beyleriyle birlikte her saltanat değişiminde yeni sultandan menşur almaları icap ediyordu.[104] Uçlarda oturan halkın, çoğu göçebe olmak üzere, hepsi Türktü. Bunlar iki uç beylerbeyinin emrinde iki ordu halinde teşkilâtlanmışlardı. Konya sultanı için çok mühim ve sadık bir kuvvet teşkil ediyorlardı. Sultanın kendi idare ettiği seferlerde uç Türklerinden kuvvet davet olunduğu gibi, taht kavgalarında uç beyleri meşru sultan için başlıca güvenilir kimselerdi. Şu halde, Selçuklu rejiminin oldukça mükemmel devre eriştiği XIII. asrın ortasına doğru, Türkiye'nin idarî ve askerî teşkilâtı üç kademe teşkil edecek şekilde düzenlenmişti:

Sultanın "Divan dairesi"nden sayılan ve subaşı-valiler tarafından, doğrudan doğruya "Divan"a bağlı olarak idare olunan yerler tam bir merkeziyeti ifade ediyorlardı. Hükümdarın has gulâmları, ücretli askerleri ve ricalin aynı tertip üzere besledikleri askerler, bu vilâyetlerden subaşıların getirdikleri bir kısmı sipah olan kıtalar, Divan dairesinin askerî kuvvetini, yani merkez ordusunu meydana getiriyorlardı. Uç ordusu (uç Türkleri) ancak sultan bizzat sefere çıktığı takdirde, beylerbeylerinin idaresinde, bu kuvvetlere katılmakta idiler.[105] "Melik" unvanına sahip valiler sultana veya onun memur edeceği melikü'l-ümerâ ya muayyen bir kuvveti ya kendileri getiriyorlar, yahut oğullarıyla yolluyorlardı. Zaruret halinde yakın adamlarından birini memur ettikleri de olurdu. İster melik, ister uç beylerbeyi olsun, vilâyet tasaarruf eden Türk asilzadelerinin ellerindeki askerî kuvvetleri-

gelerek, başşehirden geçtikten sonra Bizans'a giden askerî yola göre, memleketin ve dolayısıyla uçların sağ ve sol-kol diye iki idarî ve askerî kola taksim olunduğu Osmanlılara kadar intikal etmesiyle malûmdur. Fakat, Yazıcızade'nin iddia ettiği gibi, bu taksimin "Oğuz töresi"ne de uygun olması için "Kayı ve Bayat" kabilelerinin bu yolun sağına düşen bölgelerde, "Bayındır ve Salur" kabilelerinin ise yolun solunda yerleştiklerinin, veya hiç olmazsa, buralardaki beylerbeylerine gene bu esas dairesinde askerî cihetten bağlı olmalarının bilinmesi icabeder.

103 Uç beylerinin reisine melikü'l-ümerâ=beylerbeyi dendiğine Müneccimbaşı dikkat etmiştir: *Sahaifü'l-Ahbâr*, III, İstanbul, 1285 (1869), s. 270.

104 I. Alâaddin Konya'da tahta çıkınca, her iki uç beylerbeyi ile birlikte diğer uç beyleri de başşehire gelip menşurlarını yeniletmişlerdi: İbni Bibî, *age,* s. 220.

105 F. Köprülü, Selçuklu Sultanlığı'nda aynı zamanda üç beylerbeyinin bulunduğuna dikkat etmiş, fakat, Divanda yalnız bir tane beylerbeyi bulunması lâzım geldiğinden, üçlü hali izah edemeyip birisinin Divan beylerbeyi olduğunu, diğer ikisinin ise belki bu unvanı sadece taşıdıklarını ileri sürmüştür. Hakikaten Divanda tek beylerbeyi vardı. Fakat, sayın profesörün de dikkat ettiği üzere, Yazıcızade'nin, I. Alâaddin Keykubâd evlâtları zamanına kadar üç beylerbeyi olduğu yolundaki kaydı da açıktır. (bk. "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I. (1931) s. 192-193.) Büyük aristokrat aileler elinde olan iki uç beylerbeyliğine, Hüsameddin Emîr Çoban ve Seyfeddin Emîr Kızıl'dan sonra evlâtlarından veya başka ailelerden kimlerin geçtiği hakkında ne İbni Bibî'de ve ne de Aksarayî'de herhangi bir kayıt yoktur.

ni çoğuncası oğullarından birisine idare ettirmeleri, hattâ, sultana yollayacakları kuvvetlerin başına mecbur olmadıkça onları geçirmeleri, daha sonra Anadolu Beyliklerinde, bilhassa Osmanlılarda, devam eden mühim bir gelenektir.[106]

Selçuklu devri adlî teşkilâtı hakkında fazla bilgi yoktur. O zaman mevcut iktisadî canlılık dolayısıyla, Orta Anadolu da dahil olmak üzere, memlekette kasabalar ve şehirler çok, nüfusları da kalabalık olduğundan, herhalde bunların her biri müstakil kadılık teşkil ediyordu. Konya kadısı aynı zamanda "kadi'l-kudâti'l-memâlik" unvanını taşımak suretiyle, bütün Türkiye kadılarının âmiri bulunmaktaydı. Selçuklu teşkilatında her müessesedeki memurların başına, onların reisi mahiyetinde bir kimseyi tayin ederek, hükûmetin devlet müesseseleriyle olan münasebetini "melik" unvanı taşıyan bu bir nevi nâzır eliyle sağlama usulü esas olmakla beraber, memleketteki bütün kadıların başında bulunan Konya kadısına "melikü'l-kudât", yani kadıların şefi adı verildiği görülmemektedir.[107]

Devlet teşkilâtını kısaca kaydettiğimiz Selçuklu Türkiyesinin kuruluşundan XIII. asrın başlarına kadar olan hayatı, gerek siyasî durumu ve gerek iktisadî faaliyeti bakımından, tam bir muvaffakıyet sayılır. Hele zamanın kısalığına rağmen, büyük çoğunluğu göçebe olarak Anadolu'ya giren Türklerin, şehirlere, kasabalara ve köylere yerleşerek, ileri bir cemiyetin o kadar çeşitli ve karmaşık bütün müesseselerini yaratmakta ve onları idare etmekte gösterdikleri ustalık hayret vericidir. Geniş ölçüde ticarî eşya nakliyatı dolayısıyla, büyük yollar boyunca vücuda getirilen kervansaraylar ve buraları idare edecek mükemmel müesseseler, kalabalık şehirler ve kasabalardaki sınaî, tıcarî faaliyetlerin yarattığı ehemmiyetli miktardaki esnaf, usta ve çırakların meydana getirdikleri "ihvân" ve "fityân", yani "ahîlik", her derecede medrese teşkilâtı, çeşitli içtimaî yardım müesseseleri, artık bu topraklarda, öteki Türk kavimlerini hayli geride bırakmış, bütün tekâmül hususiyetleri ile kendisini diğer İslâm sahalarından belirli surette ayırmış bir cemiyetin tarihî bir vakıa olarak mevcudiyetini bize kabul ettirmektedir. Şu halde, insan cemiyetlerinin son içtimaî tekâmül merhalesi olan, "kavmî hayat"tan "millet hayatı"na geçişi Türkler Anadolu'da süratle başarmışlardır. Meselâ, I. Alâaddin Keykubâd artık bir kavmin veya aşiretler topluluğunun değil, millet hayatını idrak etmiş olan Anadolu Türk halkının millî sultanıydı.

Mamafih bu tarihî doğuşun hızı, sanki içtimaî bünyeyi teşkil eden organla-

106 I. Gıyâseddin Keyhusrev ile II. Rükneddin Süleymanşah arasında taht için mücadele geçtiği yıllarda sol-kol uç beylerbeyliğini ellerinde bulunduran Yağıbasanoğullarının uç beyliğini idare tarzları buna bir misaldir: İbni Bibî, *age, s.* 76 ve 79.

107 Sivas kadısı hakkında "melik" unvanı kullanılmış ise de bu, şöhretinden ileri gelen bir ödüllendirmeyi ifade eder: İbni Bibî, *age,* s. 566.

rın birbirleriyle olan ahenklerini tam kurmalarına engel olmuş gibi, daha aynı asrın başlarından itibaren, Türkiye'de çıkan vakaların ve içtimaî huzursuzluğun, bu genç devletteki siyasî hayatın gelecek günleri bakımından, zamanın insanlarına endişe vermiş olmaları lâzım gelir.

Herhalde, Türkler Anadolu'yu fethettikleri ve Haçlılarla çarpıştıkları zaman, kendilerine kesin zaferi sağlamış olan ordu, bu bahsettiğimiz asırda mevcut değildi. Sultanın kuvvetlerini Rum, Ermeni, Frenk, Arap, Kürt, Kazvinli ve sair muhtelif milletlere mensup derleme insanlar teşkil ediyordu. Osmanlı rejimindeki "Acemi Ocağı"nın dip örneği olduğu anlaşılan "Gulâmhane", devlete sadık askerler yetiştirmek üzere, bir mektep vazifesini görmekteydi. Divan ve saray memurlarından birçoğu "has gulâm"lardan (Osmanlılarda Enderunlulardan) yetişiyordu. Yalnız vezirin (sâhibin) ilim ve fazl sahibi medreseli bir kimse olması lâzım geldiğinden, bu zat hemen daima sağlam karakterli birisiydi. Fakat, o da Anadolu dışından ısmarlama geliyordu ve bu haliyle cemiyete de yabancıydı. Divan beylerinden bazıları ve subaşılar çoğuncası "has gulâm"dan çıkma oldukları için, içtimaî itibardan mahrumdular. Bütün kuvvetlerini ölçüsüz zenginliklerinden alan bunlar için, muvaffakiyetin ilk şartı servet sahibi olmaktan ibaretti. Vezir (Sâhib) ile bunların menşe farkı, devletin bu en yüksek rüknü ile aralarında şiddetli anlaşmazlıklar doğuruyordu ve birbirlerine karşı komplolar kurmaktaydılar. Bunların, sırf servetlerinden aldıkları kuvvetle, sultana bile kafa tuttukları çok görülmüştür. Devletin siyasî müesseselerindeki bu zaaf, herhalde cemiyet fertlerinin devlet idaresinden çok iktisadî sahaya (ziraat, ticaret, sanayiye) alâka duymalarından ileri gelmiş olsa gerektir.[108] Şu halde, askerî iktâ kadrolarındaki daralmanın da tesiriyle, Türklerin, kendilerini, şehirlerin etrafında teşekkül eden, devlet müesseseleriyle bağlantıları az, geniş iktisadî faaliyetlere vermiş oldukları, ayrıca aşiret ruhunun birçok hususiyetleriyle askerî sahada hâlâ kuvvetle yaşamakta olduğu ve nihayet içtimaî dayanışmanın millî âdet ve gelenekler tesiri altında bulunduğu bir cemiyette, sultanın, devlet merkezinden vilâyetlere kadar Divanının başlıca elemanlarını "gulâmhane" çıkmalarından seçmiş olması, millî bir cemiyet haline gelme çağını idrak etmiş olduğunu söylediğimiz Türkiye için, siyasî bir kusurdu.

İçtimaî ve siyasî teşkilâtının esaslarını yukarıda izah ettiğimiz XIII. asır baş-

108 Brockelmann'ın, Türklerin Antalya ve Sinop limanlarını aldıktan sonra, ticaret ve sanayiye heves ederek askerlikten soğudukları, bu vaziyette, ordunun ihtiyacı olan askerin yabancı milletlerden sağlanması gerektiği şeklindeki faraziyesine yukarda işaret etmiş ve hâdisenin iktâ sisteminde meydana gelen bir değişmeden ileri geldiğini söylemiştik. İbni Bibî'nin verdiği misaller de Selçuklu ordusunda yabancı kıtalar teşkilinin adı geçen fetihlerden önce olduğunu gösteriyor.

larındaki Türkiye'nin, bir devlet olarak içinde bulunduğu durum, normal şartlar ve Yakındoğu'nun o zamanki jeopolitik manzarası önünde ele alınınca, içtimaî tekâmülüne imkân vermesi bakımından gayet elverişliydi. Çünkü, devleti göçebe militarizminden kurtarmak ve yeni çağların eşiğinde ona millî ve yerleşik, medenî bir karakter vermek ancak bu sayede mümkün oluyordu.[109] Fakat, o sıralarda doğuda Müslüman milletlerin başına belâ olan yeni bir istilâ dalgası, yani Moğolların ortaya çıkışı, Selçuklu Türkiyesini Asya steplerinin bu yeni yağmacılarına karşı koruma zaruretini doğurduğu zaman, askerî sahadaki kudretsizlik ve acz kendini derhal göstermekte gecikmedi.

b. Siyasî buhranlar

Moğolların, Anadolu kapılarını zorlamalarının arifesinde, Selçuklu Türkiyesinin iç düzeni gözden geçirilirse, gelecek için hiç de hayıra yorulmayacak hâdiselerin sık sık huzuru bozdukları görülür. Başlangıçta bu hâdiseler iki yönüyle dikkati çekiyor. Birisi, hanedan azaları arasında çıkan taht kavgalarıdır. Sultan ölünce, yerine en büyük oğlunun geçmesi geleneği bilinmekle beraber, buna hiç de riayet edildiği yoktu. İcabında, sultan, veliahdı oğulları arasından kendi şahsî takdirine göre tayin ediyordu.[110] Meselâ, İzzeddin II. Kılıçarslan bu şekilde oğlu I. Gıyâseddin Keyhusrev'in, kendi yerine tahta geçirilmesi için vasiyet etmiş, bu şehzade padişah olunca da, büyük biraderi Rükneddin II. Süleymanşah isyan ederek tahtı silâhla ele geçirmişti. Böylece, zorla hal'edilen I. Keyhusrev, maceralı uzun bir hayattan sonra, II. Rükneddin Süleymanşah ölüp, yerine İzzeddin III. Kılıçarslan geçtiğinde, uç beylerinin yardımı ile Konya tahtına yeniden oturdu.[111] I. Gıyâseddin Keyhusrev öldükten sonra, gene taht hususunda ihtilâflar görüyoruz. Divan ricali, aralarında anlaşarak Kayseri'ye gittiler. Sultanın Malatya'da vali

109 Gordlevski, Anadolu'nun geniş iktisadî imkânlarından faydalanan Türklerin, Bizanslılardan harap bir halde devraldıkları şehir ve kasabalara yeniden canlılık vermeleriyle, bundan yalnız Türklere mahsus karakterde bir şehir topluluğunun doğmuş olması hâdisesini Türkiye devletinin gelişmesini engelleyici bir olay olarak ileri sürmektedir. Biz (*Belleten*, No: 51'deki [Temmuz 1949] "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti" adlı yazımızda), bu fikrin tam aksine, bu hâdisenin Türklerin Anadolu'da yerleşik ve ileri müesseseli medenî bir cemiyet haline gelmelerini sağlamış olduğunu, maceracı göçebe fetihçiliğinin terk olunduğunu, Türklerin Anadolu'da millî cemiyet haline bu sayede geçtiklerini söylemiştik. Rus tarihçiyle aramızda böyle bir fikir ayrılığı varken, Dr. Halil İnalcık, makalemizin yalnız ilk yirmi sahifesi için yazdığı 55 sahifelik tenkit yazısında, bizi Gordlevski ile bir düşünür göstermiştir: Bk. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, No: 60 (Ekim 1951), s. 632. İnalcık'ın bu hareketi, ister dikkatsizliğinden olsun, ister yazımızı bütünü ile okumayışından bulunsun, ciddî bir ilim adamı için çok ağır bir hatadır.

110 Bk. İbni Bibî, *age,* s. 30, 36.

111 İbni Bibî, *age,* s. 79.

olan oğlu I. İzzeddin Keykâvus'u getirerek tahta çıkardılar. Tokat valisi bulunan Alâaddin Keykubâd (I.), Erzurum'da melik olan amcası Muizeddin Tuğrulşah ile ittifak ederek, tahtın kendisine ait olduğunu iddia ile Kayseri'yi kuşattı. Küçük Ermenistan hâkimi II. Levon da, kendisini desteklemek üzere yardıma gelmişti. Divan beylerinden Zahirüddin İli Pervâne de, gizlice Alâaddin ile anlaşarak tahta çıkmasına razı oldu. Fakat, Ermeni beyinin, I. İzzeddin Keykâvus'la gizli bir anlaşma yaparak Kayseri'den çekilmesi üzerine, asiler şehri kuşatmaktan vazgeçmeye mecbur oldular. Tahta hak iddia eden Alâaddin Keykubâd kaçarak Ankara kalesine kapandı. Sultan İzzeddin Keykâvus, Konya'ya döndükten bir müddet sonra, Ankara'yı kuşattı ve Alâaddin'i teslime mecbur etti. Asi şehzade, Malatya'ya sürüldü. Bu hususta uç beylerinin sultana yardım ettiklerini görüyoruz.[112]

Konya hükûmetinin geçirdiği siyasî karışıklıklarda, Divan beylerinin mühim rolleri olmuştur. Bunların, sırf servetleri sayesinde büyük nüfuza sahip olduklarını, bu yüzden Selçuklu rejiminin bir nevi plütokrasi şekli arz etmiş bulunduğunu söylemiştik. İçlerinden ihtişamda sultanla rekabet edenleri bile görülen[113] Selçuklu Divanı beyleri, bir sultan ölünce, yerine şehzadelerden beğendiklerini çıkarabilecek kudrette bulunuyorlardı. Meselâ, I. Alâaddin Keykubâd kendisine İzzeddin Kılıçarslan'ı veliaht yaptığı halde, öldükten sonra, Divan azasının çoğunluğu, vasiyet hilâfına, Gıyâseddin Keyhusrev'i (II.) tahta çıkardılar.[114] Selçuklu Divan ümerâsı kendi aralarında da ayrıca nüfuz mücadelesine girmekte, birbirleri aleyhine, sultanla anlaşarak, suikastler düzenlemekteydiler. Selçuklu tahtı etrafında sık sık görülen karışıklıklarda, şüphesiz sultanın kendisine rakip vaziyette olan diğer hanedan azalarının tahta çıkmak imkânından mahrum edilebilmesi, veya Divan ricalinden nüfuzlu olanlarını ortadan kaldırması, gene bu ricalden bazılarıyla ötekileri aleyhine anlaşmasıyla mümkün oluyordu.[115] Herhalde, yukarıda esaslarını verdiğimiz üzere, o zaman Türkiye'nin içtimaî bünyesindeki hususiyetler dolayısıyla olacaktır ki, Selçuklu hanedanı arasında görülen bu kanlı mücadeleler tamamıyla başşehirde, hattâ bazen sarayda ve Divanda olup bitiyor, içtimaî sınıflara ve memleketin taşra teşkilâtına geçmiyordu. Bununla beraber, bu hâdiselerin, hanedanın ve Divan hükûmetinin itibarları-

112 İbni Bibî, *age,* s. 113-115 ve 134.

113 Bilhassa I. Alâaddin Keykubâd ile servet ve ihtişam yarışına çıkan Divan beyleri arasında geçen mücadeleler hakkında İbni Bibî'de hayli geniş bilgi vardı: Bk. *age,* s. 264-266.

114 İbni Bibî, *age,* s. 459 ve 464; hattâ, I. Alâaddin Keykubâd da tahta çıkışını bu nüfuzlu beylere borçluydu: *age*, s. 206-207.

115 Bu hususta tipik bir misal olarak Sadeddin Köpek'in II. Gıyâseddin Keyhusrev ile anlaşması gösterilebilir: İbni Bibî, *age,* s. 470-473 ve 478.

nı halkın gözünden durmadan düşüreceği belliydi. Fakat, Moğolların Anadolu kapılarına geldikleri şu sıralarda, Selçuklu rejiminin bu yozlaşmış halinin, devletin ilk defa yabancı bir kavmin boyunduruğuna düşmesinde en büyük etken olduğu muhakkaktır.

Gerçekten de, I. Alâaddin Keykubâd zamanında, Moğollar önünden çekilen Harezmşahlar hükümdarı Celâleddin'in orduları Türkiye sınırlarını aşarak Erzurum'a doğru yürümüşlerdi. Yollanan kuvvetler bunları güçlükle yenebildilerse de, dağınık grupları Van ve Ahlat (Ermeni Vilâyeti) taraflarından sürüp çıkaramadılar. Tertip olunan ikinci seferde, ancak Harezm ümerâsı ile anlaşmak yoluyla mesele hallolunabildi. Başlarında Kayırhan adında birisinin bulunduğu Celâleddin Harezmşah'ın beylerine memleket dahilinde iktâlar verilerek askerleriyle beraber buralara yerleştirildiler. Sonra, I. Alâaddin Keykubâd'ın ölümünde, İzzeddin Kılıçarslan yerine, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in tahta çıkarılmasında, bu sığıntı askerlerin çok kötü bir rol oynadıklarını görüyoruz: Başlarında bulunan Kayırhan da, bazı Türk beyleri ile birlikte Gıyâseddin Keyhusrev'in tahta çıkartılmasına itirâz edince, Zamantı Kalesi'ne haps edildi ve orada vefat etti. Bunun üzerine, büyük bir telâşa kapılan diğer Harezm beyleri, Anadolu'yu terk ederek, Şam istikametine hareket ettiler. Kaçmalarına engel olmak üzere yollanan Selçuklu kuvvetlerini de birkaç yerde mağlûp ve perişan eden firarîler Malatya ve Harput taraflarında geniş yağmalara giriştiler. Böylece, Harezmliler meselesi esasında ufak bir hâdiseyken, devletin Güneydoğu Anadolu çevresinde asayiş düzenini altüst eden bir felâket haline geldi.[116]

Özetle, bir taraftan doğu hudutlarında, evvelâ Harezmliler ve sonra Moğollarca yapılan dış tazyikler, diğer taraftan, sultanın ve ricalin mevki yahut hırsları tesiri altında sebep oldukları ihtilâflar, nihayet devletin bünyesini sarsmaya, huzursuzluğun vilâyetlere ve halka da geçmesine meydan verdi. İlk ciddî ve tehlikeli isyan, tarikat propagandası tesiriyle Baba İshak tarafından çıkarıldı. Maraş yöresinden Amasya çevrelerine kadar geniş bir sahadaki Türkmen ahaliye dayanan bu şeyh, taraftarlarına yağmalardan elde edilecek mallarla zengin olacaklarını vaat ediyordu.[117] Çünkü, Baba İshak ortaya çıktığı sıralarda artık iktisadî darlık başlamış bulunuyor, bilhassa büyük şehirlerde birtakım işsiz ve serseriler asayişi tehdit ediyorlardı. Meselâ, iktisadî ve ticarî önemleri büyük olan şehirlerde mühim bir işçi sınıfı (esnaf, üstâd, çırak), zor durumdaydılar. Bunların "fütüvvet" adlı meslekî-dinî teşekküllerini yerinde anlatmıştık. İşçiler bu sayede birbirlerine birer tarikat azası gibi sıkı sıkıya bağlı bulunmakta idiler. Miktarları,

116 İbni Bibî, *age,* s. 464, 468-469.
117 İbni Bibî, *age,* s. 500.

mevcut iş imkânlarına nisbetle ölçüsüz derecede artmış olduğu görülen genç "fityân"ın bu sıralarda bulundukları şehirlerde bir kader birliği anlayışı içinde birtakım zorbalıklara başladıklarını, hattâ, taht kavgalarında ve ümerâ arasındaki çekişmelerde, taraflardan birisine yardım ederek, bazı rical ile zenginlerin evlerini yağma ve tahrip ederek, tam bir anarşi ve soygunculuk havası yarattıklarını görüyoruz.[118]

İşte, gerek "fityân"ın, gerek Baba İshak'ın çıkardıkları hâdiseler artık, ilk tesir dışardan gelmiş olmakla beraber, içtimaî bünyenin karışıklıklara uygun bir hal aldığının ifadesinden başka bir şey değildirler. Bu, alâmetlerini saydığımız içtimaî hastalık, Harezmliler hâdisesinde de kendisini göstermekle beraber, Moğolların evvelâ yağmacı akınları, sonra bütün Anadolu topraklarını istilâ etmeleri, Selçuklu sultanlarını itaat altına almaları gibi felâketlerle büsbütün ortaya çıktı.

Moğollar, doğrudan doğruya Türkiye'ye hücum için, 1242'de Erzurum'u sardıkları zaman, Selçuklu şahnesinin ihaneti sayesinde şehri zaptetmişlerdi. Bunun üzerine, Selçuklular, akınlardan memleketi kurtarmak için, büyük bir orduyla Moğollara karşı gittilerse de, 1243'te Kösedağı'nda ağır bir yenilgiye uğradılar. Bir hamlede Erzincan ve Sivas önlerine gelen Moğol askerleri bu şehirleri yağma ve tahrip ettiler. Mukavemet ümidi kalmayan sultan, birden Antalya'yı boylamıştı. Ondan sonra, hiçbir engele rastlamayan Moğol kuvvetleri Kayseri'yi de zaptetmeye muvaffak oldular. Memlekette büyük çapta bir Moğol yağması başladı. Dehşet ve korkudan Halep ve Şam yönlerine göçler aldı yürüdü. Çoğu zengin olan bu Anadolu muhacirlerine yolda Ermeniler de saldırdılar.[119]

Gerek Erzurum'un Moğollar tarafından zaptında ve gerekse Kösedağ karşılaşmasında bu yağmacı step sürülerine karşı koymanın imkânsız olduğu anlaşıldığından, Selçuklu sultanı, Moğol kumandanı Baycu ile temasa geçerek, yavaş yavaş Moğol hâkimiyetini kabul etmeyi siyasetine daha uygun buldu. Moğol hakanı, Selçuklu vezirini kendisi tayin etmek veya sultana istediği adamı kabul ettirmekle işe başladı. Konya hükûmetinin Moğol kumandan ve elçilerine "peşkeş" yahut vergi olarak para ödemeye mecbur olması devletin hazinesini yiyip bitiriyordu; hattâ Divan azaları Moğollara istedikleri meblağları ödeyebilmek için kendi tahsisatlarını azaltmaya ve böylece tasarruf sağlamaya mecbur olmuşlardı.[120] Senelik vergi ve peşkeş talepleri karşılanamaz olunca, Moğol ilha-

118 Meselâ, Sâhib Şemseddin İsfahanî'nin vezirliği zamanında Divan ricali arasında çıkan kavgalarda bunlar da işe karışmışlardı: İbni Bibî, *age,* s. 561-563.

119 İbni Bibî, *age,* s. 536; Gibbons, bu göçlerin kitle halinde olduğunu ve Mısır'a kadar uzandığını kaydediyor. Bk. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 5.

120 İbni Bibî, *age,* s. 595.

nı, Selçuklu maliyesini kontrol altına aldı. Moğollar memleketin malî teşkilâtını kendilerine daha çok gelir sağlayacak şekilde yeni bir düzene sokuyorlardı. Konya sultanının bütün örfî rüsûmu alması usulünü kaldırıp, ona da, ricale olduğu gibi, muayyen bir yerin gelirini iktâ (incu-has) olarak bağladılar.

Moğol müdahalesi hükûmet düzenini de keşmekeşe sürükledi. Selçuklu ümerâsı birbirlerinin ayağını kaydırmak için, sultana değil, Moğol beylerine ve İlhanlı hükümdarına dalkavukluk ediyorlar, mevki elde etmek için, rüşvet ve hediyelerini onlara veriyorlardı. Mansıbını bu şekilde elde eden kimse, tabiîdir ki, kendi hükümdarını hakir görmekte, ona karşı serkeş davranmaktaydı. Meselâ, vezirliğe Moğol sarayının arzusu ve ilhanın kendi inhası ile gelen Sâhib Şemseddin İsfahanî, rakiplerini birer birer temizledikten sonra, Selçuklu sultanını da kukla haline getirmiş, Konya'da kendi şahsı etrafında debdebeli ve eğlenceli merasimlerle dolu bir hayat yaratmıştı.[121]

Sırf şahsî menfaatleri için Moğollara âlet olan, gerek onların ve gerek kendilerinin para hırsını tatmin için, zulüm ve tazyikler bahasına da olsa, ahaliyi soymaktan çekinmeyen Selçuklu ümerâsına karşı yükselen şikâyetler üzerine, sultan, memleketin hükümdarı sıfatıyla, sözde kendi hükûmetinin adamları bulunan bu kimselere müdahale etse, yahut bir ihtarda bulunsa, derhal Moğollara şikâyet ediliyordu. Meselâ, bir adamı Niğde'yi kendisi de iktâ'ı olan Sinop'u soymakta bulunan Muineddin Pervâne, hakkında yağan şikâyetler üzerine Sultan IV. Rükneddin Kılıçarslan tarafından ihtar alınca, derhal harekete geçerek, sultanın Moğol hâkimiyetine karşı isyana hazırlandığını Moğol beylerine jurnal etmiş, neticede Selçuklu hükümdarı Aksaray'a çağrılarak hain Muineddin Pervâne ve Moğol kumandanının emirleriyle askerler tarafından öldürülmüştü.[122]

Sarayda ve Divan ümerâsı arasında zaman zaman çıkan tehlikeli hâdiselere rağmen, asayiş ve düzeni pek de bozulmayan Anadolu'da, Moğolların gelmesinden sonra vaziyetin değiştiğini görüyoruz. Fetihleri ve hâkimiyetleri sırf yağma ve soygun gayesine dayanan bu göçebe mizaçlı kavme karşı Selçuklu hükümdarları, evvelâ muvakemet teşebbüsünde bulundularsa da, muvaffak olamadılar.

Moğolların, bu şekilde, Türk ricalini memleketi soymak için âdi birer uşak olarak kullanmalarının, Moğol hükümdarının değil de, kumandanlarının bile Konya sultanını ayaklarına çağırmalarının, her taraftan ağır vergiler toplanmasının memlekette Moğol buyruğu esasına göre kurulan bu yeni rejime karşı ayaklanmaların doğmasına sebep olacağı tabiîydi. Ne huyları ne de ahlâkları

121 İbni Bibî, *age,* s. 569-582.
122 İbni Bibî, *age,* s. 643-649.

kendilerininkine benzeyen bu göçebelerin Müslüman dahi olmayışları, halkta Moğollara karşı ayrıca nefreti artırıyordu. Onun için, sultanların Moğollara karşı gelemeyecekleri ve hükûmetin tamamıyla onların kuklası olduğu anlaşılınca, memleketin ortalarında değil de, uçlarda, belki de, vezir İsfahanî'nin de başşehirde Moğollara sırtını vererek diğer Türk ricaline ve sultana karşı takip ettiği hainçe siyaset yüzünden, isyanlar başladı. Eskişehir ve Karahisar (Afyonkarahisar) taraflarında, yani Bizans ucunda Ahmed isminde bir Türk o çevrenin Türklerinin hepsini ayaklandırdı. Uç askerleri de kendisine katılmaya başlıyorlardı. Üzerine gönderilen ordunun başında bulunan kumandanlar asinin karşısına varınca hücuma cesaret edemediler ve başşehirden yeni yardım istediler. Vezir Sâhib Şemseddin İsfahanî, kendi dairesindeki kuvvetler de dahil olmak üzere payitahttaki bütün askerleri hududa yolladı. Bunun üzerine, muhafızsız kalan vezire karşı rakipleri tarafından Konya ihvân ve fityânının yardımıyla bir isyan çıkarıldı. Bununla birleşen daha mühim bir hâdise de şu oldu: IV. Rükneddin Kılıçarslan, II. İzzeddin Keykâvus'a karşı, Moğolların da yardımıyla saltanat davasını büsbütün şiddetlendirdi. Alâaddin Keykubâd (II.) adındaki diğer bir şehzade de taht vârisliği iddiasıyla ortaya atıldı. Böylece işler büsbütün karıştı. Nihayet, 1249'da, üç kardeşin de aynı zamanda sultan olmaları gibi garip bir tarzda saltanat davası hallolundu. Vezarete getirilen İmam Necmeddin, uç isyanlarını bastırmak suretiyle sükûneti sağlamakla beraber, Moğolların kendilerine sadık bir vezir olan Şemseddin İsfahanî'nin katledilmiş olmasının hesabını sormak ve bu vesileyle yeniden para koparmak üzere elçi heyeti yolladılar. Tabiî, hükûmet gene pek çok hediye ve nakit para vererek elçileri geri yola çıkardı. Moğol ilhanını yatıştırmak için, hiçbir fedakârlık esirgenmemiş, devlet hazinesi boşaltılmış ve hattâ Sâhib Necmeddin Nahcivanî, malî zorluğu yenmek için, kendisinin ve arkadaşlarının yıllık tahsisatlarından bile indirme yapmıştı.[123] Fakat bu kıymetli vezir, bitmez tükenmez Moğol isteklerinden korkarak istifa edip Halep'e savuştu.[124] Devlet ricali istedikleri mansıbı elde edebilmek için İlhanlı beylerine ve sarayına, hattâ ilhanın kendisine rüşvet hazırlamayı ihmal etmiyorlardı.[125] Necmeddin Nahcivanî'den açılan vezirliğe bu defa da Sâhib Şemseddin Tuğrâyî, Irak seferinde bulunan Moğol hükümdarını ziyadesiyle memnun ederek tayin olunmuştu. Mamafih, Selçuklu ricalinin bu şekilde mevki hırsları ve Moğolların hep ihtilâflar çıkararak memleketi soyma gayeleri Anadolu'da normal bir hükûmet idaresi düzenlemeyi imkânsız kılıyordu. Nitekim, Şemseddin Tuğrâyî de birta-

123 İbni Bibî, *age,* s. 583, 590, 595.
124 İbni Bibî, *age,* s. 596.
125 İbni Bibî, *age,* s. 597.

kım hilelerle rakiplerini atlatmak istediğinden tertibi meydana çıktı ve Selçuklu ricali bir daha birbirlerine girdiler.[126] Bu arada, hakanın Selçuklu sultanını karargâhına çağırması hükûmetin durumunu büsbütün zorlaştırdı. Üç sultan ve Divan mensupları bunlarla uğraşırken, Maraş ve Elbistan yöresindeki Türkmenler arasında mühim bir hâdisenin çıkmış olduğu duyuldu; "ağaçeriyân" yahut "ağaçeri" Türkleri (etrâk-i ağaçeri) denen göçebeler isyan halinde idiler; yolları kestikleri ve etrafı soydukları söyleniyordu.

Sebebi ve mahiyeti pek belli olmayan bu Türkmen hareketini bastırmak için, Sultan II. İzzeddin Keykâvus Kayseri'den Konya'ya geldi; bozkır ve uç çevrelerinin hep sultana sadık kalmış Türkmenlerinden asker toplattı. Ordu Konya sahrasında derildi. Bu askerî hazırlıklar olurken, Moğol serdarı Baycu'nun Konya'ya doğru yola çıktığının ve Erzincan'a eriştiğinin duyulması üzerine hükûmette telâş başladı. Sultan, elçi yollayarak, serdardan gelişinin sebebini sordu. Baycu "iyi niyetle" sultanı ziyaret edeceği cevabını verdi. Bu vaziyette Sultan İzzeddin, Baycu'yu karşılatmak üzere, zengin hediyelerle heyetler yolladı; kendisi de Aksaray'a kadar karşı varacaktı. Fakat, "has gulâmlar" ayaklanarak, sultanı Moğollar ile savaşa zorladılar. Arzuları kabul olundu. Fakat, 14 Ekim 1256'da yapılan karşılaşmada Baycu'nun kuvvetleri Sultanhanı civarında Selçuklu ordusunu bozguna uğrattı. İzzeddin Keykâvus, Antalya'ya kadar çekildi. Başşehirde büyük bir karışıklık çıktı.[127] Bu vaziyette II. İzzeddin Keykâvus, Moğollarla barışmak zorunda kaldı. İlhan bu defa Türkiye topraklarını iki sultanlığa ayırarak, aşağı yukarı, Dânişmendiye Vilâyeti'ni Sultan IV. Rükneddin Kılıçarslan'a, Konya etrafında toplanan "Yunan Vilâyeti"ni de İzzeddin'e verdi. Bundan sonra hakan, her iki sultanın da kendisinin Şam ve Mısır'ı fetih için açacağı sefere iştiraklerini istedi; itaat ettiler. Bu seferden dönüşte, Moğolların "Yunan Vilâyeti'ne ait bazı yerleri Dânişmendiye'ye vermeleri Türkiye'nin işlerini yeniden karıştırdı; Sultan İzzeddin, hakanın emrine itaat etmedi ve Sultan Rükneddin'e karşı mücadele açtı. Fakat, Moğol askerlerinin desteklediği Dânişmendiye ordusuna yenilerek Antalya'ya çekildi. Kumandanlarından Ali Bahadır ve Uğurlu yeni kuvvetler sağlayarak, Moğollarla bir daha çarpıştılarsa da, gene mağlûp oldular. Bu vaziyette, İzzeddin Keykâvus, annesi, çocukları ve kalabalık maiyetiyle Bizans'a sığındı. Beri tarafta, memleketin bazı seçkin adamları, Sultan İzzeddin'i tutmuş olmalarından dolayı, Sultan Rükneddin tarafları Muineddin Pervâne'nin emriyle idam olundular.[128] IV. Rükneddin Kılıçarslan Selçuklu tahtında tek kal-

126 İbni Bibî, *age,* s. 598.
127 İbni Bibî, *age,* s. 620.
128 İbni Bibî, *age,* s. 632-640.

makla beraber, hakiki hükümdar Moğollara dayanan Muineddin Pervâne'ydi. O, ne asilzade bir serdar ve ne de sultan olduğu halde; kendi şahsına sefer açarak, bir ara elden çıkmış olan Sinop'u fethetti ve "kılıç hakkı" olarak şahsına "temlik" ettirdi. Halbuki, bu usul yalnız uçlarda geçerliydi. Divan ümerâsının kendi hesabına arazi fethetme hakkı yoktu. Sultan, Muineddin Pervâne'nin kanunsuz icraatına ses çıkaramıyordu. Bu şekilde, Niğde subaşılığını da onun Şeref Mesud adındaki bir adamına vermeye mecbur oldu. Fakat, Niğde halkı bu subaşının zulmünden bıkarak hükümdara şikâyette bulundular. O da müdahale edince, Muineddin ile arası açıldı; sultana kendisi bir şey yapamayan hain vezir, Moğollara haber yollayarak, kendilerini Anadolu'dan atmak için hükümdarın askerî hazırlıklar yaptığını ve Şamlılarla bu hususa dair gizli müzakerelerde bulunduğunu anlattı. Büyük bir kuşkuya kapılan Moğol beyleri derhal Konya'ya doğru hareket ettiler. Aksaray'a geldiklerinde, Sultan IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı ordugâhlarına çağırdılar. Burada düzenlenen bir ziyafette bedbaht Selçuklu hükümdarı ziyafet çadırında Moğol serdarının ve Muineddin Pervâne'nin adamları tarafından yere yıkılmak suretiyle dayak altında can verdi.[129] Bundan sonra tahta öldürülen sultanın iki buçuk yaşındaki[130] oğlu III. Gıyâseddin Keyhusrev geçirilerek, nüfuz ve iktidar Muineddin Pervâne ile mahut Niğde subaşısı Şeref Mesud ve kardeşlerine (Hatiroğullarına) teslim edilmiş oldu; vezirliğe seciyeli ve bilgili bir şahıs olan Fahreddin Ali getirilmekle beraber, Muineddin ve Hatiroğulları onu da yıldırarak vezirliği bıraktırdılar. Bunların yolsuzluklarından usanan Selçuklu ümerâsı, ölen Rükneddin Kılıçarslan'ın kızını Moğol hükümdarının oğluyla evlendirerek, İlhanlı sarayı ile anlaştılar; iki sarayın bu şekilde akraba oluşlarından faydalanarak, Hatiroğullarını iktidardan uzaklaştırdılar.[131] Şeref Mesud ve kardeşleri buna isyanla cevap verdiler. Kendilerine Karaman Türkmenlerinin de yardım etmelerine rağmen,[132] çok geçmeden Moğol ve Selçuklu kuvvetlerinin müşterek hareketleri sonucunda yakalanıp idam olundular.

Moğolların tahakkümü altında Selçuklu hükûmetinin halk gözündeki itibarı düşmekte devam ederken, memleketin asayişi de gittikçe daha fazla bozuluyor, aşiret hayatını sağlam bir surette devam ettiren Türkmenler, boy beylerinin idaresinde olarak isyan ediyorlardı. Bilhassa İçel ve Kilikya taraflarında yaşayan Karaman Türkmenleri, bulundukları çevrenin çok dağlık olmasından faydalanarak, ilk Moğol fetretinden beri devam etmekte oldukları isyanlarına daha çok

129 İbni Bibî, *age,* s. 643-649.
130 Aksarayî'de 6 yaşında olduğu kaydolunuyor: *Age,* s. 87.
131 İbni Bibî, *age,* s. 650-657.
132 İbni Bibî, *age,* s. 650-657.

şiddet veriyorlardı. II. İzzeddin Keykâvus zamanında çok tehlikeli olmaya başlayan bu Karaman ayaklanmasını IV. Rükneddin Kılıçarslan, boy beyi Karaman Bey ve adamlarını taltif etmek suretiyle teskin etmişti. Fakat bir türlü memnun olmayan "Karaman Türkmenleri", bu defa Şam'dan Güneydoğu Anadolu sahasına yayılan Fındıkdar (el-Bundukdarî) hareketini fırsat bilerek, derhal Şam askerleriyle birleştiler ve beraber Niğde'ye geldiler. Burada Türkmenlerin büyük bir kuvvet halinde toplanmaları Moğolları telâşa verdi. Âdeta bir kurtuluş ordusu mahiyetini alan bu kuvvetlerin başında, Mısır Memlûk meliki Baybars vardı. Anadolu ahalisinden yalnız Karamanoğullarının ve Hatiroğullarının kumanda ettikleri Türkmenler kendisine katılmışlardı. Baybars el-Bundukdârî, Niğde'den sonra Kayseri'ye geldi. Moğollara daha ağır bir darbe vurmak için, Anadolu'daki Moğol düşmanlığından faydalanmayı düşündü; isyan halinde bulunan uç beylerini kendisine katılmaya davet etti. Fakat onlar, belki Şamlıları da yabancı saydıklarından, Fındıkdar'ın hareketini kendilerininkiyle aynı gayede görmediler. Böylece Baybars'ın müracaatı cevapsız kaldı. Melik Kayseri'deki kıtlıktan yiyeceksiz kalarak ordusuyla Şam'a döndü. Baybars Anadolu'ya gelirken üzerine Moğollar iki şehzadenin kumanda ettiği büyük bir kuvvet göndermişler, yapılan çarpışmada, Şam meliki Baybars güney çevresi Türkmenlerinin canla başla ettikleri yardım sayesinde Moğol ordusunu mahvetmişti. Baybars'ın bu zaferi Moğolların Anadolu'daki prestijlerine de büyük bir darbe vurdu. Türkiye'nin İlhanlı pençesinden kurtulmak için açtığı mücadele tarihinde bu hâdisenin büyük bir ehemmiyeti vardır. Moğollar, bu mağlûbiyetlerinden sonra da Anadolu'da bir hayli kalmakla beraber, artık vaziyetleri sarsılmış bulunmaktaydı. Ne Karamanlılara ve ne de uç bölgesi Türklerine hükmedebiliyorlardı. Konya sultanının Fındıkdar hareketinde takip ettiği siyaset Moğolları memnun etmekten ibaret kalmış, hattâ III. Gıyâseddin Keyhusrev Moğollarla beraber Baybars'a karşı gitmişti. Fakat, adı geçen bozgun üzerine, Karaman beylerini memnun etmeye çalışmaktan başka yol bulamadı. Bu arada, Karaman Bey'in ölmüş olduğunu ve yerine biraderi Büneksiz'in geçtiğini görüyoruz. Sultan IV. Rükneddin Kılıçarslan, bu son Karaman beyine candarlığını tevcih ederek kendisini Konya'ya "mülâzemet"e celbettiyse de, biraz sonra hapse koydu. Bunu gören Karaman Türkmenleri isyan ettiler.

Selçuklu ve Moğol orduları, Baybars hâdisesi dolayısıyla Maraş tarafına gittikleri sırada, başşehrin muhafazasına nâib Emineddin Mikâil ve vezir Fahreddin Ali'nin oğulları kalmışlardı. Uçlarda çıktığını söylediğimiz karışıklığı bastırmak hevesine düşen Fahreddin Ali oğulları, Karahisar-ı Devle (Afyon) tarafına gittiler. Bunu haber alan Karaman ve Ermenak Türkmenleri Konya şehrindeki

muhafaza kuvvetlerinin azalmasından cesaret alarak başşehre hücuma karar verdiler. Türkmenlerin başında bulunan Karamanoğlu Mehmed Bey bu defa daha büyük bir gaye peşindeydi. O, Moğol taraftarı görünen Selçuklu sultanını tahttan indirerek, yerine başka bir şehzadeyi çıkarmak istiyordu. Bunun için, Bizans'a müracaatla evvelce oraya iltica etmiş olan II. İzzeddin Keykâvus'un oğullarından birisinin gönderilmesini rica etti. Bir rivayete göre de, bu şehzadelerden birisine benzer bir şahıs bularak, onu iclâsa karar verdiler. Bu hususta Konya'da bulunan Emineddin Mikâil ile anlaşmak istediler. Fakat, nâib Mikâil'in meşrû sultana ihanet etmiş olmamak için, tekliflerini reddetmesi üzerine, "kırmızı külâhlı, çarıklı ve kilimli" Türkler emrinde olduğu halde Konya'ya giren Mehmed Bey, halka şehzade diye tanıttığı Cimri lâkaplı bir kimseyi Selçuklu tahtına oturttu.[133] Şehir, hemen teslim olmayıp, kuşatma ile alınmış olduğundan, yağmalanmış ve Türkmenlerin sultanı değiştirmek hususundaki tekliflerini reddetmiş olan nâib Emineddin Mikâil (aynı zamanda sahiller beyi=melikü's-sevâhil) idam olunmuştu.

Cimri'nin hükümdar ilân olunmasının arkasından, Konya âyanı, "ihvân" (esnaf reisleri), "emîr-i iğdişân" yahut iğdişbaşı (şehir kethüdâsı), hep birlikte gelip yeni sultanı candan tebrik ettiler. Konya şehrinin bu en mühim üç teşekkülü bununla da kalmayarak, Akşehir'de Konya'ya taarruz hazırlığı yapan Fahreddin Ali Oğulları üzerine Mehmed Bey tarafından gönderilecek orduya katılmaktan çekinmediler. Hattâ, güya başşehri müdafaaya bırakılan "piyadegân ve cerahor" ile Konya fityânı tamamıyla asilere katılmışlardı. Bu vaziyette, Güney Anadolu'dan Ermenak taraflarına geldikleri görülen III. Gıyâseddin Keyhusrev ve veziri Sâhib Fahreddin Ali, Moğollarla beraber de olsa, hemen Konya'ya hücuma cesaret edemeyerek uzun bir hazırlık yapmaya lüzum gördüler. Moğollar da, kuvvetlerini yeniden düzenlemek üzere, Amasya tarafında Kazova kışlağına çekildiler. Mehmed Bey ve Cimri, Akşehir önlerinde, Değirmen Çayı denen yerde Fahreddin Ali Oğullarının kuvvetlerini tamamen dağıttılar. Hattâ, kardeşlerden Emin Taceddin, Karamanoğlu Mehmed Bey'e şahsen hücumunda öldü. Çünkü, ne 50 bin "aded" (Selçuklu dirhemi) mukabilinde kendisine yardım vaat eden Germiyan Türkleri, ne de başka uç Türkleri Taceddin'in imdadına gelmişlerdi.

Bundan sonra, Cimri gösterişli bir zafer alayı ile Konya'ya döndü. Uçlardan yalnız Fahreddin Ali Oğullarının "iktâ"ı olan Karahisar-ı Devle, Sultan Gıyâseddin Keyhusrev'e sadık kalmıştı.[134] Cimri ile Mehmed Bey'in mücadeleyi muvaffaki-

133 Cimri isyanı sırasındaki büyük karışıklıklar için bk. Ali Sevim, "Anadolu Selçuklularına Dair Bir Eser: Ravzatü'l-Küttab ve Hadikatü'l-Elbâb", *Tarih Vesikaları,* No: 3 (18) (Mart 1961).

134 İbni Bibî, *age,* s. 689-704.

yetle neticelendirmeleri Moğolların kuklası gibi görünen meşrû sultanı devirmek ve Moğol tahakkümüne nihayet vermek gibi güç işleri halletmeye bağlıydı. Şu halde, Anadolu ahalisini kendilerine kazanabilmek için, bu sırada halk arasındaki umumî Moğol düşmanlığından faydalanmayı ihmal etmediler. Bu cümleden olarak, yeni sultanın Moğolları memleketten çıkarmaya karar verdiğini, bunun için büyük bir ordu hazırlamakta olduğunu, hazırlıklar tamamlanınca, Erzurum'a hareket edeceğini halka ilân ettiler. Hakikaten, Cimri'nin orduları Filübâd sahrasında toplanıyordu.[135] Memlekette uzun yıllardan beri sürüp gelen karışılıklar umumî hayatı altüst etmiş olduğundan, bütün kamuoyu, hükûmet düzeninin yeniden kurulması, bilhassa etrafta türeyen birtakım eşkıyanın ortadan kaldırılması ve vergi memurlarının soygunculuktan ibaret olan tahsil usullerine son verilmesi gibi meselelerin tesiri altındaydı. İşte, Cimri ve Mehmed Bey, bu umumî memnuniyetsizlikten dolayı, Anadolu halkının bir nevi kurtuluş ümidini üzerlerine çekebilmişlerdi. Moğolların dahi bu bahsettiğimiz halk efkârını kazanmaya karar verdiklerini ve Anadolu'ya sırf zorla hâkim olmaya çalışmanın hatalı bir yol olduğunu anladıklarını görüyoruz. Binaenaleyh, Moğol ilhanı da, Türk halkının memnuniyetini kazanmak için, bazı ıslahata girişti. Bu maksatla, vezirini Anadolu'ya yolladı. "Sâhib-i âzam" unvanını taşıyan bu vezir, memlekete gelir gelmez Kastamonu, Sinop, Simre ve uçlardaki ileri gelen kimselere okşayıcı mektuplar yazdı. Ayrıca, hil'atlerle zengin hediyeler de göndermeyi ihmal etmedi. İlhanlı veziri, Moğollara muhalefet eden bütün asi zümreleri, bu şekilde güzel bir dille itaata davet ediyordu. Uygulamaya da geçerek, sonradan konan keyfî vergileri ve kanunî olmayan muamelâtı men ettiğini, bundan sonra herkesin, kuvvet ve kudretine göre ancak kanunî olan vergisini ödeyeceğini, bunun haricinde kimsenin halktan bir nesne talep edemeyeceğini, müsaderenin yasak olduğunu bütün vilâyetlere ilân etti. Anadolu'yu dolaşmaya çıkan sâhib-i âzam, uçlara kadar giderek, ümerâ arasındaki ihtilâfları kaldırdı. Selçuklu maliyesini baştan başa değiştiren çok esaslı ıslahat yaptı.[136] Bu hususta Konya sultanının, veziri Sâhib Fahreddin Ali'nin fikirlerini de almış olmak için, onları Kazova'ya davet ettiğini görüyoruz. Böylece, halkı memnun ettikten, bilhassa yağma ve soygunların, keyfî vergilerin önleneceğine dair kesin teminat verdikten sonra İran'a dönerken, III. Gıyâseddin Keyhusrev ile veziri Fahreddin Ali de Ankara yönüne hareket ettiler. Bu sırada Karamanlıların sultanlığını ilân ettikleri Gıyâseddin Siyavuş yani Cimri,[137] meşrû sultana ve Moğollara

135 İbni Bibî, *age,* s. 699.

136 İbni Bibî, *age,* s. 705.

137 Bu şehzadenin Selçuklu geleneğince aldığı isim Gıyâseddin Siyavuş'tur: Ş. Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, VI; İbni Bibî, *age,* s. 722.

karşı yardımlarını temin ettiği Germiyanlıların arazisine gelmiş bulunuyordu.[138] İki taraf karşılaşmadan evvel, Moğol şehzadesi Togurtay'ın Ankara'dan geri döndüğünü görüyoruz. Belki bunun sebebi, Moğol düşmanı uç Türklerini memnun etmekti.

Sultan Gıyâseddin Keyhusrev, sağ-uçtan Eskişehir'e inerek, sol-uç Türklerinin desteklediği Cimri'nin kuvvetleriyle harbe tutuştu ve onları kesin bir yenilgiye uğrattı. Karaman ordusu, uça gelirken Konya'yı yağma ettiklerinden, başşehre dönmeyi göze alamayarak, Ermenak'a çekildiler. Sultan, Moğolların da yeniden kendisine katılmalarıyla asileri takibe koyuldu. Ermenak etrafı Moğollar tarafından büsbütün yağma olundu ve Türkmen halk çok zulüm gördü. Mamafih Karaman Türkleri İçel'in en dağlık mıntıkalarına çekilmiş olduklarından, oralara kadar gidebilmek için esaslı bir sefer lâzımdı. Moğollar bu hususta yeniden hazırlanmak için, daimî kışlakları olan Kazova'ya döndüler. Sonradan yapılan çok ciddî bir seferde Karamanoğlu Mehmed Bey öldürüldüğü gibi Cimri de ele geçirilerek öldürüldü.[139]

Uzun zaman Moğollara tam bir sadakat gösteren, her çıkan isyanın kanla bastırılmasında ordusunu onların yardımına koşturan ve kendisi de bir hükümdar olmasına rağmen, sanki bir Türk beyi imiş gibi Moğol serdarının emrine girecek kadar tenezzül gösteren III. Gıyâseddin Keyhusrev, tahtı için çok tehlikeli bir rakip olan Cimri'yi ve yardımcısı Karamanoğlu Mehmed Bey'i ortadan kaldırdıktan sonra, Moğollardan ayrılarak tekrar uç tarafına gitti ve meşrû hükümdara karşı asileri tutmuş olan uç ümerâsını idam etti. Bazı ıslahat da yaparak Konya'ya döndü.[140]

Artık o, başşehirde, bütün Türkiye'nin tek sultanı olarak huzur içinde yaşayacağını umuyordu. Fakat bu ümidi çok sürmedi. Evvelce Bizans'a sığınarak oradan Kırım'a gitmiş bulunan II. İzzeddin Keykâvus'un oğullarından Gıyâseddin Mesud, 1280 (H. 679) yılında Kastamonu'ya çıkarak babasının mirasçısı sıfatıyla Selçuklu tahtında hak iddia etti. Keyhusrev'in, isyandan sonra uçlarda yaptığını söylediğimiz aşırı cezalandırmaların uyandırdığı düşmanlık dolayısıyla, bu bölge Mesud'u hemen meşrû sultan olarak kabul etti.[141] Anadolu'yu tek bir sultan idaresine bırakmayı hiçbir zaman sevmemiş olan Moğollar için, Mesud'un

138 İbni Bibî, *age,* s. 725.
139 İbni Bibî, *age,* s. 705.
140 İbni Bibî, *age,* s. 729.
141 Uluborlu'da bulunan 680 tarihli bir kitabenin bu son sultan nâmına oluşu bunu gösteriyor. Şarkîkaraağaç'taki aynı tarihli bir kitabede ise gene Keyhusrev'in adının geçmiş olması, bizce, bu kasabanın Konya'ya yakın oluşundandır: Bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler,* II, İstanbul, 1929, s. 235-236.

ortaya çıkışı bulunmaz bir fırsattı. Hakikaten onlar bu yeni şehzadenin arzusunu memnuniyetle karşıladılar. Anadolu gene iki sultanlığa bölünerek, Simre'nin (Amasya) başşehir olduğu eski "Dânişmendiye Vilâyeti", II. Gıyâseddin Mesud adını alan bu yeni sultana veriliyor, Konya etrafındaki "Yunan Vilâyeti" de III. Gıyâseddin Keyhusrev'in elinde kalıyordu. Kayseri'yi ve belki Ankara'yı güneye bırakarak, Eskişehir'e uzanan bir hat, gene tarihî esasa göre, Germiyanlıların arazisini teşkil eden uç Konya tahtına, Osmanlı arazisinin dahil bulunduğu uç da Amasya tahtına bağlanıyordu. 1281'de yapılan bu taksim Osmanlılar için ve Türkiye tarihi bakımından bir dönüm noktası teşkil eder. Bu sebepten dolayı bundan sonra geçen hâdiseleri aşağıdaki bahiste genişçe anlatacağız.

4- Selçuklu Sultanlığı Topraklarının Parçalanması

a. Siyasî birliği yıkan olaylar

Rum yahut Anadolu Selçuklu Sultanlığı adını verdiğimiz Ortaçağ Türkiyesinde, siyasî birliğin ortadan kalkması olayı, yukarda da anlattığımız üzere, birden meydana gelmeyip yarım asırdan fazla bir zaman içinde tedricen tahakkuk etmiştir. Bunda yegâne rolü Moğolların oynamış olduğu malûmdur. Fakat Selçuklu Sultanlığı'nın tarihe karışmasında takip edilen yolu izah etmek için bu hâdiseleri etraflı bir şekilde anlamalıyız.

Daha sultanlık rejiminin en normal zamanında, meselâ I. Alâaddin Keykubâd'ın hüküm sürdüğü (1219-37) sıralarda, memleketin idarî değilse bile, askerî yönden birtakım kısımlara ayrılmış olduğunu söylemiştik. Bunlardan birincisi, başkent Konya ve etrafındaki vilâyetlerden ibaret "Yunan Vilâyeti" olup, bu saha doğrudan doğruya sultanın "Divan dairesi"ne temel vazifesini görüyordu. İkincisi, Sivas'ın merkez olduğu "Dânişmendiye Vilâyeti" adlı geniş sahaydı. Dânişmendiye Vilâyeti'nde eski Dânişmend ailesinden sürüp gelme birtakım beyler "melik" unvanıyla bazı kalelerde hüküm sürdüklerinden başka, Selçuklu hanedanına mensup prensler de aynı şartlarla valilik ediyorlardı. Bu vilâyetin hududu, Sinop, Amasya, Kayseri, Malatya, Harput, Erzincan gibi yerlerin çevrelediği bölgeyi içine alıyordu. Diyarbekir, Urfa, Musul, Meyyafarikin (Silvan) ve Halep vilâyetlerinin bulunduğu sahalar da devletin güneydoğu kısmını teşkil edip, bunların içinden zaman zaman "sultanın Divanı dairesi"ne bağlananlar oluyorsa da, Türkmenler ve hattâ Kürt aşiretlerinden türeme "melikler", çok vakit ellerindeki sarp kalelerde, bazen Memlûklere ve bazen Selçuklu sultanlarına bağlı olarak hüküm sürüyorlardı.

Dördüncü bir kısım olarak, Kastamonu'dan Ankara'ya ve oradan Karahisar-ı Devle (Afyonkarahisarı) üzerinden Antalya'ya kadar uzanan bir hat etrafına düşen sahaların teşkil ettiği uçlar vardı ki, yön İstanbul doğrusuna olmak üzere, bu çevre sağ ve sol kuzey kol diye iki bölgeye ayrılıyor, "Sağ-Kol Uç Vilâyeti" dediğimiz kuzey kesimi, Kastamonu Uç Beylerbeyliği merkezinden ve "Sol-Kol Uç Vilâyeti" ise, yerine göre Ankara yahut Kütahya'dan idare olunuyordu (Harita: 2).

Türkiye'de tarihî ve etnik sebeplerin tesirinde doğan bu kısımların, hükûmet merkezine ve sultana bağlanışları yönünden arz ettikleri bu hususiyet, Moğolların Anadolu'yu siyasî bakımdan parçalama planlarında kendilerine esas zemin vazifesini görmüştür. Vaktiyle memleketi iki saltanat davacısı, II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Rükneddin Kılıçarslan arasında taksim ettikleri zaman, Dânişmendiye Vilâyeti IV. Rükneddin Kılıçarslan'a, Yunan Vilâyeti ile uçlar da II. İzzeddin Keykâvus'a düşmüştü. XIII. asrın sonuna doğru, II. Gıyâseddin Mesud ile III. Gıyâseddin Keyhusrev arasındaki anlaşmazlıkta da aynı suretle hareket ettikleri gibi, daha sonra, 1289'da (H. 688), Anadolu'nun vergi tahsilatını kolaylaştırmak üzere, memleketi kendilerinin yolladıkları vezir Fahreddin Kazvinî ile Selçuklu veziri (nâib) Müciredin Emîrşah arasında ikiye böldüklerinde gene aynı taksim sınırlarını esas tutmuşlardı; yani, birincisi "Yunan Vilâyeti"ni, ikincisi "Dânişmendiye"yi iltizam ediyorlardı.[142] Toroslar'ın güneyinde kalan Türkiye topraklarının, Eyyubîler zamanından beri Mısır sultanlarının tesir ve istilâlarına maruz kalmaları, ayrıca ahalinin çoğunun da göçebe Türkmenlerden ibaret bulunması, bu çevrelere bilhassa etnik ve idarî bakımdan ayrı bir bölge manzarası vermekteydi. Moğollar da bunu böyle takdir ettiklerinden olacak ki, II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu II. Gıyâseddin Mesud, taht iddiasıyla Kastamonu'ya gelerek, Moğollarca iyi karşılandığı sırada, Hüsameddin Çoban Bey evlâdından Yoluk (Yavlak) Arslan, Sivas'tan Diyarbekir'e kadar geniş bir sahaya umumî vali gönderilmiş, idaresindeki bütün yerler "muaf ve müsellem" kabul edilmiş, kendisine de "melik" unvan ve salâhiyeti verilmişti.[143]

Yukarda söylediğimiz gibi Baybars, Moğolları perişan ettikten sonra, bunun verdiği cesaretle Anadolu'da, İlhanlı boyunduruğuna karşı mücadelenin daha fazla artması neticesi olarak, XIV. asrın başlarına kadar geçen zaman zarfında, memleketin maruz kaldığı kanlı hâdiselerden doğan siyasî durum, yukarıda esasları verilen arazi bölümleri içinde inkişaf etmiş, neticede, devletin siyasî parçalanışı bu taksim hatlarına uymuştur.

142 Aksarayî, *age,* s. 153.

143 Hüsameddin Çoban Bey ailesi asil olduğundan, neslinden olan bu zata melik unvanı verilmekte tereddüt olunmadığı anlaşlıyor.

Karamanoğullarının, İçel dağlık bölgesine dayanarak, Konya üzerine yaptıkları devamlı akınları ve zaman zaman bu şehri işgalleri neticesinde, "Yunan Vilâyeti"nin kendi idarelerinde bağımsız bir beylik haline gelmesine sebep oldukları biliniyor.

Moğollar, Selçuklu ailesini tahtından uzaklaştırdıktan sonra, Anadolu'nun kontrolleri altında kalabilen kısımlarını umumî valilikle idare etmek üzere, Moğol emîrleri tayin etmeye başladılar. Fakat, Türk halkı arasındaki kurtuluş mücadeleleri devam ediyor ve umumî valiler isyanları yatıştırmakta âciz kalıyorlardı. Tabiî, bu arada, gerek kendileri ve gerek "ilhan-ı âzam" hesabına memleketten mümkün olan parayı elde etmek bu valiler için esastı. Moğol emîrü'l-ümerâsı meşhur Çoban Bey'in oğlu Timurtaş Bey Anadolu'ya vali olarak yollandığı zaman, curadaki hâdiseler büsbütün karıştı. Timurtaş, önceleri şiddetli bir icraatla bütün toprakları âdeta yeniden fethetti. Fakat, babası İran'da idam olununca, zaferinin meyvesini göremeden Mısır'a kaçtı.[144] Yerine de kayınbiraderi olan, gene Moğol ordusu kumandanlarından Ertena Bey'i nâib olarak bıraktı. Çok itaatkâr görünen bu şahıs, İran'dan yeni yollanan umumî vali Şeyh Hasan ile de iyi geçindiğinden, İlhanlı tahtının boşalması üzerine Tebriz'e dönmeye mecbur kalan vali, Ertena Bey'i vekil tayin etti.

Moğollar kendi aralarındaki mücadelelerle uğraşırken, Güneydoğu Anadolu yavaş yavaş Mısır'ın nüfuzuna giriyordu. Hattâ, Elbistan ve Maraş çevrelerindeki Türkmen reislerinden Karaca Bey, kuvvet kazanarak, Mısır'ın himayesinde bir Türkmen beyliği kurdu.[145] Karamanoğulları da, Konya için giriştikleri mücadelede muvaffak olarak, beylik haline geldiler. Umumî vali Ertena Bey fiilen ancak eski Dânişmendiye Vilâyeti'nde hükûmet sürebiliyordu. Mamafih, batı hududu bir müddet için Ankara'yı da içine almıştı ve uç beyleri Moğol hâkimiyetine karşı görünüşte uysal davrandıklarından, senede bir miktar vergi veriyorlardı.

Nihayet, İran'da, İlhanlı şehzadeleri ve emîrleri arasındaki saltanat ve nüfuz mücadeleleri şiddetlenerek, İlhanlı Devleti'ni yıkmaya doğru götürdükçe, Ertena Bey, kendi idaresindeki umumî valilik topraklarını teşkil eden Dânişmendiye Vilâyeti'nde müstakil bir beylik kurmaya muvaffak oldu. III. Alâaddin Keykubâd'ın idamı üzerine, Yunan Vilâyeti'ni beyliklerine katmış olan Karamanoğulları, Ankara'yı Ertena Bey'den alınca, Dânişmendiye Vilâyeti'nin, hukuken kendisine bağlı olması lâzım gelen sağ-kol uç arazisiyle bütün bağları kesildi. Böylece, Ertenaoğulları Beyliği, ancak Dânişmendiye Vilâyeti'nin Sivas-Kayseri çevresinden

144 Bu şahıs sonra orada idam olunmuştur.

145 Necib Âsım ve Mehmed Ârif, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1335 (1919), s. 446.

ibaret içerlerinde kesinlikle yerleşebildi.[146] İran'da nüfuzu ele geçiren Çoban Bey ailesinden Şeyh Hasan Sagir'in, Ertena Beyliği'ni tekrar İran'a tâbi bir vilâyet haline getirmek için, Anadolu'ya ordu sevk ettiğini görüyoruz. Ertena Bey, bu orduyu mağlûp ettiği 1343 (744) yılında, resmen istiklâl kazandı.[147]

Türkiye'yi yeniden daha ileri bir siyasî birliğe götürecek olan ve umumiyetle uçlarda geçen mühim hâdiseleri izahtan evvel, yukarda bahsettiğimiz başlıca dört etnik bölge hakkında bilgi vermek istiyoruz.

b. Güneydoğu Anadolu Türkmen çevresi

Çukurova, Maraş (Dulkadir), Halep, Urfa, Musul, Diyarbekir sahalarından ibaret olan ve Toroslar'ın doğuya doğru teşkil ettikleri sıranın esas Anadolu'dan kısmen ayırdığı geniş bölge, Türkiye'nin siyasî hayatında, memleketin diğer kısımlarına göre ayrı bir hususiyet ifade ediyordu. Van ve Muş etrafıyla Çukurova'da Müslüman olmayan bir unsur, Ermeniler, oldukça kitle olarak yaşayan ayrı bir topluluk halindeydiler. Hattâ, Kilikya (Çukurova) I. Alâaddin Keykubâd zamanında bağımsız bir devlet olup, buradaki Ermeni beyinin, Selçuklu taht kavgalarında taraflardan birisini tuttuğu da olurdu. XIII. asrın ortalarından itibaren, yani Moğolların Anadolu'yu hâkimiyetlerine almalarından sonra, Küçük Ermenistan'a Türkmen boyları gelmeye başlamış, bir boy beyi olan Yüreğir'in çocukları Ramazanoğulları Beyliği'ni kurmuşlardı. Maraş ve çevresi ahali itibariyle baskın bir halde Türkmendi. Ayrıca Kilikya, Maraş, Halep, hattâ Şam havalisinin Türkmenlerinde göçebe hayatı ve boy teşkilâtı sağlam bir surette devam ediyordu; Urfa, Diyarbekir, Mardin etrafının ahalisi daha karışıktı; mamafih, içtimaî teşkilâtları yönünden, en sağlam unsur olarak, buralarda da Türkmenler başta gelmekteydi. Hele şehirlerde, Türk siyasî-içtimaî hayatının hususiyetleri hâkim olması dolayısıyla, buralar büsbütün Anadolu'nun tesirindeydiler. Van, Ahlat ve Muş taraflarında hayli kalabalık topluluklar teşkil eden Ermeniler, Türk hâkimiyetine tamamıyla alışmışlardı ve Türk halkı ile yan yana yaşamayı gayet tabiî buluyorlardı. Güneydoğu Anadolu sahasının içtimaî bünyesinde görülen başlıca hususiyet olarak şu söylenebilir ki, göçebelik ve kabile hayatı yerleşik hayattan daha üstün durumdaydı; yalnız, Ermeni halkı sürekli olarak köylerde ve kasabalarda oturuyorlardı. Gerek coğrafî bakımdan, gerek etnik yapı ve içtimaî hayat yönünden Türkiye'nin asıl Anadolu Yarımadası bölgelerinden bir hayli

146 Necib Âsım ve Mehmed Ârif, *age*, s. 477.

147 Osmanlı tarihinde kaydolunduğuna göre, Ertena Bey'den önce umumî vali olan Şeyh Hasan Kebîr Osmanlılara dahi tahakküm ettiği halde, Ertena Bey böyle bir iddiada bulunmamıştır: *Age*, s. 478.

ayrı hususiyete sahip olduğunu söylediğimiz, bu bölgenin iktisadî hayatında da, şüphesiz göçebeliğin icabı olarak, bir başkalık mevcuttu. Türkmen boyları en fazla koyun, keçi ve sair hayvanlar besliyorlardı. Seyrek olan şehirler Bağdat ve Basra'dan gelip Anadolu içlerine ve Bizans'a giden kervanyollarının uğrak yerlerindeydiler. Şam-Halep-Adana üzerinden başka bir yol da gene Anadolu'ya giriyor, buralardan dahi önemli eşya nakliyatı yapılıyordu. Fakat, Selçuklu Türkiyesinin anarşi devri olan XIII. asrın sonlarında, Güneydoğu Anadolu şehirlerinin iktisadî faaliyeti umumiyetle etrafta yaşayan kalabalık aşiretlerin ihtiyaçları olan eşyayı işlemek, bunları onlara satmak gibi alışverişten fazla bir şey değildi. Bu suretle dokumacılık, hayvan muytabiyesi (=mutaf=kıl dokuma) yapımı esnafın en çok kâr elde ettiği sanatlardı. Türkmen boylarının, hatta Şam taraflarından Sivas yaylalarına hayvan otlatmaya geldikleri görülüyor ki, bu hâdise Güneydoğu Anadolu çevresi Türk halkının, asıl Orta Anadolu'ya olan iktisadî bağlılıklarını göstermesi itibariyle mühimdir.[148]

Bu sahanın siyasî hayatına gelince, Büyük Selçuklu İmparatorluğu atabeyliklere parçalandıktan sonra, muhtelif siyasî teşekküller, adı geçen bölgelerde hâkimiyet iddiasında bulunmuşlardır. Irak, Suriye ve Mısır'da kurulmuş olan hükûmetlerle Anadolu Selçuklularının, bu saha üzerinde hâkimiyet kurmak için, birbirleriyle çekiştiklerini biliyoruz. Hattâ, Haçlı Seferleri sırasında Suriye taraflarında kurulan Hıristiyan prenslikleri dahi bu yerlerle ilgilenmişlerdi. Fakat, göçebe Türkmenlerin miktarca diğer unsurlardan fazla olduğu Güneydoğu Anadolu'da, gerek Suriye, Mısır ve Irak devletlerinin, hiç olmazsa siyasî hâkimiyeti ellerinde tutan zümreleri bakımından Türk olmaları, gerekse Anadolu Selçuklularının siyasî nüfuzları buralarda diğerlerinden daha devamlı olması, netice itibariyle bu bölgede Türk etnik ve kültür üstünlüğünü temin etmiştir. Eyyubîlerin olsun, Irak ve Suriye'ye hüküm süren diğer Türk devletlerinin olsun, zaman zaman bu sahaları hâkimiyetlerine almaları ve Mardin ile Diyarbekir'de Artukoğullarının oldukça uzun süren bir devlet kurmaları bu çevre şehir ve kalelerinin çoğunda, Türk soylu hükümdar veya emîr aileleri türemesine sebep olmuştu. Binaenaleyh, I. Alâaddin Keykubâd zamanında, Türkiye buralarını hâkimiyeti altına aldığı zaman, Güneydoğu Anadolu kalelerinde Eyyubîlerden, Artuklulardan ve diğer atabeylerden, hattâ Türkmen boy beylerinden birçok irsî reislerle karşılaştı. "Melik" unvanına sahip olan bu kimseler, Selçuklu hâkimiyetini kabul ettikleri takdirde, kaleleri ve etrafındaki araziden ibaret olan vilâyetleri gene kendilerine iktâ olarak bırakılıyordu. Selçuklu melikliğini kabul edenlerden,

148 Aziz bin Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, İstanbul, 1928, s. 293.

Bağdat ve Mısır'dan gelen teşvike uyarak isyan edenler olursa, Selçuklu sultanı, ya kendisi veya beylerbeyi, bir ordu ile asi melikin üzerine giderek onu vilâyetinden kaldırıp Anadolu'da başka bir iktâ'a gönderiyor, elinden alınan vilâyet de "sultanın Divan dairesi"ne dahil ediliyordu. Tabiî, böyle bir vilâyet merkeziyete bağlanmış olduğu için, idare âmiri olarak Konya'dan bir subaşı gönderilmekteydi. Harput, Malatya, Elbistan, Maraş, bu şekilde Divan dairesine alınarak, çoğu zaman birer subaşı eliyle idare olunmuşlardı. Hattâ, bir defa da Diyarbekir Artuklu ailesinden olan bir melikten alınıp merkeze bağlanmış ve azledilen melikin yerine bir subaşı yollanmıştı.[149]

Özetle, Anadolu Selçuklularının yıkılmasısırasında, Güneydoğu Anadolu'nun iktisadî kuvveti en ziyade göçebe topluluklarına dayanır görünmekte, Diyarbekir ve Mardin etrafının, hem kervan ve hem de şehir ticareti bakımından, parlak bir duruma sahip oldukları anlaşılmaktadır. Halep, Şam'dan gelip Adana üzerinden Anadolu'ya giren yolların üzerinde bulunduğundan başka, Güneydoğu Anadolu'yu Şam'a ve Mısır'a bağlayan bir menzil durumunda da olduğu için, mühim bir ticaret merkeziydi. Fakat, bu çevre şehirlerine refah sağlayan unsurun umumiyetle kalabalık göçebe Türkmenler olduğu muhakkaktır. Etnik bakımdan, bu bölgenin doğusunda, Türk olmayan ve belki de bu çevrenin en eski sekenesinin torunları bulunan diğer unsurlar da bulunmakla beraber, Türkmen boyları kesinlikle üstün bulunuyorlardı. Şu halde, bu muhitin siyasî hayatı, Türkiye'nin XIII. asrın sonlarından itibaren yüz seneden fazla süren karışıklık ve kararsızlık zamanlarında kendi kendine bırakıldığından dolayı, göçebeliğe dayanan mahallî hükûmetler şeklinde teşkilâtlanacak, fakat, bağımsız olma yerine, bilhassa Mısır Memlûkleriyle İran Moğollarının nüfuz mücadelelerine sahne olmaktan kurtulamayacaktı.

c. Rum (eski Dânişmendiye) sahası[150]

Kayseri, Sivas, Niksar, Tokat, Sinop ve Çorum çevreleri Dânişmendiye Vilâyeti'ni teşkil ediyordu. Selçuklular, buraları kesinlikle kendi arazilerine katmadan evvel, Dânişmendli hanedanı hüküm sürdüğü için bu ismin verildiği aşikârdır. Vaktiyle Dânişmendli Devleti'ni teşkil etmiş olan yerlerin, Selçuklular zamanında idarî veya askerî bakımdan memleketin diğer kısımlarından ayrı bir bölge olarak idare edilmiş olduğu hakkında açık deliller yoksa da, me-

149 İbni Bibî, *age*, s. 490-498.

150 Eski Dânişmendiye topraklarının Selçuklu Devleti'nden ayrı bir birlik halinde muhafaza olunduğunu Hüseyin Hüsameddin sezmiş ve ifade de etmiştir. Bk. *Amasya Tarihi*, II, İstanbul, 1329 (1913), s. 431.

tinlerde "Dânişmendiye Vilâyeti" adı daima geçmektedir.[151] Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra hemen iskân edilen Dânişmendiye Vilâyeti, kültür ve medeniyet yolunda Türklerin kesin bir başarı göstermeleriyle büyük birer Türk merkezi haline gelen Sivas, Kayseri, Amasya gibi mühim şehirlere sahip bulunmaktaydı. Başşehirleri Konya olan Selçuklu sultanlarının Kayseri ve Sivas'ı da aynı suretle birer başşehir gibi kullanmaları,[152] hattâ zaman zaman buralarda oturmaları, cülûs merasimlerinin bu şehirlerde dahi yapılmasına önem verilmesi, herhalde, Dânişmendli Devleti'nin siyasî hâkimiyetini Selçuklu sultanlarının temsil etmekte olduklarını ifade etmek arzusundan ileri gelmiş olsa gerektir. Güneydoğu Anadolu'nun aksine olarak, Dânişmendli topraklarında hâkim olan yaşayış tarzı yerleşik hayat olup, göçebelik ikinci derecede geliyordu. Şehirler ve kasabalar daha sık, nüfus daha kalabalık olup, sanayi ve ticaret faaliyetleri çok ileriydi. Kervan nakliyatı mühim olduğundan başka, esnaf yerli ihtiyaçlar için eşya da işliyordu. Ahali umumiyetle Türk olmakla beraber, Ermenilere rastlanmakta ve bilhassa kuzey taraflarda Rumlar yaşamaktaydılar. Moğollar Anadolu'yu hâkimiyetlerine aldıktan sonra, birçok da Moğol kabilesi gelip yerleşti.

Selçuklu rejimi zamanında kaydedilen ilerlemeler Dânişmendiye Vilâyeti'ne de çok tesir etmiş, buralar memleketin en mamur ve refahlı bölgeleri haline gelmişti. Çünkü, ne Haçlılardan, ne de Mısır veya sair yönlerden Dânişmendiye Vilâyeti'ne tahrip edici istilâ ve akınlar olmamıştı. I. Alâaddin Keykubâd'dan sonra, Moğolların Anadolu'ya girişleriyle başlayan daimî yağma ve soygunlar tesirlerini memleketin bu en mamur ve devletin belkemiği öneminde olan yerlerinde gösterdi; huzur ve rahat tamamıyla kayboldu. Bilhassa ilk Moğol hücumları müthiş olmuş. Kayseri, Sivas gibi başlıca mamureler step sürüleri tarafından üstü üstüne birkaç defa yağma ve tahrip olunmuştu. Bu gibi hallerde göçler meydana geldiğinden, memleket nüfus kaybına da uğradı. İlhanlıların Anadolu'ya girişlerinin iktisadî hayat üzerindeki yıkıcı tesirlerini iyi anlamak için, işgal olunan yerlerden alınan hesapsız paraların ordu mensuplarına dağıtılması gibi bir gelenek sayesinde Moğol askerî gücünün canlılık ve tazeliğinin muhafaza edildiğini hatırlamalıdır. Gittikleri her yerde refahlı bir hayat süren Moğol askerleri, şüphesiz, bulundukları yerin iktisadî dengesini altüst ediyorlardı. Meselâ, yüz yıla yakın Moğol işgali zamanında, Erzurum ve Ahlat[153] da dahil olmak

151 Bk. İbni Bibî, *age*, indeks kısmı.

152 Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, İstanbul, 1334 (1918), medhal: XII.

153 Bu bölge, ilk yıkıcı darbeyi, Moğollar önünden çekilen ve bu arada Anadolu'ya saldıran Celâleddin Harezmşah'ın ordularından yedi.

üzere, Selçuklu Türkiyesinin en mamur parçası olan, hattâ Eskiçağ ve Bizans devirlerinden kalma medeniyet eserlerinin üzerinde onları gölgede bırakan şaheser âbidelere de malik bulunan Dânişmendiye çevresi sürekli yağma, tahrip ve hicretlerle eski parlaklığını elden kaçırdı; Türkiye'nin siyasî, iktisadî ve içtimaî ağırlık merkezleri batıya kaydı (Harita: 3).

Dânişmendiye Vilâyeti'nde, Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılış yıllarında geçen hâdiseler tamamıyla Moğolların tesiri altında cereyan etmiştir. Çünkü, İran'a daha yakın olması dolayısıyla, eskiden beri İlhanlı Devleti'nin Anadolu'ya gönderdiği askerî kuvvetler bu vilâyet dahilinde Erzincan ve Tokat taraflarında yerleşmiş bulunuyorlardı. Güneydoğu Anadolu'da Mısırlılar, Konya Vilâyeti'nde Karamanlılar, Bizans hudut boylarına düşen uç vilâyetlerinde de uç beyleri Moğol hâkimiyetine daimî engeller çıkardıkları halde, Dânişmendiye Vilâyeti'nde bu gibi haller görülmemiş, Selçuklu hanedanının tasfiyesinden evvel dahi, burası bir umumî valilik şeklinde kendilerine bağlanmıştı.

XIV. asrın ilk yirmi beş yılında geçen olaylar sonunda Dânişmendiye Vilâyeti'nin, Rum Vilâyeti adını aldığı ve burada Ertenaoğulları (Eretnaoğulları) Beyliği denen bir devletin kurulduğu malûmdur. Fakat, sonradan Osmanlıların siyasî birliğine girecek olan Rum (Dânişmendiye) Vilâyeti'nin, bu hâdiselerden Ertenaoğullarını ve Kadı Burhaneddin'i meydana çıkaran içtimaî ve siyasî bünyesini bilmek lâzımdır.

Dânişmendiye çevresi Konya sultanlarının hâkimiyetine geçtiği zaman, Dânişmendli hanedanına mensup kimseler Selçukluların hizmetini kabul etmişler, böylece, Dânişmendli sülâlesine mensup birçok asil aile devam edebilmişti. Tabiî, bu şekilde, Dânişmendli ümerâsı da bâki kalıyordu. Sonradan buralara bazı Selçuklu şehzadeleri de "melik" tayin olunduklarından, Konya Selçuklu hanedanından sürüp gelme asilzadeler dahi bu bölgede yerleşme imkânını buldular. Selçukluların son yıllarında da, bazı şehzadeler buralarda malikâneler ve iktâlar elde ederek, birer hanedan kurdular. Aynı zamanda, buralarda Türkmen ve Moğol boy beylerine de tesadüf olunuyordu. İlhanlı kumandanlarından bazılarının da buralarda yerleşmiş oldukları malûmdur. Bu asilzadelerden birçoğu, birer kaleyi ve bu kale etrafındaki kasaba ile köyleri ellerinde tutarak, ya vali sıfatıyla veya malikâne sahibi durumunda hüküm sürüyorlardı. Şu halde, XIV. asrın başlarında Moğollar Selçuklu ailesini ortadan kaldırarak Anadolu'yu umumî bir valilik halinde idareye başladıkları zaman, "Rum Vilâyeti" dediğimiz sahanın içtimaî bünyesini teşkil eden unsurlar, Türkmen ve Moğol göçebeler, köylerde yaşayan çiftçi halk, şehir ve kasabalarda oturan –bir kısmı ticaretle meşgul, bir kısmı vakıf müesseselerinden geçinen, bir kısmı da bağ, bahçe ziraatı yapan– halktan

ibaret idiler. İdarî yetki sahipleriyle zenginlerden ibaret yüksek bir zümreyi de bu terkibin başında olarak saymalıyız. İlhanlı Devleti'nin parçalanmasından sonra, Rum Vilâyeti, bağımsız Ertena Beyliği haline geldiği zaman, görülüyor ki, bu çevrenin içtimaî yapısı Ertenaoğulları ailesinin burada otoriteli bir idare tesis ederek, bu yoldan bütün Anadolu'yu hükmü altına alacak bir kuvvete erişmesine müsait değildi. Ertenaoğulları, her biri bir kaleye veya malikâneye veraset suretiyle sahip olan, yukarda saydığımız aristokrat ailelerin bu haklarına riayete mecbur oldukları için ancak feodal rejimli bir hükûmet kurabilmişler, bu yüzden de, iç yapı yönünden zayıf kalmışlardı. Bir müddet sonra, bu beyliğin idaresini Kadı Burhaneddin ele geçirdiği zaman, mutlak bir hükümdarlığa dayanan otoriteli hükûmet yaratma yolunda ne kadar çaba harcandıysa da, bütün gayretleri boşa gitti. Çünkü, derebeyi tavırlı aileleri bir türlü yenemedi.

ç. Karaman (eski Yunan Vilâyeti) sahası

Alâiye, Konya, Lârende, Ermenak vilâyetlerinin teşkil ettikleri, sonra Aksaray, Niğde ve Kayseri'nin; bir ara Ankara'nın da katıldığı Karaman sahası, Selçuklu Sultanlığı'nın merkeziyet usulü ile ve Divan dairesi halinde idare ettiği en mühim kısmı olup, o zaman buraya "Yunan Vilâyeti" adı veriliyordu.[154]

Konya, Selçuklu Sultanlığı'nın daimî başşehri olduğundan, Yunan Vilâyeti, Selçuklu Türkiyesinin siyasî hayatı bakımından çok mühimdi. Batıda uçlara ve Bizans'a, doğuda da Halep'ten ve Kilikya üzerinden gelen yollara, Sivas'tan, Kayseri üzerinden diğer yollara hâkim olan Konya çevresi kervan ticaretinden en çok faydalanan bölgeydi. Göçebelik hayatı fazla değildi. Halk köylerde yerleşik vaziyetteydi ve ziraatle geçiniyorlardı. Şehirlerle kasabaların ticareti olsun, sanayii olsun, çok canlı olduğundan, kalabalık nüfus toplanmış, bu yüzden esnaf birlikleri (loncalar) de çok ileri gitmişti. Tamamıyla esnaf gruplarının müessesesi olan "Fütüvvet" ve daha sonra "Ahîlik", bilhassa Yunan Vilâyeti şehirlerinde, Konya, Kırşehir, Ankara, Kütahya gibi yerlerde ziyadesiyle kuvvetliydi. Mamafih, memleketin bu kısmı, doğrudan doğruya sultanların Divan dairelerine dahil ve Konya Divanı'na tâbi olarak, hep subaşılarla idare olunduğu için, asilzade sınıf türeyememiş, bu bölgeler hanedandan mahrum kalmışlardı.

Selçuklu hanedanına son veren hâdiseler sırasında, bu hal Yunan Vilâyeti'nin siyasî hayatını büyük ölçüde etkiledi. Çünkü, Güneydoğu Anadolu'da olsun, "Rum Vilâyeti" sahasında olsun, aristokrat aileler, siyasî anarşiden faydalanarak, her biri bir şehire sahip olmak suretiyle kendi çevreleri içinde hükûmetçikler teşkil ettikleri

154 Mübarek Galib, *Ankara,* I, İstanbul, 1341 (1925), s. 47.

halde, Yunan Vilâyeti'nin bir kısmı ilk sıralarda Ertenaoğullarına, bir kısmı da Karamanlılara tâbi oldu. Sonra, Karamanoğulları bütün bu adı geçen vilâyeti ellerine geçirdiler ve Yunan Vilâyeti sözü yerine Karaman Vilâyeti ifadesi geçti.

Yalnız, burada şunu önemle kaydetmek icap eder ki, Karamanoğullarının menşeleri ve temsil ettikleri içtimaî düzen ile Yunan Vilâyeti'nin içtimaî ve iktisadî yapısı arasında derin bir tezat vardı. Bu hanedan, Tarsus'tan sonra başlayan ve Alâiye'ye kadar devam eden, bilhassa Bulgar Dağı çevresinin de dahil bulunduğu gayet sarp bir sahaya yayılan ve göçebe Türklerin kabile reisliğine sahip bulunuyordu ve buralarda kurduğu hükûmet düzeni de tamamıyla göçebelik esaslarına göreydi. Yani, gerek hayat tarzı ve gerek temsil ettikleri siyasî düzen geleneği itibariyle, İçel Türkmenleri ve onların başında olan Karaman ailesi, "Yunan Vilâyeti"nin değil, Güneydoğu Anadolu'dan başlayan, bütün Çukurova'nın dahil bulunduğu Güney Anadolu dağlık bölgesi göçebe Türkmen hayat tarzının çerçevesi içindeydiler. Şu halde, Moğol tahakkümüne karşı memleketin her tarafında, bilhassa uçlarda yer yer ayaklanmalar başladığı zaman, hem haşin tabiatları, hem gayet dağlık memleketleri dolayısıyla, Moğol ordularına karşı koymaya vaziyetleri çok müsait olan Karamanlılar, Konya ve çevrelerine sık sık akınlar yaparak ve sıkıştırdıklarında Moğol askerlerinin pek de nüfuz edemeyecekleri o müthiş dağlık yurtlarına geri çekilmek suretiyle, nihayet Moğolları yıldırdılar ve Selçuklu hanedanı tahttan tasfiye edilince, bütün Karaman'a fiilen hâkim oldular. Güneydoğu Anadolu şehir ve kasabalarında aristokrat karakterli, yani her biri eski hanedanlardan veya kabile reislerinden birine mensup olan asil ailelerin yaşamakta bulunduklarını, fakat içtimaî-iktisadî hayata daha ziyade göçebeliğin tesir etmekte olduğunu, diğer taraftan Mısır, İran, Irak gibi memleketlerdeki siyasî teşekküllerin bu bölgede birbirleriyle nüfuz mücadelesine giriştiklerini, ancak, etnik gelişme ve kültür bakımından, bilhassa şehir topluluklarında Anadolu tesirinin açıkça hâkim olduğunu söylemiş bulunuyoruz.

Bir asırdan fazla süren İlhanlı boyunduruğunda Moğol yağmacılarına ve ağır vergi yüklerine daha yakından maruz kalan, hele işgalin ilk yıllarında şehirleri dehşetli surette hasar gören, bu yüzden de refah ve iktisadî gücünü kaybeden Rum (Dânişmendiye) Vilâyeti'nde ise, Ertena Bey'in, daha sonra da Kadı Burhaneddin'in gayretleriyle ayrı bir beylik kurulmuş olmakla beraber, bu sahada kale ve iktâlara sahip birçok aristokrat ailelerin yaşamakta olması yüzünden, bu adı geçen siyasî birliğin feodal bir yapıda olduğunu ve otoriteli bir merkez idaresi kurulamadığını yerinde kaydetmiş bulunuyoruz.

Karaman (Yunan) sahası ise geniş Selçuklu toprakları içinde merkeziyet ve subaşılık halinde idare olunagelmiş yegâne vilâyet olması sebebiyle, buradaki

şehirler ve kasabalar, kendi başlarına birer küçük beylik yaratabilecek asilzade ailelerden mahrum idiler. Şu halde, Karamanoğullarının eline geçen bu çevre, bir taraftan feodal mukavemetin bulunmayışı, diğer taraftan içtimaî-iktisadî yapısının ziyade hırpalanmamış olması dolayısıyla, merkeziyetçi bir rejim kurmaya müsait ve Türkiye'nin siyasî birliğine yeniden kavuşması işinde başarılı bir hareketin doğacağı yer olmaya ilk adaydı. Fakat, yukarıda da belirttiğimiz üzere, Karaman ailesinin temsil ettiği, yani hanedanlık müeyyidesini teşkil eden göçebe asalet ve gelenekleriyle Konya ve çevresindeki topluluğa hâkim olan siyasî-içtimaî gelenek tezat halindeydiler. Meselâ, Karamanoğulları, Selçuklu hanedanının bu vilâyete mahsus merkeziyetçi sistemini model edinip, onu inkişaf ettirecek yerde, bu cihete hiç iltifat etmeyerek, kendilerine mücadele arkadaşlığı etmiş olan aşiretlerin içtimaî-siyasî geleneklerine, belki de boy beylerinin nüfuzuna esir olmuşlardır. Bu vaziyette, yarattıkları hükûmet rejimi ancak bir aşiretler topluluğu sistemini ifade ediyordu. Tahmin olunabilir ki, bunda, Karamanlıların kendisine karşı mücadele ederek siyasî muvaffakıyete vardıkları İlhanlı İmparatorluğu'nun ordu teşkilâtı ve hükûmet sistemi de tesir etmiştir.

Karamanoğullarının kabul ettikleri devlet sistemi ile idare ettikleri içtimaî topluluktaki esas kitle hayatının birbirlerine ne kadar aykırı olduklarını anlamak için Konya, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Aksaray gibi şehirlerin bu beylik dahilinde bulunduklarını hatırlamalıdır. Hakikaten bu kadar ileri kültür merkezlerinin üzerinde göçebe Karaman hükûmet idaresinin ne derece iğreti kaldığını, ileride bu beyliğin Osmanlılarla mücadelesini izah ederken daha iyi anlayacağız.

d. Uç vilâyetleri sahası

Selçuklu Türkiyesinde dördüncü bir bölge olarak aldığımız "uç vilâyetleri'ni, Sinop ve Kastamonu'dan Antalya'ya kadar devam eden uzun bir sınır hattının üzerine düşen Türk hudut vilâyetlerinden ibaret olarak ifade etmiştik. Diğer üç bölgenin birbirlerinden farklı çevreler oluşları, tarihî gelişmenin, coğrafî ve idarî zorlukların bir neticesi olduğu halde, uçlar muayyen bir siyasetin ve Türk fetih geleneğinin icabından olarak vücut bulmuşlardır.

Uçlarda olan şehir ve kasabaların tamamıyla Türk halkı tarafından doldurulduğunu, yaylaları Türkmenlerin işgal ettiğini devrin kaynakları, buralardan bahsederken, hep "uç etrâki" tabirini kullanarak kesinlikle anlatmış oluyorlar. Daha Malazgirt Meydan Muharebesi'nin ertesi yıllarından itibaren Anadolu'da kurulduğunu gördüğümüz Selçuklu uçlarını Arapların evvelce kurdukları "avâsım ve sugur" ile aynı saymak asla yerinde bir fikir değildir. Arap-Bizans sınır boylarında birbirlerinin canına ve malına kasteden iki zıt içtimaî-dinî topluluk,

daha doğrusu iki düşman dünya karşı karşıya idiler. O kadar ki, bir ara, Bizanslılarla Araplar müthiş kan dökülmesine ve memleketin tahrip edilmesine mâni olmak için anlaşarak iki imparatorluğun sınırları boyunca boş bir arazi şeridi meydana getirmişlerdi.[155] Halbuki Türklerle Bizanslılar arasında, bilhassa iki halkın böyle kıyasıya birbirlerine düşman yaşadıkları bir devir görülmemiştir. Bir defa, Malazgirt zaferinden hemen sonra, Anadolu'da yekvücut bir Türk devleti hemen teşekkül etmemiş olduğundan başka, Bizans Devleti de parçalanmış, Türk Beylikleriyle Bizans İmparatorluğu "tekfurlukları" karmakarışık bir surette birbirlerine komşu ve sınır olmuşlardı.[156] Ayrıca, 1071 bozgunundan sonra başlayan taht kavgalarında ve iç isyanlarda muhalif taraflar birbirlerine karşı Anadolu'ya yayılmış olan Malazgirt galiplerinden istifadeyi ihmal etmiyorlardı. Böylece, Türkler Anadolu'nun derinliklerine cebren girdiklerinden başka, Bizans imparatoru veya asi kumandanları tarafından da kendilerine yardım için ücretle çağrıldılar. Bu şekilde bazı Bizans şehirlerindeki Türk askerî birlikleri Bizanslılarca kurulmuş oldu.[157] Evvelce, Arap-Bizans mücadelelerinde pek de görülmeyen hallerden olmak üzere, Hıristiyan bir imparatorluğun arazisi içinde Müslüman bir kavme mensup kimselerin yani Türklerin, Müslüman cemaati halinde, kendi dinî müesseseleri ile serbestçe yaşamalarının mümkün olması çok büyük önem taşıyan bir hâdiseydi. Çünkü, bu şekilde, Türklerle Bizans Rumları arasındaki mücadele dinleri ve tabiatları ayrı iki cemiyetin çarpışması karakterini kaybediyor, sadece iki tarafın asilleri ve beyleri arasında siyasi hâkimiyet kavgası haline dönüyordu. Bizans topraklarındaki Türk cemaatlerinin Rum halk toplulukları içinde Müslüman kaidesince yaşayabilmeleri için Bizans imparatorlarının siyasî bir imtiyazı kendilerine bahşetmiş olması lâzım gelir ki, o da "imam" tarafından veya onun vekilince görülmesi icap eden hukukî işlerinin tanzimi için, Türklerin oturduğu Bizans arazisinde bir kadının mevcudiyetine müsaade olunması şartıydı. Öyle zannediyoruz ki, Bizans imparatorları veya kendilerine askerî yardımları sağlamak için, Türkleri yanlarına çağıran asi kumandanlar bu hususta münasebette bulundukları Türk emîrinin Bizans toprağındaki cemaatine bir de kadı tayin etmesine müsaade ediyorlardı. Doğuda Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra, devamlı karışıklıklar çıktığı ve henüz cemiyetimizin Anadolu'ya yerleşmesi tamam olmadan başlayan Haçlı Seferleri yüzünden Türklerin siyasî durumları sık sık altüst ol-

155 Streck, "Avâsım", *İA*, II.
156 P. Wittek, *Menteşe Beyliği,* Ankara, 1944, s. 10-16.
157 Geniş bilgi için bk. Bréhier, *La vie et la mort de Byzance*, s. 279-292; R. Grousset, *L'Empire du Levant*, Paris, 1949, s. 169-173.

duğu halde, Anadolu'daki Türkleşme hareketinin hiçbir engele rastlamadan devam etmesi, hele Malazgirt zaferinin ertesinde süratle istilâ ettikleri yerlerde sımsıkı tutunmaya muvaffak olmaları gösteriyor ki, Bizans-Rum cemaatinin İslâm-Türk cemaatiyle yan yana yaşamaya razı olması, Türk zaferlerinin bir neticesi olduğu kadar, Türklerin Hıristiyanlığa dinî bir kin duymamaları yüzündendir de.

Türklerin kavmî hususiyetleri ve Müslümanlıklarının emrettiği kaideler, Hıristiyanların, dinlerini terke zorlanmadan, Türk arazisinde yaşamalarını mümkün kılmış olduğu malûm olmakla beraber, Türk-Müslüman cemaatlerinin Hıristiyan Bizans'ın hâkim olduğu yerlerde yaşamalarına Bizans ricalinin, kendi siyasî ve bazı kere de iktisadî menfaatleri icabı da olsa, izin vermelerine karşı, Rumların hiçbir tepki göstermemeleri, bu suretle, ileride Türklerin Hıristiyan halk üzerinde hiçbir korku yaratmadan kolayca büyük imparatorluklarını kurabilecekleri müsait zemini yaratabilmiş olmalarının nasıl mümkün olduğunun bilinmesi çok önemli bir meseledir. Türk ahali ile Rum halkının her türlü siyasî düşmanlığı aristokrat sınıflara bırakarak, dinî taassuptan uzak bir surette, birbirleriyle yaşamayı kabul etmelerine bizce en mühim etken, her iki tarafın kendi siyasî-iktisadî bünyelerinde yekdiğerine karşı tezat olabilecek bir tarafın bulunmayışı olmuştur. Gerçekten de, Malazgirt zaferinin peşinden Anadolu'ya akın akın yerleşmeye gelenlerin umumiyetle göçebe veya hiç olmazsa ziraat ve sanayiden ziyade, sanki millî bir gelenek halinde, hayvancılık ve yaylacılık ile uğraşan Türkler oldukları malûmdur. Anadolu'nun yerli Hıristiyanları, aksine, ya köylerde çiftçilik veya şehir ve kasabalarda zanaat ile uğraşmaktaydılar. Böyle olunca, memleketin bilhassa hayvan beslemeye elverişli yaylalarına âşık olan, hele "uç" hayatından "içel" hayatına geçinceye kadar yalnız ziraate yarayan yere pek o kadar önem vermeyen Türkler, iktisadî bakımdan perişan düşmüş, nüfusça da seyrek olan Bizans-Rum halkının zararına değil, faydasına hizmet ediyorlardı. Çünkü, bir taraftan Bizans şehirlerindeki Rumların, işledikleri mallar için hararetli bir tüketici olduklarından başka, şehirlere lâzım olan gıda ve hammaddelerin üreticisi olarak Anadolu Hıristiyanlarının iktisadî hayatını tamamlayan bir unsur halinde girdikleri meydandadır.[158]

Kısacası, Avrupa'da büyük bir iktisadî ve içtimaî gelişmenin başladığı, Bizans'ın Batı Hıristiyanlığı için artık alâka duyulan bir merkez olmaktan çıktığı, İtalyan tacir cumhuriyetlerinin de Batı dünyası hesabına Bizans'ı iktisadî alanda sömürmeye giriştiği, imparatorluğun bütün servetini alıp götüren İtalyan ticaret kolonilerinin Bizans'ın her tarafında mahalleler kurdukları şu sıralarda, Bizans

158 Türklerin gelişleri sırasında Bizans'ın nasıl iktisadî bir perişanlık içinde olduğu hakkında bakınız: G.I. Bratianu, *age*, s. 138 ve devamı.

Rum halkının Anadolu'da doğmakta olan yeni Türk cemiyetine iktisadî bakımdan bir kurtarıcı gözüyle bakmamasına ve Türklerle kaynaşmamasına imkân yoktu.

Türk uçlarında kalabalık bir surette yaşayan ve bütün işleri hayvancılık ile yaylacılık olan Türkmenlerin, komşuları olan Bizanslılardan, bilhassa büyük arazi sahibi Rumlardan bazı meralarını yaz için kiraladıkları da hatıra gelmektedir. XI. asrın sonlarında, yani Selçuklu Sultanlığı Anadolu'da kesinlikle bir devlet olarak yerleşmek üzere olduğu sıralarda, Türklerin ilk hızla bir taraftan Marmara kıyılarına, diğer taraftan Ege civarlarına kadar ilerledikten sonra, Sinop-Eskişehir-Antalya hattı etrafında duraklamaları ve karşılıklı zorlamalara rağmen, ne Bizans'ın ne de Türklerin aradaki hududu esaslı surette değiştirmeye muvaffak olamayışları hali, ancak yukarıda izah ettiğimiz şekilde iki taraf halk kitlelerinin iktisadî zaruretlerle birbirlerine bağlanmış oldukları sebebiyle izah olunabilir. Haçlıların ilk ateşli devirlerinde, Türkler onlarla uğraşırken, Bizanslılar kaybetmiş oldukları yerleri geri almak için giriştikleri teşebbüslerinde esaslı bir başarı gösteremedikleri gibi, sonradan Norman veya Katalan savaşçılar dahi getirerek, Türkler üzerine musallat etmelerinden de bir şey çıkmamıştır. Çünkü, Rum ahali ne dinî bir taassup, ne de Türk korkusu veya düşmanlığı duyuyordu. Tabiî, yukarıda bahsettiğimiz üzere, Bizans arazi sahiplerinin de Türklerle iyi münasebetten birçok iktisadî menfaati vardı.

I. Alâaddin Keykubâd zamanında iç bünyesi ve askerî kuvveti son derecede ilerleyen Türkiye'nin de, ta Güney Rusya'ya, Gürcistan'a, Anadolu'nun güneydoğu yönüne seferler tertip ettiği, çoğuncası muvaffak da olduğu halde, Bizans hududunda geniş fetihler gözeten teşebbüslere girmeyişinin sebebi başka türlü anlaşılamaz. Hakikaten, her cülûsta "uç ümerâsı" ve ileri gelenler hükümdara "peşkeş"[159] adı altında yüksek meblağlar takdim ettiklerinden başka, her yıl da devlete mühim miktarda "mukarrerât" ödüyorlardı.[160] İşte uçlardaki Türklerin bu zenginlikleri, Abbasîler devrinin "Avâsım" ve "Sugur"unda olduğu gibi, Bizans şehir ve kasabalarını yağma etmekten edinilen bir ganimet değil, aksine yaylacı Türklerle zanaatçı ve ziraatçi Rumlar arasındaki hararetli iktisadî münasebetler neticesinde uç halkının kazandıkları servetten ibaretti.

Uçlarda böyle müsait bir hayat mevcut olmasından dolayı, memleketin diğer yerlerine bakarak, Bizans'a sınır düşen sahalarda oldukça bir nüfus kalabalığının yığılmış bulunduğunu ifade eden belirtiler yok değildir. Selçuklu taht kavga-

159 İbni Bibî, *age*, s. 30 ve 76.

160 Uç beyleri vergi verince aşiretler de vermiş olur. Çünkü, uç beyi kendi toprağına "serbestî" üzere ve "malikâne" tarzında sahip olduğu için orada yaşayan aşiretler vergiyi ona verirlerdi. F. Köprülü hudutlara yerleşen aşiretlerin sultana vergi vermediklerini tahmin ediyor. Bk. *age*, s. 56. Halbuki verdiklerine dair İbni Bibî'de kayıtlar var.

larında veya iç karışıklıklarda hükûmet "uç etrâki"nden büyük kuvvetler sağlamayı başardığı gibi, devletin açtığı seferlerde de uç beylerine müracaat olunuyordu. Hele Moğol boyunduruğundan kurtulmak için başlayan devamlı isyanlarda, kurtuluş hareketleri daima uçlara dayanmış, hattâ Moğollar "içeller"de görülen ufak tefek ayaklanmaları bile merhametsizce bastırdıkları halde, uçlara pek yanaşmamışlardır. Şu halde, Moğollarla onlara sadık olan sultan askerlerinin meydana getirdikleri kuvvetli ordulara karşı, büyük isyan ordularını çıkarabilmek için, uç sahasının nüfusça kalabalık olması icap eder. Moğolların tabiî olarak çalışan ve kurtuluş hareketlerine karşı İlhanlı askerlerine yardım eden hükûmet taraftarı kuvvetler, "nöker ve kul" adıyla sultan yahut emîrlerce, muhtelif milletlerden ve kölelerden sağlandığı halde, Moğollara karşı dövüşenler ve bu arada uç beylerinin kuvvetleri tamamıyla Türklerden teşkil olunmuştu.

Anadolu Selçuklularının yıkılış yılları olan XIII. asrın sonu ve XIV. asrın başlarında Batı Anadolu'nun, uç beyleri ve idarelerindeki Türk halkı tarafından pek süratle istilâ ve aynı hızla iskân olunması, ancak Karahisar-ı Devle, Kütahya, Antalya hattı önlerinde ve Osmanlıların sahası olan Aşağı Sakarya'nın güneydoğusu boylarında daha evvelden pek çok Türk ahalinin yerleşmiş olmasıyla izah olunabilir; hattâ, katiyetle söyleyebiliriz ki, bir kısım Türkler Selçuklular zamanında henüz resmen alınamayan topraklara daha fetihten önce gidip yerleşmiş bulunuyorlardı.[161]

Uçlarda yaşayan Türklerin hayatında umumiyetle göçebeliğin, daha doğrusu yaylak ve kışlak olarak yaz ve kış mevsimleri için daima iki iskân yerine sahip olma halinin gelenek olduğu malûm olduğuna göre,[162] acaba bunların bu kadar yoğun yaşadıkları yerlerde, yani Bizans hududunda sıralanan Türk uç topraklarında, köy, kasaba ve şehirlerde yerleşik hayata geçmiş veya "içeller"den bu şekilde göçmüş insanlar yok muydu?

O zamanın siyasî hâkimiyet kaidesinden olarak, her boy, malikâne veya iktâ'ı olan arazinin ortasında bir de kaleye ve onun etrafında kasabaya sahip olmalıydı. Şu halde uç Türkmenleri yaylalarda otursalar bile, uç beylerinin birer kasabaları, hattâ bunların başı olan beylerbeylerinin daimî olarak oturdukları şehirleri vardı. Uç beyleri olsun, uç beylerbeyleri olsun; seferler için ordularını "uç etrâki'nden toplamakla beraber, ayrıca, oturdukları şehrin kalesindeki saraylarında "kul ve nökerler"inden ibaret şahsî kuvvetleri de var-

161 I. Gıyâseddin Keyhusrev şehit düştüğü zaman, Bizanslılar ölüsünü Alaşehir'de Müslüman mezarlığına gömdürdüler: İbni Bibî, *age*, s. 111.

162 Uçlardaki Türklerin göçebe oldukları ve hayvancılıkla uğraştıkları Bizans tarihlerince de ifade olunuyor. Bk. Bréhier, *age,* s. 406.

dı. Uç beyleri, ataları yönünden civarlarında oturan veya başka yerlerde olan herhangi dar veya geniş kadrolu bir boy'un beyi olmak hatırasını muhafaza etseler bile, kendileri katiyen göçebe reisi değillerdi. Uç beylerbeyleri en başta olmak üzere, uç ümerâsı, servetlerine göre, saraylarında halka ziyafet vermek, tanınmış şair ve âlimleri sofralarına almak ve onlara ihsanlarda bulunmak zorundaydılar. Her uç beyinin sahip olduğu kasabada sultan tarafından tayin olunmuş bir de kadı vardı ki, bu, hükümdarın salâhiyetini temsil ediyordu. Uç beyinin yanında sultanın bir de nâibi olduğunu tahmin ediyoruz ki, vazifesi uçtan sultana ödenecek "mukarrerât"ı alıp yollamak veya götürmekti. Hudut kale veya kasabalıklarının bir de pazaryerleri vardı ki, Bizans Rumlarıyla Türk ahali burada alışveriş ediyorlardı. Böylece, bu şehirlerde, dar ölçüde de olsa, "esnaf" topluluğu bulunduğunu sanıyoruz.

Şu halde, uçlarda, büyük şehirler yerine, kalelerin içinden ibaret kasabalardan bahsetmek doğru olur. Eskişehir, Kütahya, Isparta gibi o zamanın uç şehirlerindeki Türk eserlerini tetkik edenler XIII. asrın sonları veya XIV. asrın başlarından daha eskilere ait kitabelere tesadüf edemiyorlar ki, bunun sebebi buralarda büyük eserlerin vücuda geleceği ölçüde şehir topluluklarının ve sürekli olarak bu yerlerde oturan zenginlerin bu asrın başlarından daha evvelki zamanlarda bu söylediğimiz yerlerde pek bulunmamış olmalarından ileri gelse gerektir. Devletin uçlarda meydana getirdiği siyasî ve idarî müesseselere gelince, Selçukluların Bizans sınır boylarındaki uçlarının, iki "melikü'l-ümerâ" yahut beylerbeyi tarafından, iki ayrı mıntıka halinde idare olunduklarını evvelce söylemiştik. Doğrudan doğruya uçlarda değil de, daha gerilerdeki büyük şehirlerde oturan bu iki uç beylerbeyi menşe itibariyle birer kabile reisi ailesine mensup bulunsalar bile, artık bu mansıbın sahibi olduklarında fiilen boy beyi sıfatlarının bulunmadığı eldeki misallerden anlaşılmaktadır. Meselâ, sol-kol uç beylerbeyleri bir zamanlar Yağıbasan evlâdı, Dânişmendiye'den idiler.[163] Beylerbeyliğine sahip olduğu Yazıcızade tarafından kaydolunan[164] Aşut Bey ve sol-kol beylerbeyliğini elinde tutan İbrahim Bey,[165] bunlardan sonra sağ-kol Beylerbeyi Çoban Bey ve sol-kol beylerbeyi Emîr Kızıl Bey, daha sonra gene uç beylerbeyliğinde gördüğümüz Sâhib Fahreddin Ali Oğulları, Germiyan Türklerinin başında farz edilen,

163 Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, s. 22, 28-29.

164 Yukarıda bir defa daha söylendiği üzere, Yazıcızade Ali, uçların kuruluşunu "Oğuz töresi"ne bağlıyor ve sağlı-sollu iki uç beylerbeyini de, "Kayı ve Bayatlar" solda, "Salur ve Bayındırlar" sağda olarak adı geçen aşiretlere beylik eden irsî kumandanların başında farz ediyor. Bizim yukarda az çok anlattığımız Selçuklu askerî sisteminde, göçebelerin yeri, ancak iktâ karşılığı orduya insan kaynağı olmaktan ibarettir.

165 Yazıcızade, *Selçukname*, s. 88-89.

fakat hep şehirlerde yerleşmiş ve bir şehirli asilzadesi olarak bildiğimiz Yakub Bey, eskiden beri sağ-kol merkezi olarak gördüğümüz Kastamonu'da Çoban Bey evlâdı yerine geçen İsfendiyar ailesi ve nihayet Eskişehir etrafında uç beyi tayin olunduğu anlaşılan ve bu suretle de Germiyanoğullarının zararına olarak çok vakit sol-uç beylerinin oturdukları merkez olarak gördüğümüz Ankara yakınlarında yerleşmiş bulunmaları lâzım gelen Osmanoğulları, hep şehir topluluklarına mensup aristokratlar olup, bunların ne göçebelerle, hattâ ne de fiilî olarak köyle alâkaları vardı.

Uç beyliği müessesesini idarî değil, sadece siyasî ve askerî bir fonksiyon olarak kabul etmek lâzımdır ki, bu da bilhassa yeni araziler fethinden ve sınırların Hıristiyan hücumlarına karşı muhafazasından ibarettir. Hıristiyan memleketlerinden arazi açma işinde kullanılacak ordunun başında sultanın kendisi bulunmak lâzım gelirdi. Fakat, o büyük bir devletin reisi bulunması ve ahalinin işlerini daimî surette tedvir etmek üzere, merkezde oturmaya mecbur olması dolayısıyla, bu fetih işini gene kendisinin tayin ettiği bir "atabeyi"ne bırakmıştır.[166] Başşehirden (Dânişmendliler Sivas'ta oturduklarında buradan) İstanbul'a geçen yol esas olmak üzere, uçlar sağ ve sol-kola düştüklerine göre iki ayrı ordu sayıldıklarından, iki uç ordusu ve tabiî iki de uç beylerbeyi vardı. Bunların hukukî durumları şöyledir: Arazi açmak gayesiyle tertip edecekleri seferler için sultandan müsaade almaları şarttır. Zaptedecekleri yerlerin siyasî hâkimiyeti tamamıyla sultana ait olacak ve bunun için sultan, bu gibi yerler alınır alınmaz, derhal şahsî nâibini yollayacak, hele kadıyı bilhassa tayin eyleyecek, hutbe kendi adına okunacak ve sultan nâmına kesilen sikke tedavül edecektir. Fakat, zaptolunan arazi malî bakımdan uç beylerbeyine bırakılacaktır. Yani, o aldığı yerlere malikâne şartları dairesinde sahip olacaktır. Bu suretle, buranın valiliği de uç beyinin evlâdına irsen intikal etmiş oluyordu.[167] Bilfiil ordunun başında olmak şartıyla, fethettiği yerlerin, o ordunun kumandanı olan kimseye ait olması hakkındaki telâkki o kadar kuvvetlidir ki, büyük şehirlerin veya bölgelerin fethinde, alınan yerin kendisine ait olması için, sultan seferde bizzat bulunmayı bu yüzden tercih etmektedir. Ayrıca, uç beylerbeyi de, aynı kaide dolayısıyla, kendi mıntıkasında ordusunu ya bizzat sevk etmekte veya Selçuklu-Bizans uçlarında çoğuncası gördüğümüz

166 Anadolu Selçuklularında, XIII. asırda artık atabeyi yerine melikü'l-ümerâ yahut beylerbeyi kelimeleri daha çok kullanılıyordu.

167 Birkaç defa elden çıkan ve gene fethedilen Sinop, son defa sultanın değil, Moğolların müsaadesiyle Muineddin Pervâne tarafından zaptolunmuş, bahsettiğimiz kaide gereğince, kendisinin malikânesi sayılarak, oğullarına geçmiş. Pervâneoğulları, bu şekilde ortaya çıkmıştır. İbni Bibî, *age.* s. 643; Sâhib Fahreddin Ali'nin oğulları da, Karahisar-ı Devle'ye subaşı olmuşlar, sonra orayı malikâne edinmişlerdir: *Age*, s. 657, 689.

üzere, bu hususta oğullarından faydalanmaktadır. Uç beylerbeyinin, sultanın müsaadesi olmadan düşmandan arazi açmaya salâhiyeti olmadığını söylemiştik. Batıda kuvvetli uç beyleri ve onlara istedikleri kadar asker sağlayacak sayıda Türkmen boyları bulunduğu halde, Bizans'ın perişanlığına rağmen, Türk hudutlarının, esaslı değişiklikler olmadan, uzun müddet sabit kalmasının sebepleri arasında sultanların alabildiğine sefer müsaadesi vermekten çekinmiş olmaları ihtimalini de düşünmelidir.[168] Çünkü, bu şekilde, bir uç beyi, bilhassa nüfuzlu ve büyük bir hanedan kurmuş olacağından dolayı, uçta kendi hükmünde olan malikânesini genişlete genişlete bir gün sultanın itaatinden çıkıp müstakil bir devlet kurmuş olabilirdi. Meselâ, mazide Dânişmendliler ve Anadolu Selçukluları böyle doğmuşlardı. Konya sultanının, geçmiş tecrübelere göre böyle bir neticeyi hesaplamış olması ihtimalden uzak değildir. Çünkü, Selçuklu şehzadelerinin her fırsatla taht kavgasına hazır olmaları veya Divan ümerâsının, büyük servetlerine dayanarak sultana tahakküm etmeye teşebbüsten geri kalmamaları yüzünden, I. Alâaddin Keykubâd da dahil, hemen bütün Konya sultanları hiçbir zaman kendilerini mutlak bir iktidara sahip hissetmemişlerdir. Hal böyle olunca, tabiî olarak, batıda büyük çapta fetihlere girişmeye iktidar bulamayan sultanlar için, bu işi uç beylerbeyinin uhdesine vermek şüphesiz tehlikeli olacaktı. Selçuklu hanedanı kontrolünün uçlardan tamamıyla kalktığı ve Moğolların, sultanı fiilen hükümsüz hale getirdikleri XIII. asrın son yirmi beş yılı içinde, Batı Anadolu'daki Türk fetihlerinin birtakım uç ümerâsı tarafından kendi başlarına süratle tahakkuk ettirilmiş olması da ancak böyle izah olunmak gerekir.

Moğol istilâsının uçlarda sebep olduğu diğer bir değişiklik de, aileleri ve servetleri itibariyle biri Kastamonu'da, diğeri Kütahya'da (daha evvel Ankara'da) oturan iki uç beylerbeyinin önemlerini kaybetmiş görünmeleridir. Hakikaten, son Çobanoğulları, sağ-kol uç beylerbeyinden ziyade yalnız Kastamonu subaşısına benziyorlardı. Sol-kolda Emîr Kızıl'dan sonra sıra ile kimlerin uç beylerbeyi olduklarını pek takip edemiyoruz. Yalnız, Cimri isyanı sıralarında Karahisar-ı Devle'nin subaşılığını elde etmiş bulunan Sâhib Fahreddin Ali Oğulları'nın, asil olmadıkları halde ve usulsüzlüğüne rağmen, uç beylerbeyliğini de üzerlerine aldıkları malûmdur. Fakat, bu vazife bu iki vezirzade kardeşe irsen verilmemiş olacak ki, onların ölümü üzerine, uç beylerbeyliğinin Germiyan Türklerinin başında bulunan Alişîr ailesine geçtiğini görüyoruz. Ancak, bunların beylerbeyi

168 Yazıcızade'ye göre, meselâ, uç Türklerinin Ege taraflarını Selçuklu sultanları zamanında alamayışlarının sebebi, bura "kâfirleri"nin o zaman sultanlara haraç ödemeleriydi. Hakikaten, sonra sultanlar aradan çıkınca veya hiç olmazsa uçlardaki otoriteleri sarsılınca, burada uç beylerbeyi olan Aydınoğlu Mehmed Bey için çekinilecek bir sebep kalmamıştı: Selçukname, Topkapı Sarayı Ktp. Revan Köşkü Kit., yazma No: 1391. s. 556.

veya melikü'l-ümerâ unvanlarını kullanmış olduklarını dair delil yoktur. Herhalde uçlar Moğol-Selçuklu merkez otoritesine karşı devamlı isyan haline geçtikleri zaman, uç beylerbeyiliği lâğvolunmuş olmalıdır. Yalnız, Alişîr ailesinden Mübarizeddin Umur Bey melikü'l-ümerâlık unvanını kullanmıştır,[169] ki bundan, XIV. asrın başında uç beylerbeyliğinin eski şekliyde değilse bile; melikü'l-ümerâlık halinde ihya olunduğunu anlıyoruz. Germiyanoğulları, Aydın ve İzmir yönlerine uzanan ve Denizli, Antalya, Isparta çevreleri ile Yukarı Sakarya havzasını içine alan geniş bir bölgedeki bütün Türk beylerini kendi idarelerinde tutuyorlardı ki, bu hakkı onlara, belki vaktiyle III. Alâaddin Keykubâd, yahut sonradan Moğollar tarafından tevcih olunan uç beylerbeyliği (daha doğrusu melikü'l-ümerâlık) vermekteydi. Germiyanoğullarına fiilen tâbi olmayanları bulunsa bile, diğer ümerânın "melikü'l-ümerâ" unvanını kullanamayışları,[170] uçlarda henüz hiyerarşinin devam ettiğini gösteriyor. Germiyanoğullarından Yakub bin Alişîr, 699 hicrî (1300) tarihli kitabesinde, bu unvanı kullanamadığı halde, Savcıoğlu Umur Bey, 714 hicrî (1314) tarihli kitabesinde kullanmış ve fakat, onun oğlu Yakub Bey, 725 (1325) tarihli kitabesinde kullanamamıştır.[171] Ailenin fiilî durumunda değilse de, hukukî salâhiyetlerinde meydana gelen değişiklikleri ifade eden bu unvanı kullanma veya terk etme halinin Karamanlılarla alâkalı hâdiselerden ileri geldiğini sanıyoruz.

Kısacası, burada belirtilecek en önemli nokta, XIV. asrın başlarında uçların pek büyük önem kazanmış olan sol-kolunda, tamamıyla Alişîr ailesinin (Germiyan adıyla) hâkim olması ve esas devletin otoritesi yıkılıp da onun yerine yeni bir siyasî birlik temellerinin atılmasına uygun şartlar meydana gelince, bu ailenin Sakarya'dan Antalya taraflarına kadar olan geniş bir çevrede (Ege bölgesini de içine alıyor) yeni bir devlet kurmuş olmasıdır. Bu devrin kaynakları ve hele ele geçen kitabeler bunu tamamıyla doğrulamaktadır.[172]

Türkiye'yi içine düştüğü siyasî anarşiden kurtaracak olan yeni bir "uç devleti" kurma işini Germiyanlılar başarmışlar iken, bunun sonradan Osmanlılara geçmiş olması halinin ne gibi hâdiselerin neticesi olduğunu izah etmek kolay değildir. Ama şu söylenebilir ki, Türklerin bütün Batı Anadolu, Marmara, Rumeli ve nihayet İstanbul'a hâkim olarak kurdukları büyük imparatorluğun temelleri hakikatte Germiyanlılar tarafından atılmış, fakat iyice aydınlanmamış olan sebeplerden dolayı binayı ikmal ve büyütme işi Osmanlılara geçmiştir.

169 İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 72.

170 Uç ümerâsı çok vakit "emîr-i kebîr" unvanını kullanıyorlar: bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 71 ve 73; Himmet Akın, *Aydınoğulları Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul, 1946, s. 105, 107.

171 İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 71-73.

172 İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 40.

Osmanlıları bu yolda ön plana geçirecek olan tarihî şartların hiç olmazsa bildiğimiz taraflarını burada ifade edersek, neden Germiyanlıların ellerindeki fırsatı o mütevazı komşularına kaptırmış olduklarını az çok anlarız. Osmanlıların idaresinde bulunan yerlerin sağ-uça ait olduğunu söylemiştik. Son olarak Selçuklu Sultanlığı, Konya ve Amasya (Simre) başşehirleri etrafında ikiye bölündüğü zaman, bütün Marmara çevresi ve hattâ Çanakkale doğrusuna uzanan arazi Amasya sultanına ait fetih sahası sayılmış, bu sultanlığın tek uç beyi olan Osmanlı ailesi büyük bir üstünlük kazanmıştı. Buna mukabil, Konya Sultanlığı'nın uç beylerine fetih sahası olarak Ege bölgesi tayin olunduğundan, bu uçun uç beylerbeyi Germiyanoğulları, artık Ege kıyılarına çıkıldıktan sonra, alınacak başka bir yer kalmayacağı için "içel" durumuna geçiyorlardı. Ayrıca, gerilerinde Karamanoğulları gibi, rakip bir başka beyliğin Konya üzerinde hak iddia edecek durum elde etmiş bulunması ve Germiyanlıların uç ordusunu idare usullerindeki merkeziyete zıtlık, bu kuvvetli beyliğin istikbâlini kapatmış oluyordu.

İlerideki bahislerde verilecek izahlar meseleyi daha iyi anlamamıza yardım edeceklerdir.

5- Anadolu Beylikleri Devri

I. Alâaddin Keykubâd'dan sonra Moğolların nasıl yavaş yavaş Türkiye'yi tamamen nüfuzlarına aldıklarını, Selçuklu sultanlarının önceleri istiklâllerini korumayı tecrübe ettiklerini ve nihayet "ilhan"ın yüksek hâkimiyetini usluca tanımaktan başka çare bulamadıklarını, bu defa da halk tarafından, bilhassa göçebe Türkmenlerce, hem Selçuklu hanedanına ve hem de Moğollara karşı isyanlar başladığını, memlekette Moğol aleyhtarlığının yaygın bir mahiyet aldığını geçen hâdiselerle anlamış bulunmaktayız.

Moğolların bütün gayretleri, Türkiye'yi en çok malî bakımdan, yani ağır vergiler alarak, kendi hesaplarına soymak hedefine yöneldiği için, bu yolda türlü teşkilât düşünüyorlardı. Kendileri henüz Anadolu'ya girmeden evvel, Selçuklu rejiminin siyasî geçimsizliklere sahne olduğunu, ümerâ arasında şiddetli rekabetler görüldüğünü, Divan ricalinin de hükümdara tahakküme çalıştıklarını, bu yüzden sultanla aralarında kanlı vakalar çıktığını söylemiştik. Ayrıca, hükümdar ölünce, çocukları arasında taht ihtilâfı başlıyor, bu da karışıklıklar yaratıyordu. İşte Moğollar memleketi soymak hususunda bu gibi fırsatlardan faydalanmayı kendilerine siyaset edindiler. Bu suretle, Türkiye'yi ilhanın boyunduruğuna aldıkları zaman, sultana karşı serkeşlik eden ricali korumaya başlayan Moğollar,

Selçuklu hükümdarının devlet içindeki nüfuz ve kudretini mütemadiyen yıprattılar. Hak ve salâhiyetlerini korumaya kalkan ya idam olundu veya tahtını kaybetti. En nihayet, sultanlar, başka kurtuluş yolu bulamayarak Moğolların sadık birer valisi gibi bir politika gütmeye mecbur oldular. Kendi meşrû hükümdarının hiçbir fiilî nüfuzu kalmayan, Moğol tahakküm ve himayesine güvenerek mensuplarını Konya'dan değil ilhandan alan, Moğol otoritelerini memnun etmek için çokça para toplama gayreti ile vilâyetleri soyan Selçuklu ricalinin zulümleri karşısında, Anadolu'da, bilhassa Türkmen halk arasında isyanlar başlayıp da, bir türlü bastırılamayınca, Moğol ordusu sultana yardımcı kuvvet göndermek, ilhana sadık Selçuklu ümerâsını asilere karşı korumak gibi tedbirleri tecrübeden sonra, nihayet, Selçuklu ailesinin hükümdarlık hakkını kaldırarak, bütün Anadolu'yu bir Moğol eyaleti halinde idareye karar verdi. Bunun üzerine, Moğollar, Sultan II. Gıyaseddin Mesud 1308'de öldüğü zaman, yerine geçmesi lâzım gelen oğlu Gazi Çelebi'yi, ancak Sivas ve Kastamonu etrafından ibaret bir sahanın valisi olarak bıraktılar.[173] Hattâ, bu şehzade, Sivas'ta Moğollardan huzur bulamayarak önce Kastamonu'ya çekildi; sonra Sinop'ta yerleşti. Böylece, Türkiye tarihinin Selçuklu Sultanlığı devri son bulmuş oldu.[174]

Daha Anadolu'ya girişlerinden beri, Selçuklu sultanlarının itaatini memlekette kuvvetli askerî birlikler bulundurmak suretiyle cebren sağlama yolunu tutan Moğollar, gittikçe asker miktarını artırıp askerî valilerine geniş salâhiyetler vererek, Anadolu'yu fiilen kendileri idare etmeye başlamışlardı. Fakat, II. Mesud'un ölümü ile Selçuklu tahtına kimseyi çıkarmayışları Moğol askerî kumandanını Anadolu'nun umumî valisi durumuna yükseltiyordu.

XIII. asrın son yarısı içinde geçen hâdiseler, Selçuklu hükümdarlarının itibarlarını silmek için Moğollara iyi fırsatlar vermekle beraber, bu esnada kendileri de yıpranmaktan kurtulamamışlar, hem İran'da, hem Anadolu'da Moğol ümerâsı ve İlhanlı hanedanı azaları arasında, evvelce Selçuklularda olduğu gibi, taht kavgaları ve nüfuz rekabetleri başlamıştı. Tabiî, bu hal Türkiye'de aleyhlerinde çıkan isyanları ve karışıklıkları yatıştırmakta acz göstermelerine sebep oluyordu. Bu vaziyette, gerçi Moğol düşmanı havadan faydalanarak bütün Türkiye'yi bir hamlede kurtaracak bir mücahit çıkmadı ama memleketin her tarafında Moğollara hiç de itaat etmeyen mahallî otoriteler türedi. Bu gibiler o kadar çoktu ki, buna bakarak, XIV. asrın başında Anadolu'nun sanki bir derebeylik idaresi altına düşmüş olduğunu

173 Yazıcızade ise, Sivas ile Kayseri'nin ilhanlığa bağlandığını ve Gazi Çelebi'ye yalnız Simre (Amasya) ve Sinop çevrelerinin bırakıldığını söylüyor: Selçukname, Topkapı Sarayı Ktp., Revan Köşkü Kit., yazma, No. 1391, s. 556.

174 Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılış devri tarihi oldukça karışık olup, Necib Âsım ile Mehmed Ârif'in *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde genişçe anlatılmıştır. Bk. s. 467-472.

söylemek mümkündür. Türkiye'nin siyasî birliğini yeniden kuracak olan Osmanoğullarının tarihe daha kuvvetli bir tekâmül hareketi verecek olan başarılı mücadele yıllarından önce gelen bu parçalanma hâdisesini, hiç olmazsa ana hatlarıyla izah etmek, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu iyi anlamak için lüzumludur.

Selçuklu idaresinde her büyük şehrin etrafındaki köyler ve kasabalarla birlikte bir vilâyet teşkil etmesi usulü esas olmakla beraber, bütün memleketin ayrıca, coğrafî mânâda da olsa, birtakım bölgelere ayrıldığı, hattâ seferler sırasında orduyu teşkil için, çok vakit bu mıntıkaların gözde tutulduğu görülmektedir. Bu suretle bütün Selçuklu Sultanlığı resmen olmasa bile fiilen, şu umumî eyaletlere ayrılıyordu:

Kayseri-Çorum-Kastamonu hattının doğusunda kalan ve Sivas'ın merkez olduğu genişçe bir saha, Dânişmendiye Vilâyeti adını taşımaktaydı. Gene Kastamonu'dan itibaren, Çankırı, Ankara, Eskişehir, Antalya hattı boyunca sıralanan vilâyetlerden ibaret geniş bir bölge, "Uçlar Vilâyeti"ni teşkil ediyordu. Kastamonu ve Ankara Uçlar Vilâyeti'nin iki idare merkezi idiler;[175] buralarda birer beylerbeyi oturuyordu. Antalya, Alâiye, Aksaray, Niğde, Kırşehir, Akşehir gibi yerler de Konya'nın merkez olduğu "Yunan Vilâyeti"[176] adıyla tanınmaktaydı. Doğuda, Van, Muş, Ahlat sahasına "Ermeni Vilâyeti" denmekle beraber, aynı ismin bazen Kilikya (Çukurova) için de kullanıldığı görülmüştür.[177] Diyarbekir, Urfa, Meyyafârikin, Maraş vilâyetlerinden ibaret Güneydoğu Anadolu ayrı bir birlik teşkil ediyor idiyse de, metinlerde hususî bir ismine rastlanamamıştır.

Moğolların Anadolu'ya girişlerinden beri, Selçuklu devri Türkiyesinde bir asra yakın devam eden siyasî ve içtimaî çözülme hâdisesinin safhaları incelenirse anlaşılır ki, memleketin parçalanmasında hâdiselere bu bölgeler temel olmuş ve Selçukluların yerinde türeyen siyasî birliklerin bu esasa göre birbirinden ayrıldıkları görülmüştür.

Hakikaten, Moğollar, Türkiye'yi II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Rükneddin Kılıçarslan arasında ikiye böldükleri zaman, birinciye Yunan Vilâyeti ile sol-uç; ikinciye de Dânişmendiye Vilâyeti ile sağ-uç verilmişti.[178]

Kırım'da sürgünde bulunan İzzeddin Keykâvus'un oğlu II. Gıyâseddin Mesud 1280 (679) senesinde Kastamonu'ya çıkarak saltanat iddiasında bulunduğu

175 Sol-uça düşen beylerbeyliğinin merkezi her zaman Ankara olmayıp, bazen Kütahya ve Karahisar-ı Devle (Afyonkarahisar) de bu vazifeyi görmüştür.

176 Osmanlıların ilk zamanlarında Konya sahası için çok kullanılan bu tabire, Ankara Meliki Mesud zamanında yazılmış 594 hicrî (1198) tarihli kitabede de rastlıyoruz: Mübarek Galib, *Ankara*, I. s. 47.

177 Meselâ Bk. İbni Bibî, *age*, s. 688.

178 İbni Bibî, *age*, s. 632-636.

zaman, bu havalideki Moğol beyleri, Çobanoğullarından Kastamonu sipehdârı bulunan Muzaffereddin Yoluk Arslan'ı, bu meseleyi arz etmek üzere Moğol hakanına yolladıklarında, elçi orada çok iyi kabul görmüş ve sipehdârlıktan terfi ettirilerek Diyarbekir, Harput, Malatya ve Sivas'tan ibaret geniş bir bölge, yani aşağı yukarı Güneydoğu Anadolu, "muaf ve müsellem" olmak, hattâ avârızı da kendine ait bulunmak üzere, ona şahsa verilmişti.[179] Bu muamelede, Güneydoğu vilâyetlerinin idarî bir ünite olarak kabul olunduğu görülmekte olup, asilzade bir şahıs da bu birliğin başına melik (vali) yollanmıştır.

II. Gıyâseddin Mesud'un Kastamonu'ya gelmesi ile kendisi ve amcazadesi olan meşru sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev arasında müthiş bir saltanat mücadelesi başlamıştı. Nihayet, Moğollar, gene işi Türkiye'nin iki saltanat iddiacısı arasında taksimi suretinde hallettiler. Konya başşehrine tâbi "Yunan Vilâyeti" ve Sultanöyüğü'nden (Eskişehir) güneye düşen "uç" toprakları III. Gıyâseddin Keyhusrev'e, Sivas'ın merkez olduğu Dânişmendiye Vilâyeti ve Sultanöyüğü'nden kuzeye uzanan uç çevresi de Gıyâseddin Mesud'a düştü. Ancak, Moğollar III. Gıyâseddin Keyhusrev'i biraz sonra idam ettiklerinden, Mesud tek sultan olarak kaldı. Fakat, bu arada, memleketin siyasî bünyesi değişiyordu. Karamanlılar fiilen bağımsız olmuşlar, İlhanlılar, uçların yalnız siyasî tâbiyeti ile yetinmek zorunda kalmış, uç beyleri kendi başlarına hareket ve sultanın izni olmadan fetihlere girişerek, kendi başlarına buyruk birer beylik haline gelmişlerdi. Onun için, Mesud'un hükümdarlığı âdeta kuru bir unvandı.[180]

II. İzzeddin Keykâvus'un diğer bir oğlu, yani Sultan Mesud'un biraderi olan Melik Rükneddin Kılıçarslan da Kastamonu'ya gelerek, bu defa kendi biraderine karşı, taht iddiasıyla isyan etti. Bunun üzerine, telâşlanan İlhanlı hakanı, bu defa kendisi gelip Mesud'u da yanına alarak şehzade üzerine yürüdü. Melik Rükneddin'in ordusu bozuldu. Kastamonu'ya gelen İlhanlı ordusu, Mesud'un candarları erkânından Timur'u buraya subaşı bırakarak döndü. Tabiî, Timur Kastamonu etrafında bazı yerleri de malikâne suretinde elde etmiş olmalıdır ki, 1291'deki bu tayin ile ileride kurulacak Candaroğullarının temeli atılmış oluyordu.[181]

Çobanoğullarının yerine Candar Timur'un geçmesiyle, sağ-uçun eskiden beri beylerbeyliği merkezi olmuş bulunan Kastamonu ve çevresinin hukukî durumunda bir değişiklik yapılmış olduğuna dikkat etmelidir. Bilindiği üzere, Çobanoğulları, asilzade olarak, beylerbeyliği vazifesindeydiler ve bu sıfatla "uç"

179 İbni Bibî, *age*, s. 742.
180 Necib Âsim-Mehmed Ârif, *age*, s. 466-467.
181 Necib Âsim-Mehmed Ârif, *age*, s. 469.

ordusunun veya herhangi seferî kuvvetin başına "melikü'l-ümerâ" yetkisiyle geçiyorlardı. Halbuki Mesud'un nökerlerinden, yani ücretli askerlerinden (candar) olan Timur, melik olamayacağı için; sadece subaşı olarak bu çevreyi idare ediyordu. Bu şekilde, sağ-uçta asilzade olarak yalnız Osmanlıların kalmış bulunmalarından dolayı, bu değişiklik istikbâl için çok önemliydi ki, neticelerini ilerdeki bahislerde göreceğiz.

Dânişmendiye Devleti zamanından beri, Türk uç kuvvetlerinin sağ kanadı sahasına düşen Kastamonu'nun, I. Alâaddin Keykubâd devrinde bu kanada kumanda eden uç beylerbeyine merkez olduğu bilinmektedir. Hattâ, Hüsameddin Çoban Bey de beylerbeyi idi. Uç beyliği vazifesinin, babadan oğula geçmek üzere, büyük aristokrat ailelerin elinde bulunması, Türklerin riayet ettikleri bir gelenek olduğundan, 1200 sıralarında burada beylerbeyi olarak gördüğümüz ve I. Alâaddin Keykubâd zamanında da bu vazifede bir hayli kalan Çoban Bey'den sonra, yerine, aynı aileden olması lâzım gelen ve belki de Çoban Bey'in oğlu bulunan Mehmed Bey'in uç beylerbeyi olmuş bulunduğunu 1229 (629) tarihli bir vakfiyeden öğreniyoruz.[182] Kastamonu tarihini tetkik edenler de Çoban Bey ailesinin burada babadan oğula imtiyazlı beylik durumunu Candaroğullarının bu çevre idaresini ellerine alışlarına kadar muhafaza ettiğini ifade ediyorlar.[183] Filhakika 1280'de (679) II. Gıyâseddin Mesud Kastamonu'ya geldiğinde, orada sipehdâr olan ve Moğol hakanına yollanarak Güneydoğu Anadolu umumî valiliğini bir "melik" salâhiyet ve unvanı ile elde eden Yoluk Arslan da Çobanoğullarındandı.[184]

Arada sırada sol-kol uç beylerbeyine merkez olduğunu gördüğümüz Ankara'nın bu sıralardaki durumu iyi bilinmiyor. Öyle anlaşılıyor ki, Moğollar Anadolu'daki kontrollerini sağlamlaştırdıktan sonra, uç beylikleri hakkındaki kaide bozulmuş, böylece, "uç etrâki", eskiden beri kendilerine sultan nâmına hükmeden ve uç ordusunun serdarı bulunan daha üstün bir aristokrat ailenin idaresinden kurtularak serbest kalmışlardır. Bize göre, Germiyanoğullarına sol kanat beylerbeyliğinin verilmesi bu mansıbın artık Moğollarca ortadan kalkmış sayıldığı sıralarda olmuştur. Bu tevcihi yapan da, ilhan değil, şüphesiz nüfuzu kalmamış olan bir Selçuklu sultanıydı.[185] Aşiretlerden temin ettiği kuvvetli bir or-

182 Mehmed Behçet, *Kastamonu Âsar-ı Kadimesi*, İstanbul, 1341 (1925), s. 108.

183 Bk. B. Darkot, "Kastamonu", *İA*, VI.

184 Mehmed Behçet, *age*, s. 24-25 (metinlerde Yoluk Arslan beylerbeyi değil de sadece sipehdâr olarak geçmektedir ki, bundan uç beylerbeyliğinin ya başkasında olduğu veya bu vazifeye artık kimsenin tayin olunmamakta bulunduğu anlaşılıyor. Uç beylerbeyliği kurulu düzeninin 1282 sıralarında da yaşadığı kesinleşiyor. Bk. Yaşar Yücel, "Çoban-Oğulları Beyliği", DTCFD, XXIII / 1-2 (1965), s. 68.

185 İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 72.

duya dayanan uç beylerbeyinin ailesi ve sarayı daimî merkezi olan Ankara'da veya diğer bir şehirde bulunuyordu. Burada pek çok emlâk ve arazisi, hudutsuz serveti de vardı. Mamafih, II. Rükneddin Süleyman ve I. Gıyâseddin Keyhusrev devirlerinin (1192-1210) Dânişmend ailesine mensup bulunan[186] uç beylerbeyi Yağıbasanoğullarının Ankara'da oturduklarına ait hiçbir delile rastlanamamıştır. Buna mukabil, bu ailenin Kayseri'de oturdukları, bu şehirde meydana getirdikleri tesislerden anlaşılıyor.[187] XIII. asrın ortalarından sonra, Kütahya çevresinde yerleşerek, sol-kol uç beylerbeyliğini (metinlerde uç beyi deniyorsa da beylerbeyi olmalıdırlar) elde eden Germiyan beyleri Alişîroğulları, bu sıfatla, bu mansıp sahiplerine merkez olduğunu yukarıda söylediğimiz Ankara'ya yerleşerek, burada birtakım tesisler vücuda getirmişlerdir.[188] Yağıbasanoğullarından sonra,[189] Hüsameddin Çoban Bey, sağ-kol'da iken, sol-kol beylerbeyi olduğunu gördüğümüz Seyfeddin Emîr Kızıl Bey'in de diğer sol-kol beylerbeyleri gibi, aynı suretle, Ankara'da yerleştiği bu şehirdeki tesislerinden anlaşılıyor.[190]

Moğol tahakkümüne karşı uçlardaki Türklerin ayaklanmaları, bilhassa Cimri vakasından sonra gayet açık bir şekil almış, hele Karaman Türklerinin Konya üzerine yaptıkları akınlar uç halkını büsbütün cesaretlendirmiştir. Uçlarda birliğin sembolü olan beylerbeyliği müessesesini, Moğolların, bu karışıklıklarda düştükleri güç durumu düzeltmek için kaldırdıklarını sanıyoruz. Ancak, bu tedbirin aleyhlerine bir netice verdiği de muhakkaktır. Çünkü, daha yüksek bir otoriteden başlarını sıyıran uç beyleri, gelenekten faydalanarak kendi hesaplarına fetihler yapmaya başlamışlardır. Mamafih, sol-kolda Alişîroğullarının, ya fiilî kuvvetleri sayesinde veya Konya sultanının müsaadesiyle, uç beylerbeyliği salâhiyetini bırakmadıklarını ve Ege sahillerine doğru bütün Batı Anadolu'nun fethini kendi emirleri ve müsaadeleri altında yaptırdıklarını görüyoruz. Şu var ki, Germiyan beyinin Ege üzerine yolladığı kumandanları birer asilzade ve belki de uç beyleri ailelerine mensup olduklarından, Türk fetih hakları geleneğince, aldıkları yerler kendilerine ait olmuş, Germiyan Beyliği yeni fetihleri merkeziyete bağlayamadığından neticelerinden faydalanmak mümkün olmamıştır. Hamidoğulları, Eş-

186 Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, s. 28-29; İ.H. Uzunçarşılı ve Rıdvan Nâfiz, *Sivas Şehri*, İstanbul, 1928, s. 31 ve 39-44.

187 Halil Edhem, *age*, s. 28-29, 33.

188 İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*.

189 Yağıbasanoğullarının tekrar cülûsunda rol oynadıkları I. Gıyâseddin Keyhusrev'in şehit olması ile sonuçlanan Alaşehir seferinde, sol kol beylerbeyi olarak görülen İbrahim Bey, herhalde gene Dânişmendlilerden olup, Yağıbasan'ın biraderi olan Mehmed'in oğlu İbrahim olacaktır: Bk. M.H. Yınanç, "Danişmendliler", *İA*, III. Yalnız, bu zatın 1166'da ölmüş olması ihtimali ileri sürülüyor ki, bu bakımdan şüphelidir.

190 İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 71; S. Wittek, agm

refoğulları, Aydınoğulları, Germiyan Uç Devleti'nden hep böyle ayrılarak kendi başlarına birer beylik oldular.

II. Gıyâseddin Mesud, III. Gıyâseddin Keyhusrev'e ortak olarak, Selçuklu tahtını elde ettiği zaman, Moğollarca uç beylerbeyliği kaldırılmış olmalı ki, bu sultan nökerlerinden birini Kastamonu subaşılığına, başka birini, ihtimal kendi hesabına fetih yapsın diye, Balıkesir uçuna, gene diğer bir nökerini de Manisa çevresine tayin etmişti. Eğer, uç beyliği müessesesi canlı olarak devam etmiş olsaydı, kaideye aykırı olan bu tayinleri Sultan Mesud yapamayacaktı. Burada şunu da söylemeye lüzum vardır ki, bu halden Osmanlı ailesi çok faydalanmıştır. Çünkü, bu şekilde "sağ-uç"ta rakip aristokrat aileler kalmıyordu, demektir.

6- Osmanlı Beyliği Kurulurken

a. İçtimaî ve iktisadî şartlar

1071 zaferinden sonra, Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle burada başlayan içtimaî gelişme ve iktisadî canlılığın, artık çökmeye yüz tutmuş bulunan eski Roma-Bizans harabelerinin üzerinde yeni ve daha ileri bir medeniyetin doğmasına imkân verdiği gerek o günden bugüne kalan tarihî eserler ve gerek ilmî tetkiklerle anlaşılmış bulunmaktadır.[191]

Türkler böyle müsait şartlar içinde ilk defa millet olma seviyesine eriştiler. Fakat, Anadolu'ya gelmeden evvel tarihin hiçbir devrinde görmedikleri bu refahlı ve istikrarlı hayatın XIII. asrın ortalarına kadar devam etmiş olduğunu, sonra, Moğol istilâsı ve bunun neticesi olarak, memlekette meydana gelen devamlı ve siyasî anarşinin bu hayatı gittikçe bozarak, XIV. asrın başlarında Anadolu'yu harap bir hale getirdiğini yukarıda anlatmıştık. Bu durumda, memlekette türeyen işsiz ve serseriler, Türk ümerâsının veya Moğolların kendi aralarında yahut birbirlerine karşı giriştikleri mücadelelerden faydalanmayı ihmal etmiyorlardı. Siyasî düzen de o kadar kararsızlaşmış, o kadar karışmıştı ki, şehirler için daimî bir vali veya bey bahis mevzuu değildi. Tabiî, bir şehri ele geçiren asi vali veya siyasî teşekkül, hep mücadeleyle meşgul olması yüzünden, elindeki şehri, davası için çok ihtiyacı olan parayı elde etme bakımından düşünüyordu. Bu hal şehirlerde o zaman henüz maziden gelen kuvvetlerini muhafaza eden, ahîlikleri dolayısıyla da sıkı bir teşkilâta sahip olan esnaf bir-

191 F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, No: 27 (1943), s. 385; L. Bréhier, *La vie et la mort de Byzance*, s. 406.

liklerini, kendi şehirlerini, hattâ çevrelerinin emniyetini, yiğitbaşı ve fityâna, korutma yoluna sevk etmiş, her şehir sanki ahî bir valinin idaresinde muhtar bir site olmuştu.[192]

Yukarıda izah ettiğimiz üzere, Selçuklular yıkıldıktan sonra memleket dört büyük bölgeye ayrılmış, buralarda hükûmetçikler teşekkül etmiş olmasına rağmen, hiç birisinde siyasî istikrarın bulunmayışı ve bütün çevreye hâkim olacak otoriteli hanedanların türeyemeyişi yüzünden, şehirler ahîliğe ve esnaf birliklerine dayanarak, hiç olmazsa beledî ve idarî bakımdan kendi kendilerine yetecek hale gelmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu inceleyen tarihçilerce Moğol istilâsı sırasında, yani XIII. asrın ortalarına doğru, Anadolu'ya Moğol baskısı altında çok miktarda Türk göçmenin geldiği kabul olunmaktadır.[193] Bu devri hayli teferruatlı yazan ve kendisi de o zamanı yaşamış olan İbni Bibî, geniş çapta herhangi bir göçten bahsetmiyor. Yalnız, Harezmlilerin, hem de Selçuklu hükümdarının müsaadesiyle Anadolu'ya getirilip şuraya buraya yerleştirildikleri, hattâ, sonra güneye gitmeye kalktıkları, Moğollar Anadolu şehirlerini yağma ve tahribe başladıkları sıralarda ise, aksine, Anadolu'dan Halep'e doğru bazı göçlerin olduğu bu yazarın kitabında kaydolunmuştur.[194] Gerek bu türlü karışıklıklar, gerekse kaynakların oldukça tafsilâtlı anlattıkları iç isyanlar ve eşkiyalığın yol emniyetini azaltmış olacakları meydandadır. Yerinde de izah ettiğimiz üzere, bunlara Moğol soygunculuğunu da ilâve edince, bu vaziyetler Anadolu'daki iktisadî düzeni birdenbire daha çok bozmuş ve her tarafta hayat şartlarını güçleştirmiş, iş hayatını altüst etmiş bulunacağı tabiîydi. Aynı sıralarda Bizans'ın iktisadî hayatına Cenevizliler ve Venediklilerin musallat olduklarını, bütün Yakındoğu'ya zarar verdiklerini, buraları Avrupa'nın yeni doğmaya başlayan faal ticarî ve sınaî merkezleri hesabına istismar ettikleri söylemiştik. Ayrıca, bu iki İtalyan cumhuriyeti kendi aralarında rekabet halindeydiler. Ege'de ve Doğu Akdeniz'de de Anadolu Türk korsanları varlıklarını hissettiriyorlar ve muhakkak ki deniz ticaretini de güçleştiriyorlardı. Selçuklu Sultanlığı'ndaki devamlı karışıklıklardan Anadolu yollarının da zarar gördüğü muhakkaktır. Ya bu gibi hâdiseler yüzünden, veya dünya iktisadiyâtının değişmekte olmasının tesiriyle, bütün Yakındoğu'da, XIII. asrın sonlarında şiddetli bir gümüş ve altın madeni darlığı ortaya çıktı. Türkiye'de, tedavülde

192 İbni Battuta Anadolu'dan geçtiği esnada, ahîlerin, polis kuvveti halinde teşkil ettikleri gençleri çevrenin eşkiyasına karşı kullandıklarını, hattâ valinin kendilerinden olduğunu görmüştür: Bk. *Voyages*, II, s. 261 ve 289.

193 Meselâ şu inceleme: P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 14.

194 İbni Bibî, *age*, s. 445, 469, 736; keza Aksarayî, *age*, s. 121.

esas olan sikkelerin gümüş olmasından dolayı, bu hâdiselerin memleketin para sistemi üzerinde ağır tesirler icra ettiği görülmektedir.[195]

İktisadî tarihle uğraşan bazı yazarlara göre, sikke sisteminde görülen değişme ve bozulmalar, Doğu ile Batı arasındaki ticarî münasebetlerin ve bu iki âlemin kendi içlerinde karşılaştıkları içtimaî-iktisadî buhranların bir neticesidir. Meselâ, Doğu'da Arap İmparatorluğu kurulup da İslâmlar Doğu Akdeniz'e ve bu sayede ticarete hâkim oldukları zaman, Avrupa'da mübadele ve ticaretin sınırları daralmış, ziraî istihsal mahallî ihtiyaçlara göre yapılmış, pazarlar gayet sınırlı bir hal alarak, şehirler gerilemiştir. İşte, bu sıralarda cihan ticaretinde ve memleketler arası mübadelede Arap ve Bizans paralarının esas olduğunu, Rusya ve Baltık ile Karadeniz arasındaki sahalarda, o zaman Batı'ya nazaran daha faal olan milletlerarası ticaretin incelenmesinden anlıyoruz. Bütün XIII. asır devamınca da, Bizans'ta bir sikke ayarlama buhranı başlamış ve bu devletin altın sikkesi, ayar bozulmasından dolayı kıymetini gittikçe kaybederek[196] nihayet dünya pazarlarındaki mübadele vasıtası olma imtiyazını Venedik dukalarına ve Ceneviz filorilerine bırakmak suretiyle, Batı'nın sikkesi yeniden cihan ticaretinde esas mübadele vasıtası olma zaferini kazanmış, Mısır dahi aynı suretle gerileyerek, Müslüman parası da dünya piyasasından çekilmiştir.[197]

Hem Bizans'ta ve hem de Türkiye'de meydana gelen bu para istikrarsızlığının, bir barometre gibi, Yakındoğu'daki iktisadî darlığın tam bir ifadesi olduğunda şüphe yoktur. Bu vaziyete göre, Marmara çevresinde ve Batı Anadolu'da o devir için hayli kalabalık sayılan Bizanslı ahalinin, daha çok ziraatçı ve yaylacı olan Türk halkına göre fazla sıkıntı içinde oldukları muhakkaktır. Şu halde, birbirlerine dinî bir kin duymadan uçlarda iç içe girmiş olarak yaşayan Türklerin ve Rumların istihsalleri başka başka olmasından dolayı, yavaş yavaş birbirlerinin müşterisi olduklarını Osmanlı tarihçileri kaydetmişlerdir.[198] Evvelce, işledikleri mallarını Avrupa'ya da sevk eden sanayici Bizans ahalisi, şu sıralarda Batı'da görülen sanayi ilerlemesi yüzünden, bu yoldaki kazançlarından mahrum olduklarından başka, hattâ, İtalyan tüccarlarının hammadde satın alırken, Bizans sanayiini güç duru-

195 Yeni kurulan beyliklerin, daha çok gümüşü olan "Selçuklu dirhemi"ne ait ağırlığı terk ettiklerini ve bir gram etrafında değişen ağırlıktaki akçeyi esas tedavül parası kabul ettiklerini görüyoruz: Bk. Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, s. 365-424.

196 İbni Battuta İstanbul'a geldiğinde, kendisine Bizans imparatorunun kızı tarafından verilen 300 Bizans altınını (Barbara adlı sikke) "fena", yani, ayarı çok düşük olarak vasıflandırmaktadır: Seyahatname (Gibb, İng. terc.), s. 164.

197 Bu hususta Bratianu'da geniş bilgi vardır: *Age*, s. 224-235.

198 En eski Osmanlı kaynaklarında bu ciheti aydınlatan birçok bilgi bulunmakla beraber, bilhassa şu kitaplara bakınız: Kemalpaşazade, Tevarih-i Âl-i Osman, I, Millet Ktp., Ali Emirî yazmaları, No: 25, vr. 46a; İdris-i Bidlisî, Heşt Behişt, Nuruosmaniye Ktp., yazma no: 3209, vr. 49.

ma sokmuş olacakları bile hatıra geliyor. Faaliyetlerini artık Türk müşterileri sayesinde devam ettiren bilhassa Marmara'nın doğu kıyısı Rum şehirleri, işledikleri sanayi eşyasının cins ve çeşidini, bu doğu komşularının ihtiyacına uydurmuş görünüyorlar.[199]

Anadolu'nun Karaman (eski Yunan) ve Rum (eski Dânişmendiye) sahaları o zamanki Türkiye'nin en büyük şehirlerine, kasabalarına ve umumiyetle ziraatçi köylerine sahip olmalarına rağmen, güneyden ve doğudan yapılan siyasî müdahaleler, göçebelerin harekete geçerek, zengin şehirlere ve kuvvetli ziraat bölgelerine musallat olmaları, evvelce ölçüsüz surette büyüdüklerini gördüğümüz şehirlerde toplanmış olan birtakım serserilerin, meydanı boş bulunca, eşkiyalığa ve soyguna başlamaları gibi hâdiseler bu mıntıkaların eski parlak iktisadî hayatını kemirmeye başladıklarından ve tam da bu nedenle huzursuzluk yarattıklarından dolayı, gerek Bizans'ta ve gerekse Türkiye'de XIII. asır sonlarının en rahat ve hattâ sakin yerinin uçlar çevresi olduğunu anlamak zor değildir. Türkiye'nin jeopolitik ve iktisadî-beşerî coğrafyasında ne kadar bir değişme meydana geldiğini anlamak için, XIII. asrın ilk yarısı ile XIV. asrın son yarısını bu bakımdan birbirlerine kıyaslamak yeter. I. Alâaddin Keykubâd devrinde, Türkiye'nin iktisadî ve siyasî merkezleri Antalya-Akşehir-Sinop hattının doğusundayken, meselâ, I. Bayezid zamanında (1389-1402) bu üstünlüğü, çizdiğimiz hattın batısına, Bursa çevrelerine ve Ege yöresine geçmiştir.[200]

1300 sıralarında büyük Selçuklu şehirlerinin sürekli olarak siyasî-içtimaî karışıklıklara sahne olmaları, Osmanlıların ve uçlardaki diğer beyliklerin Bizans'tan arkası arkasına fethetmeye devam ettikleri yeni yeni şehirleri ve kasabaları çabucak Türk nüfusu ile, hem de şehirli halk ile doldurma imkânı bulmalarını[201] kolaylaştırmıştır.

Türkmen unsurların, Bizans'ın elinde kalan Batı Anadolu ve Marmara sahilleri derinliklerine kadar nüfuz ettikleri ve bu şekilde Rumlarla Türklerin birbirlerine muhtaç ve yekdiğerini tamamlayan bir tek iktisadî yapı teşkil ettikleri uçlar sahasında, Beyliklerinkine nazaran, Osmanlı Beyliği'nin elinde bulunan arazinin hem jeopolitik, hem de iktisadî-beşerî coğrafya bakımından daha üstün bir vaziyete sahip olduğuna işaret olunmalıdır.[202]

199 Hoca Sadeddin, *Tecü't-tevarih*, I, İstanbul, 1279 (1862), s. 44.

200 Bk. Harita: I ve III.

201 Osman Bey ve oğlu Orhan Bey'in ilk fethettikleri şehirlere yalnız Germiyan'dan nüfus göçürttükleri kaynaklarda kaydedilmişse de, yakınlık dolayısıyla belki ilk gelenler bunlardı. Zaptedilme hâdisesi duyuldukça Anadolu'nun her tarafından pek çok göç olduğu ve Türklere her yeni geçen şehrin bu sayede insan kalabalığından dolup taştığı muhakkaktır.

202 İznik ve Bursa'da Osmanlı fethinden üç göbek önce Türkler yerleşmişlerdi: Gibbons, s. 4; İbni Battuta, Bursa'da, Osmanlılardan çok önce "bir Türkmen hükümdarı" tarafından yaptırılmış hankâh olduğunu görmüştür ki, bu Gibbons'u doğrular: *The Travels of Ibni Batuta*, s. 36;

XIII. asrın sonlarından beri 25-30 sene içinde, bir iki şehir adacıklar halinde Bizanslı kalmakla beraber, Marmara ve Ege sahilleri dahil, bütün Anadolu yarımadasının, hem de birbirlerinden ayrı küçük uç beylikleri tarafından, kendi mahdut kuvvetleriyle istilâ olunup Türkleştirilmesi işi –ki bunu yekvücut büyük Selçuklu Sultanlığı bile başaramamıştır– yukarda izah ettiğimiz üzere, ancak ve daha evvel buralardaki Bizanslı Rum halkı ile komşuları olan bilhassa yaylacı Türkler arasında kurulmuş bulunan iktisadî-içtimaî bir zemin sayesinde başarılabilmiştir. Sanayici büyük Rum şehirlerinin daha sık bulundukları Marmara'nın doğu sahilleri, açıkça bu zeminin en müsait yerini teşkil ediyordu; Osmanlılar da buraya hâkim idiler.[203] Selçuklu Türkiyesinin eski hudutları içindeki hayatın gayet sıkıntılı bir safhaya girmiş olmasından dolayı, Batı Anadolu'ya nüfus akınını meydana getirenlerin sırf yaylacı Türkmenlerden ibaret olduğunu sanmak çok hatalı olur. Çünkü, evvelki devrin canlı iktisadî hayatının ve işlek ticaret yollarının tesiriyle doğan büyük şehirler ve kasabalar, kendilerini besleyen bu şartlar bozulunca, elbette sıkıntıya düşmüşlerdi. Şu halde, buralarda görülen kazanç zorluklarının ve kıtlıkların neticede şehirler ahalisi arasında da göçlere sebep olacağı tabiîydi. Hakikaten uç beylerinin süratle istilâ ettikleri bir sürü Batı Anadolu şehir ve kasabalarının bu fetihlerden çok kısa bir zaman sonra karşımıza nüfusları ve tesisleriyle karakteristik birer Türk şehri olarak çıkmaları, yaylacı ve iktisadî hayatlarına hayvancılık hâkim olan Türkmenlerin şehirlere hemen intibak edivermeleri şekliyle katiyen izah olunamaz. Yaylaları ve ziraat sahalarını Türkmen halk doldururken, şehirlere de Orta ve Doğu Anadolu'nun şehirlerinden ve kasabalarından birtakım insanların gelip yerleşmiş olmaları gayet tabiîdir; bunu başka türlü izaha da imkân yoktur. Türkler girdikten sonra süratle büyüdüklerini ve surların dışarısına taştıklarını, yeni mahallelerin ve çarşıların kurulduğunu gördüğümüz Marmara ve Ege sahası şehirlerinin mahalle adları, cami, medrese ve sair tesisler, bilhassa bunlar için meydana getirilen vakıflar üzerinde yapılacak tetkikler bu hususta kesin bir fikir verecektir. Yeni mahalleler, ya buraya ilk yerleşen tanınmış şahısların veya onların yaptırdıkları mescitlerin adını almaktaydılar. Bugün bilmekte olduğumuz bu adlar veya soyadları, kurucuların tamamıyla şehir ahalisinden olduklarını, hele çoğunun esnaftan bulunduklarını bazı kere de tarikat şeyhi veya medreseli olduklarını bize anlatmaktadırlar.[204]

Bizans ile Osmanlılar arasındaki sınır hattı Sakarya iken, Samsa Çavuş adlı bir Türkün kendine tâbi bir grup Türkle bu suyun ötesinde, yani Bizans topraklarında yaşamakta bulunduğu meşhurdur: İbni Kemal, *age*, vr. 47b.

203 Evvelce bu konu hakkında yazdığımız bir makalede, Türklerle Rumlar arasında işlek bir iktisadî hayatın doğduğu bu çevreye "Marmara İktisadî Ünitesi" demiştik: ***Belleten***, No: 51, s. 499.

204 Böyle mahalleler, buraya ilk yerleşen tanınmış kimselerin ve onların adını taşıyan mescitlerinin isimleriyle adlandırılmışlardır. Bu isimler ve soyadları kurucuların tamamıyla şehir ahalisinden

Bizanslılardan Türklere geçen şehir ve kasabalar, kuşatıldıkları zaman, gösterdikleri mukavemetten dolayı kaçan veya çarpışmada ölenlerden sonra, yeni siyasî hâkimiyete razı olan Hıristiyan ahalinin kale içlerindeki az sayıda mahallelerinden ibaret dar bir iskân sahasına karşılık, Müslüman halkın gelip dolması ile derhal sınırlarını genişletmişler ve kale duvarlarının dışına taşmışlardır. En eski Osmanlı "tahrir defterleri"ne, vakıfnamelere ve bugüne kadar gelen âbidelere göre, hisarların dışındaki boş arazide yeni mahallelerin kuruluşları şuraya buraya hayır sahipleri tarafından yapılan mescit veya camilerin etrafına şahısların evlerini yapmaları şeklinde olmuş görünüyor. Çünkü, ilk zamanlarda bütün bu mahalleler hep ibadet yerlerinin isimlerini almaktadırlar: Muhakkak ki, eski Bizans kasabaları Türkler geldikten sonra içtimaî-iktisadî bünyelerini çok değiştirmekte idiler. Bunda Türklerin göçüp geldikleri Orta ve Doğu Anadolu'daki şehirlerden getirdikleri âdet ve geleneklerin, Türk dinî-millî cemaatlerinin rolü olduğu gibi, yeni siyasî nizamın da tesiri vardı. Yerli Bizans halkı sanat ve ticaretteki önemlerini muhafaza etmekle beraber, yeni geleneklerde de iktisadî hayatın her sahasına karşı şiddetli bir alâka vardı. Meselâ, Bizanslılar devrinde meşhur olan pamuklu dokumacılığı, Türkler geldikten sonra daha çok inkişaf etmiş ve Müslüman zanaatkârlar yetiştirerek bu zanaatı bazı yerlerde onların elinden almış idiler. Şu halde, bu istilâ edilen şehirlerde, aynen eski Selçuklu şehirlerinde olduğu şekilde, kalabalık bir Türk zanaatkârları ve esnafı yeni bir iktisadî unsur olarak ortaya çıkmakta idiler. Derhal cami, medrese, şifahane ve sair müesseseler ve bu müesseseleri yaşatacak vakıflar kurulduktan sonra, kalabalık bir vakıf hizmetlisi ve vakıf hasılatından faydalanan "mürtezika", şehirlerde hiç olmazsa hesaba katılır bir tüketici topluluğu teşkil ediyorlardı. Parasız yemek veren imaret, tekke ve ribatlar doğudan buralara ve uçlarda yeni fethedilen yerlere olan göç akınlarını kolaylaştırmaktaydılar.

Özetle, Osmanlı rejimi temellerinin atılmak üzere olduğu XIII. asrın sonlarında, Selçuklu devrinin Uçlar Vilâyeti ve Batı Anadolu, ekim sahaları ve meraları yönünden yeni bir müstakil Türk köylü kitlesi ile şenlendirildiği gibi, şehir ve kasabalar da eski Selçuklu şehirlerinden göçüp gelen şehirli Türklerin, medrese, tekke ve sair mensuplarının gelip mesken tutmaları, birçok idareci ve hükûmet adamının (bürokrasi) yeni idarelerin hizmetine koşmaları gibi suretlerle çok kalabalık olmuşlar ve bu sahalar Bizans devrine göre iş hacmi ve faaliyeti daha geniş, iktisadî imkânları daha fazla bir muhit oluvermiştir. İşte Osmanlı Beyliği'nin, kuruluşu böyle bir iktisadî temel üzerine dayanmaktaydı.

olduklarını açıkça izah etmektedirler. Meselâ bk. Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları,* Bursa, 1950. Planlardaki mahalle adları ve sonraki anıt listesini inceleyiniz.

b. Siyasî Şartlar

Osmanlıların Türkiye'de yeni bir siyasî rejim kurabilmelerinde Moğol istilâsının doğurduğu uzun karışıklığın bir tesiri olduğu muhakkaktır. Bu suretle meydana gelen hükûmetsizlik ve daimî baskınlar, yağmalar, halka yeni bir hükûmet düzeni arattırıyordu. Ayrıca, doğudan Moğol ve güneyden Memlûk müdahaleleri mahallî anlaşmazlıkları körüklediklerı için, memlekette bir ecnebî aleyhtarlığı da doğmuş bulunmaktaydı. Cimri isyan ettiği zaman, onun, Erzurum istikametinde sefere çıkarak, Moğolları derhal memleketten sürüp çıkaracağını halka ilân etmesi,[205] Baybars (Bundukdâr=Fındıkdar) Anadolu'da Moğollara karşı ayaklanmadan istifade ederek Kayseri'ye kadar geldiğinde, asi uç beyleriyle birleşme teklif ettiği halde, kendisi de başka bir yabancı olduğu için olacak, Türk beylerinin buna yanaşmayışı, Kerimeddin Aksarayî'nin, uzun karışıklık yıllarını tasvir ederken kullandığı dil ve nihayet Moğollar tarafından tutularak Aladağ'a götürülmekte olan Muineddin Pervâne'ye bu yazarın atfettiği ifade, Anadolu'da bir ecnebî aleyhtarlığı uyanmış olduğunu gösteren delillerdir.

Ayrıca, Moğol egemenliğine tâbi olan Selçuklu ailesinden kimselerin prestijleri tamamıyla sarsıldığından, hanedanlık itibarlarını kaybetmiş olmaları ve bu suretle Selçukoğullarının, sultanlık haklarını müdafaa hususunda kendilerine destek olacak içtimaî itibarı memleketin hiçbir köşesinde bulamayışları da yeni rejimin doğmasına az hizmet etmemiştir.

Bizans'ın siyasî zaafı ve Marmara'yla Trakya'nın Türk fetihleri için açık sahalar teşkil etmiş olmaları, yeni bir fatih hanedanın ortaya çıkmasında ve bu yoldan Anadolu'da diğer hanedanların üstünde bir itibar kazanmak suretiyle kendisini Türkiye'nin yeni millî hanedanı mevkiine yükseltebilmesinde önemli etken olmuşlardı. Sarplığı ile meşhur İçel (Kamereddin Memleketi) dağlarına sırtlarını veren Karamanoğullarının Türkiye'nin bu köşesini istilâdan kurtarmaları hariç, Moğollar veya onların umumî valileri, Selçuklu Türkiyesinin her tarafına nüfuzlarını geçirmeye muvaffak olmuşlardır. Yalnız uçlar sahasındadır ki, muhtelif seferlere, İbni Bibî ve Aksarayî'nin kayıtları doğru ise, elde edilen birçok muvaffakıyete rağmen, Moğol-Selçuklu idaresi bir türlü otorite temin edememiş ve "uç etrâki" hep asi kalmışlardır. Uç ümerâlığını ellerinde tutan ailelerden birçok şahsiyet, Selçuklu sultanının veya Moğol valilerinin yaptıkları idamlarla ortadan kalkmakla beraber,[206] buralardaki aristokrat aileler gene de nüfuzlarını devam ettirebilmişler ve neticede kendi başlarına Beylikler halinde ortaya çıkmışlardır.

205 İbni Bibî, *age*, s. 699.
206 Aksarayî, *age*, s. 67 ve 71.

Selçukluların fetih gelenekleri ve uç beylerinin izinsiz sefer açamamaları yüzünden, Türk-Bizans hududunda uzun zaman durgunluk hüküm sürdüğünü söylemiştik. Bu hanedan nüfuzunu kaybettikten sonra, uç ümerâsı arasında henüz hiyerarşinin devam ettiği ve hepsinin uç beylerbeyine (yahut melikü'l-ümerâya) tâbi olmaya devam ettikleri muhakkaktır. Şu halde, Moğolların baskısından uzak kalan ve yerinde anlattığımız üzere içtimaî-iktisadî vaziyeti yönünden Selçuklu topraklarının diğer üç bölgesine üstün olan uçlar sahası memleketi anarşiden kurtaracak olan siyasî hareketin doğmasına daha elverişliydi; bunun başına da hakları ve fiilî iktidarı bakımından ancak uç beyleri geçebilirdi. XIII. asrın son 25 yılı içinde geçen hâdiselerin gözden geçirilmesi de bu hususta bir fikir verecektir. Hakikaten bu sıralarda eski uçların sol-kol beylerbeyliğini elinde tutan Germiyan hanedanı, bu mansıba dayanarak, nüfuzu altındaki yerleri yavaş yavaş muntazam bir devlet haline getirmeye başlamış, yeni fetihleriyle de Ege sahillerine kadar bütün Batı Anadolu'yu hükmü altına almıştı. Aydınoğlu Mehmed Bey, Ege çevresini, bu müstakil devletin bir kumandanı sıfatıyla zaptediyordu.[207] Uçlarda kumandanlıklar hep aristokrat kimselerin ellerinde bulunup, herkesin fethettiği yerin kendisine ait olması lâzım geldiğine dair bir hukuk kaidesi mevcut olduğunu biliyoruz. Onun için, uç beylerbeyleri, mecbur olmadıkça, başka kumandan kullanmayarak, kendi oğullarını askerlerine serdar yapıyorlardı. Selçuklu sultanları, uç beylerinin şahsî nüfuzlarını artıracak rasgele fetihler yapamamaları için, sefer açacakları zaman sultandan izin almaları mecburiyetini koyduklarını, fetholunması istenen kale veya arazi çok mühim ise, sultanın, seferin başına bizzat geçerek veya kendi merkez ordusunu yollayarak, bu gibi fetihleri kendi nâmına yaptırmak suretiyle, uçlarda yeni bir devletin kurulmasına yardım edecek olan büyük kalelerin ve geniş arazinin başka aile elinde toplanmasına engel olmaya çalıştığını yerinde söylemiştik. Germiyan beyi, beylerbeyi iken veya kendi başına bir hükümdar durumunu kazandıktan sonra, bu eski kaideye riayet etmediğinden, ordusunun başına tayin ettiği Germiyan ailesi dışından gelme kumandanlara fethettikleri yerlerin, sonradan bağımsız birer beylik kurduklarını görüyoruz.[208] Şu halde, yerinde de anlattığımız üzere, uçlarda doğması zarurî olan, Türkiye'yi yeniden birleştirme hareketinin Germiyanlılarca tahakkuk ettirilmesi şansı, ailenin bütün fetihlere tasarrufunu sağlayan tarihî kaideden faydalanamayışları yüzünden, ilk hamlede kayboldu. Germiyan beyinin uçlar üzerindeki nüfuz ve salâhiyetlerini zayıflatan diğer bir sebep de, uç beylerbeyliğinden bir ara azledilmiş görünmesidir. Kendilerinden bu

207 İ.H. Uzunçarşılı, "Germiyanoğulları", *İA*, IV
208 İ.H. Uzunçarşılı, *agm*.

vazifeyi Moğol valisi mi, yoksa Selçuklu sultanı mı aldı, ne zaman azlolundular, malûm değildir. Siyasî buhran anlarında, kimin üzerinde olursa, diğerlerine hukukî bir üstünlük vesilesi verecek olan uç beylerbeyliğinin XIV. asır başlarında Karamanoğullarına geçmiş olduğunu sanıyoruz. En eski Osmanlı vekayinameleri bu vazifenin, III. Alâaddin Keykubâd tarafından Osmanlılara verildiğini kabul ediyorlarsa da, bu iddia Karaman ailesinin haklarını inkâr için siyasî bir gayeyle ileri sürülmektedir. Çünkü, Osmanlıların arazisi "Yunan Vilâyetinin uçlarına değil, Dânişmendiye'nin uçları sahasına dahil olduğundan, kendilerine bu sahanın beylerbeyliğinin ancak II. Gıyâseddin Mesud tarafından verilmiş olacağı tabiîdir.[209] Şu halde, Selçuklu hanedanı, Moğol tahakkümüne dayanamayarak memleketi büyük bir karışıklık içinde bırakıp ortadan gittiği zaman, anarşiye son verecek olan yeni bir siyasî gelişme için en elverişli yer uçlar sahası idi ve buranın da daha uygun köşesini Osmanlı Beyliği'nin bulunduğu Eskişehir-Bilecik-Bursa havalisi teşkil ediyordu. Karamanoğulları, Yunan Vilâyeti sahasında Germiyanlılardan nüfuzu almış olmalarına rağmen, uçlara uzak bulunuyorlar, Bizans'ın en güzel şehirleri Osmanlı Beyliği'ne komşu olduklarından başka, iktisaden daha müsait, aynı zamanda Konya ve Ankara yönlerinden gelip İstanbul'a giden yolların da kavşak noktasını teşkil eden yerler gene Osmanlı ailesinin elinde bulunuyordu. Ertuğrul Gazi veya oğlu Osman Bey, "Simre" sultanından uç beylerbeyliğini elde edince, Selçuklu sultanlarının yerine Türkiye hükümdarlığına, hem hukuken hem de en iyi şartlara sahip olması bakımından Osmanlı ailesi en kuvvetli namzet olmuştu.

7- Osmanlı Beyliği'nin Kuruluşu ve Büyümesi

a. Osmanoğullarının kökü

Selçuklu ailesi ve ona dayanan siyasî rejim çöktükten sonra, Türkiye'de yeni bir siyasî hareketin başına geçerek, memleketin içtimaî-iktisadî bünyesini baştan başa değiştiren, siyasî teşkilâtını, devlet hudutlarını Türk tarihinin evvelce görmediği tarzda genişleten Osmanlı ailesinin kökü, eski Osmanlı tarihçileri tarafından; Hazret-i Yâfes neslinden sayılan Oğuz Han'a kadar çıkarılır. Bu iddianın tarihî bir hakikati ifade ettiğini ispat etmeye imkân yoktur. Çünkü, bu aile Anadolu'da siyasî rol oynamaya başladıktan sonra malûm olmuştur. Bu haliyle dahi, ilk zamanları iyice belli değildir. Osmanlılardan bugün bildiğimiz en eski

209 Osmanlı tarihçilerinden Mustafa Âli (*Künhü'l-Ahbâr*, IV, s. 42) ve bilhassa Müneccimbaşı bunun böyle olduğunu sezmişlerdir.

şahsiyet Ertuğrul Gazi'dir. Onun babasını, gene Osmanlı tarihçilerinin çoğu "Süleyman Şah" adında birisi olarak kayıt ediyorlar. Güya, bu kimse, Moğollar istilâ hareketine giriştikleri sırada kabilesiyle batıya göç etmiş, maceralı bir hayattan sonra, Suriye'de Fırat nehrinde boğulmuş, dört evlâdından Ertuğrul ve Dündar, kabilenin kendilerine uyan kısmıyla Anadolu'ya geçip, Selçuklu hizmetine girmişler. Son zamanın tarihçileri artık bu yakıştırma hikâyeyi kabul etmiyorlar.

İlk vekayinamelerden bir kısmının bu şekilde bir izah yolu tutmalarına mukabil, en eski bir ikisinin, Ertuğrul'un babası olarak, Gündüz Alp adında birini kabul etmeleri bazı yeni tarihçileri büsbütün tereddüde sevk etmiş görünmektedir.[210] Doğrusu, mevcut kayıtlar inceden inceye tetkik edilecek olursa, görülecektir ki, Ertuğrul'un babası Gündüz Alp'tir. Kaynakların en eskisi olan ve I. Bayezid devrini yaşamış, belki de I. Murad ve Orhan zamanlarını da görmüş bulunan Ahmedî, *İskendername* adlı eserinde, Sultan Alâaddin'in Bizans üzerine Osmanlılara şöhret verecek olan seferini açtığını ve bu münasebetle uç beylerini emrine topladığını söylerken, sultan, ordusu ile yola düştüğünde, Gündüz Alp ve onunla birlikte Ertuğrul'un kendisine katılmış olduklarını bu arada kaydetmiştir. Destanında, tarih sırası zaruretiyle Osmanlıları sonra yazmak zorunda kaldığından dolayı hayıflanan yazarın, burada, Gündüz Alp'i söyleyerek, Ertuğrul'u ikinci derecede bir şahıs suretinde ifadesinin, Gündüz Alp'in Ertuğrul'un babası olmasından ileri geldiği muhakkaktır. Ancak, Osmanlı ailesinin bu en eski şahsiyeti hakkında fazla bilgisi olmadığı için, yazar bu kadar söyleyebilmiştir.[211] Fatih devri Osmanlı vekayinamelerinde, Osmanlıların tarih sahnesine çıkmasına sebep olan bir olaydan, yani Sultan Alâaddin'in Bizans'a ait Karacahisar yahut İznik kalesini kuşatmış olmasından bahsolunuyor. Bazılarının son Selçuklu sultanı III. Alâaddin Keykubâd olarak düşündükleri, bir kısmının ise ne şahsiyetini, ne de zamanını tayin edemedikleri, bazılarının da I. Alâaddin Keykubâd diye kabul etmek istedikleri bu hükümdar, adı geçen kaleyi almaya çalıştığı sırada, sulh halinde bulunduğu Moğollar, sözlerinde durmayarak yeniden Selçuklu topraklarına girmişler ve yağmalara başlamışlardı. Bu vaziyette, sultan, kalenin zaptı işini Ertuğrul'a bırakmış ve Tatarlara karşı gitmişti. İşte bu esnada, Ertuğrul, büyük bir muvaffakıyet göstererek, kuşatılmış kaleyi aldı ve ortada olan kanun gereğince, hükümdar burayı kendisine mülk olarak verdi. Ayrıca da, taltif mahiyetinde olarak, oğlu Osman Bey'e "tabl ve alem" yolladı.[212] Anlatılmak iste-

210 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 22.

211 Nihad Sami Banarlı, "Ahmedî ve Dâsitan-ı Tevarih-i Mülûk-i Âl-i Osman", *Türkiyat Mecmuası,* VI (1939).

212 Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma* I, s. 64; Mükrimin Halil (Yınanç), "Milli Tarihimize Dair Eski Bir Vesika", *TTEM,* No: 79 (1924), s. 88.

nen hâdiselerin geçtiği devre göre çok sonra sayılan bu kaynakların, I. Alâaddin Keykubâd zamanı vakalarıyla, IIII. Alâaddin Keykubâd zamanı vakalarını birbirlerine karıştırmış olduklarında şüphe yoktur.[213] Hakikaten, bunlardan eski olan Ahmedî[214] ve Yazıcızade[215] vekayi tarihî hakikate daha yakın anlatmışlardır: Moğolların sulhu bozmaları üzerine doğuya sefer açan Alâaddin'dir. Böylece, bu esnada, Bizans'a karşı olan uçun emniyetini Hüsameddin Çoban Bey'in (evvelce uç beylerbeyiydi) oğullarına ve Gündüz Alp ile onun oğlu olması lâzım gelen Ertuğrul'a ısmarlayan, aynı zamanda Karacahisar'ı veya diğer bir Bizans kalesini zaptetmek üzere ordu ile uça gelmiş bulunan da aynı hükümdardı.

Bu iki kaynaktan daha sonra olan Enverî, *Düsturname*'de tarihî hâdiselere destanî bir çeşni vermiş, fakat Osmanlı ailesinin, bir hanedan olarak siyaset sahnesine çıkışı hakkında daha aydınlatıcı bilgi kaydetmiştir. Bu müellif de Osmanlı sülâlesini Oğuz Han'a kadar çıkarmakla beraber,[216] Selçuklu hükümdarı I. Alâaddin Keykubâd ile çağdaş gösterdiği Şah Melik Bey'in iki oğlu Gündüz Alp ve Gök Alp'in, hakiki tarihî şahsiyetler olduklarını, bilhassa Gündüz Alp'in, Ertuğrul'un babası, yani Osmanlıların ceddi olduğunu ortaya koymuştur.[217] Enverî'nin Şah Melik Bey ile iki oğlu hakkında anlattığı destanî hikâye şudur:

Güya, I. Alâaddin zamanında, Bulgar Dağı'nda bir ejderha peyda olur; onun hakkından kimse gelemez. Nihayet, Şah Melik ve iki oğlu ortaya atılarak bu korkunç yaratığa karşı gitmeyi kabul ederler ve Sultan Alâaddin'in kendilerine verdiği askeri yanlarına alıp giderler. Baba ile iki oğul, vahşi yaratığı öldürmeleri üzerine, büyük bir şöhret kazanırlar. Hükümdar kendilerine birçok mükâfat verir. Fakat, edindikleri şöhreti kıskanan Selçuklu ricali onları kötülemeye başlarlar ve hükümdarın gözünden düşürürler. Bunun üzerine, sultan Alâaddin, nerede tehlikeli iş varsa, bu iki kardeşi oraya gönderir. Nihayet, deniz tarafından (Sinop havalisinden olmalıdır) Tatarlar devletin arazisine hücum edince, Sultan Alâaddin, Sultanöyüğü'ne gelerek, Gündüz Alp'i ve kardeşi Gök Alp'i onlara karşı sefere yollar. Tatarlar müthiş bozguna uğrarlar; birçokları esir olur; bir kısmı da gemilerine binip kaçar. Sultanın bu iki kardeşin hizmetlerine mükâfat olarak, ne isterlerse vereceğini söylemesi üzerine bu kardeşler gazâ ile meşgul olmaları için, Sultanöyüğü'nün bulunduğu havaliyi kendilerine

213 Mükrimin Halil de aynı kanaatı ifade ediyor: *Düsturname-i Enverî* (medhal), s. 17.
214 N.S. Banarlı, agm., s. 113.
215 Yazıcızade, *Tevarih-i Âl-i Selçuk Külliyatı*, III.
216 Enverî, *Düsturname-i Enverî*, s. 94. Yayımlayan, yazarın ifadesine göre bir de kütük cetveli çizmiştir.
217 *Düsturname*, s. 78-80.

isterler; hükümdar razı olur ve bu mevkie bundan sonra "Sultanöyüğü"[218] adı verilir.[219] Şu halde, Enverî'ye göre, Osmanlıların ceddinden Eskişehir çevresine ilk uç beyi olan Gündüz Alp'tir ve bu vazifeyi Sinop sahillerine denizden tecavüz eden Tatarlara karşı kazandığı bir zafere mükâfat olarak almıştır.

Yazıcızade'ye göre Gündüz Alp, I. Alâaddin'den evvel de Selçuklu ümerâsındandı ve II. Rükneddin Süleymanşah'a intisap etmiş bulunuyordu. Bu şehzade I. Gıyâseddin Keyhusrev'in saltanatına karşı isyan ederek Konya üzerine yürüdüğü vakit, kendisiyle birlikte başşehre gelen beyler arasında Gündüz Alp de vardı. II. Rükneddin Süleymanşah tahtı ele geçirdikten sonra, bu beyler de hükûmete hâkim olmuşlar ve nüfuzları çocuk yaşta tahta geçmiş olan oğlu III. İzzeddin Kılıçarslan zamanında devam etmişse de, uçun solkanat beylerbeyliği ellerinde olan Yağıbasanoğulları, Rükneddin Süleymanşah'ı tutan beylere karşı evvelce müdafaa ettikleri Gıyâseddin Keyhusrev'i İstanbul'dan çağırarak, İzzeddin Kılıçarslan yerine tahta geçirmişlerdi.[220]

Yazıcızade Ali, I. Alâaddin Keykubâd'ın ahlâkından bahsederken Kastamonu'da oturan Sağ-kol Beylerbeyi Hüsameddin Çoban Bey'in Kıpçak ve Suğdak'a, sultan nâmına yaptığı sefere bir münasebetle temas etmiş, bundan sonra Selçuklu Sultanlığı aleyhine hareket eden Bizans (İznik) imparatorunu cezalandırmak üzere, sultanın uça bizzat gitmeye mecbur olduğunu, fakat bu sırada doğudan Tatar tehlikesi belirmesi üzerine, İznik'e karşı düşen uçları muhafaza vazifesini Hüsameddin Çobanoğulları ile "Kayı'dan Ertuğrul'a ve Gündüz Alp'e ve Gök Alp'e" bıraktığını kaydetmiştir.[221] Yazarın gerek yukarıda ve gerek burada bahsettiği Gündüz Alp'in kim olduğunu bilmediğine şüphe yoktur. Ertuğrul'un adını evvel söylemesi bunu gösteriyor. Bu şekilde, her iki vakada da, yazarca Gündüz Alp adının Osmanlılarla alâkasının farkına varılmadan geçilmiş olması bizce çok önemlidir. Çünkü, bu suretle bu isimlerin Osmanlı hanedanı gayretkeşliği ile kasten ortaya çıkarılmış olması ihtimali kalmıyor demektir. Hele Sultan Alâaddin Tatarlara karşı doğu seferine giderken, uç emniyetinin o sırada uç beylerbeyi olan Hüsameddin Çoban Bey'e bırakılmış olmasının ifadesi, "Gündüz Alp'le Ertuğrul ve Gök Alp'in" onların maiyetinde gösterilmesi, Osmanlı kaynaklarının

218 "Sultanöyüğü" hakkındaki bu izah tarzını biz yakıştırma buluyoruz. Yolların kavşağı ve Bizans ile Konya'nın en yakın temas noktası bulunan Eskişehir çevresinin, vergi geliri ve siyasî önemi bakımından, ne sağ-uç, ne de sol-uç beylerBeyliklerine ait olmayıp, hep sultanın Divan dairesine bağlı olarak idare olunan bir uç arazisi olduğundan, bu adı almış olduğu besbellidir.

219 *Düsturname*, s. 80.

220 İbni Bibî Rükneddin ile Tokat'tan gelenlerden yalnız üç kişinin adını veriyor ki, bunlar Nuh Alp, Emîr Mende ve Toz Bey'dir: Bk. *age*, s. 75. Halbuki, Yazıcızade bu isimler yanında, Gündüz Alp'inki dahil, daha beş beyden bahsediyor: Bk. Yazıcızade, *age*, s. 61.

221 Yazıcızade, *age*, III, s. 218.

hanedanı yükseltmek için bu vazifenin Ertuğrul Bey'e havale olunduğu yolundaki iddialarının aksine olarak, uçların idaresi hususundaki Selçuklu geleneklerine ve tarihî vakalara tamamıyla uygundur.

I. Alâaddin Keykubâd devrinden sonra, Gündüz Alp ve oğlu Ertuğrul'un hayatını takip edemiyoruz. Esasen bundan kısa bir zaman sonra, Anadolu Moğol nüfuzuna girmiş ve bu hâdisenin peşinden de, Moğol-Selçuklu hükûmet nizamına karşı isyanlar başlamıştı. Karaman-Alâiye-Karahisar-ı Devle (Afyon) hattı etrafı, önceleri, bilhassa Karamanoğlu'nun ve bazen Moğollara karşı gelen Konya sultanlarının teşvikleriyle daimî surette isyan halindeydi. Malûm olduğu üzere Alâiye-Isparta-Karahisar-ı Devle-Kütahya sınır boyu hattı, Selçuklu uçlarının sol kanadını teşkil ediyordu. Moğol-Selçuklu idaresine karşı ayaklanan yerler buralardı. Uçların sağ kanadı olan Sinop-Kastamonu-Çankırı-Eskişehir hattı etrafı hükûmete daha itaatli görünmekte ve buralarda daimî isyanlardan hiç bahsolunmamaktadır. XIII. asrın ortalarından sonra, yani, sol-kol uçların Moğol-Selçuklu idaresine karşı ayaklanma halinde bulundukları devirlerde, daha ziyade uçların sağ kanadı tesirinde olduğu anlaşılan Ankara ve çevresi ile Eskişehir'e kadar uzanan, oradan İznik'e giden yol etrafı da tamamıyla sakin görünmektedir.

En eskileri de dahil olmak üzere, ilk Osmanlı vekayinameleri, uçta gazâ etmek için Selçuklulardan vazife alan Osmanlı ailesinin (belki de Enverî ve Yazıcızade'nin kaydettikleri üzere Gündüz Alp ve kardeşi Gök Alp'in) işle bu oldukça sakin olan çevrede, Ankara arazisinde, yerleşmiş olduklarını ifadede müttefiktirler. Yani, bunlar Ankara'ya vali (melik veya subaşı) tayin edilmediklerine göre, gayet tabiî olarak, bu vilâyete tâbi bir saha (köyler grubu) kendilerine, malikâne kaydıyla maaş olmak üzere, tahsis edilmiş olacaktır ki, burasının Ankara güneyinde Karacadağ olduğu rivayeti yaygındır. Ahmedî ve Enverî I. Alâaddin Keykubâd'ın, Gündüz Alp ve kardeşine, Tatar seferindeki hizmetlerine karşı, Sultanöyüğü denen yeri vermiş olduğunu söylüyorlar. Söğüt ise, sonradan Ertuğrul tarafından zaptolunmuştur.[222]

Özetle, bu hususta tarihî hakikat olarak görünen şudur ki, Gündüz Alp ve oğlu Ertuğrul Bey, Selçuklu beyi olarak, Ankara havalisinde bir iktâ veya malikâneye sahiptirler; bunun karşılığında da, İznik-İstanbul doğrusuna düşen uçta vazife görüyorlardı.[223] Yerleştikleri bölge icabı büyük bir ihtimalle Hüsameddin

222 Enverî, *age*, s. 80; N.S. Banarlı, agm., s. 114.

223 İ.H. Uzunçarşılı, Gündüz Alp ve Ertuğrul'un sözünü etmeksizin, bunların kabilesi sayılan Kayıların, I. Alâaddin tarafından ya Harput yahut Pasinler'deki (Erzurum'un doğusunda) Sürmeli Çukur'dan Ankara'ya yakın Karacadağ'a iletildikleri ihtimali üzerinde duruyor (*Osmanlı Tarihi,* I, s. 22, not: 2); hakikaten bu hükümdar, bazı vilâyetlerde, Divana değil de, sultanın şahsına bağlı olarak, aristokrat ailelerden, "melik" unvanlı ve oldukça serbest

Çobanoğulları'nın uhdesinde olan sağ-kol uç beylerbeyliğine tâbi bulunuyorlardı.[224]

Osmanlıların XIII. asır sonlarına kadar buralarda meçhul kalmalarına başlıca sebep, şüphesiz, kendilerinin müstakil uç beyi olmamaları ve bu hususta Çobanoğullarının emrinde bulunmalarıdır. Meselâ, sol-kol uç beylerbeyliğini ellerine geçiren ve "emîr-i kebîr"[225] unvanını da taşıyan Alişîroğulları (Germiyanoğulları) bile, ancak uçlarda geçen isyanlarda, mevkileri icabı oynadıkları mühim rol sayesinde bize malûm olmaktadırlar. Ayrıca, hükümdar kendisinin bulunmayacağı mühim fetih seferleri için, uç beylerbeylerine müsaade etmediği gibi, onların da kendilerine tâbi olan küçük uç beylerine, bulunduktan sahayı Bizans'tan toprak alarak serbestçe genişletme arzularına iyi gözle bakamayacakları bellidir.[226] İşte bizce Osmanlıların Ankara civarında uzun müddet meçhul kalmalarının iki mühim sebebi bunlardır. Tabiatıyla, diğer bütün uç beyleri de aynı durumdaydılar. Moğol-Selçuklu hükûmet idaresi, devletin her tarafında olduğu gibi uçlarda dahi otoritesini kaybettikten sonradır ki, bütün uç ümerâsı gazâ etmede kendilerini serbest hissetmişler, mühim fetih hareketlerine başlayarak tarih sahnesinde meşhur olmuşlardır.

Kısacası, Osmanlı ailesinin kökü ancak I. Alâaddin Keykubâd devri ümerâsından Gündüz Alp'e kadar çıkmakta ve Şah Melik adında birisinin de bu aileden olduğu bir ihtimal halinde belirmektedir. Şah Melik ile oğulları Gündüz Alp ve Gök Alp, Enverî'nin destanî bir tarzda anlattığı üzere, I. Alâaddin zamanında doğudan mı geldiler, yahut Yazıcızade'nin dediği gibi, Gündüz Alp daha evvel, yani II. Rükneddin Süleymanşah ile Tokat tarafından gelen ve bu hükümdarın ümerâsı bulunan şahsiyetler arasında mı bulunuyordu, bunlar meçhul kalmaktadır. Gündüz Alp, ister Artukoğulları sahasından, ister Tokat'tan gelmiş bulunsun, I. Alâaddin Keykubâd zamanında, Ankara çevresinde bir "iktâ" yahut "malikâ-

durumda olan valilerden kafa tutanları yerlerinden alarak, Orta Anadolu'da veya uçlara yakın vilâyetlerden birisinde kendilerine malikâne veya mukataa vermek suretiyle oturmaya memur etmekle, "melik-vali"den boşalan vilâyeti ise "Divan dairesi"ne katmaktaydı. Şu halde, Kayılar değil de, kökü bu kabileye dayandığı için asil olan Gündüz Alp böyle "melikliği" elinden alınan bir prens-valinin beylerinden olarak Karacadağ yanında küçük bir iktâ yahut malikâne almış olabilir. Fakat Yazıcızade Gündüz Alp'i II. Rükneddin Süleymanşah'ın beylerinden olarak gösterdiğine göre, I. Gıyâseddin Keyhusrev ikinci defa tahta geçince, merkezden uzaklaştırdığı büyükler arasında belki Gündüz Alp de bulunmuş olmalı.

224 Nitekim Yazıcızade de böyle kaydetmiştir.

225 Aynı unvanı sağ-uç beylerbeyliğine sahip plan Hüsameddin Çobanoğulları'nın da taşıdıkları görülüyor: Mehmed Behçet, *Kastamonu Âsar-ı Kadimesi*, s. 108 (bu tabir, 626 hicrî tarihli bir vakfiyede Melikü'l-ümerâ Mehmed Bey'in unvanı olarak geçiyor).

226 Uçtan arada bir hücuma uğrayan herhangi bir Bizans kalesi beyi, beylerbeyine veya, daha iyisi, sultana yılda bir miktar para vererek bu türlü hücumlardan kurtuluyordu.

ne" alarak oraya çekilmiş, Hüsameddin Çoban Bey evlâdının idaresinde bulunan sağ-kol uç beylerbeyliğinin sol kanadında İznik (ve 1261'den sonra İstanbul) İmparatorluğu'na karşı hududu muhafaza vazifesini üzerine almıştır. XIII. asrın ortalarında, Gündüz Alp'in öldüğü ve uçlarda hüküm süren kaide gereğince, yerine oğlu Ertuğrul'un geçtiği görülüyor. Fakat, bunun tarihini katî surette tesbit etmek mümkün değildir. Ertuğrul Bey zamanında, Eskişehir ve Karahisar-ı Devle'den (Afyonkarahisarı) başlamak üzere, Antalya'ya kadar bütün sol-kol uç sahası ile İçel (Kamereddin Memleketi ve daha sonra Karaman) dağlık bölgesinin Türkmen halkı Moğol-Selçuklu hükûmet idaresine karşı isyan ederek bir daha itaate yanaşmamışlardır. Selçuklu prensleri veya ümerâsı Moğol nüfuzuna karşı ayaklandıkları zaman, bu sahanın halkı daima kendilerine yardım ediyorlardı. Sağ-kol uç ümerâsı ve halkı hükûmete itaatli görünmektedirler. Bu mühim hâdiselerin geçmekte olduğu sıralarda, eski Selçuklu uç teşkilâtını bozduğu anlaşılan Moğol-Selçuklu idaresinin, sol-koldaki asi beylere karşı sağ-kol tarafının itaatli ümerâsını kendilerine destek yapmak istedikleri ve bu gayeyle de onları ödüllendirmiş oldukları sanılır. Herhalde Ertuğrul Bey ve 1280 sıralarında onun yerine geçen Osman Bey de, aynı suretle, itaatkârlıkları sayesinde bu durumdan bir hayli faydalanmış olabilirler.[227] Bazı kayıtlara göre, Osman Bey babası namına uçtaki gazâ vazifesini, yani ordusunun idaresini eline aldığında, Ertuğrul Bey, diğer oğlunu yanına alarak Ankara'ya (tabiî, malikâne-yurtlukları olan Karacadağ'a) gitmişti.[228] Bu hal gösteriyor ki, Osmanlı beyleri uçta sırf askerî vazifeleri icabı durmakta ve sürekli olarak gene Karacadağ'da oturmaktaydılar. Osman Bey, Eskişehir ile İnönü arasındaki bölgede, bir taraftan Yenişehir ve Bursa, diğer taraftan Bilecik ve İznik üzerlerinden Marmara kıyılarına, dolayısıyla asıl Bizans'a yönelen uç fetih sahasını tamamıyla kendisine ayırmış bulunuyordu. Germiyan uç beyini kıskandıran ve sol uçta olmasına rağmen, belki de Marmara doğrusuna beslediği arazi açma emellerine set çeken bu durumun, Osman Bey'e veya babası Ertuğrul'a hangi Selçuklu hükümdarı tarafından sağlanmış olduğu iyice belli değildir. Fakat, İnönü çevresinde uç beyliğine ilk tayin edilen şahıs, öyle görülüyor ki, Gündüz Alp veya oğlu Ertuğrul'dur; belki de Gündüz Alp, Kıpçak seferinden sonra bu vazifeye Çoban Bey'in tavsiyesiyle I. Alâaddin Keykubâd tarafından tayin olunmuştur. Şüphesiz, Ertuğrul, uçta babasının yerine vekil olarak bulunuyordu.

227 Eski Osmanlı kaynaklarının ilk Osmanlı beylerine atfettikleri Sultan Alâaddin'e karşı olan son derecede itaatli tavır şüphesiz buradan bozmadır.

228 Oruç bin Âdil, *Tevârih-i Âl-i Osman* (F. Babinger yayımı), s. 7 ve 82'de değişik ifade şekli.

b. Osmanlıların etnik vaziyeti

Eskiden beri Osmanlı ailesi Oğuzların Kayı boyuna mensup küçük bir kolun reisi sayılagelmiştir. Hattâ, bu inanışa göre Ertuğrul ve oğlu Osman kabilenin başında idiler; bu küçük içtimaî topluluk bütün gelenekleriyle uçta yaşıyordu. Yazıcızade ile başlayan bu kanaati sonraki vekayinameciler münakaşasız tekrarlayıp durmuşlardır. Fakat zamanımızın tarihçiliği için, "böyle yarı göçebe, küçük bir aşiret, devrine göre, daha başlangıçta yerleşik ve ileri, medenî bir içtimaî temele dayanan, tarihî akış içinde mühim bir tekâmülde sayılan bu büyük devleti nasıl kurabilmiştir" diye halli güç bir mesele ortaya çıktı. Gerçi küçük aşiretlerin de büyük imparatorluklar kurdukları tarihte az görülen hâdiselerden değildir. Fakat bu gibi siyasî teşekküllerin, kendilerini yaratan aşiret geleneklerini ve müesseselerini yıkarak, büyük bir inkılâp yapmaları şöyle dursun, aksine, aşiret devletçiliğini daha ziyade ilerleterek meydana geldikleri malûmdur. Meselâ, aşiret hayat ve geleneklerine dayanan Cengiz ve Timur imparatorlukları, en yüksek devirlerde bile, step karakterlerinden ve aşiret gelenekleri tesiri altında kurulan siyasî idare tarzlarından kendilerini kurtaramadılar. Bunlarda yerleşik cemiyetlerdeki hiyerarşi değil, aşiretler hiyerarşisi her şeye nizam veriyordu. Yani, göçebe bir topluluk düzeninin ifadesi plan bu siyasî teşekküller, yerleşik ve medenî topluluklar üzerine zorla oturdukları için, ömürleri çok kısa olmuş, böyle devletler kendilerini yaratanlarla veya onların peşi sıra dağılıp gitmişlerdir. Halbuki, Osmanlı Devleti, ömrünün hiçbir devrinde, herhangi bir aşiret hayatının veya geleneklerinin tesirini hissetmemiş, hattâ göçebelik ile alâkası, sırf uçlardaki askerî teşkilâtında Türkmen boylarından insan kaynağı olarak istifade etmiş olmaktan ibaret kalmış, Anadolu Selçuklu rejimindekinden daha ileri müesseseler kuran, köy, kasaba ve şehir hayatını daha da ilerleterek siyasî bir kuvvetin ifadesi haline getiren çok ileri bir rejim olmuştur. Şu halde, Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılmasından sonra, Türkiye'de yeni bir siyasî-içtimaî hamleye önayak olan Osmanoğullarının üstün muvaffakiyetleriyle tekrar kurulan devlet, gerek karakteri ve gerek her türlü müesseseleriyle birlikte, ileri bir şehir kültürünün ifadesi olduğuna göre, bu netice Osmanlı ailesinin fiilen bir aşiretin başında reis olduğu ve dolayısıyla yarı göçebe bulunduğu hakkındaki rivayetlerle tam bir tezat teşkil etmektedir. Hammer, Zinkeisen, hattâ Jorga gibi artık bugün eski sayılan Avrupa tarihçileri bu mesele üzerinde fazla durmamışlardır.[229] Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu hakkında ilk ciddî inceleme eserini yayımlamış olan Gibbons'tan bu tarafa, yerli ve yabancı birçok ilim adamı Osmanlıların aşiret beyliği durumu ile kurdukları

229 Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi,* I, s. 76 ve devamı.

devletin şehir kültüründen doğmuş olması hali arasındaki çelişkiyi açıklamaya çalışmaktadırlar. Fakat, Ertuğrul ve Osman Bey zamanlarında Osmanlı ailesinin, hâlâ aşiretin başında olarak, yarı göçebe hayat sürdüğü hakkındaki rivayetin herkesçe hakikat gibi kabul edilmiş olması ve devlet müesseselerinin de en ileri bir kültür ifadesi olduğunun pek aşikâr bulunması, yazarları birtakım görüşler ileri sürmeye sevk etmiştir.[230] Burada biz bu uzun ve birçoğu yanlış olan fikirlerden bahsetmeye lüzum görmüyoruz. Yalnız şunu söylemek lâzımdır ki, Osmanlı Beyliği'nin ilk kurucuları olan Osman ve babası Ertuğrul, bütün idare ve siyaset usullerine vâkıf birer Selçuklu devlet adamıydılar. Bunların fiilen aşiret beyi imiş gibi kabul olunmaları, Osmanlı Devleti'nin doğuşuna esas olan tarihî şartların yanlış tasavvur edilmesine sebep olmuş bulunmaktadır. Halbuki, yerinde bahsettiğimiz üzere, asırlardan beri yerleşmiş bulunan "Türk uç geleneği" âdeta bir mektep halinde kaidelere bağlanarak, devlet bünyesi içinde yerini almış ve uç beylerinin yetişme usulü kanunlaşmıştı. Bu vaziyete göre, uç beyliği, şurdan veya burdan gelip uçtaki Türk-Rum iktisadî münasebetlerinin yarattığı refahtan faydalanmak üzere yaylalara konan aşiretlerin basit reislerine değil, eskiden beri tanınmış aristokrat ailelere veriliyordu. Belki bunlar da asaletlerini başlangıçta kabile reisliğinden almışlardı; fakat, uç beyliği (ki, verâseten intikal ediyordu) yaptıkları zamanda, birer şehirde oturmaktaydılar ve uç sahasında malikâne suretinde arazileri vardı. Bu arazi içinde oturan bütün Müslüman ve Hıristiyan halktan alınan vergi hasılatı kendilerine ait bulunuyordu. Selçuklu rejimi zamanından beri rical, muhitlerinin iktisadî faaliyetine katılarak, bizzat ticaret etmekteydiler. Büyük şehirlerde, han, hamam ve dükkân, işlek yollarda kervansaraylar tesis etmek, ricalin bu türlü teşebbüslerinin ifadesidir. Geniş köy gruplarına "iktâ üzerine" sahip olan ümerâ da buralarda fazla koyun besletiyorlardı. Uç çevresindeki Türkmenler, Rum müşterilerine kolayca hayvan sürüleri beslemekteydiler; yayla hayatı, bunun için kârlı ve zevkli oluyordu.

Şu halde, uç beyleri çok müsait otlaklarında (meralarda) şüphesiz bol hayvan beslemekteydiler. Hattâ, Osmanlılarda bu gelenek II. Mehmed devrine kadar sürmüş, Bursa civarında hassa koyun sürüleri beslenmesi âdeti bu şekilde devam edip durmuştu.[231] Herhalde ilk vekayinamelere Osmanlıların aşiret hayatı yaşadıkları şeklinde bir rivayetin geçmesi bu sebepten ileri gelmiş olsa gerektir.[232] Süvarilerin, atlarını çayırlatmak üzere, belli zamanlarda otlağa çıkmaları, Os-

230 Bu hususdaki başlıca fikirleri Prof. F. Köprülü şu makalesinde özetlemiştir. Bk. "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, No: 28 (1943), s. 220-303; kendisi de yeni fikirler ileri sürüyor.

231 Bursa Müzesi, Bursa Şer'iye sicilleri.

232 Osmanlılara aşiret hayatının yakıştırılmasında onları asil göstermek gayreti de olabilir.

manlı padişahlarının yazın meşhur yaylalara istirahata ve av yapmaya gitmeleri de bu rivayetin doğmasına sebep olmuş bulunabilir.[233] O halde, Osmanoğulları, eğer Kayı boyuna mensup iseler, çok eski devre ait olacaklardır ve beyliğin kuruluşu sırasında bu aile Selçuklu ümerâsından olup, kendileri için bir aşiret (veya yarı göçebelik) hayatı katiyen bahis mevzuu değildir.

Ayrıca, ister tarihî hakikat, olsun, ister aslı olmayıp ancak rivayet şeklinde bize kadar gelmiş bulunsun, en eski Osmanlı vekayinamelerinde anlatılan bir sürü olay arasında Osmanlıların reisi oldukları aşirete atfolunan bir tek hâdise bile mevcut değildir. Meselâ, kendilerine lâzım olan askerleri tamamıyla çiftçi halktan ücretle tuttukları hususunda ve ilk fethettikleri şehirlere gelip yerleşen halkın evvelce de şehirli bulunduklarında bütün kaynaklar aynı ağzı kullanıyorlar. Hattâ uzun zaman, Osmanlılara, muhtaç oldukları devlet adamlarını veren büyük aristokrat aileler de tamamıyla şehir muhitlerine mensuptular ve hiçbirisi, üzerinde –ne isim, ne sıfat olarak– bir aşiret hatırası taşımıyordu. Bunlar, ilk sıralarda, şüphesiz Ertuğrul veya Osman Bey'in maiyet memuru idiler, yahut da diğer uç beylerinin maiyetinden ayrılıp gelmiş bulunuyorlardı. Hele, Bursa, zaptolunur olunmaz, ilk defa şehre giren askerlerden ileri gelenlerin, geniş ölçüde arazi (arsa) spekülasyonu yaparak, bunları vakfetmeleri sayesinde, bu gibilerin hepsini ismen tesbit edebiliyoruz ki, içlerinde hiçbir aşiret mensubu yoktur. Türkler girer girmez şehrin birdenbire büyümesi dolayısıyla, kurulan ilk mahalleler –ki birer mescit etrafında toplanıyorlar ve bu mescitleri yapanların adlarını taşıyorlardı– dahil, bize mahallelerin kurulmasında önayak olmuş bulunanların kimliklerini getirmekte olup, bu şahıslar dahi aşiretlerden değil, başka şehirlerden gelen kimselerdi.

Görülüyor ki, Osmanlıların reisi olabilecekleri bir "Kayı" aşiretinin veya diğer bir kabilenin mevcudiyeti tamamıyla hayal ürünüdür ve böyle bir varlığı kabul etmemiz için en ufak bir iz veya tarihî delil mevcut değildir.[234] Zaten, eğer Osmanlılar XIV. asrın başında da hâlâ küçük bir aşiretin reisi durumunda bulunsalardı, bir tarafta büyük bir aile oları Candaroğulları, diğer tarafta Sâhib Atâoğulları ve Germiyanoğulları dururken, kendilerine ne Moğollar, ne de Selçuklu sultanları tamamıyla İstanbul'a karşı olan en mühim bir sahanın uç beyliğini (uç geleneği karşısında) asla veremezlerdi.

233 Rumeli'de devamlı fütuhat seferleriyle uğraşan Osmanlı hükümdarları sık sık da yaylalara yaz safası sürmeye çıkmaktaydılar ve vekayinamelerde buna dair hayli çok kayıt vardır.

234 F. Köprülü, Osmanlıların ilk beyliklerini aşiret reisi sıfat ve salâhiyetiyle kurdukları hakkındaki meşhur destanî rivayetin esassızlığını ifadeye bir türlü razı olmamakla beraber, varlığına ait en ufak bir iz dahi bulunamayışındaki garabeti de kaydetmekten kendini alamamıştır: "Agm", *Belleten*, No: 28, s. 303.

Ertuğrul Bey'in ve Osman Bey'in maiyetlerinde hizmet eden askerî şeflere gelince, bunların bu beylikteki hizmet usulünün, Selçuklu rejimi zamanında mevcut olduğunu bildiğimiz gelenekler dairesinde düzenlendiği muhakkaktır. Yani, Osmanlı ailesinden olan uç beyi, diğer Selçuklu ümerâsı gibi, "nöker" ve "kul"dan ibaret şahsî bir kuvvete malikti ki, buna maiyet demek mümkündür.[235] Bilhassa nökerler, tamamıyla Türklerden ve tercihen Türkmen aşiretlerinden ücretle tutulmuş olduklarından, bunların şefleri (meselâ Samsa Çavuş, Abdurrahman Gazi, Aykut Alp ve sair...) de herhalde Osmanlıoğullarına intisap etmişlerdi. Fakat bu, Osmanlı siyasî hayatında aşiret içtimaî topluluklarının rol oynadığı mânâsında olmayıp, onlar şahısları adına hizmete girmiş durumda idiler ve ihtimal muharebeye hazırlayacakları kuvvetleri de daha çok emniyet edebilecekleri kendi aşiretleri adamlarından sağlıyorlardı.[236] Bunlar, zaferlerden ganimet elde ettikleri gibi, fetholunan yerlerden timar da almakta, bu suretle devletin daimî askerleri arasına girmekteydiler. Şu halde, Osmanlı Beyliği'nin Türkmen aşiretleriyle yegâne münasebeti, onlardan lüzumunda ücretli asker tutmasından ibaret bulunuyordu. Bir de, Hıristiyanlardan zaptolunan arazinin yaylacılığa elverişli, otu suyu bol sahalarına en çok rağbet eden bu Türkmen aşiretleriydi. Fakat, ilk zamanlarda, Osmanlı Beyliği'nin topraklarına civar olan Bizans arazisinde, şehirlerin ve kasabaların çok sık oluşu dolayısıyla, buralar fetholunduğu zaman, bilhassa Türk şehir ahalisi tarafından iskân olunduklarından başka, medrese, tekke, imarethane tesislerine çok ehemmiyet verilmesi sayesinde, bir hayli ulemâ ve şeyh buralara gelip yerleşmekteydiler. İlk Osmanlı memur kadrosunu tamamıyla bunlar teşkil ediyorlardı. Yalnız Osmanlılar değil, onlara komşu olan diğer uç beyliklerinin hepsi de, siyasî kadroları açısından yerleşik hayatı, bilhassa şehir topluluklarını kendilerine destek yapmışlardı. Bunların, XIII. asrın sonlarından itibaren Batı Anadolu'da tahakkuk ettirmeye muvaffak oldukları süratli fetihler dolayısıyla, ellerine geçen geniş topraklarda tutunabilmeleri için, otlu sulu, yaylacılığa müsait olan topraklara muhtaç bulunan bu kolay hareketli göçebe Türkmenlerin buralara gelip yerleşmeleri hususunda teşvikte bulunma-

235 Osmanlı teşkilâtında ümerânın kendi şahsî masraflarıyla besledikleri askerî kuvvete ve "daire halkı"na, "kapı" adı verilmektedir; belki de bu tesir eski rejimden kalmıştır. Selçukluların son zamanlarında, ümerânın köleden çıkma daire halkına "kul" ve ücretle Türklerden tuttukları şahsî askerlerine "nöker" deniyordu. Osmanlılarda ise, kullara "iç kapı halkı" ve "nökerler"e de "dış kapı halkı" denmiştir.

236 Gerektikçe herhangi bir aşiretin ileri gelenlerini kesimli bir ücret mukabilinde kendi kabileleri arasından askerî kuvvet toplayarak, sefer veya kale muhafızlığı gibi vazifelere yollama geleneğinin XVI. asırda bile devam ettiğini birçok örneğiyle görüyoruz. Bunlar, kendi kabilelerinden devletin takdir ettiği gündelik ücretlerle tuttukları insanları istenen şekilde teşkilâtlandırarak muntazam kuvvetler halinde getiriyorlardı; bir bölük 50 kişilik olup, başındaki kumandana "bölükbaşı" adı verilmekteydi.

ları lâzım gelmekteydi. Yukarıda dediğimiz gibi, ordunun ihtiyacı olan erleri de bunlardan ücretle veya timar verme ve sair istikbâl vaatleriyle tutuyorlardı.

Bu beyliklerin içlerinden yalnız bir tanesi vardı ki, kuruluşundan itibaren göçebelere dayanmış, bütün hayatı boyunca da göçebe karakterli bir devlet olarak ömür sürmüştür. Bu siyasî teşekkül, Osmanlılara rekabetiyle meşhur olan Karamanoğulları Beyliği'dir. Selçukluların başşehri Konya ve çevresindeki arazi üzerinde kurulan bu beylik, siyasî bakımdan ve belki de jeopolitik durumundan dolayı, kendisini Selçukluların vârisi sayıyordu. İşgal ettiği toprakların sınırları göz önüne alınırsa, görülecektir ki, eski rejimde idarî yönden daima sultanın Divan dairesini teşkil etmiş bulunan Konya veya "Yunan Vilâyeti" toprakları Karaman Beyliği topraklarının hemen hemen aynı gibi bir durumdadır. Binaenaleyh, bu sahalarda o zaman Akşehir, Konya, Aksaray, Niğde, Kayseri gibi Türkiye'nin en mühim şehirleri bulunmasına rağmen, bu beyliğin siyasî müesseseleri tamamıyla göçebeliğin tesirinde bulunmaktaydı ve saydığımız şehirler, Cengiz veya Timur imparatorluğunda olduğu gibi burada da siyasî bünye içinde iğreti duruyorlardı.

Böylece, Karamanoğullarının hükûmet sisteminde aşiretlere dayandıklarını tafsilâtıyla bilmemize mukabil,[237] Osmanlılar gibi uçlardaki diğer Beyliklerin de göçebe Türkmenlere istinat etmiş olmalarına ait ancak rivayetler mevcuttur. Bütün tarihî deliller, onların da Osmanlılar gibi yerleşik bir hayatın, özellikle şehir kültürünün birer ifadesi olduklarını göstermektedir. Onun için, uç sahasında teşekkül etmiş olmasına rağmen, Osmanlı Beyliği'ni tamamıyla yerleşik hayatın ve ileri bir şehir kültürünün yarattığını ve inkişaf ettirdiğini kabul etmek en doğru yoldur.

c. Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu

Selçuklu rejiminin normal zamanlarında, uçların, sağlı ve sollu, iki "uç beylerbeyi" idaresinde olduğu ve aristokrat ümerânın bizzat yapacakları fetihlerden elde edecekleri toprakların kendilerine ait olması lâzım geldiği hakkındaki geleneğin hukuk prensibi haline gelmiş bir kaide olduğu, binaenaleyh, düşman arazisi üzerine sefer açılmasının hükümdarın müsaadesine bağlı bulunması dolayısıyla, Selçuklu hükümdarı seferin başında bulunma imkânına sahip olmadığı takdirde, uç beylerbeyinin, yeni topraklar elde ederek, devlet merkezi aleyhine fazla kuvvetlenmemesi için, uç ordularına bu müsaadeyi vermekten daima çekinildi-

237 Karamanoğullarının kuvvetini teşkil eden ve bu beylikte büyük nüfuz sahibi olan Türkmen, hattâ Moğol ve Tatar köklü kabileler hakkında eski vekayinamelerde pek çok kayıtlar vardır; meselâ bk. İdris-i Bidlisî, Heşt Behişt, Nuruosmaniye Ktp., yazma No: 3209 vr. 79a, 140a.

ğini ifade etmiştik. XIII. asrın son yarısı içinde Selçuklu ailesinin hükümranlığı yerine Moğol-Selçuklu rejimi kaim olmaya başlayınca, çıkan isyanlar yüzünden "uç" teşkilâtı bozulmaya yüz tuttu. Çünkü, Divanı kendileri teşkil ve sultanın otoritesini kırarak Türkiye'yi bu Divan eliyle idare etmeye çalışan Moğollar için, uç beylerbeylerinin Konya sultanına bağlı kalmaları geleneği bütün Türkiye'nin Tebriz'e tâbi bir vilâyet haline getirilmesine mühim bir engel teşkil ediyordu. Hükûmet merkezine itaat etmemeye başlayan uç beyleri, Bizans topraklarına yapacakları seferler için de, Konya'ya danışmaz oldular. Bütün Batı Anadolu'nun, Selçuklu hükûmetinin en perişan zamanında fetholunmasının sebebi şüphesiz buydu.[238] Şu halde, aynı sıralarda Eskişehir ile İnönü arasında uç beyliği vazifesi gördükleri malûm olan Osmanlılar da, diğer beyler gibi, harekete geçerek Bizans kalelerini zaptetmeye başlamışlardı. Eski vekayinamelerin birbirlerinden alarak kaydettiklerine göre, ilk Osmanlı seferine sultan Alâaddin (hangisi?) bizzat gelmişti; Karacahisar'ı birlikte kuşattılar; fakat Moğolların Ereğli'ye hücum ettiklerini duyan sultan, harbin idaresini Osman Bey'e terk ederek, Tatar yağmacılarını defetmeye gitti. Osman kaleyi almaya muvaffak olduğundan, sultan bu kaleyi ve etrafındaki araziyi kendisine verdi; beyliğine alâmet olmak üzere tabl ve alem ile birtakım hediyeler yolladı.[239] Neşrî meseleyi biraz farklı anlatıyor: Osman Bey İnegöl'e hücum ettiğinde, Karacahisar tekfuru bu kaleyi savunanlara yardım etmişti. Germiyanoğlu da, Osman Bey'i kendisine rakip gördüğünden, Bizans tekfurlarını ona karşı teşvik ediyordu. Bu hale canı sıkılan II. Alâaddin (?) 1286 yılında Eskişehir'i Osman'a verdi.[240] O, bura halkını toplayarak, Karacahisar'ı zaptetti ve ganimetin beşte birini sultana yolladı.[241]

En eski kaynak olan Ahmedî ve ondan sonra gelen Enverî, Osmanlı ailesinin, Bizans yakınında bir bölgeye uç beyi tayin olunup, XIII. asrın sonlarında, diğer uç beyleri gibi, kendi başına bir beylik haline gelmesi hâdisesini tarihî hakikate daha uygun anlatmaktadır.[242] Hattâ, nisbeten sonra olmakla beraber, en ciddî Osmanlı müellifleri sayılan Solakzâde ve Müneccimbaşı gibileri de, tarihlerinde bu hususa ehemmiyetle dikkati çekiyorlar. Bunlara göre, Gündüz Alp ve oğlu Ertuğrul, I. Alâaddin Keykubâd tarafından evvelâ Ankara civarında Karacadağ'a

238 Müneccimbaşı, Selçukluların yerine beyliklerin kuruluşunu anlatırken, bu ciheti açıkça izah etmiştir: Bk. *Sahaifü'l-Ahbâr*, III, 32 ve devamı.

239 Âşıkpaşazâde (İstanbul yayımı), s. 8.

240 İbni Kemal, Eskişehir'i Osman'a verenin II. Gıyâseddin Mesud olduğunu söylüyor ki, daha doğru olmak lâzım gelir. Çünkü, diğerleri de 687 hicrî tarihini veriyorlar: İbni Kemal, *age*, vr. 42a "Sultan Gıyâseddin Mesud bin Keykâvus'un Osman'a muhabbeti artup" Eskişehir'i de kendisine vermesini ve "tabiî ve alem ve at gönderdiğini" Kemalpaşazâde ifade ediyor.

241 Neşrî (Köymen-unat), I, 86.

242 N. S. Banarlı, agm, *Türkiyat Mecmuası,* VI, s.114 ve Enverî, *Düsturname*, s. 80.

yerleştirilmişlerdir.[243] Eğer bu Karacadağ Ankara'nın güneyinde, Konya cihetinde olan yaylacılığa müsait yer ise, burası Gündüz Alp'e mülk olarak verilmiş olacaktır. Uç beyliği şüphesiz daha sonra geliyor ve bu da, herhalde Hüsameddin Çoban Bey'in Kıpçak seferi sırasında veya ondan sonra Sultanönü'nün (Eskişehir etrafı) kendisine uç beyliği bölgesi olarak verilmiş olması ile başlıyor demektir. Bu hâdise de ihtimal I. Alâaddin Keykubâd'ın son zamanlarında cereyan etmiş olmalıdır. Kısacası, bütün kaynakların karmakarışık olan ifadelerini dikkatle gözden geçirince şu anlaşılır ki, Ertuğrul Bey veya babası Gündüz Alp, önce Ankara arazisi dahilinde bir yeri (büyük bir ihtimalle Karacadağ yaylasını) malikâne olarak almış, sonra, uç beyliğine tayin olunarak, hudut muhafızlığında diğer uç beylerine yardım etmiştir. Sonra, büyük bir ihtimalle, Bizans İmparatorluğu merkezinin İznik'ten geri İstanbul'a nakledilmesiyle, Eskişehir ve Söğüt taraflarında yeni fetihler yapılmış olmalıdır ki, Ertuğrul Bey o tarafa intikal etmiş, belki de bu sırada kendisi uç beyliğinden "uç beylerbeyliği'ne yükselmiştir.[244] Ertuğrul, bu vazifesi esnasında, Tatarlarla Selçuklu sultanı Alâaddin (fakat hangisi?) arasında çıkan bir mücadelede ziyadesiyle hizmet ettiğinden dolayı, Selçuklu hükümdarı bu defa "Ankara etrafını kendüye kayd-i hayatla temlik eyledi".[245] Şu halde, Osmanlılar henüz uç beylerbeyi veya sadece uç beyi iken, Eskişehir, Söğüt ve bilhassa Ankara arazisinde mühim yerlere sahip olarak çok kuvvetli bir vaziyete gelmiş bulunuyorlardı. Fakat, Selçuklu şehirlerindeki malûm muhtariyet durumu, hele eskiden beri yalnız mîrî toprak kiracılığı esasları dahilinde vergiye tâbi köylerin malikâne olarak verilmeleri, şehirlerin, bilhassa bunlardan büyük olanlarının meliklik dışında hiç kimseye malikâne veya verâseten, valilik yolu ile verilmemesi, merkeziyetin korunması siyasetinde bir kaide olduğundan, Gündüz Alp ve Ertuğrul, Ankara etrafına malikâne veya timar şeklinde sahip oldukları vakit, Ankara şehrinin Osmanlı ailesi nüfuzundan hariç kalmış olacağı tabiîdir. Şu halde, Moğollar, Selçuklu sultanlarının hükümranlık haklarını ilga ederek, Anadolu'yu umumî bir valilik halinde İlhanlı İmparatorluğu'na kattıkları zaman, Ankara şehrinin Moğol hâkimiyetinin dayanak noktalarından birisi olması ve sonra, bu hâkimiyetten Ertenaoğulları hükûmeti doğunca, aynı şehrin kesinlikle bunlar elinde bulunması, Osmanoğullarının Ankara etrafındaki timar veya malikâne haklarının kalkmış olması mânâsına gelmez. Hattâ, Ertenaoğulları zaafa uğrar uğramaz, Sultan Orhan'ın, ilk defa olmak üzere, millî birlik teşebbüsünde

243 *Solakzâde*, s. 7 ve *Müneccimbaşı*, II, s. 270.

244 Pachymeres, Osman Bey'in 1291'de henüz Kastamonu emîrine tâbi olduğunu yazıyor ve Osman Bey'in uç liderliğini (beylerbeyliğini) ele almasının Çobanoğulları emîrliği battıktan sonra olduğunu kaydediyor. Bk. Y. Yücel, "agm", *DTCFD*, XXIII / 1-2 (1965), s. 71.

245 Solakzâde, s. 7.

attığı birinci adımını Ankara'nın fethine yöneltmesinde de, muhakkak ki, evvelce buralarda mevcut bir aile timarı yahut malikânesi haklarını kendisine destek etmiş bulunmalıdır.

Kısacası, en eski kaynakların verdikleri birbirini tutmayan birçok bilgi yığını inceden inceye gözden geçirilince anlaşılır ki, Osmanlı ailesi, Gündüz Alp ve Ertuğrul zamanında batıya, başka bir yerden sürgün veya uçta vazife görmek üzere, Konya'dan tayin suretiyle yollandıklarında, kendilerine, zamanın âdeti gereğince, Karacadağ malikânesi şeklinde verilerek bu geniş yaylaların meralarından faydalanan Türkmenlerin devlete vermeye borçlu oldukları otlak resmi veya kiraları bu aileye bir maaş olarak tahsis olunmuştu. Sonra, İznik İmparatorluğu'na veya Bizans'a karşı uçlarda gördükleri hizmet mukabilinde, Ankara Vilâyeti'nin batı hudutlarındaki bir kısım yerler de bu tahsisatlarına ilâveten verilmiş, bu malikâne, yahut timar arazilerinin hududu gittikçe genişletilerek, Ankara'nın bütün batı yöresi ve sonra Sultanönü (Eskişehir) çevresi Osmanlı ailesinin eline geçmişti. Yerinde de işaret ettiğimiz gibi, aristokrat ailenin mansıbı irsî olduğundan, evvelâ feodal bir bağ esas olmak üzere, bir Osmanlı Beyliği fiilen teşekkül etmiş bulunuyor, buna mukabil, bu aile Bizans'a karşı uçta beylik vazifesi görüyor, kendi hesabına bir de uç ordusu besliyordu. Bütün uçlarda olduğu gibi, adı geçen ailenin reisi, ordusunun kumandasını kendisi elinde tutuyor, yaşı geçmiş ise, bu vazifeyi oğullarından birisi üzerine alıyordu. Bu suretle, Gündüz Alp, sağlığında, uç beyi sıfatıyla Bizans'la yapmaya mecbur olduğu mücadelede kuvvetlerini oğlu Ertuğrul Bey'e idare ettirdiği gibi, Ertuğrul, babasının yerine re'sen uç beyi olduktan sonra, son zamanlarında aynı yolla kuvvetlerini sevk ve idare vazifesini oğlu Osman'a vermişti.[246] İşte XIV. asrın başlarında Moğollar, Selçuklu hanedanını ortadan kaldırarak bütün Türkiye'yi imparatorluklarına katıp Umumî Anadolu Valiliği şeklinde idareye başladıkları zaman, durum buydu. Şu noktaya da ehemmiyetle dikkati çekmek lâzımdır ki, Moğollar, Selçuklu sultanları, yerine kendi umumî valilerini koydukları, yani Anadolu'ya bilfiil hâkim oldukları zaman uç beyleri için ortaya çıkan durum, yalnız Moğolların Selçuklular yerine geçmiş olmalarından ibaret değildi. Hukukî statülerinde mühim bir değişme görülüyordu. Çünkü, aristokrat aileleri temsil eden bu uç beyleri, eskiden beri Moğollara ve onların siyasetlerine âlet olan Selçuklu sultanlarına karşı geldiklerinden, Moğolların, uçlara nüfuz edemeyip, şehirlere yaptıkları baskın ve yağmaları buralara yapamama-

246 Bu hal, uç beyi Yağıbasan ve diğer uç ümerâsınca daima riayet edilen bir usul olup, gene bu da zaptedilen yerin aileye ait olabilmesi gayesine dayanır. Nitekim, Ertuğrul da oğlu Osman'ı bu şekilde yerine bırakıp, Ankara'daki malikânesine veya timarına gitmişti.

ları, bu beyleri kısmen muhtar duruma getirmişti. Şu halde, bunlar önceden hukuken Selçuklu sultanlarının uç beyleri oldukları halde, artık Moğolların uç beyleri değil, olsa olsa, onların hâkimiyetini tanıyan yarı müstakil, bölgelerinde kendi kuvvetleriyle hükümran olan küçük birer hükûmetçik idiler. Fakat, Osmanoğulları hariç, bu beyliklerin kendi namlarına sikke kestirme işinde hayli geç kalmaları, ortaya izahı güç bir durum çıkarmaktadır.[247] Bizim şahsî görüşümüz şöyledir: XIII. asrın sonlarında Selçuklu rejimi çökmekte, Moğollar da Anadolu'ya daha fazla hâkim olmaya çalışmakta iken, gerek Selçuklu hükûmetinin, gerek Moğol kuvvetlerinin bir türlü itaate alamadıkları uçlarda, Yakub Bey ve Osman Bey, iki kuvvetli uç beyi (ihtimal birisi sağ-kol ve diğeri sol-kol üç beylerbeyi) olarak sağlam bir vaziyette bulunuyorlardı. Fetih sahası bakımından ihtilâfa düşmemeleri için, Moğol veya Selçuklu hükümdarı hakem sıfatıyla Germiyanlılarla Osmanlılar arasında bir hat çizerek, her ikisinin de hisselerine düşen fetih bölgelerini ayırmış olacaklardır. Bu vaziyette, Marmara çevresi Osman Bey'e, Ege Bölgesi de Yakub Bey'e düşmüş görünüyor. Osman Bey, uç geleneğine sadık kalarak fetih işlerinde kendi oğullarını kullandı. Yakub Bey ise, daha kuvvetli, işleri de daha geniş olduğundan, hakiki bir hükümdar gibi, ümerâsını bu işe memur etti. Her kumandanın fethettiği yer kendisine ait olacağı prensibi dolayısıyla, Yakub Bey'in adamları fethetmiş oldukları yerlerde birer hükûmetçik kurarak, Germiyan'ı daha ilk inkişafı çağında zaafa uğrattılar ve genişlemesine imkân olmayacak şekilde önünü kapattılar. Halbuki, Osman Bey ve oğlu Orhan Bey'in, fetihlerini bizzat idare etmeleri, bilhassa kendi fetih sahalarında bulunan İznik, Bursa gibi mühim Bizans şehirlerini çabucak zaptetmeleri, Osmanlı Beyliği'ni pek kuvvetlendirdiği gibi, ona Anadolu üzerinde büyük de bir nüfuz sağladı.

Ayrıca, Osmanlıların batıya doğru ilk genişlemeleri sırasında diğer Türk beyliklerinden askerî yardım talep ettiklerini görüyoruz ki, bu da Osmanlı hükümdarlarının, daha başlangıçta cihad bayrağını ellerinde tuttukları, diğer beyliklere üstünlük ve hükmetme hakkına malik oldukları mânâsına gelir. Yalnız, en eski kaynaklar dahi, diğer beyliklerin, tâbi sıfatıyla, Osmanlılara yardımlarını kaydederken, adlarını saymadıklarından, hangi beyliklerin böyle bir mecburiyetle Osmanlı Beyliği'ne bağlı olduklarını anlamak güçtür. Ancak, tahmin ediyoruz ki, Karamanlılar ve Ertena Beyliği hariç, bütün Anadolu Beylikleri Osmanoğullarına askerî yardım mecburiyetine tâbi idiler.[248] Hattâ, XIV. asrın ortalarına kadar da

247 Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu,* IV, s. 358-444.

248 Nihayet, Karamanoğulları da yardım mecburiyetini kabul ile, ilk defa I. Murad'ın Kosova seferine asker yolladılar.

kendi namlarına para kestiremeyişlerinin sebebi, kendilerini Osmanlılar derecesinde bağımsız hüviyet alacak güçte göremeyişleriydi. Fakat, doğuda Moğolların çökmesinden sonra, Ertena Beyliği (daha doğrusu devleti) teşekkül edince ve Karamanoğulları da Konya, Niğde, Kayseri, Akşehir gibi yerleri alıp, hudutlarını Osmanlıların çok yakınlarına, Eskişehir civarlarına kadar ilerletince, anlaşılan, Osmanlılar ile Karaman ve Ertena Beyliklerinin aralarındaki rekabetten ve teşekkül eden siyasî dengeden faydalanan diğer uç beyleri istiklâllerinin daha kesin ifadesi olmak üzere para bastırmaya kendilerinde cesaret bulmuşlardı.

d. Osmanlıları beylikten hükümdarlığa yükselten dahilî hâdiseler

İlk zamanlarda Germiyanoğullarının Osmanlılardan daha kuvvetli oldukları, binaenaleyh, Türkiye hükümdarlığına onların namzet bulundukları muhakkaktır. Hattâ, XIV. asrın başında dahi, Osmanlılar kaynakların bahsetmeyecekleri kadar mütevazı ve meçhul oldukları halde, Germiyanlılar hakiki bir devlet mevkiine yükselmiş idiler. Ayrıca, "melikü'l-ümerâ" unvanına da sahip oldukları için, hukuken bütün sol-kol (yani Ege'ye doğru) uçlardaki beylere hükmedecek durumda bulunuyorlardı. Hele, "emîr-i kebîr"[249] unvanını Germiyanlılar hep kullanmakta idiler. Osmanlıların "melikü'l-ümerâ" ve "emîr-i kebîr" unvanlarına sahip oldukları, bu suretle, diğer uç beylerine âmir vaziyette bulundukları, ancak sonradan, kendi vekayinamecileri tarafından rivayet olunmuştur.[250] Eğer Osmanlılar, Ertuğrul veya onun oğlu Osman Bey zamanında uç beylerbeyliği (yani melikü'l-ümerâlık) payesine ulaşmış iseler, muhakkak ki, bu, bir zamanlar Hüsameddin Çoban Bey ailesinin elinde bulunan Kastamonu, onlardan asaletleri bulunmayan Candarlılara geçince, boşta kalan sağ-kol uç beylerbeyliğinin kendilerine verilmesi sayesinde mümkün olmuş bulunmalıdır. Nitekim, bunu doğrulayan malûm tarihî hâdise, Osmanlıların Türkiye'nin iç hâdiselerinde, Germiyan ve Ege sahasından evvel, Ankara üzerinden Amasya ve Tokat'a kadar uzanan ve sağ-kol beylerbeyliğinin "iç-el"i durumunda olan Kuzey Anadolu ile alâkalanmalarıdır.[251] Meselâ, Rumeli'ye doğru fetih yollarının üzerinde olan Karesi Beyliği'ni, dahilî bir ihtilâftan faydalanarak ilhak eden Osmanlılar, bu hususta şuna dayandılar: Gerek Karesi, gerek Saruhan,

249 Aydınoğlu dahi, 712 hicrî tarihli bir kitabede "emîr-i kebîr" unvanı ile geçmektedir: H. Akın, *Aydınoğulları Tarihi*, s. 27.

250 Mehmed Ârif Paşa'nın Arapça tarihinde geçen "emîr-i kebîr" unvanı buna bir misaldir: Mükremin Halil, "agm", *TTEM* No. 79, s. 89.

251 P. Wittek, I. Murad'ın, Ankara isyanını bastırdıktan sonra, 1361 sonbaharında Tokat'a kadar gittiğini, Âli'nin bir kaydına dayanarak kabul etmektedir: "Agm", Festschrift Jacob, s. 354; hakikatte, Mustafa Âli'nin ifadesinden öyle bir mânâ çıkmayıp metnin yanlış kopya edilmesi Wittek'i yanıltmıştır.

Selçuklu memleketinin son taksiminde II. Mesud'a ayrılmış olan Dânişmendiye Vilâyeti'nin uçları olarak kabul olunmuşlardı. Âli, bu taksimde, hududu, "Simre ve Kastamonu ve Sinop'tan İznik'e dek ve bu taraftan Karesi memleketi Saruhan[252] sınırına dek Sultan Mesud, oğlu Gazi Çelebi'ye mukarrer eyledi" demek suretiyle, açıkça çizmektedir.[253] Müneccimbaşı ise, III. Alâaddin Keykubâd'ı azleden Gazan Han'ın, onun yerine Gıyâseddin Mesud'u tayin ettiğini kaydettikten sonra, "Gazan Simre ve Kastamonu ve Sinop memalikini Gazi Çelebi bin Gıyâseddin Mesud'a verdi, pederi Mesud Kisariye'de (Niksar)[254] ve mumaileyh Kastamonu'da kaldı" demekle beraber, Karesi ve Saruhan'dan bahsetmiyor.[255] En eski kaynaklardan olan Yazıcızade dahi, Osman Bey'i hükümdarlık makamına getiren zaruretlerden bahsederken, "Sultan Mesud oğlanlarına dahi Simre'ye hussâd ve muhalifler şerrinden nikbet erişti" demektedir.[256] Bütün bunlar, Osmanlıların, II. Mesud'a düşen toprakların uç kısmını teşkil ettiklerini, bu vaziyette aynı bölgedeki diğer uç beylerine âmir vaziyette bulunduklarını ifade etmektedir.

Osmanlıların daha yakınlarında bulunan Germiyan, Hamid, Aydınoğulları gibi devletçiklere, hattâ Karamanoğulları topraklarına karşı hiç de düşmanca hareket etmedikleri ve Candaroğullarının hüküm sürdüğü Kastamonu'ya da bakmadıkları halde, Bursa'dan Ankara'ya ve oradan Tokat'a ulaşan bir yolun etrafını zaptetmeyi Selçuklu Türkiyesini yeniden ihya siyasetinde ilk iş olarak ele almaları mühim bir sebebe dayansa gerektir.

Ertena Bey'in ölümü üzerine, Orhan tarafından girişilen bu politikada askerî bir kolaylık da söz konusu değildi. Çünkü, yukarıda söylediğimiz doğuya doğru ince uzun işgal sahası, Eskişehir-Ankara çevresinde Karamanoğullarını, Çankırı'da Candaroğullarını ve Çorum, Amasya, Tokat etrafı dolayısıyla da Ertena Beyliği'ni ilgilendiriyordu. Öyle sanıyoruz ki, 1354'te Orhan'ın ordusu (belki de Şehzade Süleyman kumandasında olarak) Ankara'yı zaptettiği zaman, Karamanlıların da, aynı şehri almak istemeleriyle, müdahalede bulundukları düşünülebilir; buradan Osmanlı orduları doğuya gitmiş olabilirler, yahut da Yeşilırmak çevresindeki bazı kale sahibi müstakil beylerin, Ertena Beyliği'nde çıkan karışıklık dolayısıyla Osmanlıların himayesini istemiş olmaları da mümkündür.

252 Geniş izahat için şu inceleme yazımıza bakınız: "Ankara Sultan Alâeddin Camii Kapısında Bulunan Hicrî 763 Tarihli Bir Kitabenin Tarihi Önemi", *Tarih Vesikaları,* No: 3 (18) (Mart 1961); İbni Kemal, Saruhan'ı da Mesud'un nökeri sayıyor: Millet Ktp., Ali Emirî yazmaları No: 25, vr. 58.

253 Bk. Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Rükn IV, cüz: I, s. 22.

254 Niğdeli Kadı Ahmed, görgüsüne dayanarak, bu sultanın Kayseri'de oturduğunu, katiyetle ifade ettiğine göre, Müneccimbaşı veya onun kaynağı Kayseri'yi Niksar (Kısariye) ile karıştırmış olmalı.

255 Müneccimbaşı, II, s. 271-272.

256 Himmet Akın, *age*, s. 28 (nota bk.).

Çünkü, az zaman sonra I. Murad hükümdar olur olmaz, belki de biraderlerinden biri tarafından çıkarılan bir isyan vesilesiyle, Ankara'nın doğusunda Karamanlılara ve Ertenaoğullarına karşı harekete geçmiş olması bunu göstermektedir.[257] Jeopolitik bakımdan Osmanlı Beyliği için hiç de müsait durum arz etmeyen Yeşilırmak çevresinin, hattâ Ankara'nın, bu sahalara çok daha yakın olan Karaman, Ertena ve Candaroğulları tarafından kendi topraklarına bağlanmaları için ciddî teşebbüsler yapılmayışı, hayli erkenden bu işin Osmanlılara nasip olması, Türkiye'nin siyasî kaderi bakımından gayet mühimdir.[258]

Filhakika, Ertena hanedanı devamlı bir hale gelememiş ve Kadı Burhaneddin de, meşruiyetini sağlayamamış olduğundan dolayı Yeşilırmak sahasına onlar hükmedememiş olsalar bile, hudutları Kayseri'yi içine alan Karamanoğulları ve Sinop'u ellerinde bulunduran Candaroğulları dahi, Anadolu'nun o zaman en mühim sahası olan bu bahsettiğimiz Ankara-Tokat hattı çevrelerini elde etmeyi tecrübe etmemişlerdi. Ayrıca, birçoklarının nesilleri hâlâ buralarda devam ettiği malûm olan Selçuklular veya sair ailelere mensup hanedanların da bu çevrelerde herhangi bir hükûmet kurma kudreti gösteremeyişleri dikkate değer.[259] Daha XIV. asrın ortalarında Osmanlıların, tâ Bursa gibi uzak bir merkezden nüfuzlarını Yeşilırmak havzasına kolayca hissettirmeleri bu halli güç problemlerle ilgili olmalıdır. Yeşilırmak sahasında Ertenaoğullarının nüfuzu hemen hiç geçmemiş olmasına rağmen, buralarda müstakil bir beyliğin türeyemeyişini ve Osmanlıların pek erkenden buraya tesir etmeleri keyfiyetini biz son Selçuklu sultanlarından Gıyâseddin II. Mesud'un oğlu Gazi Çelebi'nin durumu ile ilgili buluyoruz. Filhakika; II. Mesud azlolununca, Konya'da hükümdar olduğunu gördüğümüz III. Alâaddin, 1299'da (699), kısa bir zaman için sultan tayin edilmiş, arkasından da Moğollarca tekrar tevkif olunmuştu. Bundan sonra Selçuklu Sultanlığı'nın "Yunan Vilâyeti" kısmına artık yeni bir hükümdar tayin etmeyen Moğollar, buraları doğrudan doğruya umumî valilerin

257 Evvelce Ankara'yı I. Murad'ın aldığı sanılıyordu. *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara maddesinde, Kantakuzenos'un bir kaydına dayanılarak bu şehri Orhan'ın aldığı kabul olunduğu gibi, İ.H. Uzunçarşılı da aynı fikri benimsiyor: *Osmanlı Tarihi,* I. s. 96; P. Wittek de aynı kanaattedir. "Agm", *Festchrift Jacob*, s. 349; hakikaten Ankara, İçhisar'da bulunan Alâaddin Camii'ne 763 hicrî tarihinde konan bir kitabe bunu isbat ediyor: Bk. Mübarek Galib, *Ankara*, II, s. 47 (ayrıca tafsilât için bk. M.Akdağ, "agm", *Tarih Vesikaları,* No: 3 (18) (Mart 1961).

258 Karamanoğlu Yahşi Bey, enîştesi olan Ankara valisi Devletşah ile birlikte, 727 hicrî'de Timurtaş'ın kaçması arkasından çıkan karışıklıkta, Amasya'yı işgal ettikleri gibi (Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, 483), Ertena Bey öldükten sonra, Hacı Kutluşah'ın, H. 755, 758, 761 tarihlerinde tekrar tekrar Konya'yı zaptı üzerine (bk. *age*, III, s. 51), mukabil hareketle, Amasya'yı bir daha işgal ettiler: Bk. *age*, III, s. 65-66.

259 740 hicrî tarihli vakfiyesine göre, bu sırada Simre'de (Amasya) hüküm süren Gazi Çelebi dahi, hiç değilse bir beylik bile kuramamıştır. Hüseyin Hüsameddin, "Sultan Altunbaş", *TTEM*, 11 (88) (Eylül 1341) s. 305-326 ve Ahmed Tevhid, "Gazi Çelebi", *TOEM*, No. 7 (Nisan 1327), s. 422-424.

idaresine vermişler, ancak, bu azledilen sultanların şehzadelerine de, Akşehir ile birlikte bazı yerleri malikâne tayin etmişlerdi. Selçuklu Sultanlığı'nın yalnız Dânişmendiye Vilâyeti için II. Mesud tarafından 1302'de (702) bir defa daha hükümdarlık elde edilmişti. Ömrünün son yıllarını teşkil eden bu ikinci saltanatında başşehir olarak Kayseri'yi seçti ve 1308'de (708) burada ölünce, cenazesi oğlunun malikânesi olan Simre'ye (Amasya'ya) götürüldü.[260] Anlaşılan, II. Mesud'un bu ikinci sultanlığında, III. Alâaddin'e tatbik olunan usul kendine de tatbik olunmuş, yani, oğlu Gazi Çelebi'ye "Simre ve Gedagra ve Sinop" verilmişti.[261] Şu halde, Rum Vilâyeti denilen bu sahalar da artık Moğol umumî valisinin idaresine geçmiş bulunuyordu. II. Mesud 1308'de (708) öldüğü zaman, herhalde fiilen sultan değildi.[262] Kısacası, öyle görünüyor ki, hayatının son zamanlarını Kayseri'de geçiren II. Mesud ve Yeşilırmak sahasında bulunan oğlu Gazi Çelebi, o sıralarda, Bursa ve Marmara etrafında yaptıkları fetihlerle bütün Türkiye'de büyük şöhret sahibi olan ve uç beyi olarak, fetihlere devam ettikleri esnada birçok Amasyalı rical hizmetlerine girmiş bulundukları Osmanlılar tarafından uzun müddet meşrû tanınmışlar, bu suretle de, Selçukluların Dânişmendiye'de II. Mesud'dan gelen kolu ortadan kalkınca, onların tabiî vârisi olarak ortaya çıkmışlardır. Selçuklulardan Osmanlılara böyle bir saltanatın geçmesi mümkün olan yıllardan hayli sonra yaşamış bulunan Osmanlı müellifleri, tahtı Osman Bey'e bırakan sultanın son Selçuklu hükümdarının III. Alâaddin Keykubâd Ferâmurz olduğunu ve bu olaydan sonra Konya'dan bir hayli devlet ricalinin ve askerlerin de Osmanlı hizmetine geldiğini kaydediyorlar.[263] Fakat, yalnız İbni Kemal, Selçuklu tahtındaki boşalmanın Alâaddin Ferâmurz ve Gazi Çelebi'nin ölümlerinden sonra olduğunu, beyliklerin ancak her ikisinin de vefatından sonra bağımsızlık ilân ettiklerini yazmıştır ki, bu, hükümdarlığın Osmanlılara ne zaman meşrû olarak geçtiğini ifade etmesi bakımından mühimdir.[264] Gerçi, 1308'de Gıyâseddin II. Mesud'un ölümüyle Anadolu'daki uç beylerinin Selçuklu saltanatını son bulmuş saydıkları ve bağımsızlıklarını fiilî bir mevcudiyet haline getirdikleri görülmekte

260 Mesud'un Kayseri'de oturduğuna ve son ömrünü orada tamamladığına Kadı Ahmed Niğidî (Niğdevî) katiyetle şehadet ediyor: Bk. *el-Veledü'ş-Şefik*.

261 İdris-i Bidlisî, aynı yazm., vr. 78b; H. Akın, *age*, s. 20, not: 153.

262 Mesud'un, ölene kadar şeklî de olsa, sultanlığı temsil ettiği hakkında çağdaş iki yazarın (Aksarayî ve Kadı Ahmed Niğidî) sarih ifadelerine rağmen, meşhur tarihimde Müneccimbaşı, bu son Selçuklu hükümdarını ölümünden önce azledilmiş, ömrünü de Niksar'da (Kisariye'de) geçirmiş gösteriyor. Bu tarihçeye göre, Mesud ikinci sultanlığından kısa bir zamanda atılmış, Simre, Kastamonu, Sinop çevreleri Gazi Çelebi'ye bu münasebetle verilmiştir; bu hâdiseden sonra Selçuklulardan kimse padişah olmayıp, Gazi Çelebi bir ara anlaşılmayan sebepten dolayı Kefe'ye kaçmıştı. Bk. Müneccimbaşı, *age,* III, s. 271-272.

263 Meselâ bk. "Milli Tarihimize Dair Eski Bir Vesika", *TTEM*, No: 2 (79) (Mart 1340) s. 89.

264 İbni Kemal, *age*, vr. 58a.

ise de,[265] memleketin iç taraflarında böyle bir hareket görülmediğinden, Moğollar Anadolu'ya umumî bir vali tayin etmiş olsalar bile, Amasya'da Selçuklu tahtının hakiki vârisi Gazi Çelebi'nin oturmakta bulunması, hiç olmazsa hükümdarlık makamının hâlâ sahibi bulunduğu hakkında bir kanaat besletmiş ve bütün Ankara-Yeşilırmak sahasında, Moğollara rağmen, hakiki hükümdarın Gazi Çelebi olduğu fikrini yaşatmış olmalıdır.[266] Şu halde, eskiden beri Moğolların ikiye bölmeyi âdet edindikleri Selçuklu topraklarından Dânişmendiye kısmının sultanı olan Gazi Çelebi, hayatının sonuna geldiğinde, arazisini o zaman fetihleri dolayısıyla şöhretleri bütün memlekete yayılan Osmanlılara vasiyet etmiş olamaz mı?

Osmanlı müellifleri böyle bir vasiyetin III. Alâaddin Keykubâd Ferâmurz tarafından yapıldığını iddia ederken, bir hâdiseden bahsediyorlar ki, o da Osman'ın, Alâaddin'den sonra Türkiye'nin meşrû hükümdarı ilân edilmesini izleyen dönemde, Selçuklu askerlerinin ve ricalinin yeni hükûmetin emrine koşmuş olmalarıdır.[267] Halbuki, böyle bir hâdise olsaydı, muhakkak bilinecekti. Çünkü, Osmanlı ricalinin başlıcaları bizce malûm olup, bunlar arasında Konya'dan gelen yoktur. Halbuki, hükümdarlığın Osmanlılara vasiyeti Gazi Çelebi tarafından yapılmış olduğu halde,[268] Selçuklu hizmetinden Osmanlı hizmetine böyle bir göç mevcuttur ki, o da Amasyalı ricalin yeni rejimde Gazi Çelebi'nin ölümüne rastlayan yıllardan itibaren mühim mevki işgal etmeye başlamalarıdır.[269] *Amasya Tarihi* yazarı Hüseyin Hüsameddin, diğer bütün tarihçilerin aksine olarak, derin araştırmaları sayesinde, Osmanoğullarının Sultan II. Mesud ve oğlu Gazi Çelebi hizmetinde uç beyi olduklarını ve Moğollar Selçuklu arazisini II. Mesud ile, belki de III. Alâaddin Keykubâd Ferâmurz arasında taksim ettikleri zaman, Mesud'a düşen toprakların, gene âdet üzere bütün eski Dânişmendiye arazisini teşkil ettiğini, böylece, Ankara'yı da Bizans hududuna kadar içine aldığı için, Ertuğrul Bey ve onun oğlu Osman'ın dahi, Selçukluların Konya Sultanlığı'nı (Yunan Vilâyeti'ni) teşkil eden

265 Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, IV, s. 397'ye 707 hicrî tarihli bir Germiyan sikkesi koymuştur. Fakat, tek olan bu sikkenin hakikaten Germiyan'a ait olduğu çok şüphelidir ve olamaz da.

266 Hattâ, Mustafa Âli, Gazi Çelebi'nin hissesine düşen Selçuklu toprakları hududunun İznik'ten başladığını söylüyor: Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Rükn IV, cüz: I, s, 22; Hüseyin Hüsameddin dahi doğru olarak, Söğüt'ü, Gazi Çelebi'nin babası ve Dânişmendiye'nin hükümdarı olan Mesud'a tâbi saymakta, Ertuğrul'u da bu sultanın uç beyi göstermektedir: *Amasya Tarihi,* II, s. 425-426.

267 Müneccimbaşı, *age*, III, 277; Mustafa Âli, *age*, s. 22; Mükrimin Halil, agm, *TTEM*, No. 2 (79), s. 89.

268 Yazıcızade'nin Selçukname'sindeki ifadesi bu bakımdan önemli olup, metni Dr. H. Akın tarafından kitabına alınmıştır. *age*, s. 28.

269 Hüseyin Hüsameddin böyle bir göçün Şâdgeldi Paşa öldürüldükten sonra olduğunu söylüyor: *Amasya Tarihi*, III. s. 121; diğer taraftan, bu müellif Osmanlılarla Amasya'nın münasebetini Orhan'la başlatıyor ki, önemli bir görüştür (s. 140).

III. Alâaddin Keykubâd saltanatında değil, II. Mesud saltanatında uç beyi olduğunu anlayarak açıkça ifade etmiştir.[270] Kısacası, Selçuklu rejiminin büyük karışıklıklar arasında ortadan silinmesi, onun yerine Beylikler denen, âdeta bir devlet için siyasî anarşi ifade eden istikrarsız bir hayâtın geçmesi gibi mühim iç hâdiseler arasında, Osmanlı hanedanının, uç beyliği sıfatı dolayısıyla, malik bulunduğu Eskişehir-Söğüt havalisinden harekete geçerek, yavaş yavaş kuvvetlenmesi, nihayet Selçuklu tahtının meşru vârisi mevkiine yükselmesi, diğer bir ifadeyle, Türkiye'yi yeniden siyasî birliğe kavuşturarak geçmişe göre memleketi yeni tekâmül devrine yöneltmesi, önce Selçuklu Sultanlığı'nın Dânişmendiye kısmını II. Mesud veya onun oğlu Gazi Çelebi'den miras almasıyla mümkün olmuştur.

e. Saltanattan önceki Osmanlı fetihleri

Osmanlıların ilk malûm şahsiyeti Gündüz Alp, Selçuklu ümerâsından olmakla beraber, bu aileyi Türkiye tahtına ve o yolla büyük bir imparatorluğun başına getiren hâdise, kendilerinin Söğüt ve Domaniç taraflarında bir uç beyliği vazifesi almış olmaları idiğinde şüphe yoktur. Türk fetih geleneğinde uç beylerinin kendi güçleriyle ve kendi başlarına fethedecekleri yerlerin gene kendilerine ait olacağı hakkındaki hukuk kaidesinden bahsetmiştik. Ankara arazisi dahilinde malikâne sahibi olarak yaşamakta bulunan Gündüz Alp veya oğlu Ertuğrul, sağ-kol uç beylerbeyliğini ellerinde bulunduran Hüsameddin Çoban Bey oğullarından birisinin, Selçuklu sultanı emriyle veya doğrudan doğruya sultanın kendi kumandasında İznik İmparatorluğu'na karşı yaptıkları bir seferde,[271] Gündüz Alp'e yahut Ertuğrul'a, seferdeki yararlılıkları mukabilinde, burası, yani Söğüt-Domaniç arazisi temlik edilmiş, böylece, Osmanlı ailesi de ilk uç beyliğini üstlenmiş bulunsa gerektir. Burası, beylerbeylik merkezi Kastamonu olan sağ-kol uç vilâyetinin sol-kol uç vilâyeti ile birleştiği noktada son hududu teşkil etmekteydi. Domaniç'ten sonra sol-kol arazisi başlıyordu. Sol-uçun da ilk uç beyliği bölgesi şüphesiz Germiyan'dı. Şu halde, sağ-kol beylerbeyliğine tâbi sağ uç, Sinop-Kastamonu-Bolu-Söğüt-Domaniç olarak, birtakım uç beylerinin idaresinde olup, başlarında Çoban Bey ailesi olduğu gibi, sol-kol beylerbeyliği de Kütahya[272]-Denizli-Antalya olmak üzere birkaç

270 Hüseyin Hüsameddin, *age*, II, 424-429; Müneccimbaşı dahi, aynı fikirde olup, III. Alâaddin hikâyesini şüphe ile karşılıyor: *Age*, III, 274-275.

271 Haçlıların Türklerden geri alarak Bizanslılara verdikleri Kütahya'yı ikinci olarak fetheden I. Alâaddin Keykubâd olmalıdır ki, Gündüz Alp veya oğlu Ertuğrul belki bu harpte yararlılık gösterdiği için, Domaniç ve Söğüt kendisine ilk defa bu şekilde verilmiş olabilir: İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 10.

272 Neşrî'nin ifadesine göre, Osmanlılar, Gündüz Alp yahut Ertuğrul zamanında Söğüt'e yerleştikleri vakit, Kütahya henüz Bizanslılardaydı ve sonradan I. Alâaddin Keykubâd kurtarmıştı; tabiî o vakit Germiyanlıların merkezi de Karahisar-ı Devle idi: Bk. Neşrî, *age*, I, s. 64.

uç beyliğinden teşekkül etmiş bulunuyordu. Sağ-kol uç beylerbeyliğinin başında uzun müddet Hüsameddin Çobanoğulları kalmış, sonra 1291'de, II. Mesud ile biraderi Kılıçarslan arasındaki taht kavgasında bu aile tasfiye olunarak, Kastamonu Candaroğullarına subaşılık kaydıyla verilmişti. Şu halde, bu çevrenin yeni sahiplerinde "melikü'l-ümerâlık" ve dolayısıyla uç beylerbeyliği sıfatları yoktu ve esasen asaletleri bulunmadığı için, bu mümkün de değildi. Sonradan burayı kendilerine temlik ettirdikleri anlaşılan bu aile, Pervâneoğulları ve Fahreddin Ali oğullarının beylikleri tarzında bir beylik kurarak, müstakil olmuşlardı. Şu halde, sağ-kol uç beylerbeyliği fiilen 1291'de ortadan kalkmıştı ve Osmanlı uç beyliği de doğrudan doğruya merkeze bağlanmış bulunuyordu.[273] XIII. asrın ilk yıllarda, sol-kol uç beylerbeyliğini Dânişmendoğullarından olduğu sanılan[274] İbrahim Bey'in üzerinde görüyoruz. Daha sonra, yani I. Alâaddin Keykubâd zamanında, Kızıl Bey bu vazifenin başındaydı.[275] Moğolların IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı saltanata ortak etmeleri üzerine, ilhana karşı II. İzzeddin Keykâyus ile beraber uçlarda isyan edince,[276] uç beylerbeyi, "Emîr-i Büzürg Mehmed Bey" ve arkadaşları idam olunarak,[277] uç "emîrliği" Fahreddin Ali oğullarına verildi.[278] Sonra, Cimri isyanında bu sonuncular ki iki kardeş idiler, öldürüldüler. Germiyanlılar uç beylerbeyliğini gene elde ettilerse de, II. Mesud ile bozuştular.[279] Nihayet, bu hükümdar azlolunup da III. Alâaddin Keykubâd tahta geçince, Germiyanlılar sol-kol beylerbeyliğini gene elde ettiler.[280] Uç beyi

273 Zeki Velidî Togan, uçların iki kol halinde idare olunduklarını bilmediğimizden, Hüsameddin Çoban Bey ailesinin tasfiyesinden sonra uç beylerbeyliğinin Candaroğullarına verilmediğini ifade ile, bu vazifenin Germiyanoğulları'na verildiğini sanmıştır. Halbuki, bu aile sol-kol uçta bulunuyordu ve katiyen böyle bir tayin olmamıştır. Bk. *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s. 319.

274 Bk. Mehmed Behçet, *age*, s. 22.

275 İbni Bibî, *age*, s. 220 ve Yazıcızade, *age*, s. 208.

276 Bu sıralarda Denizli'de meydana getirdiği hayır müesseseleriyle adı bize kadar gelen ve melikü'l-ümerâ unvanı da taşıyan Karasungur adlı birisini görüyoruz. Divanda beylerbeyi olan Celâleddin Karatay'ın kardeşi bulunan bu şahıs, geleneğe göre uçta beylerbeyi olamayacağından, taşıdığı unvanı, herhalde ya kumandan olduğu bir seferden yahut da Divanda beylerbeyliği yapmış olmaktan kazanmış olacaktır. Yahut, Moğollar eski Selçuklu kaidelerine pek riayet etmediklerinden, bu adama, hudutta bu unvan ile bir muhafızlık vazifesi vermiş olabilirler: Bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II, s. 194.

277 İdam olunanlar arasında Hamidoğullarından Dündar Bey'in babası İlyas Bey –ki, Alişîroğlu olduğu anlaşılan Mehmed Bey'in maiyetinde uç beyi idi– vardır: Aksarayî, *age*, s. 71 (Salur Bey dahi diğer bir uç beyiydi).

278 Aksarayî, *age*, s. 74.

279 1278 Cimri vakasında, Karamanoğlu Mehmed Bey ölünce, yerine henüz küçük olan oğlu Mahmud (bir rivayete göre biraderi) geçirildi. Yarcanî'den naklen Şikârî'nin iddiasına göre, bütün sol-kol uç ümerâsı Mahmud Bey'in tâbii idiler; yani bu demektir ki, uç beylerbeyliği Karamanoğullarına geçmiş bulunuyordu. 1282'de tahta geçen Mesud'un Germiyanlılarla geçinemediği biliniyor. O halde, Mahmud Bey'e beylerbeyliğini bu sultan tevcih etmiş olabilir: S. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 50, 76.

280 Müneccimbaşı'na göre, Selçuklular yıkılınca, "emîr-i kebîr" olan Karamanoğlu Konya'yı işgal ederek sol-kol beylerbeyi sıfatıyla uçlara da hükmetmek istedi. Fakat Germiyan, Menteşe, Ay-

olarak sol kanadını Osmanlıların idare ettiği sağ-kol uç beylerbeyliğindeki hâdiseleri bu kadar muntazam takip etmeye imkân yoktur. Aslında Dânişmendliler zamanından gelen ve o devletin uçu olan sağ-kol, sol-kol derecesinde iç siyasette faal rol oynayamadığından, kaynaklar o havaliden fazla bahsetmiyorlar; yalnız şu malûmdur ki, sağ-kol uç beylerbeyliği XIII. asrın sonuna doğru, yani 1291'de Osmanoğullarına ve tabiî şahsen Osman'a geçmiştir.[281] Evvelâ Söğüt kasabasına ve Domaniç yaylağına malikâne suretiyle sahip olan ve küçük bir uç beyi bulunan Osman'ın kısa zamanda sağ-kol uç beylerbeyliğine yükselecek nüfuzu nasıl kazanmış olduğunu kaynaklardan az çok tesbit etmek mümkündür.

En eskileri de dahil, bütün Osmanlı vekayinamelerinin müştereken kabul ettiklerine göre, I. Alâaddin Keykubâd bu aileyi Ankara'nın Karacadağ tarafına malikâne suretinde yerleştirmişti.[282] Fakat, tarihi belli olmamakla beraber, Osmanlıların, bu esnada, sağ-kol uç beylerbeyliğinin Eskişehir'le İnönü taraflarını İznik İmparatorluğu'na karşı kapatan Söğüt'e hudut muhafızı olarak verildiklerini görüyoruz. Bu devirde, hükümdar da dahil, bütün devlet ricali resmî maaşları olan iktâlarından (has) başka, bulundukları muhite göre, hususî ticaret ve istihsal ile dahi alâkalandıkları için, Söğüt'te ilk Osmanlı şahsiyeti olarak tanıdığımız Ertuğrul Bey de birçok koyun sürüsünün sahibi bulunuyordu. Tabiî, tahsisatı nispetinde asker beslemek mecburiyetinde olduğu için, gerek rivayette 400 kişi olan[283] gazilerin atlarını çayırlatmaları ve gerek koyun sürülerinin otlatılması, bundan başka, Türk büyüklerinin çok sevdikleri bir âdet olarak, yazın beyin yaylaya av ve istirahat için çekilmesi zarureti ile otlu sulu yere çok ihtiyaç bulunması yüzünden, Ertuğrul Bey'in malikânesine Domaniç dağları da dahil bulunuyordu. Mamafih, Oruç Bey'in bir kaydına göre, aile hududta "yurtluk ve malikâne şartıyla" muhafızlık almakla beraber, Ankara civarındaki (hatıraya göre Karacadağ), eski malikânesinden de vazgeçmediğinden, Ertuğrul, uçtaki vazifesini Osman Bey'e devredince, diğer bir oğlu Saruyatı ile buraya döndü.[284] İznik üzerine bir seferden sonra, I. Alâaddin Keykubâd tarafından Söğüt'e yerleştirildiklerini kabul ettiğimiz Osmanlıların Bizans'a karşı

dın, Hamid, Saruhan beyleri bu iddiayı kabul etmeyerek kendi başlarına beylikler kurdular: *Age*, III, s. 25. Şikârî'ye bakılırsa, Sultan Alâaddin son defa Moğollara vaziyet alınca, Karamanoğulları kendisi ile beraber oldular ve Osmanlılar da desteklediler: Z.V. Togan, *age*, s. 320.

281 Müneccimbaşı, *age*, III, s. 277 (çünkü, Çobanoğullarından Yoluk Arslan Diyarbekir'e yollanarak Kastamonu subaşılık haline getirildiğinden, Osmanlı ailesi bu bölgede tek kalıyordu).

282 Müneccimbaşı, Ertuğrul'un Ankara yakınlarına H. 630'da geldiğini, bir müddet sonra Söğüt'e geçerek orada 680 sıralarında öldüğünü kaydediyor: *Age,* III, s. 270.

283 Has veyi iktâ'ına göre bir miktar ifade eden bu 400 kişiyi Osman Bey'in besleyebilmesi için uç beylerbeyi olması lâzımdır.

284 Oruç bin Âdil *age,* s. 7 ve 82 (Ertuğrul'un bu avdeti doğru ise, 684'ten önce olması gerekir. Çünkü, bu yıl, Osman'ın İnegöl tekfuruna karşı ilk seferini yaptığı ve dolayısıyla kendini tanıtacak bir başarı elde ettiği tarihtir: İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 43.

olan mücadelelerini iyi bilmiyorsak da, muvaffakıyetli olmadıkları muhakkaktır. Bunun sebebi, o zaman, başta, uç beylerinin gazâları serbest yapma salâhiyetine sahip olmayışlarıdır. Küçük bir uç beyi hükümdara uç beylerbeyi vasıtasıyla bağlı bulunuyordu. Seferi hükümdar açar, uç beylerbeyi, uç beylerini maiyetine alırdı. Onun için, Türkiye Moğol nüfuzu altına girdikten sonra, bütün devlet teşkilâtının, bu arada uç kaidelerinin altüst olduğu XIII. asır sonlarına kadar, yalnız Osmanlılar değil, bütün uç beyleri için serbest fetih yapma imkânı olmadığından, nüfuzları da sönük kalıyor, ancak uç beylerbeyi hakiki bir kuvvet ifade ediyordu.

Bundan başka, Neşrî'nin bize verdiği malûmata göre, Ertuğrul Bey, I. Alâaddin Keykubâd'ın ölümünden sonra, Selçuklu memleketinde çıkan isyanlara karışmayarak, Söğüt'te "menkûp ve mütekaid vaziyette kaldı".[285] Filhakika, mevcut kaynakların hemen hepsinden kesinlikle anlaşılıyor ki, Moğol boyunduruğuna karşı doğan ayaklanmalar hep sol-kol "uç etrâki"ni ilgilendirmiş, sağ-kol, bu arada Ertuğrul'un bölgesi, sükûnetini muhafaza etmişti.

Özetle, belki de Sultan Alâaddin'in, Kütahya ve çevresini kurtarmak üzere İznik İmparatorluğu'na karşı yaptığı seferde, Karacadağ iktâ'ı sahibi Ertuğrul Bey, Söğüt'ü, yurtluk ve malikâne olarak eski yerine ilâve ettirerek ilk defa sağ-kol beylerbeyliğine bağlı uç beyliğini almış, fakat Alâaddin öldükten sonra, yeni sefer fırsatları bulamadığı için, bu sırada diğer uç beyleri gibi pasif kalmış, emekli bir halde oturarak, iç hâdiseler dışında tamamıyla kendi işleriyle bir köşede âdeta unutulmuştur.[286] Bütün Osmanlı vekayinameleri, Osmanlı Beyliği'nin teşekkülünü izah bakımından mühim olan ilk fetihleri çok karıştırıyorlar. Ertuğrul Bey'in mıntıkasında başlıca fetih hedefini İnegöl'e yakın Karacahisar ve kuzeyde Bilecik kilit noktaları teşkil ediyordu. Neşrî'nin kaydına göre, Osman'ın ilk başşehir yaptığı yer Karacahisar olup, bu, kalenin ilk fethinden, yani I. Alâaddin Keykubâd'ın yukarıda söylediğimiz seferinden 70 sene sonraydı. Fakat, Karacahisar'ın tekfuru haraca bağlanarak yerinde bırakıldığı için, sonradan Bizanslılar kaleyi, kolayca geri almışlardı.[287] Şüphesiz, o zaman uçun başında

285 Neşrî, *age,* I, s. 70.

286 *Feridun Bey*'de Söğüt'ün Osman Bey'e temlik olunduğuna dair "Evâil-i Ramazan 683" tarihli ve Konya'dan yazılmış bir menşür vardır. Fakat, bunu yazar, eksik bir tarih bilgisiyle kendisi uydurmuştur. Hele Osman Bey hakkında kullandığı elkab bunu açıkça gösteriyor: Bk. *Münşeatü's-Selâtin,* I, İstanbul, 1274 (1858) s. 48.

287 Neşrî, *age,* I, s. 68; "Bu harpten sonra Ertuğrul iki yıl, üç ay, dört gün daha cenkle meşgul olup ve Alâaddin öldü" diyor ki, bu tarihlemeler hatalıdır.
Hammer, iki fethin tarihleri olarak İdris-i Bidlisî'nin verdiklerini kabul ile, son fetih 684 olduğuna göre, birinci ile arasında 70 sene geçemeyeceğini düşünüyor: Bk. *age,* I, s. 88; halbuki verilen sarih tarihe göre, kastolunan, 629 yılında Sivas'a yapılan Moğol hücumu olup, o hâdiseden 70 sene sonra, 699'da (fakat bu sefer Osman Bey tarafından) Karacahisar tekrar zaptolunmuştur. Umumiyetle Osmanlı kaynakları, Osman Bey'in 684 ile 699 arasında Bizans'tan bir hayli yerler, bu arada

Ertuğrul yahut da babası Gündüz Alp bulunuyordu. Karacahisar'ın eski tekfurda bırakılmış olmasından anlaşılıyor ki, bu kesin bir fetihten ziyade, Bizans beyini vergi vermeye mecbur etmekten ibaretti.[288] Şu halde, belki de Ertuğrul, Söğüt-Domaniç arasını bu seferdeki hizmetine mükâfat olarak almış, Bizanslıların mukabil hücumları karşısında hareketsiz kalmıştı. Öyle sanıyoruz ki, Ertuğrul'un gözden düşmesine ve uzun yıllar hareketsiz kalmasına sebep buydu. Fakat, uçtaki vazifesini oğlu Osman'a terk ederek kendisi geriye çekildikten sonra, Selçuklu Devleti'nin iç işleri karışmaya başladı. Moğol tahakküm ve zulmüne karşı sultanlardan vaziyet alan olursa, "uç etrâki" onu destekliyordu. Nihayet, memnuniyetsizlik daimî isyan şekline girmişti. Moğol siyasî mekanizması da bozuluyor, İlhanlı şehzadeleri ve kumandanları arasında şiddetli ihtilâflar doğuyordu. Anadolu'da Moğol hakanına karşı çıkan isyanlardan birisi de, 1299'da (698'de) Sülemiş adlı birisi tarafından tertip olundu. Hemen daima asiler tarafında bulunmuş olan Karamanoğulları, bu defa da Sülemiş'i desteklemiş oldukları gibi, o zaman Konya'da sultan olan III. Alâaddin Keykubâd dahi ümide kapılarak, isyancılar tarafını tuttu. İlk defa bu gibi hâdiselerde adı geçen Ertuğrul Bey'in oğlu Osman, Gazan Han'a vaziyet alarak, III. Alâaddin Keykubâd'ı destekledi.[289] Sülemiş'in hareketinin genişlediği ve isyancıların Sultan Alâaddin'in etrafında toplanmak suretiyle meşrû bir teşkilât haline gelmek istedikleri o günlerde, Gazan Han da Mısır ordusuna karşı Şam civarında giriştiği bir harpte umduğu başarıyı gösterememişti.[290] İşte, memleketin istiklâlini kazanmış ve Alâaddin Keykubâd etrafında yeni ve sağlam bir Türkiye doğmuş gibi göründüğü o günlerde, uçlar derhal harekete geçerek kendi başlarına fetihlere girişiyorlardı. Sol-kol uçta bu hususun önderi Germiyanoğlu Yakub Bey,[291] sağ-kol uçta da Ertuğrul'un oğlu Osman Bey idi. Türkiye'de gelecek hanedanının kurucusu olan Osman Bey, ilk

Bilecik, Yarhisar, İnegöl ve başkalarını aldığını kaydediyorlar ki, doğru olduğu anlaşılıyor. Fakat, II. Andronikos aynı sıralarda harekete geçerek Bizans'ın kayıplarını geri almaya kalkmış, 1290'da Marmara'nın doğusunda ve güneyinde Türklere geçmiş birçok yerleri kurtarmış olduğuna göre (L. Bréhier, *age,* s. 410), Osman 1302 ve 1308'de kazandığı zaferlerle Andronikos'un kurtardıklarını hep geri zaptetmiş, Türk vekayinameleri de bu iki defa fethetme hâdisesini birbirinden ayıramayarak vakaları karmakarışık hale getirmişleridir.

288 Aydın çevresi Hıristiyanları da fetihden evvel sultanın haraçgüzarı olduklarına göre, bütün Türk-Bizans sınır boylarındaki tekfurlar, sultana ödedikleri vergi sayesinde, uç beylerinin tecavüzlerinden kendilerini korumuşlardır.

289 Şikârî'ye göre, Osman'ın bu hareketine bir mükâfat olarak, Karamanlılar kendisine sultan Alâddin'den sancak ve alem almışlar, böylece Osman Bey'in gelecekteki devleti için hizmette bulunmuşlardır: Z.V. Togan, *age,* s. 320.

290 Aksarayî, age, s. 278.

291 Şikârî'ye bakılırsa, epeyden beri uç beylerbeyliği Karamanoğullarındaydı. Şu hale göre, Germiyanoğullarının, beylerbeyi gibi, fetihleri kendi namlarına yaptırmaları hukukî olmaktan ziyade fiilî idi: Bk. P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 50-52.

zaferini İnegöl'e yakın Karacahisar önlerinde birkaç Bizans tekfurunun teşkil ettikleri kuvvete karşı kazanarak Karacahisar kasabasını zapt ile, neticeyi III. Alâaddin Keykubâd'a müjdelemiş, o da kendisine, kaide gereğince, bu fethettiği yerin mülkiyetini vermişti.[292]

Âli'nin izahlarından anlaşıldığına göre, III. Alâaddin, Osman'ın bu zaferine karşılık olmak üzere, yalnız Karacahisar'ı değil, biraz sonra fetholunan İnegöl ile eskiden beri Divan dairesine bağlılığını bildiğimiz Eskişehir'i birleştirerek, bir sancak halinde[293] kendisine verdiğinden başka, "o caniplerin fethi"ni de ona ısmarladı.[294] Böylece, Osman Bey Anadolu'daki siyasî havanın karışık bir zamanında, hem Sülemiş isyanında III. Alâaddin Keykubâd'ın tarafını tutuyor, hem de Karacahisar muvaffakıyetini sultanın arzu ve rızası dahilinde kazanarak, istikbâli için mühim faydalar elde ediyordu. Çünkü, sağ-kol uçta rakipsiz bir halde sivrilmekte, bir taraftan İznik ve İzmit, diğer taraftan Bursa yönlerine doğru mühim fetih sahalarını inhisarına almış bulunmaktaydı.

Gene Osmanlı Beyliği'nin geleceği için aynı sıralarda geçen başka bir önemli hâdise, sol-kol fetih önderi olduğunu söylediğimiz Germiyanoğlu Yakub Bey'in Karamanoğulları ile anlaşmazlığa düşmüş olmasıydı. Karamanoğulları, bir taraftan Konya'ya hâkim olmak isterken, diğer taraftan, "Yunan Vilâyeti"nin, yani Dânişmendiye'den ayrı olan Konya Selçuklu topraklarının uçu olan Batı Anadolu uç beyliklerinde, daha doğrusu sol-koldaki ümerâ üzerinde hâkimiyet iddia ediyorlar, kendilerini onların "emîr-i kebîr"i sayıyorlardı. Halbuki, Germiyan beyleri birkaç defa idam cezası görmekle beraber, âdeta, bu sahanın irsen emîr-i kebîrliğini muhafaza etmişlerdi. Ayrıca, II. Mesud da Alişîroğulları ile anlaşamamış, onları tedibe bile teşebbüs etmişti. III. Alâaddin Keykubâd 1284'te, birinci defa azlolunarak yerine II. Mesud sultan tayin olunduğu vakit,

292 Vekayinameler, I. Alâaddin Keykubâd zamanında Ertuğrul'un Karacahisar'ı kuşatarak tekfurunu vergi vermeye mecbur edişini, bundan 70 sene sonra Osman Bey'in III. Alâaddin Keykubâd zamanında aynı kaleyi kesinlikle fethetmesi hâdisesi ile karıştırıyorlar: Çünkü, I. Alâaddin o zaman buralarda seferi idare ederken 1232'de (629'da) Moğollar, ilk defa olarak, Anadolu'ya girmişler, Sivas'a kadar gelerek, etrafı dehşet içinde koymuşlar (Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, s. 57), bu vaziyette, bu hükümdar İznik İmparatorluğu'nu daha fazla sıkıştırmayarak geri dönmüş ve uçları üç defa da Osman Bey tarafından alınmak istendi: Hattâ Âli'ye göre, bu seferde de III. Alâaddin vardı (Mustafa Âli, *age,* V. s. 29). Garip bir tesadüf, gene Moğol belâsı bu son sultanı da zaferi bizzat kazanmaktan men etmişti. Moğolların Konya çevresini yakıp yıktıklarını haber alan III. Alâaddin kaleyi zapt işini Osman Bey'e bırakıp geri döndü; bu suretle zafer Osmanlıların kurucusu olan şahsa sahip oldu. Yalnız, Neşrî bu hâdiseyi 687'de, Âli 688'de, Âşıkpaşazâde 686'da olmuş gibi göstermekle hata ediyorlar. Müneccimbaşı bu hatanın farkına vararak, vekayi son Selçuklu sultanı Mesud'a bağlayıp işin içinden çıkmak istemiştir: Bk. *age,* III, s. 274-275.

293 Burada kullanılan sancak tabirinin o zaman mevcut olduğu şüphelidir.

294 Mustafa Âli, *age*, V, s. 30.

Konya'yı elde etmeyi tasarlayan Karamanoğulları, emîr-i kebîr olarak Ege yönüne bakan bütün sol-kol uç beyliklerine hükmetmek istediler; fakat, bura uç beyleri hukuken ve fiilen Germiyanoğlu'na tâbi ve onun yetiştirmesi oldukları için, bu iddiayı reddettiler.[295]

Sol-kolda, bütün XIII. asır boyunca, "Kilikya Ermeni" hududundan itibaren, Antalya-Denizli-Kütahya hattı çevresinde bulunan uç beylikleri arasında icabında şiddetli rekabetler çıktığı halde, sol-kolu teşkil eden Domaniç-İnönü-Bolu-Kastamonu-Sinop arasında uzanan geniş hat etrafında gördüğümüz üç uç beyliğinin birbirleriyle mücadele ettikleri malûm değildir. Bunlar da, en solda Osman Bey, ortada Candarlılar, sağda Pervaneoğulları idiler. Ayrıca, meşhur asilzade aile Çobanoğullarının düşmesi, onların yerine "nökerlikten" yetişme telâkki olunan Candaroğullarının geçmesi, Pervaneoğullarının ise, adlarının da gösterdiği üzere, asaletle alâkalarının bulunmayışı, sağ-kolda Osmanoğullarını uç beylerbeyliği için rakipsiz bırakıyordu.

Şu halde, 1299'da (H. 699) fetihlere girişerek,[296] Karacahisar'ı alıp, kendisine uç beyliği merkezi yapan ve ayrıca, buraya Selçuklu sultanından aldığı Eskişehir'le İnönü arazilerini de katarak genişçe bir beylik halinde kendilerini tanıtıveren Osman ve evlâdı, hemen aynı yıl içinde veya bu seferin devamı olmak üzere, ertesi sene daha birçok kale zaptetti ki, içlerinde bilhassa İnegöl, Bilecik ve Yenişehir meşhurdu.[297] Artık Türkler İznik önünde de görünmüşler, hattâ şehri zaptetmek için tazyike başlamışlardı. Osman'ın bu şekilde geniş fetihlere girişmesi İznik Rumlarında telâş yarattı; İstanbul'a yapılan müracaat üzerine yollanan kuvvetlerle Türkler arasında ilk büyük ve mühim karşılaşma 1301'de (700)[298] İznik Gölü'nün güneyinde, Koyunhisarı önünde vuku buldu.[299] Bizanslıların başında Mouzalon vardı ve bu ordu İstanbul'dan kalkarak, Dil İskelesi'nden denizi geçip Yalova'ya çıkmıştı. Harp hayli kanlı oldu; Bizanslılar yenildiler ama, Türkler de çok zayiat verdi. Osmanlı Beyliği'nin, Söğüt'ten

295 Müneccimbaşı, *age,* III, s. 25.

296 R. Grousset, Türk fetihlerinin 1302'de başlamış olduğunu, buna da sebep, Selçuklu hanedanı tasfiye olunarak, Türkmen beylerinin (uç beylerini kastediyor) serbest kalmış bulunmaları olduğunu kabul ediyor: Bk. *L'Empire du levant*, s. 596.

297 Yanlış olarak, 684 etrafında alındığı sanılan Karacahisar da dahil, bu sayılan şehirler ve kasabaların bulunduğu çok mühim Bizans topraklarını Osman Bey'in 699-700'de çabucak zaptettiğinde bütün eski kaynaklar birleşiyorlar. Neşrî, *age,* I, s. 50; Âşıkpaşazâde, *age,* s. 19.

298 Bizans ve Türk kaynaklarının ifadesiyle sabit olduğu üzere, Osmanlı kuvvetleri önemli fetihler dolayısıyla Bizanslılarla 20 Zilkade 700'de (27.7.1301) karşılaştıkları halde, Z.V. Togan, Osman'ın adının ilk defa 1302'de İran-İstanbul yolunda İlhanlılarla Bizanslılar arasındaki bir asayişsizlik meselesinde geçtiğini söylüyor ki, yanlıştır: *Age*, s. 223.

299 Bizans kaynakları bu karşılaşmanın İstanbul yolu üzerinde, İzmit'i müdafaa eden kuvvetlerle Türkler arasında bu kale civarında 1301'de (701 H.) yapıldığını söylüyorlar: L. Brehier *Age*, s. 416.

başlayarak, birer birer zaptettiği kasabaların ve kalelerin coğrafî mevkilerine dikkat edersek, beyliğin genişleme istikametini tamamıyla Bursa'ya yönelttiğini anlamak mümkün olur.

Osmanlıların, Bizans'a karşı 1302'de kazandıkları bu büyük zaferden sonra, hem İznik, hem de Bursa için gayet mühim mevki olan Yenişehir'i hükûmet merkezi yapan Osman Bey, Karacahisar'ı bir sancak halinde oğlu Orhan'a verdi. Artık Orhan, Osmanlı Beyliği'nin beylerbeyi mertebesinde bulunuyordu.[300]

Koyunhisarı'nda kazanılan zaferden sonra, Osman'ın beş altı sene hareketsiz kaldığı görünmektedir.[301] Mamafih, Osmanlı kaynaklarına göre, 1302 zaferi arkasından, Karacahisar sancak beyliği ile beraber, ordunun serdarlığını da üzerine alan Orhan, babasının işareti altında Aşağı Sakarya, İzmit ve İznik etrafına bazı seferler yapmış, bilhassa 1303'te (704) İznik ve İzmit'in müdafasını gittikçe güçleştirecek birtakım kaleleri fethetmişti.[302] Fakat, ne olursa olsun, Osman Bey'in esas politikası Bursa doğusuna ilerlemek olduğuna göre, 1308 yılına kadar bir mücadele göstermeyişinin sebebi, Bizans'ın karşı koyması olmaktan ziyade, iç hâdiselerle alâkalı olması lâzımdır ki, esaslarını hatırlatıyoruz.

İlhanlı hakanı Gazan Han'ın Anadolu işlerine en çok müdahale eden hükümdar olduğu, mütemadiyen sultan azl ve nasp ettiği malûmdur. 1281'den beri memleketin meşrû hükümdarı olan II. Gıyâseddin Mesud'u 1297'de (696) azledip, yerine azledilen sultanın kardeşinin oğlu III. Alâaddin Keykubâd'ı tayin eden Gazan Han, Selçuklu sikkelerini kendi nâmına çeviren ilk İlhanlı hükümdarı olmakla, bu hareketinin[303] Sultan Mesud'u azlettikten sonra, Selçuklu hanedanını tasfiye ile, bütün Anadolu'yu İlhanlı hâkimiyetine almak hususunda ilk adım mânâsına geldiği muhakkaktır. Fakat, İlhanlı hakanı, Türkiye'yi ister doğrudan doğruya kendine bağlasın, ister kukla bir veya iki sultan eliyle idare ettirsin, memleketteki Moğol aleyhtarı isyanlar gittikçe daha fazla gelişiyor, ayrıca, Moğol kumandanlarının dahi merkeze karşı isyan etmeleri, hele Mısır Memlûk hükûmetinin Anadolu karışıklıklarını Moğollar aleyhinde kullanmaya çalışmaları, Gazan Han'ın Anadolu tahtı hakkındaki kararını tereddütlü bir hale getiriyordu. Hakan bazen II. Mesud'u, bazen III. Alâaddin

300 İ.H. Uzunçarşılı, Neşrî ve Âşıkpaşazâde'ye dayanarak olacak, Osman Bey'in sonradan Bursa üzerine yaptığı seferi, yani "Dimboz Gazâsı"nı bununla birleştirmekle, İstanbul'dan Yalova'ya gelen Bizans kuvvetleriyle Bursa tekfuru kuvvetlerinin birleşerek Türklere Koyunhisarı'nda hücum ettiklerini kabul etmektedir: *Osmanlı Tarihi*, I, s. 28.

301 Gibbons, *age*, s. 31.

302 Neşrî, *age,* s. 118; Âşıkpaşazâde, *age,* s. 23.

303 Meselâ şu katalog: Mehmed Mübarek, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye*, III, İstanbul, 1318 (1900), s. 242.

Keykubâd'ı tutmak suretiyle, hattâ, bazı kere de memleketi ikiye bölerek, bu kuklalara çifte taht temsil ettirmekten bir türlü vazgeçmiyordu ki, bu siyasetinde Anadolu'nun Müslüman kitlelerini tatmin gayesi olduğu muhakkaktır.[304] Fakat, Selçuklu sultanlarının hükümranlık haklarını türlü hilelerle ellerinden alan da gene Gazan Han olduğu gibi, hattâ, onun Müslümanlığı kabul etmesi dahi, kendisini Müslüman halka meşrû hükümdar gösterebilmek için bir siyaset oyunu olarak telâkki olunabilir.

İşte, Osman Bey'in İznik Gölü civarında Bizanslılar üzerine kazandığı 1302 zaferi sıralarında, Bizans bu hakan ile temasa girmiş, kendisine imparatorluk sarayına mensup bir kızı vererek, akrabalığını elde etmek suretiyle uçlardaki Türk beylerinin giriştikleri fetih hareketlerine başlarındaki hükümdarın yüksek müdahalesi sayesinde set çekmek istemişti.[305] Gazan Han, Sülemiş isyanını bastırdıktan ve II. Mesud ile III. Alâaddin Keykubâd meselelerini de çözümledikten sonra, bu tarihte Bizans'a müspet cevap verecek duruma geldi; gönderilecek gelini kabul edeceğini ifade etti. İşte bu hâdise Osman'a bir müddet için seferlerini tatil ve o zamana kadar kazandığı yerleri imar ve teşkilâtlandırma kararı verdirmiş olabilir. Ayrıca, Osman'ın kazandığı zaferin ertesinde, yani 1303'te, Katalanlar, Kapudağı Yarımadası sahillerine çıkarak Türklere taarruza başlamışlardı. Kısacası, 1302 yılını takip eden zaman, Osman için serbest fetih bakımından artık müsait değildi. Çünkü, Gazan Han Anadolu'daki gailelerden kurtulmuş, memleketi gene ikiye bölerek Dânişmendiye Vilâyeti'ni ve bu vilâyete uç olarak kabul olunduğu anlaşılan Osmanlı toprakları ile Karesi ve hattâ Saruhan sahasını II. Mesud'a vermişti. Şu halde, Gazan Han'ın, kendisini toparlayarak II. Mesud eliyle tekrar Anadolu'ya hâkim olması ve Batı Anadolu çevresine Katalanların yaptıkları sefer, Osman'ı 1308 yılına kadar yeni fetihlerden alıkoyan başlıca sebepler olmalıdır. Gerek Selçuklu sultanları, gerek onların da üstünde olan İlhanlılar, uçları kontrollerinde tuttukları zaman, buradaki beylerin kendi başlarına fetihler yapmaya imkânları bulunmadığını anlamak için, bütün Marmara çevresi ve Ege sahası fetihlerinin tamamıyla Gazan Han'ın zamanına tesadüf eden Anadolu karışıklıkları sırasında yapıldığını hatırlamak yeter.

Osman Bey'in yeni bir fetih hamlesine başlaması 1308'e (707) rastlar. Bu tarih, ancak adı var olan, fakat başka bir rolü bulunmayan son Selçuklu hükümdarı Mesud'un ölümünü ve hanedanının da Anadolu tahtını kesinlikle kay-

304 Anadolu'nun Gazan'a karşı duyduğu dinî düşmanlığı Sülemiş istismar ederek hayli başarı kazanmıştır: Z.V. Togan, *age,* s. 321.

305 L. Bréhier, *age,* s. 417.

bedişini ifade eder. Memleketin hükümdarsız kalması üzerine, birçok Anadolu beyliği bağımsızlığını bu yıl ilân etmişlerdir; hattâ, bazı vekayinameler Osmanlıların bağımsız oluşları için de bu tarihi verirler. Mamafih, Osmanlı kaynaklarının kaydına göre, Moğollar halkı meşrû bir sultanın varlığıyla avutmak için, II. Mesud yerine, oğlu Gazi Çelebi'yi geçirmişlerdi. Fakat, bütün hükümdarlık alâmetleri tamamıyla İlhanlı hükümdarlarına geçmiş bulunuyordu. Anadolu'nun her tarafında sikke onlar nâmına kesilmekte,[306] Olcaytu Han'ın, Gazan Han yerine geçmesinden itibaren kitabelerde dahi İlhanlı hükümdarlarının isminin kazılması sağlanmış bulunmaktaydı.[307] Yerinde de ifade olunduğu gibi, Selçuklu Devleti ikiye bölünmek icap ettiği zaman, daima "Dânişmendiye" ve "Yunan" vilâyetleri şeklinde bir esas kabul olunuyordu. Bu defa da, Gazi Çelebi'ye yalnız Dânişmendiye Vilâyeti verildi. Fakat, bu sırada, artık, Ege ve Marmara sahillerine kadar bütün Batı Anadolu'nun Türklerin eline geçmiş olması dolayısıyla, buralar da Yunan ve Dânişmendiye vilâyetlerine, doğudan batıya bir hat ile iki ayrı bölge halinde bağlandı. Böylece, her iki kısmın da gene uçlara sahip olmaları sağlanmıştı. Tarihler Saruhan ve Karesi beylerin II. Mesud nökerlerinden olduklarını ifade ettiklerine göre, son zamanlarında batıda fetihlerin çok genişlediğini gören bu sultanın, o zaman, doğrudan doğruya kendi idaresinde bulunan Dânişmendiye Vilâyeti uçlarına kendi adamlarını gönderdiği anlaşılıyor. Fakat, Osman Bey aristokrat bir uç beyi, hattâ emîr-i kebîr olarak eskiden beri burada yerleşmiş olduğundan, Mesud'un Karesi ve Saruhan beyleri onun emri altına vermesi zarureti vardı. Saruhanoğullarının, emîr-i kebîr yani uç beyleri olan Osman'a tâbi olmuş bulunduklarına ait bize bir malûmat intikal etmemişse de, Karesi uç beyliğinin tâbiyetine bir nişâne olarak, Karesi Bey'in bir şehzadesinin Osmanlı sarayında rehin bulundurulduğu hakkında kayıtlar mevcuttur.[308] İşte, 1308'de (H. 707) II. Mesud'un ölümüyle yeni bir siyasî buhran çıktığı, yani uç beylerinin itaate mecbur oldukları meşru sultan ortadan kalktığı zaman, bu durum batıdaki Türk emîrliklerinde fetihler için tarihi bir fırsat sayılmıştı. Binaenaleyh, Osman Bey de, bir taraftan İznik havalisine, diğer taraftan, bilhassa Bursa üzerine fetih gayesiyle ciddî seferler düzenlemekteydi. Osman'ın 1302 zaferine rağmen, meşhur Katalan askerleri daha ziyade Ege kıyıları yönüne sevk ede-

306 727'ye kadar, sikkenin Selçuklular nâmına kesildiği hakkındaki Mustafa Âli'nin ifadesi herhalde hakikati ifade etmiyor. Yahut da en son tarihli Selçuklu sikkesi bu yıla kadar darphanelerde ne tarihi, ne şekli değiştirilmeksizin kesilmekte devam olunmuş olabilir: *Künhü'l-Ahbâr,* V, s. 42.

307 İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler,* I, s. 16: Memleketin meşrû hükümdarıymış gibi Moğol hanının ismi geçen ilk kitabe, Tokat'ta bir çeşmeye konmuştur.

308 Bir Karesi şehzadesinin Osmanlı sarayında bulunduğu hakkında bk. Müneccimbaşı, *age,* III, s. 36.

rek, oraları kurtarmaya çalışmış olan Bizans, bu defa, Osman Bey'i diğer Türk beylerinden daha tehlikeli bulmuş olacak ki, Rumeli'den Anadolu'ya geçirdiği Moğolları doğrudan doğruya Bursa üzerinden Osman Bey'e karşı sevk etti.[309] Bizans kaynaklarından 1308'de olduğunu öğrendiğimiz bu vekayi, İdris-i Bidlisî, Büyük Sultan Alâaddin (I. Alâaddin Keykubâd) ve Ertuğrul zamanlarında geçmiş sanmaktadır ve Gelibolu'dan geçen "Aktav" Tatarlarının Yenişehir ovasında toplandıklarını, iki tarafın orada karşılaştıklarını, Tatarların mağlûp olduklarını, Ertuğrul tarafından İnegöl'e kadar takip olunduklarını ve gemilerine kendilerini zor atıp kurtulduklarını[310] söylüyor. Osman Bey'in bu seferi de çok verimli oldu; bütün Bursa etrafı eline geçmek suretiyle şehir kuşatılmış oldu.[311] Bir sene sonra, yani 1309'da (708), İznik çevresine yapılan bir seferin neticelerinden olarak, bu büyük Bizans şehrini gittikçe daha güç duruma sokan bir hayli kazançlar elde edildi. Artık, Osman Bey, kendisinin tâbii olan Karesi Beyliği ile en yakın yoldan arazisini birleştirmiş oluyordu. Şu halde, bu 1309 zaferinden sonra, bütün o çevre Osman Bey'e geçmiş, yalnız Bursa şehri Bizans'ta kalmıştı.

1305'ten (704) beri Osman Bey'in ordularına kumanda eden Orhan Bey'in İznik ve İzmit taraflarında bir hayli faaliyetleri görülmekteydi: Türkler, Akyazı, Mudurnu ve başka yerleri de alarak Karadeniz kıyılarına çıkmış olmakla beraber, Osman Bey, muhakkak ki, ilk hedefi olan Bursa'ya ancak 1326'da kavuşabildiyse de, İznik ve İzmit'i zapta muvaffak olamadı. Bursa gibi mühim bir şehrin Türklere geçmiş olması üzerine, başkent Yenişehir'den buraya naklolundu. Çünkü, Osmanlı Uç Beyliği, başşehrinin hep uça yakın olmasını istiyordu.

Rumeli'den getirilen "Aktav" Tatarları ile Bizans'ın Bursa çevresi kuvvetlerinden meydana gelen önemlice bir orduyu perişan eden, bu sayede Marmara'nın doğusunda ve güneyinde bir hayli küçük kaleler ve arazi zapteden Osman Bey, II. Mesud'un ölümü sıralarına rastlayan bu muvaffakıyetlerinden sonra, 1326 yılına kadar oldukça hareketsiz bir hayat sürmüş, belki de, bu devrede teşkilât ile uğraşmıştır. Fakat, öyle görünüyor ki, Bursa'nın alınmasından birkaç yıl önce, Osman Bey, mevkiini oğlu Orhan'a terk ederek hükûmet işlerinden elini

309 L. Bréhier, *age*, s. 422; burada kaydolunduğuna göre, Osman Bey esir ettiği Tatarları ordusuna almış.

310 İdris-i Bidlisî, *age,* vr. 25b-26a; İdris-i Bidlisî'nin çok karıştırdığı bu hâdisenin, Z.V. Togan, 1300 sıralarında olabileceğini, zira, bu zamanda gemileri karaya varan bir Tatar beyinin ve adamlarının Bizans hizmetine girdikleri, bu vaziyette söylenen hâdiseyi onların çıkarabileceklerini tahmin ediyor: *Age,* s. 322; halbuki, Bréhier'nin söylediğine göre, bk. age, s. 422; Bizans kaynakları meseleyi aydınlatmaktadırlar.

311 Uzunçarşılı, Tatarlardan bahsetmeksizin, Bursa ve etrafı tekfurlarının ittifaklarına karşı yapıldığını söylediği bu seferi, 1302'deki Yarhisar muharebesiyle birleştiriyor ve o tarihi esas alıyor: *Osmanlı Tarihi*, I, s. 28-29.

çekmişti. Şu halde, yeni hükümdar için babasının tavsiyesi altında yapılacak iş, bilhassa Bursa'yı almak ve Karesi toprakları ile Osmanlı Beyliği arasında hâlâ mevcudiyetlerini muhafaza eden bazı Bizans kalelerini ortadan kaldırmak, ondan sonra yapılacak iş, yeni fetihler için tamamen serbest olan sağ kanattaki İznik ve İzmit üzerinden İstanbul'a kadar uzayan yerlerle meşgul olmaktan ibaret bulunacaktı.

En eski vekayinamelerde dahi rastlanacağı üzere, Osmanoğullarının hatırasında kendilerine karşı şiddetli bir Germiyan düşmanlığı saklanmıştır. Fakat, bunun fiilî bir mücadele şeklinde belirtisine katiyen rastlanmadığına göre, herhalde bu düşmanlık sadece bir rekabetten ibaret olacaktır, ister hukuken, ister kendi fiilî kuvvetleri sayesinde olsun, sol uç nüfuzlarında bulunan, yani Ege çevresinin kendilerini metbû tanıdığı Germiyan "emîr-i kebîr"leri, sağ uça müdahaleye hakları olmadığı için, Osmanlılarla çarpışmaya kadar varacak ihtilâfların çıkamayacağı tabiîydi. Bütün çevre arazisi Osmanlılara geçtiği halde, sırf kalesiyle mukavemet eden Bursa şehri, büyük bir ihtimalle, 1326'da teslim oldu.[312] Bu muvaffakiyetle, artık Marmara'nın güneyi, dayanan bazı kaleler hariç, tamamen Türklere geçrniş oluyordu. Bu sırada Osman Bey de vefat etti. Beyliği fiilen üzerine alan Orhan, hükûmeti tam yetkiyle idareye başladı. Fakat, yeni hükümdar için, Bursa'nın başşehir olmasıyla bir güçlük çıkıyordu ki, o da beyliğinin sol uçunda yeni fetihlere mâni olacak bir engelin yolu kapatmakta bulunmasıydı. Çünkü, Karesi Beyliği, Osmanlı "emîr-i kebîr"lerine tâbi olsa da, Orhan'ın ordularını batıda daha geniş yerlere götürecek olan yolun geçtiği toprakların sahibiydi ve fetih hakları dolayısıyla Osmanlılar bu tâbi beyliğin bağımsızlığına riayete mecburdular. Bu vaziyet karşısında, Orhan Bey için yeni fetihlere kavuşmak imkânı ancak sağ kanatta mevcut bulunuyordu. Hakikaten, etrafı Türklere geçen İznik şehri otuz yıldan beri hâlâ dayanmaktaydı. İzmit ise, İstanbul yolunu kapatan çetin bir kale halinde bulunuyordu. Osmanlı Beyliği'nin ordusu, Aşağı Sakarya yöresinde faaliyete geçerek, akınlarını, Kocaeli'nin Marmara ve Karadeniz sahillerine kadar uzattı. Sultan Orhan'ın bizzat kumanda ettiği Türk kuvvetleri, 2 Mart 1331'de İznik şehrini zapta muvaffak oldu.[313] O zaman İstanbul'dan sonra geldiğini, bu suretle Bursa'dan dahi ileri bulunduğunu Türk kaynaklarının ehemmiyetle kaydettikleri[314] bu şehir, faal olan uçta bulunması itibariyle, 1335'te (734) beyliğin merkezi haline getirildi ve

312 Osmanlı tarihleri Bursa'nın fethi tarihi olarak umumiyetle 2 Cemaziyelevvel 726'yı (6 Nisan 1326) veriyorlar; Bizans kaynakları da 6 Nisan 1326'yı kaydetmektedirler ki, netice uygundur: L. Bréhier, *age,* s. 27.

313 Bu tarihi, L. Bréhier Bizans kaynaklarından almıştır. Bk. *age*, s. 430; Türk kaynaklarının verdikleri tarih de aynıdır: Âşıkpaşazâde, s. 41.

314 Müneccimbaşı, *age*, III, s. 278; İbni Kemal, *age*, vr. 236.

başşehirliği kısa süren Bursa sancak oldu.[315] Bundan sonra, Türklerle Bizanslılar arasındaki mücadele İzmit etrafında cereyan etti. Nihayet, 1337'de, Orhan, oğlu Süleyman da yanında olduğu halde[316] büyük bir orduyla İzmit'e gelerek şehri Bizanslılardan kesinlikle aldı.[317]

Artık Osmanlı ordularını beylerbeyi salâhiyetiyle idare ettiğini gördüğümüz şehzade Süleyman, İzmit'in fethinden sonra, o çevrede Kocaeli Yarımadası'na düşen yerleri birer birer zaptederek kimini timar, kimini malikâne olarak gazilere veriyordu; kendisi de İzmit valisiydi. Süleyman Paşa'nın bu uçtaki faaliyeti sırasında Osmanlı Beyliği'nin toprakları Kocaeli batısında Üsküdar'a ve doğuda da, Bolu'nun ötesinde, Candaroğulları Beyliği'ne varıp dayanmıştı.[318]

Orhan Bey, daha İstanbul surlarını zorlayacak durumda bulunmadığı, beyliğinin de doğu, güney ve batısı diğer Türk beyliklerinin topraklarıyla çevrilmiş hale geldiği için, artık, beyliği daha fazla büyütme imkânı kalmamış bulunuyordu. Bu durumda, Osmanlı Sultanlığı, bir uç beyliği olmaktan çıkarak Karamanlılar ile Candarlıların uzun zamandan beri içinde bulundukları bir "iç-el" durumuna düşmüş olmaktaydı. Fakat, Germiyanoğullarında olduğu gibi, Osmanlılar üzerinde bir de uç beylerbeyliği, o zamanki resmî tabiriyle, melikü'l-ümerâlık (emîr-i kebîrlik) vardı ki, bu sıfatlarından dolayı, Karesi Beyliği, geçmişten kalan fakat, hukuk kaidesine dayanan bir şekille kendilerine tâbi bulunuyordu. Bu vaziyette, Osmanlılar fetihlerini Marmara'nın batı sahillerine, yani Rumeli'ye uzatabilmek için, tâbileri olan Karasioğullarından Bursa-Gelibolu doğrusuna bir koridor almak mecburiyetindeydiler.[319] Şu halde, rivayete göre, Karesi beyi Aclan Bey 1337'de (737) ölünce,[320] yerine Balıkesir'de Demirhan, Bergama'da

315 İbni Kemal İznik'in başkent oluşunu 734'te gösteriyor: Bk. *age,* vr. 246; Neşrî ise şehrin zaptını 734 kabul ediyor: Bk. *age,* I, s. 158.

316 Neşrî, *age*, I, s. 150.

317 Osmanlı kaynakları İzmit'in zaptını İznik'ten önce gösteriyor; Bizans kaynakları 1337 yılını verdiklerine göre (bk. Bréhier, *age*, s. 430) arada hayli fark vardır. Süleyman Paşa da İzmit'e fethin hemen ertesinde vali olduğuna ve bu tarih 1337 olduğuna göre bu tarihin doğruluğu anlaşılır.

318 Osmanlı vekayinameleri Bolu'nun da Bizans'tan Orhan eliyle alındığını söylüyorlarsa da (meselâ Âşıkpaşazâde, *age,* s. 32) burasının Candaroğullarına ait olduğu ve Osmanlılara çok sonra geçtiği biliniyor. Candarlıların, doğularında ve Karadeniz kıyılarında arazi zaptetmeye çalıştıkları halde, Bolu tarafında sol kanatları Bizans'a karşı serbest gibi görünmesine rağmen, burada gazâya teşebbüs etmeyişleri çok mühim bir nokta olup, bizce bunun sebebi, bir taraftan bu ailenin ancak subaşı durumunda olmaları ve Kastamonu'nun da artık "iç-el" sayılması, diğer taraftan, bütün Sakarya-Marmara çevresindeki gazâ hakkının bu bölgede uç beylerbeyi olan Osmanlı ailesine ait bulunması olabilir.

319 Hammer'in ifadesine göre, Orhan, Karesi Beyliği'ne çatmadan evvel Marmara üzerinden Rumeli geçesine kuvvet sevki için ufak tefek denemeler yapmıştır: Bk. *age*, I. s. 153.

320 Diğer kaynaklar Dursun Bey'in ölümünü ve bu vesileyle Orhan Bey'in Karesi işlerine karışmasını 735'te gösteriyorlar. Müneccimbaşı ise 737 yılını vermektedir: Bk. *age,* III., s. 36. Hakikaten, gene aynı kaynaklara göre, İzmit valisi olan Süleyman Paşa, Karesi ilhak olununca İzmit'ten bu

Yahşi Bey hükûmete geçmişlerdi. Aclan Bey'in diğer bir şehzadesi de Osmanlı sarayında bulunduğundan, Rumeli'ye uzanan bir koridora ihtiyacı olduğundan bahsettiğimiz Orhan Bey, yanındaki Karesi şehzadesi nâmına hak iddia ederek kardeşler arasında ihtilâf çıkardı veya mevcut anlaşmazlıktan faydalandı. Yanında bulunan Karesi şehzadesi Dursun Bey'i Karesi tahtına oturtmak bahanesiyle Balıkesir ve kuzeyini istilâ edip arzu ettiği askerî yolu temin etmiş oldu. Böylece, "iç-el" durumundan kurtulan Osmanlı Beyliği, Rumeli'ye Gelibolu'dan sınır olmuş bulunuyordu. Orhan Bey, kaide gereğince beylerbeyliğini tevcih ettiği büyük oğlu Süleyman'ı İzmit'ten alarak beyliğinin sol kanadına, yani Demirhan'dan zaptolunan Balıkesir sancağına vali tayin etti.[321] Bursa'yı Gelibolu'ya bağlayan, Balıkesir'i de içine alan Osmanlı askerî yolunun Karesi Beyliği'nden koparılması Osmanlı Beyliği'nin kuruluşundan beri elde ettiği topraklar arasında ayrı bir hususiyet taşımaktaydı. Çünkü, fetih haklarına göre, buraları sahibi bulunan başka bir Türk beyliğinden cebren alınmış oluyordu. Fakat mesele tafsilatıyla malûm olmadığı için, fazla bir şey söylenemez.[322]

Osmanlılar Karesi Beyliği'ni kısmen veya tamamen ne zaman ilhak etmiş olurlarsa olsunlar, bu askerî yoldan Rumeli'ye ilk tertip ettikleri seferin 1347'de yapıldığı anlaşılmaktadır.[323] Şüphesizdir ki, Bizans'ın iç mücadelesine taraflardan birisinin arzusuyla müdahale şeklinde başlayan bu ilk Rumeli cevelânları, Türklere o yerleri öğrettiği gibi, fetih için müsait zemini de hazırlamaktaydı. Nihayet, Osmanlı kaynaklarına göre Rumeli'ye fethetme gayesini güden ilk ordu, Karesi valisi de olmuş bulunması dolayısıyla, Karesi Beyliği'nin tecrübeli kumandan ve ricalini hizmetine alan Süleyman Paşa kumandasında olarak, 1356'da Gelibolu Yarımadası'na ayak bastı. Şehzadeye refakat eden Ece Bey, Fâzıl Bey, Evranos ve Hacı İlbeyi'nin evvelce Karesi Beyliği'nin ileri gelenlerinden olmaları dolayısıyla, daimî komşuluk yaptıkları, ticarî ve siyasî bakımdan münasebetlerini hiç eksik etmedikleri karşı toprakların, yani Rumeli yakasının zaptında Osmanlılara en mühim hizmeti yapacakları tabiîydi. Belki de, bunlar, Osmanlı fetihleri hesabına, Trakya'nın Rum ahalisi içinden evvelce edindikleri dostlarının yardımını

defa oraya kaldırıldığından, Balıkesir'i Osmanlı Beyliği'ne alma hâdisesi de 737'de yahut daha sonradır.

321 Mükrimin Halil, Osmanlıların 1334'te (H. 735) bütün Karesi'yi ilhak etmiş olamayacaklarını birçok delille söylüyor ki, doğrudur: *Düsturname-i Enverî*, Medhal, s. 60; 1337'de, Balıkesir ile beraber, ancak bir sahil koridoru alınmış olmalıdır. Bütün beyliğin alınması Süleyman Paşa'nın Rumeli fethine başlamasından az öncedir.

322 Zaten Şehzade Süleyman'ın hemen 1337'de buraya tayini yapılmış olmayacağına göre, belki bir müddet Balıkesir'i Karasioğlu Dursun Bey idare etmiştir.

323 Orhan tarafından Kantakuzenos'a yardım için 1345'te yollanan ilk kuvvetin Gelibolu'dan değil, İstanbul Boğazı'ndan geçtiği görülüyor: L. Bréhier, *age*, s. 437.

görüyorlardı. Süleyman Paşa orduları, şehzadenin öldüğü 1359 yılına kadar üç sene çetin mücadelelerle, nihayet hiç olmazsa Gelibolu Yarımadası'nda tutunmaya muvaffak oldular. Ancak, Osmanlı kuvvetleri Dimetoka ve İpsala yönlerine hayli ilerlemişti.[324] Süleyman Paşa'nın, bu yıl bir kaza neticesinde, ölümü üzerine, fetih hareketi durakladı. Orhan, kısa süre sonra oğlu Murad'ı Süleyman Paşa'nın yerine yollayınca, fetihler normal seyrinde devama başladı.

Oğlunun ölümünden sonra, padişahlıktan elini ayağını çekmiş gibi görünen Sultan Orhan'ın, bu hâdiseden sonra daha üç sene devam eden ömrü içinde, hükümdarlığı değilse bile, bütün işlerini bıraktığı Şehzade Murad, biraderinin yerine geçer geçmez Rumeli fethinde daha büyük gayretler sarfına başladı. Gene Hacı İlbeyi sağ-uçta, Dimetoka'dan Edirne'ye; Evranos da sol-uçta, İpsala'dan sahil boyunca Burgaz'a ilerliyordu.[325]

Bu sırada Anadolu'da çıkan bazı karışıklıklar Murad'ın işini zorlaştırmış görünmektedir. Anlaşıldığına göre, Orhan'ın Şehzade Süleyman'ın yerine Murad'ı tayin ederek tahtı bu oğluna bırakacağını belli etmiş olması üzerine, diğer şehzadeler Anadolu'da isyan ettiler. 1352'de Alâaddin Ertena öldüğü zaman, Karamanoğulları tarafından işgal olunduğu sanılan fakat hem Moğol taksimatında Dânişmendiye Vilâyeti topraklarına dahil bulunan, hem de Osmanlı tarihindeki mühim hatırası sayesinde manevî bir değer taşıyan Ankara'nın Karamanlılara geçmesi Osmanlılarca hoş görülmediğinden, Hacı Kutluşah (Ertena valisi), 1354'te (755) Konya'yı işgal ederek Karamanlıları perişan ettiğinde, müttefiki olduğu anlaşılan Orhan Bey de, aynı yıl Ankara'yı işgal etmişti.[326] İşte, Orhan'ın şehzadeleri, Murad'ın gelecek hükümdarlığına karşı isyan bayrağını çektikleri zaman, Ankara taraflarında bulunuyorlar ve belki de Karamanoğullarından yardım görüyorlardı.

Murad, bu esnada, kendisi idare ettiği anlaşılan Edirne istikametindeki sağkol kuvvetlerinin başına lalası Şahin'i getirerek Süleyman zamanında bu vazi-

324 İdris-i Bidlisî'ye göre, Dimetoka'ya doğru ilerleyen kuvvetlere Hacı İlbeyi, Ege sahiline düşen İpsala yönünde ilerleyen kuvvetlere de Evranos Bey kumandan tayin olunmuşlardı; *Heşt Behişt*, vr. 118a.

325 İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 118a; İbni Kemal, bu iki kumandanın Dimetoka'ya havale olunduklarını, Ece ile Fazıl'ın Gelibolu'da kaldıklarını söylüyor: Bk. Tevarih-i Âl-i Osman, II, Millet Ktp., Ali Emirî yazmaları, No: 26, vr. 106b.

326 Kantakuzenos, şehzade Süleyman kumandasındaki ordunun Ankara'yı 1354'te işgal ettiğini söylüyor: İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* I, s. 36. "Yunan Vilâyeti" adı ile anılmış olan Konya Selçukluları topraklarına hâkim bulunan Karamanlılarla, eski Dânişmendiye Devleti'nin topraklarına hâkim olan Ertena Beyliği orduları arasında tam bu sırada harpler cereyan ediyordu ve Ertena kumandanı Hacı Kutluşah, Karamanlıları ve müttefiklerini yenerek Konya'yı bu yıl işgal etmişti: Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 51. Bizce Osmanlıların Ankara'yı işgali ile, Kutluşah'ın Konya'yı işgali arasında bu suretle bir münasebet olmak lâzım gelir.

feyi görmüş olan Hacı İlbeyi'ni sol-kola, Evranos Bey'in yanına verdi. Geleneği altüst eden böyle bir tayini Murad, Anadolu hâdiseleriyle meşgul olmak için yapmıştı.[327] Dimetoka Türklerin eline geçti; Lüleburgaz'ın kuzeydoğusunda büyük Bizans ordusu ile Türk ordusu arasında, 1361'de cereyan eden büyük meydan muharebesi Murad'ın katî zaferiyle biterek Edirne Türklere teslim oldu. Bunun üzerine, Murad, güzelliğine hayran olduğu Dimetoka'da yerleşti; Anadolu'daki hâdiseleri de yatıştırmış bulunuyordu. Beylerbeyi ve Osmanlı ordusunun serdarı gözüyle baktığı Lala Şahin'e de Edirne'yi karargâh yaptırıp, askere ganimet temini gayesiyle, kendisini Zağra ve Filibe yönlerine akına yolladı.[328] Bundan sonra, Rumeli'nin fethi kati safhasına giriyordu ki, Edirne'nin zaptından bir sene sonra, yani 1362 Mart'ında, Orhan hayata gözlerini kapadı.[329] Artık, bu sıralarda Yunan Vilâyeti'nin mühim bir kısmına hâkim olan Karamanoğullarının sol-uç beylerini kendilerine tâbi kılma iddiaları geçersiz kalmış bulunuyordu. Esasen kendileri de zaman zaman Memlûklerin himayesine sığınmak zorunda kalmakta idiler. Aynı zamanda, Karamanlılar aşiret karakterlerini muhafaza ettikleri için, Selçukluların, çok büyük ve kültürü ileri, eski merkezlerinden bir hayli şehri ihtiva eden Yunan Vilâyeti'ndeki içtimaî ve medenî hayat üzerinde iğreti bir siyasî nizamın ifadesi olmakta devam ediyorlardı. Hukuken, bu vilâyete bağlı bulunan sol-uça gelince, orada da, uç beylerbeyliği müessesesi uç beylikleri üzerindeki otoritesini muhafaza edememiş, başlangıçta çok kuvvetli görünen Germiyanoğullarının Ege istikametine sürdükleri kumandanlar, zaptettikleri yerleri, Türk fetih geleneği gereğince, mülkiyetlerine geçirerek hep birer bağımsız beylik kurduklarından, Germiyan "emîr-i kebîr"inin önünü kapatarak, bu beyliği "iç-el" durumuna düşürmek suretiyle, inkişafını durdurmuşlar, böylece, sol-uç birçok müstakil beylik halinde parçalanmış, zaafa düşmüş, bir nevi Türk "uç feodalitesi" teşekkül etmişti. Kısacası, Yunan Vilâyeti, uç çevresi de dahil olmak üzere, merkezîleşmek şöyle dursun, aksine, 1326 sıralarında tam bir parçalanma halindeydi.

Dânişmendiye Vilâyeti ve onun "Uç Vilâyeti"ne gelince, Selçuklu toprakları

327 Vekayinameciler bu tayinin önemini anlamadıklarından, üzerinde durmamışlardır. Halbuki, hâdise Türk asilzade sınıfının haklarını ihlâl eder mahiyetteydi.

328 British Museum, Catalogue, OR. 7506 (Türkçe yazma) vr. 31a (bu yazma kataloğa Kemalpaşazâde Tarihi diye geçmiş ise de, anonim bir Tevarih-i Âl-i Osman'dır). İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 119b.

329 Orhan'ın ölüm tarihi olarak hep 1360 (H. 761) gösterilir. Halbuki, Lü'lü Paşa, Ankara Sultan Alâaddin Camii' kapısının üstüne koydurduğu 1362 (H. 763) tarihli kitabesinde, henüz sultan Orhan'ın adını zikrettirmiştir. Ayrıca, çağdaş bir Bizans kaynağı bu hükümdarın öldüğü seneyi ve hattâ ayını dahi kaydetmiştir: Bk. Bréhier. *age,* s. 452. Bu hale göre, Orhan'ın ölüm senesi 1362 Martı'dır (geniş bilgi için bk. M. Akdağ, "agm", *Tarih Vesikaları,* No: 3 (18).

son olarak Yunan Vilâyeti ve Dânişmendiye Vilâyeti adları ile ikiye bölündüğü zaman, Dânişmendiye'nin uç sahasında, sağ kanatta bulunan Pervâneoğulları ile Candar ailesi, birer uç beyi olmaktan ziyade, bulundukları şehirlere ve çevrelerine sadece malikâne suretinde sahip idiler; ayrıca, her ikisinin de asaletleri mevcut değildi. Bilhassa Candaroğulları sol kanatlarından Bizans arazisine açık oldukları halde uç beyliği sıfatları olmadığı için olacak, fetih vazifesiyle hiçbir zaman meşgul olmamışlar, daha çok Karadeniz'de korsanlık faaliyetleriyle alâkalanmak ve doğularında bulunan diğer Türk beyleriyle nüfuz mücadelesine girişmekle vakit geçirmişlerdi. Şu halde, ince bir koridor halinde, Karesi memleketini de içine almak üzere, Çanakkale ve Edremit sahillerine kadar uzanan Dânişmendiye uçunda, III. Alâaddin Keykubâd yahut II. Mesud zamanında "emîr-i kebîr" unvanını elde etmiş olan Osmanoğulları rakipsiz olarak sağ-uçun fetihlerini idare etmekteydiler. Karesi Beyliği esas itibariyle kendilerine tâbi olduğundan, fazla inkişafına meydan vermeden, onu XIV. asrın ortalarına kadar tasfiye etmişlerdi. Dânişmendiye'nin "iç-el" kısmında etnik karakter, Yunan Vilâyeti'nden çok farklıydı; içtimaî hayata ve siyasî mücadelelerle hükmedenler, yerleşik unsurlar olduğundan başka, Dânişmendliler ve Selçuklular devrinden beri bütün kasabalarda ve şehirlerde asaletlerini bir türlü unutmayan ve dedeleri yönünden ümerâlıktan gelmiş bulunan bir sınıf vardı ki, Selçukluların dağılma devrinde bunların her biri bir kaleye sahip olmuştu. Birer derebeyine benzeyen bu zümre, II. Mesud ve evlâtlarının hükümdarlık itibarlarının silinip gitmesinde Moğol arzusuna uygun bir mevcudiyet haline geldikleri gibi, Moğolların valisi durumunda olan Çobanoğulları veya Ertena ailesi de nihayet birer vali sıfatlarından kurtulamamışlar, böylece, Dânişmendiye Vilâyeti iç sahası her türlü birlikten mahrum vaziyette bulunmuştu. Halbuki, bu vilâyete ait sağ-uç sahası, Yunan Vilâyeti uçunun aksine olarak, gerek fetih şerefi, gerek asil bir hanedan idaresinde olma bakımından, daha üstün bir geleceğe aday bulunmuş, Orhan'ın hayatının son zamanlarında, iç memlekette bir ekâbir sınıfı Osmanlılara gelerek, bütün memleketin siyasî birlik teşkilâtını fiilen bu ailenin riyaseti altında kurmaya başlamışlar, bu sayede, burası âdeta devletin siyasî hâkimiyetine hakiki vâris olma kudretini kazanmıştı. Orhan ölüp de yerine oğlu Murad'ın geçtiği 1362 yılında, hâlâ uç beyliği geleneklerinden kurtulamamış olan Osmanlıların hâkimiyetine girmiş bulunan yerlere göz atacak olursak, bu aileyi Türkiye birliğini yeniden kurma gibi bir muvaffakiyete ulaştıran sebepleri anlamakta güçlük çekmeyiz.[330]

330 Bk. Harita: 2.

8- Rum Selçuklu Sultanlığı Tahtı İçin Mücadeleler

a. Tahtın Boşalması

Selçuklu ailesinin Anadolu tahtını kaybetmesinin, memleketin Moğol işgaline girmesinden beri birbirini takip eden birçok hâdisenin bir neticesi olduğundan şüphe yoktur. Yani, muayyen bir hâdisenin kendilerini hükümdarlıktan devirmesi yerine kudretli bir yabancı nüfuzun sebep olduğu siyasî ve iktisadî zorluklar, içtimaî karışıklıklar bu ailenin Anadolu cemiyeti gözündeki itibarlarını kemire kemire o kadar zayıflatmıştı ki, nihayet, Moğollar tarafından vurulan birkaç darbe, hanedanı ve onunla birlikte memleketin siyasî birliğini yıkmaya kâfi geldi. Vakıanın böyle olduğunu daha iyi anlatabilmek için, bununla ilgili hâdiselerin topluca hatırlanması yerinde olacaktır.

Moğollar, dünya çapındaki yağmacı fetihleri esnasında İran'ı da zaptederek Rum Selçuklu Sultanı I. Alâaddin Keykubâd zamanında Anadolu kapılarını çaldıkları vakit, bu hükümdar, mukavemete teşebbüs etmektense İlhanlı boyunduruğunu kabul etmeyi tercih etmişti. Selçuklu sultanları içinde en büyüğü ve kudretlisi olarak kabul edilen Sultan Alâaddin'in zamanı devletini dört başı mamur olgunluk devri olmuş bulunsaydı, herhalde Moğolların Anadolu'ya otoritelerini bu kadar kolay kabul ettirmeleri mümkün olmazdı. XIII. asrın ilk yarısının, maddî refah ve servet bakımından Selçuklu Türkiyesinin çıkabildiği en yüksek irtifa olduğu muhakkaktır. Fakat, bunun yanında, içtimaî sınıflar arasındaki iktisadî dengenin bozulmasından dolayı şiddetli bir huzursuzluğun seneden seneye tesirini hissettirdiği, üstünkörü bir tetkikle de kendisini göstermektedir.

Bir tarafta kendi başlarına muazzam kervansaraylar yaptıracak kadar zengin kimselerin türemesine mukabil, öbür tarafta büyük şehirlerde fütüvvet teşkilâtı kadrolarına sığmayan bir sürü işsiz insanın toplandığı, ricalin nüfuz mücadelelerinde veya şehzadelerin taht kavgalarında bunların, hemen işe karışarak, sosyal nizamı tehlikeye koydukları görülüyordu.[331] Sultan da dahil olmak üzere, hükûmet erkânının servet yığmakta çok ileri gitmeleri, hattâ bu hususta birbirlerine karşı ihtişam gösterileri yapmaları neticeyi bazen kanlı tertiplere vardırıyordu. Başşehir Konya'da devlet ricalinin sahip oldukları nüfuz ve itibar, servetlerine göre derecelenmekteydi. Hükümdarın ve Divan azasının halk için tertip ettikleri şölenler kudretlerini göstermek için bir vesileydi. Verdikleri şölenler, daha zengin

331 Meselâ, I. Alâaddin Keykubâd Sivas'ta tahta çıktıktan sonra ilk defa Konya'ya girerken, yapılan karşılama töreni dolayısıyla, İbni Bibî, "Konya fityânı"nın bu gibi hallerde hep rezalet çıkardıklarını ifade etmektedir: Bk. *age,* s. 215.

sofralı ve davetlileri daha çok olmak bakımından, sultanın kendisini bile geçenler vardı.[332] Bu şekilde, servetleri sayesinde büyük nüfuz ve itibara sahip olan devlet ricali, bir sultan öldüğü zaman, verâset kaidelerine veya ölen sultanın vasiyetine riayet edecek yerde, kendi aralarında türlü menfaat anlaşmaları yaparak, tahta istediklerini çıkarıyorlar, böylece de Selçuklu hükümdarını nüfuzları altına almış oluyorlardı. Bunlar, bir şehzadeyi hükümdar yapmak için, icabında kendisinden, bazı taahhütlere girmesini bile istemekteydiler.[333] Sultanlar da, şüphesiz, bu kudretli erkânın nüfuzlarına karşı mücadeleden geri duramazlardı. Meselâ, I. Alâaddin Keykubâd kendi hükümdarlık salâhiyetlerine hiç saygı göstermeyen Divan ricali ile mücadeleye başlayınca, rivayete göre, onlar da kendisini hal' ile başka bir şehzadeyi iclâs için tertipler düşünmeye başladılar. Fakat Sultan Alâaddin, daha atik davranarak Kayseri'de tertip ettiği bir ziyafette bunları feci şekilde imha etti.[334] Selçuklu tarihinde buna benzer hâdiseler eksik değildir. Bu şekilde, yüksek devlet otoritesiyle şahsî servetlerinin verdiği nüfuzu bir araya getiren, yani birini diğerine destek yapmak suretiyle hudutsuz kudrete sahip olanlar yalnız başşehirde oturan Divan erkânı değildi; vilâyetlerde de, o kadar çok olmamakla beraber, hem servet, hem de siyasî nüfuzu bir arada bulunduran, gerek ailece ve gerek vazifelerindeki verâset usulü dolayısıyla aristokratlık sıfatını da taşıyan hükûmet adamları mevcuttu. Ayrıca, umumiyetle Dânişmendiye Vilâyeti'ndeki şehirlerde "melik" unvanı ile muhtar vali olarak hizmet eden Mengücekli, Dânişmendli ve Selçuklu prenslerin divanlarında da bu şekilde servet edinerek efendileriyle nüfuz mücadelesi yapan ricale rastlanıyordu. Onlar, bir de, kızdıkları zaman hizmetinde bulundukları meliki sultana şikâyet etmek imkânına sahiptiler. Memleketin sağ-kol ve sol-kol uçlarında bulunduklarını söylediğimiz çok sayıdaki uç beyleri dahi büyük servete dayanıyorlardı. Hele bunların üstünde bulunan iki uç beylerbeyi kendi başlarına müstakil birer kuvveti temsil ediyorlardı.[335] Kalabalık aile, akraba, örf ve kökleriyle otoriteleri ölçüsüzdü: Mamafih Konya dışında kalan aristokratik hükûmet mensupları ile sultan arasında pek ihtilâf çıkmıyordu. Bir melik, sultana nadiren kafa tutmaktaydı. Bu hali ile Selçuklu Sultanlığı daha ziyade bir plütokrasi rejimine benziyordu. Başta vezirlik olmak üzere, Divanın "müstevfîlik", "pervânelik" ve "nâiblik" gibi mühim man-

332 I. Alâaddin Keykubâd zamanında Çaşnigir Seyfeddin Ayaba'nın, serveti sayesinde, nasıl bir nüfuz kazandığını ve sarayının haşmetini İbni Bibî tasvir etmektedir: Bk. s. 264.

333 I. Alâaddin Keykubâd, tahta geçirilmek üzere Malatya zindanından çıkarılırken kendisinden böyle bir taahhüt alınmıştı: İbni Bibî, *age*, s. 206-207.

334 İbni Bibî, *age*, s. 266.

335 Meselâ, iki "uç beylerbeyi" olan Hüsameddin Çoban Bey ve Seyfeddin Kızıl Bey'i İbni Bibî bu bakımdan vasıflandırıyor: *Age*, s. 220 ve 304.

sıpları, mahiyetleri ve eski bir gelenek icabı, hep medreseli ulemânın elindeydi.[336] Yalnız beylerbeyliği, sultanının hassa askerleri arasından yükselen birisine veriliyordu. Hükümdarın hassa ordusu hep Memlûklerden veya Türk olmayan unsurlardan ibaret olduğu halde, sultanların mutlak otoritelerini temin edecek olan kölelik müessesesi, bu vaziyette, kuvvet teşkil edecek şekilde bir türlü inkişaf edemedi. Vilâyetlerde, melik veya uç beyi olarak, hâkim bir zümre teşkil eden aristokrasinin de, şüphesiz bu hususta mukavemeti vardı.

Görülüyor ki, Moğolların Anadolu kapılarını çaldıkları 1243'te, yani Kösedağı mağlûbiyetinin arifesinde, başta sultanlık müessesesi olma üzere, Selçuklu Türkiyesinin ne siyasî mekanizması, ne de içtimaî-iktisadî bünyesi, hiç de dengeli bir gidişe sahip değildi.

Kösedağı'nda II. Gıyâseddin Keyhusrev'in ordusu Moğollara mağlûp olunca, korkuya kapılan sultan, gerisingeri Konya yolunu tuttu. Vezir Mühezzibeddin, kendi şahsî teşebbüsü ile sulh imkânlarını aramak üzere Baycu Noyin'in yanına girerek memleketin Moğol hâkimiyetine girmesini kabul etti. Bu hizmetine mükâfat olarak, kendisine gene vezaret ve Şemseddin İsfahanî'ye de niyâbet verildi. İktâları (Osmanlılardaki haslara mukabil) da artırıldı. Bundan az sonra, Şemseddin İsfahanî sultanın elçisi olarak İran'a gittiğinde, Tebriz'de Moğol hükümdarı "Memâlik-i Rûm"un vezirliğini, Moğol hakanı sıfatıyla, bizzat tevcih etti ki, bu hareket, Selçuklu hükümdarının haklarına ilk tecavüzü teşkil ediyordu. Yeni vezir avdet ettiği zaman, eski vezir Mühezzibeddin vefat etmiş olmakla, II. Gıyâseddin Keyhusrev Moğol müdahalesini kolayca kabul etti ve Kırşehir subaşılığını yeni vezirin mansıbına ekleyerek, şahsî kuvvetlerinin artmasına imkân verdi; salâhiyetlerini de artırdı. Kısacası, artık, sultan ikinci plana düşüyor, hakiki salâhiyet Moğol hakanının tayin ettiği bir vezire, Şemseddin İsfahanî'ye geçiyordu.[337] Bundan sonra, Selçuklu ricali arasında birbirlerine karşı sık sık suikast tertipleri görülecek; sultanın, hakem imiş gibi de olsa, bu mücadeleleri yatıştırmaya kalkması, kendisi için bir felâket olabilecektir.

Vezir Şemseddin İsfahanî'nin şahsî rejimi ümerâyı birbirine düşüren kanlı hâdiselerin çıkmasına sebep oldu. Hükûmet ricali arasında görülen siyasî rekabet mücadelelerinde kendini her zaman üstte tutan İsfahanlı vezir, iktidarından emin olarak, Moğollar sayesinde kukla haline getirdiği sultanın kuru mevcudiyeti nâmına tantanalı merasimler ve şölenlerle hükûmet edip

336 Bu mevkilere getirilenler Anadolu medreselileri değil, Nizamü'l-Mülk'ten beri idare ve siyaseti âdeta meslek haline getiren İranlı ulemâ zümresine mensup kimselerdi. Hattâ, bunların Moğol siyaset ve idaresini bile ele aldıkları bilinmektedir.

337 İbni Bibî, *age*, s. 453 ve 544.

dururken, rakiplerine uyguladığı hile dolu siyaseti kendisinin de kuyusunu kazıyordu.

Şemseddin İsfahanî'nin vaziyetini sarsan ilk önemli olay, Pervâne Fahreddin Ebûbekir Attar ile ona uyan Emîr-i dâd (Osmanlılarda mehayif teftişi müessesesinin başındaki kişi olmalı) Nusret'in, Beylerbeyi Şemseddin Hasoğuz ve Câmedar Bedreddin Ruzba'yı tuzağa düşürüp öldürtmeleri oldu. Bu ağır cinayeti, Ebûbekir Attar gizlice Akşehir ve Ilgın'dan getirip "Gulâmhane"ye gizlettiği yiğitbaşılara (serverâna) yaptırmış ve ele güne de işi vezir tertiplemiş gibi göstermişti.[338] O kadar değilse bile, hiç olmazsa cinayetin işlenmesine razı olmuş bulunduğu muhakkak bulunan vezir, hele beylerbeyinin öldürülmesinde, hususî bir maksat sezmiş olacak ki, hatasını çabuk anladı. Onu tamir için de Erzincan Subaşısı Şemseddin Mahmud'u, Hasoğuz'un yerine geçirmek üzere Konya'ya çağırdı. Yeni beylerbeyi, vezirin mektupta yazdığı, talimat gereğince Erzincan'a tâbi ümerâyı iktâlarından ve evlerinden kaldırarak başşehre onlarla birlikte geldi.[339] Mamafih, yeni beylerbeyi de gururlu Şemseddin İsfahanî ile fazla geçinemeyerek Erzincan'a geri gitti. Bu defa beylerbeyliğe getirilen Şemseddin Yavtaş, isyan etmiş kabul olunan eski beylerbeyinin üzerine giderek onu yendi. Fakat, vezir için yenilmesi güç hakiki rakip pervâne Ebûbekir Attar ile onun arkadaşı bulunan Emîr-i dâd Nusret olduğunda şüphe yoktu. Çünkü, bu iki şahıs "Konya ihvân ve serverânı"nı kendilerinin müttefiki gösterdiklerinden başka, sultanı da avuçlarının içine almış gibiydier. Şemseddin İsfahanî, bu tehlikeli rakiplerini Konya'da ezemeyeceğini kestirerek, sultanı nüfuzlarından kurtarmak üzere Kayseri ve Sivas'a seyahat ettirmeyi düşündü. Planı sezen iki zorba, hükümdarın başşehirden ayrılmasına razı olmadılar. Çünkü, "ihvân ve fityân"ın yardımından uzak olacakları bir yerde, vezirin kendilerini mağlûp edeceğini biliyorlardı. Bunun üzerine, İsfahanî ve beylerbeyi Şemseddin Yavtaş, Emîr-i dâd Nusret'i Sivas'ta bulunan ve taht'a hak iddia eden Melik Rükneddin Kılıçarslan'ın yanına vazifeyle yolladılar; böylece Pervâne Fahreddin Ebûbekir Attar'ı yalnız bırakmış oldular. Ondan sonra Aksaray yönüne "seyran"a gitme bahanesiyle sultanı Konya'dan çıkardılar. Hakiki maksadın Kayseri'ye gitmek olduğunu ise ancak yolda açıkladılar; subaşı Celâleddin Karatay'a da erzak ve levazım hazırlaması için haber yolladılar. Pervâne Attar, bu olup-bittiyi kabul zorunda kalarak seyahat için şahsî hazırlığını yapma bahanesiyle Konya'ya döndü; "ahîleri ve yiğitbaşıları" yeni karar aleyhine

338 İbni Bibî, "serverân-ı fityan" veya "serverân-ı rönûd" tabirleriyle, hep esnaf teşkilâtında "çırak-genç işçiler"in, şehir asayişini korumak üzere hükûmete yardım için bölükler kurarak başlarına getirdikleri "yiğitbaşıları" kastediyor. Halk dilinde bu gençlik bölüklerinin kumandanları "yiğitbaşı" kelimesiyle adlandırılıyorlardı.

339 İbni Bibî, *age*, s. 558-589.

ayaklandırmayı yeltendi. Fakat, esnaf teşkilâtı mensupları artık kendisine âlet olamayacaklarını ifade ettiler. Böylece, Fahreddin Ebûbekir Attar'ın hemşehrilik yoluyla Konya ihvan ve fityân'ından faydalanma planı suya düşmüş oldu. Hattâ bunlar, yani esnaf reisleri ile yiğitbaşılar ve işçiler, Şemseddin İsfahanî'ye emniyet vermek için onun adamı olan yeni beylerbeyi Şemseddin Yavtaş'ı karşılama törenine de katıldılar. Bu vaziyette, Pervâne Ebûbekir Attar, Sis (Kozan) taraflarına kaçmak istediyse de, Konya ihvân ve âyanı ile Beylerbeyi Yavtaş yolları kontrole alarak firarına fırsat vermediler. Nihayet, hükümdarla doğuya gittiğini söylediğimiz İsfahanî Sivas'tan yolladığı adamlarına Attar'ı tevkif ettirdi.[340] Tabiî bütün bu entrika ve huzursuzlukların başı, Moğolların, Anadolu hükûmetinde devamlı çekişme hali yaratarak, kendilerini hakem yerinde bulundurmak ve bu yolla memleketi, rical arasındaki rekabet mücadeleleri sayesinde soymak gayelerine dayanıyordu.

Nihayet, uçta çıkan bir isyan Şemseddin İsfahanî'nin bütün düzenlerini bozdu. Bu, Ahmed isminde bir Türkün ayaklanmasıydı. Uç Türkleri de kendini destekliyorlardı. Acele tedbir alınmazsa birkaç ay içinde asiye dönmedik "sipah" (timarlı sipahi) kalmayacağı söylenmekteydi. Hâdise yerine, acele vilâyetlerdeki subaşılar ve devletin bütün ücretli askerleri yollandı. Fakat, gidenler, Ahmed'in karşısında hücuma cesaret edemeyerek kuvvet isteyince, bu defa başşehirdeki bütün süvari ve hassa ordusuyla birlikte vezirin kendi "kapı halkı" da yardıma yollandı. Bunun üzerine, vezirin düşmanları, onu yok etmek üzere ayaklandılar, Başşehir asileri de, İsfahanî'yi öldürüp, II. İzzeddin Keykâvus yerine Melik Rükneddin'i (IV. Rükneddin Kılıçarslan) tahta çıkarmak istiyorlardı.[341] Bu vaziyette, Celâleddin Karatay vezire, orduya sığınmak üzere uça kaçmasını tavsiye ettiyse de, bu yolda da kendisine bir hile düşünüldüğünü sezmek isteyen İsfahanî sarayını terk etmedi. İsyancılar safında bulunan Zaimü'd-dâr Necmüddin Veled-i Tûsî, "Konya ihvânı"nı toplayarak onlara "fetâlar"ını silâhlandırmalarını emrettiği gibi, kendisi de bir bölük askerle vezirin evini göz altına aldı. Bu arada Moğol hükümdarından gelen elçiler İsfahanî'ye karşı girişilen hareketin önlenmesini isteyen fermanı teslim ettilerse de, vezirin öldürülmesini önlemediler. Bu cinayette de Ebûbekir Attar'ın büyük rolü olduğu muhakkaktır.

Konya'da Şemseddin İsfahanî'nin hayatına mal olan bu hâdiseyi Sivas'tan Melik Rükneddin Kılıçarslan ve onu tutan Moğolların tertip ettikleri muhakkaktır. Nitekim vezirin katlinden sonra, Sivas'tan Rükneddin'in biraderine yolladığı

340 İbni Bibî, *age*, s. 558-563.

341 İsyancıların dayanağı, Melik Rükneddin'in Moğol hakanına giderek tahtı kendisine tevcih ettirmesiydi; şu halde, mesele bir Moğol tertibiydi.

elçi Cemaleddin Hutenî, Konya ricali tarafından son derece iyi karşılandı. İki hükümdarın arasını bulma hususunda II. İzzeddin Keykâvus'u çok memnun ettiği anlaşılan Hutenî, Konya kadılığı, evkaf mütevellîliği ve "üstaz-ı saltanat" gibi mansıplar da üzerinde olmak şartıyla, "Memâlik-i Rum kadılığı"na tayin olundu. Cemaleddin, Konya kadılığına Kadı İzzeddin adında birini nâib olarak verdi. Şemseddin İsfahanî'nin yerine gelen vezir Bahaeddin Erzincanî de azlolunarak yerine Nizameddin Hurşid geçti. Bu arada Moğol müdahalesiyle diğer bir şehzade üçüncü sultan olarak tahta ortak edildi. Ama, Bahaeddin Erzincanî, Cemaleddin Hutenî'nin sultanlığa böyle üç şehzadeyi birden geçirmekten ibaret hal tarzını beğenmeyerek Sultan İzzeddin'i bilhassa Rükneddin'e karşı silâhlı mücadeleye yolladı. İki sultan Aksaray'da karşılaştıkları zaman, Rükneddin mağlûp olarak biraderi İzzeddin'e sığınmak zorunda kaldı. İki taraf barıştılar ve kabahati ümerâya atarak, onları tevkif ettirdilerse de, sonradan para cezasıyla yetinip serbest bıraktılar.[342]

Selçuklu tahtının, bu şekilde önce iki, sonra da bir yeni sultan (II. Alâaddin Keykubâd) ilâvesiyle üç kişi tarafından işgali Moğollar tarafından Selçuklu hükümdarlık makamına vurulan yeni bir darbeydi. Böylece, hanedanın üzerinde olan sultanlık gittikçe mânâsız ve gülünç oluyordu. Taht kavgasının Aksaray'da İzzeddin lehine neticelenir gibi görünmesine rağmen, müşterek saltanat gene taraflarca kabul olunmuş, nizada suçlu sayılan ümerâ affolunup mansıpları ve iktâları geri verildikten sonra, vezirlik Bahaeddin Erzincanî'ye veya Celâleddin Karatay'a değil, büyük âlim Necmeddin Nahcivanî'ye verilmişti. Yeni vezir, Moğolların malî taleplerini karşılayabilmek için, kendisi de dahil, bütün ümerânın mevâciblerini azalttı. İşlerin düzelmeye yüz tuttuğu sırada, Moğol kumandanına ve IV. Rükneddin Kılıçarslan'a dayanan bir zümre tarafından II. İzzeddin Keykâvus'un arzusu hilâfına katlolunan Şemseddin İsfahanî'nin öldürülme sebebini sordu. Gayesi hükûmeti ve hükümdarı bu cinayetle itham ederek para koparmak olan hakanın bu şekilde alenî soygunculuk yapması hayret uyandırmıştı. Belâyı defetmek için elçiler, pek çok hediye ve paralarla memnun edilerek, iade olundular. Moğol hükümdarının bu şekilde işlenen bir cinayeti Selçuklu sultanına yükleyerek Konya'yı tazyik etmesi, yeni vezir Sâhib Necmeddin Nahcivanî'yi o kadar dehşete düşürdü ki, bir gün kendisinin de İsfahanî'nin akıbetine uğrayacağından endişe ederek vezirlikten vazgeçti. Bu kararında, aldığı malî tedbirlerin muvaffak olamayacağına kanaat getirmesinin de tesiri vardı, Hattâ, Nahcivanî memlekette kalamayarak Halep'e göçtü. Yerine Şemseddin Tuğrâyi geçti. Bundan sonra rical arasındaki

342 İbni Bibî, *age*, s. 593.

menfaat ve mevki rekabetleri daha da şiddetlendi. Sultanın hiçbir tesir ve nüfuzu görülmüyordu. Bilhassa, yeni vezir sırtını Moğollara vererek sultanı bile saymamaktaydı. Bu vaziyette sultan onu azlederek, yerine Kadı İzzeddin Mehmed'i geçirmek istedi; Tuğrâyî'yî tevkif bile ettirdi. Fakat, vezirin adamı hâdiseyi Baycu Noyin'e ulaştırarak sultanın kararını geri aldırdı.[343]

1249'dan (H. 647) beri Konya'da üç sultanın hüküm sürdüğü malûmdur.[344] Sayın Han'dan gelen bir elçi heyeti Selçuklu sultanını hakanın huzuruna istiyordu. Memleketin tarihinde görülmeyen böyle bir teklif Konya'da hayretle karşılandı. Elçilere gene pek çok hediye ve paralar verilerek geri yollandılar. Fakat, hakan üç sultanın birisinin huzura varmasında ısrar ediyordu. Bu vaziyette üç ortak sultan, aralarında anlaşarak en gençleri II. Alâaddin Keykubâd'ın gitmesine karar verdiler. Ayrıca, II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Rükneddin Kılıçarslan da iyi geçinemiyorlardı. Bilhassa birinci sultan memleket işlerini düzeltmeye çok gayret sarf ediyordu. Fakat, Moğolların para hırsını tatmine imkân yoktu. Meselâ, bazı malî tedbirlere çok kızan Baycu Noyin, İzzeddin Keykâvus'u cezalandırmak üzere Konya'ya gelmekten çekinmedi. Kadın, çocuk ve askerleriyle yola çıktığında, bunu duyan Sultan İzzeddin telâşlanarak bir elçi yolladı ve Noyin'in gelişindeki sebebi sordu. O da, cevabında, kötü bir niyeti olmadığını bildirdi. Sultan, Baycu Noyin'in vaziyetinden emin olamadığından, bu sırada Güney Anadolu'da devam etmekte olan "Ağaçeri" Türkmenlerinin çıkardığı karışıklığı yatıştırmak üzere o tarafa gitmekteyken vazgeçti ve Moğol şehzadesini karşılamaya hazırlandı. Rivayete göre, buluşma dostça olacakken, II. İzzeddin Keykâvus'un has gulâmları kendisini mücadeleye zorladılar. Rical ve sultan askerin arzusuna uyarak Moğollarla harbi kabul ettiler. Fakat, Sultan Hanı yanında yapılan cenkte Selçuklu kuvvetleri mağlûp oldu. İzzeddin, Antalya'ya kadar çekildi. Konya'da, genç işçiler (fityân) teşkilâtına mensup serseriler karışıklık çıkardılar. Moğol mağlûbiyetinden Konya'ya dönen Üstadü'd-dâr Nizâmeddin Ali bunları yatıştırmaya çalıştı.[345]

Bir müddet sonra mağlûp sultan İzzeddin, Moğollarla yeniden barıştı. Sonra, iki kardeş sultan Moğol hükümdarını Irak'ta ziyaret ettiler. Bu münasebetle götürdükleri "peşkeş" ve hediyeler o kadar çok ve hazinenin kaldıramayacağı ölçüde ağırdı ki, Selçuklu sultanları geri dönme masrafı için Moğol hazinesinden ödünç para istediler. Hakan onların peşkeş verdikleri paranın bir kısmını kendilerine borç olarak geri verdi. Bu hâdise, Moğolların Türk hazinesini nasıl insafsızca soyduklarını herkese anlatıyordu.

343 İbni Bibî, *age*, s. 597-603.
344 İbni Bibî, *age*, s. 618-620.
345 İbni Bibî, *age*, s. 618-620.

Bu ziyaretin diğer bir neticesi, Selçuklu Sultanlığı'nın iki ortak sultana taksim edilmesi oldu. II. İzzeddin Keykâvus'a Yunan Vilâyeti, IV. Rükneddin Kılıçarslan'a da Dânişmendiye Vilâyeti düştü. Sonra, Moğollar Kayseri ile etrafını İzzeddin'den alarak Rükneddin'e verdiklerinden, memleket gene karıştı. Konya sultanı, ilhanın yardımına dayanan biraderine mağlûp olup, Antalya yoluyla Bizans'a sığındı.[346] Artık bu hâdiseyle uçlarda Moğollara karşı şiddetli bir kurtuluş mücadelesi başlamış bulunuyordu. Himayeci devletten ziyade teşkilâtlı bir yağma ordusuna benzeyen bu step haydutlarının kuvvetleri daha uzun zaman Anadolu'ya hükmetmekle beraber, hep kemirilmekte devam edecekti. Selçuklu tahtında tek başına kalan Rükneddin Kılıçarslan'ın hizmetinde bulunan Muineddin Pervâne, bir Moğol âleti olarak memlekete en büyük ihaneti yapmaktan çekinmemeye başladı. İzzeddin Keykâvus taraftarlığı ile suçlandırdığı pek değerli ilim ve marifet sahiplerini tevkif ettirerek, Moğol kumandanına yolladı; hepsi de orada idam olundu.[347] Kendisine Şeref Hatîr'i de uyduran Muineddin Pervâne'nin, Moğolları memnun etmek gayesiyle giriştiği soygunculuk ve zulümlerine karşı Sultan Rükneddin Kılıçarslan itiraz ye ihtarda bulununca, hainler sultanın Şamlılarla birleşek Moğolları memleketten kovmaya hazırlanmakta olduğunu ifade eden bir curnalı Moğol karargâhına yolladılar. Bunun üzerine, Aksaray'a davet edilen bedbaht sultan, oradaki ziyafette sopalarla öldürüldü,[348] tahta da, öldürülen sultanın iki buçuk yaşındaki oğlu III. Gıyâseddin Keyhusrev geçti (1265). Bu suretle memleketin idaresi Moğolların uşağı gibi olan vezir Sâhib Fahreddin Ali, Muineddin Pervâne ve Şeref Hatîr'den ibaret üç kişilik bir heyete kaldı.[349] Mamafih, Moğol âleti rical arasındaki ahenk fazla sürmedi; evvelâ, Muineddin Pervâne ile Şeref Hatîr, Fahreddin Ali'ye karşı birleşerek, onu vezirlikten azl ve hapsettirdiler. Fakat, Sahib Fahreddin Ali kendisini affettirmeye muvaffak olduğundan başka, oğullarına da Karahisar'ın (Afyon) subaşılığını tevcih ettirdi. Bu defa, Şeref Hatîr ile biraderi de, Pervâne Muineddin Süleyman'a karşı mücadele açtılar. Bu sırada uçlar tamamıyla isyan halinde bulunuyordu. Karaman Türkleri Ermenak subaşısı Bedreddin Hutenî'yi ve Moğolları Lârende önünde imha ettiler.[350] İşe Şam Melîki Zâhir de karıştı ve Moğolları Elbistan Ovası'nda büyük bir bozguna uğrattı; Moğol kumandanları telef oldular. Bunun üzerine Kayseri'ye dar gelen Zâhir, uç Türkleriyle Moğollara karşı birleşmeyi teklif ettiyse de, kabul olunmadı. Herhalde Anadolu ahalisi Zâhir'i de diğer bir yabancı saymış olmalı-

346 İbni Bibî, *age*, s. 632-636.
347 İbni Bibî, *age*, s. 642.
348 İbni Bibî, *age*, s. 643-649.
349 Müneccimbaşı, *age*, II, s. 373.
350 Aksarayî, *age*, s. 110-111.

dırlar. Bu suretle umduğu yardımı Türklerden göremeyen Melîk Zâhir, kıtlığın da tesiriyle, Kayseri'yi terk edip Suriye'ye gitti. Ancak, Fındıkdar hareketi de denen, Melîk Zâhir'in Anadolu işlerine bu tarzda müdahalesi Moğollar üzerinde korkutucu bir tesir yaptı. Onlar, mağlûbiyetlerinde Pervâne Muineddin Süleyman'ı suçlu görerek, Aladağ'a götürüp orada idam ettiler. Vaktiyle Moğollara yaranmak için kendi sultanını öldürtmekten çekinmemiş olan Muineddin, Aladağ'a götürülürken, bir kısım Türkler tarafından yapılan kaçırılma teklifini reddetmiş, böyle bir şeyi kabul ederse, kendisini bulmak için, –Moğolların ne kadar günahsıza işkence ve zulmedeceklerini– ifade ile, mazideki bütün ihanet ve hatasını anladığını göstermişti.[351] Mısır-Şam ordusunun Moğollara karşı kazandığı büyük zafer, öyle sanıyoruz ki, bir taraftan Moğol ordularının mağlûp edilemezliği inancını silerken, diğer taraftan da, Anadolu kurtuluş mücahitlerine büyük bir cesaret vermiştir.

III. Gıyâseddin Keyhusrev on altı veya on yedi yaşına geldiği zaman, Moğol hakanına tazimlerini arz etmek üzere Elbistan tarafına hareket ettiğinde, yabancı hâkimiyeti aleyhine olan isyanların en şiddetlisi meydana geldi: İçel çevresine uç beyi olan Karamanoğlu Mehmed Bey harekete geçerek, 1277'de Cimri lâkaplı birini eski sultan II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu Siyavuş diye halka ilân edip Konya tahtına oturttu. Ondan sonra, isyancılar, uçta, Fahreddin Ali'nin oğulları emrinde bulunan hükûmet kuvvetlerini mağlûp ve perişan ettiler. Vezirin iki oğlu da ölenler arasındaydı. Karamanoğlu ve yeni sultan Siyavuş (Cimri) vaziyete hâkim olmuş gibi görünürlerken, genç III. Gıyâseddin Keyhusrev, Moğol yardımcıları sayesinde isyancıları yenerek Konya'ya girdi. "Fityân" (genç işçiler) ve başlarındaki "ahîyân" (esnaf reisleri), bu defa da onu iyi karşılar göründüler.[352]

Bu son isyan Moğolların gözünü açmış görünüyor. Çünkü, Anadolu halkına sırf kuvvetle hükmetmenin mümkün olamayacağını anlayarak, memlekette bazı ıslahata giriştiler: Vergi alma usulü düzeltildi, bilhassa kanunlarda olmayan (muhdes) vergiler yasak olunuyordu. Bu işe memur edilen Moğol veziri (sâhib-i âzam), Kastamonu, Sinop, Simre (Amasya) taraflarında ve uçlarda bulunan Türk ileri gelenlerine okşayıcı mektuplar, kıymetli hediye ve hil'atler yolladı. Memleketin dört bir tarafında bulunan ümerâ arasındaki isyan havasını yatıştırmak için, büyük gayretler sarfından geri kalmadı. Sâhib-i âzam Şemseddin'in bu vesileyle Anadolu maliyesinde yaptığı yenilikler ileriki asırlara geçecek mühim değişiklikler de getiriyordu:

Islahatın bir hedefi halkı memnun etmek ise, diğer bir hedefi de Moğol hazinesine azamî hasılatı sağlamaktı. Onun için, Selçuklu hanedan ve sultanının hü-

351 Aksarayî, *age*, s. 117.
352 İbni Bibî, *age*, s. 704-705.

kümranlık haklarını ihlâl eden tedbirler başta geliyordu. Bunlardan birisi Anadolu maliyesini ilhân-ı âzam maliyesi Divanının bir dairesi haline getirmekti. Bu, şüphesiz memleket için pek büyük bir karar teşkil ediyor. Çünkü, artık Anadolu tamamıyla Moğol muhassıllarının kontrolüne girmekte, Türkiye'de Moğol malî kanunları yürümekte, vergiler, Moğol hakanı adına istenmekteydi. Selçuklu hükümdarına ise, "muhafaza-ı namus-i saltanat-ı Selçuklu" için Erzincan ve tevabii, diğer haslara zam suretiyle, tahsis olunuyordu. Kalemini hemen hep hakana yaranmak için kullanan İbni Bibî, güya Selçuklular hakkında muhafaza olunan derin hürmet dolayısıyla sultana tahsisler yapıldığını, Erzincan ve tevbaiinin bunların başında geldiğini, zarif bir ifadeyle Moğolları övmeye vesile yaparken, bu suretle Selçuklu hükümdarının artık herhangi bir iktâ ve malikâne sahibi emîr derecesine düşürülmüş olduğunu ifade etmekte bulunduğunu belki de bilmiyordu.[353]

Sâhib-i âzam, Kazova'da bu kararları aldığı sıralarda, Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev ve Sâhib Fahreddin Ali de yanından ayrılmamışlar, Moğol vezirinin etrafa, bu arada Cimri'yi destekleyen sol-uçtaki beylere yolladığı hediye ve mektupların hasıl edeceği iyi tesiri beklemişlerdi. Hattâ, Hüsameddin Germiyanî elde edildikten sonra, sâhib-i âzam Anadolu'yu terk etmiş, Selçuklu sultanı da Ankara üzerinden Yukarı Sakarya'ya gelerek, Karamanoğlu'nu ve Cimri'yi yukarıda kaydettiğimiz üzere mağlûp edebilmişti. 21 Haziran 1277'de (17 Muharrem 676) kazandığı bu zaferden sonra, III. Gıyâseddin Keyhusrev, isyancıları destekleyen birçok uç beyini ve bu arada İnanç Bey'in babası Ali Bey'i idam etti.[354]

Böylece, hükûmet işleri Moğol veziri eliyle düzenlendikten ve uçlardaki isyanlar da yatıştırıldıktan sonra, artık rahat bir saltanat süreceğini sanan genç hükümdar Konya'ya döndükten sonra, hâdiseler umduğu gibi gitmedi. Divan heyetini yeniden teşkile karar verince, ilhan-ı âzam gene tayinlere müdahale etti. Yukarıda esaslarını verdiğimiz üzere, Moğol veziri malî sistemi değiştirmiş olduğundan, bu hal, Divan teşkilâtına tesir etmekten geri kalmadı. Bu hususta en büyük değişiklik "istifâ" dairesinde yapıldı. Meselâ, saltanat hazinesine ait bütün vergiler (tekâlif-i örfiyye) Divan hazinesine katıldığından, hükümdarın şahsî maliye nazırı gibi olan melikü'n-nüvvâba ihtiyaç kalmamış oluyordu. Onun için yeni teşkilâtta, niyabet-i saltanat ile Divan-ı istifâ aynı adama, Celâleddin Mahmud bin Emîrü'l-Hâc'a verildi. Böylece, saltanat makamına ait vergiler de "müstevfî" tarafından Divan vergileriyle birlikle toplanarak Moğol hazinesine teslim edilecekti. Sultan ise, devlet vergileriyle ilişiğini kesiyor, sadece diğer rical gibi

353 İbni Bibî, *age*, s. 722.
354 İbni Bibî, *age*, s. 729; İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II, s. 198.

kendi şahsına ayrılan iktâların geliriyle yetinmek mecburiyetinde kalıyordu.[355]

Sultan Gıyâseddin Keyhusrev'in rahatını kaçıran başka bir hâdise daha oldu: Vaktiyle Bizans'tan geçerek Kırım'a sığınan II. İzzeddin Keykâvus'un oğullarından Gıyâseddin Mesud, 1280 yılında Kastamonu tarafına gelerek Moğol ümerâsına, babasının vârisi sıfatıyla, Selçuklu tahtının kendisine teslim olunmasını rica etti. Onlar da bunu iyi karşılayarak Kastamonu Sipehdârı Muzaffereddin Yoluk Arslan'ı bu husus için hakana yolladılar. Mesud'un talebini çok iyi karşılayan Moğol hükümdarı Selçuklu Sultanlığı arazisini, ikinci defa olarak ikiye böldü. Simre'nin başşehir olduğu Dânişmendiye II. Gıyâseddin Mesud'a, Konya ve etrafından ibaret "Yunan Vilâyeti" de III. Gıyâseddin Keyhusrev'e düşüyordu. Elçi giden Yoluk Arslan, mükâfat olarak, Diyarbekir, Harput, Malatya ve Sivas'tan ibaret geniş bir çevreyi, "muaf ve müsellem" olmak ve hiç kimse müdahale etmemek üzere, "cümle avârızı" ile birlikte kendisine tevcih ettirdi. Bu zat, asil olmasından dolayı melik unvanını da alıyordu.[356] Bu taksime itiraz eden genç hükümdar Gıyâseddin Keyhusrev, 1281'de Tebriz'e gitti ve dönerken de, arkasından yollanan kimseler tarafından 1284'te Erzincan'da katledildi.[357]

Evvelce, diğer bir Selçuklu sultanı da öldürüldüğüne göre, 1284'te bu ikinci sultanın da idamından sonra, II. Mesud'un memlekette tek meşrû hükümdar olarak kaldığı kitabeler ve sikkelerden anlaşılıyor. Fakat, Osmanlı kaynaklarında, III. Gıyâseddin Keyhusrev'in öldürüldüğü 1284'ten itibaren, Selçuklu hükümdarı olarak III. Alâaddin Keykubâd'ın adı da geçmektedir. II. Mesud'un Selçuklu tahtında 1298 senesine kadar oturduğu bilindiğine göre, bu hükümdarla bir sene kadar ortak saltanat süren III. Gıyâseddin Keyhusrev'in idamı üzerine, onun tahtı II. Mesud'unki ile birleştirilmeyerek acaba III. Alâaddin'e mi verildi, belli değildir. III. Keyhusrev'in İran'a gidişinden 1298'e kadar geçen zaman içinde bütün sikke ve kitabelerin hep Mesud nâmına olduğu görülüyor. O halde, bu yoldan bir neticeye varmak mümkün değildir. Belki de, III. Alâaddin, Gıyâseddin Keyhusrev'in yerine 1284'te Konya tahtına getirilmiş ve fakat tâbi bir hükümdar veya melik sayılarak, sultanlık alâmetlerini kullanmasına müsaade edilmemiştir.

Şu halde, bu 1281-1284 sırası, bir taraftan III. Keyhusrev'in Moğollar tarafından idamı, diğer taraftan II. Mesud'un Selçuklu hükümdarı olarak tahta oturduğunun kesinlikle doğrulanması[358] senesi olduğundan başka, ayrıca, Osmanlı tarih-

355 İbni Bibî, *age*, s. 730.
356 İbni Bibî, *age*, s. 742.
357 Bu hâdiseler hakkında bakınız: İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II, s. 236; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II. s. 422; O. Turan, "Keyhusrev III." *İA,* IV, s. 630.
358 Çünkü, nâmına kesilen ilk sikke bu yıldadır: Hak., Ahmed Tevhid, *Meskûkât Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, IV, s. 326 vc 338.

lerince pek saygıdeğer bir şahsiyet olarak anlatılagelen III. Alâaddin Keykubâd'ın da tahta çıktığı tarih sayılmaktadır. *Feridun Bey Münşeâtı*'nda, Söğüt havalisinin Osman Bey'e temliki münasebetiyle III. Alâaddin tarafından yollandığı farz edilen menşûra da tarih olarak H. 683 Ramazan'ının başlangıcı (11 Kasım 1284) konmuştur.[359]

Selçuklu hanedanı mensupları arasında meydana gelen taht kavgalarını, Moğolların sultana ait salâhiyetleri gasp etmek için fırsat saymaları, çoğuncası devlet ricali ve hemen umumiyetle uç ümerâsının bu gibi davalara, hep de Moğollara muhalif olan sultanı müdafaa suretinde müdahale etmeleriyle meydana gelen karışıklıklar Selçuklu tahtını hep zayıflatmakla beraber, bu tarihlerde Anadolu tahtına Selçuklu ailesi dışında başka bir hanedan mensubunun göz dikmiş olduğuna dair elde hiçbir delil yoktur. Aksine, Cimri vakasının ispat ettiği gibi, siyasî ihtiraslar gene bir Selçuklu şehzadesinin gölgesi altında yürütülmekten başka tatmin edilme yolu bulamamaktaydı. Hattâ, bazı Osmanlı kaynakları da 1289'da (688) Selçuklulardan Osman Bey'e tabl ve alem gelmiş olduğunu iddia ile, bunun bir hükümdarlık veya istiklâl verme demek olduğunu ifade etmek istemelerine rağmen, bu ailenin 1300 (699) yılına kadar Selçuklu hanedanına tam bir bağlılık göstermiş olduğunu hemen bütün ciddî vekayinameler kaydediyorlar.[360]

Türkiye'nin iç olayları ne kadar teferruatlı tetkik olunursa olunsun, gerek isyancılar ve gerek "emîr-i kebîr"lerin veya uç ümerâsının, bilhassa Moğol tahakkümüne karşı kazanmaya çalıştıkları bağımsızlık arzusu katiyen Selçuklu tahtı aleyhine telâkki olunamaz. Osmanoğullarının ve Anadolu Beyliklerinin, istiklâllerini kazanmaya yolunda, kendileri için dönüm noktası sayılan veya mühim kararlar verdikleri yılları gösteren tarihlerin gözden geçirilmesi tamamıyla bunu ispat etmektedir.

Halbuki, 1243'te, Selçuklu sultanlarının hakanlarına tâbi olmayı kabul etmelerinden sonra, Moğol idaresinin Anadolu'yu tâbi bir devlet değil, kendisinin bir vilâyeti gibi görmesi, sultanı azl ve bazen katlettikten sonra, yerine de yenisini çıkarmaya kendisini mecbur görmekle beraber, her fırsatta sultanının bir veya birkaç salâhiyetini elinden almasıdır ki, Selçuklu ailesine hükümdarlık nüfuzunu adım adım kaybettiriyordu. Evvelâ, sultanlık tahtına birkaç şehzadeyi birden çıkarmak suretiyle başlayan Moğol müdahalesi, Türkiye toprakları taht iddiacıları arasında iki kısma bölünerek, biri diğeri üzerine musallat edil-

359 Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, I, s. 35.

360 Meselâ, İdris-i Bidlisî, diğer uç ümerâsının sultanı hiç saymadıklarını, fakat, Osman Bey'in kesinlikle itaat gösterdiğini söylüyor: Bk. *age*, vr. 31b.

mek suretiyle Selçuklu sultanlarının hırpalanması, bilhassa o devir hükümdarları için salâhiyetlerin başında gelen vergi alma hakkının yavaş yavaş sultandan Moğol maliye idaresine geçirilmesi gibi hareketlerdir ki, Selçuklu ailesini Anadolu tahtından düşürme yolunda en etkili hâdiseler olmuştur. Moğol hükümdarlarının başlıca gayeleri memleketi malî bakımından söndürmek olduğu için, sultanların unvanlarına hiç aldırış etmiyorlar, yalnız Moğol malî teşkilâtının Anadolu'da istediği gibi tahsilat yapmasına mâni olabilecek imkânları ellerinden almaya çalışıyorlardı. Onun için, zamanın vakıflarını tesbit eden vesikalara, binalara konan kitabelere ve o devirden bize kadar gelen her türlü yazılı edebiyat ürünlerine bakılırsa, Selçuklu sultanlarının Moğol nüfuzu altında oldukları belli bile olmaz. Fakat devlet idaresi tetkik olununca, meselâ vergilerin idaresi, mansıpların tevcihi, memleket ihtiyaçlarına göre yeni teşkilât yapılması gibi hallerde, Anadolu sultanlarının hiçbir salâhiyete sahip olmadıkları kolayca anlaşılır.

Moğolların memleketi işgallerinden beri, gelip geçen Selçuklu hükümdarları içinde, sadece şekli kurtarmaktan başka mânâsı olmayan bir sultan bulunması bakımından, ilhanın arzusuna en yakın olanının 1281'de tahta geçtiği anlaşılan[361] II. Gıyâseddin Mesud olduğunda şüphe yoktur.[362] II. İzzeddin Keykâvus, IV. Rükneddin Kılıçarslan ve çocuk yaşta tahta çıkan II. Gıyâseddin Keyhusrev tek başlarına hükümdar kaldıkça ellerinden geldiği kadar Moğollarla mücadele etmişler, hattâ bu uğurda hayatlarını vermekten de çekinmemişlerdir. Fakat, Selçuklu ailesinin yetiştirdiği en kötü hükümdar olan III. Gıyâseddin Mesud, Kırım'dan dönerek III. Gıyâseddin Keyhusrev'e saltanat ortağı olarak ortaya çıkmış ve Moğollar kendisinde en uygun kukla hükümdarlık istidadını bulmuş olmalılar ki, diğer sultanı, yani III. Gıyâseddin Keyhusrev'i atarak, onu tek başına Selçuklu hükümdarı bırakmışlardı.[363] Moğol hakanının ayağına kadar giderek, Sultanlık arazisinin Dânişmendiye kısmını kendisine tevcih ettiren Mesud, Keyhusrev'i Yunan Vilâyeti ile yetinmeye mecbur etmiş, fakat, Keyhusrev'in itirazı üzerine Moğollar kendisini azlettikten sonra, yine tek sultan rejimi usulüne dönülerek Mesud bütün Anadolu'nun sultanı ilân olunmuş, 1294 yılına kadar aşağı yukarı 14 sene sözde

361 İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II. s. 235'te 680 tarihli kitabe.

362 Mesud Sinop'a çıktı; oradan Samsun yoluyla Erzincan'a giderek Abaka Han'ın elini öpüp babasının tahtını istedi. İlhan onu çok iyi karşıladı. Nihayet, kendisine tebliğ edilen yarlığ da, "mülûkâne teşrifât ile" babasının mansıbı kendisine veriliyor, Rum'dan birçok haslar ve mukataalar, ki ilhan-ı âzamın hazinesine ait idi, ayrılarak kendisine tahsis olunuyor: Aksarayî, *age*, s. 134.

363 Hüseyin Hüsameddin'e göre, Konya Mesud'a verilmeyip Gıyâseddin Keyhusrev bin Keykubâd (II. Alâaddin Keykubâd olmalı) bin Keyhusrev'e (bu da II. Keyhusrev olacak) verildi. Bu şehzadenin 1291'de ölmesi üzerinedir ki, Mesud tek sultan kaldı: Bk. *Amaşya Tarihi*, I, s. 432 (yazar bu hükmünde bir kitabeye dayanıyor. Fakat, bizce bu yanlış okunmanın bir neticesidir).

hükümdar kalmıştı. Fakat, memleketi fiilen Moğolların tayin ettikleri vezirler ve Moğol kumandanları idare ettiler.[364]

Moğolların bitmez tükenmez para hırsına ve birçok isyana rağmen, memleketi oldukça iyi idare eden Fahreddin Ali öldükten sonra, gene Moğol hakanının tayin ettiği bir vezir, Fahreddin Kazvinî, vergileri tahammül edilmez derecede yükseltmekle işe başladı. Anadolu'nun vergi düzeni yeniden altüst oldu.[365] Bu defa, ilhan-ı âzam, tahsilatın daha mesul eller tarafından yapılmasını temin için, Fahreddin Kazvinî'nin kendisini Yunan Vilâyeti'nin muhassılı (vergi mültezimi) tayin ettiği gibi, Dânişmendiye Vilâyeti'ni de aynı şartlarla Selçuklu saltanat nâibi Mücireddin Emirşah'a verdi.[366] Görülüyor ki, III. Gıyâseddin Keyhusrev, memleket ikiye bölünmesin diye canını vermiş olmasına rağmen ve güya Mesud tek hükümdar ilân edildiği halde, Anadolu'nun Yunan ve Dânişmendiye şeklinde iki kısma ayrılmış olması hali devam ediyordu. Vezir ile saltanat nâibinin memleketin yarısını birinin, diğer yarısını da ötekinin muhassıl olarak idare etmeyi kabul etmeleri, Selçuklu hükûmetinin sona ermiş olması demekti. Çünkü, devletin başlıca iki rüknü, kendi devlet işleriyle değil, Moğolların Türkiye'den alacakları vergileri toplama vazifesiyle meşgul olacaklardı. Şu halde, Anadolu, bir müddet de Moğol hakanının para hırsını tatmin etmeyi kabul etmeleri mukabilinde, Selçuklu Divanının idaresiyle mükellef olan vezirlerin zulmüne terk olundu. Devlet adamlığı ve memleket idaresiyle ilişkileri olmayan bu Moğol vergi mültezimleri, bazen maiyetlerine kalabalık yardımcılar da verilerek doğudan, yani İran'dan gönderiliyorlardı; Sâ'dü'd-Devle adındaki Yahudi bunlardan biriydi.[367]

II. Mesud, ilhan-ı âzama ziyadesiyle itaatli olduğundan başka, Moğollar hesabına birer mültezim olduklarını söylediğimiz hükûmet ricalinin irtikâp ve soygunculuklarına karşı halkın şikâyetlerine tamamıyla kulaklarını kapadığı halde, zamanı hiç de hâdisesiz geçmemiştir. Uçlarda, "emîr-i kebîr"lerin kendi başlarına hareketleri devam ediyordu. 1292'de (691) II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu, yani Mesud'un kardeşi Şehzade Rükneddin Kılıçarslan (V.) taht iddiası ile ayaklandı.[368] Uç beyleri bunu fırsat sayarak, hemen kendisine taraftar çıktılar.

364 Mesud'un Konya'nın da sultanı olduğunu şüpheye düşüren ve Hüseyin Hüsameddin'in hükmünü kuvvetlendiren başka bir cihet, bu sultan nâmına Konya Darphanesi'nde hiç sikke kesilmemiş olmasıdır. Halbuki, son yılına kadar tek başına sultan olduğunu iyi bildiğimiz III. Keyhusrev'in nâmına sultanlığın her tarafında sikke kesilmişti: Bk. Ahmed Tevhid, *Meskûkat-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu,* IV, s. 537.

365 Aksarayî, *age,* s. 148-152.

366 Hüseyin Hüsameddin'e göre, Emîrşah, II. Mesud'a saltanat nâibi oluyordu: *Amasya Tarihi*, II, s. 424.

367 Aksarayî, *age,* s. 156.

368 Bu hâdise hakkında bk. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, s. 431 (Z.V. Togan bu isyanının meşrû, yani Moğollar tarafından tayin olunan saltana karşı yapılmış olması dolayısıyla,

İsyancı şehzade, Kastamonu tarafına geçerek Mesud'un kuvvetlerini mağlûp etti ve hattâ Çobanoğullarından Muzaffereddin Alp Yörük öldürüldü; arkasından II. Mesud esir edildi. Fakat, Moğol hakanı Kitagu yetişerek isyancı kuvvetleri mağlûp ve itaatli sultanı asilerin elinden kurtardı.[369] Esasen III. Gıyâseddin Keyhusrev'in idamından sonra II. Mesud'un tek başına sultan kalmasına bir türlü razı olmamış olan sol uçlarla birlikte, Germiyanlılar ve Karamanlılar itaate katiyen yanaşmamışlardı.[370] Taht için ayaklandığını söylediğimiz Rükneddin Kılıçarslan (V.) da, tabiî olarak, "Yunan Vilâyeti" asilerinin başına geçmek istedi ve ilk defa da sol uçta isyan etti.[371] Bu demek oluyor ki, Yunan Vilâyeti halkı ve beyleri III. Keyhusrev'e ait Konya tahtının II. Mesud'a geçmesini meşrû saymadıkları gibi, asi şehzade de öldürülen sultana halef olmak istemişti. İsyanın, mazide pek görülmedik bir tarzda sağ uça geçmesinin sebebinin ise, Çobanoğulları arasındaki ihtilâf olduğu anlaşılıyor. Şöyle ki, bu sırada Kastamonu meliki olan Alp Yörük'ün bir oğlu, Mesud'un atabeyi bulunduğundan başka, diğer bir oğlu da, bu sultanın hakandan hükümdarlık beratını alması sırasında elçi olarak hizmet ettiğinden dolayı, Diyarbekir-Sivas çevresine melik yollanmıştı. O halde, Alp Yörük, haliyle II. Mesud'un taraftarıydı. Çobanoğullarının kolundan olan Devletşah oğlu İbrahim Bey ise, Kastamonu beyliğinde hak iddia etmekte bulunmasından dolayı, davasını asi şehzadeninki ile birleştirmiş oluyordu. İşte Konya Sultanlığı etrafında başlayan bir hâdisenin sağ uça sıçramasının sebebi buydu.[372]

Selçuklu sultanlarını oyuncak gibi kullanan ve vergi tahsilatı hırsıyla Anadolu'da pek çok zulüm yapan Moğolların tazyikinden memleketi kurtaracak olan uçlardaki isyanlar, Mısır'ın güneyden müdahalesi ve İlhanlı tahtı için Moğol şehzadeleri arasında başlayan mücadeleler Moğol askerî kuvvetini hep zayıflatıyordu. Meselâ, 1282 Haziran'ında (H. 681 Rebiülevvel) Abaka Han ansızın ölünce, yerine geçen biraderi Ahmed Teküdar'ın İslâmlığı kabul etmesi üzerine diğer Moğol büyükleri tarafından 1284'te (683) öldürülerek yerine Argun Han, ilhan ilân edilmişti. Bu hâdiseler Tebriz'de geçtiği esnada, orada bulunmuş olan

Candaroğulları ve Hüsameddin Çobanoğulları gibi, Osman Bey'in de Geyhatu ve II. Mesud tarafında bulunmuş olduğunu tabiî sayıyor ve 1291 Mudurnu seferini bununla ilgili buluyor (?). Osmanlı rivayetlerinde, hep ilhanın tayin ettiği sultanların adları geçtiği, asi Rükneddin Kılıçarslan Keyumers'in hiç kaydolunmadığı noktaları yazara göre, Moğollar lehine bir mânâ taşır. Halbuki, bu görüş doğru olsaydı, II. Mesud'un, III. Alâaddin Keykubâd'dan daha muhterem tanınması icap ederdi.

369 Aksarayî, *age,* s. 170.

370 İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 29-31.

371 Z.V. Togan, Paris Anonim Selçuknamesi'nin asi uç beylerini sayarken Germiyanoğlu'nu söylemeyişinden, onun Mesud tarafında olabileceğini tahmin ediyor: *Age*, s. 318: Halbuki, Germiyanlılar Mesud'a karşı olan isyanda esaslı rol oynamışlardı.

372 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, s. 431.

III. Keyhusrev Anadolu'ya dönerken, son Moğol hakanı Argun Han arkasından adamlar yollamış, onu Erzincan'da idam ettirmişti. Bunun sebebi de, hakanın biraderi Köngurtay'ın evvelki hakan zamanında öldürülmesiyle biten cinayette sultanın da parmağı olduğu hakkındaki ithamdı.[373] Fakat, hakiki sebebin, bu sultanın II. Mesud ile olan taht kavgası bulunduğunda şüphe yoktur.

Artık, İlhanlı tahtı etrafındaki cinayetler, tahttan indirme olayları birbirini takip ediyor ve davaya Anadolu'daki Moğol ricali de karışıyordu ki, bu hal kurtuluş mücahitlerine biraz nefes aldırmaktaydı. Yalnız, bir zamanlar Selçuklu taht kavgalarında ilhanların ve Moğol kumandanlarının işlerine gelen tarafı tutarak hâdiseden faydalanmış oldukları şekilde, şimdi de, İlhanlı tahtı mücadelelerine Selçuklu sultanlarının karıştıkları görülmektedir ki, bu, herhalde etrafını tuttukları Moğol şehzadesi muvaffak olduğu halde, ondan kendi tahtları için, himaye elde etme gayesini güdüyordu. Halbuki, bu hal sultanların Anadolu ahalisi gözündeki itibarlarını düşürmekteydi. III. Gıyâseddin Keyhusrev'in katlolunmasındaki dış sebep, Tebriz'deki taht kavgalarına karışmış bulunmasıydı. II. Gıyâseddin Mesud da 1297'de (H. 696) Anadolu Moğol kumandanı Baltu'nun ilhana karşı çıkardığı isyanla alâkalı görülerek azlolunup Tebriz'e götürülmüş,[374] yerine de biraderinin oğlu III. Alâaddin Keykubâd Konya tahtına oturtulmuştu.[375] Ancak, Mesud'un bu azli ikinciydi, ilkin gene Gazan Han, 1295'te (H. 694 Şevval) İlhanlı tahtına çıkar çıkmaz azletmişti.

Gazan Han'ın, Türkiye hakkındaki siyaseti katiyen dürüst değildi. Aksine, Anadolu'nun siyasî bir mevcudiyet olmaktan çıkarılarak Moğol devletine bağlı bir vilâyet haline getirilmesi ve Selçuklu ailesinin Rum Sultanlığı tahtından uzaklaştırılması hakkındaki Moğol çabaları bu hakan zamanında yeni bir safhaya girmiştir. Çünkü, Gazan Han'ın selefleri Selçuklu sultanlarının bütün salâhiyet ve nüfuzlarını almışlar, fakat onları Anadolu'nun gözünde sultan görünüşüyle yaşatmaya dikkat etmişlerdi. Bu hakan ise, onların temsil haklarına el attı. Meselâ, II. Mesud'u azl ile, yerine III. Alâaddin Keykubâd'ı tayin ettiği 1297 yılında Gazan Han, ilk defa bütün Anadolu şehirlerindeki darphanelerde kendi nâmına para kestirdi.[376] Gerçi kısa bir zaman sonra, tekrar II. Mesud ve III.

373 Necib Âsım ve Mehmed Ârif, *Osmanlı Tarihi,* I, s. 467; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II. s, 433.

374 Ahmed Tevhid, *Katalog*, IV, s. 342 ve Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, 436; Gazan Han, Mesud'u Baltu isyanından sonra değil, daha kendisi tahta çıkınca azletmiştir. Mamafih, Hüseyin Hüsameddin, Baltu isyanını müteakip Mesud'un tekrar azlolunup kısa bir zaman için Tebriz'e götürüldüğünü de ayrıca söylüyor: *Age,* s. 441-442.

375 Hüseyin Hüsameddin'e göre, Gazan Han tahta geçince, 1297 Nisan'ında (695 Receb'i) Rum Sultanlığı'nı ilga ile, bir isyan olabileceği korkusu altında II. Mesud'u Amasya yakınında Hırşine Kalesi'ne hapsettirip o taraf nâzırı Cemudar Noyin'e emanet etti; Bk. *Amasya Tarihi*, II, s. 436-437.

376 Bk. Mehmed Mübarek, *Meskûkât Kataloğu*, III, s. 44 ve devamı.

Alâaddin Keykubâd namlarına da sikkeler çıkarılmış olduğu, hattâ 1301 (700) tarihli bir paranın Gazan Mahmud ve Alâaddin Keykubâd isimlerini birlikte taşıdığı görülüyorsa da, aynı sıralarda bütün Türkiye şehirlerinde bol bol kesilen İlhanlı paraları artık memlekette en kıymetli geçerli akçeydi.[377]

Argun Han'ın, vaktiyle Anadolu'yu iki malî bölgeye ayırıp iki mültezime verdiğini söylemiştik. Gazan Han bu bölgelerin sayısını dörde çıkardı ye her birini Selçuklu Divanına aza tayin ettiği bir kimseye verdi: Vezir Cemaleddin Diyarbekir'e, Nâib Kemaleddin Tiflisî Amasya ve Samsun'a, Pervâne İzzeddin Mehmed Bey Kastamonu'ya, Müstevfî Şerefeddin Osman Niğde havalisine[378] mültezim oldular.[379] Ayrıca, bu dört şahsın üzerine Cemudar Han ile Tuğaçar Noyin nâzır verildiler.

Baltu isyanı Anadolu'da Gazan Han için çok tehlikeli bir hal almış bulunmaktaydı.[380] Belki, uçların da çok fazla karışmasının tesiriyle, geniş Türkiye topraklarındaki kasabalar, köyler ve bir hayli miktarda olan Türkmen aşiretlerinden ibaret millet haline gelmiş, İlhanlı İran cemiyetinden çok ileri bulunan Türk cemiyetini bir vilâyet halinde idare etme tecrübesi bir netice vermeyince, Moğol hanı, II. Mesud'u yeniden Dânişmendiye Vilâyeti'ne hükümdar tayin ettiği gibi, gene II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu Ferâmurz'dan torunu bulunan III. Alâaddin Keykubâd'ı Yunan Vilâyeti sahasına ilk defa ikinci Selçuklu sultanı olarak verdi.[381] Aslen İranlı olan eski Divan ricali gene muhafaza olundular. Cemaleddin, "sâhib vezir" (yani birinci vezir) idi. Mücireddin Emîrşah hem ilhan-ı âzamın hem de sultanın nâibi oldu.[382] Şüphesizdir ki, Divan azasının mültezimlik vazifeleri de devam ediyordu.[383] Fakat, Gazan Han'ın bu düzeni de uzun sürmedi. Çünkü, Moğol beylerinden Sülemiş'in isyanı patlak verdi. İlk hamlede Moğolların kuvvetli bir ordusunu perişan edip, iki kumandanlarını öldüren asi,

377 Ahmed Tevhid, *Katalog*, IV, s. 538 (sikke tarihleri fihristi).

378 Hüseyin Hüsameddin bu vaziyeti az çok farklı olarak tesbit ediyor: *Amasya Tarihi* II, s. 436-438.

379 Aksarayî, *age,* s. 217-226. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II. s. 436; Ahmed Tevhid, *Meskûkât Kataloğu*, IV, s. 342, Mesud'un 694'de Gazan Han tarafından azliyle memleketin 696'ya kadar ilhanlığın bir vilâyeti olarak idare olunduğunu ifade ve aynı yıllarda azledilen sultan II. Mesud nâmına para kesilmiş olmasına hayret ediyorlar; Hüseyin Hüsameddin bu işin 695 Receb'inde yapıldığını söylüyor ki, daha doğru olmalı).

380 Baltu hâdisesine Mısır'ın da karışması üzerine Moğol kumandanı Kutluğşah, Melik Nâsır üzerine yürüdüyse de, müthiş bir bozguna uğradı; Mısırlılar Mardin'i yağma ettiler: *Amasya Tarihi*, II, s. 443.

381 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, s. 439.

382 Tek divan teşkilinden anlaşılıyor ki, iki Selçuklu sultanından birisi ve görünüşe göre Sülemiş isyanına kadar III. Alâaddin Keykubâd esas sultan ve diğeri tâbi sultan, yani melik durumundaydı (Hüseyin Hüsameddin'e göre ise II. Mesud'un da ayrı divanı vardı: *Amasya Tarihi*, II, s. 439).

383 Aksarayî, *age,* s. 242-243.

Sivas üzerine yürüdü. Aksarayî, kendisini Anadolu büyüklerinin tutmadıklarını, yalnız Aksaray kadısı ile biraderinin Sülemiş'i desteklediklerini söylüyorsa da,[384] çabucak memleketin büyük bir kısmına hâkim olan isyancıya Moğollardan memnun olmayan mühim bir zümrenin taraftar çıktığı muhakkaktır. Nihayet, meşhur Moğol kumandanı Emîr Çoban, Anadolu'ya gelerek Sülemiş ordusunu Erzincan'da 1299 Nisan'ında (H. 698 Şâban) büyük bir yenilgiye uğrattı ve Sülemiş Mısır'a kaçtı. İsyancının oradan yardım vaadi alarak çok kısa bir zaman sonra bir hayli kuvvetle Sis (Kozan) yolundan tekrar Anadolu'ya girdiğini görüyoruz. Sülemiş 40.000 Mısır süvarisinin yakında kendisini takip edeceğini halka yaymaktaydı. Nâibler bu propagandadan telâşa düştüler. Uçlarda da bazı ayaklanmalar olmakla beraber, Sülemiş'in umduğu şekilde umumî bir isyan görülmedi. Bu vaziyette, kendisi Eşrefoğulları memleketine (Gorgorum-Beyşehir) sığınarak bir müddet oturduktan sonra Ankara'ya gittiğinde, orada "Engüriye Sipehdârânı" tarafından yakalanıp orduya yollandı.[385]

Hüseyin Hüsameddin'e göre, II. Mesud hapsolunduktan sonra, hutbe gibi yerlerde adı geçmek suretiyle fiilen Selçuklu sultanı tanınan III. Alâaddin Keykubâd'ın resmen hükümdar olması için, Türkmen ümerâsı arasında bazı kımıldanmalar olduğu bir sırada ortaya atılmış olan Sülemiş, doğrudan doğruya bu sultanı müdafaa ediyordu. Fakat, Gazan Han, onun Anadolu halkı gözündeki itibarını kırmak için, aksine, III. Alâaddin'i yıkmak gayesiyle isyan ettiğini ilân etmişti. Bunu idrak etmeyen müellif İbni Bibî, Moğol hakanının bu düzenini tarihî hakikat gibi kabul etmekle hata etmektedir. Hakikaten Sülemiş isyanı son bulduktan sonra tevkif olunan III. Alâaddin Keykubâd'ın Tebriz'e götürülüp orada idam olunması bu iddianın doğruluğunu ifade ediyor.[386]

Aynı sıralarda, mültezimlik taahhütlerini yerine getirmeyen Pervâne İzzeddin (Muineddin) Mehmed Bey'in dahi isyan ettiğini görüyoruz. Onun Sülemiş ile bir alâkası olduğu belli olmamakla beraber, halktan aldığı çok ağır kanunsuz paralarla başına büyük bir kuvvet topladığı, Moğolların üzerine kuvvet göndermeye cesaret edemedikleri kaydolunuyor. İzzeddin Mehmed Bey de Dânişmendiye Vilâyeti'nde faaliyette bulunmuş, sonra eceliyle ölerek Gazan Han'ı bir gaileden kurtarmıştı.[387] Anlaşıldığına göre, Mısır ordusunun Sülemiş isyanına yardıma

384 Aksarayî, *age,* s. 240.

385 Aksarayî, *age,* s. 270.

386 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, s. 444 (Müneccimbaşı'na dayanan yazar, Sülemiş'in Dânişmendiye nâzırı Eşboğa Noyin tarafından Kayseriye'de ele geçirildiğini söylediği halde, Aksarayî Ankara'da yakalandığını yazıyor).

387 Hüseyin Hüsameddin'in Muineddin Mehmed diye de adlandırdığı bu şahıs, bu yazara göre, H. 697'de ölmüş olmasına mukabil (*Amasya Tarihi*, II, s. 440) Aksarayî 698'de öldüğünü kaydediyor: s. 247.

geleceğini anlayan Gazan Han, Memlûkler Anadolu'ya girdikleri takdirde bütün ahalinin, hele en çok uçların onlara müzahir olmaları halinde, Moğollar için büyük bir tehlike doğabileceğini hesap ederek, buna mâni olmak üzere, mevsimin geçmiş olmasına rağmen, Ekim 1299'da (699 başı) Suriye'ye hareket etmiş, Melîk Nâsır da ordusu ile Hums civarında, 22 Aralık 1299'da (27 Rebiülevvel 699) ağır bir muharebe vererek galip gelmişti. Herhalde, Sülemiş'in de Ankara sipehdârları (timarlı sipahileri) tarafından yakalanıp Moğollara teslim edilmesinin, Gazan Han'ın bu zaferi üzerine olduğu anlaşılıyor. Bu hâdiseler sırasında, kısa bir zaman için azlolunduğu ilân olunan III. Alâaddin Keykubâd, aynı yıl, yani 1300'de (699'da) kendisini affettirmek üzere Diyarbekir'e giderek, orada Suriye seferinden dönmekte olan Gazan Han'ın huzuruna çıktı; yanında bir hayli kaldıktan sonra da, kendisini sultan tayin ettirmeye muvaffak oldu. Alâaddin Konya'ya 1301 (700) yılında hareket etti.[388] Şu halde, Alâaddin'in, Sülemiş ile ilgili bu birinci azli çok kısa sürmüş olmakla beraber, neticenin ne olacağı belli olmadan onun Diyarbekir'de bir hayli beklemesi, hele suçlu sayıldığından dolayı, başına bir felâket gelebileceği ihtimali Anadolu halkını yeniden hükümdarsız kalma tehlikesiyle karşı karşıya getirmişti. Çünkü, II. Mesud da Tebriz'de tutukluydu. Bu sebepten ötürü, Anadolu ümerâsı arasında, Selçuklu tahtının düştüğü hakkında ilk zannın bu defa hasıl olduğu anlaşılmaktadır.

Gazan Han'ın, Diyarbekir'de III. Alâaddin Keykubâd'a, Erzurum'dan Antalya'ya ve Diyarbekir'den Sinop'a kadar olan Türkiye topraklarının sultanlığını verdikten başka,[389] ayrıca onu İlhanlı hanedanıyla akraba yapmak için Moğol şehzadesi Hülâcu'nun kızıyla evlendirirken takip ettiği siyasetin, bundan sonra Anadolu'da çıkabilecek isyanlarda Konya sultanının isyancılara âlet olmamasını ve ilhan-ı âzama içten bir sadakatla bağlı bulunmasını temin etmekten ibaret olduğunda şüphe yoktur. Alâaddin Keykubâd da, herhalde hakana mümkün olduğu kadar emniyet telkin etmek için, Konya'ya dönüşünde, 700 hicrî tarihli sikkesine, kendi adıyla birlikte Gazan Han'ınkini de koydurtmuştu.[390] Mamafih, 1297'den (696) beri Türkiye'de tedavül eden paralar, esas itibariyle ihtiyacı karşılayacak ölçüde, bütün darphanelerde Moğol hakanı nâmına kesilmeye başladığından dolayı, Selçuklu sultanları için bu mesele artık siyasî bir hak ve dolayı-

388 Aksarayî, Sultan Alâaddin'in Gazan Han'la buluşmak üzere hareket ettiğinde, 699'da Erzincan'da, Rum maliyesini teftişe gelen Moğol veziri Nizameddin Yahya'ya tesadüf ettiğini ve hakana götürmekte olduğu bütün hediyelerinin bu Moğol kafilesince elinden alındığını, Gazan Han'dan bütün Rum ülkesinin sultanlığını almaya muvaffak olduktan sonra H. 700 yılında döndüğünü söylüyor: Bk. *age*, s. 259-278.

389 Tokat'taki bir mescit kitabesinde III. Alâaddin Keykubâd'ın isminin zikredilmiş bulunması, bunun doğruluğunu ifade ediyor: İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler,* II, 13.

390 Bk. Ahmed Tevhid, *Katalog*, IV, s. 348 (adı geçen sikke Konya'da kesilmiştir).

sıyla hükümdarlık haklarından biri olmaktan çıkmış bulunmaktaydı. Şu halde, her tarafta Moğol hükümdarı adına kesilen paralar geçmekteyken Alâaddin'in, Konya veya Antalya'da Selçuklu sultanının adını taşıyan sikke kestirmesi ancak lüzumsuz bir gösterişten ibaret kalıyordu.[391] Gerek Selçuklu Divan azalarının Moğol hakanı tarafından tayin olunmuş birer mesul mültezim olmalarından, gerek Anadolu'da daimî Moğol nâzırları bulundurulmasından dolayı, sultan idareden ne kadar uzak tutulursa tutulsun, bu şartlar altında tahtında devam edemezdi. Aksarayî'nin zalim olarak anlattığı[392] III. Alâaddin Keykubâd, herhalde cevval ve rasgele Moğol tehdidine boyun eğmek istemeyen bir adamdı. Ayrıca bilhassa uçlar başta gelmek üzere bütün Konya Sultanlığı kısmının (Yunan Vilâyeti) Moğollara amansız düşman bulunması açısından, tahta oturacak sultan için buna biraz da ihtiyaç vardı.

1299 sonlarında, Hums'ta Mısır ordusunu kısmen ezerek dönen Gazan Han, hemen arkasından Melik Nâsır Muhammed'in gene Suriye'deki vaziyetini düzelttiğini haber alarak 1300'de (700) Suriye'ye bir daha girdi. Fakat hiçbir netice elde edemeden, yorgun askerle döndüğü sırada Hemedan'da hapsedilmiş bulunan II. Mesud'u serbest bırakarak Selçuklu Sultanlığı'nı gene kendisine tevcih ve Anadolu'da bulunan Moğol kumandanı Abaşka Noyin'e III. Alâaddin'i ordusuna davetle nezarete almasını emretti. Buna sebep, Alâaddin'in, evvelce Sülemiş isyanında Gazan Han'a karşı asileri tutmuş olması gibi, bu defa da son Suriye hâdiselerinde Mısırlılara taraftar bir tavır takınması yahut belki de hazırlamakta olduğu isyanda Mısırlılara bel bağlamasıydı. O halde, II. Mesud 1301 Nisan'ında (700 Şâban'ı), sultanlık menşûrunu aldıktan takriben iki ay sonra, yani 1301 Haziran'ında (7 Şevval 701), Alâaddin Keykubâd, Abaşka'nın Sivas yakınındaki ordugâhında çadırını kurmuş, ancak kendinden habersiz olarak bir adamının idam edilmesi üzerine geri kaçmış ve Konya'da serbest saltanat sürmeye niyet etmişti. Fakat, daha yolda iken yakalanarak, bu defa firarîlilik suçu da üzerinde olduğu halde, Gazan Han'a yollandı, ilhan-ı âzam, bu tahtından edilmiş sultanı idam edecekken, Hülâcu Noyin'in kızına (Alâaddin'in karısıydı) hürmeten onu affetmiş gibi göründü. Yalnız dayak cezası ve İsfahan'da hapsolunma kâfi geldi. Sonra, Aksarayî'ye göre, fena muamele ettiği kendi adamlarından birisi bahtsız sultanı katletti.[393]

Alâaddin Keykubâd tevkif edildiği zaman, II. Mesud İran'dan henüz hareket

391 Fakat, 707'den önce, "Yunan"da, yani Konya Selçukluları sultanlığına dahil, şehirlerden yalnız Kırşehir ve Aksaray'da Moğol parası kesilmiş olup, diğerlerinde böyle bir şey görülmüyor ki, önemlidir. Çünkü, aynı yerlerde II. Mesud nâmına da para kesildiği görülmüyor.

392 Aksarayî, *age*, s. 281.

393 Aksarayî, *age*, s. 281 ve 191.

ediyordu.[394] Şu halde, Anadolu'nun yeniden hükümdarsız kalacağı hakkında bu hâdisenin zihinlerde tereddüt hasıl ettiği muhakkaktır. Eğridir'deki bir medresede, Felekeddin Dündar Bey'e ait kitabe bize bu tereddütü ispat etmektedir. Hakikaten, burada, emîr-i kebîr unvanını, melikü'l-ümerâlık ve sipehsâlârlık vazifelerini itina ile kitabeye kazdıran Dündar Bey, henüz sultan unvanını almadığı halde, bir hükümdar adı da koydurmamıştır.[395] II. Mesud, İran'dan Anadolu'ya gelişinden ancak bir sene sonra, 1302 Ağustos'unda (H. 702 başı) tahta çıktığını ilân etti veya İran'dan Türkiye'ye olan yolculuğu, belki bazı Moğol makamlarının yolda kendisini alıkoymaları yüzünden, bu kadar uzun sürdü.[396] Bir bostan korkuluğuna benzeyen bu son Selçuklu sultanı da, III. Alâaddin Keykûbâd'ın ikinci defa yaptığı gibi, ilk iş olarak, adına para kestirdi. Fakat, artık bütün Anadolu darphaneleri memleketin ihtiyacı olan paraları Gazan Han nâmına kesmekteydiler. 1302'den sonra da, artık bir daha Selçuklu sultanlarının adını taşıyan sikkeler piyasada görülmeyecekti.[397]

Moğolların, Anadolu'ya, kumandanlarından erlerine kadar, bütün askerlerinin yağmacı hırsları Türk halkına ıstırap kaynağı olan ve resmî masrafları da ödenen kuvvetler yerleştirdikten, hele bütün Selçuklu Divan ricali ve ümerâsını kendileri tayin etmeye başladıktan sonra, onların hükümdarlık salâhiyetlerini hiçe indirdikleri, maliyesini Moğol teşkilâtı içine katarak, sultan da Divan ricalinden imiş gibi, masraflarını belirli malikâne veya iktâların geliri ile karşılamaya mecbur ettikleri sultanlık müessesesini niçin görünürde yaşatmaya çalıştıklarını anlamak lâzımdır. Moğolların, daha Türkiye'ye ilk girdiklerinden beri, kendilerine bir türlü ısınmayan Türk büyüklerine ve halkına başlarında bir sultan var olduğu hissini vererek ayaklanmalarına mâni olmak veya isyan çıktığında kukla Selçuklu hükümdarı sayesinde karışıklığı daha kolay bastırmak gibi bir siyaset takip etlikleri anlaşılmaktadır. Fakat, edindikleri tecrübelerden faydalanmakla usta oldukları görülen Moğollar için, ilhanın hâkimiyetine karşı çıkan ayaklanmaları önlemekle, bu müesseseden faydalanmak şöyle dursun, aksine, en tehlikeli isyanların sultan etrafında meydana geldiğini anlamazlık olamazdı.

Şu halde, İlhanlıların Anadolu'daki hâkimiyetlerinin emniyeti bakımından fiilen faydalı değil, zararlı olduğu bütün hâdiselerle kendisini göstermiş olmasına rağmen, bu müesseseyi bir türlü kaldıramayarak yaşatmaya çalışmalarını zarurî kılan sebep neydi? Camilerde hutbe okumak, vakıf tesis etmek ve inşa

394 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, s. 452.
395 İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II, s. 229.
396 Aksarayî, *age*, s. 294.
397 Ahmed Tevhid, *Katalog*, IV, s. 354.

olunan çoğu dinî mahiyetteki abidelere kazılacak kitabelerde devrin hükümdarının adını zikretmek gibi uzun bir geçmişe dayanan kuvvetli geleneklerin Müslüman Anadolu cemiyetine Müslüman bir hükümdarın vücudunu ne kadar zarurî kıldığı düşünülürse, bu soru kolay cevaplanır. Meselâ, hakan putperest idi. O halde, hâkim oldukları Suriye üzerinden Anadolu işleriyle pek yakından ilgilenen Mısır Memlûklerinin, Moğol hâkimiyetini kaldırmak için hiçbir fırsatı kaçırmadıkları bir memlekette, Anadolu ahalisinin, hükûmet ihtiyaçları için değilse bile, manevî birliği için şart olan sultanlık müessesesinin hakanın ortadan kaldırılmasının büyük bir siyasî hata teşkil edeceği açıktı. İşte, Gazan Han bir taraftan Türkiye'nin bütün hükûmet teşkilâtını tamamıyla İran'a bağlı bir cihaz haline getirmeye çalışırken, öbür taraftan Anadolu'nun dinî-millî eğilimlerini de tatmin için, Selçuklu sultanlarını kukla halinde yaşatmanın çarelerini arayıp durmuştur. Kendisinin Müslümanlığı kabul etmesi bile Selçuklu Sultanlığı'nı kaldırmaya kâfi gelmiyordu. Çünkü Şiî-Sünnî mücadelesi bu hususta bir engel teşkil ettiği gibi, nihayet, geniş Anadolu halk tabakalarına, Moğol hakanlarının Müslüman oldukları kanaatini benimsetmek de bir zaman meselesiydi. Bundan başka, çoktan millet seviyesine erişmiş olan Türkiye halkında millî hanedan telâkkisi siyasî düzenin başlıca dayanaklarındandı. Aksi halde, çok kuvvetli olan Türk bey aileleri, bilhassa uçlarda, siyasî ihtiraslara sapabilirlerdi.

Mamafih, Moğol hanlarının ve hele Gazan Han'ın Anadolu'yu kendilerinin sadık bir vilâyeti haline getirmek için sultanlar hakkında takip ettikleri siyaset hiç de bekledikleri neticeyi vermemiştir. Selçuklu tahtında oturan hükümdarlara reva gördükleri hakaret, dayak, hapis ve idamlar her yeni gelenin hükümdarlık haklarını ve devletin istiklâlini kurtarmak yolunda elinden gelen çabayı harcamasına engel olamıyordu.

Kısacası, Gazan'ın selefleri zamanında hükûmet teşkilâtı, bilhassa Divan ve maliye, adı Selçuklulara ait olmakla beraber, tamamıyla İran'a bağlanmış, Konya sultanı bütün hükûmet salâhiyetlerinden mahrum bırakılmıştı. Gazan Han ise, Anadolu darphanelerinin çoğunda sikkeyi kendi adına kestirerek Selçuklu tahtının temsilî haklarından en mühimini elinden aldı. Hele II. Gıyâseddin Mesud ile III. Alâaddin Keykubâd'ı, birini diğerinin yerine birkaç defa azl ve tayin etmesi, hattâ, arada memleketi bir müddet hükümdarsız bırakması veya onları bir zaman için İran'da tutarak Anadolu halkının zihninde tereddütler yaratması, Türkiye'de sultanlığı sanki ölü hale getirmiştir.

Anadolu'nun huzursuzluk sebeplerinden birisi de rical ve ümerâ arasındaki rekabetler ve çekişmelerdi. Tabiî, Selçuklu sultanı bu hususta yatıştırıcı bir role sahip olmadığından, herkes birbirini Moğol hakanına şikâyet ediyordu. 1303'te

(702) II. Mesud, daha ziyade Dânişmendiye Vilâyeti'nin sultanı olmak üzere, Amasya'ya geldiği zaman, Konya (Yunan) Vilâyeti'nin umumî nâzırı olan (saltanat nâibi unvanıyla) Mücireddin Emîrşah[398] ile Dânişmendiye'de "müstevfî-i memâlik" olan Nizameddin Yahya[399] bozuşmuşlar, o, Emîrşah'ı Gazan Han'ın Mısır ordusu üzerine yapacağı sefer hazırlıklarını kasten bozmakla ve Mısır'la anlaşmakla itham ederek, öldürülmesine sebep olmuş, bunun üzerine, öldürülenin taraftarları ayaklanınca, bu sefer de bu gibi hâdiselere meydan verdiğinden, Nizameddin Yahya da idam edilmişti.[400]

Anadolu'daki karışıklığı gidermek için Memlûkleri ezmeyi aklına koymuş olan Gazan Han, 1303 baharında yeniden Suriye'ye girdi. Fakat, 20 Nisan'da (2 Ramazan 702), Hama önlerinde hazin bir mağlûbiyete uğrayarak, perişan bir halde Tebriz'e döndü. Şüphesiz, bu hâdise, Anadolu'nun Moğollardan kurtulması için bir dönüm noktasıydı. Halkın omuzlarında büyük bir yük olan ve aynı zamanda tahsil şekli rezalet halini alan vergiler İlhanlı boyunduruğunu tahammül edilmez hale getirmişti. Bu vaziyette, uç "emîr-i kebîr"leri hep fırsat kolluyorlardı.

Mamafih, Gazan Han İran'a döner dönmez, Anadolu'daki Türk beylerinin itaatini temin ve buradaki Moğol kumandanlarının merkeze karşı aldıkları isyancı tavrı gidermek üzere, kuvvetler yolladı. Fakat, kendisi de Hama mağlûbiyetinden dönüşünün ertesi yılında, yani 1304'te (H. 703 Şevval) vefat ederek yerine biraderi Olcaytu (Müslüman adıyla Muhammed Hudâbende) hakan oldu.

Olcaytu Han'ın hakanlığa geçmesi Selçuklu hanedanının çöküşünü kesinlikle sona erdiren bir vaka olarak alınabilir. Gazan Han, Selçukluların temsilî sultanlık salâhiyetlerinden olan para kestirmeyi de ellerinden almıştı. Muhammed Hudâbende ise, inşa edilecek âbidelerin kitabelerinde de Rum'un sultanı olarak yalnız kendi adının geçmesini emretti. Filhakika, Dânişmendiye'de halk bu emre uymak mecburiyetinde kalmıştı. Meselâ 1305'te (704 Zilkade), Tokat'ta inşâsı biten bir çeşmeye konan kitabede, devrin hükümdarı olarak, "Sultan Muhammed Olcaytu Han"ın ismi kazılmış görülmektedir.[401] Bundan başka, hiç de âdet olmadığı halde, bu hükümdar Gıyâseddin lâkabını da kendi adına ilâve ettirmiş bulunuyordu. Bunu, ilk kestirdiği sikkelerden ve Amasya'da inşâ olunmuş

398 Sâhib Fahreddin Ali zamanından beri nâib olan bu adam, sonra yanına Fahreddin Kazvinî verildiğinde, kendisi "Dânişmendiye Vilâyeti"ni, Kazvinî de "Yunan Vilâyeti"ni iltizam etmişler ve başlarına da birer Moğol kumandanı nâzır verilmişti: Aksarayî, *age*, s. 153.

399 Bu adam, bir Moğol nâzırı olup 699'da Anadolu maliyesini teftişe gelirken, Erzincan'da Gazan Han'a gitmekle olan Sultan Alâaddin'e rastlayarak onu soymuştu: Aksarayî, s. 259.

400 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, s. 453-454.

401 İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, I, s. 16.

bulunan bir çeşmenin 708 (1309) tarihli kitabesinden öğreniyoruz.[402] Bununla Moğol hakanının ifade etmek istediği siyasî mânâ, vaktiyle Selçuklu ailesine ait Rum tahtının artık İlhanlı hükümdarları tarafından temsil edilmekte olduğunu göstermekten ibaretti. Esasen daha 1297'de (693) Gazan Han Anadolu darphanelerinde sikke kestirmeye başladığı zaman, "sultan" unvanını almak suretiyle, belki de Selçuklu sultanlarını tasfiye ettikten sonra, ileride Türk halkının yeni sultanı yadırgamamaları için Rum sultanlarına mahsus lâkapların üslubunu kendisine mal etmeye başlamıştı. Mamafih, Gazan Han'ın sultan tabirini hükümdarlığının esas unvanı olarak kabul etmesinde İslâm dinine girişinin etkisi olduğunu da unutmamalıdır.

Sikkelerde, kitabelerde Selçuklu sultanlarının adı yerine, kendisininkini koydurmuş olduğunu söylediğimiz Gazan Han, Yunan Vilâyeti'ni ve Dânişmendiye'nin Kayseri ile Sivas bölgelerini ilhanlığın bir vilâyeti yaparak bunu II. Mesud'a kabul ettirmiş, sonra III. Alâaddin Keykubâd tahta geçirildiği zaman bu hükümdar Konya'da oturmakla beraber, ilhanlığın toprağı sayılan yerlere yeni ilâveler yapılmıştı. Olcaytu Han tahta çıktığında, Gazan Han tarafından hapsolunmuş bulunan Alâaddin'i idam ve fakat yerine yeni bir şehzade de çıkarmayarak, Yunan Vilâyeti'ni kesinlikle ilhanlı hükûmetinin idaresine verdi. Böylece, doğrudan doğruya Moğol merkezine bağlı toprakların hududu, nazarî bakımdan Ege'ye kadar uzanmış oluyordu. Kitabelerde adının zikrolunduğu görülmeyen, Divanı da, ismen kendisinin olsa bile, hakikatte İlhanlılığın "istifâ" dairesi şeklini almış bulunan II. Mesud, Olcaytu Han zamanında ancak Kayseri'deki sarayının duvarları içinde sultandı.

Şu halde, Moğolların Mesud nâmına Selçuklu Sultanlığı diye muhafaza ettikleri topraklar, Yeşilırmak havzasından itibaren batıya doğru Osmanlı ve onun batısında Karesi Beyliği'ni (belki de Saruhan'ı dahi) içine alan, doğudan batıya, dar bir şerit halinde teşkil edilmiş araziden ibaret bulunuyordu. Fakat Olcaytu, Selçuklu Sultanlığı'nın tasfiyesini kesinlikle bitirmek üzere, Konya'da bulunan ve III. Alâaddin Keykubâd'a halef olmaları icap eden şehzadelere Akşehir çevresini malikâne tayin ettiği gibi, Mesud'u da azlederek, onun oğullarına (başlarında Gazi Çelebi vardı) Simre, Gedegare ve Sinop çevresini vermek suretiyle artık bütün Selçuklu ailesini fiiliyatta sultanlıktan uzaklaştırmış oldu. Dânişmendiye Vilâyeti'nde uç beyliği halinde bulunan Osmanlı toprakları, bu hareketin neticesinde Moğol hâkimiyetine girmiş, Osman Bey ise İlhanlıların uç beyi olmuş bulunuyordu.[403]

402 İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, I, s. 101 ve Mehmed Mübarek, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, III, s. 64.

403 Yazıcızade Ali, Selçukname, Topkapı Sarayı Ktp., Revan Köşkü Kit., Yazma, No: 1391, s. 530, 556.

Burada sorulması lâzım gelen bir sual, her iki Selçuklu sultanının, yani Mesud ve Alâaddin'in hangi tarihte tasfiye olundukları, başka bir ifadeyle Türkiye'nin ne zaman hükümdarsız kaldığıdır. Zira hutbe, sikke, vakıflar ve sair işlemler dolayısıyla, ahali bir sultana ihtiyaç hissedecekleri için, bu olayın, ellerindeki vilâyetlerde birer derebeyi şeklinde yaşayan Türk bey aileleri bakımından pek önemi vardı. Çünkü, onlar halkın duyduğu bu zaruretten faydalanarak ilk fırsatta kendi namlarına hutbe okutmayı ve "sultan" unvanını almayı gaye edineceklerdir.

1293'ten (694) beri mâzul olan II. Mesud'un, Baycu Noyin isyanında, ilhan aleyhine asiye tâbi oldu töhmetiyle, 1295'te (696) Tebriz'e götürüldüğünü söylemiştik. Bu sultanın, azlden evvel bütün Selçuklu topraklarını temsil ettiği malûmdur. Onun yerine, Bizans'tan getirilerek 1296'da (697) tahta çıkarılan III. Alâaddin Keykubâd'ın sultanlığına dahil topraklar daralmıştı.[404] Çünkü, Mesud'un evvelâ azl ve sonra İran'a götürüldüğü birkaç yıllık sürede memleket hükümdarsız kalmış, Gazan Han bu vaziyetten faydalanmak suretiyle Selçuklu topraklarının hemen yarısını teşkil eden bir sahayı, yani Konya, Lârende, Kırşehir, Engürü (Ankara), Kayseri ve Sivas'ı da içine alan Yunan Vilâyeti'ni Moğol topraklarına katarak Selçuklu Sultanlığı için yalnız Yeşilırmak havzası ile Kastamonu ve Bolu üzerinden Karesi'ye kadar uzanan uçları bırakmıştı.[405] III. Alâaddin Keykubâd tahta geçtiği zaman, bu ilhakın kendisine kabul ettirilmiş olduğundan bahsolunuyorsa da, II. Mesud'un Amasya'da oturmasına mukabil Alâaddin'in başşehrinin Konya olduğu bilindiğinden[406] hakanın bu ikinci sultana hiç olmazsa Konya çevresini ve buraya bağlı uçları geri verdiği, buna mukabil Amasya ve etrafını ilhanlığın topraklarına kattığı muhakkaktır. Çünkü, 1297'de (696) Türkiye'de tedavül etmek üzere bütün darphanelerden para kestirildiği halde, Konya, Ankara, Akşehir, Antalya gibi yerlerde bunun izine tesadüf olunmuyor.

Moğolları Konya'da bir sultanın bulunması siyasetine geri getiren sebep, bir taraftan sol uçun, hele Karamanoğulları sahasının büsbütün isyan etmesinden ve dolayısıyla Mısır'ın buralara sokulmasından endişe edilmesi, diğer taraftan da bu çevrede yaşamakta olan kuvvetli Selçuklu hükûmet geleneklerinin halk tarafından kolaylıkla unutulamayacağının anlaşılmış bulunması olduğundan hiç şüphe yoktur.

404 Ancak, memleketin her tarafında, sultan Mesud yerine III. Alâaddin Keykubâd adının kitabelerde zikrolunduğu görülüyor.

405 Yazıcızade, geniş Selçuklu topraklarından yarısının Moğollar tarafından Mesud'un yokluğunda kendi topraklarına katılmış olduğunu söylüyor: Revan Köşkü Kit., yazma No: 1391, s. 530.

406 Bunun delili, Mesud sikkelerinin hep Dânişmendiye şehirlerinde kesilmiş olmasına mukabil, Alâaddin sikkelerinin Konya Sultanlığı şehirlerinde kesilmiş bulunmasıdır: Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, IV, s. 538; ayrıca Yazıcızade'nin evvelki notta gösterilen ifadesine bakınız.

1299 ve 1300 yıllarını dolduran Sülemiş İsyanı dolayısıyla, III. Alâaddin Keykubâd'ın dahi azlolunduğunu, bunun üzerine Diyarbekir'e giderek kendisini Gazan Han'a affettirip gene Anadolu'ya döndüğünü söylemiştik. Bu hükümdar esas itibariyle Konya kısmı sultanı olduğuna göre, Tokat'ta bir mescide konan 700 hicrî tarihli kitabede "Alâaddin bin Ferâmurz" adının geçmesiyle, hiç olmazsa temsilî bakımdan da olsa, Selçuklu birliğinin bozulmadığı sabit oluyor.[407] 1301 Temmuz'unda (700 yılı sonlarında) Alâaddin Keykubâd, tekrar azl ile 1301 Eylül'ünde (701 başlarında) İran'a sevk olununca, Selçuklu Sultanlığı yeniden II. Gıyâseddin Mesud'a verilmişti; fakat, o ancak 1302 Ekim'inde (702 başlarında) Simre'ye dönüp vazifesine başlayabildi. Bu sultanın şu sırada hakikaten hükümdar olduğunu gösteren açık bir delil, bu tarihi taşıyan bir sikkesidir.[408] Mesud, bu defa tahtı Gazan Han'dan çok ağır şartlarla elde etmiş, kendisine yalnız Dânişmendiye Vilâyeti'nin bir kısmı, yani Yeşilırmak çevresi ile Kastamonu ve Bolu'yu takiben Karesi Beyliği'ni de içine alan sağ uç bölgesi, dolayısıyla emîr-i kebîr Osman Bey'in idaresinde olan yerler de tevcih olunmuş, Sivas, Kayseri ve Ankara ile birlikte bütün Konya idaresinin (eski Yunan Vilâyeti'nin) İlhanlı Sultanlığı'na terkine razı olunmak mecburiyetinde kalınmıştı.[409] Mamafih, 1301'den (700) sonra III. Alâaddin Keykubâd'ın, 1303'ten (702) sonra da II. Mesud'un isimlerine ne kitabelerde, ne de sikkelerde rastlanıyor. Kaynaklardan da bu iki hükümdar hakkında sarih bilgi elde etmek mümkün olamamaktadır. Yalnız, şurasını önemle kaydetmek icap ediyor ki, Moğol hükümdarı herhangi bir Selçuklu sultanının tahttaki varlığını ister kabul etsin veya etmesin, 1301 (700) yılından itibaren gerek uçlarda, gerek Konya havalisinde, yani Yunan Vilâyeti kısmında, çevre beyleri hutbeler ile kitabelere kendi adlarını koydurmuşlardı ve bir sultanın mevcudiyetine kani bulunmuyorlardı. Bilhassa 1301'de (701 yılı başlarında) III. Alâaddin Keykubâd'ın bir firarî gibi yakalanıp Moğol kumandanı Abaşka tarafından hakaretlerle İran'a yollanması ve bir sene sonra da II. Gıyâseddin Mesud'un –bu defa Selçuklu sultanı sıfatıyla değil de– Amasya ve etrafındaki yeni bir karışıklığa sebep olmuş görünmektedir. Bazı Osmanlı tarihçilerinin Osman Bey'i bu yıldan itibaren hükümdarlığa geçmiş saymalarının bu yüzden olduğu tabiîdir.

Bütün Anadolu'yu hakiki bir Moğol vilâyeti haline getirmek için büyük gayretler sarf eden Gazan Han'ın Türkiye'de daima bir kukla sultan bulundurmaya

407 İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, I, s. 13.

408 701'de mazûl olmasına rağmen, Sultan Alâaddin nâmına Antalya'da para kesilmiş bulunması, bu sırada II. Mesud'un tayin olunduğunun malûm bulunmamasından ileri geliyor. Çünkü bu sultan Anadolu'ya ancak 702'de dönebilmiştir: Bk. Ahmed Tevhid, *Meskûkât Kataloğu*, IV, s. 343.

409 Yazıcızade, *age*, s. 530.

kendisini mecbur saydığı bu izahlarla anlaşılmış oluyor. Fakat, 12 Nisan 1304'te (703) onun yerine Olcaytu Han (Muhammed Hudâbende) geçince, Selçuklu sultanlarının Anadolu tahtını kesinlikle kaybetmekte bulunduklarına, hattâ bu tarihî hükümdar ailesinin büsbütün ortadan kaldırılma yolunda olduğuna dair belirtiler görünmeye başlamıştır. Olcaytu, hakan olur olmaz, bütün Anadolu'yu kendi imparatorluğuna katarak Konya merkezindeki şehzadelere Akşehir'i, Simre'deki Mesud'un şehzadelerine de Amasya, Sinop ve Gedegare'nin vergilerini, geçim vasıtası olmak üzere bağışlamıştı. Artık, bu hakan zamanında, "Rum Memâliki Selçuklu hanedanı zîverinden" çıkmış sayılmaktadır.[410] Hakikaten, Tokat'ta bulunan 1305 (704) tarihli bir çeşme kitabesi, Anadolu'nun sultanı olarak, Olcaytu'nun adını kaydediyor.[411] Bu tarihten sonra, Yeşilırmak sahasına konulmuş bulunan kitabelerde artık devrin hükümdarı olarak hep Olcaytu Han'ın adı geçmektedir. Fakat, Konya tahtına dahil topraklarda ve uçlarda halk inat etmişler, kitabelerine Moğol hakanlarının adını asla sokmamışlardır. Aynı suretle, hutbelerde dahi, Müslüman olmuş bulunmalarına rağmen, Moğol hükümdarlarının isimlerinin söylenmediği muhakkaktır ve bir gelenek olarak çoğu gene Selçuklu sultanlarının adını okutuyorlardı.

Gazan Han tarafından alınıp İran'a götürülen III. Alâaddin Keykûbâd, orada ya kendi adamı veya Olcaytu Han tarafından öldürüldükten sonra[412] tamamıyla cansız bir sultan haline getirilen II. Mesud, Kayseri'de hayatının son yıllarını geçirmeye mahkûm edilmiş, bu suretle 1305'te (704) sultanlık son bulmuştu. Mamafih, bir taraftan hutbe meselesi, diğer taraftan Türk beyleri arasında görülen siyasî rekabetler yüzünden, Mesud'un daha bir müddet halk nazarında Türk sultanı olarak yaşadığı tahmin olunabilir. Çünkü, sultansızlığın doğuracağı siyasî ihtiraslar 1305'te değil, onun Kayseri'de öldüğü yıl olan 1308'de şahlanarak Anadolu kan içinde kalmıştır. Aksarayî bir tarih vermemekle beraber, sultansız kalan memlekette her tarafın birden karıştığını ve çok kötü bir durumun hasıl olduğunu haber vermektedir. Uzun bir hastalıktan sonra gözlerini hayata yuman II. Mesud'dan sonra, Moğolların Anadolu'ya saldırdıklarını ve Türk beylerini birbirlerine ezdirerek halkı insafsızca soyduklarını, yazar tamamıyla kendi gördükleri olarak, acı acı kaydetmektedir.[413]

Öyle görünüyor ki, Moğol hanı, İran Şiîliğinin tesirinde kalması dolayısıyla, Türkiye'de kendisine karşı uyanan emniyetsizliği gidermek gayesi güderek,

410 Yazıcızade, *age*, s. 556.
411 İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, I, s. 16.
412 Aksarayî, *age*, s. 291.
413 Aksarayî, *age*, s. 267.

II. Gıyâseddin Mesud'u bir defa daha "Rum Sultanı" ilân etmiş, fakat, bu hastalıklı ve yaşlı sultan 1308'de ölünce Anadolu'da geniş bir karışıklık meydana gelmişti. Türk beylerinden uçlarda olanlar hutbeyi derhal namlarına okutuyorlar, Moğollarla her türlü münasebeti kesip istiklâllerini ilân etmeye karar veriyorlardı.[414] Moğollar bakımından ise, II. Mesud'un ölümü, belki ancak Simre ve etrafının sultanının daha doğrusu melikinin kaybından ibaretti; Olcaytu Han'ın, ilk defa 1308'de (707), Konya'da kendi adına sikke kestirmesi bu görüşü ifade ediyor.[415] Mesud'un ölümü üzerine çıktığından bahsettiğimiz Moğol aleyhtarı isyanları bastırmak üzere Anadolu'ya gelen ilk İlhanlı valisi İrincin'in idare ettiği kuvvetler muvaffak olamadılar; isyanlar genişledi. Karamanlılar ve Ege yöresine doğru uç beyleri hemen hemen bağımsızlıklarına kavuştular. Fakat, İrincin'den sonra gelen Çoban Bey oğlu Timurtaş Bey ve müstevfî Hoca Sadeddin, Anadolu'yu yeniden fethetmek planı ile işe giriştiler. İlk hamlede Akşehir ve Konya'daki Selçuklu şehzadelerini vahşice öldürerek akıllarınca siyasî birlik unsurunun sembolü olan millî hanedanı ortadan kaldırdılar. Ondan sonra, isyancı beyleri de yanlarına getirerek itaatleri için söz aldılar.[416] Özetle, II. Mesud'un ölümünü ifade eden bu 1308 (708) yılı, üç çeyrek asra yakın o pek zalimane olmuş bulunan Moğol boyunduruğundan sonra, gerçek bir dönüm noktasıdır.

b. Rum tahtının yeni namzetleri

Moğollar, Selçuklu Sultanlığı'na metbûluklarını kabul ettirdikten sonra Rum Sultanlığı'nı kendi ilhanlık unvanlarına ilâve ederek veya bu hanedanı doğrudan doğruya tahttan atarak, Anadolu'yu dahi ilhanın hâkimiyetinde ve kendi valileri tarafından idare olunan bir vilâyet haline getirmeye uzun zaman cesaret edemediler. Aksine olarak, onlar, Türkiye'deki birçok ayaklanmada hep meşrû saydıkları bir sultanın koruyucusu kaldılar. Fakat Moğol hükümdarlarını böyle bir siyaset takip etmeye zorlayan şeyin, Türkiye'de kuvvetli bir millî hanedan şuurunun mevcudiyetinin, aynı zamanda aşiret karakterli cemiyetlerde verimli olabilecek bir usul olan nifak sokma yoluyla siyasî birlik kuvvetini öldürme gayretinin artık yüksek seviyeli bir milletler topluluğu halinde bulunan Anadolu Türk halkına hiçbir tesir yapamayacağının anlaşılması olduğunda şüphe yoktur. Meselâ, Gazan Han, II.

414 Dağlık olan İçel bölgesinde bağımsız yaşayan Karamanlılar ise, Konya'ya hücum ettiler. Hayli karışıklıklardan sonra bu eski Selçuklu başşehri ellerine düştü: Ahmed Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, II, s. 369.

415 Mehmed Mübarek, *Meskûkât Kataloğu*, III, s. 67.

416 Yazıcızade Ali, *age*, s. 556 (Eflâkî'ye göre, içlerinden Eşrefoğlu Süleyman Şah, Beyşehir Gölü'ne atılmak suretiyle boğdurulmuştur: *Menâkıb*, II, s. 389).

Mesud'u ve III. Alâaddin Keykubâd'ı üstü üstüne azl, tevkif ve tekrar atadığı zamanlarda, Türkiye'nin arada hükümdarsız kaldığı da olmuştu. Bununla beraber, sanki sultan makamında oturuyormuş gibi, böyle yıllarda dahi sikkenin sultan nâmına kesildiği, hutbelerde azledilen sultanın nâmı zikrolunduğu malûmdur.[417]

Moğol işgalinin ağırlığı daha çok hissolunmaya başlanan XIII. asrın son yarısı içinde, gerek hükûmet nizamını, gerek Moğol hâkimiyetini esaslı surette sarsmaya yönelen isyanların tetkiki, Selçuklu ailesinin memlekette devleti temsil edecek söz götürmez bir millî hanedan olduğu hakkında açık amme kanaatinin mevcut bulunduğunu ispat eder. Gerçekten de, İçel taraflarının kuvvetli Türkmen aşiretlerine dayanan Karamanoğlu Mehmed Bey, Konya üzerine bir yürüyüş yaptığı zaman, davasını bir Selçuklu şehzadesinin Konya tahtına zorla çıkarılması esasına dayandırmıştı. Şu halde, Karamanoğulları, isyanlarını ahaliye kabul ettirmek için, Selçuklu hanedanının hukukunu koruduklarını ilân etmeye kendilerini mecbur görüyorlardı, demektir. 1292'de, Gazan Han'a karşı harekete geçen Baltu'nun da azledilen Sultan II. Gıyâseddin Mesud'u yanına alarak isyan etmekten maksadı, elbette bu sultanın Anadolu üzerindeki meşrû hükümdarlık nüfuzundan faydalanmaktı.[418]

Sülemiş isyanında dahi, III. Alâaddin Keykubâd destek olarak kullanılmış ve Gazan Han da, neticede onu bu yüzden hapsetmişti. XIII. asır sonlarının bütün isyanları, ki Türkiye'nin Moğollardan kurtuluşu için büyük bir gayret mânâsını ifade eder, ya III. Alâaddin'e veya II. Mesud'a dayandığından dolayı, Moğolların, en nihayet hanedanı yok etmek suretiyle, Anadolu asilerine etrafında toplanacakları bir taht namzedi bırakmamayı tasarladıklarını kabul etmek, hâdiselerin gelişi icabıdır.

Bu hâdiseleri ayrıca kaydederken, bilhassa ifade etmek istediğimiz şudur ki, Moğolların Anadolu'ya girdikleri 1243'ten (641) Selçuklu ailesinin ortadan kaldırıldığı 1308 (708) yılına kadar Türkiye'de geçen uzun ve karışık bir sürü olay arasında Selçuklu hanedanını saltanattan atarak tahta bir başkasını koymayı göze almış kayda değer bir vakanın görülmeyişi, Selçuklu devri Türk cemiyetinin bağlı bulunduğu siyasî kanaati ve fikri ortaya koyuyor ki, bundan sonraki hâdiseler için bu nokta çok mühimdir.[419]

417 Meskûkât kataloglarının tetkiki, 702'ye kadar her yıl Selçuklu sultanları namına para kesilmiş olduğunu göstermektedir. Halbuki taht, meselâ bir defa 694-696'da ve bir defa da 701'de sultansız kalmıştı. Ahmed Tevhid, azlolundukları belli olan sultanlar namına nasıl olup da bu yıllarda para kesildiğine hayret etmektedir: Bk. *Meskûkât Kataloğu*, IV, s. 342.

418 Yazıcızade'nin, "Gazan Han Mesud'u Baltu Nökerliği töhmeti ile azletti" tarzındaki ifadesi sultanın asiye âlet olduğu mânâsını taşıyor: *Age*, s. 528.

419 Türkiye'yi aşiret yapılı bir memleket sanan ve Osmanlıları da bu aşiretlerden birisinin sinesinden çıkıp büyük bir devlet kurmuş kabul eden yazarların ne kadar yanıldıklarını şu hâdiseler

O halde, 1308'de (708), II. Mesud'un ölümü arkasından, diğer Selçuklu şehzadelerinin mühim bir kısmı Moğollarca imha olunduktan sonra, şurada burada saklanarak öldürülme korkusundan açığa çıkamayan şehzadelerden artık Anadolu Sultanlığı için bir hayır gelemeyeceği tamamıyla anlaşılmış bulunuyordu. Beyhude yere bu Moğol cinayeti artıkları üzerinde ısrar olunmamasının herhalde umumî bir kanaat haline gelmiş olması da gözde tutularak denebilir ki, Selçuklu veya Rum tahtı denen Türkiye Sultanlığı, bu bahsettiğimiz 1308 (708) veya en geç 1310 (H. 710) yılından itibaren, herkesin gözünde boş bulunuyordu. Şüphesiz bu, Türklerin kanaatiydi. Moğol hakanı ise, tabiî, bütün memleketi bir vilâyet halinde kendi ilhanlığına bağlamak için elinden gelen gayreti sarf etmeye devam ediyordu. Fakat, tarihin realitesi hâdiselere kendi istediği istikameti verecekti.

Gerçekten de, Moğol hakanı, Selçuklu sultanının yerine kendisini meşrû hükümdar kabul ettirmek hususundaki gayretlerine karşılık, en iyi neticeyi Dânişmendiye Vilâyeti'nde aldı. Çünkü, Moğol askerî birliklerinin kışlak ve yaylakları bu bölgede bulunuyordu. Ayrıca, umumiyetle "iç-eller"de olduğu gibi Dânişmendiye'de de askerî hayat bağları devam eden siyaset heveslisi bir sınıf mevcut değildi. Halkın alâkasının daha çok iktisadî hayata çevrilmiş bulunduğu eskiden beri malûmdur. Fakat, güneyde Karaman, kuzeyde Kastamonu'dan itibaren batıya düşen yerlerde askerî derebeylik geleneklerini birer irsî hak olarak ellerinde tutan "emîr-i kebîrler", Selçuklu ailesinin ortadan kalkması halinde kendi ailelerini, hiç olmazsa ellerindeki arazi dahilinde müstakil birer hükûmetin mümessili yapmak emelindeydiler. Hiçbir zaman Moğollara tam itaat etmemiş olan bu bey aileleri, II. Mesud'un ölümünden sonra yeni bir hükümdar ailesinin ortaya çıkması lâzım geldiğini düşünmemiş olamazlardı. Fakat, devrin iyi tetkik olunması, "emîr-i kebîrlik" ve "uç beyliği" tasarruf eden hanedanlardan bazılarının asil oldukları için itibarlı ve bazılarının ise o zamanın siyasî edebiyatında yer alan bir tabirle, "nökerlik" ve "kulluk"tan gelme, yahut Pervâneoğulları ve Sâhib Atâoğulları gibi, babaları Selçuklu Divanı mensubundan olmakla, beyliğe sırf babalarının nüfuzu ile erişenler olup, bu şekilde köklerinde asalet olmadığı malûm bulunan aileler olarak, birbirinden farklı kategoride telâkki olunduklarını ortaya koyar. Afyonkarahisar civarındaki XIII. asrın başlarına ait bir köprü kitabesinin sahibi, Selçuklu sultanlarının en parlak devrinde, bu sultanların verdiği emîr-i kebîrlik ve sipehsâlârlık vazifesine

çok iyi anlatmaktadır. Çünkü, bütün bir cemiyette siyasî birliğin sembolü bir tek hanedan olup, onun siyasî hâkimiyeti zora yahut fiilî kuvvetine değil, tarihî haklarına dayanır. Selçuklu hanedanının Türkiye'deki durumunun böyle olduğunu bu olaylar göstermektedir.

sahip olduğu halde, kendisinin de meliklerin ve sultanların evlâdından olduğunu ilân etmekten çekinmemiştir.[420]

Sâhib Fahreddin Ali'nin Afyonkarahisar'da kurduğu Sâhib Atâ ailesinin durumu bize bu hususta daha açık bir fikir vermektedir. Bu meşhur Selçuklu veziri 1279'da (678) Sivas'ta tesis ettiği bir vakfın tescilini yaptırırken, Cimri vakasında öldürülen oğlu Hasan'dan torunu bulunan Şemseddin Mehmed hakkında adı geçen vakıfnamede emîr-i kebîrlik ve "seyyidü'l-ümerâlık" unvanlarını kullanmıştır. Halbuki Afyonkarahisar'da bir mescide konan 1331 Haziran (731 Ramazan) tarihli kitabe, bu sırada Sâhib Atâoğulları hükûmetçiğinin başında bulunan Şemseddin Mehmedoğlu Nasîreddin (Nusreddin) Ahmed'i hükümdar yerinde zikrettiği halde, emîr-i kebîr unvanını kullanmamıştır. Bir camiye konan 1340 Temmuz (741 Muharrem) tarihli başka bir kitabe bu zamanda da beyliğin başında duran aynı zata çağdaşı Anadolu beyliklerinde kullanılan unvanı vermiyor, sadece "sülâletü'l-vüzerâ"dan olduğunu ifade ediyor.[421] Görülüyor ki, Fahreddin Ali'nin sağlık ve ikbalinde, gene kendisi tarafından nesli hakkında lâyık görülen emîr-i kebîrlik veya seyyidü'l-ümerâlık unvanları hakikaten zorakiydi ve sonradan bu ailenin hüküm sürdüğü Karahisar-ı Sâhib'te bile ammece kabule değer görülmemişti.

Gerek Sinop'taki Pervâneoğullarının, gerek Karahisar-ı Sâhib'teki Fahreddin Alioğullarının, sahip oldukları bu metin kalelerde, aile adlarının şöhretine ve kuruluş zamanlarında gördükleri aşırı himayeye rağmen, bir türlü gelişmeyişleri ve aristokrat bir karakter kazanamayışları, devrin bu hususdaki içtimaî-siyasî telâkkisini ifade etmesi bakımından ayrıca mühimdir.[422]

Türk cemiyetinde Batı'daki gibi içtimaî sınıfları birbirinden ayrı tutan kuvvetli gelenek ve kaideler doğmuş bulunmadığı bilinmekle beraber, muayyen bir asalet sınıfının mevcudiyetini temin eden geleneklerin yaşadığını yukarıdaki izahlar göstermektedir. Ama, zamanlarında aristokrat aileler, kendi iddia ettikleri gibi, mazide bir hükümdar ailesine veya bir Türk kabilesinin reisliğine sahip ve

420 İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II, s. 6.

421 İ.H. Uzunçarşılı, *age*, s. 14-15 ve 19; M. Ferit ve M. Mesut, *Selçuklu Veziri Sâhib Atâ ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*, İstanbul, 1934, s. 118 (Fahreddin Ali, 678 tarihli vakfiyesinde, o sırada Cimri vakasında öldürülen oğlu Hasan'dan torunu bulunan Şemseddin Mehmed'e, "emîr-i kebîr, seyyidü'l-ümerâ" lakaplarını kullanmaktadır).

422 Selçuklu Divanında beylerbeyliğine yükselen ve içlerinde çok şöhrete erişenleri de bulunan kölelikten gelme ümerânın, ellerindeki fırsattan faydalanarak kendilerine terhin edecekleri bir malikânede yerleşip bir aristokrat aile kurmaları hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Çünkü, cemiyetin asalet anlayışı buna engel oluyordu. Köle menşeli ümerâ arasında "emîr-i kebîr" unvanını kullananlar ve uçlarda "melikü'l-ümerâlık" vazifesine tayin olunanlar bile bulunsa da, gene bunlardan "beylik" kurmaya namzet aileler çıkmamıştır: "Melikü'l-ümerâlık" hakkında bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II, s. 194-95.

bu suretle asil soydan mı geliyorlardı, bu cihet daima şüphelidir. Ancak, Selçuklu tahtının boş kaldığı 1308'de (707) uçlarda "emîr-i kebîrlik" ve uç beyliğini baba mirası olarak ellerinde tutan, bu sıfatla da birçok köy, kasaba ve şehirden ibaret birer çevre dahilinde kuvvetli kalelerde hükûmet süren bazı aileler vardı ki, bunlar ya tarihen aristokrat idiler veya menşeleri unutulduğu için bu sıfatı taşıyorlardı. Bir aristokrat ailenin, ya bir hükümdar tarafından temlik veya doğrudan doğruya kendisinin gazâ suretiyle fetih ve hükümdara bu fethini tasdik ettirdiği muayyen bir arazi çevresine böyle bir işlem neticesinde sahip olması hali, bu aile için burada hükûmet sürmeye bir hak teşkil ettiğini bundan sonra geçecek siyasî hâdiseleri iyi anlamak için ehemmiyetle hatırda tutulmalıdır. Misalleriyle de göreceğimiz üzere, Anadolu'nun siyasî birliği için Türk beyleri arasında fiilî mücadeleler ve harpler başladığı zaman, kuvvetli olan ve rakibine karşı zafer kazanan tarafın, görünüşte de olsa, bu hukuk kaidesine riayet ettiğine ait misallere hemen her zaman rastlanmaktadır. Bu kısa izahla, 1308'de (707) II. Mesud'un ölümünden sonra Anadolu'da başlayan siyasî birlik mücadelelerine istikamet verecek olan içtimaî kanunları ve telâkkileri bilindikleri ölçüde ifade ettikten sonra, şimdi birer hükûmetçiğe sahip olan başlıca aristokrat Türk beylerini, Selçuklu tahtına namzet olmaları bakımından, göze çarpan hususiyetleriyle kaydedeceğiz.

"İç-eller"de, görünüşte Selçuklu saltanatı devam etmiş olmakla beraber, 1243'ten beri fiilen Moğolların hükûmet ettiklerini, memleketten fazla vergi toplamak için tamamıyla zalimane denecek derecede şiddetli bir idare kurduklarını söylemiştik. Onun için, bu sahaların asilzâdeleri, ki pek çoğu eski birer Türk hükümdar ailesinden geliyorlardı, yetmiş yıl kadar süren Moğol hâkimiyeti zamanında içtimaî itibarlarını tamamıyla kaybettiler. Çünkü, mansıpları elde etme şansı ya Selçuklu Divanından Moğollara yaranma imkânına sahip olanlara düşüyordu, veya doğruca Moğol ümerâsı idareyi kendi adamlarına vermekteydiler. Böylece, bu devirde, gene birer Moğol bendesi olan Selçuklu Divanı ricalinin adamlarından ve Moğol hizmetlilerinden ibaret yeni bir idareci zümre türemişti. Eski Türk aileleri, ya babadan kalma malikânelerinde her türlü baskıya boyun eğerek sessiz sedasız geçinip gidiyorlar, veya "Moğol-Selçuklu Divanı" diyebileceğimiz yeni hükûmete vaziyet alırlarsa, imha olunuyorlardı. Meselâ, I. Alâaddin Keykubâd devrinde var olduklarını gördüğümüz Dânişmendiye sahasının çoğu melîk sıfatını haiz asilzâde sınıfının, XIII. asrın son yarısında nasıl eriyip gittiklerini bilmiyor isek de, Selçuklu ve Moğol idareleri buralardan silinip yeni siyasî rekabetler ve karışıklıklar başladığı zaman, o devirdeki aristokrat sınıfının bu devirde kendisini gösteremeyişinden dolayı, bu zümrenin zamanla kaybolduklarına hükmediyoruz. Gerek Ertena Beyliği idaresinde, gerek ondan sonra,

bütün Dânişmendiye sahasında birer kaleye hükmederek birbirleriyle mücadele eden hükûmetsiz ve hükümdarsız (yani, kendi başlarına kalmış) ümerâ, hep "Moğol-Selçuklu Divanı" rejiminin devamı esnasında ortaya çıkmış olduğunu söylediğimiz yeni idareci sınıfın neslinden idiler.[423] Siyasî karakterleri itibariyle Moğol-Türk melezi oldukları besbelli olan bu zümre iç-ellerde, uçların emîr-i kebîrlerine rakip olabilecek siyasî canlılığı göstermediklerinden başka, etraflarında yeni siyasî müesseseler yaratacak unsurlar da kalmamıştı. Zaten Selçukluları zaafa götüren sebeplerden birisi, Orta Anadolu halkının içine düştüğü bu kötü durumdu, denebilir. Moğol emîrliğinden türeyen ve bütün Dânişmendiye iç-eli ile Yunan Vilâyeti'nin de oldukça mühim bir kısmına hâkim olan Ertenaoğullarının, bütün maddî kudretlerine rağmen zayıf uç beyleri karşısında adım adım gerileyerek nihayet ortadan silinmeleri bu bakımdan incelenmek gerekir. Uçlara gelince, buralar hem bağımsız Selçuklu Divan hükûmeti zamanında, hem de Moğol tâbiyeti devrinde iç bünyelerine kimseyi karıştırmadan müstakil kalmışlar, uç ümerâsı, iç-ellerdeki söylediğimiz sosyal değişmelere maruz kalmak şöyle dursun, devamlı isyanlarına rağmen, sahip oldukları unvan ve vazifelerine ailenin veraseten tasarrufunu daha çok takviye ederek büsbütün kuvvet kazanmışlardı. Onun için, Selçuklu tahtı 1308'de (H. 707) çöktüğü zaman, Türkiye'de hükümdarlığın yeni namzetleri "uçlar"da bulunan "emîr-i kebîr"lerdi.

Eskiden beri Selçuklu Sultanlığı bünyesinde iki ayrı kısım halinde mevcut olageldiklerini söylediğimiz "Dânişmendiye" ve "Yunan" vilâyetleri dolayısıyla ki Moğollar, Türkiye'yi zaman zaman iki ayrı sultanlığa bölmekte bu taksimi esas alacaklardı, uçlar da bu vilâyetlerin tarihî doğuşlarına tâbi olarak iki bölge teşkil etmişlerdi. Dânişmendiye'nin uçu Sinop ile Kastamonu'dan Söğüt ve Yenişehir'e, hattâ Karasioğullarının fethettikleri Balıkesir'in batı sahillerine kadar uzanan bir şerit halinde gidiyordu. İşte bu uzun, dar arazinin uçunda, 1308'de Kastamonu çevresini Candaroğulları, Söğüt-Yenişehir bölgesini de Osmanoğulları idare etmekte, bilhassa bu sonuncu aile, kendi iddialarına göre uç beylerbeyliği salâhiyetine de sahip bulunmaktaydı. Karasioğulları, nökerlikten türeme olarak, Osmanoğullarının tâbiiydiler. Burada, aşikâr olarak, hükümdarlığa asalet itibariyle, Osmanlılar namzettiler. Yunan Vilâyeti'nin uçunda ise, sağ uça göre çok kuvvetli iki uç hükûmetçiği, Germiyanoğulları ile Karamanlılar ve bir de Hami-

423 Hüseyin Hüsameddin, bu bakımdan gayet iyi bir yol tuturak vakıf, kitabe gibi en müsbet tarih vesikalarını etraflıca incelemesi sayesinde, çok faydalı bilgiler vermeye muvaffak olmuştur. Ancak, itiraf etmelidir ki, bazen pek indî tefsirler yaparak hayli yanlış ve şaşırtıcı neticelere varmıştır.

doğulları vardı. Fakat, bu sonuncusu siyasî bir önem arz etmiyordu. Mamafih, tam bu sıralarda Ege kıyılarına doğru süratli bir Türk fethi başlamış olduğundan dolayı, daha birkaç yeni şöhret de türeyerek, onlar da "emîr-i kebîr" ve hattâ sultan unvanını aldılar. Böylece namzet adedi artmış oldu ki, siyasî tarihin izahında bunlar görülecektir.

1308'de başladığını söylediğimiz Türkiye'nin bu siyasî anarşi ve hükûmetsizlik devrinde, Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılmasından meydana gelen boşluğu doldurmak, yani yeni bir rejim yaratmak hususunda sarf edilen gayretleri ve yapılan mücadeleleri iyi anlayabilmek için, Anadolu'nun tarihî bir gelişme neticesinde "Yunan" ve "Dânişmendiye" adlı iki ayrı bölüm arz ettiğini hatırdan çıkarmamak lâzımdır. Mesele böyle olunca, gayet tabiîdir ki, siyasî mücadeleleri de buna göre incelemek gerekir. Çünkü, böyle bir iç bünye ayrılığı, bahsimiz olan "Türkiye'nin siyasî birliği ve yeniden kuruluşu" mücadelelerinde başlıca rolü olan bir tarihî etkendir.

Yunan Vilâyeti'nin uçunu teşkil eden Germiyan, Saruhan, Menteşe, Hamid ile iç-el durumuna girmiş bulunan Karaman hükûmetçiklerinin XIV. asrın ilk yarısı içinde birbirleriyle olan münasebetleri ayrı ve Dânişmendiye Vilâyeti'nin uçu olan Pervâne, İsfendiyar, Karesi ve Osmanoğulları hükûmetçiklerinin birbirleriyle olan münasebetleri de ayrı olarak incelenmek gerekir.

Gerçekten de, hanedanlar arasındaki siyasî mücadelenin ilk safhasında Konya ve Simre (Amasya) başşehirlerine bağlı, yukarıda hudutlarını çizdiğimiz bölgelerde, evvelâ birbirlerinden ayrı iç çekişmeler mevcuttu. Meselâ, Karamanoğullarıyla Germiyan ve Hamidoğulları, Konya Sultanlığı topraklarında kendilerine bir üstünlük sağlamak için nüfuz rekabetine girişmişlerdi. Karamanoğulları, uzun zamandan beri Konya üzerine yaptıkları tazyik ile, zaman zaman sultanlardan elde ettikleri imtiyazlara dayanarak, kendilerini uç beylerinin üstünde sayıyorlar, onlara karşı metbûluk iddia ediyorlardı. Halbuki, ne Germiyanlılar, ne de Hamidoğulları bunu kabul etmemekteydiler. Fakat, maalesef bunların safhalarını bilmemekteyiz, yalnızca böyle bir mücadelenin varlığından bahsedebiliyoruz.

Dânişmendiye'de ise, esas itibariyle "iç-el" ve Moğol valilerinin hâkim bulundukları ve Türkiye'nin bu kısmının İlhanlı hâkimiyetine girmiş olduğu bilinmekle beraber, Dânişmendiye uçlarında rakip olabileceklerinden bahsettiğimiz Kastamonu çevresindeki Candaroğulları ile Söğüt etrafındaki Osmanoğulları arasında böyle bir mücadelenin olduğuna dair hiçbir kayıt mevcut değildir. Yalnız Kastamonu'da, Pervâneoğulları ve Hüseyin Hüsameddin tarafından Devletşahoğulları adı verilen bir aile (ki, bunlardan İbrahim Bey ve onun babası Süleyman

Paşa malûm iki şahsiyettir)[424] ile Candaroğulları mücadele etmekteydiler; Karasioğullarının ise, Osmanlılara tâbi olduklarını ve XIV. asrın ortalarına doğru siyasî hayatlarının son bulduğunu biliyoruz.[425] Her iki bölgenin emîr-i kebîrleri arasında nüfuz mücadeleleri de birbirlerinden çok farklıdır. Dânişmendiye uçlarında, çok eski zamandan beri devam edip gelen hayrete değer düzenin ve hele Yunan uçundaki fetihlerde muhtelif emîrlerin birbirleriyle karşılaşmalarına ve hattâ çarpışmalarına karşılık Dânişmendiye'de, Bizans'a ve Marmara'ya yönelen uçlarda, yalnız Osmanlı ailesinde asilzâde ve emîr-i kebîr bulunmasının, pek de bilmediğimiz sebeplerden dolayı, Kastamonu ümerâsı arasından arazi fethinde bu tarafa hiçbir teşebbüs edenin olmayışının, Selçuklulardan sonraki Türk birliğini yaratacak hareketin buradan gelmesine elverişli zemini hazırlayan etkenler olduğunu tasavvur etmekte hata yoktur.

Konya Sultanlığı'nın iç-el emîri vaziyetinde olan ve vaktiyle Selçuklu hanedanına akraba olmuş bulunmaları dolayısıyla III. Alâaddin Keykubâd'ın boş bırakmış olduğu farz edilen Konya tahtında hak iddiasında bulunan Karamanoğullarının, batıda kendilerine tâbi olmasını istedikleri uç beyleriyle olduğu kadar, doğuda da Selçuklu Sultanlığı iç-ellerinin en büyük parçasını doğrudan doğruya Tebriz'e bağlayan Moğol valileriyle mücadele mecburiyetinde kalmış olduklarını söylemek icap eder. Çünkü, Karamanlılar, bilhassa doğudan gördükleri tazyik yüzünden, Mısır sultanlarından yardım istemişler, bir ara tâbiliklerini dahi kabul etmişlerdir; bu halin Karaman hanedanının prestiji için ne kadar kötü olduğu meydandadır.[426]

c. Beyliklerin müstakil olma gayretleri

Moğollar, Gazan Han ve halefi zamanında, III. Alâaddin Keykubâd ile II. Gıyâseddin Mesud'u tasfiyeye çalışırken, bu iki sultanın aralarındaki rekabetten ve zayıf şahsiyetlerinden istifadeyle, birisine Konya havalisinde, diğerine Amasya çevresinde küçük birer arazi bırakarak, Türkiye'nin hemen bütün iç-el kısımlarını İlhanlı Devleti'nin geniş bir vilâyeti haline getirmişlerdi, 1308'de Mesud'un ölmesi üzerine, Selçuklu şehzadelerinin çoğunu hunharcasına imha ederek, "asi uçlar" hariç, bütün Anadolu'yu İran'a bağladılar. Konya dahi bir sene evvel işgal olunmuştu. Bu şehirde, 1308'de (Hicrî 707) Olcaytu Han namına kesilen para,

424 Mehmed Behçet, *Kastamonu*, s. 114 (İbrahim Bey'e ait bir vakfiye).

425 Osmanlı vekayinameleri, Karesi Bey'i, II. Mesud'un nökeri sayarlar ve bu şekilde asalet ile bir ilgisi olmadığını anlatırmak islerler: Bk. İbni Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman* Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 26. vr. 43b. Halbuki, Uzunçarşılı'nın Tokat'ta bulduğu iki mezar taşı kitabesi bu ailenin kökünü Dânişmend Gazi'ye bağlamaktadır: *Kitabeler*, I, s. 43.

426 İdris-i Bidlisî, Heşt Behişt, *age*, vr. 79a.

Moğol hâkimiyetinin bu eski Selçuklu başşehrine de uzandığını gösterir.[427] Bu adı geçen han, en çok Konya Sultanlığı uçlarından korkuyordu. Bilhassa Karamanoğulları kendisine çok endişe vermekteydiler. Çünkü, bu sonuncular, Mısırlılarla da temas ederek, Konya başşehrini istilâ yolunda türlü tertipler düşünüyorlardı. Onun için, Moğol kuvvetleri kendilerine karargâh olarak Lârende'yi seçmişlerdi.

Vilâyet olarak, doğrudan doğruya ilhanlığa bağlanan Anadolu topraklarının batıya doğru uzayan sınırı şöyleydi: Kayseri, Niğde, Aksaray, Lârende, Konya, Akşehir, Sivrihisar, Beypazarı, Çankırı, Çorum ve Tokat şehirleri, etraflarındaki araziyle beraber Moğol umumî valisinin idaresine bağlanmışlardı. Şu halde, Sinop, Kastamonu, Bolu, Osmanlı arazisi, Germiyan, Hamid, Karaman ve bütün Ege üzerindeki yeni fetholunan yerler, sözde gene ilhana tâbi olmakla beraber, uzun zamandan beri buralardaki beylerden çoğunun isyan halini terk etmemiş olmalarından ve Moğol ordusunun da uçlara sokulmaya cesaret edemeyişinden dolayı fiilen bağımsızdılar. Buralardaki beylikler (eski uç beylikleri) Moğol hakanına tâbiliklerini, yalnız yılda bir miktar "mukarrerât", yani muayyen bir vergi vermek suretiyle ifade etmiş oluyorlardı. Bazıları sikkeyi dahi ilhan nâmına kestirmeyi kabul etmekle beraber, hemen çoğu buna yanaşmamışlardı. İçlerinde en itaatli hareket edeni Candaroğullarıydı; onlar, hem sikkeyi ilhan adına kestirmiş ve hem de yüksek Moğol hâkimiyetini tanıdıklarını belirtmişlerdi. Çünkü, bu ailenin beyliği pek sağlam görünmüyordu; Pervâneoğulları ve Kastamonu'nun diğer bir eski asilzâde ailesi olan Çobanoğulları bu çevre için Candarlılara karşı henüz mücadeleyi terk etmiş değillerdi. Arazisinin çok müsait olmasına rağmen, Candarlıların itaatlerine bir sebep de, kendilerinin buraya pek yakında yerleşmiş olmaları, yani Germiyanlılar veya Osmanlılar gibi köklü bir aile sayılamayacaklarından, Kastamonu'nun icabında kendilerinden kolayca alınabileceği ihtimaliydi.[428] Öyle anlaşılıyor ki, Candaroğulları, ancak İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın 1335'te ölümünden sonra kendilerini bağımsız saymışlar, bu arada, sultan unvanını da almışlardır.

Güneyde, gene "iç-el" emîri (eski Selçuklu teşkilâtına göre melik-vali) durumunda olan Karamanoğullarına gelince, bunlar Konya Sultanlığı (Yunan Vilâyeti) kısmının isyan şampiyonu oldukları için, Moğollar bütün dikkatlerini buraya çeviriyorlardı. Diğer Türk beylerinden çok evvel Konya'yı zaptederek Selçuklu

427 Mehmed Mübarek, *Meskûkât Kataloğu*, III, s. 67.

428 Candaroğullarının, bu sıralarda bağımsızlığa yeltenmeyerek Moğol tâbiiyetini kabul ettiklerini hakan nâmına Kastamonu'da kesilen paralar ve Candarlı beylerinin kullandıkları lâkaplar açıkça gösteriyor: Mehmet Behçet, *Kastamonu*, s. 27; Talat Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi*, İstanbul, 1935, s. 104-109.

tahtının vârisi olmayı düşünen bu aile, Moğollardan gördüğü fazla zulüm ve tazyik karşısında hemen her zaman Mısır'ın yardımına müracaat eder olmuştu. Böylece, artık Memlûklerin Güneydoğu Anadolu üzerinden Kilikya ve Konya çevresine, hattâ Hamidoğulları sınırına kadar olan yerlerde nüfuz yürütme arzuları kendini gösteriyordu. Moğolların en kuvvetli devirlerinde bile mevcut olan bu arzu, İlhanlı Devleti'nin gittikçe çökmeye yüz tuttuğu XIV. asrın ilk çeyrek kısmından sonra kendisini daha çok hissettirir olmuştur.

Selçuklu Sultanlığı tasfiye edilmeden evvel, Moğolların pek kanlı tediplerine rağmen, bir türlü itaate gelmeyerek hep isyanda kalan Karamanlıların, Memlûklere tâbilikleri söz konusu olunca, neden bunu kolayca kabul ettikleri, üzerinde durulacak bir noktadır. Bizce, bunun iki sebebi vardır; birisi Moğol umumî valilerine ve daha sonra Ertenaoğullarına bu sayede karşı durma imkânını bulmak, diğeri de, Memlûk tâbiiyetine dayanarak III. Alâaddin Keykubâd'ın hissesine düşmüş bulunan bütün Konya Sultanlığı topraklarını, hattâ burasının uçu durumunda olan Germiyan ile Hamid Beyliklerini, eski bir hakka –uç beylerinin üzerinde uç beylerbeyi (emîrü'l-ümerâ) veya emîr-i kebîr oldukları esasına– dayanarak Karaman Beyliği'ne ilhak etmek suretiyle Karaman ailesinin mülkiyetinde olan toprakları âdeta bir devlet arazisi kadar genişletmek siyasetinin tahakkukunu sağlamak olmalıdır. Halbuki, Memlûklerin, nüfuzlarını Anadolu içlerine yayma siyasetleri, yalnız Karaman ailesini desteklemek suretiyle gayesine varmış olamazdı. Onlar, bunu çok iyi bildikleri için, Hamid, hattâ Ertenaoğulları gibi bağımsız beylik olma yolunda bulunan diğer hanedanların müracaatlarına da müspet cevap vererek, onların da tâbiiyetlerini elde etmeye çalışıyorlardı. Mamafih, Karamanlılar, uçların kendilerini metbû tanımaları hakkındaki iddialarında muvaffak olamamakla beraber, Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra, İran-Moğol İlhanlığı'nın fiilen parçalanmış olmasından faydalanarak Konya'yı zaptettiler. Hattâ, bir ara Kayseri şehri bile ellerine düştü. Beri tarafta, Akşehir ve Eskişehir'e çok yakın olan Sivrihisar Karaman arazisinden oldu. Ardından Kırşehir ve Niğde de alındı. Böylece, uçlar hariç, Konya tahtı toprakları (eski Yunan Vilâyeti) Karaman Beyliği'ni teşkil etti.

Moğolların umumî valiliğinden türeyen Ertenaoğullarına gelince, onlar da Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü peşinden bağımsız hareket eder gibi görünmekle beraber, Memlûklerin tâbiiyetini kabule razı olmaktan kendilerini alamamışlardı. Konya Sultanlığı'nın (Yunan Vilâyeti'nin) parçası olan bazı yerlerin Moğol hanlarınca umumî valiliklerine dahil edilmiş bulunması, Ertena ailesi için, bu gibi yerler üzerinde bir hak sahibi olmayı icap ettirmekle beraber,

herhalde bu iddialı toprakların Karamanlılar tarafından geri alınması tehlikesi ve bu vesile ile bu çetin rakibe karşı hep mücadele etme ihtimali, bu hanedanı korkutuyordu. Ayrıca, bir taraftan Irak'ta teşekkül eden Celâyirli hükûmeti, diğer taraftan Tebriz Moğolları, Ertena Beyliği'ni kendi aleyhlerine çalışmakla itham ederek tedip için fırsat kolluyorlardı. Hele Yeşilırmak sahasında bulunan şehir ve kasabaların kalelerine çoğu babadan mülkiyet üzere hâkim olan kuvvetli küçük hanedanlar da bu beyliğin bünyesi içinde daimî bir iç tehlikeydiler. Bilhassa Amasya'da yerleşen Kutluğşah ailesi, Ertena Beyliği'nin hizmetinde olmakla beraber, gittikçe nüfuz sahibi oluyordu, kısacası, umumî valiliğin sınırları içindeki geniş araziye mücadelesiz sahip olmuş bulunmak gibi bir şansları olan Ertenaoğulları, bu kadar müsait vaziyeti siyasî gayeleri için kullanamadılar. Namlarına para kestirmiş olsalar bile, bütün Anadolu'yu kendi hâkimiyetlerinde birleştirmek suretiyle, eski Selçuklu Sultanlığı'nı yeniden ihya gibi günün başlıca davası olan bir meseleyi benimsemeye kendilerinde hiç de kudret göremediler. O halde, netice itibariyle, Ertenaoğullarının dahi Moğolların umumî valisi olarak, ellerinde bulunan toprakları ailenin sultanlık arazisi değil, valilik mansıbının temin ettiği bir hükûmet dairesi sayarak, ellerinde tutmayı ve bu uğurda icap ederse, Mısır hâkimiyetini kabul için gayret sarf etmeyi kendilerine tek çıkar yol kabul ettikleri muhakkaktır ki, bu devir Anadolu Beyliklerinin çoğunda aynı duyguyu görüyoruz.

Özetle, bu hususta umumî olarak şu kesinlikle söylenebilir ki, Selçukluların tasfiye olunmasından sonra, XIV. asrın ortalarına kadar geçen elli yıllık zaman süresince ve bu müddetin sonlarında, içlerinde para kestirilen ve sultan unvanını alanları olmakla beraber, Beyliklerin başlarındaki ailelerden hiçbiri kendisini Selçuklu hanedanının yerine bütün "Rum"un sultanı saymaya cesaret edememiştir. Bunun en büyük şahidi, kitabelerde Selçuklu sultanlarının unvanını kullanmayı akıllarından geçirmeyişleridir. Hattâ, Osmanlılar da dahil olmak üzere, bu zamandaki bütün Türk hanedanlarının başlarında bulunan büyüklerin, kendilerine hâlâ "emîr-i kebîr" unvanı vermekte devam etmeleri, bu gibilerin Selçuklu hükümdarları derecesine çıkma iddiasına güçlerinin yetmeyeceğini itiraf etmekte olmalarından başka bir mânâya gelmez. Osmanlıların, 1338'de bile, emîr-i kebîr unvanını kullanmakta olduklarını biliyoruz.[429]

429 Bursa Şehadet Camii kapısına Orhan Bey nâmına konan kitabede, aynen diğer beyliklerdeki âdet üzere, "emîr-i kebîr" unvanı vardır.

9- Siyasî Birliği Kurma Şartlarının Osmanlı Beyliği'nde Belirmesi

a. XIV. asrın ilk yarısında Osmanlı ailesinin kazandığı üstünlük

Üzerindeki uç beyliği vazifesi dolayısıyla Osmanlı ailesine tahsis olunan "Uç Vilâyeti" topraklarının Selçuklu Sultanlığı'nın sağ uç beylerbeyliği arazisi dahilinde olduğunu söylemiştik. Sol-uçun etnik bünyesinde buralara yığılan Türkmen aşiretlerinin tamamıyla esas unsuru teşkil etmiş olduklarını sol kanat uç beyliklerinin, ve hattâ uç beylerbeyliğinin hayatında bu "etrâk"in hâkim olduklarını bütün tarihî olayların tetkikinden biliyoruz. Halbuki, sağ uçta göçebe Türkmen boylarının siyasî hayata aynı kuvvetle etkileri olduğunu ortaya koyan yeterli belirtiler yoktur. Osmanlıların Kayı aşiretine dayandıkları şeklindeki geleneğe rağmen, bize kadar gelen belirli tarihî bilgiler, buralarda tamamıyla yerleşik hayatın hâkim olduğunu, bizzat Osmanlıların sahip oldukları arazide bulunan ahalinin ya şehirli veya çiftçi ve yerleşik köylülerden ibaret bulunduğunu, sınırlı da olsa, bize kadar gelen vesikalar, vakıfnameler ve ilk zaptolunan Osmanlı şehirlerinde yerleşen ahalinin kurdukları mahallelere verdikleri isimler, mescitler ve sair belgeler ispat etmekledir. Uçlarda vazife alarak gazâ eden ailelerinin eskiliği ve köklülüğü itibariyle hepsi de asil olan Selçuklu kumandanlarının malik oldukları uç vilâyetlerinin hasılatı mukabilinde, şahsî masraflarıyla beslemeye mecbur oldukları askerleri için en iyi insan kaynağı buralara yığılan aşiretlerdi. Nüfuz ve itibarları zenginlikleriyle ölçülen bu kumandanlar, Selçuklu sultanının sarayına ve Divanına benzer, fakat çok daha küçük birer saraya ve Divana sahiptiler. Şu halde, uç beylerinin kölelerden ibaret küçük birer hassa askerî kuvvetleri ve aynı zamanda Divanlarında vazife gören medreseli memurları vardı. Saraylarında her gün kurdukları sofralarında âlim, şair ve din adamları bulunuyordu. Beyin resmî ve hakiki muharip askerleri aşiretlerden ücretle tutulmuş olup bunlar bölükler halinde teşkilâtlanmış idiler. "Bölükbaşı", yahut daha küçük mânâda "ellibaşı" denen bölük kumandanları bu askerî kuvvetlerin zabitleriydiler. Bunlar da, gene, Türkmen oymaklarının cesur ve itibarlı kimselerinden tutulmuşlardı. Belki de her ellibaşı, yahut bölükbaşı, bölüğünün erlerini kendi aşiretinden sağlayarak, uç beyi ile sözleşmeye, bölük mensupları nâmına kendisi giriyordu. Ne bu askerlerin, ne de bölükbaşılar vazife cihetinden sultanla bir alâkaları vardı. O halde, bunlar fetihlerin neticelerinden, "fetih hakları" gereğince faydalanmalarını temin edecek beratlara sahip değillerdi. Onun için, uç beyleri, fethettikleri yerleri, kaide gereğince mülklerine kattıkları halde, bölükbaşılar herhangi bir arazi veya kaleye mülk üzere sahip olamazlardı. Mamafih, kale olmamak şartıyla, zaptolunan köylerin vergi hasılatı, askerî hizmetlerini muntazaman

yapmak karşılığında bu askerlere verilebiliyordu ki, bu müessese inkişaf ederek, ileride Osmanlı timar rejiminin esasını teşkil etmiştir.[430] Osman Bey'in fetihlerine adları karışan ve alp denen Turgut, Aykut, Samsa Çavuş ve 1300 yılı etrafında adları geçen daha birçok kişi, eğer tarihen mevcut olmuşlarsa, yukarıdaki şartlar içinde Osman Bey'le sözleşmeye giren, genellikle kendi aşiretlerinden bölüklerinin erlerini elde etmiş bölükbaşılar olduklarında şüphe yoktur. Bu küçük kumandanlar arasında Osman Bey'in köleliğinden yetişmiş isimlere de tesadüf olunmalıdır. Meselâ, Kara Mürsel, Kara Cebeş gibileri herhalde bunlardandı.[431]

Bu şekilde, uç beyliği teşkilatı ve uçlar çevresinin etnik durumu, bilinen taraflarıyla ince bir tetkike tâbi tutulursa, görülecektir ki Osmanlı ailesinin elinde bulunan sağ uç beylerbeyliği arazisi -ki, Dânişmendiye'nin ucudur- siyasî bir birliğin doğması ve hele merkeziyetçi bir devlete uygun zemin olması bakımlarından, çok daha müsait durumda bulunuyordu. Büyük gruplar halinde yaşayan ve gelenekçi birliklerini muhafaza eden aşiretlerin Ege'ye doğru uzanan sol uç sahasında bol bol bulunuşları, nasıl Karamanlılar, Germiyanlılar ve Hamidoğulları'nın siyasî muvaffakiyetsizliklerinde mühim bir etken olmuş iseler, sağ uçta bulunmayışları da, aksine, -Osmanoğullarının rakipsiz surette bir hükümdar ailesi derecesine yükselmelerinde bir engel teşkil etmeyişleri bakımından- Osmanlıların muvaffakiyetleri için mühim tarihî sebeplerden birini teşkil etmiştir. Eskiden beri Eskişehir ve çevresinin bir uç beyi mülkü değil de, Konya Sultanlığı'nın "Divanı dairesine" bağlı topraklar olagelmesi, uçların bu kısmında Selçuklu hududu ile Marmara sahilleri arasında uç beyleri için fetih sahasını pek dar hale getirdiğinden başka, İznik'in 1204'den beri, İstanbul'dan Latinlerin kovduğu Bizans İmparatorluğu'na başşehir olması dolayısıyla Bizanslıların var kuvvetleriyle buralarda yaşamaya azmetmiş olmaları, Orta Sakarya'ya rastlayan bu sahalara doğudan fazla Türkmen aşiretlerinin gelip yerleşmelerine elverişli toprak ve yayla bırakmamıştı.

Osmanlıların bulundukları sağ-kol uç sahası ile, Germiyan, Hamid ve sairlerinin bulundukları sol-kol uç sahasının Türkmenler için arz ettikleri yaşama şartları mukayese olunduğu zaman, Ege yöresinin Marmara ve Karadeniz çevrelerine nisbetle daha elverişli olduğu görülür. Hayvan otlatmaya ve yaylacılığa, sürüleri kışlağa çekerek az masrafla beslemek için ılıman iklimli mahfuz yerlere malik olan Batı Anadolu, hayvancı aşiretlerin mahsullerini kolayca harice satabilmeleri

430 Timar sahibine verilen köy kaç adet olursa olsun, hiçbir zaman kalesi olan yerin verilmemesi yolundaki kaide Osmanlı Devleti'nde dikkatle muhafaza olunmuştur.

431 Z.V. Togan bunların şu basit fonksiyonunu bilmediği ve maddî kuvvetlerini de pek büyük sandığı için, Osmanlıların kuruluşunu Moğollara mal etmek gayretiyle bu kimselerin adlarını bazı Moğol kumandanlarınınkine benzetmiş veya bu benzerlikten dolayı böylelerinin Moğol olduklarını iddia etmiştir: *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I, s. 320 vd.

bakımından da işlek liman pazarlarının çok bulunduğu bir muhitti. Daha Selçuklular Antalya'yı ele geçirdiklerinden beri Akdeniz'in eski denizci üstadlarına taş çıkaran Türk gemicileri, bilhassa adalar ve Anadolu sahillerinde ehemmiyetli bir kuvvet haline gelmişlerdi. Hıristiyanlara karşı açtıkları korsanlık mücadelesi ve deniz gazâları yüksek ücretli tayfalara ihtiyaç gösterdiğinden, Türkmen aşiretlerinin genç erkekleri için bu yol da kârlı bir kazanç sahası teşkil ediyordu. Kuzeyde ise, ne gemicilik bu kadar ileriydi, ne de fazla aşiretlerin yaz ve kış mevsimlerinde hayvanlarını o kadar ucuza barındırabilecekleri ılık havalı yerler vardı. İşte bu yüzdendir ki, Dânişmendiye Vilâyeti'ne bağlı olageldiğini söylediğimiz Sağ-Uç Vilâyeti'nde içtimaî hayat daha sakin, fakat daha kararlı ve düzenliydi. Ege sahasının aşiret geleneklerinden doğan feodal bünyesi, buraları hâkimiyetine almak isteyecek herhangi bir bey için büyük müşkilât çıkardığı halde, sağ uçta bunlar mevcut değildi. Yerinde de söylediğimiz gibi, hanedan sayısının fazla olmayışı Osmanlıların siyasî sahadaki gelişmeleri için mühim bir avantaj teşkil ediyordu.

Siyasî-içtimaî şartlar bakımından da bu kadar elverişli mevkiye sahip olan Osmanlı Beyliği'nin yanı başında, İnönü ile Eskişehir doğrudan doğruya "Selçuklu Divan dairesi"ne bağlı olduğu ve sultanın nâibleri tarafından idare edilmekte bulunduğu için, Selçuklular yıkılmadan evvel sol uç beyleri Osmanlılarla pek kapı komşusu değillerdi. Esasen uçlarda geçerli hukuk kaidesi gereğince, herhangi bir sol uç beyinin Osman Bey'e veya ona ayrılan fetih sahasına ilişmesinin sözü olamazdı. Şu halde, Moğollar, Anadolu'ya geldiklerinden beri daimî isyan halinde bulunan sol uça nazaran, bir taraftan aradaki Eskişehir ve İnönü'nün Divan dairesi topraklarında bulunuşu, diğer taraftan Söğüt bölgesinin sağ-kol arazisinden oluşu, Osman Bey'i o fırtınalı hayattan uzakta tutmuştu. Sinop ve Kastamonu çevrelerinde arada bir cereyan ettiğini gördüğümüz karışıklıklara da, Osmanlılar, herhalde uzak olduklarından dolayı, alâkasız kalıyorlardı.

Osman Bey'in idaresindeki uç arazisinin Bizans'ın en sık nüfuslu ve kasabalarıyla şehirleri çok kalabalık olan zengin ve mâmur bölgesinin karşısına düşmesi de bu bölgenin önemini artıran sebeplerden sayılmalıdır. Gerilerinde İznik, Bilecik, İzmit ve nihayet koca İstanbul bulunan sınır boyları Rumlarıyla Osman Bey'in topraklarında oturan Türkler arasında gayet faal bir ticarî mübadele hayatının mevcut olduğu, hattâ Germiyan taraflarından ve belki Anadolu'nun sair yerlerinden pek çok insanın bu sahadaki Türk-Bizans sınırlarında kurulan pazarlara alışverişe geldikleri, eski Osmanlı vekayinamelerinde kaydolunup durmuştur.[432] Neden rakipsiz bir hanedanın mümessili olduğunu anlattığımız Osman

432 Meselâ, Hoca Sâdeddin, *Tacü't-Tevarih*, I. s.

Bey'e, kendi arazisi üzerinde Rumlarla Türkler arasında yapılan bu geniş ticarî alışveriş şüphesiz bol bir gelir temin ediyordu. Bu sayede ücretli asker tutmak ve kuvvetli bir gazâ ordusu teşkil etmek mümkün olmuştu. 1300'de harekete geçerek 1326'da Bursa'yı, 1331'de İznik'i zaptetmeye varan süratli fetihler neticesinde bu şehirler Anadolu'nun eski Selçuklu şehir ve kasabalarından kuvvetli bir göç çekti. Gelenler, bilhassa Germiyan, Ankara, Amasya, Kayseri gibi memleketin geniş çevrelerine mensup bulunuyorlardı. Kısa zamanda Osmanlı hâkimiyetine geçen Marmara'nın doğusundaki bütün Bizans toprakları, Türk topluluğunun etkili içtimaî hayatı önünde çabuk çehre değiştirdiler. Bursa'nın alınışından sonra geçen sekiz on sene içinde, bu yeni Türk başşehrine gelen insanların burada teşkil ettikleri cemiyet bütün Türkiye'nin bir örneğinden ibaret bulunuyordu.

Hükûmet kadrolarına, yeni kurulan tekke, imarethane, medrese, cami ve sair çeşitli müesseselere lüzumlu olan idare ve hizmet elemanları Anadolu'nun her tarafından gelmekteydiler. Osmanlı hükümdarları ve hükûmet ricali, gerek kendi masrafları, gerek hükûmet bütçesi yoluyla, her fedakârlığı yaparak Anadolu'dan yeni topraklara daha fazla bir göç akını sağlamaya son derece gayret ediyorlardı. Halkın servet edinenleri de, tesis ettikleri hayır yerleri ve vakıflar sayesinde, aynı gayeye hizmet etmekteydiler.

Osmanlı Beyliği, XIV. asrın ortalarına doğru müstakil ömrünün ancak ellinci yılında iken, sınırları doğuda Ankara'ya yeni varmıştı. Yani, Selçuklu Türkiyesinin pek büyük kısmı siyasî Osmanlı birliğinin henüz dışında ve bu birlikten çok daha kuvvetli diğer siyasî teşeküller elinde bulunuyordu. Karamanoğulları ve Ertena Beyliği, Osmanlı Beyliği'ne göre, hakikaten birer Anadolu Türk devleti çapındaydılar. Fakat, memleketin dört bir tarafından Osmanlı topraklarına gelip yerleşenler o kadar çok ve mensup oldukları içtimaî sınıf itibariyle de o kadar çeşitli iş ve meslekleri temsil ediyorlardı ki, yeni doğmakta olan bu Osmanlı içtimaî-siyasî topluluğu, daha hayatının başında, bütün Türk halkının hakiki bir ifadesi olmuş, memleketin her tarafı Osmanlı topraklarına yolladığı göçmenler sayesinde bu yeni rejimle sıkı iktisadî ve içtimaî bağlar kurmuştu. Pek çok gazâ ve fetihle Türkiye'de kendisine büyük şöhret temin eden Osmanlı ailesi, hâkimiyetindeki topraklara memleketin her tarafından gelen ve birçoğu geldikleri yerin tanınmış ailelerinden olan bu insanlar sayesinde, bütün Türkiye'de gönülleri kendine çeken yegâne hükümdar sülâlesi olmuştu. İleride Anadolu'yu birleştirme hareketine girişildiği zaman, Osmanlı ordusunda, sivil idarede ve diğer içtimaî-dinî müesseselerde vazife sahibi olarak, bu harekete katılan hizmetlilerin, kendi doğup büyüdükleri veya aile ve akrabalarının içinde yaşadığı yerlere, sılaya gidenlerin heyecanıyla girdiklerini göreceğiz.

KISIM: II

TÜRKİYE'NİN OSMANLI İDARESİNE GEÇİŞİ

1- Osmanoğullarının Rum Selçuklu Tahtına Cülûsları

Türkiye tarihi ilmî usullerle tetkike başlandığından beri, hemen herkes Anadolu Selçuklu Sultanlığı ortadan kalktıktan sonra, Osmanoğulları tarafından Türkiye'nin yeniden siyasî birliğe kavuşturulması hâdisesini "yeni bir devletin kuruluşu" şeklinde kabul etmeyi âdet edinmiştir. Halbuki, elimizde bulunan en eski Osmanlı kaynakları olsun, onlardan daha sonrakiler olsun, katiyen bu kanaate uyar tarzda değildirler. Onlar, hemen umumiyetle, Sultan Osman'ı (Osman Gazi = Osman Bey) III. Alâaddin Keykubâd'ın halefi olarak kabul etmektedirler.[1] Bu hale göre, araştırmacıların ne kadar sakat bir zihniyetle hareket ettikleri meydandadır. Çünkü, Osmanlı kaynaklarının verdikleri malûmat tarihî oluntulara uygun olsun veya olmasın, Osman Bey'in, Sultan Alâaddin Keykubâd bin Ferâmurz'un yerine geçmiş olması hakkındaki telâkki, cemiyetin belirli bir siyasî geleneğine cevap vermesi bakımından gayet mühim olmak lâzımdır.[2] Çünkü, hepsinin de müşterek olarak kabul ettikleri bir nokta, Osmanlı ailesinin, Selçuklu hanedanı yerine Rum tahtına geçmiş olduğudur. Gerçekten de, tarihî vakalar bize şunu kesinlikle anlatıyor ki, iki buçuk asra yakın süren Selçuklu saltanatı zamanında, Anadolu'da tek bir devlet ve onun başında da meşrû bir hanedanı-

1 Osman Bey'in, beyliğini ilân ettiği tarih olarak kabul olunan 699, 701, yahut 708 (bu sonuncusu Oruç bin Âdil tarafından veriliyor: *Tevarih-i Âl-i Osman,* Babinger yayımı, s. 14) yılları, hep son iki Selçuklu sultanının ölüm veya azilleri suretiyle tahtın boş kaldığı sanılan senelerdir.

2 Âli (*Künhü'l-Ahbâr*, V, s. 39) ve Müneccimbaşı'ya (*age,* III, s.) göre, II. Mesud ölünce Konya'da Şeyh Muhlis Paşa (707 hududunda) Selçuklu tahtına geçirilmiş, altı ay sonra feragat ederek Osman Bey'in yanına gelip gazâya çıkmıştı.

nın bulunması fikri bütün bir cemiyette tamamıyla yerleşmiş bulunuyordu. Onun içindir ki, Moğollar, iktidarlarına rağmen Selçuklu hanedanını tasfiye edemeyip, kukla halinde olsun yaşatmayı lüzumlu görmüşlerdi. Rum Selçuklu sultanlarının İlhanlı hakanları elinde bir oyuncak haline gelmiş oldukları herkes tarafından iyice anlaşılmış bulunduğu halde, Anadolu'daki bir sürü isyan sırasında hiç kimse Selçuklu şehzadeleri dışında başka sülâleye dayanan siyasî bir rejim kurmaya teşebbüs edememişti. Akşehir ve Konya'da bulunan son Selçuklu şehzadelerinin Moğollar tarafından câniyâne bir surette öldürülmelerinden beklenen fayda, Türkiye'yi millî hanedanından mahrum ederek Anadolu'daki Moğol idaresini sağlamlaştırmaktı. Anadolu Beylikleri namlarına kesilen paraların üzerindeki tarihlerin hep 1308'den sonraki yıllara ait olması, Selçuklu hanedanının hükümranlık haklarına sonuna kadar riayet olunduğuna delâlet eder. Demek ki, muhalif hanedanların, sahip oldukları çevrelerde kendi namlarına para bastırmak ve hutbe okutmak sureliyle istiklâllerini ilân ettikleri vakit, neticede, Rum tahtını ele geçirmek gibi bir gayenin cazibesine tutulmuş olacakları çok tabiî idi.

Ancak, mevcut bütün hanedanların kendilerinde aynı kudreti görmediklerini, yalnız Osmanlılarla Karamanlıların, uç beylerbeyliği gibi yüksek makama sahip olmaları sayesinde, Selçuklu tahtına oturmak hususunda kendilerinde hak görebildiklerini çok iyi biliyoruz.[3]

Şu halde, XIV. asrın başlarına gelindiği zaman, kuvvetli kültürü, sağlam gelenekleri, uzun ve başarılı tarihiyle teşekkülünü tamamlamış millî bir cemiyetin, daha parlak bir istikbale namzet olarak yaşamakta olduğu Anadolu'da, meşrû bir hanedan olan Selçuklu ailesinin bu tarihe kadar hükümdarlık tahtını temsil etmiş bulunduğu, yani sultanlık makamını verâset yoluyle elinde tuttuğu malûmdur. Yarım asırdan beri çok zalimane ve hileli bir himaye usulü tatbik eden Moğolların, Selçuklu ailesini imha etmeleri üzerine ortaya çıkan siyasî parçalanmaya rağmen, bütün Rum'da (Anadolu'da) siyasî birliği tekrar kurmak için, mevcut Türk beyleri (hanedan sahibi olanlar) arasında bir rekabet mücadelesi olacağı tabiîydi. Ancak, Moğol tazyiki devam ettiği, muhtelif hanedanlar arasındaki rekabetler ve kendilerini birbirlerine karşı koruma mecburiyetleri Moğolların hileli siyasetlerine âlet olma durumunda bulunduğu müddetçe, bun-

3 Osmanlı geleneklerinde olduğu gibi, Şikârî'nin *Karaman Tarihi*'nde, "Râvî eydür: *saltanat Alâaddin'de münkatî oldu. Karamanîlere değdi, iki yüz yıl zaptetyle*diler, anlar dahi kalmadı" ifadesi geçiyor. O halde, o zamanki siyasî anlayış, Anadolu'nun Selçuklu ailesi idaresinde bölünmez bir devlet olduğu ve bu aile saltanattan düştükten sonra, yerine başka bir ailenin geçmesi lâzım geldiği şeklinde olmalıdır ki, Karamanlılar kendilerini, Osmanlılar da kendi ailelerini bu tahtın vârisi sayıyorlar. Bk. *Şikârî Tarihi*, Konya, 1946, s. 8.

lardan birisinin, Selçuklular yerine kendisini hemen Rum sultanı ilân etmesini mümkün kılacak şartları elde etmesi kolay değildi. Onun için, biz Osman Bey'in, III. Alâaddin Keykubâd veya II. Mesud'dan boşalan taht için kendini sultan ilân etmiş olması rivayetine inanmıyoruz. Tabiî, bu diğer hanedanlar için de aynıdır. Onlardan bazılarının sultan unvanını almış olmaları kendilerinin Selçuklu sultanına halef olduklarını ifade etmek istediklerine delâlet etmez. Çünkü, Gazan Han'dan beri İlhanlı hükümdarları da (belki Rum hükümdarları bulunduğu veya kendileri artık Müslümanlığı kabul ettikleri için) sultan unvanını diğerleri yanına ilâve ettiklerine göre,[4] Anadolu'da birer müstakil araziye sahip olan yerli hanedanlara bu unvanın İlhanlı hükümdarı tarafından tevcih olunduğu asla hatıra getirilemez. O halde, her bey bu işi kendi başına yapmış oluyor. Fakat, onlar bu unvanı taşırken, kendilerini Selçuklu sultanının halefi olarak görmedikleri şuradan bellidir ki, "emîr" unvanını da terk etmiş değillerdir. Osman Bey değil, artık kendisinin Türkiye hükümdarı olduğunu düşünmeye başlamış olan Orhan Bey bile, 1337'de; henüz bu "emîr" unvanını kullanmaktaydı.[5] Ancak XIV. asrın ortalarından itibarendir ki, Osmanlı hükümdarları, "emîr" kelimesini atıp, yalnız sultan unvanını kullanmışlardır. Bazı kayıtlara göre, Osman Bey zamanında ve Orhan Bey'in ilk senelerinde, hutbe ve sikke son Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Mesud nâmına olagelmekte devam etmiş, Bursa fetholunduktan sonra, Alâaddin Paşa'nın tavsiyesi üzerine, Orhan nâmına çevrilmişti.[6] Karamanoğulları ise, Moğol tazyikinden kurtulunca, sikke ve hutbede, geçmişin meşrû Türk sultanlarını değil, Memlûk sultanlarını zikrettiler.[7]

Bu hususta özet olarak söylenecek söz şudur: Siyasî ifadede Rum Sultanlığı adını alan Anadolu, Türkiye mânâsında bir devlet olup, bu siyasî birlik geçmişteki diğer Türk devletlerin kabile ve kavim bünyelerinden farklı, tamamen yeniçağlara has olmak üzere, tabiî gelişmeler dahilinde, kendine göre karakter kazanmış ve millet haline geçmiş bir cemiyetin ifadesiydi. Selçuklu ailesi de bu devletin tarihî tek hükümdar sülâlesi diye kabul olunuyordu. Moğolların da, Anadolu'yu kendi imparatorluklarına ilhak edemeyerek, uzun zaman tâbi dev-

4 Mehmed Mübarek, *Meskûkât Kataloğu*, III, s, 271; İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, I, s. 16.

5 Meselâ, Orhan Bey'e ait şu kitabeye bakınız: Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s. 174.

6 Âli, Osmanlı sikke ve hutbesinde adının bir müddet muhafaza olunduğunu söylediği sultanı Gıyâseddin Keyhusrev diye kaydediyor. Bu doğru olursa, o zaman, Osmanlıların 1282'de bağımsızlıklarını ilân ettikleri hakkındaki bazı iddiaların hakikat olduğu, II. Mesud ile III. Alâaddin Keykubâd'ın sultanlıklarının Osmanlılarca meşrû kabul olunmadığı ortaya çıkar. Çünkü, bu yılda, III. Keyhusrev, Moğollar tarafından Erzincan'da öldürülmüştü. Bize daha doğru görüneni, Âli'nin söylediği sultanın, Gıyâseddin Keyhusrev değil, Gıyâseddin Mesud olduğudur: Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, V, s. 42.

7 İdris-i Bidlisî, *Heşt Behişt*, *age*, vr. 79a.

let halinde yaşatmaya mecbur oluşlarının sebebi, Türkiye'de kuvvetle yaşayan bu siyasî telâkki idi. Devamlı karışıklıkların ve her fırsatta Selçuklu sultanları tarafından Moğol hâkimiyetinden kurtulma teşebbüslerinin bir neticesi olarak, Selçuklu ailesi sultanlıktan tasfiye olunup Selçuklu ümerâ sınıfına dahil aristokrat beyler, babadan evlâda irsen sahip oldukları topraklarda Moğol hâkimiyetini sarsmaya ve kendilerini müstakil kılarak ortadan kalkan Selçuklu hanedanı yerine Rum Sultanlığı'nı kendi hanedanlarının hükümdarlığı altında yeniden ihyaya teşebbüs ettiler. Bu hususta her şey için en mühim destek, fiilî kuvveti olmakla beraber, cemiyet nazarında bir meşruiyete de dayanmak zarurî olduğundan, vaktiyle Selçuklu sultanlarından elde edilmiş bulunan mansıbın derecesi büyük kıymet ifade ediyordu. Konya başşehrinin tesirinde olan sol-kol uç beylerinin reisliği demek olan sol-kol beylerbeyliği o karışık zamanlarda bazen Germiyanlılara, bazen de Karamanlılara geçmiş olduğundan, bu iki aile geniş bir bölgede birbirlerinden üstün, binaenaleyh, Selçuklu tahtına vâris olma bakımından rekabet halindeydiler.[8] Amasya başşehrine tâbi olan sağ-uç beylerinin reisliği de uzun zaman Çobanoğulları ailesinde kalmakla beraber, son zamanlarda bu aile tarihî mansıbını kaybetmiş ve melik-vali olarak oturduğu Kastamonu, asil olmayan Candaroğullarına geçmiş, Pervâneoğulları da Sinop'ta yerleşmişlerdi. Bu vaziyette, sağ-kol uç beylerbeyliği için geleneklerin istediği şartlara sahip bir tek aile, yani Osmanlılar kalıyordu. Hal böyle olunca, bu mühim mansıbın, ya II. Mesud veya III. Alâddin Keykubâd tarafından, Osman Bey'e tevcih olunmuş bulunması çok tabiîdir. Böylece, eskiden beri Dânişmendiye Vilâyeti denen ve sonra Selçuklu topraklarının Moğollarca iki ayrı sultanlığa bölünüşünün her defasında bir Selçuklu prensi veya Moğol valisi tarafından idare olunan Amasya ve ona tâbi topraklarla, sağ-kol uç sahasının bu şekilde tarihî olan ayrı tahtı için, Osmanlı ailesi, haiz olduğu beyzadeliği ve en büyük mansıbı sayesinde, en meşrû vâris oluyordu.

Fakat, Osmanlıların kendilerince daha yaygın bir gelenek, bu aileye Konya Sultanı Alâaddin Keykubâd tarafından bütün Selçuklu tahtının vasiyet edilmiş olması tarzında bulunanıdır. Halbuki, *Karaman Tarihi*'nin yazarı Şikârî'den bu geleneğin Karamanlılara ait olduğunu öğreniyoruz. Burada, "Râvî eydür: Saltanat Alâaddin'de münkatî oldu. Karamanîlere değdi" ifadesi geçmektedir.[9] Şu halde

8 Rivayet olunduğuna göre, Karamanoğulları Selçuklu sultanının kızını almak suretiyle, ana tarafından meşrû hükümdar ailesine mirasçı olmaları dolayısıyla, Konya tahtının kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı. Müneccimbaşı, *age,* III, s. 25.

9 Şikârî, *age*, s. 8.

Osmanlılar, "tahtı Alâaddin'den aldıkları" şeklindeki geleneği, Karamanlılarla aralarındaki siyasî rekabete karşı, onlardan alıp kendilerine mal etmiş durumda görünüyorlar. Tarihî hâdiselere uygun düşen hal, Amasya tahtının Osmanlılara, Konya tahtının da Karamanlılara geçmiş olmasından ibarettir. Kısacası, Konya sultanı III. Alâaddin Keykubâd ve Amasya sultanı II. Mesud, birbirlerinden ancak birkaç yıl ara ile dünyayı terk ettikleri zaman, hâdiselerin gelişi icabı, Osmanlılar Amasya'yı, Karamanlılar da Konya'yı kendi ailelerine kısmet olacak sultanlık tahtının gizli bulunduğu başşehirler saymış olmalıdırlar ki, Osmanlıların Amasya'ya, Karamanlıların Konya'ya duydukları siyasî alâka da tarihî hâdiselerin böyle oluşundan ileri geliyordu.

Bütün bu vaziyetleri iyi tetkik ettiği anlaşılan İdris-i Bidlisî, devlet ve hükümdar tabirlerine de hukukî mânâlarını vererek, Selçuklu Türkiyesinin devamı saydığı yeni siyasî gelişmede, yani Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda, hakiki hükümdarın Osman Bey değil, Orhan Bey olduğu meselesi üzerinde ısrarla durmaktadır.[10] Filhakika diğer Osmanlı tarihleri de, Bursa'nın zaptını müteakip, Sultan Orhan'ın devleti teşkilâtlandırma gayretleri hakkında tafsilât vererek, Orhan Bey'in Osmanlı Beyliği'ni hakiki bir devlet haline kalbettiğini ifade ederler.[11] Zaten, emîr unvanını bırakıp, yalnız "sultan" adını alan, Karesi arazisini ve Eskişehir, Ankara gibi Selçuklu topraklarından olup da, diğer Beyliklerin ellerinde bulunan Türk topraklarını zaptetmeye ilk defa teşebbüs ederek Konya Sultanlığı arazisine göz diken, bu suretle Osmanlı ailesini bütün Rum'a sultan yapmak suretinde çok mühim bir teşebbüse girişen gene Sultan Orhan olmuştu.

2- Osmanlı Rejiminin Kuruluşu Devrinde Müesseseler

a. Cemiyet

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk nüvesini teşkil eden ve doğuşu XIII. asrın sonlarına tesadüf etmiş farz olunan küçük içtimaî-siyasî topluluğun etnik yapısında hâkim unsurun göçebelik olduğu hakkındaki iddia hiçbir tarihî esasa dayanmıyor. Çünkü, Selçuklu teşkilâtının istinat ettiği prensiplerle Osmanlı ailesi hakkındaki rivayetler, bu ailenin orada eskiden beri uç beyliği mansıbına irsen sahip bulunmasını icap ettirdiğinden başka, ilk Osmanlı ricalinin de, medreselere mensubiyetleri itibariyle, yerleşik ve kültürü yüksek zümrelerden olmalarını zarurî kılmaktadır.

10 İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 74a.
11 Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, V, s. 50.

Ayrıca, Osmanlıların ilk fethettikleri Yenişehir, Bursa, İznik, İzmit gibi şehirlerde hususî şahıslar tarafından birer harp ganimeti olarak yapılan arazi spekülasyonları, vakıf halinde hep birer hayır müessesine bağlanmış oldukları için, bu arazilerin ilk sahiplerini bugün bilmekteyiz. Yeni işgal edilen şehirlere gelip ilk yerleşen ahaliden zengin olanları yeni kurulan mahallelere birer mescit yaptırarak bu ibadethanelere kendi adlarını vermişler, ve mescitlerin etrafında kurulan mahalleler de bu mescitleri kuranların isimlerini almışlardır. Böylece, gerek vakıflar, gerekse bu mescitler ve mahalleler sayesinde, fetholunan şehirlere ilk defa gelip yerleşen birçok kimseyi, çoğuncası sıfatlarıyla birlikte tanımaktayız ki, bunların aralarında göçebeliğe mensup olanlara rastlamıyoruz. Taşıdıkları sıfat ve lâkapları, kendilerinin, ya devlet ricalinden, yahut bir sanat erbabından (meselâ habbaz, debbağ, bezzaz ve sair) olduklarını, yahut da, diğer bir şehirden göç ettiklerini anlatmaktadır. Zaten Osmanlı fetih hareketlerinde esas rolü aşiret oynamış olsalar bile, bunların derhal yerleşik hayata alışarak, hem de şehirlerde ilk nüfus boşluğunu doldurup buraları Türkleştirecek kadar çabuk bir içtimaî inkılâp geçirme kabiliyetine sahip olmaları ihtimali yoktur. O halde, bunların tâbi oldukları hayat şartları icabı, daha çok köylere ve meralara yerleşmiş olmaları hatıra gelebilir. Fakat, Osmanlıların ilk işgal ettikleri Bursa ve İznik çevrelerine dahi büyük ölçüde denebilecek bir aşiret akınını gösteren belirtiler mevcut değildir. İlk Osmanlı fetihleri ve zaptolunan şehirlere yapılan iskân ve buralardaki imar gelişmeleri hakkında en eski kaynakların verdikleri bilgilerden de hep yerleşik halk ve bilhassa şehirler ahalisinin rolü anlaşılmakta ve bu gibi vesilelerle dahi aşiretlerin sözü edilmemektedir.

Osmanlıların kuruluşundan İstanbul'un alınışına kadar geçen zaman içinde, yavaş yavaş tedvin olunduğunu gördüğümüz arazi ve vergi kanunnamelerinin ilk esasları daha Orhan Bey ve I. Murad'ın hükümdarlıklarında yürürlükte olduğu, bu hükümdarlar zamanına ait bazı vesikalardan anlaşılmış olduğuna göre, bu kanunların da tamamıyla yerleşik köylü halkın ziraî faaliyetini devlet hazinesine hasılat temin etmesi bakımından düzenlenmiş oldukları bellidir. Eğer, zannolunduğu gibi, aşiretler ilk Osmanlı cemiyetinde hâkim unsur olsalardı, Osmanlı kanunnamelerinde onların izlerine elbette tesadüf edecektik. Şu halde, Osmanlı rejiminin üzerine bina olunduğu ilk içtimaî-siyasî topluluk bütün Anadolu'da mevcut Türk cemiyetinin bir parçası ve benzeridir. Yalnız şu farkla ki, Ege ve Marmara etrafındaki Hıristiyan ahalinin bu yeni kurulmakta olan Türk içtimaî-iktisadî nizamına daha geniş ölçüde girişleri Türk devletini yönetecek usullerde, halta cemiyetin âdet ve

yaşayışında bazı mühim değişiklikler yapılmasını icabettirmişti. Aşağıdaki bahislerde müesseseler ve devlet düzeni tetkik olunurken, bu hususlar daha iyi anlaşılacaktır.

b. Hükümdarlık

Osmanlı rejiminde sultanların tâbi oldukları gelenekler ve rejim içindeki hukukî durumlarının esas itibariyle Selçuklu Sultanlığı'ndaki hükümdarlık müessesesinin gelenek ve hukukî durumuna benzediğinde şüphe yoktur. Bir defa, Osmanlı ailesinin Anadolu Selçuklu sultanlarının idaresi altında uzun müddet uç beyliği yaptıkları herkesçe biliniyor. Onlar, bu vazifelerinin icabı olarak, Selçuklu sarayı ile yakından temasta bulunuyorlar, sultan arzu ettiği zaman uç beyi, giderek, hediyelerini takdim ile, bağlılığını tekrarlıyor ve beratını yenilettiriyordu. Sultanın, başşehirde veya herhangi bir yerde tertip ettiği meşhur şölen veya eğlencelere uç beyleri muhakkak davetliydiler. Ayrıca, bir Osmanlı prensinin Selçuklu sarayında, yani sultanın yanında oturması titizlikle riayet olunan bir kaideydi. Böylece, gerek melîk aileleri, gerek uç beyi aileleri Selçuklu sarayının ve sultanın bütün âdet ve usullerini, idare tarzlarını öğreniyorlardı. Esasen hep aristokrat olduklarını bildiğimiz uç beylerinin sarayları, Selçuklu sultanının sarayına göre tanzim olunmuşlardır. Bu küçük saraylarda da, bey veya melîkin kudretine göre, yahut şöhretleri ölçüsünde olarak, şölenler verilir, koyunlar kesilerek halka yemekler yedirilir, âlim ve şairler onların huzurunda her zaman toplanırlar, ilmî ve edebî söyleşiler yaparlar, hediye ve ihsanlarla taltif olunurlardı. Yani, her beyin sofrası mümkün olduğu kadar geniş bir halk kitlesine açık tutuluyor, zamanın tanınmış ilim ve edebiyat şöhretlerini sarayında toplamak her bey için bir övünme vesilesi oluyordu. Çünkü, o dönemde, büyüklerin şöhretlerini etrafa yayan ve halk nazarında itibarlarını artıran en iyi yol, bu şölenler ve şairlerle âlimlere yapılan atiye ve ihsanlardı. Uç beyi kendi fethettiği yerin sahibi, yani küçük bir hükümdar olduğuna göre, dahilî idaresinde tamamen serbest bulunuyordu. İrsen sahip olduğu uç beyliği arazisine ne sultanın, ne de onun nâib ve müstevfîsinin müdahale hakkı yoktu. Uç beyi sultanın hazinesine senede ancak muayyen bir "mukarrerât", yani bir nevi yıllık vergi (salyâne) ödemekteydi. Hattâ, mansıbının bile evlâdına (muhtemelen büyük oğluna) irsen intikal ettiği bilinmektedir. Onun da küçük bir Divanı vardı; sarayında köleler ve hassa askerler besliyordu. Ayrıca, sahip olduğu arazisinin geliri karşılığında ücretle tutulmuş askerleri, yani küçük bir ordusu mevcuttu. Bu ordunun erleri, yerinde de söylediğimiz gibi, umumiyetle aşiretlerden temin olunuyordu. Vergi mükellefi halktan, "tekâlif-i

divâniye" mukabilinde, sekban olarak asker tedarik etmek usulünün gerek Selçuklu hükûmetinde, gerek uç beyliklerinde mevcut olup olmadığı belli değildir. Fakat, Osmanlı Beyliği müstakil olduktan sonra, çiftçi ahaliden sekban toplandığını biliyoruz.[12]

Selçuklu sultanları en yüksek kazaî salâhiyeti haiz bulunmakta ve Divanda haftada iki gün "murafaa"yı kendileri bizzat yapmaktaydılar. Melîklerin ve uç beylerinin de, idarelerindeki topraklarda böyle bir salâhiyete sahip olup olmadıklarını bilmiyoruz. Fakat, Osmanlı uç beyliği müstakil bir devlet olunca, padişahların aynı suretle Divanda haftada iki gün davalara baktıkları malûmdur. Osmanlı hükümdarlarının devlet büyükleri ve Divan ile olan münasebetlerine gelince, bu hususta da gene Selçuklu sultanıyla onun Divanı model olmakla beraber, uç beyliği zamanındaki Osmanlı mekanizmasının hükümdarla ümerânın münasebetlerini düzenlemede bazı mühim izler bıraktığı bilinmektedir. Meselâ, bütün seferlere Osmanlı padişahının bizzat gitmesi, hükümdarın ihtiyarlık veya hastalığı halinde ilk zamanlarda başkumandanlığı ve seferleri oğullarından birisinin idare etmesi tamamıyla uç beyliği geleneği olarak muhafaza olunmuştur. Fetheden kim olursa olsun, bir arazi alındığı zaman, mutlaka padişaha ait olması, "serdar"a veya seferi idare eden uç beyine hükümdarın yeni alınan arazi köylerinden ancak timar veya malikâne vermesi şeklindeki kaide de, Selçuklu sultanlarından değil, uç beyliği geleneğinden sürüp gelen bir usuldür ki, bu, Osmanlılarda uzun ömürlü merkeziyetçiliğin ilk temellerini atmış ve Türk tarihinde çok defa rastladığımız üzere, geniş fetihlerin arkasından uçta yeni bir devletin doğmasını mümkün kılan kötü bir usulü ortadan kaldırmıştır.

Selçuklu rejimi zamanında, içtimaî telâkki ve gelenekler siyasî nüfuz ve itibarın büyük servete dayanmasını zarurî kıldığından dolayı, hükümdar da dahil olmak üzere, bütün devlet ricali zengin olmaya çok ehemmiyet veriyorlardı. Bunun bir icabı olarak, vâridatı en fazla olan şahsın Selçuklu sultanı olması lâzımdı. Diğer bütün devlet ricali, maaşlarını karşılamak üzere, "malikâne" suretiyle geniş iktâlara sahip bulunuyorlardı. Hükümdar ise, bütün devlet vergilerinden, rical iktâ'ı olmayan yerlerin tekâlif-i örfiyyesini almakta ve bunların tahsili işini Divana dahil, nâib denen bir nâzır idare etmekteydi. Memleketin her tarafında (Divan dairesine dahil yerlerde) hükümdarın nâibleri vardı ve Divan azasından olan başnâibe bunların reisi mânâsına "melikü'n-nüvvâb" adı veriliyordu.[13] Böy-

12 I. Murad devrine ait şu vesikaya bakınız: T.Öz, "Murad I ile Emir Süleyman'a ait iki vakfiye", *Tarih Vesikaları,* No: 4 (Aralık 1941).

13 "Nâibü's-sultan" da aynı şeyi ifade etmekle beraber, bu tabir daha ziyade hükümdar küçük yaşta iken kullanılmaktaydı.

lece, görülüyor ki, Rum Selçuklularında, hükümdarın, maaşı karşılığı olarak, kendisine ayrılan vergi hisseleri şahsî gelirini teşkil etmekte olduğu halde, bunun tahsil ve idaresi devletin resmî işleri içinde yer almış bulunmaktaydı. Divan azasından olan başnâib, hükümdarın şahsî maliye nâzırı olarak bu işi idare ediyordu.

Uç beyliklerinde vergilerden elde edilen bütün hasılat uç beyine mi aitti, yoksa maiyetinde bulunan küçük askerî şefler ve erlerle kendi arasında timar ve has usulü üzerine taksim mi olunmuştu, belli değildi. Ancak, Osmanlıların ilk zamanlarında uç beyinin nâiblere sahip olduğu görülüyor ve bu teşkilât, I. Bayezid devrine (1389-1402) kadar, Selçuklu devrindeki genişliği ile olmasa bile, az çok devam etmiştir. Yalnız, Osmanlıların normal bir devlet teşkilâtına erişmelerinden itibaren, hükümdarın maaşı bakımından Selçuklu sultanlarının son zamanlardaki durumlarını model almış görünmektedirler. Evvelce sultan için devlet vergilerinden ayrılan ve nâiblerce toplanan hisseler, Moğolların Selçuklu maliyesinde yaptıkları değişiklik neticesinde, Divan hazinesine mal edilmişti. Osmanlılar, hükümdarın maaşını verme bakımından Moğolların yaptığı bu değişikliği kabulle, daha evvel Selçuklu sultanlarına ait vergileri "resm-i niyabet" adı altında Divan hazinesine bırakmışlardı. Buna mukabil, padişaha da, diğer ricale olduğu gibi, vazifesinin devam ettiği müddetçe haslar (Selçuklu devrinin iktâları) tahsis edilmiş bulunmaktaydı. Şüphesiz bu usul de Moğolların son Selçuklu sultanlarına tatbik ettikleri maaş usulünün aynı bulunuyordu. Böylece, Selçuklular devrinde hükümdarın şahsî maliye nâzırı olarak Divan azasından sayılmakla mühim bir devlet rüknü olan nâib, Osmanlılarda yerini kaybediyor, buna mukabil, Osmanlı hükümdarının haslarını idare eden kâhyası, çok doğru olarak, devlet memuru sayılmıyordu. Yalnız padişahın değil, diğer bütün devlet ricalinin haslarını idare eden şahsî adamları aynı durumdaydılar. Selçuklu devrinin nâiblerine karşılık olan bu bir nevi şahsî hazine kâhyalarına, evvelce olduğu gibi gene nâib mi deniyordu, yoksa başka bir ad mı veriliyordu, malûm değildir. Ancak, sonradan bunlar "voyvoda" adını almışlardır. Görülüyor ki, Selçuklu sultanlarına bakarak, Osmanlı hükümdarlarının hukukî statülerinde bir hayli değişme vardır ve bunlar modern devlet anlayışına doğru atılmış mühim adımlar sayılmak icab eder.

c. Divan

İlk Osmanlı Divanının, uç beyliği zamanındaki şeklini az çok muhafaza ettiğini sanıyoruz. Divan heyetinde, Osmanlı beyinin kendisinden başka bir veziri, ihtimal ki hükûmet merkezi olan şehrin kadısı, beyliğin malî işlerini idare eden

nâib yahut defterdar gibi az sayıda aza vardı. Askerî teşkilâtın başı olarak divanda bulunması lâzım gelen bir beylerbeyinden bahsolunmuyor. Buna mukabil, bey yerine, icabında orduya kumanda eden şahıs olarak, sahnede Osmanlı beyinin oğlunu görüyoruz ki, bu vaziyet divan kuruluşunun uç beyliği divanı modeline göre olduğu hakkında bize açıkça bir kanaat vermektedir. Fakat, Selçuklu Sultanlığı tamamıyla yıkılıp da Moğol nüfuzu sarsılmaya başlayınca, müstakil bir devlet olma yolunu tutan Osmanlı Beyliği'nde divanın gittikçe Selçuklu Divanı modeline benzer bir mahiyet aldığı görülmektedir. Onun için, gerek kuruluş, gerek vazife bakımından Selçuklu Divanının esaslarını bilmeye lüzum vardır.

Selçuklu sultanlarının XIII. asırdaki divanlarını tam kadrosuyla söylemek güç olmakla beraber, heyetin içinde bulunanlardan başlıcalarını tanıyoruz. Selçuklu Divanının hakiki reisi, sultandır; ondan sonra, isminin önünde hep "sâhib" lâkabı bulunması âdet olan bir vezir ile beylerbeyi, nâib, pervâne, müstevfî[14] devletin en büyük şahsiyetiydiler. Vezir, Selçuklu ricalinin başı ve sultanın da vekili sıfatıyla, bütün devlet işlerini çeviriyordu. Tahsili bakımından medreseli olan ve meslek itibariyle "ehl-i şer"e mensup bulunan Selçuklu vezirleri çoğuncası yüksek ilmî kudretleriyle tanınmış kimselerdendi. Zaten o zamanın devletlerinde vezirleri tanınmış âlimler arasından seçmek bir iftihar vesilesi oluyordu. Konya hükûmetinde vezirlik edenlerin hep doğudan (bilhassa İran'dan) gelmelerinin sebebini de bu noktada aramak lâzımdır. Zira, Anadolu medreseleri henüz doğudakilerle rekabet edemiyorlardı. Melikü'n-nüvvâb veya nâib denen memur, sultanın kendi gelirini idare etmek vazifesiyle mükellef olmasına rağmen, ricalden ve Divan azasındandı.[15] Bu mansıba da umumiyetle medreseden yetişme şahsiyetler tayin olunuyordu. Sultanın maliyesi yanında ayrı bir müessese teşkil eden hükûmetin maliye dairesini idare eden müstevfî ve fermanların neşir ve ilânı işiyle vazifeli pervâne, diğer iki mühim şahsiyet olup, bunların dahi çok bilgili olmaları icap ettiğinden, medreseden yetişme ve âlim kimselerdi. Görülüyor ki, Selçuklu Divanını teşkil eden mansıplar hep devrin en yüksek

14 Selçuklu merkezteşkilâtında olan "Çaşnigîr", "emîrâhur", "emîr-i meclis" vb.'nin Divan azasından olup olmadıklarını kestiremiyoruz. Bunlar hakkında bk. İbni Bibî, *age*, s. 115.

15 "Melikü'n-nüvvâb"a bağlı olarak, her tarafta mevcut olduklarını söylediğimiz nâibler sultana ait olan yerlerin vergilerini topladıktan başka, "muaf ve müsellem" olmayan mukataaların asayişini de korurlar ve buna mukabil "tekâlif-i örfiyye" adı altında anılan vergileri toplayarak sultanın hazinesine yollarlardı. Sultanın bizzat açtığı seferin hazırlıklarını yapmak, levazımını toplamak da nâiblerin vazifesiydi. I. İzzeddin Keykâvus 1214'te Sinop'u aldığı zaman, Anadolu'nun diğer taraflarından birçok Türkleri oraya göçürmek işini de nâibler yaptıklarına göre, bunlar doğrudan doğruya sultandan emir alan icra organıydılar: Bk. İbni Bibî, *age*, s. 142 ve 154.

medreselerinde tahsil ve terbiye görmüş âlim kimselere tevcih olunmaktaydı.[16] Divanın yalnız bir tek azası askerlikten yetişme ve tabiî böylece medrese dışındandı ki, o da beylerbeyidir.

Divan ricalinin şahsî masraflarıyla hazırladıkları askerlerden ve Divanın (hükûmetin) resmî kuvvetlerinden ibaret olan merkez ordusunun kumandanlığını tamamıyla Divan azasından olan bu bahsettiğimiz beylerbeyi temsil ediyordu. Sultanın şahsına ve sarayına bağlı olan hassa ordusu herhalde bu kuvvetlerden ayrı idi ve hükümdar bizzat sefere çıkmadıkça bunlar da gitmiyorlardı. Böylece, Divanın teşkilinde daima önemli bir mansıp olarak temsil edilen ve umumiyetle sultanın köleleri arasından yetişen meşhur kimselere tevcih olunan beylerbeyliği, "Divan dairesi" kadrosuna dahil bulunan Selçuklu vilâyetlerinin çıkardıkları kuvvetlere kumanda eden kimsenin mansıbıydı. Metinlerde seferî bir kuvvetin serdarı mânâsına, yani beylerbeyi sözünden daha umumî mânâda olarak, "melîkü'l-ümerâ" tabiri dahi geçmektedir. Dikkat edilecek olursa, görülecektir ki, her melîkü'l-ümerâ'nın Divan beylerbeyliği mansıbını elde etmiş olması icap etmez. Yani, melîkü'l-ümerâlık beylerbeyliğinin tam karşılığını ifade etmiyordu. Beylerbeyi her zaman bir melîkü'l-ümerâ durumunda olduğu halde, melîkü'l-ümerâ her zaman beylerbeyi olamazdı.

Selçuklu Divanının kuruluşu hakkında verdiğimiz şu malûmat anlatıyor ki, bu müessesede ve dolayısıyla devletin yüksek idaresinde ulema, yani medreseden yetişen yüksek bilgili insanlar zümresi esas mevkii işgal etmekteydiler. Fakat, bunlardan vezir olanların, hattâ müstevfîlerin umumiyetle doğudan getirilmeleri millî bakımdan Selçuklu rejiminin siyasî bir kusuru olarak kabul olunmak lâzımdır.

Beylerbeyliği gibi yüksek bir mevki ise, çok vakit, sultanın kölelerinden olup da "Enderun" diyebileceğimiz bir mektepten, yani Selçuklu saray ve divanına ait muhtelif hizmetlerden yüksele yüksele kendini gösterenlere verilmekteydi. Bu hal, daha Selçuklular zamanında bile köleliğin Türkiye idaresinde bir hayli mühim yeri olduğunu gösterir. Divan dairesine dahil bulunan Selçuklu vilâyetlerinin başında bulunan subayların da çoğu gene köleydi. Başşehirde "emîr-i

16 Anadolu Moğolların boyunduruğuna düştükten sonra, Divan ricali arasındaki hiyerarşi düzeni bozuldu. Meselâ, bütün hedefleri vergilerden en fazla hasılat elde etmek olan İlhanlı hükümdarları, bu işle ilgili olan müstevfîliğe çok önem verdiler; bunun için, Moğol hanı itimat ettiği mühim kimseleri Anadolu'ya müstevfî yapıyor, böyle olan da Selçuklu vezirine itaat etmiyordu. Nâibler tarafından sultan hesabına toplanan ve mühim bir yekûn tutan tekâlif-i örfiyyeyi de hükûmet maliyesine geçerek bu yoldan, kendilerine alan Moğollar, bu suretle nâibliği hiçe indirmiş oldular. Konya sultanlarının şahsî masraflarını karşılamak üzere de, ricale olduğu tarzda, sultana da "mukataalar" tahsis eltiler. Meselâ, 1276 sıralarında yapılan malî ıslahattâ, Erzincan vilâyetinin sultanın diğer "has ve incülerine" ilâve edilmesi bize bunu anlatıyor: İbni Bibî, *age*, s. 722.

ârızlık", "çaşni-gîrlik", "sâhib-i divanlık" gibi daha başka mühim vazifelerde de kölelere rastlanıyor.

Selçuklu Divanının vazifesi, azalardan bahsolunurken, az çok anlaşılmış bulunuyor. Bunu topluca ifade etmek icap ederse, şöyledir: Divan bilhassa üç vazifeyle mükellefti. Birincisi, hükümdarın müşaviri sıfatıyla murafaalara sahne olur. Ecnebî devletlerle elçiler teatisi bakımından her türlü formaliteleri hazırlar. Nâib vasıtasıyla hükümdarın şahsî maliyesinin tanzimine yardım eder.

İkincisi, devletin malî işlerini idare eder. Bunun için "Divan-ı istifâ" ayrı bir daire halinde çalışır. Müstevfî, her taraf'a yolladığı emînleri eliyle, devlete ait olan gelirleri kontrol eder ve vergileri toplatır.

Üçüncü olarak, askerî bakımdan ve vilâyetlerin idaresi yönünden divana düşen işler şunlardır: Divan dairesine dahil vilâyetlerin, kudretleri nisbetinde ve beylerbeyi kumandasında bir ordu çıkaracak şekilde, seferberlik işini divan düzenler. Şehirlere ve kasabalara askerî-idarî salâhiyetlerle birer subaşını divan tayin eder. Bu subaşıların, ancak şehirlerine ait idarî işlere ve güvenlik vazifesine baktıklarını düşünürsek, köylerin idarelerinin nâiblere ait olduğunu kabul edebiliriz. Zaten bütün belirtiler de bunu gösteriyor. Konya Divanının yolladığı subaşıların idare ve asayişe ait salâhiyetlerinin bu şekilde sınırlı oluşu, başlarında "melik" unvanlı aristokrat valilerin bulunduğu az çok muhtar durumda olan ve sultanın "Divan dairesi"ne dahil bulunmayan vilâyetlerin divanla ilgileri olmadan sultanın şahsına bağlı bulunuşları ve nihayet, aynı şekilde uçlardaki ümerânın da divana değil, hükümdara tâbi oluşları bize gösteriyor ki, Selçuklu Divanı devletin bütün işlerini çeviren tam bir hükûmet değildi. Niyâbet teşkilâtının memleket idaresinde tuttuğu yer nazara alınırsa, bizzat divan müessesesinin de sultan için ancak istişarî ve yardımcı bir salâhiyete sahip olduğu neticesine varılır. Özet olarak, Selçuklu Divanı devletin bütün mekanizmasını elinde tutan bir hükûmet olmayıp, azasını da çoğunlukla medrese mensupları teşkil etmekteydi.

Şimdi, Selçuklu Divanından çıkma olduğu muhakkak bulunan Osmanlı Divanının esaslarını söyleyebiliriz. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, burada da, reis olarak hükümdar başta bulunuyordu. Selçuklular zamanındaki sâhib lakabı unutulmuş olan bir vezir, padişahın vekili olarak divanı idare ediyordu. Malî işlere bakan divan azası müstevfî değil, İran Moğollarındakine kıyasen, defterdâr adını almaktaydı.[17]

17 Müstevfî yerine kullanılan defterdar kelimesinin İlhanlılardan alındığı hakkında bakınız: İ.H. Uzunçarşılı, "Defterdar", *İA,* III, s. 506.

Bir İslâm serdarının kendi kılıcıyla aldığı yerin, gazâ hakkı olarak kendisine ait olması usulü dolayısıyla, uç beyliği arazisinin parçalanmasına mâni olmak için, diğer pek çok uç beyleri gibi ilk Osmanlı beylerinin dahi kumanda işlerine kendi oğullarını tayin ettiklerini söylemiştik. Orhan Bey devrinin sonlarına kadar devam eden bu usul sebebiyle, ilk Osmanlı Divanında askerî müessese temsil edilmiyordu. Moğollar, Selçuklu sultanlarına da iktâ vermek suretiyle nâibliği hiçe indirmiş oldukları için, Selçukluların ve Moğol tesirinde eski şeklini kaybeden Anadolu hükûmet idaresinin son şeklini örnek aldıkları görülen Osmanlıların divanında, tabiî olarak, nâiblik de yoktu. Bu müessese, yani nâiblik, hükümdarın ve belki de ricalin dahi haslarını idare eden şahsî memurları halinde devam etmekteydi.

Görülüyor ki, Moğolların, Türk-Selçuklu idaresinde yarım asır içinde yaptıkları değişikliğin bir neticesi olarak meydana gelen son Selçuklu hükûmet şeklinin Osmanlılara örnek olması dolayısıyla, yeni rejimde Divan askerî bakımdan önemini kaybetmiş, fakat malî alanda devletin bütün idaresini elinde toplamıştı. Artık hükümdarın da, diğer devlet ricali gibi, hasları vardı. Bu hal sultanın şahsını hükûmet idaresinin dışına daha ziyade çıkarmış bulunuyordu. Osmanlı Divanında, ilk zamanda, "umûr-ı şer'iyye"nin nasıl temsil olunduğu bilinmiyor. Murafaalarda Osmanlı hükümdarının reislik ettiği malûm olmakla beraber, şer'î hususlarda kendisine –Selçuklularda olduğu gibi– aynı zamanda başkadı olması ihtimali bulunan başşehir kadısının mı, yoksa sonraları olduğu gibi, kadıaskerin mi müşavirlik ettiğini kestiremiyoruz. Şu halde, askerî fonksiyon dışarda kaldığına göre, Osmanlı Divanı üç vazifeye sahip bulunmaktadır ki, birisi idarî olup vezir,[18] padişahın vekili olmakla beraber, aynı zamanda bu vazifenin de başındaydı. Malî işler defterdar denen bir nâzırın idaresinde bulunuyor, yargı işlerini ya kadıasker veya Bursa kadısı yürütüyordu.

Bu izahattân anlaşılıyor ki, Selçuklulardan Osmanlılara geçen hükûmet şekli, daha ziyade Moğol hâkimiyeti zamanında, İlhanlı hükümdarlarının kendi menfaatleri ve bilhassa Anadolu'dan daha çok hasılat elde etme gayesini güden malî siyasetleri icabı, Selçuklu idaresinde yaptıkları birçok değişiklik neticesinde meydana gelen rejimden ibarettir. Fakat başlıca hükûmet ricalinin medreselilerden seçilmesi ve böylece Divan heyetini hemen hep ulemânın teşkil etmiş olma-

18 Teşkilâtın tetkiki ile uğraşan yazarlar ilk Osmanlı vezirine de "vezir-i âzam" diyorlarsa da (Hüseyin Hüsameddin, "Orhan Bey'in Vakfiyesi", *TTEM*, No: 17 (94) (Eylül 1926), s. 289 ve Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalâa", *Belleten*, No: 9 (Ocak 1939), s. 99), yayımlanan vesikalar, Selçuklularda olduğu gibi sadece "vezir"in mevcut olduğunu haber veriyorlar.

ları hali, gerek Moğollardan evvel ve gerek onlar devrinde, Türkiye'deki yüksek hükûmet idaresinde en mühim prensip olarak devam ettiği gibi bu Osmanlılara da geçmiş, böylece, yeni rejimin ilk devirlerinde idareyi tamamen ulemâ ellerinde tutmuştur. Hattâ daha ileri gidilerek, meslek itibariyle kadılıktan kadıaskerliğe ve oradan vezirlik vazifesiyle divanın başına geçirilen, ulemâdan bir şahsa, Selçuklu devrinde hiç görülmediği halde, bu yeni rejimde beylerbeyliği de tevcih olunmak suretiyle, orduya kumanda etmek salâhiyeti verilmiştir ki, Osmanlılarda, fonksiyon itibariyle, divanın daha ziyade gelişerek hakiki bir hükûmet heyeti halini alması işi bu şekilde tamamlamış oluyordu. Zaten vezire, "sâhib" yerine "paşa" denmesi de bunu ifade ediyordu.

İlk Osmanlı Divan ricalinin, hizmetleri karşılığında, nasıl maaş aldıkları da bilinmiyor. Selçuklu Divan mensuplarının "muaf ve müsellem üzere" mukataaları, hattâ malikâneleri olduğu bellidir. Fakat, Osmanlılara bu usul de geçmiş görünmüyor. Çünkü, hiçbir Osmanlı kaynağı ilk ricalin haslarından bahsetmemektedir. Ancak birer kaza büyüklüğünde olan az sayıdaki Osmanlı sancağının kimlere tevcih olunduğu sık sık tekrarlanırken, vezirlerin, kadıaskerlerin ve defterdarların isimleri geçmiyor. Ayrıca, bunların arazi vakfı tesis ettikleri de görülmemiştir. Böylece, Osman Bey ve Orhan Bey devri Divan ricalinin ne hasları ve ne de mukataaları olduğuna hükmediyoruz. Tabiî, bunun tek sebebi, Osmanlı beyliğinin bu sıralarda uç beyliği karakterini henüz muhafaza etmekte olmasıdır. Tahmin ediyoruz ki, ricalin geçimleri, hazineden aldıkları salyâneler, bazı vergilerin toplamından kendilerine ayrılan paylar ve Osmanlı hükümdarı tarafından dağınık bir tarzda şuradan buradan temlik suretiyle verilen köy vergi hasılatından temin olunmaktaydı. Mevcut belirtilere göre, ancak I. Murad devrinden itibaren Divan ricaline, haslar tahsisine başlanmış olabilir. Çünkü bu hükümdar zamanında, orduya, şehzade yerine vezir kumanda etmeye başlamış olduğundan, fethettiği yerlerden büyük şehirler ve kaleler hariç olmak üzere, pek çok köylerin timar olarak bu yeni tip vezir-serdara yahut paşa-vezire verilmesi Osmanlı usulündendi.

d. Askerî teşkilât

Osmanlı ailesi, Selçuklular devrinde, Söğüt etrafında bulunan arazide, Bilecik, İznik ve Bursa üzerinden Marmara'ya yönelmiş bir uç bölgesinin "uç beyliği"ni elinde tuttuğundan dolayı, Osmanlı Beyliği, başlangıcında askerî bir mahiyet arz ediyordu. Bu suretle, bahsimiz olan yeni rejimin ilk zamanları için askerî teşkilâtı ayrıntılarıyla bilmek pek mühimdir. Bu mesele hakkında araştırma yapanlar, uç beyliğinin Rum-Selçuklu Sultanlığı'na ait bir devlet müessesesi olduğunu ifade etmekle beraber, bu mansıbın umumiyetle aşiret beylerine verildiğini, devletin

sadece uç beyini tayin ettiği uçlarda, aşiretlerin kendi içtimaî kuruluşları içinde muhtar birer birlik halinde yaşadıklarını kabul ediyorlar. Bu hale göre, uçlarda devletin geniş bir askerî teşkilâtından bahsolunamaz. Onun yerine, buralara yerleştirilen Türk aşiretlerinin içtimaî müesseselerini ve boy teşkilâtlarını izah etmek kâfidir. Halbuki, Türkiye Selçukluları tarihinin son bir asrını oldukça ayrıntılarıyla bilmemize imkân veren kaynaklar, Batı Anadolu'da vücuda getirilen âbidelere konan kitabeler, zamanımıza kadar yaşayan vakıflara ait vakfiyeler, ne kadar inceden inceye tetkik olunursa olunsunlar, Selçuklu uç teşkilâtı demek, muhtelif Türkmen aşiretlerinin Türk-Bizans sınır boylarında sıralanmaları demek olduğuna dair bunlardan hiçbir fikir elde edilmez. Kaynaklarda, hep "uç etrâki"nden bahsolunması, buralardaki yaylalarda ancak Türkmen ahalinin kalabalık bir şekilde, henüz aşiret teşkilâtını kuvvetli surette muhafaza ederek yaşadıklarını, hattâ bunların, bu sahalardaki kasaba ve şehirlerde dahi gerek iktisadî ve gerek içtimaî bakımdan, başlıca hâkim unsur olduklarını ifade etmekte olması suretinde anlaşılabilir. Uçların Söğüt'ten Kastamonu'ya kadar olan kısmında (sağ-kol uç) ise, böyle bir aşiretler kalabalığının varlığı bile şüphelidir. Buna mukabil, bizce isimleri bilinen uç beyleri ile beylerbeylerinin, devletin resmî mansıbı yanında, içtimaî teşkilâtı ve gelenekleri, etnik hususiyetleriyle hâlâ var olan birer aşiretin reisliğine de sahip olduklarına ait bir şey bilmiyoruz. Yerinde bahsettiğimiz uç ümerâsının, asilzadelik vasıfları dolayısıyla her uç beyinin ecdadı ve hattâ kendisi bir Türk boyunun beyi yahut ileri gelen bir mensubu olabilir. Fakat, uç teşkilâtında o, ancak bir devlet müessesesinin mümessili olarak bulunmaktaydı. Mamafih, uç beyi, sınır bekleme ve gazâ etme vazifelerinde aşiretlerden ücretle asker sağlamak hususunda Türkmen aşiretlerine dayanıyordu. İşte Osman Bey'in ve oğlu Orhan Bey'in kurmuş oldukları beyliğin askerî teşkilâtını bu şartlar altında düşüneceğiz.

Bu hususta gene evvelâ Selçuklu zamanındaki Türk askerî teşkilâtının esaslarını bilmeye lüzum vardır. Fakat, bu sahadaki tetkikler henüz ilerlemediği ve eldeki kaynaklarda da meseleyi ayrıntılarıyla aydınlatacak bilgi bulunmadığı için, uzun malûmat verilemez. Mamafih, Osmanlı askerî teşkilâtının ilk esaslarıyla ne kadar benzerlikleri olduğu hakkında bir fikir vermek bakımından, Selçuklu ordu teşkilâtının bizce bilinen esaslarını kaydedeceğiz.

Bu müesseseyi, evvelâ sultan da dahil olmak üzere rical ve ümerânın şahsî masraflarıyla meydana gelen ve kendi "kapıkulları" olarak saraylarını kuşatan askerler ve devlet masrafıyla teşkil olunan kuvvetler olmak üzere iki kısım halinde düşünmek zarurîdir. Bu hususta bir fikir vermek için sultanın "kapı" halkını bilinen taraflarıyla kaydetmek faydalı olacaktır.

Hükümdarın hassa askerleri sayılan ve şahsî masrafı ile teşkil olunan kuvvetler, kölelerden ve gulâmlardan ibaret "has gulâm"larla[19] candar, silâhdar,[20] sipahi ve sair adındaki bölüklerden ibarettiler. Seferler dışında bu askerlerin sultanın şahsî emniyetini temin ve sarayın muhafazasıyla beraber, lüzumlu bazı hizmetleri yapmak gibi vazifeleri olacağı tabiî ise de, esasları hakkında malûmatımız yoktur. Gerek sultanın has gulâm bölüklerine ve gerek sair ücretli asker teşkillerine alınacak köleleri terbiye etmek üzere "taşthane" ve "gulâmhane" adlarıyla iki ocak (bir nevi acemi ocağı) vardı. Taşthane[21] şüphesiz sarayın has hademelerini yetiştirmekle olmasına mukabil, "babalar"ın (yani, ağaların) idaresinde olan gulâmhane de, candar, silâhdar, sipahi bölüklerinin erlerini hazırlamak vazifeleriyle mükellefti.[22] Gene ücretli askerlerden ibaret "cerahorân" ve "müfarede"[23] denen diğer iki sınıf daha vardı. Fakat, bunların ücretlerini Divan veya sultandan hangisinin verdiği bilinmiyor. Bütün Selçuklu ümerâsının da, sultanın dairesi tarzında daireleri bulunuyordu. Ricalin daireleri halkı o kadar geniş kadrolu olmamakla beraber, teşkilât bakımından sultanınkinin aynı idi. Onlarda da gulâmlar ve ücretli askerler iki ayrı sınıf halinde tertiplenmişti. Moğollar, Anadolu'ya geldikten sonra, gerek sultanın ve gerek ricalin hassa gulâmları, kul ve ücretli askerleri (ki, bu sonuncular, halktan ücretle tutuluyorlardı) nöker adını almış,[24] yalnızca ricalin şahsî kölelerinden ibaret kapı halklarını ifade eden bu tabirler, Osmanlılara da geçerek, XV. asra kadar devam etmiştir. Şu halde, Osmanlıların kuruluş çağı olan 1280 ile 1380 arasında, ister Selçuklu rejiminde, ister Osmanlıların yeni hükûmetlerinde olsun, Türk ricalinin şahsî kuvvetleri, kul adıyla anılan ve kölelerle esirlerden teşkil olunan bir zümre ile, ücret mukabilinde hür insanlardan, bilhassa Türklerden toplanan nökerlerden ibaretti. "Emîrâhur", "çaşnigîr", "zâîm" ve sair unvanlarını taşıyan hizmet erbabının, Selçuklu sultanının bu söylediğimiz hassa askerlerinin zabitleri olduklarına şüphe yoktur.

19 Selçuklu sultanlarının has hademeleri, İbni Bibî tarafından, "sultanın has gulâmları" kaydolunmuştur; Bk. *age,* s. 620. Osmanlılarda ise, iç kapı halkı" adı verilir.

20 I. Gıyâseddin Keyhusrev'in, 1211'de Akşehir önlerinde şehit düşmesi dolayısıyla, bu askerlerden bahsolunuyor: İbni Bibî, *age*, s. 110 (s. 358'de de geçiyor).

21 İbni Bibî, *age*, s. 374: Celâleddin Harezmşah tarafından I. Alâaddin Keykubâd'a gönderilen elçinin unvanları arasında "taştdarlık" da vardır.

22 İbni Bibî, *age*, s. 174.

23 Sultanın Alaşehir seferinde, yanında bu askerler de vardı: İbni Bibî, *age*, s. 110.

24 Nöker hakkında bakınız: A. Caferoğlu, "Türk Tarihinde Nöker" ve "Nöker-zâdeler Müessesesi", IV. Türk Tarihi Kongresi, Ankara, 1952.

Ücreti sultan tarafından ödenen ve teşkilâtının esas kısımları Konya'da değil, vilâyet merkezlerinde olan başka bir askerî teşekkülü de kaydetmek lâzımdır. Selçuklu Sultanlığı'nda ellişer kişilik bölükler şeklinde kurulmuş olan ve vilâyetlerdeki garnizonlarında yaşayan bir çeşit ücretli asker daha vardı ki, bunların bölük kumandanlarına "ellibaşı" veya "bölükbaşı" denmekteydi. Ayrıca, şehirlerin iç kalelerinde (bilhassa hudut şehirlerininkinde sayıları daha fazla olmak üzere) ücretlerini sultanın hazinesinden alan muhafızlar bulunuyordu. Görülüyor ki Selçuklu ricali ve ümerâsı devletten aldıkları iktâlar karşılığında, saraylarında şahsî masraflarıyla belirli miktarda asker beslemek ve itibarıyla orantılı saray hademesine sahip olmakla yetinmelerine mukabil, Selçuklu hükümdarı pek kalabalık olan "has gulâm"larından ve merkezdeki ücretli hassa kuvvetlerinden başka, vilâyetlerinde de ücretini kendisinin ödediği kalabalık askerî birliklere sahipti. Kısacası, sultan, devletin "nakdî ücret"le teşkil ettiği askerî kuvvetin sahibiymiş gibi bir hal mevcuttu.

Selçuklu askerî teşkilâtının ikinci kısmını vilâyetlerdeki iktâ köylerinin gelirleriyle meydana getirilen kuvvetler teşkil eder. Bunlar, büyük iktâ sahiplerinin, yani ümerânın maaşları olan iktâlardan hasıl olan gelir nisbetinde besleyecekleri askerlerle, küçük iktâlara sahip olan kimselerin kendileri ve belki de gelirlerinin derecesine göre, birer ikişer adamlarından ibarettiler. Bunların âmirleri de bulundukları vilâyetteki subaşılardır. Şu halde, vilâyetlerde iktâ askerlerinin serdarı olan subaşılar vasıtasıyla iktâ erleri Divanda oturan beylerbeyine bağlı bulunuyorlardı. Mevcut belirtilere bakılırsa, hemen birer veya derecelerine göre ikişer üçer köye sahip olan küçük iktâ sahiplerinin başında, bütün bir vilâyete şamil olmak üzere, subaşı bulunmakla beraber, daha küçük bir askerî birlik kademesi olarak muayyen köyler grubu bir "Divan" teşkil ediyor ve bunlar içinde en büyük iktâ'ın sahibi "Divanbaşı" unvanını alıyordu.[25] Selçuklu iktâ sahipleri malî bakımdan ve tevcih, azil ve sair cihetlerden, subaşı vasıtasıyla Divana bağlı olup, müstevfî tarafından hasılatları ve sair idareleri tanzim olunduğu muhakkak olmakla beraber tafsilât yoktur. Ayrıca, şurasına da işaret edeceğiz ki, "muaf ve müsellem" kaydını taşımayan büyük ve küçük iktâlarda reayanın mükellef olduğu vergilerin hepsi iktâ sahibine ait olmayıp, hasılattan emîn dahi Divan adına hisse almaktaydı; iktâlardaki, "Divanî" adını taşıyan ve devlet hazinesi-

25 Anadolu'ya ait ilk Osmanlı arazi tahrirleri bu esasa göre yapılmış, timar köyleri defterde isim isim gösterilmiştir. II. Mesud'un oğlu Gazi Çelebi'ye ait bir vakıfnamede, vakfolunan köylerin hangi Divana bağlı oldukları dikkatle kaydolunmuş bulunmakla, Osmanlılara bu usulün Selçuklulardan kalmış olduğuna şüphe kalmıyor: Hüseyin Hüsameddin, "Sultan Altunbaş", *TTEM*, 11 (88) (Eylül 1341), s. 12; Yazıcızade de Selçuk Divanından bahsederken, arazinin Divan teşkilâtına ayrılmış olduğunu, biraz müphem de olsa, kaydediyor. İbni Bibî, *age,* (Houtsma Neşrî), III, s. 210.

ne ait olan hisseler bunlardır. Nâib de tekâlif-i örfiyyeyi sultanın hazinesi için topluyordu.

Selçuklu ordusunda, son bir kısım olarak, meliklerin ve uç beylerinin kuvvetleri zikrolunabilir. Mahiyetleri itibariyle iktâ askerlerine benzeyen bu kuvvetlerin kumandanları, muhtar oldukları, aynı zamanda asilzade bulundukları için, Divandan ziyade hükümdarın şahsına bağlıydılar. Mamafih, Moğol istilâsından sonra, uçların devamlı isyanları neticesinde, bu müesseseler klasik teşkilâtlarını kaybetmiş oldukları gibi, hükûmetle münasebetleri, muayyen kaidelerden ziyade, fiilî duruma uymaya başladı. Meliklik de Moğolların malî siyasetlerine uymadığından hemen hepsi lâğvolundu.

Aynı asırda çok nüfuzlu bir teşkilât olduklarını söylediğimiz "fütüvvet ehli" olan zümre, devletin asayişini koruma işinde önemli bir vazife görüyordu. Başlarında ahî reisleri, yani "ihvân" ve yiğitbaşılar (yahut, "serverân") olduğu halde, bölükler teşkil eden "fityân" (gençler) dahilî karışıklıklarda ve uçlardaki ayaklanmalarda kullanılmışlardır. Fakat seferlerde vazife aldıklarına ait hiçbir iz yoktur.

Böylece, Selçuklu rejiminin son asırdaki askerî teşkilâtının esaslarını ifadeden sonra, şimdi Osmanlı Beyliği'nin kuruluş devirlerindeki ordusunu, tabiî gene malûm olduğu ölçüde izah edebiliriz.

Osmanlı ailesi "uç beyliği"nin, yahut "uç beylerbeyliği"nin başındayken, tabiî olarak, mevcut kuvvetleri daha ziyade şahsîydi. Fetih hakkı usulü dolayısıyla, zamanın bütün uç beyleri gibi, başka türlü de yapamazdı. Fakat, II. Mesud'un ölümüyle Selçuklu Sultanlığı sona erince, serbest kalan Osman Bey'in, hiç kimseden müsaade almadan, tamamıyla kendi hesabına fetihler yaptığı esnada,[26] Türkmen aşiretlerinden birtakım grupları, hem de başlarındaki serdarlarıyla beraber, hizmetine aldığı muhakkaktır.[27] Tabiî, bunlara ödenen nakdî ücret önemli olmayıp, kendilerine zaptedilen yerlerdeki köylerden, timar adıyla vergi alma hakkı bağışlanıyordu ki, Türkmen için bu çok makbuldü. İlk Osmanlı vekayinamelerinde isimleri sık sık geçen "alpler" bunlardır. Aşiretinden bir veya birkaç

26 Osmanlı vekayinamelerinden bazılarının ifadelerine göre, son sultanın ölümünü müteakip, Selçuklu erkân ve ümerâsı birer tarafa dağıldıklarında, "ekser sipah ve ehl-i şemşîr" de Osman Bey'e katılmışlardı. İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 31b; Theodor Seif, "Der Abschnitt über die Osmanen in Şükrullah's Perseischer Universalgeschichte", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte,* II (1925), s. 80.

27 Yazıcızade'ye göre, Aydınoğlu da kendi çevresine kışlağa varan aşiretlerden tedarik ettiği askerlerle Ege taraflarını fethetmişti: Selçukname, Topkapı Sarayı Ktp., Revan Köşkü Kit., yazma No: 1391, s. 556.

bölük meydana getirecek kadar "er" toplayan ve bu suretle Osman Bey'in hizmetine giren her başbuğ, ganimetlerden, kendisiyle birlikte adamlarını da istifade ettirdikten başka, fetholunmasında çok hizmet ettiği yerlerdeki köylerden toplanacak vergilerin de kendisine ait olma hakkını elde ederek beyliğin askerî hizmetini daimî surette kabul eylemiş oluyordu. Başbuğlara, yahut o zamanki deyimiyle bölükbaşılara ve onların da üstünde olan başbölükbaşılara birkaç köy dahi tahsis olunmaktaydı. Bunlardan, emirlerinde kalabalık bölük toplayarak Osmanlı askeri başarılarında hissolunur hizmetleri geçenlere, şehir ve kale hariç, bazen bir bölge teşkil eden köyler bile veriliyordu. Böyle bir aşiret adamı, timarı olan bu gibi yere bazen kendi Türkmen aşiretini naklederek yaylasından ve meralarından da onları faydalandırmaktaydı.

Mamafih, bu türlü kimselere müstakil bir birliğin kumandanlığı verilerek, küçük çapta da olsa, fetihlere yollandığı yoktu. Ancak, akın yapmalarına müsaade olunuyordu ve şehzade-serdarın direktifi onları daha disiplinli harekete sevk etmekteydi. Hele kalelere yerleştirilen muhafızlar (kale erenleri) mutlaka, Osman Bey'in ücretlerini bizzat ödediği şahsî kuvvetlerinden ayrılan kimselerdi. Berkitilmiş kaleleri ve etraftaki köyleriyle önemli idarî ve iktisadî bir merkez teşkil eden şehirler, milis yahut gönüllü kumandanı durumunda olan bu kimselerin idaresine verilmiyordu. Bunların resmî devlet teşkilâtından sayılmadıkları şuradan da bellidir ki, ilk Osmanlı fetihlerinde unutulmaz başarılar gösterdikleri halde, hiçbirisi resmî şahsiyetler arasına dahil olup da, ümerâlık sıfatını kazanmamışlardır. Çünkü, yeni rejim kuvvetlendikçe ve Osmanlı fetihleriyle siyasî hudutlar da ölçüsüz derecede büyüdükçe ortaya çıkan asilzade-ümerâ aileleri arasında onlardan hiçbirisini göremiyoruz. Bu hususta Osmanlıların güttükleri gaye, rejimin merkeziyetçi karakterine halel getirecek yolda yürümekten sakınmaktı.

Görülüyor ki, Osmanlı rejiminin ilk safhasında, yani Osman Bey'in zamanında, beyliğin kuvvetleri iki kısımdan ibaret bulunuyordu. Bir kısmı Türkmenlerden, yapılan angajmanlarla sağlanan ve kendilerine hizmetleri mukabilinde, elde ettikleri ganimetlerden başka, fetholunan yerlerden timar köyleri vermek suretiyle sipahiliğe geçirilen atlı askerlerdi ki, biz bunlara timarlı sipahiler diyoruz. Diğer bir kısmı da, Osman Bey'in ücretlerini gündelik hesabıyla (ulûfe) ödediği şahsî askerleriydi. Bu ikinci sınıf kuvvetler, yani ücretli bölükler, sonradan azap adı ile tesadüf edeceğimiz kıtalardır.[28]

28 Şu sıralarda, nöker adını alan, aynı zamanda "hür" insanlardan, tabiî umumiyetle Türklerden teşkil olunan bu şahsî askerlerden başka, Osman Bey'in kapısında "has gulâm" olarak bir hayli de köle bulunması icap eder. Fakat, kaynaklar bundan hiç bahsetmiyorlar, aksine, Osman Bey

Yaya ve müsellemlere gelince, Selçuklularda bu teşkilâtın benzeri var mıydı, belli değildir. Ancak, o zaman vilâyetlerde "ellibaşılar"ın idaresinde seferler için teşkil ve tertip olunan askerlerle burada bahsettiğimiz yaya ve müsellemler arasında aşikâr bir benzerlik görülüyor. Fakat, yaya ve müsellemliğin Osman Bey zamanında mevcut olduğu dahi bilinmiyor. Yahut da Söğüt havalisinde çiftçi halktan az bir kısmı bu türlü askerlik vazifesi almış bulunuyorlardı. Çünkü, ekseriyetle yerleşik Türk çiftçi halkından temin olunduklarını bildiğimiz yaya ve müsellemleri, Osman Bey zamanında Türklerin eline yeni geçmiş ve ahalisi ilk zamanlarda çoğunlukla Hıristiyanlardan ibaret olan Marmara bölgesinde aramak mânâsız olur. Öyle sanıyoruz ki, bu teşkilât Osmanlılarda, Orhan Bey, Karesi Beyliği'ni tamamen ilhak ettikten sonra hesaba katılır bir kuvvet halinde ortaya çıktı. Bundan başka, bu teşkilât Karesi veya diğer bir beylikte inkişaf etmiş olup, Osmanlılara onlardan geçmiş olması da muhtemeldir. Şu halde, bu müessese için söylenecek mühim söz, yaya ve müsellemliğin tamamıyla yerleşik ziraatçı köy halkından askerî kuvvet sağlama esasına dayandığını açıkça ifade etmesidir.

Özet olarak, Osman Bey ve oğlu Orhan Bey zamanlarında beyliğin askerî teşkilâtı üç cins askere dayanıyordu: Birincisi, fetholunan yerlerden timarlı sipahilik verme mukabili Türkmen ahaliden alınan timarlı sipahiler ki, bunlar gene aynı aşiretlerden tanınmış kimselerce toplanan ve hükûmetin sefer hizmetine, tek tek değil de, gruplar halinde giren insanlardı. Osmanlı timarlı sipahiliğinin nüvesini teşkil edenler bunlardır, ikinci nevi askerler ücretle tutulan ve nöker denen grup olup, Osman Bey'in şahsına bağlı hassa ordusunu teşkil ediyorlardı. Nöker adı sonradan terk olunarak azap tabiri ortaya çıkmıştır. Beyliğin ilk devirlerinde büyük bir şöhrete sahip olan azaplar bunlar olup, yeniçerilik kurulmadan evvel devletin ücretli daimî ordusunu teşkil ediyordu. Üçüncü grup, ziraatçı ve çoğu Türk olan köylü ahaliden başlangıçta ulûfe ile ve birtakım vergi muafiyetleri mukabilinde toplanan yaya ve müsellem sınıfıydı. Bunlar yalnız sefer zamanlarda çağrılıyorlar ve diğer zamanlarda kendi işlerine bakıyorlardı. I. Murad'dan itibaren teşkilâtta meydana gelen gelişmeyi ayrıca anlatacağız.

e. Sivil idare

Osmanlı Beyliği, Selçuklu uç teşkilâtı içinden türeme olduğu için, şüphesiz, memleketin idarî teşkilâtı, yani mülkî taksimat hususunda da gene Selçuklu Sultanlığı esas alınmıştır. Yerinde anlattığımız üzere, eski rejimde bütün memleket "Sultanın

öldüğü zaman, bıraktığı servetin pek az olduğunu ve birkaç sürü koyundan ibaret bulunduğunu söylüyorlar: Bk. Âşıkpaşazâde, *age,* s. 26; İdris-i Bidlisî, *age,* 75b.

Divan Dairesi", "Melikler", "Uç Beylikleri", yahut sadece "Uçlar" diye üç kısma ayrılmıştı. Osman Bey, Söğüt ve etrafına sahip küçük bir uç beyi iken ve hattâ XIII. asrın sonlarında, sultan, güya Germiyan beylerinin kötü hareketlerine karşı onu hem ödüllendirmiş olmak ve hem de daha fazla kuvvetlendirmek için, eskiden beri hep Divan dairesine bağlı olagelmiş bulunan[29] İnönü ve Eskişehir gibi yol kavşağı iki önemli kazayı kendisine verdikten sonra bile, henüz hususî bir idare bölümü düşünülemezdi. Çünkü, Osman Bey'in toprağı sağ-kol beylerbeyliğinin bir parçası bulunuyordu. Osmanlılarda, müstakil bir beylik olarak, memleket idaresinin şekli meselesi, şüphesiz XIV. asrın başından itibaren, Osman Bey'in yaptığı süratli fetihlerle kendisini göstermiştir. Çünkü, birçok büyük şehir ve kasabası bulunan Marmara'nın doğu bölgesi tamamıyla ellerine geçmiş bulunuyordu. O halde, "Rum-Selçuklu Sultanlığı" ortadan kalktığı veya kalkmak üzere bulunduğu sıralarda, birçok topraklar fethederek hepsini birer kadılık şeklinde teşkil eden ve kendisi de muhtar bir durum alan beyliğin ilk sivil düzeni, Selçukluların yukarıda bahsettiğimiz idarî bölgelerinden "Divan dairesi" dahil yerlerde tatbik olunan idare sisteminin aynıdır. O halde, evvelâ Selçuklularda, doğruca Divana bağlı olarak, tam bir merkeziyet esası üzerine idare olunan bu "Divan dairesi" kadrosuna dahil yerlerin tarzını esas hatları ile görmek lâzımdır.

Selçuklu Sultanlığı'nda, Divan tarafından, doğrudan doğruya subaşılar tayin olunmak suretiyle, hükûmete bağlı vilâyetler halinde idare olunan yerlere sultanın "Divan dairesi" denmekteydi. Subaşının idare ettiği ve tabiî mühim bir şehrin etrafında bir bölge teşkil eden yerlere "subaşılık" mı, yoksa "vilâyet" mi deniyordu, bilmiyoruz. Mamafih, vilâyet sözü "Dânişmendiye Vilâyeti", "Yunan Vilâyeti" şeklinde daha geniş yerleri belirtmek için söylendiğine göre, Selçuklu vilâyetlerinde umumiyetle subaşılık isminin daha çok kullanıldığı muhakkaktır. Fakat, Selçuklularda, subaşılıkların hakiki idare ünitesi oldukları kabul olunamaz ve subaşılar da sivil bakımdan bunu temsil edemezler. Şu halde, bir kadı tarafından kazaî bir birlik olarak idare olunan yerler ilk ve son idare üniteleri olmak lâzım gelir. Çünkü, İslâm memleketlerinde bütün hükûmet idaresinin reaya ile karşı karşıya geldiği hallerde, yani hükûmetle halkın münasebetlerinde, "şer-i şerif", yahut kadılık müessesesi kontrol vazifesiyle mükelleftir. Gerçekten de, Kayseri, Konya, Niğde, Sivas, Malatya, Amasya, Çorum gibi bugün dahi birer vilâyet merkezi olan büyük şehirlerin her birinde birer subaşı olduğu bellidir. Fakat, küçük kasabaların şubaşılarından bahsolunmuyor. Öyle tahmin ediyoruz

29 Eski Osmanlı vekayinamelerinin hepsi de, Eskişehir ve İnönü'nde sultanın nâibleri bulunduğunu söylüyorlar: Meselâ, Neşrî, *age,* I, s. 72; Müneccimbaşı'na göre, buraları Osman Bey'e II. Mesud vermiştir: *Age,* III, s. 274-275.

ki, bu büyük yerlerdeki subaşılar, küçük kasabalara birer vekil yollamak suretiyle, oraların asayiş işlerini de düzenliyorlardı. Yahut, böyle yerlere hükûmet ayrıca adamlar tayin etmekte ve belki de, "ellibaşı" veya "bölükbaşı" denen askerî şefler, bu vazifeyi yapmaktaydılar. Fakat, şehirler ve iktâ olmayan mühim kasabalar subaşılara veya Divanın aynı mahiyetteki başka bir adamına (asayiş bakımından) verilmiş olmakla beraber, iktâ olan kasabalar ve umumiyetle köylerin asayiş işleri muhakkak surette sultanın şahsını temsil eden nâibler tarafından temin olunuyordu: Ancak, "muaf ve müsellem" kaydını taşıyan iktâlara ne subaşıların ne de sultan nâiblerinin karıştıkları, Osmanlılarda sonradan serbest timarlarda göreceğimiz üzere, buraların bu türlü işlerini iktâ sahiplerince yollanan şahsî nâiblerin idare ettikleri muhakkaktır.

Bu vaziyete göre, her subaşı, başında bulunduğu şehrin asayişini korumakla beraber, o şehirle birlikte askerî bakımdan bir birlik (yani sancak) teşkil eden yerlerin seferlerde çıkaracakları kuvvetin serdarıydı ve XIII. asrın sonlarında gördüğümüz Kastamonu sipehdârı, Ankara sipehdârı gibileri buraların hem subaşısı, hem askerî şefi olan kimselerden ibaret bulunuyordu. Büyüklerden küçüklere doğru kademelenmeleri tabiî olan iktâ sahipleri ile çiftçi halktan toplanan ücretli askerler sandığımız "elliciler" (Osmanlılardaki yaya ve müsellemlere tekabül etmeli) sefer zamanlarında, hep subaşıların emrine girerek, esas orduya katılıyorlardı. Kısacası, Selçuklu idare taksimatına esas olan kadılıklarda, şehrin asayişini korumak ve askerî teşkilâtını idare etmek subaşılara ait bulunuyordu. İktâ vaziyetinde olan köylerin ve kasabaların asayiş vazifesini nâibler üzerlerine almışlardı. Muaf ve müsellem yerlerin bu gibi işleri sahiplerinin şahsî nâiblerince görülüyordu. Kadılar, hükûmetle ahalinin münasebetlerini şer'e ve kanunî esaslara göre tanzim etme vazifesinde oldukları için, kazalarındaki köy, kasaba ve şehre karışıyorlardı. Mühim subaşılıklara bazen şahne tayin olunduğunu da biliyoruz. Kanaatimizce, Selçuklu şahneleri hem tahsilat ve hem de subaşılığı aynı zamanda yapan kimselerdi. Esas vazifeleri, başında bulundukları subaşılığın bütün vergilerini tahsil edip Divana teslim etmek olduğundan, bunlara vergi mültezimi nazarıyla bakmak yerinde olur. İleride, Osmanlı malî teşkilâtında rastlayacağımız "muhassıl valiler" ile bu izah ettiğimiz şahneler aynı olmak lâzım gelir. Hükûmet merkezinde müstevfî ne ise, subaşılık olan yerde şahne odur.

İşte Osman Bey devrinin sonuna kadar tatbik olunan idare şekli de yukarıda esaslarını verdiğimiz Selçuklu dairesi çevrelerindeki idarenin aynıydı. Meselâ İnönü, Eskişehir, Bilecik, İznik, Karacahisar, İzmit, Yenişehir, Bursa, hep birer kaza teşkil ediyorlardı; başlarında birer kadı bulunduğu gibi, subaşı da vardı. Subaşılar hem asayiş âmiri ve hem de o kazanın askerî şefi vaziyetindeydiler. İlk

Osmanlı kaynaklarında, Osman Bey ve Orhan Bey zamanlarının başlıca şehirleri birer sancak merkezi olarak geçmekte ve en mühimlerinin başlarına da şehzadelerin verilmiş bulundukları kaydolunmaktadır. Fakat, sancak tabiri, o zaman katiyen idarî bölgeyi ifade etmeyip, askerî üniteyi gösteriyordu. Bu suretle, bütün Osmanlı Beyliği'nin toprakları başlıca şehirlerinin adıyla anılan müteaddit sancaklara, yani askerî birlik bölgelerine ayrılmış olup, Bursa sancağı "emîr-i kebîr" unvanını taşıyan ve fiilen hükümdar olan Osmanlı beyi tarafından temsil olunmaktaydı. Bunun için, buraya Osmanlı beyinin kendi sancağı mânâsına, "Bey Sancağı" denmişti.[30] Malûm olduğu üzere, İznik fetholununca, hükûmet merkezi bu şehre kaldırılmış ve bir müddet sonra yeniden Bursa'ya getirilmişti. Bu vaziyette, Bursa'nın "Bey Sancağı" tabirini, birinci defa merkez oluşunda mı, yoksa ikinci defasında mı aldığı bilinmemektedir.

Şu halde, hükûmet merkezi de dahil, bütün beyliğin toprakları sancaklara bölündüğü sırada, en mühim sancaklara şehzadelerin yollandığı görülüyor. Başşehir dahi ayrı bir sancak sayıldığı için, Orhan Bey ve belki de, I. Murad zamanına kadar Osmanlı hükümdarları bu sancağın beyi farz olunmuşlardır. Bu, onlara, şüphesiz uç beylerbeyliğinden sürüp gelen bir kaidedir. Mânâsı şudur ki, Osmanlı arazisi Selçukluların uç vilâyeti olduğu zaman veya Osmanlı ailesi burada müstakil bir beylik durumunu kazandıktan sonra, ailenin idaresinde bulunan bütün topraklar müteaddit sancaklara ayrılmış bulunuyordu. Her birinin başında salâhiyetleri sırf askerî olan sancak beyleri vardı. Fakat, başşehrin sancak beyi bizzat hükümdarın kendisi (tabiî uç beyi olduğu zaman uç beylerbeyi) idi. Şu halde, bütün sancaklardaki sancak beylerine ve onların emrindeki kuvvetlere âmir olan "emîr-i kebîr" unvanlı Osmanlı beyi, nazarî olarak, kendi oturduğu başşehrin teşkil ettiği sancağın sancak beyi idi ve bu durumundan dolayı, Bursa "Bey Sancağı" adını alıyordu. Bu, aynen, bir grup sancağın hepsine kumanda eden bir paşanın, bu sıfatla, beylerbeyi adını alışı, fakat kendinin oturduğu sancakta ayrıca sancak beyi bulunmadığından, beylerbeyinin bu sonuncu vazifeden dolayı, nazarî olarak, sancak beyi sayıldığı, kendi sancağının da "Paşa Sanca-

30 Bursa'da Osmanlı beyi kendisi oturduğundan dolayı, burası ayrı askerî bir bölgeyi ifade etmek ve kumandanının adını hatırlatmak üzere "Bey Sancağı" diye söyleniyordu. Böyle bir isimlendirme, Osmanlıların uç beylerbeyliği hatırasını pek iyi canlandırır. Halbuki, sonradan bazı Osmanlı tarihçileri, "Bey Sancağı" tabiri ile, –İznik başşehir yapıldığında Şehzade Murad Bursa Sancağı'na bey olarak verilmekle– bu şehzadenin sancağı kastediliyor sanmışlar ve Bursa'nın "Bey Sancağı" şeklindeki askerî-idarî adını, I. Murad'ın bir lâkabı olan "Hüdâvendigâr"a çevirmişlerdir. Halbuki, XIV. asrın ortalarına kadar devletin bütün resmî muamelâtında, Bursa, hep "Bey Sancağı" olarak yazılmaktaydı. Ayrıca, İ.H. Uzunçarşılı'nın yayımladığı, Orhan Bey'e ait bir mülknamede (*Belleten*, No: 9, s. 104), Hüdâvendigâr adı bu hükümdara da söylenmiş görülmektedir, ki, buradan da "Murad'ın sancağı" mânâsına, Hüdâvendigâr Sancağı sözünün sonradan yakıştırma olduğu anlaşılır.

ğı" yahut "Paşa Livası" adını aldığı hale çok benziyordu. Bey sancağı tabirinin bize kadar getirdiği başka bir hatıra, Osmanlı mülkî taksimatı yapıldığı zaman, Osmanlı hükümdarının, unvan olarak henüz "bey" kelimesini kullandığıdır. Bilindiği gibi, bütün Selçuklu uç beylerbeyleri hep bey unvanını taşımaktaydılar; paşa tabiri o vakit yoktu. Meselâ, sağ-kol uç beylerbeyi Hüsameddin Çoban Bey, yahut sol-kol uç beylerbeyi Kızıl Bey gibileri, bunu bize açıkça göstermektedir.

Hükûmet merkezi de dahil, bütün beylik toprakları mülkî taksimata tâbi tutulduğu sırada, ne mühim sancaklara şehzadelerin yollandığı bilinmekle beraber, eski Osmanlı vekayinamelerinin bu hususta ki kayıtları çok karışıktır. Anlaşıldığına göre, Osman Bey zamanında, hükûmet merkezi Yenişehir'deyken, Orhan Bey'e Karacahisar verilmiş ve burasının subaşılığına da Osman Bey'in kardeşi Gündüz Alp yollanmıştır.[31] Yarhisar'ı Hasan Alp, İnegöl'ü Turgut Alp idare edeceklerdi.[32] Bilecik, Osman Bey'in kayınpederi olan Şeyh Edebâlî'ye dirlik (has) olarak tahsis olunmuştu.[33] Beyliğe Orhan Bey geçtiği zaman, Osmanlı topraklarının büsbütün genişlediği malûmdur. Hakiki hükümdar sayılan bu bey, daha esaslı teşkilât yapmaya koyulduğundan, memleketi askerî bakımdan sancaklara ayırarak "uç" durumunda olan Akyazı, Mudurnu, Bolu taraflarını hayatı boyunca Konur Alp'e, Kocaeli'ni (İzmit) aynı şartla Akça Koca'ya verdi.[34] Oğlu Süleyman da İnönü Sancağı'nın beyi idi ve Orhan bulunmadığı zamanlarda uça o bakıyordu. Sonra, Konur Alp ve Akça Koca ölünce, Süleyman Paşa, bütün o havalinin uç beyi olarak, Bolu-Mudurnu tarafını kendi idaresine aldı. Seferlerde kumandayı da bu şehzade idare ediyordu. Mamafih, sancak mefhumu tamamen askerî mahiyetteydi. İlk Osmanlı idarî taksimatının esası kaza denen birim olup, asayiş ve icra âmiri subaşı ve idarî-adlî âmir olarak da kadı bulunuyordu. Bu hususta kısaca şu söylenebilir ki, ilk Osmanlı sivil idare taksimatı kadılıklar şeklindedir; sancak, tamamıyla askerî bir teşkilât kademesi olup, rejim, bu haliyle, Selçuklu Sultanlığı'nın Divan dairesine giren yerlerde tatbik edilen sistemin aynıydı. Şüphesiz burada da şeriat esaslarını ve kanunları iyi bilen, siyasî bakımdan hükümdarı temsil eden ve diğer taraftan kazaî kuvvetin başında bulunan kadılar bütün hükûmet idaresinin diğer kollarını kontrol ediyorlardı ki, ileride dahi Osmanlı rejiminin iç idaredeki yegâne temeli bu olacaktır.

31 British Museum, Catalogue OR. 7506 (Türkçe yazma) vr. 10.

32 Bunlar sancak beyi mi, yoksa subaşı mı, iyi anlaşılamıyor: Âşıkpazaşâde, *age,* s. 20.

33 İdris-i Bidlisî'ye göre, Osman Bey topraklarını bu şekilde askerî ve idarî bölgelere ayırarak buralara adı geçen şahısları tayin ettiği esnada, kendisine de Yenişehir'i "Bey Sancağı" yahut başşehir yaptı: *Age,* vr. 55b.

34 Mustafa Âli, bütün bu tevcihleri sancak beyliği olarak kaydediyor: *Age,* V, s. 50.

KISIM: III

I. MURAD'IN CÜLÛSUNDAN II. MURAD'IN ÖLÜMÜNE KADAR TÜRKİYE

1- Osmanlı Rejiminin Bütün Türkiye'ye Hâkim Oluşu

a. Siyasî parçalanmaya son verme gayretleri

Bütün uç Beylikleri esas itibariyle Selçuklu Devleti'nin hudutlarında Hıristiyanlara karşı sultanlığın topraklarını muhafaza etmek vazifesiyle mükelleftiler. Devletin merkeziyetçiliği aleyhine olduğu için uç beylerinin kendiliklerinden fetih hareketine girişme salâhiyetleri olmamakla beraber, el gün nazarında bunlar daimî surette cihad ile meşgul gaziler telâkki olunuyorlardı. Fakat, Moğolların gerek kuvvet yoluyla ve gerek siyasî müdahalelerle Selçuklu sultanlarını hükümdarlık hak ve salâhiyeti bakımından hiçe indirdikleri, yani her türlü nüfuzdan mahrum ettikleri XIII. asrın sonlarından itibaren, Bizans arazisine komşu olan bütün Türk uç ümerâsı, "cihad" vazifesini fiilen icra etmeye başladılar. Bunun neticesi olarak, zayıf ve müdafaadan mahrum Bizans memleketlerinden[1] elde etmeye başladıkları fetih topraklarının "kılıç hakkı" olarak kendilerine ait bulunduğunu resmen kabul edecek otoriteli bir sultan artık mevcut değildi.[2] Anadolu'yu umumî vali veya kendilerine sadık vezirler vasıtasıyla idare eden İlhanlı hükümdarları, uçlara evvelce Selçuklu sultanlarının yaptıkları ölçüde müdahale edemiyorlar, onların kendilerine tâbiyetlerini ifade etmelerini kâfi buluyorlardı. İşte, birinci Osmanlı beyi olarak tanıdığımız Osman Bey ile oğlu Orhan Bey'in, Söğüt'ten itibaren Marmara etrafında yaptıkları fetihler hep bu türden olaylar zincirine bağ-

1 L. Bréhier, *age*, s. 408.

2 Sultanların uç beylerine serbestçe fetih müsaadesi vermeyişleri, onların uçlarda kuvvetlenerek bağımsız olabilecekleri korkusundan ileri geliyordu.

lıydı. Fakat, Orhan Bey bir taraftan Bursa'yı, diğer taraftan İznik ve İzmit'i alıp da Marmara'nın kuzeydoğusundan İstanbul'a karşı geniş ölçüde bir hareket yapamayacağını anlayınca, fetihlerini Bursa üzerinden Gelibolu yönüne çevirmeyi düşünmüştü. Ancak, burada hukuken kendisine tâbi bir uç beyliği onun yolunu kapatıyordu ki, bu da Karesi Beyliği idi. Tâbilerin metbûları yanında rehin olarak bir şehzade bulundurmaları hakkındaki kaideye göre, Osmanlı sarayında oturan bir Karesi şehzadesinin beylik iddiasında bulunmaya teşvik olunması suretinde tertip olunan bir bahaneyle, Karesi toprakları kuzey kısmının 1335 sıralarında zaptolunduğunu ve öylece Rumeli yolunun Osmanlı fetihlerine açıldığını görüyoruz. Fakat, ilk defa bir Türk beyliği arazisinin sahibinden, kısmen de olsa alınması hakiki hedef olan Rumeli fethine girişme hâdisesinden daha az mühim değildi. Çünkü, bu suretle, ilk defa diğer bir hanedanın "fetih hakkı" yoluyla meşrû surette malı bulunan bir toprak, gazâ ve cihad işi ile izahına imkân olmayan bir şekilde, Osmanlı topraklarına katılmış bulunuyordu. Herhalde on beş sene kadar bir zaman sonra da, Karasioğullarının güney toprakları ilhak olunarak Anadolu Beyliklerinden birisi ortadan kaldırılmış, böylece, Rumeli'de devam olunan fetih hareketlerine paralel olarak, Türkiye'nin de siyasî birliğini Osmanlı ailesi etrafında yeniden temin etme işine girişilmiş olunuyordu.

Yukarıda verdiğimiz izahta, Selçuklu toprakları iki kısma ayrılırken, Ankara'dan geçerek Eskişehir üzerinden Bursa'nın güneyine uzanan, oradan Karesi topraklarını kuzeyde bırakmak suretiyle Ege sahiline çekilen bir hattın güneyinde kalan yerlerin Konya kısmı sultanlığının uçu sayıldığını, bu hattın Marmara tarafına düşen kısmının ise Amasya (Simre) kısmı sultanlığının uçu olmak üzere Simre'de (daha sonra Kayseri'de) oturacak olan II. Mesud'a, yahut onun oğlu Gazi Çelebi'ye ayrıldığını, Osmanlıların, Dânişmendiye denen bu kısmın uç beylerbeyi durumunda bulunduklarını, Karasioğullarının bu sebepten dolayı Osmanlı metbûiyetini tanıdığını anlatmıştık. Şu halde, kaydettiğimiz üzere, vaktiyle uç beylerbeyliğini elde etmiş bulunan ve böylece Dânişmendli-Selçuklu Sultanlığı'nda çok mühim bir mevki işgal eden Osmanoğulları, son hâdisede, Ege istikametinde, belki de vaktiyle hakikatten II. Mesud'un nökeri bulunan Karesi Bey'in o sıfatla zaptettiği yerlerde kurduğu bu uç beyliğini kaldırmakla kendileri buralarda rakipsiz kalmış bulunuyorlardı.[3]

3 Mükrimin Halil, kaynakları karşılaştırarak Osmanlıların bütün Karesi topraklarını 1335'te ilhak etmiş olamayacakları neticesine varıyor: *Düsturname-i Enverî-Medhal*, s. 60, not 1. Kemalpaşazâde, Bergama'nın Orhan tarafından zaptıyla oğlu Süleyman'ın vali tayin olunduğunu söylüyor: Tevarih-i Âl-i Osman, Millet Ktp., Ali Emirî yazmaları, No: 32, vr. 43b. Kendisi başkumandan da olan bu şehzade orada gazâsız duramayacağına göre, Rumeli'ye geçişinden az önce buraya vali tayin olunmuş demek olur. Herhalde Karesi'nin tamamen ilhakı Rumeli'ye geçişten az evveldir.

Gerek Dânişmendiye'de, gerek Konya'da oturan Selçukoğulları, Moğollar tarafından imha olunduktan sonra, bu defa hukuken İlhanlı devletine tâbi olmaları lâzım gelen, hakikatte ise müstakil olan uçlarda, eski gelenekler dahilinde hiyerarşik bir birlik bahis mevzuu olduğu zaman, Konya kısmı sultanlığında, bütün uç ümerâsının kendisine tâbi olması lâzım geldiğini iddia eden Karamanoğulları, şüphe yoktur ki, davalarını vaktiyle Konya sultanlarınca kendilerine sol-uçun beylerbeyliği tevcih olunmuş bulunduğu esasına bağlıyorlardı.[4] Bu hâdiseler bize şunu anlatmaktadır ki, Anadolu'nun hükûmetsiz kaldığı, XIV. asrın ilk yıllarında, Dânişmendiye Uçu ile Konya Uçu, tarihî bir gelenek olarak alıştıkları, birbirlerinden ayrı olma halini tabiî telâkki etmekte, bu suretle de, iki uç arasında ihtilâf bahis mevzuu olmamaktaydı. Sol Uçta, uç beylerbeyi olduklarından dolayı, Karamanlılar kendilerini Konya Sultanlığı kısmının siyasî birliğini kurmaya namzet sayarlarken,[5] Sağ Uçta da Osmanlılar, Bolu, Eskişehir, Bursa ve Bergama'ya kadarki Dânişmendiye Vilâyeti'nin uç bölgesi sayılan bütün yerlerini alıp, ihtimal kendilerini bu kısımda II. Mesud veya onun oğlu Gazi Çelebi yerine sultanlık için birinci derecede namzet sayıyorlardı. Fakat, Mesud'dan sonra, Gazi Çelebi'nin, Simre veya Sinop taraflarında, ismen de olsa, hükümdar sıfatıyla daha uzun yıllar yaşaması ve ondan sonra da Moğol valilerinden Ertena Bey'in Dânişmendiye Vilâyeti'nde fiilî bir hükûmet kurması, Osmanoğullarının bu arzularını Karamanoğulları derecesinde erken açığa vurmalarına mâni olmuş bulunmalıdır.

İran'da Çoban Bey öldürüldükten sonra, Anadolu'daki Moğol valisi Timurtaş Paşa'nın firar ettiği ve bu hâdisenin Anadolu beyleri üzerinde mühim tesirleri olduğu şüphesizdir. Adına para kestirmek suretiyle resmen istiklâlini ilân etmiş olduğunu gördüğümüz Orhan Bey'in Anadolu'daki siyasî mücadelelere ne şekilde karıştığını

4 Yarcanî, XIV. asrın sonlarında yazdığı *Şehname*'de, Karamanoğlu Mehmed Bey yerine oğlu Mahmud geçtiği zaman, Aydın, Saruhan, Hamid, Menteşe, Germiyan, Eşref ve Teke beylerinin tâbi sıfatıyla Karaman başşehrine gelmiş olduklarını yazmış ve Şikârî de ondan bunu naklet-miştir. P. Wittek. Karamanlılar bu sıralarda en parlak devirlerine erdiklerinden, bu iddianın siyasî maksatla Yarcanî tarafından uydurulan bir hikâye olduğunu söylüyor: *Menteşe Beyliği*, s. 50. Halbuki, Karamanoğlu Mahmud'un beyliğe geçtiği 1299 sonralarında (bk. Ş. Tekindağ, "Karamanlılar", *İA,* VI, s. 320), henüz II. Mesud ve III. Alâaddin Keykûbâd Selçuklu tahtını temsil etmekte olduklarından, Karamanoğulları sol-uç ümerâsı üzerine beylerbeyi idiler. Şu halde, Yarcanî'de adları geçen uç beyleri, üzerlerine beylerbeyi durumunda olan Mahmud Bey'i tebrike gelmişlerdir. Müneccimbaşı (*age,* III, s. 25) da, Selçuklular inkıraz bulunca, Karamanlıların istilâ ettikleri şehirlerini (ki, hepsi Konya-Yunan Vilâyeti içindedir) saydıktan sonra, Karaman beyine itaat etmeyen ümerâ olarak Yarcanî'de geçen aynı isimleri söylemekte, ne Karesi'den ne de Osmanlılardan bahsetmemektedir. Çünkü, bunlar Sağ-Uçtan olup, Dânişmendiye'ye tâbi bulunuyorlardı.

5 Feridun Bey Münşeatı'nda, Karamanlılarla Germiyanlılar arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla, Orhan Bey'in Germiyanoğlu'nu himaye yollu Karamanoğlu Alâaddin Bey'le bir hayli muharebe ettiğine dair vesikalar vardır: Bk. *Münşeatü's-Selâtin*. I, s. 80-87.

bilemiyoruz. Ancak, bir rivayete göre, 1354'te, Ankara'yı oğlu Süleyman'a fethettirmek suretiyle Osmanlı Beyliği'nin Anadolu hâdiselerinde mühim rol oynayacak bir mevki kazanmasını temin ettiği anlaşılıyor. Tabiî, bu tarih, Ertenaoğulları Cafer Bey ile Mehmed Bey arasında çıkan ihtilâf sırasına rastlamaktadır. Gerçekten de, tahttan indirilen Nasireddin Mehmed Bey, akrabalığı dolayısıyla gelip Karamanlılara iltica etmiş, Karaman beyi Süleyman da, kendisini Kayseri'de cebren Ertena tahtına çıkarmıştı. Bunu da Konya valisi olan Davud Bey vasıtasıyla yaptırmış bulunuyordu. Valilerini hiç sevmeyen Konyalılar, Ertenaoğullarının Amasya etrafında umumî valisi olan ve Cafer Bey'i tuttuğu anlaşılan Hacı Kutluşah'ı davet etmişler, o da gelip Konya'yı işgal etmişti,[6] işte bu karışıklıkta Orhan Bey de Ankara'yı zaptetmiş bulunuyordu.[7] Ertenaoğulları hükûmetinde çıkan bu karışıklıktan sonra, gittikçe nüfuz kazanarak yavaş yavaş Amasya çevresini kendi müstakil idaresinde toplayacak bir durum almaya başlayan Hacı Kutluşah, Karamanoğullarına hücuma geçerken acaba Orhan ile anlaştı mı, yoksa, aksine Karamanoğulları, Orhan'ın Ankara tarafından, Ertena topraklarına girmesini temin mi ettiler, bilinmiyor. Hüseyin Hüsameddin'e bakılırsa, bu sıralarda Ankara'da vali bulunan Devletşah oğlu Melîk Nasireddin Bahtiyar Bey,[8] Karamanlılara enişte bulunduğundan, Kutluşah ile Karamanlılar ihtilâfında herhalde akrabalarını tutmuş olacağına göre, Orhan da, tabiî olarak, Kutluşah'ın müttefiki sıfatıyla Ankara'yı zaptetmiş oluyordu. Fakat, tahmin olunabilir ki, Karamanoğulları Hacı Kutluşah'ı Konya'dan kovarak Sivas'a kadar sürdükleri zaman, onun müttefiki sayılan ve Ankara'yı gasp eden Orhan'dan bu şehri geri almaya muvaffak oldular. Ancak, bu geri alış tarihi kati olarak belli değildir.

Ankara'nın Osmanlılardan tekrar alınmasına vesile olan harekette vekayinamelerin Karamanlılarla Sivas hâkimini Türkmen emîri ile Şam valisinin müttefiki gösterdiklerine bakılırsa,[9] belki de hâdisenin yılı 1359 (760) olacaktır. Çünkü, bu sırada Ertena ümerâsı, beylikten Nasireddin Mehmed'i atarak biraderi Cafer'i çıkarmaya teşebbüs etmişler, o da, herhalde Karaman beyine iltica ederek onun Sivas üzerine ordu yollamasına vesile vermişti. Bu arada, Karamanlılar, Devletşah oğlu Melîk Bahtiyar Bey'i de Ankara üzerine sevk etmiş olacaklardır.[10] Bu geniş ittifak karşısında Osmanlılarla Mehmed Bey'e muhalif Ertena

6 Müneccimbaşı'dan alarak Hüseyin Hüsameddin'in anlattığı bu hâdise, Ankara'nın Osmanlılarca işgaline vesile olması bakımından çok önemlidir: *Amasya Tarihi*, III, s. 50-51. Ancak Orhan'ın Karamanlılarla Ertenalılar arasındaki mücadeleye hangi tarafı tutarak karıştığı belli değildir.

7 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III. s. 40.

8 *Amasya Tarihi*, III, s. 59.

9 Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, V, s. 66 ve 67.

10 *Amasya Tarihi*, III, s. 60-63.

ümerâsının şefleri bulunan Amasya'ya hâkim Hacı Kutluşah'ın gene birbirleriyle müttefik oldukları tabiîdir. Ancak, Osmanlı ordularına kumanda eden Şehzade Süleyman Paşa bu sıralarda ölmüş, yerine Orhan Bey'in ikinci şehzadesi Murad tayin olunmuş, Rumeli seferlerine ara verilmeksizin devam edilmişti. Şu halde, doğudaki hâdiselere de karışmak için Osmanlı orduları boş değildi; Edirne ve etrafının zaptı için büyük ölçüde mücadelelere bağlanmış bulunuyordu. Esasen, henüz Kutluşah da üstün durumda bulunmaktaydı; hattâ, 1359'da (760) yeniden Konya'yı zaptetmişti.[11] Kutluşah'ın bu büyük zaferi, Ertena ümerâsı da dahil olmak üzere, etrafı korkutmuşa benziyor. Çünkü, derhal aleyhine geniş bir ittifak yapıldı. Eskiden beri Karamanlıların hâmisi olan Memlûklerin Şam valisi, Zülkadriye Türkmen emîri ve Mehmed Bey'e taraftar Ertena ümerâsı, Karamanoğlu Süleyman Bey idaresinde sıkı bir ittifak vücuda getirdiler. Kutluşah'ı Konya'da sıkıştıran Süleyman Bey'in ordusu, şehri geri aldığından başka, Kutluşah ve oğlu da mücadelede hayatlarını kaybettiler.[12] Ertenaoğlu Mehmed Bey yeniden hükûmetinin başına getirildi. Amasya tarafına hâkim olan Kutluşah'ın öteki oğlu Şadgeldi Paşa'ya karşı da müttefiklerin teşvikiyle ayaklanmalar başladı. Böylece, bütün Ertena memleketi büyük bir karışıklık içinde kaldı. Karamanoğlu ile müttefikleri, Kutluşah'ın hâmisi ve müttefiki olan Osmanlı Sultanı Orhan Bey'i de cezalandırmak istiyor idiyseler de, herhalde cesaret edemiyorlardı. Fakat, ertesi yıl, yani Kutluşah'ın katlinden bir yıl sonra, 1362 Mart'ında Orhan Bey vefat edince,[13] beklenen fırsat doğdu; Orhan'ın diğer oğulları taht için isyan ettiler.[14] Bereket versin ki, I. Murad, 1362 sonunda veya 1363 baharında, Bizans ile iyi bir sulh yapmaya ve Rumeli'deki vaziyetini düzeltmeye muvaffak olarak dikkatini Anadolu'ya çevirdi.[15] Osmanlı memleketindeki karışıklığı fırsat bilen Karamanoğlu ve müttefikleri, beyliğin topraklarına hücum ettiler. Bu vaziyette, derhal Anadolu'ya geçen I. Murad, hem kardeşlerini bertaraf etti, hem de Karaman kuvvetlerini yüz geri edip Ankara'ya kadar gitti ve belki de Çorum ötesine yanaşa-

11 Şikârî'ye dayanan Halil Edhem, Konya'nın Ertenaoğlu Mehmed Bey hilesiyle zaptolunduğunu ve Alâaddin Ali Bey'in de esir edildiğini söylüyor. Hüseyin Hüsameddin'in görüşü daha doğru olmak lâzım gelir. Çünkü, Osmanlı vekayinameleri de Ertenaoğlu ile Karamanoğlu'nu müttefik gösteriyorlar: Halil Edhem, "Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkuke", *TOEM*, No: 11 (Aralık 1911), s. 710.

12 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 64 (Hüsameddin'in bir kaydına göre, Sungur Paşa, bir Osmanlı ordusu ile gelerek Bahtiyar Bey'den Ankara'yı bu yıl, yani 1360'ta geri aldı: s. 65).

13 İki veya üç sene önce ölmüş olduğu sanılan Orhan Bey'in hakiki ölüm tarihi ve onunla ilgili hâdiseler hakkında şu tetkik yazımıza bakınız: *Tarih Vesikaları*, No: 3.

14 Ahmedî, İskendername'de: "Oldular yağı ana kardaşları" mısraı ile bu şehzade kıyamlarını anlatıyor: N.S. Banarlı, "agm", *Türkiyat Mecmuası*, VI, s. 121.

15 Gibbons, *age*, s. 102; İdris-i Bidlisî, Murad'ın Anadolu'ya geçişini ve Karamanoğlu ile meşgul olduğu tarihi H. 762 ve 763 yılları olarak gösteriyor; *age*, vr. 115b ve 116a.

rak Şadgeldi Paşa'yı zor durumdan kurtardı.[16] Murad'ın bu seferinin Türkiye'nin siyasî hayatı bakımından ehemmiyeti meydandadır. Çünkü, Osmanlı hududunu Ankara'nın doğusundan hayli ötelere götürmesi sayesinde, Selçuklu topraklarının II. Mesud veya Gazi Çelebi adına ayrı bir sultanlık halinde ikinci kısmını teşkil etmiş olan ve "Dânişmendiye Vilâyeti" olarak Konya Sultanlığı kısmından ayrılmış bulunan, Anadolu'nun doğudan batıya, kuzey kısmının fiilî hâkimiyeti Osmanlıların eline geçmiş bulunuyordu. Hacı Kutluşah'ın oğlu Şadgeldi Paşa'nın Osmanlı himayesini kabul etmesi de gayet mühim olmuştu. O halde, vaktiyle Dânişmendiye Vilâyeti'nin uç beylerbeyliğini ele geçirmiş olan ve bu sıfatla ellerinde hukukî bir mesnetleri de bulunan Osmanoğulları, evvelce gerilerinde kendilerinin metbûu olan II. Mesud'un sultanlığını şimdi ele geçirecek duruma geliyorlardı.[17] Bundan sonra hâdise Karamanoğullarının gözünde büyümüş ve "Yunan Vilâyeti" uçlarında bulanan beylikler bile Osmanoğullarından korkmaya başlamışlardı. Nüfuzlarını Ankara üzerinden Yeşilırmak havzasına kadar uzatan Osmanlıların, artık yanı başlarındaki Germiyan arazisine göz dikmeleri tabiîydi. Çünkü, bu beyliklerde oturan ahali, durmaksızın Osmanlı fetih topraklarına göçmenler sevk ediyor, ganimet veya ücret için gaziler yollayarak Osmanlı Beyliği ile ilişki kuruyorlardı. Yani, fetih sahalarında, Ankara ve Amasya'dan çok daha yakın olan Batı Anadolu, iktisadî menfaatinin bir neticesi olarak, Osmanlı Beyliği'nin cazibesine kapılmak zorundaydı ve öyle oldu. Bu vaziyete karşı koymak için, Yunan Vilâyeti uçundaki beylerin Karamanlılarla siyaset birliği yaptıklarını görüyoruz.[18] Orhan'ın belki son yıllarında ve fakat açıkça I. Murad saltanatının başından itibaren, Karamanlılarla Osmanoğulları arasında başladığını ve uzun yıllar sürdüğünü gördüğümüz mücadele esnasında, Eskişehir'in ve bilhassa Beypazarı'nın iki hükûmet arasında büyük bir anlaşmazlık konusu

16 Hüseyin Hüsameddin tarafından yayımlanan ve o tarafa ait bulunan bir vakıfname I. Murad'ın müsaadesiyle tescil olunmuştur ve 767 H. tarihini taşıyor; şu halde, padişah buraları daha önce almıştı. *Amasya Tarihi*, III, s. 137 (ancak, yazar bunu bir kâtibin hatası saymakta ve, doğrusu 787 olmalı, demektedir).

17 Şehzade Süleyman'ın ölümünden sonra Murad'ın Rumeli'de harbe devamını ve Edirne ile etrafının zaptını, Orhan'ın ölümü ile Anadolu'da çıkan karışıklıktan, Ankara'nın yeniden Osmanlılara geçişi hâdiselerini Türk vekayinameleri pek karışık anlatmışlardır. Hüseyin Hüsameddin'in Konya ile Amasya arasında geçen mücadeleler hakkındaki izahları ve hele Murad'ın Bizans ile olan münasebetleri dolayısıyla Bizans kronikleri tarafından verilen tarihler karşılaştırılınca görülür ki, Ankara'yı Murad'dan önce başka bir Osmanlı ordusu almış ve Orhan'ın ölümünden sonra Karamanoğlu Eskişehir yakınlarına kadar gelince, Murad yeni bir seferi bizzat yaparak, Ankara'ya kadar gitmiştir. Zira, 1363 Mart'ına kadar (763 H. yılının ilk 6 ayı) Orhan Bey sağ ve Ankara'da da Lü'lü Paşa onun valisiydi. O halde Murad, Ankara'ya doğru hem kardeşlerinin isyanını bastırmak ve hem de Karamanoğlu'nu buralardan kovmak üzere (Bizans ile bir anlaşma yaptıktan sonra) 1363 baharında (764 Cemaziyelahir veya Receb'inde) gitmiş olmalıdır.

18 S. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 50.

olduklarına burada işaret etmeliyiz. Bütün Osmanlı vekayinameleri Sultan Murad'ın Karamanoğlu ve müttefiklerine karşı sefere çıktığını yazmakla beraber, Ankara'ya gittiğini ve bu şehir halkının karşı koymaya kalkmadan, kendisini kabul ettiklerini, "Sultanönü" veya "Sultanöyüğü"nü dönüşte zaptetmiş olduğunu kaydediyorlar.[19] İlerideki hâdiselerde Ankara'nın Osmanlılara ait meşrû mülk olarak kabul olunduğunu ve fakat Sultanöyüğü havalisinde Sivrihisar'ın ve Beypazarı'nın Karaman mülkü sayıldığını göreceğiz ki, Moğollarca Anadolu'nun ilhanlığa ilhakı sırasında olsun, Ertena Bey'in, evvelâ umumî vali ve sonra müstakil hükûmet sahibi bulunduğunda olsun, buraları hep Anadolu'nun Moğollara ait kısmına dahil sayıldığına göre, herhalde Karamanoğullarının bu hususta ki hak iddiaları Selçuklular ikiye bölündükleri zaman ve hattâ Dânişmendoğulları müstakil bir hükûmet iken, Beypazarı ve Sivrihisar'ın hep Konya Sultanlığı'na ait bir parça olmuş bulunduğu esasına dayanmış olmalıdır.

Osmanlılar, Karesi'yi ilhak ederken, kendilerinden kuvvetli bulunan Germiyanlılarla ihtilâfa düşmedikleri gibi, Karamanlılarla Osmanlılar arasında da Germiyan ve Hamid arazileri etrafında ilk zamanlar için bir çekişme olduğuna ait belirtiler yoktur. Buna mukabil, Eskişehir kara hattı üzerinde Karamanlılarla Osmanlılar arasındaki anlaşmazlığın daha Orhan bey hayattayken başladığı bellidir. Bundan şunu tahmin edebiliriz ki, buraları mazide de Dânişmendiye ile Konya arasında çekişmeye sebep oluyordu ve hangi tarafa ait olduğu bir türlü kestirilememişti. Son olarak, Moğol umumî valiliği burayı Dânişmendiye'ye ilhak etti. II. Mesud, Amasya havalisini aldığında da, ona ait sayıldı. Şu halde, Ankara-Eskişehir vadisi Konya ile Dânişmendiye arasında mühim bir anlaşmazlık konusuydu ve mevkiinin ehemmiyeti buna sebep oluyordu. Çünkü, burası Karamanlılara geçtiği takdir de, Osmanlılar hukukî bakımdan kendilerinin saydıkları Amasya (Simre) havzasına kendilerini bağlayan yolu kaybetmiş olacaklardı. Aksi halde de, Karamanlılar gittikçe kuvvetlenen bu beylikten kendi istikbâlleri nâmına korku duyuyorlardı.

I. Murad, 1362 yazında iç karışıklıkları bastırarak Ankara ve Sultanönü çevrelerindeki hâkimiyetini kati bir şekle koyduktan sonra, Karamanoğullarıyla arasındaki münasebetlerin ne şekilde devam ettiğini bilemiyoruz.[20] Osmanoğulları, Rumeli'de kazandıkları muvaffakiyetlerle kuvvet bakımından, diğer Anadolu Beyliklerini kat kat aştıkları gibi, Türkiye ahalisi üzerinde çok büyük ve rekabet olunmaz bir itibar da elde ettiler. Bilhassa dar durumda olan Anadolu halkına

19 Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, V, s. 66-67.

20 Hüseyin Hüsameddin'e göre, II. Mehmed Ertena, öldürülen vezir Hacı Alişah'ın oğlu Hacı İbrahim tarafından Sivas'tan kovulduğu zaman, Kayseri'ye hücum ve Osmanlılarla uğraşmakta olan Karamanoğullarının topraklarına girmişti: *Amasya Tarihi*, III, s. 80.

bu yeni fetihlerin sağladığı bereketli tarla, bağ bahçe, şehirlerde ve kasabalarda ev bark veriliyor, iş isteyenlere gayet kârlı askerî hizmetler temin olunuyordu. Eski Dânişmendiye Vilâyeti'nin her cihetten merkezi sayılan Amasya'nın, gerek âyanı ve gerek ulemâsı ve başka ileri gelenleri, Osmanlı Beyliği'nin siyasî ve idarî mekanizmasını ellerine almışlardı. Şu halde, Osmanoğulları, resmen olmasa bile fiilen Yeşilırmak havzasından Edirne'ye kadar uzun bir şerit halinde devam eden ve şüphesiz, "Dânişmendiye'nin sağ-kol uçu" üzerinde fazla gelişmesinden meydana gelen geniş bir memleketin hükümdarı olmuşlardı. Batı Anadolu'dan da pek çok nüfus, bilhassa göçebeler, Osmanlıların zaptettiği topraklara akıyorlar ve yerleşik çiftçi halk ise vazifeye koşuyordu. Onun için, gerek Karamanlılar ve gerek Germiyanlılar, öyle, rasgele mesele için Osmanlı Beyliği'ne çatacak durumda değillerdi. Ayrıca, Karamanlıları Ertenaoğullarının içişleri de fazla ilgilendiriyor, iki beylik arasında hiç kesilmeksizin mücadele devam ediyordu.[21] Amasya ve Yeşilırmak çevresi fiilen Ertenaoğullarından ayrılmış bulunduğundan, bu beylik ancak Kayseri-Sivas çevresinde dayanmaktaydı. Ertenaoğullarıyla Karamanoğulları arasındaki ihtilâfa güneyden Dulkadir Beyliği'nin ve Memlûklerin de karıştıkları düşünülürse, bu iki beyliğin işgal ettikleri sahalarda siyasî vaziyetin ne kadar istikrarsız olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Tabiî, bütün bu karışıklıklar halkı bezdirirken, Osmanlı topraklarındaki refahlı hayat ve fetihlerin yarattığı millî heyecan bu devletin başındaki aileyi millî hanedan mertebesine yükseltmekte gecikmeyecekti.[22] Buna rağmen, ölçüsüz kuvvetinden faydalanarak, diğer beylikler hakkında zorbalığa başvuran bir Osmanlı siyasetine şahit olmuyoruz. O zaman Anadolu'da hanedanların idarelerinde olan ve şüphesiz Selçuklular devrinde meşrû yollarla cedlerince Konya sultanlarından malikâne veya mansıp şeklinde, yahut kendileri tarafından uçlarda fetih yoluyla elde edilerek "baba mülkü" suretinde tasarruf ettikleri topraklarının ellerinden alınmasının meşrû olmayacağı hakkındaki kanaate Osmanoğulları hürmet ve itaat ediyorlardı. Karamanlıların Osmanlı Beyliği aleyhine Hıristiyan devletlerle ittifak bile yapmalarına rağmen, onu bir türlü tasfiye edemeyişlerinin sebebi buydu. O halde, bir gün Anadolu'nun siyasî birliğini tahakkuk ettirmek meselesi kaçınılmaz bir zaruret olacağına göre, bu söylenen hukuk kaidesine riayet olunduğu takdirde, bütün Anadolu Beyliklerinin Osmanlı tâbiyetini kabul etmeleri, yani Selçuklulardaki

21 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 74 vd.

22 Daha Orhan Bey'in son zamanlarından başlamak üzere, bilhassa I. Murad'ın Rumeli seferleri sırasında, Karamanlılar da dahil, eski uç beyliklerinden türeme Anadolu Türk hükûmetçikleri, Osmanlılar talep ettikleri zaman, onlara yardım için askerî kıtalar yolluyorlardı. Buna, "gazâ ve cihad edene yardım" adı verilse de, hakikatte zımnî bir tâbiyeti ifade etmekte olup, Selçuklulardan boşalan tahta artık Osmanlıların oturmuş bulunduğu mânâsını taşır.

melikliğin veya Osmanlılardaki "ocaklık" müesseselerinin inkişaf etmesi, böylece, yeni rejimin bu esasa dayanması lâzımdı. Böyle bir halde, Türkiye'nin siyasi tarihinde Selçuklulardan sonraki devir bir tekâmül değil, Selçuklu rejiminin feodal bünyeye dönüşmüş halini ifade edecekti. Halbuki, gelecekteki Türkiye'nin siyasî rejimi olacak olan Osmanlı Beyliği'nin ilk zamanlarındaki hükûmet şekli, tamamıyla merkeziyet esaslarına dayanıyordu. Belki başlangıçta mekanik ve fakat Yazıcızade Ali, Kemalpaşazâde ve İdris-i Bidlisî gibi yazarların eserlerinden açıkça anladığımız üzere, en az I. Bayezid devrinden itibaren şuurlu bir tarzda, mazideki Türk hükûmetlerinin, bilhassa Anadolu Selçuklularının siyasî bünyeleri iyi tetkik olunarak, tesbit olunan rejim zaaflarından korunacak şekilde kurulan Osmanlı rejimini yaratanların, Türkiye birliğini tahakkuk ettirirken, devlete merkeziyetçi ve mutlak bir mahiyet verecek olan yolu nasıl bulduklarını, takip olunan siyaseti izah ederken göreceğiz.

Osmanlı Beyliği'nin uçlar üzerinde kurulduğunu ve Selçukluların yıkılması sırasında, çok mühim olan bir mansıbı, yani uç beylerbeyliğini elde ettiği Dânişmendiye Vilâyeti içinde, Osmanlıların bu sayede kazandıkları otorite dolayısıyla, Anadolu'nun hükûmet birliğini temin hususunda, şüphesiz sırf bu bölge bakımından nasıl bir kolaylıktan faydalandıklarını geçen vakaların izahı sırasında anlamış bulunuyoruz.[23] Fakat, Konya kısmı toprakları ve sol-kol uçlar bahis mevzuu olduğunda, vaziyet değişiyor. Çünkü, sağ-kol uçtan tarihî bir gelenek ile kati olarak ayrılmış bulunan sol-kol uç ve onun tâbi olduğu eski Konya Sultanlığı toprakları üzerinde Osmanoğullarının hiçbir hukukî iddiaları olmazdı. Eski vekayinamelere ancak bir rivayet şeklinde intikal eden ilk Germiyan-Osmanlı ihtilâfları birbirlerinin arazilerine göz dikmelerinden değil, "Germiyan eşkiyası"nın Osmanlı topraklarına çapula gelmelerinden doğmuştu. Karaman ile anlaşmazlık da, Eskişehir-Ankara arası bölgenin Dânişmendiye'ye mi, yoksa Konya'ya mı ait olduğu hakkındaki davadan ileri geliyordu. O halde, bunlar hesaba katılmadığı takdirde, iki taraf arasında birbirlerini yok etmeyi hedef tutan bir mücadele henüz mevcut değildi. XIV. asrın ikinci yarısı esnasında çok kuvvetlenen Osmanlı Beyliği, eski "Rum-Selçuklu Sultanlığı" topraklarını birleştirerek, kendi "uç hükûmetini" hakiki bir Türkiye devleti haline getirmeye teşebbüs edince, Bursa'nın burnu dibinde bulunan, fakat Konya topraklarından telâkki olunan Germiyan, Hamid, Saruhan, Aydın ve başka beyliklerin arazilerini zaptetmeye kalkmak, bu şekilde elbette el günün hiç alışık olmadığı bir hal ortaya çıkaracaktı. Belki bu

23 Bu sahada yalnız Candaroğulları bir istisna teşkil etmekte ve Osmanlılar, Dânişmendiye'de, başka hiçbir hanedana vilâyet çapında bir yerin yurtluk-ocaklığını, yani "ecdat mülkü" hakkını tanımadıkları halde, bu hanedanın Kastamonu üzerindeki tasarruf hakkını kabul etmişlerdir.

tesirledir ki, I. Murad'ın ilk saltanat yıllarından itibaren Osmanlı Devleti çok kudret kazanmış olmasına rağmen, Konya kısmı uç beyliklerinden türeme Batı Anadolu Bölgesi hükûmetçikleriyle, Türkiye'nin siyasî birliğini hedef tutan ilk ciddî temaslar ancak 1380 sıralarında başlıyordu ve daha birinci ilhak teşebbüsü de, meşrû bir yoldan yürünmek suretiyle tahakkuk ettirilecekti. Gerçekten, Murad'ın Germiyanoğlu Süleymanşah'ın kızını oğlu Şehzade Bayezid'e alırken, Germiyan Beyliği'nin bazı topraklarını da çeyiz olarak[24] vermeye Germiyan beyini razı etmesi, söz konusu ilhak için çok ustaca düşünülmüş bir tertip oldu. Çünkü, gelinle beraber çeyiz adı altında birtakım toprakların da alınması, böyle hallerde görülen normal bir hâdise değildir. Meselâ Osmanlı hanedanından Karamanlı ve Candarlı hanedanlarına kız verildiği zaman böyle bir şeyi görmüyoruz. Esasen, Anadolu Türk geleneğinde de, o zamana kadar böyle bir usule rastlanmıyor. Demek ki, Germiyanoğlu'nun, kızını verirken, bir kısım topraklarını da Murad'a bağışlaması tamamıyla bir mecburiyeti ifade ediyordu. Murad ise, meşrû olmayan ilhak teşebbüsünde bulunmaktan bu şekil altında kurtulmaktaydı. Osmanlı Beyliği, Germiyan arazisinden bir parçayı kendine kazandıran bu izdivacın düğününü yaparken, aynı sırada Hamidoğlu Hüseyin Bey'den de bir hayli yerleri satın almak imkânını bulmuştu. Tabiî, bu şekilde, Hamidoğullarının Isparta, Karaağaç, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir ve Yalvaç gibi en mühim yerlerinin Osmanlılara geçmesi hâdisesi de tamamıyla meşrûydu. Çünkü, buraların sahibi, "satı-pazar" suretinde, kendi rızasıyla topraklarını terk ediyordu. Bu satış muamelesinin mahkemede tescil olunması hukukî şekle ne kadar önem verildiğine delildir.[25] Hamidoğlu bu kadar ile de kurtulamıyor, 1382'de (784), kendisine kalan yerlerle beraber, Osmanlı tâbiyetini kabul ediyordu. Kemalpaşazâde'nin ifadesine göre, Germiyan ve Hamidoğullarının fiilen Osmanlı ülkesine ilhak olunmaları demek olan böyle bir anlaşmayı kabul etmeleri Ege bölgesi beylikleri (Aydın, Saruhan, Menteşe) ile Candaroğulları üzerinde müthiş bir tesir yapmış ve hepsi de derhal itaatlerini arz ederek, padişah sefere çıktıkça, istediği ölçüde kuvvet göndereceklerini taahhütte acele etmişlerdi.[26] Böylece, artık I. Murad Konya'nın batı yakınlarından itibaren Ege sahillerine kadar bütün Batı Anadolu'yu eline geçirerek, evvelce Konya Sultanlığı'ndan sayılagelmiş geniş toprakları kendisinin saltanat sürdüğü eski Dânişmendiye, yani Amasya kısmı sultanlığını arazisine katmış ve iki Selçuklu Sultanlığı topraklarını bir saltanat altında birleştirme yoluna koyul-

24 Buralar: Kütahya, Simav, Tavşanlı, Eğrikesri (Müneccimbaşı'nda Eğrigöz: *Age,* III. 299). Bk. İbni Kemal, Tevarih-i Âl-i Osman, Millet Ktp., Ali Emirî yazmaları, No: 30, vr. 97b.
25 İbni Kemal, *age,* vr. 97b-9Sb; Neşrî, I, s. 208; Müneccimbaşı, *age*, III, 209.
26 İbni Kemal, *age*, vr. 98b.

muş bulunmaktaydı. Bundan sonra, gene Türkiye'nin birliğini başarma safhasından olmak üzere, gözlerini "Rum Vilâyeti" adıyla ifade olunmaya başlayan ve Ertenaoğullarından Kadı Burhaneddin'e geçen Sivas-Amasya bölgesine çevirdi.

Moğollar, Anadolu'yu umumî valilik haline getirdikten sonra, uçlar ve Karaman sahası fiilen müstakil birer beylik haline gelirken Moğol umumî valilerince "Rum Vilâyeti" adı altında idare edilen Kayseri, Ankara, Amasya, Tokat, Sivas gibi büyük merkezlerin çevrelediği en mühim sahanın, 1340'tan itibaren Ertena hükûmeti şeklinde müstakil olduğunu biliyoruz. Alâaddin Ertena'nın ölümünden sonra derhal siyasî karışıklık devrine giren bu beylik, Karamanoğullarının müdahalesiyle büsbütün karışmıştı. Güneyden Dulkadir Beyliği ve hattâ Memlûkler de mücadelelere şu veya bu şekilde tesir ediyorlardı. Rum-Ertena Beyliği topraklarının diğer Anadolu hükûmetçiklerinde daha fazla karışıklığa sahne olmasının sebebi, sahip olduğu geniş Orta Anadolu'nun arz ettiği içtimaî bünyeydi. Ertena Beyliği dahilinde, bilhassa Yeşilırmak sahasında, birçoğunun kökü eski hükümdar ailelerine kadar çıkan bir aristokrasi mevcuttu. Bunlar, geniş arazilere malikâne suretinde sahip bulunuyorlardı. Anadolu'nun diğer yerlerine bakarak daha sık ve büyük olan şehirler ve kasabaların idareleri umumiyetle bunların elindeydi ve hepsinin de birer kaleleri vardı. Alâaddin Ertena, kuvvetli şahsiyetiyle bu şekilde feodal bünye arz eden beyliğini iyi idare etmekle beraber, zayıf halefleri aynı derecede muvaffak olamadılar. Ümerâdan Hacı Kutluşah ve oğulları Amasya'yı yeni bir beylik halinde ayırdılar; Kayseri ile Sivas da, zaman zaman iki ayrı idare merkezi oluyordu. Tokat, Erzincan gibi kuvvetli kalesi olan yerler, valileri tarafından çok vakit kendi başlarına idare olundular. Ertena şehzadeleri arasındaki taht kavgaları bu dağınıklığı daha çok artırıyordu. Bu suretle birçok mücadele safhasından geçen Ertena Beyliği, nihayet Kadı Burhaneddin'in eline geçti. Fakat bu hükûmet hiçbir zaman Alâaddin Ertena zamanındaki kudretini kazanamadı. Çünkü, mühim bir parçası olan Amasya-Yeşilırmak havzası kendisinden kesin olarak ayrılmıştı. Beyliğin yeni sahibinin nesebi ve şahsiyeti de esasen buna mâniydi. Çünkü, Kadı Burhaneddin, Kayseri kadılığından vezirliğe geçmiş olup, aslında hükümdarlık sülâlesine mensubiyet ve aristokratlık yoktu.[27] Onun için, Rum-Ertena Beyliği'ni on beş yıla yakın bir zaman elinde tutması zekâsı sayesinde mümkün olmuştu. İşte Batı Anadolu'daki beylikleri itaatine alan ve bir kısım araziyi de satın alma veya gelin çeyizi suretiyle ilhak eden I. Murad, Ankara'nın bir hayli ötesinde olan hudutlarından doğuya, Rum Vilâyeti'ne göz attığında, böyle köksüz bir

27 İbni Kemal, Kadı Burhaneddin'in bu kusurunu, "Aslında hükûmet etmiş kimse yoktu" şeklinde ifade ediyor: Bk. *age*, vr. 128.

şahıs olan Kadı Burhaneddin karşısına çıkmıştı. Bu şahıstan evvel I. Murad, Ankara'yı kurtararak 1362'de Rum hududunda bazı fetihler yapıp geri döndükten sonra, acaba Karamanlılarla Ertenaoğulları arasında geçen olaylara karıştı mı karışmadı mı, belli değildir. Ancak, düğün ve çeyiz yoluyla Batı Anadolu beyliklerini ve hattâ Candaroğulları hükûmetini tâbiyetine aldığı sıralarda, onun "Rum Vilâyeti"nin durumuyla da yakından ilgilenerek, Amasya beyi Şadgeldi Paşa ile Ertenaoğlu Ali Bey arasındaki mücadeleye Amasya'yı himaye gayesiyle karıştığı, Aziz bin Erdeşir Esterâbâdî'nin bir kaydından anlaşılmaktadır. Doğrusu, Ali Bey'in ölümünden sonra, 1380'de (782), II. Gıyâseddin Mesud neslinden Selçuklu şehzadesi olan Rükneddin Kılıçarslan Bey, Ertena tahtına çıkarıldığı zaman, toplanan mecliste, "Osmanoğlu" aleyhine söylenen sözler bunu ispat etmektedir. Bu toplantıda, Osmanlı Beyliği'nin Ertena Beyliği'yle boy ölçüşemeyeceği ifade olunurken, yakında Amasya Beyi Şadgeldi Paşa üzerine yürüdüğü zaman, I. Murad ile karşılaşılmaktan korkulduğu besbelliydi.[28] Fakat, Rum Vilâyeti'nde, kısa bir zamanda başka mühim hâdiseler olmuş, Kılıçarslan'ı katlettiren Kadı Burhaneddin, Şadgeldi Paşa'yla 1381 sonunda (783 Ramazan) yaptığı savaşta galip gelerek rakibini ortadan kaldırmış, Amasya'yı zaptedememekle beraber, Ertena Beyliği tahtını ele geçirmişti. Bu esnada Osmanlıların Anadolu'da olup bitenler hakkında nasıl bir siyaset güttükleri bilinmiyor.

Şadgeldi ölünce, yerine Amasya idaresini eline alan oğlu Ahmed Paşa, babasının intikamını alabilmek için, kayınpederi Kötürüm Bayezid'e müracaat ederek, İsfendiyar kumandasında kuvvetler göndermesini temin ettiyse de, bir netice alınamadı. Diğer taraftan, Amasya'ya tâbi Canik (Samsun), Osmancık, Tokat beyleri de kendi başlarına hareket ediyorlardı. Bu sırada Sivas Akkoyunluların tecavüzüne uğradığından, Ahmed Paşa ile Kadı Burhaneddin, boş yere döktükleri kandan sonra, anlaşıp birbirlerinden uzaklaştılar. Bayezid Bey'in oğlu İsfendiyar Bey, Ahmed Paşa ile birlikte Amasya'ya döndü; fakat, kalkıp gidecek yerde, ikametini uzatıp durmaktaydı. Bir fırsatında Sinop'u istilâ eden ve Amasya Beyliği'nin sair yerlerine dahi musallat olan Bayezid Bey'in, doğrudan doğruya Amasya şehrini zaptetmesi mümkün görünmeye başladı. Oğlunun buradaki misafirliğini uzatması da bu bakımdan mânâlıydı. Kadı Burhaneddin de Ahmed Paşa'yı tazyikten geri kalmış değildi. Bundan ziyadesiyle telâşlanan Amasya beyi, babası zamanında olduğu gibi, kendisini kurtarabilmek için Bursa'nın himayesine müracaat etti.[29] Bu vaziyette, Kötürüm Bayezid de Kadı Burhaneddin'e başvurarak, oğlu İsfendiyar'ı, ona karşı Şadgeldi oğlu Ahmed Paşa'nın yardımı-

28 Aziz bin Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, s. 186.
29 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 125-129.

na yollamış olmasından dolayı af diledi ve birlikte hareket talebinde bulundu. Amasya önlerinden muvaffakiyetsiz dönüşünün acısını unutmamış olan Kadı Burhaneddin, Turhal önlerinde Kastamonu ordusunun Ahmed Paşa'nın yanında kendisine karşı harp ettiğini acı acı hatırlattı. Fakat, gene de müşterek düşmana karşı birleşmeyi kabul etmiyorlardı. Bu sırada harekete geçen I. Murad, Kastamonu beyinin diğer oğlu Süleyman Paşa'yı (ki, damadı olmuştu) babasına karşı ayaklandırdı ve yardım talep ettiği bahanesiyle Kastamonu'ya kuvvet sevk etti. Bayezid, mağlûp olarak Sinop'a kaçtı.[30] Kastamonu Beyliği, böylece iki kısma bölünmüş oluyordu. İsfendiyar Bey, babasının başına gelen felâketi duyunca derhal Amasya'yı terk ile Sinop'a gitti. Neticede, Murad hem Süleyman Paşa'ya Kastamonu beyliğini temin etmiş ve hem de himayesinde olan Şadgeldi oğlu Ahmed Paşa'yı Kötürüm Bayezid ile Kadı Burhaneddin'in pençesinden kurtarmış oluyordu.

I. Murad döndükten sonra, Sinop ve Sivas'tan Amasya üzerine yeniden tazyik başladı. Bu vaziyette, Şadgeldi oğlu Ahmed Paşa, Murad'dan gene himaye istedi. Kadı Burhaneddin, bir yandan da Kayseri ve Karaman işleriyle meşgul oluyordu. Fakat, o taraflar bu tehlikeli düşmana karşı Mısır'dan yardım istemişlerdi. Diğer taraftan, Osmanoğullarının Germiyan, Hamid, Candar Beylikleri üzerinde himaye kurması ve Amasya'ya nüfuz etmesi Karamanoğullarını harekete geçmeye sevk etti. Osmanlılara hücum için I. Murad'ın meşgul bir zamanını kollamaya başladı. Hakikaten, Osmanlı ordusu Rumeli'de sefere çıktığı anda, Karaman Beyi Alâaddin Ali Bey'in Osmanlı topraklarına tecavüz ettiği görüldü. Bunun üzerine Kastamonu, Germiyan, Hamid ve sair kendi tâbii olan beyliklerden ve hattâ Sırp prensliğinden yardımcı kuvvet alan I. Murad, yanında oğulları Yakub ve Bayezid de olduğu halde, büyük bir orduyla Karamanoğlu üzerine yürüdü.[31] Mağlûp olan Alâaddin Ali Bey, karısı (padişahın kızıydı) vasıtasıyle af diledi. Böylece, Karaman işi Murad'ın Alâaddin Ali Bey'i affetmesiyle hallolundu.[32] Kötürüm Bayezid ve Kadı Burhaneddin tarafından tehdit olunan Amasya Emîri Şadgeldi oğlu Ahmed Paşa, himaye talep ediyordu. Nihayet, Şehzade Bayezid kuvvetli bir orduyla

30 Aziz bin Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, s. 302-303.

31 Gibbons bu sıradaki "Osmanlı Siyasî Birliği"ni Türk Devleti olarak kabul etmediği için, Karamanlıların yenilmesiyle neticelenen bu harpte Osmanlı ordusunun yegâne yardımcılarının Bizans'ın ve Sırp kralı Lazar'ın askerleri olduğunu, başka türlü muazzam Karaman'ı mağlûp edecek Osmanlı ordusu bulunamayacağını iddia ediyor: Bk. *age,* s. 144. Halbuki Amasya, Kastamonu, Ankara çevrelerinden itibaren, Akşehir de dahil, bütün Batı Anadolu kendilerine tâbi idi. Bu harpte, Anadolu Beyliklerinin Karamanlılara karşı Murad'a yardım ettiklerini bütün Türk kaynakları yazar.

32 Bu hâdise hakkında, İbni Kemal (*age*, vr. 100-l0la) ile İdris-i Bidlisî (*age*, vr. 139b) 788 H. yılını (M. 1386) veriyorlar.

"Rum Vilâyeti"ne yollandı. Kastamonu'da bulunan Candaroğlu Süleyman Paşa, babasına karşı Murad ile müttefik bulunuyordu. Vaktiyle Sinop'a sığınarak orada hükûmet eden Kötürüm Bayezid, tam bu sırada, yani 1385'te (787) vefat etti.[33] Yerine oğlu İsfendiyar Bey kaldı.

Yeşilırmak havzasına hareket eden Şehzade Bayezid'in burada fevkalâde karşılandığı anlaşılıyor. Kalelere birer derebeyi suretinde sahip olan bu çevre beylerinden birçoğu, hep itaatlerini arz ederek şehzadeyi karşılayıp kasabalarında misafir ediyorlardı. Zile taraflarında bazı kaleleri zapt ve Osmanlı ordusuyla karşılaşma teşebbüslerinde bulunan Kadı Burhaneddin,[34] buna cesaret edemeyerek geri çekilmiş ve Osmanlı ordusu da Amasya havalisini zaptetmişti.[35] Tabiî, Kadı Burhaneddin'in güneyden Mısır'a ve Türkmen ümerâsına karşı da Sivas'ı ve beyliğini korumak mecburiyetinde olması, ayrıca Osmanlılara karşı kati bir mücadeleye girişemeyişinin sebeplerindendi. Bu şartlar altında o, I. Murad'la harbi göze alamayarak boyun eğme yoluyla zımnen itaati kabul etmiş bulunuyordu.[36] Nitekim birkaç yıl sonra, yani 1387'de (789) Mısırlıların Malatya'daki nâibi olan şahıs, Berkuk'un tahta geçmesinden memnun olmayarak Malatya kalesini Burhaneddin'e teslim edeceğini vaat ile, kendisini oraya davet etmesi üzerine çıkan hâdisede Mısır ordusu harekete geçmiş ve Sivas'ı kırk gün kadar kuşatmıştı.[37] Şu halde, Kadı Burhaneddin'in eline geçen eski Ertena Beyliği, feodal yapısından dolayı, bünyece zayıf olduğundan başka, Kayseri tarafından Karaman'ın, güneyden Türkmen beyleri ve Mısır Memlûklerinin, Amasya-Çorum cihetinden de Osmanlıların taz-

33 Neşrî, Kötürüm Bayezid'in 795'te, yani Kastamonu'nun fethi üzerine öldüğünü söylüyor: *Age,* I, s. 320. Halbuki, bu şahıs evvelce Şehzade Bayezid'in valiliği sırasında, 787 sıralarında ölmüştü: İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 17.

34 Şehzade Bayezid Kastamonu'dan Amasya önlerine indiği zaman, Kadı Burhaneddin anî bir hücumu önlemek için Zile taraflarında bulunuyordu, ve hattâ Çekerek Kalesi'ni alarak Kale Beyi Nebi'yi Bayezid'e sığınmaya mecbur etmişti. Karahisar adlı kale de, Nebi'nin kardeşinde olup, onun da kalesini Osmanlılara teslim etmesinden korkarak kendisinden kati teminat aldı: *Bezm ü Rezm*, s. 317-318.

35 Amasya ve çevresinin I. Bayezid'in padişahlığı zamanında Osmanlılara geçtiği sanılıyordu. Halbuki, gerek İbni Kemal'in 785'te alındığına dair sarih kaydı (*age*, vr. 98b, 99a, 128a) ve gerek Aziz bin Erdeşir Esterâbâdî'nin bu havalide Osmanlılara olan katılmalar üzerinde durması ve nihayet, Hüseyin Hüsameddin tarafından kaydolunan bir vakıfnamenin Osmancık mahkemesince I. Murad'ın müsaadesiyle tescil edilmiş olması açık surette ispat ediyor ki, bu havali 787'de Osmanlılara katılmış bulunuyordu ve şüphesiz Selçuklular devrinde Osmanoğullarının bağlı bulunmuş olmaları gibi bir hatıra saklayan eski başşehir Amasya'ya ilk yollanan vali de Şehzade Bayezid idi: *Amasya Tarihi*, III, s. 136-140.

36 İbni Kemal, *age*, vr. 128; Kadı Burhaneddin için başka bir zorluk, derebeylerinin hareket tarzlarından doğuyordu: Bu hususta Hüseyin Hüsameddin'in burada sık sık başvurduğumuz eserinden başka, Ahmed Tevhid'in şu makalesine bakınız: "Kadı Burhaneddin Ahmed", *TOEM*, No: 28 (Ekim 1914), s. 235-241 ve İbni Kemal'in *age* eseri, vr. 98.

37 Ahmed Tevhid, "Kadı Burhaneddin", *TOEM*, No: 29 (Aralık 1914), s. 302-307.

yikî altında bulunmakla, istikbâl bakımından emin değildi. Kısacası, 1386'da,[38] Konya önlerinde Karamanoğullarına indirilen büyük bir darbeden sonra, 1389'a kadar geçen zaman zarfında, Osmanoğulları, bütün Anadolu Beyliklerinin mühim kısımlarını topraklarına katmak suretiyle hakiki bir Türkiye devleti haline geldikten başka, bu Beyliklerin başındaki hanedanlara birer parça arazi bırakmış olsalar bile, onları da artık tamamıyla kendilerine tâbi Beylikler durumuna getirmişlerdi.

Türkleri Balkanlardan çıkarmak gayesiyle Hıristiyan devletlerce 1389'da büyük bir Haçlı ordusu teşkiline muvaffak olunduğunda, artık I. Murad, pek çok asker ve harp kaynağına sahipti. Gerçekten de, Kosova Savaşı'na Germiyan, Candar, Karaman, Saruhan, Menteşe, Hamid, Aydın gibi eski Selçuklu uçlarından türemiş bütün Beylikler yardım etmek zorunda kalmışlar, yani askerî birlikler yollamışlardı. Şu halde, bizzat padişahın hayatına mal olan Kosova zaferi, bütün Anadolu'nun, yani siyasî birliği esas itibariyle tahakkuk etmiş bulunan ileri bir Türkiye'nin malı sayılabilirdi.

Harp meydanında, I. Murad önemli zaferini gözleriyle gördükten sonra şehit olunca, tahta şehzadelerinden Bayezid'in geçtiği ve diğer oğlu Yakub Çelebi'nin öldürüldüğü malûmdur. Tarihte, süratli hareketleri dolayısıyla "Yıldırım" lâkabını alan bu padişahın hükümdarlığı, Anadolu'nun siyasî birliğini kesinlikle gerçekleştirme bakımından bir dönüm noktası olmuştur: Balkanlarda büyük işlere girişmeden evvel Anadolu'da henüz Osmanlı hudutlarına alınmayan yerlere sarih bir şekil vermek isteyen I. Bayezid, Bursa'ya geldikten sonra, ilk iş olarak 1390'da (792) hâlâ Rumların elinde bulunan ve rivayete göre Aydınoğullarına vergi verdiği için ona tâbi sayılan Alaşehir'i almaya teşebbüs etti ve muvaffak oldu. Aynı seferde, Aydınoğulları ve Saruhanoğulları hanedanlarına yeter derecede "dirlik" bırakarak bu beyliklerin topraklarından başlıca kısımlarını devletin hudutları içine aldı.[39] Bu suretle, Saruhan arazisi Karesi Vilâyeti'yle birleştirilerek bir sancak meydana getirildi ve beyliğine de padişahın oğlu Şehzade Ertuğrul verildi. Aydın beyliğine ise Emîr Süleyman tayin olundu.[40] Saruhanoğ-

38 İ.H. Uzunçarşılı, Karamanlılarla I. Murad'ın Konya önlerindeki harbini 1387'de olmuş gösteriyor: *Osmanlı Tarihi*, I, s. 134. Halbuki, yukarda işaret olunduğu üzere, Kemalpaşazade ve İdris-i Bidlisî'ye dayanarak 1386'da (H. 788) yapıldığını kabul etmek daha uygundur.

39 Gibbons bu ilhakların 1391'de yapıldığını söylüyor: *Age*, s. 163.

40 Âşıkpaşazâde, *age,* s. 64, 67; İbni Kemal ise, Saruhan'ın Murad zamanında alınan Hamid diyarı ile birleştirilip Şehzade Mustafa Çelebi'ye verildiğini söylüyor: *age*, vr. 121a; British Museum *Tevarih-i Âl-i Osman*'ı bu zaptın 139l'de olduğunu ve Karesi ile birleştirilerek valiliğine de Ertuğrul'un yollandığını kaydediyor; vr. 40b-41a; Müneccimbaşı, Saruhan'ın Karesi ile birleştirildiğini teyid ve fakat valiliğe Ertuğrul'un değil, Süleyman Çelebi'nin yollandığını yazıyor: *Age,* III, s. 307-308.

lu, Manisa'da, Aydınoğlu Tire'de oturarak, hiçbir siyasî faaliyette bulunmamak üzere, buraların hasılatıyla huzur içinde yaşayacaklardı. Yalnız Menteşeoğlu, beyliğinden feragata razı olmayarak, "Rum'u terk" ile Timur'a kaçtı. Bir süreden beri Osmanlı toprağı sayılan Hamid Vilâyeti ahalisi Karamanoğlu'nun daimî tecavüz ve soygunlarından şikâyet ediyorlardı. Bunun üzerine padişah, doğuya hareket ederek evvelâ Germiyan Beyliği topraklarına girdi. Suçlu Karamanoğlu iken, kendi beyliğinin istilâ edilmesine hayret eden Germiyanoğlu Yakub Bey, vaktiyle çeyiz olarak Osmanlılara verdiği yerleri fırsatında geri aldığı için padişahın kızmış olduğunu sonradan anladı. Yakub Bey, veziri ve hisar beyi (dizdar) ile birlikte İpsala'ya sürüldü; bir müddet sonra kaçarak o da Timur'a iltica etti.[41] Artık Yıldırım Bayezid'in fiilen Osmanlılara geçmiş olan Türkiye hükümdarlık haklarını siyaseten ve resmen de herkese tanıtmaya niyet ettiği anlaşılıyordu. Gerçekten de, Osmanlı padişahlarının muazzam fetihleri ve en ileri rejimleri sayesinde çoktandır Türkiye'nin fiilî hükümdarı oldukları o kadar belli olmuştu ki, her tarafta halk büyük bir arzu ile onları istiyordu. Artık küçük küçük birer ayrı hükûmetçik halinde devam etmelerine imkân olmayan bu Beylikler rejiminden kurtulmak isteyen halk kitleleri için, başlarındaki bey aileleri itibarlarını tamamıyla kaybetmişlerdi. Âşıkpaşazâde, bilhassa bu hususu ve Osmanlı padişahının halkça heyecanla karşılandığını ehemmiyetle kaydetmektedir.[42]

I. Bayezid, Germiyan'ı 1391'de (793) Karaman Beyliği'ni ortadan kaldırmak için yola çıktığı sırada istilâ etti. Oradan Karaman'a yönelen Osmanlı ordusuna karşı savaşı göze alamayan Karamanoğlu Alâaddin Bey, Taşeli'ne kaçmış ve padişaha hemen elçi yollamıştı. Bayezid'in kuvvetleri Konya kalesi önlerine çadır kurdular; askerlerin kimseden parasız bir şey almasına ve halka işkence yapmasına asla müsaade olunmuyordu. Hattâ, şehir halkı kale kapısına gelerek "ordu ve bazar"da eşya ve yiyecek satıp geri dönüyorlardı. Bu vaziyet ahali üzerine gayet iyi tesir ettiğinden, Konya, Bayezid'in hâkimiyetini kolayca kabul etti. Alâaddin Bey sulh ricasında bulundu ve Çarşamba Suyu hudut olmak üzere anlaşma yapıldı.[43]

Padişah, bundan sonra, Kastamonu işini ele almak istiyordu. Bilhassa vesile de vardı; Menteşeoğlu, memleketinden kaçtığında bu beyliğe sığınmış ve himaye görmüştü. Onun için, Osmanlı ordusu bu işi de halletmek üzere hareket ettiği sırada, Rumeli tarafından fena haberler geldi. Eflâk voyvodasının, Tuna'yı geçerek Türk toprakları üzerinde tahribat yaptığı bildiriliyordu. Padişah, mecburen

41 İbni Kemal, *age*, vr. 121a ve b; Âşıkpaşazâde, s. 67.
42 Âşıkpaşazâde, *age,* s. 67.
43 İbni Kemal, *age*, vr. 128b.

Kastamonu işini geri bıraktı; Rumeli'ye gitti ve Kara Timurtaş Paşa'yı da beylerbeyi olarak Ankara'ya yolladı. Voyvoda ise, hemen geri çekilmiş olduğundan, o yıl Edirne'de kışladı. Eflâk beyi ancak ertesi yıl tedip olundu. I. Bayezid Rumeli işleriyle uğraşırken, Karamanoğlu ile Ankara'da oturan Kara Timurtaş Paşa arasında çarpışmalar olmuş, neticede paşa Karamanoğlu Alâaddin Bey'e esir düşmüştü. Kendi istikbâlleri için endişeye kapılmış olan Kastamonu Beyi Candaroğlu Süleyman Paşa ile Kadı Burhaneddin de, Alâaddin Ali Bey'in müttefiki olarak, kendisine yardım ediyorlardı. "Umumiyetle Rumeli'de mühim muvaffakıyetler elde edilmesinden sonra başlayan Anadolu hareketleri bütün eski Selçuklu topraklarını Osmanlı saltanatı altına alma hedefini güdüyordu. Bu defa, Niğbolu zaferinden sonra, gene Anadolu'ya geçen Bayezid, Karamanoğlu'nun Anadolu Beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa'ya tecavüz etmesini vesile sayarak Konya üzerine yürüdü. Karamanoğlu, "İklim-i kadim-i Yunan'ın leşkerini varsağını ve Turgud'un ve Sumağar'ın Tatarın boy beylerin"[44] toplayarak, Osmanlı ordusuna karşı koymaya hazırlandıysa da, aşiret kuvvetleri dağıldı ve Alâaddin Ali Bey de Konya kalesine kapandı. Osmanlı ordularının Konya önlerine gelmesi üzerine, halk padişaha teslim olmayı arzu ettiklerinden, Karaman Bey mukavemete imkân göremeyerek mücadeleden vazgeçtiyse de, bu defa affolunmayarak idam olundu. I. Bayezid'in Anadolu birliğini tamamlama hareketinde daha mühim bir safha 1398 baharında başladı. Yeşilırmak sahasından daha doğuya giderek, Erzincan gibi doğu için mühim olan bir şehri Tahirten (Mutahharten) Bey'den alan Osmanlı hükümdarı, Kara Yusuf adlı birini buraya vali yaptı; eski beyi de, ailesiyle birlikte Bursa'ya sürdü.[45] Aynı sefer esnasında Divriği tarafına da giden Yıldırım Bayezid, burayı Darende ve Besni ile beraber Osmanlı sınırlarının içine aldığı gibi, Mısırlıları dahi Malatya'dan kovarak Selçuklular zamanında çok mühim bir merkez olan bu şehri Türkiye birliğine iade etmiş oldu.[46] Görülüyor ki, Yeşilırmak havzasından da öte geçerek, Erzincan'ı ve Taceddinoğullarının elinde bulunan Ordu'yu içine alan Osmanlı memleketi, bu suretle bir taraftan Trabzon İmparatorluğu'na hudut oluyor ve diğer taraftan Divriği, Malatya ve Besni'yi de içeride bırakarak Kadı Burhaneddin'in memleketini âdeta kuşatıyor, aynı zamanda Güneydoğu Anadolu Türkmenleri ve bilhassa Dulkadir üzerinde nüfuz

44 İsimler ve beyler hakkında bakınız: Neşrî, *age,* I, s. 218.

45 İbni Kemal, *age,* vr. 149. Sonra, Kara Yusuf ile geçinemeyen halk padişahtan eski beyi istediler. Tahirten Bey'in ailesi Bursa'da kalmak şartıyla kendisi valiliğe yollandı. Fakat buna içerleyerek Timur'a katıldı.

46 Neşrî *age,* I. s. 340 ve Müneccimbaşı (*age,* III, s. 311) dahi, İbni Kemal gibi, (bk. *age,* vr. 132). Besni, Divriği taraflarının Türk ve Kürt beylerinden alındıklarını söyledikleri halde, Âşıkpaşazâde bütün buralarda Türkmen beylerinin hâkim bulunduklarını ve Yıldırım'ın onlardan zaptettiğini, bu Türkmen beylerinin de Mısır'a sığındıklarını kaydediyor: Bk. *age,* s. 74.

tesis etmiş oluyordu. Aynı yıl (1398) Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin, Karayülük Osman Bey ile bir çarpışmada ölünce, yerine geçen oğlu Alâaddin Ali Bey, Sivas'ta adı geçen Karayülük tarafından kuşatıldı. Güç durumda kalan Sivas halkı, Türkmen yağmasından korkup I. Bayezid'e müracaat ile memleketi hâkimiyetine almasını teklif ettiler. Padişah, derhal oğlu Şehzade Süleyman'ı mühim bir kuvvetle yollayarak, Sivas'ı zaptettirdi. Böylece, Osmanlı ailesi hemen bütün eski Dânişmendiye arazisini (yani, II. Mesud'a verilen yerleri) elde etmiş oluyordu. Yunan Vilâyeti'nin (yahut, III. Alâaddin Keykubâd'a verilenlerin) ise, yalnız Karaman adını alan ve iç-el çevresinden ibaret olan az bir kısmı hariç, diğer bütün sahaları birliğe alınmıştı. Güneydoğu Anadolu ki Selçuklular zamanında Türkiye'nin bir parçasıydı, henüz Osmanlı hudutları içine girmiş bulunmuyordu. Özetle, Yıldırım Bayezid, Niğbolu galibiyetinin kendisine temin ettiği üstün manevî nüfuzu son derecede iyi kullanarak, Türkiye'nin siyasî birliğini hemen hemen bu büyük zaferlerinden aldığı kuvvetle tahakkuk ettirdi.

1402'de, Ankara'da Timur ile yapılan büyük meydan muharebesinin arifesine kadar, Türkiye'nin iç tarihinde cereyan eden hâdiseler hep son derecede mesut neticeler vermiş, bir taraftan Rumeli'de geniş fetihler yapılarak Balkanlarda sağlam bir Türk hâkimiyeti kurulurken, diğeri taraftan Anadolu'daki siyasî anarşi safha safha hal yoluna girmiş ve Türkiye, Anadolu'da doğduğundan beri, tarihinin yeni bir tekâmülünü idrak ile daha ileri bir millet olma yolunda esas merhaleyi katetmişti. Selçuklu devrine göre topraklarını daha çok genişlettiği bu yeni anavatan, dahi tabiî ve coğrafî şartları haiz sınırlar kazanarak, emniyetli ve refahlı bir hayat hazırlanmış bulunmaktaydı. Türkiye topraklarının içerisinde daha büyük bir "Alaşehir" durumunda kalan İstanbul'un zaptı bir hususta son bir iş teşkil ediyordu ki, bunu çok iyi bilen, çalışkan ve zeki padişahın en mühim gayesi de buydu. Fakat, İslâm dünyasını ve bilhassa Türk memleketlerini tehdit ve topraklarını istilâ ile tahrip eden, evvelce Cengiz zamanında örneğini gördüğümüz, step soyguncularının teşkil ettiği kuvvetli bir ordu, başlarında meşhur Timur olduğu halde, en nihayet Anadolu'ya da girerek Sivas'ı harap etmek suretiyle Osmanlı memleketlerini istilâya başladı.

Selçuklu Sultanlığı'nın siyasî hayatında en büyük hâdisenin, Cengiz'in fetihleri neticesinde İran'da yerleşen Moğolların Anadolu'yu çapullarına hedef ederek 1243'te Kösedağı'nda II. Gıyâseddin Keyhusrev ordularına indirdikleri darbe olduğunda şüphe yoktur. Moğol çapulcularının bir asra yakın süren tahakkümleri ve memleketin bütün servetini alıp götürmekten ibaret olan siyasî hâkimiyet usulleri, 1071'den beri Anadolu'da Türklerin kurdukları, bir ailenin itinalı evine benzer vatanlarını harabeye çevirmiş ve bilhassa Doğu Anadolu'da yıkılan bir

medeniyetin türbe, medrese, cami gibi muazzam âbidelerinin duvarları hâdisenin şahidi olarak yaşamakta devam etmiştir. Hakiki bir yangına benzeyen felâket geçtikten sonra, artık harabe eski şenliğini bulamamış, Osmanlı ailesinin rehberliğinde başlayan yeni millî hamle bu defa uygarlık eserlerini daha batıda kurmuştu. Kösedağı felâketinden 160 yıl sonra, Timur'un Ankara'da I. Bayezid ordularına indirdiği bu yeni darbe, Anadolu Türklüğünün bu ikinci uygarlığını da sarstı.[47] Mesele konumuzun dışında olmakla beraber, içtimaî tarihimiz bakımından önemi olan bu uğursuz hâdiseyi esas hatlarıyla izah etmek yerinde olacaktır.

b- 1402 Ankara felâketinin sebep olduğu içtimaî ve siyasî sarsıntı

Türkiye'nin kaderi üzerindeki olumsuz tesirleri bakımından Timur'un Anadolu'ya girişinin ve Yıldırım Bayezid'in ordularını Ankara önlerinde mağlûp edişinin tarihimizin sayılı hâdiselerinden birisi olduğunda şüphe yoktur. Timur istilâsının, Müslüman-Türk âleminin siyasî düzenini altüst etmek suretiyle Anadolu'nun dünya iktisadî cereyanları karşısında zararlarını mucip olması ve Türkiye'nin siyasî birliğini henüz kurmuş olan Osmanlı saltanatında hayli uzun bir "Fetret Devri" açılmasına sebep olması gibi, iki ayrı tesiri düşünülebilir. Birincisini esaslarıyla dahi izah etmek hayli güç olduğu için, Türkiye'nin, meselâ Altın-Ordu'da, İran'da, Suriye ve Irak'ta meydana gelen tahribat ve karışıklıklardan ne gibi zararlar gördüğü kestirilemez. Ama, Timur'un Ankara zaferiyle Osmanlı Türkiyesinde ortaya çıkan siyasî perişanlığın safhaları az çok malûmdur.

Bir defa, Balkan yarımadası, fetih ve iskân siyaseti sayesinde, tamamen bir Türk toprağı olduktan sonra, ortada kalan Bizans İstanbulunu zaptederek, Türk siyasî-iktisadî kuvvetinin ağırlık merkezini Karadeniz-Ege bölgesine nakletmek işi tahakkuk etmek üzere iken, Timur vakası yüzünden geri kaldı. Türkiye tarihinin gelişme seyrinde bunun mühim bir gecikme âmili olduğu tabiîdir. Keza, Selçuklu Sultanlığı'na musallat olan İran Moğollarının, en sonunda Türkiye'yi hükûmetsiz ve karmakarışık hale getirmelerinden beri, uzun bir gayretle yeniden yaratılan siyasî birlik ve düzenli hayat bir anda yok olarak âdeta yüz yıl önceki duruma geri dönülmüş gibi bir hal doğmaktaydı. I. Murad'ın son yıllarında ve I. Bayezid devrinde ortadan kaldırılan eski Anadolu Beylikleri tekrar canlanıyordu ki, Balkanlarda Hıristiyan Avrupa ile ciddî bir mücadeleye girmiş bulunan bir

47 İbni Kemal, Tatarların, Anadolu'ya musallat olarak halka çektirdikleri zulümler yüzünden onlara karşı millî hissin tepkisini şu beyitle ifade ediyor:
Türk kim, bir sınıfıdır Tatar anun/İhtilatın terk et zinhar anun/Yer seni olursa yâr ü dostun/Ger ola düşman çıkarır postun.
Bk. *age,* vr. 145a-146a.

devlet için bu halin ne büyük bir tehlike teşkil ettiği meydandadır. Bütün bunlardan başka, memlekette çıkan isyanlar, göçebelerin (bilhassa Moğollar devrinden beri mevcudiyetlerini muhafaza eden kabilelerin) yerleşik halka musallat olmalarından ve soygunlarından çıkan huzursuzluklar da az değildi. Timur'un emri altına soygun için toplanan kalabalık insan sürüsü, harbi kazandıktan sonra, asıl gayeleri olan yağma ve soygunlara başlamış bulunuyorlardı. Hattâ, Timur, Bayezid'i esir aldıktan sonra, sanki memlekette kendisine karşı koyan kuvvetler kalmış gibi, kasaba kasaba, şehir şehir dolaşarak, kaleleri zaptetme şekli altında çok büyük yağmalar yapmış, Anadolu'nun zengin halkını soymayı mühim bir iş edinmişti. Kendisinin gidemediği yerlere müfrezeler yollamasının da soyulmadık yer bırakmamak için olduğu aşikârdır. Bu izahlar bize Timur istilâsının Anadolu için ne büyük bir felâket olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan, meseleyi biraz izah edeceğiz:

Timur'un İran, Irak ve Suriye'yi istilâ etmesi, Osmanlı Devleti'ne ve Anadolu'ya nasıl bir tesir yaptı, belli değilse de, Altın-Ordu Devleti arazisine girişi ve orada yaptığı tahribat, bu memleketten Karadeniz'in kuzeyinden Tuna ve Bulgaristan yönlerinde bir göçe sebep olduğu için, bir hayli ehemmiyetlidir. Gerçekten de, Timur ordularının yarattığı korkudan yerlerini terk eden büyük bir Tatar kitlesi Tuna'yı geçerek hayvanları, eşyaları ve bütün ağırlıklarıyla Bulgaristan içlerine kadar yayılmışlardı. Osmanlı hükûmeti bunları Filibe etrafında yerleştirerek asayişsizlik etkeni olmalarını önlemeye çalışıyordu. İlk gelenlerin verimli topraklarda ziyadesiyle huzura kavuştukları duyulunca, göçlerin daha çok arttığı ve Bulgaristan'ın bu türlü göçlerle dolup taştığı sultana bildiriliyordu.

Bu şekilde gelen Tatarların en nüfuzlularından ve Toktamış'ın beylerinden Aktay, kalabalık bir maiyetle I. Bayezid'e hizmetini arz etmiş ve sonsuz ikramlar görmüştü. Padişah teklifi iyi karşılayarak, bunların silâh kullanmakta ve binicilikteki ustalıklarından faydalanmayı uygun bulduğundan, kendilerini hep Rumeli timarlı sipahileri kadrosuna aldı. Mamafih, yerli halkın ziraatine verdikleri zarardan ve bazı yerlerde, belki de yolsuzluk zaruretiyle, ahaliye saldırgan davranmalarından bir fesat çıkarmaları ihtimalini düşünen hükûmet, güvensizlik duymaya ve alınacak tedbirleri araştırmaya başladı. Hattâ, bu geçimsiz ve düzene girmez insanları devletin huzur ve sükûnu nâmına, gerisingeri geldikleri yere yollamayı bile düşünen Vezir Ali Paşa, sultana bunların arz ettiği tehlikenin ciddîliğini hatırlattı. Tam bu sırada Anadolu'daki Kara Tatarların isyanı patlak vermiş bulunmaktaydı. Şu halde, hükûmet hem Rumeli'de ve hem de Anadolu'da bir "Tatar belâsı" ile karşılaşmıştı. Kemalpaşazâde'nin çok güzel ifade ettiği gibi, ister istemez bu hal –tarihin acı hatıralarını canlandırması dolayısıyla– daha

ziyade bir korku veriyordu. Anadolu'dakilere paralel olarak, Bulgaristan'a Kırım' dan gelip dolmuş olan Tatarlar da devlete karşı ayaklanırlarsa ne olacaktı? Bu vaziyette nasıl tedbir alındığı belli değilse de, en nüfuzlu Tatar beylerinden olan ve Edirne'de I. Bayezid'in yanında bulunan Aktay, Vezir Ali Paşa tarafından bir ziyafette padişahın emriyle zehirlettirildi.[48] Bu hâdise Tatarlar arasında büyük korku yarattığından, bir kısmı Osmanlı topraklarını terk etmekle beraber, kalanları işlerinde güçlerinde olmaktan başka bir şey yapamadılar. Bir kısmı da hayatlarını kazanmak için devletin sefer hizmetlerini kabul ettiler. Bu suretle mühim miktarda Tatar süvari kitlesi timar defterlerine kaydolunmak suretiyle sipahi oldular.[49] Anadolu'da çıkan Kara Tatar isyanına gelince, Kemalpaşazâde'nin çok kötü ve daha ziyade hayvan misali olarak tasvir ettiği ve henüz "şeriat" yoluna girmediklerini bildirdiği Kara Tatarların ayaklanması, Ertena devrinden kalan bu göçebe Moğol aşiretlerinin çiftçi halkın ziraatine zarar vermeleri üzerine, sultana yapılan acı şikâyetler neticesinde çıkmıştı. Gerçekten de, belki mübalâğa ile 110 bin kişi tahmin edilen Kara Tatarlar, yazın yaylalarda, kışın da kışlaklarda oturmakta olmalarından dolayı, iki mevsim arasında geniş ölçüde bir yer değiştirme hareketine geçiyorlar ve yollarındaki "Türk ve Türkmen" ahalinin ziraatini mahvediyorlardı. Yerleşik halk ile bu yüzden aralarında mücadele eksik değildi. Şikâyetler üzerine, bu kabilelerin ileri gelenlerine yollanan birçok ferman hiç tesir etmemişti. Nihayet, 1396 (798) sıralarında, halka tecavüzleri son haddini bulduğundan, yeniçeri ağasına verilen gizli bir emirle Tatarlar, tam yayladan inecekleri sırada, ansızın bastırdılar; Tatar beyleri mukavemete imkân göremeyerek, mağlubiyeti kabul ettiler.[50] Yeniçeri ağasının emrindeki kuvvetler, hepsi yaya olan 12 bin kişilik "kapıkulları"ndan ibaretti. Mağlup olduklarını söylediğimiz asi Tatarlar, padişahtan affolunmalarını istediler. Bundan sonra devletin bütün emir ve yasaklarına riayet edeceklerini, sultanın sair kulları gibi her zaman hizmete hazır olacaklarını, sefer oldukça, ev başına bir süvari olmak üzere, 110 bin kişilik bir atlı kuvvet vereceklerini taahhüt etmeleri mukabilinde affolundular.[51] Fakat şurasını önemle kaydetmek icap eder ki, bir taraftan Rumeli'ye

48 İbni Kemal bir de hikâye anlatıyor: Güya bir gün avda Bayezid, Aktay'a, anî ihtiyaç halinde Osmanlı ordusu geç toplandığından, çabuk tarafından ne kadar asker çıkarabileceğini sormuş. Onun da, cevabında, üç gün içinde 30 bin süvari verebileceğini ve günde yüz mil mesafe kestiklerini söylemesi üzerine, Bayezid, dehşete düşerek, bunların bir suretle isyanının ordunun toplanmasına vakit bırakmadan devleti yıkabilir korkusuyla, Aktay'ı Vezir Ali Paşa'ya zehirlettirmişti. *age,* vr. 146b.

49 İbni Kemal, sipahiliğe yazılanların miktarını 50 bin olarak gösteriyor: *age,* vr. 147a.

50 İbni Kemal, *age*, vr. 147b- 148a.

51 İbni Kemal, *age*, vr. 148a. Kara Tatarların, Hülâgû evlâdı zamanında Selçuklu Türkiyesi halkını nasıl cezalandırmak için yollandıkları ve Kadı Burhaneddin devrindeki rolleri, nihayet, Bayezid tarafından, vergiden muaf olmak üzere nerelere yerleştirildikleri hakkında bakınız: Müneccimbaşı, *age*, III, s. 314.

Kırım'dan yeni gelen mühim bir Tatar kitlesinin timarlı sipahiliğe yazılması, diğer taraftan Anadolu'daki Kara Tatarların yardımcı olarak sefere çağrılmalarına karar verilmesi, Osmanlı ordusunun kuvvetini değil zaafını artırmış, Ankara Savaşı'nda, bunlar, Osmanlı saflarında harb etmeleri şöyle dursun, Timur tarafındaki ırktaşlarına geçmişlerdir.[52]

Timur İran, Irak ve Suriye'yi istilâ ettiği esnada, acaba o taraflardan da böyle kalabalık bir göçmen kitlesi Anadolu'ya geçmedi mi, bu cihet bilinmiyor. Fakat, bu memleketlerden mühim siyasî şahsiyetlerin Osmanlılara iltica ettikleri ve padişahı Timur'a karşı harbe teşvike başladıkları malûmdur.[53]

I. Murad'ın son yıllarından itibaren Anadolu'yu siyasî parçalanmadan çabucak kurtarma gayretlerinin başladığını ve I. Bayezid padişah olur olmaz, bu siyasetin daha geniş ölçüde tahakkuk olunma safhasına girdiğini söylemiştik. Halk kitleleri büyük bir arzu ile Osmanlı siyasî birliğine katılmakla beraber, hemen yüz yıldan beri kendilerine birer çevreyi temin ederek küçük hükûmetçikler halinde yaşamaya başlayan birtakım hanedanlar, tabiî olarak, "kendi başına bey" durumlarını kaybetmekte olmalarından dolayı, mukavemet etmekteydiler. Fakat, Bayezid'in bu beyliklere son verme işine hız verdiği Niğbolu zaferi ertesinde, Timur'un Anadolu doğusunda görünüvermesi topraklarından mahrum bırakılan beylere bir şikâyet mercii çıkarmış bulunuyordu. Onun için, meselâ Menteşe toprakları ilhak olunduğu vakit, beyliğin başında bulunan ailenin refahının temin edileceğine dair verilen teminatı kâfi görmeyen bey, Candaroğlu'na kaçmış ve Bayezid'in Kastamonu'yu da alması üzerine Timur'a sığınmıştı. Aydınoğulları ve Germiyanoğulları gibi beylerden bazıları da fırsat buldukça aynı yolu takip ettiler.

Karaman işini bitirdikten sonra Kastamonu'ya hareket eden padişah, o arada Erzincan'ı da zaptettiğinde, yanına alıp Bursa'ya getirdiği Tahirten Bey de, sonradan dönerek oradan Timur'a katılmıştı. Kemalpaşazâde'ye göre, Tahirten'in ilticası, aslen Moğol olması dolayısıyla (Ertena Bey'in biraderzadesiydi) kendisini Timur'a daha yakın görmüş olmasından ileri geliyordu.[54]

Görülüyor ki, I. Bayezid'in Türkiye siyasî birliğini kesinleştirmek gibi büyük ve güç bir işe teşebbüs etmesi, Timur'un en yakın Müslüman memleketlerinde ve hattâ Doğu Anadolu'da istilâya başladığı zamana rastlamış olduğundan, padişah için bu şüphesiz bir kadersizlikti.

52 İbni Kemal, *age*, vr. 148a.
53 Meselâ, Karakoyunlu beyi Kara Yusuf ile Celâyir sülâlesinden Bağdat hükümdarı Sultan Ahmed zikrolunabilir.
54 İbni Kemal, *age*, vr. 148b.

Kısacası, ister Timur tarafından Bayezid'e kaçanların, ister Bayezid'den Timur'a sığınanların tahrikiyle olsun veya Tatar ordusunun yeni yeni memleketleri istilâ ile yağma etme usulünün bir icabı bulunsun, nihayet Timur, Anadolu'yu istilâ ve Bayezid'i mağlûp etmek gayesiyle 1401'de (803) hareket etmişti. Tam bu sırada, Sivas valisi bulunan Şehzade Ertuğrul'un ölümü haberini alan padişah büyük bir üzüntü içindeyken, arkasından Sivas'ın "Moğollar" tarafından tahrip olunduğu duyuldu. Kemalpaşazâde'nin ifadesine göre, şehir halkı, Timur'un merhametini çekmek için, çocukların başlarına "Kur'an-ı azîm" vererek karşı çıkardılar. Fakat, Moğol süvarilerinde asla merhamet eseri görülmedi; çocukları atlarına ezdirdiler[55] ve kurtulanlarını da diri diri olmak üzere, ölenlerin cesetleriyle birlikte kuyulara gömdüler. Timur, vahşetinin azametini efendisine anlatması için, o vakit "ol uçta sâhib-i şevket ve haşmet" olan Malkoç Bey'i Sultan I. Bayezid'e yolladı. Osmanlı ordusu derhal harekete geçtiyse de, Timur'un batıya ilerlemekten vazgeçerek Arap memleketlerine gitmesi üzerine, Bayezid geri döndü.[56]

Sivas'ın uğradığı felâket halk arasında derin bir yeis ve korku yaratmıştı. Hele padişahın ıstırabı daha da fazlaydı. Sivas felâketinin o zamanki Türk cemiyetinde yarattığı ruh haletini ifade etmesi bakımından, şu fıkra gayet enteresandır: Yıldırım Bayezid, yukarıda söylenen iki felâketli haberden sonra, henüz kurulan imaretinin işiyle meşgulken, Uludağ'ın eteğinden bir çobanın kaval çaldığını işitti. Bu yanık seste "yârın ve diyârın anup nâr-ı iştiyâkın neyistân-ı firâka salan" çobanın kaval nağmeleri padişahı derin bir teessüre gark ettiğinden, şu sözü söylemekten kendini alamadı: "Çal bre çoban çal! Ne canın yandı, ne ciğerin yakıldı, Ertuğrul gibi oğlun mu öldü? Sivas gibi şehrin mi yıkıldı?"[57]

Timur, Sivas'tan sonra Malatya'yı da almış ve oradan Halep, Humus, Şam ve Bağdat gibi Suriye ve Irak şehirlerini yağmalarına hedef yaptıktan sonra tekrar doğuya dönmüştü. Ertesi yıl, yani 1402'de (804) gene Anadolu'ya gelen Tatar ordularıyla katî karşılaşma, aynı yılın temmuzu sonlarında Ankara'da vukua geldi. Memleket için hiç de müsait olmayan şartlar içinde cereyan eden bu muharebenin neticesinde Türkiye, Kösedağı Savaşı'ndan beri tarihinin en büyük mağlûbiyetine uğradı. Bozgunun sebeplerini eski kaynaklar çeşitli yönlerden kaydediyorlar. Bazılarına göre, Bayezid'in gururu ile Timur gibi kuvvetli bir düşmanı küçümsemesi dolayısıyla, fazla ihtiyatsız ve müşaveresiz hareket etmiş olması

55 British Museum'daki *Tevarih-i Âl-i Osman* nüshası (bk. OR. 7056, vr. 67a.) aynı hâdiseyi Timur'un zulmüne misal olarak kaydetmekle beraber, Sivas'ta geçtiğini bilmeyerek, sadece, "şehrin halisi okuyan oğlancıkları mushaflarla karşı çıkardılar" demektedir.

56 İbni Kemal, *age*, vr. 150.

57 İbni Kemal, *age*, vr. 115a.

felâketin en mühim sebebi olmuştur. Anadolu'nun siyasî birliği yeni temin edilmiş bulunduğundan, bütün memleket henüz Osmanlılara ısınmış değildi. Binaenaleyh, siyasî mülteci olarak daha evvel Timur'a sığınmış Anadolu beyleri Tatar ordularıyla birlikte Ankara Meydan Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun karşısına çıkınca, bir kısım Anadolu askerinin eski beylerine katılmaları bozgunculuk doğurdu.[58] Bundan başka, Bayezid'in, Timur'a karşı hareket ettiğinde orduyu lüzumsuz yere geniş bir sahada dolaştırması ve Ankara'ya gelince yorgun yorgun harbe sokması, yahut Timur'un –ilk günü hazırlıksız ve askerleri sağa sola dağılmış olarak bastırıldığı halde– mertlik olsun diye harbi ertesi güne bırakıp hazırlanmasına fırsat vermek gibi birtakım taktik hatalar yapmış olmasını ileri sürenler de görülüyor.[59] Ayrıca, padişahın fazla şiddetinin ve haşin tabiatının, daha evvelden ümerâ, askerler ve hattâ şehzadeleri arasında kendisine karşı dargınlıklar yarattığı, bu yüzden muharebenin en kızgın anında, çoğunun can ve gönülden çarpışmaya iştirak etmedikleri, henüz mağlûbiyet bahis mevzuu olmadan birçoklarının savuşup gittikleri şeklinde rivayetler de mevcuttur.[60]

Oruç Bey ve bilhassa Kemalpaşazâde ise, Bayezid'in mağlûbiyetinde en fazla etken olanların Anadolu'dan orduya alınan Kara Tatarlarla Rumeli'ye Kırım'dan inmiş olan Kıpçak Tatarları olduğunu söylemektedirler. Adetleri herhalde çok mübalâğalı olarak 160 bin gösterilen ve hepsi süvari olan bu askerler, Timur'un Tatarlarıyla karşılaşınca hemcinslerine karşı harp etmek istememişler ve düşman tarafına kaçmışlardı.[61]

Kemalpaşazâde'nin rivayetine göre, I. Bayezid ile karşılaşmakta bir hayli tereddüt geçirmiş olan Timur, Anadolu'ya hücumundan evvel bir meclis toplayarak meseleyi enine boyuna danıştı. Veziri, Osmanlı ordusunun, azametine rağmen katiyen sağlam olmadığını iddia ediyordu. Çünkü, kanaatine göre I. Bayezid'in ordusunda kendisine düşman olan mühim bir zümre mevcuttu ve bunlar padişahın ayağını kaydırmaya çalışıyorlardı. O halde bu gibileri ciddî harp etmeyeceklerdi. Askerlerin çoğu da "nöker" değil, "kul"dan ibaret bulunmaktaydı. Tabiî, kölelikten gelme "kul" sınıfı, öyle "nökerler"[62] gibi kendi arzularıyla harp

58 British Museum, *age*, vr. 57b-58a. Oruç bin Adil, *age* (Babinger yayımı), s. 34.

59 İbni Kemal, o zaman padişahın önünde yürümüş olan Solak Karaca'nın ağzından zaptedilen bir sözü naklediyor: Askerleri tarafından terk olunmakta bulunan Bayezid'e Solak Karaca, bunun sebebini, "Serhoş vezirin sûy-i tedbiri kâr ü bâr-ı saltanatı târ ü mar edüp sana ne iş etti!" demek suretiyle para tasarruf etmek için askerin yeter derecede memnun edilmemiş olduğu şeklinde izah ediyor: *Age*, vr. 154b-156a.

60 British Museum, *age*, vr. 60a; Oruç bin Adil, *age*, s. 34.

61 İbni Kemal, *age*, vr. 154a-155 b; Oruç bin Adil, *age*, s. 34

62 Nöker, hür Müslüman Türk ahaliden ücretle tutulan askere verilen ad olup, asıl sağlam asker budur. Esir ve kölelerden ibaret "kul" adındaki askerler "hassa" sayılıyordu.

etmiyorlardı. Çünkü, onlar birer suretle tuzağa düşürülmüş, şuradan buradan toplama kimselerdi. Onlar için harp ve mücadele hususunda, sultanlarıyla onun düşmanı arasında fark olamazdı. Çünkü, kullar harbe, bir gaye uğrunda ve kendi arzularına göre değil, mecburen sürülüyorlardı.[63]

Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin hakiki sahibi olan bir Türk topluluğu ve onun siyasî hâkimiyetine aldığı geniş topraklar içinde Türk halkının oturduğu bir anavatan (Anadolu) bulunduğunu ilk defa idrak eden tarihçi Kemalpaşazâde, bu zihniyetinin tesiriyle, kendi zamanında artık Osmanlı rejiminin siyasî kaderini ellerine geçirmiş bulunan ve yegâne nüfuz sahibi olan Enderunlu köle zümresine karşı büyük bir kin duyduğundan dolayı, şu rivayeti uydurmuş olsa dahi, gelişmelere uygun düştüğüne şüphe yoktur. Gerçekten de Sırp, Bizans, Tatar kuvvetleri ve yeniçeri ocağından yetişme köle askerler, herhalde Bayezid'in ordusunda hakiki Türkler derecesinde bir miktara yaklaşıyorlardı. Yardımcı Sırp askerlerinin gayet iyi harp ettiklerinde bütün kaynaklar bir fikirde olmakla beraber, asıl "kul" adını taşıyan ve orduda hakiki bir kuvvet haline gelerek nüfusça çok ağır basan kapıkulları ve Enderun halkıyla yalnız Türk halkından ücretle yazılanların teşkil ettiği azaplar arasında şiddetli bir geçimsizliğin mevcut olduğunu Fetret Devri hâdiselerini tetkik ederken göreceğiz. Ayrıca, yeni yetişmeye başlayan Enderunlu ümerâ ile eski Türk asilzadelerinden ve medreselilerden gelen devlet ricali arasında da, azaplarla yeniçeriler arasındaki mücadeleye benzer bir husumet meydana geldiği muhakkaktır. Onun için, Timur ile Bayezid, 1402'de Ankara'da karşılaştıkları zaman, herhalde Bayezid'in ordusu ve hattâ devletin içtimaî-siyasî bünyesi, hariçten göründüğü kadar sağlam değildi. Fakat hâdiseleri tetkik ederken de göreceğimiz üzere, bu sıradaki Türk topluluğu beylikler halinde yaşama rejimini geride bırakacak bir siyasî şuura sahip bulunuyordu. Bu sebepten dolayı, Timur tarafından girişilen bir nevi *restauration* siyaseti muvaffak olamadı. I. Murad ve I. Bayezid taraflarından temin edilmiş olan millî birliğin sağlamlığı âdeta hükûmetsizlik devri olan "Fetret" esnasında da sabit oldu.

Kısacası, sebepleri neler olursa olsun, Ankara Savaşı, I. Bayezid'in tam bir bozgunuyla ve hattâ Timur'a esir düşmesiyle neticelendi. Böyle ölüm kalım savaşlarında âdet olduğu üzere, sefere padişahın hükümdarlığa namzet yaştaki bütün oğulları gelmişlerdi. Ordunun mağlûbiyeti anlaşılır anlaşılmaz bu şehzadelerden her biri kendisine intisap eden rical ve ümerâ ile bir tarafa gitti. Son zamanlarda Rumeli geçesindeki seferlere başkumandan tayin edilmiş olduğu için veliahtlığı Bayezid tarafından zımnî olarak ifade edilmiş demek olan Süleyman Çelebi, Vezir

63 İbni Kemal, *age*, vr. 153a.

Ali Paşa ve esir olmaktan kurtulan diğer hükûmet erkânınca, önce Bursa'ya ve sonra buranın Timur kuvvetleri tarafından işgal olunması üzerine Edirne'ye götürülerek tahta çıkarıldı. Böylece, Osmanlı hükûmeti yeniden kurulmuş oldu. İsa Çelebi Karesi'ye, Mehmed Çelebi de Amasya'ya çekilmişlerdi. Tabiî olarak, buralar bu iki şehzadenin bozgundan önce vali bulundukları yerlerdi. Mustafa Çelebi ve Musa Çelebi padişahla beraber esir olmuştu. Her şehzadenin lalası ve dairesi erkânı yanındaydı. Böylece, bunların her birinin bulunduğu yerde küçük bir Osmanlı hükûmeti kuruldu. Mamafih, hepsi de babalarının yerine geçmiş olduğunu kabul ettikleri Süleyman Çelebi'ye bağlılıklarını, yani bulundukları vilâyetlerde onun birer valisi olduklarını teyid etmekteydiler. Diğer taraftan Timur'un, her yana yolladığı askerî kollar Anadolu şehirlerini tahribe ve soymaya başladılar. Timur'un torunu Mehmed Sultan bin Cihangir, ümerâdan Şeyh Nureddin ile Bursa'ya yollanarak Süleyman Çelebi ve Osmanlı ricalinin Edirne'ye kaçmalarından sonra, şehre "bir belâ-yı âsuman gibi nüzûl ve küffarın etmedikleri mel'ânet ve hıyanetleri edüp" ne varsa yağma ve tahrip etmişlerdi. Bursa'nın ileri gelenlerini de tevkif ve alıp götürmekten vazgeçmedikleri görülüyor. Timur'un diğer bir torunu Sultan Hüseyin Teke'ye ve büyük beylerinden Harezm hâkimi Şah Melik Aydın'a yollandılar. Kısacası, kendisi Kütahya'da sonbaharı geçirirken, Anadolu'nun mühim ve zengin yerleri Tatar ileri gelenleri tarafından askerlerine yağma ve tahrip ettiriliyordu.[64] Fakat yağma olunan şehirler arasında en çok hasar gören yer başşehir olan ve hükûmetin hazinesi bulunan Bursa şehriydi.

Timur, Kütahya'daki kısa ikameti sırasında, Osmanlıların kaldırdıkları eski Beylikleri yeniden kurmuş, kendisine bağlılıklarını, vergi vermelerini, hutbe ve sikkede adını zikrettirmelerini hepsine şart koşmuştu. Ancak, daha da ileri giderek, Osmanlı memleketlerini Tatar beylerine tevzi etmek suretiyle Osmanlı hükûmetini büsbütün tarihe karıştırmak istiyordu.[65] Bursa'da esir olarak oturmakta olan Karaman şehzadeleri Mehmed Bey ve Ali Bey, Konya'ya geri yollanarak Karaman Beyliği yeniden ihya olunduğu vakit, Bolvadin, Akşehir, Kırşehir, Sivrihisar ve Beypazarı gibi bir süreden beri Osmanlılara geçmiş bulunan yerler dahi sınırları içine katıldı. Candaroğulları Beyliği ise, Sinop'a sıkışmaktan kurtularak Kastamonu, Safranbolu, Kalecik ve Çankırı'yı tekrar elde ediyor, böylece Osmanlıların Amasya sahasıyla olan bağları, yalnız Ankara üzerinden ince bir koridor halinde kalsa da, güçleşiyordu.

64 Müneccimbaşı, III, s. 313.

65 İbni Kemal'e göre, Timur, Osmanlıların Hıristiyanlardan fethettikleri ve bu suretle "kılıç hakkı" olarak sahibi bulundukları toprakları Kara Tatarlara üleştirmişti: *age*, vr. 158a. Âşıkpaşazâde de Timur'un "Vilâyet-i Osman'ı Tatar'a" verdiğini söylüyor: *Age*, s. 80.

Bu işleri yoluna koyan Timur, Kütahya'dan batıya, Ege üzerine yürüdü. Denizli yolundan Menderes vadisine inerek kaleleri birer birer ele geçirip askerlerine yağma ettirdi. Güzelhisar (Aydın), Ayasluğ (Selçuk), Tire mukavemet bile etmediler. Vaktiyle Aydınoğlu Umur Bey'den "Frenkler"e geçmiş bulunan İzmir dahi Timur'a teslim olmak zorunda kaldı. Böylece, Anadolu'yu tahrip etmekte Tatar hükümdarının bir tek doğru işi burayı Hıristiyanlardan temizlemek oldu ki, netice itibariyle bu Türkler hesabına demekti. Dönüşte birer Osmanlı kalesi olan Eğridir ve Uluborlu'yu da alan Tatarlar, Akşehir'e yürüdüler. Bu arada, Timur'un esaretinde olan I. Bayezid intihar veya hastalanma[66] suretiyle vefat etti.[67]

Timur, Ankara zaferinden sonra Anadolu'da bu şekilde yağma gezintilerine çıktığı esnada, Osmanlı şehzadeleri de, kendi siyasî gayelerine göre hummalı bir gayretle çalışıyorlardı. Şehzade Süleyman Çelebi'nin Edirne'ye çekilmesi üzerine, zaten Rumeli'ye geçme niyeti bulunmayan Tatar hükümdarı için, bu bakımdan endişe mevzuu kalmamıştı. Fakat, Osmanlı kaynaklarının ifadesine bakılırsa, Tokat'ta yerleşen Mehmed Çelebi, Timur'u düşündürmekteydi. Timur'un, kışlamak üzere Aydın tarafına gittiğini öğrenen Mehmed Çelebi, Tatarların durumunu gözetlediği Gerede'den "Rum ümerâsı" ile geri, "Rum'a" dönünce, Kara Devletşah adında bir Tatar beyinin, elinde Timur tarafından verilmiş bir "berat" olduğu halde "il'i" tuttuğunu ve halkı itaate davet ettiğini öğrendi. Beyleriyle meseleyi danıştıktan sonra, asker toplayıp bir hücumla onu mağlûp etti; Kara Devletşah öldürüldü.[68] Timur'dan yüz buldukları anlaşılan daha birtakım Tatar ve Moğol beyleri, Çelebi Mehmed'e hücum teşebbüsünde bulundularsa da, hep mağlûp oldular; kuvveti gittikçe artan bu genç şehzade hakkında Timur'a Rum Vilâyeti'nden birçok şikâyet yollanıyordu.

Gerçekten de, Timur, Batı Anadolu'da yağma ile meşgulken, Şehzade Mehmed Çelebi, 1402 Ankara mağlubiyetiyle çöken Osmanlı Sultanlığı'nın yeniden canlanmasını temin edecek bir muhiti Amasya-Tokat çevresinde kurmaktaydı. Hattâ, Neşrî'nin kaydettiğine göre, "Rum leşkeri ve hassa askeri" ile Tokat'a kaçtığı zaman, daha on bir yaşında bulunan Çelebi Mehmed, ilk teşebbüs olarak, esir bulunan babası Bayezid'i kaçırmak gayesiyle adamlar yollamış, fakat

66 Yıldırım'ın ölüsü bir müddet sonra oğlu Musa ile kayını olan Germiyanoğlu'na yollandı: İbni Kemal, *age*, vr. 158a.

67 Bayezid'in, intihar suretiyle mi, yoksa hastalıktan mı öldüğü hakkında F. Köprülü'nün şu makalesine bakınız: "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, No: 27; British Museum'daki *Tevarih-i Âl-i Osman*'a göre, şehzadelerden biri veya memleket büyükleri ricaya gelseler Timur padişahı serbest bırakacaktı. Fakat onun zulmünden kimse yanına yanaşıp da böyle bir teklifte bulunamadı. Mamafih Timur'un neticede padişahı salıverdiği ve üç gün sonra ölümünün yolda vaki olduğu rivayeti de vardır: Bk. *age*, vr. 66b ve 70a.

68 Neşrî, *age*, I, s. 372; Müneccimbaşı, *age*, III, s. 328.

bunlar Timur tarafından yakalanarak öldürülmüşler ve esir padişahı muhafaza için daha sıkı tedbirler alınmıştı.[69]

Ne olursa olsun, Timur'un ziyadesiyle dikkatini çeken Çelebi Mehmed, babasının da rızasıyla Tatar hükümdarı tarafından karargâha davet olundu. Eğer itimat edip gelirse, bütün Rum'un ona ısmarlanacağı, hattâ Semerkand hükümdarının, kızını dahi vererek, onu kendine damat edineceği bildiriliyordu. Bayezid de, Timur'un bu güzel sözlerine ve iyi niyetine inanmıştı. Elçi Hoca Mehmed tarafından bu şekilde Amasya'da ziyaret edilen Mehmed Çelebi, teklifi erkânına müzakere ettirdi. Hemen ekseriyet, bunun bir tuzak olduğunu ifade ile, gitmesinin doğru olamayacağı kanaatinde bulundular. Fakat, yekten reddetmek de tehlikeli göründüğünden, Amasya-Osmancık yoluyla hareket eden şehzade, önce İsfendiyar Bey'in yeğeni Kara Yahya'nın hücumuna uğradıysa da, onu mağlûp etti. Kafile, Mürted Ovası'na indiğinde, Savcıoğlu denen Ali Bey adındaki Tatar beyinin hücum edeceği haberi alındı; bu suretle Timur'a olan itimadını kaybeden Mehmed Çelebi, gitmekten vazgeçerek, Sofu İmâdeddin Bayezid Çelebi'yi Timur'un elçisine koşarak karargâhına yolladı ve kendisi varamadığından dolayı özür diledi. Bu arada, Timur'un Kütahya'dan Aydın'a hareket ettiğini ve babası I. Bayezid'in sağ olarak yanında bulunduğunu öğrendi. Timur, ordusuyla Ege bölgesindeyken, Mehmed Çelebi, Amasya ve Tokat taraflarında başkaldırmış bulunan birtakım zorbaları da mağlûp ederek şöhretini büsbütün artırdı. Meselâ, Samsun Emîri Kubatoğlu Alâaddin Ali Bey'in Niksar'ı kuşattığını haber alarak üzerine hücum etmiş ve asiyi Köprü Emîri Taşanoğlu Ali Bey'in yanına kaçmaya mecbur etmişti. Kazova taraflarında dolaşan ve mühim bir kuvvete sahip bulunan İnaloğlu'nun halka dehşet verdiğini, onun korkusundan birçok kişinin dağlara sığındığını haber alan genç şehzade önce bir hayli telâşlandıysa da, ümerâsı meseleyi sükûnetle mütalâa ettiler; bu Türkmen beyine elçi yollanarak çekilip gitmesi bildirildi. Eğer bir netice alınamazsa o zaman harp edilecekti. İnaloğlu, çocuk telâkki ettiği Mehmed Çelebi'ye verdiği cevapta, buraları terk etmesi lâzım gelenin kendisi olduğunu bildirdi. Bunun üzerine, Kazova'ya yapılan bir baskınla bu kuvvetli düşman dahi bozguna uğratıldı ve yirmi bin "göçebe Türkmen evleri" yağma olundu. Sekiz yüz Türkmen hanesinin beyi olan Gözleroğlu adında biri de, Karahisar'ı sardığı sırada bastırılarak perişan edildi. Mehmed Çelebi, Tokat'ta bulunduğu esnada, Köpekoğlu denen Türkmen beyinin "göçer evleri" ile Kazova'ya konarak kendisinin Timur tarafından bey sıfatıyla yollandığını ve Mehmed Çelebi'yi

69 Neşrî, *age*, I, s. 366.

buralardan çıkarmak istediğini yayması üzerine, şehzadenin kuvvetleri onu Kazova'da yakalayıp perişan etti. Yağma olunan Türkmenler dağıldılar. Sivas şehrinde de, Mezid adında biri, başına bir sürü kalabalık toplayıp "Sultan Mescidi"ni kendine sığınak yapmış ve etrafa musallat olmuştu. Ahalinin şikâyeti üzerine, Mehmed Çelebi, has kulu ve güvenilir adamı olan, vezirlik vazifesini gördürdüğü Bayezid Paşa'yı asinin üzerine yolladı. Camide sıkıştırılan Mezid Bey, yakalanarak şehzadeye getirildiğinde affolundu ve "timarlar ve haslar" verilerek, Sivas'ın yaralarını sarmak üzere oraya vali tayin edildi.[70] Bu muvaffakiyetlerle adı her tarafa yayılan Şehzade Mehmed, Yeşilırmak havzasının hakiki hükümdarı olmuş bulunuyordu.[71]

Bu esnada mühim bir hâdise, Timur Akşehir'e girdiği esnada esir Osmanlı sultanı I. Bayezid'in ölmesi oldu. Rivayete göre, padişah, Timur'a, cesedinin Mehmed Çelebi'ye teslim edilmesini vasiyet etmişti. Bu vazifeyi Germiyanoğlu'na ısmarlayan Timur, Anadolu'da meydana getirdiği karmakarışık vaziyetle Türkiye'yi baş başa bırakarak, başşehri Semerkand'a gitti.[72]

Gerçekten de Timur, Anadolu'yu terk ederken, Bayezid'in cesedi kendisine teslim edilen Musa Çelebi'ye Bursa hükûmetini tevcih etti.[73] Bu hâdise şehzadeler arasındaki taht kavgasını daha çok karıştırıyordu. Ayrıca, göçebelerin ve Bayezid zamanında bertaraf edilen feodal beylerin, Timur'dan yüz bularak tekrar ortaya çıkmaları memleketi ihtilâl içinde bıraktığı gibi, Tatar orduları Anadolu'da bulundukları esnada yağmaya uğramaktan veya öldürülmekten korkan zengin Anadolu halkının mühim bir kısmı Rumeli'ye hicret etmekle, karşı yakanın etnik ve sosyal durumunu Türkler lehine olarak sağlamlaştırdığından ve orada da kuvvetli hiyerarşik tabakalar teşekkül ettiğinden dolayı, Edirne'de bulunan Süleyman Çelebi, Anadolusuz da olsa, Balkan yarımadasının kendi başına bir Türk devleti teşkil edecek hale gelmesine dayanarak, babasının tahtında kuvvetle tutundu. Hattâ, Anadolu'nun bazı yerleri onun hâkimiyetini tanıyordu. Fakat, bu karışık devirde hükûmetin ana memlekette bulunması zarurî olduğundan, Anadolu'nun siyasî nüfuzu ağır basmak kudretindeydi ve öyle oldu. Şimdi, Türkiye'nin yeniden kuruluşu ile ilgili hâdiseleri incelerken, bunu daha iyi anlamış olacağız.

70 Neşrî, *age*, I, s. 400 ve 402; Müneccimbaşı, *age*, III, s. 329.
71 Neşrî, *age*, I, s. 378-392; Müneccimbaşı, *age*, III, s. 328-329.
72 Neşrî, *age*, I, s. 406-412; Müneccimbaşı, *age*, III, s. 327.
73 Müneccimbaşı, *age*, III, s. 313-314.

c. Ankara felâketinden sonra siyasî ve içtimaî düzenin yeniden kurulması

1402 Ankara bozgununda iki şehzadesiyle I. Bayezid'in esir düştüklerini, buna mukabil, Süleyman Çelebi'nin vezir ve bazı hükûmet erkânı ile Bursa'ya kaçtığını ve orada tahta cülûs ettiğini, İsa Çelebi'nin de Karesi'ye yerleştiğini, bunların ikisinden de yaşı küçük olan Mehmed Çelebi'nin ise, Tokat'a çekildiğini ve orada mühim muvaffakiyetler elde ederek Osmanlı otoritesini Yeşilırmak havzasında tekrar kurduğunu söylemiştik. Timur'un torunlarından Sultan Mehmed bin Cihangir, Tatar beylerinden Şeyh Nureddin ile birlikte Bursa üzerine yürüyünce, yeni padişah hükûmetini alarak Edirne'ye göçtü ve bir daha dönmemek üzere orada yerleşti. Böylece, artık Türkiye'nin daimî başşehri Edirne olmuştu.[74] Timur kuvvetleri Ege çevresindeyken, ne yaptığını pek bilemediğimiz İsa Çelebi, büyük bir ihtimalle, Edirne hükümdarı ve büyük şehzade Süleyman Çelebi tarafından Tatar yağmasının son bulmasını müteakip, Bursa valiliğine tayin edilmiş olarak bu bedbaht şehre geldi. Süleyman, bu hareketiyle, herhalde Yeşilırmak havzasında büyük bir nüfuz kurmaya muvaffak olan ve kendi dairesinden saydığı Gerede tarafının dahi asayiş ve düzenini kuran Mehmed Çelebi'nin bu yoldan hâkimiyetini Bursa'ya kadar uzatmasını ve bu suretle kendisinden daha kuvvetli hale gelmesini engellemek istemiş olmalıdır. Fakat, Timur'dan kurtulan ve kendisine Bursa tevcih edilmiş olan Musa Çelebi, bu hakkına dayanarak, İsa'yı Bursa'dan attı; Timur'un hükmü gereğince tahta cülûs etti. İsa Çelebi, bu vaziyette, Ege'deki Türk beyliklerinden birisine sığındı.[75]

74 Süleyman Çelebi'nin meşrû bir hükümdar olduğuna dair: Mükremin Halil, "Milli Tarihimize Dair Eski bir Vesika", *TTEM*, No: 2 (79) (Mart 1924) s. 93.

75 Neşrî (Taeschner yayımı, s. 114-115) hâdiseyi farklı anlatıyor: Timur Erzincan'a hareket edince, Ankara'da oturmakta olan Anadolu Beylerbeyi "Emîr Yakub" (herhalde Süleyman'dan yüz çevirip) Gerede dağlık bölgesinde bulunan Mehmed Çelebi'ye varıyor ve onun serleşkerliğini kabul ediyor. İki kardeş Bursa üzerine yürüdükleri esnada Mehmed Çelebi, Yakub Bey'in dayısı bulunan Karesi Şubaşısı İne Bey'den faydalanmayı teklif ediyor ve Yakub Bey uygun bulunuyor. Bursa'da bulunan İsa Çelebi'nin askerlerince yolları kesilmesine rağmen, başşehre girmeksizin Ulubad'a iniyorlar. Burada iki şehzade çarpışacaklarken, İne Bey'in tavsiyesiyle Mehmed Çelebi, İsa'ya anlaşma teklif etti: Buna göre, "Bursa ve ondan yukarusu" (yani Yeşilırmak'a kadar olan eski Dânişmendiye Vilâyeti) kendisine kalıyor (Amasya başşehri burada olduğundan Mehmed Çelebi asıl padişah demekti), buna mukabil, "aşağısı, ki Aydın ve Saruhan ve Germiyan ve... de Karaman İli beyle (yani Karamanoğulları da tasfiye edilmekte olduklarına göre, bütün eski Yunan-Konya Vilâyeti) İsa Bey'in" olmak üzere mektup yazdı. Yaşça büyük olan İsa, bu şekilde küçük kardeşinin hükümdarlığı kendisine ayırmasını kabul etmedi, yapılan harpte İsa bozguna uğrayarak İstanbul'a sığındı; Mehmed Çelebi ise Bursa'ya dönerek resmen cülûs etti.
Neşrî'nin, Türk Tarih Kurumu'nca basılan metninde aynı hikâye farklı anlatılıyor: Çelebi Mehmed, Timur gider gitmez, Bursa'ya gelip tahta çıkmış, Germiyanoğlu'ndan babasının cesedini ve kardeşi Musa'yı istemiş, bütün beylikler itaatlerini arz etmişler, o, yazı geçirmek üzere Niksar'a gittiğinde, Süleyman Çelebi, İsa Çelebi'yi acele olarak Bursa'ya yolladı. Halk kendisini kabul etmeyince, bu şehzade şehri yaktı, Mehmed Çelebi'nin yetişmesi üzerine İsa, İsfendiyar'a sığındı. Ankara'ya hücumu üzerine bir de Gerede önlerinde yenilerek İsfendiyar'a kaçtı. Mehmed, Karamanoğlu'nun elçisini kabul ettiği ve Dulkadiroğlu'nun kızıyla evlendiği sırada, İsa bir daha

Bursa'ya yerleşen İsa Çelebi'nin oradan atılması üzerine Anadolu'ya geçen Süleyman Çelebi, bu şehri Musa Çelebi'den geri almaya muvaffak oldu. Mağlûp şehzade Karaman iline kaçtı.[76] Vekayinamelerin ifadelerine göre, Süleyman Çelebi cülûs ettiği zaman, meşruiyeti kardeşleri tarafından da kabul olunmuş ve bilhassa yerleştiği bölgenin ehemmiyeti icabı, bütün Anadolu'ya hâkim görünen Mehmed Çelebi bunu resmen ifade ettiğinden başka, karşılıklı hediyeler yollanmıştı.[77] Fakat, Musa'nın Bursa'da görünmesi ve İsa'yı oradan sürüp çıkarması işleri karıştırdı.[78] Çünkü, yeni şehzadenin herhalde Timur'dan aldığı salâhiyetle başıboş hükümdarlık iddia etmesi Süleyman'ı harekete getirmiş ve hemen Anadolu'ya geçerek vaziyete hâkim olmasını icap ettirmişti. Tam bu sırada Mehmed Çelebi'nin de işe karışması anlatıyor ki, Yeşilırmak hâkimi dahi, Süleyman'ın İsa'yı himaye etmesine mukabil, kendisi de Musa'yı desteklemekteydi.[79] Bu suretle hükümdarlığa hakiki namzet olan iki şehzade karşılaşmış bulunuyorlardı.

Musa Çelebi'nin kaçması üzerine, Bursa'yı işgal etmiş bulunan Süleyman Çelebi, Karamanoğlu'ndan, oraya sığınmış bulunan Musa'yı tutuklu bulundurmasını istemiş, rivayete göre, söz de almıştı. Bu vaziyette, Musa Çelebi'yi, Karaman'dan kaçarak İsfendiyar Bey'e iltica etmiş görmekteyiz.[80] Buna kızdığı anlaşılan Süleyman, hemen Bursa'ya geçerek Candaroğulları Beyliği üzerine yürümüş ve fakat belki de Mehmed Çelebi'den çekinerek Göynük'ten daha öteye geçememişti. İşte bu esnada, anlaşıldığına göre, asıl meşrû sayılan Edirne hükûmetini arkadan vurmak ve Süleyman Çelebi'yi devirmek için, Musa Çelebi Sinop'tan deniz yoluyla derhal Eflâk sahillerine geçerek Edirne üzerine yü-

Bursa'ya saldırdı ise de, yeni bir bozgunla İzmiroğlu'na kaçtı. Ege yöresi beylikleri ona yardım etmekle beraber, Mehmed Çelebi müttefikleri yendi; şehzade bu defa Karaman'a sığındı ve bir daha görünmedi, Mehmed Çelebi de bu vesileyle Timur'un ihya ettiği Beylikleri yeniden tasfiye etmiş oldu.

76 British Museum, *age*, vr. 71b-74a; Oruç Bey, İsa'yı Bursa'dan atanın Musa olduğunu ve bu şehzadenin başşehirde cülûs da ettiğini, bunun üzerine Süleyman'ın Anadolu'ya geçip, kendisini Karaman'a kaçmaya mecbur ettiğini söylüyor: *age*, s. 38; Neşrî, herhalde yanlış olarak, İsa'nın Bursa'dan Musa tarafından değil, Süleyman tarafından kovulduğunu kaydediyor: *age*, I, s. 364.

77 British Museum, *age*, vr. 71a-74b.

78 British Museum yazmasının ifadesine göre, Musa, İsa'yı Karesi'de yenmişti ve kendisini Rumeli'ye geçiren de Süleyman'ın veziri olan meşhur Ali Paşa idi: Bk. vr. 74b-74a.

79 Hoca Sadeddin'e uyan Müneccimbaşı, Musa'yı Rumeli'ye geçirenin Mehmed Çelebi olduğunu, mamafih, Süleyman Çelebi'den çekinen İsfendiyar'ın kendi sahillerinden Musa'nın karşıya geçmesine müsaade etmediğini, bu vaziyette şehzadenin Karaman'a döndüğünü, sonra kendisini Eflâk beyi Mirçe'nin davet ettiğini, İsfendiyar'dan gemiye bu davet üzerine bindiğini söylüyor: C. III, s. 319-322.

80 Neşrî'ye göre (Taeschner yayımı), İsfendiyaroğlu'nun tereddüdü üzerine Musa Karaman'a dönünce, Rumeli akıncılarından bizar kalan Eflâk Beyi Mirçe, Karaman'a elçi yollayıp Musa'yı istemiş, bu elçinin gelmesinden sonra İsfendiyaroğlu Musa'ya geçit müsaadesi vermişti: s. 123-129.

rümüş, Rumeli tavcıları (yani, akıncılar) kendisini hararetle karşılamışlardı.[81] Tabiî bunu duyan Süleyman Çelebi hemen Edirne'ye dönmek zorunda kalınca, Anadolu'da beylerbeyi olarak Yakub Bey'i bıraktı.[82] Halbuki, bu şahıs Mehmed Çelebi'nin eski adamlarından olmakla, hemen ona katıldı ve böylece bu şehzadenin nüfuzu Ankara üzerinden Bursa'ya kadar yayıldı.[83]

Musa'nın Rumeli'deki hareketini önlemek üzere, Bizans'tan geçen ve orada bir de antlaşma yaparak imparatora bir kısım yerleri geri vermeye razı olan Süleyman, Musa ile ilk karşılaşmasında beylerden bazılarını elde ederek galip geldi. Beri taraftan, Mehmed Çelebi, Ankara'ya gelerek Süleyman Çelebi'nin beylerbeyi olduğu halde kendisine dönmüş bulunduğunu söylediğimiz Yakub Bey tarafından karşılandı; İnaloğlu, Köpekoğlu, hep elini öptüler. Genç şehzade yoluna devamla, Bursa'ya uğradıktan sonra Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Germiyan vilâyetlerini dolaşarak, bilhassa İzmiroğlu Cüneyd Bey'i mağlûp etti. Gerçekten de, Mehmed Çelebi, evvelce, kardeşi İsa Çelebi ile uğraşırken Cüneyd Bey, Aydın ve Ayasluğ'u alarak Saruhan'a el istemiş ve böylece kuvvetli bir beylik kurmak sevdasına kapılmıştı. Şu halde, buraları himaye ettiği anlaşılan Süleyman, kardeşi Musa ile mücadele ederken, kendisini serbest hisseden Mehmed Çelebi, Ege bölgesine gelmekle hâkimiyetini kuvvetlendirmişti; Cüneyd Bey de hutbe ve sikkeye bu şehzadenin adını koymayı kabul ile affolundu. Emre rağmen, Ege seferine gelmeyen Ankara Beylerbeyi Yakub Bey'den şüphe eden genç şehzade, kendisini idam edecekken, vezirlerin ricası üzerine Tokat'ta bulunan meşhur Bedevi Çardağı adlı hapishaneye yolladı.[84] Bu sırada, Rumeli'de Musa Çelebi, Süleyman Çelebi'yle mücadelesine devam ediyordu. Nihayet, sefahatıyla

81 Rivayete göre, tavcıların kendisini hararetle karşılamalarının sebebi, bu şehzadenin babası zamanında "akıncılara" beylik etmiş olmasıydı; tavcılar arasında bu propaganda yapılınca hemen Musa'ya tâbi olmuşlardı: Oruç bin Âdil, *age*, s. 38.

82 Yakub'u beylerbeyi idüp Ankara'da bıraktı"; Ali Paşa da burada öldü: Neşrî (Taeschner), *age*, s. 130. İ.H. Uzunçarşılı, hâdiseyi 1406'da gösteriyor: *Osmanlı Tarihi*, I, s. 179.

83 Neşrî (Taeschner yayımı) hâdiseyi başka türlü anlatıyor: Mehmed, İsa'yı yendikten ve Ege'yi yatıştırıp Bursa'ya döndükten sonra, Süleyman Anadolu'ya geçiyor ve genç şehzade, Ankara'ya çekilmesine rağmen, Süleyman onu takip ediyor. Mehmed, Yakub Bey'i gene Ankara valisi bırakıp uzaklaştığında, bu şehir Edirne sultanına teslim oluyor. Süleyman, daha fazla bir şey yapamadan Bursa'ya dönünce, bu defa Mehmed, Yenişehir önlerinde göründüyse de, Ali Paşa'nın hilesine aldanarak Tokat'a geri gitti. Süleyman Sivrihisar tarafından Karaman topraklarına girdi. Bu sırada Karamanoğlu Aksaray'da Mehmed Çelebi ve Musa ile buluştu: Sonunda şehzade, Mehmed'den yardım isteyerek Rumeli'ye geçmek ve Süleyman'ı arkadan vurmak teklifinde bulundu. Zaferden sonra Musa sadece bey kalacaktı. Bu şartla gittiyse de İsfendiyar'dan yardım göremeden Karaman'a döndü ve Mirçe'nin daveti üzerine gidebildi: *age*, s. 123-129; Müneccimbaşı daha farklı anlatıyor: *age*, III, s. 315-319.

84 Neşrî (Taeschner), *age*, s. 135-136; (Müneccimbaşı, *age*, III, 323-325'teki izaha göre de, Musa'yı yenmek üzere H. 814'te İstanbul Boğazı'ndan geçen Mehmed bozguna uğrayıp dönüyor ve Anadolu'daki İzmiroğlu Cüneyd ve Ankara Valisi Yakub Bey işlerini hallettikten sonra, Dulkadiroğlu ile birlikte ikinci defa Musa'ya hücum ediyor).

çok aleyhtar kazanan Süleyman Çelebi, bir gün gaflet içinde eğlenirken Edirne ricalinden başlıcalarının Musa'ya katılmaları üzerine firar ile İstanbul yolunu tuttuğu sırada köylüler tarafından öldürüldü.[85]

Böylece, takriben dokuz yıl hükümdarlık yapmış olan Süleyman ortadan kaldırıldıktan sonra, Rumeli beyleri ve devlet ricali Musa'yı tahta çıkardılar; sikke kestiren ve hutbeyi nâmına okutan yeni hükümdar, bu hareketiyle Mehmed Çelebi'ye evvelce vermiş olduğu sözü unutmuş oluyordu. Halbuki, bütün Anadolu'ya hâkim olan ve kendisini devletin yegâne sultanı sayan, yaşça da Musa'dan büyük olan Mehmed'in bu vaziyette hareketsiz kalmasına imkân yoktu. Musa'nın, Edirne tahtına geçtikten sonra takip etmeye başladığı yanlış siyaset de Mehmed Çelebi'nin işine yaramıştı. Çünkü, o, daha ilk hamlede, Süleyman ile mücadelesi sırasında rakibine yardım etmiş veya kendisine zorluk çıkarmış beylerden, hattâ etraf hükümdarlarından intikam almaya kalktı. İstanbul'u kuşatarak imparatoru sıkıştırdı. Sırp kralının topraklarına hücum etti. Hıristiyan beylerini de haraç için tazyik ediyordu. Veziri Kör Melikşah'ı bu vazifeyle İstanbul'a gönderdiğinde, bu şahıs Mehmed Çelebi'ye döndü. Bursa ile İstanbul, Gebze Kadısı Fazlullah'ın aracılığıyla ittifak ettiler. Mehmed Çelebi, İstanbul Boğazı'ndan Rumeli'ye geçti. Ancak, bazı yanlış hareketleri yüzünden bozguna uğrayarak Anadolu'ya dönmek zorunda kaldı. Hâlâ bütün ocak halkı (kapıoğlanları) ve vezirler, Musa Çelebi'nin yanında bulunmakta ve erkân itibariyle Osmanlı hükûmeti Edirne tarafından temsil olunmaktaydı.[86] Musa Çelebi'nin Rumeli büyükleri hakkındaki şiddetli hareketleri devam ediyor ve bu muamelesi nüfuzlu kimseleri hep aleyhine çeviriyordu. Bu vaziyette, Mehmed Çelebi, Rumeli'ye geçmek üzere yeniden hazırlığa başladı. Ankara'ya kadar giderek, Dulkadiroğlu'ndan ve İsfendiyar'dan dahi yardım almak suretiyle teşkil ettiği kuvvetli bir orduyu yeniden Rumeli'ye sevk etti. Rumeli ricali hep Mehmed Çelebi tarafına katılmışlar, hattâ Mihaloğlu da, beylerbeyi olması hasebiyle, oğlunu göndermişti. Bu defa, Edirne üzerine yürüyen Mehmed Çelebi, yanında mahdut kuvvetler kalan (bunlar daha ziyade kapıkullarıydı) Musa Çelebi'yi mağlûp ederek kaçırdı. Edirne halkı, yeni padişahtan özür dileyerek harbin sonunu bekleyeceklerini, kim galip gelirse onu hükümdar sıfatıyla içeri alacaklarını ifadeyle, şehrin kapılarını açmadılar. Mehmed Çelebi mazeretlerini doğru bularak şehri zorlamadı ve Musa'yı takiben Zara Ovası'na vardı. Musa'ya sadık beylerden İzmiroğlu, Ham-

85 Neşrî (Taeschner), Süleyman'ı Musa'nın adamlarının öldürmüş olduklarını kaydediyor: s. 131-133; Mehmed Ârif Paşa'ya göre de, bu hâdise H. 813'te geçmiştir. Mükrimin Halil, a.g.m. *TTEM*, No. 2 (79), s. 93.

86 Neşrî (Taeschner), *age*, s. 133-134; Müneccimbaşı, *age*, III, s. 323-325.

za Bey ve Paşa Yiğit bulunuyorlardı. Musa kuvvetleri Filibe tarafında geçtiklerinde, Mehmed'in kuvvetleri takip ettiler. Mihaloğlu, İzmiroğlu'nu ve Paşa Yiğit'i mağlûp etti. Nihayet, gene bir müddet sonra, Burak Bey, Paşa Yiğit ve Sinan Bey de Mehmed Çelebi'ye dönmüşler, İzmiroğlu, Evranosoğlu onları takip etmişlerdi. Musa'nın yanında ancak yedi bin kapıkulu kalmıştı. Ankara askerlerine kumanda eden Bayezid Paşa, Musa'yı tanıyarak tutmalarını emreylediyse de, şehzade kaçmaya muvaffak oldu. Artık kendisini bağlılıkla takip edenler, yalnız akıncılardı. Nihayet, son karşılaşmada mağlûp olan Musa Çelebi, Bayezid Paşa ile Burak Bey ve Mihaloğlu taraflarından yakalandı; Baltaoğlu, şehzadeyi boğdu; böylece, bu en genç Osmanlı şehzadesinin üç yıllık hükümdarlığı sona erdi.[87]

Bu hâdiseyle, Ankara felâketinin sebep olduğu Fetret Devri son buluyor ve Osmanlı ailesi yeni bir kuvvetle Türkiye'yi siyasî birliğine kavuşturmuş oluyordu. Şehzadeler birbirleriyle bu kadar uğraşmalarına rağmen, Timur'un eski mülklerini iade ettiği Anadolu beyleri hükûmetçiklerini bir türlü canlandıramamışlar, hattâ Bursa'ya hâkim olan şehzade kim olursa, onun tâbiiyetini kabul etmeye mecbur olmuşlardı. Böylece, Mehmed Çelebi, daha kardeşlerini ortadan kaldırmadan evvel bütün Anadolu'nun fiilî hükümdarı bulunuyor, Karamanoğlu gibi nispeten kuvvetli ve aynı zamanda uzun bir geleneğe sahip bir beyi bile nüfuzu altında tutuyordu. Dulkadiroğlu'nun dahi kendisine yardıma geldiğini görüyoruz. Burada önemle kaydedilecek nokta, bütün siyasî anarşiye rağmen, Bursa-Ankara-Amasya-Tokat hattı etrafının, hiç sarsılmadan, bütün Fetret devamınca siyasî birliği muhafaza etmesi ve Çelebi Sultan Mehmed'i sadakatle desteklemesidir. Bu suretle, Süleyman Çelebi'nin birkaç defa Bursa'ya gelerek, Ankara'ya kadar çıkıp, buralara hükümdarlığını tanıtmak istemesi hep zoraki kalmış, ne İsfendiyar ve ne de Karamanoğlu yukarıda tavsif ettiğimiz siyasî birlik çevresinden arazi koparmaya teşebbüs bile etmemişlerdi. Ancak, vekayinamelerin kaydına göre, Mehmed Çelebi Rumeli'de son defa Musa Çelebi'yi tasfiye etmeye uğraşırken, Karamanoğlu Bursa'ya kadar gelmiş ve şehri muhasara ile, mahalleleri ateşe vermişti. Fakat, Mehmed Çelebi'nin zaferini müjdeler gibi, Musa Çelebi'nin tabutu uzaktan görününce, Karaman orduları şehre hücumdan vazgeçip acele olarak kaçmışlardı.[88]

Çelebi Mehmed'in Musa işinden sonra uğraştığı diğer bir mesele de, Süleyman Çelebi'nin şehzadesi olup, Bizans'ta bulunurken, Musa Çelebi'nin İstanbul'a taarruzu esnasında imparatorca serbest bırakılan Orhan Çelebi olmuştur. Akıncılar, evvelce Musa'ya yaptıkları gibi, Orhan'a dahi yardım vaat edip etrafına

87 Neşrî (Taeschner), *age,* s. 137-140.
88 British Museum, *age*, vr. 80-81.

toplandılar. Eflâk tarafına geçip gitmek isteyen şehzade, bu vaade kapıldı ve kalabalık bir maiyetle Edirne üzerine yürümeye hazırlanırken hükûmet kuvvetleri, asi akıncıları dağıtıp Orhan'ı yakaladılar. Mehmed Çelebi, bu şehzadenin gözlerine mil çektirmek suretiyle kör ettirdikten sonra, Bursa'ya yolladı. Böylece bu gaile de ortadan kalktı.[89]

Bu arada, bilhassa Musa Çelebi'nin mağlûp edilmesinden sonra, Mehmed Çelebi'nin bazı tedbirler aldığını, ricalden, Musa'yı destekleyip de kendisine husumet gösterenlerin derece derece cezalandırdığını görüyoruz. Meselâ, Mihaloğlu Mehmed Bey'i, Tokat'taki hapishane Bedevi Çardağı'na göndermiş ve Musa'nın kadıaskeri olan Şeyh Bedreddin'i de, bin akçe ulûfe ile İznik'te göz hapsine aldırmıştı. Böylece, artık taht ihtilâfını ve hükûmet nizamını yoluna koyan Mehmed Çelebi, Edirne'de meşgul bulunduğu sırada, Bursa'yı kuşatarak şehrin dış mahallelerini yakmış olduğunu söylediğimiz Karamanoğlu'nu tedibe karar verdi. Vaktiyle İsa Çelebi ile Bursa etrafında uğraşırken ona yardım eden Ege beylerini nasıl cezalandırdıysa, bir aynını da bu son mütecavize yapacaktı. İsa hâdisesi kapandığından beri sadakatlerini muhafaza eden Ege yöresi beylerini ve İsfendiyar'ı askerî yardıma davet ederek kuvvetli bir orduyla Karaman üzerine yürüdü. Akşehir halkı kendi arzularıyla teslim oldular. Konya Ovası'nda yapılan harpte Karamanoğlu Mehmed Bey'le büyük oğlu Mustafa Çelebi esir düştü. Mamafih padişah kendilerini affetti. Yapılan anlaşmada, Karamanoğlu, Akşehir, Kırşehir, Beyşehir, Sivrihisar ve Niğde'yi Osmanlılara terke razı oldu.[90] Bu anlaşma ile Karaman Beyliği'nin doğusundan elde edilen toprakların Anadolu siyasî birliğini temin etmesi bakımından Osmanlılar için ne kadar önemli olduğu meydandadır. Çünkü, artık Karaman Beyliği toprakları her tarafından çevrilmiş, Dulkadiroğulları'yla hududu kalmamış bulunuyordu. Yalnız Gülek Boğazı ve İçel taraflarından Çukurova cihetine açık olan beylik, Mısır'ın himayesini buradan görecekti. Bir de kıyı tarafı tabiî hariçle her türlü temasa imkân veriyordu.

Türkiye'nin bütün tarihi boyunca, bu gibi siyasî buhran zamanlarında, birtakım sergerdelerin şurada burada toplanarak, köy, kasaba ve şehirleri talan ettikleri, hattâ ahalinin evlerine tecavüzde bulundukları hemen her zaman görülmüştür. Ayrıca, göçebeler de, anarşiden pay çıkarmak için, beylerinin etrafında silâhlı kuvvetler teşkil ederek, güçleri nisbetinde etrafa taarruz etmekteydiler. Zaten siyasî buhranların neticede yeni bir sağlam rejime dönüşmesinde bu ölçüsüz ve başıboş hareketlerin rolü büyüktür. Çünkü ahali, ister istemez bunlardan bıkarak meşrû hükümdara yardım ve hiç olmazsa zorluk çıkarmamak

89 Neşrî (Taechner), *age,* 142; Müneccimbaşı, *age,* III, s. 330-331.
90 British Museum, *age,* vr. 80a-81a.

için çalışmışlardır. Ankara felâketinden I. Mehmed'in vaziyete hâkim olduğu zamana kadar süren on yılı aşkın Fetret Devri'nde, bu bakımdan Anadolu'nun çok büyük sıkıntılar geçirdiği muhakkaktır. Fakat, bunları birer vaka olarak kronolojik surette anlatmak ve hele halkın hayatında yarattıkları tesirleri tesbit etmek mümkün değildir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki, hem Timur'un ölçüsüz yağmaları ve hem de cemiyetin kendi içinde meydana gelen soygunları ve çapulcu hedefli karışıklıklar, Osmanlıların taht mücadelesi, Anadolu Beyliklerinin karşılıklı çekişmeleri gibi olayların sosyal düzeni bozduğu, hattâ içtimaî sefaleti çok artırdığı muhakkaktır. Böyle hallerde mühim ölçüde göçlerin vukua gelmesi, kazalar, vilâyetler arasında bir taraftan diğerine nüfus hareketlerinin cereyan etmiş olması tabiîdir ve Anadolu'nun şu on yıllık hayatında bunlar bol bol olmuştur. Moğolların Anadolu'yu istilâsıyla başlayan ve yarım asır süren siyasî ve içtimaî karışıklıklarda nasıl "iç-eller"in halkı için uçlar bir sığınma yeri olarak sakin bir mıntıka teşkil ediyor idiyse, bu devirde de aynı vazifeyi Rumeli görmüş ve Anadolu'dan bir hayli halk o tarafa geçmiştir ki, ayrıca tetkik edeceğiz.

Şimdi, yukarıda geçen sefalet ve huzursuzlukların bir neticesi olmak üzere, taht kavgaları veya Beyliklerin başlarında bulunan hanedanların siyasî ihtiraslarından doğma vakalar dışında, tamamıyla halk kitlelerinin içinde çıkan bir hâdiseyi, Şeyh Bedreddin tarafından çıkarılan dinî-tarikat karakterli isyanı söz konusu edelim:

Şeyh Bedreddin kimdir ve nasıl bir şahsiyete malik bulunuyordu, bu hususta bir hayli tetkikler mevcut olmakla beraber,[91] bu bizim konumuz dışında kalıyor. Fakat Aydın, Karaburun, Saruhan taraflarında ve Rumeli'de çıkarmaya muvaffak olduğu isyan bizim için büyük bir önem taşır. Çünkü, eskiden beri hepsi de hak telâkki olunan dört mezhebin, yani Hanefî, Malikî, Şafiî ve Hanbelîliğin tarif ve tayin ettikleri din anlayışını yıkma ve İslâmiyete, belki de menşeinde hiç olmayan bir mânâ verme gayretleri yeni değildi. Pek çok mutasavvıf, içinde bulundukları sosyal muhitlerin kültür seviyesine, hayat şartlarına, örf ve geleneklerine göre farklı din anlayışları çıkarmaktaydılar. Sözünü ettiğimiz dört mezhebin mümessili dört imam tarafından tesbit olunan esaslar dairesinde, değişmez kaideler içine alınan Sünnîlik, uzun yıllar zarfında medreselerde tedris oluna oluna âdeta şehir topluluklarının din görüşlerini tamamıyla kendi içinde mıhlamış bulunuyordu. İslâm devletlerinde, medrese denince, sadece ahiretle uğraşan din adamlarını yetiştiren bir müessese değil, devletin ihtiyacı olan bürokrasi sınıfını da hazırlayan bir mektep anlaşılması icap ettiğinden, siyasî

91 Bk. M. Şerefeddin Yaltkaya, "Bedreddin Simavî", *İA*, II.

bir İslâm cemiyetinde amel olunan mezhebin, bu medreselerde hâkim olan dört mezhepten başka olacağı çok güç bir ihtimaldi. Onun için, hükûmet nüfuzunu şehirli-medreseli birliğine dayayan devletlerde din anlayışının Sünnîlikten başka türlü olmasına imkân yoktu. Anadolu Türk cemiyetini mazinin böyle bir gelişmesi içinde mütalâa edersek, Büyük Selçuklularda, Anadolu Selçuklularında ve nihayet Osmanlılarda, medreselilerin bürokrasiye hâkim olmaları sayesinde, siyasî iktidarın dahi onların nüfuzunda devam ettiğini görürüz.

Anadolu Türklerin vatanı olduğundan beri, devletin siyasî görüşüne ve her türlü dînî-içtimaî prensiplerine mutlak surette şehir topluluklarının istikamet verdiği tarihî bir hakikattir, Türkiye'nin siyasî tarihinde devlet yönetimine esaslı surette tesir eden aşiret reislerine tesadüf etmiyoruz. Göçebe Türkmen kitlelerinin uçlarda veya orduda hizmetleri bile bir aşiret topluluğu şeklinde değil, muayyen ücret ve menfaatler mukabilinde fert fert yapılagelmekteydi. Şu halde, mevcudiyetleri ihmal edilemeyecek miktarda olan göçebelere siyasî bakımdan büyük bir yer ayrılamaz. Köy, kasaba ve şehirlerden ibaret yerleşik hayatın ise, devlette nasıl bir hiyerarşiye tâbi olduğu malûmdur. Onun için, idaresi kuvvetli bir şehir topluluğunun elinde bulunan Anadolu Türk devletinin Müslümanlıkta Sünnîlik esaslarına sımsıkı bağlı olacağı tabiîydi.

Belirli büyük şeyhlerin uzun gayretlerle elde ettikleri felsefî görüşleri ve geniş din bilgileri müstesna, Şiîlik-Kızılbaşlık, din anlayışını ve İslâm prensibini, büyük emekler ve geniş bilgiler ocağı demek olan medrese müessesesinin aksine olarak, basitliğe naklediyordu. Çoğu çoban olan Türkmen göçebe halkın tâ Şamanlıktan sahip olduğu birtakım âdetlerin İslâm dininin de kaideleri olarak ifadesi elbette bu göçebe unsuru fethedecekti. Anadolu'da görülen tarikat faaliyetlerini ve ara sıra büyük isyanlar şeklinde devlete, yani şehirli-medreseli siyasî nizamına karşı vukua gelen ayaklanmaları gözden geçirdiğimiz zaman, bunu daha iyi anlarız. Tarikat faaliyetlerinin şehirlerde, şehirli ruhunda ayrı ve köylü-göçebe Türkmen ruhunda ayrı tesirler yaptığını ve bu suretle, bu muhitlerde farklı şekillere büründüğünü görmemek mümkün değildir. Bu bakımdan, Mevlevîlik ile Bektaşîlik bize gayet iyi iki örnek veriyor.

Şeyh Bedreddin'in meşhur isyanı kendi siyasî-dinî düşüncelerinin ne derece ifadesidir, kâfi açıklıkla bilinmiyor. Fakat, hâdisenin çıktığı ve yayıldığı sahalara bakarak, bir hüküm vermek mümkündür. Şeyh Bedreddin nâmına ilk büyük ayaklanmanın Karaburun ve Aydın taraflarında görülmesi, bunun üzerine, şeyhin Anadolu'da herhangi bir tarafta değil de, Rumeli tarafında Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinde harekete geçmesi ve başına bazı akıncı, timarlı sipahi ve medrese talebesinin dahi toplanması bize şunu anlatıyor ki, bu isyan, Orta Ana-

dolu, Yeşilırmak çevrelerinden Eskişehir ve Bursa taraflarına kadar faaliyetlerine ve tekkelerine rastladığımız Babâîlik-Bâtınîlik tarikatları içinde bir hareket değildi. Çünkü, babalar ve abdallar içinde devlet ricalinin ve hükümdarların himayelerini ve lütuflarını görenler, bu yol ile tekkelerine ve şahıslarına para, eşya, mülk tahsis ettirmek suretiyle geniş menfaat sağlayanlar eksik olmasa bile, herhalde Şeyh Bedreddin tarzında, devlet kadrolarına girerek, kadıaskerlik gibi mühim vazifelerde bulunanlar pek yoktu. Binaenaleyh, şeyhin İslâm tasavvufu yoluyla muayyen bir dünya görüşü halinde orijinal bir siyasî-dinî prensip meydana getirdiği malûm olduğuna göre, buna dayanarak hazırladığı hareketinde, Osmanlı siyasî nizamının kendisine bir nevi laboratuvar vazifesi gördüğü aşikârdır. Daha Orhan Bey zamanında, imaretler tesis olunmasından ve ulemâ ile şeyhlere pek ziyade hürmet gösterilmesinden dolayı, yeni fethedilen Marmara sahasına doğudan pek çok derviş gelerek tekkeler tesis etmişler ve "cihet"ler elde etmişlerdi. Fakat, Bâtınîliğin mahiyeti icabı, bunlar derhal halk arasında propagandalara girişip içten içe birtakım fesat hareketlerin tertibine çalışmaktan kendilerini alamadılar. Böylece, Bursa-İznik ve sair muhitlerde; siyasî ve içtimaî düzen bir tehlikeye maruz kaldı. Sultan Orhan "ışıklar" denen bütün abdalları yakalatarak şuraya buraya sürdürdü. Kemalpaşazade'nin ifadesine göre, İnegöl civarında tekkesi olan "Geyikli Baba", Turgut Alp adındaki gazinin (İnegöl'e timar üzere sahipti) dürüstlüğüne şahitliği sayesinde kendisini kurtardı ve hattâ yeniden ödüllendirildi.[92] Anlaşılıyor ki, vaktiyle Selçuklular devrinde tehlikeli isyanlarını gördüğümüz Bâtınîler, Osmanlı rejiminin daha başladığı sıralarda, yeni fetholunan yerlere dahi yayılarak, aynı hareketi tekrarlamak istemişlerdi. Fakat, ilk Osmanlı Bâtınîleri dahi devlet kadrolarında vazife sahibi değillerdi. Dindar görünen ve yalnız ahiret işleriyle meşgul gibi hareket eden bu zaman dervişleri, padişahtan ve ricalden herhalde ziyadesiyle yardım görüyorlardı. Diğer taraftan, Selçuklular devrinden beri ileri gelen bütün zenginlerin, bu arada devlet ricalinin ve bizzat sultanın birer tarikat şeyhine intisapları bulunması hali, tabiî ve sevap sayılıyordu. Anlaşılıyor ki, bu hal Osmanlıların kuruluş devrinde de mevcuttu ve bu iltifatlar sırf kendilerine herkesin büyük itibar gösterdiği şeyhleri memnun etmek suretiyle, bu sayede umumî bir teveccüh kazanmayı hedef tutuyordu. Epeyden beri İznik ve Bursa kadılığı yapmakta olan Çandarlı Kara Halil, Kemalpaşazade'nin kaydına göre, tarikat ehlinden olarak Abdülkadir Geylânî silsilesinden Mudurnu'daki tekkesinde sakin ve umumun pek ziyade sevgisine mazhar olmuş "Şeyh Fahreddin Efendi" adında birisinin müridi bulunuyordu.

92 İbni Kemal, *age,* No: 26, vr. 46b-47b.

I. Murad, bu şeyhi vezir yapmak üzere müracaat etmiş, o da "uzlet köşesi"nde oturmayı tercih ederek, padişaha, Kara Halil'i tavsiye etmiş ve "müridinin devletine" sebep olmuştu. Bu rivayet, doğru veya yanlış, fakat I. Murad devrinin bu meşhur vezirini bir şeyhin müridi göstermesinden dolayı önemlidir.

Selçuklu rejimi yıkıldığından beri, Osmanlı ailesinin rehberliği altında yapılan geniş fetihlerin tesiriyle, derin değişikliklere maruz kalan XV. asır başları Türk cemiyetinde herhalde büyük ölçüde içtimaî bir inkılâp yapmayı tasarladığı muhakkak olan Şeyh Bedreddin, biyografisinden anlaşıldığına göre, tekke köşelerinde post üstünde oturan şeyhlerden değildi. Babası Osmanlı kadılarından bulunduğu gibi, kendisi de Müslüman memleketlerinde, tanınmış şeyh ve âlimlerin bir hayli çıraklığını yaptıktan sonra, aynı mesleğe "sülûk etmişti". Çünkü, eğer Musa Çelebi bu şahsı kendisine kadıasker yapmak hususunda o zamana kadar riayet olunan kuvvetli bir geleneği çiğnememiş ise, Şeyh Bedreddin'in bu makama geçmeden evvel kadı olması icap eder. Demek ki, şeyh, devlet hizmetlisi olarak vazife görüyordu. Hele kadıasker oluşu daha mühim bir hâdisedir. Çünkü, bu sayede artık devlet ricali arasına girmiş bulunmaktaydı. Şu halde, Şeyh Bedreddin isyanı, yukarıda dediğimiz gibi, yalnız Anadolu'nun geniş Bâtınî muhitlerini alâkadar etmemiş olmasıyla değil, bu isyanı tertip eden şefin Osmanlı devlet ricaline dahil bir şahsiyet bulunması itibariyle de mazideki tarikat isyanlarından farklıdır.[93]

Bütün Osmanlı kaynaklarının şahitliklerine göre, isyan hâdisesi, şeyh henüz İznik kalesinde gözaltındayken (kendisinin tasarladığı tarihten daha evvel olarak) Karaburun ve Aydın taraflarında şeyhin ileri gelen halifelerinden Börklüce Mustafa[94] ve Torlak Kemal'in harekete geçmeleriyle patlak vermiştir. Allaha itikat eden ve fakat Resul olarak Hz. Muhammed'i değil, kendi şeyhlerini kabul eden[95] asilerin idaresinde toplanan hayli büyük kalabalığı o havalinin Türkmen ahalisi içinde türeyen birtakım bekâr işsizlerin meydana getirmiş olduklarında hiç şüphe yoktur. Çünkü, yerinde de izah olunacağı üzere, Ege sahilleri fetholunduğundan beri bütün Batı Anadolu çevresine yayılmış olan Türkmen halk arasından pek fazla boş insan türemiş olduğu ve Ege ile Doğu Akdeniz'de Doğu-

93 *İslâm Ansiklopedisi*'ne Bedreddin Simavî maddesini yazmış olan M. Şerefeddin Yaltkaya, "Reis ve taraftarları dervişlerden mürekkep olan bu hareket Osmanlı tarihinde tektir" (s. 446) diyor ki, eğer bu ifadeyle devlet ricalinden birinin böyle bir isyan tertip etmiş olması halini kastediyorsa çok doğrudur. Yok eğer derviş isyanı olarak tek olduğunu söylemek istemişse yanlıştır. Çünkü, bu hâdiseden bir asır sonra, Yavuz ve Kanunî devirlerinde de derviş isyanları göreceğiz.

94 Börklüce Mustafa, Şeyh Bedreddin kadıasker iken, onun kethüdâsı olup, bu suretle o da hükûmet mensubuydu: British Museum, *age*, vr. 82a. Hüseyin Hüsameddin, Börklüce'nin adını Gümlüoğlu şeklinde kaydediyor: "Molla Fenârî", *TTEM*, No: 18 (95) (Kasım 1926), s. 318.

95 Theodor Seif, "Der Abschnitt über Osmanen in Şükrullahs persischer universal geschichte", *"age"*, s. 106.

Batı deniz nakliyatı bakımından varlıklarını kuvvetle hissettiren Türk korsan gemilerine tayfa tedariki hususunda bu kimselerin çok işe yaradıkları malûmdur. Bu hal, şüphesiz, bu sahalarda içtimaî-iktisadî huzursuzluğun mevcudiyeti mânâsını ifadeye yaramaktadır. Şu hale göre, Şeyh Bedreddin halifelerinin, Anadolu'da olan asıl Bâtınî zümrelerle dolu çevreleri bırakarak, Karaburun-Aydın sahasını kendilerine yuvalanma yeri seçmeleri, etraflarına istedikleri kadar insan toplama imkânlarını bu çevrede gördüklerinden dolayıdır. Ayrıca, şunu da kaydetmek icap eder ki, vaktiyle Şeyh Bedreddin İzmir yöresini ziyaret ettiği zaman, Adalardan birtakım papazların, şeyhin elini öpmüş oldukları anlaşılmış olmakla beraber, Baba Resul ve Torlak Kemal'in ordularında Türkmenlerden başka Yahudi ve Hıristiyanların da bulunmuş olduklarına dair bir belirti mevcut değildir. Bu bize anlatıyor ki, bazı Hıristiyanların Bedreddin hakkında duydukları takdir ve hürmet hissi, onun fikirlerini tamamen kavramak suretiyle, kendi dinlerinden vazgeçip şeyhin yeni dinini kabul etmiş olmalarına delil olmaktan ziyade, bu fikirlerin Müslümanlığa çok aykırı olması dolayısıyla, esir Ortodoks Hıristiyanlığına bir yakınlaşma sezmiş olmalarını tahmin etmek icap eder. Aksi takdirde, sonradan Adalar ve Ege Hıristiyanları arasında Şeyh Bedreddin'in fikirlerini esas alan yeni bir mezhebin türemiş olması veya hiç olmazsa bu hususa ait izlerin kalması lâzım gelirdi. Bulgaristan taraflarında Şeyh Bedreddin'in kendi etrafında topladığı kalabalığın terkibi de gene Müslüman Türklere münhasır kalıyordu. Kaynakların bildirdiklerine göre, adı geçen orduyu teşkil edenler, çevre "sûfî"leriyle beraber, Şeyh Bedreddin'in kadıaskerliği zamanında timar verdiği sipahiler, medrese talebesi, tavcılar (akıncılar) ve sair hükûmet mensuplarıydılar.[96]

I. Mehmed'in (Çelebi) son yıllarında çıktığı görülen bu planlı dinî-siyasî büyük ayaklanmayı P. Wittek, derin bir içtimaî buhranın neticesi saymış olmakla beraber, hâdise bu yazarca fazlası ile şümullendirilmiş gibi görünmektedir.[97] I. Murad'ın son zamanlarında ve I. Bayezid devrinde fetihler fazla genişlediğinden, Timur'un Anadolu'yu yağma ve tahribi yıllarında Rumeli tarafına büyük sayıda bekâr kafileleri veya aile göçleri halinde Türk nüfusu geçmekle beraber, tabiî olarak, Fetret Devri'nin siyasî karışıklıkları hükûmetin göçmen aileleri yerleştirme ve bekârlara iş bulma meseleleriyle meşgul olmasına imkân vermemişti. Bir taraftan fetihlerin yavaşlaması, diğer taraftan orduların elini kolunu iç isyanların ve taht kavgalarının bağlamış bulunması komşu Hıristiyan devletlerine muka-

96 Âşıkpaşazâde, *age,* s. 91; Tevarih-i Âl-i Osman (Edirne nüshası, No: 358/5) vr. 30.

97 Yazarın şu tetkik yazısına bakınız: "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", *Belleten*, No: 27 (Temmuz 1943)

vemet fırsatı verdiğinden, herhalde akınlar da fazla yapılamıyordu. Bu sebeplerdir ki, Rumeli'de iktisadî bir sıkıntı mevcuttu. Şu halde, rasgele ayaklanmaların birdenbire binlerce insana hemen sirayet edivermesi ve büyük bir asi ordunun derhal meydana gelmesinin mümkün olması bundan dolayıdır. I. Bayezid tarafından Osmanlı Devleti'ne henüz katılan sahaların genişliğine ve eski Anadolu Beyliklerinin başında bulunan kimselerin Timur tarafından tekrar yerlerine oturtulmuş olmalarına rağmen, şehzadeler arasındaki taht kavgalarının icap ettirdiği ölçüyü geçen karışıklıkların görülmemesi ve Şeyh Bedreddin halifelerinin Aydın-Karaburun taraflarından ancak sekiz bin kişi toplayabilmeleri bize anlatıyor ki, bu yakada içtimaî düzeni altüst edecek bir iktisadî sıkıntı yoktu. Yahut hiç olmazsa, fazla sefalet bahis mevzuu değildi. Osmanlılara geçişi pek eski olmayan ve bu suretle de yeni rejime ısınmakta vakit bulamayan Yeşilırmak ve Sivas sahalarının (yani, Rum Vilâyeti'nin) gerek Ertenaoğulları ve gerek Kadı Burhaneddin devrinde, daimî soygun, yağma ve karışıklıklara elverişli olduğu, buralarda Türkmen, Moğol, Kürt, muhtelif Bâtınî tarikatlarına bağlı tekkelerin her tarafta işler durumda olmaları gibi hallere rağmen, Ankara Savaşı'nı kaybeder etmez buraya çekilen Mehmed Çelebi'nin, babasından daha mükemmel şekilde muntazam bir idare kurarak kuvvetli bir hükûmetin sahibi sıfatıyla, batıdaki kardeşlerine karşı mücadeleye girişmeye imkân bulması, bütün bunlar, Anadolu'da, Rumeli'deki derecesinde içtimaî bir karışıklık zemininin mevcut olmadığı hakkında katî delillerdir.[98] Onun için, Şeyh Bedreddin isyanını, ne tek başına bir tarikat hareketi ve ne de, bu tesir olmaksızın siyasî olarak izaha imkân vardır. O halde, bu hâdisenin karakterini şu üç husus ile tayin etmek en uygun yoldur: 1- Şeyh Bedreddin, bilgi ve zekâsı sayesinde, Rumeli'de ve Anadolu'nun batı taraflarında kendine bağlı bir zümre yaratmış olup, kendisi bunlarca tarikat şeyhi sayılıyordu. O, bu haliyle Bâtınîydi. 2- Evvelki tarikat isyanlarından farklı olarak, Şeyh Bedreddin, devlet hizmetinde bulunması dolayısıyla, ricaldendi ve bu suretle hükûmet mensupları arasında da, gerek tarikat tesiri ve gerek vazifesi

98 Bu sırada Doğu Anadolu'da da önemli vakalar çıktı. 821 yılında olan bir yer oynaması Rum Vilâyeti'nde (belki Erzincan ve Tokat'ta) geniş hasarlar yaptı; 822'de "Diyar-ı Rum'da Amasya ve Tokat dairesinde âşup fitneler zahir oldu". Bunlardan birisi Karakoyunlu Yusuf un Erzincan'a tecavüzü idi. O, bu şehri alarak, Pîr Ömer adlı bir vali bıraktı. Pîr Ömer de Karahisar Kalesi'ni kuşattı. Bunun üzerine kalenin sahibi Melik Ahmed Oğlu Hasan Bey, Çelebi Mehmed'den yardım istedi. Selçuklu sülâlesinden Alp Arslan'ın oğlu Hasan Bey de Canik Beyi Cüneyd'i tepeledi. Aynı sırada "Emîr İsfendiyar" Samsun ve Bafra'yı zapt ile oğlu Hızır'ı bey tayin etti. Az sonra Azerbaycan'da Kara Yusuf öldüğünden, taht kavgası karışıklıklarından faydalanan Çelebi Sultan Mehmed, Yeşilırmak çevresine yolladığı kuvvetlerle bütün karışıklıkları ortadan kaldırdı. Oralardaki feodal beylerin bir kısmı itaat etti; bir kısmı mağlûp oldu: Neşrî (Taeschner), *age,* s. 144; Müneccimbaşı, *age,* III, s. 332.

yoluyla, taraftarlar tutmuştu.[99] 3- Siyasî karışıklık sebebiyle düzeni bozulmuş olan Ege denizciliği ve başka iş sahaları yüzünden, bu çevrede türeyen Türkmen bekârlarının çokluğu ve bilhassa Anadolu'dan öte yakaya geçen Türklerin Rumeli'de meydana getirdikleri izdiham, buralarda bir iş darlığı ve dolayısıyla iktisadî hercümerç yarattığından, bunun neticesi olan içtimaî buhran, her iki geçenin, bilhassa bekâr kitlelerine, mal yağması, istikbâl vaadi ve hattâ birçok içtimaî ahlâk kaidelerinden kurtulma yoluyla ruhî buhranı atlatma yollarının gösterilmesi halinde, heyecanlı bir ayaklanmanın en müsait zeminini teşkil ediyordu. Şu halde, Şeyh Bedreddin, tarikat yolundan manevî bir şöhret temin ettiği gibi, devlet ricalinden bulunmasıyla, Osmanlı siyasî kadrosunun bir mensubu olarak, mevcut siyasî-içtimaî nizamın yabancısı olmak gibi bir mahzurdan da kurtulmuştu. Rumeli ve Ege kıyılarındaki işsizlik ve nizamsızlık ona müsait zemini hazırlamış bulunuyordu. Hulâsa, Şeyh Bedreddin isyanının mazideki diğer Bâtınî hareketlerinden çok mühim bir farkı, şefin devlet ricalinden olması ve bu suretle hükûmet kadrolarında davasına arkacı olanların bulunmasıydı.[100] Ayrıca, gerek Rumeli'deki tavcılar (akıncılar) ve gerek medrese talebesi ile Ege bekârlarının şeyh veya adamları etrafında toplanıvermelerinin, isyan reisine mehdi veya peygamber gözüyle bakacak kadar mutaassıp mürid olmalarından değil, içinde bulundukları zor şartlardan ileri geldiğinde şüphe yoktur.[101]

Rumeli ve Ege'deki bu sıkınlı vaziyet bütün Fetret Devri olaylarında kendini gösterdiği gibi,[102] Şeyh Bedreddin hâdisesinde de, aynı şekilde tesirini hissettirdi.[103]

99 Eski kaynaklar kendisinin Musa zamanındaki kadıaskerliğinden faydalanarak timarlar tevcih etmek ve mansıplar vermek suretiyle hükûmet kadrolarında taraftarlar topladığını söylüyorlar: British Museum, *age*, vr. 83b, Edirne Tevarih-i Âl-i Osman'ı No: 385-5, vr. 30.

100 Hüseyin Hüsameddin'in anlattığı doğruysa, Molla Fenârî, hattâ I. Bayezid'in büyük oğlu Mustafa Çelebi (ki, taht iddiası ile ortaya çıkıyordu) bu hareketle alâkalıydılar; Molla Fenârî'nin hemen hacca giderek oralarda iki sene oyalanması Şeyh Bedreddin isyanından dolayı kendisine de düşebilecek mesuliyeti unutturmak içindi: "Molla Fenârî", *TTEM*, No. 18 (95), s. 380 ve No. 19 (96), s. 150.

101 Müneccimbaşı, bu hâdiseyi izah ederken, Şeyh Bedreddin'in dürüstlüğünü ve iyi niyetini ifade ediyor: *age,* III, s. 333-335.

102 Meselâ, Mehmed Çelebi kardeşi Musa ile uğraştığı esnada, aralarında bir dostluk antlaşması bulunan Bizans İmparatoru, Süleyman Çelebi'nin oğlu olan Orhan adlı bir şehzadeyi İstanbul'dan çıkardı; o da Eflâk'a giderken, yolda "tavcılar" şehzadeyi görüp isyana ikna ettiler, hattâ zorladılar (Müneccimbaşı, *age,* III, s. 330-331, "başına eşkıyâ cem' olup isyana" zorladılar, diyor) ve Yanbolu'ya götürdüler. Sonra, veziri Zaganos, şehzadeye ihanet edip, kendini Mehmed Çelebi'ye teslim etti. O da gözlerine mil çektirip Bursa'ya yolladı. Orada sonra bu şehzade taundan ölmüştür: Neşrî (Taeschner), *age,* s. 142.

103 Oruç Bey olayı şöyle anlatıyor: Şehzade Murad Amasya valisiyken ve İsfendiyar Bey de Samsun çevresini zapt ile oğlu Hızır'ı vali bıraktığı sırada Mehmed Çelebi, Samsun seferini yapmış ve İskilip tarafındaki Tatarların Rumeli'ye sürülmesi işiyle meşgul olmaya başlamıştı ki, Börklüce Mustafa'nın Karaburun taraflarında isyan etmiş olduğu haberini aldı. Şeyh Bedreddin de İsfendiyar Bey topraklarından Eflâk'a geçti. Sultan, hemen oğlu Murad ile Vezir Bayezid'i Rum (Amasya

Bundan sonra ortaya çıkan Şehzade Mustafa Çelebi, taht iddiasıyla harekete geçtiğinde, hâdisede, gene sıkıntılı ve karışık durumda olan Rumeli başrolü oynamış ve Ege dahi işe karışmıştı ki, şimdi kısaca bunu kaydedelim:

Ankara Savaşı'nda esir düşen iki şehzadenin büyüğü olan Mustafa Çelebi, Timur'un elinden en son olarak kurtulmuş ve anlaşıldığına göre, Karaman'a gelerek, bir müddet Niğde taraflarında oturmuştu. Sonra, Bizans'a geçen şehzade, imparator tarafından, bazı Osmanlı topraklarının kendisine vaadi mukabilinde, Rumeli'ye geçirildi. Öte yakanın âyanı ve büyük akıncı beyleri tarafından tanınan Mustafa Çelebi, çabucak mühim bir kuvvet toplamaya muvaffak oldu. Hattâ, bu sırada Niğbolu'da bulunan İzmiroğlu diye meşhur Cüneyd Bey de hemen onun safına geçti. Selanik ve Tesalya etrafında bu şekilde ciddî bir tehlike belirdiğini gören hükûmet, buraya kuvvet sevk edince, asi şehzade ve Cüneyd Bey, mağlûp olarak, henüz Bizans'ta olan Selanik kalesine sığındılar; şehrin valisi de kendilerini teslim etmedi. İmparator, Çelebi Mehmed'e şu kadarını vaat etti: Şehzade ve Cüneyd'i "mahfuz ve mevkuf" tutacaktı, şu şartla ki, Osmanlı hükûmeti de bu hususstaki masrafı karşılamalıydı. Hakikaten Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey, imparatorun vaadi üzere, İstanbul yoluyla Limni Adası'na yollanıp, gözaltı edildiler.[104]

1421'de I. Mehmed'in Edirne'de ölümü üzerine, Mustafa Çelebi meselesi yeniden canlandı. Padişah öldüğünde, vasiyeti gereğince, yerine geçmesi lâzım gelen Şehzade Murad Amasya'da vali bulunuyordu ve daha padişahın hastalığı ağırlaştığında kendisine acele haber yollanmıştı. Nihayet yeni padişah babasının gizli tutulan ölümünden kırk gün sonra Bursa'da tahta çıkabildi. Bu kadar gecikmeye neyin sebep olduğu malûm değilse de, I. Mehmed'in ölümünü, Şehzade Mustafa'nın, daha II. Murad'ın cülûsundan evvel haber aldığı ve derhal Rumeli'ye geçmek üzere tertibata giriştiği tahmin olunabilir. Hakikaten, Hüseyin Hüsameddin'in ifadesine göre, I. Mehmed ölüm döşeğindeyken, Mustafa'nın Serez topraklarında isyan ettiğini haber alan Osmanlı ricali, bütün askeri hemen Anadolu'ya geçirmişlerdi.[105] Pek tabiîdir ki, bu suretle, asi şehzadeye bazı iltihakların olması ihmalini önlemiş bulunuyorlardı.

Eyaleti) askerleriyle yolladı. İki taraflı hayli insan kaybından sonra, Börklüce yakalanıp asıldı. Manisa'da da Torlak Hu Kemal ele geçti; bu hareketlerde hayli "sûfî" telef oldu. Rumeli'de alevlenen isyanda Şeyh Bedreddin, Börklüce'nin kendi kethüdası olduğunu, fakat emir almadan hatalı hareketi neticesinde yenildiğini ilân ederek, yanına geleceklere subaşılık ve sancak vereceğini yaymak üzere her tarafa "sûfîler" uçurdu; büyük bir kalabalık toplamaya da muvaffak oldu. Fakat işin çürük olduğunu anlamakta zorluk çekmeyenlerin dağılması üzerine, Mehmed Çelebi, şeyhi 200 kişiyle yakalamaya muvaffak oldu. Bk. (Babinger yayını) *age,* s. 43.

104 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 55.

105 I. Mehmed (Çelebi) ölüm döşeğinde iken, büyük biraderi Mustafa Çelebi'nin Serez taraflarında isyan ettiği ve devlet ricalinin, askeri bu yüzden acele Anadolu'ya geçirdikleri anlaşılıyor: Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", *TTEM*, No. 18, s. 281.

Bizans imparatorunun gene işe karıştığı ve Mustafa Çelebi'yi destekleği görülmektedir. Bu duruma göre, Şehzade Murad'ın cülûsunun, Edirne'de değil, Bursa'da yapılmasının, herhalde amcası Mustafa Çelebi'nin Rumeli'deki ayaklanması üzerine olduğunu tahmin etmek yanlış olmaz. İçtimaî ruh haleti bir türlü düzelmeyen ve Ankara yakasından beri her vesile ile hükûmete karşı gelen Rumeli yakası, bu defa Mustafa Çelebi'ye büyük bir heyecanla karşıladı. Evrenosoğulları, Mihaloğulları, Turhan Bey gibi büyük ve nüfuzlu meşhur akıncı aileleri hemen umumiyetle Mustafa Çelebi'ye katıldılar. Karışıklık yalnız Rumeli'de değildi; Anadolu'nun bazı taraflarında da ayaklanmalar oldu. Ege yöresindeki Anadolu Beyliklerinin eski sahipleri gene isyan ettiler. Bunlardan İzmiroğlu Cüneyd Bey, hemen davasını Mustafa Çelebi'ninki ile birleştirmek üzere, ona katıldı. Menteşeoğlu, Aydınoğlu, Saruhan ve Hamidoğulları hep başkaldırdılar.[106] Bu gidiş ile Murad'ın Rumeli'ye geçmesi düşünülemezdi. Süleyman Çelebi ve Musa Çelebi zamanlarında olduğu gibi, Anadolu ile Rumeli bir defa daha birbirlerinden ayrılıyorlar ve devletin siyasî hâkimiyetini kendi lehlerine çevirmek için her biri ayrı bir padişahı tutuyordu. Yalnız, geçmiştekilerine göre, bu sefer yeniçeriler ve hükûmet erkânı, Edirne hükûmetinde değil, Anadolu'da, yani Bursa hükûmetinde, buna mukabil aristokrat Türklerle timarlılar, tavcılar ve azaplardan ibaret hakiki Türk kuvvetleri de Rumeli'de idi. Hükûmette müthiş nüfuzu olan, vezirlik, beylerbeyliği ve sair mansıpları ellerinde bulunduran ulemâ da kapıkullarıyla birlikte Bursa'yı ve Murad'ı tutuyorlardı.

Rumeli'de II. Murad'ın tahtı aleyhine kuvvetli bir tehlikenin belirdiğini gören Bursa hükûmeti, padişahın reisliğinde toplanarak vaziyeti inceledi. Vezir Bayezid Paşa, aynı zamanda Rumeli beylerbeyi olduğundan, ilk önce onun bir orduyla Edirne üzerine gitmesi münasip görüldü. Ehemmiyetli bir kuvvetin başında karşıya geçen vezir, ihtimal maiyyetinin zoruyla, belki de bütün Rumeli'nin sımsıkı Mustafa Çelebi'yi tutmuş olmasından korkarak, ordusuyla birlikte Edirne'ye girdi. Şehzadenin elini öpen Bayezid Paşa, Edirne sultanının vezirliğini yapacaktı. Böylece, Rumeli'de kurulan bu ikinci Osmanlı hükûmeti teşkilâtını tamamladıktan, tavcılar, timarlılar ve bilhassa azaplardan ibaret kuvvetli bir ordu meydana getirdikten sonra, Edirne sultanı, yeğeni Murad'ı bertaraf etmek üzere Bursa istikametinde yola çıktı. Anlaşıldığına göre, Vezir Bayezid Paşa'nın ihaneti keşfolunarak yolda idam edildi.[107] İki taraf kuvvetleri Ulubad Gölü'nün kenarında karşılaştılar; Mühim bir geçit olan Ulubad köprüsünü daha önce Murad'ın yeniçerileri tutmuşlardı.

106 Oruç bin Âdil, *age,* (F. Babinger yayımı), s. 45.

107 Meseleyi bu şekilde anlatan Neşrî, İzmiroğlu Cüneyd Bey'in Bayezid'in peşinden geldiğini ve vezir yapıldığını söylüyor. Bk. *age,* (Taeschner yayımı), s. 148.

Bu karşılaşmada Bursa hükûmetinin Edirne hükûmetinden daha tereddütlü ve korkak olduğu görülüyor. Ümidi zayıf olan II. Murad, ihanet ettiğini zannettiği Bayezid Paşa'nın yerine, Çandarlılardan İbrahim Paşa'yı vezir-i âzam yapmış ve eskiden beri Bursa subaşılığı ile tanınmış olan Hacı İvaz Paşa da ikinci vezir olmuştu. Timurtaş Paşa'nın Umur, Oruç, Ali adlarındaki üç oğlu da vezirlik alarak hükûmet heyetine iştirak ettiklerinden, beş vezir toplanıp meseleyi görüştüler. Verilen karar şu oldu ki, Mustafa Çelebi'nin kuvvetleriyle çarpışarak tehlikeye girmektense, Rumeli âyanını elde etmek daha uygun olacaktı. Bunun için, Mehmed Çelebi'nin Musa Çelebi'yi mağlûp ettiği zamandan beri Tokat'ın meşhur hapishanesi Bedevi Çardağı'nda tutuk bulunan Mihaloğlu Mehmed Bey'in Rumeli ümerâsı üzerindeki büyük nüfuzundan istifadeye zaruret görüldü ve Mehmed Bey hemen hapishaneden çıkarılarak Murad'ın Ulubad Gölü kenarındaki karargâhına getirildi. Derhal Turhan Bey, Evranosoğulları ve başka Rumeli ricali ile temasa geçen Mehmed Bey, Sultan Murad'ın padişahlığını kabul ettirmek hususunda bir anlaşma elde etmeye muvaffak oldu.[108] Fakat, bunun ne şartları ve ne de yapıldığı tarz hakkında malûmat yoktur.

Rumeli beyleri, Sultan Murad için Mihaloğlu Mehmed Bey'le anlaşınca, diğer bütün beylere ve tavcılara mektupla vaziyet bildirildi. Bunu haber, alan Mustafa Çelebi, korkuya kapılarak hemen ordugâhı terkle Rumeli'ye geçti. Kendisine Biga kadısı yardım etmemiş olsaydı, Çanakkale Boğazı'nı geçmeden tutulacaktı. Böylece, bütün Rumeli ricali ve askeri Murad'a dönmüş olduğu için, Mustafa Çelebi'nin ele geçmesi zor olmadı. Zaten, daha Ulubad kenarındayken, her tarafa kendisinin düzme olduğu şayiası yayılmıştı. Onun için, kimseden yardım göremiyordu. Tabiî, yakalanınca derhal idam olundu. 1422'de (825) cereyan eden bu hâdiseyi ciddî bir zorluğa rastlamadan böylece halleden II. Murad, aynı yıl Edirne başşehrine girerek, burada dahi tekrarladığı cülûs merasimiyle devletin siyasî birliğini kurmaya muvaffak olduğunu ilân eyledi.[109] Anadolu'nun eski beyleri ve Mustafa Çelebi isyanlarından başka, bir de Murad'ın kendi kardeşi Mustafa'nın hâdisesi ortaya çıktı: Çelebi Mehmed zamanında Hamid İli'nde vali olan ve Germiyanoğlu tarafından kendisine evlât edinilen Mustafa, Murad'ın Düzme Mustafa vakası münasebetiyle Rumeli'ye geçmesi üzerine, Karamanoğulları ve Germiyanoğullarının yardımlarıyla Bursa üzerine yürüdü. Bu gibi mücadelelerde

108 Osmanlı kaynakları, Mihaloğlu ile Rumeli erkânının temasını pek basit izah ediyorlar: Güya, Ulubad çayırının kıyısına varmış, Rumeli büyükleri, sesinden Mehmed Bey'i tanımışlar; kıyıya gelip onunla konuşmuşlar; Mihaloğlu'nun onlara destekledikleri kimsenin hakiki Mustafa olmayıp yalancı olduğunu ihtarı üzerine inanıp Murad'a dönmüşler. Bu vaziyette yalnız kalan sahte sultan ile oğlu da kaçmak zorunda kalmışlar.

109 Tevarih-i Âl-i Osman, Edirne nüshası, No: 385-5, vr. 31b.

şehirlerin çok hasar görmüş olduğu hususunda acı tecrübeleri bulunan Bursa ahalisi, II. Murad ile bu defa da kendi kardeşi arasında beliren kavgadan hariç kalmak için, yeni asi şehzadeyi şehre almamaya karar verdiler. Bunun için, esnaf loncalarının başında bulunan ahîler önayak oluyorlardı. Ahali arasından "akça devşirüp yüz pare dahi kumaş alup Ahî Yakub ile Ahî Kadem'i gönderdiler". Şehzade şehre çok yaklaştığı esnada, lalası Şarabdar İlyas ile temasa geçen ahîler, Karamanoğlu'nun, evvelce Mehmed Çelebi, Musa Çelebi ile uğraşırken, Bursa'ya reva gördüğü zulmü ve bu yüzden aralarında beliren düşmanlığı ve diğer ihtilâfları hatırlatarak, ordunun Bursa'ya girmemesini rica ettiler. Tabiî, Bursalıları kısmen de şehzadenin maiyetinde bulunan Karamanlı askerlerin intikam alma ihtimalleri korkutmuştu. Herhalde bu teklifi çaresizlik içinde kabul ettiği anlaşılan küçük şehzade Mustafa Çelebi, mecburen Bursa'dan uzaklaşarak İznik'e vardı. Kendisine bu şehirdeki İbrahim Paşa Sarayı'nda cülûs merasimi yapıldı.[110] Etraftan gelenlere timarlar ve vazifeler de dağıtılmıştı. II. Murad, bu hali öğrenince, Edirne'den harekete geçti, Şarabdar İlyas'ı elde ederek kendisine Anadolu Beylerbeyliği mansıbını vaat etti. Böylece, lalası tarafından ihanete uğrayan şehzade, sultanın adamları tarafından İznik'te ansızın bastırıldı ve bizzat Şarabdar tarafından yakalanarak teslim olundu. Padişahın emriyle bu tek kalan asi şehzadeyi de idam ettiler.[111]

Bu son pürüzü de ortadan kaldıran II. Murad, Timur istilâsından beri sürüp gelen uzun bir anarşi devrini katî surette kapatmış bulunuyordu.

d. Türkiye siyasî birliğinin başarılması işine devam

Selçukluların iki buçuk asra yakın süren saltanatları zamanında, Anadolu yarımadasının Safranbolu-Eskişehir-Kütahya-Denizli-Antalya hattı doğusundaki kısmında millî kültürü, ayrı din anlayışı ve hükûmet sistemiyle, hem İslâm ve hem de Türk kavimlerinden bariz farklar gösteren ayrı bir milletin teşekkül etmiş bulunduğunu söylemiştik. Moğolların Selçuklu hanedanını bir türlü tasfiye edemeyişlerinin sebebi bunlar olmuştu. Şu halde, XIV. asrın başlarında Rum- Selçuklu Sultanlığı rejimi katî surette çökünce, ortaya çıkan beylikler rejimi şüphesiz geçici olacaktı. İçtimaî-iktisadî bakımdan kuvvetle yaşayan

110 British Museum yazması Tevarih-i Âl-i Osman'a göre (vr. 92a-93a), şehzade İznik'i kuşattığında, Murad'ın şehri müdafaa eden Fîruzoğlu Ali Bey'e gizlice haber yollayarak teslim olmasını ve şehzadeyi oyalamayı emretmesi üzerine öyle yapmış ve şehzade, İznik'in içinde Murad tarafından yakalanmış idi.

111 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 152-153'teki ifadeye göre, güya Şarabdar İlyas'a efendisine niçin hıyanet ettiği sorulunca, cevabında, bunun sûretâ öyle olduğunu, hakikatte ise isabet olduğunu, çünkü, aksi halde ikisinin uğraşması uzun sürüp, âlemin harap olması lâzım geldiği, halbuki, "zarar-ı âm'dan zarar-ı has" tercihe değer olduğu ifadesini vermiş.

ve zarurî de olan Anadolu birliğini bu beyliklerin başındaki hanedanlardan birisinin kurmaya teşebbüs etmesi tabiîydi. Bu halin icabından olarak, kendisini Dânişmendli-Selçuklu tahtının vârisi sayan Osmanlılarla Yunan Vilâyeti (Konya) tahtına vâris olduklarını iddia eden Karamanoğulları ailesi arasında rekabet başlamıştı. Mevkiinin, jeopolitik şartlar bakımından arzzettiği üstünlükten faydalanan sağ-kol uç beylerbeyliğine sahip Osmanlı ailesi, iki yüz sene evvel, Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra başarılan fetihlere benzer ölçüde yeni bir fetih siyasetine girişerek, kısa bir zaman bütün Marmara bölgesine hâkim olmuş ve Rumeli'ye geçerek Balkanları istilâya başlamıştı. Bu halin Anadolu hayatında yarattığı derin ve değiştirici tesir, Osmanlı ailesini, Rum-Selçuklu ailesinden sonra boş kalan Türkiye hükümdarlığının tabiî sahibi haline getiriyordu. Osmanoğulları, önce tarihî haklarına dayanarak, 1360-1400 yılları arasında, yani kırk sene gibi kısa bir müddet içinde, hemen bütün Dânişmendiye Vilâyeti'nin (Moğollarca son defa II. Mesud'a ve ondan sonra oğlu Gazi Çelebi'ye verilen yerleri) kendi uç beylikleri demek olan fetholunmuş topraklarına katarak hukukî bakımdan uç beyliği yoluyla, eski Selçuklu Sultanlığı Dânişmendiye kısmının, yani Amasya (Simre) hükümdarının makamına çıktılar. Ondan sonra, ilk önce uçlarından başlamak üzere, Konya Sultanlığı'na ait yerleri de istilâya başlayarak bütün Türkiye'nin hâkimi olma yolunu tuttukları esnada, malûm Ankara felâketi meydana geldi. Fakat, içtimaî seviye itibariyle feodalizmi çoktan aşmış bulunan ve ancak bir tek siyasî ünite halinde yaşaması tarihî bir gelenek olmuş bulunan Türkiye'de Timur'un, Selçuklulardan sonra anarşik bir devri ifade eden Beylikler rejimini yeniden kurma gayretleri realiteye uymadığı için, devamlı bir netice vermedi. I. Bayezid'den sonra hayatta beş şehzadesi kaldığından dolayı, çıkan taht kavgalarına ve kendi hesaplarına bu durumdan faydalanmak isteyen Anadolu Beylikleri başındaki ailelerin çalışmalarına, Bizans ve başka devletlerin işe karışmalarına rağmen, "Fetret" adı verilen ve bir nevi hükûmetsizlik ifade eden, takriben on iki senelik zaman içinde dahi, Anadolu'nun bir idare altında toplanması gayretleri devam etmiş, I. Bayezid'in âdeta topyekûn ortadan kaldırdığı eski beylikler ve hanedanları, buldukları fırsatlara rağmen, içtimaî-siyasî gelişmeyi durdurup da bir türlü doğrulamamışlardır. Gerek Fetret Devri'nde ve gerek ondan sonra, I. Mehmed ile oğlu II. Murad'ın saltanatlarında tahakkuk ettirilen Anadolu birliği safhalarıyla ortaya konduğunda, bu husus daha iyi anlaşılacaktır.

Timur, I. Bayezid'in sağladığı Anadolu siyasî birliğini parçaladığı zaman, eski Anadolu beyleri ecdadından kalma mülkleri sayılan yerleri almakla ve Tokat çevresi ile Sivas taraflarından, Ankara, Eskişehir, Bursa, Karesi ve Gelibolu'dan

Edirne'ye kadar uzun bir sahada (ki, Anadolu'nun Gelibolu sahillerine kadar olan kısmı, Candaroğulları hariç, II. Mesud'un ve ondan sonra oğlu Gazi Çelebi'nin toprağıydı) Timur'un bazı kimselere parçalar verdiği rivayet olunmakla beraber, birlik tamamen devam etmiş ve Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht kavgalarının sonu beklenilerek burada âdeta hükümdarsız bir hükûmet devam etmişti. Ancak, Ankara sahasında Sivrihisar, güneyden Karamanlıların, Kalecik de, Çankırı'yla birlikte, kuzeyden Candaroğullarının sayılarak onlara verildiğine göre, Tokat'tan Edirne'ye kadar bir koridor gibi uzandığını söylediğimiz Osmanlı memleketi, bu sebepten dolayı Ankara çevresinde pek daralmaktaydı.

Şehzadelerin birbirleriyle ölüm kalım mücadelesine girdikleri, hükûmet ve idare denen bir şeyin ortada bulunmadığı bilhassa 1402-1404 yıllarında, evvelce Osmanlılar tarafından beylik topraklarından kovulan hanedan mensuplarının, yalnız eski yurtlarına sahip olmaya gayret etmeleri ve Karamanoğlu da dahil olmak üzere hiçbirisinin Osmanlılara ait bu uzun koridor içine düşen yerlere tecavüz etmeye kalkmamaları şüphesiz bir hakka riayet şeklinde kabul olunamaz. Bunun açık mânâsı, Osmanlıların Anadolu cemiyeti gözünde rakipsiz ve üstün bir hanedan telâkki olunmalarından dolayı, kimsenin ecdad malı saydığı yerler dışında, herhangi bir toprağa sahip olmayı mümkün görmeyişi demektir. Birbirleriyle uğraşan Osmanlı şehzadelerinin her birine karşı, meselâ bir Germiyanoğlu veya Hamidoğlu ne kadar kudretsizdi! Ertenaoğulları zamanında Sivas ve hattâ Amasya'yı kaç defa zorlamış olan, ısrarlı bir surette kendilerini Konya sultanının (III. Alâaddin Keykubâd'ın) vârisi ilân edip durduklarını gördüğümüz Karamanoğulları, Osmanoğullarının Bursa veya İznik, Eskişehir gibi eski yurtlarını değil, Selçuklu Sultanlığı'nın Divan topraklarını teşkil etmiş bulunan ve Osmanlılarca sonradan elde edilen Ankara, Sivas gibi yerlerini dahi almaya teşebbüs etmeyi akıllarından geçirmemişlerdir. Özet olarak, şu açıkça görülüyor ki, Selçukluların son zamanlarında Dânişmendiye Vilâyeti'nin uçlarından ve Yeşilırmak sahasından (Rum Vilâyeti'nden) ibaret olan ve II. Mesud ile oğlu Gazi Çelebi'nin saltanatları arazisini teşkil eden Anadolu'nun, doğudan batıya, kuzey kısmı, I. Murad'ın otuz yılı geçen saltanatı ve I. Bayezid devirlerinde hukuken Osmanlılara geçmiş olarak, bu Fetret Devri'nde kimse tarafından tecavüze uğramaksızın şehzadeler arasındaki taht kavgasının neticesini sükûnetle bekledi. Yalnız, Dânişmendiye'nin bir parçasını olduğunda hiç şüphe bulunmayan fakat, bir hakka uyulduğundan mı yoksa başka sebepten dolayı mı, Osmanlılar tarafından bir türlü kaldırılmayan Candaroğulları Beyliği, Fetret Devri karışıklıklarından istifade ederek Canik (Samsun) havalisi üzerindeki tarihî hak iddiasını tekrarladı ki, burada kaydetmek icap eder.

I. Bayezid'in hükümdarlığı sırasında, Yunan (Konya) Vilâyeti uçlarında olmalarına rağmen Batı Anadolu Beyliklerinin ortadan kaldırıldıklarını biliyoruz. Timur, Karamanlılar da dahil, tarihî hakları ellerinden alınmış bu hanedanları eski mülklerine tekrar sahip etmekle beraber, hudutlarını çizdiğimiz saha üzerinde gene koskoca bir Osmanlı Sultanlığı ayakta kalmış olduğundan dolayı, artık hükümdar ailesi olduğu kimsece inkâr olunmayan Osmanlı ailesiyle hiç-bir rekabete girişemeyen diğer hanedanlar, ailelerinin istikbâli bakımından, Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht kavgalarına karışmaktan kendilerini alamadılar, Edirne hükümdarı Süleyman Çelebi hesabına Karesi ve Bursa taraflarında idareyi eline alarak Musa Çelebi'yi buralardan kovan İsa Çelebi'nin, Amasya sultanı olan Mehmed Çelebi'ye vaziyet alması üzerine, Rum kuvvetleri (Sivas, Tokat ve Amasya çevresi askerleri) tarafından mağlûp edilmesi üzerine Bursa'ya giren Mehmed Çelebi, Aydın, Saruhan, Menteşe, Hamid gibi yerlerdeki ahalinin müracaatı karşısında, o taraflara sefer yapmış ve adı geçen topraklardaki eski Anadolu beyliklerinin sahibi olan kimseler kendisine boyun eğmişlerdi. Sonra, Rumeli'de, iktidar Musa'ya geçip de Mehmed Çelebi bu sefer onunla uğraştığı sırada, vaktiyle baba topraklarında yaşamasına merhameten müsaade edilen İzmiroğlu Cüneyd'in, Saruhan ve Aydın'a da el atarak oralarda kendisine kuvvetli bir beylik kurma siyaseti gütmekte olduğu görüldü. Bu vaziyette, Musa meselesini halletmeden evvel, Mehmed Çelebi'nin, daha mühim bir işi, 1421'de (814) İzmir üzerine sefer etmek oldu. Fetret Devri hâdiselerinde önemli bir rol oynadıklarını gördüğümüz Ankara askerlerini padişah İzmir işinde kullanmak istediği halde, Beylerbeyi vali Yakub Bey, Karamanoğlu'nun vilâyeti yağma etmesi tehlikesini ileri sürerek, orduya katılmadı. Sonra, kendisi askersiz gelip padişahın elini öpmeye girdiğinde, idam olunacakken, valinin Ankara'da bulunan oğlunun, bu nazik zamanda hükûmetin başına bir gaile açmasından korkularak vazgeçildi. Bununla beraber, padişah bizzat Ankara'ya vardığında, bu tehlike önlendiği için, Yakub Bey, Bedevi Çardağı'na hapse yollandı. Mehmed Çelebi dahi, kısa bir müddet sonra Tokat ve Amasya şehirlerini dolaşarak Edirne'deki Musa Çelebi üzerine sefer için hazırlık yaptı.[112]

Süleyman Çelebi, Edirne tahtında bulunduğu sırada, Bursa ve havalisinin de hâkimi sıfatıyla, bir ara Sivrihisar'ı dahi almaya teşebbüs etmesine karşı olacak, Mehmed Çelebi ile Aksaray'da buluştu ve Musa Çelebi'nin Eflâk'a geçirilmesine önayak olduğu rivayet edilen Karamanoğlu, bu defa, yani Mehmed Çelebi Osmanlı tahtını tek başına elde etmek üzere Rumeli'ye geçerek Musa ile ölüm kalım

112 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 136.

savaşına girdiği sırada, Sivrihisar'ın elinde bulunmasından faydalanarak derhal Osmanlı topraklarına tecavüzle Subaşı Hacı İvaz Paşa'nın idaresindeki Bursa'yı kuşatmış, mahalleleri ateşe vermek suretiyle geniş hasarlara sebep olmuştu.[113] 1413 (816) yazısında Musa Çelebi işini halleden Mehmed Çelebi, Bursa'nın başına gelen felâketten dolayı Karamanoğlu'nu cezalandırmak maksadıyla, hemen bir sene sonra harekete geçti. İsfendiyar Bey'e yolladığı fermanla oğlunun kumandasında asker göndermesini temin ettiği gibi, Germiyanoğlu'na da Seyidgazi'de erzak yığmasını emretti. İlk hamlede Akşehir, Beyşehir, Seydişehir ve başka yerleri tamamıyla geri aldıktan sonra Konya'yı kuşattı. Fakat, büyük bir âfette ordugâhını sel basması sebebiyle fazla bir netice alamayarak sulh yapmaya mecbur oldu. 1415 yılında da Canik Vilâyeti'ni ve Kastamonu Vilâyeti'nin bir kısmını Candaroğullarından kurtardı. Tam bu sırada, Karamanoğlu Mehmed Bey tekrar tecavüzde bulunduğundan, Mehmed Çelebi Konya üzerine bir daha yürüdü; bu defa Mehmed Bey ile oğlu Mustafa esir alındılar. Yapılan anlaşmada, Karaman Beyliği, Akşehir, Seydişehir ve sair yerlerden başka Kırşehir, Niğde, Sivrihisar gibi doğu ve kuzey taraflarında bulunan mühim yerlerini terke mecbur oldu.[114]

Mehmed Çelebi'nin doğuda yeni bir adım atmasına vesile olan hâdiseler de, 1419'da (822) batıda Şeyh Bedreddin isyanı cereyan ettiği sırada görüldü. Bir sene evvel, yani 1418'de (821) büyük bir zelzelenin tahribat yaptığı Tokat ve Amasya taraflarında memleketin yaraları sarılmaya uğraşılırken, bazı olaylar oldu. Bunlardan birisi Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf'un, Erzincan'ı zaptedip Pîr Ömer adında birisini vali yapmasıydı. Bu vali, Şarkîkarahisar'ı da almak sevdasına düşerek bu şehri elinde bulunduran Melik Ahmed oğlu Hasan'ı kuşattı. Bu halde, sıkışan Hasan Bey, Mehmed Çelebi'den yardım istedi, Selçuklu sülâlesinden Alparslan oğlu Hasan Bey de Cüneyd Bey'den Canik Kalesi'ni zaptetti. Bunun üzerine, İsfendiyar da Samsun ve Bafra'yı alarak oğlu Hızır'ı buralara vali tayin etti. İşte, bu hâdiselerin cereyan etliği Yeşilırmak yöresinin çok karışık olduğunu gören Mehmed Çelebi, kendisini hükümdarlığa yükseltmekte büyük yardım ve tam bir sadakati görülen bu tarihî bölgeyi sükûnete kavuşturmak için, derhal taltif yoluyla bütün o tarafı itaate alarak Bursa'ya döndü. İsfendiyar Bey'in Samsun'a tecavüz etmiş olmasını affetmediği anlaşılan Mehmed Çelebi, Candaroğulları Beyliği'ni tekrar budamak istedi. Bunun için elindeki vesile, Kasım Bey adındaki Candar şehzadesiydi. Bu defa, sefer tertibine lüzum görmeyerek, işi elçiyle halletmeye karar verdi. Hakikaten yolladığı elçi vasıtasıyla, mademki Kasım Bey Osmanlı tâbiiyetini kabul ile timarlar dahi almıştır, o halde bu Can-

113 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 141.
114 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 143.

darlı şehzadesinin sözü geçen beylikten hissesine düşecek yerleri İsfendiyar'ın Osmanlılara terk etmesi lâzım geldiğini tebliğ etti. İstediği yerler Kastamonu, Bakırküresi, Çankırı ve Kalecik'ti. Yani, İsfendiyar Bey'e yalnız Samsun ve Sinop kalıyordu. Candaroğlu, yolladığı mukabil elçi aracılığıyla Tosya, Çankırı ve Kalecik'i terke razı olmakla beraber, Kastamonu ve Bakırküresi'nin bu talepten hariç bırakılmasını niyaz etti ve kabul olundu. Kasım Bey de artık kendisine verilen dirlikle Osmanlı hizmetinde kalmakta devam etti.[115] Geleceğin padişahı Murad, bu sırada Amasya'da vali bulunuyordu ki, Osmanlı kuvvetlerinin verdikleri daimî huzursuzluğa dayanamadıkları anlaşılan Hıristiyanlar, ellerinde bulunan "Kâfir Samsun"u ateşe vermek suretiyle tahrip ederek çekildiler. Şehzade Murad, Rum Beylerbeyi Biçeroğlu Hamza Bey'i, Kâfir Samsun'un zaptına yolladı. Böylece, Candaroğullarına ait "Müslüman Samsun"un hemen yanında olan bir yerin Mehmed Çelebi'ye geçmiş olması İsfendiyar Bey için hiç de iyi değildi. Çok geçmeden Yeşilırmak çevresine yeniden gelen padişah, Candaroğullarını buradan atmaya karar verdi. Biçeroğlu Hamza Bey, Samsun'u kuşattı; kaleyi müdafaa eden İsfendiyaroğlu Hızır Bey, fazla mukavemet edemeden teslim olmak zorunda kaldı. Kendisine de Osmanlı hizmeti teklif olunduysa da, rakibi olan Kasım Bey orada oldukça böyle bir lütfu kabul edemeyeceğini ifade etti ve babasının yanına gitmesine müsaade olundu.[116]

Mehmed Çelebi Edirne'de ölünce, Osmanlı topraklarında taht kavgalarının yeniden başladığını, evvelâ I. Bayezid'in oğlu Mustafa Çelebi'nin ve sonra II. Murad'ın kardeşi Küçük Mustafa'nın ayaklandıklarını, eski kaynaklardan birinin güzel Türkçe ifadesiyle, "âlemin karış muruş" olduğunu biliyoruz. İşte Sultan Murad bu gailelerle uğraşırken, İsfendiyar, Karamanoğlu ve Ege tarafı Anadolu beyleri gene fırsattan istifadeye kalktılar. Tabiî, bağımsız olmaktan ziyade ancak derebeyi derecesine düşen, artık Osmanlı ailesini fiilen Türkiye saltanatının sahibi saymaya mecbur kalan, bu kanaatle de seferlere askerî yardımcı gönderen bu beyler, taht kavgalarını ve iç meselelerle II. Murad'ı eli kolu bağlı görünce kendi istikbâllerini sağlamak ümidine düştüler. Şüphesiz, bunların Osmanlı topraklarına tecavüzleri veya kendi aralarında Osmanlılar aleyhine giriştikleri tertipler, Osmanlı siyasî birliğini parçalamak, onun yerine kendilerini kuvvetlenmek gayesiyle yapılmış olamazdı. Meselâ, Mehmed Çelebi zamanında, beylik hak ve salâhiyetlerini terkle, kendilerine padişahın bağışladığı malikânelerinin gelirleriyle yaşamaya razı olan

115 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 144.

116 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 145; Neşrî'nin Köymen-Unat yayımında, "Kâfir Samsun"un Hıristiyanlarca tahrip olunup, öyle terk olunduğu, bu sırada Mehmed Çelebi'nin Amasya'da bulunduğu ve haberin bu padişaha verildiği yazılıyor: I, s: 540. O halde, Biçeroğlu'nu yollayan da Mehmed Çelebi olmuş olur.

Aydın, Saruhan, Menteşe, Hamid Beyliklerinin eski mümessilleri, II. Murad'ın Mustafa Çelebi ile olan mücadelesinden faydalanarak yeniden Beyliklerini ilân etmişlerdi. Hattâ İzmiroğlu Cüneyd Bey, Rumeli'ye bile girdi. Dar bir şerit halinde, Şarkîkarahisar'dan Bergama'ya kadar uzandığını söylediğimiz Anadolu Osmanlı topraklarının kuzey tarafından, Kastamonu çevresine sıkışıp kalan Candaroğulları Beyliği'nin başında bulunan İsfendiyar Bey, Murad'ın bu perişan zamanında, bu defa Canik ve Merzifon tarafına değil, Bolu'ya yakın Taraklıborlu'ya (Safranbolu) musallat oldu. Osmanlı sultanı, amcasının ve kardeşinin taht iddialarını halletiktikten sonra Kastamonu üzerine yapacağı seferde, siyasî bir koz olarak, gene Kasım Bey'i kullandı. Candarlı topraklarında İsfendiyar Bey'in kuvvetlerine hücum olunduğu vakit, Candarlı askerlerinin bir kısmı Kasım Bey için Osmanlı saflarına geçtiler. Galip gelen Osmanlı ordusu Kastamonu ve Bakırküresi'ni zaptetti. Sinop kalesine kendini güç atan İsfendiyar Bey, ancak kızını II. Murad'a nikâhlayarak, akrabalık sayesinde bu sahil şehrini kendisine bıraktırabildi. Bu münasebetle Osmanlı büyüklerine de pek çok hediye verdi.[117]

Gene Anadolu'nun birliğini sağlama merhalelerinden olmak üzere, II. Murad'ın diğer mühim bir işi, Batı Anadolu'da gördüğümüz ve zaman zaman kaldırılıp tekrar tarih sahnesine çıkmalarına şahit olduğumuz beyliklere son vermek olmuştur. Bunlar, İzmiroğlu Cüneyd Bey'in İzmir çevresi, Aydın, Saruhan, Hamid, Menteşe Beyliklerinden ibaretti. Ege taraflarında 1423'te (826) yaptığı seferde beş beylik arazisini yeniden fethetmiş olan Murad'ın elinden yalnız Cüneyd Bey İzmir'de kendisini kurtarmaya muvaffak olmuştu. Fakat, Murad, Eflâk beyini cezalandırmak için Rumeli'ye geçtikten sonra, Cüneyd Bey'in gene Aydın ve Saruhan taraflarına musallat olarak, yeni bir beylik kurma niyetlerini terk etmediğini göstermesi üzerine, padişah kendisine karşı Timurtaş Paşa'nın oğullarından Oruç Bey'i yollamıştı. Fakat çok cevval bir adam olan Cüneyd Bey'le bir türlü başa çıkılamıyordu. Mamafih, Aydınoğlu İsa Bey'in torunu Osmanlı hizmetini kabul etmiş olduğundan, bu aile Osmanlıları destekliyordu. Aydın valisi Yahşi Bey sürekli olarak Cüneyd Bey'le mücadele halindeydi. Edirne'den yollanan beylerbeyi Timurtaş Paşazade Oruç Bey'in, fazla eğlence düşkünü olduğundan, hiçbir başarı gösteremeyerek ölmesi üzerine, yerine Hamza Bey tayin olundu; Bu defa Cüneyd Bey ele geçirilerek idam olunduğu gibi, kardeşini de Aydın valisi Yahşi Bey kendi kardeşinin kanı için öldürttü.[118] Cüneyd Bey'in

117 Neşrî, *age,* (Taeschner yayımı), s. 153; Âşıkpaşazâde, *age,* s. 104. Oruç Bey'e göre, Murad'ın Kastamonu ve Küre'yi zaptı ile İsfendiyar'ın kızını alıp ona yalnız Sinop'u bırakması suretindeki sulh, Ege seferinden sonradır: Bk. *age* (Babinger yayımı), s. 47.

118 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 155.

hayatına son verilmesiyle bütün Ege havalisinin Osmanlı Sultanlığı'na bağlanması işi kesinlikle halledilmiş oluyordu.[119] Kastamonu (Candarlı) topraklarını alırken hizmetine kabul ettiği Kasım Bey'e ait hakları, İzmiroğlu'ndan da Aydın'ı kurtarırken İsa Bey'in torunu olup Osmanlı hizmetinde timarlar kabul eden bir Aydın prensinin haklarını, kendilerinin arzusuyla devlete mal ettiğini iddia ile hareket eden Osmanlı hükûmeti, Menteşe Beyliği'ni ilhak hususunda da aynı yoldan gitti: Menteşeoğlu Yâkub Bey'in İlyas ve Mahmud adında iki oğlu bulunup, Mahmud'un da Ahmed ve Üveys isimlerindeki iki oğlu Osmanlı sultanının hizmetine girmişler ve dirlik sahibi olmuşlardı. Menteşe Beyliği'ne sahip bulunan Mahmud ölünce, memleketi oğullarına intikal ettiğinden, Kastamonu ve Aydın misalinde olduğu gibi, burasının dahi Osmanlılara geçmesi icap ediyordu. Osmanlı hizmetinde olduklarını söylediğimiz Mahmud Bey'in oğulları Ahmed ve Üveys buna itiraz etmiş olmalılar ki, timarlarının Tokat'a nakledilmesi kisvesi altında, Bedevi Çardağı'nda göz hapsine alındılar ve Menteşe, güya onların hakkı olarak, Osmanlı sınırları içine alındı. Diğer Menteşe prensleri de Tokat'a yollandılar. Sonradan iki kardeş Bedevi Çardağı'ndan kaçtılarsa da, birisi öldürüldü, diğeri hiçbir şey elde edemeyerek İran'a kaçtı.[120] Böylece, Osmanlılar İzmir, Aydın ve Menteşe Beyliklerini ortadan kaldırdılar ve buralarda uzun zamandır hüküm süren hanedanları da yoklara katmış oldular.

II. Murad iç işlerle uğraştığı sırada harekete geçen biri de, Karamanoğlu Mehmed Bey'di. Gerçekten de, Mehmed Çelebi ölür ölmez, Karaman askeri, Teke İli'ne girerek Antalya kalesini kuşattı. Şehirde, I. Murad devrinden kalma Fîruz adında bir subaşı bulunup, tam bu sırada ölmüş olmakla, Antalya valisizdi. Osman Çelebi adında Teke Bey ailesine mensup birisi vardı ki, İstanoz (Korkuteli) taraflarından asker tedarik etmekte ve kaleye hücum için Karamanoğlu'nun gelmesini beklemekteydi. Şu halde subaşının ölümünü fırsat bilen Teke ailesi, yeniden Karamanoğlu'nun yardımıyla beyliği ihyaya çalışıyordu. Ölen Subaşı Fîruz Bey'in Karahisar subaşılığında bulunan oğlu Hamza Bey, derhal yerine bir adamını bırakarak kendisi babasından boş kalan Antalya'yı koruma-

119 Oruç Bey, *age* (F. Babinger yayımı), s. 47. British Museum yazması (vr. 100b) meseleyi şöyle anlatıyor: Murad Eflâk beyini yatıştırdıktan sonra, Edirne'de otururken Anadolu'ya geçmiş, 1424'de (H. 827) İzmir, Menteşe, Aydın ve Saruhan illerini almıştır. Birkaç yıl sonra Las İli'ne olan seferini tamamladıktan sonra, Aydın İli'ne yeniden bey olmuş bulunan İzmiroğlu üzerine ordu yolladı. Bu cevval adam kuşatılmış haldeyken, Karamanoğlu'na yardım istemeye bizzat gittiyse de eli boş döndü ve kaleye girebildi. Neticede yakalanıp oğlu ile idam olundu. Osmanlıları beğenmez, onlara "tavşan", kendisine ise "kurt" lâkabını kullanırdı. Oğlunun adı da "Kurt Hasan"dı (İ.H. Uzuncarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 1, s. 206'ya da bakınız).

120 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 157; Âşıkpaşazâde, *age,* s. 109-110; Müneccimbaşı, *age,* III, s. 343.

ya koştu ve Tekeoğlu'nun korkaklığından faydalanarak kolayca hisara girdi. Karamanoğlu'nun dahi gelmekte olması dolayısıyla, halkın Tekeoğlu'na dönmesinden endişe eden Hamza Bey, ikisinin birleşmelerine vakit bırakmamak gayesiyle, İstanoz'a gönderdiği kuvvetlerle hasta haldeki Tekeoğlu'nu bastırarak öldürttü. Bu vaziyette, Karamanoğlu kalenin önüne geldiği zaman, Tekeoğlu'nun öldürülmesine müteessir olmakla beraber, gene de şehri kuşattı. Bu hâdise, II. Murad'ın kendi kardeşi Şehzade Mustafa'yla uğraştığı zamana rastlıyordu. Karamanoğlu, Sultan Murad'ın müşkülleri yenerek serbest kaldığını öğrenince, acele bir hücumla şehri almaya teşebbüs ettiği esnada, içeriden atılan bir top isabetiyle öldü; Karamanlılar, ölüyü alarak zor kaçtılar. Ancak, Karamanoğlu Mehmed Bey'in oğulları İbrahim Bey ve Ali Bey arasında anlaşmazlık çıktığından, Ali Bey kaleye sığındı. Antalya, sancak olarak Hamza Bey'e verildiği gibi, padişahın kız kardeşiyle evlendirilen Ali Bey de, Osmanlı hizmetine girerek Sofya'ya tayin olundu ve ölünceye kadar da orada hizmet etti.[121] Diğer Karamanoğlu İbrahim Bey ise, araya itibarlı ulemâyı koyarak sulh elde etmekle beraber Ali Bey'in bu şekilde Osmanlılardan hizmet kabul etmesi, şüphesiz Osmanlı hükûmetine, diğer beylikler hakkında tatbik olunan bir siyasetin Osmanlı sultanının hizmetine giren bir prensin babasına ait arazi üzerindeki haklarının Osmanlı devletine geçmiş olması lâzım geldiği şeklindeki iddianın, Karamanoğulları Beyliği hakkında da tatbik olunması imkânını bağışladı.[122]

Rumeli yakasında Eflâk-Boğdan, Macaristan ve Sırbistan işleriyle meşgul olan II. Murad'ı Anadolu'da en çok rahatsız eden Karamanoğlu İbrahim Bey idi. Çünkü, padişahın Balkanlarda harekâta giriştiği bir sırada, hemen fırsattan istifadeyle, karışıklık çıkarmaya çalışıyor, hattâ, Hıristiyan devletlerle anlaşmalar yapmak suretiyle Osmanlıları iki taraflı hücuma uğratma siyaseti güdüyordu. Bu vaziyette, II. Murad, daha iyi bir netice almak için, oğlu Şehzade Alâaddin'i, Rumeli kuvvetlerinin başında olarak İbrahim Bey'in üzerine yollamış, Osmanlıların muntazam devlet ordusu karşısında aşiretlerden derme bir çete teşkilâtından başka bir şey olmayan Karaman kuvvetleri "Taşeli"ne kaçmışlardı. Bu sırada, Şehzade Alâaddin'in ölümü tam bir kayıp oldu.[123]

Osmanlıların Türkiye'yi birleştirici gayretlerinin muvaffakiyetli bir yola gir-

121 British Museum, age, vr. 94a-98a.

122 British Museum, age, vr. 98b-100a'da şu kayıt vardır: Osmanlı padişahından güçlükle yedi senelik bir sulh elde eden İbrahim Bey yakasını kurtarınca, yemini yedi yıl geçmesine değil, yedi yel geçmesine ettiğini söyleyerek ahdini bozmuştur. Tevarih-i Âl-i Osman'ın bilinmeyen yazarı bu vesile ile Karaman halkına da çatmakta, İstanbul'a gelip servet edindikleri halde Karaman ve beylerini övmekten geri kalmadıklarını ve Osmanlıların üstünlüğünü bir türlü kabul etmediklerini şikâyet mevzuu yapmaktadır.

123 British Museum, age, vr. 104b-105a.

mesinde Yeşilırmak havzasının oynadığı mühim rolden bahsetmiştik. II. Murad Balkanlarda fetihlerle ve Anadolu'da Karamanlılarla uğraşırken, Rum beylerbeyi olarak Amasya'ya tayin ettiği Yörgüç Paşa, o cihetlerdeki Osmanlı merkeziyetini kuvvetlendirmek ve maziden kalma mütegallibe beylerin kalelerini zaptetmek suretiyle, derebeyce idareyi tasfiye yolunda esaslı muvaffakiyetler gösterdi. Çorum taraflarındaki Türkmen aşiretlerinin başında bulunan nüfuzlu dört beyi, davet ettiği bir ziyafette hileyle idam edip, Türkmen boylarını darmadağın etti. Osmancık nahiyesinde Zeytun Kalesi'nin direnci sayesinde derebeyi bir ailenin sahibi olarak yaşamakta devam eden Haydar Bey'i teslim olmaya mecbur etti ve kendisine timarlar vererek kalesine hükûmet askerleri yerleştirdi. Canik'te Alparslan'ın (Selçuklu neslinden) oğlu hüküm sürüyordu. Bu derebeyi de Yörgüç Paşa'nın niyetini anlayarak kendisi teslim olduysa da, tutuklu olarak Bursa'ya yollandı ve ailesi Amasya'da alıkondu. İki yıl sonra geri kaçan Alparslanoğlu bir müddet sonra tekrar padişaha sığınmak zorunda kaldı; Rumeli'de kendisine yeter timar verilerek, ailesi efradı ile o tarafa yollandı; böylece Canik Vilâyeti de derebeylik hastalığından temizlenmiş oldu.[124]

Babalarının kılıç hakkı olarak üstünde hüküm sürdükleri toprakları Osmanlılar haksız aldı diye, Timur tarafından beylikleri yeniden canlandırılan kimseler, Tatar ordusu Anadolu'yu terk eder etmez, Çelebi Mehmed'ce yeniden tasfiye olunurken, nedense pek dokunulmadan ve hem de Bursa'nın burnu dibinde rahat yaşama imkânı bulan Germiyanoğlu Yakub Bey'in, 1429'da (832) II. Murad'ı ziyaret için Edirne'ye gelmek arzusunu ifade etmesi üzerine kendisine müsaade olundu. Gayet şatafatlı karşılanması için tedbir alınan Germiyan beyi, Bursa'dan geçerken, padişahların türbelerini ziyaret etti; ulemâ ve fukaraya bahşişler dağıttı. Emîr Sultan'ın da elini öptükten sonra Edirne'ye gitti. Yüz kişilik maiyetiyle Osmanlı başşehrine giren Yakub Bey'i paşalar karşılayarak padişahın huzuruna götürdüler. II. Murad'ın elini öpen ve kendisinden samimi bir misafirperverlik gören Yakub Bey, memleketine döndükten sonra ancak bir sene kadar yaşayabildi; onun, topraklarını Osmanlılara vasiyet ederek ölmesi üzerine, Germiyan Beyliği gürültüsüz ve mücadelesiz bir surette tarihe karıştı.[125] Görülüyor ki, eski Yunan Vilâyeti toprakları üzerinde teşekkül eden beyliklerden, Karamanoğulları hariç, hepsi böylece ortadan kaldırılmış oluyordu. Dânişmendiye Vilâyeti'nde kurulan beyliklerden ise, Candarlılar hâlâ mevcudiyetlerini muhafaza etmekteydiler.

Artık, Türkiye'nin Osmanlı ailesi idaresinde yeni bir siyasî birlik hayatına girdiği ve Osmanoğullarının, eski Selçuklu sultanları zamanından daha şümullü

124 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 158-160.
125 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 161.

bir suretle Türkiye tahtına sahip oldukları belli olmakla beraber, Karamanoğlu, her fırsatta mücadelesini yenilemekteydi. 1435'te (839) padişah, Engürüs (Macar) işi ile meşgulken, İbrahim Bey, Hamid Vilâyeti uçunda, Beyşehir'e hücum ile Sancakbeyi Şarabdar İlyas'ı esir etti. Bunun üzerine, Rumeli seferlerini Beylerbeyi Sinan Bey'e bırakan padişah, Anadolu'ya geçerek Karaman'a ilk defa bizzat gitti. Karamanoğlu gene dağlara sığındı. II. Murad, yanında götürdüğü İsa Bey'e İçel ve civarı beyliğini vermek suretiyle, İbrahim Bey'i açıkta bırakmak istedi. Fakat, Mevlânâ Hamza'yı ricacı gönderen kaçak Karaman beyi, gene affedilip kendisine Şükrullah (*Behcetü't-Tevarih* yazarı) mukabil elçi yollandı. Bundan sonra rahat durmazsa dahi şiddetli cezalandırılacağını elçi kendisine ihtar etti. Fakat, Osmanlıların bütün Anadolu'da müstakil hiç kimseyi bırakmama azminde olduklarını iyice anlamış olan Karamanoğlu, ölüm kalım mücadelesi yaptığı için, ne ikide bir Osmanlı topraklarına saldırmaktan ne de –Müslüman olmasına rağmen– Osmanlılar aleyhine Frenklerle ittifaktan çekinmiyordu.

Meşhur akıncı beyi Mezid'in ve onun arkasından Rumeli Beylerbeyi Kulaşahin'in Macarlara müthiş surette mağlûp olmaları üzerine, II. Murad vaziyeti düzeltmek için Balkanlara ciddî seferler hazırlamaya başladığı bir sırada, Karamanoğlu, 1442 (846) yılında Osmanlı topraklarına girerek, o vakte kadar görülenlerle mukayese edilemeyecek tazyik ve zulüm yaptı. Emirdağı'na yaylaya giden ahalinin "avret ve oğlanlarını", esir kafilesi halinde sürdüğünden başka, Beypazarı, Ankara etrafı, Sivrihisar,[126] Polatlı ve Kütahya görülmedik bir tahribe maruz kaldı. Akhisar, Akşehir, Beyşehir viraneye döndü. İhtimal halkın feryatlarına dayanamayarak, bu vaziyete çok kızan padişah, güya İbrahim Bey'den intikam almak için, "ne kadar kendüye tâbi kâfir leşkeri varsa, bile alup sürüp, Konya'ya çıkup", Lârende de dahil olmak üzere, her tarafı yağma ve tahrip ettirdi. Halbuki, bu hâdiseye kadar Osmanlılar Anadolu birliğini tahakkuk ettirme hususunda gayet müşfik bir yol takip etmişler ve Türk halkına katiyen zulmettirmemişlerdi. Esasen Hıristiyanlardan fethedilen yerlerde tatbik olunan ganimet elde etme usulü, elbette Anadolu Türk ahalisinin oturduğu topraklarda tatbik olunamazdı.

Bütün bunlara rağmen, Karamanoğlu'nun karısı (kendisinin de kız kardeşiydi), Kara Servet'le birlikte padişaha giderek hem Taşeli'ne kaçmış olan İbrahim Bey'i affettirdi ve hem de sulh elde etti. Böylece, Anadolu halkının sanki

126 Neşrî, Osmanlıların Rumeli yakasında meşgul bulundukları sırada Karamanoğlu İbrahim Bey'in sınırı geçip yaptığı zulümleri anlatırken, Beypazarı'nda ettiklerini şöyle anlatıyor: "... hamam kapusun alub ne kadar dış ehli var ise bu kızoğlandır deyüb cümlesin elden geçirdiler..." Neşrî, *age* (Köymen-Unat yayımı), II, s. 636.

yabancı askerlermiş gibi, her iki tarafın da kuvvetleri tarafından maruz kaldığı zulüm ve yağmalar yanlarına kaldı.[127]

Doğrudan doğruya Osmanlı vekayinameleri kayıt ve tasvir etmiş olduklarından dolayı, pek de mübalâğalı olmayan bu faciadan, sonra, Karamanoğlu, II. Murad'a karşı itaat gütmeye çalıştı. 1448'de, İkinci Kosova Savaşı için cihad ilân olunduğu zaman, derme çatma da olsa, bir kısım kuvvetleri padişahın yardımına yollamayı ihmal etmedi.[128] Fakat, bunun mecburî bir sabır olduğu muhakkaktı. Nitekim, padişah 1451'de ölüp de yerine II. Mehmed geçince, Karamanoğlu İbrahim Bey hemen bütün verilmiş sözlerinden vazgeçerek, Anadolu birliğini parçalama teşebbüsünü bir daha tekrar etti. "Aydın ümerâsı evlâdından birisini" bir miktar askerle Aydın İli'ne sevk ettiği gibi, bir Germiyan prensini de Kütahya üzerine yolladı. Menteşe ve Saruhan vilâyetlerine de buraların eski bey hanedanlarından birer kimse kuvvetlerle gittiler. İbrahim Bey'in kendisi de, Antalya'ya hücum etti. Bu sırada Anadolu beylerbeyi olan Izgırlıoğlu (Uzguroğlu) İsa Bey, vaziyeti yeni hükümdara yazarak, karşı çıkmak için izin istediyse de, nedense arzusu kabul olunmayarak azlolunup bu iş onun yerine tayin olunan Gazi İshak Paşa'ya (bu kimse Paşa Yiğit'in kölesiydi) yaptırıldı.[129]

Özet olarak, II. Mehmed'in tahta geçmesiyle (ki, İstanbul'un fethi ilk büyük başarısı olacaktır) yeni bir devre giren Türkiye'nin bundan evvelki iç siyasetinde, kendi millî birliğini başarabilmek için sarf ettiği gayretler tam bir neticeye varmadı. Güneydoğu Anadolu ile Erzincan ve Erzurum havalisine henüz ulaşılamadığı gibi, eski "Yunan" ve "Dânişmendiye" vilayetleri birleştirilmiş olmakla beraber, Yunan (Konya) Sultanlığı'nın taht vârisi olduğunu iddia eden Karaman Beyliği, yeniçağlara intikal edecek bir metanet gösterdiğinden başka, Dânişmendiye'nin kuzey uçundaki Candaroğulları Beyliği de Sinop havalisine sıkışıp kalmışlardı ki, bunlar 1453'ten sonraki devre dahil olduklarından dolayı, gelecek cildin bahisleri arasındaki tetkik olunacaktır.

127 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 170 (yazar, Karamanoğlu'nu takip ve Karaman İli'ni tahrip edenin Şehzade Alâaddin olduğunu kaydediyorsa da, bu şehzadenin daha evvel ölmüş olduğu biliniyor: Âşıkpaşazâde, *age,* s. 129-130).

128 İbni Kemal, İbrahim Bey'in yolladığı askerlerin perişan hallerini ve acayip giyinişlerini tasvir etmiştir; yazar, bunların hırsız, yankesici, at hırsızı ve sair kimselerden ibaret olduğunu ve Osmanlı ordusunun disiplin ve ahlâkını bozmak için İbrahim Bey tarafından bu askerlerin kasten yollandığını iddia ediyor: Bk. Tevarih-i Âl-i Osman, Paris, Ulusal Ktp. Türkçe yazmalar, No: 157, vr. 25b-26a. Bu sahifenin kenarına sonradan birisi şu sözü ilâve ediyor: "Nice alay yüzleri murdar Türk." (Ateşli bir milliyetçi olduğunu kitabının her satırından bildiğimiz âlim yazar İbni Kemal'in eserinin bu sahifesine bu kenar ilâvesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda kozmopolitliğin alıp yürüdüğü devirde yapılışı çok önemlidir.)

129 Müneccimbaşı, *age,* III, s. 366.

e. Osmanlı şehzadeleri arasında taht ihtilâfı

Daha Osmanlı rejiminin kuruluş yıllarında, devletin parçalanmazlığı prensibi kabul olunduğu ve sultan devletin değil, tahtın sahibi sayıldığı kanaati hâkim bulunduğu için,[130] Osmanlı hükümdarları öldüğü vakit, kalan oğulları arasında memleketi taksim etmek mümkün olamıyor, bunun yerine taht mücadelesi çıkıyordu.

Gerçi, Selçuklular devrinde olduğu gibi, bir sultan ölünce yerine en büyük oğlunun geçmesi lâzım geldiği bir gelenek halinde söylenip durmaktaydı; fakat, bu hal tarzını herkes benimsemiş olmadığı için kanun hükmünde değildi. Böylece, daha ilk Osmanlı sultanlarından itibaren, bu yeni rejimde de, Selçuklular devrindekinden daha tehlikeli ve karışık taht kavgaları görülmeye başlanmıştı.

En eski kaynaklardan bazılarının kaydettiklerine bakılırsa, Osman Bey ile amcası Dündar Bey arasında beylik için bir mücadele olmuş ve davayı yeğen kazanmıştı. Osman öldükten sonra, Orhan Bey ile Şehzade Alâaddin'in, tahta geçme hususunda hiçbir çekişme yapmadıkları noktasında bütün kaynaklar birleşiyorlar. Orhan'dan sonra yerine geçen büyük şehzadesi Murad (I. Murad) ile kardeşleri arasında taht kavgası olmuş ve şehzadeler öldürülmek suretiyle, belki ilk defa, padişah olanın diğer taht vârislerini öldürtmesi kaidesi çıkmış oluyordu. Hattâ, bu hükümdar Rumeli'de iken, 1385'te (787) Bursa'da kaymakam olarak başşehri idareye memur edilmiş bulunan Savcı ismindeki oğlunun isyan ederek, babasını devirmek istediği ve yakalanarak idam olunduğu malûm bulunmaktadır.[131] Fakat, bu hâdiseye kadar olan bütün taht mücadeleleri arzu edilen şekilde teferruatıyla bilinmiyor.

Osmanlılarda, tahta çıkan padişahın, kardeşlerini katletmesi usulünün açık bir şekilde I. Bayezid tarafından Şehzade Yakub'a karşı tatbik olunduğunu biliyoruz.[132]

Timur felâketinden sonra, karmakarışık olan memlekette cereyan eden taht kavgaları ise daha alâka çekicidir. Tarihî vakalar olarak tafsilâtını yukarı-

130 Çünkü, bir arazinin orayı idare eden hanedana ait baba mülkü sayılması için, o hanedan tarafından fethedilmiş olması lâzımdı. Halbuki, daha Orhan Bey zamanından beri Anadolu'yu da idarelerine alan Osmanlılar, bu suretle kendilerini Selçuklu tahtının mirasçısı saymışlardı. Esasen Selçuklu ailesinin son zamanlarında sultanın başında bulunduğu devletin onun ailesinin mülkü olduğu prensibi unutulmuş bulunmaktaydı. Belki de bu, Moğolların, Selçuklu sultanını da diğer rical gibi nasp ve azl edip devlet üzerindeki hudutsuz malî tasarrufunu kaldırarak ona da maaş bağlamaları gibi eski geleneği değiştirici usuller koymalarından doğan bir kanaat idi. Osmanlılar devrine erişildiği zaman, artık fethedilen toprakların kimsenin değil, yalnız "gaziler"in malı olduğu açıkça ifade olunmuş bulunuyordu.

131 İdris-i Bidlisî, Heşt Behişt, vr. 137a.

132 Hüseyin Hüsameddin'e göre, şehit padişahın bir oğlu da Bursa'da bulunuyordu ve isyan ettiğinde, Bayezid tarafından öldürülmüştü: *Amasya Tarihi*, III. s. 147.

da vermiş olduğumuz bu mücadeleler yıllarca sürmüş, nihayet, Mehmed Çelebi (I. Mehmed), bütün diğer kardeşlerinden kurtularak tahtta tek başına kalmıştı. Fakat, "Fetret Devri" denen Ankara felâketinin açmış bulunduğu bu karışıklık yıllarında, eski beyler tarafından doğrudan doğruya devletin parçalanmak istenmesi ve buna karşı şehzadelerin gösterdikleri mukavemet, bu devirdeki taht kavgalarını diğerlerinden hayli ayırmaktadır. Aynı zamanda Fetret Devri, devlet topraklarının her zaman için bir bütün teşkil ettiğini, padişah oğullarının bu bütünü aralarında paylaşmaya hakları bulunmadığını da göstermesi itibariyle, çok mühim sayılmak icap eder. Yirmi seneye yakın devam eden bu uzun mücadeleden Osmanlı Devleti, sanıldığı gibi yıpranmış olarak değil, daha kuvvetli çıkmıştır. Çünkü, bu hâdiseler serisi, devletin hanedan tarafından dahi parçalanması mümkün olmayan bir bütün olduğunu, bu bütün içinde Türkiye adını verdiğimiz Anadolu'nun da bir millet haline gelmiş bulunduğunu, bir tek devlet idaresinde yaşamanın tabiî bir hükûmet şekli olduğunu, bu toprakları, şu veya bu hanedanın, baba mülkü, kılıç hakkı diye birtakım hükûmetçiklere bölerek derebeyce bir varlık yaratmasının tabiî olmayan bir hâdise teşkil ettiğini meydana çıkarmıştır. Osmanlı şehzadelerinin, dışarı ile değil de birbirleriyle ölüm kalım mücadelesine girdikleri bir zamanda, vaktiyle I. Murad ve I. Bayezid taraflarından Anadolu'nun hemen başlıca kısımlarına teşmil edilen ve bu suretle beyliğin yalnız fetih hakkı olan topraklarını değil, Ankara ve bütün Rum Vilâyeti topraklarını içine alan Osmanlı rejimini, Timur'ca tekrar kurulan Anadolu Beyliklerinin yıkmaya teşebbüs etmeleri şöyle dursun, tarihen kendilerine ait bulunan eski beylik arazilerinde bile zor tutunmaları bize anlatmaktadır ki, artık Anadolu için, feodal bir rejim tatbik etmek uygun değildi ve inkişaf etmiş bulunan millî şuur, merkeziyetçi, hattâ mutlak bir devlet şekli istemekteydi. Bu yüzdendir ki, Fetret Devri'nin karışıklıklarından böyle bir rejim doğmuştur.

Gerek diğer taht mücadelelerinde ve gerek Bayezid'in oğlu Mustafa Çelebi'nin, II. Murad'a karşı Edirne tahtına oturarak bayrak kaldırma hâdisesinde, iki tarafı birbirine düşman eden şey, şehzadelerin şahsî davaları olan taht meselesi değildi. Bundan daha kuvvetli bir sebepten olmak üzere, Rumeli Türk cemiyetinin, beri yakanın siyasî ve içtimaî bünyesine karşı tezat teşkil eden bir hayat şartına sahip olduğunu görmekteyiz. Gerçekten de, meseleyi içtimaî sınıflar bakımından ele alırsak, Anadolu'da canlı ve devlet siyasetine hevesli bir aristokrasi göremediğimiz halde, Rumeli'de, "akıncı beyliği" denen ve verâseten hep eski tarihî ailelerin ellerinde bulunan bu müessese sayesinde, Balkan yarımadasında maddeten zengin olmuş ve siyaseten de bir sürü akıncı kıtalarının idaresini elinde bulundurmuş nüfuzlu Türk aileleri zümresini görüyoruz. Ayrıca,

Anadolu'da, beyliklerin ve nüfuzlu aşiret reisliklerinin tasfiyesi esnasında, birçok büyük aile, çevrelerinden uzaklaştırılmak gayesiyle Rumeli'ye sürüldükleri ve memnun olsunlar diye kendilerine zengin timarlar tahsis olunduğu için, verimli Rumeli topraklarında malikâne ve timar sahibi bu çeşit aileler, diğer taraftan Anadolu'dan uzaklaştırılıp Rumeli'nin verimli yerlerine yerleştirilerek zengin edilen Anadolu'nun asilzade aileleri gayet kuvvetli bir aristokrat zümre teşkil ediyorlardı. Bunlar, gerek fetihlerde ve gerek mahallî idarede varlıklarını daima hissettirmekteydiler. Rumeli istikametine sık sık tertip olunan seferlerin başında, ister padişah bizzat bulunsun, ister yerine bir vezirini veya beylerbeyini yollasın, ordunun sevk ve idaresi, fetholunan yerlerin tanzimi, ganimetlerin paylaşılması ve icabına göre bütün Rumeli'ye ait yeni idarî kararların alınması gibi haller, akıncı aristokrat beylerle bazen ulemâdan, bazen kölelerden olan Osmanlı devlet ricalini karşı karşıya getiriyor ve çoğunlukla ihtilâflara yol açıyordu. Yalnız sefer zamanlarında sınır bölgelerine gelen ve ömürleri başşehirde Divan işleriyle geçen vezir-beylerbeyleri ve maiyetleriyle, her zaman realitenin içinde bulunan ve babadan evlâda mühim hizmetler başarmış olmalarından dolayı mağrur da olan akıncı beylerbeyi elbette anlaşamazlardı. Kuruluşunu fetihlere borçlu bulunan ve başlıca karakteri fatihlik ve mücahitlik olan bir devlette, önceleri tamamen sivil olan vezirlik, harp ve mücadelede sanatına ve askerliğe yabancı bulunan ulemâ sınıfının elindeydi. Sonradan (I. Murad zamanında) vezir, beylerbeyliğini ve ordu başkumandanlığını da üzerine alır oldu. Böylece, bütün büyük mansıplar ve devletin idaresi tamamen medreselilerin eline geçmiş bulunuyordu. Diğer taraftan, Osmanlıların çok açık ve kesin bir hukuk kaidesi haline getirdikleri usule göre, arazi kim tarafından fetholunursa olunsun, devletin oluyor,[133] fethedene ancak, o da vazife ve hizmeti devam ettiği müddetçe, fethedilen yerden bol timarlar veriliyordu. Bundan, evlâda kalan bir servet yoktu. Akıncı beyleri, mazidekinin aksine, düşmandan zaptettikleri yerleri malikâne tarzında evlâtlarına geçirebilmek için, tesis ettikleri hayır müesseselerine bağlama müsaadesi, yani sultandan temlikname almak zorundaydılar.[134] İşte, koskoca Rumeli'deki hâkimiyetini, orada kuvvetli surette yerleşmiş, akıncılık ve timar müessesesinin inkişafında etken olmuş bulunan bu Türk aristokratlarına dayanan Osmanlı hükûmetinin, yüksek devlet idare ve siyasetinde onları hiçe sayması, elbette hükûmet merkezine karşı Rumeli aristokratlarının daima kin duymuş bulun-

133 I. Murad'ın bu hususdaki bir fermanı Evranos Bey'e yollanmış olup, Feridun Bey'in eserinde sureti vardır: Bk. *Münşeatü's-Selâtin*, I, s. 87.

134 Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, I, 71 ve 88; Dr. F. Kraelitz, "İlk Osmanlı Padişahlarının Isdar Etmiş Oldukları Bazı Beratlar", *TOEM*, No: 28 (Ekim 1914); Osman Ferid, "Evranos Bey Hanedanına Ait Temlikname-i Hümâyûn Sûreti, *TOEM*, No: 31 (Nisan 1915), s. 432-438.

masına önemli bir sebep teşkil ediyordu. O halde, Rumeli'den her kopup gelen muhalefete o taraf beylerinin hemen katılıvermelerindeki psikolojik sebepleri anlamak güç değildir.

Rumeli'nin Anadolu karşısında tezatlı bir manzaraya sahip olmasında, asilzade Türk ümerâsından başka, burada ehemmiyetle bahsolunmaları lâzım gelen bir zümre "tavcılar"dı (bazen bu kelime "toyucular" şeklinde de geçiyor). Akıncı beylerinin emrini bekleyen akıncı kıtalarından, gönüllü hudut muhafızlarından, bunların yanında, açılacak dirliklere girmek gayesiyle sıra bekleyen (mülâzemette bulunan) kimselerden ibaret kalabalık hudut kıtaları bütün Anadolu'dan gelip Rumeli'de yığılmışlardı. Akınlardan ganimet elde etmek veya herhangi bir suretle zengin olmak, yahut sadece iş bulmak ve başka gayelerle Anadolu'dan ölçüsüz surette Balkanlara akın eden bekâr ve çoğu aile hayatından mahrum bu zümrenin kadrosu, Timur tarafından Anadolu'nun istilâsı sırasında çok kabarmış olmalıdır ki, hudutta kendilerine tatmin edici bir iş sağlanamaması veya aristokrat ailelerle hükûmet erkânı arasındaki ihtilâflar sırasında bunlar ile fazla meşgul olunamaması gibi haller, tavcıları daimî bir memnuniyetsizlik yuvası haline getiriyordu. Hakikaten, Şeyh Bedreddin hâdisesi de dahil olmak üzere, Rumeli'de Osmanlı hükûmetine karşı ne kadar isyan çıkmışsa, hepsinde de esaslı muhalif kuvveti tavcıların teşkil etmiş olduklarını ve Edirne üzerine hep onların yürüdüğünü görüyoruz. Bu hususta, onların timarlı sipahileri de çok vakit beraberlerinde sürüklemiş olduklarını hatırda tutmak icap eder. Tavcılar sırf ganimetlerle mi geçiniyorlardı, yoksa, az çok timarları yahut devlet tarafından ödenen yevmiyeleri var mıydı, malûm değildir. Öyle zannediyoruz ki, bunlar bölükler halinde teşkilâtlanmış olup, yalnız akından elde ettikleri ganimetlerle yaşamakta, düşman memleketinden sürdükleri hayvan ve esirleri satarak geçinmekteydiler. Mamafih, çok zengin olduklarını bildiğimiz akıncı beylerinin, akıncı erlerine ufak bir ücret ödemiş olmaları da mümkündür. Tabiî, akıncı beyleri, akın müsaadesi alır almaz derhal tavcıların bölükbaşılarını çağırarak hazırlanmalarını tebliğden sonra, belirli bir yerde toplanıp akına gidiyorlardı. Böyle bir hayatın tavcılara istikrarlı bir geçim sağlamayacağı belliydi. Bütün Rumeli toprakları timar, has, zeamet, mukataa yahut malikâne şeklinde taksim edilmiş olup, her dirliğin sahibi tarafından buralara voyvodalar (yahut daha umumî bir tabirle zâbitler) konmuş bulunduğundan dolayı, bu akıncı kalabalıkları köylere soyguna gitme imkânına da sahip değillerdi. Zaten pek çok Anadolulu bekâr tavcı erinin toplanmış olduğu Rumeli'de, eğer Osmanlı timar teşkilâtının mazbut himaye sistemi olmasaydı, Hıristiyan çiftçi halkın hali çok perişan olabilirdi.

Bu izahlarla tavcıların memnuniyetsizlik sebeplerini anlatmış oluyoruz. Ayrıca, aristokrasi yüksek devlet idaresindeki vazifelere geçmek hakkından mahrum olduğu gibi, tavcılar da, kendi hallerine göre, umdukları hizmetlere ulaşamamalarından, hiçbir terfi ve yükselme kapıları olmayan birer gedikli halindeydiler. Tabiî, onların bu hali de başka bir memnuniyetsizlik sebebiydi. Kısacası, Anadolu'dan, bazen çok büyütülen kazanç propagandaları ve bazen de geçim zorlukları tesiriyle Rumeli'nin, bilhassa serhad vilâyetlerine gelip yığılan bu kalabalık Türk kitlesi, hem vaziyetleri istikrarlı olmadığından hem de çok kalabalık bulunduklarından, inzibattan da mahrum olarak, Rumeli vilâyetleri için tam bir huzursuzluk, hükûmet için de memnuniyetsizlik ve muhalefet yuvasıydılar.

Anadolu'dan pek çok göçebe sürülmüş ve Güney Rusya'dan muhtelif zamanlarda kalabalık Tatar kitlelerinin Tuna'yı aşarak bilhassa Bulgaristan içlerine yayılmış olmaları itibariyle, Rumeli, etnik bakımdan da Anadolu'dan farklıydı. Fakat, bu saydığımız halk kitlelerinin taht mücadelelerinde ne gibi bir rol oynadıkları belli değildir. Türkler girmeden önce, kasaba ve şehirlerin, hemen yalnız kale içlerinde ve nüfus itibariyle çok zayıf olduklarını, Osmanlı hâkimiyeti kurulduktan sonra, yukarıda bahsettiğimiz Türk asilzade zümresinin ve bizzat sultanların meydana getirdikleri tesisler sayesinde buralarda süratli bir canlılaşma görüldüğünü, iktisadî faaliyet genişlemiş bulunduğundan, nüfuslarının arttığını, derhal Türk esnaf loncalarının (Anadolu modelinde) geliştiklerini söylemiştik. Bilhassa I. Murad'dan beri ikinci başşehir ve bazen Bursa'ya tercihan sultanın daimî ikamet yeri olarak kullanılan Edirne'de imaret, medrese ve saraylar yapılmış, sur dışında mahalleler kurularak burası büyük bir şehir olmuştu. Şu kesinlikle söylenebilir ki, meselâ Mehmed Çelebi'nin (I. Mehmed) ölümü (1421) sıralarında, Amasya ve Bursa'nın yanında, aynı kuvvet ve şöhreti kazanmış bir üçüncü şehir olarak Edirne geliyordu. İçtimaî tarihini yazdığımız devrin taht mücadeleleri bakımından, Rumeli ile Anadolu arasındaki tezatlardan olarak, yukarıda söylediklerimizden başka, Edirne ile Bursa şehirlerinin de birbirlerinden farklarını ve hattâ başşehirlik hususunda aralarındaki rekabeti söylemek zarureti vardır.

Osmanlıların ilk devirlerinde, Orhan Bey tarafından zaptolunarak devlet merkezi yapılan Bursa, mevkiinin elverişli olması sayesinde çok çabuk büyümüş, Türkiye'nin diğer şehirlerinden buraya göçen insanlar şehri hisar dışına genişletmişlerdi. Osmanlılara geçtikten sonra ehemmiyetlerini kaybeden ve gittikçe sönük hale gelen Bilecik, İzmit ve bilhassa İznik şehirlerinin yerini tutan, yani Bizanslılar zamanında İznik'e göre küçük ve ehemmiyetsiz iken fetholunduktan

sonra pek parladığı malûm olan Bursa, bütün XIV. asır devamınca huzursuzluk ve karışıklık içinde, birçok yağmaya, iç harp tahribatına, uzun kuşatmalara uğrayan Anadolu'nun diğer şehirlerine bakarak, her türlü tehlikeden uzak, genç Osmanlı Devleti'nin başşehri ve Dârü'l-cihâd'ın hemen gerisinde heyecanlı bir hareket üssü olmuştu. Burada gayet kuvvetli bir şehir topluluğu doğmuş, ticaret canlanmış, Amasya ve diğer Yeşilırmak merkezlerinden göç eden tanınmış ulemâ ve aileler sayesinde ileri bir kültür merkezi vücut bulmuştu. Tesis edilen tekkeler, imaretler, cami, medrese ve umumî müesseseler şehrin kalabalığını artırıyordu.

Esnaf-ahî teşkilâtı, Anadolu'nun diğer şehirlerindeki geleneğe sahip olmamakla beraber, iktisadî canlılık sayesinde çok kuvvetlenmişti. Bu vaziyette, şehrin manevî bir merkez haline gelmeye başladığı, Emîr Sultan gibi büyük bir şeyhin, Molla Fenârî gibi bir âlimin Bursa ahalisi tarafından tutularak memleket çapında itibar kazandıkları görülüyor. II. Murad tahta geçtiği (1421) sıralarda, artık Bursa, yüz senelik mazisiyle, gerisindeki Amasya, Tokat ve Ankara'yı da kendine bağlamış olarak, siyasî, iktisadî, kültürel bakımlardan bütün bir Anadoluluğu temsil etmekte, hemen bütün Türkiye üzerinde manevî bir nüfuz kurmuş bulunmaktaydı. Müderrislik, kadılık, kadıaskerlik, müftülük, vezirlik, hattâ beylerbeyliği gibi mansıpları henüz umumiyetle ellerinde tutan ulemânın kaynağı, Tokat-Amasya-Bursa hattı etrafında bulunuyordu. Kısacası, Bursa, bütün bir Türk cemiyetinin ifadesi olarak, tek başına bir siyasî-idarî merkez halindeydi. Devlet ricalinin han, hamam, dükkân, ev gibi emlâkinin ya Bursa'da veya çevresinde çok oluşu da ayrı bir önem arz ediyordu.

Edirne'ye gelince, oranın ne manevî ve ne de maddî değeri Bursa ile kıyaslanabilirdi. Diğer taraftan, Bursa'nın uzun zamandır bir "iç-el şehri" haline düşmüş olmasına mukabil, Edirne "Dârü'l-cihad" merkeziydi. Balkanlarda, Romanya, Macaristan, Sırbistan ve Yunanistan yönlerinde geliştirilen büyük fetihler için her yıl tertip olunan seferlerin tabiî merkezi Edirne olmuştu. Türkler cihadı Rumeli topraklarına naklettiklerinden beri, gazâ ve fetihleri bizzat idare etmesi gelenek olan padişah Edirne'de oturmak mecburiyetindeydi ve I. Murad, saltanatının ilk yıllarından itibaren, bunu idrak etmiş ve öyle yapmıştı. Fakat, bu hal, Bursa'yı gazâ ve cihadın heyecanlarından, ganimetlerin sağladığı geniş faydalardan, gazi sultan ve onun kumandanlarının büyük ganimet kazançlarının bir kısmını hediye, bahşiş, sadaka şeklinde ulemâ, âyan, şeyh ve fakirlere vermeleri gibi küçümsenemeyecek gelirlerden de mahrum etmekte olmasıyla, Bursa ahalisi başşehrin Edirne'ye geçmesini hoş karşılayamazdı. Şu halde, bütün bu faydalar Edirne lehine dönmüş, Bursa'nın zararına olmak üzere, orada

da göze giren şeyhler, âlimler ve âyan türemiş, burada yapılması lâzım gelen birçok saray, imaret, tekke ve sair tesisler Edirne'de yükselmeye başlamıştı. En nihayet, bütün bunlardan daha mühim olmak üzere, yukarıda bahsettiğimiz, servetlerini ve varlıklarını Rumeli'nin fethine ve gazâya borçlu olan akıncı beyleriyle Anadolu'dan sürülme eski ailelerden ibaret Türk asilzadeleri, akınların bol ganimetinden faydalanmak üzere serhad vilâyetlerine dolduklarını söylediğimiz tavcılar, zengin Rumeli timar erbabı ve her ne suretle olursa olsun o tarafa geçerek servet sahibi olmuş bir Türk halk topluluğu için, kaderlerini hep Rumeli'nin istikrarına ve gazâların devamına bağlamış olmaları dolayısıyla, Edirne'nin başşehir olarak kalması ve padişahın sürekli olarak burada oturması hayatî bir zaruretti. Edirne alındıktan sonra, orayı başşehir edinerek sürekli olarak oturmaya başlayan I. Murad'ın son zamanlarına kadar Osmanlı padişahlarının, yukarıda bahsettiğimiz iki şehir, daha doğrusu iki topluluk arasındaki rekabet tesirinden kendilerini kurtaramadıkları, hâdiselerin zoruyla yıllarca bazen Edirne'de ve bazen Bursa'da oturdukları, daimî başşehir olarak bu iki merkezden birini veya diğerini seçmekte tereddüt ettikleri açıkça görülür. Şu halde, bu devirde gördüğümüz taht kavgaları da, tamamıyla başında Edirne'nin bulunduğu Rumeli ile liderliğini Bursa'nın temsil ettiği Anadolu arasındaki bu rekabet çerçevesinde cereyan etmiştir.

I. Murad'ın son yıllarında Amasya ve etrafı yani Yeşilırmak sahası Osmanlılara geçtiğinden beri Amasya şehri, ihtimal son Selçuklu hükümdarı II. Mesud'a ve oğlu Gazi Çelebi'ye başşehir vazifesi görmüş olduğu için, veliaht olan Osmanlı şehzadesinin bu şehirde valilik yapması, Şehzade Bayezid'den (I. Bayezid) başlamak üzere bir âdet hâline girmekle, bu, Anadolu ve dolayısıyla Bursa lehine siyasî bir nüfuz üstünlüğü olarak kabul olunmalıdır. Çünkü, hükümdar öldüğü zaman yerine geçecek olan şehzade, eğer babasının yanında seferde değilse, Amasya'da bulunuyordu demektir.[135]

Özetlersek, İstanbul fetholunmadan evvel, Osmanlı rejiminin iç siyasetinde, Edirne etrafında Rumeli, Bursa etrafında da Anadolu olmak üzere, birbirleri karşısında rekabet hissi duyan iki tarafın mevcut olduğu aşikârdır. Rumeli'nin aristokrat (fatih aileler ve Anadolu'dan sürülen beylerin evlâdı) zümresiyle tavcılar ve timarlılardan ibaret askerleri, vazifelerinin ve mazilerinin önemi dolayısıyla gururlanarak ve geniş Hıristiyan toprakları üzerinde birbirlerine daha bağlı bulunmak zaruretini hissederek, Bursa'da yerleşen bir hükûmete ve onu ellerinde tutan rical ile Anadolu içtimaî heyetine elbette muhalif idiler. Fakat, İstanbul

135 I. Bayezid Amasya valisi olmakla beraber, I. Kosova Savaşı dolayısıyla, babası öldüğü zaman yanında bulunuyordu.

alındıktan sonra, Bursa değilse bile Edirne uzun zaman ikinci derecedeki merkezliğini muhafaza etmekle beraber, şehirlerin ve onlara bağlı olan Anadolu ile Rumeli arasındaki bölge rekabetlerinin ortadan kalkmış olduğunu ileride hâdiseler gösterecektir. Yalnız, buraya şunu ilâve etmelidir ki, Osmanlı rejiminde, Anadolu'nun siyasî rolünü kaybetmesi, hükûmet kademelerindeki yüksek mansıplarını elinden kaçırmak suretiyle imtiyazını bırakması, II. Murad'ın son yıllarında ve bilhassa II. Mehmed devrinde, ulemânın yalnız ilmiye mansıplarıyla yetinmesi ve vezirlik, beylerbeyliği gibi sivil (örfî) mansıpları kölelikten (Enderun yoluyla) yetişme, Türk olmayan unsura bırakmak zorunda kalmaları şeklinde bir neticeye varır. İstanbul'un büyümesi ve imparatorluğa lâyık derecede bir başşehir olması için alınan tedbirler, Anadolu'nun her tarafından tanınmış ailelerin, ulemâ, sanatkâr ve ahaliden birçoklarının bu yeni büyük şehre taşınmaları gibi haller, Anadolu'nun diğer merkezleri için elbette bir darbe olmuştur. Böylece, vaktiyle Bursa başşehirken orada padişahın ve ricalin etrafında toplanan ulemâ, meşayih, eşraf ve âyan kolayca İstanbul'a nakletmişler, bu sayede burada daha kuvvetli bir muhit teşekkül etmiştir. Fakat, Rumeli'nin siyasî kuvvetini teşkil eden aristokrat aileler (bilhassa irsî akıncı beyler) daima mevcut kalmışlardır. Devletin Hıristiyan Avrupa karşısındaki emniyet ve kudretinin ifadesi demek olan tavcılar ile timarlı sipahiler de, aynı suretle, bu durumlarından ileri gelen imtiyaz ve nüfuzlarını muhafazaya devam ediyorlardı.

II. Murad, bütün muhalefetleri ve siyasî zorlukları yenerek kesinlikle Edirne'de yerleştikten sonra, başşehre istikrar vermek, bir tek başşehir ve hükûmet vücuda getirerek devlet idaresini merkezîleştirmek için, varlıklarıyla Bursa'ya Edirne karşısında ikinci bir başşehir hali veren müesseseleri tamamıyla yeni başşehre nakletti.[136]

II. Murad'ın iç bünyeyi bu şekilde takviyeden ve meşhur Varna Savaşı'nı kazandıktan sonra, ömrünün nihayetine doğru, tahtından, henüz çocuk denecek yaşta olan oğlu Mehmed lehine feragat ettiğini biliyoruz. Bu hâdiseyi, Osmanlı tarihçileri, yaşlı padişahın siyasî hayattan usanç getirerek bir kenara çekilmesi şeklinde tefsir etmişlerdir. Fakat, mesele bu kadar basit olmasa gerektir. Çünkü, bu sıralarda medreseli rical ile, artık yüksek devlet idaresini ellerine alma yolunda bulunan Enderunlu rical arasında mücadele olduğunu biliyoruz. Ayrıca, orduda henüz şöhretleri devam eden azaplarla devletin gözde askerleri bulunan yeniçeriler arasında da müthiş bir rekabet vardı.

136 Halbuki, Mehmed Çelebi vaziyete hâkim olduktan sonra, Edirne'de daha çok oturmakla beraber, imarı iki şehirde de yapıyordu. Padişahın orada olmasına mukabil, "ilerü olan beyler Bursa'da dururlardı": British Museum, age, vr. 84a.

Vaktiyle çok ciddî hâdiselere sebep olan bu rekabetin en belirgini, II. Murad'la amcası Mustafa Çelebi arasındaki saltanat mücadelesinde görülmüştü. Eski bir maziye dayanan ve tamamı Türk olan azaplar, Rumeli'nin Türk ekâbiri ve Türk akıncılarıyla birleşerek, Edirne tahtında bulunan Mustafa Çelebi'yi tutmuşlardı. Yeniçeriler ve Enderunlu ekâbir (yani kölelikten yetişme olmaları dolayısıyla Türk olmayanlar) o zamanın ulemâlıktan gelme ricali ile birlikte Murad'ı desteklediler. Anadolulu timarlılar Bursa hükûmetini ve Rumelili timarlılar da Edirne hükûmetini tutuyorlardı. Şu halde, Murad'la Mustafa Çelebi'nin saltanat mücadelesinde, kapıkullarıyla Türkler karşılaşmış bulunuyordu ve bu kavga sonunda, bir taraftan saltanatın iki şehzadeden hangisine ait olacağı anlaşılırken, diğer taraftan da yüksek mansıpların ve devlet idaresinde üstün nüfuzun, köle menşeli asker ve ricale mi, yoksa Türk ekâbire ve azaplara mı ait olacağı ortaya çıkacaktı. İki tarafın da davayı kazanmakta büyük bir inat göstermeleri sebebiyle, Ulubad Gölü kenarındaki azap-yeniçeri boğuşması çetin oldu. Siyasî sebepler, Yeniçeriler lehine işe müdahale ettiğinden, azaplar mağlûp oldu; ve ondan sonra da, iki sınıf asker arasındaki düşmanlık bir daha söndürülemedi.[137] Pek çok azap kanı dökülen bu taht kavgasında, timarlı sipahiler esaslı bir rol oynayamadıkları gibi, kapıkulluğunu devlet idaresinin başına getiren yeniçeri zaferinden sonra da, artık timarlılar siyasî hayattan tamamıyla uzakta, yalnız seferler için lüzumlu vilâyet askerleri haline geldiler. Murad'ın Mustafa Çelebi'yi yenmesi, kapıkullarının (ulûfeli sipahiler bu sırada henüz zayıftılar) padişaha ve başşehre hâkim tek kuvvet olduklarının da işaretiydi. Kendilerinde kuvvetli bir "ocaklık" şuurunun doğmuş bulunduğu, azaplara reva gördükleri kanlı muamelelerle sabit olmuştu. Bunlar ve bunların içinde yetişen Enderunlu rical, saray, ordu ve başka devlet müesseselerinin ileri kademelerinde Türklerin gördükleri bütün işleri kötülüyorlardı. Türk halkından teşkil edilen askerî sınıfların harp edemedikleri, korkaklıkları ve sadakatsizlikleri hakkındaki bir sürü dedikodu yapanlar yeniçeriler ve Enderun halkı idi ki, bundan gayenin padişahı tamamıyla kölelerine muhtaç bulunduğuna inandırmak olduğunda şüphe yoktu. Varna Savaşı'nda zor anlar geçirilmiş, ordudan birçok firar olmuş, hattâ yüz geri eden kafilelerin bir ucu Edirne'ye girdiği için, başşehir ahalisi arasında, Varna'da büyük bir bozgun olduğu hakkında heyecan ve korku veren haberler yayılmıştı. İşte bütün bunların suçluluğu da korkak vilâyet askerlerine (bu sırada Azaplar üstünlüklerini kaybettiklerine göre timarlı sipahilere ve gönüllü Türklere) yükleniyordu.[138]

137 British Museum, age, vr. 89b; Müneccimbaşı, *age,* III. s. 339.
138 İbni Kemal, Tevarih-i Âl-i Osman, Ulusal Ktp. (Türkçe yazmalar), No: 157, vr. 8a.

Şu halde, II. Murad'ın, tahtını oğluna terk etmesi olayını, yukarıda bahsettiğimiz, azap-yeniçeri rekabeti ve dânişmendlikten gelme rical ile kölelikten yetişme ümerâ arasındaki çifte rekabet (ayrıca Türk aristokrasisinin hem dânişmend ve hem köle ricale karşı husumetleri) çerçevesinde mütalâa etmek zarureti vardır. Hele II. Murad ilk defa tahttan çekilirken meşhur Turhan Bey'in Bedevi Çardağı'na yollanması ve tekrar tahta dönüşünde, hem de azapların ısrarıyla yeniden mevkiine getirilmesi gayet mânâlıdır.[139] Kaynaklarda, oğlu II. Mehmed lehine ilk defaki feragati hakkında muhtelif tarihler verilmesine rağmen, bizce en doğru olarak, 1443'te (847) tahtı bıraktığı anlaşılan Murad Manisa'ya çekildiği vakit, bir çocuğun padişahlığı eline almasından faydalanmak isteyen dış düşmanlar devlet aleyhine ittifak hazırladıklarından başka, hükûmette dahilî bir güçlüğün de baş gösterdiği anlaşılıyor. Gerçekten de, II. Mehmed'in tahta oturmasıyla eskiden beri onun dairesine mensup olan veya kendisine taraftar bulunan Enderunlu rical ön safa geçmiş, hâlâ vezirliği muhafaza etmesine rağmen, Halil Paşa'nın ve diğer ricalin nüfuzları sarsılmıştı.[140] İşte, haricî ittifaklar da meydana gelince, içte mevcut böyle bir zaaf elbette memleketin istikbâlini tehlikeye atıyordu. Halil Paşa ve Enderunlulardan ürken diğer rical, Avrupa'da meydana gelen ittifakın yarattığı şaşkınlıktan faydalanarak, eski padişahı hemen tahta davet fikrini ortaya attılar ve II. Mehmed de bunu kabule mecbur oldu. Bazı kaynakların kaydına bakılırsa, evvelâ daveti nazla karşılayan II. Murad, ısrar üzerine İstanbul Boğazı yoluyla (Gelibolu düşman donanması tarafından kapatılmıştı) Edirne'ye gelerek ordunun başına geçti. İzmit'te bulunan gemi reislerinden Kara Rahman oğlu Hamza da Gelibolu'dan düşman donanmasını kaçırmaya muvaffak olduğundan, Anadolu askeri çabucak orduya katıldı. Bilinen güç şartlar içinde, azapların ve yeniçerilerin müthiş sebat ve gayretiyle büyük bir zafer kazanan Murad, bazı kaynakların kendisini bu münasebetle tahta çıkmış gibi göstermelerine rağmen[141] vazifesinin sırf Varna seferi için bir başkumandanlıktan ibaret olduğunu kabul ederek, herhalde, Halil Paşa'nın tahtta kalması hakkındaki ısrarlarını red ile, Manisa'ya dönmekte tereddüt etmedi. Bu vaziyette, II. Mehmed, gene evvelki gibi, eski ricale yüz vermeyerek, atabeyi (lalası) Hadım Şehabeddin Paşa'yı (ki, II. Murad onu beylerbeyliğinden bile atmıştı) bu

139 Neşrî, *age,* (Taeschner yayımı), s. 172.

140 849 sıralarında üç vezir, sıra ile Halil Paşa, Saruca Paşa, Kasım Paşa idi. Oruç Bey'e göre Şehabeddin Paşa Varna'dan sonra vezirlikten beylerbeyliğine inmişti: s. 59 (Edirne Tevarih-i Âl-i Osman'ı, vr. 37'de, Şehabeddin Paşa'nın, aksine, vezir olduğu ifade edilmiştir).

141 Herhalde II. Murad'ın sırf Varna seferini idare için Edirne'ye gelmesini cülûs gibi gösteren kaynaklar hata etmiş oluyorlar ve bu suretle II. Mehmed'in iki defa tahttan indirildiği sanılıyor. Halbuki vakalara dikkat olunursa, Murad'ın zaferden sonra Manisa'ya döndüğü ve Buçuktepe isyanı üzerine tekrar gelip ikinci defa cülûs ettiği görülür.

defa vezir yaptı. Rivayete göre, yeni kestirdiği akçe de, evvelkine nazaran eksik vezinliydi. Başta Halil Paşa olmak üzere, II. Murad taraftarı olan rical, herhalde bu vezin eksilmesiyle ulûfeden zarar edildiğini ileri sürerek, yeniçerileri tahrike başladılar. İlk tehlikeli isyanı bu şekilde Enderunlu rical ile eski rical arasındaki geçimsizlik vesilesiyle çıkaran kapıkulları, Edirne mahallelerini ateşe verdiler. Bütün asiler "Buçuktepe" denen yerde toplanmışlardı. Şehabeddin Paşa, sarayından kaçarak canını II. Mehmed'in himayesine zor attı. Bu vaziyette, eski rical gizlice II. Murad'ı tekrar çağırdı. Edirne'ye gelen eski padişah, II. Mehmed'in olup bittiyi kabule mecbur olması üzerine ikinci defa cülûs ederek, yanına Saruca Paşa ile İbrahim Paşa'yı kattığı oğlunu tekrar Manisa'ya yolladı.[142]

Bu tetkik ettiğimiz ilk devrede, son taht ihtilâfı, söylediğimiz şekilde, baba ile oğul arasında geçmişti. Fakat, görüldüğü üzere, bu hâdiselerde esas rolü oynayan, Murad'ın veya oğlu Mehmed'in taht ihtirasları değildi. Dediğimiz gibi, Türk rical ile yavaş yavaş devlet idaresini onların elinden almakta olan Enderunlu rical arasındaki çekişme siyasî ihtilâfın esas sebebiydi. Daimî akıncılığı iş edinen ve Rumeli cihetindeki seferler devam edip, hükûmetin iç siyasetinde rolleri hissedilen eski aristokrat beylerin, belki de hem medreselilere (dânişmendlere) hem de Enderunlulara düşman olmaları, hükûmet merkezinde muhakkak ki anlaşılması güç çekişmeler ve nüfuz mücadeleleri yaratıyordu. Tamamıyla ücretli ve daimî orduyu teşkil eden askerî sınıfların başında gelen azaplar, II. Murad'ın son yıllarında artık eski nüfuz ve itibarlarını kaybetmişler, buna mukabil kapıkulları, gittikçe kuvvetlenerek hükûmet merkezinin yegâne askerî kuvvetini temsil eder olmuşlardı. Yeniçeri tamamıyla bir ocaklılık şuuru kazanmakta ve devlet kadrosundaki mevkilerinin azametini öğrenmekteydi. Şüphesiz, bunlar yukarıda bahsettiğimiz mücadelelere kendi maddî menfaatleri için karışıyorlar, siyasî rakiplerden biri veya diğeri onları para kuvvetiyle elde edebiliyordu. Hattâ Buçuktepe isyanında ocaklılar, Halil Paşa'yla birleşmişler, Enderun ümerâsından olup, şüphesiz II. Mehmed'in lalası olarak gözdesi bulunan Şehabeddin Paşa'ya hücum etmişler ve onu iktidardan düşürmüşlerdir. Tabiî olarak, onunla beraber efendisi olan genç padişah da tahtından devrildi ve yerine babası geçti. Şu halde, II. Murad ile genç oğlu arasındaki şu birbirini tahttan indirme vakalarından evvel, Osmanlı tarihinde gördüğümüz taht kavgaları, Rumeli ile Anadolu, yahut Bursa ile Edirne arasındaki türlü rekabetlere dayanır, siyasî-iktisadî hâdiselerin tesirinde cereyan eder ve ona göre neticelenirdi. Gerçekten de, bu yüzdendir ki, II. Murad, son defa amcası Mustafa Çelebi'yi ve kendi kardeşi Mustafa'yı mağlûp

142 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 172.

ederek kesinlikle tahta oturuncaya kadar, devletin başşehrinin Edirne veya Bursa şehirlerinden hangisi olduğu kesin surette belli değildi. Bursa'yı terk ederek Edirne'yi daimî taht edinen ilk padişah II. Murad olmuştu. Halbuki, Murad ile oğlu arasındaki taht ihtilâfı Edirne içinde ve devlet ricalinin nüfuzları tesirinde cereyan etmiş, Anadolu'nun, bu meselede herhangi bir rolü görülmemişti. Şubat 1451'de II. Murad ölüp, Manisa'da bulunan oğlu II. Mehmed gelerek tahta çıktığı zaman, hiçbir suretle taht ihtilâfı söz konusu olmadı. Genç padişah yalnız Karamanoğlu ve onun teşvik ettiği Anadolu Beylikleri hanedanlarına mensup bazı kimselerin muhalefetiyle karşılaştı ve bu güçlükleri yenmek için açtığı ilk seferde kolayca muvaffak olarak, istikbâl için sükûnetli bir devletin başına geçmiş oldu. Bu izahlar bize anlatıyor ki, II. Murad ile oğlu II. Mehmed'in taht anlaşmazlıkları vesile edilerek çıkarılan çekişmeler neticesinde maziden sürüp gelen Türk aristokratları ile Türk halkın devlet idaresinde başrolü oynamaları ve padişahların üzerindeki tesirleri son buluyor, onun yerine, sultanın mutlak idaresi görünüşü altında, kapıkulu-köle bir idareci zümrenin devlet kaderini eline alması ortaya çıkıyordu. Bu bakımdan, II. Mehmed'in padişahlığı, Türkiye'nin saltanat ve hükûmet idaresinde yeni bir devrin başlaması olarak alınmalıdır.

KISIM: IV

OSMANLI İDARESİNDE TÜRKİYE DEVLET TEŞKİLÂTI

1- Divan

Orhan Bey'in saltanatının sonlarına kadar olan devrin teşkilâtını tetkik ederken, Osmanlı Divanının, bir uç beyliğinden gelişmekte olan genç ve küçük bir devlet müessesesi olarak basit ve mütevazı olduğunu, henüz bey adını taşıyan hükümdarın Divana bizzat reislik ettiğini, uç beyliğinden beri âdet olduğu üzere bir de vezir bulunduğunu, "fetih hakkı" veya "kılıç hakkı" dolayısıyla, ordunun başına Selçuklu kaidesince bir beylerbeyi tayin edemeyen Osmanoğullarının bu işi veliaht olan şehzadeye yaptırdıklarını söylemiştik. Selçuklularda Divan maliyesini idare eden müstevfîye ve hükümdarın has hazinesine ait vergileri toplayan nâib adındaki özel maliye nâzırına mukabil, ilk Osmanlı teşkilâtında hangi mansıpların bulunduğu açıkça belli değildir. Çünkü, Divan hasılatını "defterdar" ve artık memleketin her tarafında değil, bir veya iki yerinde hasları bulunan hükümdarın buralardan toplanacak şahsî gelirini idare eden nâib adındaki bir memuru mevcut olmakla beraber, her ikisinin de Divana dahil birer şahsiyet olduklarını tahmin ettirecek belirti yoktur.

Elimizdeki kaynakların ifadelerine bakılınca, Osmanlı rejimi, Orhan Bey'in son zamanlarında veya I. Murad'ın padişah olmasıyla teşkilâtını genişletmeye ve hakiki, müstakil hüviyetli bir devlet haline bu sıralardan itibaren gelmeye başlamıştır. Belki de, Orhan Bey'in son zamanlarında Osmanlı hükûmetini temsil eden heyet bir vezir, bir kadıasker, bir de Bursa kadısı olarak, başlarında bulunan padişah ile beraber dört kişilik bir meclisten ibaret bulunuyordu.[1] Divana dahil

1 Hüseyin Hüsameddin, Sultan Orhan'ın vakfiyesi hakkındaki makalesinde, bu hususa dair hayli izahat veriyor: "Orhan Bey'in Vakfiyesi", *TTEM*, No: 17 (94) (Eylül 1926), s. 295; İ.H. Uzunçarşılı

olmamakla beraber, bir de müftü vardı ki, vazifesi fetva vermek, taşradaki müftüleri ve bu devirde çok hürmet görmekte olan şeyhleri temsil etmekti. İhtimal, memleketin maliyesini idare işi henüz vezir tarafından yapılıyordu. Defterdar, Divan azası olmayıp, vezire tâbi bir memurdu. Selçuklularda Divana dahil olduğu görülen merkez beylerbeyliğine benzer mansıbın, Osmanlılarda, şehzadenin üzerine verilegelmekte olan başkumandanlık olup, Divana dahil bir mansıp sayılmadığı hususunda bütün kaynaklar birleşiyorlar. Esasen hükümdarın idare ettiği bir heyette oğlunun bulunamayacağı bellidir.

Selçuklu vezirlerinin "sâhib" lakabını taşımalarına karşılık, Osmanlı vezirlerine, tarihçe bilinen en eskileri de dahil olmak üzere, "paşa" dendiği biliniyor.[2] Bunun, Selçuklu Divanındakine göre, bu devirde vezirlerin fonksiyonunda bir değişme meydana gelmiş olmasına delâlet ettiği şüphesizdir. Gerçekten de, Osmanlı Divanında, Selçuklulardakine benzer bir beylerbeyi bulunmadığına göre, bu mühim mansıbı da hükûmet içinde vezirin temsil ettiğini düşünmek icap eder. Çünkü, sefer hazırlıklarını yapan, başşehirdeki kuvvetlere kumanda eden, hele hükümdarın idare ettiği seferlere mutlaka iştirak eden Osmanlı veziri, bu haliyle, açıkça Selçuklu Divanındaki beylerbeyinin vazifesini yapıyor ve o devir vezirinden daha nüfuzlu bir mevkie yükselmiş bulunuyordu.[3] İlk Osmanlı şehzadelerinin hepsi de birer vilâyette vali olduklarına ve veliaht olanın da daima başkumandanlıkla seferlerde bulunduğuna göre, merkezin çıkardığı kuvvetlere kumanda eden, yani padişahın beylerbeyi olan başka hiçbir şahıstan bahsolunmuyor. Şu halde, paşa unvanını alan Osmanlı vezirleri, kendi başına bir kumanda salâhiyetine sahip olmasalar bile, askerî bakımdan onların, hükümdarın baş yardımcısı oldukları muhakkaktır. Görülüyor ki, Selçuklu veziri, salâhiyetine çok uygun mânâda "sâhib" unvanını kullanmaktayken, Osmanlı veziri hükümdarın askerî ve sivil bütün devlet işlerinde yardımcı (ve sonra vekili) haline gelmesinden dolayı, yeni fonksiyonu-

da, *Belleten,* No: 9'da, yeni bir vesika dolayısıyla ilk vezirlik hakkında bilgi veriyor: s. 99.

2 Osmanlı vezirleri hakkında Hüseyin Hüsameddin ve İ.H. Uzunçarşılı'nın tetkikleri bunu açıkça göstermektedir. Orhan zamanında tanzim olunan vakıfnameler de vezirlerin "paşa" unvanını aldıklarını ispat ediyor: *TTEM*, No: 17, s. 289; *Belleten*, No: 9, s. 99 (Hüseyin Hüsameddin adı geçen makalesinde, Oğuz geleneğine kadar giderek, vezirlere, beylerbeylerine ve halk arasından akıl ve dirayeti ile tanınmış kimselere "paşa" denildiğini iddia ediyor. Halbuki o sırada sırf vezirlere söylendiği yazarın yayımladığı vakıfnameden de anlaşılıyor).

3 Mamafih, Selçukluların son vezirleri de, seferde değilse de, isyanlarda asilere karşı orduyu çok defa kendileri idare etmek zorunda kalmışlardı. Vezirlerin ulemâdan olmaları geleneği kuvvetle devam etmekteydi. Fakat, hükümdarlar, Moğollarca sık sık azl veya hapis edildiklerinden, hattâ öldürüldüklerinden, böyle hallerde, vezirler askerî işlerle mecburen alâkalanıyorlardı. Bizce vezirlerin "Sâhib" yerine, "paşa" unvanını alarak devletin askerî işlerini idare etmeleri, Beyliklerin doğmasına sebep olan söylediğimiz karışıklıklar arasında türemiş bir gelenektir. Beyler Selçuklu sultanına bağlı iken veya o halin tesirleri devam ettiği sıralarda beyin orduya kumanda eden büyük oğlu "paşa" unvanını almaktaydı ki, herhalde vezire bu yol ile paşa unvanı geçmiş olmalıdır.

na uygun düşen mânâda paşa unvanını almıştır. Burada paşalık lâkabının yalnız vezirlere hasredilmiş olması haline de ehemmiyetle işaret etmeliyiz. Şu halde, bu kaideden faydalanarak Divanda kaç vezir bulunduğunu paşa unvanını taşıyan ricale bakarak tayin etmek mümkün olacaktır.

XIV. asrın ortalarına kadar geçen zamanda, Osmanlı Divanında ancak bir vezirin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklar paşa unvanını vezirden başka, Şehzade Süleyman için de kullanıyorlar ki, onun Divanla bir alâkası olmadığı, Karesi valisi olarak, Rumeli'nin zaptına başkumandan sıfatıyla memur bulunduğu hususunda bütün kaynaklar birbirine uymaktadırlar. Mamafih, bu zamana kadar bu unvanın ancak vezirlere ait olduğuna ve başka hiçbir Osmanlı şehzadesine paşa denmediğine göre, yalnız Orhan'ın oğlu Süleyman'a paşa denmesinin hakiki olmaktan ziyade ya başka bir Süleyman Paşa'yla karıştırılmasından veya sonradan uydurulmuş bulunmasından ileri gelebileceğini düşünmek mümkündür.[4]

Kuruluşundan beri Divanda ilk mühim değişikliğin, Orhan Bey'in son yıllarında, Şehzade Süleyman'ın ölümünden sonra veliahtlığa ve Rumeli fütuhatındaki ordunun başına Murad Bey'in geçmesiyle yapılmış olduğunu görüyoruz. 1360 (761) veya 1361 (762) yıllarında Karamanlılarla Ertenaoğulları arasında çıkan ihtilâf dolayısıyla, Murad Bey'in Ankara üzerine gitmesi zarureti hasıl olmuştu. Bu vaziyette, ilk defa olarak, şehzadeler dışında ümerâdan bir şahıs, köle menşeli Lala Şahin Paşa, Rumeli fütuhat ordusunun başına kumandan tayin ediliyordu. Bu şahıs bu sıfatla "paşa" lakabını aldığına göre ya bu sırada veya biraz daha evvel vezir (herhalde ikinci vezir) tayin edilmiş olmalıdır. Kendisinin kumandan olabilmesi için Rumeli beylerbeyliği de üzerine verilmişti. Tabiatıyla paşa unvanı beylerbeyliği mansıbından ileri gelmiyordu.[5] Çünkü, bu devirde beylerbeylerine henüz paşa unvanının verilmediğini katiyetle biliyoruz.

Kölelikten yükselen bir saray hizmetlisine, geleneğe aykırı olarak vezirlik verilip, beylerbeyliği salâhiyeti ile bir sefer ordusunun başına tayin edilmesi şeklinde bir "bid'at"i ilk çıkaranın I. Murad olmadığını burada ehemmiyetle kaydetmeliyiz. Gerçekten de, hayatının son yıllarında Orhan, belki Ertenaoğullarından aldığı, Ankara'ya getirttiği ordunun idaresine, Rumeli'de olduğu tarzda bir şehzadeyi değil, vezirlik tevcih ettiği Lü'lü adında kölelikten yetişme bir saray hademesini bey-

4 Meselâ, Orhan'ın, büyük biraderi Alâaddin'e de paşa dendiği, hattâ vezir tayin olunduğu sanılmış, yapılan tetkiklerle bunun doğru olmadığı, Alâaddin adında bir vezirin adının şehzadelerinki ile karıştırıldığı anlaşılmıştır: Hüseyin Hüsameddin, "Alâaddin Bey", *TTEM*, No: 5 (82) (Eylül 1924), s. 207.

5 Osmanlı kaynakları hep daha sonraya ait olduklarından, içlerinden birçokları şahısların unvanlarını en son mansıplarına göre yazmışlardır. Meselâ Neşrî, Saruca'yı, önce yayabaşı ve daha sonra subaşı olduğuna göre, bey diye gösterecek yerde, bu kimse sonradan vezir olmakla, "paşa" diye kaydediyor: *age*, (Köymen-Unat yayımı), I, s. 242 ve 290.

lerbeyi yollamıştı. Orhan'ın usule aykırı bu tayinden gayesi, belki de, bir şehzadeyi yolladığı takdirde, Rumeli'de veliaht olarak seferleri idare eden Şehzade Murad'a ikinci bir saltanat ortağını kendi sağlığında hazırlamış olmak gibi bir hatadan sakınmak ve böylece ilerde çıkacak olan taht kavgasını önlemekti.

Gerek Orhan Bey'in Ankara'ya vezir-beylerbeyi yolladığı Lü'lü Paşa'nın tayini ve gerek I. Murad'ın, Ertenaoğullarıyla Karamanlılar arasındaki mücadeleye karışmak üzere Rumeli'yi terk ederken, lalası Şahin'i, aynen Lü'lü Paşa gibi, vezir-beylerbeyi olarak kendi yerine ordu başkumandanı bırakması, her ikisi de usulsüz olup, ilmiye yolundan gelen vezirlere verilmemiş olan bir vazifenin, başkumandanlıkla birlikte beylerbeyliğinin, hem köle, hem ikinci vezir durumunda olan şahıslara tevcih olunması, medreseden gelme ricalin haklarına tecavüz olduğu gibi, Rumeli'de akıncı uç beyliğini ellerinde tutan aristokrat Türk beylerinin başına bir köle beylerbeyinin verilmiş olmasının da onların asalet gururlarına karşı bir saygısızlık olarak karşılanmış olduğu muhakkaktır.

Görülüyor ki, başkumandanlık evvelce hükümdar yerine şehzade tarafından temsil olunurken, Orhan, Lü'lü Paşa'yı Ankara'daki ordunun idaresine yollamakla, I. Murad da, aynı misale göre, lalası Şahin'i Rumeli seferlerinin başına bırakmak suretiyle, ikinci vezir bu vazifeyi görür olmuştur.[6] Murad tarafından, kendisi Anadolu'da meşgul olduğu sırada, geniş Rumeli fetihlerini başaracak orduya başkumandan olarak Lala Şahin Paşa'nın verilmesinde, çocukluğundan beri lalası ve dolayısıyla sadık bir adamı olmasının da mühim bir tesiri vardı. Orhan'ın, ihtiyarlığında her türlü sevk ve idareyi Süleyman Paşa yerine, veliaht yaptığı Murad'a bırakmasından sonra, veya devleti Murad bizzat eline alınca, belki yetişkin oğlu olmadığı için, gelenekten ayrılarak bir köleyi yerine vekil ediyordu. Hakikaten, Rumeli'deki asilzade beylerin fetihlerde ve akınlarda kazandıkları şöhret sayesinde, en nüfuzlu oldukları ve oraya kitle halinde gitmiş göçebe, akıncı, gönüllü, timarlı, kısacası her cins yaşayış ve meslekten Türklerin en heyecanlı ve coşkun bulundukları bir zamanda, padişahın böyle bir muhitte iktidarı emanet edebileceği en münasip düşen bir şahsın Lala Şahin olduğunda hiç şüphe yoktu. Bunlardan anlaşılıyor ki, hem ikinci vezir ve hem beylerbeyi olarak Rumeli fetihlerinde orduya serdar olmak gibi bir nüfuz ve iktidar kendisine verilen Lala Şahin, bu hali ile Osmanlı Divanının yepyeni tip bir azası olarak tarih sahnesine çıkmış bulunmaktaydı.[7]

6 Bazı Osmanlı kaynaklarına göre, bunun sebebi, Murad'ın bu vazifeyi yapacak yaşta oğlunun bulunmayışıydı: Solakzâde, *age,* s. 28.

7 İdris-i Bidlisî'ye göre, 1362'de (H. 763) Anadolu'daki karışıklıkları yatıştırıp, gazâ ve cihad için Bursa'ya dönen Murad, Kara Halil'i Bursa kadılığından ordu kadılığına aldığı gibi, eskiden beri yanında hizmet etmiş bulunan Lala Şahin'i de "emîrü'l-ümerâlığa" ve beylerbeyliğine tayin sure-

1375'te (H. 777) gazâ niyetiyle Bursa'daki kısa dinlenmesinden Edirne'ye dönmüş bulunan padişah, Timurtaş Bey'i Rumeli beylerbeyliğine tayin etmişti. 1386'da (H. 788), Karamanoğlu üzerine yapılan seferdeki muvaffakıyetlerde, Rumeli kuvvetleriyle mühim rol oynayan Timurtaş Bey, bu defa vezirliğe getirildi. Fakat, bu mansıp herhalde birinci vezirlik (vezirâzamlık) değildi. Böylece, "bey" unvanı ile evvelce beylerbeyliği mansıbında bulunmuş olan Timurtaş, vezir olunca "paşa" lâkabını taşımaya hak kazanmış oluyordu.[8] Fakat, Lala Şahin de, Kosova Meydan Muharebesi'nin arifesine kadar Rumeli ordusunun başında hep seferle meşgul olduğuna göre, Timurtaş'ın Rumeli beylerbeyi bulunduğu sıralarda, o bu vazifeyi bırakmış ve yalnız vezirlikle seferleri idareye devam etmişti demek oluyor. Şu halde, 1386'da (788), Timurtaş'ın vezirlik almasından sonra, Vezirâzam Halil Paşa ve Karaman cengi sırasında onun yerine geçen oğlu Ali Paşa dahil, Lala Şahin Paşa ve Timurtaş[9] Paşa ile Divanın üç veziri olmuştu.[10]

Öyle görünüyor ki, I. Bayezid zamanında Divandaki vezir sayısı üç olmakta devam etti. Fakat, Ankara felâketinden sonraki karışık yıllarda, meşrû hükûmet evvelâ Edirne'de Şehzade Süleyman Çelebi yanında, ondan sonra Musa Çelebi ve daha sonra Mehmed Çelebi yanında bulunmuş olmakla beraber, taht iddiası ile kendisini sultan ilân eden her şehzade, kendi lalasını veya ricalden diğer bir nüfuzlu kimseyi vezir tayin etmiş olduğu için, Divan teşkilâtı bu sıralarda hayli bozulmuş olsa gerektir.[11] Mehmed Çelebi, saltanatı tek başına eline aldıktan sonra, üç vezir görmekteyiz ki,[12] bunlar İbrahim Paşa, Hacı İvaz[13] Paşa ve Bayezid Paşa idi.[14]

tiyle, orduya serdar etti: *Heşt Behişt*, vr. 116a; Müneccimbaşı, *age,* III, s. 292.

8 İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 141a (burada, yazarın iddiasına göre, Osmanlı hanedanı zamanında beylerbeyliği ile vezirliği ilk defa üzerinde toplayan, yani askerî ve idarî salâhiyetleri elinde birleştiren Timurtaş Bey olmuştur).

9 I. Murad Kosova seferine giderken, Karamanoğlu'na karşı Timurtaş Paşa'yı Sandıklı ve Kütahya taraflarına muhafız koydu: Neşrî, *age* (Köymen-Unat yayını), I, s. 246.

10 İbni Kemal'e göre, Lala Şahin "avâhir-i ömründe pîr olup", mücadeleden çekildi; padişahtan "Sarıyar"ı alarak yurt etti ki, yıl 774 idi: Millet Ktp., Ali Emirî yazmaları, No: 30 (III. Kitap), vr. 96b.

11 Meselâ, Çandarlızade Ali Paşa ki, vezirâzamdı, Süleyman Çelebi ile gitmişti: Oruç Bey, *age,* s. 105.

12 Hüseyin Hüsameddin'e göre, Mehmed Çelebi, Musa'yı yenip de tek sultan olduğunda, vezirâzam Amasyalı Hacı Hayreddin Halil Paşa idi: *Amasya Tarihi*, III, s. 90 (vakfiyesini şahit gösteriyor). Hakikaten Mehmed Çelebi Rumeli'de Musa ile uğraşırken İbrahim Paşa'nın adı geçmiyor. Ayrıca, II. Murad için Kastamonu'dan gelin getirmek üzere giden kadınlar arasında "Hacı Halil Paşa Hatunu"nun da bulunduğu kaydediliyor ki, burada bahsi geçen vezirâzamın Hacı Halil olduğunda hiç şüphe yoktur: Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 154.

13 Musa Çelebi'nin tasfiye olunduğu sırada bu şahıs henüz subaşıydı ve bu sıfatla Karamanoğlu'na karşı 1413'te (H. 816) Bursa'yı müdafaa etmişti: Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 141.

14 Müneccimbaşı, *age,* III, s. 336.

II. Murad, 1421'de (824) tahta çıkarken, amcası Mustafa Çelebi de Edirne'de saltanatını ilân ettiğinden, işler gene karışmıştı. Bu vaziyette, Murad, Bursa'da vezirleriyle konuşarak Bayezid Paşa'yı bir kısım kuvvetle Mustafa Çelebi'nin üzerine yolladığında, askerlerinin arzusu üzerine (ki yeniçeriler yoktu) Bayezid Paşa Edirne sultanına katılmakla beraber, vezirliği dahi kabul ile Bursa üzerine harekette, yolda ihanetinden şüphe olunarak idam olunmuştu. İhtimal, Bayezid'in Mustafa Çelebi'ye vezir olması anında, Rumeli ekâbiri üzerindeki nüfuzlarından faydalanmak gayesiyle, Kara Timurtaş Paşa'nın Umur, Oruç ve Ali isimlerindeki oğullarının üçüne de vezirlik verilerek, Bursa Divanındaki vezir sayısı ilk defa beşe çıktı ve herhalde Bedevi Çardağı'nda tutuk bulunan Mihaloğlu Mehmed Bey'i serbest bırakarak onun da nüfuzundan istifade etmeyi teklif edenler bu üç vezir kardeş oldu.[15] Mustafa Çelebi vakasından ve İstanbul'un kuşatılmasından sonra, Kastamonu'nun fethi ve İsfendiyaroğlu'nun kızını almak suretiyle bir sulh devrine giren II. Murad, "beş paşa çoktur deyüp[16] Kara Timurtaş oğullarını" başka vazifelere atayıp, paşalık ve dolayısıyla vezirlik unvanların da üzerlerinden kaldırdı. Ulemâdan gelme Çandarlızade İbrahim Paşa ile gene ulemâdan gelme Hacı ivaz Paşa iki Divan veziri olarak kaldılar.[17] Vezirin üç olması bir gelenek olduğundan, Sultan Murad bu üçüncü vezirlik mansıbına, herhalde çok geçmeden, lalası Yörgüç Paşa'yı tayin etmiş olmalıdır. Fakat, bu vezir başşehirde oturmayarak geniş salâhiyetle Amasya (Rum) valiliğine gönderildi[18] ki, henüz derebeylik manzarasını muhafaza eden Yeşilırmak yöresini mütegallibeden temizleyerek merkeze bağlamakta onun büyük hizmeti vardır. 1430 (833) sıralarında dahi, üç vezir görmekteyiz ki, bunlar vezirâzam Koca Mehmed Paşa,[19] Saruca Paşa ve Çandarlı İbrahim Paşa idi. Bu sonuncusu o sıralarda vefat ederek yerine oğlu Çandarlı Halil Paşa geçmişti. Sultan Murad tahtı oğlu II. Mehmed'e bıraktığı sırada, yani 1444'e doğru vezir İshak Paşa kendisiyle Manisa'ya gitmiş olup, yeni padişahın vezirleri, sırasıyla, Halil Paşa, Şehabeddin Paşa ve Saruca Paşa idiler.[20] 1448'de (852), Kosova seferi esnasında da üç vezir, Çandarlı Halil Paşa, Saruca

15 Edirne Tevarih-i Âl-i Osman'ı, vr. 31b.

16 "Paşa" unvanını yalnız vezirlere mahsus olduğu için, burada yazar, "beş paşa çoktur" cümlesini "beş vezir çoktur" mânâsında kullanıyor. İsfendiyar kızının Osmanlı sarayına gelin getirilmesi münasebetiyle iki tavâşî, Şerefeddin ve Reyhan paşalardan bahsediliyorsa da, bu resmî bir unvanı ifade etmeyip, bu iki hadım bu suretle biraz da alaylı olarak taltif edilmiş olunmalıdırlar: Neşrî (Taeschner yayımı), s. 153; Müneccimbaşı, *age,* III, s. 343.

17 Neşrî, *age,* (Taeschner yayımı), s. 153.

18 Müneccimbaşı, *age,* III, s. 365.

19 Bu vezirin ismi, ya kopya veya ifade hatası olarak, Oruç Bey'de "Vezir Mehmed Ağa" şeklinde geçiyor: *Age,* s. 49. Bu vezir hakkında şu tetike bakınız: Hüseyin Hüsameddin, "Koca Mehmed Paşa", *TOEM*, No: 37 (Nisan 1916), s. 38.

20 Oruç Bey, *age,* s. 49; Solakzâde, *age,* s. 174.

Paşa ve İshak Paşa bulunuyordu. Fakat, II. Murad ile oğlu II. Mehmed'in, baba-oğul, tahttan inip çıkma hâdiseleri sırasında bazı değişiklikler olmuş, meselâ İshak Paşa, Sultan Murad ile gidip gelmiş, Şehabeddin Paşa da II. Mehmed'in kaderine tâbi olarak, efendisi tahttan düştüğünde katlolunmak istenmiş (Buçuktepe isyanında), Hacı İvaz Paşa azl ile Balıkesir sancak beyliğine sürülmüştü. 1451'de (855) Murad ölüp de II. Mehmed katî olarak tahta geçince, kendisine sadık olan lalası Şehabeddin Paşa, Manisa'dan gelerek dördüncü vezirliği işgal etti. Şu halde bu makam ilk defa, dört oluyordu.[21] Saltanat değişmesinde İshak Paşa'nın gene azlolunduğunu ve Zağanos Paşa'nın vezir olarak ortaya çıktığını görüyoruz.

Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunda Divanda, ilmiyeden gelme bir vezir bulunurken, Orhan Bey Ankara'yı fethedince, burasının çok eski devirlerden beri beylerbeyi merkezi olduğunu düşünerek, yani siyasî bir geleneğin tesiri altında, bir ikinci vezir tayin etmiş ve kendisine beylerbeyliği vazifesini vererek Ankara'ya yollamıştı. Bu zatın Lü'lü Paşa olduğunu söylemiştik.[22] Böylece, Orhan'ın son yıllarında ilmiye sınıfından gelme birinci vezir yanında, kölelikten gelme askerlerden tayin olunan ikinci vezirin ortaya çıktığını görüyoruz. I. Murad dahi, babasının son yıllarında Rumeli fetihlerini başarmak üzere, biraderi Süleyman Paşa yerine yollandığı karşı yakadan geriye, Anadolu tarafına geçmek mecburiyetinde kalınca, ordu başkumandanlığını, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak lalası Şahin'e bırakmış ve tabiî bunun için de kendisine vezirlik tevcih etmişti. Bu adamın da ilmiye ile bir alâkası olmayıp, kölelikten yetişmeydi. Şahin Paşa'nın ikinci veya üçüncü vezirliklerden hangisine tayin olduğunu bilmemekle beraber, burada açık olarak öğrendiğimiz şudur ki, vezirâzamlık ilmiyeden gelme (yani o zamanki tabirle dânişmend) birine verilmekte devam olunurken, evvelâ ikinci ve sonra üçüncü vezirlikler ihdas olunmuş, buralara kölelikten yetişme askerî şahsiyetler tayin edilerek paşa unvanı da üzerlerinde olmak şartıyla, kendilerine Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri verilmişti. Şu halde Osmanlıların daha ilk devirlerinde ikinci ve üçüncü vezirler beylerbeyliğini de temsil etmekte olarak, vezir-beylerbeyi durumunda idiler; vezirlik sıfatları dolayısıyla, elbette Divan azası bulunuyorlardı. II. Mehmed'in hükümdarlığına, daha doğrusu İstanbul'un fethine kadar sayıları üç ile beş arasında adetleri inip çıkan vezirlerden medreseli

21 Vezir sayısının dörde çıkarıldığı İbni Kemal tarafından şöyle kaydediliyor: II. Mehmed Rumeli Hisarı'nı yaptırmak üzere sur duvarlarını dörde bölüp, şu vezirleri ki, "biri Halil Paşa ve biri Saruca Paşa ve biri Şehabeddin Paşa ve biri Zağanos Paşa idi", tayin etti: Bk. Tevarih-i Âl-i Osman, Millet Ktp., Ali Emirî yazmaları, No: 231, vr. 7a.

22 Bu mesele için, Ankara Alâaddin Camii'nde Lü'lü Paşa'ya ait bir kitabe hakkındaki tetkikimize bakınız: *Tarih Vesikaları*, No: 3 (18) (Mart 1961).

olanlar, muhakkak ki malî işleri, mülkî (örfî) idareyi ve devletin siyasî yönetimini temsil ettikleri halde, "sipah"tan olan (devrin tabiri aynen böyledir) vezirler,[23] daha doğrusu Enderunlular, hükümdar tarafından ordulara kumandan tayin olunmakla, askerî nüfuzu temsil etmekteydiler. Mamafih, hep vezirâzam olarak hizmet eden medreseli vezirlerin sayısı bazen iki ve hattâ üçü bulmuş olması dolayısıyla, medreseliliklerine rağmen (yani o zamanki ifadesiyle dânişmend oldukları halde) orduya kumanda ederek bir meslek askeri gibi seferlere gittikleri de, belki I. Murad'ın son yıllarından itibaren görülmeye başlamıştı. Fakat, Osmanlı Divanında, vezirlerin dânişmendlerden olması geleneğinin bozulması, ulemâ vezirler yanında, hem de Türk olmamak üzere, Enderunlu vezirlerin yer almaları, Osmanlı rejiminin bilhassa 1435'ten sonra gelecek devresi bakımından çok mühim bir hâdise teşkil eder ki, birer vakıa olarak yerlerinde tetkik olunacaktır.

Divanın bünyesine ait bilgilerin tamamlanması için, kadıaskerliğin (=kazaskerlik) dahi bilindiği nisbette anlatılması icap etmektedir:

Kaynakların bildirdiklerine göre, Orhan Bey, Bursa'yı zaptedip de devlet teşkilâtını genişletmeye başlamadan evvel, başşehir kadısı kadıaskerlik vazifesini de görmekte ve ayrıca kadıasker bulunmamaktaydı.[24] Fakat bu padişah, İznik ve Bursa kadılığını aynı zamanda idare edegelmekte olan Kara Halil'i, ilk defa olarak kadıaskerliğe tayinle, başşehir kadılığına başkasını getirdi. Bu tayin, aşağı yukarı Lala Şahin'in Rumeli'ye vezir-beylerbeyi yollandığı 1361 (763) tarihine yakın yapıldı. Böylece, kadıaskerlikle başşehir kadılığı birbirinden ayrılmış oldu.[25] Çünkü, ordudaki gazâ vazifesini yapabilmesi için, başşehir kadısının seferlere iştiraki ve ordugâhlara gitmesi halinde, asıl vazifesi olan başşehir kadılığı işi aksıyordu.[26] Bu vaziyete göre, Osmanlılarda kadıaskerlik ihdas olunmadan evvel, vezirlerin Bursa kadılığından bu makama tayin olunmaları icap edeceği bellidir. Tabiî, böylece, başşehir kadısı Divan azalığından düşmüş bulunmaktaydı.

Geniş fetihler nisbetinde, devletin ve dolayısıyla Divanın kazaî işleri ehemmiyet kazandıkça, kadıaskerlik müessesesinin tekâmül ettiği muhakkaktır. Bir taraftan muazzam askerî teşkilâtın ve bu teşkilâtta çalışan şahısların davalarını halletmek ve diğer taraftan bütün kadıların tayin işlerine bakmak suretiy-

23 British Museum, *age,* vr. 85b.

24 Hüseyin Hüsameddin, 761 sıralarında vezir olan Sinan Paşa'nın babası Muslihiddin Musa Çelebi'nin "sadr-ı kebîr" unvanı taşımasından kadıasker olabileceğini tahmin ediyorsa da, bu vazifeyi Bursa kadısının yaptığı anlaşılmaktadır: "Orhan Bey'in Vakfiyesi", *TTEM*, No: 17 (94) (Eylül 1926), s. 297.

25 Solakzâde, *age,* s. 28.

26 İdris-i Bidlisî, age, vr. 116; Müneccimbaşı, *age,* III, s. 292 (bu yazar, kadıasker tayininin 763'te Ankara seferine giderken yapıldığını söylüyor).

le memleketin adlî teşkilâtını düzenlemek herhalde kadıaskerleri vezirler kadar ehemmiyetli bir dereceye çıkarmış bulunmaktaydı. Daha XIV. asrın sonlarında devletin sınırları Rumeli'de ve Anadolu'da çok genişlemiş olup, iki geçenin askerî teşkilâtının birbirlerinden farklı ve çok uzak olmaları, buralarda iki ayrı beylerbeyliğinin ihdas olunmasını icap ettirdiği gibi, Divanda da iki ayrı kadıaskerle temsil olunmalarını zarurî kılmıştı. Hüseyin Hüsameddin, Molla Fenârî hakkındaki yazısında, bir vakfiye münasebetiyle (Gülçiçek Hatun vakfiyesi), kadıaskerlerin ve Bursa kadısının isimlerini verdiği için, 1389 (791) tarihinde, artık Anadolu ve Rumeli beylerbeyleri gibi, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlerinin de mevcut olduğunu kabul etmek icap eder.[27] Mamafih Solakzâde'nin kaydettiğine göre, II. Murad'ın, oğlu II. Mehmed'i saltanata geçirdiği 1443 (847) sıralarında, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri tek elde birleşmiş olarak, Molla Husrev'in üzerinde bulunuyordu.[28] Ayrıca, 1446'da (850) Orhan Bey'e ait bir vakfiyenin yeniden tescili dolayısıyla, vakıfname suretinin yukarısında görülen kadıaskere ait imzada Rumeli veya Anadolu'nun unvana ilâve edilmemiş olması, bu tarihte dahi bir tek kadıaskerin bulunduğunu göstermesi bakımından, Solakzâde'yi doğrulamış oluyor.[29] Özet olarak, İstanbul'un fethine kadar geçen zamanda kadıaskerlerin başlangıçta bir olduğunu, I. Bayezid devrinde ikiye çıkarılmış olsa bile, Fetret Devri'nden sonra tekrar bire indirildiğini kabul etmek yanlış olmaz sanırız.[30]

2- Vilâyet İdaresi

Yukarıda, Selçuklu rejimindeki vilâyet idare sistemini malûm olduğu kadar izah etmiş ve Osmanlıların Selçuklu modeline göre olan idarî teşkilâtlarını, Orhan Bey'in saltanatının sonlarına kadar olmak üzere kaydetmiştik. Diğer bütün müesseselerde olduğu gibi, vilâyetlerin idarî düzenleri hususunda da en büyük gelişme, Orhan Bey'in son yıllarından başlamak üzere, bilhassa I. Murad devrinde görüldü. Anadolu birliğini fiilen tahakkuk ettirmiş olan I. Bayezid'in hükümdarlığı zamanı ise, büsbütün mükemmel bir devlet idaresinin kurulduğu devir olarak alınabilir.

Vilâyet idaresi denince, hükûmet tarafından Türkiye halkına tatbik edilen

27 Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", *TTEM*, No: 18 (95) (Kasım 1926), s. 383.
28 Solakzâde, *age,* s. 174.
29 Hüseyin Hüsameddin, "Orhan Bey'in Vakfiyesi", *TTEM*, No: 17 (94) (Eylül 1926), s. 284 ve 292.
30 Bunu Fatih Kanunnamesi'nden de anlıyoruz: s. 4.

idarî rejimin esaslarını anlamak lâzım geldiğini kaydetmeliyiz. Hükûmetin ahaliyi idare şeklini, daha doğrusu devlet ile halkın münasebetlerini düzenleyen hükûmet cihazını başlıca üç kısım içinde sınıflandırmak mümkündür. Bunlardan birincisi adlî ve kazaî teşkilâttır. İkincisi ve birinciyle çok sıkı alâkalı olanı, asayiş ve düzeni sağlamakla vazifeli teşkilâttır. Bir üçüncüsü de halkın devlete vermeye borçlu olduğu vergilerini tahsil etme bakımından meydana gelen teşkilâttır ki, bu sonuncu bahis devletin iktisadî-malî müesseseleriyle alâkalı olduğundan, sırası gelince ayrıca söz açılacaktır. Şu halde, burada bahsedeceğimiz mevzu, İstanbul'un zaptına kadar olan zaman süresince Türkiye'de tatbik olunan kazaî-adlî teşkilât ile asayişi koruma düzeni ve bunların bu 150 senede kaydettikleri gelişme olacaktır. Gerek kazaî (şer'î) ve gerek mülkî (örfî) teşkilâtların, kadı'nın şahsında birbirlerine ne kadar bağlı olduklarını şimdi vereceğimiz izahlar gösterecektir.

Bütün İslâm devletlerinde şer'î-adlî müesseseler denince, kadı'nın bu teşkilâtta yegâne şahsiyet olarak başta geldiğini biliyoruz. İslâm devletinde İslâmın temel hukukî prensipleri carî olacağına göre, her devlet reisinin, Peygamber'in fiilî vekili sıfatıyla yahut imam olarak, kendisini halka adalet dağıtmakla vazifeli saydığı malûmdur. Böyle olunca, resmî hâkimler olan kadılar, bulundukları kaza dairelerinde hükümdarın mümessili sıfatıyla, âdeta siyasî bir hâkimiyet sembolü oluyorlar.[31] Onun için, Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da kadılar doğrudan doğruya padişah tarafından şahsen tayin olunuyorlardı. Ancak, şunu itiraf etmelidir ki, eski Osmanlı kaynakları, padişah ve Divandan uzak oldukları için siyasî hâdiselerin de dışında kalan kadılar ve kaza teşkilâtı hakkında aydınlatıcı bilgi vermemişlerdir. Şu duruma göre, bu hususta teferruatlı bir izah yapmak mümkün değildir.

Selçuklu rejimi zamanından beri kaide haline gelmiş gibi bir gelenek vardır ki, buna göre, etrafındaki muayyen köyler iktisadî, kültürel ve hattâ coğrafî bakımlardan kendisine bağlanmış, yani muayyen bir köyler grubunun tabiî merkezi durumunu kazanmış olan bir kasaba veya şehir, buraların adlî ve idarî işlerini çevirmek üzere, o köyler çevresinin, "kaza" adıyla, hükûmet merkezi kabul olunmuş görünmektedir. Buralara sultan, birer kadı tayin ediyordu. Bu suretle, eski zamanlardan beri iktisadî ve coğrafî şartlar bakımından elverişli mevkilerde kasaba veya şehir vasfını kazanmış olan yerlerin hep kaza merkezleri durumun-

31 Osman Bey Karacahisar'ı zaptettiğinde o zamanki ulemânın sultandan bir kadı tayinini istemeleri, Osman'ın ise, kendisi bağımsız olmakla, bir kadı tayini hakkı olduğunu iddia ile derhal bu tayini yaptığı hakkında eski vekayinamelerde geçen bir ifadenin, sözünü ettiğimiz siyasî hakkı anlatmak istediğinde şüphe yoktur.

da olduklarını görüyoruz. Bu gibi yerler, şüphesiz, çarşı-pazara da sahiptiler. Bir kısım esnaf uzaklardan ticarî eşya getirerek dükkânlarına depo etmekte ve halka satmakta oldukları gibi, bir kısım esnaf da, çevrenin hammadde şartlarına göre, bazı eşyaları kendileri işlemekteydiler. Medreseler, imarethaneler, tekkeler, han, hamam, cami-türbe gibi tesislerin de meydana gelmesi yüzünden, kaza merkezi olan kasabalar veya şehirler oldukça mühim kalabalığa maliktiler.

İşte, mahkemeler bu merkezlerde tesis ediliyor, kadılar da buralara tayin olunuyorlardı. Şu halde, kaza daireleri birer teşkil olmaktan ziyade eskiden beri şehir veya kasaba halinde gelişmiş ve köylülere tabiî merkez olmuş bulunan siyasî-iktisadî ve kültürel-içtimaî merkezler olup buralar sahip oldukları kalabalık nüfus itibariyle birer kaza sayılmışlardır. Bütün Marmara çevresi zaptolundukça birer kaza merkezi haline getirilen yerlerin Bizans devrinde dahi ileri kasabalar veya şehir halinde bulunmaları bu hususta iyi bir misal vermektedir.

İslâm devletlerinde bütün hükûmet müesseselerinin işleyişine yön veren prensipler tamamıyla şeriat esaslarına uygun sayıldığı veya ona uydurulmaya çalışıldığı için, Osmanlı sultanı ve Divanının yegâne merci sayıldığı başşehrin dışında olan kazaî-idarî bölgelerde, halkın hükûmetle münasebetlerini tanzim bakımından kadılar baş otorite kabul edilmişlerdir. Bu vaziyet, kadılık mansıbının hükümdar tarafından şahsen tevcih olunması lâzım geldiği hakkındaki umumî kaidenin sebeplerini de izah etmektedir.

Şu halde, yukarıdan beri anlatılanlardan elde edilen netice şudur ki, Selçuklu Türkiyesini açıkça bilmiyorsak bile, Osmanlılarda halkın idaresini, "kaza" dediğimiz tek bir adlî-idarî dairede sağlamakta olan ve doğrudan doğruya Divana bağlı bulunan bir "hükûmet müesseseleri" birliği; esas düzeni teşkil etmektedir. Bu hale göre, bütün kadıların, salâhiyet bakımından birbirlerine eşit ve yalnız Divana bağlı bağımsız kimseler olmaları icap eder ki, tarihî hakikatte de böyledir. Fakat, mansıpları itibariyle, yani kendilerine takdir olunan maaş (o zamanki tabirle vazife-cihet) bakımından, kadılar birbirlerinden farklıydılar. Meselâ, kaza merkezi olan yer, kasaba, şehir veya kalabalık nüfusa sahip büyük bir bölge merkezi olduğuna göre, kadılık mansıbı da kaza kadılığı yahut "mevleviyyet" olarak farklı bir maaş (vazife) derecesine tâbi tutulmuştur. Büyük şehirlerin mahkemelerine mahsus olan ve "mevleviyyet" adını alan kadılık mansıpları yüksek birer payedir. Bu gibi yerlere tayin olunanların hem hasılatları (maaş yerine mahkeme muamelâtından elde edilen gelir) ve hem de itibarları çok yüksek bulunuyordu. Görülüyor ki, Osmanlı idaresinde, kadılar küçük kasabaların veya büyük şehirlerin başında bulunduklarına göre, mansıp ve payeleri itibariyle farklı birer dereceye sahip

olmakla beraber, fonksiyonlarını ilgilendiren salâhiyetleri birbirinin aynıydı ve hepsi de bütün davalara bakmakta kazaları dahilindeki her tüflü idarî ve adlî işleri yürütmekteydiler.

Böylece, kadılık müessesesini ve bu müessesenin temsil ettiği "kaza" adlı adlî-idarî daireyi, başka bir ara makam veya kazayı da içine alan başka bir idarî ünite olmaksızın, başşehre bağlı yegâne idare cihazı olarak anlamış olduktan sonra, bir kazanın adlî ve mülkî (örfî) düzenini, yani hükûmet müesseselerinin tertibini görelim:

Kaza merkezi olan şehir veya kasabanın bütün beledî işlerinin de mercii olan, bir taraftan hâkim ve diğer taraftan mülkî âmir (yani vali veya kaymakam) bulunan kadının oturduğu dairesi, beledî işlerin de görüldüğü, müzakere olunduğu bir meclis salonu halindeydi. Bu vaziyete göre, bu üç türlü vazife için üç ayrı teşkilât olacağı ve hepsinin reisinin de kadı bulunacağı bellidir. Şimdi, sırasıyla bu üç teşkilâtın esaslarını kaydedeceğiz.

"Şer'î mahkeme" yahut "şer'-i şerif" de denen bu müessese ahali arasındaki her türlü hukukî ve cezaî ihtilâfları halletmeye yetkiliydi. Ayrıca bugün noterlere yaptırılan bütün "akd" muameleleri de burada yapılıyordu. Bu vazifeleri görebilmek için, mahkemenin hizmetli kadrosu şöyleydi: "Hâkim" sıfatıyla davaları hal ve karara bağlayan, kadı'nın kendisiydi. Mahkemede değil de, yerinde hallolunması zarurî olan veya tahkikat, keşif gibi işleri icap ettiren hallerde, kadı mahkemeden her zaman ayrılamayacağına göre, nâmına bu işleri yapmak için kendisi tarafından tayin olunan nâibleri vardı. Bu nâibler, kadıların bulunmadığı hallerde veya bilhassa köylerde, onlar nâmına davaları hallederken, tamamıyla kadı salâhiyetini haiz bulunuyorlardı. Şu noktayı önemle belirtmek icap eder ki, mîrî toprak sisteminin tatbik olunduğu Osmanlı rejiminde devletin malî sistemi, umumiyetle ziraî işletmeye dayalı bulunduğundan, çiftçi halk ile hükûmet arasındaki münasebetler mîrî toprak esasına göre düzenlenmiş teferruatlı vergi kaideleri çerçevesinde cereyan etmekte, bilhassa hasılat, modern maliyecilikte olduğu gibi, tahsildarlar tarafından hazineye toplanmayıp, belirli usuller dahilinde, devlet hizmetlilerine, maaşları nisbetinde, bu vergilerin muayyen çeşitlerini kendileri için toplama hakkı tanınmış olması sebebiyle, her türlü kanun ve nizamın hem tatbikçisi ve hem bakıcısı durumunda olan kadılar veya nâiblerinin köylerdeki vazifeleri büyük bir ehemmiyet taşıyordu. Onun için, kadı'nın hastalığında veya kasabadan muhtelif sebeplerle ayrıldığı zamanlarda, doğrudan doğruya bütün vazifelerinde kendisine vekil olacak bir nâibi bulunduğu gibi, ayrıca, köyleri dolaşarak, "şer'i şerif" esasları içinde çiftçi halkın yerinde görülmesi lâzım gelen davalarını, devletle ihtilâflarını halletmek için yeter sayıda köy nâibi

mevcuttu. Tabiî, "sicil" tutma işlerini görmek, zabıt, hüccet, senet gibi şeyleri yazmak üzere, mahkeme kâtipleri, hizmetlere bakmak için "hademe"ler vardı. Mahkemenin davalarla alâkalı şahıslara "mürasele"sini tebliğ etmek, gelmeyen şahitleri veya haklarında dava açılan kimseleri mahkemeye celp etmek üzere, adlî polis vazifesini gören bir muhzırbaşıyla onun emrinde muhzırlar vardı.

Bahsettiğimiz nâibler, kâtipler, muhzırbaşı ve muhzırlar, mahkeme hademeleri, tabiî olarak kadı'nın muhakeme bakımından yardımcıları ve emri altında çalışan kimselerdi. Fakat, bunlar dışında, kadı'nın adlî vazifesi bakımından pek mühim olan iki unsurdan dahi bahsedeceğiz ki, Osmanlı adlî teşkilâtı için bunları bilmeye çok lüzum vardır.

Bir defa, muhakemelerin mutlak surette alenî olmasına ehemmiyetle işaret etmeliyiz. Kadıların, davalara bakmak üzere yaptıkları oturumlarda, yanlarında "şuhudü'l-hal" yahut "udûlü'l-müslimîn", "şuhudü'l-udûl" tabirleri ile davalarda bir bilirkişi heyeti halinde mevcudiyetlerine zabıt metinlerinde itina ile işaret olunan ve ayrıca sicile geçen kararların altında adları yazılı bulunan beş, altı ve bazen daha fazla sayıda şahitler heyeti vardır ki, bunlar muhakemeye bir jüri mahiyeti vermektedir. Filhakika, bunlar davanın katiyen görgü şahitleri olmayıp, tamamıyla muhakeme tarzının müşahitleridirler. Tabiî, kadı'nın dava ile ilgili taraflardan herhangi birisini tutmadığı, müdafaalarını serbestçe yapmalarına tam bir imkân verdiği, itiraf veya inkârlarında tazyik ve sair yollarla tesir etmeyip, tamamıyla tarafsız bir hâkim olarak hareket ettiği hususunda en iyi vesikanın adı geçen müşahitler olduğu görülüyor. Kararların yazılış şekli de bu esasa dayanmaktadır. Çünkü, kadı'nın taraf tuttuğu veya herhangi bir maksatla davaya müessir olmak suretiyle adaletin tecellisine mâni olduğu hallerde, herkesin, her davada, başşehre giderek davasını Divanda gördürmesi mümkün olmadığından dolayı, bu müşahitler heyetinin mevcudiyeti mahkemede hakkın yerini bulması için çok mühim bir hâdise olarak kabul olunmalıdır. Bundan başka, kadı davaya baktığı esnada, onun bu müşahitlerle müşaverede bulunduğunu da biliyoruz. Şer'î kanunlar yanında örf ve âdetin ehemmiyetle gözde tutulması lâzım gelen mahkemelerde kararlarını verirken birçok defa örf ve âdete vukufsuzlukları yüzünden yanılmaları mümkün olan kadıların bu şekilde hareketleri elbette yerindeydi. Osmanlı mahkemeleri bir gelenek halinde hep kadı ve yanındaki müşahitlerden ibaret bir jüri halinde işleyip durmuştur. Yalnız, bahsettiğimiz bu müşahitlerin seçilişi gelişigüzel olmayıp, kasabadaki ileri gelen şahsiyetlerin tercih olduğunu unutmamalıdır. Böylece, meşhur müderrisler, âyan ve eşraftarı olanlar buraya dahil oluyorlardı. Şuhudü'l-hal denen yahut bizim bilirkişi heyeti diyebileceğimiz bu müşahitler heyetini teşkil eden kimseler her mahkemede aynı

kadro ile bulunmayıp, bazen birkaç kişi değiştiği gibi, sayılarını da tayin etmek mümkün değildir. Çünkü belli başlı sekiz on kişinin isimleri kayıt olduktan sonra "... ve gayruhum" sözünün ilâvesi, diğer bir kısımlarının isimlerini kaydetmekten vazgeçildiğini ifade etmektedir.

Kadıya, hükümlerinin şer'e uygun olması bakımından yol gösteren diğer bir müşavir de kazanın müftüsüydü. Kendisi mahkemede bizzat bulunmayan müftü, taraflardan, şer'i şerife göre, davasında haklı bulduğu kimseye bir fetva verir, o da bunu mahkemeye ibraz ederek hükmün kendi lehine olmasını talep ederdi. Mamafih, doğrudan doğruya kadı'nın kendisi de müftüye fetva için müracaat etmekteydi. Herhalde kadı tereddüt ettiği hallerde bu yola gidiyordu. Mahkeme, kararlarında kadı'nın daima fetvaya uyduğu görülüyorsa da, müftünün fetvasındaki hukukî mesnedi yerinde bulmadığı hallerde, kadı'nın nasıl hareket ettiğine ait misallerimiz yoktur. Öyle sanıyoruz ki, mutlaka fetvaya uymak lâzım geldiğine göre, kadı veya fetva gereğince davayı kaybeden taraf, bu fetvayı hükümsüz bırakmak için, daha salâhiyetli birinden, ihtimal en sağlamı şeyhülislâmdan yeni bir fetva almak mecburiyetinde bulunuyordu. Şu halde, herhangi bir tesirle veya vukufsuzluğu yüzünden kadı hükmünün adalete aykırı olmaması için, müftü ve adı geçen müşahitler heyeti bir nevi ilk kademe temyiz vazifesini görüyorlardı. Kaza dairesini teşkil eden topraklarda çıkan vakaların ve kaza halkının bütün muhakemeleri yalnız o kaza mahkemesinde görülür, başka bir kazaya dava naklolunamazdı. Yalnız, başşehre gidip davasını Divanda gördürmek herkes için daima mümkün bulunmaktaydı.

Divan, müftü ve müşahitler heyetinin mahkeme kararlarına bu şekildeki tesirlerini, hele İstanbul'da yapılan murafaayı zamanımız adalet cihazında temyiz müessesesinin fonksiyonuna benzeyen bir hâdise olarak almalıdır.

Kazada, kadı'nın mahkeme cihazından başka, reisi bulunduğu mülkî-idarî teşkilâtın esaslarına gelince: Bu hususta kaza dairesinin asayiş ve düzeni başlıca iş olduğuna göre, bu cihazın kadıdan sonra en mühim şahsiyetinin subaşı olduğunu görüyoruz. Her kazanın merkezde oturan bir subaşısı olduğu malûmdur. Kaza merkezi olan şehrin büyüklüğüne veya küçüklüğüne göre, subaşının da ehemmiyeti büyük veya küçük olabilir. Meselâ, Bursa, Edirne, Ankara gibi yerlerde subaşılık ne kadar mühimdir! Buna mukabil, şehir denemeyecek kadar küçük olan kasabaların subaşıları orta derecede bir memurdu.

I. Mehmed zamanında, Hacı İvaz Paşa'nın Bursa subaşısı olduğunu ve Saruca Paşa'nın da, II. Murad devrinde Saruhan subaşısı bulunduğunu ve bu kimselerin neticede terfi ederek vezirliğe yükseldiklerini görüyoruz.

Esas vazifeleri şehrin asayişini korumak olan subaşıların emrinde asesbaşı

ile asesler vardı ki, bunlar polis müdürü ve polis vazifesi görüyorlardı. Gerek subaşının, gerek asesbaşı ve aseslerin hazineden ulûfe (gündelik hesabıyla ücret) aldıklarını biliyoruz. Subaşı, şehrin asayişinden elde edilen hasılatı, bir mültezim gibi toplayarak devlet hazinesine yollamaktaydı. O halde, subaşı, şehrin bazı ticarî faaliyetlerinden ve asayiş vakalarından hasıl olan vergiyi toplayıp hükûmete teslim etmekte olmasından dolayı ve maliye memurluğu sıfatına binaen, zaîm unvanını taşımaktaydı.[32] Asesbaşı ve aseslerin kaza merkezine çok yakın olan köylerin asayişine de karıştıkları bilinmekle beraber, bütün köylerin düzeni, bir elden idare edilen teşkilât tarafından korunmuyordu. Meselâ, büyük dirlik (zeamet ve timar) kadrosuna dahil köyler "serbest" olduklarından, bu gibi yerlerin nizamını da temin etmek tamamıyla dirlik sahiplerine bırakılmış bulunmaktaydı. Sipahi neferlerine ait "cebeli timarları"nın asayişini korumak da gene subaşılarına aitti. Şehrin dışarıya karşı emniyetini koruyanlar ise, "kale erenleri" ile başlarındaki dizdar olup, bunlar da zaman zaman maaş veya timar sahibi olagelmişlerdir.

Asesler ve kale erenleri şehirden ayrılmamakla beraber, subaşıların seferlere iştirak ettikleri görülüyor. Birer nefer değil, kumandan olarak seferde vazife yapan subaşıların nasıl bir asker çeşidinin başında bulunduklarını bilmiyoruz. Belki de kazalarının timarlı sipahilerine kumanda ediyorlardı. Askerî bakımdan kazalar sancakların bir parçası olduklarına ve sancağın başında da o zaman timarlılara kumanda eden "atlı sancakbeyi" ile yaya ve müsellemlere kumanda eden "yaya sancakbeyi" bulunduğuna göre, subaşıların bu sancak beylerinden hangisine ne nisbette bağlı oldukları hakkında hiçbir bilgi yoktur. Gerek subaşının ve gerek aseslerin vazifesi asayişi korumak ve vakalar çıktığında suçluları derhal mahkemeye sevk ederek cezalandırılmalarını temin etmekten ibaretti. Serbest olmayan cebeli timar köylerine subaşıların ayrı adamlar tayin ettiklerini ve asayişi o suretle koruduklarını sanıyoruz. Köy asayiş organlarının, suçluları cezalandırmaları, lâzım gelen cürüm ve cinayet resimlerini alabilmeleri için, nahiyeler halinde küçük bölgelere ayrılan köy gruplarına kadı tarafından nâib yollanıyordu.

Mülkî-idarî hususta kadıya yardım eden son bir unsur halk mümessilleridir. Bunlar köy kethüdâları, şehirlerdeki mahalle kethüdâları ile, bunların hepsinin üstünde, mühim bir şahsiyete sahip olan şehir kethudâsıydı. Bütün halkı ilgilendiren umumî bir ferman geldiğinde, yahut "tekâlif-i Divaniyye" istendiği zaman-

32 Fatih tahta çıktığı zaman ve daha sonraları bir müddet Bursa ile komşu kazaların subaşılarının tamamıyla bu şekilde vazife gördüklerini, bugün elimizde bulunan o devre ait Bursa kadılığı şer'iyye sicillerinden kesinlikle anlıyoruz.

larda, kısacası kanunnameler gereğince, alâkalı dirlik erbabına ait hususların dışında, hükûmetin halk ile görülecek bir işi çıkınca, kadı doğrudan doğruya bu "kethudâ" adını taşıyan halk mümessillerine müracaat ediyordu.[33]

Hâkimlik, mülkî-idarî âmirlik vazifelerinden başka, kadıların, kaza merkezi olan şehirlerdeki beledî hizmetleri gören teşkilâtın da başı bulunduklarını söylemiştik. Bu teşkilâtta, hizmetli olarak kadıya yardım edenler, hükûmet tarafından tayin olunan muhtesip, yahut ihtisap ağası, pazarbaşıları, esnaf şeyhleri ve yiğitbaşıları, mimarbaşı, çöp subaşısı gibi kimselerden ibaretti.

XIV. ve XV. asır Türkiyesinde, ortaçağdan kalma bir gelenek olarak, şüphesiz o zaman dahi kuvvetli birer iktisadî faaliyet merkezi olan, muhtelif meslek ve içtimaî müesseseler zümrelerini sinelerinde toplayan şehirlerde, meslek mensuplarının kendi aralarında resmî birer birlik teşkil ettikleri, başlarına birliğin idaresinden sorumlu birer de "kethüdâ" ve "zabit" seçtikleri malûmdur. Bu kaidenin o zaman ne kadar geçerli olduğunu anlamak için, müderris, imam, müezzin ve hatiplerin bile meslek erbabından sayılarak bir derneğe sahip olduklarını, ekseriya müftünün dernek reisi, yani bunların başında kethüdâ olduğunu kaydetmek iyi bir fikir verir. Hattâ dilencilerin bile ayrı bir dernek halinde teşkilâtlandırılmış olduklarını biliyoruz.

Bütün şehir halkının, mesleklerine ve tuttukları işlerine göre, "dernekler" halinde gruplandıklarını, bu derneklerin kendi mensupları arasındaki nizamı gene kendi "zabit"leriyle temin ettiklerini söylersek, kadı'nın çok geniş ve karışık olan çeşitli vazifelerini nasıl kolayca yürütebildiğini anlamış oluruz. O zaman "kethüdâ" umumî adıyla anılan dernek reislerinin halk (dernek mensupları) tarafından seçilerek mahkemenin sicil defterine kaydettirildiklerini, böylece, kadı'nın bu seçimi tasvip etmiş olduğunu görmekteyiz. İşte, yukarıda hizmetli olarak yardımcılarını söylediğimiz kadılar, beledî vazifelerini yaptıkları esnada, kendi aralarında teşkilâtlanmış olan söylediğimiz şehirli halk yığınlarını bu kethüdâlar vasıtasıyla kolayca kontrol ve idare ediyorlardı. Beledî kanunları, bu sayede zorluğa rastlamadan tatbik edilebilmekteydiler.

Eski İslâm devletlerindeki teşkilâtı tetkik edenlerin bize pek mühim bir müessese olarak tanıttıkları muhtesiblik, Osmanlılarda, devletin şehir iktisadî-ticarî faaliyetinden elde edeceği vergi hasılatını mümkün olduğu kadar eksiksiz ve adalete uygun tarzda toplamaya çalışan bir iltizam memurluğu gibiydi. Mamafih, kadı'nın tesbit ettiği narha satıcıların riayet edip etmediklerini denetleyen,

33 Selçuklu rejiminde şehir halkı ile hükümetin münasebetlerini temin eden şahsa şehir kethudâsı değil, "emîr-i iğdişân/iğdişbaşı" deniyordu ki, yerinde izah olunmuştur. Köyler mümessilinin adının da "ilbaşı" olduğunu söylemiştik.

çarşı ve pazarların intizamına bakan hep muhtesipti. Bugünkü belediye zabıta memurlarının vazifesini o zaman muhtesipler görüyordu. Özet olarak, Osmanlı devlet düzeninde muhtesiplik beledî ve malî bakımlardan ne olursa olsun, onun, eski devirdeki İslâm devletlerinde sahip olduğu mühim mevkii muhafaza edemediği muhakkaktır. Eğer Corci Zeydan'ın eski İslâmda muhtesip ve muhtesiplik hakkında verdiği malûmat doğru ise,[34] yukarıda esaslarını kaydettiğimiz Osmanlı muhtesiplik müessesesi hayli değişikliğe uğramış, evvelce kadılık derecesinde olan ve hattâ kadı kadar şeriat esaslarına vâkıf mühim bir şahsiyet tarafından görülen muhtesiplik vazifesi, artık Osmanlılarda şehir veya kasabanın tâlî derecede bir hizmeti halini almıştır.

3- Ordunun İdaresi

Orhan Bey devrinin sonlarına kadar olan Osmanlı ordusunun iki unsurdan ibaret olduğunu söylemiştik ki, birisi, bilhassa aşiretlerden, hizmetleri mukabilinde kendilerine timarlar verilmek üzere, çok vakit bölükler halinde angaje edilen sipahilerdi. Bunların ileri gelenleri, Osmanlı beyine müracaat ederek kendi aşiretlerinden topladıkları adamlarıyla beraber seferde vazife alıyorlar, arazi zaptından sonra kendilerine "iptidadan" timar verildiği gibi, onlara reislik edenlere de daha yüksek birer timar (meselâ zeamet) tahsis olunuyordu. Devletin dayandığı ikinci kuvvet, şüphesiz çiftçi halk arasından yazılarak teşkil olunan "yaya ve müsellemler"di[35] ve ilk zamanlarda bunlar tamamıyla gönüllülerden meydana geliyordu. Eski Osmanlı rivayetlerine göre, bu çeşit askerler sefer devam ettiği müddetçe 2 akçelik birer ulûfe de almaktaydılar.[36]

Orhan'ın son zamanlarında ve I. Murad'ın ilk yıllarında, ordu teşkilâtının daha fazla genişlediğini ve askerî sınıfların mükemmel bir müessesenin muhtelif kolları halinde tertiplendiklerini görüyoruz. Meselâ, *Münşeatü's-Selâtin*'de rastlanan, Süleyman Paşa'nın babasına yolladığı bir mektubunda, "zümre-i sipahtan İvad Yiğitbaşı"yı bin nefer atlı ile Evranos Bey'e yardıma yolladığını yazıyordu. Bu harekette kazanılan zafer dolayısıyla Orhan, İvad Yiğitbaşı'ya "sancak" yollamış, oradan bir sancaklık yer verilmesini emretmiş, aynı grup içinde, baskında fazla hizmeti görülen Kara Cafer'e de, onun yerine yiğitbaşılık tevcih olunduğu-

34 Bk. *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, I, İstanbul, 1328-1329, s. 225-226.

35 İdris-i Bidlisî'ye göre, yayaların tertibi şöyledir: Her on kişiye bir baş, her yüz kişiye daha büyük bir baş, her bin kişiye iki başın da üzerinde bir baş tayin olunuyordu. Bk. *age*, vr. 92a.

36 İdris-i Bidlisî, "bir akçe-i rumî ki bir dirhemin rub'u kadar gümüş imiş yevmiye" verilmiş olduğunu söylüyor: Bk. *age*, vr. 92a.

nu bildirmişti.[37] Burada, yiğitbaşılığın "sipah zümresine ait bir kumanda mevkii olduğu aşikârdır. 1386 (788) tarihi ile İnce Balaban'a yazılan bir "biti"de gene bir şahsa yiğitbaşılık verildiği kaydolunuyor.[38]

Şu halde, daha Orhan Bey'in hükümdarlığı zamanında "sipah askeri" mevcut olup, Evranos Bey'e İvad Yiğitbaşı ile bin kişi yollandığına göre, bu miktar herhalde birkaç sipah bölüğünden birisiydi. Bizim kanaatimiz şudur ki, Türk ahalinin seçmelerinden, Orhan'ın son zamanlarında teşkil olunan bu "zümre-i sipah" bölüklerinin başlarında yiğitbaşılar[39] bulunduğu halde, devletin ilk muntazam ücretli askeri olarak ortaya çıkıp, sırf sefer zamanlarında vazifeye çağrılan ve hepsi de çiftçi halktan teşkil edilen "müsellem" askerlerinin yerine geçmişler, yani müsellem sınıfı esas vazifesini bunlara terk etmek zorunda kalmış, kendisi ise ordunun ancak yardımcısı haline geçmiş bulunmaktaydı. Şu hal meydana çıkıyor ki, Osmanlı Beyliği'nin, devletçe ücretleri nakdî surette ödenen ilk hassa ordusu, atlı olarak müsellemler,[40] piyade olarak da "yayalar" iken,[41] Orhan zamanında yapılan teşkilât serisinden olmak üzere, müsellemler yerine "sipah zümresi" geçmiş, müsellemler ise, ücretten timara aktarılarak yardımcı bir sınıf haline gelmişlerdi. İleride, altı-bölük halkına bağlı olmaları itibariyle bu askeri zümre, müsellemlerin yerine, askerliği kendilerine meslek edinen, daimî ücretleri ve saraya daha sıkı bağlı olmaları itibariyle de oturma yerleri ya başşehir veya başşehir etrafı olan bölüklerin geçmeleriyle teşekkül etmişti.

"Ciddî, kavî ve istikbâli de açık" olan yeni bir Türk nizamının doğuşunun kendi zamanında tamamlanmış olduğunu iyice idrak eden Orhan Bey, babası devrinden kalma basit beylik müesseseleri yerine daha mükemmel hükûmet müesseseleri kurmak için harekete geçtiğinde,[42] yeni bir hükûmet ordusu (ücretini Divanın ödediği kuvvetleri kast ile, timarlı sipahileri vilâyet kuvvetleri olarak

37 Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, I, s. 71 (Evâsıt-ı Şevvâl 759 tarihli olan şehzadenin mektubuna Sultan Orhan'ın Evâil-i Muharrem 760 tarihli cevabı).

38 Feridun Bey, *age,* I, s. 109 (I. Murad tarafından Sofya Sancağı beyi İnce Balaban'a Evâsıt-ı Muharrem 788 tarihli biti).

39 Anlaşıldığına göre, "sipah zümresi" ilk teşkil olunduğu zaman, halkın içinden bazı şöhretli ve kumandaya kudreti olan kimseler, "yiğitbaşı" adıyla "sipah bölükleri"nin başına veriliyorlardı. Sonradan "altı-bölük" diye adlandırılan bu sınıf askerin halk arasından bölükler halinde teşkili usulü terk olunup da kadroları imtiyazlılardan (bilhassa ekâbir gocuklarından) olan kimselerle doldurulmaya başlanınca, "yiğitbaşılar" da görünmez olmuştur.

40 İdris-i Bidlisî'ye göre, evvelce müsellemlik olmayıp, sonra, yayalar muhariplikten düşerlerken, bunlardan bir kısmına "müsellem süvari" kaydıyla timarlar verildi: *Age*, vr. 93a.

41 Yayaların tamamıyla kapıkulu sayılarak kendilerine padişahın temsilî rengi olan beyaz börk giydirildiğini Neşrî açıklıyor: *age* (Köymen-Unat yayımı), I. s. 154.

42 Eski Osmanlı vekayinameleri, artık beyliğin hakiki bir devlet haline gelmiş olduğunu, bu gidiş ile yeni ve düzenli bir teşkilât kurmak icap ettiğini Sultan Orhan'a tavsiye edenin büyük biraderi Alâaddin olduğunu söylemektedirler. Meselâ, British Museum, age, vr. 20a-21a. İdris-i Bidlisî yeni teşkilât kurma hareketinin 729'dan itibaren başladığını kabul ediyor: age, vr. 91a.

bu tabirin kapsamı dışında bırakıyoruz) kurarken, müsellemlerin yerine, gene onlar gibi atlı olan "sipah zümresi"ni geçirmekle kalmamış,[43] yayaların yerine de, yeni bir piyade ordusu teşkil etmiştir ki, bunlar da "azaplar" idi. Böylece Orhan Bey, babasından kalma yaya ve müsellemleri saltanata ve Divana bağlı esas ordu olmaktan çıkarıp, onları vilâyet kuvvetleri kadrosu içinde yardımcı bir askerî teşkilât haline koyduktan sonra, yerlerine azapları ve sipah zümresini geçirmiş bulunuyordu.[44] Mamafih, bir müddet daha, yalnız büyük seferlere ve sıkışık anlara mahsus olmak üzere, yaya ve müsellemlerden muhariplikte de faydalanıldığı olmuyor değildi.[45] Azapların ve sipah askerlerinin, masrafları Divan tarafından görülen bir hassa ordusu oldukları ve seçkinliklerini ifade etmek üzere, "kamu leşkeri"nin kırmızı börk giymelerine mukabil, bunlara serpuş olarak beyaz börk'ün kabul olunduğu görülüyor.[46] Böylece, devletin ordusu, bir kısmı vilâyet askerlerinin, yani timarlı sipahilerle yaya ve müsellemlerden ibaret kırmızı börklü "kamu askeri" ve diğer kısmı, masrafları doğrudan doğruya hazinece ödenen ve kumandaları da bizzat padişahın üzerinde olan beyaz börklü kapı askeri (azaplarla sipah zümresi) olmak üzere, iki büyük gruptan teşekkül ediyordu. Azap ve sipah askeri ortaya çıkmadan evvel, Marmara etrafının fethinde rol oynayan timarlı sipahilerle yaya ve müsellemlerden ibaret eski orduda, daha başarılı iş gören sınıfın timarlılar olduğundan hiç şüphe yoktur. Buna mukabil, tarihçi Mustafa Âli'nin iddiasına göre, hükûmet tarafından teçhiz edilen ve padişahın hassa kuvveti sayılan yaya ve müsellemlerin, bir türlü disiplin altına alınamadıklarından, halkı usandırdıkları ve böylece yeni bir merkez ordusunun kurulmasına zaruret hasıl olduğu anlaşılmıştır.[47] Kemalpaşazâde ise, yaya ve müsellem askerlerinin fetihlerde büyük hizmetler gördüklerini, seferlere giderken ordunun önünde yürüdüklerini, sonradan yeniçerilik ihdas olununca sultanın gözünden düştüklerini, meşakkatli hizmetlerde kullanılmaya başlanmaları

43 İdris-i Bidlisî "sipah oğlanı" teşkilâtını Rumeli beylerbeyi Timurtaş Bey'in 779'da kurmuş olduğunu ileri sürüyor ki, bunda bir yanlışlık olmalı: *Age*, vr. 132a.

44 Solakzâde dahi, ihtimal İdris Bidlisi'den naklen, "kırmızı bayrak" alemleri olan "sipah oğlanı" adlı askeri, Rumeli beylerbeyi Timurtaş Bey'in 777 H. yılında ihdas etmiş olduğunu söylüyor: *Age*, s. 36.

45 Meselâ, 791 Kosova seferi için I. Murad Anadolu'dan 10 bin yaya almış (İbni Kemal, *age*, No: 30, vr. 108b); Mehmed Çelebi'nin ölümü üzerine Edirne'de tahta çıkan Mustafa Çelebi (padişahın büyük biraderi) de yeğeni II. Murad üzerine yürürken, "Rumeli yayasını müsellem" etmek, yani süvari haline koymak suretiyle mücadelede onlardan istifadeyi düşünmüştü: Edirne Tevarih-i Âl-i Osman'ı, No: 358-5, vr.31b.

46 Mustafa Âli'ye göre, evvelce alem rengi "siyah-kırmızı" iken, bu kararla "beyaz-kırmızı" olmuş bulunuyordu: *Künhü'l-Ahbâr*, IV s. 42.

47 Âli, yaya ve müsellemlerin, disiplinlerinin bozularak halka eziyet ve zulme başlamaları üzerine esas fonksiyonlarından düşürüldüklerine işaret ediyor; ancak, bütün diğerleri gibi, bu yazar da sipah ve azaplardan bahsetmeyip doğrudan doğruya yeniçerilerin bu asker yerine kaim olduklarını söylüyor: *Künhü'l-Ahbâr*, IV, s. 43. İdris-i Bidlisî de disiplinsizliğe takılıyor: *Age*, vr. 92a.

yüzünden bu mesleğe rağbet kalmadığını ve hattâ "halkın arasında menfur" olduklarını kaydediyor.[48] Bizce, bu sonuncu yazar daha haklı olmakla beraber, yaya ve müsellemler yerine yeni askerî sınıfların teşkili, bunların köylerindeki çiftleri başından ancak sefer zamanlarında ayrılabilmeleri sebebiyle, kendilerini askerliğe tam bir meslek ehli olarak verememeleri neticesi, hususî bir maharet ve mesleğe daimî bağlılık isteyen askerliğe bu bakımlardan daha müsait insanlar almak zaruretinden ileri gelmekteydi. Hele, yaya ve müsellemler yerine, doğrudan doğruya, yeniçerilerin ikame edilmiş olduklarının, iki yazar tarafından da, diğer bütün Osmanlı kaynakları gibi münakaşasız kabul olunması yanlış bir kanaatin tekrarından başka bir şey değildir. Bu sıralarda, yeniçerilikten daha mühim ve eski bir müessese olan azaplık, yayalığın yerine geçtiği gibi, süvari olan müsellemlerin yerine de gene süvari olan sipah zümresi kaim olmuştu.[49]

Saydığımız askerî sınıfların kumandasını elinde bulunduran zabitlere gelince, azaplar ve "sipah oğlanları" teşkil olunmadan evvel, padişahın "kapı askeri" (kapıkulu) sayılan hassa ordusu niteliğindeki yayalara, her bir sancaklık bölgede bulunanların başına bir kişi olmak üzere, yaya sancak beyleri kumandanlık ediyordu. Böylece, memleket kaç sancağa ayrılmış ise o kadar sancakbeyi vardı. Aynı tertip üzere, müsellemlerin başında da "atlı sancak beyleri" bulunmaktaydı. Gerek atlı gerek yaya sancak beyleri, birkaç kazadan ibaret bölgenin mühimce miktara varan birer birliğinin başında bulunduklarına göre, meselâ, her kazanın yayalarını ve müsellemlerini idare eden daha aşağı derecede şefler var mıydı, bilinmiyor. "Yaya beyleri", "müsellem beyleri" gibi tabirler, adı geçen birliklerin sancak beylerinin daha kısa yoldan ifadesi midir, yoksa bunlar da daha küçük birliklerin başında bulunanları mı ifade ediyor, açıkça anlaşılmamıştır.

Orhan Bey'in teşkil etmiş olduğunu söylediğimiz azapların ve "sipah oğlanları"nın idaresi de pek bilinmiyor. Mamafih, bunlar yaya ve müsellemler gibi sancak bölgelerine yayılmış olmayıp, başşehir veya ordugâhta tek bir garnizon teşkil ettikleri için, teşkilâtları daha sağlam olmak lâzım gelir. Gerçekten de, yeniçerilikten evvel hükûmetin başlıca muntazam askerî kuvvetini teşkil eden, seferlerde en mühim rolü oynayan azapların başında, sonraki devrin ricalinden yeniçeri ağasına çok benzeyen bir "azap beyi"[50] mevcut idi ki, rical arasında pek itibarlı bir mevkie sahip bulunuyordu.[51] Hattâ, tamamıyla Türk asıllı olan bu şahsiyetin gayet bilgili ve belki de sağlam tahsilli birisi olduğuna ait mühim

48 İbni Kemal, Millet Ktp., *age*, No. 26, vr. 25b.

49 Daha evvel, "nöker ve kullar", yahut Moğolların gelmesinden önceki "hadem ve haşem" şeklindeki tabirler hep kapı halkı mânâsını ifade ediyorlardı.

50 Metinlerde "azap ağası" şekline de rastlanıyor: Neşrî, *age* (Köymen-Unat yayımı), I, s. 290.

51 İbni Kemal, *age*, No: 30, vr. 96a.

bir delil, ara sıra elçi olarak yabancı hükümdarlara yollandığının malûm olmasıdır.[52] Hassa ordusunun, yani padişah kulları denen askerî teşkilâttan "sipah oğlanları"nın idaresine gelince, belki her bölüğe bir yiğitbaşı olmakla beraber, bütün sipah bölüklerinin başında ve yiğitbaşıların âmiri durumunda bir sipah ağası veya sipah beyi olup olmadığı belli değildir. Eğer sonraki altı-bölük bu sınıf askerin devamı ise, müşterek bir kumandanları yoktu ve yukarıda adı geçen yiğitbaşı bin kişilik sipah bölüğünün başbuğu bulunuyordu.

"Padişah kulları" ordusunun üçüncü unsuru diye alınması lâzım gelen ve ne zaman kurulmuş olduğu ihtilâflı olmakla beraber[53] I. Murad'a mal edilen yeniçeri askerinin ortaya çıkması Türkiye tarihinde çok büyük neticeler verecek bir hâdise teşkil eder. Kadroları esir Hıristiyan çocuklarından doldurulan bu askerler, acaba yepyeni bir kuruluş muydu, yoksa eski bir müessesenin gelişmesinden mi doğmuştur? Konya Selçuklu Sultanlığı'nın merkez müesseselerine atılacak bir göz, bu hususta bizi tatmin edecek cevabı almamıza imkân verir. Bir defa, I. Alâaddin Keykubâd devrinden sonuncu sultan II. Mesud zamanına kadar geçen süre içinde, bu rejimin hassa ordusunu, Rum, Ermeni, Rus, Kıpçak gibi çeşitli kavimlere mensup insanların teşkil etmiş olduklarını biliyoruz.[54] Demek ki, Selçukluların ücretli daimî ordusu büyük bir ekseriyetle Türk değildi. Tabiî, bu hali ile Konya hassa ordusu Osmanlı devrinin yeniçeri ordusuna çok benziyordu. Yeniçerilik müessesesinin doğmasında, Selçuklu Sultanlığı'nın bu yabancı unsurlardan kurulmuş hassa ordusu geleneğinin model edinilmiş olduğunu ifade eden daha enteresan bir başka nokta da şudur: Bilindiği gibi; Osmanlı kapıkullarını yetiştiren müessesenin en mühim ve başlangıç safhası Acemi Ocağı idi. Balkanların fethini hedef tutan gazâlarda gaziler tarafından elde edilen esirler Gelibolu iskelesinden sahipleri tarafından geçirilirken, şer'î kaide gereğince devlete alınan beşte bir hisselerden hasıl olan bilhassa genç esirler, bu kasabada kurulmuş Acemi Ocağı'na yerleştirilmekteydi. Türk topluluğuna yabancı olan bu esir çocuklarını kaideleri muayyen bir terbiye sistemine tâbi tutarak, Türk harp makinesinin en işe yarar elemanlarından birisi haline getiriyordu. Yeniçeri bölüklerinin insan kadrosu bu mektebin terbiyesinden çıkmış kimselerden tamamlanmaktaydı. İşte bunun tam benzeri bir müesseseye Selçuklular zamanında Konya'da da rastlıyoruz. Gerçekten de, I. Alâaddin Keykubâd Kayseri'de ricalden dört kişiyi imha ettiği zaman, sahipsiz kalan kölelerinden küçük yaşta olanların

52 Azap beyinin Mısır'a elçi yollandığı hakkında bakınız: İbni Kemal, Paris, Tevarih-i Âl-i Osman, Ulusal Ktp. (Türkçe yazmalar), No: 157, vr. 15a.

53 Meselâ, İdris-i Bidlisî, yeniçeriliği Orhan'ın ihdas etmiş olduğunu söylüyor: Age, vr. 92a.

54 İbni Bibî, *age*, s. 216.

güzideleri seçilip "Taşthane'ye" yollanmış ve diğerleri de "Gulâmhanelere" verilerek bu müesseselerin başında bulunan "baba" adındaki şeflere (yani Acemi Ocağı ağalarına) bu çocukların terbiyesi emrolunmuşlu.[55] Bu münasebetle İbni Bibî'nin verdiği izahlardan anlıyoruz ki, seçme gulâmların yerleştirildiği "taşthane" saraya has hademe yetiştirmekte olmasına mukabil, babaların idaresinde bulunan "gulâmhaneler" de Selçuklu hassa ordusuna yukarıda milliyetlerini saydığımız askerleri hazırlamaktaydılar. Mamafih burada şu hususa da ehemmiyetle işaret ediyoruz ki, bu müesseselerden başka, Selçuklu ricalinin daireleri dahi, "köle-gulâm"ların, terbiye olunup, devlet hizmetine yarayan eleman haline geldikleri birer mektep durumunda oldukları gibi, aynı geleneğin bir devamı olarak, Osmanlı ricalinin daireleri de, devlete sadık hizmet ehli yetiştirmekte âdeta Acemi Ocağı'nın bir tamamlayıcısı idiler.[56]

Selçuklu ve Osmanlı düzenlerinde gördüğümüz kölelere mahsus iki terbiye sistemi arasındaki karşılıklı benzeyişler, Osmanlı kapıkulluğu müesseselerinin, kökleri itibariyle, Selçuklu Sultanlığı'ndaki aynı cins müesseselerden sürüp geldikleri zannını uyandırmaktadır.

Bütün Osmanlı müesseselerinin ve bilhassa burada bahis mevzuu ettiğimiz Acemi Ocağı-Yeniçeri Ocağı, yani kapıkulluğu müessesesinin ihya ve ihdas olunma seyri takip olunursa, şuna hükmolunacaktır ki, ilk defa mütevazı bir uç beyliği veya uç beylerbeyliği durumunda olan Osmanlı Beyliği, derece derece büyüyerek, hakiki ve bağımsız bir devlet rejimi haline geldikçe, müesseseleri de yavaş yavaş Selçuklu devlet nizamının müesseseleri modeline göre ve yeni icapların da tesiri altında tekâmül ve değişikliğe uğramak suretiyle Osmanlı hükûmet düzeninin meydana gelmesini temin etmişlerdir.

Osmanlılardaki "kölelik-kapıkulluğu"nun ilk yetiştirme müessesesi saydığımız Acemi Ocağı, ister Orhan Bey'in son zamanlarında kurulmuş olsun ister I. Murad saltanatının başlangıcı eserlerinden bulunsun, her iki halde de, henüz dağılması üzerinden ancak yarım asırlık bir zaman geçen Selçuklu Sultanlığı'nın devlet teşkilâtı hatıraları, bütün beyliklerde ve bu arada Osmanlılarda, hâlâ canlı bir surette yaşıyor, belki de örnekleri mütevazı müesseseler halinde devam ediyordu. O halde, Marmara'nın Anadolu kıyılarını baştan başa fethettikleri esnada, buraların halkıyla eskiden beri bildik halinde ve iç içe yaşadıkları için, gazâ esnasında geniş ölçüde esir sürme usulünü tatbik etmeyen Osmanlılar, Rumeli'ye geçince, hakiki bir cihada girişen gazilerin düşman memleketlerinden

55 İbni Bibî, *age*, s. 274.

56 Acemi Ocağı ve Enderun'dan başka, Osmanlı vezirlerinin sarayları dahi, köle terbiye ederek devlet için hizmet ehli yetiştiren birer mektep idiler ki, buna ait misallere ileride çok tesadüf edeceğiz.

sürdükleri esir kafilelerinden beşte bir hesabıyla alınan "gulâmlar"ın adedi Osmanlı sarayının "has gulâm" ihtiyaçlarını çok aşmış olması dolayısıyla, eski Selçuklu "gulâmhane"leri gibi, Gelibolu'da Acemi Ocağı açılmış olduğu açıktır. Gulâmhane tabiri yerine Acemi Ocağı sözünün kullanılışı umumî surette Türk dilinin Farsça yerine tercih edilmekte olması dolayısıyla bir tercümeden ibarettir. Devletin umumiyetle çocuk yaşta olanlarını beğendiği bu esirler, "Türk'e verilmek" suretiyle dinî ve millî terbiyeyi bilhassa çiftçi Anadolu halkından aldıktan sonra, gene Acemi Ocağı'na dönüp, oradan Yeniçeri Ocağı'na veya sair hizmetlere veriliyorlardı. O halde, yaşı müsait köle veya esirleri terbiye ederek hassa ordusunun kadrolarını bunlarla doldurma usulü Selçuklu nizamında da mevcut olduğu halde, kölelerin, sanki yeni bir icatmış gibi, yetişme çağında "acemi oğlanı" ve askerliğe geçince yeniçeri adlarını almaları, bir taraftan, artık Türkçenin bütün saf şekliyle resmî lisan olarak kullanılmakta olmasından, diğer taraftan da Rumeli'nin fethi gibi mühim bir hâdise Osmanlı Sultanlığı'nın siyasî ve idarî hayatında bir dönüm noktası olmakla, beylik teşkilâtı yerine büyük bir devlet teşkilâtı kurulmakta bulunmasından dolayı olacak ki, "gulâmlardan" ilk geniş kadrolu hassa ordusunun teşkili yepyeni bir müessese tesiri yapmıştır.

Özet olarak denebilir ki, Selçuklular zamanında, sultan başta olmak üzere, bütün ricalin sarayları seçme "gulâm-köle"lerle doluydu ve bunlar buralarda dinî-millî terbiyenin çemberinden geçtikten sonra, devlet hizmetine yarar hale geliyordu. Bizzat sultanın gulâmları bir devlet müessesesi sayılan "taşthane-hasgulâmhaneler"de masrafları devlet tarafından ödenerek yetiştirilirdi ve şüphesiz Osmanlılarda da aynı olmuştu. Bu yeni siyasî düzen henüz uç beyliği ve bağımsız beylik çağlarındayken, "kölelik-kulluk" müessesesi ricalin ve Osmanlı sultanının saraylarında tamamen şahsî birer teşkilât halinde görünüyordu. Fakat, Gelibolu Acemi Ocağı'nın kurulmasıyla Osmanlı hükümdarının "gulâmhane"si resmî bir devlet müessesesi şekline girmiş oldu. Acemi Ocağı'nı idare eden kimseye "acemi oğlanı ağası" adı verilmişti. Acemi Ocağı'ndan yetişen ve kul adını alan erler, Yeniçeri Ocağı'na yerleştirilerek "yeniçeri bölükleri" böyle teşekkül ediyor ve bunlara "kapıkulu" deniyordu. Yayalarla müsellemler, azaplarla sipah oğlanları da aynı ismi aldıklarına göre, kapıkulu tabiriyle padişahın maiyetinin, yani sarayına bağlı hassa askerlerinin kastedildiğinde şüphe yoktur.[57] Yeniçerilerin başında da Osmanlı tarihi için yeni bir şahsiyet olan "yeniçeri ağası" bu-

57 Nitekim, ricalin şahsî masraflarıyla besledikleri "köle-gulâm"larına ve askerlerine, "kapı" yerine, bunları besleyenin adıyla anılmak üzere, "filanın kulları" denmekteydi. Şu halde kapı sözü padişahın sarayını ifade ediyordu. "Paşalı" sözü de gene paşa unvanlı bir mansıp sahibinin adamlarını anlatmaktaydı.

lunuyordu. Bu sınıf asker de yaya olduğundan, eski yayaların ve sonra onların yerine geçen azapların aynıydı. Yalnız, azaplık çıkınca, "yayalık" muhariplikten düştüğü halde, yeniçerilik kurulunca, aynı suretle azaplık hemen çabucak kıymetten düşmemiş, aksine, yeniçerilikten daha üstün olarak uzun zaman nüfuz ve kudretini muhafazaya devam etmiştir. Mamafih, İstanbul'un fethinden itibaren yayalık gibi azaplığın da eski önemini kaybettiğini göreceğiz.

Orhan Bey'in son yıllarında mı, yoksa I. Murad devri başlarında mı kurulduğu belli olmayan Yeniçeri Ocağı, Kosova zaferinden (1389) birkaç sene evvele gelindiğinde, bir hayli inkişaf etmiş durumdaydı.[58] I. Bayezid tahta geçerken, kapıkulları, muhakkak ki, ordunun muhtelif kısımları içinde rakipsiz bir kuvvet ve nüfuzu temsil ediyorlardı. Hassa ordusu, yeniçerilerle, henüz itibarları devam eden azaplardan ve "sipah oğlanları"ndan ibaret olarak gelişmesini tamamlamış bir durumdaydı. Talim-terbiye ve disiplin bakımından da mazide misali olmayan bir teşkilât, bu yeni orduydu. Kapıkullarının yaya kısmı denince, yeniçerilerle azaplar, süvari kısmı denince de "sipah oğlanları" hatıra gelmelidir. Tamamıyla Türklerden teşkil olunduğu için, ihtiyaç zamanlarında bazen miktarlarının arttığını gördüğümüz azaplar[59] yanında, yeniçerilerin adedine gelince, 1396 (798) yazında "Ertena devrinden kalma Kara Tatarlar"la ziraatci Türkmen ve Türk ahali arasında ihtilâf çıktığı zaman, yeniçeri ağası, bütün cemaatiyle beraber Kara Tatarların tedibine çıkmıştı ki, bu münasebetle kadroları 12 bin kişi gösterilmiştir.[60] Öyle sanıyoruz ki, bu miktar uzun zaman değişmeden muhafaza olunmuştur. I. Bayezid'in Timur'a mağlûp olmasından sonra gelen Fetret Devri'nde, yeniçerilerin, daima vezirler ve yeniçeri ağasıyla birlikte hep meşrû hükümdarın yanında bulunmaları ve saltanat iddiacısı olan şehzadelere karşı hükûmete olan bağlılıklarını kesinlikle muhafazaya muvaffak olmaları Osmanlı siyasî hayatının istikrarı bakımından şüphesiz mühim olmuştur.

Yalnız şuna işaret edeceğiz ki, II. Murad, oğlu II. Mehmed'in ilk cülûsunda, müttefiklerin Türkiye'yi tehdit etmesi üzerine, Edirne'ye gelip ordunun başına geçerek meşhur Varna zaferini kazandıktan (1444) sonra gene eski inziva yerine gitmeye kalkınca, nüfuz ve iktidarın kendilerinden yeni padişahın gözdelerine ve erkânına geçmiş olacağına tahammül edemedikleri anlaşılan

58 788'de Karamanlılarla yapılan harpte yeniçeriler, yaya askeri olarak mühim rol oynadılar. Ağaları da Saruca denen ve sonra vezirliğe yükselen birisiydi: İbni Kemal, *age*, No: vr. 30, 102b.

59 İbni Kemal'e göre, 791'de Kosova seferine giden orduda "Defter-î şâhîde yazılı sipahtan gayrı saz ü selbi mürettep öte yakadan 10 bin yaya, berü yakadan 10 bin azap ve 20 bin akıncı" derilmişti: *age*, No: 30, vr. 108.

60 İbni Kemal, *age*, No: 30, vr. 147a.

eski padişah taraftarları, II. Mehmed'in yeni kestirdiği akçenin eksik vezinli olmasını bahane ederek, yeniçerileri isyana teşvik etmişler, eski sultanı bu sayede tahta geri getirmeye muvaffak olmuşlardı ki, Yeniçeri Ocağı'nın artık saltanat üzerinde siyasî bir nüfuza sahip olduğunun belirtisi olarak, "Buçuktepe isyanı" diye şöhret alan bu hâdise, Osmanlı iç siyasetinin bir dönüm noktası sayılmalıdır.[61] Çünkü, yerinde de izah olunduğu üzere, Yeniçeri Ağası Korucu Doğan ile Vezirâzam Halil Paşa tarafından, köle Hadım Şehabeddin Paşa'ya ve taraftarlarına karşı nüfuz rekabeti sebebiyle tertip olunmasına rağmen, neticede, artık devletin yüksek siyasî yönetimini "köle-gulâm" müessesesinin, kendi nüfuzu altına alma yolunda bulunduğunun gayet bariz bir işaretidir. Hattâ, bazı kayıtlara göre, yeniçeriler şehrin çarşı ve pazarlarını ateşe verdikten sonra, Buçuktepe'de toplanarak, saltanatı hem II. Murad'dan ve hem de oğlu II. Mehmed'den alıp, I. Bayezid'in torunu (ya Süleyman Çelebi'den veya Mustafa Çelebi'den gelme olabilir) olduğunu iddia eden başka birisine vermeyi bile düşünmeye başlamışlardı. Bu vaziyette II. Murad şiddetli tedbirlere başvurarak, asilere karşı "nefîr-i âm" ilân etmiş, "eğer şehrî ve eğer dehrî her kim bir yeniçeri başı getüre", öldürdüğünün elbisesini ve börkünü giyerek (ulûfesine) sahip olacağını ve kapıkulluğuna kabul edileceğini bildiren bir ferman da çıkarmış, "münâdiler" nidalarla bu keyfiyeti "has ve âm'a" duyurmuşlardı. Bunun üzerine, eline her fırsat geçen yeniçeri olmaya kalktığından, ovaya dağılan pek çok kapıkulu birer birer yakalanarak öldürüldü. Nihayet bütünüyle imha tehlikesine maruz kalan isyancılar, kendilerini teşvik ettiği söylenen Halil Paşa'ya müracaat ederek, affolunmalarını talep ettiler. Ulûfelerine "buçuk dirhem" (buçuk akçe olacak) zam yapılarak tediplerinden vazgeçildi. Anlaşılıyor ki, II. Murad asi yeniçerileri mağlûp etmiş, bu suretle itibarlarını da bir hayli kırmıştır. Bu hâdisede halktan, yeniçerileri tedip ile padişaha hizmet etmiş olan birçok kimsenin, neşrolunan ferman gereğince, öldürülenlerin ulûfelerine sahip olmak suretiyle, Yeniçeri Ocağı'na girmiş oldukları gayet tabiîdir. Ayrıca, padişahın asileri ezmesinde kendisine en büyük desteği azapların verdiğinden hiç şüphe edilemez. Bu hâdiselerin neticesinde, yeniçeri sınıfının, II. Murad devrinin sonuna kadar, eski itibarını kaybettiği ve azapların yeniden ön safa geçtikleri anlaşılmaktadır. Çünkü, Ekim 1448'de cereyan edep İkinci Kosova Meydan Muharebesi'nde kazanılan zaferden sonra harp sahası gezilirken, pa-

61 İbni Kemal'in Tevarih-i Âl-i Osman adlı eserinin Paris'te Ulusal Ktp. Türkçe yazmaları arasında bulunan 157 no'lu nüshasında, bu hâdiseyle ilgili yazının baş tarafı kenarında, "İptidâ-yı İsyan-ı Yeniçeri be-mârifet-i Paşa Hayreddin ve Korucu Doğan Ağa-yı Yeniçeriyân" başlığını sonradan ilâve eden birisi bu suretle hâdisenin önemine işaret etmiş oluyor: *Age*, vr. 17b.

dişaha azap beyi refakat etmişti.[62] Mamafih II. Murad'ın ölümünden sonra, II. Mehmed, gerek Yeniçeri Ağası Doğan Bey'i ve gerek Halil Paşa'yı ortadan kaldırarak, Enderun'da "köle-gulâm"ları hâkim kılmaya başladığından dolayı, artık yeniçerilerin siyasî nüfuzu kesinlikle istikrar buldu.

Burada, "padişah kulları" olarak kaydı lâzım gelen diğer bir sınıf asker de "kale erenleri" yahut kale muhafızları ile sefere çıkılacağı zaman halktan avârız vergisi yerine toplanan, böylece, ücretleri de (sırf sefere mahsus olmak üzere) halk tarafından ödenen sekbanlardır. Bir defa kale muhafızları muhakkak ulûfelerini doğrudan doğruya nakdî olarak hazineden almakta, başlarında bulunan dizdarlarıyla birlikte merkeze bağlı bulunmaktaydılar. Bunlar, her nerede olurlarsa olsunlar, daima iç kaleyi muhafaza ediyorlar ve burada oturuyorlardı. Diğer otoritelerin bunlar üzerinde hiçbir salâhiyet ve nüfuzları yoktu. Hattâ iç kaleye sancakbeyi veya beylerbeyi gibi kimselerin maiyetleri giremezdi. Daha fetih hareketlerinden itibaren Osmanlı hükümdarları açtıkları seferlerde, yanlarında daima çok miktarda gönüllü kuvveti bulunduruyorlar ve bir kale fetholunduğunda, ehemmiyetine göre, bu kuvvetten kâfi miktarda gönüllü er ayırarak, yeni kaleye muhafız yerleştiriyorlardı. Ancak, 1300 ile 1453 arasında bunların teşkilâtı ve idare şekilleri hakkında sarih bilgimiz olmadığından, uzun izahata imkân bulamamaktayız.

Sefer zamanlarına mahsus sekbanlara gelince, dediğimiz gibi, Osmanlı hükümdarları, seferi ilân edince, bir fermanla avârız hanelerinin sekiz onunun veya daha fazlasının bir araya gelerek, bir sekban tutmalarını ve orduya yollamalarını emrederlerdi. Bu sekbanlardan kurulan birlikler ellişer kişilik bölükler halinde olup, başlarına herhalde gene kendi içlerinden tayin olunan birisi bölükbaşı adını taşıyordu. Ahaliden bu şekilde sekban (veya sekban ücreti) alma kaidelerinin Osmanlıların ilk zamanlarında da mevcut olduğu görülmektedir. Bu hususta I. Murad'a ait 1366 (767) tarihli bir fermanda sarih kayıt buluyoruz.[63]

Bundan sonra, askerî teşkilât bahsini tamamlamak üzere, vilâyet askerlerini, eski metinlerde kullanılan daha uygun tabirle, "kamu leşkeri"ni kaydedeceğiz.

Beyaz renkle temsil edilen padişah kullarının, yahut hassa ordusunun mukabili olarak, halkın gazâ ve cihad vazifelerinin bir ifadesi olmak dolayısıyla, "kamu leşkeri", yani halkın teşkil ettiği ordu şeklinde adlandırılan ve kırmızı

62 Bütün bu hususlar hakkında İbni Kemal uzun tafsilât veriyor: Bk. Ulusal Ktp., age, vr. 17a-18b.
63 Bk.: T. Öz, "Murat I ile Emîr Süleyman'a Ait İki Vakfiye", *Tarih Vesikaları*, No: 4 (Aralık 1941).

renkle temsil olunan askerî teşkilâtın başlıca unsurunun timarlı sipahiler olduğunu biliyoruz. Onun için evvelâ bunları izah edelim:

Timarlı sipahiliğin Osmanlılardaki kuruluşunu Selçuklu uçlarının hususiyetine bağlamıştık. XIII. asrın sonlarında ve XIV. asrın ilk yıllarında, Ertuğrul Bey ile ve Osman Bey'in, başında kendilerinin bulunduğu ordunun Bizans topraklarından yaptığı fetihlerde ele geçen yerlerin, mühim kaleleri Osmanlı beyine ait olmak kayıt ve şartıyla, köyleri aşiretlerden gelip hizmet eden kimselere dirlik olarak veriliyordu. İlk Osmanlı timar askerlerinin, şöhret ve nüfuz sahibi adamlar tarafından Türkmen aşiretlerinden toplanarak, Osman Bey'le angajmana girdikleri ve Bizans'tan zaptedilen yerlerin timarlarını bu şekilde elde ettikleri muhakkaktır. Bu sıralarda, Osmanlı toprakları çok küçük olduğu için, başlıca iki uç teşkil eden İznik-İzmit yönü ile İnegöl-Bursa yönünde bu kuvvetlere doğrudan doğruya şehzadelerin kumanda etmiş olduklarını eski Osmanlı vekayinamelerinin bu hususlara dair olan kayıtlarından anlamak mümkündür. Bizanslılar aleyhine, Marmara bölgesinden Türklerin yaptıkları ilk fetihlerde isimleri geçen "gazilik-kahramanlık" timsali Osmanlı meşhurları, hep kendi aşiretlerinden maiyetlerine topladıkları bölük bölük adamlarıyla bu beyliğin hizmetine girdikten sonra, fetholunan yerlerde, hem de tam uçlarda, adamlarına ve kendilerine bol timarlar alarak, köylerde Türk hâkimiyetini çabucak kurmuşlardı. Belki de birçoklarının aşiretleri dahi, bu şekilde elde ettikleri timar topraklarına gelip yerleşiyorlardı. Fakat, bu gibilerine kalelerin ve dolayısıyla şehir idarelerinin emanet edilmeyişi dikkate değer. O vakit, henüz küçük olduğunu söylediğimiz beylik topraklarının bütün askerî ve sivil idaresini birkaç bölge halinde şehzadelere verilmiş bulmaktayız. Böylece, bütün timarlılara da, toplu bir halde, şehzadeler kumanda ediyorlardı. Meselâ, 1350 sıralarında, İznik ve etrafının bizzat Orhan Bey'de olmasına mukabil, Bursa bölgesi Şehzade Murad'da (I. Murad), Karesi ve onun bir devamı olan Gelibolu uçu da Şehzade Süleyman Paşa idaresinde bulunuyordu.

Orhan Bey'in, Osmanlı Beyliği'nde muntazam bir devlet teşkilâtı meydana getirdiği sırada, bütün timarlıları, muayyen birlikler halinde birtakım kumanda kademelerine bağladığı görülmekledir. Meselâ, birkaç kazanın timarlı sipahileri bir "alay" haline konularak başlarına en büyük timar sahibi olan kimse "alay beyi" tayin olunmuştu. Her kazanın timarlıları birer çeribaşı idaresindeydi; Sancağın bütün timarlıları bir "sancak beyi"nin kumandasına veriliyordu. Şehzade Süleyman Paşa ordunun başkumandanlığını yaptığı esnada, "yaya sancak beyleri", "atlı sancak beyleri" (müsellem beyleri) ve timarlı sipahi sancak beyleri, ayrı ayrı kuvvetlerini toplayarak sefere iştirak etmekteydiler. Her üç sınıf askeri

şefleri de "bey" unvanını kullanıyorlardı. Fakat, doğuda Ankara alınınca, Selçuklu devrinde beylerbeyliği merkezi olan bu mühim yere bir beylerbeyi yollandığı gibi, Süleyman Paşa yerine Rumeli ordusunun başına geçmiş bulunan Murad'ın da, Anadolu'ya dönmek zorunda kalınca, kendi yerine lalası Şahin'i beylerbeyi bırakması üzerine, Osmanlı sancak beyliklerinin üstünde iki beylerbeyliği kurulmuş oldu. Beylerbeyleri vezir de olduklarından, "paşa" unvanı alıyorlardı. Beylerbeyliklerinin daha ilk tesislerinde, buralara Enderun'dan yetişme şahsiyetlerin tayin olunmuş bulunması, bir taraftan Selçuklu geleneğine ve diğer taraftan da Osmanlı hükümdarının şahsî otoritesini kuvvetlendirme gayelerine gayet uygundu. Ankara beylerbeyliğine ilk yollanan kimsenin Vezir Lü'lü Paşa ve Rumeli beylerbeyliğine verilenin de Vezir Lala Şahin Paşa olduğunu evvelce söylemiştik. Bu iki vezir-paşayı, padişahın kapıkullarıyla bizzat gelemediği hallerde, seferi idare ve hudutları beklemek üzere, "kamu leşkeri"nin başına tayin olunan geniş salâhiyetli ve asilzadelikle alâkaları olmayan ilk kumandanlar olarak kabul etmek icap eder. Bunların emrinde birçok da sancak beyi bulunduğundan, kendilerine, eski Selçuklu âdeti gereğince "beylerbeyi" adı veriliyordu. Kamu leşkeri arasına, timarlı sipahilerden başka, "cerahor"ları ve akıncıları dahi katmak lâzımdır. Cerahorlar, ücretleri avârız haneleri tarafından, "tekâlif-i divaniyye" vergisi yerine sayılmak üzere, sırf sefer zamanlarında tutulan adamlar olup, vazifeleri ordunun geri hizmetlerini görmekten ibaretti. Bunların teşkilâtı hakkında daha fazla malûmata rastlayamıyoruz.[64] Burada, kamu leşkeri arasında, ordunun geri hizmetini gören ve cerahorlar gibi sırf sefer zamanlarına mahsus olan bir unsur olarak "orducular"ı zikretmeliyiz. Muhtelif şehir esnafından muayyen bir nisbet dahilinde çıkarılan "seferli" (orducu) esnaf, sefer devam ettiği müddetçe ordugâhlarda askerlerin ihtiyacı olan erzak ve başka malzemeleri yanlarında bulundurarak belirlenen narh üzerinden satarlardı ve bu halleriyle bir nevi ordu müteahhidi idiler.[65]

Akıncılara gelince, bunlar tamamıyla eski Selçuklu uç kuvvetlerinin yerine kaim olmuşlardı. Gerek Osman Bey ve gerek oğlu Orhan Bey'in son yıllarına kadar olan zamanda, iki "uç" mevcuttu ki, birisi İstanbul'a karşı İznik-İzmit yönü, diğeri Rumeli'ye karşı Gelibolu tarafıydı. Buralara "uç" tabiri kullanılmakta, askerî teşkilâtını da, gene Selçuklularda olduğu gibi, asilzade beyler babadan evlâda idare etmekteydiler. Kendilerine hemen hep "akıncı beyleri" denmekle be-

64 I. Murad'ın bir ahî için düzenlettiği vakıfnameden ibaret olan vesikada, adı geçen vakfı teşkil eden köy "cerahor"dan da muaf tutulmuştur.

65 Neşrî, *age* (Köymen-Unat yayımı), I, s. 258'de, Kosova seferine on bin ordu-bazar halkının katıldığı kaydolunuyor.

raber, "uç beyleri" tabiri de unutulmuş değildi. Ancak, Osmanlı akıncı beyleriyle Selçuklu uç beyleri arasında, hukukî durumları itibariyle mühim farklar vardı. Selçuklularda uçlar her hususta muhtar bulunuyor ve sultana yılda bir miktar mukarrerât veriyorlardı. Kendi kılıçlarıyla bir yeri zaptedecek olsalar, sultan müdahale edemiyor, bu gibi yerleri uç beyleri kendi topraklarına katarak daha çok nüfuz sahibi oluyorlardı. Bölgelerindeki kaleler hep uç beylerinin elindeydi. Halbuki, Osmanlılarda, akıncı beyleri, düşman memleketine akın yaparak uyandırdıkları korku sayesinde, esas ordunun fetih işini kolaylaştırıyorlardı. Harekât esnasında ne kadar kale zaptederlerse etsinler, bizzat kendileri işgal edemezler, padişahın yolladığı kale erenlerine teslim etmek zorunda kalırlardı. Ancak, Osmanlı hükümdarı bu şekilde fedakârca çalışan akıncı beylerine fetholunan yerlerden pek çok köyleri timar verdiği gibi, buralardan akıncı beyi evlâtlarının da faydalanmaları veya bu gibilerin kuracakları hayır müesseselerine vakıflar tesis edebilmeleri için, birçok timarları da "malikâne"ye tahvil etmekten çekinmiyordu.[66] Şu halde, bu izahlardan anlıyoruz ki, Selçuklu uç beylerinin faydalandıkları "fetih hakkı-kılıç hakkı" artık Osmanlı uçlarında geçerli değildi ve Osmanlı hükümdarları, akıncı beylerini, ancak malikâneler vererek memnun ediyorlardı.

Orhan Bey'in son yıllarına doğru Türk kuvvetleri, İstanbul Boğazı'nın bütün Anadolu kıyılarını zaptederek, artık İstanbul gibi muhkem bir şehrin o zaman için fetholunamayacağı anlaşıldıktan sonra, buradaki akıncılığa son verilmişti. Diğer taraftan, Rumeli'de fetihler Gelibolu'dan kuzeye doğru genişleyince, gene eski gelenek üzere, uçların iki kısma bölündüğünü, sol kanadın Akdeniz sahillerine paralel olarak Meriç doğrusuna sevk olunan bir orduya verildiğini, sağ kanadın ise Dimetoka'yı aldıktan sonra Edirne'yi hedef alan diğer bir orduya düştüğünü biliyoruz. Meriç'i geçen sol kanat, Gümülcine ve Selanik'e doğru ilerlediği gibi sağ kanat ordu da Edirne'den sonra Sofya ve Filibe'ye uzanıyordu. Osman Bey'den I. Murad saltanatının sonlarına kadar yaşayan bir siyaset gereğince, devlet merkezinin "uç"a yakın olması icap ettiğinden dolayı, Karacahisar, Yenişehir, Bursa, İznik, tekrar Bursa, Dimetoka ve nihayet Edirne sırasıyla devlet merkezi olmuştu. Burada güdülen gayenin, hükûmetin ve padişahın uçlara yakın olmasını sağlamak suretiyle seferleri bizzat idare etmesine imkân hazırlayarak, gazâda büyük şöhret kazanan aristokrat "uç-akıncı" beylerinin geniş fetihleri sayesinde yeni bir devlet kurmalarını önlemek olduğunda şüphe yoktur. Öyle sanıyoruz ki, bu hususta Büyük Selçukluların, Dânişmendlilerin ve nihayet

66 Evranos Bey'e ait timarların (tabiî hasları kastolunuyor) evlâdına geçmesi veya vakıf yapılabilmesi için I. Murad bu yerlerin malikâneye tahviline müsaade etmiş ve lüzumlu fermanı da vermişti: Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, I. s. 71-88.

Anadolu Selçuklularının uç siyasetlerinin devletin istikbâli bakımından aksi neticeler vermiş olması, Osmanlıları seleflerinin geleneğini terke sevk etmişti.

Akıncı beylerinin başlarına toplanan binlerce akıncı (yahut tavcı) muhakkak ki, Anadolu'dan bol bol gelen Türk yiğitleriydi. Fakat, bunların bir müessese olarak tâbi oldukları teşkilât lâyıkıyla bilinmiyor. Ücretlerini hazineden mi, yoksa akıncı beyinden mi alıyorlardı, bildiğimiz yoktur. Belki de sırf ganimetle geçinmekteydiler. Yalnız, mühim bir kısmının, akıncı beyinin veya padişahın yaptıkları fetihlerde ele geçirdikleri araziden verimli timarlar aldıkları ve yerlerine yeni gönüllü akıncıların geçtiği zannolunabilir. Şu halde, hudutlarda akıncı beylerinin emri altında, hem kadrolu akıncı erleri ve hem de sıra bekleyen (mülâzım) gönüllüler vardı. Akıncılık, 1300-1453 devresi Türk fetihlerinde çok muvaffak olmuş bir müessese sayılmalıdır.

KISIM: V

UMUMÎ İKTİSADÎ HAYAT

1- Dünya Ticareti

Türkler Yakındoğu'ya gelmeden evvel, bu çevrede Bizanslıların hâkim olduklarını biliyoruz. Doğu ile Batı arasındaki her türlü teması temin eden başlıca yolların Anadolu'dan geçtiği düşünülürse, burasının dünya için ne kadar ehemmiyetli olduğu anlaşılır. Bilhassa Avrupa, Doğu dünyası ile ticarî alışverişini artırınca, Anadolu yolları bu kıtaya sahip olan Doğu Roma İmparatorluğu'na büyük menfaatler sağlamıştı. IX. asırda Müslümanların kuvvetlenmesi üzerine bütün Ortadoğu'ya bunlar hâkim olduklarından, Bizanslıların aracılık rolleri tabiî olarak azaldı. Hele İtalya'da türeyen Venedik, Cenova ve Piza Müslümanlarla ticarî münasebetlere girdikten sonra, Bizans ve dolayısıyla Anadolu bundan çok zarar etti.[1] Şu halde, 1071 Malazgirt zaferi sonrasında, Türkler Marmara ve Ege sahillerine doğru yayılmaya başladıkları zaman, burası iktisadî bir perişanlık içindeydi.[2]

Fakat, Oğuz Türklerinin Selçuklular idaresinde Anadolu'yu istilâ etmeleriyle bu memleketin iktisadî hayatında çok büyük bir canlılık başlamış olmaktaydı. Çünkü, göçebe Türkmenler Anadolu yaylalarına yepyeni bir iktisadî ve içtimaî unsur olarak giriyorlardı. Doğudaki Türk-Müslüman çevrelerinden dinî-kültürel müesseselerin de hemen gelivermesi sayesinde, Türkmenler kasaba ve şehirlere pek çabuk alışmışlar, böylece, Bizans devrinin harap Anadolusuna büyük bir

1 L. Halphen ve Ph. Sagnac, *Peuples et civilisations*, VI, Paris, 1935, s. 81.

2 Doğu'dan istilâ ve Batı'dan askerî ve ekonomik tecavüz için bk. *Cambridge Economic History of Europa*, II, Cambridge, 1952, 86.

canlılık kazandırmışlardı. Bu şekilde, memlekette nüfusun artmış olması ve yepyeni bir cemiyetin doğmuş bulunması muhitin iktisadî hayatında derin değişiklik yapmıştı.

XI. asrın sonlarında başlayan Haçlı seferleri, Doğu ile Batı'nın münasebetlerine yeni bir şekil verdi. Suriye ve Antakya çevresinin hâkimiyetini ele geçiren Hıristiyanlar, Batılı tüccarların Doğu pazarlarından doğrudan doğruya kendilerinin alışveriş etmelerini kolaylaştırdılar. Böylece Bizans, Basra ve İran yönlerinden gelen mallar bakımından kenarda kaldı.[3] Bu arada, Rum halkının az çok işini kolaylaştıran ve Bizans'ı daha zor duruma düşmekten kurtaran hâdise, Anadolu'yu ellerine geçirmiş bulunan Türklerin, Müslüman-Hıristiyan mücadelesinde, Emevîler ve Abbasîler devrine göre, tamamıyla hoşgörü esasına dayanan bir siyaset takip etmeleri oldu. Gerçekten de, Türk istilâsı altında kalan Hıristiyan halk emniyet içinde yaşadıkları gibi, birçok Türkmen de, Bizans topraklarına girip yaylalardan faydalanmakta ve Rum şehirlerinde ticaret yapmaktaydılar. O halde, Müslüman-Hıristiyan temas sahalarının bu noktasında Türklerin ziyadesiyle hoşgörür tavırları kadar mühim bir hâdise de, Bizans cemiyetini teşkil eden Hıristiyan kitlelerinin kendi aralarına, yaylalarına ve hattâ en kalabalık şehirlerine kadar Müslüman-Türk azınlıklarının oturmalarına müsaade etmeleriydi. Hıristiyan bir devletin, kendi siyasî hâkimiyeti altındaki topraklarda Müslüman cemaatlerinin, hem de şeriat esasları içinde, yaşamalarına tahammül etmesi, Yakındoğu'nun istikbâli için mühim bir yenilikti. Gerek Türk ve gerek Bizans hâkimiyetlerinde bu şekilde Müslümanların ve Hıristiyanların, birbirlerinin itikatlarına karışmadan, yan yana yaşamaya alışmaları, Bizans devletiyle Anadolu Türk devletinin siyasî mücadelelerinden dinî kin unsurunu siliyor, aksine, iki halk, iktisadî bakımdan çeşitli menfaatlerle birbirlerine muhtaç hale geldiklerinden dolayı, Hıristiyanlardaki Haçlı zihniyetiyle Müslümanlardaki gazâ ve cihad telâkkisi, iki tarafın da yalnız siyasî zümrelerinde yaşayan birer fantezi haline geliyordu. Hattâ, şunu iddia edebiliriz ki, Haçlı seferlerinin Avrupa Hıristiyanlığı için, bilhassa iktisadî bakımdan, gayet mesut netice vermesi, Mısır, Suriye, Irak ve sair sahalardaki Türk devletlerinin dahi Doğu Akdeniz sahillerinde kurulan Haçlı Hıristiyan prenslikleri ne karşı aynı hoşgörüyü göstermiş olmalarından ileri geliyordu. Buralarda geçen çarpışmalar Haçlı muharebeleri çerçevesinde alınmasına rağmen, hiç de kesin bir Müslüman-Hıristiyan mücadelesi mevcut değildi. Bir Müslüman emîrine karşı diğeri pekâlâ Haçlı bir prensle birleştiği gibi, bir Haçlı prens de, diğerine karşı, bir Müslümandan yardım isteyebiliyordu.[4]

3 L. Bréhier, *age*, s. 293.
4 L. Halphen ve Ph. Sagnac, *age*, VI, s. 536.

Şu halde, Kilikya, Urfa ve Suriye'de uzun süre mevcudiyetlerini muhafaza eden Hıristiyan prensliklerini, Avrupa bakımından, siyasî bir hâdise olarak değil, Doğu'nun medeniyetinden faydalanmaları ve iktisadî sahadaki rolleriyle mütalâa etmek daha doğrudur. Çünkü, Batı Hıristiyanlığı, Doğu Akdeniz sahillerinde, geçici de olsa, uzun süre oturma imkânı bularak, Müslüman Doğu medeniyetiyle sınır sınıra ve hattâ iç içe temasa gelmiş, ticarî alışverişlerini bizzat yapmış, XII. asır boyunca tahakkuk ettirdiği büyük ilerleme hamlesi bu sayede mümkün olmuştur.

İtalyan gemicileri Doğu Akdeniz ile Batı'nın münasebetlerini temin hususunda başrolü oynuyorlardı, İtalya, bu sayede en evvel ilerleyen Avrupa memleketi olmuştu. Dokuma sanayiinin önce Kuzey İtalya'da doğması da, Venedik'e yakınlığındandı. Fransa'nın Champagne havalisi ve oradan sonra Flandre meşhur oldular. Batı Almanya bu hareketi takip etti. İslâm memleketlerinde şehir iktisadiyâtını idare eden esnaf cemiyetleri model alınarak Batı şehirlerinde serbest iktisadî faaliyet usulüne son verildi ve aynı esaslar dahilinde korporasyonlar kuruldu.[5] Nüfusları gittikçe artan Avrupa şehirleri, XIII. asırda artık bir istikrar devrine girmiş bulunuyorlardı. Kuvvetli bir burjuva sınıfı doğmuştu. Kralların şehirler, köyler ve kasabalarda, yani memleketin her tarafında yegâne üstün otorite olmaya başladıkları Avrupa devletlerinde, ticarî ve sınaî faaliyete dayanan iktisadiyât, milletlerin gelişme seyrinde esas etken olmaya başlıyordu.

Kuzey Denizi ve Baltık, eski Akdeniz'in yanında yeni ticarî yol şebekelerine sahne olmuşlardı. Avrupa, Novgorod üzerinden de Rusya ve Doğu ile yeni bir temas kapısı açmış bulunuyordu. Haçlı seferlerinin hakiki gayelerine sadık kalması için Papa tarafından sarf edilen gayretlerin de bilhassa Doğu memleketleri bakımından önemine işaret etmelidir. Bir sürü kan dökülmesine, pek büyük emekler harcanmasına rağmen, kutsal yerlerin neticede Müslümanların elinde kalmasında mühim rol oynayan Mısır'ı mahvetmek için türlü planlar tertip olunduğunu biliyoruz ki, bunlardan birisi de bu memleketi iktisadî ablukaya alarak parasızlıktan çökertmek gayesidir. Bunda başarılı olmak için, Mısır'a, Avrupa'dan sağlamakta olduğu malzemeyi, bilhassa demir ve keresteyi satmamalı, ordusu için kuzeyden köle sağlanmasına mâni olmalı, Hindistan'dan gelip Mısır antrepolarına yığıldıktan sonra İskenderiye limanından Avrupa'ya geçen Doğu mallarından elde ettiği ihraç gümrüklerinden onu mahrum etmek için, bu malları İran Körfezi ile Suriye limanları arasındaki kervan yolundan geçirmeliydi.[6] Papa'nın bu hususta şiddetli emirleri ve aldığı tedbirler nasıl olursa olsun,

5 Misaller için bakınız: R. Grousset, *age.*

6 J. Delaville Le Roulx, *age,* s. 21, 35-36, 63.

İtalyan gemileri kaçakçılık suretiyle Mısır'la ticarete devam ediyorlardı. Fakat, Akdeniz aralıksız gözaltında tutulduğu için[7] bu hususta bir zorluğun ortaya çıktığı, gemiciler için daima yakalanma tehlikesinin mevcut olduğu unutulmamalıdır. Şu halde, bu durum Küçük Ermenistan-Sivas-Tebriz yolunu canlandırdığı gibi, Karadeniz sahillerinde bulunan limanların da ehemmiyetini artırmıştı. Çünkü, Trabzon Tebriz'den gelen malları yüklemeye müsaitti. Kefe Rusya ve Doğu ticareti için önem kazanmıştı. Yollar güneyden kuzeye kaymış olacağı için, bu durum herhalde Selçuklu Anadolusunun lehine olmuş bulunmalıdır. Ayrıca, bu sıralarda Anadolu'daki emniyet mükemmelliğinin de Batılı tüccarlar için teşvik edici olacağı tabiîydi. Mısır'ın dahi, Avrupa'dan kereste, demir ve muhtaç olduğu sair maddeleri alamayınca, bunlar için Anadolu'ya müracaata mecbur olduğu ve Bizans ile Kıpçak Tatarlarına yanaştığı, ordusu için lüzumlu Kuzey esirlerini Selçuklu toprakları üzerinden naklettiği düşünülürse, Konya hükûmetinin bu cihetten de faydası vardı. Zaten XII. asrın başından XIII. asrın ortalarına kadar refah içinde olduğu kabul edilebilecek olan Rum (Selçuklu) Sultanlığı'nın esas kuvvetini bu saydığımız transit yollarından ve milletlerarası ticaretten elde ettiği kazançlar teşkil etmiş bulunduğunda hiç şüphe yoktur. Harabeleri bize kadar gelen kervansaraylar bunu kesin şekilde ispat ediyorlar. Bu devrin en mühim ticaret merkezleri olan Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzurum, Diyarbekir, Harput, Malatya, Kırşehir ve Ankara şehirleri, ya Batılı tüccarların Doğu ile olan ticaret yollarının uğrak noktalarıydı veya Bizans ile Doğu, Mısır ile Kuzey arasındaki ticarî münasebetleri temin eden yollar buralara uğruyordu. XII. asrın sonlarına doğru Moğolların Asya'da kurdukları büyük siyasî nizam Avrupalıları Doğu ile olan temaslarında daha geniş adımlar atmaya sevk etmişti. Bu da Anadolu'nun transit ticaretteki önemini büsbütün artırdı.

Bütün bunlara rağmen, genel durum incelenecek olursa, Anadolu'nun refahını temin eden iktisadî şartların geçici olduğu anlaşılır. Çünkü, bir defa, Mısır'ın iktisadî ablukası Selçuklu Sultanlığı için bir bakıma kârlı olsa da, Müslüman dünyasının en sağlam cephesine bir darbe gayesini güttüğünden dolayı, netice itibariyle zararlıydı. Hele Moğolların, İran'ı istilâ ederek Bağdat'ı zaptetmeleri, Şam'a girmeleri, nihayet Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nı tâbiiyetleri altına almaları, İslâmların siyasî teşkilâtını cansız düşürmüştü. Böylece, Batı dünyası için faydalı olduğu tarihçelerce iddia olunan[8] Moğol nizamının, Ortadoğu ve Yakındoğu'daki

7 Yasağa riayet etmeyenlere, yakalandıklarında ne kadar ağır cezalar verildiği ve Akdeniz'in, bu bakımdan göz altında tutulması için karakol donanması teşkil olunduğu hakkında bakınız: J. Delaville Le Roulx, *age*, s. 71.

8 Halphen ve Sagnac, *age*, IV, s. 536; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge,* I, 64.

tesirleri tamamıyla aksi olmuş, İslâm memleketleri Moğollar tarafından soyularak iktisadî ve içtimaî hayat altüst olmuştu. Moğol istilâsının Selçuklu iktisadî-içtimaî hayatı felce uğrattığının kesin delili, 1243 Kösedağı Savaşı'ndan, Selçuklu Sultanlığı'nın sona erdiği 1308'e kadar geçen zaman süresince bütün Türkiye'nin daimî surette ihtilâl içinde yaşamış olmasıdır.[9] O halde, XIII. asrın son elli yılında Türkiye, kendi siyasî ve içtimaî düzenini yıkılmaktan kurtarmak için giriştiği mücadelede hep mağlûp olmuş, bu yüzden memleket iktisadiyâtı uçuruma sürüklenmiştir. Çünkü, devlet düzeninden ve içtimaî huzurdan mahrum bir cemiyet için iktisadî hayatın normal devam etmesine imkân yoktu.

Mamafih, Yakındoğu ve Ortadoğu'yu iktisadî bir yıkılışa sürükleyen hâdise yalnız Moğol istilâsı değildir. Avrupa'da her sahada meydana gelen büyük ilerlemelerin bu hususta daha üstün bir rol oynadığını kabul etmek zarureti vardır. Çünkü, iki ayrı iktisadî çevre olarak kabul olunan ve alışverişte birbirlerinin müşterisi bulunan Doğu ile Batı arasındaki boy ölçümünü Abbasî ve Charlemagne (Carolus Magnus) imparatorlukları zamanlarına göre yapmak hatadır. XII. ve XIII. asırda, artık Avrupa dediğimiz iktisadî ve kültürel ünite, yani Doğu'nun karşısındaki Batı, gerek nicelik ve gerek nitelik bakımından çok değişmiş bulunuyordu. İngiltere, Felemenk, bütün Kuzey memleketleri, Doğu Almanya, hep Hıristiyan Batı'nın iktisadî birliği içine girmişlerdi. XII. asırdan itibaren Almanlar Baltık sahillerinde kurdukları şehirlerle Doğu'ya doğru genişleyerek buralardaki ticarî faaliyeti Kuzey memleketlerinin inhisarından çıkardıklarından başka, bütün Almanya'ya şamil faal bir ticaret İngiltere, Felemenk ve Fransız pazarlarına uzanmaya başladı. Rusya'da da, Novgorod pazarlarına el atarak Avrupa'yı bu noktadan Rusya ve Doğu ile temasa getiren de Almanların bu faaliyetleri oldu.[10] Siyasî bakımdan ise, bütün Hıristiyanlığın bir tek imparatorluk teşkil etmesi fikri kesinlikle iflâs ederek, millî cemiyet ve devletlerin teşekkülü Doğu ile olan iktisadî temaslarda ferdin başıboş ticareti yerine devlet ticareti esasını ortaya koyuyordu ki, Avrupa'nın Doğu'yu sömürme metodu bu suretle doğmaktaydı.[11] Gerçekten de, Hıristiyan dünyasının ticaret ve sanatta kaydettiği gelişme dolayısıyla artan tüketim kapasitesi onun Doğu'dan, geçmişe kıyaslayınca, daha çok mal satın almasını icap ettirdiği için, Müslüman memleketlerinin kazançları da o

9 P. Wittek, Moğolların Anadolu'ya gelişlerinden itibaren burada geçen kanlı hâdiseleri ve memleketin seferber kuvvetler tarafından her suretle aralıksız tahrip olunduğunu, neticede Selçuklu merkezlerinin bir daha doğrulmamak üzere eski parlak hayatlarını kaybettiklerini bilmiyor gibi, İlhanlıların Anadolu'daki hâkimiyet devrini iktisadî bakımdan yapıcı saymaktadır ki, neticesinin olumsuzluğu sabit olan bu hâdisenin katiyen faydalı olmadığını söylemeliyiz: Bk. "agm", *Festschrift Jacob.*

10 L. Halphen ve Ph. Sagnac, *age,* VI. s. 224-225.

11 L. Bréhier, *age*, s. 293. L. Halphen ve Sagnac, *age,* VI, s. 532.

nisbette artmış olmak lâzım gelirdi. Halbuki, Batılıların daha fazla mal aldıkları görülmekle beraber,[12] Müslüman memleketlerinin bundan zengin olmaları şöyle dursun, zararlı çıktıkları, neticede iktisadî darlığa, bilhassa gümüş buhranına sürüklenmiş olmalarıyla sabittir. İtalyan ticaret kolonileri ve gemicileri, mensup oldukları Venedik, Cenova, Piza gibi devletlere daha çok kazandırmak gaye ve planıyla, kabul ettikleri kaidelere göre harekete mecbur olduklarından, pek başıboş olan Doğu ticaretçiliği bu alışverişten hep zararlı çıkıyordu. Hıristiyan olmalarına rağmen, Venedik ve Cenova ticaret kolonileri tarafından aynı suretle soyulan ve bu yüzden memleketlerinin serveti Batı'ya akarak fakir düşen Bizans Rumları dahi bu sebepten Batı Hıristiyanlarına karşı kin beslemekteydiler.[13]

Hele ticaret tekniğindeki yenilik, kredi usulleri ve ticarî mektupların icadı, altın ve gümüşün memleketten memlekete, alabildiğine intizamsız ve nizamsız geçip gitmesine son vermiş, devletler bu kıymetli madenleri sınırlarından rasgele çıkarmama çarelerine başvurmuşlardı. Ayrıca, Batı'da, sanayinin, bilhassa dokumacılığın ve demir eşya (bilhassa silâh) imalinin kaydettiği ilerleme dolayısıyla, Doğu, Batı'ya satmakta olduğu hammadde ve Hint malları (bilhassa baharat) karşılığında, önemli ölçüde işlenmiş madde de almaya başlamıştı.[14] Artık Müslüman ve Bizans pazarlarında "Frenk" çuha, kadife ve bezlerine bol bol rastlanmaktaydı. 1219'da İznik İmparatorluğu ile yaptığı bir anlaşma sayesinde bu memleketin her tarafında vergisiz olarak ticaret yapma müsaadesi alan Venedik, getirdiği Avrupa mallarını pazarlara sürerek, Doğu'dan Selçuklu toprakları yoluyla gelen mallara karşı başarıyla rekabet ediyordu. Hem Doğu ve hem Venedik kumaşları İznik'te pek aranmaktaydı ve bu yüzden halk çok büyük paralar sarf ediyordu. Bu hal Rum halkının zararına olduğu için, İmparator III. İoannes Dukas Vatatzes yabancı kumaşlarının alınıp giyinilmesini yasak etmek lüzumunu duydu.[15]

O halde, Avrupa'nın Doğu ile olan iktisadî münasebetlerinde, Müslüman memleketlerinin hep zarar görmeleri neticesini veren şu hâdiseler dikkate alınmalıdır. 1- Haçlı zihniyeti ile Papa'nın tatbik ettiği birtakım ticarî yasaklar rejimi (başlangıçta Mısır'a karşı); 2- İtalyan tüccarlarının metodik ticaret usulleriyle bütün Bizans ve Doğu Akdeniz memleketlerinin servetlerini Batı'ya taşımaya başlamalarıyla Ortadoğu ve Yakındoğu'yu tamamıyla sömürücü bir yol tutmaları; 3- Batı'da millî cemiyetler ve devletler teşekkül etmiş olduğundan dolayı,

12 J. Delaville Le Roulx, *age*, s. 26.
13 L. Bréhier, *age*, s. 342; İtalyan tüccarlarının Bizans'tan menfaat koparma gayretleri: L. Halphen ve Sagnac, VI. *age,* s. 262-263.
14 L. Halphen ve Sagnac, *age,* VI. s. 83.
15 A.A. Vasiliev, *age,* II, s. 227.

iktisatta ferdîliğin iflâsı ve onun yerine, devletlerin iktisadî siyaseti kendilerine düşen vazife edinmeleri; 4- Avrupa Hıristiyan dünyasının, nicelik ve nitelik bakımından yükselmesiyle meydana gelen birçok sınaî ve iktisadî merkezler arasında başlayan alışveriş faaliyetinin[16] Doğu'yu artık ikinci plana düşürmesi ve bilhassa hammaddelere olan ihtiyacı çok artmış bulunmasından dolayı, İslâm memleketlerinin Batı'ya tâbi hale gelmeleri.

Ortada Almanlar bulunmak ve Rusya ile Doğu'nun mallarını Batı ve Güney Avrupa tüccarlarına Flandre'da teslim etmek şartıyla, bütün Kuzey, Batı ve Orta Avrupa'nın da dahil bulunduğu Hıristiyan memleketleri iktisadî kadrosu, XIII. asrın sonlarında artık daha fazla genişlemeyi bırakmakla beraber, Baltık, Kuzey Denizi ve eski çağlarda olduğu gibi, daha faal olarak Akdeniz çerçevesi dahilinde faaliyetini çok artırdı. XIV. asır, ortaçağ Avrupasının iktisadî hayatındaki gelişme için en ileri bir merhale olmuştur.[17] Aynı asırda Cenova'nın, Bizans'ı daimî surette kemirmek üzere ve Rusya Moğollarının da çöküşlerinden faydalanarak Karadeniz etrafındaki limanları zapt ve buraları Rusya, Çin ve İran malları için yalnız kendince idare olunan birer mahreç yapması XIV. asırda doruğuna ulaşmıştı; Karadeniz'in bu vaziyeti Türklerin İstanbul'u fethetmelerine kadar devam etti.

XV. asrın ilk yarısı içinde ticarî faaliyet yollarına sahne olmak bakımından Atlas Okyanusu'nun da ehemmiyet kazandığını, Akdeniz'den çıkan gemilerin İspanya ve Portekiz sahillerini izleyerek Fransa'nın Batı ve Kuzey Denizi limanlarını, İngiltere ve Felemenk sahil pazarlarını ziyarete başladıklarını, Kuzey Denizi ve Baltık memleketlerine ait gemilerin de Akdeniz'e geldiklerini görüyoruz.

Batı Hıristiyan âleminin tarihte bir eşi olmayan bu saydığımız gelişme hamlelerinin neticesi olarak, Avrupa millî devletleri, birbirleriyle yarış edercesine giriştikleri iktisadî faaliyetlerle servetlerini hep artırıyorlar ve zengin oluyorlardı. Türkiye'de Osmanlı rejiminin kuruluşunu ifade eden 1300-1453 tarihleri arası, ki bir buçuk asırlık zamandır, Avrupa Hıristiyan âlemi, yani Batı milletleri için servet ve refahın derece derece arttığı, kıymetli madenlerin bollaştığı bir devir olarak karşımıza çıkmaktadır. Halbuki Yakındoğu ve Ortadoğu memleketleri (Bizans ve tâbileri de dahil) aynı yıllar içinde hep fakirleşmekte ve bilhassa kıymetli madenler bakımından gittikçe daha sıkıntılı duruma düşmekteydiler ki, aşağıda göreceğiz.

16 L. Halphen ve Sagnac, *age,* VI, s. 528 ve 537.
17 L. Halphen ve Sagnac, *age,* VI, s. 13-14 ve 224.

2- Yakındoğu'da İktisadî Buhran

XI. asırda Bizans iktisadî vaziyetinin çok bozuk olduğunu, Anadolu'nun her gün biraz daha harabeye döndüğünü, hemen bütün Bizans tarihçileri müşahade ediyorlar.[18] Fakat, Türkler bu toprakları işgal ettikten sonra nüfus unsuru ziyadesiyle artmış, bunun tabiî neticesi olarak da, bilhassa ziraat alanında büyük bir canlılık başlamış, bunun yanında, Haçlı seferlerinin yanı sıra Avrupalıların kuvvetli bir iktisadî hamle ile Doğu'da eskiye göre daha faal ticarete başlamaları bir an için müsait şartlar yaratmıştı. Bu sayede Anadolu hiç olmazsa XIII. asrın ortalarına kadar devam eden refahlı bir hayata kavuşmuş bulunuyordu. Fakat, mademki Batı asıl hamleyi kendi iç bünyesinde yapmaktaydı ve sanayi ile ticareti ilerleyerek evvelce Doğu'ya mahsus olan birçok malları bizzat yapmaya başladığı için durmadan geniş ölçüde hammadde çekmekteydi, o halde, Türkiye'nin iki asra yakın süren refahının sonunun geleceği tabiîydi. Hele Bizans, yukarıda izah olunan faydalı durumdan da bir kazanç sağlayamamış, iktisadî darlığı hep ilerlemişti. Mısır'ın vaziyetine gelince, Haçlılar, kendileri için en büyük tehlike saydıkları bu memleketi, Batı'nın Doğu ile olan ticaretine Süveyş sayesinde aracılık ederek kazandığı başlıca gelir kaynağından mahrum etmek, diğer taraftan, Avrupa'dan tedarik ettiği birçok maddeleri kendisine vermemek suretiyle, Memlûk hükûmetini iktisadî yoldan harap etmek istemekteydiler. Bunun için, Papalık, Akdeniz'de sıkı bir yasak rejimi uygulamaya başlamış ve Doğu'ya gidip gelen gemileri kontrol eder olmuştu. Kaçak deniz ticaretinin nisbeti ne olursa olsun, Mısır'ın bundan hayli zarar gördüğü muhakkaktır. O halde, Avrupa, imtiyaz şeklindeki ticaret antlaşmaları sayesinde Bizans'ı sömürmeye ve Mısır'ı da iktisadî abluka altında tutmak suretiyle sarsmaya başlamış bulunuyordu. Irak, Suriye ve Anadolu gibi diğer Müslüman memleketleri ise, XIII. asrın ilk yarısında müthiş bir Moğol istilâsına uğradıklarından, siyasî ve içtimaî düzenleri mahvolarak, bunun neticesinde iktisadî hayatları tamamıyla bozulmuştu. Moğol hakanlarıyla çok iyi münasebetler kuran ve hattâ Müslümanlık aleyhinde onlardan büyük yardımlar da bekleyen Avrupa Hıristiyanlığı, herhalde ticarî bakımdan da Moğollardan memnun olmuş bulunmalı ki, zamanındaki dünya ticareti bakımından Moğol istilâsı övülmektedir. Fakat, tâbi kıldıkları Ortadoğu memleketleri halkına o step soyguncularının reva gördükleri zulüm ve yağma, bu yüzden de kendilerine karşı buralarda gösterilen mukavemet ve yer yer isyanlar tertibi gibi haller, siyasî nizamın ve içtimaî hayatın tabiî yolunda devamını imkânsız hale

18 A.A. Vasiliev, *age,* II, s. 134.

getirdiğine göre, bu şartlar altında ahali için rahat bir geçimin bahis mevzuu olamayacağı bellidir. Aynı sıralarda bu felâketin dışında kalmış bulunan Mısır, Avrupa'nın iktisadî baskısına rağmen, daha müsait bir hayat sürüyordu.[19]

Karışıklıkların tahribatına ilâveten, Moğollar daimî surette altın ve gümüşleri, ağır vergiler, soygun ve tâbi memleket ricalinden aldıkları rüşvetler yoluyla İran'a götürdüklerinden, bu durumda da Ortadoğu'daki kıymetli madenler tükeniyor ve bilhassa Anadolu tehlikeli bir iktisadî uçuruma sürükleniyordu. Görülüyor ki, Avrupalıların İran ve Hindistan'la veya Moğol işgalindeki diğer memleketlerle ticaret yapmalarında, Moğol hakanları müsait hareket ettiler diye, Moğol İmparatorluğu'nu bütün dünya için, bilhassa iktisadî yönden faydalı saymaya imkân yoktur. Hele yukarıda adı geçen Müslüman memleketlerinin, bu arada bilhassa işgal devamınca istiklâl mücadelesinin hiç durdurulamadığı Türkiye'nin iktisadî hayatına Moğollarca darbe vurulduğu muhakkaktır. Yukarıda izah olunduğu üzere, Avrupa'nın büyük hamleler yaptığı ve refahını artırdığı XII. ve XIII. asırlarda aksine, Müslüman memleketleri ve Bizans fakir düşmekteydi. Kıymetli madenlerin buralarda gittikçe azalmış olmasını buna bir delil olarak alabiliriz ki, bu da hemen devlet hayatındaki tesirini kıymetli madenden kesilen paraların vezninde hep noksanlık müşahede olunması şeklinde göstermiştir.

İktisadî tarihi üstüne hayli tetkikler yapılmış olması dolayısıyla Mısır'ın Batı'da meydana gelen gelişmeler yüzünden nasıl bir perişanlığa düştüğünü öğrenmek mümkün olmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Batılılar, Doğu'dan mal almak için evvelce mübadele vasıtası olarak altın ve gümüş kullanırlarken, XIV. asırdan itibaren artık Doğu'ya gelen Avrupalı gemilerin endüstri eşyası ve bilhassa dokumalar yüklenmeleri ve bunların Bizans'ta olsun, Müslüman memleketlerinde olsun, kolaylıkla satılmaları, baharat ve saireyi bu getirdikleri eşya ile mübadele etmeleri sebebiyle, bu asır sonlarına kadar kuvvetli bir dokuma merkezi olan yerlerde, meselâ İskenderiye şehrinde, bu sanat neredeyse iflâs etmiş durumdaydı.[20] Bizans-Rum sanatının da Avrupa rekabetinden zarar gördüğünü söylemiştik. Bu hususta Türkiye'de ne gibi tesirler hissolunduğu belli değilse de, mühim ticarî münasebetlerde bulunduğu Mısır ve Bizans'ın Avrupa rekabetinden zarar görerek fakir düşmeleri elbette bunların Türkiye ile olan mübadele kudretlerini sarsacaktı. Avrupa kumaşlarının Ortadoğu'da ne kadar yaygın olduğu şuradan bellidir ki, 1196'da II. Rükneddin Süleyman Şah tarafından tahttan uzaklaştırılan I. Gıyâseddin Keyhusrev, Kilikya'dan

19 Bk. E. Strauss, "Prix et salaires à L'époque Mamlouke", *Revue des études Islamiques*, 1949, s. 50-55.

20 E. Strauss, *"agm"*, s. 51.

Doğu'ya geçerken, Ermeni kralı kendisine "Frengistan" kumaşları takdim etmişti.[21]

Avrupa'nın, bu şekilde, Doğu'da işlenmiş eşya satmaya başlaması bu memleketlerin iktisadî hayatında, bir taraftan benzeri sanatları öldürmesi, diğer taraftan servetin nakdî ifadesi olan altın ve gümüş madenlerinin tedariki imkânlarını zorlaştırarak para darlığı yaratması şeklinde, kötü neticeler veriyordu. Gerçekten de, XV. asırda Mısır ve Suriye limanlarına Batılı gemilerin daha az duka (Venedik altını) getirir oldukları o zaman bile müşahede olunmuştu. Bu suretle, Mısır'da kıymetli maden darlığı ciddî bir buhran yaratmış bulunuyordu. Aynı sıralarda birçok Avrupa devletlerinde dahi kıymetli maden darlığı ve paralardaki gümüş miktarını azaltma zarureti hissolunmakla beraber, bu hâdise oralarda gümüş madenlerini işletme hususunda geniş tedbirlere yol açmasına mukabil, Mısır'ın sözü geçen madenleri tükenmiş bulunuyordu. Memlûk hükûmeti, mütemadiyen parayı soysuzlaştırarak tekrar kestirmeye mecbur olmuş, altın sikke olan dinarın kıymeti de o nisbette yükselmişti. Bütün emirlere rağmen, halk parayı hükûmetin tesbit ettiği fiyata kabul etmemekteydi. Bu yüzden "ana para"nın kıymeti sabit kalamıyordu. Kısacası, Memlûk rejimi son bulana kadar Mısır'da ne iktisadî hayat ve ne de para rejimindeki istikrarsızlığın doğurduğu zorluklar bir türlü düzelememişti.[22]

Dünya ticaretinde işgal etmeye başladığı mevki bakımından, Yakındoğu üzerine müessir olduğu kuvvetle müşahede olunan Karadeniz-Baltık arasından, daha doğrusu, Slav memleketlerinin bu hususta ki durumlarından kısaca bahsetmek çok lüzumlu görünmektedir.

Haçlı seferleri başlamadan önce, Arap tüccarlarının Azerbaycan ve Kafkasya-Doğu Karadeniz üzerinden Rusya içlerine, Novgorod ve hattâ İsveç yöresine kadar ticarî faaliyetlerini genişlettikleri malûmdur. O kadar ki, Arap sistemi ve ölçüleri Slavlara ve Kuzey memleketlerine bu hususta yeni bir ilerleme örneği olarak girmişti. Evvelce Avarlar tarafından Asya ile Avrupa arasında işlek bir temas sahası haline getirilen Karadeniz-Baltık çevresi Arap tüccarları tarafından bütün Müslüman memleketlerine, Hint ve Çin'e daha geniş bir surette bağlanıp da, mübadele usulleri ve para sistemi bakımından da yenilikler getirildiği sıralarda, Novgorod etrafında meydana gelen işlek pazar ve mübadele ticaretinin Slavlara ve Kuzey memleketlerine ne kadar refah temin etmekte olduğunu tasavvur etmek zor değildir. Buna mukabil, aynı sıralarda, Bizans'ın iktisadî bir

21 Yazıcızade, Selçukname, III, s.26.

22 E. Strauss, "agm", s. 51-54 (bu makalede, Memlûk devletinin, para tedavülü, değeri ve sair hususlarda nasıl büyük zorluklarla karşılaştığı salâhiyetle izah olunuyor).

buhrana sürüklendiği anlaşılmıştır. Fakat, XI. asrın sonlarında başlayan Haçlı seferleri Doğu Akdeniz'i Asya ile Avrupa arasında yeniden en faal bir ticaret sahası haline getirdiğinden dolayı, Rusya'dan geçen yollar körleşmiş, Novgorod ve umumiyetle Kuzey yolları ticareti büyük bir darbe yemişti.[23] Evvelce bu saha parladığı zaman, nasıl Bizans memleketleri (bilhassa Anadolu) zarar etmişse, bu defa da, Doğu Akdeniz memleketleri canlanmış ve Slav memleketleri körlenmişti. Burada ehemmiyetle belirtilmesi gereken nokta, Bizans'ın eski halini bulamamış olmasıydı ki, bunun yegâne sebebi Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu'nun Türkler eline geçmiş bulunmasından dolayı, bu defa aracılık rolünü temin eden başlıca yolların Bizans memleketleri dışında kalmış bulunmasıydı. Bu izahlar bize anlatıyor ki, ortaçağlarda, bilhassa İslâmiyetin yayılmasından sonra, Doğu ile Batı arasındaki teması temin etmek inhisarını elinde tutan Akdeniz'e, Güney Rusya, daha doğrusu Karadeniz'in kuzey çevreleriyle Baltık arası saha rakip çıkmış bulunuyordu. Evvelâ Araplar, belki de Bizans ve o zaman hâlâ onun nüfuzunda bulunan Akdeniz kıyıları Hıristiyan memleketlerine olan şiddetli düşmanlığın tesiriyle, Batı ile başka ticarî temas yolları aramışlar ve bu hususta Karadeniz'in kuzeyini bulmuşlardı. Bu vaziyette, gene aracılığı Müslüman memleketleri yaptığı için, Ortadoğu kazancında devam ediyor, fakat Bizans memleketleri zarara uğruyordu. Haçlı seferleri başlayıp da, Batılılar bu defa Akdeniz'in doğusuna yerleşince, Ortadoğu'nun ayağına kadar gelmiş olmalarından dolayı, Kuzey yolunun terk olunması tabiî bir hâdise teşkil etmişti. Bunda, Batı Hıristiyanlığı da, Anadolu ve Ortadoğu Müslümanlığı gibi kazanmakla beraber, Marmara ve kısmen Balkanlardan ibaret olan Bizans memleketleri, Kuzeyliler gibi tamamen değilse bile, hissolunur derecede kenarda kalmaya mahkûm oldular. Ancak, Avrupa'nın bünyesinde meydana gelen tekâmül Almanya'da derin değişiklikler yarattığından, bu memleket, coğrafî mevkii icabı, Baltık Denizi'ni ikinci bir Akdeniz haline getirdiğinden başka, Novgorod doğusuna ilerleyerek Karadeniz'in kuzeyine düşen yukarıda söylediğimiz yolu açmakla, Batı'yı yeniden bu noktada Doğu ile temasa getirdi. XII. asrın sonlarında bütün Asya'yı fethederek, bir taraftan İran'a ve diğer taraftan Rusya'ya yayılan Moğollar da, Baltık-Karadeniz arası yolunun canlanmasına az yardım etmediler.[24] İtalyan gemicilerinin Doğu Akdeniz limanlarına yerleştirdikleri tüccarlar, Orta ve Doğu Anadolu üzerindeki İran Moğolları ve Doğu ile hararetli bir alışveriş hareketine girişmekle beraber, daha çok Cenevizliler, Karadeniz etrafını planlı bir şekilde ele alarak, Batı Akdeniz Hıristiyanlığının Kuzey yolu ile de iliş-

23 Bertrand Gille, *Histoire économique et sociale de la Russie*, Paris, 1949, s. 17. 354.
24 B. Gille, *age*, s. 23-25.

kisini sağladılar. Böylece, gene yol şebekesi içinde kalmış gibi görünen Bizans, bu hususta elde edilecek kârları İstanbul'da yerleşen İtalyan tüccar kolonisine kaptırmış olduğundan dolayı, vaziyetini eskisi gibi düzeltemedi.

Diğer taraftan, Haçlı seferlerinin son safhasında, Ortadoğunun ve hele Anadolu'nun da vaziyetleri bozuldu. Çünkü, Moğolların Anadolu'ya girişleri, Türklerin bu yabancı boyunduruğunu kabule yanaşmamaları yüzünden, Türkiye'yi daimî bir isyan ve karışıklık kaynağı haline getirdiği gibi, Memlûklerle Moğollar arasında sürüp giden mücadelelerin Suriye'yi ve Güneydoğu Anadolu'yu, hattâ Irak'ı harap hale getirmesi ve nihayet Suriye sahillerindeki Haçlı prensliklerinin de Müslümanlarca tasfiye olunmaya başlamaları, İtalyan tüccarlarının buralardaki eski müsait vaziyetlerine son veriyordu. Böylece, Ortadoğu ve Türkiye XII. asrın ikinci yarısı içinde Doğu-Batı ticaretindeki mevkilerini kaybetmeye başlamış bulunmaktaydılar. Buna mukabil, Karadeniz-Baltık arası yollar daha işlek hale geliyor, İran'dan ve Orta Asya'dan gelen mallar da, Karadeniz limanlarından veya Güney Rusya'dan Almanya doğrusuna akıp gidiyordu. Cenevizlilerin Karadeniz ticaretini İstanbul Boğazı yoluyla kısmen güneye çevirmelerinin Yakındoğu ve Ortadoğu için kayda değer bir faydası olmamıştı.

XIV. asırda Ortadoğu'nun siyasî düzeni büsbütün karışıyordu. İran İlhanlı İmparatorluğu da parçalanmış, böylece İran, Irak ve Doğu Anadolu, birbirleriyle daimî nüfuz mücadelesi yapan hükûmetçiklerden ibaret bir nevi İslâm siyasî manzumesi haline gelmişlerdi. Bu halin, ne dünya iktisadî münasebetlerindeki transit vasıtalığı ve ne de kendi dahilî iktisadiyâtları için asla müsait olmadığı meydandadır. Şu halde, Basra'dan ve İran'dan gelip Doğu Anadolu ve Suriye üzerlerinden geçerek, muhtelif Akdeniz limanlarına varan yolların emniyeti azalmış olacağına göre, Hint, Çin ve İran ticarî eşyasının Batı'ya gitmesi hususunda –Haçlılar ve İlhanlılar devrine kıyasla– nakliyatta eski hareketli halin artık mevcut olamayacağı tabiîydi. Bu vaziyette, Süveyş berzahının dahil bulunduğu Memlûk devletinin hem asayişin muntazam olması ve hem de coğrafî imkânlar sayesinde Batı'ya gidecek transit eşyası bakımından Irak ve İran'dan daha elverişli vaziyette bulunduğuna şüphe yoktur. Ortadoğu'daki bu huzursuz hal Karadeniz ve Güney Rusya ticaretine müspet tesirler yapmış olmalıdır.

Eskiden beri Bizans sahası olarak adlandırdığımız Yakındoğu'ya (Marmara ve Ege Denizi etrafına) gelince, buralarda bu asırda meydana gelen değişiklik, Türklerin istilâsı olup, bu hâdise yalnız iktisadî hayat için değil, dünya tarihi yönünden de pek ehemmiyetlidir. Fakat, biz burada meselenin yalnız Yakındoğu ve Batı ile Doğu arasındaki ticarî münasebetler için taşıdığı önemi belirteceğiz.

Bizans Rumlarıyla Anadolu Türkleri arasındaki münasebetlerin hiçbir zaman Araplarla Bizanslılar ve Haçlılarla Müslümanlarınkine benzer bir tarzda dînî veya millî bir husumetler şekline dökülmediğini, siyasî mücadelelerin iki tarafın ümerâsı ve hükûmet ricali arasına inhisar ettiğini biliyoruz. Türk ve Bizans hükûmetleri arasındaki siyasî münasebetler ister dostça ister düşmanca olsun, iki halkın birbirleriyle ticarî ve iktisadî münasebetlerini kesmediklerini, hudutlar Türk ve Rum halkının yaşadıkları bölgeleri kesin olarak ayırmayıp, Bizans topraklarında Türklerin ve Türk topraklarında Rumların serbestçe yaşadıklarını biliyoruz. Böyle olduğu içindir ki, Türkler, Marmara ve Ege sahalarını, en kuvvetli bulundukları, meselâ I. Alâaddin Keykubad zamanında değil, Selçuklu Sultanlığı'nın çöktüğü ve henüz yeni bir merkezî Türkiye hükûmetinin de kurulamadığı XIII. asrın sonlarıyla XIV. asrın başlarında kolayca istilâ imkânını bulmuşlardı. Çünkü, Rum halk ile Türk halk yan yana ve birbirlerini iktisaden tamamlamış olarak yaşamaktaydılar. Türk istilâ hâdisesi, sadece Selçuklu-Türk uç emîrlerinin kendi siyasî nüfuzlarını Bizans valilerininki yerine geçirmek istemelerinden başka bir şey değildi.

Türklerin bütün Marmara ve Ege kıyılarını istilâ ile, evvelâ küçük beylikler şeklinde teşkilâtlandırdıkları yeni ve geçici siyasî nizam zamanında, Yakındoğu'nun iktisadî hayatında meydana gelen mühim değişmelerden birisinin, buralarda önemli bir nüfus sıklığının doğmuş bulunması olduğunu ehemmiyetle kaydetmelidir. Şüphesiz bu kesifliği Türk göçleri meydana getiriyordu. Yeni halkın din, gelenek ve yaşayış tarzlarının eski yerli ahalininkinden, yani Rum Hıristiyan halkınkinden farklı oluşu, buraların iktisadî faaliyetinde de değişiklikler yaptı. Meselâ, Türkler yaylacılığa ve hayvan beslemeye millî bir meşgale olarak pek bağlıydılar. Halbuki Rumlar, şehirlerde ve kasabalarda oturup, zanaatlık işlerle meşgul olmayı, bağ ve bahçecilik yapmayı daha çok seviyorlardı. O halde, Türklerin buralara gelmesi üzerine şehirlerde de kalabalık artmakla beraber, bilhassa köylerin ve otlak yerlerin şenlendiğini tahmin etmek icap eder. Böylece, Marmara ve Ege çevresinin bir canlanma kaydettiği muhakkaktır. Ege yöresine yerleşen Türklerin bir taraftan yeni beylikler kurmaları sayesinde, hiç olmazsa Doğu Akdeniz'deki Hıristiyan korsanlarına yeni bir rakibin çıktığı, Hıristiyan donanmalarına karşı Türk sahil Beyliklerinin donanmalarının Müslüman sahillerini korudukları gibi, Hıristiyan donanma ve kıyılarını da ciddî surette tehdide başladıkları açıktır. Deniz nakliyat ve ticareti bakımından Venediklilerle Cenevizliler için bu hal hiç de iyi değildi. Mamafih, bu İtalyan cumhuriyetleri menfaatlerini her şeyin üstünde tuttuklarından dolayı Türk hükûmetçikleriyle de anlaşmalar yaparak Doğu Akdeniz'le ticareti devam ettirme imkânlarını bula-

biliyorlardı. O halde, eskiden Suriye sahillerinde ve nihayet zayıf bir kuvvet olarak da Antalya körfezinde görülen Müslümanlar, XIV. asrın başlarından itibaren Türklerin bütün Marmara ve Ege sahillerine yerleşmeleri, hattâ Güney Balkanlara da ayak basmaları sayesinde, Avrupa ile daha yakından komşu olmuşlar, hele eski Bizans'ı, yeni bir iktisadî merkeziyet esası dahilinde kendi dairelerine bağlamışlardı.

Batı, hâlâ Doğu'dan önemli miktarda eşya ve hammadde almakla beraber, artık nasıl esas itibariyle kendi iç pazarları arasında geniş mübadele ve alışveriş münasebetleri kurarak kendi kendine yeten bir iktisadî cihaz haline geliyor idiyse, Doğu'da da az çok bu hal görülmekteydi. Eskiden beri tarım ürünlerini sattıkları tüketim merkezleri Marmara çevrelerinde bulunan Balkanlılar, buralara Türkler gelince, daha da canlanan bu merkezlere elbette gene muhtaçtılar. Rum halk, refahını yeni müşterisi Türk halkına borçlu olduğunu biliyordu. Hattâ ondan, kendi emniyeti için sağlam bir siyasî düzen de beklemekteydi. Mısır, Papalık'ın ve Haçlı ruhunun devamlı husumeti karşısında, Batı'dan alamadığı birçok maddeyi Anadolu'dan almaya başlamıştı. Hattâ, ihracatını da gene Anadolu'ya ve Bizans'a yapıyor, onlar da aldıklarının kendilerine yeterinden fazlasını Balkanlar ve Ege limanları yahut Karadeniz yoluyla Avrupa'ya sevk ediyorlardı. XIV. asrın ortalarından 1453'e kadar geçen zamanda, Yakındoğu ve Akdeniz'in durumunda hayli siyasî gelişmeler oldu. Bütün Anadolu ve Balkanlarda kuvvetli bir Türk hükûmeti kuruldu. Toroslardan itibaren bütün Suriye sahilleri kesinlikle Memlûklerin nüfuzuna bağlanarak, Doğu Akdeniz, Mısır ile Osmanlı-Türk devletinin siyasî nüfuzları arasında paylaşılmış oldu. Çanakkale ve İstanbul boğazları, artık Türkiye'nin arzu ettiği zaman açıp kapadığı bir iç kapısı haline geldiği için, Karadeniz ile Akdeniz'in münasebetleri tamamıyla Türklerin kontrolüne geçiyordu. Venedikliler ve Cenevizliler için Akdeniz'in bütün Anadolu sahilleri, Ege ve Karadeniz keyfî birer sömürme sahası olmaktan çıkmış, buralarda bu İtalyan cumhuriyetlerinin ticaret yapabilmeleri Osmanlı-Türk devletiyle karşılıklı anlaşmaları şartına bağlanmak mecburiyetinde kalmıştı. Henüz devlet nüfuzuna girmemiş olan Türk korsanlığı da Akdeniz'de daha büyük kudret sahibi oluyor, bir taraftan Anadolu kıyılarına, diğer taraftan Kuzey Afrika'ya dayanarak, Hıristiyan gemileri ve sahilleri için teşkil ettiği tehlikeyi Batı Akdeniz sularına kadar hissettirecek duruma geliyordu. Artık, Batı'nın Doğu ile olan ticaretinde dört saha mevcuttu ki, bunlar sırayla Süveyş berzahına sahip olan Mısır (İskenderiye Limanı), Basra'dan gelen yolların kavuştuğu bilhassa Kuzey Suriye sahilleri, İran'dan ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen yolların birleştiği Bursa şehri ve nihayet Karadeniz'in kuzeyinden, Güney Rusya'dan geçen yolların birleştikleri

Karadeniz-Baltık arası çevresiydi. Osmanlı, Memlûk ve İran devletlerinin arazilerini teşkil eden Yakındoğu ve Ortadoğu, XV. asrın yarısında Doğu mallarından ancak baharatı ve ipeği geçirmekte, Doğu'nun diğer mühim sanayi maddelerinden dokumalar ve lüks giyim eşyası için tamamen sürüm yerleri halinde bulunmaktaydı. Avrupa, buralardan birçok hammadde ve erzakı da temin ediyordu. Fakat, Batı, gene sanayi eşyasını (bilhassa dokumaları) da getirip buralara satmaktaydı. Böylece, Ortadoğu, hem Hint ve Çin, hem Batı dünyası mamulleri için pazar haline gelmiş bulunuyordu. Mamafih Ortadoğu'nun, Doğu'dan yalnız mal alıp, mukabilinde hiçbir şey satmadığını ve malların bedelini yalnız kıymetli madenle ödediğini ehemmiyetle kaydetmelidir. Görülüyor ki, XIV. ve XV. asır Avrupası, artık Ortadoğu'yu kendi sanayiinin ihtiyacı olan hammadde ile bazı hallerde lüzumlu erzakı temin etmek için sömürme sahası haline koymuştu.

3- XIII. Asır Ortalarından XIV. Asır Ortalarına Kadar Türkiye'de İktisadî Kararsızlık

Türklerin gelişinden sonra Anadolu'nun iktisadî hayatında büyük bir değişme olduğu malûmdur. Bunun sebepleri arasında yeni gelenlerin memlekette büyük bir nüfus sıklığı yaratmaları olduğu kadar, Haçlı seferlerinin Doğu ile Batı arasındaki ticarî ve iktisadî münasebetlere yeni bir hız vermelerinin bulunduğu da tabiîdir. Anadolu'nun Türklerce kendilerine has medeniyet ve kültür eserleriyle süslenerek tarihî bir vatan haline gelmesine en müsait fırsatı veren, Haçlı seferleri gibi uzun ve kanlı boğuşmalara rağmen, Türkiye için mesut bir tarih olarak, bugün bile hâlâ maddî eserleriyle yaşamakta olan o devrin nasıl sona erdiğini kesinlikle izah etmek henüz mümkün değildir. Ancak, bu hususta da Avrupa'nın dahilî gelişmesinin, Kuzey yolunun Doğu ile Batı arasındaki ticarî münasebetleri temin etmeye başlamasının, Papa'nın Müslümanlar hakkında tutucu bir iktisadî siyaset takibine Avrupa Hıristiyanlığını zorlamasının, diğer Doğu memleketlerine olduğu gibi, Türkiye'ye de kötü tesirler yaptığı söylenebilir. Fakat, gerek Anadolu'nun ve gerek Suriye, Irak gibi Doğu-Batı ticaretinden mühim menfaatler sağlayagelen memleketlerin siyasî ve iktisadî felâkete sürüklenmelerinde başlıca etkenin Moğol istilâsı olduğunda hiç şüphe yoktur.

Avrupalılar bu hâdiseyi umumiyetle dünya ticareti ve dolayısıyla Doğu-Batı arasındaki iktisadî münasebetler bakımından pek faydalı olarak telâkki ederler. Hakikaten, istilâ ettikleri Müslüman memleketlerinin kendilerine bir türlü ısınamayan halkıyla müthiş surette mücadele eden ve fakat Memlûkleri hiçbir zaman dize ge-

tiremeyen Moğollar, Hıristiyan dünyasını kendilerinin müttefiki biliyorlar ve sık sık elçiler dahi alıp veriyorlardı. Bu yakınlıktan faydalanan Batı Hıristiyanları, Doğu Akdeniz, Karadeniz ve Rusya yollarından harekete geçerek Çin, Hint, Orta Asya ve İran İle ticarî münasebetlere giriştiklerinde, Moğol hükûmetlerinden her türlü yardımı gördüler. Şu halde, Avrupa'nın ilk yükselme çağına rastlayan bu çok iyi münasebetlerin, Batı yazarlarınca, dünya için faydalı telâkki edilmesi kadar tabiî bir şey olamaz. Halbuki, Moğol istilâsını, Türkiye ve Arap memleketleri bakımından aynı açıdan mütalâa etmeye imkân yoktur. Çünkü, yarı göçebe, bozkırların teşkilâtlı soyguncularından başka bir şey olmayan Moğol ordusu ve onun gittiği yerlerde kurduğu zorba siyasî teşkilât, kendisinin mümessili sayılabileceği bir cemiyetten mahrum bulunduğu için, istikbali emin bir devlet haline gelemiyordu. Anadolu'ya girdiği günden beri Türkiye kan ve ateş içinde kalmış, Moğol tahakkümünü asla kabul etmeyen Türkmen kitlelerinin karşı koyma azimleri ile Moğol tâbiiyeti arasında daima bocalayan Selçuklu sultanları, sık sık azl ve katledilir olmuşlardır. Daha evvel de, bilhassa Doğu Anadolu, gene Moğolların baskısıyla Batı'ya gelen Celâleddin Harezmşah kuvvetlerinden büyük bir darbe yemiş bulunuyordu.[25] Irak'ı dahi tahrip edenlerin Moğollar olduğu malûmdur. Memlûklerle Moğol sürüleri arasında daimî harp meydanı haline gelen Suriye de aynı suretle harap olmuştu. Fakat bu hususta en çok zarar gören, gerek siyasî nizamı ve gerek iktisadî hayatı itibariyle âdeta mahvolan yegâne yer Anadolu'ydu. Gerçekten de, 1243 Kösedağı Savaşı'ndan, 1327'ye kadar süren 84 sene içinde, evvelce Selçuklu sultanları zamanında yaratılan mesut ve refahlı Türkiye harabeye dönmüş, memleketin servet nâmına nesi varsa, altın ve gümüşe çevrilerek İran'a götürülmüştü.[26]

Ahlat, Erzurum, Harput, Malatya gibi Selçukluların birer medeniyet merkezi olan mamur yerler, bir daha doğrulamamak ve yalnız eski mesut günlerinin bir hatırası olarak o devirde meydana gelen âbidelerinin harabelerini zamanımıza kadar intikal ettirmek üzere, sönüp gitmişlerdir. Sivas, Kayseri, Konya, Kırşehir, Aksaray gibi misalleri, İstanbul müstesna, Bizans'ta bile bulunmayan büyük beldeler, telâfisi imkânsız zararlara uğramışlar ve artık Türkiye'nin siyasî ve iktisadî merkezleri olma sıfatlarını kaybetmişlerdir.

Memleketi yabancı boyunduruğundan kurtarmaya çalışan Anadolu halkı ile Moğol orduları arasında devam edegelen çarpışmalar ve sultanlar içinde "ilhan-ı âzam"a sadakat siyaseti güdenlere karşı tertiplenen sonu gelmez isyanlar şüphesiz memleketin ziraatine da zarar veriyor, ağır vergiler de çiftçiyi eziyordu.[27] Bu vazi-

25 İbni Bibî, *age*, s. 427-428.
26 İbni Bibî, *age*, s. 722.
27 İbni Bibî ve Aksarayî'de bu hususlara ait pek çok şikâyetler vardır.

yette, hayat şartları çok zorlaşmıştı. Moğolların bir âleti ve kuklası olan sultanın kuvvetleriyle yalnız soygun düşünen ve ahlâk kaydından uzak oldukları görülen Moğol kıtalarının kanlı baskılarına dayanamayan pek çok nüfus da, Suriye ile bilhassa Bizans'a hudut olan uçlara göçmeye mecbur kalıyorlardı. O zaman, belkemiği Safranbolu-Eskişehir-Denizli-Antalya hattının doğusunda, Orta Anadolu'da olduğu malûm bulunan Selçuklu Türkiyesinin, bu şekilde mecburî bir nüfus boşalmasına maruz kalmasının iktisadî zararlarını tasavvur etmek güç değildir.[28] Gerçi Bizans uçlarına yığılan bu kitleler sayesindedir ki, bütün Marmara ve Ege çevreleri Türklerce istilâ olunarak bütün Anadolu yarımadasının eksiksiz bir Türk vatanı haline gelmesi de bu perişanlık devrinde başarılmış bir olaydır. Fakat, mamur Orta Anadolu ve hattâ Doğu Anadolu'nun asırlarca kendilerini toparlayamayacak bir tahribata uğradıkları da hatırdan çıkarılmayacak felâketlerdendir. O halde, Kilikya'dan geçerek Sivas üzerinden Tebriz'e giden ticarî yol ne kadar işlek olursa olsun, bütün kârı Moğollara ve Venediklilere ait olup, bu kadarcık bir hâdiseye bakarak Moğol istilâsının Türkiye tarihindeki tahripkâr tesirlerini görmezlikten gelmeye imkân yoktur. Yani, Moğolların Asya'da kurdukları nizam Avrupa ile Hint, Çin, İran ve Orta Asya için belki verimli kabul olunabilir. Fakat Arap memleketleri ve bilhassa Türkiye için hâdisenin tamamıyla yıkıcı olduğu tarihî bir hakikattir. İlhan-ı âzam'a derin bir saygı gösteren İbni Bibî ve Aksarayî, memleketin nasıl tahrip olunduğunu ve iktisaden nasıl insafsızca kemirildiğini ifade eden hâdiselerin kaydetmekten çekinmemişlerdir. Böylece, Moğol istilâsının Batı Hıristiyanlığına iktisadî ve ticarî bakımdan dünya çapında bir genişleme fırsatı vermekle beraber, Doğu Akdeniz ve bilhassa Türkiye için felâketli olduğunu izah ile, umumî tarih bilgisinin bu noktadaki yanlışını düzeltmek zarurîdir.

Kısacası, Moğolların Anadolu'ya girdikleri 1243'ten itibaren, Türkiye'de XI. asrın sonlarında ulaşılmış olan refahlı ve iktisadî yükselme devrinin yıkılmaya yüz tuttuğunu ve neticede Anadolu'nun uzun bir darlık devrine girdiğini bize ifade eden başlıca deliller şunlardır:

a) Moğollar Kösedağı'nda Selçuklu ordusunu mağlûp ettikten sonra, Anadolu'nun eski siyasî nizamını yıkmışlar ve şehirleri şiddetle tahrip etmişlerdir. Harabeleri bugüne kadar gelmiş bulunan âbidelerle dolu Doğu ve Orta Anadolu'daki meşhur Selçuklu mamurelerinin Moğol istilâsından doğan iktisadî bir çöküntü neticesinde bu hale geldiğini kabule mecburuz.

b) Bir an için Moğol nizamını dünya ticareti ve bu arada Doğu ile Batı ara-

28 İbni Bibî, Kösedağı felâketi üzerine Anadolu'ya saldıran Moğolların korkusundan halkın Suriye'ye göçtüğünü kaydediyor: *Age,* s. 536; Gibbons da göç kollarının Mısır'a kadar gittiklerini söylemektedir: *Age*, s. 5.

sındaki münasebetler sebebiyle meydana gelen ticarî yollar bakımından Anadolu için faydalı saymak istesek bile, siyasî düzeni dağılmış, şehirleri harap olmuş ve her tarafında soyguncu Moğol kıtalarının dolaştığı bir memleket katiyen böyle bir imkândan faydalanamazdı ve öyle de olmuştur.

c) Nüfus göçmesi memleketin iktisadî gücünü de sarsmıştır. Tarımsal yapı hasar gördüğünden, zaman zaman açlık ve sefaletin de ayrıca yıkıcı tesirler yarattığını unutmamalıdır.

1243 ile 1327 arasında Moğol tahakkümü altında Selçuklu Türkiyesinde meydana gelen siyasî ve içtimaî buhranların sebep oldukları tahribata rağmen, iktisadî sahadaki yıkılışın bilhassa 1280'den sonra süratlendiğini kabul etmek lâzımdır. Elde bulunan bazı rakamlara göre, birçok eşyanın çok ucuz olduğu hissolunmaktadır ki, biz, bundan, şiddetli bir gümüş darlığının hüküm sürdüğünü tahmin ediyoruz. Meselâ, I. İzzeddin Keykâvus zamanında (1210-19) Küçük Ermenistan'dan alınan esirlerden en iyilerinin 50 dirhem (Orhan Bey devrinin takriben 140 akçesi) gümüşe satılmış olduğu, bir baş sığırın 2 dirheme (6 akçeye yakın) değişildiği ve beş koyunun bir tek dirheme (Orhan Bey devrinin 3 akçesine yakın) verildiği görülmektedir.[29] Tabiî, esirlerin fazla gelmiş bulunması böyle bir ucuzluk yaratsa da, bu kadar fiyat düşüklüğünde gümüş madenindeki azlığın rolünü de kabul etmelidir. XIII. asrın sonlarında, Moğolları mağlûp ederek Kayseri'ye gelen Baybars burada kıtlık ile karşılaşmış, bir mud (takriben 424 kilo) buğday 40 dirheme (Orhan Bey devrinin takriben 112 akçesine) çıkmıştı ki, bu hal çok yüksek bir pahalılık sayılıyordu. Bir batman (8 kilo) kuru üzümün aynı kıtlıkta 10 dirhem gümüşe (takriben 28 Orhan Bey akçesine) satılmış bulunduğu kaydolunuyor.[30] 1285'te Moğol şehzadelerinin Erzincan'da kışlamaya karar vermeleri üzerine, oraya erzak yollamak zorunda kalan Sâhib Fahreddin Ali, buğdayın kilesini 7 dirhem (takriben 19,5 akçe) gümüşe bulamamıştı ki, çok yüksek bir fiyat sayılır.[31] Gene Aksarayî'nin kaydına göre, 1300'de (699) Aksaray'da umumî kuraklık yüzünden buğdayın mudu 50 dirheme (140 Orhan akçesi) bile bulunamaz olmuştu ki,[32] bir kilesi (takriben 16 okka veya 21 kilo) 2,5 dirheme (7,5 akçe) gelmekteydi. Gümüş darlığını Anadolu'nun en çok hissettiği bu sıralarda, yani, XIV. asrın başlarında, eşya ve zahire fiyatlarında, evvelki devre bakınca, ziyadesiyle bir düşmenin müşahede olunması zarurî ise de, elde rakamlar bulunmadığından katî bir şey söylenemez.

29 İbni Bibî, *age* (Houtsma yayımı), III, s. 48.

30 Aksarayî, *age,* s. 115.

31 Aksarayî, *age,* s. 145 (Osman Turan, bir togar'ı, her biri 20 okka olan 10 kilelik bir ölçek olarak izah ediyor), bir togar buğday 70 dirhem'e bulunamıyordu ki, bu halde bir kile buğday 19,6 Orhan akçesine gelir.

32 Aksarayî'ye göre kadınlar açlıktan kediler gibi kendi yavrularını yemişlerdi: s. 269.

Selçuklu Türkiyesinde alışveriş vasıtası olarak ana ölçü parasını gümüş dirhem teşkil ettiği için, bu sikkenin bütün Selçuklu hükûmetleri zamanında ihtiva ettiği gümüş miktarının seyrini takip etmek dahi memleketin iktisadî hayatı hakkında az çok bir fikir verebilecektir.

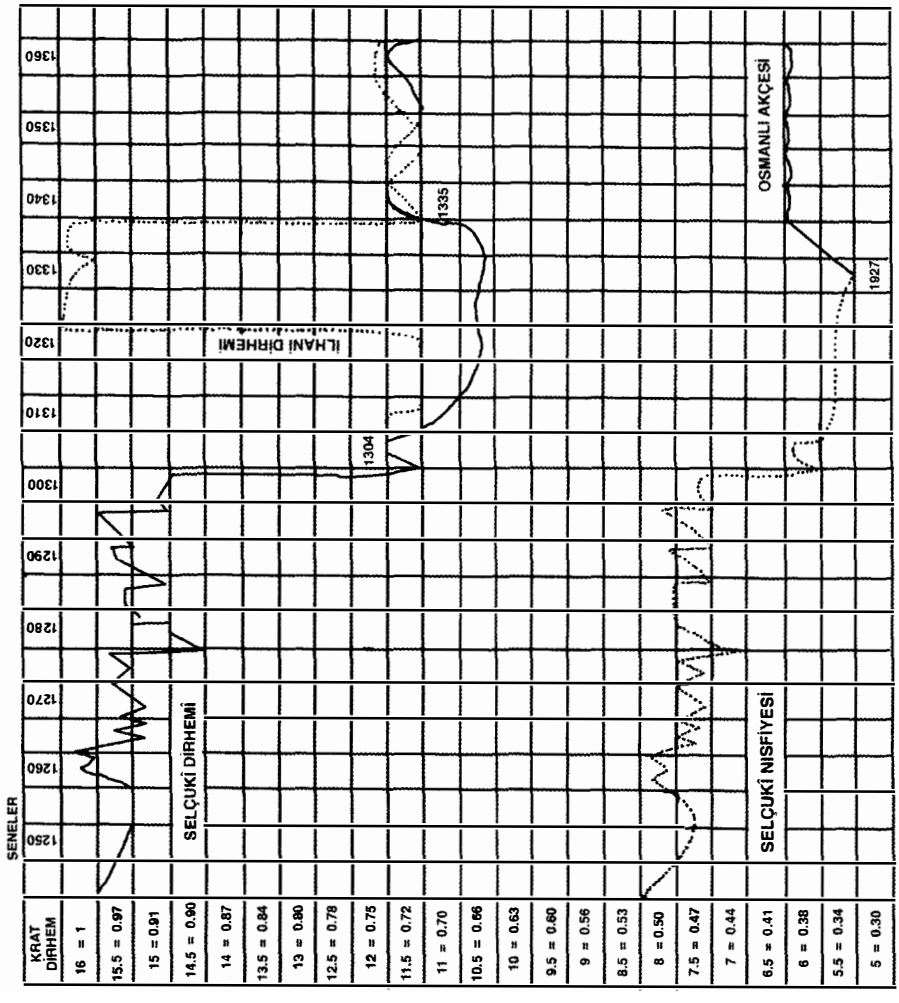
Nazarî olarak 3,2 gram olması icap eden Selçuklu dirhemini I. Alâaddin Keykubâd tahta geçmeden (1219) evvel en fazla 2,95 gram olarak görmekteyiz. Fakat bu hükümdar hep gümüş miktarı fazla paralar kestirmiş, meselâ 1231 sıralarında, dirhemin, yahut o zaman çok kullanılan bir tabirle, bir Selçuklu "aded"inin ağırlığı 3,15 grama çıkabilmişti. Fakat, 1243 Kösedağı bozgunundan sonra, dirhemdeki gümüş miktarı yeniden 3 grama düştü. Mamafih 1252'den sonra dirhemin yeniden kıymetlendiğini ve 1256 sıralarında tam dirhemlik, yani 3,2 gramlık sikke kesildiğini görüyoruz. 1265'ten itibaren, dirhemdeki gümüş miktarı 2,95 grama düşerek, bir hayli sene böyle gitmiş ve hattâ II. Mesud'un ilk yıllarında daha da azalmıştı. 1285 ile 1293 arasında gene bir hayli yükselmekle beraber (3,1 gram) 1298'den itibaren, mazide görülmedik bir düşüş ile 2,15 gramlık dirhem kestirildi. 1305 sıralarında tekrar 2,35 gramlık gümüş sikke görülebildiyse de, az sonra tekrar 2,3 ve hattâ 2 gramlık küçük Selçuklu dirhemleri kesildi. Ondan sonra da zaten Selçuklu Sultanlığı ortadan kalktı.[33]

Anadolu şehirlerinde Moğol hükümdarları adına kesilen sikkeler, çoğuncası Selçuklu dirhemine benziyor ve 2,6 ile 2,2 gram ağırlık arasında seyrediyordu. Bir ara Moğol sikkelerinin ağırlığı, 1320'den itibaren yükselerek, Orhan Bey'in tahta geçtiğinde 2,8 grama çıkmıştı. Fakat, 1335'te, 2,4 grama düşerek, öyle devam etti. Moğol valiliğinden istiklâle kavuşan Ertenaoğullarının ilk sikkeleri 1,75 gram olarak kesilmiş bulunurken, bir ara 1.85 grama kadar çıkmış ve sonra 1,3 grama kadar düşmüştü.[34] Karamanoğullarına ait olarak bildiğimiz ilk sikke (yani akçe) 1,55 gramdı. Bu ağırlık 1434 (837) yılına kadar aşağı yukarı bu şekilde devam ettikten sonra, 1453'te 0,9 grama kadar çıkmış ve sonra 1,3 grama kadar düşmüştü, fakat, II. Mehmed Karaman'ı son defa ilhak ettiği sıralarda ancak 0,8 gramlık akçe kestirilmişti. İsfendiyaroğullarının akçesi, mevcut malûmata göre, 1,2 gramla başlıyor, sonra, 1 grama düşüp, bir ara 1,75'e kadar çıktıktan sonra, bu beyliğin son yıllarında 0.75 gram olarak kestirildiği görülüyor.[35]

33 Selçuklu dirhemindeki gümüş miktarının seyri hakkında bk. Grafik: I.

34 Ertenaoğulları sikkelerindeki gümüş miktarı Selçuklu nısfiyelerininkini yahut Moğol dirhemlerinin yarısını esas almış görünüyor.

35 Bütün beyliklerde kabul edilen ölçü Selçuklu nısfiyesinin gümüş miktarı olup, Osmanlı akçesinin seyri grafiği bu hususta umumî bir fikir verir.

Grafik I: Selçuklu dirhemi ve nısfiyesinin gümüş miktarındaki seyri gösteren bu grafik memleketteki gümüş darlığı hakkında açık bir fikir verir. (Sol baştaki rakamlar krat'ı, sağdakiler dirhemi ifade etmektedir.)

Özet olarak, Osmanlı Beyliği'nin bütün Türkiye'yi içine alan bir rejim kuracak duruma geldiği XIV. asrın ortalarından evvel takriben bir buçuk asırlık sürede, memleketin gümüş olan ana mübadele ölçüsü, "dirhem" veya sadece "aded" adını taşımakta olup, ihtiva ettiği gümüş miktarı itibariyle ağırlığı 3 grama az olarak yükselmiş ve çok vakit 2,8 ile 2,6 arasında seyretmişti. "Nısfiye" denen daha küçük sikke ise, "dirhem" adlı sikkenin yarı ağırlığında bir gümüş paraydı. Beylikler kurulup da, kendi başlarına akçe kesme vaziyetine geldikleri zaman, memleketteki gümüş darlığı son derece artmış bulunduğundan, ana ölçü olmak üzere, hemen umumiyetle "nısfiye" esas alınmış ve "akçe" adıyla sikke-

ler kestirilmişti. Bu durum bütün Anadolu'nun aşikâr bir gümüş darlığı içinde bulunduğunun kesin delili sayılır. Bununla birlikte Memlûklerin siyasi nüfuzu altında yaşadıkları malûm olan Karamanlılar ve Güneydoğu Anadolu Beyliklerinin kestirdikleri paralar daha çok gümüş ihtiva ediyorlardı.

Selçuklulardan sonra kurulan Beyliklerden biri olan Osmanoğullarının durumuna gelince, tarihçilerin kaydettiklerine göre, son Selçuklu sultanı II. Mesud öldükten sonra da, Osmanlılar uzun yıllar, yani 1327'ye kadar, bu hükümdar namına kesilen ve kataloglarda 2,3 gram olarak geçen bir sikkeyi kullanmışlardı. Orhan Bey, 1327'de, istiklâlini ilân ettiğinin bir belgesi olmak üzere, kendi adına akçe kestirdiği zaman, sikkesinin ihtiva edeceği gümüş miktarı bakımından, II. Mesud'dan beri sürüp gelen alışkanlığı bırakmayarak, akçenin ağırlığını 2,3 gram yapmıştı ki, kataloglarda bu sikkeye "çifte akçe" adının kullanıldığı görülüyor; hakikatte, bu çeşit gümüş sikkenin asıl adının "dirhem" olduğunda hiç şüphe yoktur. Gene Orhan Bey tarafından kestirilen ve "çifte akçe"nin, daha doğrusu "dirhem"in yarı ağırlığında bulunan asıl akçe ise, Selçuklu nısfiyesinin yerini tutmuş olup, ağırlığının da 1,15 gram olduğunu bilmekteyiz. Osmanlı gümüş sikkelerinin XIV. asır başından 1453'e kadar takip ettiği seyir Türkiye'nin iktisadî hayatı hakkında belirgin fikirler vermekle beraber, onu ayrı bir yerde tetkik edeceğimizden burada kısa kesiyoruz.

4- Osmanlı Rejiminin Kuruluşu Sırasındaki Yeni İktisadî Şartlar ve Geçici Ferahlık Devri

XIII. asrın ikinci yarısı devamınca cereyan eden siyasî karışıklıkların iki yüz yıllık bir emek ile kurulan Türk iktisadî-içtimaî bünyesini ve nihayet Selçuklu rejimini nasıl yıkmış olduğunu izah etmiş bulunuyoruz. Bundan başka, Malazgirt zaferinin ertesinde cereyan eden Türk istilâ hareketine benzer yeni bir ilerlemenin bu esnada ve bu perişanlık içinde de vuku bulduğunu, Türklerin, başlarındaki uç beyleri idaresinde yaptıkları hamlelerle, bütün Ege bölgesini, Marmara çevresini ve hattâ Balkan yarımadasının hiç olmazsa Edirne'ye kadar olan kısımlarını süratle zaptettiklerini kaydetmiştik. Osmanlı-Türk nizamının, Selçuklu-Türk nizamına göre, ne kadar farklı iktisadî ve siyasî temel üzerine kurulmuş olduğunu anlamak için, bu hâdiselerin göz önünde tutulmasına ziyadesiyle ihtiyaç vardır. Malûm olduğu üzere, Selçuklu sultanları idaresindeki Türkiye'nin Batı ticaretine açılan iki mühim limanı vardı ki, birisi kuzeyde Sinop ve diğeri güneyde Antalya'ydı.[36] Anadolu'nun Marmara ve Ege Denizi

36 Ayrıca, Payas, İskenderun ve Suriye limanları yoluyla da Doğu Anadolu, Batı ticaretiyle temas-

çevreleri Bizanslıların elinde bulunduğu için, Batı ticaretiyle aracısız temas geniş ölçüde olamıyordu. Fakat, XIII. asrın son yirmi senesinde ve XIV. asrın ilk yıllarında Batı'ya doğru yapılan hareket, Türkiye'nin tarihî kaderi üzerinde kesin tesirler yaratacak neticeler verdi. Kalabalık Türkmen aşiretleri Antalya, Denizli ve Kütahya'dan harekete geçtikten sonra Muğla, Aydın, İzmir ve Balıkesir yönlerine inerek, buralarda, bildiğimiz küçük beylikleri kurdular ve Rum halkını da idarelerine aldılar. Böylece, Ege limanlarından yük almak isteyen bütün Hıristiyan ticaret gemileri artık doğrudan doğruya Türklerle karşı karşıya bulunuyorlardı. Cenova, Piza, Venedik ve Toskana hükûmetleri, adı geçen Türk beylikleriyle antlaşmalar yapmak, siyasî ve ticarî münasebetlerinde bu sözü geçen hükûmetçikleri hesaba katmak zorundaydılar. Şu halde, Yakındoğu ticareti denince, bir tarafta İtalyanlar ve diğer tarafta da Türkler bulunuyordu. Çünkü, bütün Anadolu ve Balkan yarımadasının Ege ve Marmara'ya kıyı düşen doğu kısmı Türk hâkimiyetine girmiş bulunmaktaydı. Doğu'da siyasî nizamın çöküntü halinde bulunması ve dünya ticaretinin gerek Avrupa'daki gelişmeler ve gerek Doğu ile yeni yeni istikametlerde kurulan alışveriş sahalarının gittikçe canlanması, Anadolu ile birlikte Ortadoğu'yu da sarsmış olmakla beraber, bu şekilde, Türklerin jeopolitik durumlarının değişmesi ve Balkanlarla Bizanslıların Anadolu ile birlikte teşkil ettikleri iktisadî bütünün kesin şekilde Türk siyasî nüfuzuna girmiş bulunması, söz konusu kayıplara karşılık yeni bir kazanç olarak kabul olunabilir. Nitekim, daha Osmanlı ailesi Anadolu siyasî birliğini tahakkuk ettirmeden evvel, Ege hinterlandına bağlı bölgedeki Türk beylikleri son zamanlarındaki toprak kazançlarının imkânlarından faydalanmaya başlamışlardı. Yeni istilâ edilen yerleri Türkmen halkın çabucak iskân etmesi ve şehirlerle kasabaların da eski Selçuklu sahası şehirli ve kasabalı zümreleri tarafından doldurulması sayesinde, ziraî verim artmış, eski Bizans dokumacılığı yerine, belki daha canlı bir Türk dokumacılığı kaim olmuştu.[37] Gemiciliğe pek müsait olan Ege sahillerinde, Türkiye tarihinin ilk hatırı sayılır denizciliği doğarak, korkulu Hıristiyan korsanlığına karşı İslâmlığın müdafaası vazifesini üzerine aldığından başka, deniz soyguncuğu esasına dayanan kazançlı bir iktisadî müessese haline gelivermişti.[38] Bunlar bize

taydı.

37 Bizans'ın Ege yöresine düşen topraklarında, eskiden beri kuvvetli bir sanayi şehri olan ve I. Bayezid tarafından zaptolunana kadar da şöhretini muhafaza eden Alaşehir bu hayatını tamamıyla Türk müşterilerine borçluydu. Vaktiyle, I. Gıyâseddin Keyhusrev burayı fethe teşebbüs ile şehit düştüğü sıralarda, adı geçen şehir ve etrafında Türk cemaatlerine rastlamaktayız: İbni Bibî, *age*, s. 111; Yazıcızade, *Selçukname*, III, s. 96.

38 A.A. Vasiliev, Türk karasularının arz ettiği tehlikeye işaret ediyor: *Age,* II, s. 305.

çok açık surette anlatıyor ki, artık XIV. asırda Ege ile birlikte bütün Yakındoğu ve Doğu Akdeniz'in dünya ticareti bakımından en hâkim elemanı Türklerdi.

Osmanlı ailesinin hâkimiyetinde bulunan Söğüt-İnönü çevresinden, kuzeyde İzmit yoluyla İstanbul Boğazı istikametine, güney kanattan da, Bursa yoluyla Çanakkale'ye ve oradan Edirne üzerine yapılan süratli bir fetih hareketi yukarıda esaslarını çizdiğimiz yeni Türk iktisadî nizamını gayet kapsamlı bir hale soktu. Çünkü, bir taraftan İzmit; İstanbul ve Edirne, diğer taraftan İznik, Bursa, Biga, Gelibolu ve öte geçeden Edirne ile çevrelenen sahalar son asırlarda, yani Anadolu ve Balkanlar Bizanslıların elinden çıktıktan sonra, bu Rum İmparatorluğu'nun başlıca iktisadî kuvvetini teşkil ediyorlardı ve en mühim şehirleri de buralardaydı. Tabiî bütün bu Bizans iktisadî işleme sahası doğrudan doğruya Osmanlı Beyliği'nin içinde kalmış[39] ve yeni bir Türk-Rum iktisadî birliği teşekkül etmişti.

Marmara çevresinde toplanan kalabalık Rum sanayici unsuru ile Kütahya-Eskişehir-Bolu hattı etrafına yığılan yaylacı ve ziraatçi Türklerin bir tek iktisadî ünite haline gelmeleri hâdisesini katiyen Osmanlı siyasî muvaffakiyetinin bir neticesi saymamalıdır. Çünkü, hem Bizans, hem de Türk kaynaklarının[40] kayıtlarından açıkça anlaşıldığına göre, daha Türklerin Anadolu'ya ilk girişlerinden itibaren, Bizans halkıyla Türk ahali asla, ne dinî ve ne de millî, herhangi bir kin duymadan[41] birbirlerinin içlerine girmişler,[42] birçok ihtiyaçını yekdiğerinden temin etmişlerdi. Şüphesiz, bu sayede birbirlerinin âdet ve geleneklerine alışmış bulunuyorlardı. Bu hal Türkleri Bizans endüstrisinin mamullerini kullanmaya alıştırdığı gibi, Rum ustalarını da, Türk müşterilerini memnun edecek ve onların hoşuna gidecek, zevklerini okşayacak mal imal etmeye teşvik ettiğinde şüphe yoktur.[43] Bu halin bir tabiî neticesi olarak, bütün Türk-Bizans sınır boylarında kurulan pazarlara[44] iki tarafın halkı da katılarak, mallarını ve mahsullerini birbirlerine arz ediyorlardı.[45] Doğu ve Orta Anadolu'nun gittikçe eski önemlerini

39 Vasiliev, *age*, II. s. 388.

40 İbni Bibî, *age*, s. 55-56.

41 İngiliz tarihçisi W. Ramsay'in de bu hakikati kabul etmesine karşı Rus tarihçisi A.A. Vasiliev itiraz ederek, Bizans-Rum halkının gadr ve zulme uğradığını iddia etmektedir ki, Bizans tarihi hususunda Türklerden hep de düşmanca bahsetmeyi âdet edinen bu yazar, böylece tarihî vakıaları değiştirmiş olmaktadır: Bk. *age*, II, s. 25.

42 L. Bréhier, *age*, s. 283-289.

43 Türkler Anadolu'ya gelince giyim ve yiyimlerinde derin değişiklikler olmuş, hattâ, bu vaziyette muhafazakâr unsurlar Türk cemiyetinde doğan yeni hayata itiraz seslerini yükseltmişlerdi: Bk. Âşıkpaşazâde, *age* (F. Giese yayımı), s. 38.

44 İdris-i Bidlisî, *age*, Nuruosmaniye yazmaları, No: 3209, vr. 49a.

45 İbni Kemal, *age,* No: 25, vr. 43a: Kilikya sınırında dahi aynı şiddetli temas vardı: Neşrî, *age,* I, s. 44 (İbni Kemal'in kaydına göre, Osman Bey'in kardeşi Gündüz Alp civardaki Hıristiyan sahalarını vurmayı önermiş, buna karşı Osman Bey, "İlimize, günümüze (halkımıza) kumaş ve azık

kaybetmelerine mukabil, Osmanlıların elinde bulunan Batı Anadolu'nun Marmara yöresi ve hele Bizans'ın Türklerle temasta olan Doğu Marmara çevresindeki şehirlerinin parlak hayatlarını sürdürmeye imkân bulmalarının, bu pazarlarda geniş surette ticaret yapma kolaylığına sahip olmalarından ileri geldiği tabiîdir. Fakat, Osmanlılar Marmara kıyılarını istilâ ettikten sonra, buraların ve hattâ bu siyasî hâdiseden dolayı Batı Anadolu'da da kayda değer iktisadî değişmelerin olduğu görülüyor. Meselâ, Osmanlılar tarafından alındıkları zamana kadar mühim merkezler olan İznik ve İzmit ve umumiyetle çok mamur olan Yalakâbâd (Yalova) sahilleri, Bursa'nın devlet merkezi olmasından sonra, önemlerini kaybetmeye başlamışlardı.[46] Çünkü, Türklerin yeni başşehrine Anadolu'nun her tarafından akın eden Türk nüfusun kalabalığı artırmasından ve şehrin etrafında da canlı bir ziraat hayatı başlamasından dolayı, burası dünyanın her tarafından, Batı'dan ve Doğu'dan gelen tüccarların alışveriş ettikleri meşhur bir pazar olmuştu.[47] Eskiden bu havalinin dünya pazarı olma tekelini hep elinde tutan İstanbul'un[48] dahi, Bursa şehrinin şu parlayışından sonra, iktisadî yönden gördüğü zararın derecesi ne idi bilinmiyor. XV. asrın ilk yarısında Bizans merkezinin hâlâ kuvvetli bir dünya pazarı olduğu müşahede olunmuştur.[49] Bu halde, belki de ticaret hayatına yeni girmiş bulunan Bursa, İstanbul için faydalı oluyordu.

Türkler, Gelibolu'dan geçerek Edirne'ye hâkim olduktan ve Karadeniz boğazının iki tarafına yerleştikten sonra, Bizans iktisadiyâtının bütün imkânlarına sahip oldukları ve Türkiye'nin iktisadî coğrafyasında kendisi için çok müsait bir değişmenin meydana geldiği aşikârdır. Fakat, bundan fiilen zarar görenler Bizanslılardan ziyade İtalyanlar ve onlar vasıtasıyla da Batılılardı. Çünkü, Yakındoğu'nun iktisadî tarihiyle uğraşanlar tamamıyla kabul ediyorlar ki, uzun zamandan beri ve bilhassa XV. asrın ilk yarısında Bizans'ın kendi menfaatine ayarladığı ticarî ve iktisadî bir siyaseti olmayıp, bütün düzen İtalyan hükûmetçikler hesabına işleyegelmekteydi.[50] O halde, Türklerin Ege ve Marmara sahasında attıkları her adım doğrudan doğruya İtalyanların ve Batılıların menfaatini haleldar ediyordu. Mesele,

getiren onlardır" diyerek bunu reddetmişti: İbni Kemal, *age*, vr. 46a.

46 Bu şehirler Türklere geçtikten bir süre sonra, bir Bizanslı buraları ziyaret etmiş; harap olmaya başladıklarını üzüntüyle ifade etmiş ve bu durumdan Türkleri sorumlu tutmuştur. Halbuki, İznik-İzmit çevresinin gerilemeleri tamamıyla Bursa'nın kazandığı yeni rakip durumuyla ilgili olup, misalleri çok görülen iktisadî bir hâdisedir; şehirlerin büyüme ve küçülmelerinde iktisadî değişmelerin rolünü bilenler için, İznik veya İzmit'in harabiye yüz tutmasına sebep olan bir mesul aramaya lüzum yoktur. Hemen bütün eski Türk kaynakları da, adı geçen sahanın Osmanlı fethinde önceki bayındır durumlarına işaret ederler.

47 İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 83b.

48 Vasiliev, *age,* II, s. 138.

49 Vasiliev, *age,* II, s. 386-387.

50 Vasiliev, *age,* II, s. 387-389.

bu sahaların Rum halkı daha doğrusu bütün Yakındoğu ve Balkan Hıristiyanları bakımından mütalâa olunduğu zaman, Türk hâkimiyetinin Bizans siyasî hayatına son vermesinin, Batılıların aksine, bunların menfaatlerine uygun olduğu apaçık görülür. Çünkü, yeni Türk rejiminin Müslüman ve Hıristiyan herkes hakkında uyguladığı imtiyazsız hukuk sistemi ve bilhassa içtimaî-iktisadî alandaki serbestlik icabından olarak, evvelce Batılı tüccarlar tarafından sömürülen Bizans'ın Rum ve sair Hıristiyan mezhepli ahalisi dahi, bu vaziyetten kurtularak, daha refahlı ve emin bir iş hayatına giriyorlardı. Rum çiftçiyi tarih boyunca ikide bir köleliğe zorlayan Bizans toprak aristokrasisi yok olduğu gibi, İtalyan ticaret kolonileri de tezgâhlarını söküp gidiyorlar ve yerlerini Türk-Osmanlı reayası olan yerli tüccarlara bırakıyorlardı. Türkleri, yeni rejim askerliğe ve küçük Selçuklu Türkiyesinin yerine geçen büyük imparatorluğu idare hususunda lüzumlu olan bürokrasiye sürüklemiş olduğundan, İtalyan tüccarlarının terke mecbur oldukları ticaret ve Yakındoğu'nun Avrupa'yla olan iktisadî münasebetleri Türkiye'de yeni bir yerli tüccar sınıfı türetmiş, fakat bunların çoğunu, Türk hâkimiyeti kendilerinin menfaatine olmuş bulunduğunu söylediğimiz Hıristiyanlarla Yahudiler teşkil etmişlerdi. Bursa'da İran ve "Frenk" tüccarlarıyla karşılaşan yerli tüccarların bir haylisinin Türk olmayışı tarihî bir hakikat olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk-Osmanlı rejimi yeni siyasî muvaffakıyetlerle Bizans'ı, Balkan hükûmetçiklerini ve Türk beyliklerini ortadan kaldırarak, Yakındoğu'nun bir tek devleti durumuna yükseldikçe, bu tüccar sınıfı da daha büyük faaliyet imkânları bulduklarından dolayı kuvvetlenmekte devam etmişlerdi. Fakat, bu hâdise de, devletin iktisadî hayatına tâbi olarak, sonradan gerileyecektir.

Osmanlı orduları Balkanlardaki süratli fetihleriyle Avrupa'nın gözünde korkulacak bir tehlike teşkil ettikten sonra, bu defa Haçlı ruhunun dikkatini Mısır'dan bu tarafa çevirmesiyle Türkiye'nin iktisadî seyrinde tesiri olan mühim hâdiselerden birini teşkil ettiğini görmekteyiz. I. Murad'ın son yıllarında ve I. Bayezid devrinde, artık Papalık, Türklere karşı Haçlı orduları teşkil etme gayretinin yanında, iktisadî yönden de Türkiye'yi boğmak için evvelce Mısır'a tatbik ettiği usulün bir aynını Anadolu'ya karşı da kullanmaya gayret etmekteydi.[51] Fakat, Osmanlı hükümdarları bu hususta Papa'ya karşı Memlûklerden daha muvaffakiyetle mücadele ediyorlardı. Meselâ, Niğbolu galibi I. Bayezid, İtalyanların Osmanlı memleketlerinden tedarike mecbur oldukları buğdayın harice çıkarılmasını yasak ederek, Roma'nın siyasetine karşılık vermek istemişti.[52]

51 Max Silberschmidt'in *Venedik Menbâlarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhur Zamanında Şark Meselesi,* İstanbul, 1930 adlı eserinde kâfi bilgi vardır.

52 Silberschmidt, *age*; Gibbons, *age*, s. 164.

Esasen Papa'nın Türkiye'ye karşı uyguladığı iktisadî abluka siyasetinin Mısır'a karşı olanı derecesinde muvaffak olmasına imkân yoktu. Çünkü, Anadolu sahillerinde kurulduğundan bahsettiğimiz Türk denizciliği bütün adalar çevresinde ve hattâ Yunanistan denizlerinde bile tesirlerini hissettirmekte olduğundan,[53] Papa'nın yasakçı donanmasının Anadolu'ya gelen bütün yolları arzu ettiği serbestlikte kontrol etmesine imkân olmadığından başka, Türkler Rumeli'ye kesinlikle yerleşmiş bulundukları için, Avrupa ile olan ticarî münasebetleri Balkanlar üzerinden de gelişiyordu. Hele Karadeniz'de Papa'nın yasağı asla bahis mevzuu olamazdı. Bundan başka, Türkiye'ye karşı yürütülmek istenen yasak siyasetinin uygulanmasında muvaffak olunsaydı bile, Mısır'dakinin aynı tesiri yapamayacağı muhakkaktı. Çünkü, Anadolu ve Rumeli, ortaklama olarak, iktisadî bir ünite teşkil etmiş durumda olup, XIV. asırda kendine yeten bir siyasî-iktisadî birlik haline gelmiş bulunuyordu. Maden ve madenî eşya cihetinden ihracat bile yapılmaktaydı (bilhassa İran'a); deri sanayii Batı'dakinden de ilerdeydi. Giyim eşyasının büyük bir kısmı Doğu'dan geliyordu. "Frenk" dokumaları da Türk piyasasında görülmekle beraber, Konya'dan başlamak üzere, bütün Batı Anadolu'da öyle bir dokuma sanayii gelişmekteydi ki, İtalyan tüccarlarının giyecek eşya getirmelerinin men olunması Türkiye sanayiine yeni bir inkişaf hamlesi vermekten başka bir şey yapamazdı.

Kısacası, Osmanlıların henüz bütün Anadolu'yu temsil etmedikleri, beylikler rejimi diyebileceğimiz XIV. asır Türkiyesinin iktisadî hayatını şu şekilde kısaca ifade etmek mümkündür: Selçukluların yıkılışından beri bariz bir şekilde başlayan iktisadî darlık hali devam ediyordu. Batı Anadolu'nun ve Marmara'nın işgali hareketinin fetihlerde gazilere iş sahası açmakla bir ferahlık getirmiş bulunduğu muhakkaktır. Bilhassa, Osmanlılar Rumeli'yi istilâya başlayınca, esir ve ganimet miktarının artması, müşkül durumda olan Anadolu halkına kazanç yolları temin etmişti. Fakat, Karaman da dahil olmak üzere, bütün orta ve doğu Anadolu, Yeşilırmak sahası gibi memleketin başlıca bölgeleri bir türlü siyasî kararlılığa kavuşamamış ve asırlar boyunca meydana gelen refah ve mamuriyet bu yüzden harabeye çevrilme tehlikesine düşmüştü.[54] Belki bu haller de Anadolu'nun Orta ve Doğu bölgelerinden Osmanlı Beyliği'ne pek çok ailenin ve köylü halkın gelip yerleşmesine sebep oluyordu. Rumeli seferlerinin gazilere sağlamakta olduğu ganimetlerin büyüklüğü ve bunlardan faydalanmak için Anadolu Türklerinin

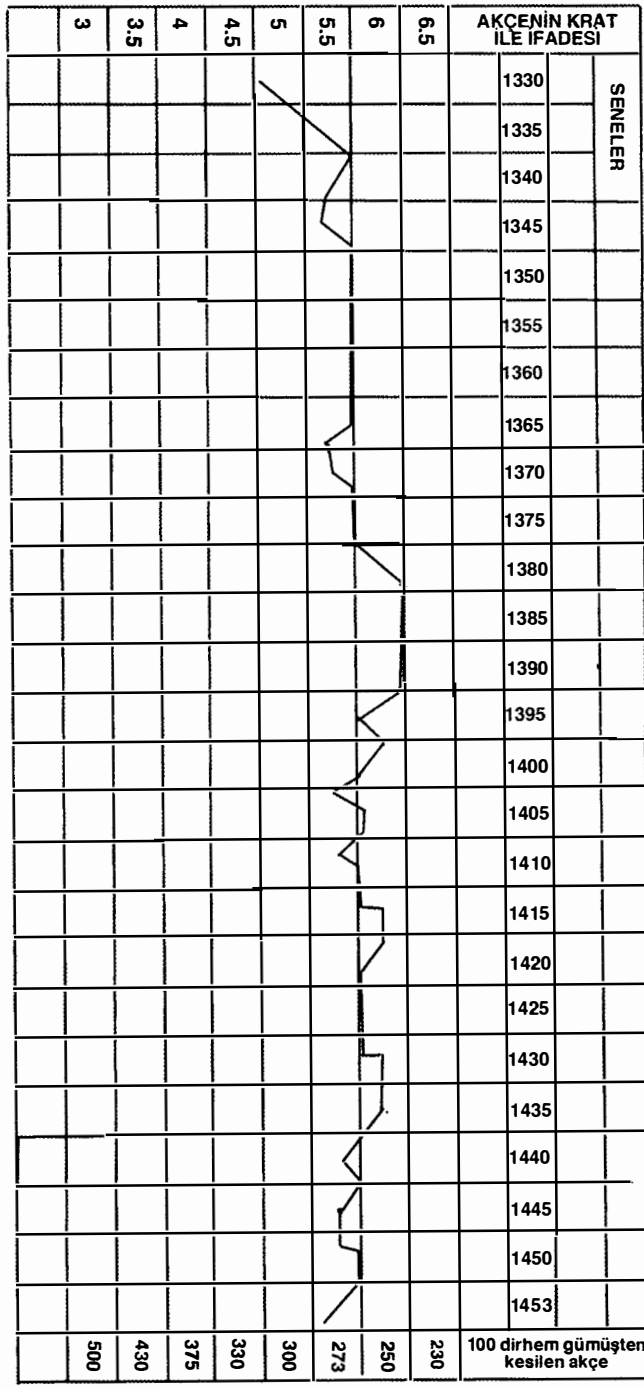
53 Aydınoğlu Umur Bey'in Mora'dan Gelibolu'ya doğru yaptığı dolaşma buna misal olarak gösterilir.

54 Kadı Burhaneddin'in Ertena Beyliği'ni ele geçirmek üzere olduğu yıllarda, Orta Anadolu'da anarşinin iktisadî hayat için nasıl yıkıcı olduğunu Aziz bin Erdeşir Esterâbâdî önemle kaydetmiştir: *Bezm ü Rezm*, s. 79 ve 85.

kafileler halinde Osmanlı ordu saflarına hizmete koştukları hususunda bütün kaynaklar bir sözdedirler ki, sırasında ayrıca bahsedeceğiz.

I. Bayezid'in saltanatı zamanında bütün Yakındoğu'ya hâkim olacağı ve Avrupa karşısında bir tek iktisadî birlik teşkil edebileceği iyice anlaşılan Türkiye, Mısır'a, muhtaç olduğu kereste, madenî eşya, hayvan ve birçok meyve satmakla ve bütün Arap memleketlerinden bir hayli de mal almakla, Balkanları siyasî teşkilâtı içine katarak çok kuvvetlenmiş olmakla beraber, asırdan asıra daha fazla kuvvetlenen Avrupa, kendisi için dünya ticareti yönünden de tehlikeli olmakta devam ediyordu. Bizans'ın iktisadî cihazına musallat olan İtalyan ve Avrupalı tacirleri sonradan Yakındoğu'dan Osmanlıların kovması, Batı karşısında bu bölgenin yeniden rakip bir iktisadî ünite olmasını sağlayamayacaktı, çünkü, onlar (Avrupa) artık metodik çalışan bir iktisadî birliği temsil ediyorlardı. Batı'nın birinci derecede hammadde alım yeri ve ikinci derecede işlenmiş malını sürdüğü pazar haline gelen Türkiye ve etrafındaki memleketler için, İtalya, Fransa, İngiltere, Felemenk ve Almanya memleketlerindekine benzer tarzda, Batı muhiti içinde faal merkezlerden biri olmaya imkân yoktu. Hele İran, Irak, hattâ Suriye gibi yerlerin siyasî düzenlerini kaybetmeleri, oraların iç zaaflarını büsbütün artırmıştı. Şu halde, Osmanlıların kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar devam eden 150 senelik zaman içinde Türkiye'nin iktisadî seyrini umumiyetle menfî neticeli olarak kabul etmek icap eder. Ancak, yeni işgal olunan Marmara'nın etrafında görülen canlılık ve ganimetlerden elde edilen servet, geçici de olsa, Türkiye'nin vaziyetini bir dereceye kadar kurtarmıştı. Türkler Balkanlara girdikleri zaman, halkın daha refahlı bir hayata kavuşması, buralardaki şehirlerin genişlemesi gibi müspet ve geliştirici haller henüz Avrupa'nın Yakındoğu üzerindeki sömürücü baskısını kuramamış olmasından ileri geliyordu. Devrin iktisadî hayatındaki seyrin bir nevi barometresi olan gümüş sikkenin ihtiva ettiği gümüşün miktarına dikkat olunursa, bu hususta aydınlatıcı bir fikir elde edilmiş olunur. Meselâ, Orhan Bey'in kestirdiği ilk Osmanlı akçesi, II. Mesud'un son sikkesi olan Selçuklu dirheminin tam yarısına eşit tutulmuş iken,[55] I. Murad devrinde (1362-89) ve herhalde fetihlerin çok geliştiği XIV. asrın son 25 yılı içinde, akçedeki gümüş miktarının artırılmasına muvaffak olunması bunu ispat etmektedir. Ama, dediğimiz gibi, bu hal geçici olduğundan dolayı, I. Bayezîd'in hükümdarlığından itibaren gene gümüş vezninde düşme başlamış ve ufak zikzaklarla sikkenin gümüş miktarı 1453 (857) yılına kadar oldukça kararlı bir şekilde devam etmiştir (Grafik II).

55 Mamafih bu padişah adı geçen Selçuklu sultanının son gümüş dirhemiyle aynı ağırlıkta bir başka gümüş para daha kestirmiştir ki, kataloglarda buna "çifte akçe" deniyor: İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiyye*, s. 3.

Grafik II: Osmanlı akçesinin gümüş miktarı 1453 yılına kadar oldukça kararlı bir seviye muhafaza eder.

Tabiî bunun başlıca sebebi, Türkiye, Doğu ile Batı arasında hâlâ mühim bir transit sahası olduğuna göre, Avrupa'nın henüz iktisadî kudretinin diğer sahalardaki tesirlerini çabuk hissettirecek seviyeye çıkmamış olmasıydı. Hakikaten, Türkiye bu sırada İran ve Hindistan'dan bir hayli eşya (lüks kumaşlar ve baharat) almakta, Batı'dan ise mamul eşya ithali hesaba katılır bulunmamaktaydı. Buna mukabil, Avrupa'ya bir hayli kumaş (bilhassa Ankara sofları ve ipekliler), hammadde ve erzak satmakta olduğundan, altın ve gümüş parayı bu taraftan kazanmaktaydı. Avrupa ile bu ticaret, bir taraftan İtalyan tüccarları vasıtasıyla Akdeniz limanlarından, karayolu olarak da Balkanlar üzerinden ve Karadeniz'den (bilhassa Sinop Limanı'ndan) Polonya, Almanya, Avusturya gibi Orta Avrupa memleketlerine yapılan ihraçlar şeklinde devam ediyordu. Bu ticareti temin eden tüccarlar, adı geçen memleketlerden gelenler olduğu gibi, Türkiye'den de en ziyade Ermeniler ve Yahudilerdi.

Kürk, cariye ve köle satın almak dolayısıyla Türkiye, Rusya'ya kıymetli madenlerini göndermek mecburiyetinde kalmakla beraber, güneydeki, daha Türk hâkimiyetine girmekten uzak bulunan Mısır ve Suriye'yle olan ticaret memleketin lehine olup, oralardan da mal mukabilinde kıymetli maden giriyordu.[56]

5- Yeni Türk İçtimaî-İktisadî Düzeninde Nüfus ve İskân Unsuru

Türkiye yeniden Osmanlı Beyliği etrafında kurulurken, iktisadiyâtının da, yepyeni şartlar tesiriyle baştan başa değişme yoluna girdiğini yerinde söylemiştik. Marmara ile Ege kıyılarının, Türkiye'nin tabiî bir parçası olmak üzere istilâ olunmasıyla, memleketin iktisadî ve siyasî coğrafyası bakımlarından daha elverişli bir durumun hasıl olduğunu biliyoruz.

Millî iktisadiyâtta yeri pek mühim olan iskân ve nüfus unsurunun, devletin burada takip ettiğimiz tarihî seyri içindeki durumunu göz önünde tutmak mecburiyetindeyiz. Burada bu meseleyi tetkik etmek istiyoruz.

1071 zaferinden sonra Anadolu'ya yayılan Türk halkının çoğunluğunu göçebe Oğuzların teşkil etmiş olduğu malûmdur.[57] Umumiyetle göçebelerde olduğu

56 Bütün Batı'ya olduğu gibi, Arap memleketlerine dahi kolayca satılan mallardan birisi de Ankara soflarıydı. Çünkü, Araplar bu kumaştan maşlah denen elbiseyi yapıyorlardı.

57 Anadolu göçebe Türkmenlere açılmadan önce, adı geçen Oğuz kitlelerinin Büyük Selçuklu Devleti Bizans hudut boylarında yığılarak nasıl bir sıkışık durum yarattıkları ve Selçuklu sultanlarının başlarına açtıkları gaileler hakkında bakınız: Mehmed Altay Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı", *DTCFD*, V/2 (Mart-Nisan 1947), s. 159; M.A. Köymen: "Büyük Selçuklular İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilâsı", *DTCFD*, V/5 (Kasım-Aralık 1947), s. 563.

üzere, bu Türkmen kitlelerinde de iktisadî hayatın hayvancılığa ve yaylacılığa dayandığını hatırlattıktan sonra, Bizans Anadolusundaki yerleşik halkın ise şehir ve köylerde hayatlarını zanaat ve ziraatle kazandıklarını, şu halde, bundan çıkan bir netice ile, bu topraklarda herhalde fazla rağbet görmeyen mera ve yaylaların Türklere pek elverişli bir yerleşme ve faaliyet sahası teşkil etmiş olduğunu tahmin etmek doğru olacaktır.[58] Anlaşılıyor ki, Türkler Anadolu'ya girince, Hıristiyanlarla meskûn (ve fakat hayli harap olmuş) Anadolu şehirleri için iki cihetten faydalı oldular: Bir defa, zanaat sahiplerinin işledikleri mallara müşteri bulunmuş oluyordu. Diğer taraftan, Anadolu'nun alışılmış üretim usulünden hayli farklı olarak, daha çok hayvancılık ve göçebelik esasları içinde mahsul elde etmekteydiler ve bunları bol bol şehirlere satıyorlardı. Çok süratle yerleşik hayata da geçtiklerini gördüğümüz Türkmenler, muhakkak ki, göçebeliğe ait tarım usullerini mahallî şartlara uydurmak suretiyle devam ettirdiler. Böylece, Anadolu'nun tarımsal iktisadiyâtı Türk göçleriyle hayli değişti. Görülüyor ki, Türklerin Anadolu'ya gelişlerinin ve şehirlere yerleşmelerinin[59] yerli halkın iktisadî hayatı üzerine kötü tesirler yapmış olduğu katiyen iddia olunamaz. Çünkü, yeni gelenler için Hıristiyan halkın eski zanaatlarını işlemeye devam etmelerinde büyük faydalar vardı. Türkler, daha çok medreseler ve tekkeler kurarak meydana getirdikleri vakıflar sayesinde tüketici unsurlar teşkil ediyorlar ve zanaat ile ticarete ancak geniş bir zaman içinde alışıyorlardı. Esasen Anadolu Selçukluları devrinde şehirlerdeki Hıristiyanların zanaatlarını icraya devam ettiklerine ait örnekler çoktur.[60] Kısacası, Bizans hâkimiyeti zamanında ve Malazgirt zaferi öncesinde, sefalet çeken Anadolu Hıristiyanları, bu topraklar Türklere geçtikten sonra, meydana gelen iktisadî canlılık ve refahtan faydalanmışlar, köyler, kasabalar ve şehirler daha kalabalık ve mamur olmuştur. Türk fetihleri zamanında, Hıristiyan halkın, korku ile yerlerini ve yurtlarını terk ederek, şuraya buraya firar ettiklerine dair haberler doğru olsa bile, bu, mahdut zengin tabakalarla bazı rahipler sınıfı için bahis mevzuu olabilir.[61]

58 Marco Polo seyahat kitabında, Çukurova-Erzincan-Erzurum yolu etrafının halk durumu tasvir olunurken, başta gelen Türk ırkından Türkmen ahalinin yaylalarda ve köylerde yaşamakta oldukları kaydolunmuştur. *The Travels of Marco Polo*, s. 20.

59 Mehmed Ârif'e göre, Selçuklular zamanında şehirlere yerleşen Türkler göçebe olmayıp aslında şehirliydiler; Türkmenler köylere yerleştiriliyorlardı ve bu bir âdetti: Bk. "Anadolu Tarihinden: Hamidoğulları", *TOEM*, No: 15 (Ağustos 1912), s. 938-947.

60 Marco Polo Seyahatnamesi'nde bu hususa dair verilen bilgiler gayet açıktır: *The Travels of Marco Polo*, s. 20 ve devamı. Hele bir şehrin iğdişbaşılığı gibi bir mevkie Hıristiyanlardan birisinin dahi geçtiğinin bizce bilinmekte olması bu bakımdan çok önemlidir.

61 L. Bréhier, bu yerleşmeler esnasında göçebe Türklerin Rumları kovduklarını söylüyor: *Age*, s. 406. Fakat, bu kanaatin, bazı ufak hâdiselerin Bizans kaynaklarınca mübalâğalı bir şekilde kaydedilmiş olmasından doğduğu muhakkaktır. Çünkü, Marco Polo Anadolu'dan geçtiği zaman, meselâ

Türkler Anadolu'daki siyasî teşkilâtlarını tamamladıktan sonra da, Doğu'dan "Rum Sultanlığı" topraklarına Türkmen aşiretlerinin ve birtakım dinî zümrelerin, hiç ara vermeden gelmekte devam ettiklerini, böylece, Anadolu'daki Türk nüfus sıklığının Osmanlıların meydana çıktıkları XIV. asır başlarına kadar daha ziyade arttığını kabul etmek mümkündür. Bilhassa Moğolların Anadolu'yu işgallerinden evvel, İran'da ve diğer Doğu memleketlerinde faaliyette bulundukları esnada, Batı'ya kaçan bazı Türklerin Anadolu'ya geldikleri tabiîdir.[62]

Yukarıda söylediğimiz gibi, Türklerin tarımsal üretim usulleri ve şehir hayatında temsil ettikleri yaşayış ve çalışma tarzlarının Bizans halkının aynı sahalardaki usulleriyle, aykırılık teşkil etmemesi dolayısıyladır ki, Müslüman Türklerle Bizans halkı arasında dinî bir taassubun da mevcut olmayışı sayesinde, Türkmenler Bizans toprakları içinde dahi, Bizans hükûmetinin müsaadesiyle gidip yerleşmek imkânını bulmuşlardır:[63] Görülüyor ki, XIII. asır sonlarında ve XIV. asır başlarında, Selçuklu Sultanlığı yıkılırken, uç beyleri tarafından henüz Bizans'a ait son Anadolu topraklarının da istilâsına başlandığı zaman, yerli Hıristiyanlarla Müslüman Türklerden ibaret iktisadî-içtimaî bir topluluğun bu şekilde daha önce teşekkül etmiş bulunduğu, bu yüzden de sonradan Balkanlarda Osmanlı akıncılarına karşı duyulan korkunun, veya evvelce Abbasî-Bizans mücadelesi sırasında İslâm mücahitlerinin Hıristiyan halk topluluklarında yarattıkları dehşetin bu sıralarda Marmara veya Ege çevrelerinde katiyen mevcut bulunmadığı birçok tarihî delillerle sabittir.[64] Bazı Batılı tarihçiler tarafından, Türk ve Moğol aşiretlerinin XIII. asrın son yarısı içinde Menderes çevresini yağma ve tahribe başladıkları hakkında ileri sürülen iddialar tamamıyla mübalâğalıdır ve bu hususta olup geçenler herhangi bir siyasî istilâda görülenlerden farklı değildir.[65]

Çukurova'dan Erzurum'a kadar uğradığı şehirlerde Rum ve Ermenilerin kalabalık bir halde yaşadıklarını görmüştür: *Age,* s. 20.

62 L. Bréhier, *age*, s. 406.

63 Selçuklu Sultanlığı zamanında birçok Müslüman Türklerin (bilhassa Türkmenlerin) Bizans topraklarında, hem de Müslüman cemaati halinde yaşamalarına Bizanslılarca müsaade olunduğuna ait misallerde, Osmanlılar Marmara çevresini fethe giriştikleri zaman, meşhur Samsa Çavuş ve kardeşi Sülemiş'in kendilerine tâbi Türkmen ahali ile birlikte Sakarya ötesinde, Bizans'a ait topraklarda yaylak ve kışlık sahibi olarak Rumlarla birlikte yaşadıklarını görüyoruz: İbni Kemal, Tevarih-i Âl-i Osman, Millet Ktp., yazma No: 25, vr. 77b.

64 Hele Osmanlı fetihleri sırasında Rum köylülerinin Türklere yardım etmiş oldukları eski Osmanlı kaynaklarında ısrarla kaydolunmuştur.

65 L. Bréhier, başıbozuk Türk ve Moğol aşiretlerinin, XIII. asrın son yarısı içinde Menderes çevresini yağma ve tahribe başladıklarını ve ziraatı mahvederek etrafı çöle çevirdiklerini iddia etmektedir: *Age,* s. 408. Bu hal hem yerleşik Türklerin ve hem de Türkmenlerin gerek Selçuklu topraklarında, gerekse Bizans topraklarında en az iki asırdır bir arada yaşamalarının meydana getirdiği tarihî vakıaya uymuyor. Bréhier'nin söyledikleri doğru olsaydı, Katalanlı askerler Türklere karşı birçok başarılar kazandıklarına göre, yerli Hıristiyanlarca da kurtarıcı kabul olunurlar ve zaferleri kısa zamanda sönen maceracı durumuna düşmezlerdi.

Hiçbir siyasî zor ve tesir olmadan, gerek Selçuklu Türkiyesi ve gerek Bizans toprakları dahilinde Müslümanlarla Hıristiyanların arasında tabiî bir surette doğan işbölümü sayesinde, iki zıt dinî topluluğun bir arada yaşamaya alışmalarının Osmanlı-Türk rejiminin kurulmasında Türklere muvaffakıyet sağlayan başlıca tarihî etkilerden birisini teşkil etmiş bulunduğunu burada ehemmiyetle kaydetmeliyiz.[66]

Uç beylerinin, kendi başlarına ayrı ayrı kollardan bütün Batı Anadolu'yu ve Marmara çevresini zaptetmiş olmaları hâdisesinin, eski Konya Sultanlığı topraklarında iki buçuk asra yakın zamandan beri istikrar bulmuş olan Türkiye üzerinde içtimaî-iktisadî yönden ne kadar büyük tesirler yapmış olacağını tasavvur etmek yerinde olur. Gerçekten de, hem yeni alınan yerlerin iskâna daha müsait olması, hem de Orta ve Doğu Anadolu'da Moğol zulümlerinin ve buna karşı meydana gelen ayaklanmaların sebep olduğu huzursuzluk,[67] mühim miktarda Türk kitlelerini yerlerinden oynatmış; bundan dolayı, tabiîdir ki, bu nüfus boşalması iktisadî ve içtimaî müesseseler bakımından eski Selçuklu Türkiyesindeki bünyeyi zayıflatmıştır. Nitekim, Türkler Bursa-Edirne-İstanbul çevresine hâkim olduktan sonra, bu yerler başta gelen kültür merkezleri olmuş, iktisadî ve içtimaî ağırlık merkezleri de Konya-Kayseri-Sivas mihverinden batıya intikal etmiştir. Bu arada büsbütün kenarda kalan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Selçuklu rejimi zamanına göre, bu yeni devirde refah ve bayındırlıklarından ne kadar kaybetmiş oldukları o devir hayatından kalma âbidelerinin harabe haline gelmesi, şehirlerinin ve kasabalarının âdeta birer köy derekesine düşmeleriyle sabittir. Mamafih, Selçuklu devrinde birinci sırada sayılmayan Tokat-Amasya-Ankara mihverinin ise Osmanlılar devrinde daha parlak bir hayata kavuştuklarını, buralarda, aksine, şehir, kasaba ve köylerin büyüdüğünü, kültür faaliyetinin çok geliştiğini görüyoruz.[68] XIII. asrın sonlarında başlamış olan ve bu incelememizin bitimi olan 1453 sırasında da, geniş çapta devam eden fetihler dolayısıyla, yeni alınan yerlere Anadolu'dan nüfus göçmelerinin hangi şartlar altında meydana geldiklerini, bilinmekle oldukları ölçüde izah edelim:

Eski Selçuklu-Türk topraklarından yeni fetih yerlerine olan göçmeleri bu

66 L. Bréhier'ye göre, Malazgirt bozgunundan sonra Bizans'ta başlayan iç çekişmelerde tarafların birbirlerine karşı Türk askerlerinden faydalanmayı düşünmeleri, Selçukluların fethetmedikleri Bizans topraklarında dahi Türklerin yerleşmelerine ve böylece Rumlarla Türklerin iç içe yaşamalarına sebep olmuştur: *Age*, s. 283 ve 389.

67 İbni Bibî, *age*, s. 702-703; Aksarayî, *age,* s. 116-123 (ayrıca Aksarayî, Moğol zulmü altında göçlerin güneye, yani Suriye yönüne olduğunu söylüyor: s. 121).

68 Bu hususta A. Gabriel'in *Monuments turcs d'Anatolie* adlı eserinde Kayseri ve Amasya şehirleriyle çevrelerindeki abidelere ait tetkikleri bize tam bir kanaat veriyor: I, s. 31 ve devamı; II, s. 16 ve devamı.

hâdiseye tesir eden sebepler bakımından birkaç şekle ayırmak mümkündür. a) Serbest göçler: Bu çeşit göçmelere bilhassa henüz aşiret hayatını muhafaza etmekte olan Türkmenler arasında rastlanmaktadır. Uç beyi tarafından bir yer alındığı zaman, zaten hudutta otlaklığa ve yaylacılığa müsait yerlerde yaşayan Türkmenlerden toprak bakımından müşkül durumda olanlar derhal orduların arkasından harekete geçiyorlardı. Yerleşik çiftçi ahali arasından ve şehirlerdeki esnaftan da bu şekilde serbest göçenler olmakla beraber, aşiretler toplam olarak daha fazlaydılar. Germiyan, Hamid ve Aydınoğullarının, Saruhanlılar ve Karasioğullarının fetihleriyle beraber bu zaptolunan sahaların pek süratle kesin birer Türk toprağı haline gelmelerinde yerleşik unsurun değil, bu göçebelerin rolü başta geliyordu. Osmanlıların Marmara'nın doğu çevresini, yani Anadolu sahillerini zaptettikleri ilk zamanlarda ise, buralara olan göçmelerde eski Türkiye yerleşik halkının başta geldiğini sanıyoruz. Çünkü, ilk Osmanlı kaynaklarının verdikleri haberler bu yolda olduğundan başka, bu beyliğin gerilerindeki etnik vaziyet de bunu icap ettiriyordu. Mamafih Sakarya yöresinde ve hattâ Bizans topraklarında Osmanlılardan evvel de birtakım Türk boylarının yaşadıkları görülmektedir.[69] Orhan Bey tarafından Karesi Beyliği'nin Osmanlı topraklarına katılması için yapılan ilk teşebbüsten sonra, Türkler Rumeli'ye geçerek bir hayli toprak fethetmişler ve bu yerlere Türk ahali yerleştirmek lâzım gelince, Karesi topraklarındaki Türk göçebelerinden faydalanmışlardı.[70] Demek oluyor ki, Süleyman Paşa'nın ilk muvaffakıyetleriyle ele geçirilen ve henüz Edirne'yi bile içine almayan Rumeli topraklarına, başta Karesi Türkmenleri gitmişlerdi. I. Murad zamanında devletin sınırları Vardar vadisine ulaştığında ve Selanik dahi fetholunma imkânı içine girdiğinde, Türkmen boyları, ya kendi istekleri veya aşiretler arasındaki otlak geçimsizlikleri dolayısıyla hükûmet tarafından karşı yakaya geçmeye zorlandıkları zaman, Anadolu'nun daha uzak yerlerinden kalkarak Rumeli'ye gitmekteydiler. Meselâ, Saruhan'dan bazı cemaatler hükûmet tarafından bu şekilde cebren göçürülmüşlerdi.[71]

İlhanlıların Anadolu'ya girişleri zamanında gelen ve Türkiye'de kalan Moğol kabilelerinin uzun müddet, hem de göçebelik teşkilât ve hayatını muhafaza ederek yaşadıklarını biliyoruz. "Kara Tatarlar" denen zümrenin de bunlardan olduğu tahmin edilmektedir. Etnik bakımdan birbirlerinden hayli farklı olan bu Moğol

69 İbni Kemal, *age*, No: 26, vr. 47a-47b.

70 İbni Kemal, *age*, No: 26, vr. 67a (yazar, Karesi'den gidenler arasında "konar göçer arap evleri" de bulunduğunu söylüyor: Vr. 83a).

71 British Museum, *age*, vr. 38; Âşıkpaşazâde'ye göre, "Saruhan İli'nin göçerhalkı"ndan Menemen'de bulunanlar "tuz yasağı'na" riayet etmediklerinden, I. Bayezid bu topluluğu Filibe çevresine sürmüştü ve başbuğları da "Paşayiğit" adında biriydi: Bk. *age* (İstanbul yayımı), s. 74.

cemaatlerinin Osmanlıların Türkiye birliğini kurdukları XV. asrın ortalarına kadar iç mücadelelerde çok rol oynadıkları görülüyor. Gerek Ertena Beyliği'nde çıkan karışıklıklarda ve gerek Karamanlıların komşularıyla olan nüfuz mücadelelerinde, Moğol kabilelerinin bu hareketlere katıldıklarına dair Şikârî'de ve Aziz bin Esterâbâdî'de kayıtlara rastlanmaktadır.[72] I. Bayezid, Kadı Burhaneddin'in boş kalan Sivas, Malatya ve Kayseri taraflarını Osmanlı sınırları içine aldığı zaman, Moğol istilâsı devrinden kalan bu "Kara Tatarlar"ı yerleştirme ve hallerini ıslah için vergiden muaf tutma gibi birtakım tedbirlerin alındığı anlaşılıyor. Bir rivayete göre, Timur, Anadolu'dan giderken, güya I. Bayezid'in evvelce kendine yaptığı vasiyeti tutarak, bu bahsettiğimiz Kara Tatarlardan bir kısmını da alıp gitmişti.[73] Esasen Tatarlar, I. Bayezid'in bütün siyasî hayatında mühim rol oynamışlardır. Meselâ, Timur Altın Ordu'yu (Altın Ordu) istilâ ettiği zaman, mühim Tatar göçebeleri Tuna'yı aşarak hayvanları ve çadırlarıyla Rumeli'ye indiler ve sultan kendilerini Filibe çevrelerine yerleştirdi. Böylece, bu tarafların Müslüman nüfus sıklığı arttıysa da, bu yeni gelen kuzeyliler Anadolu göçmenlerine hiç benzemiyorlardı ve Timur Anadolu'yu istilâ ettiğinde de, orduda timarlı olanları padişaha ihanet etmişlerdi. Bunların kalabalık sürüleri ile iskân olundukları Filibe taraflarında, disiplinsizlikleri yüzünden kârdan ziyade zarar ve huzursuzluk yarattıkları görülmüştü.[74]

Özet olarak, şunu söylemek mümkündür ki, Osmanlıların Rumeli'de fethettikleri yeni topraklar da dahil olmak üzere, Türkiye içinde yer değiştirme ve iskân dolayısıyla, iktisadî hayat üzerinde iyi ve kötü tesirleri bakımından göçebe Türkmenlerin mühim rolleri vardı. Fakat, Rumeli'nin ve Batı Anadolu'nun Türk çoğunluğunu teşkil hususundaki hizmetleri millî tarih bakımından çok büyük olmuştur.

Yerleşik Türk ahali (şehir, kasaba ve köylerde oturanlar) arasından, yeni alınan yerlere vuku bulan göçleri de Türkiye'nin nüfus ve iskân tarihi yönünden önemle kaydetmek zarurîdir ve hattâ Osmanlıların muvaffakıyetlerinde bu husus pek ehemmiyetli görülüyor.

Türkiye'nin fethi tarihinde, köylerin çiftçi ve şehirlerin tüccar-esnaf halkından bir kısmını alarak yeni zaptolunan yerlere götürüp yerleştirmek, hep riayet edilen siyasî bir prensip olarak güdülmekteydi.[75] Meselâ, Sinop, 1214'te ikinci defa olarak zaptolunduğu zaman, Anadolu'nun içlerinde çiftçi ve tüccar birçok

72 Şikârî, *age,* s. 88 ve 108; *Bezm ü Rezm*, s. 79-85.
73 Müneccimbaşı, *age,* III, s. 314.
74 İbni Kemal, *age*, No: 25, vr. 145ab.
75 Mehmed Ârif Bey'in, "Anadolu Tarihinden: Hamidoğulları" adlı makalesinde bu hususa işaret ediliyor: *TOEM*, No: 15, s. 938-947.

insanın oraya yollandıklarını görüyoruz. Bu şekilde mecburî göçe tâbi tutulanların emlâk ve arazileri ise, kendilerinden, devlet hesabına satın alınmaktaydı. Sinop'a sürülen çiftçiler ise, topraksız kimseler olup, bunların vaktiyle, Sinop Hıristiyanlar tarafından istilâ olunduğunda oradan kaçanlar oldukları kaydolunarak, bu gibilerin yollanmaları emrolunmuştu.[76] XIII. asır sonlarında, uç beyleri, tarafından Batı yönünde girişilen fetih hareketlerinde, zaptolunan şehirlere ve kasabalara Orta ve Doğu Anadolu'nun kasaba ve şehirlerinden pek çok ailenin göçtüklerini sanıyoruz. Çünkü, bir taraftan iktisadî darlık, diğer taraftan karışıklıklarla asayişin bozulmuş bulunması, sık sık değişen valilerin veya bağımsızlık heveslisi derebeylerinin halka yükledikleri ağır vergiler, Selçuklu Anadolusunun gerek yerleşik ziraatçı ve gerek şehir halkını ezdiğinden, bunlardan birçoğu Batı'daki yeni alınan yerlerde kendilerine iş ve rahat bulmak ümidiyle elbette yuvalarını terke katlanıyorlardı. Rical ve zenginler tarafından tesis olunan medrese, tekke, cami ve imarethane gibi müesseseler ve bunları yaşatan vakıflar, buralarda çabucak birer Türk şehir topluluğunun teşekkülüne yardımcı olmaktaydı. Hele, ister kumandan, ister uç beyi olsun, hattâ aşiret beyliği fiilen üzerinde bulunan kimseler de dahil, Türk nüfuzlu ricali köylerdeki büyük iktisadî alâkalarına rağmen, şehirlerde mutlaka kendilerine birer saray yapma âdetlerinde olmaları dolayısıyla, ulemâ ve şairler gelip bunların himayelerine sığınıyorlardı ki, ilk Türk şehir nüfusu böyle teşekkül etmekteydi.

Selçuklu rejimi yıkıldıktan sonra, Türk cemiyetini yeniden teşkilâtlandıracak olan ilk Osmanlı teşebbüsleri başladığı zaman, Bizans'tan kazanılan kasabalara ve şehirlere göç eden ahalinin Germiyan şehir ve kasabalarından ayrılanlar olduğu birçok Osmanlı kaynaklarında kaydolunuyor.[77] Fakat, bizim tahminimizce, Moğol zulmü ve ona karşı meydana gelen ayaklanmalar, bu hâdiselerden istifade eden göçebelerin her tarafa yağmakerlik baskını yapmaları gibi haller, Türkiye'de önemli bir nüfus dağılmasına sebep olduğuna göre,[78] Osmanlıların ilk zaptettikleri yerlere de bu yüzden pek çok göçlerin olacağı aşikârdı. Bazı yazarların, Osman Bey cülûs edeceği zaman, memleketin âyan ve eşrafının kendisinin hizmetine koştukları ifade etmeleri de bu türlü göçlere dayanan rivayetler olsa gerektir.[79]

Vaktiyle, herhalde II. İzzeddin Keykâvus hâdisesinde, yani 1263'te, Moğolların ve onlar tarafından Selçuklu sultanı ve ricalinin takipleri karşısında, Bizans'a

76 Yazıcızade, *Selçukname*, III, s. 138 ve İbni Bibî, *age*, s. 154.
77 İbni Kemal, *age*, No: 25, vr. 44b.
78 İbni Bibî, *age*, s. 702; Aksarayî, *age,* s. 116-123.
79 İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 41a.

sığınarak Dobruca'ya yerleştirilen 10 bin aileden[80] birçoğu, Rumeli'de Bizanslılarla Bulgarlar arasındaki çatışmalardan huzursuz olarak, 1307'de gerisingeri Anadolu'ya döndüler.[81] Marmara'nın doğu sahillerindeki sık ve kalabalık Bizans şehirlerinin, arkası arkasına Osmanlılara geçişi ne kadar çabuk ise, buraların şaşılacak derecede Türk nüfusu ile dolması ve kalelerin dışında meydana gelen mahalleler sayesinde kasabaların, eskisine göre birkaç misli büyümek suretiyle, Rumları azınlıkta bırakan mühim birer Türk kasabası haline gelmeleri de o nisbette süratli oluyordu. Tabiî, bunun biricik sebebi, Anadolu'da, bilhassa XIII. asrın son yarısı içinde ve hele 1275'ten 1327'ye kadar geçen 50 yılda görülen karışıklıkların ahali arasında mühim bir dağılma ve göç hareketi yaratmasıydı. İznik, İzmit, Bilecik, Yenişehir ve Bursa gibi şehirlerdeki mahalle ve mevki adları, medrese ve camilerle bilhassa buralara ait eski vakıfnameler üzerinde yapılacak tetkikler, bu şehirlere gelen ilk Türk sâkinlerinin, Anadolu'nun hangi şehir veya kasabasından göçtüklerini, zanaatlarını vb'ni gösterebileceği için, bu türlü bir tetkik Türkiye'nin iskân tarihi üzerine mühim bir çalışma olur.

Osman Bey'in zaptettiği kasaba ve şehirlere kısa zamanda nüfus dolduğundan, büyük kalabalık meydana geliyordu. İdris-i Bidlisî'ye göre, Yenişehir alınınca böyle olmuş, kasaba, Hıristiyan ve Müslüman pek çok insanın toplanmasıyla kalabalıktan dolup taşmıştı.[82] Hele Bursa'nın zaptından sonra, Bizans devrinde ancak hisarın içinden ibaret olan şehrin, doğu yönüne birkaç misli genişlemesindeki çabukluk şaşılacak şeydir. Gibbons'a göre, şehrin zaptolunduğu yıl olan 1326'dan üç nesil önce, İznik ile birlikte Bursa'da Müslümanlar (yani Türkler) yerleşmeye başlamış bulunuyorlardı.[83] Fakat, bunlar sırf ticaret için gelmiş idiler ve miktarlarının sınırlı olduğu muhakkaktır. Halbuki, fetihten sonra, şehrin Türklerle dolup taştığı görülüyor. Bu durum arsa kıymetini pek yükselttiği için, bizzat rical ile ordu mensupları veya orduyla birlikte ilk gelenler şehrin gelişmesine elverişli semtlerdeki bütün toprakları mülk edinerek,[84] kitle halinde gelip yerleşenlerin ev yapmaları için buraları bu gibilere ya satıyorlar veya "mukataa"ya veriyorlardı. Bursa'nın zaptından 125 sene sonraki mahkeme defterleri bugün elimizde mevcut bulunduğundan, mukataa mukavelelerini veya vakıfların muamelâtını tetkik su-

80 İstefan Cansızof, "Balkan Şibh-i Cezиresinde Türkler", *TOEM*, No: 17 (Aralık 1912), 1076.

81 Yazıcızade Ali, *Selçukname*, Topkapı Sarayı Ktp., Revan Köşkü Kit., No: 1391, s. 556.

82 İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 55b.

83 Gibbons, *age*, s. 54. İbni Bibî, Selçuklular zamanında da Türklerin İstanbul'a yerleşmiş bulunduklarını kaydetmiştir: *Age*, s. 55-56. İbni Battuta, 1331 sıralarında, İznik'in fethi ertesinde, Bursa'yı ziyaret ettiği, zaman, bu şehirde Osmanlılardan çok önce "bir Türkmen hükümdarı" tarafından yaptırılmış hankâh görmüştü; kaplıcalardan faydalanmak isteyen Türkler geldiğinde, üç günden fazla olmamak üzere, bu hankâhta misafir olurlarmış: Bk. *Seyahatname* (Gibb, İng. terc.), s. 136.

84 İbni Kemal de bu hususu önemle kaydediyor: *Age*, No: 26, vr. 24.

retiyle, bu hakikati ortaya koymak mümkündür.[85] Bizanslılardan alınan ve Rum ahali ile meskûn bulunan şehir ve kasabaların yalnız nüfus çoğunluğu itibariyle değil, iktisadî faaliyetin karakteri, kültür ye yaşayış itibariyle de Türkleşmesinde o zaman Anadolusunun şehirlerindeki "esnaf-ahî" teşkilâtına dayanan ticaret sisteminin büyük rolü vardı. Çünkü, diğer eski Türk-Anadolu kasabalarından, yeni alınan şehirlere gelen ve evvelki zanaatlarını işlemek üzere esnaflığa başlayan Türklerin, mevcut âdet gereğince, derhal "ahî" teşkilâtını kurmaları ve böylece her zanaat şubesinin başına bir ahî-şeyh veya ahî-kethudâ geçirmeleri icap ediyordu. Bu hal, bütün yeni Osmanlı şehirlerindeki her türlü, ticarî faaliyetin Rumlardan Türklere geçmesini zarurî kılmaktaydı. Yalnız, burada şu noktanın önemle sözünü etmek icap eder ki, ahî-esnaf teşkilâtı her zanaat şubesinde Ermeni üstadların veya çırakların çalışmasına imkân vermiş görünmektedir. Bursa'nın bilinen en eski hayatında Ermeni esnafa bol bol rastlamaktayız. Fakat, Rum esnafını aynı nisbette çok göremiyoruz. Bundan anlaşılan şudur ki, Bizans ahalisi ahî-esnaf teşkilâtına Yahudiler ve Ermeniler kadar alışamamışlardır.

Türkler Rumeli'ye geçince, o taraf şehirlerine yerleşmeler de hararetini muhafaza etmiştir. Bilhassa Edirne'nin Türklere geçmesiyle kale haricine yayılmanın ne kadar süratle gelişmiş olduğuna İdris-i Bidlisî işaret ediyor. Hakikaten evvelce hep bostan ve bağ olan yerler mahalle haline gelerek, Türkler yerleştirildiği gibi, I. Murad'ın Edirne'yi başşehir edinmesi dolayısıyla şehir, saray, köşk, medrese, imarethane, cami ve sair binalarla süslenmiş ve bu sayede burada pek çok nüfus toplanmıştı.[86] Bilhassa medrese, imarethane, hankâh gibi hayır müesseseleri parasız yemek verdiklerinden, hele göçmenler yerlerine yerleşene kadar kendilerine bakıldığından, bu usul şehirlere Türklerin yerleşmelerini kolaylaştırmaktaydı. Filibe, Sofya, Üsküp, Selanik gibi mühim Rumeli şehirleri aynı suretle çabucak Türk nüfusu tarafından doldurularak hakiki birer Türk şehri çehresine büründüler. İdris-i Bidlisî, eserinde Rumeli'nin fethi bahsini yazarken, Balkan yarımadasının üç medeniyet tabakası ihtiva ettiğini, bunun, antik medeniyet âbideleri, Hıristiyan medeniyeti ve nihayet İslâm-Türk eserleri şeklinde sıralandıklarını kaydederek, Türkler bu kıtaya yerleştikten sonra Edirne, Sofya, Üsküp,

85 O vakit genişleme yönündeki arsaları ellerine geçirenler ev yapmak isteyenlere bu arsaları parseller halinde yıllık hesabı ile kiraya (o zamanki ifadeyle mukataaya yahut kesime) veriyorlar, bu şekilde, evler, çoğuncası kiralık arsalar üzerinde yapılmış oluyordu. Buralardan devamlı, kira alan arsa sahiplerinin bu gelirlerini vakıf yaptırdıkları görülüyor. Kira ödeme veya vakıf hesaplarının görülmesi gibi işlemler dolayısıyla, Bursa şehrinin bu hususiyeti mahkeme defterlerine geçmiş bulunduğundan, bugün elimizde sapsağlam bir halde bulunan 1453 senesinden bu tarafa olan Bursa sicillerinin tetkiki ile, şehrin kuruluşu ve buraya ilk yerleşen, arsa spekülasyonu yapan kimseler hakkında yeter bilgi edinmek elimizdedir.

86 İdris-i Bidlisî, age, vr. 125a.

Selanik, Filibe gibi şehirlerin parladıklarını bilhassa zikrediyor.[87] Akıncılara ve ordulara kumanda ederek, ömürlerini hep Dârü'l-cihad'da geçiren ve her biri bir şehre yerleşerek, oranın idaresini eline alan, kendine geniş ölçüde emlâk ve servet edinen büyük Türk kumandanlarının da, bulundukları şehirlere Müslüman-Türk ahali çekmekteki rolleri az değildi. Bilhassa meydana getirdikleri hayır müesseseleri ve bunlara bağladıkları zengin vakıflar bu imkânı hazırlamaktaydı.[88]

Bu izahlar bize gösteriyor ki, fetihler esnasında, eski Selçuklu Türkiyesi şehirlerinden ve kasabalarından, muhtelif meslek ve zanaat şubelerine mensup insanlar, yeni alınan şehirlere ve kasabalara yerleşiyorlar, buraların kısa zamanda Türkleşmesine yardım ediyorlardı. Sultanlar başta olmak üzere, ricalin ve zenginlerin kurmak âdetinde oldukları hayır müesseseleri ve bunlara bağladıkları geniş vakıflar, yeni alınan şehirlere yerleşmeleri kolaylaştıran etkenlerin en başında gelmekteydi. Ayrıca, bu gibi şehirlerin çoğuncası büyük Osmanlı ordularının uğrak noktalarında olmaları ve aynı zamanda nüfus artmasından dolayı da canlı birer ticaret merkezi haline geçmeleri dolayısıyla buralarda iş hayatı genişlemekte, netice olarak, Anadolu'nun eski ticaret ve sanayi merkezlerinden birçok insanın yerleşmelerine imkân hazırlamaktaydılar.

Anadolu'nun yerleşik çiftçi halkından, yeni fetholunan yerlere, şehirlere olduğu nisbette, kitle halinde ve ailece göçler gittiği hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Fakat, eskiden beri riayet olunan bir usul gereğince, hükûmetin topraksız çiftçi aileler arasından kendi kararlaştırdığı miktarda insanı zaptolunan yerlere yolladığını kabul etmek lâzımdır ki, bunu mecburî bir göç saymak icap eder.[89] Ayrıca, ceza olarak da insanların yeni topraklara göçe mecbur edildiklerine rastlanır. Meselâ, muhiti ile daimî suretle bir geçimsizlikte bulunan, eşkiyalık ve soygunculuğu meslek edinenleri ailece sürmek âdetti. Bundan başka, bazı muafiyetler mukabilinde maden işlemek, köprü tamiri veya bazı yerlerin muhafazası gibi vazifeleri üzerlerine aldıkları halde bunları yapmayan veya ihmal eden bir köy halkının da toptan Rumeli'ye sürüldükleri oluyordu. Türk çiftçisinin, yerini yurdunu terkle, uzaklara göçme âdetinde olmadığını bütün Türkiye tarihi boyunca görmekteyiz ki, onun bu tabiatı yerleşik köylüler arasında serbest göçlerin

87 İdris-i Bidlisî, age, vr. 103b-104b.

88 Bu hususta misal için İbni Kemal'in izahına bakınız: *Age*, vr. 135a.

89 I. Bayezid zamanında adaların zapt ve iskân siyasetine işaret eden Gibbons, evvelki Türk Beyliklerinde böyle bir siyasetin bulunmadığını söylüyor: *Age*, s. 164. Halbuki, Selçuklularda da iskân siyasetinin varlığını bildiğimize göre, Ege yöresine düşen beyliklerin buna gayret etmeyişleri, kendilerini, bütün Türkiye'nin ihtiyacına cevap verecek böyle bir siyaseti takibe götürecek siyasî şartları ellerine geçirememiş olmalarından ileri geliyordu. Osmanlılar ise, Selçuklulara vâris olduklarını, Türkiye devletini temsil etmekte olmaları hasebiyle, onların yolunda yürümek lâzım geldiğini biliyorlardı.

dikkati çekecek ölçüde meydana gelmesine mâni olmuştur. Bir anonim *Tevarih-i Âl-i Osman*'ın kaydına göre, yalnız bir defa, Anadolu'dan Rumeli'ye kitle halinde göç görülmüştür ki, o da Topal Timur'un Anadolu'yu istilâ ve yağması yıllarına rastlar ve şüphesiz böyle bir göçme bu hâdisenin tesiriyle olmuştu.[90]

Hükûmetin gerek çiftçi ve gerek şehirli ve kasabalı halk arasından yeni alınan yerlere mecburî göçtürdüğü insanlar hakkında tatbik ettiği muameleyi burada söylemek icap eder. Elde mevcut bilgilere göre, fetihlerin çok geniş çapta olduğu bu tetkik ettiğimiz devirde, alınan yerlere yollanacak ailelerin eski yerlerinde bırakacakları bütün emlâk ve arazileri (gayrimenkulleri) hazinenin malı sayılıyordu. Buna mukabil, gittikleri yerde kendilerine parasız ev ve arazi verilmesi tabiîydi. Mamafih, II. Mehmed'in tahta geçmesinden öncesine ait misali, yalnız Selçuklu devrinden zikredebiliyoruz. İstanbul'un alınması üzerine, buraya naklolunan nüfus hakkında uygulanmış olan kaideler ise, oldukça tafsilâtı ile malûmumuzdur.

II. Mehmed ile çağdaş olan kaynakların anlattıklarına göre, evvelce yeni alınan yerlere sürülen kimselere arazi ve emlâk parasız verilmekteyken, Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'da "harbîler"den devlete kalan evleri Anadolu'dan gelenlere "mukataa" (kira) ile vermişti. Bu vaziyette, baba yurtlarını dağıtıp, eskiden beri riayet olunan kanun gereğince, bedelsiz yeni yurt-yuva sahibi olacaklarını umarak gelenler için kira vermek ağır geldi. Birçok kişi aile ve çocuklarını bile terk ile, İstanbul'dan gitmeye kalktılar. Padişahın yakınlarından Kula Şahin adında birisi bu hali genç hükümdara arz ile, kiraların kaldırılmasını talep etti. II. Mehmed de bu adamın tavsiyesini tutmaya mecbur oldu. Böylece devlet göçmenlere karşı eskiden tatbik edilen usulü kabul etmek zorunda kaldı.[91] İstanbul'un 53 günlük kuşatması sırasındaki çarpışmalardan ve fetihten sonra vukua gelen yağmalardan şehrin bir hayli harap olduğu ve çokça da nüfus kaybolduğu hususunda eski kaynaklar müttefik görünüyorlar. Ayrıca, uzun müddettir Bizans'ın bütün çevresi Türklere geçtiğinden dolayı, İstanbul'un eski devirde olduğu nisbette fazla kalabalığı barındırmayacağı muhakkaktı. Şu halde, Fatih İstanbul'a hâkim olduğu zaman şehir nüfus itibariyle bir hayli boş bulunuyordu. Genç padişah kendisinin de başşehri olacak olan İstanbul'a eski parlaklığını verebilmek için, Rumeli'den ve Anadolu'dan, yani imparatorluğun her tarafından buraya pek çok nüfus getirtti. Önceleri göç isteğe bağlıydı. Gelenlere de evler bedelsiz veriliyordu. Sonra, bu yolla yeter nüfus celp olunamayınca, eskiden kalma iskân usulüne başvuruldu. Anadolu halkı yurtlarını terk etmek istemediklerinden,

90 British Museum, *age*, vr. 63a.
91 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 181.

zor kullanıldı ve bu arada İstanbul imar edilsin diye, birçok Anadolu şehri kıymetli elemanlarını kaybetti.[92] İmparatorluğun her tarafından İstanbul'a yapılan iskânda, şehri sanıldığı gibi yalnız Türk-Müslüman nüfusu ile dolduracak bir siyasetin, yani İstanbul'u Türkleştirme gayesinin güdülmemiş olduğunu peşinen söylemeliyiz. Çünkü, sürülen nüfus arasında Türk, Ermeni, Yahudi ve Rumeli tarafından Müslüman, Hıristiyan her milliyet ve dinde insanlar bulunduğunu hem yerli kaynaklar ve hem de Bizanslı Kritovulos açıkça zikretmiş oldukları gibi,[93] Bursa ve havalisinden kaldırılan ahalinin de Türk ve Ermenilerden ibaret bulunduğunu zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olan o devir mahkeme sicillerindeki kayıtlar kesinlikle göstermektedirler.

Yeni fetholunan topraklara, eski Türk memleketlerinden olan mühim göçler, asıl Türk köylüsü ve hattâ Türkmen aşiretleri arasından devlet hizmetinde vazife almak üzere koşanlar şeklinde vâki oldu ki, bu hâdise belki hepsinden fazla Türkleştirmeye yardım ediyordu. Bunları üçüncü kategoriye dahil etmek münasip olur.

Selçukluların son yarım asrı içinde ve Osmanlı rejiminin ortaya çıktığı XIV. asır ortalarına kadar olan zamanda, Anadolu'da kıymetli maden darlığının kendini hissettirdiğini, Moğolların Anadolu'daki nüfuzlarını kaybedene kadar vergi hususunda memleketi soyduklarını, tahsildarlarca yapılan suiistimallerin halkın yükünü artırdığını, Moğollardan sonra da beylikler ve mahallî nüfuz sahipleri arasında çetin mücadeleler başlaması dolayısıyla, zorla veya vergi şeklinde Türk halkının soyulması halinin devam ettiğini biliyoruz. İşte bu gibi soygunculuk ve ağır vergi ödemeleri köylüyü muhtaç hale getirmiş ve tarımla kendisini doyuramaz olmuştu. Bunun bir neticesi olarak çiftçi hayatını kazanmak için başka yollar arıyordu. İşte Osmanlıların giriştikleri geniş çaptaki yeni fetih hareketi, elde edilen yağmalar ve ganimetler dolayısıyla kârlı bir iş sahası açmış bulunmaktaydı. "Garip yiğit" adı verilen ve çoğuncası gönüllü olarak orduya katılan bu insanlar, elde ettikleri şeylerle seferden sonra köylerine ve obalarına dönebildikleri gibi, isterlerse kale muhafızlığı ve timarlı sipahilik dahi alarak, yeni alınan yerde kalabilmekteydiler. İşte bu şekilde çok defa tekrar vatanlarına dönebilmek ümidiyle sefere gidenler, orada karşılaştıkları cazip teklifler karşısında devlet hizmetini kabul ederek fetholunan topraklarda sipahi veya kale eri vazifesinde kaldıktan başka, zamanla orada sürüler ve çiftlikler peyda ederek zengin de olu-

92 Bu hususta Kemalpaşazâde, şikâyet yollu ifadeler kullanmıştır: Millet Ktp. *age*, No: 31, vr. 20a.

93 Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han, TOEM* ilâvesi, İstanbul, 1328 (1912), s. 102.

yorlardı.[94] İmparatorluğun dört bir tarafına bu şekilde yayılan Anadolu Türklerinin, kendi hallerini ıslah edince, yanlarına hemşehrilerini, akrabalarını ve sair yakınlarını da çağırarak, onları dahi iş sahibi ettikleri muhakkaktır. Devletin her açtığı seferde resmî ordu kadrosu içinde giden bu binlerce gönüllü ve sekbanın, yerleştirilmelerinden başka daimî olarak Rumeli'de oturan ve babadan evlâda vazifelerini devam ettirerek tarihî birer büyük aile haline gelen akıncı beylerinin dairelerinde besledikleri ve hemen hepsini Anadolu'dan topladıkları on binlerce akıncı, vilâyet ve sancakların başında bulunan yüzlerce ümerânın cebelileri ve daireleri halkı hep halis Türk olup Anadolu'dan bu tarafa boşalmaktaydılar. Meselâ, I. Bayezid tarafından Üsküp'ün fethine memur edilen ve Saruhan'dan gelen göçebelerin başında bulunan Paşayiğit adlı bey, burasını alınca, Hıristiyanlardan boş kalan evlere "nöker ve kulları"nı yerleştirerek, kendisi de orada oturmaya karar vermiş ve muazzam tesisler yaparak bu şehri çabucak Türkleştirmekte büyük hizmetler başarmıştı.[95] Yeni alınan yerlerin Türkleşmesinde yaya ve müsellemlerle Anadolu timarlılarının kayda değer rolleri olmamıştır; çünkü, onlar askerî hizmetleri mukabilindeki imtiyaz ve muafiyetlerine Anadolu'da oturmakta oldukları köylerinde sahip bulunuyordu.[96]

Osmanlıların yeni fetihler için açtıkları cihadın, Anadolu'dan Rumeli'ye bu şekilde, yani seferlerden veya seferlerin neticeleri olan fetihlerden faydalanmak gayesiyle nasıl bir insan akınının meydana gelmesine sebep olduğunu eski kaynaklar ehemmiyetle ve her vesile ile kaydetmeyi unutmamışlardır. Meselâ, İdris-i Bidlisî, Osman Bey'in yeni bir saltanat kurmaya çalıştığı XIV. asır başlarında, memleket âyan ve eşrafının kendisine hizmet için yanına koştuklarını, Karacahisar'ın zaptı için girişilen muharebe esnasında kaçan ve çarpışmada telef olan Hıristiyanların bıraktığı evlerin "gaziler"e taksim olunduğunu ifade etmektedir.[97] İznik şehri dahi kuşatıldığı sırada, firar, açlık ve çarpışmalar tesiriyle, fazlaca Hıristiyan askeri zayi olduğundan, pek çok evin boş kaldığı, hattâ erkeksiz kadınların kabarık bir yekûn tuttuğu ve zaferle şehre giren Orhan Bey'e bu kadınlar hallerini arz ettiklerinde, orduda bulunan gazilerin bu evlere yerleştirilerek, kocasız Hıristiyan

94 İlk zamanlar ganimet için geçen ve gene Anadolu'ya dönen insanların sonradan Rumeli'de yerleşmeyi uygun bulmaya başladıklarını anonim Tevarih-i Âl-i Osman yazarı da kaydediyor. British Museum, *age*, vr. 68a.

95 İbni Kemal, Millet Ktp, *age*, No: 30, vr. 2.

96 Paşaların yahut beylerin cebelileri, devletin ücretlerini halka ödeterek (avârız-ı divaniyye karşılığı) topladığı sekbanlar, gönüllü olarak sefere iştirak eden "garip yiğitler", Rumeli beylerinin hizmetlerinde olan "akıncılar", o tarafta timarları olan sipahiler vb dışında, "yaya ve müsellem" askeri de sefere katılmakla beraber, bu sonuncular köylerinde birtakım imtiyazlara sahip olarak askerî hizmet gördüklerinden, zaptedilen yerlere yerleşmeyip geri döndükleri muhakkaktır.

97 İdris-i Bidlisî, Heşt Behişt, Nuruosmaniye Ktp., yazma No: 3209, vr. 41, 46, 47.

kadınlarıyla da evlendirildikleri kaydolunmuştur.[98] İznik zaptolunup da Şehzade Süleyman Paşa buraya vali yapıldığı zaman, iyi muamelesi sayesinde ve yağmaya müsaade etmediği için, kendisine bilhassa sulh yoluyla teslim olan Göynük, Taraklıyenicesi ve Mudurnu taraflarını mülk ve timar şeklinde Türk askerlerine taksim ederek bu mühim bölgenin Türkleştirilmesini nasıl temin ettiği hakkında gene İdris-i Bidlisî'nin ayrıntılı kaydı ne kadar açık bir fikir vermektedir.[99]

İbni Kemal de, Şehzade Süleyman tarafından Rumeli'de ilk fetihlere girişildiği zaman, Anadolu'nun Türk çiftçisi arasında akına ve seferlere iştirak etmek için nasıl yenilmez bir arzunun meydana geldiğini çok sade ve kuvvetli bir Türkçeyle ifade ediyor. Onun deyişine göre, "Türkler terekelerin terk edüp akıncılığa gönül berkidüp evlerin barkların" bırakıp "öküzlerin satup ve yarak at ve don tahsil" eylemişler, "öğenderelerin gönder'e, sapanların keman'a tebdil" ederek Osmanlı ordusuna katılmışlardır.[100] Kaynaklardaki bu kayıtlar, Türk köylüsünün, ziraatını terkle, Osmanlı ordusuna katılıp, Rumeli taraflarına doluşları hâdisesinin dikkati çekecek yüksek hadlerini ifade etmekle beraber bu türlü yerleşmelerin Rumeli'deki kazançlı hayat şartları devam ettiği müddetçe hep revaçta kaldığını da tahmin edebiliriz.

Bundan başka, Timur Ankara'da I. Bayezid'i mağlûp edip de memleketin yağmasına başlayınca, her şeylerini kaybetmek ve perişan olmaktan korkan bilhassa zengin insanlar, kitle halinde Gelibolu'dan geçerek Rumeli sahasına dolmuşlar ve kendilerini böyle kurtarmışlardı. Anlattıklarını o devire erişenlerden aldığını söyleyen anonim bir eserin yazarı, bu hâdisenin o tarafın Türkleşmesi ve şenlenmesinde mühim bir etken olmuş bulunduğunu bilhassa kaydediyor.[101]

Türk fetih tarihinde, dikkatle takip olunmuş bir de iskân siyasetinin mevcut bulunduğunu yukarıda söylemiştik. Osmanlı rejimi teşkil eden devrin başından itibaren, bu hususta bir hayli malûmata sahibiz. Fetih sahalarına Türkmen ve sair göçebelerin ve üretici İslâm-Türk ahalinin nasıl yerleştirildiğini, veya bu gibi yerlerin ne suretle Türk nüfusu topladıklarını yukarıdaki anlatmış bulunuyoruz. Ancak, Osmanlı fetihlerinde en kuvvetli hedef teşkil etmiş bulunan ve devletin iskân siyasetinde, dolayısıyla da, girdiği yerde kökleşip kalma gayesinde en mühim yerleşme ve Türkleşme mahalleri olarak seçilen kasabalar ve bilhassa büyük şehirlerin süratle birer Türk-İslâm merkezi haline gelmesi için uygulanan metot ve güdülen siyasetin esaslarını izah etmek mühim bir mevzu olarak çok yerindedir.

98 İbni Kemal, *age*, No: 26, vr. 23a.
99 İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 98a.
100 İbni Kemal, *age*, No: 26, vr. 82b-S3a.
101 British Museum, age, Catalogue OR. 7506, vr. 68a.

Osmanlı rejimi zamanındaki Türk yayılmasında şehirlerin köylerden daha evvel ve daha süratli bir surette Türkleştikleri hakkındaki katî delilleri en eski kaynakların izahlarından olduğu gibi, arşivde muhafaza edilmiş bulunan Fatih devri tahrir defterlerinden ve nihayet o zaman tesis edilmiş vakıflar, mahalle ve semt isimlerinden bulup çıkarmak çok mümkündür. Meselâ XV. asır ortalarına kadar çıkan şer'iyye sicillerinden kesinlikle anlıyoruz ki, Bursa köyleri, buraların fethinden bir buçuk asra yakın bir zaman sonra da, hâlâ büyük bir çoğunluk halinde Hıristiyan nüfus ihtiva ettiği, hattâ birçoğunda hiç Müslüman bulunmadığı halde, bizzat Bursa şehrinde vaziyet aksi olup, hemen mahallelerin hepsi Türk ahali ile doluydu ve Hıristiyanlar azınlıkta bulunuyordu. XIV. asır başlarından beri, Osmanlıların Türk topraklarına ilâve ettikleri bütün Marmara çevresinde ve Rumeli'de aynı hâdisenin vukua geldiği, şehirlerin pek çabuk birer Türk şehir topluluğu haline dönüşmesine karşılık, köylerin mühim bir Türk nüfusunu toplamak için daha uzun bir zaman geçirdiği muhakkaktır. Şehirlerin içtimaî-kültürel bakımdan ve "siyasî hâkimiyetin sağlamlığı için nasıl bir ehemmiyet taşıdıkları malûmdur. Osmanlılar, belki de bu hususu tamamıyla kavradıklarından, herhangi bir şehri zapteder etmez, ilk iş olarak buraya kitle halinde Türk-Müslüman ahali naklediyorlardı.[102] Yeni rejimin ilk başşehri sayılan Karacahisar alınır alınmaz, Anadolu'nun Türk bölgelerinden, bilhassa Germiyan'dan bu şekilde bir nüfus getirilmesine şahit olmaktayız. Gelenlere şehrin boş evleri verilmiş ve yenileri dahi inşa olunarak hükûmet merkezi en kısa zamanda bir Türk şehri olmuştu.[103] Sonra, Yenişehir zaptolunarak devlet merkezi buraya naklolunduğu zaman aynı yolun burada da takip edilmiş bulunması lâzım gelir. Gerek Bursa, gerek İznik ve daha sonra Edirne şehirlerine Türk-Müslüman halkın daha çabuk toplanmaları için gene aynı usullerden de faydalanıldığı muhakkaktır. Bu şehirler bir bir alındıkça, en yakın Türk merkezlerinden ahali naklolunmuş ve buralar eski kalelerin içinden dışarı taşarak yeni mahalleler kurulmaya başlanmıştı.[104] Hattâ I. Bayezid'in henüz fethetmeye muvaffak olamadığı İstanbul şehrini bile bu yolla Türkleştirmeye kalkmış olduğunu, oradaki Türk tüccarlarını bir Müs-

102 Yeni alınan yerlere göçürülenler arasında Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerine mensup olanlar da vardı. Fakat, nisbet bakımından Türk-Müslüman olanlar çok fazla olduklarından, şehri Türkleştirme gayesine halel gelmiyordu.

103 İbni Kemal, *age*, No: 25, vr. 44b. (J.W. Zinkeisen, bazı meşhur kiliselerin camiye çevrilmesine de bakarak, bu hareketi geniş ve şümullü bir İslâmlaştırma siyaseti olarak alıyor: *Geschichte des Osmanischen Reich*, Hamburg, 1840, I, s. 71-72. Halbuki, Osmanlı Türkiyesinde böyle bir siyaset olmamıştır. Büyük bir kilisenin cami yapılması ve medreselerle yeni cami ve sair dinî müessese inşası çok kalabalık olarak göçüp gelen Türk halk yığınlarının ihtiyacını karşılamak mecburiyetinden ileri geliyordu).

104 İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 55b ve 125a.

lüman cemaat olarak idare etmek hususunda imparatordan aldığı müsaadeye dayanarak kurduğu Türk mahallesine Göynük ve Taraklıyenicesi'nden ahali götürüp iskân ettiğini ve bunlar için yeni Müslüman mahalleleri kurduğunu çok iyi biliyoruz.[105]

1430 sıralarında, Selanik II. Murad tarafından zaptolunduğu vakit, Vardaryenicesi'nin halkı sürülüp bu mühim şehre yerleştirilmiş ve ayrıca birçok boş ev gazilere verilerek, eskiden beri âdet olduğu üzere, çarçabuk bir Türk kolonisi teşkil olunmuştu.[106]

Osmanlıların, yukarıda anlattığımız üzere, her girdikleri şehirde siyasî hâkimiyetlerini sağlam temellere dayamak için kendi anavatan şehir ve kasabalarından ahali götürmeyi en başta yapılacak iş saydıkları düşünülünce, bunun Türkleştirme için ne büyük önem taşıdığı anlaşılacağı gibi, bundan sonra, böyle yerlerde yapılan ikinci mühim faaliyetin, başta hükümdarın kendisi olmak üzere, zenginlerin ve Türk devlet adamlarının meydana getirdikleri tesislerin Türk şehir topluluğunun kuvvetlenmesine, Türk millî kültürünün fetholunan yerlere de bütün hususiyetleriyle taşınmasına ne kadar yardımları olduğu da ehemmiyetle dikkate alınmalıdır. Cami, medrese, imarethane, tekke, bîmarhane gibi hayır yerlerinin esasını teşkil eden adı geçen tesislerin yaşaması, büyük ve geniş vakıfların da meydana getirilmesini icap ettiriyordu. Bu hal ise, bu müesseselerin ve vakıflarının hizmetleri bakımından, kuruldukları şehir ve kasabalarda mühim Türk nüfusun toplanmasını mümkün kılmaktaydı. Rical veya bizzat padişah tarafından, köylerin önemli bir kısmının "Divanî timar"dan hariç tutularak, bu şekilde o civarın merkezi olan şehir veya kasabadaki tesislere vakıf yapılmaları, şüphesizdir ki, Rumeli şehirlerinde esnaf ve tüccardan başka birçok Türk halkının da "mürtezika" suretinde toplanarak, kendilerine geçim sağlamalarına imkân veriyordu. Hele bol bol inşa olunan medrese ve imaretlerin, ne kadar müderris ve talebeyi bir kasabada toplamaya hizmet ettikleri tasavvur olunmalıdır.[107] Osmanlıların Marmara istikametine hareket ettikleri XIII. asır sonlarından itibaren ve Rumeli'ye geçişlerinde, bu sahalarda sarf ettikleri gayretlerin bazılarını burada zikretmekle, Türklerin yeni alınan şehirlerde çoğunluğu temin edebilmelerinde bu tesislerin oynadıkları rol kendini gösterecektir.

105 Neşrî, *age,* I, s. 330; İbni Kemal, *age*, No: 30, vr. 140b (aynı padişahın Niğbolu zaferinden sonra Macar kralına Macaristan'ın birçok yerlerinde ve bu arada "Budin-Budapeşte"de Türk cemaatlerinin işlerini çevirmek için kadılar bulundurmayı kabul ettirdiğini, sonraki devirde akıncılar Macaristan'a girdiklerinde, o zamandan kalma Müslüman izlerini hayretle gördüklerinin rivayet olunduğunu İbni Kemal yazmaktadır: *Age*, No: 30, vr. 139a-140a,

106 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 163.

107 Hoca Sadeddin, ilk Osmanlı fetihlerini anlatırken, bu hususa dikkati çekiyor: *Tacü't-Tevarih*, I, s. 36.

Osmanlı Beyliği'nin ilk mühim fethi olan ve herhalde kendisine yeni bir siyasî varlık yaratma yolunda belki en büyük cesareti veren Bursa'nın Türklere geçmesinden sonra, Orhan Bey ve haleflerinin burada kurdukları tesislerin, bu şehirde büyük bir Türk nüfusunun toplanması bakımından yüksek önem taşıdıkları bellidir. Orhan Bey, Bursa'yı alır almaz, evvelâ meşhur Hıristiyan kilise ve mânâstırlarını cami ve medreseye çevirmek suretiyle ilk ihtiyaçları karşılamıştı.[108] Belki de o, burasının başşehirliğini geçici saymaktaydı. Nitekim, İznik ele geçer geçmez hemen orayı başşehir yaptı. Daha geniş tesisleri de tabiî orada kurdu.[109] Bu yüzdendir ki, İznik, Bursa'dan daha önce Türkleşmiş görünüyor. Mamafih, İznik'in bu şekilde devlet merkezi olarak kullanılması uzun sürmedi. Yeniden Bursa'ya ehemmiyet verilerek, devletin başşehri sayıldığını ve 1336 sıralarından itibaren Orhan'ın, bu şehirde cami, medrese, hankâh ve ribatlar inşasıyla mühim vakıflar meydana getirdiğini görüyoruz ki, bunların Türk nüfusunu Bursa ve etrafına çekme bakımından oynadıkları rol bilhassa kaydedilmelidir.[110] Hele imaretlerin ve tekkelerin, ayrıca yolcu ve misafirlere, fukaraya yemek vermeleri, eski Selçuklu Anadolusundan göçmenlerin yeni yerlerde zahmet çekmeden yerleşmelerini ziyadesiyle kolaylaştırıyordu ki, bu husus önemlidir. Edirne zaptolunduktan sonra, bu şehirde dahi tesis olunan aynı cinsten hayır yerleri ve onlara ait vakıflar şehre mühim Türk kitlelerinin gelip yerleşmelerini mümkün kılmaktaydı. Başlangıçta Dimetoka başşehir olur gibi görünmüş ve fakat Edirne'ye gösterilen ihtimam sayesinde, bu şehir daha çok geliştiğinden, devlet merkezi oraya naklolunmuştu.[111] Bu şekilde, Edirne'nin nüfusunu artırmak, hakikaten bir Türk şehri ve devlet merkezi haline getirmek için çok çalışan ve beş sene hep orada oturarak imar eden padişah, 1366'da (767), yani Sırpsındığı hâdisesinden sonra, Bursa'ya döndüğünden, burada yeniden mühim tesisler meydana getirdi ki, Bursa'nın büyümesinde bu faaliyet ikinci hamleyi teşkil ediyordu.[112] Bursa'nın imarı ve büyümesi uğrunda en mühim gayretlerden birisini de I. Bayezid ve sonra onun oğlu Sultan I. Mehmed (Çelebi) yaptılar. Baba ve oğulun cami, medrese, tekke ve sair müesseseler kurmaları ve bunlara bağladıkları vakıflar da çok mühim olmuştu.[113] 1429'da Bursa'da veba salgını çıktığı esnada, Güneydoğu Anadolu Türkmen sahasında ve Irak'ta açlık ve aynı zamanda Memlûklerin buralara tecavüz etmeleri gibi kötü durumlar bu sahalardan etrafa

108 Hoca Sadeddin, *age*, I, s. 36.
109 Hoca Sadeddin, *age,* I, s. 43 ve 70; İbni Kemal, *age,* No: 26, vr. 23b.
110 Hoca Sadeddin, *age,* I, s. 46; İdris Bidlîsi, *age*, vr. 99b, 120b.
111 Hoca Sadeddin, *age,* I, s.83; İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 125a.
112 Hoca Sadeddin, *age,* I, s. 83; İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 125a.
113 Neşrî, *age,* (Köymen-Unat yayımı), I, s. 546.

yeni bir nüfus göçüne sebep oldu ki, bu arada, Anadolu'ya da göçenler vardı. Fakat, bunların nisbeti fazla mıdır ve Türkmen aşiretleri batıya doğru nerelere yayılmışlardır, aydınlatıcı ve doğru bilgi verilmiyor.[114]

II. Murad dahi imarethane, medrese, cami ve misafirhane yaptırmada selefl erinden geri kalmamış, bunlar için de muazzam vakıflar kurmuştu.[115] Tabiî, yüz binlerce akçe geliriyle, geniş malî kudrete sahip kılınan bu müesseseler pek çok âlim ve müderrise "vazife-cihet" temin ediyor, binlerce talebe toplanıyor, gelip geçenler, göçmenler, fakir fukara buraların gelirinden muhtelif şekillerde faydalanıyorlardı. Bu müesseseler ve dolayısıyla vakıflar gerçi bu suretle çoğu doğru dürüst bir iş tutmayan bir nevi parazit zümreyi de cemiyetin sırtına yük etmiş durumda olmakla beraber, diğer taraftan, bu gibi şehirlerde mutlak surette mühim bir Türk-Müslüman unsurun toplanmasını mümkün kılmaktaydı.[116] Hükûmetin hizmetinde olan kale erenleri, vergi memurları, vali ve maiyeti, asayiş memurları, mahkeme erkânı, kısacası bürokrasi de bu yekûna ilâve olununca, yeni fetholunan yerlerde Türk ekseriyetinin hangi yollarla toplanmış olduğunu anlamış oluyoruz. Bu hal, yeni alınan her şehri, eskiye göre çok büyüttüğünden, mühim bir tüketici kitle, alışverişi canlandırmakta, iktisadî hayat yükselmekteydi. İşte bu vaziyettedir ki, fetholunan büyük merkezlerde derhal Anadolu'daki örneğine göre, bir "esnaf-ahî" teşkilâtı kurularak, derhal iktisadî faaliyeti Türk içtimaî-siyasî hayatına bağlamakta gecikmiyordu. Bu şekilde canlı ve işlek birer merkez haline gelen şehirlerdeki yerli halkın, yani Türk hâkimiyetine boyun eğen Hıristiyan ahalinin, eski perişan hayatlarına bakarak, kazançlarının ne kadar arttığını ve hayat seviyelerinin nasıl yükseldiğini ayrıca izaha lüzum yoktur.

Rumeli şehirlerine Türk nüfusu iskân etmek suretiyle büyümelerinde ve canlanmalarında uç beylerinin, yahut daha doğru bir tabirle büyük "akıncı ümerâsı"nın rolleri bizzat hükûmetinkinden daha az mühim olmamıştı. Çünkü, maiyetlerinde pek kalabalık akıncı, yani "tavcı" bulunduran bu kimselerce fetholunan bir yer bazen eskiden alınmış yerden de ilâve yapılarak sancak beyliği halinde verilirken, köylerinin büyük bir kısmı has olarak maaşlarına tahsis olunuyordu. Bu vaziyette, sancağın merkezi olan şehrin idaresini üzerine alan

114 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 162.

115 Neşrî, *age* (Taeschner yayımı), s. 177.

116 Neşrî, *age* (Köymen-Unat yayımı), II, s. 676-678. Burada yazar, Sultan Murad'ın Bursa ve Edirne'de yaptırdığı cami ve imarethanelerde Kuran okutmak ve sair dualar yaptırmak için koydurduğu yüzlerce insanın rakamlarını veriyor ve sonra yaptığı vakıfları anlatıyor. Tabiî bu devletin gelir kaynaklarını tembeller zümresi yağmalamakta ve çalışanların omuzlarına yiyici (mürtezika) yükünü yüklemekte idi.

akıncı beyi, adamlarından pek çoğuna mahallelerde ev bark vererek, onları da buraya yerleştiriyor ve hele iç-kale, ulûfelerini padişahtan alan Türk muhafızlar ve onların aileleriyle doluyordu. Haslarının mühim bir kısmını vakıf yapabilmek için, padişahtan mülknâme alan bu gibi ümerâ, oturdukları şehirlerde âdeta padişahlar derecesinde mühim hayır müesseseleri ve vakıflar teşkil ediyorlar, çocuklarına da bu vakıflardan mütevellilik ve hisse yoluyla daimî, yani nesilleri boyunca sürecek gelir sağladıklarından, her şehir ve kasabada Müslüman-Türk cemaatinin, hattâ Hıristiyan halkın hürmet ve itibarını çeken kuvvetli ve nüfuzlu aristokrat bir yuva veya birkaç aile türüyordu. Üsküp'e Paşayiğit, diğer birçok kasabalara ve şehirlere de Evranosoğulları, Turhanoğulları, Mihaloğulları ve ötekileri bu şekilde yerleşmişler ve tarih boyunca mühim rol oynamışlardı.[117]

Özetle, Osmanlıların, Rumeli'de, hattâ Türkiye'nin coğrafî çevresi dışından imparatorluğa kattıkları bütün topraklarda, asırlar boyunca siyasî hâkimiyetlerini kolayca devam ettirmelerinde başlıca rolü oynayan bu hâdise, yani şehirlerin kısa zamanda Türk şehir toplulukları şeklinde gelişivermeleri, yukarıda uzunca anlatıldığı üzere, şu üç hâdise halinde tahakkuk etmektedir: 1- Hükûmet idaresini temin edecek Türk personeli ve aileleri derhal gelip şehirlerde yerleşiyorlardı. 2- Padişah ve rical, hattâ zenginler, kudretlerine göre, hayır müesseseleri kurarak, bol hasılatlı vakıflar vücuda getiriyorlar, bu sayede mühim miktarda bir mürtezika zümresi doğuyor ve ayrıca vakıf sahibinin kendi evlâdına şart koştuğu mütevellilik ve vakıf hissesi sayesinde ailesi orada nüfuzlu ve köklü olarak yerleşiyordu. 3- Türk ahî-esnaf müessesesi dahi kurularak, şehrin ticaret ve sanayii Anadolu'daki örnek ve geleneğine göre teşkilâtlandırılıyor, iktisadî hayat bu tipik Türk içtimaî-iktisadî müessesesi sayesinde millî şehir topluluğunun elinde ve kontrolünde bulunuyordu. Bürokrasi zaten hükûmetin kendisi demek olduğuna göre, vakıflar ve esnaf teşkilâtı dahi, devletin denetimine tâbi olduğundan, yarı resmî müesseseler sayılmalıdırlar. Şu halde, devlet tarafından düzenlenen bu üç Türk-İslam müessesesi, her yeni alınan şehirde süratle yerleşerek, siyasî hâkimiyet için çok kuvvetli bir dayanarak teşkil eden Türk şehir topluluğunu vücuda getiriyorlardı. Bu kuvvetli topluluk, yalnız tek bir siyasî idarenin temeli değil, bütün bir iktisadî hayatın esas unsurunu Türk-Müslüman halkın teşkil etmesinin ve hele şehirlerde tamamen millî bir

117 Müneccimbaşı, *age,* II, s. 306; İbni Kemal, *age*, No: 30, vr. 136; Selçuklu rejiminde, bilhassa XIII. asrın sonlarında, Batı Anadolu istilâ olunurken, fetih hakkı-kılıç hakkı kaidesi gereğince, her uç beyinin kendi kuvveti ile zaptettiği şehre bütün erkân ve maiyeti (hadem ve haşemi) ile yerleşip, saraylar yaptırarak ve tesisler vücuda getirerek kendisine bir başşehir yapması o devir için şehirlerin Türkleşmesinde önemli rolü olan hâdiselerden biri olsa gerek.

kültürün, yani Türk medeniyet ve harsının hâkim olmasının da en kuvvetli güvencesiydi. Türklerin oturmaya ısınabildikleri hemen bütün imparatorluk şehirlerinde, eski yerli halkın ayrı bir topluluk olmaktan çıktıklarını ve Türk topluluğuna tâbi hale geldiklerini söylemeye bile lüzum yoktur.

KISIM: VI

OSMANLI REJİMİNDE MALİ USUL

1- Para Sistemi (Akçenin Darbı ve Dolaşımı)

İktisadî tarihin mühim bir faslını teşkil eden malî nizamı iyi anlamak için, onun dayandığı para sistemini izaha ihtiyaç vardır. Hele modern maliyecilikte kullanılan ve çoğuncası itibarî kıymetle ifade olunan para sisteminin henüz tatbik olunmadığı XIV. ve XV. asırlarda, mevcut madenî paraların ihtiva ettikleri altın ve gümüşün hakiki kıymetleri ile sikke halinde damgalandıkları zaman kendilerine takdir olunan kıymetlerinin hemen hemen birbirine eşit olmaları dolayısıyla, o devir için, mevcut para sistemini devlet maliyesi ile bir arada mütalâa etmek daha doğrudur, kanaatindeyiz. Bu sebepledir ki, Osmanlı malî düzeninin izahına evvelâ para sisteminin tetkiki ile başlayacağız.[1]

Selçuklu Türkiyesinde, gerek maliye ve gerek öteki iktisadî hususlarda, yani kıymetleri para cinsinden ifade etmek icap ettiği zaman, ana ölçünün "dirhem" veya sadece "aded" denen gümüş sikkeden ibaret olduğunu biliyoruz. Her türlü ticarî faaliyette ve tedavülde dahi esas olan gene aynı sikkeydi. Eski iktisadiyâtta kaide olduğu üzere, dirhemin kıymeti ihtiva ettiği gümüşün kıymeti demek olduğundan, bir sikkenin ağırlığının azalması veyahut çoğaltılması, elbette kıymetine tesir ediyordu. Altın ve gümüş bir memlekette bollaştığı zaman, bu madenlerden yapılan sikkelerin ağırlıklarında artırma yapıldığı, bu hususta darlık varsa vezinle-

1 Prof. Dr. H. İnalcık hakkımızda yazdığı bir tenkid yazısında (*Belleten,* No: 60), akçenin itibarî kıymetini hesaplayamayışımızın hata olduğunu iddia ediyor. Çünkü tenkitçi, modern maliyeciliğin para sistemi ile eskisini birbirine karıştırıyor. O zamanki milletlerarası mübadele sistemi, parada itibarî kıymet usulünün yürümesini imkânsız kılmakta olduğundan başka, iç pazarda da bu alışveriş usulü yayılmamıştı. Akçenin gümüş değeri ile külçeninkinin aynı olduğuna dair İnalcık eski tereke defterlerinde birçok misal bulacaktır.

rin düşürüldüğü bilinmektedir. Şu halde, Selçukluların refahlı devri olan, meselâ, I. Alâaddin Keykubâd'ın (1219-37) son zamanlarında, veya I. Gıyâseddin Keyhusrev saltanatında (1192-96; 1204-10) kesilen dirhemlerin vezinlerinin umumiyetle 15 ile 15,5 krat geldiği, yani, gram cinsinden ifade edersek, 3,109 ile 3,213 olduğu[2] görülmektedir. Halbuki, Konya Sultanlığı'nın yıkılmak üzere olduğu, iktisadî vaziyetin de çok sarsılmış bulunduğu 1300 sıralarındaki Selçuklu dirhemlerinin ağırlıkları ise, evvelki seviyede kalmamış, umumiyetle 13 ile 11 krat (aşağı yukarı 2,7 ile 2,3 gram) arasında değişir olmuştu. II. Mesud'un son defaki saltanatında, nâmına kesilen gümüş dirhemin ağırlığı da ancak 11,5 krat (yani 2,4 gram kadar) idi.[3]

1308'den sonra, yani son Selçuklu sultanının ölmesiyle, Anadolu'da yer yer bağımsız veya Moğollara tâbi beylikler kurulduğu sırada, memlekette ya Moğolların veya Selçukluların sikkeleri dolaşımda bulunuyordu. Kaynakların ifade ettiklerine göre, en evvel kendi adına para kestiren Anadolu beyi, Osmanoğullarından Orhan Bey olup, meskûkât katalogları da bunu doğruluyorlar. Yeni rejimin ilk sikkesi olacak olan ve Bursa'nın fethi ertesinde kestirilen bu paranın gümüş ağırlığını, Orhan Bey kendisi tahta çıkana kadar dolaşımda tuttuğu II. Mesud'un son sikkesinin aynı olarak kabul etmişti ki, bu ağırlık 12 krattan (2,54 gram) ibaret bulunuyordu.[4] Orhan Bey'in, Osmanlı tahtına çıkarak, beyliğini bağımsız saydıktan sonra, dolaşıma çıkardığı akçe de, 6 krat (1,3 gram) olarak kesilmişti. Çünkü, gümüş darlığı ana ölçü olarak II. Mesud'un dirhemine eşit ağırlıktaki bir sikkeyi tedavülde uzun müddet tutmaya imkân bırakmıyordu.[5] Meselâ, pazarda baclara ve çiftçinin sahip olduğu arazi ve emlâke ve sair vergi konması icabeden şeylere dirhem üzerinden vergi koymak mükellefler için çok ağır gelecekti. Bu sebepten dolayı Selçuklular devri ana ölçü sikkesi olan dirhemin yarısına eşit olan ve "nısfiye" denen bir gümüş para, evvelkisi yerine, ana ölçüyü ifade eden sikke sayıldı ki, "akçe" denen Osmanlı gümüş parası bundan ibaretti.[6] Halil Edhem Bey'in kataloğunda Orhan nâmına kayıt olunan 1 dirhem ve 13,75 kratlık

2 Bir krat 0,212 gram olduğuna göre. Bk. Zambaur, "Krat" *İA*. ,VI..

3 Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğlu*, s. 146-223 ve 344-354.

4 Bk. Ali Bey, "Osmanlı İmparatorluğunun İlk Sikkesi ve İlk Akçeleri", *TOEM*, No: 48 (Şubat 1918), s. 358; ayrıca, Ahmed Tevhid, aynı katalog, s. 3 (çifte akçe) ve s. 503'teki tahvil cetveli.

5 Halil Edhem'in 5 krat(1,002 gram) olarak zikrettiği, *İ.H.* Uzunçarşılı'nın Orhan'a ait makalesinde şeklini de çizdiği 727 H. tarihli sikke vezin itibariyle normal Osmanlı akçesinden hayli düşük olduğuna göre bunun kenar kesilmesinden ileri geldiği muhakkaktır: "Gazi Orhan Bey'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi", *Belleten,* No: 34 (1945), s. 208.

6 Ahmed Tevhid ise, Orhan'ın "dirhem" adlı sikkeyi kendi nâmına kestirdiğini, sonra gümüşün çok kıymetlenmiş olmasından dolayı, bundan vazgeçerek "nısfiye"yi esas aldığını ve bunun da "akçe" adını taşıdığını kabul etmeyerek, ayrı bir vezin üzere, miskalin 1/4'ü demek olan 6 kratı esas aldığını iddia ediyor: bk. s. 8; halbuki, bütün kataloglarda, hattâ yazarın kendi kataloğunda, ilk akçe 5,75 krattır. Hele Ali Bey, 5 krat olarak kabul ediyor; "agm", s. 356.

(takriben 5,950 gram) sikke ise, Moğolların Selçuklu dirheminden daha büyük bir sikkelerine eşit olarak kesilmiş görünüyor.[7] Mamafih, şunu söyleyelim ki, akçeden daha büyük veya küçük olan sikkelerin önemi malî bakımdan büyük olmadığı için üzerinde durmayacağız.

Şu halde, Orhan Bey devrinin parası denince, II. Mesud'un kestirdiği (dirheme eşit olan 12 kratlık (11,5 olduğu da vakidir), yani 2,4 gramlık bir "dirhem" (Ahmed Tevhid'in çifte akçe sözü yanlıştır: *Katalog*, s. 3) ile, bunun tam yarısı olan 6 kratlık (dirhemin vezni 11,5 ise, tabiî onun yarısı 5,75 olur) akçenin (yani Selçuklu devri sikkelerinden nısfiyenin), iki ayrı ağırlıkta sikke olduklarını anlamak icap eder.[8] Tabiî devletin malî hesaplarında ve tedavülde esas olan akçeydi.[9] Bazı yazarların Orhan'a ait akçeyi, vezni itibariyle, dirhemin dörtte biri veya üçte biri saymaları hiçbir esasa dayanmıyor. Öyle anlaşılıyor ki, Orhan Bey'in ilk sikkesi için vezin 5,5 krat alınmıştı ve fakat normal sikke 6 veya 5,75 krat olarak kabul olunuyordu.[10] Çünkü, sikke kesme usulü, 100 dirhem gümüşten belirli sayıda akçe yapılması şeklinde bir tekniğe dayanıyordu; bilhassa çok iyi bildiğimiz II. Mehmed devri ve sonralarında her yeni akçe çıkarılmasında hep 100 dirhem gümüşün esas alındığını ve bu miktardan kaç akçe kesileceğinin kararlaştırıldığını görüyoruz ki, ait oldukları devirlerde bunları tafsilâtıyla tetkik edeceğiz.

Mamafih, mevzumuz olan bu devirde dahi aynı usulün geçerli olduğuna dair bir kayıt Oruç Bey Tarihi'nde mevcuttur. Burada ifade olunduğuna göre, 1431'de II. Murad'ın tedavüle çıkarılmasını emrettiği akçe, gümüşün her lüdre'sinden[11] 260 adet çıkacak şekilde kesilecekti.[12] Şu halde, Orhan Bey'in ilk akçesi aşağı yukarı, 100 dirhem gümüşten (halis gümüşün nisbeti yüzde doksandan tutulduğu göz önüne alınarak) 260 adet kesilmişti ve darphaneden ilk çıktığında, aşınmadan ve kenarları da kırpılmadan[13] her biri 6 krat (1,3 gram) geliyordu.

I. Murad devrinin akçeleri de ağırlık itibariyle eskilerinden aşağı değildir. Ali Bey'in tetkiklerine göre, 6 krattan büyük veya biraz küçük olanlar varsa da, bu

7 Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniyye Kataloğu*, s. 2

8 Orhan nâmına olan akçelerden 6 kratlık (1,3 gramlık) dahi görülüyor: Halil Edhem, adlı geçen katalog, s. 4; fakat bu vezin dahi Mesud'un 12 kratlık dirheminin yarısıdır.

9 Bu gümüş para sistemi eski İslâm devletlerinde mevcut olmasına rağmen, Brockelmann Anadolu'ya Bizans'tan geçtiğini söylüyor: *Histoire des peuples et des etats islamiques*, s. 224; halbuki bu, eski bir geleneğin devamıydı; "akçe" kelimesi de Osmanlılardan önce vardı: İ.H. Uzunçarşılı, "Akçe", *İA*, I. Resmî dil Türkçe olunca "akçe" de umumî bir terim olmuştur.

10 İdris-i Bidlisî, *age*, vr. 92a; C. Brockelmann, *age* ve sayfa (Hoca Sadeddin bu hususta kaydını İdris-i Bidlisî'den almış olmalıdır; halbuki Ali Bey, bu yazarın yanlış olarak kendi zamanını aldığını söylüyor: "Agm", *TOEM*, s. 359.

11 Lüdre, takriben 100 dirheme eşit bir ağırlık ölçüsüdür.

12 Oruç bin Âdil, *age* (Babinger yayımı), s. 49.

13 Gümüş sikkenin kenarını keserek gümüş elde etmeyi kazanç yolu edinenler Bizans'ta ve Osmanlı Türkiyesinde hükûmetleri zaman zaman çok zor duruma sokmuşlardır.

hal darphanelerin teknik hatalarından ileri gelmekteydi.[14] Şu halde, gene 100 dirhem gümüşten 260 akçe kesilmiştir. Halil Edhem Bey'in kataloğunda verilen örnekler arasında 6,5 krat olanlar pek çoktur. Kenarların kesilmesi ve darphanelerdeki hile veya hata akçelerin noksanlığına sebep olursa da, ferman olunandan fazla vezinde kesilmesine pek ihtimal verilemez. Onun için, bu kadar çok numunelerden I. Murad devrinin sonlarında vezin ölçüsünün 6 krattan yüksek, yani 6,5 veya 7 (1,4 veya 1,5 gram) olarak tutulduğunu kabul etmek lâzımdır. Halil Edhem Bey, I. Murad'ın akçelerini üç nev'e ayırmıştır: Birinci ve ikinci nevilerin vezinleri umumiyetle 6 veya 5,75 krattır. Üçüncü nev'in ise, 6,5 veya 6 gelenleri çoktur.[15] Ali Bey, bu sultanın ilk akçesini birinci nevi ve ikinci akçesini ikinci nevi ve son akçelerini de üçüncü nevi olarak kabul ediyor.[16] Bu verilen rakamlar doğru olunca, I. Murad'ın malî vaziyeti gittikçe düzelmiş oluyor. Şu izahlardan sonra, bunu yüzde hesabıyla ifade edersek, 100 dirhem gümüşten (ayar % 90 gümüş). 240 akçe kesilmiş demek olur.[17] İktisadî bakımdan bunun mânâsı, bu padişah devrinde hazinenin ve memleketin daha çok gümüş madenine sahip olduğunun ifadesinden ibarettir. Zaten I. Murad'ın geniş fetihlerinden dolayı bu neticeyi tabiî saymak lâzımdır.

Tarih taşıdıkları için kesilme senelerini de bildiğimiz I. Bayezid'in akçelerini umumiyetle 6 krattan daha küçük ve 5,75 kabul etmek icap eder. Bu düşüşte bu padişah devrinde geçirildiğini bildiğimiz malî darlığın tesiri olduğu muhakkaktır.[18]

Ankara felâketinden sonra Edirne'de tahta geçen Süleyman Çelebi nâmına çıkan akçelerde de, vezin 5,75 krattan pek yukarı çıkmamıştır. Yani, 100 dirhem gümüşten kesilen akçenin miktarı artık 300'e yaklaşıyordu.[19] Hattâ İsmail Galib Bey'in kataloğunda, Süleyman Çelebi'nin yerine geçen Musa Çelebi adına kesilmiş akçelerden, daha küçük olanları da var.[20] Mehmed Çelebi'nin ihtilâflı hükümdarlığı zamanında kesilen akçelerin vezinleri 6 krattan küçük ve umumiyetle 5,75 ile 5,5 arasındadır.[21] Fakat, Ali Bey'in ifadesine göre, hükümdarlığı müstakil hale geldikten sonra yani, 1412'yi (816) izleyen yıllarda

14 Ali Bey, "Birinci Murad'ın Sikkeleri", *TTEM*, No. 4 (81), s. 244.
15 Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniyye Kataloğu*, s. 8.
16 Ali Bey "agm", TTEM, No.4, s. 245.
17 Halil Edhem Bey'in verdiği örnekleri tetkik ediniz: *age*, s. 5-15.
18 Ali Bey de 6 krattan bir habbe noksan olduğunu söylüyor: *TTEM*, No: 5 (82), s. 280.
19 Halil Edhem Bey'in kataloğunda bir adet de 6 kratlık var: s.24; Ali Bey'in makalesinde 5,75'lik bir akçe de Musa namına görülür: *TTEM*, No: 6, s. 356.
20 *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye*, s. 22
21 Halil Edhem Bey'in kataloğunda bir adet de 6 kratlık bir akçe görülüyor: s. 94; Ali Bey 6 kratlık akçenin tarihini 816 ve kesildiği yeri Bursa olarak göstermektedir: *TTEM*, No: 13 (90), s. 42.

kesilen akçelerden 6 ve hattâ 6,25 krat olanları mevcuttur ki, bu, malî bir düzelmeye delâlet ediyordu. Mamafih bu ağırlık uzun müddet devam ettirilememiş ve 1418'de (822) tekrar 5,75, 5,50 ve hattâ 5,25 vezinlerine dönülmüştü.[22] Mehmed Çelebi'nin ölümü (1421) üzerine, saltanat iddiasıyla Edirne'de tahta oturan Mustafa Çelebi adına burada kesilen akçelerden 6 kratlık olanı mevcut olduğu gibi, 5,50'likleri de vardır.[23]

II. Murad 1421'de tahta cülûs ettiği zaman, ilk kestirdiği sikkenin 5,25 krat, yani 100 dirhem gümüşten 293 akçe çıkacak şekilde olduğu görülüyor.[24] Fakat, 1431'de (834) kesilen akçeler umumiyetle 5,75 krat, yani 100 dirhem gümüşten takriben 270 akçe kesilmesi hesabıyladır.[25] Ve bu akçeler 1444 (848) tarihine kadar değişmeden tedavül edebilmiştir.[26] II. Mehmed (Fatih) ilk defa tahta geçtiğinde, herhalde malî darlık yüzünden olacak ki, kendi nâmına kestirdiği akçeyi babasınınkinden eksik vezinli yaparak 5,25 krata düşürdü. Bu suretle, 100 dirhem gümüşten 293 akçe kesilmiş oluyordu.[27] Meşhur Buçuktepe isyanı ile Murad tekrar tahta çıktığı zaman, yeniden eski vezinde akçe kestirdiği veya oğlunun akçesini muhafaza ettiği hakkında malûmat mevcut değildir. Ancak, 1451'de, babasının ölümü üzerine II. Mehmed tekrar cülûs ettiği vakit, kendi adına kesilen akçelerin umumiyetle 4,75 krat, yani 100 dirhem gümüşten 315 adet çıkacak şekilde olduğu görülmektedir.[28] İsmail Galip Bey'in kataloğunda ise, yeni akçelerin de 5,25 vezninde, yani 100 dirhem gümüşten gene 293 adet kesilmiş oldukları görülmekte, hattâ, Bursa'da kesilenlerin 5,75 (yani 100 dirhemden 270) kratlıkları kaydolunmaktadır. 4,75 kratlık, yani 100 dirhemden 315 adet akçe kesilmesinin, ancak 1461'de (865) tatbik edilmiş olduğu anlaşılıyor.[29] Nitekim Ali Bey de, bir tetkikinde, Fatih Sultan Mehmed'in ilk hükümdarlığındaki akçenin veznini 5,25 krat olarak kabul ettiği gibi, II. Murad'ın ölümü üzerine tahta çıktığı 1451'de tekrar kestirdiği akçenin veznini de gene 5,25 olarak göstermektedir.[30] Akçe vezninin bu padişah tarafından ikinci bir düşürülmeye uğraması ancak 1461 (865) yılında vâki olmuştu.

22 Ali Bey, *TTEM*, No: 13, s. 47.
23 Ali Bey, TTEM, No: 12, s. 388.
24 Ali Bey, TTEM, No: 14, s. 79, 82.
25 İsmail Galib Bey'in kataloğunda bu tarihi taşıyan 6,25 kratlık, yani 100 dirhem gümüşten 242 adet kesilmiş olan akçe dahi var: s. 32.
26 Ali Bey, *agm*, s. 82.
27 Bu ağırlıkta ve 848 tarihli akçeler bütün kataloglarda vardır: Bk. Halil Edhem, *age*, s. 69; İ. Galib, age, s. 82.
28 Halil Edhem, *Meskukât-ı Osmaniyye Kataloğu*, s. 88, 96.
29 İ. Galib, s. 43 ve 47; 4,75 kratlık akçenin de umumiyetle 865 yılında kesildiğine dair: s. 41, 44.
30 Ali, "Fatih Zamanında Akçe Ne İdi", *TOEM*, No: 49-62, s. 59.

Özet olarak, 1327'de (727) Orhan Bey tarafından 5,75 krat, yani 100 dirhem gümüşten 270 adet[31] olarak kestirilen Osmanlı akçesi, II. Mehmed'in birinci defa tahta çıktığı 1447 (848) tarihine kadar oldukça sabit bir vezinde tutulmaya çalışılmıştır. Gerçekten de, bütün kataloglar tetkik olununca, meselâ, akçe vezninin 6 ve hattâ 6,25 (100 dirhemden 260 veya 250) krata çıktığı veya 5,25 krata (100 dirhemden 293) kadar düştüğü görülmekle beraber, 5,75 vezin umumiyetle muhafaza edilmişti. Meselâ, II. Murad saltanatının son akçesi olan 1431 tarihli sikkesi ki, ilk defa kestirdiği akçeden daha ağırdı, Orhan Bey'in 1327 tarihli akçesinin aynı vezninde bulunuyordu. Fakat, II. Mehmed 1447'de (848) vezni 5,25 (100 dirhemden 293 akçe) krata düşürmüş ve 1451'de ise, aynı vezni esas almış ve 100 dirhemden 293 adet çıkacak şekilde yapılan akçe kesilmesinden daha ağırlarına gidilmemişti. Sonraları, 100 dirhem gümüşten fazla akçe elde etmek cihetine gidilerek, evvelki padişahların ağır vezinli akçelerine dönmek bir daha mümkün olmadı ki, bu hal, fetihlerin ve devlet hudutlarındaki çok fazla genişlemelerin sağladığı müsait iktisadî imkânlara rağmen, Osmanlı rejimi zamanında Türkiye'nin içinde bulunduğu iktisadî darlığın bir türlü önlenemediğinin sarih bir delilidir. Fakat, bundan sonraki tezahürler tarihleme bakımından 1453'ten sonraya ait olduklarından, tetkiklerini gelecek cilde bırakıyoruz.

2- Vergi Sistemi

Osmanlı rejiminin tatbik ve inkişaf ettirdiği vergi koyma usulü, gerek amme idaresi ve gerek Türkiye'nin iktisadî tarihi bakımından mühim bir bahis olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuklular zamanındaki vergi şekli nasıldı, açıkça belli değildir. Fakat, aşağıda teferruatıyla izah edeceğimiz Osmanlı vergi usulüne bir hayli benzer tarafları mevcuttur. Yalnız, Konya Sultanlığı rejiminde her türlü verginin miktarını tayin eden esas ölçünün "dirhem" yahut "aded" denen gümüş para olmasına karşılık, Osmanlılarda "akçe" bu vazifeyi görüyordu. Osmanlı Beyliği'nin kuruluş sıraları olan XIV. asır başlarındaki akçenin vezni, son Selçuklu dirheminin yarısına eşit olduğuna göre, hiç olmazsa bu iki ana ölçü sikke arasındaki adı geçen vezin farkı dolayısıyla, Selçuklu vergi usulünden Osmanlı vergi usulüne geçerken, bu bakımlardan mühim bir değişmenin meydana gelmiş olacağı tabiîdir.

Türkiye, kuruluşundan beri tamamıyla Müslüman bir cemiyeti ifade etmekte

31 Gerek Orhan ve gerek I. Murad zamanlarında 6 kratlık (100 dirhem gümüşten 260 akçe) sikkelere de tesadüf olunuyor: Halil Edhem, Meskûkât-ı Osmaniyye Kataloğu, s. 4 ve 6.

olduğu için, devlet müesseselerinin ve bu arada vergi koyma usulünün İslâmî prensiplere göre gelişmiş usullere benzemesi tabiîydi. Fakat, Anadolu'nun yeni şartları, bilhassa uzun zaman Hıristiyan reayayı da idare etme durumu, cemiyet bünyesini eski İslâm devletlerindekinden farklı bir hale koymuş bulunduğundan, vergi sisteminde birtakım değişmelerin, icatların ve hattâ başka cemiyetlerden iktibasların yapılması zorunluydu veya öyle de olmuştur. Ancak, Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın tatbik ettiği vergi sisteminin ayrıntılarını bilemediğimizden, Türkiye'nin ilk iki buçuk asrındaki malî tarihine ait fazla malûmat veremeyeceğiz; hattâ bu yüzden Osmanlı devri maliyesiyle Konya Sultanlığı maliyesini karşılaştırmak da mümkün olmayacaktır. Mamafih, bizce belli olan hususları burada kaydetmekle dahi, Osmanlı rejimi vergi sisteminin kendisine selef olan hükûmetten intikal ettiğini göreceğiz. O halde, şimdi asıl mevzumuz olan Osmanlı rejiminin vergi usulünü tetkik ederken, tabiî Selçuklu devri usullerini de münasebet düştükçe, sırf mukayese için hatırlatmaktan geri kalmayacağız.

Geçmişte olduğu gibi, Osmanlılarda da vergiye tâbi tutulan iktisadî sahanın esas itibariyle tarımsal üretim olduğunu söyleyebiliriz; yani, devlet masraflarının umumiyetle çiftçi halktan alınan vergilerle karşılanacak şekilde bir malî sistemin geliştiğini görüyoruz. Bunun yanında, meselâ, şehir iktisadiyâtından, yani ticaret ve sanayi faaliyetinden elde edilen hasılat, muhakkak ki, ikinci derecede kalmaktaydı. Şu halde, Selçuklularda ve onların yerine geçen Osmanlılarda pek teferruatlı ve hayli gelişmiş bir ziraî hukuk, devlet hazinesini teşkil eden vergilerin kolayca tayin ve tesbiti için gayet ileri malî usuller doğmasına imkân vermiştir. Hakikaten, Osmanlı maliyesini iyice tetkik ettiğimiz zaman, muayyen tarihî bir seyir içinde iyi bir vergi sisteminin vücut bulduğunu görmekteyiz ki, aşağıdaki izahlar bunu anlatacaktır.

Bizden önce şurada burada ufak tefek etüdler halinde veya ayrı teşkilât kitapları olarak bu devir Osmanlı maliyesini tetkik edenlerce pek karışık ve yüzlerce vergi ismi gösteren cetvellerle tasvir olunan maliyenin o kadar anlaşılmaz olduğunu düşünmeye hiç de yer yoktur. Aksine, mesele, sağlam kaidelere dayanan bir sistemin esas hatlarını çizmek suretiyle, bize lüzumlu bilgiyi vermek şeklinde basitleştirilebilir ve bizim de burada yapacağımız bundan ibarettir.

Bütün Osmanlı vergi alma usulleri dört ayrı prensibe dayanmaktadır. Bunların başında İslâmî vergi esasları geliyor. Ondan sonra, örfe göre belirlenmiş olan vergi prensibi, üçüncü olarak, harp masraflarını karşılamak üzere, "avârız" yahut "tekâlif-i divaniyye" vergileri ve nihayet her türlü kanun ve nizam dışı olmakla beraber, gene hükümdardan başlamak üzere, devlet ricali ve yüksek memurlarca kabul edilen ve fakat mecburî olduğu için de vergi olarak mütalâası

icap eden hediyeler, halkın devlete veya devlet hizmetlilerine ödedikleri başlıca mükellefiyetlerdir.

İslâmî vergi esasları denince, şüphesiz Hz. Muhammed zamanından başlamak ve "Kur'an"ın hudutları içinde kalmak üzere, İslâm hukuku içtihâtçıları tarafından tarif ve tayin olunan usulleri anlamak icap eder. Osmanlılarda "tekâlif-i şer'iyye" adı altında toplanan vergiler bu nev'e dahildir. "Öşür", "ağnam" ve "cizye", tekâlif-i şer'iyye'nin en mühim kısmını teşkil ediyorlar. Konya Sultanlığı devrinde de tekâlif-i şer'iyyenin devlete mühim bir gelir temin eden yegâne vergi nev'i olduğu muhakkaktır. Anadolu fethedilmiş memleket olduğundan, bütün topraklar mîrî sayılıyordu. Yani, tarlaların hakiki sahibi devletti; toprağı elinde bulunduran ve kendisi bizzat ekip biçen çiftçi halk ise, ister Müslüman, ister Hıristiyan olsun, kiracı sayılmaktaydı. Şu halde, kiracı (köylü) ektiği tarlanın icarını sahibine (devlete) ödemek mecburiyetindeydi. Tarihî seyir tetkik olunduğu zaman görülmektedir ki, devlet, köylü ile karşı karşıya gelmemekle beraber, kendisi, mülk sahibi olarak, kiracısıyla yani çiftçiyle yapacağı mukavelenin karşılıklı mükellefiyet şartlarını tesbit ederek, âdeta bir hukuk kaidesi halinde ortaya koymak suretiyle, memleketten alacağı icarın esaslarını kararlaştırmış oluyor. Osmanlı arazi kanunnamelerinden icar usulü işletmenin tâbi olduğu kaideyi öğrenmek mümkündür. Hattâ, tereddüt hasıl oldukça, zaman zaman şeyhu'l-islâmların fetvalarına müracaat olunduğu için, onlar da gene bu mîrî toprak ve onun icar yoluyla işletilmesi kaidelerini eski İslâm hukukuna göre, ayrıntılı olarak şerh ve izah etmişlerdir. Bu fetvalara ve bize kadar gelen en eski Osmanlı kanunnamelerine göre, mîrî toprakların köylü tarafından işletilmesi mukabilinde alınacak icar kaidesinin esaslarını şöyle tesbit etmek mümkündür:

İmar dışında kalan, yani tarla karakterini muhafaza eden bütün memleket sathı mîrî (devlete ait) sayılmış olup, köylüye yalnız tasarruf hakkı bırakılmış, bunun karşılığında, hazineye bir kısmı nakdî ve diğer kısmı mahsul olmak üzere, iki cins icar ödemesi kabul olunmuştu. İstilâ olunan yerlerin çiftçi halkı başlangıçta hep Hıristiyan oldukları için, haraç denen bu icarlardan nakdî olanına "harac-ı muvazzaf" ve mahsul halinde alınana da "harac-ı mukassem" denmiştir. Fakat, arazi Müslüman çiftçiye geçtiğinde, Hıristiyanlara ait bu tabirler yerine, "çift resmi" ve "öşür" kelimeleri kullanılıyordu. Köylünün tasarrufunda bırakılan toprakların miktarı hudutsuz olmayıp, her biri, arazinin verimine göre, 80 ile 150 dönüm arasında değişen "çiftlikler" olarak tahdit edilmişti. Her ailenin elinde bir yahut iki çiftlik bulunması mümkündü. Bir çiftlik genişliğindeki arazinin yıllık nakdî icarı, en eski metinlere göre, Müslümanlar için 22, Hıristiyanlar için de 24 akçe idi. Elde edilen mahsulden alınan

icara gelince, bu, arazinin cinsine ve muhite göre değişiyordu. Onda birden mahsulün yarısına kadar çıkabilmekteydi. Mamafih, Anadolu'da en çok tesadüf olunan şekil, öşür sözünün de ifade ettiği üzere, onda bir idi. Tatbikatta çiftçiden ayrıca mahsulünün kırkta birisi de gazilerin atları için "yem hakkı" yahut "sâlâriye" diye alınmakta olduğundan, ikisinin toplamı olan sekizde bir mahsul Anadolu çiftçisinin ödemeye mecbur olduğu hakiki öşür miktarıydı. Ancak, bazı vilâyetlerden, öşür kelimesinin mânâsına rağmen, mahsulün beşte birisi alındığına da rastlanıyor.[32] Köylü, tasarrufunda bulundurduğu toprağı imar ederse (içine ev yapmak, bağ dikmek, ağaçlandırmak suretiyle bahçe yapmak gibi) mülkiyet devletten kendisine geçiyordu.

Arazinin mülkiyeti devlette ve tasarrufu da çiftçide olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak alım-satımı yoktu. Bunun yerine, arzu edenin kendisine ait tasarruf hakkını (devlet razı olmak şartıyla) devretmek hakkı vardı. Devlet dahi, köylünün icarında bulunan araziyi istediği zaman alamayacağı için, o da satamamaktaydı. Ancak, çiftçi, elindeki toprağı mazeretsiz olarak, kesiksiz üç sene boş bırakırsa, tasarruf hakkını kaybediyor ve o zaman, devlet bu gibi yerlerin tasarrufunu başka ihtiyacı olana devrediyordu.

Köylü erkek evlât bırakmadan öldüğü takdirde, tarlalar tasarrufundan kurtulmakta olup, müzayede yoluyla yeniden bir başkasının icar ve tasarrufuna veriliyordu ki, mukabilinde alınan paraya "tapu resmi" denmekteydi. Eğer ölenin kız evlâdı kalmışsa, tarlalar tercihan, "il verdiğin vermek şartiyle", ona verilmek lâzımdı.[33] Arazinin hakiki sahibi sıfatıyla icar ve tapu resmini alana zamanın hukuk dilinde "sahib-iarz" deniyordu ki, bundan devletin anlaşılması lâzımken, yanlış olarak, onun nâmına mîrî topraklar üzerindeki denetimi yapan ve toprağın icar ve tapu resmini maaşı karşılığı kendine alan memur ifade olunuyordu. Şu halde, sırf maaşı yerine bu icarları alan devlet hizmetlisine "sahib-i arz" değil, ancak tapu memuru yahut icar tahsildarı demek doğru oluyordu. Anlaşılan bu yanlışlığa tatbikatın görünüşü sebep olmuştur.

İcarcı köylüye de "raiyyet" deniyordu. Raiyyet olmak için muhakkak köyde oturmak ve bilfiil ziraat etmek şarttı. Şehirde oturan ve her nasılsa köydeki bir çiftliğin tasarrufunu ele geçirerek ziraat yaptıran kimse raiyyet sayılmıyordu. Kısacası, esasında devletin sayılan arazinin ekilmesi suretiyle mahsulünden, yahut da otu ve suyu sayesinde elde edilen diğer hayvan mahsulü gibi gelirinden, çiftçinin icar bedeli olarak ödediği vergi tamamıyla "tekâlif-i şer'iyye" grubuna

32 Meselâ, Harput Sancağı'nda öşür olarak mahsulün beşte biri alınıyordu.

33 Çiftçinin tarla üzerindeki tasarrufuna ait verâset kanunlarından sonraları, bilhassa XVI. asırda, birtakım değişiklikler yapıldığı ilerde görülecektir.

dahil çeşitli vergilerdi. Meselâ, "ağnam resmi" ve "kovan resmi" mîrî toprakla beslenen koyun ve arıdan alınmaktaydı.

Yukarıdaki izahlarla şer'î vergilerin "haraç" esasından gelenlerini anlatmış oluyoruz. Gene şer'î olan cizyenin mîrî toprakla, yani haraçla bir ilgisi olmayıp, Hıristiyan erkeklerden alınageldiği için, raiyyetin mükellef olduğu bir vergi değildi ve binaenaleyh bu çeşit vergiyi Divan, yani hükûmetin kendisi tahsil ederdi.

Kısacası, Müslümanlardan alındığı zaman, şer'î prensipte "sadaka ve zekât" fasıllarından birisine dahil sayılan, Hıristiyandan alınırsa "haraç ve cizye" olarak adlandırılan vergilerin mühim bir kısmının, aslında, ister Müslümandan ve ister Hıristiyandan alınmış olsun, mîrî sayılan toprakların icarından ibaret olduğu görülüyor.

Tekâlif-i örfiyyeye gelince: Bu şekil vergiler şer'î prensipler dışında ortaya çıkmışlardır. Çünkü, İslâmiyetin ilk devirlerinde "Kur'an" esaslarına göre, hukukçular tarafından değişmez kanunlar halinde vaz'olunan İslâmî vergi kaideleri elbette her iklim ve cemiyete, yahut her asra uygun ve yeterli olamazdı. Ayrıca, iktisadî kıymetler ve şekillerde görülen değişmeler maziden beri geçerli vergi usullerinde de devlet yahut mükellef lehine birtakım değişmeler yapacaktı. İşte, "tekâlif-i örfiyye" eski İslâmî vergi prensipleri yanında ortaya çıkarak, devlet ile fert arasındaki malî münasebetleri zamana uygun şekle koymaya hizmet etmiştir.

Selçuklu rejiminde bu cins vergiler nasıl alınıyordu, bilinmiyor. Fakat, Osmanlı rejimi kurulduktan sonra tatbik olunan şekil oldukça malûmdur. Tekâlif-i ser'iyye, dayandığı prensibin icabından olarak, daha çok çiftçi halkı ilgilendirdiği halde, tekâlif-i örfiyye, mevcut tatbik şekline göre, şehirliyi, bilhassa ticaret erbabını, pazarlarla alâkalı kimseleri şümulüne almaktaydı. Mamafih köylü tamamıyla bundan hariç değildi. Meselâ, evlenmelerde alınan "resm-i arus", evli erkeklerden her sene alınan "resm-i bennâk", bekârlardan alınan "resm-i mücerred", çiftçi halktan, yani raiyyetten alınan " tekâlif-i örfiyye" nev'ine dahil birer vergiydiler. Şehirlerde tatbik olunan tekâlif-i örfîyye şekli bilhassa ticaret ve sanayi faaliyetine dayanmakta olduğundan, çeşitli vergiler bu nev'e dahil bulunuyordu. Pazarlara gelen mallardan alınan baclar, han sahipleri veya buraları tutanlarca ticarî eşyadan alınan türlü resimler, dükkâncıların ve imalâtçıların, daha doğrusu esnafın ödedikleri vergiler, muhakkak ki hep tekâlif-i örfîyye cinsindendiler. Ayrıca, sefer ilânında, gene yalnız şehir esnafının kendi aralarından çıkardıkları "orducular"a verdikleri ücretler dahi tekâlif-i örfîyyenin en mühimlerindendi. Mahkeme muamelâtından alınan ve kadı ile maiyetinin maaşlarını karşılayan harçlar da önemli vergilerden sayılıyordu.

Kumaş ve bez dokuyucularının mallarından top başına hükûmetçe alınan damga resimleri, boyahanelerde boyanan kumaşlar için alınan vergiler, kısacası, iktisadî ve ticarî hayatın türlü sahalarında alınan pek çok sayıdaki vergi ve resim tamamıyla örfî tekâlif içinde sayılmak icabeder ki, bilhassa mukataa-iltizam şeklinde idare olunan bu cins vergi tahsilatı devlete oldukça mühim gelir temin etmekte bulunuyordu.

Yukarıda izahını yaptığımız şer'î ve örfî tekâlifler, Osmanlı rejiminin şu tetkik ettiğimiz 1300-1453 devresinde devletin halktan aldığı vergilerin esasına teşkil etmekte ve böylece hazine hasılatının büyük bir kısmı bunlardan ibaret bulunmaktaydı. Hele halk, yani mükellef sınıf için, bunun büyük bir ehemmiyeti vardı. Çünkü, cins ve miktarları kanunnamelerde tayin ve tesbit edilen, hemen hiç değişmeden de devam eden bu iki tür resim gerek tahsildarlar ve gerek ahalice bütün şekilleriyle öğrenilip ezberlendikleri için, kolay kolay vergi ihtilâfı çıkmıyordu. Ayrıca, nakdî resimlerin miktarlarını, akçe esasına göre, çok aşağıdan tutulmuş olarak görüyoruz. Meselâ, bekâr erkeklerden alınan 6 akçelik "resm-i mücerred" o devirde bir işçinin 2-3 günlük ücretini karşılamaktaydı. Koyun başına alınan yarım akçelik "ağnam resmi" ise bir koyun satıldığı zaman elde edilen değerinin takriben 30-40'ta birisine denk geliyordu. Vergilerin, halk menfaatine olmak üzere, bu kadar az konmasının sebeplerine gelince, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin çok bol ganimet elde etmesinden dolayı, vergi hasılatını artırmaya ihtiyaç duymaması, diğer taraftan, mevcut gümüş darlığı dolayısıyla, ağırlığı 1 gram etrafında olan akçenin ziyadesiyle kıymetli olması şeklinde anlaşılmak icap eder. Nitekim, gündeliği 2 akçeye olan bir işçi akşama kadar ancak 2 gram gümüş için çalışıyor demekti. Bir koyun 15 akçeye yahut 18 gram gümüşe satılıyordu.

Kısacası, Osmanlı malî tarihinde vergiler bakımından en mükemmel devrin, İstanbul'un fethine rastlayan 1453'ten evvelki, aşağı yukarı 150 yıllık zaman olduğunu söylemekte hiç hata yoktur sanırız.

Üçüncü bir vergi koyma şekli olarak kabul ettiğimiz "tekâlif-i divaniyye", yahut "avârız akçesi"nin konma şeklinin, kudreti olan Müslümanların cihada mal ve bedenleriyle yardım etmeleri lâzım geldiği yolundaki prensibe dayanmakta olduğu iddia olunuyor.[34] Belki nazariye böyle olmakla beraber, Osmanlı idaresinde Müslüman ve Hıristiyan bütün reaya bu vergiyi vermeye mecbur tutulduğuna göre, meselenin cihada yardım gibi ibadete ilişkin bir tarafı kalmamış olsa gerektir. Emlâk ve arazi sahibi olan herkes bu vergi için mükellef sayılmak-

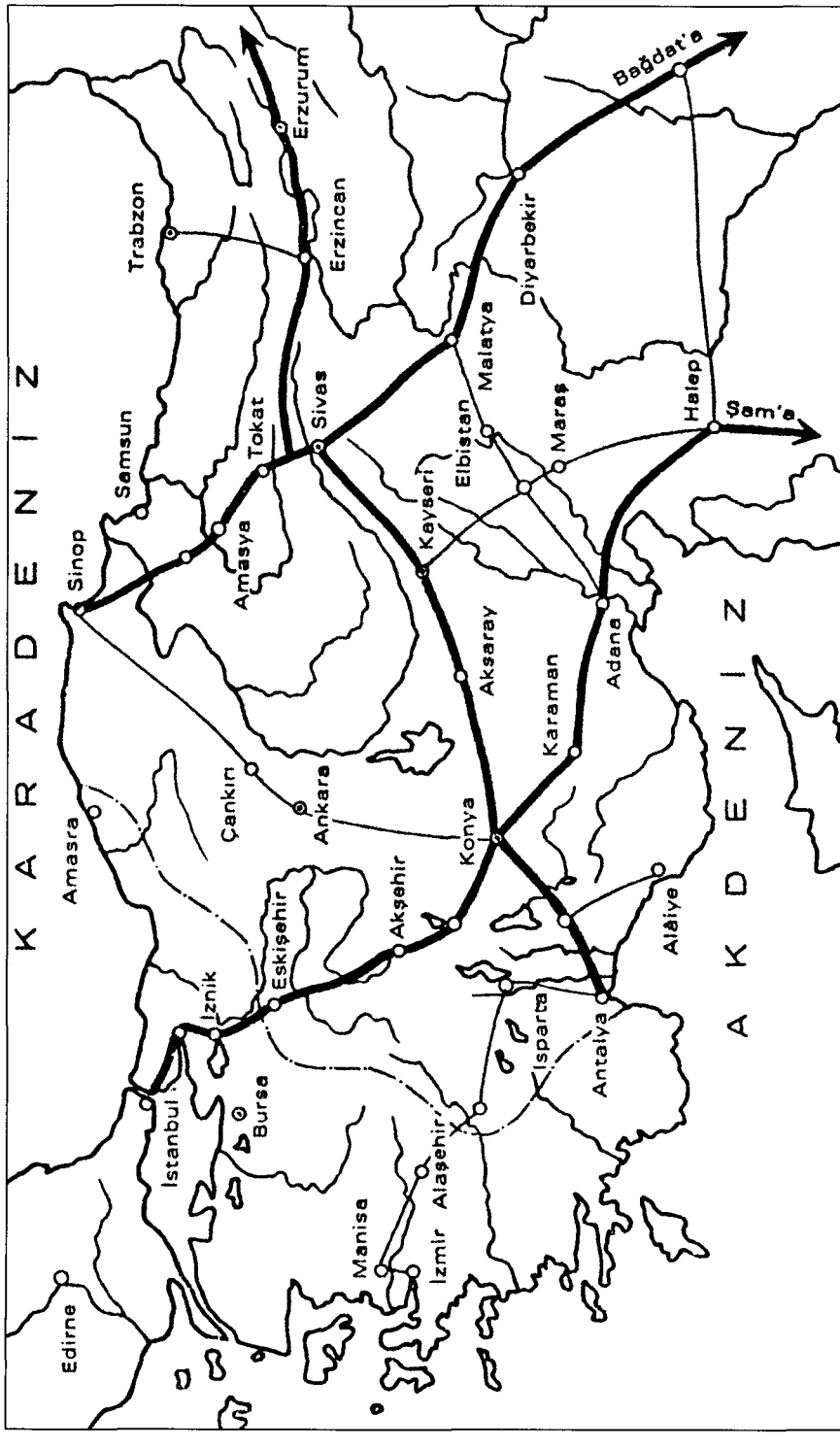
34 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi.*

taydı. Hakikaten, başlangıçta bu tekâlifi, devletin savaş masraflarını karşılayan, şu halde barış yıllarında alınmayan, hem zaman ve hem miktar itibariyle gayri muayyen bir vergi kabul etmek icap eder. Sefer ilân olunduğu zaman, alınacak miktar devletin savaş için yapacağı masraf'a göre, fermanla kararlaştırılıyordu.

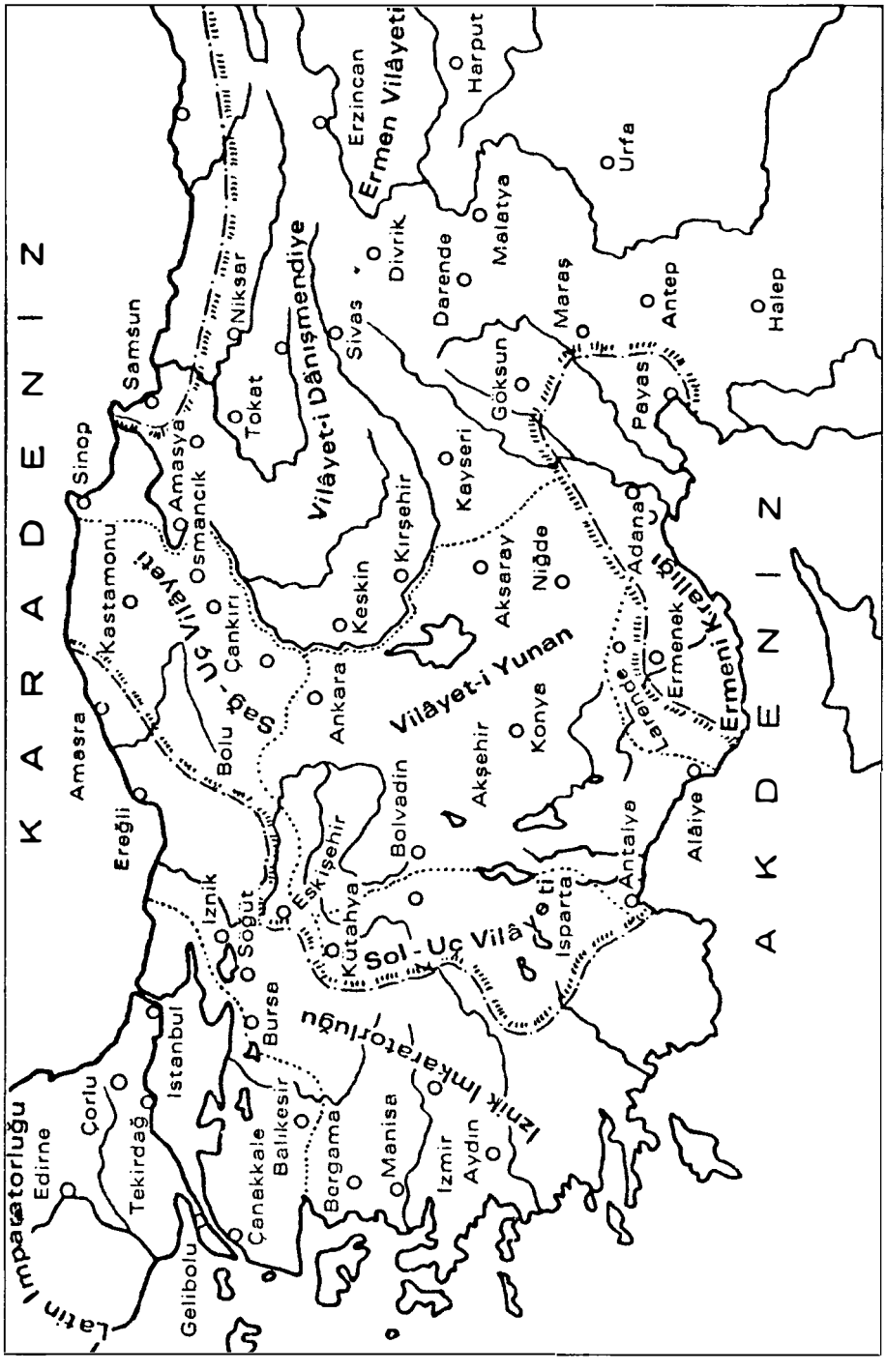
Osmanlı vergilerini tetkik edenlerce iddia olunduğuna göre, "avârız" vergisi II. Bayezid'den itibaren bahis mevzuu olmuştur. Selçuklu Sultanlığı zamanında mevcut olup olmadığı hususunda bir şey söylenmemiştir. Halbuki, metinlerde açık surette öğreniyoruz ki, meselâ XIII. asır Türkiyesinde avârız vergisi alınıyordu. Çünkü, "muafnâme"lerde "avârız ve tekâlif-i ddivaniyye"den açık olarak bahsolunmaktadır.[35] Osmanlı devrine gelince, gerçekten de, 1453'ten evveline ait avârız vergisi alındığı hususunda eski kaynaklarda bir kayda rastlanmamıştır. Halbuki, sonradan neşrolunan bazı mühim ve çok eski vesikalardan avârız veya tekâlif-i Divaniyye denen verginin fiilen mevcut olduğunu öğrenmekteyiz. Meselâ, I. Murad'a ait 14 Mart 1366 (Gurre-i Receb 767) tarhli bir vakfiyede, vakıf yerlerin muaf tutulacağı vergiler arasında "avârız-ı divaniyye" dahi sayılıyor. Ayrıca, burada, alınmayacak vergiler arasında "sekban ve cerahor" geçiyor ki, bunlar gene "avârız-ı divaniyye" karşılığı nakit yerine ücretli asker alınması demektir. Velhasıl, eğer bu vesika taşıdığı tarihe ait orijinal bir kopya veya vesikanın aslı ise, yani sonradan uydurulmuş bulunmuyorsa, tekâlif-i divaniyye ve avârız hakkındaki bu kaydı hayli mühim olup, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında dahi bu nevi verginin XVI. asırdaki şekli derecesinde mevcut olduğunu ispat ediyor demektir.[36] I. Bayezid'den sonra, Edirne'de tahta geçen Süleyman Çelebi tarafından, Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'dan kalma Köyceğiz vakfına verilen bir muafnâmede dahi avârız ve tekâlif-i divaniyye geçmektedir.[37]

Dördüncü bir vergi alma usulü dediğimiz "peşkeş" veya bizim ifademizle büyüklerin halktan hediye kabul etmeleri Osmanlıların bu devrinde henüz bahse girmeyecek kadar önemsizdir.[38]

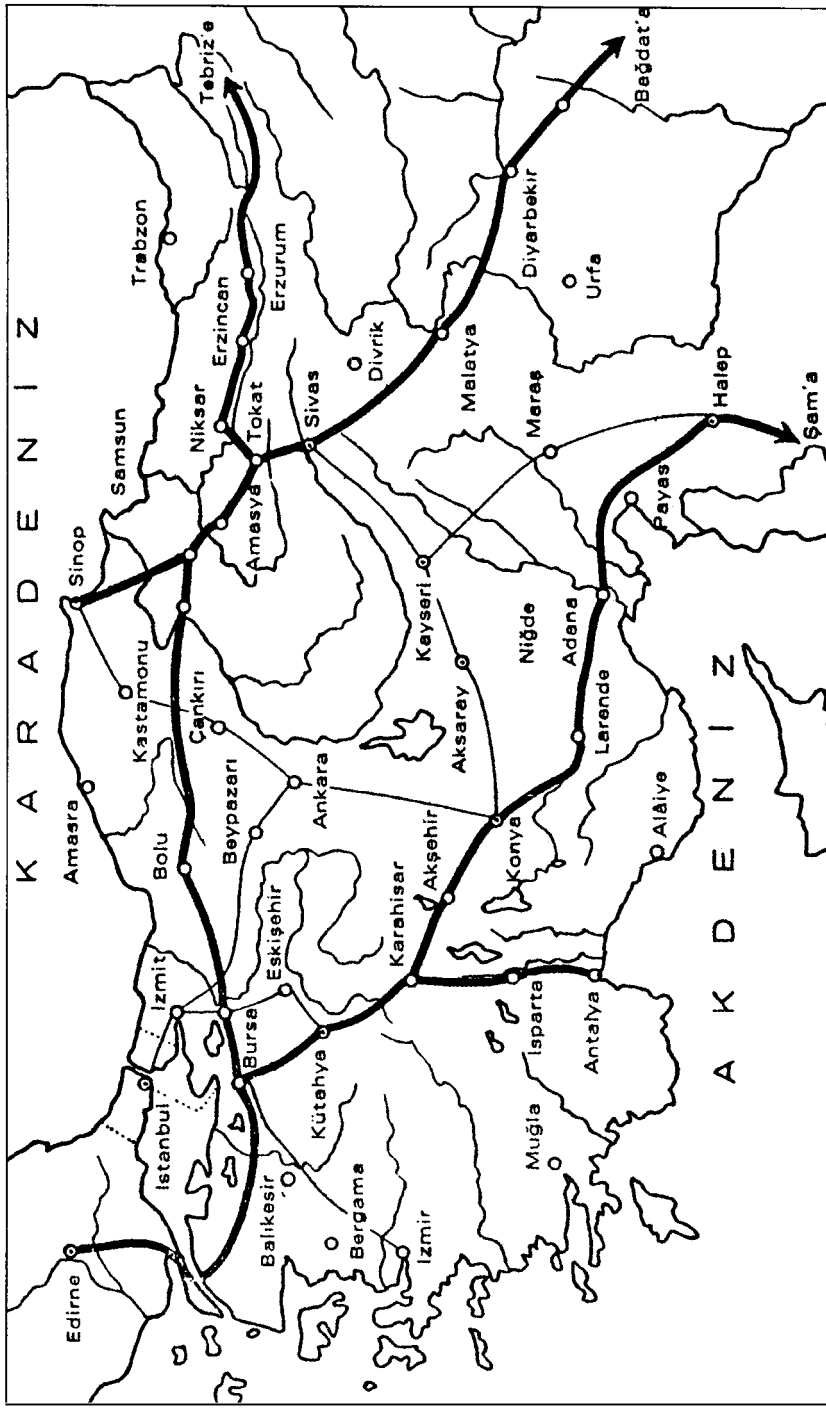
35 İbni Bibî, age, s. 496 ve 742.
36 T.Öz, "agm", *Tarih Vesikaları*, No: 4, s. 243
37 T. Öz, *agm*, s. 244.
38 İktisadî tarihin mühim bir bahsi olan Türkiye'nin malî teşkilâtı (mîrî toprak sistemi, yani timar, mukataa ve ötekileri) hakkındaki geniş bilgi II. Cilt'e bırakılmıştır.

Harita I: XIII asır Türkiye'sinde başlıca ticaret yolları (ince çizgiler ikinci derecedeki yollardır)

Harita II: XIII asrın ortalarında Türkiye'nin siyasi vaziyeti

Harita III: 1453'ten önceki Osmanlı Türkiye'sinde başlıca ticaret yolları

II. CİLT

(1453-1559)

ÖNSÖZ

Uzun yıllardır üzerinde araştırmalar yaparak yazmaya çalıştığımız "Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi" adlı eserimizin II. cildini sunuyoruz.

I. cilt ile II. cilt arasında on bir yıl gibi uzun bir sürenin geçmiş bulunması, çalışmalarımızı gevşettiğimizden değildir. Ancak, öğretim ve bir ara yüklendiğimiz idarî görev bu konuda bizi geciktirmiş olduktan başka, araştırmalarımızda ana kaynak olan arşiv belgelerinin İstanbul'da ve hele "şer'iyye sicilleri"nin de birbirlerinden uzak şehirlerin müzelerinde bulunmaları, bizim ise bu yerlere ancak yaz aylarında gidebilmemiz çalışmalarımızı çabuk bitirmemizi olanaksız kılmıştır. Bununla birlikte, 1559 ile 1623 yılları arasını kapsayacak olan III. cildin bitirilmesi bu kadar uzamayacak, iki ya da üç yıl içinde ortaya çıkacaktır. Çünkü, II. cilt ile III. cilt, birlikte hazırlandığından, çok az eksiği kalmıştır.

I. cildin önsözünde de belirttiğimiz gibi, Türkiye tarihinde büyük bir eksiği gidermek üzere ortaya konan eserimizin II. cildi, kapsadığı 1453 ile 1559 arası dönemin belge ve kaynak bolluğu sayesinde I. cilde göre çok daha olumlu ve geniş bilgiler getirmektedir. Örneğin, burada Osmanlı Türkiyesinin devlet yapısını, halkın ekonomik ve sosyal yaşantısını, devlet-halk ilişkilerini, köy, şehir, göçebe topluluklarının derneşim ve yönetim düzenlerini ayrıntılarıyla bulmak mümkün olmuştur.

Bundan başka, bu ciltte kullanılan ifadenin yeni kuşaklar düşünülerek arı Türkçe olmasına çok dikkat olunmuştur: Böylece tarih uzmanları dışındaki aydınlar da kolayca anlasınlar diye, kimi terim ve deyimlerin metin içinde anlamı belirtilmeyenlerini genel dizinde kısaca anlamlamak zorunluğunu duyduk.

Öyle sanmaktayız ki, bu cilt ile, Türk toplumunun tarihinde kendine özgü bir devlet düzeni yarattığı ve onu uzun süre uyguladığı iyice anlaşılmış olmaktadır.

Bundan sonraki ciltler de ortaya çıktıkça, belki de toplumumuzun gerçek toplumsal ve siyasal düzenini oluşturmakta büyük çaba harcayan Türk düşünürleri için bu araştırmaların ortaya koyduğu bilimsel gerçekler bir rönesans ilkesi olabilecektir.[1]

Mustafa Akdağ

1 Bu cilt de ortaya çıkarken, birçok işlerimde bana yardımcı olan, notlarımın düzene konması, temize çekilmesi ve benzeri teknik işlerde sürekli çalışmalarla eserin gerçekleşmesine önemli katkıda bulunan eşim Hafize Akdağ'ın bu değerli gayretlerini burada saygıyla kaydetmeliyim.
Ayrıca, kitabın basılması sırasında asistanım Musa Çadırcı da önemli yardımlarını esirgememiştir ki, bunun için teşekkürlerimi sunmam gerekir.

KISIM I

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN YÜKSELİŞİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE 1453-1559

A. XV. Yüzyılda Türk Toplumu

1- Yeni Toplumsal Karışım

"Rum-Konya Selçukluları" devrinde vatan sınırları Kastamonu'nun batısında Karadeniz kıyılarından, Bolu-Eskişehir-Kütahya-DenizIi-Antalya'ya uzanan çiziyi batıya geçmiyordu. Bu çizinin batısı Bizans ve Hıristiyan idi. Güney, Çukurova'da Küçük Ermenistan hariç, siyasî çerçeve değilse bile, etnik bünye ve iktisadî bağlantı yönlerinden Şam yakınlarına kadar Mısır'dan ziyade Türkiye'ye benzer bir görünüşteydi. Urfa, Rakka, Diyarbekir çevreleri, doğuda Erzurum, Kars ve Ahlat, İran'a değil, Türkiye'ye dahil yerlerdi.[1]

Toplumsal kadro, Türkmen kitleler sayesinde, tamamıyla Türk, fakat, kültür İslâm-İran asıllı olduğundan dolayı, bürokratik idare, hattâ dinî kurumlar doğudan gelenlerin elinde bulunuyordu. İran ve Horasan'ın kültür merkezlerinde umdukları istikbali elde edemeyen, çoğu da maceracı olan[2] insanlar, Anadolu'ya geldiklerinde, saf yayla adamı olan Türkmenleri bilgi ve hünerlerine hayran bırakırlar, böylece, örgütün baş mevkilerine onlar geçerdi. İran ve Türkistan şehirlerinde en işe yaramaz insanların "Rum"a gidince, ne önemli postlara oturdukları, bilgi ve marifetlerine Anadolu halkının ne kadar hayran kaldığı İranlıların dikkatini çekmiş, "cehaleti ile meşhur Diyar-ı Rum" tabiri[3] bunun üzerine dile

1 Bk. bu kitabın I. cildi, Harita II.
2 Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, s. 190.
3 Bk. Ahmed Eflâkî, *Menâkibu'l-Ârifîn*, s. 391.

düşmüştü. Selçuklu Türkiyesinin Hıristiyan dünyasıyla kültür alışverişindeki yakın ilişkileri, doğudan Gürcistan, kuzeyden Pontus, batıdan Bizans ve güneyden Küçük Ermenistan ve az olarak da belki Kıbrıs aracılığıyla idi.

Anadolu'da dağ-taş Türkmenlerle dolu olsa da, şehirlerde eski Hıristiyan yerli ahali henüz kalabalık topluluklar durumunda bulunuyorlar ve şehir ekonomisi onlara dayanıyordu.[4] Anadolu'ya has zenaata Türkler ne kadar heves etseler de, Rum ve Ermeni ustalar herhalde tezgâhlarını bırakmış değillerdi. Hele şehirler, yeni mahallelerin kurulmasıyla Bizans devrine göre çok genişlemekte olduklarından, yapı işlerinde çalışan usta ve kalfalar da, muhakkak ki, çoğuncası yerli Hıristiyanlar idiler.

O halde, Selçuklu Türkiyesinde kültür tanımları, hükümet yönetimi gibi öğrenim görmüşlüğe ve bilgiye dayanan alanlarda Müslüman İranlı ulemâdan, memleketin imarında ve zenaatin işlemesinde yerli Hıristiyan üstatlardan faydalandığına göre, Türklere askerlik ve bir de yaylacılık kalıyordu. Yerli medreselerin gittikçe gelişmesi ve Türkmen halkın şehirlere yerleşmede gösterdikleri kabiliyet Türkiye'nin millî bir devlet olma yolunda hızla ilerlemesini sağlamaktaydı. Türk ve Türkmen kitlelerinin devlet nüfusunda baskın bir çoğunluk teşkil etmeleri, başta hanedan olmak üzere, askerî aristokrat sınıfının daima Türk geleneğinden ayrılmamaları, Selçuklu Türkiyesinde devleti millî yönde gelişmeye yöneltiyordu. Resmî devlet dilinin Farsça ve Arapça olması dahi Anadolu Türk toplumunun diğer İslâm örnekleri içinde gittikçe fazlasıyla beliren özellikler kazanmasına asla engel olmamıştı.[5]

Türkiye'nin daha bilinçli millî bir toplum olma yolundaki yeni gayretlerinin, Kösedağı'nda Moğollara karşı 1243'te uğradığı büyük bozgunla başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Moğol işgali üzerine yüz yıla yakın süren kurtuluş savaşları sırasında cemiyette derin değişiklikler meydana getiren büyük olaylar görüyoruz ki, başlıcaları şunlardır:

1- Türk-Moğol kavgalarında Konya Selçuklu sultanlarının başarısızlıkları bu ailenin siyasî itibarını hükümsüz bırakmıştı.

2- Konya, Kayseri ve Sivas'ın teşkil ettikleri üçlü başşehir mihveri parçalandığı, Moğol-Selçuklu askerî gruplarıyla onlara karşı savaşan bağımsızlık mücahitlerinin çete şeklindeki grupları faaliyetlerini soygunculuk yoluyla besledikleri için, memlekette müthiş bir karışıklık çıkmış, başşehirler üçgeni çevresinde eski refahlı hayat tamamıyla yıkılmış, bölgeler, kasabalar ve şehirler arasındaki dengeli ilerlemişlik yok olmuş; memleketin en canlı iktisadî-siyasî kuvvet bölgelerin-

4 Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, Londra, 1931, s. 20.
5 Bu kitabın I. cildinin ilk bahsine bakınız.

den güneye ve hele batıya göçler olmuş, böylece Selçuklular zamanında kurulan siyasî-sosyal ve iktisadî-sosyal düzen çökmüştür.[6]

3- Bu "karuş-muruş" (anarşi) devri, tarikat çabaları için çok uygun bir ortam yarattığından, bir yandan "babalar", öte yandan "Mevlânâcılar" iktisadî yıkımın ürettiği işsiz kitlelerini kendi dairelerine almak suretiyle birçok kanlı yağmacılığı önlemek gibi faydalı işler görmüş olmalarına karşılık[7] medreseli sınıfının uzun zamandan beri tariflerini kitaplara döke döke yarattıkları "kalıplı din kavramı" kalkıp, onun yerine, "riyazet yoluyla" tanrıyı idrak biçimi din anlayışı aldı yürüdü.[8] Bu vaziyette, eğer, XIII. yüzyılın sonlarından itibaren geniş çapta yeni bir fetih kapısı açılıp da, toplumsal his ve heyecanlar "gaza ve cihad"a yöneltilmemiş ve hele bu yolla iktisadî sefalet önlenmiş bulunmasaydı, tarikatçılığın bu sakat din eğitimi usulü Türk toplumunun millî gelişmesini engelleyici bir felâket olabilirdi. Hakikaten, zaman zaman siyasî otoritelerin de üstüne çıkma eğilimi gösteren "velîler" veya "şeyhlerin" maddî dünyaya da hükmetmek isteyen büyük iddialarını ancak "gazi sultanlar" önleyebilmişlerdi.[9] Hattâ, babalar ve başka tarikat şeyhleri gazi hükümet büyüklerine ve sultanlara karşı gelmektense, onları destekleyip, "atiyye ve ihsanlarından" yararlanmayı kendilerine daha uygun bulmakta idiler.

4- Bütün bunlar arasında Anadolu Türk toplumunun tarihî gelişmesine en büyük etkiyi yapmış bulunan olgu, şüphesiz vatanın coğrafî ve siyasî sınırlarında batıya doğru görülen genişlemeydi, Anadolu'nun öteki bölgelerinden kat kat verimli topraklara sahip olan Ege ve Marmara çevreleri ve bunların arkasından Rumeli, Türk gazilerince ele geçirildikleri vakit, eski Selçuklu Türkiyesi topraklarındaki huzursuzluğun ve iktisadî darlığın da etkisiyle pek çok insan, Orta Anadolu'daki yurtlarını bırakıp, bu yeni yerlere göç etmişlerdir. Bu suretle, hem Türk toplumu miktar bakımından büyüme koşulları sağladı, hem de, eski Doğu Hıristiyanlığı komşuluğundan ötelere aşarak, Batı Hıristiyanlığı ile yamaç yamaca geldi. Bu olay, Türkmen asıllı Türkiye'ye "Müslüman Türk-İran"ın yapageldiği tarihî etkiyi ve kendi geleneklerini biraz daha kaybettirmesine mukabil, Hıristiyan dünyasından Bizans Rumları, Ermeniler ve Gürcüler aracılığıyla aldığı etkilere Batı Hıristiyanlığından aldıklarını da katmak suretiyle, Batı ile Doğu arasındaki yerini Batı'ya daha çok yaklaştırmış oldu.

6 Örneğin, Timurtaş Anadolu'yu yeniden istilâ ettikten sonra, Konya'ya dönen Arif Çelebi, Şam yönüne pek çok göçlerin olduğunu görmüştü. Bak Ahmed Eflâkî, *Menâkibu'l-Ârifîn*, II, s. 47 ve 449.

7 Ahmed Eflâkî'nin bunlar hakkındaki şu ifadesine bakınız: *age*, I, s. 137 ve 449.

8 Ferganî bunları hep dinsizler olarak niteliyor: Bk. Ahmed Ateş, "Anadolu'nun unutulmuş büyük bir şairi: Sayf al-din Muhammed al-Fargani", *Belleten*, No: 91 (Temmuz 1959), s. 427.

9 Osmanlılar devrinde devlet otoritesine karşı ilk "babalar hareketi" Orhan Bey zamanında olmuş, şiddetle bastırılmıştı: İbni Kemal, Tevarih-i Âl-i Osman, Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 26, Vr. 46b.

5- Türklerin, Marmara, Ege ve Rumeli yönlerini sınırları içine almaları, Türk toplumunu geçmişteki yapısından çok farklı hale getiriyordu. Bir defa, Bizans'ın en ileri zenaat bölgeleri zaptedilip de, buraların daha kibar ve medenî Hıristiyanları Türk idaresi altına girince, onların ev yapma ve döşeme üslûpları, beslenme tarzları, giyinişleri, hattâ birçok halk töresi ister istemez Türk halk tabakalarınınki ile karışıyordu.[10] Gazilerin ve Türk erkeklerinin Hıristiyan kızları ve dul kadınları ile evlendikleri, bunların ya akın edilen Hıristiyan topraklarından, ya da deniz korsanlığından, yahut Türklere geçen Bizans şehirlerini korumuş bulunan "harbî" Hıristiyanların ölmeleriyle erkeksiz kalan Hıristiyan ailelerinden elde edildikleri bilindiğine göre, Türk evlerinin bu yeni dönme hanımları, bunlardan bir kısımları on iki veya on üç yaşlarında kız olarak elde edilmiş olsalar bile, doğumlarından bu yaşlarına kadar kendi Hıristiyan ana-baba ve çevrelerinden aldıkları terbiyeyi unutmalarına, doğurdukları çocuklarına Hıristiyan nine ve annelerinden öğrendikleri masal ve hikâyeleri anlatmamalarına imkân var mıydı? Hıristiyan dünyasından gelme bu dönme Türk gelinlerinin yemek yapmakta, ev döşemekte ve erkekleriyle ilişkilerinde kendi eski Hıristiyan toplumlarından hiçbir şeyi hatırlamamaları kabul olunabilir mi?

Bizans Hıristiyanlarının ve özellikle Frenklerin bu yolla Türk aile ve toplum hayatına yaptıkları derin etkilerin II. Mehmed zamanındaki Türk muhafazakâr zümrelerinde doğurduğu tepkileri Âşıkpaşazâde şikâyetçi bir ifade ile belirtmiştir.[11] Ege ve Marmara'nın liman pazarlarında XV. yüzyıl Türkiyesinin Frenklerle olan ticareti, Selçuklu devrindekiyle kıyaslanınca, herhalde çok artmış bulunmalıdır. Hele İstanbul ve öteki Bizans pazarlarının, uzun zaman Türkiye'de oturup, iş yapmaya gelen tüccarlarla dolu olduğunu bu şehirlerin mahkeme işlemlerinden kolayca tesbit edebilmekteyiz.[12] Marmara-Ege yöresi Rumlarından ve Frenklerden, yukarıda belirttiğimiz yollarla Türk evlerine hanım olarak giren Hıristiyan kadın ve kızlarının uzun yüzyıllar süresince Türk ırkını diğer eski Akdeniz komşularına benzetmekte ne büyük rol oynadıklarını burada önemle kaydetmeliyiz. Bu kadın ve kızlar yanında, erkek Hıristiyan çocuklarının saraylara "has gulâm", ailelere de köle olarak alınmaları ve sonra bunlardan çoğunun azat edilerek, yuva kurup, çoluk-çocuk sahibi olmaları da hesaba katılınca, XV. yüzyıl Türk toplumunun siyasî yönetimindeki milliyetçi güdümün nasıl olup da

10 İdris-i Bidlisî, Anadolu ve çevresine gelişin toplum üzerinde yaptığı değiştirici etkileri söz konusu ederken bu noktaya da dokunuyor.

11 *Âşıkpaşazâde Tarihi*, s. 58.

12 Bursa'daki Frenkler İran ile bu şehir arasında ipek ticareti bile yapmaktaydılar.

kaybolduğunu ve imparatorluk toplumunun millî Türk toplumu bilincini bastırmasındaki kolaylığı daha iyi anlamış oluyoruz.

6- XIII. yüzyılın ortalarından XV. yüzyılın ortalarına kadar olan Türk sosyal tarihinde, belki ilk kez olumlaşan pek önemli bir olay da, milliyetçi bilincin hislere hükmeder olmasıdır. İnsanları tek bir Allah'ın kulu ve birbirlerinin kardeşi olarak ilân eden Hıristiyan ve Müslüman dinlerinin şu prensiplerine aykırı olan modern mânâdaki milliyetçiliğin, Anadolu Türk toplumunda, neden bu kadar erken şuura geldiğini düşünürken, herhalde Anadolu gibi kapalı doğal sınırlara sahip bir kıtayı dolduran Oğuz Türklerinin, Müslüman Doğu ile Hıristiyan Batı'nın ara yerinde pek karakteristik toplumsal özellikler kazanmalarının böyle bir oluşmaya elverişli ortamı hazırlamış bulunduğunu kabul edeceğiz. Fakat, Türkiye'de milliyetçilik bilincini doğuran iki önemli olaydan birisi, Selçuklu idaresine hep İran'dan gelen ve yaylacı Anadolu halkını, kaba, cahil ve hor gören "yabancı" sınıfın, halkı hep Arapça ve Farsça ile idare etmeleri ve takındıkları çıkarcı, kendini beğenmiş tavır,[13] diğeri de, Moğolların uyguladıkları zalimane idare siyasetidir. Selçukluların öz Türk oldukları halde, devletin yönetici kadrosuna Horasanlı ve İranlı yabancıları doldurmalarına sebep, Türkmen halk yığınlarının hükümet idare edecek bilgi ve kültüre sahip olmayışları ve özellikle Anadolu'daki yeni gelişen medreselerin Selçuklu bürokrasisine yeterli eleman verecek seviyeye gelememiş bulunmasıydı. Memleket İlhanlı esaretine düştükten sonra da, Anadolu Türkünü Doğu'dan gelenlere idare ettirme siyasetine Moğollar, Selçuklu sultanlarından daha fazla bir titizlikle sarıldılar.[14]

XIII. yüzyılın son yarısındaki Anadolu tarihini kendi görgülerine dayanarak yazan Aksarayî'nin, doğudan Anadolu'ya rahat bir hayat ve bol servet sahibi olmak üzere koşup gelen bu Doğu yabancıları hakkında kitabına geçirdiği ifadelerin kendi devrindeki bütün yerli aydınların şikâyetlerinin birer yansısı olduğu şüphe götürmez. O, "Anadolu gerçi gariplere melce ve rahat ve istirahat yeridir ama bizzat kendisi –yani Anadolu– günü aç geçen bir sevgilidir" diyordu. Ona göre, Irak, Azerbaycan ve Horasan'dan "her kimin dimağında fesat belirir ve tahakküm etmek ister, kendi muhitinde halkı içinde bir şey yapamaz, gelir Anadolu'da mansıp alır ve sonra burayı birbirine katar"dı.[15]

13 Babası Bahaeddin Veled ile Türkiye'ye doğudan gelen Celâleddin Rumî gibi kendisi de Anadolu'ya doğudan gelen Ahmed Eflâkî'nin Mevlânâ'nın sözleri olarak kaydettiği Anadolu Türklerini kötüleyici hikâyeleri gerçekten ister büyük mistik şaire ait olsun, ister Eflâkî kendisi uydurmuş bulunsun, her iki halde de Doğulu yabancıların Anadolu Türkünden ne kadar nefret ettiklerini ifade eder: Bk. *Menâkibu'l-Ârifîn*, II, s. 166, 167, 317, 390, 391, 412, 450.

14 Aksarayî'de bunu ispat eden örnekler çoktur: Bk. *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 148 ve 149.

15 Bk. Aksarayî, *age*, s. 190.

Koltuğunda Moğollara hizmet ederek oturmak için, Selçuklu sultanını ihanetle onlara öldürten Muineddin Pervane, bir müddet sonra, kendisi de onların ölüm pençesine düştüğü vakit, memlekette Horasanlılar, yani İranlı rical ve Moğollar bulundukça, huzur bulmaya imkân olmadığını söylerken de, gene Anadolu halkının duygularını ifade etmiş oluyordu.[16]

Selçuklu şehzadelerinden Siyavuş (Cimri) Karaman Türklerinin yardımıyla, Konya şehrine girip, zorla tahta oturduğu zaman, Anadolu halkının gönlünü elde etmek için, Türkçeyi devletin resmî dili yapacağını ve Moğolları memleketten sürüp çıkarmak üzere, hemen Erzurum'a hareket edeceğini ilan etmişti ki, bu da, Moğol işgaline ve yabancı kültürüne karşı millî bilinçte nasıl bir tepki doğduğunu ispat etmektedir.

Selçuklu hanedanının silinmesi ve Moğol siyasî nüfuzunun da birdenbire çökmesi üzerine, memlekette hakiki bir sosyal devrim oldu; ve bu sayede meydana çıkan "Anadolu Beylikleri" rejiminin hükümetçikleri saf Türkçeyi resmî dil yaptıktan başka, devlet kadrolarını da yerli aydınlara kurdurttular. Artık, Arapça ve Farsça atılıp, resmî dil Türkçe olduktan ve beylikler rejiminin hükümet sistemi de zarurî olarak daha mütevazi ve basit hale konduktan sonra, Anadolu medreselerinin, ana dili halis Türkçe olan dânişmendleri varken, elbette Iraklı, İranlı, Horasanlı, Arapça ve Farsça inşa üstadlarına lüzum yoktu. Hattâ, pek sade bir Türkçe ile konuşan Anadolu halk kitlelerine kendi öz dilleriyle telkinler yapmak ve Türkçe şiirler yazmak tekkelere daha büyük başarı sağlamakta olduğundan, artık doğudan "velî ve derviş" akını da durmuştu.[17] Şu halde, beylikler devri Türk cemiyetine Müslüman Doğu'nun bundan sonra da devam eden etkileri, artık dinin, şeriatın ve tarihî bağların gerektirdiği ölçüden fazla değildi.[18] Devletin orduları ise, öz Türk soyundan olanlardan ibaret bulunuyordu. Farsça ve Arapça ile birlikte, doğudan gelenler de kıymetten düşmüşlerdi. Arap ve Fars dili ve edebiyatının baskısından kurtulan yeni Türk toplumunda aydın zümre milliyetçi bir heyecanla yüklü idiler ve bize bıraktıkları eserleri bunu ispat etmektedir.[19] Örneğin,

16 Aksarayî, *age,* s. 117.

17 Bu sözlerimizle Selçuklu devrinde bütün kurumların idaresine yetecek bir Doğulular akınının durduğunu kastediyoruz. Yoksa tek tek yerleşmeler her yüzyılda vardır.

18 Doğudan gelip Şam'a yerleştiği anlaşılan, kadılık da yaptığına göre, sağlam bir medrese öğrenimi görmüş bulunan Ali adında birisi 1355 sıralarında yazdığı "Nasayihu'l-Mülûk-i Türkî" adlı eserinde, bir çeşit Türk siyasî doktrini kurmaya çalışırken, şafiî mezhebini şiddette yererek, İslâmda siyasî hâkimiyet tekelini "Kureyşî ve müctehidîn"e vermek suretiyle, Arap milliyetçiliği yapmış bulunan bu mezhebe Türklerin asla girmemelerini savunmuş, bu Arap tekelciliğine dayanak yapılmak istenen hadisin de sahih olamayacağım belirtmişti: Bk. British Museum, Or. 9728, Vr. 3a, 4a, 5b ve 6a.

19 Tarihçi Mustafa Âli, Osman, Orhan ve oğlu Murad devirlerinde şairlere rastlanmayışını topluluğun basitliğine yoruyor ve dönmelerin de o zaman henüz çok önemsiz insanlar olduklarını ileri sürüyor: *Künhü'l-Ahbâr,* V, (Rükn-i Râbî), s. 8-13.

İbni Bibi'nin Tarihi'ni Farsçadan Türkçeye çeviren Yazıcızâde Ali'nin bu çeviriye aslında olmayanları katması, kendi millî duygularının taşkınlığından ileri geliyordu.[20] *Ahmediye*, *Muhammediye*, *Mevlid* kitaplarının yazarlarında da aynı millî ruhun bulunduğu bir gerçektir. Daha sonra gelen Âşıkpaşazâde, Mehmed Neşrî, Türklükleriyle övünüyorlardı. Hele XVI. yüzyılın ilk yirmi beşine kadar yaşamış olan Kemalpaşazade, (İbni Kemal) Türkiye tarihinde çağımız milliyet ve vatan anlayışının ilk ve birinci büyük şahsiyetidir.[21]

Sosyal yaşayışlarının gereği yüzünden şehir, kasaba ve köyün yerleşik topluluklarına yabancı kalmış bulunan yaylacı göçebe Türkmenlere dayanan Karamanoğullarının tarihini yazan ve belki de Yazıcızade'den de eski bir yazar olan Yarcanî'yi özetleyen Şikârî'nin *Karamanoğulları Tarihi*'ni İbni Kemal'in veya diğer herhangi Türk soyundan bir tarihçinin eseri ile karşılaştırarak, millî bilinci uyanmış bir toplum ile, kabileler topluluğu seviyesinde kalmış bir toplumun aralarındaki farkı göstermek suretiyle, Osmanoğulları etrafında millî bir bilinçle yeniden toparlanan gerçek Türk toplumu hakkında açık bir fikir edinebiliriz.[22]

Türkiye halkının XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılın ilk yarısı içinde heyecanla hissettiği millî bilincin etkileri gözde tutulmadığı takdirde, 1308'den önceye ait olan Selçuklu Türkiyesiyle 1453'ten sonraki padişahlık Türkiyesi arasındaki tarihî gelişme seyrini doğru olarak anlamak son derecede güçleşir.

Türkiye'nin eskiden beri temasta bulunduğu, hattâ bazı kere birlikte yaşadığı Hıristiyan komşuları ile olan çeşitli alışverişleri yukarda sözünü ettiğimiz tarihî seyir içinde azalmamış, tersine birçok Batı Hıristiyan toplumuyla daha yakın ilişkiler kurulmuştu, Hıristiyan unsurların Türk toplumuna cariye ve köle olarak girme kapıları daha çok açılmıştı. Selçuklular zamanında mevcut olan şu "has gulâm" mektebi de, Anadolu Beylikleri rejiminde, olduğu gibi devam ediyor, "emir-i kebirler" kapıağalıklarına "has gulâmhanelerinden" yetişme kimseleri yani dönmeleri tayin ediyorlardı. Selçuklularda, "Divan Beylerbeyliği", hep "has gulâmlardan gelme" bir dönmeye verildiği gibi, Orhan da, Anadolu ve Rumeli ordularına kumanda etmek üzere, iki beylerbeylik, hem de Selçuklularda olduğu gibi, Divan azalığı yani vezirlik de bir arada olmak üzere, kurduğu vakit, her iki mansıba da "has gulâmlarından" yetişme Lü'lü ve Lala Şahin ağaları, "paşa ve vezir" unvanları ile birlikte

20 İbni Bibi'nin Yazıcızade tarafından Türkçeye yapılan tercümesinin en güzel ve tam bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Revan köşkü, No: 1391'dedir.

21 İbni Kemal için şu önemli etüde bakınız: Şerafettin Turan, *Tevarih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, Ankara, 1957 (Giriş kısmı).

22 Şikârî, *Karamanoğulları Tarihi*, Konya, 1946, s. 108'i okuyunuz: Burada, yazar, bir Türk devletini değil, Karamanoğullarını ve onlara uyduluk eden birtakım aşiretleri tarihine konu yapar; örneğin, bu eserde Türk sözü, toplumu adlandırma anlamında hiç kullanılmamıştır.

tayin etmişti.[23] Rumeli'de gaza ve cihad ile uğraşan; tarihî Türk aristokratları karşı koymaya çalıştılar. Fakat, Orhan Bey, sırtını kendilerini iktisadî sıkıntıdan kurtardığı bütün Türk halk yığınlarına dayadığı için, ona karşı olan bu çeşit direnmelerinden Türk aristokratları hiçbir sonuç alamadılar.

Burada şunu hemen kaydetmeliyiz ki, millî prensiplere aykırı düşen bu yeni gelişmeye karşı ne kadar mücadele edilmiş ise de, Osmanlı rejimi, neticede, kozmopolit imparatorluk olma yolunda ilerlemiş ve siyasî hayatı da ona göre bir yön almıştır. İç olayların belirtilmesi sırasında bunu örnekleriyle daha iyi anlayacağız.[24]

Selçuklulardan sonra başlayan yeni Türk fetihlerini sistemli bir biçimde yalnız kendi şöhretlerini artırmakta pek iyi kullanan Osmanlı padişahları, ilmiye mansıpları dışında, hükümetin öteki bütün mansıplarını, Türklerden alıp, kendi "Has gulâm-Enderun" mektebinden yetişenlere vermekte ve yavaş yavaş aristokrasiyi "iç iller"den "uç iller"e yani "darü'l-cihâd"a doğru sürerek yok etmekte olduklarından başka yeni iktisadî düzen de, Selçuklu devrindeki birçok yanlarıyla yaşamakta bulunan bağımsız hüviyetli şehir esnafını (ya da o çağların bir çeşit burjuvasını) siliyor, büyük küçük bütün şehirlerin sözleri dinlenir kimseleri (âyan ve eşrafı, hükümet mensupları) padişaha çok bağlı bir karakter kazanıyorlardı. Bu hal, Türk toplumunda, XIV. yüzyılda bilince erdiğini söylediğimiz milliyetçiliğin, ideolojik bir hayatiyet kazanarak, siyasî kurumlara hükmedecek bir kudrete erişmesini sağlayacak elemanları yok etmiş bulunmaktaydı.

Padişahların "Has gulâm-Enderun" sistemini getiştirme politikalarına karşı, azap, timarlı sipahi, akıncı beyleri ve başka Türk asıllı zümrelerin zaman zaman gösterdikleri direnme bu konudaki fikir gelişmelerini daha geç canlandırmış aydınlar arasında, bu iki sistemin, yani devlet idaresinde Türkler mi, yoksa "enderunlu has gulâmlar" mı öne geçmeli biçimindeki yazışmalar ancak XV. yüzyılın sonları ve hele XVI. yüzyılda kendisini göstermiştir.

Milliyetçiliği ideolojik bir biçimde savunan en tipik yazar olarak Kemalpaşazâde'yi gösterebileceğimiz gibi, milliyetler karması imparatorluk idealini aynı biçimde ideolojik olarak savunanlara tipik örnek diye de Mustafa Âli'yi (XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olmakla beraber) örnek gösterebiliriz.[25] İki zıt ideolojinin bu keskin savunucularına bakarak, iki tarafa da dahil edemeyece-

23 Bk. M. Akdağ; "Ankara Sultan Alâeddin Camii kapısında bulunan Hicrî 763 tarihli bir kitabenin tarihî önemi", *Tarih Vesikaları*, No: 3(18) (Mart 1961).

24 Millî bilincin en güçlü olduğu 1453'ten önceki devre ait bu çeşit çekişmeler için bu eserin I. cildine bakınız.

25 Osmanlı toplumunun, sayıları on ikiyi bulan çeşitli milletlerden oluştuğunu savunan ünlü tarihçi Mustafa Âli'nin şu sözlerine bakınız: *Künhü'l-Ahbâr*, V, s. 13.

ğimiz daha yumuşak fikirli yazarlar bulmak da mümkündür. Örneğin, Âşıkpaşazâde[26] ve Mehmed Neşrî, bilinçli fakat, iddiasız Türkçü olmalarına karşılık, İdris-i Bidlisî ve Hoca Sadeddin Efendi de koskoca tarih kitaplarında Türklükten ve Türkten hiç bahsetmeyecek derecede Türklüğe ilgisiz bir içgüdüye sahip görünürler, ama Müslüman aslından olduklarından dolayı da, Hıristiyanlıktan dönme Enderun halkını da sevmeyen ayrı bir zihniyeti temsil ederler. Bu son iki yazar için Osmanlılık ve Müslümanlık toplumun siyasî prensibi ve birlik nedenidir.

Halbuki, Kemalpaşazâde, tarihî olayları yazarken, Türklük ile ve Türklerle ilgili sorunlarda hem ırkını savunmakta ve hem de övücü ifadeler kullanmakta bulunmasına karşılık, onun karşıtı olan Mustafa Âli tarih olaylarında Türklere çatar ve onları kötüler.[27]

Özet olarak şunu söyleyebiliriz ki, Selçuklu devri Türkiyesi, toplumsal kadro bakımından Türk, fakat kültürü ve idareci sınıfı, daha doğrusu siyasî idare yönetimi itibariyle "Türk-İran"cı, 1308-1453 arası toplumu ise, kültürü, siyasî idare yönetimi ve öteki yönleriyle millî bilincin güdümü önünde yürüyen gerçek bir Türk devleti, fakat, 1453'e doğru milletler karması bir imparatorluk yönünde gelişen siyasî ve kültürel oluşmayı önleyemediği için de, Selçuklu Türkiyesiyle Osmanlı İmparatorluğu Türkiyesi arasında kısa süreli bir geçit toplumu özelliğinde olmuştur.[28]

Osmanlı çağı Türk toplumuna gelince, artık o; karma imparatorluğun karma topluluğunda[29] ne kadar "ana cemaat" olsa da, artık kenarda kalmış, özellikle siyasî yönden devletin kendisi olmaktan çıkmış, onun sadece kuvvet kaynağı ve malzemesi durumuna düşmüştür.[30] Hele parlak zaferlerle dolu I. Süleyman

26 Bu yazarın, ünlü tarihinde, Osmanlı idaresinin bozulmasından dânişmendleri ve kadıları sorumlu tutması ve Çandarlızade Ali Paşa'yı, çok Acem dânişmendlerin ziyaret ettiğini belirterek anlamlı bir biçimde, bu dânişmendlikten gelme veziri ve medreselileri kötülemesinin, tarikatçı-medreseli düşmanlığından gelme olduğu ortadadır: Aşıkpaşazade, *Die altosmanischc Chronik des Âşıkpaşazâde* (Yay. F. Giese), Leipzig, 1929, s. 63.

27 Sözünü ettiğimiz iki yazarın, Osmanlı Beyliği'nin saf Türk köylüsünden kurduğu "yaya ve müsellem" kıtalarını bir hayli kullandıktan sonra bu askerî teşkilâtı dağıtması olayını, örneğin Kemalpaşazade'nin bu cefakâr insanlara karşı yapılan bir haksızlık olarak değerlendirmesine karşılık, Mustafa Âli'nin, ters bir görüşle yaya ve müsellem askerlerini çapulculukla suçlayarak onların birliğinin dağıtılmasını çok isabetli bulduğu görülüyor; geniş bilgi için bakınız: Bu eserin I. cildi.

28 Mustafa Âli, Osman Bey ile kendisini izleyen Orhan Bey ve I. Murad devirlerinde şair yetişemeyişini kayd ile bu devirde sosyal topluluğu çok basit bulmakta, Anadolu halkının cihad ile uğraşan Gazi Türk ve Tatarlarla "evlâd-ı kefere"den oluştuğunu ileri sürmektedir: *Künhü'l-Ahbâr*, V, s. 115.

29 Mustafa Âli, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan topluluğun Müslüman-Hıristiyan 12 milleti kapsadığını kabul ediyor: *age*, c. V, s. 9.

30 Fransız Tarihçisi Prof. H. Hauser de, yazısının bir yerinde, "Osmanlı İmparatorluğu" deyimi kullanırken, "Türk İmparatorluğu demiyoruz" biçiminde bir ifade ile Âli gibi aynı kanıda olduğunu açıklamaktadır: Bk. *Peuples et Civilisations*, VIII, *Les débuts de l'âge moderne*, s. 393.

devrinde, Türk cemaatinin (toplumunun demiyoruz) devlet siyasetiyle ve hükümetle olan ilgisi Selçuklu devri Türkmen cemaatininkinden daha azdı. O zaman, hiç olmazsa uçlar, tamamıyla Türkmenlerin ve Türklerin nüfuzunda bulunuyor, şehirlerdeki esnaf loncaları Konya başşehrinin siyasî karışıklık ve anlaşmazlıklarında olumlu ya da olumsuz, fakat kesin etkili rol oynuyorlardı. İmparatorluk devrinde ise, hele şehzadeler de vilâyetlere vali tayin olmaktan düştükten sonra eski iktisadî ve sosyal düzenini sürdüren Anadolu Türk toplumu, sırf harp zamanlarında devlet tarafından harekete geçirilen mekanik bir kuvvet kaynağı gibiydi. Celâlî, softa ve bunlara benzer öteki isyanların devlet düzenliğine karşı bir kasıtları olmadığından, onları bu bakımdan kaale almıyoruz.

7 - Son olarak, sözü edilecek mesele, yeni bir millî hanedanın doğma koşulları ve XV. yüzyılda, Türk toplumu imparatorluk toplumu içine girince, hanedanının da millî bilincin kontrolünden kurtulmasıdır.

1308'de, II. Mesud'un ölümüyle, kökü büyük Selçukluların kuruluşuna kadar giden Anadolu'nun üç yüz yıllık millî bir hanedanı çökmüş oluyordu. En eski Osmanlı tarihçilerinin iddialarına göre, bu durumda, Türkiye'de ikinci bir millî hanedan vardı ki, o da Kayı kabilesinin reisi olan ve bu yolla Oğuz Han'ın nesli bulunan Osmanlı ailesiydi. Onun için, son Selçuklu sultanı (bu sultan hep Alâeddin olarak zikrolunur) kendi ailesinin tahtı kaybetmekte olduğunu hissedince, saltanatı Selçuklular gibi Oğuz Han'ın başka bir evlâdından gelen Osman Bey'e havale ediyordu. İkinci bir rivayete göre de, memleket hükümdarsız kaldığında, Anadolu büyükleri, toplanarak, "Oğuz Han'ın torunu" olan Osman Bey'i hükümdarlığa seçmişlerdi. Bunlardan birisi ya da her ikisi de doğru olmuş bulunsaydı, şüphesiz Türkiye'deki siyasî fikir hayatının o zaman, pek gelişmiş bir seviyede bulunduğunu kabul etmek gerekecekti.

Hakikatte, Osmanoğullarının talihi Amasya tahtına bağlı uç beylerbeyliğini elde etmeleriyle gülmüş, II. Mesud'un ölümü üzerine, oğlu Gazi Çelebi'nin babasının yerine oturamayacağı anlaşılınca, Osman Bey (ya da Gazi Çelebi'nin yerine Osman Bey'in oğlu Orhan Bey) devlet reisliğini fiilen temsil eder olmuştu.

Karamanoğullarının göçebeliği yaşatmakta olmaları ve uç beylerbeyliğini, Konya üzerine sürekli baskınları sayesinde, Selçuklu sultanından zorla almaları yüzünden, bu aile, Konya başşehrinde, Amasya şehrinin Osmanlıları tuttuğu biçimde bir güler yüz görmüyordu. Ayrıca, Moğol kumandanları Karamanlılarla uğraşmayı kendilerine iş edinmekte ve Konya'yı sık sık işgal edip durmaktaydılar.

Selçuklu idaresi çökünce, Anadolu'nun büyük kentlerinde, her ahî derneğinin, kendi şehrini ve ona bağlı kasabalarla köyleri düşünerek, asayiş ve düzeni sağlamak ve ortalık durulana kadar idareyi yürütmek üzere, geçici bir hükü-

met kurduğu bilinmektedir. Konya ahîleri de, anlaşıldığına göre, Karamanlılarla Moğolların iki yanlı zorlamaları arasında, aynı suretle, geçici bir hükümet kurmuşlardı ve hükümet reisliğine de Şeyh Muhlis adında bir ahî başbuğunu getirmişlerdi.[31] Hattâ, bir ara Konya hükümetinin başında Taceddin Kızıl ve oğlu Zahireddin vardı ve kendisi, nihayet "Şeyh Hasan Timurtaş" (Şeyh Hasan Kebir olacak) tarafından Konya dışında bir yere davet edilerek öldürülmüştü.[32] Bütün bu karışıklıklar süresinde, fakat tarihlerini bilemediğimiz zamanlarda, gerek Konya'dan ve gerek Amasya'dan bu adı geçen iki Selçuklu hükümetinin, kadrolarını oluşturan hükümet ileri gelenleri, ya tamamen ya da kısmen, Osmanoğullarının başşehrine göçmüşlerdi,[33] Osmanlı tarihçilerinin bu rivayetlerini biz şunun için az çok doğru kabul ediyoruz ki, daha baştan itibaren Osmanlı Beyliği'ndeki hükümet yönetiminde, Selçuklu hükümet geleneği ve tümüyle Türkiye devletini temsil eden bir durum sezilmektedir. Esasen bütün Konya çevresiyle birlikte ona bağlı uçlar dahi Moğolların baskı yeri olduklarından, mademki Amasya'da dahi bir hükümet kurulamıyordu, o halde, zamanın Türk siyasî şahsiyetleri ve hükümet erkânı için Osmanlı başşehrinden başka gidecek bir yer kalmıyordu. Çünkü, sebebi her ne olursa olsun, Moğolların, Simre (Amasya) sultanlığına ya da eski Dânişmendiye ucuna iliştikleri görülmemişti, Esasen Sivas, Moğol genel valilerinin merkezi olmaya başladığından beri, Simre sultanlığının sözü olamazdı. Örneğin, Ârif Çelebi Sivas'ta bir "baba" ile büyük bir olay çıkardığı zaman burada Sumagar'ın oğlu Arap Noyin Moğol valisiydi.[34]

Anadolu büyüklerinin, toplanarak, Osman Bey'i bir şölende, Oğuz neslinden olduğunu ifade ile, Türkiye'nin başına hükümdar seçtikleri hakkındaki belli hikâyenin esası da belki budur.

1299'da (688) Karacahisar, birinci fethinden 70 yıl sonra, İkinci kez gene alınınca,[35] buraya imam tayin olunan Dursun Fakıh ile halk, Şeyh Edebali'ye

31 İlk Osmanlı tarihçilerinden Âşıkpaşazâde, ünlü eserinde, Şeyh Muhlis Paşa olarak kaydettiği bu kişinin kendi ceddi olduğunu söylüyor. Ahmed Eflâkî ise, Şeyh Paşa'nın Abid Çelebi zamanında öldüğünü söylüyor ise de, hükümetinden söz etmiyor. Ayrıca bk. Âli, *Künhü'l-Ahbâr*; V. s. 39 ve Müneccimbaşı, *age*, III, s. 283, Şeyh Muhlis Paşa'nın II. Mesud ölünce, Hicrî 707 (1307/08) civarında Konya'da Selçuklu tahtına geçirildiğini ve altı ay sonra tahttan da kendi vazgeçtiğini söylüyorlar.

32 Bk. Ahmed Eflâkî, *age.* c. II, s. 458.

33 Kemalpaşazâde'ye göre, III. Alâeddin Keykubâd'ın Moğollarca hapsi üzerine, Konya hükümet erkânı buradan göçüp bir kısmı Simre'de (Amasya'da) II. Mesud'un oğlu Gazi Çelebi'nin yanına, bir kısmı da Osman Bey'e geldiler; sonra Gazi Çelebi de ölünce (daha doğrusu ortadan çekilince), Simre'deki kadro da Osmanlı başşehrine geldiler; Kemalpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman*, I, Vr. 57b.

34 Ahmed Eflâkî, *age,* II, s. 314.

35 Kemalpaşazade, bu olayın yılgününü H. 688 (1289) olarak gösteriyorsa da, (*age,* Vr. 45a), herhalde dayandığı kaynak bir rakam hatası yapmış olmalıdır; doğrusu bizim kabul ettiğimiz yılgün olmalı: Geniş eleştirisi için bk. eserimizin I. cildi.

varmışlar, yapılan toplantıda buraya bir kadı yollanması, ya da cuma namazının kılınması için zamanın sultanına başvurulması konusunda tartışma çıkmış, bu konuşmaların üzerine gelen Osman Bey, "Ben icazet verdim kifayet etmez mi? Sultan-ı zaman dediğiniz Melik-i Yunan ise, benim mülkümde anın ne tasarrufu var?" diye cevap vererek, burasını kendisi fethetmiş olduğunu, bağımsız sultan durumunda bulunduğunu ileri sürmüş ve tabiî kadı tayin ettiğinden başka, cuma namazındaki hutbeyi de kendi adına okutmuştu.[36]

Burada Melik-i Yunan sözü ile Konya'da hüküm süren III. Alâeddin Keykubâd kastolunuyordu ve Osman Bey ise, Rum sultanlığına,[37] yani Simre başşehrine tâbi olup, oranın sultanı II. Mesud da, şu sırada, mâzûl olduğuna göre, hukukî bakımdan Osman'ın III. Alâeddin Keykubâd'la bir ilgisi olmadığını iddia etmeye hakkı vardı. O halde, Osmanlı Beyliği'nin bir taraftan Simre'ye vâris olması, öte yandan, Moğolların buralara hiç ayak basmamış bulunmaları, memleketin hükümet ricalini Osman Bey'in ve oğlu Orhan'ın idaresine sevk etmiş, Osmanlıların bütün Türkiye'nin sultanı olmaları olanağı pek erkenden böyle gerçekleşmişti.[38]

Osmanoğullarının, elde ettikleri maddî güç ile yetinmeyerek, bütün Türkiye'nin tek hükümdar sülâlesi olduklarını Oğuz Han neslinden bulunuşlarına dayamalarının, o zaman Anadolu kamuoyunda Türklük övüntüsünden faydalanmak amacıyla olduğu apaçık ortadadır; ve bunu da, tarihî bir esasa bağlamak suretiyle, Türk il-gününe gerçekmiş gibi gösteren tanınmış yazar Yazıcızade Ali idi.[39] O halde, Osmanlılar, daha ilk zamanlardan itibaren bütün Anadolu beylerinin seferlerde kendilerine yardım etmeleri için, yaptıkları savaşlara "gaza ve cihad" rengi vermekle beraber, onların Osmanoğullarına uyruk beyler oldukları biçimindeki iddiayı da Osmanlı ailesinin Oğuz neslinden olarak Anadolu'nun biricik hükümdar sülalesi bulunduğu nedenine bağlıyorlardı.

Osmanlıları, Türkiye'de, bütün umutların üzerinde toplandığı millî bir hanedan haline getiren büyük olaylardan birisi de, şüphesiz, Timur istilâsı olmuştu. Tatar sürüleri, Anadolu'nun dört bir köşesine yayılıp da, yağmalara başladıktan zaman, sözde Osmanlılarca el konan "baba mülklerine" tekrar oturan Anadolu beyleri, doğrusu, halkın gözünde bu step sürülerinin yağmalarına kılavuzluk

36 Kemalpaşazâde, aynı yer.

37 Kemalpaşazâde, çok yerinde olarak, III. Alâeddin'e "Melik-i Yunan" dediği gibi, Gazi Çelebi'ye de "Memleket-i Rum Meliki" adım kullanmakta idi. Bk. aynı yer.

38 Çandarlı Kara Halil bile Karaman'ın Sivrihisar'ından idi: Bk. İ.H. Uzunçarşılı, "Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa", *Belleten*, No: 91 (Temmuz 1959), s. 45.

39 Bu yazarın İbni Bibi'yi Türkçeye çevirirken, metne kendinden yaptığı ilaveler, özellikle "Oğuz Türesi"ne ait olanları şunu açıkça ispatlıyor ki, Türklük heyecanı ile dolu olan Yazıcızâde Ali, Osmanlı rejiminin Türk karakterini iyice güçlendirmek için II. Murad'a milliyetçi bir zihniyet aşılamak istemiştir.

eden "hain"ler olarak küçülmekte idiler. Bu ise, Osmanlı hanedanının ekmeğine yağ sürüyordu. Nitekim, Timur memleketten savuşup gittikten sonra, Osmanlıların Anadolu Beyliklerini daha kolay tasfiye etmelerinde bu durumun çok yardımı olmuştu.[40]

I. Bayezid'in son yıllarında açığa çıkan ve bütün XV. yüzyılın birinci yarısı süresince devam eden siyasî nüfuz mücadelesi, yani has gulâmdan gelme rical ve yeniçeriler ile Türk asıllı ümerâ (Özellikle Rumeli beyleri) ve Türk ırkından olan askerî sınıflar arasındaki rekabet çatışmalarında II. Murad'ın hangi tarafı tutacağı konusunda çok bocaladığı ve Yazıcızâde'nin telkini ile Türklüğe meylettiği gerçektir. Saray kadınlarının ve Arap memleketlerinden ve İran tarafından gelen bazı ulemâ ve şeyhlerin, Müslüman olmalarına rağmen, Türkleri değil, has gulâmları tuttukları ve "Türk" sözünden rahatsız oldukları seziliyor.

II. Mehmed, 1451'de pek genç olarak tahta oturduğu zaman, beyliklerinin başında bulunan İsfendiyaroğulları ve Karamanoğulları bile, Osmanoğullarının Türkiye'de rakipsiz ve meşru hükümdar ailesi olduklarını artık tartışmıyorlardı. Hele yeni padişahın, İstanbul'u fethetmek suretiyle, dünya çapında ün kazanması, Oğuz Han kökünden geldiği biçiminde Osmanlı yazarlarının bu tarihe kadar halka yaptıktan telkini siyasî bir destek olarak sürdürmeyi gereksiz kılan bir durum yaratmıştı. Babalarının alışılmış unvanının "sultan" olduğu[41] ve onlar, adlarının önüne sadece "bey" kelimesini takmakla yetinecek kadar alçakgönüllülüğü elden bırakmadıkları halde,[42] II. Mehmed, padişah ve hakan olmuştu. Hiç şüphe yok ki, bu unvanları "imparator" karşılığı olarak kullanıyordu. II. Mehmed'in, İstanbul'a girer girmez, Ortodoks Patrikliği'ne dinî özgürlüğünü ve devletin yüksek himayesini sağlaması da onun padişahlığı ile hukuk yönünden pek iyi bağdaşmaktaydı.[43] Zaten II. Mehmed'in babasıyla arasında geçen taht çekişmesi de, has gulâm-Enderunlu rical ile Türk rical arasındaki rekabetin etkisinde oluşmuştu ve onun, sonuçta, padişahlık tahtına oturması kozmopolit-imparatorlukçu siyasetin bir zaferi olduğundan, İstanbul'un fethinden sonra, Türkçülüğe dayanan siyasî mezhebin devlet idaresinde tuttuğu yerini yitirmesi

40 Karaman Beyliği'nin Osmanlılar karşısında daha uzun ömürlü olmayı başarmaları, Konya çevresi halkının desteğiyle değil, İçel bölgesine yaslanmaları sayesinde olmuştur.

41 II. Murad hakkında tahrir defterlerinde hep "Sultanımız" ve II. Mehmed devrinde yazılanlarında da aynı kişi hakkında "Merhum Sultanımız" sözleri geçtiği halde, II. Mehmed'in kendisi için, "Padişahımız" deyimi kullanılmaktadır. En eski defterler incelendiğinde buna ait pek çok örnek bulunacaktır.

42 Kemalpaşazâde, Tevarih-i Âl-i Osman, Paris Ulusal Kütüphane, Türkçe yazmalar, No: 157, Vr. 40b (bu yazmada II. Murad ve öncekileri için, "beylik etti" deniyor).

43 Rum Ortodoks Patrikliği'ne o zaman verilen özerklik, Türkiye'nin kendi topraklarındaki kesin siyasî hakları bakımından günümüze kadar süren şüpheli ve karanlık bir pürüz noktası olagelmiştir.

mukadderdi. Gerçekleyin, artık 1453'ten sonra Türklükten bahseden yazarlar ve hele Kemalpaşazâde, bu kelimeyi, devleti kuran esas unsuru dil altından savunmak ve aynı zamanda yabancı kökten gelen Enderunlu ricalin damarlarına basmak için kullanıyorlardı. II. Murad'ın son zamanlarında Edirne'de oğluyla arasında geçen mücadele başşehrin surları dışına pek çıkmamıştı. İstanbul'un alınmasından evvelki bu son taht kavgasında, tarafları yeniçerilerle vezirlerin teşkil etmiş olması, gerçekte bir tarihi kapatıyor ve yeni bir dönem açıyordu. 1453'ten sonra göreceğimiz bu çeşit kavgalar ve başşehirde çıkan öteki siyasî bunalımlarda uygulanan çözüm şekilleri, artık Osmanlıların ilk yüz elli yıllık devirlerinden çok farklıydı. Bundan böyle, Türk toplumu ne olup bittiğini anlamıyor, taraf tutmuyor, olup geçenleri, yalnız "hikmet-i hükümet"tir diye olağan kabul ediyordu.

Türklerin karışmaya fırsat bulamadıkları, II. Mehmed ile Murad arasındaki bu baba-oğul taht kavgasından sonra, babanın ölümü üzerine, oğlunun onun yerine geçmesinde de, vilâyetlerde vali kardeşlerinin bulunmayışı Rumeli'deki Türk aristokrasisi ile Anadolu timarlı sipahilerinin ya da büyük şehirler çevrelerinin geçmişteki siyasî bunalımlarda oynadıkları rolü biraz daha unutmalarına yardım etmişti.

1453'te İstanbul'un fethiyle, sultanlıktan ve "beylikten" padişahlığa ve hakanlığa yükselen II. Mehmed Divan toplamlarının idaresini vezirâzamına bırakmış, ilerde Arap memleketleri de imparatorluk sınırları içine alınınca, "padişahlık" yanına "halifelik" de eklenmek suretiyle, artık Oğuzhan evlâdından gelmiş olarak "Türklerin beyi" biçimindeki millî ve mütevazi unvan tarihe karışmıştır.

Bundan sonra, Osmanlı hükümdarları, koca imparatorluk içinde, esasında ve her şeyden önce, Türklerin padişahı olduklarını XIX. yüzyıla kadar hiç hatırlamayacaklardır.

XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın ortalarına kadar, bu biçimde, Türk sosyal bünyesine etkisi olan büyük olayları sıraladıktan sonra, İstanbul'un fethi sırasındaki Türkiye'nin sosyal-ekonomik yapısını esaslarıyla tesbit etmek zor değildir. Bir kez, toplumun işgal ettiği coğrafî kalıp büyük değişikliklere uğramıştır. Bütün Anadolu yarımadası artık tamamen Türk kitlelerinin anavatanı niteliğini aldıktan başka, Balkanlarda da Selânik'in batısındaki Vardar vadilerinden kuzeye, yani Tuna'ya ve oradan bu ırmağı takip ederek Karadeniz'e çıkan bir çizginin Anadolu yönüne doğru çevrelediği, "Rumeli" diye adlandırılan topraklar, şehirleri, kasabaları, iktisadî sistemi ve hattâ kültür kurumları ile Anadolu'ya benzemiş olarak, Türkiye'nin Marmara ve Boğazlar ötesindeki uzantısını teşkil ediyordu.[44]

44 Harita 1'e bakınız.

O halde, Şam, Halep, Diyarbekir, Van, Kars, Erzurum çevrelerini içine alarak kuzeye, aşağı yukarı Hopa'nın doğusuna varan bir çizgi ile Balkanlarda "Rumeli" parçasını içine alan batı çizisi arasındaki geniş topraklarda tamamıyla hâkim kitle olan Türk toplumunun aldığı bu yeni sosyal yapı şöyledir: Etnik unsur, kökü ve tarihi eski Türkmen boylarına dayanan Türk ahali olup, bunun Selçuklu devrinden farkı, Türklerin artık buralarda çoğunluk halinde yerleşik hayatı iyice tutmuş olmalarıdır.[45] Toplumsal yapının kültür unsuru da artık yerli Anadolu Türk-Müslüman özgenli diye kabul olunmak zorundadır[46] ve şüphesiz kökü gene Selçuklu devrindeki "İslâm-Türk-İran" kültürüne dayanıyor. Ekonomik unsura gelince, yerli Hıristiyan (artık birinci derecede Rum, ikinci derecede Ermeni) iktisadî düzeni esas olmaktan düşmüş olup, Türk iktisadî cihazı doğmuştur. Yayla işletmesi, köyde ziraat ve şehirde esnaf usulü zenaat işletmesi ve ticaret Türk iktisadî yapısının temellerini teşkil ediyordu.[47]

Şema 1:
XV. yüzyılın ilk yarısında Türk toplumu:

I.	Etnik Unsur	:	Yerleşik Türkler ve göçebe Türkmenler
II.	Kültür Unsuru	:	Anadolu Türk-İslâm
III.	İktisadî Unsur	:	Türk "çiftlik" ye yaylalar işletmesi, Türk şehir esnafı idaresinde zenaat ve ticaret işletmesi (Rum, Ermeni, Yahudi azınlıklarını da kapsar)

Gayet karakteristik bir Türk şehir esnafı bütün ticaret ve zenaati elinde tutmakla beraber, XV. yüzyılın son yarısında İstanbul, Bursa, Edirne gibi başlıca merkezlerde Rum, Ermeni ve Yahudilere de büyük bir yer ayırmak lâzımdır. Hattâ (sonraki vesikalardan öğrenmekle beraber) İstanbul'da, Hıristiyan ve Yahudi esnafın başlarında kendi yiğitbaşıları ve kethüdaları ile Türklerden ayrı loncalar kurmuş olduklarını bile görüyoruz.[48]

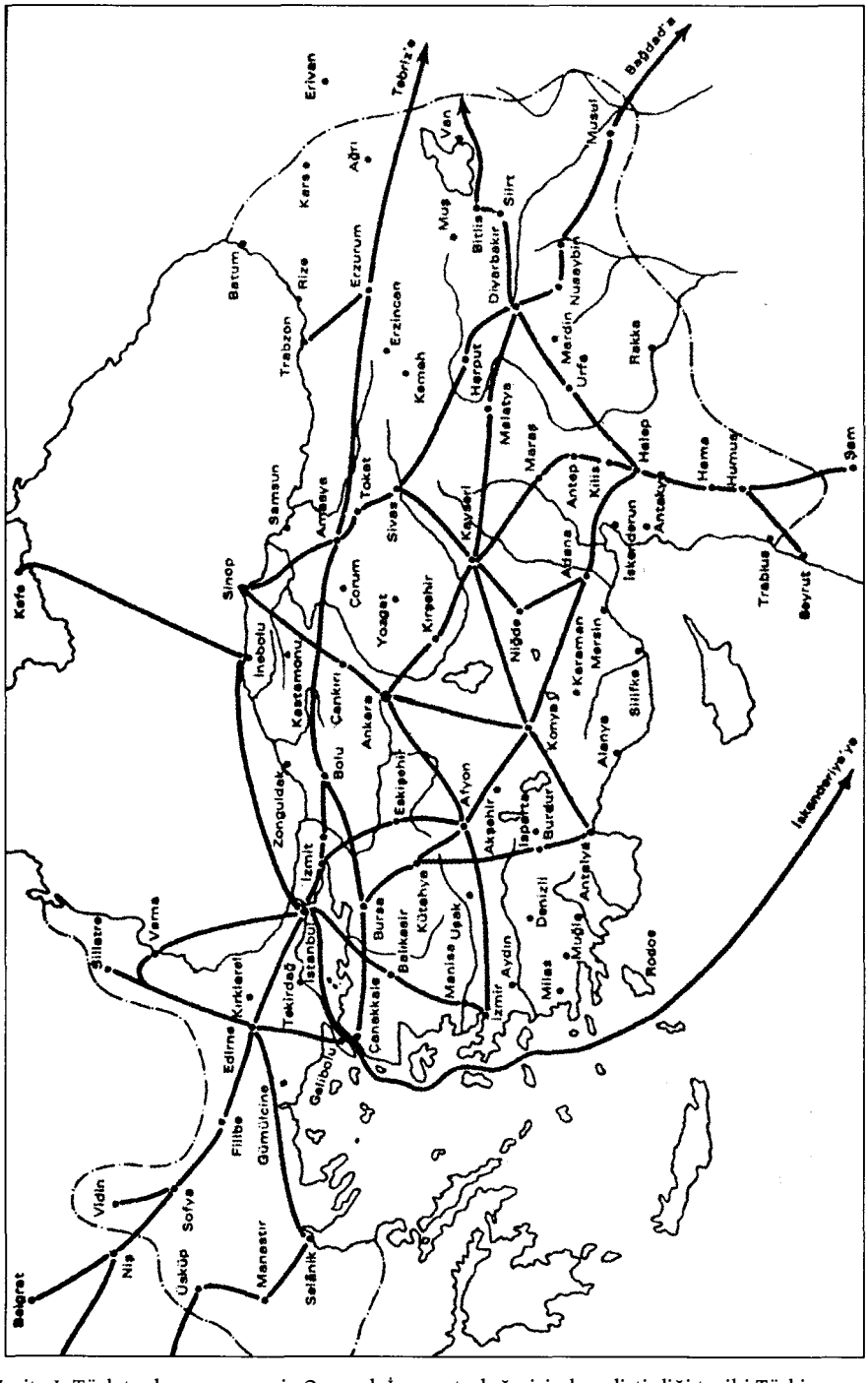
XIV. yüzyılın başlarından XV. yüzyılın ortalarına kadar geçen zaman son-

45 Yalnız, Rumeli'ye Kırım yönlerinden bir hayli Kıpçak Türkü ve Tatarlar gelip yerleşmiş oldukları gibi, Anadolu'da da bir kısım Moğol kabileleri, geri dönmeyerek, Selçuklu devri Türk halkı arasına girmişlerdi ki, bu noktayı önemle belirtmek gerekir: Bu eserin I. cildi üçüncü kısmına bakınız.

46 Tarihçi Mustafa Âli bu noktaya dikkati çekiyor ve Osman Bey ve oğlu Orhan Bey zamanlarında "ulemâ ve meşayihin" yetişme yerlerinin Doğu'da olduğunu belirtiyor: Bk. *Künhü'l-Ahbâr*, V, s.39, 51.

47 Bu sayfadaki şema ile bu kitabın I. cildindeki Şema:1'i s. 11'dekini karşılaştırınız.

48 İstanbul Şr. Sc., No: 1. Vr. 33b.

Harita I: Türk toplumunun geniş Osmanlı İmparatorluğu içinde geliştirdiği tarihi Türkiye
—·—· Osmanlı İmparatorluğunun siyasî sınırları içinde Türkiye'nin toplumsal sınırları
——— Başlıca ticaret yolları

larında derlenip toplanmış olarak esas hatlarını verdiğimiz şu sosyal karışımın İstanbul fethinden, yani imparatorluğun kurulmasından sonra meydana gelen siyasî etkiler ve imparatorluk hayatının, ekonomik, siyasal ve kültürel baskısı altında tekrar değişikliğe uğradığını, örneğin, I. Selim tahta geçtiği zaman, artık Türkiye'de toplumun yeni bir iktisadî-toplumsal bünye kazanmış bulunduğunu görmek zor değildir.[49] Köle, cariye, has gulâm ve devşirmeler suretinde Türk bünyesine bol bol giren Batılı zümre (Doğulu zümrenin karşıtı olarak kullanıyoruz) imparatorluğun siyasî ve idarî yönetiminin dimağı durumundaki enderun içini teşkil etmiş olmakla, Türkler, Selçuklu devrinde Doğulular (İran ve Horasanlılar) tarafından yönetilmelerine karşılık, bu kez de Batılılar tarafından idare olunmaya başlamışlardı. Ancak, şu değişmede, biri diğerinin yerini almış değildi. Selçuklularda, devletin bütün yönetimi "dânişmend-medreseli"lerde olmakla, Doğulular bu sosyal kadroya dolmakta, "ehl-i örf"ün başında bulunan Hıristiyanlıktan geçmeler (örneğin Divan beylerbeyleri, subaşı, çaşnigir ve başka Selçuklu enderunlusu yüksek mansıp sahipleri) Doğulu büyüklerin yardımcısı ya da emir kulu olmaktan ileri bir nüfuza sahip olamamaktaydılar. Halbuki, XV. yüzyılın son yarısı içinde devletin yüksek yönetimi, vezirlikler başta olmak üzere, bütün mansıpları ellerine geçiren Batılı (Hıristiyanlıktan dönme) elemanlara geçmiş, bu kez, artık yerli medreselerden yetişme, çoğunluğu da hâlis Anadolu Türkü olan medreseli-ulemâ sınıfı, "ehl-i örf" adı altında topladığımız sınıfın başında bulunan Batılı dönmelerin yardımcısı durumuna düşmüşlerdi.

İmparatorluk kurumlarında, yalnız yönetim sistemi değil, devletin yeni jeopolitik durumu da Türkiye'nin yaşayışına derin etkiler yapmakta olduğundan, XV. yüzyılın sonlarındaki Türk toplumunu (gerçekte büyük bir topluluk demek gerekir) aynı XV. yüzyılın ilk yarısındakinden hayli farklı bulmaktayız.[50]

Şema 2:
XVI. yüzyılın başlarında Türk toplumu:

I.	Etnik Unsur	:	Türk ve Türkmen halk çoğunluğu
II.	Kültür Unsuru	:	Osmanlı-Türk
III.	İktisadî Unsur	:	a. İmparatorluğun yeni iktisadî katkı alanları
			b. Türkiye'nin eski iktisadî yapısı

49 2 No'lu şemaya bakınız.

50 Burada, imparatorluğun sınırları içine giren ve Türkiye'nin kendi ana memleketinden kat kat geniş olan toprakların bekçiliği ve daha birçok görev, onun eski küçük bir coğrafî bölge içindeki iktisadî düzenini bir bakıma olumlu, bir bakıma da olumsuz biçimde etkilemiş oluyordu.

İstanbul, Anadolu ve hattâ Rumeli'dekilerinden çok farklı olmak üzere, enderunluların önde bulundukları, tipik bir Osmanlı şehir topluluğu biçiminde oluşmuş bulunuyordu. Bizans ve Batı Hıristiyanlığı şehir hayatından birçok şey alan, fakat eski Doğu-İran saraylarının ve yüksek bürokratik zümrenin debdebeli ve dejenere zevklerini onlarla mezceden Osmanlı başşehri, kurduğu mutlak idare, geliştirdiği yüksek dereceli medreseler ve başka nedenlerle, Anadolu şehirlerindeki ileri gelen ailelerin bir kısım üyelerini kendine çekmekle, onlara akraba oluyor, böylece, başşehrin modası ve hayat biçimi öteki şehirleri de çabucak tutkusuna alıyordu. Bu hali ile Türk toplumu, geçmiştekine göre, hiç olmazsa şehirlerindeki yaşantısı yönünden, çok değişmekteydi ki, gelecek bahislerin incelenmesi bunu daha iyi anlamaya yardım edecektir.

2- Şehir Toplulukları

Selçukluların refahlı devirlerinde Konya-Kayseri-Sivas üçlü başşehirleri, ekonomik bakımdan da mihver olmak üzere, Türkiye'nin siyasî sınırları içine düşen diğer şehirlerle birlikte, bulundukları bölgelerde biri ötekini aratmayan önemli birer çevre şehri idiler. Bu suretle, örneğin Erzurum, Harput, Malatya, Diyarbekir, Amasya, Tokat, Sinop,[51] Kastamonu, Ankara ve daha başkaları, Türkiye içinde hemen her bir yana yayılmış bulunmaları bakımından, çok dengeli ticaret, endüstri ve kültür merkezleri durumunda bulunuyorlardı. O halde, memleketin bütün bölgeleri, mevcut iktisadî refahtan aynı derecede faydalanıyorlar, aralarında büyük ekonomik seviye farkı bulunmuyordu.

Devletin Moğol boyunduruğuna girmesi yüzünden başlayan siyasî düzensizlik devrinde, Türk şehir hayatında da derin değişiklikler meydana geldi. Batı Anadolu ve Rumeli gibi zengin toprakların alınması sayesinde, oralardaki şehirleri Türkleştirmek üzere başlayan göçler, Anadolu'nun eski beldelerini sarstığından başka, Moğol askerleri veya onlara karşı gelen Türkmen grupları tarafından yapılan devamlı baskınlar, asi valiler, Türk beyleri veya Moğollar arasında şehirlerin el değiştirip durmaları huzursuzluk yaratıyor ve hele iki yüz senede kurulan iktisadî düzeni kökünden yıkıyordu. Bu anarşi devrinde, her ahî-esnaf teşekkülü kendi şehrinin asayiş ve düzenini sağlama işini kendisi düşünmek zorunda kalmış, "ahî babayı", yahut ahîlerden birisini, halkın, oturdukları şehre vali seçmeleri usul haline gelmişti.[52] Esnaf-ahî derneklerinin genç işçilerine ve köy delikanlılarına, yiğit-

51 Sadece işlek bir liman sanılan Sinop şehrinin zevk ve eğlenceleriyle de ileri olduğunu gösteren bir vesika için bakınız: O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara, 1958, s. 161.

52 Ankara'da bir ahî hükümeti kurulmuş olması hakkındaki hikâye buradan çıkıyor. Halbuki, örneğin Konya, Kayseri, Sivas ve başka yerlerde de durumun aynı olduğunu İbni Batuta, Şikârî, Ahmed Eflâkî gibi yazarlar kesin olarak kaydetmişlerdir.

başıları kumandasında, asayişi sağlamakla görevlendirmeleri ve içlerinden birisini de bu şekilde vali yapmaları, herhalde o büyük karışıklıklar devrinde Anadolu şehirlerinin daha çok zarar görmelerini ziyadesiyle önlemiş olmalıdır.

Ege, Marmara ve Rumeli alındıktan sonra, buralardaki eski Bizans şehirlerinin Türkleşmesi ve yeni şehirler kurulmasında görülen başarı, şüphesiz Türk şehir topluluklarının genişlemesinde yeni bir devir açmakla beraber, bu hususta ki gelişmenin en çok Türk ahî-esnaf derneklerine ait olduğu gözden kaçmamalıdır. Bu suretle, Ege yöresinde kurulan Beyliklerin başşehir yaptıkları yerler ve Osmanlıların eline geçen Marmara ve Rumeli yörelerindeki şehirler, tıpkı Anadolu'daki modellerine göre, çabucak karakteristik birer Türk şehri haline geliyorlardı. Beylikler devri hükümetlerinin ihtiyacı olan personeli yetiştirme vazifesini üzerine alan Anadolu medreseleri, bu suretle hayatî bir fonksiyona sahip oldukları için, pek çabuk geliştiler. Bu tarihî genişlemenin sonuçlarından olarak iddia edebiliriz ki, İstanbul'un alınmasından sonra meydana gelen yeni üçlü başşehirler, İstanbul-Bursa-Edirne, Selçuklu Türkiyesi Konya-Sivas-Kayseri üçlüsünden farklı olarak, bütün imparatorluğun ihtiyacı olan personeli yetiştirme bakımından Türk halkını kendilerine daha çok bağlamışlar ve memleketin rakipsiz kültür ve medrese merkezleri haline gelmişlerdi. Anadolu şehirlerinin pek çoğu, eski parlaklıklarını kaybetmiş olsalar da, medreselerin, daha kalabalık öğrenci toplamak suretiyle, kapsamlarını genişletebilmelerinin sebebini de burada aramak lâzımdır.

Zenaat, ticaret ve başka ekonomik gelişmeleri yönünden de ötekilerden çok üstün durum kazanan bu şehirler, elbette refah bakımından memleketin her yanının birbirlerine eşit olmadıklarını ifade ediyorlardı. Örneğin, Anadolu, batıdan-doğuya gittikçe daha fakirleşen, ıssızlaşan bölgelere dönüşmüş bulunmaktaydı. Yalnız şuraya önemle dikkati çekmelidir ki, bu üç şehir sonradan alınmış olmalarıyla, buralarda doğan Türk şehir toplulukları tabiatıyla Anadolu'daki modellerine ve kendi coğrafî ve eski iktisadî koşullarına göre şekillenmiş bulunmaktaydılar. Bu yeni Türk şehirlerinde meydana gelen topluluk tipinin gözden geçirilmesi, Türkiye'nin kendisine has şehir hayatının imparatorluğun iç gelişmesinde nasıl bir öneme sahip olduğunu anlatacaktır.

Selçuklu devri Türkiye şehirlerinin esas karakterini ortaçağa has esnaf-ahî teşkilâtının, yahut daha genel deyimle, sosyal-iktisadî meslek dernekçiliğinin teşkil etmiş olduğunu, siyasî faktörlerin şehir hayatındaki geliştirici etkilerinin az olduğunu biliyoruz.[53] 1300'den 1453'e kadar geçen bir buçuk yüzyıllık zaman

53 Bu eserin I. cildinin ilk bahsine bakınız.

ise, Selçuklu Türkiyesi ile Osmanlı Türkiyesi arasında bir geçit sürecini ifade ettiğinden, her şey devamlı surette değişmekte olmakla, kurumların belirmiş kurallar içindeki oturuşmuş yaşantısına rastlamak imkânı yoktur. Fakat, İstanbul'un fethinden sonraki ilk elli yılda, artık, Türk şehir toplulukları, belli kurallara dayanan uzun ömürlü biçimlerini yeniden kazanmışlardı. Tabiatıyla bu yeni dönemdeki şehirleri Selçuklu devri tipinin aynı olarak düşünmek büyük hatadır.

Bir kez, Ege ve Rumeli'nin millî bünyeye kazanılmaları sayesinde, Türkiye şehirlerinin kadrosu en az iki katına yükselmiş bulunmaktaydı. İkincisi, eskiden hiç görülmemiş çaptaki sistemli bir fetih ve Türkleştirme hareketi, Osmanlı Türkiyesinde, siyasî kurumları şehir topluluklarının yaşantısına etkisi olan faktörlerin başına geçiriyordu. Moğol boyunduruğunun son 75-80 yılında, esnaf-ahî derneklerinin gençleri, ya da bunların dışarı kustuğu "rindler", "şeyhülislâmın başında bulunduğu "medreseli-dânişmend"ler, her biri "velî" çapındaki "mevlevî" veya "baba"ların dairelerinde (tekkelerinde) toplanan "müridler", aralıksız birbirleriyle çekişerek, son Selçuklu şehirlerindeki hayata düzensiz ve yıkıntılı bir görünüş vermelerine karşılık, Osmanlı devrinde, "hünkâr kalesi"nden toplarını şehirlerin üzerine çevirmiş hazır bekleyen "dizdar" ve onun "kale erenleri", kaza kadısının dizinin dibinden kalkmayan ve ulûfelerini hazineden doğrudan doğruya peşin akçe olarak alan şehir subaşılarının "asesbaşıları" kumandasındaki "ases bölükleri", köylerde oturmakla beraber, şehirlerin düzen ve asayişini korumada "gazi padişahın" en sadık kuvvetlerini ifade eden kızıl börklü sipahiler (timarlı) ile "yaya ve müsellemler" (bunlar ilkin ak börklü idiler) devlet otoritesini bütün azametiyle ifade ediyorlardı.

Esnaf-ahî derneklerinin başında bulunan ahîleri ve onların reisi olan "ahî baba"yı üstadların seçmeleri bir şekilden ibaret olmaya başlamış, gerçekte onları padişahın en sadık memuru olan kadı tayin eder olmuştu.[54] İktisadî çöküntünün köylerden şehirlere sürdüğü gençler, bundan böyle, üstatların yanına çıraklığa değil, sultanın doymak bilmeyen "cihad ordusuna" gönüllü yazılmaya başlamışlardı. O halde, ahî-esnaf derneklerinde ihtiyaçtan fazla bir işsizler kitlesi de olmadığından, "rindliğin" de kökü kurumuştur. Bunlar, artık, velîlerin (ister mevlevî ister baba olsun) tekkelerinde bir tas çorbaya ve ahiret için söz verilen "şefaate" de kanaat etmiyorlardı. Kısacası, kızıl ya da ak börk giyip, "darü'l-cihad"a gitmek, oradan elde edilecek "ulûfe" ve "ganimet" ile "doyumlu" bir hayat sürmek köyden çıkan "garip yiğit" için bulunmaz bir fırsattı. Bir zamanlar, kendilerine inanmayanları, ya da ayrı baş çekenleri sokak ortasında

54 Tabiî, padişahın da bu seçmeyi berat ile onaylaması zorunluydu.

müritlerine dayak ile öldürten, hattâ bulundukları şehrin valisi veya beyini kendilerine baş eğmeye mecbur eden, onlardan zorla para ve mal bağışı kabul eden "velî" ve şeyhlere (Mevlevîlere ve babalara) gelince, bu durumda, onlara, "gazi sultanın" zaferine dua etmekten, halka anlattıkları rüyaları ve kerametleri ile onun mutlak otoritesini daha da kuvvetlendirmeye çalışmaktan başka iş kalmıyordu. Esasen, Osmanlı rejiminde, geniş çapta yeni kurulan veya eskiden kalan bütün vakıfların idare ve denetimi de hükümet merkezine bağlanmış bulunduğundan, derviş ve şeyhlerin de buralardan faydalanmaları, zaviye ve tekkelerini kuracak ve yaşatacak harcamaları bu sayede sağlamaları, padişahın vereceği berata bağlanmıştı.

Esnaf dernekleri de, her sene, seferlere içlerinden birkaç kimseyi "orducu" (seferli orduya levazım tedarik eden kimseler) yollamak suretiyle, fetihlerde görev almış bulunmaktaydılar. Medreseler de, gene vakıflar yoluyla, hükümetin denetimi altına girdiklerinden başka, öğrenciler tahsillerini bitirdikten sonra padişahtan "vazife" istemek zorundaydılar. Müderrislerin atanmaları başşehirden gelen beratla mümkün oluyordu.

Şehirleri idare etmekte olan kadılar bile görev başında geçirecekleri iki yıllık "müddet-i örfî" için bir yıl da başşehirde "mülâzemet"te bulunuyorlardı ki, bu durum, onların, sultana ya da onun Divanına sadakatlerini deneme fırsatını veriyordu. Şu açıklamalardan sonra, şimdi imparatorluk devri şehir topluluklarının sosyal-ekonomik yönden kademelenmelerini kolayca gösterebiliriz:

Devlet düzeni bahsinde anlatılacak olan hükümet görevlileri (iş erleri) dışında, şehrin başta gelen bir sosyal sınıfı "âyan ve eşraf" idi. Bu sınıfı kimlerin teşkil ettiğine gelince, bunu belirli bir şekilde anlatmak güçtür. Çünkü, Türk tarihinde birbirlerinden belirli hukukî ya da geleneksel sınırlarla ayrılmış sosyal sınıflar mevcut değildi. Ancak, şehrin sorunlarına veya hükümetle olan ilişkilere ve başka işlere ait yazışmalarda, halkı temsil ediyorlar diye, fikirlerine başvurulan ve bazı hallerde hükümetten dileklerde bulunan kimseler olarak "âyan ve eşraf" adı pek sık geçmekte olduğu için, varlıklarından şüphe etmeye yer kalmıyor. Kimi durumlarda şehrin âyan ve eşrafından sayılan aile veya kişilerin adları dahi kaydedilmiş olmakla bunların halk tabakaları içinde nasıl bir ekonomik ve sosyal özelliğe sahip olduklarını kestirmekteyiz.

Eşraf ve âyandan sayılan aileler, doğuşları itibariyle, gerçekleyin hükümet kapısından geliyorlardı. Geçmişte, vezir, subaşı, sancakbeyi, kadı, müderris ve benzeri görevlilerin yığdıkları servetleri (han, hamam, dükkân, bağ, bahçe gibi arazi ve emlâk, büyük vakıfların mütevelliliği) kendilerinden sonra da aileleri sürdürdüğünden, bu gibileri, şehirlerde, âyan ve eşrafın kendisi idiler.

Sosyal sıralamada hükümet mensuplarını (vazifelileri) ikinci sıraya koyuyoruz; bu zümrenin kapsamına girenler, müderrisler, vakıf nazırları ve maliye memurları, asker şefleri, polis âmirleri (subaşılar ve asesbaşılar) ve benzeri kimselerdir. Kaza bölgesiyle beraber şehrin de her bakımdan başı olan kadı, doğal olarak, bütün kademelerin üstünde bulunarak önemli bir yer tutar. O halde, onun dışında bu bahsettiğimiz vazifeliler, yalnız ekonomik yönden değil, toplumsal itibar yönünden de doğrusu ikinci kademede bulunuyorlardı.

Üçüncü sırayı oluşturanlar, esnaf ve tüccar olarak sınıflandırılmalıdır. Esnaf şeyhleri ve yiğitbaşılar, üstatlar, han odalarında oturarak ticaret yapan ya da kervanları idare eden tüccarlar bu sınıfa dahil bulunuyorlardı. Bunlar şu sıraya koyuşta da, keza hem ekonomik durumlarına hem de sosyal itibarlarına uygun olarak, üçüncü gelmektedirler.

Dördüncü sırayı, işçiler ve çıraklar, ufak tefek bağ, bahçe ya da dükkânları olan, kendi başını ancak geçindirir halk tabakaları, vakıflardan yararlanan "mürtezika" zümresi teşkil ederler. Bununla beraber, Selçuklu devri Türkiyesinden kalma dernek kuralları ancak şeklî olarak devam ediyordu. Örneğin, her zenaat dalına ait dükkân ve işlikler (imalâthaneler), gene her biri bir üstadın yönetiminde olarak, eski kurallara göre çırak ya da işçilerini çalıştırmakta, usta (zenaatçı) yetiştiren birer okul görevi yapmakta devam ediyorlardı. Aynı türden iş üstadlarının başı sayılan bir ahî ile, onun yardımcısı ve işçilerin şefi durumunda olan bir de yiğitbaşı mevcuttu. Böylece, şehirde ne kadar zenaat ve esnaflık çeşidi var idiyse, o kadar da dernek kuruluydu. Esnaf şeyhlerinin, öteki bir deyimi ile ahîlerin ya da artık bu çağda çok daha yaygın kullanılan bir sözcükle (özellikle Selçuklu devrinden sonra zaptolunan yerlerdeki şehirlerde kullanılan) esnaf kethüdalarının içlerinden, iş hacmi en geniş olan derneğin şefi, "ahî baba" adı altında bütün esnaf derneklerinin bir çeşit federasyon reisiydi. Dediğimiz gibi, esnaf kethüdalığı ve hattâ yiğitbaşılık da, ilgili zenaat üstadlarının içlerinden seçtikleri, kadı'nın adlarını deftere geçmesinden sonra, padişaha arzı üzerine, İstanbul'dan adlarına berat da yollanan kimselere kesin olarak verilmiş oluyordu.

Ulemâ-dânişmend ya da daha geniş anlamı ile medreselilerin oluşturduğu derneğe gelince, artık her şehirde bunların başı sayılan bir şeyhülislâm yoktu. Yalnız İstanbul'da oturan ve bütün ulemânın başı, aynı zamanda dinsel sorunlarda, hele hukukî işlemlerin şeriat hükümlerine uygunluğunu onaylamada tek yetkili olan bir makam sahibi "şeyhülislâm" adını taşıyordu.[55] Öteki şehirlerde oturan ve

55 Fatih Kanunnamesinde, Osmanlı şeyhülislâmı ulemânın başı sayılmıştır ki, eski geleneklere uygundur. Osmanlı sarayının "muallim-i sultanî"si de adı geçen kanunnamede "serdar-ı ulemâ" diye adlandırılmıştır: Bk. *Fatih Kanunnamesi*, s. 10.

Selçuklu devrinin şeyhülislâmlık geleneklerini devam ettiren bir görevli de sadece müftü diye çağrılır olmuş, her şehrin ulemâsının kethüdalığı gene o şehrin müftüsünün üzerinde bırakılmıştı. Osmanlı devri şehirlerindeki ulemâ kethüdaları Selçuklu düzenindeki her şehirde rastladığımız şeyhülislâmlara benzemekle beraber, şehrin merkez olduğu bütün bir kazanın fetva verme yetkisi Osmanlı müftülerinde olmakla, bunlar eski şeyhülislâmlardan bu noktada daha geniş görevlidirler. O halde, açıkça görülüyor ki, XIII. yüzyıl Türkiyesindeki şeyhülislâmlık kurumu, XV. yüzyıl Türkiyesinde müftülük biçiminde devam etmekteydi.

Şehirlerde oturan halkı, hükümetle olan ilişkilerde temsil etmek üzere eskiden beri var olagelen mahalle düzenine gelince, bu devirde her mahallenin başındaki adama, Selçuklular devrinin iğdişi yerine, "kethüda" deniyordu. Bütün mahalle kethüdalarının üzerinde de bir şehir kethüdası vardı.[56] İstanbul şehir kethüdasına "şehremini" de denmekteydi.[57] Selçuklu iğdişlerinin başındaki kimseye iğdişbaşı denmekte olup, Osmanlıların şehir kethüdası demek olan bu kişi, Selçuklu protokolunda birinci sıra kişileri arasında yer tutacak bir itibara sahip olmasına karşılık, şehremini ya da şehir kethüdaları[58] genel derneklere birinci davetliler içinde çağrılmamışlardır.[59]

Şehrin dirlik ve düzenliğini koruyan, hükümetin de yürütme organı bulunan "ehl-i örf" zümresini oluşturan kişilerin de bir meslek derneği teşkil ettikleri yönetimlerinin incelenmesinden kolayca anlaşılır:

Selçuklularda şehir ve çevresinden ibaret bütün bir idarî bölgenin başında, vali olarak, doğrudan doğruya subaşı denen bir yönetim başı bulunuyordu. Bugünkü bilgimize göre, Selçuklu subaşısı, Osmanlı rejimindeki sancakbeyi, atlı sancakbeyi, yaya sancakbeyi biçiminde üç ayrı görev sahibinin bütün yetkilerine sahip olarak, bu incelediğimiz devrin eyalet valisi demek olan beylerbeyine çok benziyordu. Bu yüzdendir ki, kaza kadısının üzerinde bir duruma sahip

56 Bursa'da şehir kethüdalığının kuruluşunun çok sonra olmuş bulunduğu anlaşılıyor.

57 Bu kuruluşu Osmanlıların Bizans'tan aldıklarını sanan Osman Nuri, İstanbul şehreminliğinin doğuşu, görevi ve kuruluşunun tarih boyunca geçirdiği değişiklikler hakkında çok yanlış bilgi vermektedir: Bk. *Mecelle-i Umur-i Belediye*, I, İstanbul, 1338/1922, s. 1358 ve devamı. Bu yazarın yalnız taşra şehirlerinde "şehir kethüdası" adı aldıklarını sandığı bu şehir halk temsilcileri İstanbul'da dahi, hem şehremini ve hem de şehir kethüdası diye her iki deyim ile de çağrılmaktadır: Bk. İstanbul Şr. Sc. No: 2/2, s. 8 ve 10.

58 Hüseyin Hüsameddin, Orhan'ın yeni hükümdar olduğu 1327 sıralarındaki Amasya'nın hükümetini söz konusu ederken, belki subaşı karşılığı kullanılan "candar" ile şehir kethüdasını birbirine karıştırmış gibi görünüyor: *Amasya Tarihi*, III, s. 6. İstanbul şehrinde hükümet ile halk ilişkilerinin temsilcisi çoğuncası "şehremini" deyimi ile adlandırılmakta, bütün öteki şehirlerde aynı görevin sahipleri için tarihî bir terim olan "şehir kethüdası" başşehirde çok az kullanılmaktadır: İstanbul Müftülüğü Evkaf-ı Hümayûn Müfettişliği No: 2/2, s. 8'de Evâhir-i Rebiulâhir 942 (18-27 Ekim 1535) tarihli belgede şehremini, s. 10'da ise şehir kethüdası suretinde geçmektedir.

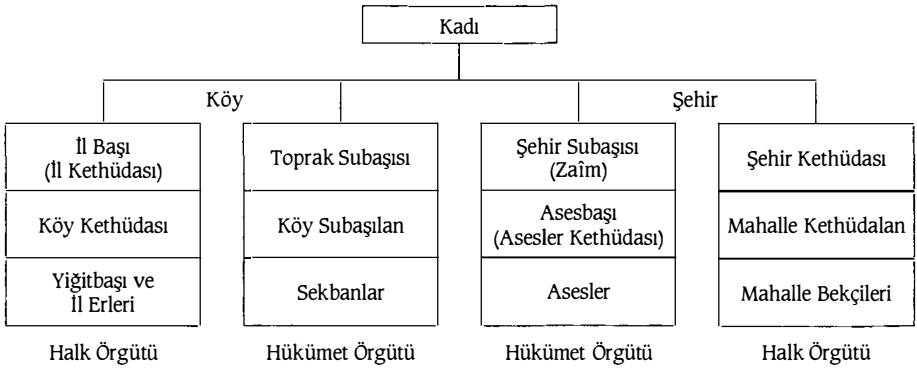
59 *Fatih Kanunnamesi*, s. 10 ve devamı.

bulunmuştu, Osmanlılarda subaşılık, köy ve kasabalardaki "il subaşıları" ve şehir niteliği taşıyan büyük merkezlerdeki "şehir subaşıları" olarak, iki kategoriye ayrılmıştı. Şehir subaşılarının, Divan tarafından atanmış olarak, bağımsız görev yapmakta olmasına, böylece şehirlerdeki bütün ehi-i örfün başı ve kethüdası sayılmasına karşılık kasaba ve köy subaşıları (il subaşıları) sancağın başında bulunan sancakbeyinin kendi adına yolladığı özel adamıydılar. Onun için, onların ehl-i örflük yetkileri sancakbeyinin adamı oldukları ölçüsündeydi. Sözün kısası, Selçuklu subaşısının bütün bir sancağın tam yetkili valisi olmasına karşılık, Osmanlı "il subaşısı" sancakbeyinin özel ücretli adamı (fakat kadı'nın emrine girmiş bir kimse), şehir subaşısı ise, yalnız şehir ve nahiyesinin dirlik ve düzenliğini sağlamak üzere, Divanca atanmış, kadı karşısında durumu pek belli olmayan bağımsız bir makam sahibiydi. O halde, doğrudan doğruya Divana bağlı olan şehir subaşısı "ehl-i şer" dışındaki bütün hükümet hizmetlerinin kethüdası bulunuyordu.[60] Onun emrinde asayiş için asesbaşı ve onun ases bölükleri bulunduğu gibi, mukataa eminleri ve şehirde oturan öteki askerler vardı. Kale erenlerinin dahi, başlarındaki dizdar yoluyla subaşıya bağlı olduklarını sanıyoruz. Böylece, gene Selçuklu Türkiyesinde olduğu gibi, bütün bu dernekler, başlarındaki kethüdaları yoluyla kadılara bağlı bulunuyorlardı ki, onlar da Divan-ı Hümâyûn'un adalet işleri koluna (yani kadıaskerlere) bağlı bulunmaktaydılar.[61] İstanbul imparatorluğun başşehri olduğu için, geçmişteki Türk başşehirlerinden çok farklı bir siyasî hayata sahipti. Onun için fetihten itibaren XV. yüzyılın sonuna kadar olan zaman içinde burada doğmuş bulunan şehir topluluğunun bünyesini ayrıca göstermeye lüzum vardır.

Bilindiği üzere, İstanbul Türklere geçmeden önce, yalnız Bizans'ın başşehri değil, dünyanın da ticarî merkezlerinden biriydi. Şu halde, orada, Batılı Hıristiyanların (özellikle İtalyanların), Ermenilerin, Yahudilerin ayrı ayrı toplulukları vardı. Türklerin şehre girmek üzere olduklarının anlaşıldığı elli üç günlük çetin çekişme devrinde, bir hayli Hıristiyan nüfus boşalmış olmakla beraber, gene de esnaf, kilise mensupları ve başka halk tabakalarının büyük çoğunluğu yerlerinde kalmış, II. Mehmed de kendilerine, dinî, sosyal, hattâ ekonomik hürriyetleri yönünden güvenlik vermişti. Fetih tamam olur olmaz da, Anadolu'dan ve Balkanlardan, yani, Türkiye'nin her yanından İstanbul'a Müslüman, Hıristiyan (örneğin Ermeni), hattâ Yahudi, birçok nüfus göçürülerek, eski kalabalık yeniden

60 Mamafih, Bursa gibi büyük şehirlerdeki şubaşının makamca kadıdan aşağı sayıldığı açıkça belli değildi. Onun için, bir kez Bursa kadısı ile şehir subaşısı arasında bu meseleden anlaşmazlık çıkmış ve kadının subaşıdan üstün olduğu anlaşılmış idi: Bak, Bursa Şr. Sc.

61 Bk. Şema 3.

Şema 3: Osmanlı düzenliğinin köye ve şehre ayrı idareler uyguladığı bu şemada açıkça görülüyor.

meydana getirildi.[62] Edirne'deki bütün hükümet kadrosu, saray erkânı ve siyasî hayatla doğrudan doğruya veya dolayısıyla ilgisi bulunan bütün bir kitle de devlet merkezine taşındı. Böylece, yeni Türk başşehrinin karakteristik topluluğunu oluşturacak olan çeşitli halklar İstanbul'da birikmiş oldular.

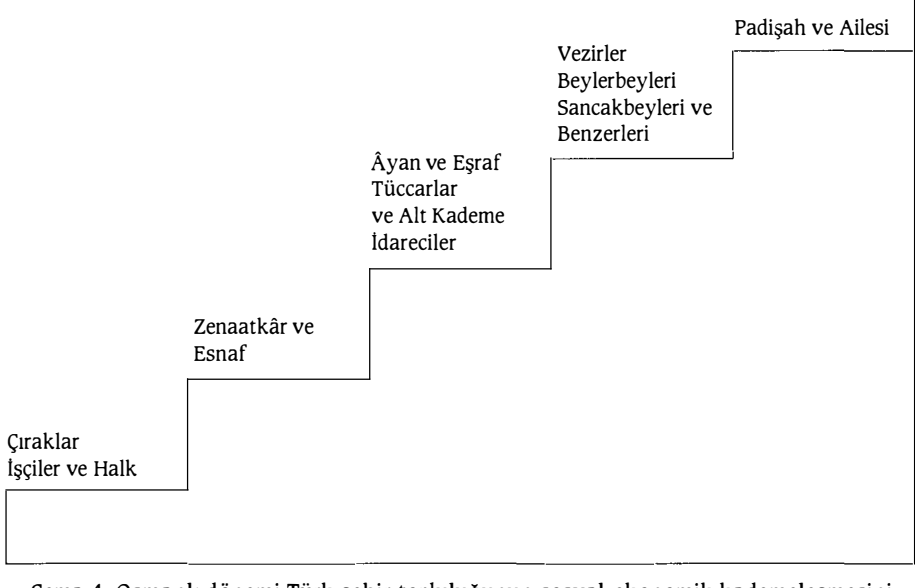
Bu yeni başşehir topluluğu, Türkler bakımından sayıca kendilerinin bir ifadesi olsa da, millî olmaktan uzak, prensipleri itibariyle Müslüman ama, metotları, davranışları, hattâ bünyesine aldığı insanların milliyetlerindeki çeşitlilik bakımından kozmopolitti. "Enderun", kendi çevresinde yarattığı edebiyat, sanat, zevk ve yaşayış yönlerinden gene de İslâm-İran kökünden besleniyordu. Ancak, cariyelerden ve gulâm-köle mektebinden elde ettiği ricalin kurdukları aileler itibariyle Batılıydı. 1453'ten beri İstanbul'da doğduğunu gördüğümüz şu tip Türk-Osmanlı şehir topluluğunun yukarıdaki koşullarına ve millî olmayan karışımına bakıp da, Türk sosyal tarihi yönünden onun önemini asla küçümsememelidir. Çünkü, yüzyıllar boyunca Anadolu kentlerindeki Türk toplumsal hayatı kendisine bu yeni topluluğu örnek alacak gücü ve serveti ya da imkânı olan her Türk ailesi, İstanbul'a kol atmak suretiyle, imparatorluk başşehrinin etkisinde kalmış yeni bir gelişme yolu tutacaktır.

Selçuklu devri başşehrinin Mevlânâ Celâleddin Rumî ağzından tesbit ettiğimiz sosyal kademelenmesinden ne kadar farklı olduğunu anlamak için, XV. yüzyılın son yarısında doğmuş bulunan Osmanlı başşehrindeki sosyal kademelenmeyi de

62 İstanbul'a yapılan bu nüfus taşınmasında Türkleştirme diye bilinçli bir siyasetin bulunmadığı, göçürülenler arasında Hıristiyanların da bulunmasıyla anlaşılmıştır. Bursa şer'iyye sicillerinde konuya ait belgeler bunu ispatlıyor: Bursa Şr. Sc., No: A. 3/3, Vr. 17; No: A. 4/4, Vr. 202b; No: A. 14/12, Vr. 106.

ifadelendirmeliyiz. Böyle bir işlemde, Selçuklu Türkiyesinin "sultan ve melikler"ine bu devrin padişahı ve oğulları karşılık gelmekte ise de, Osmanlı sultanının şehzadeleri kendi başlarına birer varlık olarak ancak vilâyetlerde valilik yapmakta olmalarıyla, başşehir toplumsal sıralamasına girememekteydiler. Aslında "melik" denecek bir zümre bu devirde artık yok olmuştu. Selçuklu emirlerine, Osmanlılarda vezirler, öteki Divan üyeleri ve merkezde oturan beylerbeyleri benzetilebilecektir. Fakat, bu saydığımız Osmanlı ricali, ne zenginlik ne de siyasal güç bakımından Selçuklu dönemindekilerle hiçbir zaman boy ölçüşemez. Gulâm, ya da o zamanki deyimle "kul"dan yetişme olan Osmanlı vezirleri ve beyleri "azad edilme" işlemi geçirmeyip üzerlerinde padişahın "mevlâlık" hakkı devam ettiği için, bunlar, siyasî ya da öteki ağır suçları işlemeleri halinde sorgusuz sualsiz öldürülmekteydiler.

Osmanlı başşehrinde, kanaatimizce, (Selçuklu emirlerine karşılık tutulan) vezirler ve başka "ekâbir"den sonra gelen sosyal kademe, Divan'ın ve sarayın ikinci derece hizmetlileri ile ulemâ, şehir kethüdası gibi gene hükümet mensubu kimseler olmalıdır. "Âyan ve eşraf" aileleri de bu sırada bulunuyorlardı. Zenaat sahipleri, ticaretle uğraşanlar dördüncü kademede, çıraklarla öteki işçiler ise beşinci kademede yer alıyorlardı.[63]

Şema 4: Osmanlı dönemi Türk şehir topluluğunun sosyal-ekonomik kademeleşmesini gösteren bu durumu Mevlânâ Celâleddin Rumî çağı Türkiyesi şehir topluluğununki ile karşılaştırmak için bu kitabın I. cildinde s. 22'deki şemaya bakınız.

63 Şema 4.

3- Köy Topluluğu

XV. yüzyıl Türkiyesinde köy topluluğu, XIII. yüzyıldakiyle ölçerek söylüyoruz, yerleşik bir yaşantıyı ifade ediyordu ve geçimleri de genel olarak tarım işlerine dayanmaktaydı. Moğol istilâsından sonraki karışıklıklar devrinde ve hattâ Beylikler rejimi dediğimiz zamanlarda bile, göçebeliğin yerleşik Türk hayatına üstün olduğu, o zamanlardaki olaylarda işgalcilere karşı verilen kavgaların meydanlarını, genel olarak Türkmenlerin doldurmalarıyla sabittir. Bundan başka, Timur'un Anadolu'ya girmesiyle başlayan karışıklıklarda da göçebelik hâlâ kuvvetini hissettiriyordu. Osmanlıların, Rumeli'yi Türkleştirmelerinde Türkiye'den karşı geçeye sürdükleri göçebe Türkmenlerden çok yararlandıktan bilinmektedir.[64] Gerek Selçuklular ve gerek Osmanlılarda timarlı sipahiliğin de esas kaynağı göçebe Türkmen aşiretleriydi.

Ancak, XV. yüzyıla gelindiği zaman, Türkmen kitleleri, geniş çapta yerleşip, birer köy tutmuş bulunmaktaydılar. Bunların artık göçebeliğe ait tek anıları kökleri Türkmenliğe giden hemenbütün köylerin tasarruflarındaki arazilerinden başka, oraya yakın bir semtte, genellikle ormanlık dağlarda veya yüksek düzlüklerde bazen köyce, bazen köydeki zenginler adına bir veya birkaç "yurt"a da sahip olmalarından ibaret bulunuyordu. Böylece, hemen bütün Türkmen köylüleri, yaz gelince, sürülerini alıp yaylalara çıkarak, iki üç ay gibi kısa bir zaman için olsun, göçebe hayatı yaşamakta ve tarlalardaki ürünleri erişince, onları toplamak üzere, geri köye dönmekte idiler. Bununla beraber, sonradan Türkiye sınırları içine girdiğini söylediğimiz Batı Anadolu'da, ve hele Bursa ve Marmara yörelerinde, köyler bazan hiç Türk bulunmayacak biçimde Hıristiyan (Rum) idiler. Buna karşılık, Türk ahali buralarda Türkmenliklerini ve göçebeliklerini sürdürmekte bulunuyorlardı.[64a]

Böylece, XV. yüzyıldaki köyün toplumsal karakteri genellikle yerleşik olduğu için, bu sınıf halkın hükümetle olan ilişkilerinin, ekonomik hayatlarının ve dinî kurumlarının da, önceki yüzyıla göre hayli değişik olacağı tabiî idi. Bir cami etrafında toplanan köyü, dinî görev itibariyle imam temsil ettiğinden başka, arada bir bazı köylerde zaviye veya tekkeye de rastlanabilmekteydi. XIV. yüzyılın sürekli karışıklıkları ve siyasî kararsızlıkları arasındaki şehirlerde mahallî idareler kuran

64 Türkmen aşiretlerini Rumeli'ye sürmek için devlet bunlar arasında çıkan yayla (mer'a) davalarını bahane olarak kullanıyordu ve çekişen aşiretlerden haksız bulduğunu öte geçeye sürmekteydi. Örneğin H. 901 (1495/96) yılında bile İnegöl'den Akçakoca Türkmenlerini Rumeli'ye sürmek için böyle bir vesile bulmuştu: Bk. Bursa Şr. Sc, No: A. 26/11, Vr. 380. Daha eski bir örnek, Hicrî 883'te Menteşe ilinden sürülen Türkmenlerdir: Bursa Şr. Sc., No: A. 3/3, Vr. 58b.

64a Örneğin, Balıkesir yakınındaki Kazdağı yöresi halkı göçebelik hayatını uzun zaman bırakmamışlardır.

ahî tekkeleri etkilerini çevrelerindeki köylere kadar uzatmışlar, hem ahî ve hem de şeyh olarak her köyde ortaya çıkan yeni tip şefler, bütün köy delikanlılarını, şehirdeki ahîlerin esnaf çıraklarını bir yiğitbaşı emri altında topladıkları gibi, aynı suretle, köy yiğitbaşıları kumandasında olarak, kendi emirlerinde toplamışlardı. Köyler henüz Türkmenlik anılarını unutmadıkları için, köy gençlerine "il erleri" deniyordu.

Şehirlerde fityan yani ahî gençler, nasıl asayişi korumada da kullanılıyor idiyseler, "il erleri" de, aynı suretle bir köyün, hattâ öteki köylerdeki il erleriyle birleşerek, tâbi oldukları bütün bu idarî bölgenin (kaza veya sancağın) lüzumunda asayişini korumaya sevk edilmekteydiler. Köy delikanlılarının başbuğu olan "yiğitbaşılar", görünüşte, "köy kethüda"larından ayrı kimselerdi. O halde, evvelkileri köy gençliğini ahîlerine veya zaviye şeyhlerine bağlamalarına karşılık, ikincileri köyü hükümete karşı temsil edici bir fonksiyona sahip bulunuyorlardı. Ahalisi bütün Hıristiyan (Rum veya Ermeni) olan köylerde, imam yerine papaz bulunduğundan başka, böyle köylerin kethüdaları da, tabiî olarak, gene kendilerinden, yani Hıristiyan kimselerdendi. Ziraatçı Türk ve Hıristiyan halk, ister ayrı köylerde köy komşusu, ister aynı köyde ev komşusu olarak yaşamakta bulunsunlar, birbirleriyle çok iyi geçiniyorlardı. Esasen devlet kanunları her iki topluluğu da, hiç din farkı gözetmeden, "reaya"[65] saymakta, bunlar içinde mîrî toprak tasarruf edenlerin ödeyecekleri vergileri bir devlet hizmetlisine yüklettiği zaman, o hizmetlinin beratında zikrolunan vergileri kendisine vermekle ödevli olan kişiye "raiyyet" (kiracı köylü) adını vermekteydi. O halde, köyde oturan hiçbir sınıf ya da zümreye (insan emeğine ve imarına dayanan ev, bağ ve bahçe dışında) arazi sahibi olma hakkı tanınmadığına göre Müslüman, Hıristiyan bütün köylüler devletin reayası ve dolayısıyla, padişahın da içlerinde bulunduğu şu ya da bu devlet hizmetlisinin "raiyyeti" idiler. Bağ-bahçe yetiştirmek, ekin ve başka tarım işiyle uğraşmak ya da hayvancılık etmek gibi devletin mülkü durumundaki mîrî-beylik topraklarda çalışan köylüler arasında sosyal kademelenmeler görmek elbette mümkün değildi. Köy imamı veya papazı, tekke şeyhi, yiğitbaşı ve başka ileri gelenler belki üstün bir sosyal itibara sahiptiler; bu gibileri köylü ile hükümet arasında aracı oldukları için, az çok imtiyazlı işlem görüyorlardı. Ama örfî ve şer'î kanun hükümlerinde, bütün köy sakinleri birbirlerine eşittiler. Burada şu önemli noktanın da sözünü etmelidir ki, Türkler Anadolu'ya sahip olduklarından beri, Türkmen (Türk) ve Hı-

65 XVIII. yüzyıldan beri geçen siyasî olayların etkisinde kalan Avrupalılar "reaya" sözcüğüyle yalnız Hıristiyan uyrukların kastolunduğunu sanagelmişlerdir. Halbuki, Osmanlı kanunnamelerinin incelenmesi de kolayca gösterir ki, padişahın Müslüman-Hıristiyan bütün çiftçi ve vergi ödeyicileri "reaya"dır. Hattâ fermanlarda imparatorluk toplumunun kapsadığı herkes "reaya" idi.

ristiyan, yani toprakla uğraşan bütün köylüler, ya yarıcı ya da icarcı ve kiracı olarak, hep "raiyyet"lik hak ve ödevleri içinde devam edip gelmişler, ancak, mülkiyeti devletin olan toprakların icarı durumundaki vergiler veya aynî mahsuller, mukataa (Divanın vergi hasılatını kendisi topladığı yerler), timar (zeamet ve has dahil) veya vakıf olarak, yani toplayıcı yönünden el değiştirmiştir.[66] İcarcı, kiracı, kesimci veya yarıcı olan tarafın, yani köylülerin ödedikleri icarın (verginin) esasları hiç değişmediği, daha doğrusu bunları düzenleyen örfî ve şer'î kanunlar sıkı bir tutuculuk zihniyeti altında sürdürülüp geldikleri için, köy sosyal yapısını değiştiren etkenler arasında bu soruna fazla bir yer vermeyeceğiz.

Bu konuda, kısaca şunu söylemek mümkün olur ki, XV. yüzyıl imparatorluk Türkiyesinde köy, toplumsal bünyesi kademesiz olarak, tarımla uğraşan ve birbirlerinden yaşayışları fazla da farklı bulunmayan çiftçi ailelerinden oluşuyordu. Bütün iş hayatlarına, hayvancılık ve tarım hâkimdi. Kendileri arazi sahibi olmayıp, devletin kiracısı durumunda bulunuyorlardı. Gazâ ve cihadın devlet ekonomisine verdiği dışardan ganimeti koparma usulü sayesinde, köy ekonomik hayatı henüz genel ekonominin tek vericisi durumunda bulunmuyordu. Köyde meydana gelen nüfus fazlasının, özellikle ergen erkeklerin (garip yiğitlerin) ordu hizmetlerine akıp gitmeleri, sosyal sınıfların ekonomik hayatlarında meydana gelecek dengesizlik ihtimallerini önlemiş oluyordu. Böylece, XV. yüzyıl Türkiyesinde, köy topluluğu, tarihinin en gönenmiş ve kararlı devrini yaşamaktaydı. İleride göreceğimiz "toprak ağası" sınıfını oluşturanların (ki bunlar hiçbir zaman köyün içinden türememişlerdir) ortada henüz belirtileri bile yoktu. Bununla beraber, köy toplumsal yapısının dışarı attığı, ekonomik kadro fazlası diyebileceğimiz insanlar Moğol istilâsından beri her zaman mevcuttular ve yerine göre "çiftbozan", "garip yiğit" gibi adlar ile anılan bu kişilerin devlet hayatındaki iyi ve kötü bütün rolleri ait oldukları bahiste incelenecektir.

Türkiye'nin göçebe, daha doğrusu oba hayatını devam ettiren kitlelerine gelince, bunlar doğrudan doğruya irsî başbuğlarının idaresinde bulunuyorlardı. Devlet, ne idarî ve ne de vergi mükellefiyeti yönünden, aşiret mensubu bir aileye karışmamakta, yalnız onların ödeyecekleri vergileri "mukarrerat" (yıllık toptan ödenen para) biçiminde aşiretlerin beylerinden almaktaydı. Bu suretle,

66 Selçuklular devrinde Türkiye sınırlarının sabit bir durum alması, yani "gazâ ve cihad"ın durması, nihayet, 1243'te gelen Moğol boyunduruğu ile girilen karışıklık yıllarında, tarikatçılığın da etkisiyle, mîrî toprağın Selçuklu rejimi dönemindeki işletme düzeni demek olan iktâ sistemi bozulmuş, devlet hizmetlilerin ücretleri karşılığı ellerinde bulundurdukları iktâ köylerinin vergilerini hep medrese, zaviye, hankâh, türbe ve benzeri yerlere vakfetme yolunu bulmuşlardır. II. Mehmed zamanından başlayarak Anadolu'da yaptırılan arazi tahrirlerinde köylerin geçmişteki durumlarına ait tesbit edilen bilgiler bunu açıkça ortaya koyuyor.

göçebelerin toplumsal yapıları, devletin siyasî ve iktisadî perişanlığa düşmesi halinde, bu olaylardan pek az etkileniyordu. Yalnız bu tür halk, yayla ve otlaklar bakımından ya da yer değiştirme sıralarında, birbirleriyle ve özelleyin ziraatçı ahali ile şiddetli geçimsizliğe düştüklerinden, devlet tarafından kimi zaman şuraya buraya sürüldükleri yahut dağıtıldıkları, bu arada memurlardan çok eziyet gördükleri oluyordu.

4- Azınlıklar

Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da siyasî düzenlik, yerleşik Müslüman-Sünnî Türklerden meydana gelen bir kültür topluluğuna dayanıyor, bu toplumun zamanla geliştirdiği siyasî hak ve görev anlayışı, kişiyle devletin karşılıklı ilişkilerini düzenleyen sivil rejimde bir çeşit esas teşkilâtı ifade ediyordu. Bu hale göre, Osmanlı-Türk siyasî yapısı, Sünnî-Müslüman Türk aile en küçük sosyal birlik olmak üzere, halk yığınları köy ya da mahalle biçiminde gruplaşarak, medreseli-ulemâ, esnaf dernekleri, âyan ve eşraf ve başka çevresel topluluklarla ehl-i örf ve ehl-i şer zümrelerinden ibaret hükümet hizmetlilerince temsil olunan kurumların derneşimleri demek olan kazalar halinde başşehir hükümetine, yani Divana ve sonuçta padişaha bağlanan bir devlet-toplum olarak şekillenmekteydi. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan daha milyonlarca insan bu yapının dışında kalmaktaydı. Fakat onların da kendi aralarında, din, dil, görenek ve başka özelliklerle ayrı gruplar teşkil etmekte olmaları dolayısıyla, böyleleri, Osmanlı ana düzeninde "cemaat" adını alıyorlardı. Örneğin, Yahudiler, Rumlar, Ermeniler, Çingeneler, göçebe Türkler (Türkmen ve Yörük) ve başka topluluklar, bulundukları köy, kasaba, ya da şehirlerde, aileden başlayıp, köy veya şehrin bütün topluluğunu içine alan esas kitlenin dışında bırakılmış, devletin ana toplumuyla ilişkisiz, kendi aralarında derneşmiş toplumlar halinde çevresel bir kapalı topluluk hayatı yaşıyorlardı.

Ana siyasî kütükten böylece ayrı olan bu cemaatlerden Müslüman olanları da (Türkmenler, Araplar ve benzerleri) siyasî haklar bakımından, birbirlerine eşit değildirler. Örneğin, Türkmenler yerleşik Türklerden farksız bulunmakta, yalnız, her Türkmen aşireti, başındaki beyin idaresi altında ve hükümet otoriteleri yani ehl-i örf karışmaksızın, kendi başlarına yaşamaktaydılar. Başka deyimle, göçebe Türkmen boyları başlarındaki beylerinin buyruğundaydılar; raiyyetlik ile alâkaları yoktu. Araplar da, Müslüman olmalarına rağmen, dillerinin ayrı olması, merkezden uzak bulunmaları, Osmanlı hâkimiyetine sosyal yapıları bozulmaksızın girmeleri gibi nedenlerden, fiilî bir siyasal eşitsizlik işlemi içindeydiler. Hattâ, I. Süleyman zamanında, Şam, Bağdat ve benzeri yerlerin beylerbeylerine yollanan fermanlardan açıkça öğreniyoruz ki, Araplara, kendi memleketlerinde, hükümet

görevi verilmesi yasak olunmuştu.[67] Esasen, hükümet, Arap ülkelerine yalnız beylerbeyleri ve büyük merkezlerine kadılar yollayarak, bunlarla yetinmekte, hükümet gücünü Arap toplumunun daha derinliklerine indirecek adımlar atmamaktaydı. Bu suretle, Mısır, Irak, Suriye, Yemen ve başka Arap memleketleri genel eyaletler halinde yönetilmişler, buraların kalelerinde koruyucular ve yeniçeri odaları ile birer beylerbeyi ve kadı'nın hükümeti sürdürmeleri yeter sayılmıştı. Arap aşiretlerine ye Doğu Anadolu'da Türk soyundan ayrı bir kabile hayatı yaşayan diğer aşiretlere mensup halkların devlete borçlu oldukları askerî ve malî yükümler bu aşiretlerin başında bulunan beyleri eliyle ödenmekte, devlet aşiret kişileriyle doğrudan doğruya ilişkiyi gerekli görmemekteydi. Bu durum, Türkler dışında, imparatorluğun öteki Müslüman milletlerine fayda yerine zarar getirmişti. Çünkü, onların toplumsal yapıları gelişememiş ve ilkellikleri yüzyıldan yüzyıla olduğu gibi sürüp gitmişti.

Bununla beraber, Türk siyasî kütüğünden dışarıda kalan Müslüman milletlerin cemaat hayatını devam ettirmekten gördükleri fayda da şudur ki, onlar, bu sayede, Türklerin kuvvetli şehir hayatının ve kültürünün etkisine karşı kapalı kaldıklarından, milliyet duygularını ve başka sosyal özelliklerini kolayca yaşatabilmişlerdi. Hattâ, eğer bu halklardan kuvvetli bir soylu ailenin (millî ve çevresel bir hanedanın) yönetiminde yaşayanları varsa, bu gibileri Osmanlı padişahlığının uyrukluğunu kendi arzularıyla kabul ettikleri için, başlarındaki bu ailenin "beylik"-valilik haklarına dokunulmuyor ve "ocaklık" kuralları içinde bu türden bir aile kendisine bağlı şehir ve bölgesinin başında, yarı bağımsız bir siyasî haktan faydalanmakta devam ediyordu. Doğu Anadolu'da, Suriye ve Irak'ta, böylece kendi Arap ve Kürt halklarının başında, "ocaklık üzere" yerli vali durumlarını sürdüren birçok soylu aile görülmüştü.[68]

Buraya, Anadolu'nun, Türk olmayan, fakat, yüzcek de olsa Müslüman bulunan iki göçebe unsurunu ekleyeceğiz ki bunlar, "gezginci Çingeneler" ile Güney Anadolu'daki "Mellaş" denen bir çeşit "Araplar"dır. Ayrı gruplar halinde yaşayan bu etnik zümreler üzerinde devletin tek kontrolü, bunlardan yılda belli vergileri almak, askerî alanda da bir kısım geri görevleri onlara yaptırmaktan ibaretti.

"Cemaat hakları"na göre idare olunan Hıristiyan ve Yahudilere gelince: İslâm dışı "hür teb'a"dan, o zamanki başka bir deyimle, "illik kâfirinden" sayılan bu

67 Bu konuda I. Süleyman'ın çıkardığı fermanlardan Şam ve Bağdat beylerBeyliklerine yollananların özetleri elimizdedir.

68 Kısa bir süre için Dulkadiroğulları ve daha uzun olarak da Adana'da Ramazanoğulları, halis Türkmen beyleri olmalarına rağmen, bu ocaklık düzeni içinde kendi Türkmenlerinin irsî valisi kalmayı Osmanoğullarına kabul ettirebilmişlerdi. Fakat, diğer Anadolu beyliklerinin başında bulunan aileler böyle bir hak alamadan silinip gittiler.

topluluklar, birbirlerinden milliyet ve hattâ din ve mezhepçe de ayrı olduklarına göre, oturdukları mahalleler ya da köylerde, eğer cemaat teşkil edecek biçimde Türklerden ayrı birer çevre halinde kalabilmişlerse, kendilerine muhakkak "cemaat" işlemi yapılıyordu. Devletin siyasî sınırları içine katılmış olan yerlerde yaşayan bütün öteki din ve mezhepten olan insanlar, yani Hıristiyan ve Yahudiler de, Müslümanlar gibi, "hür teb'a" haklarına sahip idiler. "İllik olmuş",[69] yani, Osmanlı padişahının reayalığını kabul etmiş toplulukların mensupları, Müslüman olmasalar da, esir edilemezler ve köle olarak kullanılamazlardı.[70] Hattâ, "hür" ve "illik gâvuru"ndan olmuşların faydalandıkları haklar, devlete vergi vermeyi kabul etmiş olan komşu Hıristiyan prensliklerin veya hükümetçiklerin halklarına bile tanınıyordu.[71] Sakız, Rodos gibi adaların ve Dubrovnik cumhuriyetinin ahalisi de böyleydi. Kiliselere ve havralara ait kuruluş ve vakıfların gözetilmeleri ve korunmaları da devletin görevleri arasında olmakla, bu da İslâm olmayan uyruklara tanınan haklardandı.

Mal ve mülk sahibi olma haklarına kusursuz sahip olan Hıristiyan ye Yahudi reaya, devletin kendi mîrî toprakları üzerinde halka tanıdığı "tasarruf" haklarından da, tıpkı Müslümanlar gibi, faydalanmaktaydı. Hattâ, şehirlerdeki ve özelleyin İstanbul'daki geniş vakıf emlâki üzerinde aynen Müslümanlar gibi, Hıristiyan ve Yahudilerin de tasarruf (mülkü gibi süresiz kullanma) hakları vardı.[72] Bundan başka, bunlar, bekçi ve kethüdalarını kendi içlerinden seçerek, hükümet önünde Türklerden ayrı cemaatler halinde temsil olunmaktaydılar. Cemaat kişileri arasındaki ilişkileri düzenleyen din ve geleneklerine ya da kendi aralarındaki anlaşmaya göre meydana gelmiş kuralları, devletin kendi kanunu imiş gibi kabullenilmekteydi ve Osmanlı kadıları buna göre hüküm vermekte

69 Anadolu halkının dilinde, "illik gâvuru senden daha iyidir" biçiminde bir esprili tariz deyimi yaşıyor ki, burada daha iyi olduğu söylenenler Osmanlı devletinin uyrukluğunu kabul etmiş Hıristiyanlardı.

70 Bazı kere Ege Denizi kıyılarında korsanlık eden ya da memleket içlerinde şuraya buraya baskın yapan levendler, Hıristiyan halktan işe yararlarını kaçırıp, uzak yerlere götürerek, sanki "Frenkistan"dan getirmişler gibi esir niyetine satmaya kalkarlardı. Bu türlü zavallıların arkasından ya yakınları gelip yetişiyor, ya da tanıdıkları çıkarak esir diye satılmak istenenlerin "illik oğlanı-illik gâvuru" olduklarını ispat ederek kurtarıyorlardı. Bursa esir pazarında bu türden olaylara çok rastlanmıştır. XVI. yüzyıl ortalarına ait şer' iyye sicillerinde pek çok örnek görülebilir.

71 Örneğin, devlete vergi vermekte olan Cenevizlilerin elindeki Sakız Adası halkının esir tutulmasına izin verilmiyor, onlar da "illik gâvuru" işlemi görüyorlardı. Buna rağmen, Hicrî 901 yılında bu ada halkından bir balıkçı kaçırılarak Bursa'da satılmış, ancak şikâyet üzerine serbest bırakılmıştı: Bk. Bursa Şr. Sc., No: 26/11, Vr. 138b.

72 İstanbul şer'iyye sicillerinde görülen pek çok davadan anlıyoruz ki, başşehirde bulunan vakıf dükkânları ve evlerin bir haylisi Rum, Ermeni ve Yahudi esnafın elindeydi. Bunlardan dükkâncılıktan vazgeçenler, ya da işine gelenler, tasarruflarındaki dükkânın hakk-ı tasarrufunu kendi öz mülkü gibi yüksek fiyatla, hem de resmen kadı huzurunda başkasına satabilmekte (daha doğrusu devredebilmekte) idiler: Örneğin, Bk. İstanbul Şr. Sc., No: 1. Vr. 43a.

kendilerini yetkili görmekteydiler. Örneğin, evlenme sözleşmeleri, cemaat arasında uygulanacak disiplin kuralları, hattâ dinî anlaşmazlıklar (örneğin, kiliselerdeki seçim anlaşmazlığı), Osmanlı mahkemelerince çözümlenmekteydi.[73] Müslümanlık dışında kalan topluluklardan olan kişiler devlet hizmetlerine alınamazlardı. Fakat, malî alanda önemli kazanç sağlayıcı bir iş olan "iltizam" hizmetlerini yapabiliyorlardı. Bu gibi cemaatlerin mensupları Müslüman esnafa ait ahî-esnaf derneklerine de giremezlerdi. Ancak, bir taraftan Hıristiyan ve Yahudilerin çok olduğu, diğer taraftan, öteki Türk şehirlerine göre alınışı ziyadesiyle gecikmiş sayılan İstanbul'da, cemaat haklarından olarak, Hıristiyan zenaatçı ve esnafın, Türkler gibi, kendi aralarında esnaf dernekleri kurmalarına bile izin verildiği görülüyor. Bu durumda, doğal olarak, Hıristiyan yahut Yahudi esnaf derneklerinin kethüda (ahî karşılığı) ve yiğitbaşıları da kendi aralarından seçilmekteydi.[74] Bunların öteki kamu haklarında da Türklerden hiçbir eksikleri yoktu. Bu devirde, çok az akçe tutan yıllık baş vergisi = cizyeden başka, bütün öteki ödentilerde Yahudi ye Hıristiyanlarla Müslümanlar farksız oldukları gibi,[75] adalet önünde de gene eşittiler. Devletin siyasî güç kütüğünü Müslüman Türk topluluğu (bir anlamda ana cemaat) teşkil etmekte olmasına rağmen, diğer milliyet ve din mensuplarına karşı ne fiilî ne de hukukî bir üstünlük iddiası veya uygulamanın (siyasî haklar hariç) asla yaşanmadığı, zamanının devlet işlemlerini gözden geçirmekle, çok kolay anlaşılabilir. Burada vereceğimiz bir resmî işlem örneği, bunun gerçek olduğunu kolayca ispat edecektir. Bursa'nın bir köyünde Türkler ve Rumlar iki ayrı mahalle halinde oturuyorlardı. Türk mahallesinin ortasında kalmış bulunan bir kilise, yalnız pazar âyinlerinde olmak üzere, hâlâ Hıristiyanlarca kullanılmaktaydı. Halbuki, onların kendi mahalleleri içinde de cemaatlerine yeter başka kiliseleri vardı. Durum böyle olunca, Türkler, hükümete başvurarak, Müslüman evleri arasında kalmış bulunan kilisenin camiye çevrilmesini istediler. Sorun Divan'a duyuruldu. Sözü geçen kilisenin Hıristiyanlar için gerçekleyin lüzumsuz ve hele Türk mahallesinin içinde kalmış olduğunu tesbit işine kurullar yollayarak, ölçtürüp biçtiren hükümet, üç yıl süren araştırma ve soruşturmadan sonra, davayı Türkler lehine halledebildi.[76] Memlekette iktisadî darlığın kendisini iyice gösterdiği XVI. yüzyılın başlarında, birçok şe-

73 Örneğin, İstanbul'daki Rum esnaf pazar günleri dükkânlarını açmak ya da kapatmak konusunda anlaşmazlığa düşmüşler, tartışma sonu kapalı kalması kabul olunarak, bunun bir "devlet yasağı" haline gelmesi için, kadıya gidip, "sicil"e geçirtilmişti. Rumların pazar tatili yapmaları böylece kanun oluyordu: İstanbul Şr. Sc., No: 1, Vr. 33b.

74 Bir üstte adı geçen belgeye bakınız.

75 Çift resmi de Hıristiyanlardan Müslüman çiftçilere göre bir ve en çok iki akçe fazla alınmaktaydı: Ö.L. Barkan'ın yayımladığı Osmanlı kanunnamelerindeki maddeler hep bu biçimdedir.

76 Bursa Şr. Sc., No: A. 58/63, Vr. 72b (Selh-i Cemaziyelevvel 963).

hir ve kasabada kolay kazanç yolu arayan birtakım işsiz-güçsüzler, birbirlerine tanık olmak suretiyle, Hıristiyan ve Yahudilere musallat olarak, Müslümanlığa, Türklüğe ya da kendilerine küfrettikleri veya evvelce Müslüman olmuşken, sonradan eski dinlerine döndükleri suretinde davalar uydurup, sanık durumuna getirdiklerini mahkemelere götürme korkusu vererek ya da mahkemede başka bir suç için iftira etmek yoluyla paralarını alıyorlardı. Bu biçimde zulüm görenlerin yakınmaları üzerine, yayımlanan bir fermanla, bu türlü davaların, çevresel mahkemeler yerine, İstanbul'da Divanda görüleceklerinin bidirilmesiyle Yahudi ve Hıristiyanlar böyle bir baskıdan kurtarılmış oldular.[77]

Özetleyin, gerek uyruk olarak, gerekse cemaat halinde Müslüman, Hıristiyan, Musevi veya milliyetleri deyimiyle Türk, Arap, Ermeni, Rum, Yahudi ve başka soy ve mezhepten olanlara devletin uyguladığı yönetim prensibi, yani kamu haklarında eşitlik işlemi, bize şunu kabul ettirmektedir ki, incelediğimiz çağda Türkiye'de hüküm süren siyasî düzenlik (rejim) şimdiki çağın "laiklik" prensibine çok yaklaşmış bulunuyordu.

Azınlık, yahut o zamanki ifade ile, "cemaat" haklarına göre yaşayan, örneğin Müslüman da olmayan, Rum, Ermeni ve Yahudilerin, yalnız devlet, hükümet ve Müslüman halk ile olan ilişkilerinde değil, kendi aralarında, cemaat örgütlerinin çözeceği işlerde bile, büyük bir inan ve güven ile müftülere ve hele mahkemelere başvurdukları her zaman görülen ve olağan sayılan işlerdendi. Buna tipik bir örnek olarak, 6 Mart 1508'de Bursa mahkemesinde geçen bir işlemi buraya almamız yeteri bir fikir verecektir: Kütahya'da oturan "İsmail bin Yakub"[78] adlı Yahudi, Bursalı "Aslan bin Musa"nın kızıyla kendi dinsel kurallarına göre evlenirken, kızın babası bazı şartlar koşmuş, güveyi evlendiği kızı Bursa'dan dışarı alıp gitmeyeceği, kendisi Kütahya'da oturacağına göre, her altı ayda bir gelip beraber oturacağı, Bursa dışında geçireceği sürenin altı ayı aşmayacağı, karısını izinsiz olarak alıp gitmeyeceği üzerine "şart edip", eğer bu şartlara aykırı davranırsa, "bu veçhile şart üzere dinimizde caizdir" diyerek, "Müslümanlar imaretinden Orhan İmareti fıkarasına 2.000 akçe nezir" ödemeyi kabul ediyordu.[79]

5- Dinî Durum

Mevlânâ Celâleddin Rumî'ye göre, Ebu Hanife ve öteki imamlar "toprak dünyasının mimarı idiler". Yani, onlar bu dünyanın işlerine düzen verecek kurallar

77 Bursa Şr. Sc., No: 42/48, Vr. 56a, 286b.

78 Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sıralarında henüz dinsel bir bağnazlık bulunmadığı için, burada görüldüğü üzere, Müslüman dışı kişilerin taşıdıkları Müslüman kişi adlarına benzer adlarının harfleri değiştirilmeden tıpkısı yazıldığından başka, telâffuzları da Arapçadakinin aynıydı.

79 Bursa Müzesi, Bursa Şr. Sc., No: A. 33/21, Vr. 343a.

meydana getirmişlerdi. Cüneyd-i Bağdadî, Mansur Hallac-ı ve başka velîler hep mânâlar dünyasında uçuyorlardı.[80] Bu tasavvuf şairinin şu sözleriyle anlatmak istediği çok açıktır: Fıkıhçılar bu dünyada işe yarayan işlerle uğraşmışlardı. "Velîler" ve en son olarak da kendisi, insanların öteki dünyayı kazanmaları için, onlara tutacakları yolu haber vermekteydiler.

Gerçekleyin, kadılar ve müderrisler de içinde, bütün devlet büyüklerini (beylerbeyi dışında), çoğuncası, fetva verecek yetkide olan kimselerden seçen Selçuklu Sultanlığı Türkiyesinde, Ebu Hanife ve onun gibilerinin koydukları hukuk kuralları en geniş biçimde uygulanmış, böylece büyük İslâm hukukçularının "prensiplerine takılanlar, kötü insanların ve din yolu eşkiyasının şerrinden emin olup" kurtulmuşlardı. Ama, Moğol boyunduruğu altında yaşadığı için, sanki hükümetsiz kalmış bulunan Mevlânâ devri Türkiyesinde, imamların ortaya koydukları hukuk düzenini değerlendirecek anlamda bir toprak dünyası kalmadığı için, artık sıra Mevlânâ'nın "mânâ âlemi"ni öğrenmeye geliyordu. Bu bakımdan, medrese ulemâsının (dânişmendlerin) gerek devlet ve gerek din işlerini bu kadar keskin çizgili kurallara bağlamaları karşısında, "babaların" ve Mevlevîlerin "mânâ âlemi"ni açıklama ve belirtme biçimleri, aksine, tam bir hayal işi olarak; evvelkisinin bir çeşit tepkisi gibiydi. Devrin toprak dünyacılığına karşı, bu biçimde alıp yürüyen mânâ dünyacılığı (yalan dünya yerine öte dünyayı düşünme), örneğin, XIII. yüzyılın ikinci yarısı süresince o kadar baskın bir etki gücü kazanmıştı ki, servet, mansıp ve başka şeylerin sahipleri, dünyalıklarını ya da maddî varlıklarını koruyabilmek için, birer velî veya şeyhin gölgesine sığınmak zorundaydılar. Sultanlar bile, zahiri kurtarmak için de olsa, böyle harekete katılmak zorunda kalıyorlardı. Malazgirt'ten beri, ikinci fetihler devrinin başladığı 1280'den sonra, siyasal kurumlar yeniden güç kazanmış olmakla beraber, Anadolu Beyliklerinin başında bulunan başlıca büyükler, "mânâ âlemi" telkinlerini kollamayı da faydasız bulmamışlardı. Bu devir emir-sultanlarının veya vezirlerinin hep birer "velî"ye gönül bağlamış görünmeleri[81] ya da "gaziler"in, birer şeyhin irşadından faydalanarak zafer kazandıkları şeklindeki hatıra hikâyeleri hep tarikatları okşamanın da faydadan uzak olmadığını ifade eder. Ama dediğimiz gibi, devlet demek, toprak dünyasının idaresi demek olduğu için, "velîlerin" nüfuzları ne olursa olsun, fıkıhcılar (riyazetçilerin aksi), yani medreseliler (dânişmendler) siyasetteki mutlak üstünlüklerini daima korumuşlar, hele Osmanlılar, Türkiye'nin birliğini kurdukça, fıkıh ve onun temsilcisi olan medreseli-dânişmend zümresi, toplumda-

80 A. Eflâkî, Menâkibu'l-Ârifîn, I, s. 239.

81 Şu makaleye bakınız: Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenarî", *TTEM,* No: 18 (95) (Kasım 1926), s. 372-373.

ki nüfuzunu yeniden elde ederek, Anadolu Türk toplumunu tarikat şeyh reislerinin etrafında birçok cemaatlere bölünmekten kurtarmışlardır ki, bu önemli siyasî başarı Türkiye'deki sosyal bünyenin İran veya Arap memleketlerindeki biçimde ilkel kalmasını önlemiştir. Selçuklu Türkiyesinde gördüğümüz her şehirde bir şeyhülislâm bulunması usulü, Osmanlılara gelindiğinde tamamen değişmiş, şeyhülislâmlık yalnız başşehre has bir dinî şeflik haline getirilerek, diğer şehirlerdeki ulemâ şefleri "müftülük" şeklinde ve başşehirdeki şeyhülislâma (İstanbul müftüsü deyimi de kullanılıyor) bağlı birer müessese olmuşlardır. Selçuklu rejiminde; bütün şehirlerdeki şeyhülislâmlar, asıl görevleri itibariyle medreselerde müderris olup, şeyhülislâmlık kendilerinde birer ek görev olarak bulunmaktaydı. Osmanlı devrinde de müftülükler birer müderrisin üzerinde aynı surette ek görevlik durumunu muhafaza etti. Bunların başında olan ve İstanbul'da oturan şeyhülislâm bu görevi esas işi olarak yapmakta, başka bir mansıp ya da memuriyeti bulunmamaktaydı.

Devletin Sünnîliğini ve İslâm prensiplerinin medreseli anlayışını ifade eden kuralcı biçimini, esas düzenine yön veren hukukun ana kaynağı yapma siyasetindeki gelişmeye gelince, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Anadolu'da, hiç olmazsa bir an için, medrese ulemâsından bir kısmı tarikat yoluna kaymış bulunduklarına göre,[82] devlet düzeninde "dânişmend-medreseli" ulemâya ait olan mansıpları elde tutma bakımından, burada önemli bir noktanın kaydı gereklidir. Bilindiği üzere, tarikatçılar Anadolu'da genişleme hareketine giriştikleri zaman, başlıca şeflerden çoğu müderrislik de yapıyorlardı. Bu gibileri, bu payeleriyle şeyhülislâm ya da kadı olabilirlerdi. Nitekim, Sadreddin Konevî ve Celâleddin Rumî, Konya'da şeyhülislâm olmuşlardı.[83] Örnek yalnız bu kadar da değildir. İbni Batuta Anadolu'da seyahat ettiği sırada, şeyhlik postunda oturan ve kalabalık müritleri bulunan kadılara ve müderrislere rastlamıştı.[84] Beylikler devrinde ve bu arada Osmanlıların ilk zamanlarında, medreseliler arasında şeyhliğe heves edenler bulunduğu gibi, ilmiye mensuplarına verilegelen mansıplarda da, belki medreseden geçme oldukları için, böylelerinin bulunduğuna dair belirtiler vardır. Bütün bunlara rağmen, tarikata mensup olma, gerek medresede ve gerek devlet teşkilâtında iyi karşılanmamış ve böylece açık olarak, II. Mehmed devrinden itibaren Osmanlı düzenliği, resmî siyasetinde tamamen medreselinin İslâmî prensiplerini kabul ederek, tarikatın hayalci ve "esrarı" sezici sistemine karşı kapılarını kapatmış, bu sayede devlet ciddi olmayan eğilimlerden korunmuştu.

82 Ahmed Eflâkî'de buna ait örnekler var: Bk. *Menâkibu'l Ârifîn*, II, s. 320,400.
83 Bk. Ahmed Niğîdî, el-Veledü'ş-Şefik, Fatih Millet Ktp., Yazma No: 4519, Vr. s. 563.
84 Adı geçenin seyahatnamesi (İngilizcesi), s. 130.

Böylece, Osmanlı şeyhülislâmı, müftüsü, kadıaskeri ve kadıları tamamen medrese mensubu olacaklar, ancak, medreseli-tarikatlı çekişmelerinde de tarafsız görünen, sanki laik bir devlet memuru tavrını takınacaklardır.[85]

Medreseliler kendi kitabî din anlayışlarına aykırı olan tasavvufcu tarikat ehlini "mülhid" diye suçlamalarına karşılık, kimi eski Osmanlı kaynaklarında, tarikat ehli yazarlarca, dânişmendlerin devlet işlerindeki yolsuzlukları ileri sürülerek, bu zümreye yapılan hücumlar, bizce "ehl-i tarikat"ın "ehl-i fıkıh"tan yüz bulamamış olmaları nedeniyle saklayamadıkları kinlerini ifade eder.[86] Hattâ İstanbul'un fethinde sefere katılan din adamları da, Akşemseddin ve Akbıyık gibi şeyhler etrafında tarikatçılar, Molla Güranî ve Molla Hüsrev gibileri etrafında da dânişmendler olarak, biri ötekini çelmelemek isteyen iki rakip zümreydiler, ve belki de, birincilerin II. Mehmed'i desteklemelerine karşılık, ikinciler gene bir dânişmend olan Vezir Halil Paşa ile birlikte çelmeci olmuşlardı.[87] Türkiye Devleti'nin Osmanlılar başbuğluğuyla yeniden kuruluşu sıralarında, tarikat mensupları, arada isyanlar tertip ederek, siyasî bunalımlar yaratmışlar, bu da devleti elbette tarikatçılığa karşı tedbirler almaya yöneltmiştir. Fakat, Osmanlı rejimi, daha ziyade kendi merkeziyetçi ve mutlakiyetçi karakteri icabı uyguladığı idarî usullerle, "şeyhleri" veya "valileri" Divan'a ya da padişahın şahsına sıkı sıkıya bağlamayı bilmiş ve böylece, tarikatçılığı kontrolü altına almayı başarmıştır. Örneğin, bütün vakıfların denetimi ve bu kurumlardaki "cihetlerin-vazifelerin" şeyhlere devlet tarafından tevcih olunmaları usulü, tekke ve zaviye mensuplarını ister istemez itaatli ve uslu yapıyordu.[88]

Bu şartlar altında, eskiden beri ün salmış olan ve herkesçe hüviyetleri bilinen tarikatçılar ve onların zaviyeleri ile tekkeleri, dayandıkları beslenme kaynakları itibariyle (sahip oldukları vakıflar dolayısıyla), devletin kurumları ve iş erleri durumuna girmiş bulunuyorlardı. Şu halde, şeyhler ve müridleri zamanın sosyal-dinî düzenine aykırı bir yolda olduklarını açıklamaya kalkınca, geçim

85 Bununla beraber, şeyhülislâmlardan ara sıra tarafsızlığı yitirip tarikatçılar aleyhine fetva verenleri de çıkmamış değildir. Örneğin, I. Selim döneminin ünlü şeyhülislâmı Kemalpaşazade (İbni Kemal) bunlardan biridir.

86 Topal Timur felâketi üzerine geçirilen "fetret dönemi" sonrasının ünlü vezirâzamı Çandarlı Ali Paşa, medreseli olan kadıasker ve kadılara karşı şeyhlerden yararlanırken, ayrı görüşlerde olan bu iki zıt din zümresinin birbirlerine besledikleri düşmanlığa dayanmıştı. Bk. Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenarî" adlı etüdü. Bu ikiliğe başka örnek; medreseli ulemâ-dânişmendler, İstanbul'un fethi hareketinde II. Mehmed'e cephe aldıklarında, Hacı Bayram Veli halifelerinden olan Akşemseddin bütün öteki tarikatçılar ile birlikte genç padişah tarafını tuttu. Bu olay hakkında bk. *Müneccimbaşı Tarihi,* III, s. 386 ve Kemalpaşazade, *age*, Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 31, Vr. 19b; Paris Ulusal Ktp., TY, No: 157, Vr. 67b.

87 Bk. *Müneccimbaşı Tarihi*, III, s. 368.

88 Müneccimbaşı'ya göre, Hicrî 880 yılında, müezzinlik, kayyumluk ve benzeri "cihetler (yani görevler) berat-ı padişahı ile zaptolunmak ferman buyuruldu. Ol vakta değin imamet ve hitabetten maada cihet mütevelliler tezkeresi ile zaptolunurdu." Bk. III, s. 395.

kaynaklarının kendilerine kapanacağı tehlikesini göze almak zorundaydılar.

Özetleyin, Osmanlı saltanatı tam kurulduktan ve devlet bir imparatorluk hüviyeti aldıktan sonra, padişahın ve "ekâbir"in tekke ve zaviyelerde "postnişin" olan şeyh ve dervişlere gösterdikleri güler yüz, sırf bu hareketin faydadan öte olmadığını kabul ettikleri içindi.[89] Devletin resmî politikası ise, kadıların ve müftülerin, medrese basamağından başlamak üzere, dânişmendlerden, yani müderrislerden seçilmeleri, posta oturanların, "târik-i dünya" sayılarak, bu mansıplara yanaştırılmamaları suretinde yürütülmekteydi. Bu haliyle, rejimin din alanındaki karakteri fıkıha ve kitaba bağlılık biçiminde ortaya çıkıyordu. Böyle kesin ve medrese ilminin yüzyıllardan beri tarifini yapıp durduğu kitabî İslâm prensibine dayanan Osmanlı düzenliği altında yaşayan derviş veya şeyh, isterse "velîlik" mertebesine yükselmiş bulunsun, "padişah-ı zîşan"a veya onun "devletlilerine" yapacağı hayır dua karşılığında, kendisine ne "ihsan" olunursa onu kabul etmekten başka bir şey yapamazdı. Hem bunların kerametleri, mucizeleri hakkında Anadolu halkının hatırasına geçen hikâyeler, padişahların bu gibilerine yaptıkları iltifatlarla süslendirilmektedir ki, bunun da anlamı, şeyhin dahi devlet büyüklerinin himayesinde olduğu biçiminde anlaşılmak gerekir.

Mânâlar âleminin sultanı olduğu iddiasında bulunan[90] büyüklü küçüklü şeyh ve dervişlerin (içlerinden birçoğu velî olduklarını söylüyorlar), onlara bağlanan müritlerin, Moğol boyunduruğundan Orhan Bey'in ölümüne kadar geçen zaman süresinde, bir ara Anadolu'da sosyal düzeni sarstıkları, köylerde, kasabalarda ve şehirlerde karışıklıklar çıkardıkları bilinmekle beraber,[91] yeni Türk politik düzenliğinin tuttuğu yol sayesinde, Bâtınîliğin ihtilâlci karakterine kırılmaz bir köstek vurulmuş bulunduğu açıktır. Nitekim, incelediğimiz devirde, Bâtınîliğin ve tasavvufun aşırı bir izahını yaparak, medresenin kaideci din anlayışını parçalamak isteyen kimseler görülmekle beraber, bunların yükselttikleri sesler hiçbir yankı yapamamış,[92] birçoğu da dinî-sosyal düzeni yıkıcı zihniyetlerinin

89 II. Mehmed bile İstanbul üzerine yürürken "şeyhler ve tekkenişinlerden ve dervişlerden ve abdallardan hazır olanlar" kalabalık bir biçimde sefere katıldılar: Oruç bin Âdil, *Tevarih-i Âl-i Osman* (Babinger yayımı), s. 65; aynı eserin Cambridge nüshası, s. 124.

90 Ahmed Eflâkî'nin söylediğine göre, Sâhib Fahreddin Ali (Selçuklu başveziri), Mevlânâ için, "O büyük bir padişahtır" demişti: *Menâkibu'l-Ârifîn*, I, s. 138-139: Sultan Veled de, Aydınoğlu Mehmed Bey için, "O bizim subaşımızdır" derken, gene kendisini padişah farzediyordu ve tabiî burada kastolunan, mânâ âleminin = gerçek dünyanın padişahlığı idi: *age*, II, s. 415.

91 Ahmed Eflâkî, bu türden olayları Mevlevilerle ilgileri ölçüsünde kaydeyler: Bk. *Menâkibu'l-Ârifîn,* II, s. 204-208, 310-314, 400-447.

92 I. Selim döneminde Şeyh Celâl, I. Süleyman döneminde Kalender, Baba Zünnun gibilerinin tehlikeli isyanlar çıkardıkları görülmüş ise de, bunlar daha çok kızılbaş eğilimli ve göçebe yaşantılı Türkmenlere dayanmışlardı ki, bu türden topluluğu Osmanlı-Türk siyasî ve toplumsal yapısı içinde iğreti olarak kabul ediyoruz.

kurbanı olarak idam olunmuşlardır. Böyleleri hakkındaki tipik bir örneği I. Süleyman devrinden vereceğiz.

1527 sonlarında İstanbul'da ulemâdan Molla Kaabız adında birisi, Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den üstün olduğunu ileri sürdü. Doğrudan doğruya Divan'da yapılan duruşmanın ilk oturumunda, sorun hemencecik çözülemedi. Çünkü, bu hukukî bir davadan, ilkin Divan'da yapılacak bir murafaadan ziyade, dini ilgilendiren bir sorundu. Molla Kaabız, öteki İslâm ulemâsı ile keskin bir görüş ayrılığına düşerek, tartışmaya girişmiş bulunuyordu. Onun için, dava yeniden İstanbul kadısına yollandı. Orada yapılan duruşmaya, Müftü (Şeyhülislâm) Kemalpaşâzade de, fetva yetkisi dolayısıyla, davet olundu. Kaabız, fikrinde direndiği için ölüm hükmü giydi.[93]

Bu olaydan aşağı yukarı on bir yıl sonra, yani 1539 başlarında, İstanbul kadılığına evvelkisinden daha müthiş bir olay getirildi. Mahkemede birçok tanıkların ifadeleriyle tesbit olunduğuna göre, "Oğlan Şeyh" diye tanınmış bulunan İsmail adlı bir tarikat mensubu, yaptığı konuşmalarında, yalnız İslâma değil, Hıristiyanlığa ve Museviliğe de esas olan kâinat ve yaradılış hakkındaki inançlara karşı çıkıyordu. Ona göre, "insan kadimdir", "insan, insan olduktan sonra, ona hiçbir nesne haram değildir." "Şeriatça haram dedikleri helâldir."

Şeyh İsmail iddialarında bu kadarla da kalmıyor, insanın âhiretine ait mücazat ve mükâfatı reddettiği gibi, cennet ve cehennem kavramlarına, kabir azabına, sûrî hesaba inanmıyor, insanın dünyadaki bütün bedenî ihtiyaçları için yaptığı her işin ibadet olduğunu, aşkın "ilâhî cezbe" değil, maddî zevkten ibaret bulunduğunu, cinsî münasebetlerin her çeşidi iki maddenin birbirine teması olmakla, sadece "aşkın lezzeti" sayılması gerektiğini, oruç ve zekâtın "Yezid'e cereme için geldiğini, mümin için yılda iki bayram namazının yeteceğini, öteki amellerin "avamı" meşgul etmek ve birbirleriyle uğraşmalarını engellemek amacı ile konduğunu iddia ediyordu. Onca, "her kişi tanrı, her surette gözüken o" idi. Ruh ölmüyor, bir bedenden diğerine göç ediyordu. Erkek ve kadının birleşmesinden çocuğu insan bu suretle kendisi yaratmış olduğu halde, bu oluntuyu kendisi dışında Allah'a mal etmesi yanlış bir itikattı.[94]

Görülüyor ki, Şeyh İsmail, burada özetlediğimiz iddialarıyla yalnız din inançlarını değil, toplumsal ahlâk kurallarını da yıkmak istiyordu. Bu biçimde, o, toplumun maddî ve manevî kurallarını inkâr etmek yoluyla, esası tasavvufa dayanan birtakım fikirleri toplumsal anarşi yaratacak ölçüde aşırılığa götürmekteydi. Bu fikirler ne kadar taraftar buldu ve yargılamanın sonucu ne oldu, elimizdeki

93 Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V, s. 72.

94 Oğlan Şeyh (İsmail) davasının duruşma safhaları için bakınız: İstanbul Şr. Sc., No: 2/2, Vr. 35.

zabıtlardan bunlara cevap verecek bilgi elde edemedik. Yalnız, Molla Kaabız'dan sonra, "Oğlan Şeyh" olayına rastlamamız gösteriyor ki, tasavvuf fikirleri birçok kimse tarafından münakaşa olunuyor ve bu yoldan İslâm esaslarını kökünden değiştirmek için dayanak olarak kullanılıyordu.

Osmanlı Türkiyesinde geniş çapta uygulanan ve II. Mehmed'in tahta geçmesi, yahut İstanbul'u fethetmeyi başarmasıyla gelişen bir çeşit laisizm (yahut hiçbir dinî etki olmaksızın bütün reayanın adalet ve kanun önünde eşit olmaları) yolundan, ondan aşağı yukarı yüzyıl sonra, I. Süleyman dönemi ortalarında (944'te) sapıldığı bilindiğine göre, şu zamanda Türk siyasî başarılarının en parlak devri yaşanmakta olmasına rağmen, böyle bir gerici hareketin doğmasına "Molla Kaabız" ve Şeyh İsmail (ya da Oğlan Şeyh) gibi "mülhid" ve "münkir"lerin ortaya çıkmaları ne dereceye kadar rol oynadı, bunu kestirmek bizce mümkün olmuyor. Bununla beraber, şu söylenebilir ki, I. Selim ve I. Süleyman devirleri sosyal ahlâk ve hattâ asayiş düzeni yönlerinden göze batan bir huzursuzluk içinde geçti. Halkın günlük yaşayışını kolayca izlediğimiz Bursa ve İstanbul şehirleri ile çevreleri eğer bütün Türkiye'den bir örnek ise, memleket gerçekleyin büyük bir iç sıkıntı geçiriyordu. Medrese öğrencileri arasında türlü ahlâksızlık olayları çıkmakta, şehirde dolaşan serseri levendler, hattâ görevli "erler" soygun, hırsızlık, zorla ırza geçme ve cinayetlere, mahallelerde kasten yangın çıkarmak suretiyle yağmacılığa yeltenmekte idiler. Toplumun içine düştüğü bu acıklı durumdan elbet yakınmalar yükseliyordu. Kanaatimizce, bu olumsuz hareketlerin nedeni, dinî hoşgörürlük dolayısıyla itikatsız ve imansız insanların artmalarında arandığı için, devletin iç politikasında İslâmî taassup yoluna gidilmesi bir kurtuluş yolu olarak düşünülmüştü. Zaten Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de işler kötüye gittiğinden itibaren, bütün siyasî ve ekonomik tökezlemeler iki şeye yorulur: Devletin işleri bozuk gidiyorsa, bunun nedeni eski düzen ve kanunlara saygı gösterilmez olunmasıdır; toplumda ahlâka ve dine aykırılıklar artmış görülünce, hattâ doğal âfetler (kurak, deprem ve benzeri şeyler) birbirini izlediği zaman, dine yeteri önem verilmediği, imansızlar arttığı için, bu felâketlerin başa geldiği düşünülür. Geçmişteki devlet kurumlarında kanun ve kurallara son derece bağlılık bulunduğu, toplum bireylerinin de çok imanlı ve dinin bütün gereklerini yerine getiren kimseler oldukları ileri sürülür. Tabiî her iki alandaki zihniyet de geçmişi pek temize çıkarıyordu ve bu hastalık, zamanın aydınlarında yaygındı. Çünkü, Türkiye'de şimdiyi geçmişe bağlayan doğru bir tarih bilinci hiçbir zaman uyanmamıştır.

Elimizdeki bilgiye göre, 1538'de (944) birtakım fetvalar ve bu fetvalara dayanan fermanlarla başladığını kabul ettiğimiz bu gerici hareketin başlıca karar-

larından olarak:[95] a) Sahn medreselerinden bazı derslerin, dine zararlı oldukları gerekçesiyle kaldırılması, b) Müslümanlardan din amelini yapmayanlara, ya da dine saygısızlık gösterenlere ağır cezalar tertibi, c) Müslümanlar hakkında kullanıldığı zaman saygı ifade eden deyimlerin Hıristiyan kişiler için kullanılmaması ve onlara, örneğin, "öldü, vefat etti" yerine "mürdoldu", "müşârünileyh" yerine "mesfur", "ibn-i" yerine "veled-i" gibi küçültücü deyimler konması, aynı zamanda, Müslüman olmayanların Müslümanlardan farklı biçimde giyinmeleri, şehir sokaklarında ata binme gösterileri yapmamaları, köle kullanmamaları gibi kurallar ve yasaklar konmuş, din ayrılığından dolayı Hıristiyanların ve Yahudilerin Müslümanlardan aşağı oldukları biçimindeki bağnaz görüşün benimsendiği bir devlet düzeni uygulanmaya başlamıştı.[96]

Dini, bir devlet ve toplum sorunu olarak inceledikten sonra, halk yığınlarının da bu konudaki tutumlarına bir göz gezdirmek yerinde olacaktır. Hem bu suretle Müslüman bir toplumun ifadesi olan, aynı zamanda ana teşkilâtı İslâm esaslarına dayanan Türk devletinde, bir taraftan, eylemli laisizmin nasıl mümkün olduğunu, diğer taraftan, gerilerinde müritlerinin ve halifelerinin bulunduğu şeyhler ve velîlerin, yani tekkelilerin din anlayışıyla, medreseli ulemânın yahut dânişmendlerin din anlayışı ve hattâ bu yoldaki davranışları arasında açık aykırılık bulunmasına rağmen, nasıl olup da bu iki zümrenin kanlı çarpışma sahneleri yaratmadıklarını kolayca anlamış olacağız.

Türkiye tarihinde, dini şöyle veya böyle anlamak ayrıksılıkları, esas itibariyle medreseli zümre ile tekkeli zümre arasında düşünce çekişmesine sebep olmakta, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan tarımcı-yaylacı, köylü-Türkmen halk kitleleri ise, tarikatların ya da mezheplerin dinî taassuplarına kendilerini kaptıracak derecede hararete sahip bulunmamaktaydılar. Şehirlerde bağ-bahçe veya zenaat ile uğraşan insanlar da dahil, köyün ve yaylanın günlük işlerinde kendilerini kaybetmiş Oğuz asıllı Türk ahali, dinî hayatları itibariyle, kendilerine telkin edilen ve çoğuncası da batıl olan itikatlara, saf ve biraz da bön oldukları için, kolay inanıyorlardı. Çok olan günlük işleri, dinledikleri dinî vaaz ve telkinler üzerinde akıl yürütmelerine vakit bırakmamaktaydı. Anadolu'nun köyünde, kentinde, her yanında bol bol bulunan "yatır", "evliya", "iyiler", "hızır", "kırklar", "yediler" gibi din azizlerinin türbe veya mezarları, buralarda zaman zaman gö-

95 I. Süleyman'a, 1537 (H. 944) yılında, "nizam-ı din ve devlet ve ahval iktiza etmeğin bâzı mesailde eimme-i dinden bazı müctehidin kavli üzere amel eylemek" üzere ferman çıkarması (yani kanun koyması) yolunda başvuran kişi Ebussuud Efendi idi: Bk. "Osmanlı Kanunnameleri", *Millî Tetebbûlar Mecmuası*, No: 2 (Mayıs-Haziran 1915), s. 337.

96 Eşkiyalık ve soygunların artması yüzünden yolculuk güveninin azaldığı 1550'den sonraki devirlerde Hıristiyanların ve Yahudilerin seyahatleri sırasında Müslüman kisvesi giymelerine izin kâğıdı verildiğini ilerde göreceğiz.

rüldüğü söylenen esrarlar sayesinde, halk yığınlarınca, "adak", "nezir" ve benzeri bağışlarla türlü saygı toplayan yerler olarak devam ediyorlardı. Türk halkının bu esrarlara, ya da "iyilerin" ruhlarına inanmaları, bunlardan, birtakım dua ve niyazlarla dilekte bulunmaları, falcıya bir an için inanarak, onun gelecek hakkında verdiği güzel haberler karşısında, aklı yerine duygularıyla bir haz ve gurur duyan kimseler gibi, ruhî ferahlama ihtiyacından başka bir anlama gelemezdi. Ermeni ve Rum gibi Hıristiyan halk ile ve hele kızılbaşlarla Anadolu'nun köyünde, kasabasında, mahalle mahalle, köy köy, kapı bir komşu taşıyan Türk kitleleriyle, inancı farklı olan bu insanlar arasında tarih boyunca kayda değer geçimsizliklerin görülmeyişi, hattâ Müslüman Türkün, hastalığı için papazın duasına bile başvurması, devletin sosyal yapısında ana kütük olan Türk halkının taassup diye bir şey tanımadığını, din gayretkeşliği yapacaklara uyacak bir heyecana da sahip olmadığını ispatlayan kesin delillerdir. Hattâ Sünnîlik esaslarını veya Müslümanlığı kökünden inkâr eden, ya da dinsel-toplumsal ahlâk kurallarını yıkıcı davranışlarda bulunan insanlar her zaman varolduğu halde, böylelerine halktan gelen bir tecavüz veya linç hâdisesi asla görülmez. Bunun yerine, daha doğru bir yol olmak üzere, hükümete şikâyetler vardır.

Bu konuda, özlü olarak söylenecek şudur ki, Türk halkı kendi içinden samimi bir Müslüman, fakat, başkalarının itikat ve inançlarını kendisininkine tehlikeli rakip sayan bir heyecan tipi değildi. Gerek Selçuklular ve gerek Osmanlılar çağı Türk harp makinesi, bunun için Hıristiyan halk kitlelerine korkunç gelmiyor, böylece, Türk toplumsal hayatı da devamlı surette batıya yaklaşıyordu.

B. Osmanlı Rejiminde Hükümet Sistemi

1- Padişah ve Taht

1453'te İstanbul'un açılmasıyla Osmanlı düzenliği siyasî kurumları yönünden resmen imparatorluk kılığına giriyordu. Esasen fetihlerin Anadolu dışına, Balkanlara genişlemesiyle imparatorluk sistemi eylemli bir durum olarak da doğmuş bulunmaktaydı.

Bu biçimde siyasî düzenliğin, eski millî Türk toplumu içine, daha başka millîdinî topluluklar almak suretiyle, toplumsal kadrosunu bir "cemaatler topluluğu" haline çevirmesi yüzünden, devletin temel düzeninde birtakım değişmelerin olacağı doğaldı.

Önce İstanbul'un başşehir olarak seçilmesindeki siyasî önemi belirtelim: 1453'ten önce Osmanlılara, sırasıyla Karacahisar, Yenişehir, İznik, sonradan

gene Bursa, I. Murad'ın veliahtlığı veya padişahlığı sırasında Dimetoka,[97] hükümet merkezi olmuşlardı. Edirne alınınca, başşehrin uca en yakın yerde bulunması geleneğine uyularak, son kez de burası başşehir yapıldı. Bununla beraber, Bursa gibi büyük ve Türkiye'nin Marmara-Ege çevresinde yerleşmesinde önemli yararlığı olan dünya çapındaki ekonomik bir merkezin, hiç olmazsa II. Murad'ın tahta kararlı bir surette yerleştiği 1422'den önceki zamanlarda, Edirne'nin öne geçmesine karşı gösterdiği tepki üzerine, iki ortak başşehir biçimini sürdürmek zorunda kalındığı anlaşılmaktadır. Ama, 1453'te İstanbul'un alınmasıyla, başşehrin geziciliği geleneğine ve uçlara yakın bulunma siyasetine son verilerek, devletin sürekli başşehri artık burası olmuştur.

Bu oluntu toplumumuzun siyasî yaşantısında bir dönemeç teşkil etmişti. Selçuklu devri Türkiyesinde, gerçi Konya sureta başşehir görünüyor idiyse de, sultan ve onun hükümeti, arada Kayseri veya Sivas'ta da oturup, aylarca memleketi buralardan idare ediyorlardı. Bu şekilde, hükümetin göçüp yerleştiği geçici başşehre göre, Konya devletin belki önemli bir vilâyeti oluvermekteydi.

Görülüyor ki, tek bir siyasî merkez yerine, Anadolu'nun belli başlı bölgelerinde bulunan büyük şehirlerin memleket idaresini ve devletin siyasî yönetimini gerektiğinde üzerlerine alacak durumda bulunmaları, siyasî, ekonomik ve kültürel merkezlerin aynı suretle birkaç yerde birden gelişmelerini sağladığı için, bu sayede sosyal seviye ve göreneklerin her yanda atbaşı gitmeleri sağlanmaktaydı.

Osmanlı düzenliğinin 1453'ten önceki döneminde, memleketin siyasî idaresi gene bölge merkezleri arasındaki dengeye dayanır biçimdeki karakterini sürdürmüştü. Amasya ya da Tokat şehirlerinden birisi, Bursa ve Edirne ile birlikte üç merkez teşkil ediyorlardı. Böylece, birbirlerine hayli uzak bu şehirler kendilerine bağlı bölgelerle birlikte devletin iktisadî, siyasî ve kültürel hayatında yönetici ve kesin etkili role sahip idiler. Yani, ilmiye sınıfı, esnafı, âyan ve eşrafı ile bu saydığımız yerlerin 1453 yılına kadarki Osmanlı Türkiyesinde memleketi üç çevre halinde geliştirmeleri yönünden, gerçekleyin bunlar birbirlerine denk üç merkez idiler.

Halbuki, İstanbul'un alınması arkasından başşehrin buraya taşınması birkaç bölge merkezli eski siyasî idare geleneğine son vermiş bulunuyordu. Amasya-Tokat bölgesi, daha doğrusu Yeşilırmak yöresi, artık evvelce sahip bulunduğu siyasî merkezlerden biri olma imtiyazını kaybetmişti. Edirne ve Bursa ise, şeklen daha bir süre üç başşehir ortağı merkezler gibi görünürlerse de, buralar aslında padişah için yazlık veya dinlenme yeri durumuna düşmüş idiler. Bu iki şehir gerçi "tetümme" veya "mûsıla" derecesinde birer medreseye sahip olmakla, Amasya'dan üstün idiler. Fakat, İstanbul'da kurulan sahn medreseleri buralarda

97 İdris-i Bidlisî, Edirne'nin fethi sıralarında Osmanlı başşehrinin Dimetoka olduğunu kesinlikle kaydediyor: Bk. Heşt Behişt, İstanbul, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3209, vr. 119b.

bulunmadığı, Divan hükümeti de, büroları ve benzeri örgütleriyle, artık yerleşik olduğu için, İstanbul tek hükümet merkeziydi. Padişahın, Bursa veya Edirne'de, arada birkaç ay görünmesi buralarını sancak hüviyetinden kurtaramıyordu. Kısacası, 1453'ten itibaren İstanbul biricik siyasî merkez, hattâ, kültür, sosyal eğitim ve benzeri yönlerden Türkiye'nin ve bütün imparatorluğun rakipsiz başşehri halinde gelişmeye başlamıştı. Bundan sonra, Türkiye ve özellikle Anadolu bu büyük şehrin uyruğu ve hayranıydı. Bundan böyle, Anadolu ve çevresine kök salmış bulunan Türk toplumu, imparatorluk yönünden, büyük bir cemaat durumuna dönüştüğü gibi, bu geçedeki şehirler de İstanbul için ancak birer taşra kasabası haline geliyorlardı. Buralardan yüzlerce aile, ya bütüncek veya bölünerek, gidip İstanbul'a yerleşmekte olduklarından, yeni başşehir, öteki şehirlere, şehir hayatını, incelik ve kibarlığı öğreten, onlar karşısında her yönden büyüklüğüne erişilemeyen bir örnek olarak kalacaktı.

İstanbul'un devlet merkezi oluşuyla Türk siyasî hayatında meydana gelen değişiklikler birbiri arkasından devam etmiştir. Örneğin, II. Mehmed, babası ve kendisinden öncekiler gibi sultanlık ile yetinmiyor, padişah unvanını alıyordu.[98] Hükümdarın ya da sultanın haftada iki gün Divan'daki murafaalara başkanlık etmesi, Divan toplantılarını yönetmesi gibi devletin yürütme görevinde en önemli bir fonksiyonunu da "vekil-i mutlak"ı olan vezirâzama geçirmek suretiyle, kendisi ancak arzları ve Divan'ın kararlarını kabul veya geri çeviren mutlak iradeli bir baş otorite haline gelmişti.

Hükümet iktidarını, vezirlik başta olmak üzere, "ehl-i ilimden ehl-i örfün" alması işi II. Mehmed'in tahta geçmesiyle tamamlandığına göre, Divan'dan başlamak üzere, ilk kademelerdeki bütün yönetim başları hep Enderun halkından (daha doğrusu köle-gulâm sınıfından) gelme hükümet mekanizması, sırtını ordunun ulûfeli kısmına (özellikle yeniçerilere) dayamaya başladığı için, 1453'ten önceki dönemde dânişmendlerden yetişme "ekâbir" karşısında, mutlak yetkisi az çok sınırlanmaya başlamış ve engele uğramış bulunan padişah, bundan böyle, kapıkulları ve onların ileri sürdüğü Enderunlu ekâbir karşısında, dış görünüşe rağmen, daha zayıftı ve hele göz kamaştırıcı fetihler devri kapandığından itibaren, ulûfeli ordu (köle-gulâm köklü askerler) karşısında, padişahlık makamı kendi iradesine göre emretme gücünü daha çok kaybedecekti.

Taht verasetine gelince, bu konuda, önceki devre göre büyük bir değişiklik olmadı. Babasının yerine büyük oğlun tahta geçmesi gerektiği, gene ifade olunan

98 Örneğin, II. Mehmed'in daha ilk yıllarında yapılan vilâyet tahrirlerinde, "padişah" unvanının yalnız bu son hükümdar için kullanılmış bulunması, II. Murad bile söz konusu olduğunda, ancak "sultan" unvanıyla yetinilmesi bunun kesin delili olmak gerekir.

bir kanı olmakla beraber, buna her zaman saygı gösterilmemiş, nitekim, I. Selim, büyük oğul olmamasına rağmen, tahtı zor kullanarak ele geçirmişti. Yalnız, burada önemle kaydedilmesi gereken bir nokta, tahta oturan şehzadenin "nizam-ı âlem için" kardeşlerini öldürtmesinin zorunlu olduğu kanaatinden hareketle bu hususun, bir de kanun maddesine dayanmak suretiyle, bir çeşit "meşru" hareket haline getirilmiş olmasıydı.[99]

Padişah ölünce, hangi oğlunun tahta geçirileceğinin mutlak sosyal itibara dayanan bir yasa kuralı halinde belirmeyişi, bu incelediğimiz devrede de zaman zaman siyasî karışıklıklar çıkmasına sebep olmuş, bu tür olaylar öteki sosyal sıkıntılarla birleştikleri zaman, memleket düzenine pek zararlı olmuşlardır. Bu konuda önemle kaydı gereken diğer bir nokta, devlet kadrosunda hükümdarın (kendi iddiasının aksine olarak) artık "mülkün sahibi" durumunda bulunmadığı, padişahlık görevinde ancak irsî bir memur gibi oturduğu oluntusu yürüyecek, bundan böyle, devletin Osmanlı ailesi üzerinde "mülk-i mevrus" olduğu kimsenin aklından geçmeyecek, onun yerine, birliği padişah tarafından temsil olunan tek ve bölünmez devlet bulunduğu kavramı zihinlerde yerleşmiş olacaktır.

2- Merkez Hükümeti

Osmanlı düzenliğinin 1453'ten sonraki merkez hükümeti, muhakkak ki, eskiye göre yepyeni bir karakter kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Selçuklu hükümet kurulu ve gerek Osmanlıların İstanbul'un alınmasından önceki zamanlara rastlayan hükümetleri, kurulun teşkil edilişi ve kendisinde olan yetkiler itibariyle, kökünü medreseye dayamış bulunmaktaydı. Bu suretle devleti yöneten ve kamu görevlerini çeviren doğrudan doğruya dânişmendler, ya da ulemâdan gelme ricaldi. Örneğin, Selçuklularda Divan'ın bir numaralı üyesi olan vezir, ulemâdan tanınmış birisi olmalıydı. Ondan sonra gelen nâib, müstevfi, kadi'l-kudat (aynı zamanda Konya kadısı) hep medreseli bulunuyorlardı. Divan kuruluna dahil olup olmadıklarını kestiremediğimiz pervane, münşi, üstâdü'd-dar idiler. Kurulun yalnız bir üyesi, yani beylerbeyi, tek başına askerlikten gelme olarak, öğrenim görmemiş, tecrübe yetiştirmesi olup, dânişmendlik ile ilgisi yoktu. Hükümet kurulunun bu askerî mesleğe mensup üyesinin Selçuklu köle-gulâm mektebinden türeme olduğunu ayrıca kaydetmeliyiz.

Selçuklu devrinin hükümet büyükleri hep Doğu'dan gelme, yani İran-Türk kültürüne bağlı medreseliler olarak, Türkiye'ye yabancı olmakla beraber, kökçe İslâmdan olmalarıyla, kültürün ana çizgileri yönünden topluma uyarlıkları

99 Bu ve bunun gibi siyasî cinayetlerin toplum çıkarları bakımından gerekli olduğu yolundaki prensip şu cümle ile ifadelendirilmiştir. "Menfaat-i âm menfaat-i hasdan yeğdir."

vardı. Fakat, 1281'den 1453'e kadar süren zaman içinde, Türkiye'yi idare eden hükümet ileri gelenleri, hem kültür hem de soyları itibariyle Anadolu Türkünden yetişme ve yerli oldukları için, devletin genel yönetimi gerçekleyin sosyal itibara sahip millî bir zümre elindeydi. Fakat, aşağı yukarı "fetret devrinden" başlamak üzere, Osmanlı sultanının kişisel etkisinde başlayan bir çekişme sonunda, köle-gulâm menşe'li zümre, hükümetteki başlıca mevkileri medreseli ve soylu Türk büyüklerden alarak, köleliğe dayanan Enderun mektebini yalnız kendilerine ayırmış bulunuyorlardı. Böylece, Türklerin elinden alınan devlet yönetimi ve denetimi bu defa da Batılı, daha doğrusu Hıristiyan dünyasından gelme, ne soy, ne kültür ve ne de din itibariyle Türk toplumuyla hiçbir bağlantısı bulunmayan yeni bir zümrenin, dönme ekâbirin eline geçmişti. O halde, 1453 yılı, bu bakımdan Türk toplumunun siyasî kaderinde tam bir dönüm noktası teşkil eder. Gerçi, kadıaskerlik, müftülük, müderrislik, kadılık ve buna benzer görevleri sıkı bir medrese öğreniminden geçmiş insanlara vermek zorunluğu bulunduğundan, Türk halkı bu tür vazifelere sahip olmakta devam etmişti. Fakat, II. Mehmed ile beraber kurulan müthiş mutlakiyetçi ve merkeziyetçi düzenlik, hükümet mekanizmasının bütün kollarını, Divan hükümeti yoluyla, padişahın kudretli iradesine bağlamış olduğu için, devletin başbakanı demek olan sadrâzamdan başlamak üzere vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, subaşılar gibi tepeden tırnağa birbirine ulalı giden bir "ehl-i örf" ya da örgütlerini onların doldurdukları yürütme düzeni, Türklerin elinde olduğunu söylediğimiz, "ehl-i şer" diye gruplandırılan, yukarıda saydığımız mansıpların sahibi zümreyi kesin surette otoritesine alarak, onu siyasî hayatın etkili bir gücü olmaktan çıkarmıştı. Eğer Türk hükümet düzeni, XI. yüzyılın tarih sahnesine ilk çıkışından, XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan devresinde gözden geçirilirse, Orhan Bey'den II. Mehmed'e kadarki yüzyılı biraz aşan süre, Selçuklu düzenliğinden klasik Osmanlı düzenine geçişte ara zaman sayılacağı için, bu şekilde, sosyal potansiyelin siyasî hayatı kendi özelliğine göre yürütmeye yetmediğini kabul etmek zorunda kalırız. Mevlânâ devrinin "İranîlik" adı vereceğimiz kibarlığı için "kilimli, çarıklı" Türkler[100] ve XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul Enderun kibarlığının yerdiği "kaba Türk", ya da "Karamanî" sözleri, hep de Türk toplumsal hayatının kendi siyasî kurumlarını bir türlü etkisine alamadığını ifade eden ayarsızlıklardan doğmaktadırlar.

1453'ten sonraki merkez hükümetinin; işleyiş tarzı da, geçen devre göre çok farklı hale gelmiş bulunuyordu. Örneğin, önceki hükümet kurullarının esas ka-

100 Bu deyimler, Karamanoğlu Mehmed Bey ile birlikte gelip Konya'ya giren Türk askerleri için Konya'nın Farslaşmış kibarlarınca kullanılmış olup (bk. bu kitabın I. cildi) bütün Anadolu halkını küçültmek amacını gütmüştür.

rakteri "şer'î-idarî" yapılı olduğu için, buraya dahil personel de medreseli yani ilmiyeden gelme olmalarına karşılık, 1453'ten sonraki hükümet kurullarında, karakterin esas çizgilerini "örfîlik-askerîlik" teşkil ediyordu. Şu halde, rical, yani yüksek personel de, padişahın kapısı halkından, daha doğrusu kölelik-gulâmlıktan yetişen, bundan dolayı da kültürlü değil, sadece Enderun terbiyesini almış görenekli kimselerdir. Kadıaskerler (Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri), köle-gulâm çıkmalı ve çok vakit de okuma yazması olmayan vezirlerin ve sadrazamların yanında tâbi duruma düşmüş bulunuyorlardı. "Şer'î-idarî" zümre, "örfî-askerî" zümreye yardımcı ve tâbi olup, ancak kazalarda, "ehl-i örf" kadı'nın emri altında bulunmakta devam etmek suretiyle, Selçuklu devrinin mirasını sürdürmekteydi.

Selçuklularda "sahip" adını alan bir tek vezir olmasına karşılık, Osmanlıların birinci devresinde üç ile beş arasında değişen vezir sayısı, XVI. yüzyılın ortalarına doğru beş olarak karar kılmıştı. Mamafih, vezirâzamın, vekil-i mutlak sıfatıyla, bütün işleri padişah adına yürütmesi geleneği sürmekte olup, hattâ padişah artık Divana uğramaz olduğu için, hükümet başkanının yetkileri çok artmış olarak kabul olunmalıdır.[101]

Eskiden olduğu gibi, Divan'ın vazifeleri üç daire halinde bölümlenmiş olmakta devam ediyordu. Birinci daire, vezirâzamın kendisine bağlı olarak "örfî-yürütücü ve askerî" kısım olup, devletin asayiş düzeni ile askerî sevk ve idare buraya bağlıydı. Önemli kasabalara, hele büyük şehirlere (ki, buralar, yakınlarındaki köylerle beraber merkez nahiyelerini teşkil etmekte idiler) kendilerine ücret olarak ulûfe ödenen subaşıların tayini, sancak ve vilâyetlere beyler ve beylerbeyleri yollanması, dirliklerin tevcihi veya vilâyetlerce yapılan küçük hizmet tevcihlerinin padişaha arzı suretiyle gerekli beratların yollanması, hep bu dairece görülen işlerdi. Vezirâzam, bu kadar önemli görevlerinde, kendisine yardımcı olarak, "kapı kethüdasını-sadaret kethüdasını" kullanıyordu. "Dergâh-ı Âli çavuşları" denen hizmet grubunun "Divan-ı Âli çavuşları" kısmı, Divan hükümetinin, vilâyet, sancak ve kazaları kontrol etmek ve fermanlarla hükümleri buralara doğrudan doğruya kendisi yollamak gibi hallerde kullandığı en etkili hizmet erleri ve bir çeşit "kuryeleri" idi.

Bu belirttiğimiz ve vezirâzama bağlı olduğunu söylediğimiz "örfî-askerî" teşkilât şüphesiz memleketin imarına ait işleri de yürütmekteydi. Kaza merkezlerindeki "mimarbaşılar" bu fonksiyonun gereği olarak tayin olunuyorlardı.

101 "Vezirâzam" deyimi yanında aynı anlamda kullanılan "sadrâzam" terimi, belki de "sadr-ı Rumeli = Rumeli kadıaskeri" ve "sadr-ı Anadolu = Anadolu kadıaskeri" gibi iki önemli makamdan daha üstün yeri, başköşeyi ifade ettiği için pek uygun düşmekteydi.

Şu anlatılanlara göre, başını vezirâzamın teşkil ettiği "örfî-askerî" daire, bir taraftan memleket asayişini, şehir ve kasabalara atanan bağımsız subaşılar[102] ile ve askerî görevleri de beylerbeyleri ve sancakbeyleri eliyle yürütmekteydi. Merkezden vilâyetlere ve sancaklara doğru yazışmaları ve hükümetin emirlerini yerlerine iletmede, "Divan-ı Âli çavuşları" ve onların başında bulunan "sadaret kethüdası" aracı olarak önemli rol oynamaktaydılar. Askerî düzen, vezirâzamdan beylerbeyine ve ondan sancakbeyine ve sancakbeyinden de alaybeyine, alaybeyinden çeribaşlarına doğru giden bir silsile şeklinde işlemekteydi.[103]

Divan'ın ikinci dairesi diye kaydettiğimiz maliye dairesine gelince: Bu bölüm devletin bütün gelir ve giderlerinin hesabını tutmakta olup, bu işi idare eden kimse, Selçuklular devrinde Moğolların yaptıkları malî değişikliklerden beri, defterdar unvanını taşıyordu, İstanbul'un fethinden sonra da henüz Divan kuruluna dahil olmayan defterdar veya defterdarlar maliye dairesinin şefi idiler ve doğal olarak, vezirâzama karşı sorumlu durumda bulunuyorlardı. Bir ara tek olan defterdar, bu incelemesini yaptığımız devirde Anadolu ve Rumeli defterdarları diye ikiye çıkarılmış, Arap topraklarının fethinden sonra üç, hattâ beş defterdarlık teşkil olunduğu görülmekle beraber, nihayet şıkk-ı evvel defterdarı, diğer ikisi (yani şıkk-ı sanî ve şıkk-ı sâlis) üzerinde hakikî bir maliye bakanı olarak vazife görmeye başlamıştı. Maliye dairesi, devlet gelirini her sene değiştiren vakıflara ve dirliklere ait hesapları dahi tutmak zorundaydı. Bu hale göre, "büyük mevkufat kalemi" adı altında maliye şubeleri vardı ki, bunlar mukataa, vakıf, timar ve benzeri bölümlerin defterlerini tutarlardı. Maliyenin, memleket içindeki işlerini yürütmesi bakımından, vilâyetlerde nasıl birer örgüt kurmuş olduğunu ise, malî işleri iktisadî bir sorun olarak inceleyeceğimiz bahiste göreceğiz.

Divanın üçüncü dairesi olarak kaydetmemiz gereken, adlî-kazaî işlere bakan teşkilâttır. Divanın kazaî yetkisi, Selçuklu devrinden İstanbul'un fethine kadar geçen zamanda, sultanın üzerinde olmakla beraber, incelediğimiz bu devrin daha başından beri padişahın murafaalara gelmekten vazgeçtiğini, bu görevde

102 Şehirler ve buraların nahiyesi = bitişik köyleri dışında kalan yerlerin asayişini sağlama işi şöyle yürütülür. Buraların dışında kalan bir yer, kasabacık ya da köy, "serbestlik üzere dirlik" ise, burasının asayişini koruma yetkisi dirliğin sahibine ait oluyordu; "serbestlik" durumu yok ise –ki timar derecesindeki yerler çoğuncası böyledirler– bu gibi yerlerin asayişini sancakbeyinin kendi adına tayin ettiği sancak subaşısı ve ona bağlı köy subaşıları sağlamakta idiler.

103 Beylerbeyleri ve sancakbeyleri başşehirdeki işlerini izletmek, kendilerine ait gizli veya açık haberleri zamanında öğrenmek, devlet büyükleriyle kurdukları özel ilişkilerini sürdürmek üzere, İstanbul'da birer "kapı kethüdası" bulundurmaktaydılar ki, devlet de bunu resmen tanıyor ve her beylerbeyi ve sancakbeyine ulaştırılacak fermanlar, açık emir ve haberler onun "kapı kethüdasına" teslim ediliyordu.

de kendisine vezirâzamı vekil yaptığını söylemiştik. Mamafih, kazaî yetkinin gerektirdiği görevleri doğrudan doğruya kendisi yapan kimsenin kadıasker olduğu bilinmektedir. 1453'ten sonraki zamanda kaza dairesinin başında iki kadıasker bulunuyordu ki, birisi Rumeli ve diğeri Anadolu kadıaskeriydi. Kadıaskerler medreseden yetişme ulemâdan olup, müderrislik veya kadılık gibi mansıplardan sonra buraya terfi ettirilmekteydiler. Rumeli tarafındaki kazalara yollanan kadılar, Rumeli kadıaskerinin inhası ile atanmakta ve görevlerinde de bu makama bağlı bulunmaktaydılar. Anadolu kadıaskeri de bu geçenin kadılarını inha ve onlara ait işlemlere bakıyordu. Şunu hemen ifade etmeliyiz ki, kadılar tam bağımsız olup, kadıaskerlerin onlar üzerinde kazaî bir denetlemeleri yoktu. Kadıaskerler ancak bir çeşit yargıtay görevlisi olarak, kaza mahkemelerinde hallolunamayan davaların murafaalarına bakmakta ve bir de, kadıların örfî müddetlerini hesap ile, yeni yerlerine tayinlerini idare etmekteydiler. Böylece, bir taraftan yargıtay hâkimi, öte yandan da adalet bakanı durumunda bulunuyorlardı.[104]

Divan dışında kalmalarına rağmen, merkez hükümeti içinde yer alan son bir teşkilâtı da buraya eklemeliyiz ki, o da "fetva dairesi"dir. Her İslâm devletinde olduğu gibi, Türkiye tarihinde de tereddüt edilen veya taraflardan birisince itiraz olunan mahkeme kararlarının şeriata uygunluğu üzerindeki şüpheleri silmek için, yetkili bir kimseden (Osmanlılarda müftüden) bir fetva almak gerektiği bilinmektedir. Hattâ, mevcut düzen ve geleneği değiştirici ya da kamuyu yakından ilgilendirici önemli bir olay hakkında devletçe karar alınırken, gene fetvaya (şeyhülislâm tarafından) lüzum vardır. Gerek mahkeme hükümlerinin, ve gerek devletçe kamuya etkisi olan yeni işlemlere karar verildiğinde, bunların "şer'-i şerif"e uygun olduklarını "il-gün" vicdanına kabul ettirmek için kesinlikle bu fetvaya lüzum vardı. Şu noktayı hemen açıklayalım ki, fetvalar, yalnız "şer'-i şerif"e uygunluk yönünden değil, "kanun-ı münif"e veya çevrenin yahut herhangi bir cemaatin örf ve geleneklerine uygunluk ya da aykırılık hususlarını tesbit bakımından da kullanılıyorlardı. Böylece, fetva müessesesi devlet işlemlerinin kanunîlik ve meşruluğunu teyide araç olarak vazife görmekteydi; şu halde, sorun, yalnız şeriat prensiplerini değil, her türlü kanunu ve bütün cemaatlarin örf ve göreneklerini de içine aldığından, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyan veya Müslüman, hattâ Yahudi, bütün uyruklar

104 Kadıaskerlerin görevleri hakkında, bk. Hüseyin Hüsameddin, "Orhan Bey'in Vakfiyesi", *TTEM*, No: 17 (94), s. 294 ve "Molla Fenarî", *TTEM*, No: 18 (95), s. 373, *İslâm Ansiklopedisi*'ne "kadıasker" maddesini yazmış bulunan Cl. Huart, Osmanlı kadıaskerlerinin esas görevi, ordu mensuplarının davalarını görmekmiş gibi bir dil kullanmakla çok yanılıyor. Öyle sanıyoruz ki, adı geçen yazar "askerî" deyimine yanlış anlam veriyor. Halbuki, bu sözcük ücretlerini devlet hazinesinden alan bütün resmî hizmetlileri ifade eden bir terimdir.

için son derece önemli bir adalet kurumu halinde incelenmeye değer görülmektedir.

Fetva kurumu hakkındaki şu izahımız, Divan'ın dışında ve onunla yan yana bulunan şeyhülislâmlığı hükümet işlemlerinin şeriata ve kanuna uygun düşüp düşmediği noktasından onları kamuya arz eden bir makam olarak ifade etmektedir. "Ehl-i ilim" ya da "ulemâ", veya "ilmiye mensupları" dediğimiz müderrisler, müftüler, imam ve müezzinler, hatipler, tayin ve azilleri bakımından, şüphesiz hep şeyhülislâmlık dairesine bağlı bulunuyorlardı.

Divan hükümetinin, içinde değil de, yanında olduğunu söylediğimiz "bâb-ı fetva", hükümet kararlarını denetleyip "şer'e ve kanuna", hattâ bunlar dışında bile olursa, "olugelene" muhalif olmamasını sağlamaktaydı. Kanun koyma yetkisi kesin surette padişahta olup, bu konuda danışmanlık ve metnin hazırlanmasında şeriata uygun düşmesi yönünden yetkili ve görev sahibi kişi elbette şeyhülislâmdı.[105]

Şeyhülislâmlık bahsi yanına eklenmesi gereken başka bir kurum da nakibüleşraflıktır. Bilindiği üzere, Hz. Muhammed'in neslinden geldiklerini iddia eden aileler vardı ki, bunlar Türkiye'de, eskiden beri imtiyazlı bir sınıf teşkil ediyorlardı. İşte bunları padişah ve Divan hükümeti yanında temsil etmek, onların beratlarını almak ve kontrol etmek, vergiden muaflık ve benzeri haklarının korunması veya elde edilmesi gibi işlerine bakmak üzere, gene kendisi de "sâdâttan" olan bir kimse İstanbul'da oturmakta ve nakibüleşraf adını almakta idi. Gerçi şu sırada bu kurum yalnız "sâdât"ı ilgilendirdiği için, hükümet bahsinde önemli görülmemekte ise de, ilerde nakibüleşrafın hükümet yönetiminde bazı önemli görevlere koşulduğu görüleceği için, burada konunun bu kadar belirtilmesini lüzumlu görüyoruz.

Buraya kadar verilen bilgiye göre, merkez hükümeti ana çizgileriyle şu biçimde belirtilebilir: Başında vezirâzamın bulunduğu "Divan" adlı bir hükümet kurulu vardır. Bu kurul üç daire halinde çalışır. Birisi vezirâzamın şahsına bağlı olan ve "örfî yürütücü" bir nitelik gösteren bölüm ki, bu kadroya dahil olanlar "ehl-i örf ve ordu" mensuplarıdır. İkinci daire "maliye" olup, defterdarın başında bulunduğu bu bölüm devletin en büyük ve önemli bir örgütüdür. Mal memur-

105 Feridun Bey münşeatında bulunan Evâil-i Şaban 788 (28 Ağustos - 6 Eylül 1386) tarihiyle Evrenos Bey'e yazılmış bir beratta, "umumen Rumeli'ye şeyhülislâm tayin olunan" Elvan Fakih'e "riayet" etmesi tavsiye olunduğu; Timur felâketi yılına rastlayan 1402'de düzenlenmiş bulunan Yakub Paşa vakfiyesinde de, bir kişinin hem müftü ve hem de şeyhülislâm diye kaydolunduğu; Hüseyin Hüsameddin de Amasya şeyhülislâmından söz ettiğine göre, bu verilen tarihlerde Selçuklular döneminin her şehre bir şeyhülislâm tayin etme usulü henüz devam etmekteydi. Bk. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi,* III, s. 168 ve aynı yazarın şu yazısı: "Orhan Bey Vakfiyesi", *TTEM*, No: 17 (94), s. 294.

ları veya iş erleri adlı görevliler kadrosu maliye bölümünün mensuplarını ifade ederler. Üçüncü daire diye ayrımladığımız "şer'î-kazaî" bölümünün başında iki kadıasker (Anadolu ve Rumeli tarafları için) bulunuyordu. Kadılar ve nâibler bu dairenin kadrosu içinde "ehl-i şer" zümresini teşkil etmekte idiler.

Aşağı yukarı bu üç daire devletin bütün hükümet örgütlerinin başında en yüksek idare organı, yani, yürütücü ve kazaî güçleri teşkil eden "Divan Hükümeti" demek oluyordu. Tabiî olarak, vezirâzam, görünüşte üçünün de başıydı. Böylece, modern hükümetlerdeki başbakana karşılık bir makam sayılır.

3- Kaza İdaresi

Osmanlı rejimi Türkiyesinin idare bölümü denince, memleketi büyük vilâyetlere, vilâyetleri sancaklara, sancakları da kazalara ayrılmış olarak göstermeye ve böylece, modern mülkî idarelere benzer bir şekil düşünmeye eskiden beri tarihçiler alışık olmuşlardır.[106] Halbuki, tarihî oluntu hiç de böyle değildir. Hele burada sözünü ettiğimiz devir için, gerek uygulama ve gerek kanunî şekil yönlerinden, idare düzeninde yukardaki bölüm sistemine uyar hiçbir yön bulunmamaktadır. Gerçekler araştırılmadan kabul edilen bu vilâyet-sancak-kaza suretindeki düzen ayrımı, tamamıyla askerî (ve biraz da asayiş düzeni ile ilgili) bir anlam ifade edip, sivil hükümet idaresi ise, başşehire bağlı tek bir bölüm olmak üzere, kazalardan ibaret bulunmaktadır. Böylece, Osmanlı hükümetinin geniş Türkiye topraklarını idare etme şekli, memleketi yüzlerce kazalara bölerek, buralara mahsus belirli idarî-kazaî örgütler kurmuş ve hükümet yönetimini halk tabakalarının derinliklerine böyle iletmiş olmaktan ibaret bulunmuştur. O halde, imparatorluk Türkiyesinin kaza teşkilâtını bütün inceliklerine kadar bilmek, hükümetin halkı idare etme yönündeki siyasî tutumunu anlatmak bakımından çok yerinde olacaktır.

Her kaza, bir taraftan ticarî ve diğer taraftan kültürel üstünlüğüyle, yani çevresinin merkezi olmuş bir kasaba veya şehirle, böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin teşkil ettiği idarî bir birliği ifade etmekteydi. Şu halde, kazaların doğuşu tarihî bir seyir içinde meydana gelmekte olup, bunu yaratan etkileri de tarihî, iktisadî, coğrafî ve kültürel olarak düşünmek gerekir. Ancak, hiçbir kasaba veya şehir olmaksızın, sırf köyler grubu halinde teşkil edilmiş kazalar da, az olmakla beraber, mevcuttu ve böyle yerler tabiatıyla kazaların do-

106 Kritovulos'a göre, memleketi vilâyet ve sancaklara ayırma biçimindeki bir düzenlemeyi, II. Mehmed, İstanbul'un alınmasından sonra, Bursa'ya gittiğinde, bazı asayişsizlik ve direnmeleri önlemek için yapmıştır: Bk. *Tarih-i Sultan Mehmed Han*, s. 17; şüphesiz, o zaman İstanbul dışında bir yer tanımayan Kritovulos yanılıyor. Çünkü, eyalet ve sancak teşkilâtının II. Mehmed'den önce Osmanlı devletinde yerleşmiş bulunduğu biliniyor.

ğuşlarına esas olan kuralı bozmuyordu.[107] Bir merkez kasabası bulunmayan bu türlü kadılıklar, eski yerli idarî bölümden kalma olmayıp, büyük ihtimalle, Türk göçebe hayatının bir gereğiydi.[108] Türkiye'de, kazalara merkez görevi yapan kasabalar ve şehirler, bir kısmı Türkiye kurulduktan sonraki devirde doğmuş olsa da, büyük çoğunluğu itibariyle, Bizans, Roma ve belki daha eski devirlere kadar giden uzun bir tarihe sahiptiler. Bunlardan bir haylisi hâlâ Anadolu'nun birinci derecede siyasî, iktisadî ve kültürel merkezleri olma durumunu sürdürüyorlar.

Konumuz olan devirde kaza teşkilâtını belirtmeden önce, bu hususta bir hayli farklılık gösteren İstanbul şehrinin kaza düzenini ayrıca kaydetmeye lüzum vardır:

Mevcut bilgimize göre, İstanbul alındığı zaman, diğer Anadolu şehirlerine yapıldığı gibi, buraya da tek kadı tayin olunmuş ve koca şehrin hükümetlik işleri bu kadı'nın emrindeki semt nâibleri eliyle yürütülmek istenmişti. İstanbul'un ilk kadısının Hızır Bey ve onun ölümünden sonra Molla Hüsrev olduğu anlaşılıyor.[109] Herhalde nüfusunun çok artması ve şehir sınırlarının genişlemesi üzerine, başşehrin dört kadılığa ayrıldığı ve burada sözünü ettiğimiz süre sonuna kadar da öyle kaldığı görülmektedir. Bu kazalar: İstanbul, Galata, Üsküdar ve "Haslar" kadılıklarıydı. Ayrıca, bu kadılıkların her biri içinde de nâiblikler kurulmuş bulunuyordu.[110] İstanbul'un surları dışında bulunan köyler, yakınlıklarına göre, bu kazalara bağlanmış idiler. Örneğin, Anadolu geçesindekiler Üsküdar'a,[111] surun batısındaki topraklarda bulunan ve hemen hepsi "hassa çiftlikleri" ile dolu olan[112] köyler Haslar kadılığına, Kâğıthane taraflarına ve Boğaz'ın Rumeli geçesine düşen köyler de belki Galata kadılığına bağlı idiler. Hiç şüphe yok ki, bu kadılıklar da, kendilerine bağlı olan köylerden bir kısmını nâiblikler yoluyla idare ediyorlar-

107 Bir kasaba ya da şehir bulunmaksızın da kaza teşkil edilmesi olayını, öyle sanıyoruz ki, Türkmen aşiret hayatı gerektirmiştir. Böyle yerlerde, kaza bir "obalar birliği" demekti. Zamanla obalar köyler halinde yerleşiyor, sonra bu köylerden birisi, kasabaya dönüşerek, kazanın merkezi oluyordu.

108 İncelediğimiz yıllarda Ankara Sancağı içindeki Türkmen kadılığı herhangi bir merkez kasabasına sahip bulunmadığı gibi, Bozok Sancağı'nın da bir merkezi yoktu. Bu dönemin sonuna doğru kurulan "Halep Türkmen kadılığı"nın da merkez kasabası bulunduğu bilinmiyor. Her üçü de bu söylenen bölgelerde yaşayan ve aynı aşiretten olan Türkmen obalarını bir idare içinde toplamak amacıyla teşkil edilmiş birleşimlerdi.

109 Bk. İbni Kemal, Paris, Ulusal Ktp., TY., No: 157, Vr. 76a (yazmadan aldığımız bu bilgi, esas metinde değil, kitabın kenarına eklenen nottadır).

110 Örneğin, Balat'ta bir mahkeme bulunup, başında da İstanbul kadılığına bağlı nâib vardı: İstanbul Şr. Sc, I. Vr. 40a.

111 İzmit ve İzmit'e kadar olan köylerin birçok işleri (örneğin, sorgu, yargı, senet işlemleri) Üsküdar mahkemesinde görülmekteydi: Üsküdar Şr. Sc, I,de bunlara ait pek çok işlem vardır.

112 Ö.L. Barkan'ın araştırmalarına göre, bu köylere köleler yerleştirilmiş olup, yarıcılık koşulları altında bu hassa çiftliklerinin sahiplerine üretim yapmaktadırlar: "XV ve XVI. Asırlarda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri ve Ortakçı Kullar", *İÜİFM*, I/1 ve 2 (1940).

dı. Bu arada, İstanbul kadılıklarından bazılarında geceleri dahi acele olan duruşmalara bakıldığı, bu gibi görevler için "gece nâibi" adıyla akşamdan sabaha kadar görev başında bulunan kimselerin nöbet tuttukları görülüyor.[113] Galata, Üsküdar ve "Haslar" kadılıklarının kendi bölgelerindeki davaları yürütmek üzere, bu biçimde nâiblikler kurmuş olacakları doğaldır.[114]

Aşağıda göreceğimiz üzere, öteki büyüklü küçüklü bütün Türkiye şehirleri, kendilerine bağlı köylerle birer ayrı kaza durumunda oldukları halde, tek bir şehir olmasına rağmen, dört kadılığa bölünmüş bulunan İstanbul'un idaresi, buna göre, bir özellik kazanmış durumdaydı. Adlî düzeni ayrıca yerinde anlatacağımız için, İstanbul'daki kaza görevlerinden asayişi alalım:

Ortaçağlardan gelme bir sistemin usullerinden olarak, bütün meslek derneklerinin kendi üyeleri arasındaki disiplin ve asayiş işlerini yürütecek ayrı "zabitleri" olduğunu biliyoruz. O halde, devletin başşehri olması yüzünden kabarık kadrolu birçok sivil ve askerî kişilerin vazifelerine göre teşkil ettikleri toplulukların kapalı ve resmî birer "meslek" birliği sınırı içinde, "kanun ve örf" yönünden, kendi "zabitleri" eliyle, ayrı bir işleme tâbi olmaları lâzımdı. Şu halde, yeniçeriler, Altı-Bölük halkının saray hizmetlileri, "paşa kapılıları",[115] Divan kâtipleri, Dergâh-ı Âli çavuşları ve benzerleri gibi resmî gruplar ve en nihayet, bütün hükümet ve devlet ileri gelenlerinin kendileri ve yakınları elbette kaza idarelerinin asayiş ve idare yetkileri dışında kalıyorlardı. Ulemâ ve esnaf derneklerine bağlı kişiler de kaza asayişi düzenine ancak kendi zabitleri eliyle bağlıydılar.

Şu anlatışa göre, dört kaza idaresinin kendi asayiş organları, ancak mahallelerde oturan ve yukarıda saydığımız gruplardan hiçbiri içinde bulunmayan halk tabakalarını yönetmekteydiler. Şimdi, İstanbul'un bu görevi yapmak durumunda olan asayiş düzenini esas çizgileriyle söyleyelim: Kanun ve örfe uygun bir surette işlemesi için, devletin diğer bütün yönetim kolları gibi, kadı'nın idaresine verilen asayiş düzenini kazada yürüten kişi, bu işlemden mahkeme hükmüyle veya "örf"e göre elde edilecek "resimleri", "iltizam" veya "emanet" tarzında toplamaya yetkili kılınan bir memurdur ki, o, ahali arasındaki düzenin bekçisi olarak "subaşı" adını aldığı halde, bu görevi içindeki olaylardan elde edeceği "bâd-i

113 Gerçi "gece nâibi"nin varlığını ve bu adı taşıdığını İstanbul Şr. Sc, I. No'lu defterden öğreniyor isek de, araştırma yaptığımız dönem içine giren, örneğin, Hicrî 958 (Milâdî 1551) ve Galata Mahkemesi'ne ait 1 No'lu defterden gece yarısında da meşhut suç duruşmalarının yapıldığını tesbit ediyoruz: Aynı arşivde adı geçen defter Vr. 6: "Galata asesleri işbu Yani bin Yakup nam zimmiyi nisfu'l-leylde Mahfel-i şer'e ihzar edüp..."

114 Örneğin, Kasımpaşa'nın da Galata Mahkemesi'ne bağlı bir nâiblik olduğunu görülüyor.

115 Vezir kulları, "paşa kulları" yahut "filân paşalı" gibi adlar ile anılan, yani ekâbir ve ricalin "içkapı halkı ve dışkapı halkı"nı teşkil eden gruplar da resmî daire mensupları gibi "örf ve kanun" önünde genel asayiş organlarının karışamayacağı, kendi "zabitleri" idaresindeydiler.

hava" gelirini toplayan bir vergi tahsil memuru olarak da, kendisine "zaîm" veya az kullanılan kelime ile "emin" denmekteydi.[116]

İstanbul dört kadılık bölgesine ayrılmış olmasına rağmen,[117] diğer şehirlerdeki tek subaşı gibi, bu şehirde de bütün kaza bölgeleri üzerine yalnız bir subaşının verildiği görülmektedir.[118] Ancak, öteki büyük şehirlerde, bu subaşı, dolgun bir ulûfe (örneğin Bursa'da 100 akçe) ile, merkezden atanan başlı başına bir memur olarak henüz devam ettiği sıralarda, İstanbul'un bütün bir şehir subaşılığının, belki XVI. yüzyılın başlarından itibaren, bir süre için kaldırıldığı görülüyor. Şu halde, daha sonra bütün Türkiye'de görüleceği üzere, önce bu yüzyılın ilk yarısı sonuna kadar geçen sıralarda, kapudan paşa asayiş yönünden sancakbeyi olmuş ve şehrin kadılıklarına subaşı atama yetkisi kendisine geçmişti.[119] Asayiş ile ilgili olaylardan hasıl olan "rüsûm-ı örfiyye'yi" toplayan anlamında zaîm[120] adını alan, yerine göre, subaşı veya emin de denen bu memurlar kadıların emrinde idiler. Subaşılar kendilerine bağlı asesbaşı ve asesler ile birlikte, hem asayişi koruyorlar ve hem de hasıl olan "rüsûm-ı serbestî"yi veya "bâd-i hava" resimlerini ve bazı şehir içi mukataa gelirlerini toplayıp, kapudan paşaya veriyorlardı. Asesbaşıya ve aseslere yardımcı olmak amacıyla, halk, kendi mahallelerini gece bekletmek üzere, bekçiler tutmaktaydı. Tabiî, ahalisi Hıristiyan olan semtlerde bekçiler de kendilerinden idi.[121]

İstanbul gecesindeki bütün kadılıkların asayiş düzeni, bu şekilde, kapudan paşa, daha doğrusu asıl görevi yönünden olan unvanı ile, "Cezayir (Adalar) beylerbeyi"nin üzerinde olmasına karşılık, Anadolu yakası, yani Üsküdar kadılığının asayişi de, İzmit sancağı beyi eliyle gördürülmekteydi. Çünkü bu kazanın

116 Subaşının üzerinde bulunan "zeamete" ait resimler, yalnız cürüm ve cinayet değil, şehirde vergiye bağlı daha birçok yerlerin geliri idi.

117 Kemalpaşâzade (İbni Kemal) Tarihi, Paris, Ulusal Ktp., TY, No: 157, Vr. 76a'nın kenarına aynı karakterde yazı ile yapılan ekteki, "Zikr-i tamir-i Konstantiniye" başlığı altındaki ifadeye göre, şehre ilk kadı olan kişi Hızır Çelebi'dir. Onun ölümünden sonra Molla Hüsrev "Konstantiniye ve Galata, Hass-ı Konstantiniye ve Üsküdar'a kadı olmuştur" kaydına göre İstanbul'un dört kadılığa ayrılması bu sırada olabilir ya da ilk kadı tayininde bu bölümleme zorunlu görülmüştür.

118 İstanbul alınınca, Bursa, Edirne ya da öteki büyük şehirlerdeki gibi, buraya da işi yalnız bu görev olan tek bir "şehir subaşısı"nın tayin olunmuş bulunduğu, çağdaş Osmanlı kaynaklarınca belirtiliyor.

119 Bursa mahkemesi, 1546'da İstanbul subaşısı Süleyman Bey bin Hamza'nın Mustafa adlı adamının başvurması üzerine, adı geçen subaşının Bursa'nın Kavaklı mahallesindeki evinin yıllık 1.500 akçe icarının kiracısına ödenmiş olduğu sicile geçtiğine göre, bundan açıkça anlaşılıyor ki, başşehirde Kapudan Paşa'nın "Cezayir = Adalar" Beylerbeyliği içinde ve bu yüzden de İstanbul Sancağı = Paşa Sancağı beyi olarak, bu büyük şehrin dört kadılığına da ayrı subaşılar tayin etme yetkisi son bulmuş, bütün başşehir eskiden olduğu gibi, gene tek bir "şehir subaşılığına" çevrilmiştir. Bk. Bursa Şr. Sc, A. 53/58, Vr. 211 (6 Ramazan 953).

120 Örnek: Galata, Şr. Sc, No: I, s: 57'de; 8 Zilhicce 958 (7 Aralık 1551) tarihli zabıt.

121 Şer'iyye sicillerinde bunlara ait örnekler az değildir.

mahkemesinde Anadolu geçesinin asayişi ile ilgili duruşmalarda hemen çok kez İzmit sancakbeyini veya adamını görmekteyiz.[122] Bundan anlaşılıyor ki, İstanbul geçesi ayrı bir sancak gibi kabul olunarak, Cezayir beylerbeyinin, yani kapudan paşanın "Paşa Sancağı" imişçesine asayiş onun tarafından sağlanmakta, Üsküdar ise Cezayir eyaletinin sancaklarından biri bulunan İzmit'e bağlanmış bir kadılık olduğu için, oranın asayişi de İzmit sancakbeyi tarafından korunmaktaydı. Bu olay, yani asıl İstanbul'un bir semti sayılan Üsküdar'ın, başşehre değil de, İzmit'e bağlı bulunması, herhalde, Anadolu geçesinin, beri geçeden çok evvel, yani İzmit kalesiyle birlikte Orhan Bey devrinde alındığı zamanki durumunu sürdürmekte olmasından ileri geliyordu. Böylece, başşehrin, özel örnekte birkaç kadılığa bölünerek, nasıl idare edilmekte bulunduğunu anlattıktan sonra, Türkiye'nin her yanında uygulanan bir idarî sistem niteliğindeki klasik Osmanlı kazasının sözünü edeceğiz:

1453'ten başlayarak, 1559'a kadar süren, oldukça değişmez karakterli Osmanlı yönetim düzeninde, devletin merkez hükümeti denetiminde olan idare örgütü denince, akla kaza dediğimiz idarî bölge gelir. Divan'dan ve hattâ padişahtan emir alan veya devletin bu iki yüksek yetki yerleriyle aracısız yazışmak durumundaki merkeziyetçi idarenin memleket içinde ilk kademe idare organları durumunda bulunan kadılar, kaza denen bölgelerin idare merkezleri olan şehirlerde oturuyorlardı. Gene Divan hükümeti tarafından kadıların emrine büyükşehirlerde asayiş âmiri olarak verilen subaşılar, kaza hükümet idaresinin ikinci önemli kişisiydiler.[123] Yalnız, kadıların idarî-adlî yetkileri bütün kaza sınırları içinde geçtiği halde, sancak merkezi olan kazalarda, subaşıların düzeni sağlama yetkileri, kazanın merkezi olan şehirle, bir de, o şehrin nahiyesini teşkil eden pek yakın birkaç köyden ötelere geçmemekteydi. Şu halde, kazanın merkezi olan şehirle nahiyesi[124] dışında kalan diğer köylerin asayişini koruma görevini sağlayan organlar başkaydı. Örneğin, timar yani dirlik sahibine eğer "serbest" kaydıyla verilmiş ise, böyle köy veya köyler grubunun asayişini koruma işi bu dirlik sahiplerinin kendilerine bırakılmış bir yetkiydi. Böyle halde "serbest timar"

122 Üsküdar Şr. Sc, No: I, Vr. 7a'da Evâhir-i Zilhicce 919 (4-14 Şubat 1514) tarihli zabıt; aynı yer, Vr. 9a ve 19b'de Evâhir-i Muharrem 920 (6-16 Mart 1514) tarihli zabıt.

123 Sancak merkezi durumunda olan şehirlere, sancakbeyi karışmaksızın atanan subaşılar üzerinde merkez kadılarından başka, sancağın kapsamına girdiği vilâyetin beylerbeyinin de "üst makam" sayıldığı, bazı asayiş olaylarında izlenen işlemlerden anlaşılıyor. Özellikle birbirlerine komşu olan subaşıların arasındaki işlerde beylerbeyinin aracı olduğu görülmüştür: Bk. Bursa Şr. Sc, A. 191/797 Vr.?

124 Kemalpaşâzade, Mesih Paşa için, vezirâzamlıktan atılarak, kendisine "Filibe nahiyesinin zeameti verildi" derken (bk. Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 32, Vr. 37b), elbette Filibe şehrinin subaşılığını kastediyordu. Hattâ, yazar, başka bir münasebetle, aynı olayı "Mesih Paşa'ya Filibe subaşılığı verildi" biçiminde kaydetmiştir: Aynı yer, Vr. 99b.

olarak kabul edilen yerlerin subaşısı, oranın dirlik sahibi veya kendisi dirliğinin başında bulunamıyorsa, vergi alacaklarını toplamaya görevli kıldığı bir adamıydı ki, ilk zamanlarda "nâib" adı verilen bu yardımcı adamlara, şimdi, "voyvoda" denmekteydi. "Serbest" olmayan köylerin (ki, genel olarak cebeli timar toprakları idi) asayiş ve düzeni sancakbeyi dediğimiz askerî başbuğlar tarafından sağlanacağından dolayı, onlar, bu görevler için, sancaklarına birer "sancak subaşısı" ve her kazaya da birer "toprak subaşısı", köylere ise, "köy subaşıları" yollarlardı ve tabii, bu sancakbeyi adamları da asayiş ve düzeni sancakbeyi adına korumakla beraber, kazanın kadısı emrinde ve kontrolünde görev yapmak zorundaydılar. Toprak ve köy subaşılarının başındaki adama "sancak subaşısı" deniyordu.[125]

Görülüyor ki, bir kazada asayiş yönünden üç ayrı bölge vardı: Birincisi, şehrin kendisi ile nahiyesini teşkil eden birkaç köy olup, Divan'ca merkezden yollanan subaşı[126] bu görevi yapagelmekteydi. Bu adamın, sözü geçen görev dolayısıyla taşıdığı memuriyet sıfatı şehir subaşısı, veya sadece, "zaîm" sözleriyle ifade olunuyordu. İkinci bölge "serbest yerler" dediğimiz dirlik-timar köyleri olup, bu gibi yerlerin asayişini de dirlik sahiplerinin kendileri sağlamaktaydılar. Serbest dirlik sahibi adına köylerinin düzenini koruyan adamına voyvoda adı verilmekteydi. Bölgelerden üçüncüsü, cebeli timarlarını (timarlı sipahi dirliklerini) teşkil eden köylerdi ve bu türe dahil yerlerin asayişini koruma yetkisi de, sancakbeyine, daha doğrusu onun kendi adına yollayacağı köy subaşılarına (hepsinin de üstünde bir sancak subaşısına) ısmarlanmış durumda bulunuyordu.

O halde, kadı'nın buyruğu altında olan subaşı, doğrudan doğruya sosyal düzeni sağlayan bir örgütün başı anlamına geldiğine göre, burada subaşının yönettiği düzenin de görülmesi lâzımdır: İster devletin kesimli ya da ulûfeli zaîmi, ister bir dirlik sahibinin voyvodası yahut sancakbeyinin sancak subaşısı olsun, bu görevlinin emrinde bulunan bir asesbaşı ve asesler kethüdası ile aseslerden

125 Örneğin, 1538'de işlenen bir cariye kaçırılması olayı dolayısıyla, Mudanya kethüdası mahkemeye getirildiğinde, karşısında sancakbeyi adına hem Mudanya'nın "toprak subaşısı" hem de, Bursa Sancağı'nın "sancak subaşısı" davacı olarak yer almışlardı. Bakınız: Bursa Şr. Sc., A. 38/43, 16a (17 Şaban 945): "Vech-i tahrir-i hurûf oldur ki hâliyâ sancak subaşısı olan Çırak bin Mahmut ve toprak subaşısı olan Memi bin Divâne hâliyâ Mudanya kethüdası olan Yani bin Manol muvacehesinde takrir-i dâva kılup dediler kim iş bu mezkür Yani'nin elinde olan orta boylu kara gözlü açuk kaşlu rumiyetü'l-asil olan cariye mesrükadır. Kanden alduğun buluversün dediklerinde mezkûr Yani'ye sual olundukta cevap verüp dedi kim, karye-i mezkürede sakin olan Kızıklı bin Dimitri nam zimmiden bin beş yüz akçeye satın aldım deyü cevap verdikte bil'muvacehe mezkür Kızıklı'ya sual olundukta inkâr ile cevap verüp gıbbe'l-inkâr sıdk-ı dâvâsına beyyine beyanından âciz olup..."

126 İzmit şehrinin "zeametini" = subaşılık hizmetlerinden biriken gelirini teşkil eden "rüsüm"un 1514'te İzmit sancakbeyinin haslarına katıldığı, burayı kendisinin, evvelce Divan'ın "âmillere" verdiği şartlarla mukataaya vermesinden anlaşılıyor: Bk. Üsküdar Şr. Sc, No: I, Vr. 7a.

ibaret (bugünün polis ve jandarmasına benzer) etkili bir yürütücü güç vardı ki, sözü geçen görevliler işlerini bu sayede yürütmekteydiler.

Türkiye'nin bütün şehirlerinde uygulanan asayiş yönetimlerinin birbirlerinin aynı oldukları tesbit olunduğu için, Bursa'daki örgütü ayrıntıları ile belirtmemiz diğer hepsi hakkında da doğru bir fikir verecektir.

Çok eskiden süregelen bir anlayış olarak, Osmanlı hükümeti de asayiş ve düzeni sağlama işini, devlete önemli gelir sağlayan bir görev olarak düşünmektedir. Onun için, asayiş ile ilgili olaylardan alınan resimler, özellikle suç işleyenlere mahkemelerce kesilen para cezaları (cerimeler) önemli bir yekûn tutmakta olup, Moğol boyunduruğu döneminde Selçukluların, "rüsûm-ı niyabet" adı altında, bir grup yaptıkları bu tür vergilerin topu, Beylikler düzenliği döneminden beri kullanılan yeni adıyla, "şehir zeameti", hazinenin ayrı bir gelir kaynağı (mukataa) kabul edilerek, başına Divan'ca, başşehirde oturan Altı-Bölük sipahileri arasından tayin olunmuş subaşılar, verildikleri şehirlerle hemen yakınlarındaki köylerin hem asayişini korumak ve hem de, "şehir zeameti" konusuna giren vergileri toplayıp, üç ayda bir merkez hazinesine yollamak üzere, bu iki görevi birlikte yürütmüşlerdir.

Şehir zeameti, kesin olarak, şehir sınırları içini kapsadığı halde, "mîrî topraklarda ziraatçı" durumunda bulunan kimi köylerin, şehirlere çok yakınlıklarından dolayı, "şehir subaşılıkları"na katılmış bulunmaları, sancakbeyleri ile "şehir subaşıları" arasında sürekli anlaşmazlık konusu oluyordu. Örneğin, Bursa şehrinin zeamet sınırı Uluyol'da bitmekte, ötesi ise, "sahra köyleri" adıyla şehrin nahiyesi sayılmaktaydı. Bir ara, padişahın hasları içinde bulunan şehir zeameti, hazineye geri verildikten sonra, şehir subaşısı-zaîm yollanınca, bu köyler, asayiş ve ticarî ilişki yönünden her tür vergileriyle birlikte Bursa subaşılığına katıldılar. Fakat, subaşıların "sahib-i arz"lık sıfatları olmadığından başka, köylünün ödeyicilik niteliği şehirlininkinden bambaşka (raiyyet) olduğu için, mantıksızlık anlaşıldı ve bu köyler 1515'te şehir zeametinden ayrılarak, sancakbeyine verildi.[127] Bu değişiklik Bursa subaşısı ile sancakbeyi arasında, şehir çevresi köylerinin cürüm ve cinayet resimlerinin kime ait olacağı konusunda anlaşmazlıklar yarattığı için, kısa bir zaman sonra bu yerler, tekrar sancakbeyinden alınıp, subaşıya bağlanmıştır.[128] Şehir subaşıları, bu hizmetleri karşılığı ya ulûfe alırlar ya da şehir zeameti hasılatı olarak, her üç ayda bir ödemeyi yükümlendikleri miktarı hazineye yatırmak gibi bir kesime girmiş olarak, şehir zeameti gelirini iltizam (götürü) biçiminde toplamayı kabul ederler

127 Bursa Şr. Sc, No: 24/26, Vr. 336 a.
128 Bursa Şr. Sc, A. 25/28, Vr. 68a, 9 Zilhicce 924 (12 Aralık 1518 tarihli vesika).

ki, böyle herhalde, yükümlendiklerini hazineye tam ödedikten sonra, ellerinde kalan artık kendilerinin kazancı olurdu.[129]

Subaşılığı üzerlerine alanlar, kendilerine çok vakit, Altı-Bölük halkından bir asesbaşı[130] (veya asesler kethüdası) ile, onun emrinde yeter derecede ases erleri ve her bölüğe birer ases bölükbaşısı tayin ediyorlardı. Asesler bölükler halinde örgütlenmişlerdi.[131]

İşte, Rumeli'nin tam Türkiye niteliğini kazanmış yerlerinde, yani Türkleşmiş şehirlerinde, kasabalarında ve bütün Anadolu'da polis düzeninin tipik tertibi böyleydi. İster serbest, ister cebeli timarı durumunda olsunlar, bütün köylerin "siyaset hakkı" yani idam hükümlerinin uygulanması yetkisi sancakbeyinin üzerinde olduğu halde, şehirlerle buralara bağlı merkez nahiyelerinin siyaset hakkının şehir subaşılarına bırakılmış olduğunu iltizam işlerine ait mahkeme kararlarından anlıyoruz.[132]

Subaşılar, asayişi sağlama yolunda, asesleri ve onlara yardımcı olarak da mahalle bekçilerini harekete geçirdikleri gibi, bir de huzuru bozmaya yeltenenleri kolayca ele geçirmek üzere, halkın birbirlerine zincirleme kefil yapılması işlemlerini de geniş ölçüde uygulamaktaydılar. Ayrıca, Rumeli ile Anadolu arasındaki gidip gelmelerin de belgeye bağlandığı, örneğin, Bursa'dan Filibe yöresine sıla için giden bir aile bireylerinin kimliklerini ve sıla amaçlarını, mahalle halkından tanıklarla açıklayarak, mahkemeden yolda serbest gitme belgesi almalarından anlamaktayız.[133]

Bütün bu anlattıklarımız ispatlıyor ki, her kadılık çevremi içinde birbirlerinden ayrı organlara verilmiş üç türlü asayiş bölgesinin bulunması,[134] hele görevli kişilere de, çıkan olaylardan "rüsûm-ı serbestî" adı altında önemli bir "cerime" alma yetkisinin tanınması, suçluların kovuşturulmaları, mahkemeye götürülmeleri ve verilen cezaların uygulanması konularında anlaşmazlıklar doğurmakta, bu da genel düzenin zararına gelişmelere sebep olmaktaydı.

129 Tayin hakkı Divan'a ait olan şehir subaşılıklarına Altı-Bölük halkından olanları yani kapıkulu süvarilerini yollamak bu askerlere ait bir hak idi. Nitekim, tesbit ettiklerimiz Kütahya, Bursa, Atranos subaşıları hep böyle kişilerdir: Bursa Şr. Sc, No: 191/797, Vr.? ve No: 51/38, Vr. 46a.

130 Bursa Şr. Sc, No: A. 35/35, Vr. 334b.

131 Sancak subaşılarının (ve köy subaşılarının) yanlarındaki erlere de "ases" adı verildiğine dair bir anı, bugün Anadolu'da köy bekçilerine halkın, hâlâ "ases" demesinden ibarettir.

132 Bursa Şr. Sc, No: A. 27/31, Vr. 245a.

133 Bursa Şr. Sc, No: A. 4/4, Vr. 416b.

134 Gerçi, kadı bütün kazası bölgesinin asayişini de sağlamak yetkisi olan bir âmir idi ve bu görevi gerektirdiğinde, kendisi de teftişe çıkıyordu: Bursa Şr. Sc, A. 32/29, s. 164 (13 Şevval 927). Ama, asayiş, Hazine yönünden bir kamu düzenini sağlama görevi olmaktan önce, bu yoldan elde edilecek vergileri "zeamet" denen bir örgüt eliyle eksiksiz toplama sorunuydu. Onun için, kadı'nın devlet görevine, hükümetin çıkarcı anlayışı karşı düşmekteydi.

Kaza idaresinin klasik şeklini bozan çok önemli bir değişiklik XVI. yüzyılın ikinci yarısında hükümetçe yapılmaya başlanmış, yukarda belirttiğimiz şehir ve nahiyesine ait, devletin adamını kendi tayin ettiği, ulûfeli subaşılıklar kaldırılarak, şehir ve kasabaların asayişi de, cebeli timar köylerininki gibi, sancakbeylerinin eline bırakılmıştı. Bu durumda, artık, İstanbul'da kapudan paşanın yaptığı üzere, her sancakbeyi, sancağında bulunan bütün kazalara, kendisinin kişisel adamı olmak üzere, birer subaşı yollayarak, kadı'nın emrinde çalışmasını tembih ve durumu bir mektupla da kadıya bildirir olmuştu. Tabiî, bu karar, şehirlerin ve çevresinin asayişini daha iyi sağlama amacından ziyade, sancakbeylerinin yıllık gelirlerine, sancaklarındaki kaza merkezi olan şehirlerin "cürüm ve cinayet" ve benzeri "rüsûm-ı serbestî"sini eklemek suretiyle bu makamları daha itibarlı hale getirmek isteğine dayanıyordu.

Halbuki böyle bir değişiklik, kazaların yönetim işlerini sanki bir sancak ünitesi olarak, sancakbeyinin denetimine vermekle, kadı'nın bağımsızlığını ve doğrudan doğruya padişahı temsil eden adlî-idarî hüviyetini, bulunduğu şehrin başı olma kudretini gölgeliyordu. Bundan böyle, maiyyet askerlerini çok artıran, hattâ merkez hükümetine karşı biraz da "zorba" vali durumuna yükselen sancakbeylerinin, kadıya hükmetmeye, onun kararlarına etkide bulunmaya kalktıklarını, yani, daha geniş anlamı ile, "ehl-i şer"i temsil eden kadı ile, "ehl-i örf"ü temsil eden sancakbeyinin birbirleriyle mücadeleye giriştiklerini, bunda, halkın da, tarafsız kalamadan aynı çekişmeye sürüklendiğini göreceğiz.

Kazanın idarî yönden başı olan kadı'nın başkanlığında yönetilen başka bir düzeni, devlet ile kaza halkının ilişkilerinde karşılıklı yazıları alıp vermek, gelen ferman ve emirleri halka kadar ulaştırmak, gereken uygulamaları yerine getirmek üzere, mevcut olan bir çeşit kaza kurulunu söz konusu edeceğiz. Örneğin, seferler açılacağı zaman, devlet ahaliden "kürekçi", "sekban", erzak (nüzul zahiresi) ve benzeri şeyleri, ya aynen, ya da bedelini ödemelerini istediğinde, birer fermanla bu salmalardan her kadılığa düşeni bildiriyor, tabiî bu ödemeye katılacak olan evleri veya kişileri isim isim bildirmiyordu. O halde, hükümetten gelen bu emrin hükmünü yerine getirmek için, kadı, sözü geçen kaza kurulunu toplayarak, zengin, orta halli, fakir biçiminde üç bölüme ayrılması gereken ödeyici kişilerin üzerlerine düşen miktarları kararlaştırmalıydı ki, ondan sonra da kadı'nın kendisi, bu kurulca yapılan ve deftere göre, aynen istenenleri veya bedellerini toplamak üzere, toplayıcılar teşkil etsin. Kanunname dışında kalan ve miktarları fermanlarla kararlaştırılan bu vergiler veya şehirden gelip geçen, bir işle görevli resmî kişilerin, kaza sınırına girdikten itibaren çıkıncaya kadarki gün sayısına göre, kendilerine ödenecek "müsafir", "selâmlık", "üzengi baha" ve

benzeri adlar altında yapılan salmalar, örneğin, XV. yüzyılda pek azken, gittikçe artarak, hattâ kanunnamelerdeki vergileri hiçe koyacak yekûnlara çıktıklarında, bu kurulun önemi pek büyümüştü. Kaza halkının, herhangi bir olaydan dolayı ya da başka bir suretle, devletten bir istekleri bulunması halinde de, bunu hükümet merkezine yahut padişaha kadı eliyle duyuracak olan gene bu kuruldu. Sözün kısası, kadı ile emrindeki bu halk temsilcisi kurul devlet ile reaya arasında aracı oluyordu.

Özet olarak söylersek, devlet ile halk ilişkilerinin gerektirdiği işler veya kaza halkının yerel sorunları için, düzenleyici bir kurul olarak kabul edilmesi gereken bu heyet, kadı'nın başkanlığında olarak, başlıca, şehrin ileri gelenleri, yani "âyan ve eşraf", şehir kethüdası, belki bir de müftüden ve esnaf şeyhinden (ahî babadan) meydana gelmekteydi. Sonraki devirde, Hıristiyan köylülerden ayrıca ve Müslüman köylülerden ayrı birer kişinin de bu kurula katıldığını bilmekle beraber, anlattığımız devirde bu iki ayrı cemaatin temsilcilerinin bulunduğuna ilişkin hiçbir belirti yoktur.[135]

Kadı'nın gene idarî görevleri içine düşen bir iş de, şehrin belediye sorunlarıydı. Bunda da, kadı bir çeşit belediye meclisinin başkanı durumunda bulunuyordu. Belediye meclisine dahil olanlar, şehir kethüdası, muhtesip, pazarbaşı, mimarbaşı, çöp subaşısı, esnaf kethüdaları gibi kişilerdi. Şehrin düzeni ve temizliği, narhların hakkaniyete uygun olması, mamul eşyanın belli standartlara uygun yapılıp yapılmadığının denetimi, günlük veya haftalık pazarların düzenli bir şekilde kurulması ve benzeri beledî işler düşünülürse, kadı'nın bu yönden de büyük bir sorumluluk taşıdığı kolayca anlaşılır.

4- Adlî Düzen

Adına kaza denen bir kasaba ya da şehir ile, ona bağlı köylerden oluşan bir çevre içini "şeriat ve örfî kanun" hükümlerine uygun bir hükümet düzeni altında tutan Türk adalet örgütü, gerek Selçuklu Türkiyesi ve gerekse Osmanlı devri imparatorluk Türkiyesinin siyasî hayatındaki sağlamlık ve devamlılığın bel kemiğini teşkil eder. Gerçi yasama yetkisi padişahın fermanlarına, yürütme yetkisi, başı vezirâzam olan "ehl-i örf"e, "haklaştırma yetkisi" de, iki kadıaskere bağlı olan ehl-i şer'e ait olduğu için, bu üç kuvvet birbirlerinden ayrı gibi görünür ise de, gerçekte, "haklaştırma" yetkisi yürütme yetkisini adım başına kontrol etmek-

135 Mahalle kethüdalarının başı olarak, bütün şehri temsil eden şehir kethüdası gibi, bütün köy kethüdalarının başında bir de "ilbaşı" vardı ki o da köylüleri temsil etmekle beraber, bu göreve seçilenlerin birçok kötülüklere âlet oldukları anlaşılarak, I. Süleyman tarafından 1528 tarihinde ilbaşılığı kaldırılmış olup (bk. Ö.L. Barkan, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 114) bu kurula onun da katılıp katılmadığı bilinmiyor.

tedir. Hattâ, çok vakit yürütmenin uygulanmaya konulması için "haklaştırma" yetkisini temsil eden "şer'-i şerif"in kararı icap etmektedir.

Mülkî-sivil, askerî, malî-iktisadî ve hattâ adlî işler kurumlarında bütün görevler, kamu ödevi şeklinde değil de, kendilerine buralarda hizmet verilmiş olanlara birer para kazanma yeri (kâr getirecek iş), yahut geçim kapısı kavramı altında yürütülen bir devlette, "şer'-i şerifin", hükümet idaresini denetimine alarak, yönetenlerle yönetilenleri kendi gözü önünde temasa getirmesi suretindeki bir düzen çok zarurîydi. Hattâ, bundan başka bir yol da yoktu. Aksi halde, pek karışık ve çeşitli olan vergiler ve benzeri işlemler kadı'nın ve nâibinin gözünden uzakta olup geçtiği takdirde, "reaya-raiyyet" ile hükümet mensupları arasında ya hep çekişme veya zamanına ve yerine göre çok değişen "idareyi yürütme" uygulamaları (tabiî idare edilenlerin zararına) olacağı için, bundan anarşi doğardı. Nitekim, "ehl-i şer'in", "ehl-i örf" ile reaya arasındaki XVI. yüzyılın ortalarından sonraki devirlerde, artık, Osmanlı Türkiyesinin, ileriye değil geriye gittiğini yavaş yavaş devlet düzeni yerine, her çevrede "ehl-i örf" ile reaya arasında bir çeşit çevresel ve oluruna hükümet düzenlerinin alıp yürüdüğünü, devletin de toplumu derebeyliğine yönelten bu oluntuları, kanun dışı gidiş olduğunu bile bile kabullendiğini göreceğiz. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun en erişkin çağı kabul ettiğimiz 1453-1559 arasındaki sürede, adlî düzen de doğrusu en güzel şekliyle işlemiş olduğu için, burada bu düzeni bütün incelikleriyle belirteceğiz:

Kaza merkezi olan her kasaba veya şehirde, hele büyük olanlarında, "mahkeme" denen bir daire vardı ki, bu, çok zaman, kadı'nın oturduğu evi ile yan yana ve bazen de büyük caminin içinde yahut yanındaydı. Yüksek medreselerden çıkan (İstanbul'un alınmasından sonra bu şehirde kurulmuş bulunan sahn medreselerini bitiren) dânişmendlerden idare hayatına girmek isteyenler bir seçim işlemiyle imparatorluk içinde, adları fermanla tesbit olunmuş büyük vilâyet merkezlerindeki kadıların yanına, en az beşer kişi olmak üzere "dânişmend-stajyer" olarak atanıyorlardı.[136] Yanlarına dânişmend verildikleri bu "molla" kadıların yanında 3-5 yıl, belki daha fazla süre hizmet gören kimseler, dânişmendliklerini bitirdikten sonra, İstanbul'a gelerek, bir sene kadar da "mülazemet" süresi dolduruyorlar, ancak ondan sonra bir yerin kadılığına bağımsız olarak yollanıyorlardı.[137]

136 Dânişmendlerin, beşer kişi olarak, kadılık stajı yapmak üzere tayin olundukları yerler bizim tesbit ettiğimize göre, XVI. yüzyılda İstanbul, Bursa, Edirne, Konya, Sivas ve daha sonra Bağdat gibi büyük şehirlerdi; sayılan yerlerin kadıları öteki küçük kazalarınkinden farklı olarak, "mevleviyet üzere" görev yapıyorlardı ki, gündelik hesaplanan ulûfeleri (daha doğru terimle, cihet ya da vazifeleri) 400 akçe idi. Kadılığa dânişmendlerin dışında İstanbul, Bursa ve Edirne'nin yüksek medreseleri müderrislerinden de geçenler vardı.

137 Anadolu kadıaskeri Bursa'ya 1524'te yolladığı "kassam-ı askerî"si için Bursa kadısına yazdığı mektubunda, "Dânişmendlerimizden Ahmed Çelebi kassam naspolunup irsal olundu" dediğine

Yalnız bir mahkeme başkanı değil de, asayiş, yönetim ve şehir (belediye) işlerinin de başı olarak, kendisini padişah adına kazanın tam yetkili olan bir "hâkimi"[138] diye yukarda anlattığımız kadı, görevine yalnız bir yıllık "müddet-i örfî" ve bir yıllık da uzatmalı olarak, ancak iki seneliğine yollanıyor ve başka bir kadılığa değiştirilmeden önce, gene gidip, İstanbul'da bir yıl mülâzemette beklemesi gerekiyordu. Bu demektir ki, hayatında otuz yıl kadılık etmiş bir kimsenin bu süresinin üçte biri, yani on yılı, İstanbul'da "mülâzemette" geçiyordu.

Kadının üzerine yüklenen ödevler düşünülünce, onu, gerçekte yalnız bir mahkeme başkanı değil, kaza diye adlandırdığımız bir "hükümetlik bölge"nin her anlamda başı diye kabul etmek zorunda bulunduğumuza göre, onun aslî görevi gibi görünen mahkeme işleri de birkaç hizmetinden biri oluyordu, demektir. Bu durum karşısında, kadı'nın, yargılama işlerini yürütecek, oldukça geniş kadrolu bir düzeni ve yardımcı memurları vardı. Kadıya yargılama görevinde yardım eden en önemli kişi olarak, nâib, yani daha açık anlamda, kadı vekili vardı. Şüphesiz, kadı'nın bulunmadığı veya duruşmalara gelemediği zaman, merkez nahiyesinin bu çeşit işlerini nâiblerden birisi yapardı. Kaza dairesine bağlı bulunan "serbest dirlik" durumundaki köyler grubunun teşkil ettiği bucaklar ve cebeli timar olarak asayişinin korunması sancakbeyi subaşılarına (köy subaşılarına) ait olan, yani serbestlik hakkı bulunmayan köylerden ibaret diğer bucaklardaki davalar, hep kadı'nın bucak (nahiye) nâibleri tarafından kendisine bağlı olarak görülürdü.

Ayrıca, Bursa, Kütahya ve benzeri büyük merkezlerde, kadılar "mevleviyet üzere" görev yaptıklarından, bunlara bağlı, yalnız nahiyeler değil, kazalar da vardı. Ve "molla" durumunda olan büyük kadılar kendilerine ait bulunan bu ikinci ya da üçüncü ek kazalarına da nâibler yollardı.[139] O halde, kadı'nın nâibleri tarafından idare olunmak üzere kurulan ve buralardaki dirlik sahipleri veya "iş erleri"nin halk ile olan vergi toplama ve benzeri ilişkilerinde, işlemlerin "şer'-i şerif ve kanun-ı münif" hükmünce yürümesini sağlamak amacını güden bu nahiyeler, iki çeşit olup, birisi "başlı başına bir nahiye olacak genişlikte serbest dirlikler", örneğin haslar ve diğeri de serbest olmayan, yani cebeli timar durumunda bulunan köyleri kapsayan nahiyelerdi. Tek köy halinde oldukları halde, serbest

göre, kadıaskerlerin de yanlarında dânişmend = kadı stajyerleri vardı, demek oluyordu: Bursa Şr. Sc, A. 27/31, Vr. 217a.

138 Kadı deyimi yerine "hâkim" sözcüğü de kullanılmaktaydı: Örneğin, "hâkim-i mahruse-i Bursa" Bk. Bursa Şr. Sc, A. 12/29, s. 158'de, 26 Ramazan 927 (30 Ağustos 1521) tarihli vesika.

139 Örneğin, Bursa Sancağı'nın Atranos (Orhaneli) kazasında ayrı kadı bulunmayıp, buranın kadılığının da Bursa mollası üzerinde ek görev olarak bulunduğu ve kendisinin yolladığı bir nâibin kaza işlerini onun adına yürüttüğü hakkında 1533 sıraları Bursa şer'iyye sicillerinde çok kayıt vardır.

olan bazı vakıf ve benzeri dirlikler de bulunmakla beraber, bu gibilerinin, herhalde, yakınında bulunduktan serbest, ya da cebeli timarlar bucağı durumundaki bir çevrenin nâibince denetilmiş olacakları tabiîdir.

Bir mahkemede, kadı adına duruşmaları idare eden nâibten başka, birkaç kâtip, hademe ve her gün duruşmalara ait oturumlarda "şuhûdü'l-hal" adıyla (yani bilirkişi ya da muhakemelerin tarafsız yapıldığının ifadesi olan) birkaç tanınmış kimseyi de saymalıdır. Bu sonuncular her zaman aynı kişiler olmayabilirdi. Ancak, her oturumda bu cinsten birkaç kişinin duruşmaya şahit olması zorunlu bulunuyordu.[140]

Adlî düzen konusunu tamamlamak için burada adlî polis görevi demek olan "ihzar" kurumunu da anlatmak gerekmektedir:

Bilindiği üzere, "cürüm ve cinayet" türüne giren duruşmaların oluş biçimi memleketin asayişiyle ilişkili olduğundan, bu türden bir olayın mahkemeye getirilmesi ister şikâyet yoluyla, ister asayiş organları tarafından sağlanmış bulunsun, bunda hükümetin ilgili örgütü, doğrudan doğruya subaşılık idaresindeki asesbaşı ve asesler görevli oldukları halde, hukuk duruşmalarında ve diğer cürüm ve cinayet dışı duruşmalık işlerde mahkemenin kendi bünyesinde bir "muhzırlık" örgütü vardı ki, her türlü götürüp getirmeler bu örgüt erleri tarafından yapılırdı. Muhzırlık örgütü bu incelediğimiz dönemde şöyle bir daire biçiminde kurulmuş bulunuyordu:

Başta bir muhzırbaşı vardı ki, padişah tarafından bu görev "berat-ı padişahî" ile, genel bir kaide olarak, Altı-Bölük halkından birisine verilmekteydi.[141] Muhzırbaşılığı alan kimse, ya gelip bu görevi kendisi yapmakta, ya da bir ikinci kişiye "iltizama-kesime" vermekteydi. Muhzırbaşı olan kimse görevini yapabilmek için, yanına, "muhzır" denen bir çeşit adlî polis erleri almaktaydı. İşte, mahkemenin istediği duruşma ilişkilerini getirip götürme işleri hep bu muhzırlar tarafından yürütülüyordu. Mahkemelerce, muhzırbaşı emri altında muhzırlara gördürülen bu işler karşılığında, bu işlemlerle ilişkili taraflardan "ihzariye ücreti" adıyla bir para alınırdı ki,[142] esasında hazinenin olduğu görülen bu his-

140 Daha geniş bilgi için bu kitabın I. cildindeki "adlî düzen" bahsine bakınız.

141 1492 yılgünlü işlemde "muhzırlık mukataası = kesimi"nin bir Altı-Bölük sipahisine verildiği görülüyor. Ondan sonraki bütün bu tür tevcihler hep kapıkulu süvarisine yapıldığına göre, muhzırlığın kendilerine tevcihi sipahiler için bir hak olmuş bulunuyordu: Bk. Bursa Şr. Sc., A. 8/8, Vr. 364a.

142 Bursa mahkemesi'nde, 1543'te görülen bir alacak davasında 3.200 sikke florinin (altın paranın), borçluya hükmolunup, alacaklıya teslim edilmesi işleminde, "Bursa ihzariyesine berat-ı padişahî ile mutasarrıf olan" Ahmed Çelebi'ye bu duruşmadaki hizmet karşılığında "kanun-ı padişahî üzere" 64 flori ödendiğine göre, alacak davalarındaki ihzariye resmi %2 idi demek olur: Bk. Bursa Şr. Sc., A. 53/98, Vr. 211b (6 Ramazan 953/31 Ekim 1546).

se, iltizam veya emanet şeklinde muhzırbaşınca alınarak, üç ayda bir hazineye verilmekteydi.[143] Şu halde, mahkemelerin faaliyetlerinden hazine hesabına elde edilen "ihzariye"ler, hazinenin gelir kaynaklarından biri olarak, mukataa türüne girmektedir. Nitekim, mukataalarda görüldüğü üzere, ihzariyelerin de, has olarak gereğinde kişilere tahsis olunduğuna rastlanmıştır.[144] Bütün ihzariyelerin kapıkullarına iltizam veya emanet biçiminde verilmesi suretiyle yürütülmesi geleneği ne kadar eskilere gidiyor, bilinmemektedir. Ayrıca, şu incelediğimiz sıralarda ihzariye iltizamını tutanlar hep Altı-Bölük halkı olup, yeniçerilerin de bu haktan faydalandıklarını gösteren örneklere daha sonraki tarihlerde rastlayacağız. Onun için, şimdilik ihzariye mukataasının Altı-Bölük mensupları elinde olduğunu kaydetmekle yetiniyoruz.

"İhzariye"de çalışan muhzırların kadrosunu bilmek önemli ise de, bu konuda kesin bir sayı veremeyeceğiz. Herhalde duruşmaların ve mahkemelik işlerin çok olduğu büyük şehirlerde muhzır sayısı, küçük kasaba mahkemelerininkine göre şüphesiz daha kabarıktı. Örneğin, 1523 tarihli bir fermanda Bursa ihzariyesi muhzır sayısının 40'ı geçtiğinden şikâyet olunduğu kadıya bildirilerek, gene bu sayıya indirilip, hazinenin zararına engel olunması buyrulmuş bulunmasından, böyle büyük bir şehrin mahkemesinde, muhzırbaşıyla beraber, 41 kişilik bir kadronun bulunduğunu öğreniyoruz.[145]

Düzenini ve hizmetli kadrosunu buraya kadar olan anlattıklarımız ile çizmiş olduğumuz mahkemelerin görev ve yetkilerine gelince bir kez her kadı doğrudan doğruya padişahın şahsını temsil ve görevi yönünden de Divan'a bağlı olup, kendi üzerinde Divan'dan başka üstün bir adalet kurumu yoktu. Şu halde, birbirinin tıpkısı düzende olan mahkemelerin yetkileri ve görevleri de aynı olarak, en ağırından en hafifine kadar olan bütün davalara bakmak, her türlü sözleşmeleri sicile geçirmek (yani noter görevi yapmak), narhları (fiyatları) tayin etmekti.

143 Mahkeme ihzariyelerinin yıllık gelirleri tahminî olarak değerlendirilmiş olmalı ki, bu gelirin bütünü ya da bir bölüğü, "cihet-vazife" olarak, kimi hizmet kişilerine bağlanabilmekteydi. Şu vesikayı okuyunuz: Üsküdar, Şr. Sc., No: 15, Vr. 151a, 6 Cemaziyelevvel 976 (2 Haziran 1550) Nişan-i şerif hükmü oldur ki, 'hâliyâ kazâ-i Gedüs' ihtisabı ve ihzarinin ikibin akçelik hissesine mutasarrıf olan Kurd'a âhar cihet (tefviz) olunup yeri mahlûl olmadığı hâliyâ kazâ-i Geğbüze (Gebze) ve Taşköprü ihtisap ve ihzarı defter-i cedid-i hakanîde üç bin akçe yazup mutasarruf olan Kuloğlu darende-i ferman-ı hümâyûn Mehmed bin akçe Konrapa hissesinden mazûl olup zikrolunan ikibin akçeye talip olduğu izz-i huzur-ı faiz'in nuruma arzolundukta sadaka edüp elinde olan ile biriktirulüp beş bin akçe olup tevcih ve tayin olunup berat-ı hümâyûn verdim ki bade'l-yevm zikrolunan kadılıklarda muhtesip ve muhzır olup görüp gözedüp şol ki vezayif-i hidemat ve ihzardır mârifet-i kadı ile bi't-temam mer'î ve müeddî kıla ve cihet-i ihzar müddeî'nin mâl-ı makbuzundan yüzde iki akçe mutasarrıf ola..."

144 Geliri fazla olan Bursa ihzariyesi, 1513'te, bir ferman ile padişah haslarına katılmıştı: Bk. Bursa Şr. Sc., No: A. 23/25, Vr. 146a (28 Rebiulâhir 919 (3 Temmuz 1513) yılgünlü ferman sureti).

145 Bursa Şr. Sc., No: A. 36/39, Vr. 133a.

Duruşmalar herkese açık olarak yapılıyor ve yeteri sayıda "şuhûdü'l-müslimîn" (yahut şuhûdü'l-hal) hazır bulunduruluyordu. Sayıları bazen çok fazla olan bu kimselerin duruşmalarda bulunması, hem kadı'nın işini çok kolaylaştırmakta, hem de davacı ve davalıya güven vermekteydi. Çünkü, kadı, bazı hallerde, memleketin örf ve geleneklerini iyi bilen insanlar olan bu "müşahitler"e karardan önce akıl danıştığı gibi, tarafların haklarının adalete uygun bir tarzda gözetildiğini ispatlama bakımından, kendisinin tam tarafsız olduğunu da bu hazır olanların önünde göstermekteydi.

Davaların görülmesinde bu kadar çok kişinin görevli bulunması, adaletin sağlamlığı yönünden iyi olmakla beraber, bilindiği üzere, Osmanlı devletinin malî prensipleri gereği, kazaî hizmetler ücrete bağlı olduğundan, böyle kalabalık memurlu adalet yönetimi mahkemeye işi düşenlere, pek pahalıya mal oluyordu. Çünkü, iş sahipleri, alacakları "hüccet" ya da başka belgeler için, kâtibiye, huddâmiye, ihzariye gibi adlarla çok kabarmış bir harcı ödemek zorunda idiler.

Sözün kısası, "kaza" yahut "kadılık" dediğimiz idarî bölge, Osmanlı Türkiyesinin sivil hükümetinde ana düzen olup, padişah ve onun Divan'ı, doğrudan doğruya bu sistem yoluyla memleketi kendisine bağlamakta, kanunlarını ve buyruklarını kadılıklar eliyle uygulamaktaydı.

5- Ordu (Sosyal Yönden)

Tarihî oluntulara dayanarak Selçuklu Türkiyesinin kuruluş yıllarını izleyen bir süreden sonra, sınırları genel olarak sabitleşmiş, esas uğraşımı iktisadî üretim olan bir toplum ömrü sürmüş bulunduğunu, kervancılığın, esnaflığın ve endüstri çalışmalarının, ziraat ve yaylacılığın, Türkiye geçiminde başlıca iş alanlarını oluşturduklarını, hükümet ve onun ordu düzeninin, bu çalışmalara gömülen bir toplumda, ancak asayiş ve genel düzeni koruyucu bir fonksiyon ifade ettiklerini biliyoruz.[146]

XIII. yüzyılın sonlarında ve hele XIV. yüzyılın ilk yirmi beş yılı içinde belirmeye başlayan Beylikler devri, Türkiye'nin siyasî hayatında derin bir değişiklik yarattı. İki yüz yıla yakın bir sürede devletin pek de değişmeyen batı sınırları parçalanarak, bütün Anadolu yarımadası doğal sınırlarıyla tarihî Türkiye haline geldiğinden başka, Balkan yarımadasına da geçilerek, geniş çapta toprak fetihleri başlamıştı. Selçuklu Türkiyesinin yüzeyine göre, pek büyük sayılan böyle bir genişleme olayı, elbette bütün bir halkı tek bir makinenin, yani ordunun dönen

146 Fazla bilgi için I. cilde bakınız.

dişlileri yapmıştı. Kervancılık, esnaflık, endüstri gibi işler artık devlet çarkında kendilerine yer bulunmayanların işiydi.

Bu denli büyük bir siyasî değişim şüphesiz memleketin iktisadî hayatında da derin değişiklikler yaratmıştı. Yerinden kopan ya timar alıyor, ya yaya ve müsellem sınıflarından birisine yazılıyor, yahut da, paşa kapılarına nöker oluyordu. Hükümete başvurup, bir "azaplık" veya "sipah oğlanlığı" kapmak da hepsinden çekiciydi. Bütün bunlardan hiçbirisine giremeyen Anadolu delikanlısı, "garip yiğit" diye, kendisini padişahın hizmetine arz edip, gönüllü oluyor ve zaptedilen kalelerde "kale eri" bırakılarak, gene bir dirlik-ulûfe bulmuş oluyordu.

Millî gücünü bu kadar geniş çapta bir fetihler serisine bağlayan Türk toplumunun hayatında, "ordu", sadece bir askerî düzen olmaktan çok, daha büyük bir kurum olarak, toplumumuzun, yalnız siyasî değil, sosyal ve iktisadî hayatına da yeni bir yön vermiş, tarihî yaşantımız üzerinde başlıca etkiyi yapagelmiştir. Onun için, Türkiye'nin toplumsal tarihinde ordunun tuttuğu yeri bütün özellikleriyle belirtmek zorundayız.

Osmanlı düzenliğinin kuruluşundan İstanbul'un alınmasına kadar geçen devir, Türklük karakteriyle damgalanan bir "millî devlet" hayatı sürdürdüğü için, 1453'ten evvelki ordu da millî yapılı bir kuruluştu. "kızıl börklü kamu leşkeri", timarlı sipahilerle "yaya ve müsellemlerden", bir de beylerin kendi paralarıyla besledikleri nökerlerden (daha sonraki deyimle sekbanlardan) meydana gelen "vilâyetler askeri" demekti. Kamu leşkerinin erleri tamamıyla Türk halkından seçilmekteydi. Yıllık timar tutarı 2.000-3.000 akçeyi geçen (bu miktara kılıç hakkı deniyor) dirlik sahipleri, bunun üstünde gelen her 3.000 akçe için bir er beslemek ve sefere onunla beraber gitmek zorundaydılar ki, timar sahiplerinin bu erlerine cebeli deniyordu.

Padişahın "ak börklü leşkeri" (beyaz alemli), başlıca azap, sipah ve biraz da yeniçerilerden ibaretti. Az bir "kapıkulu-yeniçeri" hariç, bu kısmın kadrosunu da Türkler doldurmaktaydılar. Seferler ilân olunduğu sırada, halk arasından ihtiyaca göre yazılan "elliciler" ve "gönüllü garip yiğitler" de hesaba katıldığı zaman, seferlere her yıl Anadolu'nun halis Türkünden büyük kalabalıklar yollanıyor, bunların önemli bir kısmı yeni alınan yerlerin kalelerinde "muhafaza askeri" diye bırakılıyor, öteki önemli kısmı da, örneğin, sipahilik ve akıncılığa ayrılıyordu. Görüyoruz ki, ordu, sefer açma yoluyla, Türk halk tabakalarından en genç çağında olan kitleyi, köyden kentten alıp, devlet hizmetine aktarıyordu.

Ordu, halka açtığı bu hizmet yoluyla, toplumun sosyal ve ekonomik hayatında geniş değişiklikler yapmaktaydı. Burada konumuz olan 1453 ile 1559 ara-

sındaki devirde, ordunun sosyal yapıdaki etkilerini, askerlik fonksiyonu dışında, çok başka türlü, özellikle siyasal düzenlik kavrantısı yönünden daha da geniş olarak bulmaktayız.

İstanbul'un alınmasından sonra girilen imparatorluk devrinde, bütün hükümet kollarında, millîlik yerine, kozmopolit bir tutum gelişmeye başladı. Bunun, kendini en kuvvetli surette gösterdiği yer de orduydu. Eyalet askeri, yahut "kamu leşkeri", erleri itibariyle gene Türk kalacak, fakat, idare grubu (beylerbeyi, sancakbeyi gibi) Enderun'dan yetişme olarak Türk soyu dışından seçilecekti. Yaya ve müsellemler, harpçi sınıflığından düşüp, yol açmak, köprü, bina, kale yapmak gibi geri işlerde, hattâ madencilikte ve başka benzeri işlerde kullanılacaklar, hele 1453'ten evvelki yüzyıllarda, ordunun orta direği olan azap dediğimiz sınıf, yerini yeniçerilere bırakarak, deniz seferlerine yollanacak, kara ordularında önemsiz, tamamlayıcı sınıflardan biri haline gelecekti.[147] 1453'ten evvel olduğu gibi, XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan süre içinde de, azaplar, zaman zaman, tabiî olarak en çok sefer açılırken, ihtiyaç üzerine halk arasından yazılmaktaydılar. Fakat, eskiye göre, incelediğimiz devirde meydana çıkmış olduğunu gördüğümüz bir fark, yazılan azapların ücretlerini (belki avârız hanesine dahil) halkın ödemekte bulunmasıdır.[148] Bu hal, azapların, artık, elliciler, kürekçiler ve benzerleri gibi, düzenli ordu kadrosu dışında ahali tarafından orduya katılan yardımcı güçler içinde yer aldığı anlamına gelmektedir.

Altı-Bölük halkı kadrolarına da artık Türkler alınmaz oluyor, kölelerle esir çocuklar, yahut çoğu Türk olmayan "ekâbir evlattan" doluyordu. Sayıları da, her bölük bin kişi olarak, altı bin kadar idi. Yeniçeriler, Gelibolu ve Galata acemi ocaklarında yetiştirilen Hıristiyan çocuklarından kurulmuş ortalar halinde düzenlenmiş olup, örneği geçmişte görülmedik güçte bir mutlakıyetçi sultanlık-imparatorluk "hassa" ordusu böylece ortaya çıkmış bulunuyordu. Yeniçeri

147 Azaplık, 1453'ten önceki devirde, "haskullar" denen kadronun temeli bir kuruluştu ve "börk" rengi de, çok doğal olarak, beyazdı. Fakat, kesin olarak öğrenemediğimiz bir yılgün de, daha önce "yaya ve müsellemlere" yapıldığı gibi, bu sınıfa da tıpkısı işlem yapılarak, alem renginin kırmızıya çevrilmiş olduğunu, II. Mehmed'in, 1454'te, İnöz'ü (Enez) almak üzere sevk ettiği kuvvetlerden azapların "kızıl börk" giymekte olduklarını Kemalpaşazade'nin açık ifadesinden anlıyoruz: Bk. *Tevarih-i Âl-i Osman* (VII. Defter, Transkripsiyonlu basım), s. 108. Azapların başlarına giydirilen börkün beyazdan (ak renkten) "kızıl"a çevrilişi, ya II. Mehmed ilk tahta geçtiğinde, ya da II. Murad ile amcası Şehzade Mustafa arasındaki olayda yapılmış olabilir. Çünkü, o zaman, Mustafa'yı tutan azaplar, kendilerine ceza olarak, hassa ordusundan çıkarılmış olmalıdırlar. (Bu olaylar için I. cildin ilgili bahsine bakınız.)

148 Örneğin, Üsküdar mahkemesinde görülen 1511 yılgünlü duruşmada, köylülerce 1.000 akçe bedel ile azap tutulan kişi ücretinin geri kalan 180 akçesini kefillerden istiyor: Üsküdar Şr. Sc., No: I, Vr. 6a.

sayısı, XV. yüzyılın sonlarına kadar on iki bin diye gösterilmiştir.[149] Şu halde, padişahın adına sayılan kendi özel kapıkullarının miktarı ki, hizmetleri "ulûfe" (gündelik ücret) esası üzerinden ödeniyordu, bütün ordunun % 25'i olabilirdi. Fakat, geri kalan % 75'i teşkil eden askerler ayrı kumandalarda ayrı birlikler idiler. Örneğin, Rumeli timarlıları, Anadolu timarlıları; ayrıca, bu iki geçedeki vilâyetlerin timarlıları kendi beylerbeylerinin emrinde olarak öteki vilâyetlerin askerleriyle bir ilişkileri olmaksızın, "ordu-yı hümâyûna" katılıyorlardı. Esasen padişahın ücretlerini doğrudan doğruya hazineden ulûfe olarak ödediği, yalnız yirmi bin miktarlı Altı-Bölük halkı ve yeniçeriler değildi.[150] Bütün memleket kalelerinin her birinde, birer ikişer ve belki daha fazla bölükler halinde, "kale erenleri" (yahut erleri) vardı ki, onlar da "hünkâr" kulu idiler ve ulûfe alıyorlardı. Aynı zamanda, her şehir ve kasabanın iç kalesinde otururlardı. Yani, bu sözleri etmekle, demek istiyoruz ki, "kamu leşkeri" (yahut vilâyet askeri), tertipleri yönünden, padişahın "kapıkulları" adlı askeri karşısında hiç de rakip bir sınıf veya yeniçerilerin siyasî güçleri yamacında bir denge gücü olacak durumda değillerdi.

Devlet, Budin, Kahire, Şam, Bağdat ve diğer uzak büyük eyalet merkezlerinin kalelerinde yeniçeri bölükleri bulundurmaktaydı ve bunların erleri, İstanbul'daki ocaktan değil, Anadolu halkından yazılıp yollanıyordu.[151] Bütün kalelerin her birine yollanan kale erenleri, yüksek dirlik erbabına lâzım olan "cebeli" erleri, "iptidadan tevcih" olunmaya açılan timar dirliklerine geçenler, sancakbeylerinin ve beylerbeylerinin kapılarındaki sekban bölükleri, hep halk çocuklarından yazıldıkları için, bütün bunlar Anadolu ahalisine (garip yiğit dediğimiz gençlere) on binlerce hizmet kapısı açmaktaydı.

Osmanlı ordusunun, askerî ödevi yönünden, sosyal yapı içindeki işleyişini

149 Kemalpaşâzade, yeniçeri ağasının taht-ı eyaletindeki "cemaati"ni 1396'da, 12 bin kişi diye kaydeyler: Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 30, Vr. 147a. Aynı yazar, II. Bayezid'in 1481'de bahşiş dağıttığı kul sayısını 20 bin gösterir ki, bunun gene 12 bini yeniçeri ve 6 bini sipahi olmalıdır: Aynı eser, No: 31, Vr. 137a.

150 Oruç Bey, *Tarih*'inde II. Murad'ın kapı halkını, "azaplar ve sipahi oğlanlarından ve silâhdardan ve müteferrikadan ve yeniçeriden 30 biner" olarak kaydediyor: Bk. Babinger yayımı, Cambridge nüshası, s. 116. Kemalpaşazade de, 1481'de II. Bayezid Amasya'dan İstanbul'a gelirken oğlu Korkud'un kısa süre için babası yerine taht'a geçişi sırasında, "Kapı halkının ki yirmi bin miktarı vardı her birine iki bin akçe ihsan oldu" derken azapları hesaba katmamıştır. Fakat, aynı yazar, Amasya'dan gelen Bayezid'in tahta çıkmasından, "huddam-ı südre makamın piyadesine ve süvarisine ki ol vakit 30 bin miktarı vardı, sultaniyeden ve floriden gayri mükerrer ikişer bin akçe verdi" derken, bu kez elbette 10 bin azabı da hesaba katmış oluyordu: Bk. *age*, No: 32, Vr. 30a.

151 Kemalpaşazade, II. Bayezid zamanında, kaleler alındıkça, içlerine kale muhafızı olarak "yeniçeri ve azap" konduğunu çok açık kaydeyliyor: Bak, Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 32, Vr. 30b, 34a, 86a. Fakat, adı geçen padişahın cülusunda, bahşiş dağıtılanlar arasında azaplar yok: Bk. Vr. 137a ve No: 32, Vr. 3a.

böylece anlattıktan sonra, onun sivil yönetimle olan ilişkisini, daha doğrusu bu alandaki işlerini kaydetmek, iktisadî ve toplumsal tarih bakımından, çok daha zorunlu olacaktır.

Osmanlı siyasî düzenliği kuvvetlendikçe, devlet hizmetine "örfî" personel yetiştiren, adına "Enderun" dediğimiz, bir çeşit mektebin de geliştiğini görüyoruz. Selçuklular döneminde, Doğu'dan gelme "ulemâ-dânişmend" zümresinden türemiş kimselerin elinde bulunan devlet yönetimi, II. Mehmed'in tahta geçmesinden itibaren Enderun'dan yetişme büyüklerin eline geçiyordu. Halbuki, Enderun kadroları tamamen kapıkulları içinden parlayan kişilerle doldurulduğu için, Türk devlet idaresi, artık, Osmanlılar zamanında da, Batı'dan gelen dönme ve Türk soyundan olmayan kişilere geçiyordu. Şu halde Türk ordusunun "padişah kulları" bölümü, seferlerdeki üstün rolü yanında, rical ve yüksek memur yetiştirme yönüyle de büyük önem taşır.

Kapıkullarına biçilmiş bulunan ulûfe çok az olduğundan, ilerde terfi edip, Enderun mektebi yoluyla yüksek mansıplara geçenler içine düşemeyen ve kapıkulları bölüklerinde kalan hizmet kişilerini de hoşnut etmek için, ordu dışına, sivil yönetime doğru birtakım kazanç kapıları açılmıştır. Bu konuda, Altı-Bölük halkı ve bunlar içinden de kuruluştan belki en eski olan "sipahi ve silâhdar bölükleri" imtiyazlı bir durumdaydılar. Mahkemelerin muhzırbaşılığı, cizye tahsildarlığı, şehirlerin subaşılıkları ve benzeri çok kârlı işler, genel olarak, bu askerlerin eli altında bulunuyordu.[152]

Yeniçerilere, ocak ve askerlik hizmetleri dışında verilen görev olarak, bu devirde yalnız yasakçılıkları biliyoruz. Bursa, İzmit, Edirne ve başka önemli yerlere, subaşılardan başka, yasakçıbaşılar ile onların emrinde yasakçılar konuyor idi ki, bunlar, kural olarak, hep yeniçeri erlerinden yollanmaktaydı. Yasakçıların görevi, deyimin mânâsından da çıkarılacağı üzere, şehirlere gelen yolların ağızlarını ve asayiş yönünden önemli sayılan noktaları göz altında tutmak ve hükümetin buralar hakkında koyduğu yasakları uygulamaktan ibaretti. Alım-satım ve taşınmaları kısıtlı olan kimi maddeler üzerinde düzene aykırı iş yapanların denetimi de yasakçılara ait bulunuyordu. İster devleti, ister halkı ilgilendirsin, bütün toplum hizmetleri birer gelir kaynağı ya da geçim kapısı olarak düşünülen bir rejimde, görevleri, hattâ kişisel yaşayışları özel kanunlara bağlı olan kapıkullarının, doğrudan doğruya halka ilişkin birtakım işlemleri yükümlenmelerinin toplumsal düzen bakımından ne kadar önem taşıdığını kaydetmeliyiz. Çünkü, bu araştırdığımız devirde değilse de, XVI. yüz-

152 Aslında bu işler gelirleri hazinenin olan mukataalar olup, iltizam (götürü) veya emanet (ulûfeli hizmet) biçimlerinden biri ile Altı-Bölük mensuplarına veriliyordu.

yılın ortalarından sonra, askerî görevleri dışında kapıkullarının bu türlü işlerde kullanılmalarının memleket yönetimi üzerinde çok tehlikeli etkiler yapmaya başladığı görülecektir.

Bundan önce, "kamu leşkeri", 1453'ten sonra ise eyalet askeri, ya da "Anadolu ve Rumeli askeri" diye adlandırılan kısma gelince: Bunları da ikiye ayırmak lâzım gelmektedir. Birincisi, padişahın daimî askeri (yani kapısı halkı) olan ulûfeli kapıkulları dışında, sırf sefer hizmetlerinin lüzumlu kıldığı kabarık ordu kadrolarını doldurmak için masrafı devlet ve halk tarafından gündelik hesabıyla veya belli bir hizmet karşılığı ödenen ücretli askerler olup, sekbanlar (cerahorlar, elliciler), akıncılar,[153] kale erenleri ve benzerleri bu grubu teşkil eder. Bu askerlerin ücretleri de "ulûfe" olarak devletçe (ilk tutuluşlarında halk tarafından) ödenmiş olmakla beraber, kendileri eyalet askerinden sayılmakta ve "kızıl börk" giymekte idiler. "Avârız hanesi" hesabıyla halk tarafından peşin ücretle tutulup hükümetin donanmasına kadılar eliyle teslim edilen "kürekçileri" de burada saymak gerekir.[154]

"Kamu leşkerinin" ikinci bölümünde, timarlılar ile (bu kelimeye o zamanki anlamını vererek, beylerbeyinden en küçük dirlikli timar sipahisine kadar olanları kastediyoruz) onların cebelilerini anlamak gerekir. Önceleri ücretli iken, sonra ortak timar veya çiftlik verilmek suretiyle, ulûfeden timar dirliğine aktarılmış olan yaya ve müsellemler de bu zümreden sayılabilirler. Timarlı sipahilerle onların cebelileri bütün Türk halkından ve çoğunlukla Anadolu yiğitlerinden ("Rum yiğitlerinden" şeklinde geçer) sağlanmaktaydı. Timarlıların teşkil ettikleri birliklerin başı olanlardan da, en küçük rütbelileri, yani çeribaşılarıyla alaybeyleri, vilâyet kadrolarında bulunan "Dergâh-ı Âli çavuşları", ümerânın kapılarındaki dışkapı halkı (yahut ümerânın cebelileri) bölüklerine baş olan bölükbaşılar ve başbölükbaşılar (ümeranın kapıağaları) sancak ve vilâyet kethüdaları[155] (bunlar açıkça sancakbeyi kethüdası ve beylerbeyi kethüdası demektir)[156] gibileri de, çoğuncası Türk dirlik sahiplerinden yetişiyor-

153 Akıncıların da "kızıl börk" giydiklerini Kemalpaşazade kesin olarak kaydeder: Bk. Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 31, Vr. 95b.

154 Mahalleler ve köyler halkının peşin para ile tutup donanmaya yolladığı kürekçilerin de "kızıl börk" giydiklerini Kemalpaşazade kaydediyor: *Age*, No: 32, Vr. 84a (Burak Reis'in şehit düştüğü 1499 Temmuz yılgünlü deniz seferi dolayısıyla).

155 Vesikalarda, özellikle beylerbeyi kethüdaları "bey" deyimiyle adlandırdıklarına göre, XVI. yüzyılın ortalarından çok önce de, ümerânın kendi kapı kethüdalarını çoğu kez Altı-Bölük sipahilerinden seçtikleri ortaya çıkıyor.

156 Sancakbeyinin veya beylerbeyinin bütün umurunu çeviren ve hele kapı halkını idare eden baş kapıağasına "sancakbeyinin kethüdası = sancak kethüdası" denildiği gibi, beylerbeyininkine de, "beylerbeyi kethüdası = vilâyet kethüdası" denmekteydi. Örneğin, Bursa ile Kütahya sınırları arasından geçen bir olay dolayısıyla Bursa Mahkemesi'nin kaydı (Şr. Sc. No: 191/797, Evâhir-i Receb 938 (27 Şubat-8 Mart 1532) "Kütahya subaşısı kıbelinden Anadolu Kethüdası fahrü'l-ekârim ve'l-fihâm Cafer Bey" biçiminde olup, "Anadolu kethüdası" Anadolu beylerbeyi-

lardı ve soycak Türktüler. Eyalet askerlerine kumanda eden "ümerâ" ise, hep Enderun mektebinden gelme oldukları için, Türk soyuyla ilişkileri yoktu.

Bu sınıf askerin, yani timar erbabının, askerlik görevi dışındaki hizmetlerine gelince, dirlik beratlarında "serbestî üzere" kaydı bulunanlar (haslar ve "timar zeametleri" bir kanun olarak böyledir), dirliklerini teşkil eden yerlerin asayişini de korurlar, yani, gene kadı'nın murakabesinde olmak üzere, "örfî" işler, hükümetin başka hiçbir organı karışmaksızın kendilerine aittir. Sancakbeyleri, ayrıca "serbest olmayan" timar yerlerinin asayişini de kendi subaşılarına (sancak subaşısına) koruturlar.[157] Görülüyor ki, ordunun "kamu leşkeri" (vilâyet askerleri), geçimleri bakımından, ulûfeli değil, timarlı olup, bunların içinden ümerâ sınıfını teşkil edenler ve onların maiyyet memurları (kapı ve bölük ağaları) askeri hizmet ödevlerinden başka, bir de "ehl-i örf" görevi yapmaktadırlar. İçte, bunların kamu hizmetiyle olan ilişkileri, askerî görevleri yönünden değil, bu "ehl-i örf"lük yetkileri dolayısıyladır.

Şunun da önemle sözünü etmeliyiz ki, sancakbeyleri ve adamlarının, serbest olan, yani, cebeli timar sipahilerinin dirliklerini teşkil eden köyler dışında kalan yerlere, demek şehirlerle has ve serbest dirlik köylerine, hiçbir suretle karışamayışları, kadıları kazalarının bütünü üzerinde hükmü tek olan otorite durumunda bulunduruyordu ki, bunun Osmanlı teşkilâtının özelliği yönünden büyük önemi vardır. Nitekim sonradan, yani bu incelediğimiz devrin bitiminde, yalnız kazanın değil, bütün bir sancağın "ehl-i örf"ü, doğrudan doğruya Divan'a bağlılık durumunu kaybederek sancakbeyinin kişisel dairesi mensupları haline getirilince, kadı, kazasında padişahı ve Divan'ı temsil eden tek yetkili durumundan düşmüş, ona rakip, hattâ bütün sancağa (örfî işler itibariyle de olsa) hükmeden, aynı zamanda, askerî amirlik yetkisi de bulunan sancakbeyini çıkarmıştır. Sancakbeyleri serbest yerlere gene karışamıyorlardı. Fakat, asıl şehirlerin subaşılıkları kendilerinin hasları arasında yer alıyor, yani, buralara subaşılarını sancakbeyleri tayin ediyorlardı. Bu nokta, esasta, Selçuklulardan süregelen klasik Osmanlı idare düzeninde büyük bir değişiklikti ki, bundan sonraki devri incelerken, bu sorun da çok iyi anlaşılacaktır.

nin kethüdasından başkası değildi ve demek bu sırada beylerbeyi vilâyetin başında bulunmuyor ve kendine kethüdası vekâlet ediyordu.

157 Beylerbeyi, çok vakit kendinin oturduğu "Paşa Sancağı"nın, yani vilâyet merkezi olan sancağın sancakbeyi durumundan dolayı, oradaki "serbest olmayan" yerlerin asayişini koruma hakkı kendisinindir.

C. Fonksiyonel Ayrışım

1- Sınıfsal Bölümleşmenin Gerçek Etkeni

Toplumların derneşim düzenlerini oluşturan ekonomik etkenlerin en başında toprak mülkiyeti geliyor. Avrupa'da millî birer güç olarak ortaya çıktıklarını gördüğümüz endüstri ve kapitalizmin bu konudaki geliştirici ve değiştirici etkileri ise, o kadar eski bir geçmişe götürülemez. Onun için, iki yüz yıla yakın bir süre içinde, toplumsal adaleti ve vatandaş eşitliğini gerçekleştirmek amacıyla, devrim üstüne devrim geçiren Batı toplumlarında, toprak mülkiyetine verilecek biçimin nasıllığını bulmak her memleket devrimcilerinin çözmeye uğraştıkları sorunların en başında yer almıştır.

Doğumunu 1071 Malazgirt zaferi ile başlattığımız Türkiye'de, durum bu bakımdan bambaşka olmuştur. Bunun başlıca nedeni de, Hıristiyanlardan alınmış olan bütün ülke topraklarının ve doğal kaynakların özel mülkiyet dışı tutularak, kamu malı sayılıp, devletin elinde bırakılmasıydı. Değişmez anayasa hükmü gibi en az XVI. yüzyılın sonlarına kadar yaşatılan bu prensibin doğal bir sonucu olarak da, Türkiye'nin daha kuruluşunda, devlet toplumun gidişine göre biçimlenecek yerde, tersine, toplum devletin elinde yoğurulmuş, toplumsal sınıflaşmayı geniş çapta siyasal gerekler bu sayede biçimlendirebilmiştir. Demek oluyor ki, Türk toplumunun sınıfsal ayrışımını yaratan faktör devletin kendisi olmuş bulunmaktaydı. Bu yüzden, sözünü ettiğimiz oluşumun, kavram bakımından, toplumsal yerine, fonksiyonel olarak nitelenmesi, daha doğru görülmüştür.

Devlet, bu gücünü, şüphesiz, bütün toprakların ve doğal kaynakların kamu mülkü olarak kendi elinde bulunmasından alıyordu ki, yukarıda yapılan açıklamalar bunu yeteri kadar belirtmiştir. Bu durum, hem Türk toplumundaki toplumsal ayrışımın ne Doğu'da, ne de Batı'da hiç örneği bulunmayan bir özgenlik taşımakta bulunduğunu da anlatmış oluyor.

Türkiye'nin kuruluşundan başlayıp, XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan devlet ve toplum yaşantısını gözden geçirdiğimizde, bütün toplum bireylerinin, devlet idaresini oluşturmuş şu ana prensibe uyarak, başlıca üç büyük fonksiyonel bölüme ayrıldıklarını görüyoruz ki, bu bölümlerin adları, aldıkları sıraya göre, şöyledir: 1- "Askerîler", 2- "Şehirliler", 3-"Köylüler".

Fonksiyonel olduğunu daha yukarıda ifade ettiğimiz bu ayrışımın tanımlanması devlet örgütünün işleyişi içinde sık sık yapıldığından dolayı, fonksiyonel sınıfların anlatılması sırasında bu türden işlemlere örnekler vereceğiz. Esasen pek çok hükümet işlemleri, özellikle malî kanun ve kurallar doğrudan doğruya bu sınıfsal ayrışıma dayandıkları için, kimi ferman ve hükümler za-

man zaman her üç sınıfın sınırlarını çizmişler, tanımlanmasını bile yaptıkları görülmüştür.

2- "Askerî" Sınıfı

Türkiye'nin devlet idaresinde, fonksiyonel ayrışımın birinci sırasını askerîler deyimi ile ifade olunan devlet hizmetlileri almışlardır. Bunlar, bugünkü kavram ile, memur statüsüne girenlerdir. "Askerîler"e, yaptıkları hizmet karşılığında, ücretleri ya hazineden nakit para ya da devletin halk üzerinde bulunan alacaklarından kimi vergileri hizmetlilerin kendilerine toplatma suretinde ödeniyordu. Anlaşılıyor ki, askerîler, ücretlerinin ödenme biçimi bakımından iki gruba ayrılmışlardır. Birinci grup, günümüzün modern maliyesindeki yöntemle, hazineden günlük hesaplanmış, elden para alıyorlardı. Öteki gruba ise, yıllık olarak hesaplanan ücretlerinin dengi bir veya birkaç köyün kimi vergilerini kendi hesaplarına toplama yetkisi tanınmıştı.

Hazinece elden para ödenenlerin hizmet akçeleri de, görevlerinin niteliği yönünden, iki ayrı deyim ile ifade olunuyordu. Kapıkullarına, bütün Enderun hizmetlilerine, kale koruyucularına, şehir subaşıları ile aseslerine ve benzeri görevlilere maliye hazinesinden ödenen gündeliğe, maliye deyimi olarak, "ulûfe" adı verilmekteydi. Ulemânın ve bütün medrese mensuplarının hazineden ya da vakıflardan aldıkları gündeliklerine ise, "vazife" ya da "cihet" deniyordu. Görülüyor ki, hizmetleri karşılığı, devlet hazinesinden gündelik esasına göre elden akçe alanlar, "ulûfe erbabı" ve "ehl-i cihet" olarak iki grup idiler. Birinciler, büyük çoğunluğuyla, askerin kapıkulları bölümü olmalarına karşılık, ikinciler ulemâ ya da medreselilerden ibaret bulunuyorlardı.[158]

"Askerîler"den hizmet ödentilerini, kimi vergileri kendilerine toplatma yoluyla, yıllık hesabınca alanlara, yani Osmanlı malî deyimi ifadesiyle "dirlik" = timar erbabına gelince, bunlar büyük çoğunlukla timarlı sipahiler, sancakbeyleri, beylerbeyleri, vezirler ve Enderun'un yüksek kademedeki hizmetlileri ve benzeri devlet ileri gelenleriydi. Bunlar, yani dirlik erbabı da, yıllık olarak değerlendirilmiş ödentilerinin miktarına göre, üç kademeye bölümlenmiş idiler. Göreve yeni girmiş bir sipahinin derecesi demek olan 3.000 akçeden 19.999 akçeye kadar olan kademe içinde bulunanların ödentisi "timar" deyimi ile adlandırılıyordu. 20.000'den 99.999'a kadar olan kademe içindekilerin ödentisi de "zeamet" tü-

158 Yalnız kadılar ile mahkemelerin öteki görevlileri "vazife" ya da "cihet" denen gündelik hesaplanmış ücretlerini ne hazineden ve ne de vakıftan almayıp, buna karşılık, mahkeme harçları kendilerine bırakılmıştı.

rüne girmekteydi.[159] 100.000'den yukarı ve üst sınırı milyonları kapsayan dirlik kademesi de "has" olarak nitelenmişti.

Görevlerinin niteliği, ödentilerinin türü yönlerinden, kendi aralarında gruplara ayrılan "askerî" sınıf kişileri, esas görevleri dışında, devletçe belli zamanlarda belli işlere de, sürekli ya da geçici olarak memur ediliyorlardı ki, böyle bir ek görev için ayrıca para alırlardı. Örneğin, kapıkullarından yeniçeriler, sancaklara türlü yasakçılık hizmetlerine çıkıyorlardı. Hele Altı-Bölük süvarileri, cizyedarlık, mukataa eminliği, muhtesiplik, muhzırbaşılık ve benzeri önemli işleri de görerek, buralardan, ulûfeleri dışında önemli paralar elde ederlerdi. Divan ve saray görevlilerinden çavuşlar ve kapıcılar, hükümet merkezince sık sık yollandıkları geçici taşra görevlerinden yüksekçe yolluk paraları almaktaydılar. Timar erbabından olan bütün devlet büyüklerinin, sancakbeyleriyle beylerbeylerinin hasları, alaybeylerinin ve benzerlerinin dirliklerini teşkil eden yerler kanunca "serbest" kaydını taşıdıkları için, buraların her türlü idaresini ve asayişini de yürütme yetkisinde olan bu kişilerin gelirlerini artırma olanakları çok elverişliydi. Onun için, zeamet ve has sahibi askerîlerin gelirleri de kanunlarındaki yıllık ödenti miktarını çok aşma kabiliyetinde bulunuyordu. "Askerîlerin" ödentileri dirlik yoluyla yapılanları içinde durumları en elverişsiz olanları timarlı sipahilerdi.

Ödentilerini dirlik yoluyla alan timar erinden sadrazamına kadar bütün askerîler, ayrıca, devletin, köylüye işletmeye vermeyip, kendi elinde tuttuğu "hassa çiftlikleri" ekip biçerek, sözde kendi öz ihtiyaçları için üretim de yapıyorlardı. Her türlü vergi dışında kalmış bu üretimden askerîlerin büyük kâr sağladıkları görülmektedir. Özellikle, koyunculuğa pek heves ediyorlardı. Vezirlerden, beylerbeyleri ve sancakbeylerinden binlerce koyun üretene çok rastlanmıştır.[160]

Hattâ Altı-Bölük halkı süvarisine de Bursa yakınlarındaki hassa çiftliklerden verildiğini gösteren örnekler vardır.[161]

159 Mukataalardan söz ederken belirttiğimiz üzere, şehir subaşıları da görevlerine bağlı gelirler yönünden "zaimet" adını taşımakta idiler ki, timarın bir dirlik kademesini ifade eden "zeamet" ile şehir subaşılığının malî bir kurum olarak ifadesi olan zaimeti birbirlerine karıştırmamalıdır.

160 Örneğin, Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa'nın Bursa pazarına 1514'te yollayıp sattırdığı koyun 2.797 adet idi. Şr. Sc., A. 24/26, Vr. 102b; Serasker Sultan (Sadrazam İbrahim Paşa) da 1527'de 4.505 koyun yollayıp, Bursa'da sattırmıştı; Bursa Şr. Sc., A. 35/35, Vr. 561.

161 Bk. Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 140b: 3 Cemaziyelâhir 884 (23 Temmuz 1479) "...Bursa tevabiinden olan Güvendüklale çiftliği nam çiftliğin süvarisi Silâhdar Mehmed meclis-i şer'de ikrar edüp etti kim müşar'ün-ileyhâ çiftlik sınırı olan altı mutluluk miktar yeri kim içinde hamil-i mektup Abdullah oğlu Hüseyin'in iki bağı ve evleri vardır; kıble tarafı Kâfirler Meşeti ile tarik-i âma muttasıldır. Gündoğusu Delü Papas bağı tarik-i âma muttasıldır. Şimal tarafı bağ hendeğine muttasıldır. Garp tarafı Ermeni Metropolidi... ve tarik-i âma muttasıldır. Cemî hududu ve hukuku ile mezkûr Hasan'a 150 akçe tapusun alup verdim kim badelyevm öşür ve salarlık ne ise vire..." (Daha başka örnekler: Vr. 192a ve 275'tedir).

XVI. yüzyılın ortalarından beri köylere bile iyice girmeyi başarmış yeniçerilerin, buralarda besledikleri yüzlerce koyunun köy otlağını işgal etmesi ve halkın tarım ürününe zarar vermesi yüzünden birçok yakınmalar yükselmekteydi. Kanunun kendilerini her türlü vergi dışında bıraktığını ileri süren sürü sahibi askerîlerin resm-i ağnamı = koyun vergisini de ödemek istememeleri üzerine, hükümet bunların besledikleri koyunun 150'sini vergi dışı bırakmış, bu sayıyı geçen kısmından resim almayı kararlaştırmıştı.[162]

"Askerî" sınıfının toplumun servet biriktirme olanağı en geniş tabakası durumunda bulundukları yukarıki incelemelerden iyice anlaşılıyor. Nitekim, bunların, halkı sömürerek, faizcilik, ortakçılık, selem, murabahacılık yollarıyla köylünün sırtından çok büyük servetler yığıp,[163] XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya yepyeni bir sınıf çıkardıkları ileriki araştırmalarda gösterilecektir. Gerçekleyin, bu konuda fakir-fukaradan o kadar çok yakınma duyulmuştur ki, hükümet durumu bütün açıklığıyla kavramış, bunlarla mücadeleye girişmiş, fakat, hiçbir başarı elde edememiştir.

"Askerîler", halkla, yani o zamanki deyimince, reaya ile aralarında çıkan davalarda, özellikle ceza kanunları itibariyle, hâkim önüne çıkma bakımından da fiilî bir imtiyaza sahiptiler. Halktan olanları ehl-i örf hemen yakaladığı halde, askerden olanlar için kendi "zabitlerinin", yani şeflerinin bu işi yapması zorunluğu vardı. Bu ise suçlu "askerî" kişinin ya korunmasına, ya da zaman kazanarak delilleri kaybetmesine, hattâ savuşup gitmesine fırsat veriyor, hak tam yerini bulamıyordu.

Özetleyin söylenirse, Türkiye'de bütün toprakların, yeraltı ve yerüstü kaynakların özel mülkiyet dışında kalması ve kamu mülkü (devlet malı) sayılması, doğal oluşumun aksine, toplumun fonksiyonel ayrışımını devlete uydurmuştur. Bu durumda, ekonomik kademelenme ve servet yığma olanakları hemen tamamen devlet düzenliğine bağlanmış bulunuyordu. Bunun doğal sonucu olarak, "askerîler=devlet görevlileri", bu bakımlardan da toplumun üstyapısı olmuşlar, bir yandan resmî görevleri, öbür yandan yığdıkları servetleri sayesinde sosyal

162 3 Şubat 1553 (18 Safer 960) yılgünü ile Ankara Sancağı kadılarına yollanan, daha sonra öteki sancaklara da bildirilen bir fermanda: "Kadı ve müderris ve sipahi tayifesinden ve sefer-i hümâyûna eşer tayifeden ve Âsitane-i Saadetim kullarından olan mütevellilerden ve eminlerden ve kâtiplerden ve muhtesiplerden ve dizdarlardan ve hisar erenlerinden gayrı" kişilerin besledikleri her iki koyundan bir akça alınacaktır, biçimindeki kesin ifade ile askerîlerin ağnam vergisi dışında oldukları açıklanmakla beraber, bunlar bu ayrıcalıklarını kötüye kullandıklarından, sonradan yapılan bir değişiklikle, 150 koyundan fazlası vergiye tâbi tutulmuştur: BOA, Kâmil Kepeci, Divan Kalemi, Ahkâm Defterleri, No: 63/3, Vr. 95.

163 Bu adlarını verdiğimiz tefecilik usulleri hakkında geniş bilgi için şu araştırmamıza bakınız: *Belleten*, No: 51 (Temmuz 1949), s. 320.

itibarları da başta gelmiş, XVII. yüzyılın sonlarına kadar kendilerine rakip tanımamışlar, askerîler dışında herkes "reaya" olarak adlandırılmıştır.

3- "Şehirli" Sınıfı

Osmanlı devlet düzeninde "askerîler" sınıfı dışında kalan bütün halk yığınları "reaya" deyimi ile ifadelendirilmişti. O halde, şehirliler, köylüler ile birlikte, reaya kapsamına giriyorlardı. Ancak, bütün yurt toprakları ve doğal kaynaklar kendi mülkü durumunda bulunduğu için, toplum bireylerini bu doğal kapitalini işlettireceği kol gücü olarak düşünen böyle bir devlet düzenliği, ister istemez, reayasından şehirde yaşayanlarla köyde yaşayanları, iktisadî işletmede tuttukları yer yönünden, ayrı sınıflar olarak düşünmek zorunda kalmıştır.[164] Gerçekleyin, köy halkı, içinde yerleştiği mîrî = devlet mülkü toprakları ekip biçmekten başka bir işe sahip değildi. Çiftçinin evi-barkı, varsa bağı-bahçesi mîrî toprağın ancak bir iki dönümlük yerini kaplayabilmişti. O halde, tek işi olan tarım üretimini, devletin mülkü olan tarlaları işleyerek yapmak zorundaydı.

Şehirlere gelince, burada yaşayan insanların önünde, tarla yerine, ancak sınırlı sayıda ve mülk niteliği kazanmış bağ-bahçelerin çevrelediği geniş alanlara kurulmuş mahalleler uzanıyordu ve her şehrin kapsadığı binlerce ev-yapı kanun gereğince hep birer mülk idiler. Buralarda oturan şehir ahalisi, köydekilerden çok farklı olarak, karınlarını devlet toprakları icarcılığından ya da doğal kaynakları işletmekten değil, şehirlilerin ticarî-sınaî olan iş hayatının yarattığı olanaklardan doyuruyorlardı. Böylece, kendilerini devlete bağımlı kılacak bir sözleşmenin altına girmiş değillerdi.

Görülüyor ki, birey emeğinin yarattığı değerlerin dışında, öteki iktisadî üretim araçlarının, yani doğal sermayenin sahibi olan devlet, her şeyden önce, toplumun bütün iktisadî alanlarındaki hizmet kollarının tek başına patronu durumunda olarak, "askerîler"i ve köylü çiftçi halkı, bu büyük işletmesinin sanki sözleşmeli işçileri ve personeli imişler gibi, kanun hükmü biçimi bağlantıya aldığı halde, şehirlilerin, sözü edilen işletmede, bu derece belirgin bir yüküm altında olduklarını ifade edecek belli kuralları ortada yoktu. Bu yüzden, şehirli sınıfının fonksiyonel yapısını ancak uygulamaları incelemekle tesbit zorunda kalıyoruz.

Bilindiği üzere, adına şehir dediğimiz topluluğu yaratan insan birikiminin başlıca etkenleri: 1- Her türden üretim fazlalarının değiş-tokuşu gereği mal pazarlığına ve alım-satım aracılığına olan ihtiyaç; 2- Sanayi işletmeciliğinin

164 İbn Haldun'dan beri, Osmanlı yazarlarınca da Türk toplumuna ve gerçek fonksiyonel ayrışıma uyup uymadığı düşünülmeden tekrarlanan bu bölümlemede, reaya devlet hazinesini doldurmakla görevli sayılmaktadır. Bk. *Naima Tarihi*, I, s. 18.

(endüstriyel yapım ve üretim işlerinin) ancak kalabalık yerlerde gelişebilmesi; 3- Kültür ve eğitim kurumlarının büyük topluluk merkezlerinde doğma ve yaşamaları zorunluğu; 4- Hükümet düzeninin bölgelere ayrılmasında, her bölgenin idare merkezleri olarak o çevrenin şehrini seçmesinin doğal oluşu.

Bütün toprakların ve doğal kaynakların sahibi olan devlet, dev bir işletme imişçesine, bu amaçla oluşturduğu kurallarında raiyyet = köylü ve askerîler sınıfına ayırdığı maddeler kesinliğinde şehirlilere de fonksiyonel durumlarını kesin biçimde ifade edecek açık hükümler koyamamış olmakla beraber, şehirlerin yukarıda sözünü ettiğimiz geniş iktisadî ve sosyal faaliyetlerini, kendi devlet hazinesine gelir sağlama yönünden değerlendirmeyi de bir yana atmış değildi. Gerçekleyin, şehirde ya da köyde, ülkenin her yerinde, sosyal düzeni sürdürme işi devletin yetkisinde olduğuna göre, pazarların kontrolü, asayişin sağlanması, adaletin yürütülmesi ve benzeri hükümetlik hizmetler, devlete bu görev alanlarından resim = vergi alma hakkı tanımaktaydı. Ayrıca, şehirlerde yaşayan insanlar da, Müslüman olarak, "zekât" ve "sadaka" vermek zorunda olduklarına göre, zamanla vergiye dönüşmüş bu türden ödemeleri şehirliden alabilmek için, vergi kanunlarına hükümler girmiş bulunuyordu. Türk devleti, üzerinde kurulduğu ülkeyi zaptederken, eline geçen şehirlerde eski idarelerden kalmış birçok vergiyi kendi Müslümanlık prensiplerine uydurarak da, şehrin vergi türünü artırmış ve zenginleşmişti. Böylece, o, birbirlerine benzer vergi gruplarını birleştirip, pek geniş bir ticaret ya da endüstriyel üretim alanını ele alarak, birer vergi çıkarma konusu yapmış, "mukataalar" hep böyle doğmuştu.[165] Hele evlerin, dükkânların ve öteki yapıların da esasında devlete ait topraklar üzerinde kurulmuş ya da şehirlerin ilk alınışları sırasında arsa spekülatörü devlet ve ordu ileri gelenlerinin, kendi mülkiyetlerine geçirme yoluyla vakıf yapmaları sonucu, pek çok bina da, bu vakıf arsalarda yapılmış olarak, her iki halde de, ya hazineye ya da vakıflara arsa icarı ödeme durumunda bulunmaları yüzünden, şehirli de gene, az ölçüde de olsa, devlet mülkünün kiracısı durumuna girmişti.

Öte yandan, dev bir işletme özgenliğinde gelişmiş bulunduğunu söylediğimiz devlet, şehirlerde her türden ticarî eşya ve besin maddelerinin toptan alım-satım yerleri demek olan "kapan hanları"nı, büyük çoğunluğu ya vakıfların ya da "mîrî"nin mülkü olan dükkânları elinde tuttuğu için, ticaret ve endüstri erbabı, bu yönden de devlete boyun eğmişlerdi. Esnaf şeyhlerinin ya da kethüdalarının seçimden sonra tasdik olunmaları yetkisi kendisinde bulunan, eşya ve yiyecek satışlarını "narh" kesme yoluyla fiyatlandırma kuralını kadı eliyle uygulamak-

165 "Mukataalar" bahsine bakınız.

tan hiç geri kalmayan devleti, yukarıdan beri belirttiğimiz müdahaleleriyle, ticaret ve endüstriyi, sanki bir patron davranışıyla, kendi hazinesine çalışan kurumlar haline çevirmişti. Türkiye'nin dirlik ve düzenlik tarihini incelerken, esnaf arasından çıkan büyük zenginler göremeyişimizin, vakıf kuranlar hep "askerî" kişiler olup, "şehirli" sınıfından, daha doğru ifadeyle, reayadan olanların içinden bu ünlü hayır işlerine mal bağlayanların çok az oluşunun nedenlerini böylece anlatmış oluyoruz.

Öte yandan, devletin Türkiye şehir ticareti ve endüstrisi üzerinde sırf hazine geliri yönünden kurduğu şu patronaj ve hep zenginlerin vakıf kurmaları gibi iki önemli oluntu karşısında şehirlinin sermaye birikimi yapması tamamen olanaksız gibiydi. Ticaret hanlarında, odalar, depolar, hattâ kasalar kiralayarak, büyük ticarî işler çeviren, şehirden şehre, ülkeden ülkeye ticarî mallar taşıtan, endüstri üretiminin yığdığı malları dışarı pazarlara alıp giden bir de tüccar (hâcegân) zümresi vardı ki, bunlar modern Avrupa'nın endüstri ve ticaretini kuran işadamlarının Türkiye'deki benzerleriydi. Ancak, bunlar bir yandan Batı'nın yeni ticaret tekniğini öğrenemedikleri, öte yandan da, Rum, Ermeni, Yahudi, Acem, Frenk olarak, toplumun millî dokusu niteliğinden yoksun oldukları, içlerinde çok az Türkün bulunması nedeniyle, "bezirgân" ve "hâcegân" adlarıyla tanımlanan bu işadamlarından da bir sermaye birikimini başarmaları beklenemezdi.

Devletin olan topraklar üzerinde ev-bark ve benzeri yapılar kuran, bağ-bahçe yapan şehirli sınıfı, bunun karşılığında, "avârız akçesi" denen birkaç çeşit vergi ödüyordu ki, aslında bu bir icardan başka bir şey değildi. Çünkü, toprak ya da arsa üzerinde böyle bir kuruluşu bulunmayanlar, isterse paraca zengin olsunlar, vergi ödeyicisi sayılmamışlardır.[166]

Özetleyin söylersek, reaya katında yer almış bulunan şehirli sınıfı ancak ticaret, endüstri ve benzeri işler yapan, geçimini ve kazancını bu çeşit işlerden sağlayan kişilerden ibaretti. O halde bu yaşantıyı sürenler, devlet topraklarından üzerlerine yalnız ev-bark, bağ-bahçe yapmış olarak yararlanma durumunda idiler. Bunun karşılığında, hükümete "avârız akçesi", yani harp vergileri ödüyorlardı. Onun için, iktisadî işletmesinin hemen bütünü tarımsal olan devletin şehirliden alacağı üretim payı ya da icarı yoktu. Ancak tarih doğal gelişmesini sürdürdüğünden dolayı, devlet, gerek hükümetlik görevi ve gerek şeriat uygulaması yollarından giderek, şehrin bütün ticaret ve endüstri faaliyetlerini birer

166 Bütün avârız vergisi türlerinin ancak ellerinde arazi ve emlâk bulunanlardan alındığı, köylerde arazi almayıp, devlet ile yarıcılık suretindeki tarımı tercih edenlerden bu tür vergilerin hiçbir surette alınamayacağının kanunnamelerde ifade edilmesiyle açığa kavuşturuluyordu.

malî kaynak haline getirmiş, şehirli sınıfını da kendi dev işletmesinin önemli bir kolunu yürüten bir kitle niteliğine dönüştürmüştür. Bu sözünü ettiğimiz sınıfın da hiçbir ayrıcalığı yoktu. Yalnız, devlet ödemelerine ancak ticaret ve endüstri ile ilgisi derecesinde katılan şehir, belli bir bölgenin de idare merkezi olması sayesinde, halkın ileri gelenleri diliyle, idare işlerinde düşündüklerini açıklamak, haksızlığa karşı şikâyetlerini kolayca duyurmak, hükümetin biçimlenmesinde kendine uygun katkıda bulunabilmek olanaklarına sahip bulunuyordu.[167]

4- "Çiftçi" (Raiyyet) Sınıfı

Ülke topraklarını ve diğer bütün ekonomik doğa kaynaklarını özel mülkiyete vermeyip, kamu adına kendi elinde tuttuğunu söylediğimiz devletin bu büyük varlığını bir üretim sermayesi olarak değerlendirmesinde ancak köylü = çiftçi dediğimiz halk yığınlarını kullanmak zorunluğu vardı. Gerçekleyin, devlet, Anadolu'da daha kurulduğundan beri, "kâfirlerden gazilerin aldıkları toprakları" devlet mülkü olarak ilân etmiş, özel mülkiyete yalnız şehirlerdeki arsalar ile bağ ve bahçeler bırakılmıştı.

İş böyle olunca, bu toprakları ekip biçen çiftçi halk, bundan böyle devletin yarıcısı, ya da icarcısı durumuna giriyordu. O halde, Türkiye tarihinde devlet, bu haliyle, tek başına bütün ülkenin toprak ağası niteliği kazanmış, bu durumda özel kişilerin toprak ağalığına yer kalmadığından dolayı, tarımcı halkı kendi çıkarına çalıştıran derebeyi tutumlu zümrenin doğmasına ve gelişmesine imkân kalmamıştı. "Devlet Ağa", topraklarını işletmekte emeğinden yararlanmak zorunda bulunduğu çiftçiye bu işi hangi koşullar altında yaptırttı? Selçuklu dönemi Türkiyesi için bu konuda yeterince ayrıntılı bilgimiz yoktur. Yalnız şu kadarı gerçektir ki, o dönemde yarıcılık usulü çok uygulanıyordu. Bu durumda, köylü yalnız emeğini katmakta, devlet ise, toprak kendisinin olduğundan başka, tohum ve hattâ koşum hayvanlarını da vermekteydi. O dönemden 1453'e kadar olan sürede devlet ile çiftçi = köylü arasındaki karşılıklı koşullar, öyle sanıyoruz ki, bir hayli değişiklik geçirmiş olmalıdır. Ancak, tarihsel gelişimin o dönemi için aydınlatıcı bilgimiz çok değildir. İncelediğimiz dönemde ise, işletmenin bütün koşul ve biçimlerini ayrıntılarıyla biliyoruz. Onun için, burada anlatacaklarımız, hem devletin hem de raiyyetin = çiftçinin tarım işletmesindeki karşılıklı durumlarını apaçık belirtmiş olacaktır.

Elimizde bulunan kanunnamelerden, il yazıcılarının tuttukları tahrir def-

167 Burada fonksiyonel bir sınıf olarak tanımlamaya çalıştığımız "şehirliler" kadrosu elbette şehirde yaşayan bütün insanları kapsamaz; sadece şehrin yarattığı işleri yapan ve geçimini bu tür çalışmalarından sağlayan insanlar bu sınıfı oluşturuyor.

terlerinden, mahkeme sicillerine geçmiş kadı kararlarından izlediğimiz uygulamaların açıkça gösterdikleri üzere, devlet "mîrî = devlet toprağı" statüsüne aldığı yerlerdeki ekim alanlarını çiftliklere (bir çift koşum hayvanının sürebileceği gruplara) ayırdıktan sonra, işletme yönünden bu çiftlikleri üç türde sınıflandırıyordu.

1- Raiyyet çiftlikleri: Adından da anlaşıldığına göre, bu türe ayrılan çiftlikler, tapu resmi = tapu harcı karşılığında, doğrudan doğruya çiftçi bir ailenin reisi üzerine yazılır ve bu aile sürekli olarak verilen bu çiftliği ekip biçer, icar olarak devlete üründen 1/10 ile 1/2 arasında değişen ve 1/8'i çok yaygın olan bir pay verdiği gibi, her yılın martında da yerine göre 22 akçeden 50'ye kadar değişik bir "çift resmi" öder. Böyle bir ailenin yetişkin oğulları varsa, ergeninden her yıl 6 akçe "mücerred resmi" ve evlisinden 12 akçe "bennak resmi" alınır. Köyde oturup da deftere adları raiyyet geçmiş bulunanların üzerlerine hiçbir çiftlik yazılmamış bulunsa da, böyleleri de, evli ya da ergen olduklarına göre, raiyyet rüsûmu denen bu iki vergiden birini ödemek zorundadırlar. Bundan başka, köylüden = çiftçiden koyun ve arı besleyenler varsa, bu yoldan sağladıkları kazançlarında, devlet toprağının otundan, suyundan, çiçeklerinden yararlandıkları için, ağnam resmi = koyun vergisi ve kovan resmi = kovan vergisi ödemekteydiler. Raiyyet çiftliği ekip biçen köylü, bu topraklardan belli bir miktarını bağ-bahçe yapmış, arsalık kısmında ev-bark kurmuş olarak, mülk de edinmiş durumda bulunduğu için, harp harcamaları karşılığı bir vergi demek olan "avârız akçesi" türündeki bütün vergilerin ödenmesine de katılmak zorundaydı.

Ekim toprağını bu biçimde, yani sürekli olarak ekip biçmeye alan (arazinin tasarruf hakkı kendisine verilen) köylü, onu satamaz, birine bağışlayamaz, tutu = rehin koyamaz, vakıf da yapamazdı. Raiyyetlikten vazgeçmek üzere, çiftliğini başka birine devredebilmesi, ancak devletin rızası ve yeni kimsenin de ilk baştan alıyormuşçasına, hazineye (yani aslında dirlik sahibine) tapu resmini ödemeyi kabul etmesiyle olabilirdi.

Raiyyetliğe girmiş çiftçi, köyünde oturmak ve toprağını kendisi işlemek zorundaydı. Çiftliği ekmediği yıl için devlet öşürden (üründen alacağı paydan) yoksun kalacağı için, böyle halde, raiyyet devlete (yahut onun yerine timar sahibine) "çiftbozan resmi" denilen bir tazminat ödemek zorundaydı. Kendisine raiyyet çiftliği verilmiş bulunan köylü, köyünü terk etse bile, raiyyetlikten kurtulamaz, nakit biçimindeki vergiler, ve toprağını "boz" bıraktı ise, devlete öşürden kaybının tazminatı demek olan 75 akçelik çiftbozan resmini de ödemekte devam ederdi. Ayrıca, devlet isterse, köyünü terk etmiş raiyyeti = çiftçiyi yerine

geri getirmeye hakkı vardı. Ancak, köylerinden göçmüşlerin raiyyetlik ödevlerinin devamı süresi on yılı aşamazdı. O halde, şehre ya da başka bir köye kalkmış bulunan raiyyet on yılı geçirmiş ise, artık bu yeni yerleştiği yerin statüsüne geçme hakkını kazanmış olurdu.

Raiyyete (tarımını raiyyet çiftliğinde yapmayı kabul edene) yüklenen yukarıdaki bütün ödevlere karşı asıl mülk sahibinin, yani devletin uymayı kabul ettiği tek şart, köylü elindeki toprağı kendisi işletmekten geri kalmadıkça, sözü edilen çiftliği hiçbir suretle ondan geri alamayacağı idi. Hattâ, arazi, raiyyetin erkek evlâdına da tam bir mülk gibi miras olarak geçiyordu.[168] Üzerinde raiyyet çiftliği bulunanın (mîrî toprak tasarruf edenin) mirasçısız ölmesi ya da köylünün çiftliği bırakması ve benzeri nedenlerle boşalan raiyyet çiftliklerinin yeni kimselere verilmesinde de, önce hiç toprağı olmayanların tercih edilmesi, böylesi yoksa, az topraklılara verilmesi, hele başka köyden olanlara ve "şehirli"ye verilemeyeceği hakkında devletin kendi emlâki üzerindeki mülkiyet yetkisini kısıcı hükümler de konmuş bulunuyordu.

Kısacası, işletmeye "raiyyet çiftlikleri" olarak ayrılmış toprakların ekiciliğini anlatılan koşullarla kabul etmiş bulunan ve köylü halkın yüzde doksan beşini kapsayan çiftçilere "raiyyet" deniyordu. Ama, biz bu terimi köyde çiftlik yapan ve orada oturanların hepsi için kullanıyoruz.

2- Ortakçı çiftlikleri: Devlet, ülke topraklarından bir kısmını da, köylüye ortakçılık koşulları altında işlettirmek üzere ayırıyordu. Bütün toprakların, raiyyet çiftlikleriyle ölçersek, çok az bir kısmını teşkil eden bu tür yerlerde tarım yapan köylüler, emekleri karşılığı olarak elde ettikleri ürünün yarısını alıyorlar, bir yarısı da devlete kalıyordu. Gerekli tohumu mülk sahibi vermekteydi. Koşum hayvanlarını da bir kez olarak devlet sağlardı. Tohumun ortadan olduğu, yani yarısını köylünün bir yarısını da devletin verdiği ortakçılık biçiminin uygulandığı örneklere de çok rastlanmıştır.

Selçuklu Türkiyesindeki toprak işletmesinde genişçe uygulandığını gördüğümüz yarıcılık usulünün, anlaşılan, devlet için çok zor olduğundan, zamanla azaltıldığı ve Osmanlıların incelediğimiz dönemlerinde ortakçı çiftliklerinin belli yerlerde, örneğin Çumra'da sürdürüldüğü tesbit olunmuştur. Hele pirinç yetiştirmeye elverişli topraklarda hep ortakçı çiftlikleri biçimi devam etmiş, devlet pirinç ekimini hep yarıcılık suretiyle yaptıragelmiştir. Onun için, "çel-

168 Sonradan, erkek evlât yoksa başkalarının verdiği tapu resmini ödemek şartıyla kız evlâda da babasının tasarrufunda olan yerleri alma hakkı tanınmış, XVI. yüzyılın ikinci yarısı içinde ise, erkek evlât yoksa miras olarak kalma hakkı da verilmişti. Ondan sonra, kız evlâtların bu konudaki miras haklarına ait yapılan yeni yeni değişiklikler asırlarında görülecektir.

tikçi reaya"nın yarıcılıktan kurtuldukları yoktu. Bundan başka, Marmara çevresinde sayıları kabarık bulunan ortakçı çiftliklerinde devletle yarıcılık koşulları altında hububat tarımı ve hayvancılık yapan çift az olmadığı görülüyor. Bunların çoğu da azatlı ya da azatsız kullardan (kölelerden) oluşuyordu.[169]

Kendilerine raiyyet çiftlikleri verilmeyerek, ortakçı çiftliklerinde yancılık yapan kimselerden hiçbir vergi ve resim, hattâ "avârız akçesi" alınamayacağı kanunlarda belirtilmiştir. Çünkü, bunların ortakçılıktan paylarına düşen sırf emeklerinin karşılığı sayılıyordu. Bunların, varsa bağ ve bahçelerinden aldıkları ürün de yancılık koşulları içinde devlet ile bölüşüldüğüne göre, üzerlerinde mülk türüne giren hiçbir emlâk ya da yapı yoktu demektir.

5- "Mürtezika" Sınıfı

Fonksiyonel ayrışımda yeri olmamakla beraber, toplumsal sınıflaşmada belirmiş ve zamanla kitlesi büyümüş bulunan başka bir zümreyi burada kaydetmek yerinde görülmüştür ki, bu da, "mürtezika" sınıfıdır.

Deyim, rızklananlar, geçinenler anlamına Türkiye vakıfları ve maliyesi tarihinde yer almıştır. Vakıf fukarası, duagûyan = alkış okuyanlar, sâdât (peygamber evladı) gibi terimler de mürtezika sınıfının kapsadığı emeksiz yiyicilerin geçinme gerekçelerini adlandırma yoluyla çeşitlerini tesbit etmekte olduğundan başka, "Mekke ve Medine fukarası" sözü de yukarıda anlattığımız üç fonksiyonel sınıfın sırtından emeksiz olarak geçinenler kitlesinin bir uzantısının Türkiye millî sınırlarının çok ötesinde, Arabistan'da yaşamakta bulunduğunu ifade ediyordu.

Topluma olumlu hiçbir iş katkısında bulunmayan, sadece sultanın manevî itibarını, yaygın, canlı tutmakta pek etkili olduğu bilinen "mürtezika"nın büyük çoğunluğunun şehirlerde oturması dolayısıyla, tüketici bir kalabalık olarak, elbette alışverişe genişlik sağlamakta, satın alıcıların sayısını kabartmaktaydı. Ancak, bunu da ekonomiye olumlu bir katkı sayamıyoruz. Çünkü, şehirleri, özellikle XVI. yüzyılın ortalarında, artık malların bolluğu değil, yetersizliği bunaltmaya başlamaktaydı. Şu halde, mürtezika sınıfının yokluğunda bir pazar durgunluğu söz konusu olmayacaktı.

Aslında, "mürtezika"nın doğuşuna yol açan toplumsal nedenin, geçimini kendi gücüyle sağlamak olanaklarından yoksun kalmış insanların elinden tutmak gibi insancıl ve ahlâksal bir davranış olduğundan şüphe edilmez. Bunun

169 Ortakçı kullar diye adlandırılan bu çeşit çiftçiler hakkında Ö.L. Barkan'ın daha önce geçen *İÜİFM*, I/1 ve 2'deki makalesine bakınız.

için, bilindiği üzere, Müslüman kişinin öte dünyası için hayır işlemek ve yoksulların, "ağzı Kur'anlı"ların alkışını (duasını) almak biçimindeki inançları kullanılmıştır. Ancak, Türkiye tarihinin ilk dönemlerinde pek yararlı olan dinsel amaçlı bu yardım duygusu giderekten esas amacını yitirmiş, önce tarikatçılar, sonra vakıfçı medreseliler hayır işlemek ye dua almak inancını sanki sömürmüşler, baskı ve korku yoluyla, zorla bağışlar yaptırmak ve vakıf kurdurmak olanaklarını genişletmişler, kendi ün ve şanlarını artırmak amacıyla da, tekke ve vakıf gelirlerinden faydalananlar kitlesini ölçüsüz biçimde büyütmüşlerdir. Sultanlar da, hem tarikat şeyhlerini isyanlar tertibinden vazgeçirmek, hem de, "velîler"i ve "ermişler"i kendilerinin propagandacısı yapmak kastıyla, tekkelere köyler, paralar bağışlamışlar, medreseli ve tekkeli binlerce kişiye, hiçbir karşılıksız "vazife = cihet" vererek, mürtezika sınıfını hazine yardımıyla büyütmüşlerdir. Böylece, devlet hazinesi, yalnız vakıflar, tekkeler yoluyla değil, doğrudan doğruya cihet = ulûfe ödeme yoluyla da milyonca akçesini emeksiz geçinen bir tembeller sınıfı beslemekte heba etmiştir. Gerek vakıfnamelerdeki şartları vakıf idarecilerinin ya da kadıların bozmaları, gerekse padişahların, önünü sonunu hiç düşünmeden, boyuna şuna buna vazife = cihet bağlamayı sürdürmeleri, toplumun yalnız çalışan sınıflarını yormakla kalmamış, vakıf kurumlarının ve devlet maliyesinin başına da büyük dertler açmıştır. Örneğin, yüzyıllar boyunca bu tür kötü yönetimden dolayı hiçbirinde ihtiyat akçesi kalmamış bulunan vakıf idareleri, kurum yapılarını onartma sorunuyla karşılaştıklarında, gelirlerinin yıllık ya da birkaç aylık tutarını bu yola harcamak zorunda kalıyorlar, o zaman mürtezikaya o süre için hiçbir şey verememek durumu ile karşılaşıldığından, çatışma başlıyordu.

II. Mehmed'in (1451-1481) son yıllarından itibaren Osmanlı hükümeti de mürtezika ile her yıl anlaşmazlığa düşer olmuştu. Çünkü, büyük bir para darlığı çeken maliye, yalnız kendi hazinesinin varını yoğunu değil, vakıfların gelirini de kimi zaman harp harcamalarına ayırmak zorunda kaldığından, belli bir süre için de olsa, geçim kapıları daralan mürtezika bu durumda feryadı yükseltiyordu. Gerçekleyin, özellikle I. Süleyman'ın uzun saltanatı döneminin (1520-1566) malî sorunları incelenirse, mürtezika ile hükümetin ya da vakıf idarelerinin aralarında sert tartışmaların hiç eksik olmadığı, bu yüzden çıkan anlaşmazlıkların mahkemeleri uzun uzun uğraştırdıkları görülür.

D- Osmanlı İmparatorluğu Oluntusu Etkisinde Türkiye

1- Geniş Fetih Seferleri

Edirne Osmanlı başşehri olduğundan beri, Türkiye'nin büyük bir imparatorluk biçiminde kökünden derin değişikliğe uğradığı belliydi. Hele II. Murad'ın otuz yılı bulan hükümdarlığı zamanında geçen olaylar, millî devlet düzeninden, birçok milletleri bir yönetim altında derneştirme demek olan imparatorluk düzenine geçişte yaşanması zorunlu bir olumlaşma dönemi diye kabul olunabilir. Tarih, dil, din, gelenek ve benzeri alanlarda kazandıkları özelliklerle birbirlerinden çok ayrıksı olan milletleri birer "cemaat" haline getirip, Osmanlı İmparatorluğu'nu gerçekleştirme işi elbette hukukî yollardan gidilerek bitirilmiş değildir. Türk idaresi altına girmekte diğer halkların gösterdikleri arzular bir yana, sözünü ettiğimiz imparatorluğu kurmayı başaran tek güç Türk toplumundan çıkarılan büyük ordularla yapılan geniş çaplı "fetih seferleri"dir. Bundan dolayı, Türkiye'nin toplumsal, hattâ iktisadî tarihindeki gelişmeler incelenirken bu olayları gözden uzak tutmamak gerekir.[170]

XIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, 1453'e kadar geçen zamanı Osmanlı ailesi adına kabul ederek kuruluş devri dersek, bu dönemi, 1453 ile 1558 arasındaki gerçek imparatorluk devrine ulaşmadan önce, Türk sosyal-iktisadî hayatının ağırlık merkezini batıya ve Marmara'da birbirine bağlanan Batı Anadolu ile Rumeli'den ibaret daha zengin bir coğrafî alana yerleştirme çabaları diye biçimlendirmek yanlış olmaz. I. Mehmed ve II. Murad devirlerinde (1413-1451) devletin geçirdiği büyük iç olaylar ispat etmiştir ki, Vardar Vadisi'nden Tuna'ya dikleme çıkan bir hattın bu suyu kestiği yerden doğuya sürerek, Varna kuzeyinde Karadeniz'e erişen bir sınırlamanın güneyde bıraktığı büyük Rumeli toprakları, Anadolu'dan hiçbir farkı kalmayacak derecede Türkleşmiş bulunmaktaydı. O halde, 1453'ten evvelki fetih savaşlarının büyük karakteristiği, Anadolu'nun nüfus sıklığını Rumeli'ye doğru seyreltmek imkânını sağlamak için, buralarını Türk yerleşmesine açmak amacında oluşuydu. Bunun için, azap, gönüllü, yaya, müsellem ve timarlılarla onların cebelileri, önemli sayıda kale erleri Rumeli'ye yollandığında, bunlardan büyük çoğunluk yeni açılan yerlerde, görevlere bırakılarak, bu şekilde, Anadolu'dan yollanan askerlerin bir hayli kısmı, artık eski yurtlarına

170 Alman tarihçisi F. Babinger, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda II. Murad saltanatının önemli bir çaba devri olduğuna inanmaktadır. Ancak, bu yazar Osmanlı tarihi araştırıcılığında hiç de acemi olmamasına rağmen, Osmanlı-Türk müesseselerinin doğması hakkındaki kanısını eski oryantalistlerin yanlış bilgilerinden edindiği için, tarih sorunlarını eleştirmesinde ve vardığı sonuçlarında son yılların ortaya koyduğu bilimsel gerçeklere çoğu kez uzak düşmüştür. Yazarın şu eserine bakınız: *Mahomet II. le conquérant,* Paris, 1954, s. 13 ve devamı.

geri dönmüyordu. Bu demektir ki, ordu kadrolarını doldurma işi, Anadolu'dan Rumeli'ye nüfus aktarmak gibi bir politikaya yaramaktaydı. Orduların arkasından, yeni açılan yerlere nüfus göçürmeler veya gönüllü göçler de başkaydı.

1453'ten itibaren artık imparatorluk düzeni başlıyor. Yeni devrin fetihleri, geçen 150 yıldan fazla bir süre içinde, canevi alanı Konya-Kayseri-Sivas çevresinden Marmara çevresine kayan Türkiye'nin sosyal ve kültürel etki gücünü ulaşabileceği şuurlardan ötelere geçirmekteydi. Romanya (Tuna Irmağı'nın kuzeyi), Arnavutluk, bütün Sırbistan, Macaristan, Asya'da Suriye, Irak, Mısır ve bütün Arabistan, Karadeniz'in kuzeyinde Kırım gibi Anadolu için o zamanın ulaşım ve haberleşme araçlarına göre çok uzak yerlerin Osmanlı-Türk İmparatorluğu'nun büyük birer bölümlerini teşkil etmiş oldukları düşünülünce, meydana gelen değişikliğin önemi daha iyi anlaşılmış olur. Kuzey Afrika'nın bundan böyle Osmanlı-Türk İmparatorluğu'na bağlanışı, askerî bir fetihten ziyade, Akdeniz Türk korsan denizciliğinin (ki devlet kontrolü dışındaydı) bir başarısı olarak ele alınmalıdır. Zaten Akdeniz'de pek uzun sürmemiş olan Türk deniz hâkimiyeti, devlet donanmasıyla bu bahsettiğimiz Batı Anadolu'nun serbest Türk deniz korsan donanmasının I. Selim ve oğlu I. Süleyman devrinde birleşmeleriyle gerçekleşmişti.[171]

Türk toplumunun askerî zaferlerinden elde ettiği geniş topraklardan kendi iktisadî ve kültürel gücünü yayarak anavatan sınırları içine alabildiği yerlerle birlikte meydana getirdiği yeni "sosyal derneşme bütünü"nün dışında olarak, imparatorluğa bağlanmış bulunan bu uzak diyarlardaki Osmanlı-Türk siyasî buyuruntusunu sürdürebilmek için Türk halkının normal devlet ödevleri üstünde yüklendiği külfetleri dört grupta ifade edebiliriz:

1- Büyük fetih seferlerinin insan ihtiyacını durmadan karşılamak;[172] 2- Harp harcamalarına para yetiştirmek;[173] 3- Anavatan çevresinden çok uzak olan bu zaptolunmuş yerlerin bekçiliğini etmek; 4- Yeni alınan memleketlerin uygun yerlerinde koloniler meydana getirmek.

Şu dört maddede topladığımız külfetler, Türk toplumunun tarihî gelişmesinde hem iyi ve hem de kötü yönleriyle, sosyal-ekonomik bünyeye olan etkileri açısından düşünülmek zorundadırlar. Büyük bir imparatorluğun sahibi olmak gibi kuru kıvanç bir tarafa bırakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulması ve yaşatılması uğrunda ordu yoluyla yapılan çabalar karşılığında, Bizans'ın yerinde, Türklüğe ve Müslümanlığa düşman başka bir Hıristiyan yapılı devletin derneşmesine yer bıra-

171 Bu olay, Barbaros Hayreddin'in (Hızır Reis'in), Arap-İspanyol ortaklaşa hücumlarına karşı, Türk korsan devletini kendi gücü ile yaşatmanın imkânsız hale geldiğini anlayarak, I. Selim'e başvurması ile meydana gelmiştir: E.Z. Karal, "Barbaros Hayreddin Paşa", *İA*, II, s. 311-315.

172 Ordu bahsine bakınız.

173 Vergiler bahsi içinde "avârız" kısmına bakınız.

kılmamış, bir de 1243'ten itibaren geçen olayların yıktığı iktisadî düzenin Türk toplumsal hayatında onarılması güç yaralar açmasını önleyecek bir çare olarak, bilhassa ziraatten sıyrılan Türk köylü kitlelerine iş ve barınak bulunmak suretiyle, millet hayatı aşağılanmaktan kurtulmuştur. Ancak, anavatan nüfusunun seyrelmesi, Anadolu iktisadî ve sosyal-siyasî hayatının canlılığını yitirmesi gibi tarihî oluntuları da uğranılmış zararlar olarak düşünmek gerekir. Örneğin, Selçuklular devrinde devletin "orta alanı" muhakkak ki, Konya-Kayseri-Sivas çizisi etrafına düşen bir çevre iken, 1453'ten sonra bu alan Bursa-İstanbul-Edirne-Selânik etrafındaki daire üzerine geçmiş bulunmaktaydı. O halde, ileride imparatorluk dağılmak zorunda kalınca, Türkiye bu yeni "orta alan"dan önemli bir parçayı da dışarıda bırakma zorunda kalacağı için, şu batıya kayma olayını, toplum yönünden, derin bir iktisadî-siyasî değişiklik oluntusu diye yorumlamak gerekir.[174]

Etnik yapısı, gelenek ve görenekleri, kültürü, kısaca toplum hayatındaki pek belirli özellikleri bakımından Türkiye adını verdiğimiz coğrafî çevrenin, bütün imparatorluk sınırları içinde bulunan geniş alanlara göre, ne kadar küçük kaldığı iyice göze çarpar. Bu durumda, Türk halkına imparatorluğu koruma ve yaşatma işinin yüklediği ödevin ne büyük bir ağırlık teşkil ettiğini pek kolay anlayabiliriz. Türkiye'de tarih araştırmalarının geri olduğu devirlerde, bu alandaki bütün bilgiyi Batılı tarih araştırıcılarının kitaplarından alan tarih dünyası Osmanlı İmparatorluğu'nu Türklerin kurduğu gerçeğini kabul bile etmiyorlardı.[175] Hıristiyan çocuklardan yetiştirilmiş dönme askerlerin doldurdukları kapıkulluğu kurumlarına bu işte başlıca pay verilmekteydi.[176] Halbuki, "Yeniçeri Ocağı" şeklinde söylenmesi daha doğru olan bu kurum, yani "hünkâr kulları" denen kuvvet, sayıca bütün ordunun onda birisinden fazla değildi.[177]

Devletin resmî hüviyeti, bir İslâm imparatorluğu olmasına rağmen, gerek askerî ve gerek diğer sivil görevlerde öteki İslâm milletlerinden de hemen hiç faydalanılmamaktaydı. Esasen, hele I. Süleyman valilere yolladığı fermanlarda eyaletlerdeki devlet görevlerine yalnız "Rum yiğitlerinden" (Anadolu Türklerinden) adam yazıp götürmelerini ve her vazife için, bir asil, bir de "mülâzım" (ye-

174 Bakınız: Türkiye'nin iktisadî-sosyal-siyasî tarihinde "orta alan" bölgesinin batıya kayması halini gösteren Harita II.

175 Bu iddiaları, Hammer, Jorga, Gibbons gibi tanınmış, fakat artık eski sayılan bütün Batılı yazarların eserlerinde bol bol görüyoruz. Onun için, burada bu tür ifade örneklerine yer vermedik.

176 Örneğin, bk.: H. Hauser - A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, s. 394 (Peuples et Civilisations VIII).

177 H. Hauser, yeniçeri sayısını bütün ordu içinde 10 veya 20 bin olarak gösteriyor. Gerçekte son rakam doğru olup, ancak, bu sayıya Altı-Bölük halkı da dahildir ve yeniçeri 12 bin, Altı-Bölük 6 bin olarak kapıkullarının kesin sayısı 18 bin olduğuna göre, bu bütün ordu mevcudu içinde 1/10'u ifade eder; *age*, I, s. 394.

dek) bulundurmalarını, yerli halka asla iş verilmemesini açık bir surette emredip durmuştu.[178] Gerçekleyin, Rumeli tarafında Budin, Asya geçesinde Şam, Bağdat, Şehrizur, Afrika'da Kahire, Cezayir gibi anavatandan pek uzak yerlerin beklenildiği yeniçeri bölükleri ve diğer "kale erenleri" halis Türk ve özellikle Anadolu ahalisinden toplanıp götürülmekteydiler. Bu uzak yerlere sancakbeyi, beylerbeyi olarak verilenler, görevlerine yollanmadan önce, Anadolu'ya "kapıağaları"nı yollayıp, defter açtırarak, ulûfe ile kapı halkı yazdırırlardı. Büyük bir imparatorluğun kurucusu ve sahibi olmanın yarattığı şu ödevler yüzyıllar süresince Anadolu Türk toplumunun iktisadî-sosyal hayatını ve hele nüfusça gelişme gücünü hep bozagelmiş ve bu yüzden de, Türkiye'nin öteki toplumlar karşısındaki tarihî gelişimi engellenip durmuştur.

2- Türkiye'nin Siyasî Birliğinde Son Adımlar

İstanbul'un alındığı 1453 tarihinde, Selçuklu devri Türkiyesinin bir hayli geniş bölgeleri henüz, "Anadolu Beylikleri" idarelerinden kurtarılıp da, Osmanlı düzenliği altına konamamıştı. İsfendiyaroğulları Beyliği elinde Kastamonu ve Sinop yöresi, Dulkadir ve Ramazanoğulları beyliklerinin hükmettikleri (Memlûk nüfuzuna girmiş olarak) Çukurova ve Maraş-Halep çevresi,[179] Erzincan-Kemah-Malatya çizisinden doğudaki topraklar Selçuklu Türkiyesinin ilk siyasî parçalanmasından beri ayrı idarelerde yaşıyorlardı. Bundan başka, Trabzon ve Amasra gibi devlet sınırına hiç girmemiş topraklar da vardı. O halde II. Mehmed ile başlayan imparatorluk devrinde geniş toprak fetihleri işine devam olunmakla beraber, devletin siyasî gücü olan ana topluluğun üzerinde yaşadığı Anadolu'nun şu parçalanmış durumuna da bir son vermek lâzımdı.

Osmanlıların Türkiye birliğini sağlama çabalarında karşılaştıkları en büyük engelin uzun zamandır Selçuklu ailesinin tahtına vâris olduklarını savunagelen Karamanoğulları bulunduğu bilinmektedir. Devletin temel düzeni yönünden göçebe geleneğine saplanıp kaldığı için, Konya şehrini bile yüz elli yıldır kendisine bir türlü ısındıramamış bulunan Karamanoğulları, Anadolu'nun Türklüğe dayanan toplum kavramını da göremediği için, aşiret tutumlu bir politika güderek, Osmanlı topraklarına girdiğinde, Memlûklerin, hattâ Hıristiyan devletlerin işbir-

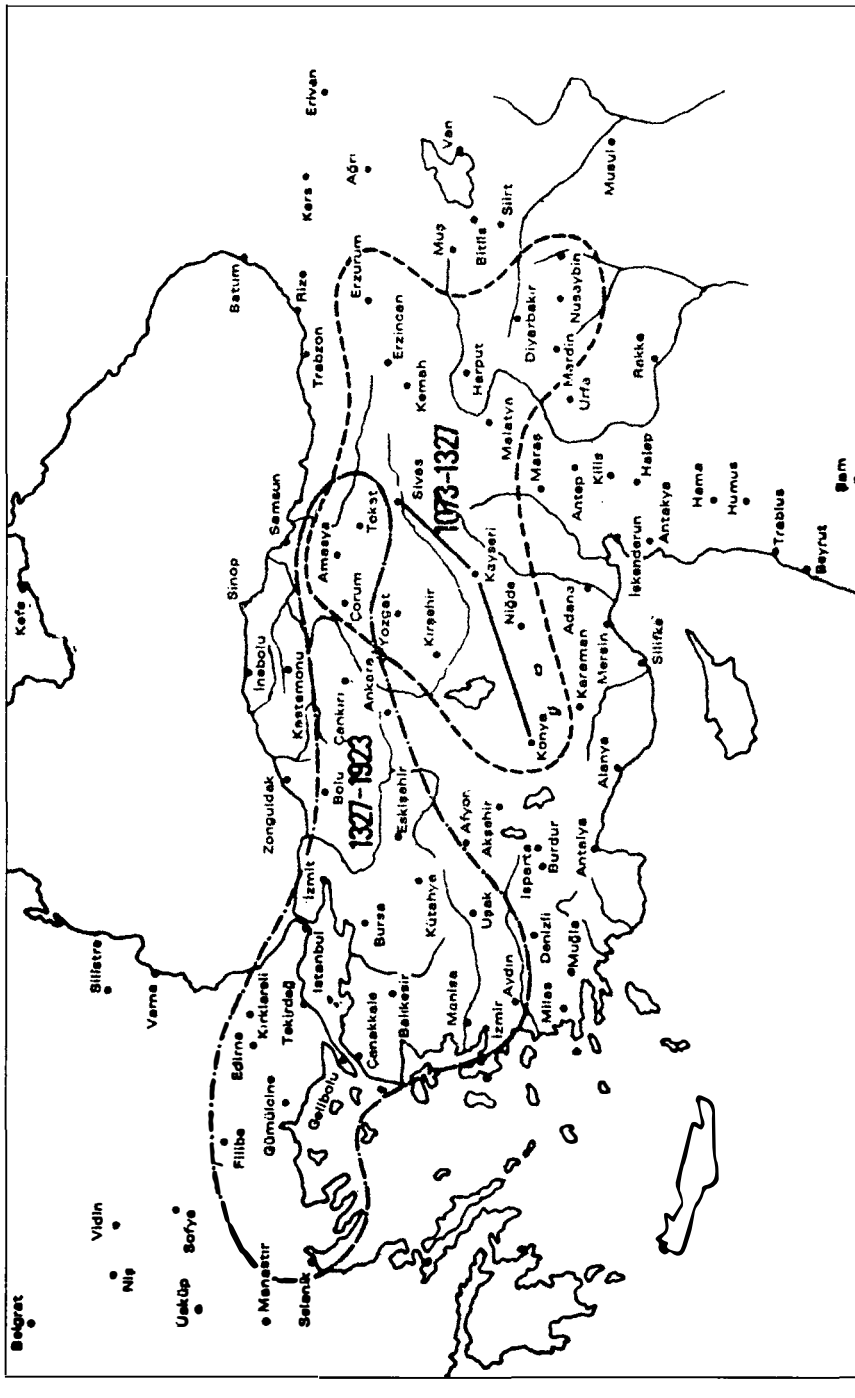
178 Adı geçen padişahın bu konudaki fermanları kendi zamanının mühimme defterlerinde mevcuttur.

179 Sultan Müeyyed Ebünnasr Zahir (Melik Müeyyed), Osmanlı Sultanı Mehmed Çelebi (I. Mehmed) zamanında Karaman ve Dulkadiroğulları hanedanlarının aile kavgalarından faydalanmış, Tarsus, Lârende, Niğde ve Kayseri'yi Karamanlılardan, Maraş, Elbistan ve Besni'yi de Dulkadiroğullarından alarak (sonra bu sonuncusunun topraklarını kendisine malikâne suretinde geri veriyor) Memlûk nüfuzunu İç Anadolu'ya kadar yaymıştır: Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, IV, s. 189; "Karamanlılar", *İA*, VI, s. 324.

liklerini bile elde etmeye yeltenmekten geri durmamaktaydı.[180] II. Murad ölünce, II. Mehmed'in genç ve toy olduğunu düşünerek, Osmanlı siyasî birliğinin parçalanabileceğini umduğu anlaşılan Karamanoğlu İbrahim Bey, kendi hanedanının geleneğinde Konya'nın uç vilâyetleri ve dolayısıyla kendisinin uyruğu saydığı eski Batı Anadolu yöresi beyliklerini diriltmek üzere harekete geçince, yeni padişah, Karaman yönüne yola çıkarak, Konya önlerine geldi; aracılar İbrahim Bey'i gene affettirdiler.[181] Karaman Beyliği, artık hemen Konya dolaylarıyla Karaman'dan ibaret olup, Beyşehir-Seydişehir ötelerine geçen Osmanlı sınırları ile Tarsus'un batısından, yani Bulgar Dağları'ndan Göksu ağzına inen Memlûk (Ramazanoğulları Beyliği) sınırları arasında pek daralmış bulunuyordu.

II. Mehmed İstanbul'u aldıktan sonra, Osmanlıların bütün "yurdun ıssı" olduklarını ve Karamanlıları bundan böyle "yurttan sürmeleri"nin tabiî bulunduğunu anlayan İbrahim Bey,[182] bu kez de oğullarıyla çekişmeye başladı. Kendisi, cariyeden olan oğlu İshak Bey'i tutmakta bulunduğundan, Osmanlı hükümdarı I. Mehmed'in kızından olan öteki oğulları babalarına karşı isyan ettiler. 1453'te İbrahim Bey'in ölümü üzerine, İshak Bey, kardeşlerini yenebilmek için Uzun Hasan'a başvurdu. Erzincan'dan Sivas'ı (yani Osmanlı toprağını) geçerek, Karaman'a gelen Akkoyunlu ordusu bütün vilâyeti yağma etti; hattâ, Beyşehir ve bazı Osmanlı sınır kasaba ve köyleri de iyice soyuldu.[183] Halkı kendisinden nefret ettiren İshak Bey, Uzun Hasan sayesinde tahta oturdu ise de, bir taraftan İsfendiyaroğlu Kızıl Ahmed ile birlikte bulunması, öte yandan, Beyşehir, Akşehir, Seydişehir gibi evvelce Osmanlılara geçmiş yerleri geri alması, Uzun Hasan'a da el uzatması gibi suçları yüzünden, hükümetini II. Mehmed'e kabul ettiremedi. Padişahın halası oğlu olan diğer Karaman Şehzadesi Pir Ahmed de Osmanlı himayesinde fırsat bekliyordu. II. Mehmed'in verdiği kuvvetlerle Karaman'a giren bu şehzade, İshak Bey'i Uzun Hasan'ın yanına kaçırdı. Silifke Kalesi İshak Bey'in karısı ve bir oğlu tarafından savunulmakla beraber, kendisi 1465'te ölünce, Pir Ahmed, tek başına, Karaman hükümdarı kaldı. Bu da dedelerinin eski siyasetini bırakmadığı için, çok geçmeden, Osmanlı topraklarını yağmaya ve ahali üzerinde işkenceye başladı; padişaha acı şikâyetler geldi.[184] Bu kez 1466'da Karaman'a yürüyen Osmanlı güçleri, Pir Ahmed ile birlikte vilâyet halkından da pek çok kimseyi cezalandırmak gibi öç alma duygularının

180 Bk. Ş. Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, VI.
181 Sözü geçen maddede, nedense II. Mehmed ile Karamanoğlu arasındaki bu olay kaydolunmamış.
182 *Neşrî Tarihi,* II, s. 708.
183 *Neşrî Tarihi*, II, s. 772.
184 *Neşrî Tarihi*, II, s. 778-780.

Harita II: Türkiye'nin kuruluşundan Orhan'ın resmen tahta geçtiği yıla kadar olan sürede toplumun siyasî, kültürel ve iktisadî gücü Konya-Kayseri-Sivas çevresinde iken bundan sonra Bursa-İstanbul-Edirne çevresi toplumuzun orta alanı olmuştur.

etkisiyle sert işlemler yaptılar. Hattâ, Karamanlıların "ocaklarını söndürmede", Mahmud Paşa'nın yumuşak davrandığı, İstanbul'a sürgün diye fakir fukarayı yolladığı ileri sürülmesi üzerine, II. Mehmed onun yerine, 1468'de Rum Mehmed Paşa'yı yolladı. Bulgar Dağı yaylalarında bulunan Turgutlu Türkmen aşireti dağıtıldı; Konya ve Lârende'den (Karaman'dan) pek çok esnaf, zenaatkâr ve zengin İstanbul'a göçürüldü. Karaman vilâyetinin her yanı, özellikle şehir ve kasabalar, sanki harap oldu. Varsak Türkmenleri de Rum Mehmed Paşa'yı bozguna uğrattılar ve paşanın halktan soyduklarını elinden aldılar.[185]

Belki bu olayla ilgili olarak, Rum Mehmed Paşa padişahın emriyle öldürüldükten sonra, 1470'te İshak Paşa Karaman'a yollandı. Pir Ahmed ve kardeşi Kasım, Uzun Hasan'a sığınmak zorunda kaldılar. Bu paşa da Aksaray'dan hayli nüfusu İstanbul'a kaldırdı. Konya valiliğine Şehzade Mustafa tayin olundu. Bundan sonra, buraya sık sık şehzade valilerin yollandığı görülecektir.

Kısacası, Karaman'ın siyasî tarihi aşağı yukarı 1475'te sona ermektedir. Ancak, sosyal tarih yönünden bilinmesi lâzım gelen taraf, Karamanoğulları dediğimiz hükümetin siyasî düzeniyle, Konya, Kayseri, Akşehir gibi şehirleşmiş ve etraflarında önemli kasabalar bulunan eski bir kültür çevresinin hiçbir zaman bağdaşamadığıdır. Çünkü, Karamanlılar sonuna kadar aşiret yapılı kaldılar. Bulgar Dağı'na ve İçel dağlık bölgesine dayanan Türkmen oymakları siyasî kuvvetlerinin esas kaynağı halinde devam etti.[186] Buna rağmen, Osmanlılar karşısında bu kadar uzun ömürlü olmalarının nedenleri vardır: a) Karaman ailesi ve onun uyruğu Türkmenler, Selçuklular ve Moğollar zamanından beri yurtları bulunan Karaman-İçel dağlık bölgesine sıkıca yerleşmiş bulunuyorlardı ve kendilerini, Osmanlılar değil, evvelce Selçuklular ve Moğollar da bu sarp yerden söküp atamamışlardı; b) Selçuklu ailesi sönüp gittikten sonra, Konya ve çevresi, devletin siyasî-idarî merkezi olmak göreneğini unutamadıkları için, Karamanlılar kendilerini Selçuklu yönetiminin devamı gibi görmekteydiler; c) Memlûkler, Güney Anadolu ve Çukurova ile Osmanlılardan çok önce ilişki kurmuş olduklarından, Karaman beyleri, Osmanlılara karşı zor durumda kaldıkça, bundan faydalanmışlar ve kendilerini kurtarmışlardı. Dulkadiroğulları da, aksine, Memlûklere karşı Osmanlılara güvenmek istemişlerdi.

Osmanlı-Karaman siyasî çekişmesi süresince, Bursa-Ankara-Konya üçgeni

185 Gerek Mahmud Paşa ve gerekse Rum Mehmed Paşa, Enderun'dan yetişme, yani dönme idiler, imparatorluk idaresinin en karakteristik devlet adamı tipini gösterirler.

186 Kimi yazarlar, Konya ve çevresi halkının, Osmanlılara karşı Karamanlıları tuttuklarını ileri sürüyorlar: Örneğin, İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, s. 90,106 ve devamı; halbuki, bu bağlılık o çevrenin ileri gelenleri gibi, küçük bir azınlık için doğrudur. Esas kitle, örneğin şehir ahalisi ile yerleşik köyler Osmanlılara karşı koymadıklarından başka, bu idareye geçmeyi de istiyorlardı.

çevresindeki halk geniş çapta soygun, yağma, hattâ tahrip felâketlerine uğradılar. Ancak 1475'te Karaman Beyliği'nin siyasî hayatı son bulmakla, bu bölgeler iç çekişmenin yıkıcı zararlarından kurtulmuş oluyorlardı. Bundan böyle, Güneydoğu sınırlarında, Türkiye'nin sosyal tarihi için önemli olanı, Osmanlılarla Memlûklerin Toros sırtlarında karşılaşmış bulunmalarıydı. Çünkü, bütün Güney Anadolu'da ve hele Çukurova'ya kadar olan bölgede hüküm sürmek yönünden yenilmez iddiaları olan Memlûk sultanları, kendileri ırkça Türk olsalar da, Türkiye devletinin coğrafî ve sosyal kadrosu yönünden yabancısı sayılırlardı[187] ki, bu konunun ayrıca sözünü edeceğiz.

Karamanoğullarından başka, Osmanlıların millî birliğe katmakta geç kaldıkları bir beylik de, Kastamonu-Sinop bölgesinde kurulmuş bulunan "Candaroğulları" (Osmanlıların ifadesiyle İsfendiyaroğulları) Beyliği idi. Bu kuruluş Karamanlılar kadar kudretli olmamakla beraber, bir yandan daha itaatli ve tehlikesiz olmaları, öte yandan da, bulundukları bölgenin jeopolitik yönden önemli olmayışı Candaroğullarının uzun ömürlü olmalarına yardım etmiştir.

Candarlı ailesinin hükümeti Kastamonu bölgesinde kurulmuş olduğuna göre, II. Mesud'un Amasya (eski Dânişmendiye) hükümdarlığı devrinde, uç beylerbeyliği kendilerine geçmiş bulunan Osmanlıların, Karasioğullarında olduğu gibi, Candarlılar üzerinde de buyrukluk haklarının bulunduğu tabiîdir. Nitekim Osmanlıların Rumeli seferlerine Candarlıların daima yardımcı asker yollamaları da bundan ileri geliyordu. Ayrıca, kız alıp verme suretiyle Osmanlılar Candarlı ailesiyle akraba olmuş bulunduklarından başka, beylik tahtına geçemeyen bazı Candarlı şehzadeleri Osmanlı hizmetini kabul etmişler, padişahlar da, bu gibilerinin beylik topraklarındaki baba mirasını Kastamonu'da oturan beye karşı korumak bahanesiyle, Candarlılara el atma fırsatı bulmuşlardı. II. Mehmed tahta geçtiği zaman, Candarlı Beyliği tahtında İsmail Bey oturmaktaydı.

Kastamonu yöresinin Türkiye için başka bir önemi, memleket ihtiyacını karşılayacak, hattâ, İran'a ve diğer doğu memleketlerine yollayacak kadar bakır çıkaran "Küre maden ocakları"nın orada bulunmasıydı.

Anadolu birliğini sağlamayı önemli işlerinden birisi saydığı anlaşılan II. Mehmed, 1461'de Vezirâzam Mahmud Paşa'ya donanma ile Amasra'ya hareket ederek burayı Cenevizlilerin elinden almasını emretti. Kendisi de karadan orduyla gidecek, Candaroğulları Beyliği'ni ve hattâ Trabzon Rum İmparatorluğu'nu or-

187 Osmanlı tarihçilerinden Neşrî ve Kemalpaşazade, Mısır Kölemenlerinin Çukurova'ya sızmalarının Türkiye topraklarına yapılan bir tecavüz olduğunu tarihî haklara dayanarak bilinçli bir dille izah ederler. Hele Kemalpaşazade, bu Türkmen boylarının kardeş kavgasına girişerek, Memlûklerin hakemliğine başvurup, Mısır ordusunu Çukurova'ya sokmalarını âdeta ihanet sayar ki, sırasında anlatılacaktır.

tadan silecekti. Fakat, padişah bu niyetlerini çok gizli tutuyor, Candaroğlu İsmail Bey'e donanma ve asker için yardım hazırlamasını bile rica ediyordu. Bunun arkasından da, oğlu Hasan Bey'i, sefere katılmak üzere, göndermesini de istemeyi unutmadı. Padişahın emrince, Karamanoğlu İbrahim Bey'den oğlu Kasım Bey, ve Candaroğlu İsmail Bey'den de oğlu Hasan Bey, kendi beyliklerinin kuvvetleriyle gelip yolda orduya katıldılar. II. Mehmed, Candarlı İsmail Bey'e yolladığı haberde, Kastamonu'yu biraderi Kızıl Ahmed'e verdiğini, Sinop'u ise kendisinin alacağını, açıkta kalacak olan İsmail Bey'i de başka dirlikle memnun edeceğini bildirdi. Bu durumda, İsmail Bey, gidip Sinop'a kapandı ise de, bundan böyle, 150 yıldan fazla ömrü olan Candarlı Beyliği'ni bu direnme tarihe gömülmekten kurtaramadı.

Bu beyliği ortadan kaldırma yolunda, II. Mehmed de kurallaşmış Osmanlı siyasetini uygulamış, yani, İsmail Bey'in biraderi olan ve Bolu sancakbeyliği görevini yapmakta bulunması dolayısıyla, Osmanlı hükümetinin uyruğu ve memuru sayılan Kızıl Ahmed'in hakkını almak padişahın ödevi imiş gibi bir tavırla hareket etmişti.[188] II. Mehmed'in, Kastamonu ve Sinop işi ile birlikte ele aldığı bir sorun da, Uzun Hasan'ın zorbalıkla Hasan Bey adında bir derebeyinden kopardığı Koyulhisar'ın geri alınmasıydı.[189] Uzun Hasan'ın burayı baskınla ele geçirmesini, Kelkit Boğazı'ndan Tokat ve Amasya'ya doğru yayılma niyetine yorduğu anlaşılan genç padişah, daha birkaç yıl önce, yani 1467'de Rum Beylerbeyi Şarapdar Hamza Bey'i yollayarak, kaleyi geri almasını, bu olmadığı halde, o yörenin köylerini iyice yağmalamasını emretti ve gerçekleyin, kaleyi alamayan Hamza Bey "Ermeniye-i Kübra" havzasına dehşet saldıktan sonra, geri dönmüş,[190] ahalinin ve hele Ermenilerin bu başlarına gelenin evvelki beyler zamanındaki kadar korunmadıklarından olduğunu Uzun Hasan'a şikâyet etmeleri üzerine, o da, bu olayın öcü olsun diye, Tokat ve Amasya bölgelerini bastırmıştı. Uzun Hasan'ın Koyulhisar'ı alması üzerine, burayı kurtarmak veya Akkoyunlu topraklarına baskın ile karşılık vermek üzere, II. Mehmed'in 1461'de memur ettiği kimse, gene Rum (yani Amasya çevresi) Beylerbeyi Şa-

188 Sonra, Kastamonu'yu Kızıl Ahmed'den de alıp, kendi kullarından birini buraya sancakbeyi yaptı. Kızıl Ahmed'i ise, Rumeli'ye verdi. O da, dede mülkünden uzaklaşmayı kabul etmeyerek, Uzun Hasan'a kaçtı: *Neşrî Tarihi* (Taeschner yayımı), s. 190.

189 Koyulhisar, Yıldırım Bayezid ve Mehmed Çelebi zamanlarında çoktan Osmanlı birliğine girmiş iken, o yöredeki birçok derebeyi tutumlu kimselerin birer kaleye sahip oldukları biçiminde, sonradan burayı da Hüseyin Bey adında birisi ele geçirdi ve padişaha da bağlı yaşadı: Kemalpaşazâde, VII. Defter (Ş. Turan yayımı) s. 190; Neşrî'nin kaydına göre ise (Taeschner yayımı, s. 190), bu kişi Candaroğlu İsmail Bey'in uyruğu idi.

190 Âşıkpaşazâde, II. Mehmed'in bu türlü hareketlerini doğru bulmamakta ve ayıplayıcı bir dil kullanmaktadır: Bk. s. 158-159; bu olaylar geçtiği sırada Şehzade Bayezid (II. Bayezid) Amasya Sancağı beyi bulunuyordu.

rapdar Hamza Bey idi ve Şehzade Bayezid de Amasya sancakbeyi bulunuyordu.[191]

İşte, II. Mehmed, Sinop'u aldıktan sonra, Koyulhisar'ı kurtarmaya giderken, bu geçenlerin etkisindeydi. Tabiî böyle büyük bir orduya karşı koyamayacağını anlayan Uzun Hasan kuvvetleri, belki halkın da zorlamasıyla, Koyulhisar Kalesi'ni, birkaç günlük kuşatılma sonunda padişaha teslim ettiler. II. Mehmed, bundan sonra, ordusunu Trabzon Rum İmparatorluğu üzerine yöneltti. Uzun Hasan, annesini göndermek suretiyle, padişahı bundan vazgeçirmeye çalıştıysa da, vaktiyle Latinler İstanbul'u aldıklarında kurulmuş bulunan ve Doğu Türkiye'de, en çok Türkmen ahali ile siyasî, ticarî ve diğer yönlerden ilişki sürdürüp, Türk-Müslüman dünyasının Batı ile temaslarında aracı olan bu imparatorluk, Trabzon şehrinin teslim alındığı Ekim 1461 başında son bulmuş oldu.[192] Artık, Türkiye'nin sınırları Kuzey Anadolu'da, hemen hemen, Gürcü topraklarına tekrar kavuşmuş bulunuyordu. Yalnız, Kemah'tan başlayarak, doğuya giden bütün Fırat Suyu yöresi ve bu yörenin güneyde bıraktığı topraklar, Türk olmakla beraber, tarihî Türkiye siyasî sistemine aykırı bir hayatı ifade eden Akkoyunlulara, yani aşiret yapılı bir Türkmen devletine ait bulunuyordu.[193] Uzun Hasan'ın hükümetini, daha doğrusu Akkoyunlular Devleti dediğimiz siyasî-sosyal derneşimi, I. Alâeddin Keykubâd'ın (1219-1237) son yıllarından başlayan bir seri felâketli olayların Doğu Türkiye bölgesinde meydana getirdiği iktisadî-sosyal çöküntü sonunda kurulmuş görüyoruz.

Osmanlı sultanlarının, Türkiye birliğini yeniden kurarken tuttukları en akıllı yol, işi ivediye getirme hırsına kapılmayışları olduğunu söylemek yanlış değildir. Bu ailenin çıkardığı sultanlar yeni Türkiye gaziliğinin bayraktarı ve başbuğu olmakla, kazanmış bulundukları itibarı yerinde kullanıyorlardı. Onun için, Karamanoğulları ve Candaroğullarına karşı babacanlığı hiç elden bırakmamışlardı. Nihayet, II. Mehmed, Candaroğulları Beyliği'ni 1461'de, Karamanoğulları Beyliği'ni de, esas itibariyle 1467'de kesin olarak ortadan kaldırdıktan sonra,[194] Selçuklu Türkiyesinin coğrafî sınırlarına erişmek için iki engel ile karşılaşmıştı ki, bunlardan birisi Doğu Anadolu Türkmenliğine dayanan Uzun Hasan'ın Akkoyunlu

191 *Müneccimbaşı*, III. s. 376; Solakzâde ise Rum (Sivas Eyaleti) Beylerbeyi Şarapdar Hamza Bey'i Rumeli beylerbeyi yapmıştır. Bk. s. 222. Âşıkpaşazâde'den günümüze' kadar tekrarlanan bir hata da Koyulhisar'ı geri almaya yollanan, yani o çevreyi iyice yakıp yıkanın Rumeli Beylerbeyi Hamza Paşa olduğudur. Bu yanlışın sebebi hem isimlerdeki benzerliktir ve hem de Rumeli kelimesi ile Rum kelimesinin karıştırılmasından çıktığı ortadadır.

192 II. Mehmed'e karşı Uzun Hasan ile Trabzon imparatorunun birlikte giriştikleri tertibin bu olay üzerine yaptığı etki için bk. L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, s. 328-9.

193 M.H. Yinanç, sözünü ettiğimiz Akkoyunlu devletinin Türkiye'nin tarihî devlet yapısına çok aykırı düşen siyasî özelliğine dikkati çekmiştir: Bk. "Akkoyunlular", *İA*, I, s. 253.

194 Karamanoğulları Beyliği 1475'e kadar sürmüş ise de, II. Mehmed Konya'yı 1467'de almış ve oğlunu buraya vali yollayarak, Karaman hükümetinin fiilî olarak son bulduğunu göstermiştir.

Devleti, diğeri de, Güney Anadolu Türkmenliğinin boy-kabile hayatından faydalanarak, bu bölgelere sokulmuş ve bir himaye kurmuş bulunan Memlûkler idi. Memlûk sultanları idaresindeki Mısır'ın, Suriye yoluyla, Güney Anadolu'ya girme iddiaları çok eskiye gidiyordu. Fakat, Anadolu Türkmenleri Mısır idaresinden pek hoşlanmadıkları için, Memlûkler hiçbir zaman Tarsus'tan daha beri geçememişlerdi. Çukurova'da ve Maraş çevresindeki zaman zaman batıp çıkan nüfuz hâkimiyetleri de, bu iki bölge beyliğine sahip olan Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları ailelerindeki kardeşler arasında çıkan siyasî kavgaların fırsatçısı olarak yaşayabilmekteydi. Şu halde, Memlûk idaresi Osmanlı Türkiyesinin siyasî hayatına yönelen ciddî bir tehlike değildi ve dava iki hükümet arasında güney Türkmenlerinin bölgesine sahip olma iddiasından çıkıyordu. Çukurova Ramazanoğulları beylerinin, daha çok, Memlûk hükümetine dönük bir tavır takınmakta olmalarına karşılık, Dulkadir beyleri Osmanlılara bağlı kalma siyaseti gütmekteydiler; iki ailenin birbirinden kız alıp vermek suretiyle akrabalık kurmaları bu yakınlığı çok kolaylaştırmıştı.[195]

Uzun Hasan'ın başında bulunduğu Akkoyunlu Devleti'ne gelince, Osmanlı Türkiyesi için bu taraftan gelen tehlike bir bölge üzerinde siyasî hâkimiyet kurma çekişmesi değildi. Sorun, Uzun Hasan'ın kendi aşiret yapılı devlet düzenini bütün Anadolu'ya yaymak gibi, Türk toplumunu hayatî yönden ilgilendiren bir gelişmenin önlenmesi ve yok edilmesini başarmaktan ibaret bulunuyordu. Uzun Hasan'ın Osmanlı siyasî birliğine karşı direnmekte olan Anadolu beylerine destek olması ve Trabzon Rum İmparatorluğu ile olan ilişkilerini durmadan sıklaştırması, Dulkadiroğullarından Harput'u alıp, işlerine de karışmak suretiyle, Güney Anadolu'ya genişleme arzusu göstermesi, Koyulhisar'ın zaptıyla, Tokat ve Amasya yönünden de yürümeye hazırlanması, Karaman işlerine sık sık karışır olması[196] Osmanlılar için, Timur belasından beri hiç görülmedik bir tehlikenin yeniden belirmiş bulunmakta olduğu anlamındaydı.[197] 1472 yazında, Karamanoğlu Kasım Bey'in yanına verilen Akkoyunlu ordusunun, Rum (Amasya-Sivas çevresi) Beylerbeyi Şarapdar Hamza Bey'den Dulkadir topraklarına geçme izni alarak, Osmanlı topraklarına girip, Tokat, Sivas, Kayseri gibi önemli şehirleri yağma ye

195 Çukurova ve Güneydoğu Anadolu, Selçuklu Sultanlığı kurulduğundan beri, bir yandan Anadolu'nun ve dolayısıyla Türkiye'nin bölünmez bir parçası, öte yandan da ahalisi halis Türk (çoğunluğu Türkmen göçebe) idi. Ayrıca, Osmanlıların ecdadı sayılan Süleymanşah ve idaresindeki Kayılar ilk önce oralara gelip yerleşmiş, Güney Türkmenleri de o bölgede onlardan ayrılıp kalmışlar olarak düşünüldüğü için, Osmanlı siyaseti ister istemez, sözü geçen yerleri, kurtarılması zorunlu topraklar diye kabul ediyordu. Örneğin, Kemalpaşazâde'nin ifadeleri böyledir: Bk. Fatih Millet Ktp., Yazma No: 32, Vr. 38a ve 39b. Ayrıca, *Neşrî Tarihi* (Taeschner yayımı), s. 225.

196 Bk. Âşıkpaşazâde, s. 167-170.

197 Uzun Hasan'ın büyük hırsları hakkında bk. M.H. Yinanç, "Akkoyunlu", *İA*, I, s. 260; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, s. 111 ve devamı.

hasara uğrattıktan sonra, Karaman iline ve oradan Hamid Sancağı'na bile saldırmaları, Uzun Hasan'ın ikinci bir Moğol ya da Timur felâketi hazırlamakta olduğunu, İstanbul fatihi olmakla gurur duyan genç padişaha iyice anlatmıştı.[198]

Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ı yenerek Azerbaycan-Erzurum yoluna iyice yerleşen, Maveraünnehir'de hükümet süren Timur sülâlesinden Ebu Said'i de ortadan kaldırıp, bütün doğuda büyük bir şan ve şeref kazanan Uzun Hasan, Mısır ve Osmanlı sultanlıklarını da ezdikten sonra, cihangir olmak,[199] yahut, Büyük Selçuklu devletinin topraklarına tam yayılmak düşüncesine kapılmış olmalıydı. Şu halde, 1473'te II. Mehmed'in Uzun Hasan ile son karşılaşması bu taraf için Türkiye'ye Osmanlıların sahip olması davası olduğu halde, karşı taraf için cihangirlik yolunda ya yürümek ya da geri dönmeye mecbur olmak gibi bir deney ifade ediyordu. Osmanoğulları ile Akkoyunluların çekişmelerinde bu suretle esas konu Türkiye hâkimiyeti olmuştu. İki taraf da, devletlerinde, kütük cemaat olarak Türk ırkına dayanmışlardı. Ancak, sosyal yapı, uygarlık seviyesi, hattâ daha bariz olarak, siyasî sistem bakımlarından birbirlerinden çok farklı iki hükümet şeklini temsil ediyorlardı. Uzun Hasan'ın hükümet düzeni Karamanlılarınkinden daha katıksız bir "aşiretler topluluğu" devletini ifade ettiği halde, II. Mehmed'in imparatorluk hükümeti, yerleşik ve çağının en ileri uygarlık seviyesine ulaşmış bir topluluğun düzenliği durumundaydı[200] ve Osmanlı siyasî hayatında aşiret-göçebelik, reayayı oluşturan birçok cemaatlerde olduğu gibi, kanunnamelerde kendisine uygulanacak özel işleme tâbi kılınmış bir azınlık yaşantısını ifade ediyordu.

Akkoyunluların ve Osmanlıların birbirlerine karşı çıkardıkları orduların yapısı da, yukarıda söylediğimiz farkları daha iyi belirtmektedir: II. Mehmed'in askerleri içinde, en küçük erinden en büyük komutanına kadar, herkes kendi başına devletin görevlisi iken ve en son icat ateşli silâhları kullanmakta olduğu halde, Uzun Hasan'ın ordusu aşiret reislerine bağlı mızrak ve ok-yay ile harp eden boy kuvvetlerini ve göçebeliği temsil ediyordu.[201]

Bu durumda, artık cengâverliğin, aşiret ruhlu cesaretin geri plânda kaldığı,

198 Akkoyunluların, Dulkadir arazisine geçme perdesi altında aldıkları izinle, Osmanlı topraklarına girip, vaktiyle Timur'un Sivas'a yaptıklarının bir aynını yaptıkları hakkında bütün Osmanlı vekayinameleri birleşiyorlar; *Neşrî*, II. s. 768, *Aşıkpaşazâde*, s. 176.

199 M.H. Yinanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, s. 260; Hammer, *age*, III, s. 119.

200 Osmanlı İmparatorluğu'nun, şu incelediğimiz devirde Batı'dakilerinin tıpkısı bir teknik ve toplum düzeni içinde, hem de uygarlığın en önde olduğunu son zamanların Avrupalı tarih araştırıcıları delilleri ile belirtiyorlar. Örneğin şu eserler: F. Braudel, *La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, s. 551'den başlayan, "Les civilisations" bahsi; F. Babinger, *Mahomet II. le conquérant*.

201 *Neşrî*, II, s. 818, buradaki şu cümle: Uzun Hasan hakkında: "Zira top tüfenk cengin görmemişti."

asıl harp gücünün aşiret geleneklerine dayanan bağlılıkla değil, hükümet disiplini altında organize olan kuvvetle, aynı zamanda ilim ve fen ileriliğinin sonucu olan teknik üstünlükle ölçüldüğü bir zamana girilmiş bulunmasından dolayı,[202] 1473'te Türkiye, artık bir ikinci "Kösedağı bozgunu" veya yeni bir "Timur felâketi" ile karşı karşıya olamazdı. Nitekim, devrin en ileri ordusu olan II. Mehmed kuvvetleri Uzun Hasan'ın gözü katî aşiret ruhlu süvari kuvvetlerini darmadağın etti.[203] Ancak, Osmanlı tarihlerinin pek ünlü zaferler sırasında saydıkları "Otlukbeli Uğraşı" toprak kazançları yönünden düşünüldüğünde, fazla kârlı görülmüyor. Çünkü, bütün kayıtlara göre, başlıca alınan yer Şarkikarahisar Kalesi'nden ibaret bulunuyordu.[204] Şu hale göre, Akkoyunluların II. Mehmed karşısında uğradıkları bozgunun önemi, sadece Uzun Hasan'ı yıldırması ve dolayısıyla, artık bu yönden Osmanlı topraklarına bir Türkmen ilerlemesinin durdurulmuş olmasından ibaret kalıyordu. Halbuki, ordunun bütün güçleriyle doğuya girmiş olmasını fırsat bilen yüz gemiye yakın bir Hıristiyan (Venedik, Papa, Napoli, Rodos) filosu, Uzun Hasan ve hele Karamanoğlu Kasım Bey ile anlaşarak, Türkiye'nin güney kıyılarına yanaşıp, önce Antalya ve sonra İzmir şehirlerini yakıp yıkmışlar, Türk halkını kılıçtan geçirmişler, sonra Karaman kıyılarında sıralanan küçük kaleleri birer birer zapt ile, bağ ve bahçeleri harap ettikten sonra, viran kasabaları Kasım Bey'e teslim etmişlerdi.[205] Şu halde, Hıristiyan müttefik donanmasının Anadolu kıyılarındaki bu korkunç hasarları, sanki Osmanlıların Otlukbeli'ndeki kazançlarına karşı ödenmiş feci bir bedeldi ve bunun tarihî sorumluluğu da yalnız "beylik" hırsıyla hareket eden, henüz millî bilinçten yoksun Karamanoğlu Kasım Bey'in üzerinde kalmıştı.

Bu şekilde, iki Müslüman Türk hükümdarının çağrılarıyla Akdeniz Hıristiyan donanmasının İzmir'den Silifke'ye kadar Anadolu kıyılarına yaptıkları baskınlar ve halka uyguladıkları işkenceler, II. Mehmed'e, kendisinden önceki Osmanlı sultanlarının Karamanoğulları ailesine, az çok baba haklarından dolayı gösterdikleri hürmetin ne kadar hatalı olduğunu anlatmış olmalı ki, o, eli Uzun Hasan'dan boşalır boşalmaz, hemen Gedik Ahmed Paşa'yı ve Şehzade Mustafa'yı Karaman

202 II. Mehmed'e yenilmesinde teknik geriliğin baş etken olduğunu anlayan Uzun Hasan, ateşli silâhlar yaptırmak için kimi Batılı devletlere elçiler yollayıp, uzmanlar istemişti: Hammer, III, s. 131.

203 *Âşıkpaşazâde*, s. 182'de şöyle diyor: "Sultan Mehmed Gazi Vilâyet-i Rumu temam fethetti" (demek, kısmen Uzun Hasan'a geçmiş yerleri aldı).

204 Gövdeleri Türk olan her iki devletin de giriştikleri üstünlük savaşlarında kınanmaya değer yön, iki tarafın birbirlerinin topraklarına yağmacı ve tahripçi yollamalarıydı. Örneğin, II. Mehmed de bu kötü yolu bırakmamış, Rumeli Akıncı Beyi Ali Bey'i, asıl güçlerinden önce, yağma ve tahribe yollamıştı: *Âşıkpaşazâde* (İstanbul yayımı), s. 178.

205 Başta İzmir ve Antalya gibi o zaman parlak ticaret şehirleri ve limanlar olmak üzere, bütün güney kıyılarında Hıristiyan donanmasının yaptığı bu vahşice yakıp yıkmaları ve hakaretleri Hammer genişçe belirtmiştir: Bk. *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* III, s. 133-136.

vilâyetine gönderip, Karamanlıların son sığınakları olan Silifke, Ermenak, Develikarahisar taraflarını bütün bütün zaptettirerek, işi kökünden halletmek zorunda kaldı.[206] Türkiye'nin Selçuklu devrindeki doğu sınırlarına kadar olan tarihî topraklarını, Osmanlı siyasî birliğine kazandırmak suretiyle, millî birliği yeniden kurma yolunda II. Mehmed hesabına kaydedeceğimiz başarılar: Anadolu vilâyetinin bir kısmı olan Candarlı Beyliği, Karaman (eski Yunan) vilâyetinin başlıca bölümü olan Konya-Karaman-Kayseri çevresi yani, Karaman Beyliği topraklarından kendi zamanında hâlâ bu ailede olan yerler, Uzun Hasan'ın eline geçmiş bulunan Tokat-Erzincan arası bölge, Trabzon Rum İmparatorluğu toprakları, artık Türkiye birliğine geri dönüyor, "Rum vilâyeti" bütün tarihî sınırlarına tekrar kavuşmuş bulunuyordu. Bundan böyle, artık Selçuklu tahtına tam oturmak, daha doğrusu, bütün Anadolu'ya hükmetmek arzusu besleyen Osmanlı ailesine bu ülkede rakip olacak başka bir aile veya siyasî depreşme yuvası bulunamazdı. Türkiye'nin hakkıyla sahibi olan Osmanlılar için, güneyden Memlûklerle ve doğudan da kızılbaşlığa (Şiîliğe) dayanan İran-Türk göçebe yapılı devletin Doğu Anadolu üzerindeki nüfuz kurma hırslarıyla mücadele etmek kalmaktaydı.

Otlukbeli zaferinden sonra, II. Mehmed'in Anadolu'daki daha ötelere geçme çabaları önemli değildir ve Dulkadiroğulları (karısının biri de bu ailedendi) üzerinde Mısır Sultanlığı ile olan çekişmesi yeteri kadar kızışmamış, ayrıca, kayınbiraderi Şehsuvar Bey'i, önceleri Mısır'a karşı koruduğu, hattâ Karaman'a karşı da, onu Dulkadir ve Bozoklu aşiretlerinin reisi tanımak suretiyle, Dulkadir hâkimiyetini Kayseri ve Bozok (şimdiki Yozgat) taraflarına kadar uzandırdığı halde, sonradan Kayıtbay ve onun koruduğu Dulkadir şehzadesi Budak Bey karşısında yardımsız (bir rivayete göre Kayıtbay'ın vaatlerine kanarak) bıraktığı için,[207] bu hatasından dolayı Âşıkpaşazâde bile şikâyet yollu bir dil kullanmaktadır.[208] Padişah da, Mısır sultanınca kandırıldığını anlamadığı için, Mısırlılara alet olarak, Şehsuvar Bey'in kanına girilmesine sebep olan Budak Bey'i Dulkadir tahtından derhal atmak, aynı aileden Alâüddevle Bey'i beylik tahtına çıkartmak üzere asker yolladı ve dediğini de yaptı. II. Mehmed'in, bu affolunmaz hatasını gidermek üzere, güneydoğuya el atması olayı hükümdarlığının son günlerine rastlıyordu. Bununla beraber, artık bu konuda Mısır sultanları ile Türkiye arasında ciddî çekişmeler başlamıştı. Mısır Memlûk sultanları, Güneydoğu Anadolu Türkmenlerine buyrukluk etme siyasetlerini yürütmek için Osmanlılarla

206 II. Mehmed'in Karaman'ı almak için düzenlediği seferleri, Şikârî, Karamanoğulları hesabına birer kahramanlık destanı üslûbuna bürünmüş olarak, yalan yanlış ve pek karışık biçimde hikâye ediyor: Bk. *Karamanoğulları Tarihi*, Konya, 1946, s. 193-203.

207 Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, s. 188.

208 *Âşıkpaşazâde*, s. 211

giriştikleri kavgaya II. Bayezid zamanında hız verdiler ve Türkiye'ye hücum yeri olarak da, hep Çukurova'nın Toroslardan Karaman vilâyetine açılan yollarını seçtiler. Adana bölgesindeki ve İçel'in doğu dağlık çevresindeki Türkmen aşiretlerine irsî bey olan Ramazanoğulları, görünüşe bakılırsa Osmanlılardan çok Memlûklere bağlılık gösteriyorlardı. Çukurova'nın doğusunda bulunan ve Maraş-Elbistan yöresi göçebe Türkmenlerine hükmeden Dulkadiroğulları ise, bunun tersine, Memlûkleri pek sevmemekte, kendilerini daha çok Osmanlılara yakın saymaktaydılar.[209]

Şu halde, demek oluyor ki, Mısırlılar, Osmanlıları yıldırmak için, İçel dağlık bölgesini ve Adana Türkmenlerinin başbuğu olan Ramazanoğullarını kendilerine destek yapmalarına karşılık, Osmanlılar da Memlûkleri güney bölgesine sokmamak yolunda Dulkadiroğullarına güvenmekteydiler. Ayrıca, Maraş bölgesi Türk aşiretleri, örneğin Bozoklu Türkmenleri, Malatya ve Kayseri üzerinden şimdiki Yozgat çevresine gelmişler, böylece, Dulkadir beyleri, Kırşehir-Çorum-Sivas arası bir bölgeye göçen Bozoklu aşireti dolayısıyla, buraya ilgi peyda etmişlerdi. O halde Dulkadiroğullarının, Kayseri-Bozok (Yozgat) yöresini Karamanoğullarından almak için, zaman zaman harekete geçmelerinin nedeni, güney aşiretlerinin dağılmış bulundukları bu yerlerde aşiret beyliği haklarının devam etmesi lâzım geldiği durumuyla anlaşılabilmektedir.

"Rum Selçukluları"nın Anadolu birliğini kurmayı başardıkları zamandan beri, köyü, şehri, göçebelerinin türü ve siyasî uyrukluğu itibariyle Anadolu sınırları içine düşen, güneydeki Halep, Urfa, Elbistan, Malatya çevresi, Türkiye'nin uzun karışıklık yıllarında, Bağdat-Tebriz veya Şam-Kahire yönlerinden gelen zorlamalarca Anadolu'dan ikide bir ayrılmak istenmiş olsa da, artık II. Mehmed'in büyük başarıları sayesinde eski millî-siyasî birliğine yeniden kavuşmuş bulunan Osmanlı Türkiyesine dönmek zorundaydı. Ancak, batıdaki daha büyük gaileler yüzünden, II. Bayezid doğuda babasının kurduğu düzeni korumakla yetinmekte, yeni gelişmeler için ciddî çabalar göstermemekteydi. Bunu iyi bildikleri anlaşılan Memlûkler de, bu padişah zamanında, yukarıda sözünü ettiğimiz bölgelerin Türk sınır savunmasını bayağı sarsıyorlardı. Mısır'ın Çukurova'daki tutumunun kendi beylik bağımsızlıklarına da aykırı geldiğini anlamaya başlayan Ramazanoğulları da, artık Osmanlılara dönmüş, Çukurova'nın önemli kısmı Türkiye'ye geçmiş, böyle olduğu halde Varsak, Turgut gibi eski Osmanlı düşmanı aşiretlerin Mısırlılarla olmaları yüzünden, 1489'a kadar çekişmelerde Osmanlı ordusu hep de

209 Adana-Maraş-Halep Türkmen beylerinin aile arasındaki kavgalarından faydalanarak, buralara arada bir Malatya ve Harput (Elâzığ) üzerinden el atan bir devlet de Akkoyunlular idiyse de, Osmanlı-Mısır çekişmesinde onların hesaba katılır bir etkileri görülmemiştir.

başarısızlığa uğramıştı. Bu durum üzerine, Osmanlıların uysal uyruğu görünen Dulkadiroğlu Alâüddevle de siyasetini Mısır dostluğuna çevirdi. Onun bu dönüşünde, belki de, II. Bayezid'in korkak ve uyruğunu icabında kendi başına bırakıcı siyasetinin de etkisi vardı. Örneğin, o, 1507'de Şah İsmail'in bu memlekete yaptığı tecavüze seyirci kalmıştı. Sonradan, I. Selim Şah İsmail'e kavga açtığında, Alâüddevle de, bunun karşılığı olarak, Osmanlılara yardım etmek istemedi.[210]

Osmanlıların Budak Bey adındaki yeni bir Dulkadir şehzadesini ortaya çıkarmaları da başarısızlığın sürüp gitmesini durduramadı. Hattâ, Mısır ve Dulkadir orduları Kayseri önlerine yaklaştılar; bu arada, Karaman ve Ereğli taraflarını da yağmaladılar. Ancak yeni bir Osmanlı ordusunun yola düşmesi üzerine düşman orduları geri çekildiği için, aracıların da etkisiyle, Bayezid Mısır ile barış yoluna girmeyi daha uygun buldu.[211] Tabiî böyle bir barış Türkiye'nin, geçici bir süre için de olsa, kendisini Çukurova'dan bir adım geri alması demekti.

Dulkadir ve Ramazanoğulları Beyliklerinin toprakları olan Çukurova ve Elbistan çevreleriyle birlikte, Malatya-Divriği bölgesini anavatana kavuşturma işini ciddî olarak I. Selim; ancak Çaldıran zaferini kazandıktan sonra dönerken, Amasya kışlağında düşündü. Padişah, Kemah Kalesi'ni almaya uğraştığı sırada, Mısır sultanı tarafından, Bozok ve Kayseri'nin, Dulkadirliler sahipliği yoluyla kendi buyruğunda olduklarını bildirmek üzere, Osmanlılara elçiler yollanmıştı. Çünkü, Selim bu iki sancağı gene Dulkadirlilerden olan Şehsuvaroğlu Ali Bey'e malikâne olarak vermişti.[212] Şu halde, Mısır elçileri hutbesi ve sikkesi efendileri adına olan bu iki sancağın durumu hakkında şikâyete gelmişlerdi. İşte, Selim, 1516 Haziran'ında, Elbistan önlerine bunun için yetişmiş bulunuyordu. Mısır tarafları Alâüddevle ve oğulları hayatlarını bu yüzden çıkan kavgada kaybettiklerinden başka, bu arada Türkmenler de perişan oldular. Şehsuvaroğlu, vezir rütbesiyle buralara vali oldu.

Selçuklu düzenliği çöktüğünden beri, anavatan yerine, Mısır'dan gelen siyasî baskılara boyun eğegelen Çukurova ile Halep-Maraş-Divriği çevresinin Türkiye'ye katılmaları, I. Selim'in 1516'da Memlûkler üzerine açtığı seferde kazanılan büyük başarıların sonuçlarından en önemlisiydi. Ordu, 1516 yazında Mısır'a yürürken, Elbistan üzerlerinden geçti ve Malatya-Divriği-Kayseri-Bozok çevresine kadar uzanan ve Türkmenliğin kaynağı bulunan bu bölge kolayca Osmanlı oluverdi. Ancak, bu seferki durum Selçuklu devri düzenliğindekinden çok farklıydı. O zaman, bir tarafta Selçuklu devri Türkiyesi, öte yanda Mısır Sultanlığı, iki

210 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, IV, s. 95.
211 Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* IV, 13-23.
212 Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* IV, 143.

ayrı siyasî toplum olduklarından dolayı, Güney Anadolu'nun Arap memleketleri ile sınırlarını yalnız sosyal uyuşmazlıklar değil, siyasî anlaşmazlıklar da birlikte çiziyordu. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu bütün Mısır'ı ve Arap Yarımadası'nı devletin sınırları içine aldıktan sonra, bu kez, Türk toplumunu Arap toplumundan ayıran Güney Anadolu-Suriye sınırları, artık iki toplum arasındaki yalnız kültürel ve sosyal uyumsuzlukların etkisi altında kimi yerde kuzeye, kimi yerde güneye az çok gerileme ve ilerlemelerle belirsiz çizgiler şeklinde, XX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam edip durmuştur.

Selçuklu düzenliği çöktüğünden beri, Doğu Türkiye'nin, İlhanlı çökmesi peşinden, bir Türkmen derneşmesine alan olduğu bilinmektedir. Önce Akkoyunlu Başbuğu Uzun Hasan zamanında bütün Türkiye için bir tehlike teşkil eden bu göçebe yapılı siyasî gelişme, II. Mehmed'in Otlukbeli'nde kazandığı zaferle durduruldu ise de, doğu yönünde, Türkmen derneşmesine karşı Osmanlı Türkiyesi, zaferi ölçüsünde bir toprak kazancı sağlayamadı. Yukarıda anlatıldığı üzere, II. Mehmed, Karamanoğulları ve Candaroğulları beyliklerini kaldırmış, Karadeniz kıyılarını yabancı siyasî kuruluşlardan temizlemiş, Anadolu Yarımadası'nın doğusunda bundan daha fazla bir şey yapmamıştı. II. Bayezid ise, Mısır karşısında bile bocaladığı için, kızılbaş Türkmen gelişmesine karşı da ciddî bir gayreti olamazdı.

Selçuklu düzenliğinin tarihe karışmasından beri, yeniden derneşmeye çalışan Osmanlı Türkiyesinin, doğudaki eski tarihî sınırlarına kavuşma çabalarına karşı ciddî bir engel olarak beliren kızılbaş Türkmen gelişmesinin, sosyal ana yapısı dinî yönden Sünnîliğe (ve doğal olarak Hanefîliğe) dayanan Türk toplumuna, epeyden beri kurmaya çalıştığı yeni siyasî düzen yönünden de büyük bir tehlike yaratmakta bulunduğunu en iyi anlayan padişahın I. Selim olduğunda şüphe yoktur. Belki Trabzon valiliğinde, bunu iyice gördüğü anlaşılan bu hükümdar, tahta geçer geçmez, kızılbaşlığın bu sıralarda önderi haline gelen Şah İsmail'in hareketlerini göz altına alarak, hazırlıklara başladı: Örneğin, Şah İsmail'e bağlılıkları, sadece dinî bir inanç olma çizgisini aşarak, para yardımı, asker olarak gidip ordusuna katılma, kızılbaşlık propagandası yapmak ve şaha casusluk etmek gibi yollarla hizmet ettikleri sabit olanlar hakkında kovuşturma başladı;[213] yakalananlar suç derecesine göre ya yerlerinden sürülüyorlar (özellikle Rumeli tarafına), hapis ya da idam ediliyorlardı.[214]

213 Üsküdar Kadılığına ait 1514 yılgünlü sicillerde, Kızılbaşlık ve Şah İsmail'e casusluk edenlerden mahkemeye verilenler hakkındaki suçlamalar için bir örnek olarak, bk. Üsküdar Şr. Sc. No: I. Vr. 13b (evâil-i Muharrem 920).

214 I. Selim'in o zaman, Kızılbaş mezhepli 40 bin kişi öldürttüğü hakkında tarihlere geçmiş bir rivayet vardır. Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* IV. s. 121. Ancak, biz bunu pek şişirilmiş

Selim'in Şah İsmail'i bozguna uğratmak için uyguladığı başka bir kararı, İran'ın iktisadî ablukasıydı. Şimdiye kadar Türkiye tarihinde eşine rastlanmayan bu türden bir harp biçiminin Çaldıran Zaferi'ndeki payının ne olduğu üzerinde tarihçiler hiç durmamışlardır. Tabiî biz de, burada, bir şey söyleyecek durumda bulunmuyoruz. Çünkü İran'a, amacı, Türkiye'den bakır ve demirin gitmesini önlemek, İran ipeklerinin de Osmanlı pazarlarına veya Türk yollarından batı memleketlerine çıkarılmasını durdurmak suretiyle, Şah İsmail'i paraca daraltmak ve harp araçlarından yoksun bırakmak olan bu sözünü ettiğimiz iktisadî abluka, Şah'ın ülkesinde etkili bir sıkıntı yarattı mı, bilmiyoruz. Fakat, Doğu ile iktisadî ilişkinin böyle hemencecik kesilmesinden Türkiye'nin gördüğü zarar pek yıkıcı olmuştur ki, iktisadî durum konusuna girdiğimizde, bu sorun üzerinde yeteri kadar geniş bilgi vereceğiz.[215]

I. Selim'in, 1514 Nisan'ında, İstanbul'dan yola koyulmasıyla başlayan ve Ağustos'un sonuna doğru Çaldıran' da kızılbaş Türkmen ordusunun bozgunuyla biten bu seferde, Türk ordusu Tebriz'e girdi, böylece, devletin "Rum Selçukluları" zamanındaki sınırları Osmanlılar tarafından ziyadesiyle ötelere aşılmış ve tarihî Türk derneşme çevresi Doğuda aşağı yukarı tamamlanmış, Türkiye'nin bütün o bölgesini etkisinde tutan tarihî büyük Erzurum şehri de uzun bir ayrılıktan sonra bu sayede gene Doğu Türkiye'nin merkezi olmuştu.[216] Selim, o yıl kışlamak üzere, Amasya'ya döndüğünde, zamanının tanınmış tarihçisi İdris-i Bidlisî'yi aracı yaparak, Doğu Anadolu'da Şah İsmail'in bıraktığı bütün yerli direnmeleri anlaşma yoluyla gidermekteki çabalarından, umduğundan çok fazla bir başarı elde etti.[217] Bu suretle de, Diyarbekir, Selçuklular zamanındaki gibi, Türkiye'nin doğusunda gene en büyük bir eyalet merkezi halini kazanmış oluyordu.[218]

bir sayı bulmaktayız. Çünkü, bu padişah devrine ait pek çok mahkeme defteri hâlâ elimizdedir. Bunlar üzerinde yaptığımız araştırmalarda, bu çapta kitle idamlarına rastlayamadık. Eğer öyle kanlı bir olay geçseydi, bu defterlerde yer alması zorunluydu. Nitekim, Hammer'in dayandığı Hoca Sadeddin ve Solakzâde, bu 40 bin nüfusun "kimi maktul oldu kimi mahpus" diye kaydetmişlerdir ki, bu da öldürülenlerin sayısında çok mübalâğa yapıldığını gösterir: *age*, s. 299'daki 16 No.lu zeyl'e bakınız.

215 İktisadî darlık bahsine bakınız.

216 Hammer de Çaldıran seferinin aynı büyük sonucuna işaret ediyor: Bk: *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* IV, s. 181.

217 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, IV, s. 154-159 ve 166-167.

218 Anadolu'da 1071 Malazgirt zaferinin peşinden bugünkü Türkiye doğalı beri, Doğu Anadolu'da Türk hayatının en tipik ve tarihî şehri olarak parlayan Diyarbekir, güneyden Arap, doğudan İran etkilerine karşı toplumumuzun Türk kişiliğini başarıyla korumuş gerçek bir şehir topluluğu olarak, devletin doğu yanındaki bütünlüğünü ayakta tutan ana direklerden biri olmuştur. *İslâm Ansiklopedisi*'nin Diyarbekir maddesinde bu yönlerin hiç belirtilmemiş olması, tarihî koca bir Türk merkezinin o derece kısa geçilmesi acımaya değer; Diyarbekir'in Türk hayatı üzerindeki, tarihî önemi hakkında bu eserin indeksine bakınız.

Bundan kısa bir zaman sonra, Mardin, Urfa, Rakka ve Musul da ele geçerek, Selçuklular devrinin tarihî Türkiye sınırı doğrultulmuş bulunmaktaydı.[219]

I. Süleyman'ın önce Tebriz'e ve sonra Bağdat'a girdiği 1534 seferi, doğuda Van, Erciş ve başka yerlerin Türkiye'ye dönmesini sağlamıştı. Güneyde Bağdat ve kuzeyde Tebriz de bu seferde alınmış olmakla beraber, Tebriz şehri el değiştirip durmuş, neticede İranlılarda kalmıştı. Fakat, artık Van ile çevresini Türklere bırakan Türkiye-İran sınırı, geçici bozulmalara rağmen, bir daha değişmeyecekti.[220]

3- Devletin İmparatorlukçu Gidişi İçinde Türk Halkı

1453'te İstanbul'un fethiyle, Hıristiyanlığı Yakındoğu'da siyasî bir varlık olmaktan çıkaran tarihî olay, hiç şüphe yok ki, Türk toplumunun Balkanlar ve Yakındoğu Hıristiyan toplumlarından üstün olduğunu kesin surette ifade ediyordu.[221] Fakat, devletin siyasî prensiplerini Türk halkının millî bilinci güdemediği için, hükümet, gittikçe, Türk toplumunun değil, imparatorluk dünyasının ifadesi olmaya başlamaktaydı. Yeni siyasî düzeni yaratan güç, Türk halkının toplumsal gelişmesinden doğmuş bulunsa bile, zamanının siyasî göreneği bunu hanedana mal ettiği için, padişahın imparatorlukçu siyaseti idareci zümreyi ana topluluk dışından sağlamayı gerektirmişti. İbni Bibî'nin ünlü Selçuklu Tarihi'ni Türkçeye çeviren tanınmış yazar Yazıcızade Ali'nin, devleti millî geleneklere bağlamak için, II. Murad üzerinde yaptığı telkinlerin sürekli hiçbir etkisi olmadığını biliyoruz.

Osmanoğulları dönemi Türkiyesinin yeni siyasî gelişmesindeki karakteristik belirtilere göre, 1453'e kadar, kendilerinin Oğuz sülâlesinden olduklarını ilân edip duran ve alçakgönüllülük gereği, bey unvanıyla yetinen Osmanlı hükümdarları, bu tarihten sonra, bir taraftan Oğuz sülâlesinden gelmiş olma iddialarını bırakır oldular; diğer taraftan da, padişah-imparator unvanını taşımaya başladılar. Bu esnada, bir Enderun-Saray mektebi doğdu ki, buraya Türk halkı giremiyor, yalnız Hıristiyan çocuklar alınarak, devlet idaresine gerekli yöneti-

219 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* IV, s. 168.

220 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* IV, s. 145-148 (İran şahları zaman zaman Van, Diyarbekir gibi Anadolu Türk şehirlerini almaya çalışmışlardır. Osmanlılar da Tebriz ve başka şehirlere göz dikmişler, birkaç kez de bunu başarmışlar, ancak, her iki tarafın çabaları doğal ve sosyal etkenlerin yarattığı sınırları değiştirmeye yetmemiştir).

221 H. Pirenne, Türklerin Hıristiyanlardan olan üstünlüğünü ancak devlet düzeni ve teknik yönünden kabul etmektedir: *Histoire de l'Europe,* Paris-Brüksel, 1936, s. 390. Halbuki, daha sonranın tarihçileri Türklerin, idarelerine aldıkları topluluklara yepyeni ve daha adaletli bir rejim getirdikleri için, Hıristiyan uyruklarını da hoşnut etmek suretiyle, büyük başarı sağladıklarını kabul ediyorlar: H. Hauser, *Les débuts de l'âge moderne*, s. 44-45.

ci kadroyu bunlar dolduruyorlardı. Eski devirdeki hükümdarın yabancılardan = kölelerden kurduğu, "hadem ve haşem = maiyyet" deyimli kişisel askerî düzeni, bu sıralarda iyice gelişerek, devletin birleştirici orta gücü durumuna gelmiş bulunmaktaydı. 1453'ten sonraki azaplar, artık, "kızıl börk giyen kamu leşkeri" sayılıyorlardı, "kamu leşkeri"nin sayısı, padişah kullarınınkinden beş kat daha kalabalık olmakla beraber, sancakbeylerinin ve beylerbeylerinin kumandalarındaki "vilâyet askeri" biçiminde ayrık kıtalar düzeninde bulunmaları, bu güçlerin, sayı üstünlüklerine rağmen, ordunun dağınık birlikleri durumunda kalmalarına sebep olduğundan başka, başlarındaki kumandanlarının enderunlu bulunması, bu askerleri yeniçeriliğe karşı bir millî rekabet duygusu besleme olanaklarından da yoksun kılmıştı. Türk halkı, esasında, artık imparatorluğun içindeki siyasî üstünlüğünü ya az duymakta, ya da hiç düşünmemekteydi. Ayrıca, bir İslâm devletinin dayandığı Müslüman halkların ön cemaati olmak, iktisadî yönden de hizmetlerden, esnafın mallarını satacağı geniş pazar şehirlerinden yararlanmak, vakıflar ve benzeri kuruluşlar sayesinde, kolay geçim kapıları sağlamak gibi göze görünür çıkarlarla kendisini devletten hoşnut görmekteydi. Fakat, devlet siyasî yönetiminin kendisinden uzaklaşmasına Türk halkı o kadar alışmıştı ki, vezirleri ve öteki büyükleri, İstanbul'dan Anadolu'ya gelen bir sürü "iş erleri"ni, sancakbeyi, beylerbeyi ve bunların maiyyet memurlarını, kısacası, memleketi idare eden Hıristiyanlıktan dönme bütün yabancı yönetim kadrolarını hiç de yadırgamıyordu.[222] Ancak, bir cemaatler topluluğu diye kabul ettiğimiz Osmanlı İmparatorluğu'nda, siyasî düzeni yürüten kadronun millî olmayışına, yani Enderun dediğimiz saray çevresi içine Türk halkın alınmayışına karşı sonradan bir tepki meydana gelmiş bulunduğunu, halk arasında anlatılagelen hikâyeler ve fıkralar ortaya koymaktadır.[223] İstanbul'un saray ve hükümet çevrelerinde, hattâ askerler arasında, dönmelerin aleyhine lâflar edildiği,[224] Türk asıllı aydın-

222 1453'ten XVI. yüzyılın sonuna kadar geçen sürede devleti idare etmiş 48 vezirâzamdan yalnız dördünün Türk soyundan gelmiş bulunması, Osmanlı hükümetinin millî hüviyetini ne kadar yitirdiğini ifade eder: F. Braudel, *La méditerranée et le monde méditerranéen*, s. 526.

223 Örneğin, güya bir adam kendini dinleyenlere, Osmanlı ordularının hep yenilmesinin ve idaresinin bir türlü düzelemeyişinin gerçek sebebini bildiğini söyler, o gün, "tebdil gezmekte olan" padişah da dinleyiciler arasında bulunmaktadır. Kendisini tanıtmadan hemen bu sebepleri öğrenmek ister, o da, vezirlerin hiçbirisinin sünnetli olmadığını, bu şekilde içten Müslüman olmayan bu gibilerin devlet sırlarını düşmanlara söylediklerini iddia eder. Padişah vezirlerini muayene ettirdiğinde yalnız bir vezirin sünnetli bulunduğunu, ötekilerin ise gerçekleyin sünnetsiz olduğunu hayretle görür. Osman Ergin'in, *Türkiye Maarif Tarihi*, I, s. 12'de de buna benzer örnekler var. Ayrıca, Rambaud'un da söylediği gibi (*Histoire générale*, IV, s. 758), birçok yeniçerinin görünüşte Müslüman, içten ise, eski dinlerine bağlı kaldıkları hakkında birçok rivayet vardır.

224 I. Süleyman devrinin "Sarı Kâtip" lâkabı ile anılan bir Divan kâtibi, görevden çıktığında, karşılaştığı dostuna, "Esir pazarından geliyorum" demek suretiyle, bütün Divan heyetinin esirlerden kurulmuş olduğunu anlatmıştır. Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, IV.

ların, kölelikten gelip üste geçenlere karşı düşmanlık duydukları anlaşılmaktadır.[225] Buna karşılık, Türk soyuna yabancı olan Osmanlı aydınları da, özellikle Anadolu ahalisini her vesile ile yermişler, hele devlet düzeni bozulduğu zaman, saray ve hükümette kendilerine rakip gördükleri Türkleri gözden düşürmek için, bütün kötülüklerin sorumluluğunu onlara yüklemişler,[226] Osmanlı Beyliği'nin ilk zamanlarından beri övüncekli bir anlamı bulunan "Türk" kelimesini, gene XIII. yüzyıldaki anlamına götürerek, kaba ve bir türlü uygarlaşmayan insan tipini nitelemek için kullanmaya başlamışlardır.[227] İstanbul'da, kölelikten Enderun'a girip, oradan yüksek sınıfa geçen dönme zümresiyle aslı Türk olan büyükler arasında karşılıklı kötüleme ve atışmanın varlığı inkâr edilmez bir gerçektir.

Türklerle dönmeler arasındaki bu çekişmeli ilişkiler önünde durumları garip görünen bir başka zümreyi de kaydetmek gerekir ki, onlar da, İran ve Arap memleketlerinden gelmiş, Müslüman, belki de kimisi Türk, fakat, Anadolu yaşayışına yabancı kalmış kimselerdir. Bunların en iyi örneğini bu sıranın tanınmış kişilerinden İdris-i Bidlisî'de buluruz. Kendisinin Türklük karşısındaki tutumu, XIII. yüzyıldaki İbni Bibî'nin tıpatıp aynıydı.[228]

Saray ileri gelenlerinden ve Osmanlı hükümet büyüklerinden ibaret, seçkin sınıf diyebileceğimiz bu Türk dışı topluluk içinde de, Kafkasyalı, Arnavut, Boşnak ve başka "cinsler" vardı ki, ayrıca bu milliyetlerdekiler de birbirlerine karşı mücadele ve rekabet içindeydiler.

Kısacasını söylemek lâzım gelirse, Türklerle yabancı soydan gelen Osmanlı hükümet mensubu seçme zümre arasındaki çekişmeler, Türkler aleyhine olarak, örneğin XVII. yüzyılın başlarında, önemini kaybetmiş, Anadolu halkı çiftinden başka bir şey düşünmeyen, devlet muhtaç olunca, harplerde, uzak imparatorluk topraklarının kalelerini ve sınırlarını beklemekte harcanan "raiyyet" ve "raiyyet evlâdı" kişiler durumuna düşmüşlerdir.[229]

225 Bu türden aydınların başında gelen birisi ünlü Şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin kendisinden başkası değildir. Yazdığı geniş Osmanlı tarihi, yazarın kölelikten gelenlere karşı duyduğu tepkinin açık ifadelerini taşır.

226 Bir örnek olarak: Kölelikten yetişme vezirâzam olan Lutfi Paşa, Osmanlı düzeninin bozulmasında tek sorumluların "Karamanî ve Acemler" diye adlandırdığı Anadolu halkı olduğunu söylüyor: Lutfi Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osman li-Lutfî Paşa*, İstanbul, 1925, s. 46-47.

227 Mevlânâ devri Konyasının kibar, fakat, İran-Arap hayranı kozmopolit şehir sosyetesinin Türk halkı hakkındaki küçültücü dilleri ile XVI. yüzyıl İstanbul kozmopolit sosyetesinin aynı nitelikte çekiştirmeleri arasında hiçbir fark yoktur,

228 XVI. yüzyıl sonlarında da, Lutfi Paşa'nın tıpkısı kafada tarihçi Mustafa Âli'yi, İdris-i Bidlisî'ye benzer kişi olarak da Hoca Sadeddin'i bulacağız.

229 Fransız Th. de la Vallée'nin bu konudaki fikirleri için *Histoire de la Turquie* adlı eserinin giriş kısmına bakınız.

KISIM II

GENEL EKONOMİK GİDİŞ

A. Dünya Ticareti

1- Avrupa'da Büyük İktisadî Devrim

Türkiye Anadolu ve çevresinde kurulduğundan beri, toplumumuzun uluslararası ekonomik hayatı üzerinde Hıristiyan Avrupa'nın etkisi çok geniş olmuş, hattâ Yakındoğu'nun bu yeni devleti doğrudan doğruya Batı'nın ekonomik coğrafya sınırları içine girmiştir. Ancak, Selçuklu Sultanlığı dönemine göre bu yeniçağda Türkiye'nin anavatan toprakları çok büyümüş, devlet sınırları Ege Denizi kıyılarına ve oradan Rumeli'nin ötelerine dayanmış bulunduğundan dolayı, Türkiye'nin Batı dünyası ülkeleriyle, yalnız siyasî ilişkilerini değil, ekonomik bağlarını da derinliğine ve genişliğine daha çok artırdığı görülmüştür. Onun için, 1453-1559 arası Türkiye ekonomisini anlamaya yaraması bakımından Avrupa'nın ekonomik gelişmesini, burada, hiç olmazsa genel çizgileriyle, belirtmek gerekir.

Gerçekleyin, Türkiye, kuruluşundan 1308'e kadar olan döneminde, Bizans ile uzun bir kara sınırı üzerinde daha çok pazarlama biçimi alışveriş yapagelmiş, Doğu Akdeniz'e açılan Antalya, Alaiye (Alanya), Payas gibi limanlarından, Karadeniz kıyısında da Sinop'tan İtalyanlar ile (Venedik ve Ceneviz) kendi ayağında ticarî işlemlere girişmişti.[1] 1308'den sonra gelen, en az 250 yıllık uzun bir tarih döneminde ise, bütün Ege kıyıları, Balkanlar, Akdeniz'in Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika kıyıları Osmanlı sınırları içine girdiklerinden, Avrupa iktisadî coğrafyasının kapsamında bulunan bütün bu bölgelerin ticarî işletmecileri de,

1 W. Heyd, *Histoire du commerce du levant au moyen âge,* I, 546, 548, 550; F. Köprülü, *Les origines de L'empire Ottoman*, s. 35.

iki taraftan birisi Hıristiyan Batı (özellikle İtalyanlar) olmasına karşılık, öteki de Türkiye olmuş bulunuyordu.

Görülüyor ki, bu incelediğimiz yeniçağ Türkiyesinin ekonomik yaşantısı, pek geniş bir coğrafyada, Batı ile hayli girdili-çıktılı ilişkileri gerektirecek duruma gelmişti. Bu yüzden de, onun iktisadî gidişini izlerken, aynı konu içinde Avrupa'nın da bu sıralardaki ekonomik çabalarını, hele milletlerarası yeni icat ticaretini ana çizgileriyle bilmeye kesin zorunluk vardır.

Asya ile Avrupa arasında çok eskiden beri bağlantı yollarının gelip birbirlerine kavuştukları en önemli alan olarak bildiğimiz Akdeniz'de, özellikle bu denizin doğu bölgesinde, o sıralarda dünya ticaretinin kaynaştığı büyük limanlar bulunuyordu ve uluslararası alışverişin yapıldığı başlıca pazarlar da, bu limanlarda ya da gerilerinde kurulmuş bulunmaktaydı. Bunun doğal bir sonucu olarak da, bu çevre hangi devletin siyasî hâkimiyeti altında ise, sözünü ettiğimiz canlı alışverişin sağladığı ekonomik çıkarlar da o devletin hazinesine akmaktaydı. Ortaçağın ilk yüzyıllarında Bizans İmparatorluğu'nun çıkarına işleyen Doğu Akdeniz pazarları, VIII. yüzyılın ortalarından itibaren de İslâm-Arap İmparatorluğu'na geçmiş, böylece, iktisadî çıkarlar da Bağdat'a yönelmişti.[2] Bu dönemde, Avrupa'nın Batı Akdeniz üzerine düşen eski Batı Roma İmparatorluğu alanları büyük bir iktisadî bunaltı altına girdiklerinden, Batı Hıristiyanlığının siyasî, iktisadî ve toplumsal düzeni derin değişmeler geçirdi. Örneğin, şehirlerin, ticarî canlılıklarıyla birlikte, siyasî güçleri de sönükleşti. Köy ekonomisi ve ona dayanan derebeylik ise, genel yaşantıya hükmedecek bir yaygınlık kazandığından, devlet düzeninde merkeziyetçi güç artık sınırları içinde bulunan toprakların her yanına doğrudan doğruya söz geçirme olanağını kaybetmiş bulunuyordu.

Fakirleşmenin etkisiyle, alışveriş aracı olan para sisteminde de değişme olmuş, kullanılan para olarak da, altın yerine gümüş oturmuştu.[3] Batı Hıristiyanlığı dünyasındaki bu yeni oluşum, belki de, onu ileriki atılımlarına yöneltecek bir aşamaydı. Gerçekleyin, Tuna-Ren yöreleri ile Avrupa karasının orta ve kuzey bölgeleri, tarihlerinde ilk kez uluslararası ticarete katılmakta, Hıristiyan Avrupa'nın kendi iç dünyasında önemli ekonomik coğrafya genişlemeleri görülmekte, Batı, kendi başına bir ekonomik bütün olma yolunu tutmuş bulunmaktaydı.[4]

XI. yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyanların İslâmlar üzerine açtıkları uzun süreli "Haçlı Seferleri", kanlı savaşlar olmalarıyla birlikte, Hıristiyan Batı ile Müslüman Doğu arasında yeniden sıkı iktisadî ilişkilerin alıp yürümesine de az

2 H. Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, s. 3.
3 H. Pirenne, *age*, s. 5.
4 H. Pirenne, *age*, s. 6-7.

yaramadı.[5] Özellikle İtalyanlar, Haçlı kafasını bir yana atıp, geniş bir deniz ticaretine girişerek, Batı ile Doğu arasında pazar malları götürüp getirmeyi tekellerine geçirdiler. Bu sayede, birçok İtalyan kenti büyük birer ticaret merkezi olduklarından başka, dokumacılık örneğinde bir endüstri de, Floransa ve Toskana'da kurularak, hemen pek çabuk gelişmeye başladı.[6]

Onun için, Papa, Haçlı kavgalarında Müslümanları iktisadî yönden de ezmek amacını güderek, onlarla her türlü alışverişi yasakladığında, Venedik, bu kârlı işi bırakmaktansa, Papa'nın yasaklama emirlerini kulak ardına atmayı çıkarına daha uygun buldu.[7]

Avrupa'nın bir yandan kanlı-bıçaklı düşman olduğu Müslümanlarla, öte yandan sıkı iktisadî ilişkiler kurarak, geniş çıkarlar sağlaması, örneğin, Doğu'nun dokumacılık zenaatini öğrenip, bu türdeki endüstrisinin mayasını kurması, hattâ İslâm şehirlerinin esnaflık, pazarlama ve benzeri düzenlerinin tıpkılarını İtalya'dan kuzeye doğru bütün Katolik Hıristiyan ülkelerine yayması, hiç şüphe yok ki, Lübnan-Suriye kıyılarında, geçici bir süre için de olsa, kurulabilmiş bulunan "Latin prenslikleri" ve İtalyan ticaretçileri eliyle olmuştu.[8] Batı Hıristiyanlığı, kendisininkinden çok üstün olan Müslüman uygarlığını gene bu kavgalı-gürültülü ilişkiler döneminde aldı ve onu ilerleterek, bugünkü çağdaş uygarlığına o yoldan ulaştı, Müslüman ülkeler ise, Hıristiyanlara kaptırdıkları, sözünü ettiğimiz uygarlıklarının o sıradaki kertesinde bile kalamadılar.[9] Ayrıca, İslâm dünyası, Haçlıların yaptıklarından daha korkunç bir başka yakılıp yıkılma olayına daha uğradı: Moğol sürüleri, Müslüman ülkelerine birer çığ gibi inerek, yalnız bulduklarını yağma ile yetinmeyip, insanları da astılar, kestiler ve kötülüğün her çeşidini yaptılar. O bozkır yığınlarının Hıristiyan ülkelerine saldıkları yayılma kollarının, Batı dünyasına olan zararları Rusya üzerinden Polonya ve Balkanlara da sarkmış olsa bile, o zamanın Avrupasında Hıristiyanlık gücünün, merkezleri olan Orta ve Batı Avrupa devletleri bu yıkıcı elin etkilerinden uzak kaldılar. Aksine, Moğolların hemen bütün Asya'yı birleştirmiş bulunan siyasî hâkimiyetleri, Avrupalıların Uzakdoğu'ya kadar olan bütün Eski Dünya ülkelerine kolayca girip çıkmaları olanağını yarattığı için, Batı'nın iktisadî genişlemesine az yardım etmedi.[10]

5 W. Heyd, *age*, I, s. 163.
6 W. Heyd, Suriye şehirlerinin çok ileri bir endüstriye sahip olduklarını, Avrupa'ya bol işlenmiş mal sattıklarını söylüyor: *age*, I, s. 180.
7 H. Pirenne, *age*, s. 18.
8 W. Heyd, *age*, I, 163.
9 Avrupa'da, 1300 sıralarından itibaren, şehirlerin kuruluşunda Doğu'nun nasıl örnek alındığını H. Pirenne'in açıklamaları çok iyi belirtmektedir: *La fin du moyen âge*, s. 12-20 (L. Halphen, Peuples et Civilisations VII).
10 H. Pirenne, *age*, s. 230.

Sözün kısası, Batılılar, Moğol yayılmasından hem ticarî çıkar sağladılar, hem de rakipleri olan Müslümanların ezilmeleri işlerine yaradı. Haçlı savaşları ne kadar kanlı geçmiş olursa olsun, Batı ile Doğu'yu yeniden kültürel ve ekonomik ilişkiler kurmaya yönelttiği için, hele Batılı Hıristiyan dünyası bu yoldan şimdiki çağdaş uygarlığını yaratacağı bir ortama girmiş oldu. Haçlı kavgalarının başından ortaçağların bitimine kadar olan sürede Akdeniz ticareti, çoğunluğuyla İtalyanların –Ceneviz, Venedik ve Pizalıların– sanki tekellerinde gibiydi ve Marsilyalılar ile Barselonalılar bunlara yeni yeni ulaşıyorlardı.[11] Venedik ile Ceneviz, Karadeniz'e de çıkarak, bu çevre limanlarını Asya karası içlerinden akıp gelen malların alınıp satıldığı birer işlek pazar biçiminde canlandırmışlardı. Moğolların Büyük Asya imparatorluğu topraklarında hüküm süren yol güvenliği, bir yandan Avrupalıların Çin'e kadar uzanmalarını olağan kıldığından başka Rusya içlerinden Basra Körfezi'ne kadarki geniş bir alanda, Doğu ile Batı'yı buluşturan limanlara ve pazar şehirlerine en uzak yerlerden pek çok kervanın korkusuzca akıp gelmeleri ziyadesiyle kolaylaştı. Suriye'de Haçlı prensliklerinin, Çukurova'da Küçük Ermenistan'ın kurulmuş bulunmaları, Avrupalılar için Akdeniz'in doğu kıyılarını Ortadoğu ve Asya dünyasına açılan hayatî bir kapı durumuna getirmişti.

Doğu Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında kurdukları, geçmişte bir örneği bulunmamış bu sözünü ettiğimiz düzenlemelerle, bütün bu çevreleri kendi iktisadî işlemlerinin bir örüsü biçimine sokan İtalyanlar, Roma'nın çökmesinden beri bağımsız devletlikten uzun bir süre için düşmüş bulunan memleketlerinin bu kaybını, göz kamaştırıcı iktisadî yükselişleriyle doldurmuşlardı. Bunların Doğu limanlarından Avrupa'ya taşıdıkları ticarî mallar, ipek, parfüm, kıymetli kumaş ve özellikle sağladığı kâr yönünden büyük ticarî önem taşıyan baharat idi.[12]

Venedikliler, Cenevizliler ve Pizalıların Doğu ile Batı arasında ticarî ilişkileri geliştirmekte yaptıkları değerli hizmetler kendi halklarını ve ülkelerini ondurmuş olsa bile, İtalyan topraklarının Avrupa iktisadî coğrafyasının doğrudan doğruya göbeğinde olması, ayrıca, din, sanat, edebiyat ve felsefece de Batı Hıristiyanlığının Roma'ya dönük bulunması dolayısıyla, Karadeniz'in kuzeyinden Mısır'ın İskenderiye dolaylarına kadar olan geniş bölgede geçtiğini söylediğimiz Doğu-Batı pazarlaşması ve onun beslediği deniz taşımacılığı, İtalyan tüccar ve gemicileri eliyle, ister istemez, bütün Avrupa Hıristiyanlığı çıkarına işleyen bir iktisadî örgüt anlamı taşıyordu.

Kuzeyden güneye, Akdeniz ve Karadeniz çevrelerinin her yanını sarmış bulunan Venedik ve Ceneviz ticaret adamlarının, kendilerinden önce buralarda

11 H. Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, s. 31; W. Heyd, *age*, I, s. 1.
12 H. Pirenne, *La fin du moyen âge*, s. 228.

aynı işi yapmış başka milletlerin işadamlarından büyük bir farkları vardı: Bu yenileri, ticaret ve ticarî taşıma işlerinde dünyanın daha önce hiç görmediği yepyeni teknik usuller kullanarak, milletlerarası ticarette olsun, iç ticarette olsun, gerçekten devrim yapmışlardı. Bankacılık, kredi, ticarî mektup, kâğıt para gibi alışveriş ve ticaretin öteki dallarında kullanılan yeni araçları, hele özel kişilerin birikmiş paralarını sermaye olarak bir araya toplamada gösterilen başarı, artık yeniçağ Avrupasını, dünyanın öteki karaları karşısında, sırrına akıl ermez bir ticaret sihirbazı yapıyordu. Bu sayede, büyük servet toplayan kişiler, geliştirdikleri alışveriş tekniğiyle sermayelerine büyük paralar kazandırmada o kadar başarılı oldular ki, krallar bütçelerinin açığını böyle türemiş kişilerden aldıkları ödünçlerle kapattılar.

Modern çağ toplumlarının ilerlemesinde, felsefe, bilim, sanat, edebiyat alanlarının yıldız kişileri gibi, ticaret ve ekonomi alanının da ünlüleri böyle ortaya çıktı ve ticarî kazanç çevrelerini sanki avuçları içine almışçasına, toplumun ekonomik yaşayışına hükmeder güçte kişilerin uğraşı demek olan "işadamlığı" böyle doğdu. Bu yeni türeme işadamlarının, bir ortaçağ yapıtı olan "esnaflık" ile hiç ilişikleri yoktu. Artık, bir ülkenin, ortaçağ yaşantısını eskitip, yeniçağa geçmiş olduğunu gösteren, onun, yeni felsefe, yeni edebiyat, yeni sanat yaratıcısı büyük kişileri yanında, tanınmış, işadamı niteliğini kazanmış insanlarının da bulunmayışı olamazdı.[13]

Bu yeni uygarlığa açılan yolda, İtalyanların arkasından gelen Alman, Hollandalı, Belçikalı, Fransız, İngiliz vb. Avrupa halkları, gemi işletmeciliği ve pazar pazar yeliştirme ticaretini kolayca kavrayarak, kendileri de aynı işlere sarılmakta gecikmediler. Bunlardan da, işadamları ortaya çıktı. Örneğin, Kuzey Denizi ve Baltık Denizi kıyılarını ikinci bir Akdeniz'e çeviren, Avrupa ticaretini Rus ülkesinin içlerine kadar ilerleterek Batı Hıristiyanlığının dünya ekonomisi üzerindeki hâkimiyetine, bu biçimde, kuzeyden çalışan ünlü Alman Hansa Ticaret Birlikleri,[14] deniz taşımacılığında, daha XIV. yüzyılın başlarında kendisini göstermiş ve Flaman limanlarında Ceneviz ve Venedik gemileriyle karşılaşır olmuştu.[15] Bundan sonra, İspanyol, Portekiz, Flaman, İngiliz ve arkalarından İskandinav ülkelerinin gemiciliği doğuyor, böylece, Avrupa bütün kadrosuyla dünyanın daha geniş bölgelerine açılarak, İtalyanların eski Akdeniz'ine, ondan daha canlı yeni Akdenizler katıyordu.[16]

13 H. Pirenne, *age*, s. 230-232.
14 Bertrand Gille, *Histoire économique et sociale de la Roussie*, s. 39-40.
15 H. Pirenne *age*, s. 230-232.
16 H. Pirenne, *age*, s. 21-26 ve 232.

İtalyanların Doğu ile kurdukları ekonomik ilişkilerinden Avrupa'ya kazandırdıkları yalnız dış ticaret ve gemi işletmeciliği değildi. Bunun arkasından gelen daha önemli bir iktisadî devrim, o zamana kadar Doğu ülkelerinin ustalığında bulunan dokumacılık endüstrisinin Avrupa'da da kurulmasıydı. Gerçekleyin, Venedik ve Cenevizlilerin ticarî kazanç çabalarının bir sonucu olarak, İtalya'nın Floransa, Toskana gibi kuzey bölgelerinde, XIV. yüzyılda, dikkati çekecek güçte bir dokuma sanayii boy göstermişti.[17] Kuzeyden Alpleri aşıp, İtalyan pazarlarına akan Almanya ve öteki ülkelerin tüccarları, burada, artık yalnız Doğu'dan gelmiş malları değil, İtalyan yerli dokumalarını da bulmaya başlıyorlardı.[18] Avrupa'nın bu iç ticaretinde Venedik ve Cenevizlilerin üstünlükleri ve satıcılık tekelleri uzun sürmedi. Dokuma sanayii Fransa'ya ve oradan Flandre'a geçti. Özellikle bu bölgenin dokumacılığı, Kuzey İtalya'yı gölgede bırakacak bir gelişme kaydetti. İngiliz koyunculuğunun ünlü yünlerinin Flaman dokumacıları için hayatî bir hammadde olması dolayısıyla, İngiliz koyun üreticileri ve yün tüccarları bu sayede büyük kazançlar sağlamaya başladılar. Onun arkasından, İngilizler, kendi yünlerini kendileri işlemek üzere, Londra'da çuha sanayiini kurarak dünyaya ün salmış kumaş endüstrisinin sahibi olmayı başardılar. Bu durumda, Britanya yünlerinden yoksun kalan Avrupa karası kumaşçılığı önemli bir hammadde bunalımı geçirdiği gibi, İngiliz yün tüccarlarını dışarıya yün satmaktan alıkoymak da, bu ülke kralı için önemli bir sorun oldu. Daha XIV. yüzyılın ilk yarısında, İngiliz Kralı II. Edward, yerli kumaşları rekabetten korumak için, İngiltere'ye yabancı kumaşın sokulmasını yasaklamış bulunuyordu.[19] Fransa Kralı XI. Louis de, Fransız mallarının reklamını yapacak ilk sergiyi İngiliz başşehri Londra'da açacak kadar bilinçli bir iktisat politikası güttü.[20]

Artık Avrupa'da, her devletin kendi ülkesinde millî bir ekonomi siyaseti uygulaması gerektiği ortaya çıkmış, böylece, her kral ve onun hükümeti memleketin ticaret ve endüstrisini geliştirecek tedbirleri almayı baş görev sayar olmuştu. Çünkü, bütçenin denkleştirilmesinin vergi kaynaklarının zenginleştirilmesiyle olanaklı kılınacağını çağın maliye uzmanları salık veriyorlardı.[21] Şu halde, milletlerarası iktisadî ilişkilerde her hükümetin kendi sınırları içinde uyguladığı merkantalist ticaret sistemi böyle ortaya çıkmıştı. Bu oluşumlar sonucu, Batı'nın,

17 W. Heyd, İtalya'da 1300 sıralarında kurulan ipek dokumacılığı, o zaman ancak Avrupa'ya mal satabiliyordu: *age*, II, s. 4.
18 H. Pirenne, *age*, s. 230-232.
19 H. Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, s. 221.
20 H. Pirenne, *age*, s. 222.
21 H. Pirenne, *age*, s. 233-235.

dünya ticaretinde yeri olan devletlerin bu işi ustalıkla yürüten ticaretçi sınıfları en güçlü biçimde doğmuşlardı. Bunlar, hiç de ortaçağdan sürüp gelen "esnaf"tan dönme değillerdi. Bundan böyle, modern çağların sağlam ekonomili devletleri kadrosunda yer almak, artık, ticaret ve endüstri yaratıcısı bu yeni tip "işadamları" sınıfına sahip olma koşuluna bağlı bir şeydi.[22]

Denizcilik ve ticaret alanında İtalyanların peşinden gelen Almanların "Hansa Ticaret Birlikleri", giderekten ustaları olan Venedik ve Cenevizlileri de geçerek, Avrupa'nın ticaret ve para işletmeciliğinde sanki devrim yaptılar. Bir konfederasyon biçimine dönüşen Hansa'nın, Danimarka, İsveç, Norveç ve Rusya içlerine kadar uzanan kolları, buralarda yeni yeni pazar şehirleri kurarak, Avrupa'nın dünya ekonomisine hükmedecek gücünü yaratmada en büyük atılımı yaptıkları gibi,[23] Anvers, Bruges, Londra, Lizbon limanlarında doğan milletlerarası yeni ticarî hayatın orta direği oldular. Bunlar, sermaye teşkili, bankacılık, kredi, ticarî senet vb. ekonomi (ticaret ve maliye) tekniğine ait usulleri bütün bütün geliştirdiler. Öteki Avrupa ülkelerinin ticaretçi sınıfı onların izinde harekete geçmede gecikmedi. Akdeniz, pazarları ve ticaret trafiği en çok olan tek çevre olmaktan çıktı. Baltık, Kuzey Denizi, Atlas Okyanusu'nun Avrupa kıyıları, bu bakımdan onu geçtiklerinden başka, dolaşan gemilerin, milletlerarası iş yapan büyük sermayeli tüccarların yığıldıkları canlı limanlar ve pazar şehirleri yönünden, yukarıki denizler dolayları Akdeniz'i çok geride bıraktılar.[24] Artık, yeniçağın başında, modern Avrupa, sanatı, edebiyatı, felsefe ve akılcı bilimi yanında, bunlarla atbaşı giden bir de teknik ekonomi düzenliği kurmuş bulunuyordu. Böylece, Avrupa dışı ülkelerin erişemeyeceği bir uygarlık yaratmış bulunan Batı Hıristiyanlığında, endüstri, ticaret ve öteki ekonomik güç merkezleri, kuzeye, Almanya, Hollanda, İngiltere, Fransa, İskandinavya çevrelerine kaymış, bir zamanlar dünyanın en işlek pazarlarını kurmuş olduğu için herkesi kendi ayağına çeken İtalya, bu yeni merkezlerin karşısında gerilemiş, Toskanalı ve Floransalı eski büyük sermayecilerin yerlerini Alman ve öteki Alp gerisi memleketlerin işadamları tutmuştu. Almanların, artık İtalya'yı yok etmeleri değil, tersine, bunların oralara inmeleri durumunun olağan hale gelmiş bulunması, bu eski zengin ülke için, Avrupa dünyasının ekonomik yönetim tahtından düşmekte olduğunun belirdiği kanısını veriyordu. Bundan böyle, İtalya pazar ve limanlarının yerine kuzey kıyılarını, özellikle Anvers ve Lizbon'u koyan Alman işadamları ve sermayecileri, dünyanın bu en işlek iki liman-ticaret merkezinden, Portekizlilerle işbirliği halin-

22 H. Hauser, *Les débuts de l'âge moderne*, s. 49-50.
23 Bertrand Gille, *Histoire économique et sociale de la Roussie*, s. 37-38.
24 H. Pirenne, *age*, s. 224-226.

de, Hindistan'a açılır olmaya başlamışlardı.[25] Artık Avrupa'nın dünya ticareti önderliğini sanki İtalyanlardan kapmış bulunan Almanların, bir yandan Baltık kıyılarına, Rusya içlerine ve oradan Rusların işbirliğiyle Orta Asya'ya, bir yandan Kuzey Denizi kıyıları, İngiltere, İspanya ve Portekiz'e yayılmaları, bütün bir Avrupa'da, dünya ticaretine atılma ve ünlü işadamları yaratma işini her toplum için ilerlemenin baş koşulu yapmış bulunuyordu.[26]

Batı Hıristiyanlığı toplumları kadrosuna giren hemen bütün ülkelerin uluslararası ticarete bu denli ilgi duymaları ve bunun için gerekli olan alışverişçi ya da pazarcı sınıfların kolayca doğması sonucu, eskiden ancak İtalya'nın birkaç şehrinde görülebilen fuarlara ve büyük pazarlara Fransa, Almanya, İngiltere, Hollanda, Belçika, İspanya, Portekiz, hattâ Rusya vb. ülkelerde daha canlı örnekleriyle rastlanır oldu. Bu yenilerinde büyük para alışverişlerinin, fiyat belirtme işlemlerinin yapıldığı borsalar kuruldu. Bu gibi yerlere Avrupa'nın her yanından koşup gelen tüccarlar ve büyük bankerler, yatırdıkları milyonlarına önemli kazançlar sağlıyorlardı. Büyük işleri çevirmekte kullanılacak sermayeyi teşkil edebilme yolunda da yeni adımlar atıldı. Prenslerin ve öteki zengin özel kişilerin biriktirip de bir iş gördüremedikleri paralarını, işadamlarına çalıştırmaya vermeleri doğal bir davranış oldu. Bu işadamlarının, başkalarının birikmiş paralarını çalıştırmada gösterdikleri ciddîlik, vatandaşlarda da büyük güven yarattığından, elinde üç beş kuruşu biriken kişiler, bu gibi ticarî ortaklıklara katılmak için büyük arzu göstermeye başladılar. Böylece, milyonlarca insanın elindeki küçük para birikintilerinin toplanmasıyla büyük anonim ortaklıklar ve sermayeler doğdu. Artık, herkese güven vermek, işadamı için vazgeçilmez bir iş ahlâkı olmuş, bu sayede kurulan büyük sermayeli şirketler geniş işler çevirme olanağına kavuşmuşlardı.[27] Demek ki, bundan böyle dünya ticaretindeki Avrupa üstünlüğü, yalnız tüccar sınıfının değil, toplumları oluşturan bütün vatandaşların işe katılmalarının bir sonucuydu. Halbuki, Avrupa ülkeleri dışında hiçbir toplum bu biçimde bir "paraya para kazandırma" bilincine ermiş değildi.

Avrupa karasında yeniçağa girilirken gördüğümüz bu çapta bir pazar, fuar, borsa alışverişinin milletlerarası ve iç pazar piyasalarının elden ele dolaşacak olan geçerli paralarında bir yetersizlik ve darlık yaratacağı ortadaydı. Ayrıca, Rönesans ile değişen dünya görüşü, zevkleri de değiştirmiş, insanı dünya nimetlerinden faydalanmada sanki tutkuya kaptırmış, buna göre de, para kazanma bir hırs halini almıştı. Yaşama zevki, onun kat kat üstünde para kazanmayı

25 H. Hauser, *age*, s. 334.
26 H. Hauser, *age*, s. 231-232.
27 H. Hauser, *age*, s. 338-340.

kamçılamakla, Avrupa'nın iktisadî hayatında bir patlama olmuştu.[28] Bu durumda, dolaşımdaki paranın ekonomik patlamayla atbaşı gitmesi, yani hacminin kabarması gerekiyordu. Bunu sağlayabilmek için de, kıymetli maden üretimini artırma olanakları araştırılmış, başarılar elde edilmiş ise de, gerekli miktarı elde etmeye ulaşılamadığı görülmüştü. İtalya'dan Fransa, Flandre, İngiltere vb. ülkelere yayılan endüstri hayatı, gerek yurtiçi ve gerek devletlerarası rekabete varacak seviyeyi bulup da, Avrupa'nın her devleti için, ticaret ve endüstrisinin himaye edilmesine ve gelişmesine yarayacak olanakların sağlanması millî bir politika biçiminde kalıplaştıktan sonra,[29] bir önceki dönemin kıt kanaat kalıplı alışverişinde kullanılan paranın, derinliğine ve genişliğine bu derece boy atan bir ekonomiye de yeteceği düşünülemezdi. Krallar ve prenslerden zengin ailelere ve bütün halk sınıflarına kadar yayılan "birikmiş paralarını sermaye teşkiline yatırma" hevesleri de piyasanın gittikçe artan para ihtiyacını bir süre daha karşılamış olmakla beraber, Avrupa, XV. yüzyılın sonlarına girerken, gene de oldukça ağır bir para bunalımına sürüklenmekten kendisini kurtaramamıştır. Bu para darlığının, alışveriş dünyası ve halk yığınları üzerindeki etkisi, gıda ve öteki maddeler fiyatlarında göze batacak ölçüde bir düşüş meydana gelmesi biçiminde olmuştu.[30] Satıcı için çok yıkıcı olan, para sahibine göre ise ucuzluk denen bu ekonomik olayın en ağır dönemi XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başları idi. 1493'ten 1520'ye değin uzayan sürede, Yeni Dünya'dan (Amerika'dan) Avrupa'ya kıymetli maden taşınması henüz fiyatları yükseltecek genişliğe ulaşmamış bulunuyordu. Fakat, bu son otuz yıla yakın sürenin arkasından gelen dönemde de, öncekinin tersine, altın ve gümüş akını ihtiyacın da üstüne çıkmıştı.[31] Amerika'nın, özellikle güney bölgesinden, İspanyollar ve Portekizliler eliyle Avrupa'ya taşınan altın ve gümüş, yukarıdan beri endüstri ve ticaret hayatında çılgınca bir çalışım dönemine girmiş olduğunu söylediğimiz Batı Hıristiyanlığında kıymetli maden kümelemelerinin birdenbire çok kabarmasını sağladığından, bu kez de, 1525 öncesinin tam tersine, cepleri para dolu alıcıların dolaştığı pazarlarda fiyatlar çabucak fırlamış, 1559 sıralarının ticaret dünyasında ne bulursa yutan bir Avrupalı alıcılar zümresi her yanı kaplamıştı.

XV. yüzyılın sonları Avrupasındaki para darlığı ve bu yüzden görülen fiyat düşüklüğü, Batı toplumlarının alabildiğine endüstri, pazar, fuar, bankacılık vb. ekonomik alanlarda örneği görülmedik genişleme hamlelerinin bir sonucu olup,

28 H. Hauser, *age*, s. 305-306.
29 H. Hauser, *age*, s, 48-51; H. Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, s. 221.
30 H. Hauser, bu sırada gümüşün satın alma gücünde çok yükselme olduğunu söylüyor: *age*, s. 53.
31 H. Hauser, *age*, s. 305.

bunlar zorlu bir gelişmenin habercisi bulundukları gibi, 1525'ten sonra başlayan fiyat yükselmeleri de, kıymetli madenlerin bollaşması üzerine, zengin alıcıların bütün pazarlara yayılmaları demek olduğu için, bu da gene Batı'nın iktisadî alanda yeni bir ilerleme kaydettiğinin göstergesiydi. Şu halde, Batı dünyası önce ucuzlama (fiyatlarda düşme) ve onun arkasından bir pahalılık dönemi yaşamakla, büyük iktisadî atılımlar yapmakta olduğunu gösteriyordu ki, onun bu başarısı, kendisini milletlerarası alışverişin sömürücü patronu yapmış oluyordu ve bu çeşit patronluk kadrosu da, onu yaratan koşulların bir gereği olarak, ancak Hıristiyan Avrupa dünyası toplumlarına açıktı; onların dışında kalanlar, yani Asya ve Afrika toplumları ona hizmet etmek, o zenginleştikçe fakirleşip, hep böyle bir giderlikte yaşamak zorunluğu altında bulunuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ve onunla birlikte bütün İslâm dünyası da, doğal olarak, bu ikinci dünya içinde kalmaktaydılar.

Bu konuda sözün kısası şudur ki, Haçlı seferleriyle birlikte İtalyanlar Avrupa'nın dış dünya ile olan ticaretine yeni bir biçim vermişler, gemiciliği ve ticarî eşya taşıyıcılığını geliştirmişler, bu sayede ülkelerine dünyanın serveti aktığı için, İtalya çok zengin olmuş, pazar şehirleri ve endüstri merkezleri yeniçağa has bir çehre ile doğmuş, Avrupa'nın öteki bölgeler halkları, özellikle Almanlar, güneye akmışlar, sermaye getirmişler, İtalya'da gelişmiş olan yeni iktisadî hayat, bütün usul ve örnekleriyle, gittikçe kuzeye de geçmiş, bankacılık, ticarî senet, kredi, borsa işleri, pazarcılık, liman işletmeciliği ve hele dokuma sanayii, Fransa, Flandre, İngiltere gibi yerlere sıçradığından başka, bütün Avrupa ticaretinin milletlerarası işletmeciliğini İtalyanlardan Alman işadamları kapmış, ticaret bilgi ve tekniği bu sonuncuların elinde daha ileri biçime girmiş, Alman Hansa Ticaret Birlikleri, Rusya içlerinden[32] Atlas Okyanusu'nun İberik ve Kuzey Denizi kıyılarına, İngiltere içlerine kadar geniş bir bölgenin deniz ve kara ticaretini ele geçirmiş, öteki milletler, Hollanda, İspanya, Portekiz, İngiltere, İskandinavyalılar ve Danimarkalılar onların peşinden işadamlarını ortaya sürmüşlerdir. Flandre ile İngiltere dokumacılıkta İtalya'yı çok geçmiş, böylece, Batı Hıristiyanlığının bütün devletleri birbirleriyle bir milletlerarası ticarî kazanç yarışına girmişler, ilerlemenin birinci koşulunun, ekonomik alanda millî politika izlemek olduğu ortaya çıkmış, Amerika karasının bulunmasıyla, Avrupa iktisadî merkezleri daha da kuzeye ve batıya yayılmış, ticaret trafiğinde Akdeniz ikinci sıraya düşerek, Baltık, Kuzey Denizi, Atlantik öne geçmişler, böylece de, en büyük ticaret limanları kuzey ve batı kıyılarında doğmuşlardır.

32 Peter I. Lyashchenko, *History of the National Economy of Russia*, s. 166.

XVI. yüzyılın ortalarında, artık, Avrupa karası dünyanın öteki karaları karşısında çok ileri bir iktisadî bütün biçimine girmiş, üzerinde yaşamakta bulunan Hıristiyan milletler, sanat, edebiyat, felsefe, bilim dallarında gerçekleştirdikleri büyük devrimi, ekonomik usulde de daha üstünüyle yapmayı başarmışlardır.

Artık bu sıralarda, Doğu pazarları bile Batı ülkelerinden gelen işlenmiş eşya ile dolmuş, Avrupa dışı toplumlar, Hıristiyan ülkeler endüstrilerinin hammadde yetiştiricileri durumuna girmeye başlamışlardı. Toplum yaşantısında, bütün öteki örgütlenmeler gibi, ekonomik hayatın da bilimsel ve teknik usullerle düzenlenmiş bir örgüt haline gelmiş bulunduğu görülüyordu. Rönesans'tan ve onun yarattığı yukarıda adları geçen yeni örgütlenme hareketlerinden, en ufak biçimde bile olsa, haberleri olmayan Doğu toplumları, elbette Batı'nın yeni ticaret ve iktisadî işletmecilik metodunu kavrayamazlardı. O halde, Avrupa dışı bütün ülkeler Hıristiyan Batı işadamlarının servet üretme bellekleri olmuş bulunma kaderine boyun eğmek zorundaydılar ve uzun yıllar boyunca da öyle olmuştu.

Dünya uygarlığında başka örneği görülmedik yeni bir çağ açan Batı Hıristiyan dünyasının bu yolda harcadığı çabalarında, kendisine gerekli olan sermaye gücünü yığmasında, Avrupa dışı dünya toplumlarını ve onların iktisadî değerlerini, servet kaynaklarını kullanabilmek için geliştirdiği siyasî ve askerî düzen, dünyanın küçük Avrupa'ya boyun eğmesinde, en başta gelen faktör olmakla beraber, bu konu bizim araştırma sınırımız dışındadır.

2- Doğu Akdeniz Çevresinde İktisadî Sönükleşme

Doğu ile Batı arasındaki ticarî alışverişin büyük bir kazanç alanı olduğu, bunu ele geçirmek ya da rakibini bu kazançtan yoksun bırakmak amacıyla ortaçağda bile devletlerin birbirleriyle çekiştikleri biliniyor.[33] Batı'da bütün Avrupa ile Doğu'da Hint ve Çin'i de kapsayan Asya'nın ticarî malları Ortadoğu ve Yakındoğu ülkeleri liman ve pazarlarında karşılaşıyorlar, böylece, özellikle Akdeniz ve çevresi memleketleri, bu durumdan, aracı olarak, geniş ölçüde yararlanıyorlardı.

Bizans ve Abbasî imparatorluklarının kurdukları iki büyük siyasî düzen, Akdeniz ve yanlarında milletlerarası alışverişe uygun koşullar sağlamış, bu sayede, Ortadoğu, hele Doğu Akdeniz ülkelerinin ekonomi ve ticaret örgütleri çok gelişmiş, ortaya çıkan büyük şehirlerde kurulmuş canlı pazarlar bütün dünyadan buralara alıcı ve satıcı çeker olmuştu. Orta Asya, Rusya, İskandinavya, hattâ Almanya bile uluslararası ticaretin kaynaştığı çevreye yabancı değillerdi. Dünya çapında bir alışveriş ortamı yarattıkları görülen İslâm devletlerinin kullandıkları

33 W. Heyd, *age*, I, s. 6-12.

paraların çok uzak ülkelere kadar geniş ölçüde yayılmış bulunması bunu ispatlıyordu.[34]

Doğu Akdeniz ve dolaylarının (Abbasî ve Bizans alanlarının) iktisadî ve ticarî yönlerden bütün dünyayı etkilerine alabilmelerinin koşulları aşağıdaki biçimde kolayca sıralanabilir:

1- Abbasî ve Bizans devletlerinde, ticarî ulaşım ve alışveriş için birinci koşul olan her türlü güvenlik sağlanmış bulunmaktaydı.

2- Uluslararası ticaret ve alışverişin en önemli ilkesi olan ticaretçi sınıf bu iki ülkede, özellikle Abbasî İmparatorluğu'nda türemiş olup, bütün atılganlığı ve cesurluğuyla dünyanın öteki ülkelerindekilerden çok üstün çalışıyordu. Bu suretle, Doğu Akdeniz ülkeleri, yalnız aracılıktan değil, kendi atılgan tüccarlarını ve işadamlarını dünyanın dört yanına koşturarak ticaret mallarını üretildikleri yerlerden kendi elleriyle getirmelerinden de çok kazanmaktaydılar.

3- Öyle görünüyor ki, önceleri lüks kumaşlar Hindistan'ın, ipek de Çin'in çıkardıkları iki önemli ticaret malı iken, Araplar kumaşları, İranlılar da ipekleri, kendileri çıkarmayı düşündükleri için, aracılıklarına ve dünyayı dolaşan tüccar niteliklerine bir üçüncüyü, yani kıymetli kumaş dokumacılığını ve ipek üretimini katmak sayesinde, Suriye, Mısır, Irak gibi Arap ülkeleri dokuma endüstrisinde, İran bölgesi de ham ipek üretiminde büyük gelişme sağladılar. Bu tür endüstri, doğal olarak, Bizans'a da geçmekte gecikmedi.[35] Fakat, Çin ve Hint, eskiden beri, kendilerinin tekelinde bulunan ipek, yün ve pamuk sanayiinin bu biçimde Ortadoğu ve Yakındoğu'da da kurulmuş bulunmasından ne kadar zarara uğradılar, bu konuda bilgimiz yoktur.[36]

4- Doğu ile Batı arasındaki ticarî alışverişte aracılık, pazardan pazara koşuşturan atılgan ticaret sınıfı, bütün dünyada en güçlü devlet parası sahipliği gibi koşulların bir sonucu olarak büyük liman ve pazar şehirlerinin doğmuş bulunması.

İşte Doğu Akdeniz ve çevresini, daha doğrusu Abbasî ve Bizans imparatorluklarının kapsadıkları Yakındoğu ve Ortadoğu'yu iktisadî yönden mutlu kılan, dünyanın öteki yerlerini alışveriş yapmaya onların ayağına çeken başlıca koşullar bunlardı. Şu noktaya da önemle değinmeliyiz ki, pek çok mal sürümünün kolayca yapıldığı pazarları yaratan ve ayakta tutan tüketim yığınları sanıldığı gibi hep Batı'da ve Doğu'da değil, bu iki büyük devletin kendi kalabalık

34 W. Heyd, *age*, I, s. 52 ve 58.

35 W. Heyd, *age*, I, s. 52.

36 Bugün Anadolu halkı arasında "bulunmaz Hint kumaşı" deyimi, o devrin Hint'ten gelen çok göz alıcı ve pahalı kumaşlarının tarihî izleri olarak, bir şeyin çok değerli ve elde edilmesinin pek zor olduğunu ifade için kullanılır.

insanlı, gelişmiş bölgelerindeydi. Pek uzun sürmüş olmasa bile, bir ara Bizans ve hele Abbasî İmparatorluğu her yönden uygarlığın en ön sırasına ermişlerdi.

Öyle görülüyor ki, XI. yüzyıl süresince Abbasî ve Bizans devletlerinin her ikisinde de siyasî düzen bozulmaya başladı.[37] XI. yüzyılın sonlarına doğru ise, Batı Hıristiyanlığının Müslümanlar üzerine açtığı Haçlı Seferleri, yalnız yıkıcılığıyla değil, olumsuz iktisadî etkileriyle de Doğu Akdeniz'in çöküntüye yüz tutmasını hazırladı.[38]

Gerçekleyin, Haçlı kavgalarının daha ilk döneminde, hem Bizans'ta hem de İslâmların Doğu Akdeniz yöresinde "Latin devletleri" kuruldu. Böylece, Yakındoğu'nun siyasî hayatı artık onarılmaz biçimde karıştı. İslâm ülkelerinin, Haçlı kavgaları sürerken, bir de Moğol yayılmasına uğraması, dünya ticaretini Müslümanlar lehine işleten siyasî düzeni kökünden değiştirdi. Artık, güçlü devlet düzeninden yoksun bulunan Müslüman ve hattâ Bizans, Haçlılar döneminin canlılaştırdığı Doğu-Batı alışverişinde kârlı iş yapma olanaklarını böylece kaybetmiş bulunuyorlardı.

Haçlı kavgaları döneminde, Doğu ile Batı'nın iktisadî ve ticarî ilişkilerine İtalyanların yepyeni bir canlılık verdikleri doğru ise de,[39] önceleri, İslâmların ve Bizanslıların da çıkarlarına gibi görülen bu yeni alışverişin eskilerinden önemli başkalığı, Batılıların, bu kez, Doğuluları tam bir sömürü düzeni altına almaları biçiminde olmasıydı.[40] Çünkü, Hıristiyan Avrupa, bu kez Doğu'nun pazarına yalnız mal almaya gelmiyor, onun uygarlığını da Batı ülkelerine taşıyordu. Hıristiyan Batı'nın yeni doğan ticaretçi ve işadamı sınıfı karşısında, Doğu'nun eski üstat ve güçlü sınıfı artık yoktu; sadece yerinde alışveriş yapan uyuşuk yaşantılı esnafı vardı. Bu boşluktan yararlanan İtalyan tüccarları ve öteki işadamları, Doğu Akdeniz yöresi devletlerinden kopardıkları "serbestçe ticaret" imtiyazları sayesinde de kendilerine yeni yeni kapılar açtırmış bulunuyorlardı.[41] Bu arada, doğal olarak, Batı, Doğu'nun zenaatine el almış, örneğin

37 Abbasî İmparatorluğu'nun uzak bölgelerinde kendi başlarına hareket eden valilerin, bağımsız devlet kurarak, Bağdat halifesini nasıl sadece adı var durumuna düşürdüklerini biliyoruz. Bizans imparatorları da aşağı yukarı başka türlü değillerdi: Bk. A.A. Vasiliev, *Histoire de L'Empire Byzantin*, s. 455-457.

38 XII. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Moğol yayılması da, sanki Haçlıların işini bütünler gibi, İslâmlara onlarınkinden daha ağır bir yıkıcı felâketi yüklemişti.

39 W. Heyd'in sözünü ettiği büyük ticarî ve sınaî gelişme (bk. *age*, s. 164, 180) Batı endüstrisinin güçlenmesinden önceydi.

40 Haçlı Seferleri üzerine başlayan bu yeni canlı iktisadî ilişkilerin Doğu zararına işleyen gidişi ve sonuçlarını hesaba katmayan bütün Batılı yazarlar, söz konusu ettiğimiz bu yeni tür alışverişin Doğu'ya getirdiği canlılık ve kârlı ticareti öve öve bitiremiyorlar: Bk. Heyd, I, 163, 164, 180; L. Bréhier, *Vie et mort de Byzanc*e, s. 342.

41 Vasiliev, *age*, II, 215 ve 217.

İtalyanlar Toskana, Floransa vb. yerlerde pek hızlı gelişen bir dokuma sanayii kurmayı başarmışlardı.[42]

Bu durum, vaktiyle İslâmların Hint kumaş ve dokumalarının sadece alıcıları iken, sonradan aynı malların endüstrisini kendileri de kurarak, onları zarara sokmalarının tıpkısıydı.

Şu halde, Abbasî, daha doğrusu İslâm ve Bizans siyasî düzenlerinin bozulması bu ülkelerdeki büyük şehirlerin iktisadî ve sosyal güvenliklerini sarsmış, ticaret sınıfını doğuran ve yaşatan ortam donuklaşmış, Batı'da doğmuş yepyeni özgenlikteki pazarlardan İslâmların haberi olmamış, Bizans tüccarları bile bu yeni alışveriş dünyasına katılamamışlar, ellerindeki endüstrinin daha üstünü Avrupa'da da kurulmuş, böylece, Doğu Akdeniz dünya ticaretini kendi çıkarına işletme koşullarını kaybetmiştir.[43]

Yakındoğu ve Ortadoğu'da olup geçen bu olaylar dünya ticaret ilişkilerini sağlayan yol ağlarının da ister istemez değişmesi sonucunu verdi.[44] Moğolların yayılmaları ve o arada Almanların Avrupa'nın ticaret alanlarını Rusya içlerine doğru genişletmeleri, Orta Asya ve Doğu Asya'nın mallarını, Batı'ya taşıyan yeni yollar açılmasını sağladı. Karadeniz, Akdeniz'in içeri sokulmuş bir uzantısı olmaktan öte giderek, birçok karayolunu birbirlerine bağlayan canlı ticaret limanlarının yer aldığı deniz biçimine dönüştü. Doğu ile Batı arasında Haçlı seferleriyle başlayan yeni dönem ekonomik ilişkilere ne yönden bakılırsa bakılsın, araştırmaların ortaya koyduğu gerçek şudur ki, Akdeniz için önceleri pek yararlı ve mutlu olan bu alışveriş, giderek Batı Hıristiyanlığı tarafından tam bir sömürü ticaretine çevrilmiş, gerek Müslüman ve gerek Bizanslı halk bunu anlamakta gecikmemişler, ancak, yapılacak bir şey de kalmamıştı.

Bizans'ın ve hele Abbasîlerin Yakındoğu ve Ortadoğu'daki toprakları üzerinde sonradan onların yerine kurulmuş bulunan daha küçük ölçüdeki devletler, kendi yeni siyasî güçleriyle ne kadar elverişli iktisadî düzen de yaratmış olsalar, dünyanın Batı Hıristiyanlığı çevresinde kurulmuş bulunan yeni sömürü merkezlerine dönük bilimsel doğuşlu ekonomik sistemini kavrayacak ya da onun Avrupa dışı ülkelerden servet emici yepyeni icat ticaretine karşı, geleceklerini güven altına alacak yaratılışta değillerdi. Bu Yakın ve Ortadoğu devletleri, kuruluşları yönünden, genç olmakla beraber, ülkelerindeki ekonomik örgütler ortaçağ biçimlerinin uzantısı idiler. Böylece, İtalyanlar, kullandıkları yeni ticaret tekniğiyle,

42 Gerçekleyin, daha 1219 sıralarında, sözü geçen Avrupa malları, Bizans pazarlarında Doğu'dan Türkiye yoluyla gelen mallarla kolayca rekabet etmekte idiler: Bk. Vasiliev, *age*, II, 227.

43 Bk. L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, s. 293, 432.

44 W. Heyd, *age*, s. 64.

bütün Akdeniz ve Karadeniz bölgelerini sömürüp, kendi ülkelerini zengin ediyorlardı. Bizanslılar gibi Konya Selçukluları, Mısır Memlûk sultanları, Suriye melikleri de Ceneviz ve Venedik tüccar ve işadamlarına verdikleri ticaret ve işletme imtiyazlarıyla sömürüyü kolaylaştırmaktaydılar. Buna karşılık, Yakındoğu ve Ortadoğu esnafında, geleneksel usulleri bırakıp, yeni ticaret tekniğine alışarak, Batı sömürücülüğünü normal alışveriş ilişkisine çevirecek en küçük bir uyanma belirtisi görülmemekteydi.

Batı Hıristiyanlığında geliştirilen yeni iktisadî usulün Bizans ve bütün Yakındoğu İslâm ülkelerindeki ticarî çalışımları önce buralardaki endüstrileri yarı ölü hale düşürme sonucunu verdi. Örneğin, Mısır ve Suriye limanlarına Doğu malları yüklemeye gelen İtalyan tüccarları, satın aldıklarının bedelini bir zamanlar sırf altın ve gümüşle öderlerken, XIV. ve hele XV. yüzyıllarda, artık Avrupa'nın, özellikle kendi ülkelerinin endüstri eşyasını getiriyorlar ve onu satarak Doğu mallarını, böylece, bir çeşit takasla sağlıyorlardı. Bu durum, bir yandan İslâm devletleri hazinelerini ve para piyasalarını altın ve gümüş gelirinden yoksun ederken, öte yandan da, yerli ürünler yerine, Avrupa endüstri mallarının geçmeye başlamalarıyla, Doğu'nun ünlü kıymetli kumaş endüstrisi alıcısız kalmaktaydı. Gerçekleyin, "Frenk malları"nın, daha ucuz, belki süslü-püslü görünüşte olmaları sürümlerini yerli dokumaların üstüne çıkardığından, tezgâhlar kapanmakta ve fakirlik alıp yürümekteydi ve daha XV. yüzyılın ilk yarısı içinde, felâket iyice ayan-beyan olmuştu.[45] Son araştırmalar, böylece, İslâm ülkelerindeki iktisadî çöküntünün Amerika karasının ve yeni denizyollarının bulunmasından çok önce başladığını ortaya koymuş bulunmaktadır.

Ancak Batı'yı çok zengin kılan ve ticaretini bütün yeryüzüne yayarak kendisine görülmedik bir güç kazandıran coğrafî keşifler de Doğu'nun gerilemesinde, Batı'ya karşı olan kavgasını sürdürmemesinde ve ona karşı koyacak bütün olanaklarını kesin olarak yitirmesinde son vuruş olmuştu. Hattâ, bu buluşlar dünya ticaret trafiğinin ağırlığını Atlas Okyanusu'na kaydırdığı, Avrupa'nın batı ve kuzey kıyıları bu değişiklikten çok elverişli durum kazandıkları için, yeniçağ dünya ticaret akımlarının gerek trafik ve gerek yüklü alışveriş merkezlerinin kuzeyde ve batıda toplanmasıyla, yalnız Doğu Akdeniz değil, Batı Akdeniz, bu arada en çok İtalyanlar, İslâmlar kadar olmasa bile, eski iktisadî güçlerini kaybetmekten kendilerini kurtaramadılar.[46] Osmanlı Devleti'nin Ak-

45 Geniş bilgi için şu önemli araştırmaya bakınız: E. Strauss, "Prix et salaries à l'époque Memlouke", *La Revue des Etudes Islamiques*, 1949 (örneğin, İskenderiye'nin XIV. yüzyıl başında 14.000 olan kumaş dokuyucu sayısı 1434'te 800'e inmiş bulunuyor idi); Mısır'ın tanınmış kumaşları o devir Türkiyesinde de az sürüm yapmıyordu: Ahmed Eflâkî, *age*, II, s. 375-379.

46 G. Lefebvre, *La révolution française*, s. 13, 19.

deniz ve Karadeniz'e yayılması ise, İtalyanların tarihî sömürü alanları olan doğudaki eski Bizans-İslâm topraklarını ticaret olanaklarından yoksun bıraktı. Rönesans hareketini başlatmak suretiyle, çağdaş Avrupa uygarlığında, Hıristiyan Batı'ya hocalık etmiş bulunan İtalyanların sonradan bu yolda geri sıralara düşmelerinin nedenini, herhalde, bir yandan Doğu'yu elden çıkarırken, öte yandan da, Atlas Okyanusu yollarına uzak kalmalarının ekonomik gidişlerine iki yanlı olumsuz etkilerinde aramalıdır.

Doğu Akdeniz, daha doğrusu Bizans ve Yakındoğu İslâm ülkelerinin yakınçağlar başında uğradıkları ekonomik sarsıntı hakkında verilen bilgi şu gerçeği ortaya çıkarıyor ki, Osmanlı Türkiyesi, büyük imparatorluğunu kendisinden önce iktisadî gücü ve ticarî kabiliyeti iflâs etmiş bölgeleri kapsayan bir alanda kurmuş oluyordu.

Öte yandan, Orta Avrupa'ya kadar girmeyi ve Kuzey Afrika'ya yayılmayı başarmış bulunan bu yeniçağ imparatorluğunun, geçmişteki Doğu devletlerinden farklı olanaklar elde etmiş bulunduğu ortadadır. Onun yeni Avrupa karşısındaki durumu aşağıda ayrıca söz konusu edilmiş bulunuyor.

3- Türkiye'nin Uluslararası Yeni Durumu

Haçlı kavgalarının başladığı XI. yüzyılın sonunda, Abbasî-Bizans bölgelerinin siyasî düzeni, geçmiş dönemlerdeki kadar olmasa bile, gene de iyiydi. İlk adımlarda Doğu'yu kana bulayan bu savaşların hızı kesildikten, şaşkınlık geçip, ortalık yatıştıktan sonra, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yeni bir ticarî ilişki başlayınca, geçici bir iktisadî mutluluk da doğmakta gecikmedi.[47] Fakat, bu kez, Batı Hıristiyanlığının, ekonomik çalışım ve uluslararası ticaret işine yepyeni bir teknik uygulamaya başlaması, bir de, Doğu'da gördüğü kimi ekonomik-toplumsal örgütlerin çok benzeri örneklerini kendi memleketlerinde daha gelişmiş biçimleri ile kurmayı başarması, Avrupa'yı bu uzun savaşlardan çok kârlı ve güçlü çıkarmış olmasına karşılık, Doğu'nun işi ters gitmiş, Akdeniz'e çevre olan Arap bölgeleri, Selçuklu Türkiyesi ve Bizans, tarih yaşantılarının her yönden en bunalımlı çağına gelip çatmışlardı. Bunun en önde gelen nedeni, herhalde, Batı Hıristiyan dünyasının, yeni ekonomi ve ticaret tekniğiyle Doğu'ya uyguladığı sömürü düzeni olmalıydı. Son elli yıldan beri tarihçilerin bu ülkelerin tarihleri üzerinde yaptıkları geniş araştırmalardan elde ettikleri bilimsel gerçek budur.[48]

Selçuklu saltanatı sona ererken, Türkiye'de ne siyasî bir düzen ve ne de doğ-

47 Bu konuda A. Toynbee'nin görüşü için bk. *Civilisation on Trial*, s. 185.

48 Geçen iki bahse ve Türkiye'nin sözünü ettiğimiz dönemi için de, bu eserin I. cildine bakınız.

ru-dürüst işleyen ekonomik bir örgüt vardı.[49] Arap ülkeleri ve Bizans, bu çöküşün kalıntıları altında tarihin karanlıklarına gömülürken, Türkiye'nin kendisini böyle bir son bulma akıntısından kurtarması, hattâ anavatan sınırlarını daha da genişleterek, eskisinden çok güçlü bir derneşim düzeni biçiminde hayata yeniden doğması, hiç şüphesizancak Türk halkının kendi toplumsal özgenliği sayesinde mümkün olmuştu. Moğolların, Anadolu Selçuklu siyasî düzenini ortadan kaldıracak davranışlara başladıkları 1280 sıralarından Türklerin Rumeli'de iyice yerleştikleri ve Topal Timur'un Anadolu'yu kapladığı 1402'ye dek olan Türkiye tarihinin siyasî olayları gözden geçirilirse, bu gerçek kolayca anlaşılacaktır.[50]

XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın başına kadar Türkiye'de, siyasî hayata hükmetmiş bulunan Anadolu beyliklerinin içinden birisi olan Osmanlıların, ötekilerini yutarak ve Rumeli'ye de yayılarak kurduğu büyük imparatorluğun uluslararası iktisadî ve ticarî ilişkilerindeki gidişi daha başından doğru izleyebilmek için, Ortadoğu ve Yakındoğu'nun yukarıda incelenen olumsuz ekonomik durumunu, bu yaşayışın sonuçlanma biçimini, hiç olmazsa ana çizgileriyle göz önünde tutmanın zorunlu olduğu ortaya çıkıyor. Çünkü, bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu bu çöken devletlerin ekonomileri ve ticaretleri sömürücü Batı'nın uyruğu olmuş toprakları üzerinde kurulmuş bulunuyordu. Daha doğrusu, Osmanlılar, topraklarına yayıldıkları Doğu Akdeniz, Karadeniz ve çevresi devletlerden ekonomik düzen diye bir şey almamışlar, bütün buralarda, kendilerinden çok önce, ağları her yana dal budak salmış İtalyan ticaret kolonileri ve onların güçlü iktisadî işletmecilikleri ile karşılaşmışlardı.[51] II. Mehmed İstanbul'a girerken, Bizans'ın bu ünlü başşehri, sanki İtalyan (Ceneviz ve Venedik) ticaret ve işadamlarının kendi insafsız çıkarlarına işlettikleri çok büyük bir sömürü pazarıydı.[52] Bizans'ın siyasî gücünü iyice kaybetmeye başladığı XIII. yüzyıldan 1453'e kadar olan sürede, İstanbul'un, hâlâ büyük şehir niteliğini koruyabilmiş bulunması, bizce, Venedik ve hele Cenevizlilerin burada sürdükleri ustalıklı pazar alışverişi sayesindeydi.

Karadeniz çevresinin, özellikle kuzey kıyı limanlarının Osmanlı yayılmasından önceki parlak pazar ve ticaret düzenlerindeki büyük gelişkinliği sürdürenle-

49 W. Heyd'in bahsettiği, Antalya ve Alaiye limanlarındaki işlek ticaret ve alışveriş hayatı Arap ülkelerinin çökmesi ile elbette çok zayıfladı. Bk. *age*, s. 534, 546, 550.

50 Bu süre, yani Anadolu Beylikleri dönemi demek olan 1402'ye kadarki Türkiye olayları için bu eserin I. cildinde geniş bilgi vardır.

51 Fazla bilgi için bk. H. Pirenne, *La fin du moyen âge* (Peuples et Civilisations VII), s. 228-230.

52 İtalyanlar Doğululara ve öteki pazarcılara karşı olan rekabet çekişmelerinde kendilerine Bizans'ta üstünlük sağlayan ticarî imtiyazlarını, bu imparatorluğun Latinlerden İstanbul'u kurtarma çabalarına giriştiği ve bu yüzden de ezgin halde bulunduğu XIII. yüzyılın birinci yarısında almışlardı: Bk. Vasiliev, *age*, II, s. 215 ve 227.

rin de gene İtalyanlar olduğunu o dönemin çağdaşı olan Türk tarihçileri sezmişler ve üzerinde durmuşlardı. Örneğin, Kemalpaşâzade, II. Mehmed'in Kefe'yi, II. Bayezid'in Akkerman'ı İtalyanlardan almalarını kaydederken, buraların, bütün Avrupa ve Asya tüccarlarının buluştukları çok büyük birer pazar olduklarını önemle belirtmekten geri kalmıyordu.[53] Batılı yazarlar ise, Türklerin bütün Karadeniz çevresinden Venedik ve Cenevizlileri sürüp çıkarmalarının İtalya ile birlikte Avrupa ticareti için de hayli zarar verici olduğunu iler sürmektedirler.[54] Gerçekleyin de, baba-oğul bu iki padişahın başarıyla yürüttükleri bu siyasetle İtalyanlar ağır bir vurgun yediler. Fakat, bütün Avrupa hakkında aynı sonuç çıkarılamaz. Ceneviz ve Venediklilerin Karadeniz'den çıkarılmaları, sanılanın tersine olarak, Almanların pek işine yaramıştı. Çünkü, çok daha öncelerinden beri Batı Avrupa ticaretini Rusya içlerine doğru uzatmaya, dolayısıyla da, Karadeniz limanlarına akan malları, Rus tüccarlarının da yardımıyla, Doğu-Batı yönlü bir yola çevirmeye çalışan Alman Hansa Ticaret Birlikleri ve onlarla işbirliği yapan Ruslar, bu akımın güneye bağlı kalmasını sağlayan en güçlü rakiplerinden böylece kurtulmuş oluyorlardı. Öte yandan, eskiden beri Kafkasya, Orta Asya, Rusya, Litvanya, Polonya, Macaristan, Romanya gibi ülkelerin gelip pazarlaştıkları, Karadeniz limanlarına bu yönlerden gelen yollar sönükleşince, bu değişiklikten Türkiye'nin geçit ticareti de büyük kayba uğramıştı. Bu arada, Rusların Batı Hıristiyanlık dünyasının yeni ticaret ve ekonomi kümesine, toplum olarak da, ileri Batı kadrosuna katılmakta bulunmaları dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği için bu da büyük bir tehlike tohumunun çimlenmeye konulması demekti.[55]

Görülüyor ki, İtalyanların Karadeniz'den çıkıp gitmeleri, bu ticaret çevresindeki uluslararası pek canlı alışveriş düzenini sanki yüzüstü bırakmış oluyordu. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan topluluklar içinde Venedik ve Ceneviz ticaret adamları ve işadamlarının yerini tutacak ya da Batı'nın yeni ekonomik ve ticarî bilgi ve tekniğinden haberli, onlarla satıcı ve alıcı olarak boy ölçüşebilecek bir ticaretçi sınıf yoktu. Sözün açığı, Karadeniz'in İtalyanlardan temizlenmesi, bu denizi siyasî yönden bir Türk gölü yapmıştı ama, gidenlerin boş kalan ticaret tezgâhlarını işletecek Türk ulusal ticaret sınıfının türeyemeyişi yüzünden, ekonomik bir gelişme söz konusu değildi. Tersine, yeni yaratılan bu durum, Batı'nın kuzeyden doğuya uzattığı Alman-Rus köprüsünü işletmeye

53 Bk. adı geçen tarihçinin *Tevarih-i Âl-i Osman* adlı eseri (Ş. Turan yayımı); yazması: Millet Ktp, Ali Emirî Yazmaları No: 31, Vr. 90b, ve No: 32, Vr. 32a.

54 D. M. Vaughan, *Europe and Turk*, s. 68-76.

55 Bertrand Gille de Almanların Avrupa ticaretini Rusya içlerine doğru ilerletmelerinin Rusları Batı'ya bağlamaya başladığını ifade ile, Türkiye'nin bundan zarar gören bir duruma düştüğünü ortaya koymaktadır: Bk. *Histoire économique et sociale de la Roussie*, s. 37-38.

hizmet etmiş olması yönünden, Türkiye'nin geleceği için çok olumsuz bir tarihî akım ortaya çıkarmaktaydı.

Japonya'dan başka, bütün Asya'nın Batı ile olan ticarî alışverişlerini ve öteki ilişkilerini sağlayan Akdeniz ile, onun uzantısı Yakındoğu ve Ortadoğu ülkeleri yollarına rakip olmak üzere, Polonya-Rusya-Güney Urallar ve Hazar Denizi uzantısı üzerinden de doğuya ulaşma yollarının eskiden beri arandığı, Hunların ve Göktürklerin başlatıp, Bizans, Moğol, İtalyan vb. ulusların sürdürdükleri gayretlerle bu konuda önemli ilerlemelerin sağlandığı biliniyor. Orta Asya yolunu güvenli ve sürekli işler biçime kavuşturarak Volga ırmağına ve Karadeniz iskelelerine indiren Altınordu Devleti'nin bu işini bütünlemesinde Rusların ticarete duymaya başladıkları büyük ilginin rolüne değinmeliyiz. Almanların, epeyden beri Baltık yöresi boyunca ilerleterek Kiev ve Novgorod'a ulaştırdıkları Avrupa-Asya kuzey ticaret yolu Rusların eliyle, Urallar güneyi ve Orta Asya yollarına bu suretle bağlanmış oluyordu.[56] Bu olayın tarihî önemi, yalnız Rusların çok erkenden Avrupa'nın yeni ticaret tekniğine ve iktisadî usullerine alışmakla işe başlamalarında değil, aynı zamanda Almanlarla sarmaş-dolaş olmaya başlamalarıyla, bir devlet olarak da, Batı kadrosu ve kültür çevresi içinde yer almalarındaydı.[57] O halde, şu iyice görülüyor ki, Alman ticaretçilerinin ve öteki Batılıların Rusların içine dalmaları, bunun karşılığında, onların da Avrupa'ya gidip gelmeye başlamaları, bu memleketi hem yeni ekonomik kavrama yatkın toplum niteliğine çekmiş, hem de devlet oluşumu Batı örneğinde gelişmeye başlamıştır. Bunun Türkiye tarihi yönünden değerlendirilmesi, Batı'nın, bu suretle, Osmanlı siyasî ve iktisadî birleşik gücünü Balkanların ve Karadeniz'in kuzeyinden de sarmakta bulunması biçiminden başka türlü yapılamaz.

Rusların, yeniçağ Avrupasının uluslararası sömürücü kadrosuna girmeleri Altınordu ve öteki Türk-Tatar toplumlarına da aynı kapıyı açma olanağını yaratmadı. Onlar, ancak Rusların sömürüsüne yarayan ülkeler kertesinin altında kaldılar. Batılı kimi yazarlar, Asya'nın bütün Türk-Tatar devletlerinde görülen siyasî parçalanma ve iktisadî çökme olaylarından söz ederken, Osmanlı-Türk İmparatorluğu'nu da bu olayların toptan etkilediği genel bir Türk dünyası alanı içinde saymaktadırlar. Şu halde, onlara göre, Türkiye'nin XVI. yüzyıl ortalarından başlayan gerilemesi, doğudaki Müslüman-Türk yenilgisinin doğal bir uzantısı oluyordu.[58]

56 Geniş bilgi için bk. W.E.D. Allen, *Problems of the Turkish Power in the Sixteenth Century*, s. 5-16.

57 Bk. Bertrand Gille, *age*, s. 37-38.

58 Bk. W.E.D. Allen, *age*, s. 18.

Bizim kanımıza göre ise, Osmanlı Devleti'ni de, öteki İslâm-Türk ya da Tatar dünyası ile birlikte aynı koşulların yarattığı bir ortak çöküntüye sürükleyecek ne kültür, ne de bilinçli din ve milliyet ilişkileri kurulmuştu. Türkiye'nin doğu ve kuzeydoğu Türk-Tatar toplumlarıyla doğru-dürüst tanışıklığı bile yoktu. Aydınlarımızın ise, bu eski soy yakınlarına karşı olan duyguları çok olumsuzdu. Osmanlı sultanlarının Türk-Tatar hanları ile ilişkileri de Hint, İran, Arap ülkelerindeki hükümdarlar ile olanı kadar bile gelişkin değildi. Hele, yeniçağın Batı Hıristiyanlığı karşısında varlığını koruma olanakları bakımından, Osmanlı padişahlığı Türk-Tatar hanlıklarından çok ayrıksı bulunuyordu. Osmanlı-Türk devletinin gelişkinlik çağındaki siyasî ve iktisadî olanaklarını gözden geçirdiğimizde bu gerçek açıkça görülecektir.

Gerek Doğu Akdeniz, gerekse Anadolu ve Bizans bölgeleri gibi, ekonomisi çökmüş, Batı'nın sömürü örüsü kapsamına girmiş yerleri, kendi tek siyasî birliğine sokmuş bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun yarattığı bu yeni durum, Avrupa'nın çağdaş devletleri yamacında Türkiye'ye öncekilerinden farklı olanaklar sağlamadı mı? Elbette 1453-1559 arası döneminde, örneğin, 1450'den beri, Osmanlı-Türk gücünün ulaştığı sınırlar, geçmiştekine bakılınca, Türkiye'yi Batı ile, yalnız kavgada değil, ekonomik ve kültürel alışveriş gibi olumlu ilişkilerde de çok elverişli duruma getirmiş bulunuyordu. Çünkü, daha baştan beri, Türklerin sınırdaş oldukları, ya da yönetimlerine aldıkları Hıristiyanlar ile olan komşuluklarına kendilerinden önceki Müslümanlardan çok farklı bir anlam verdikleri görülmekteydi. Onun için, Macaristan'a kadar girip Avusturya, Polonya ve Almanya ile, Dalmaçya kıyılarından İtalya ile, Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika'dan da İspanya, Fransa ve Portekiz ile karşı karşıya gelen Türklerin, Hıristiyan dünyasına Arapların verdiğinin tıpkısı korkuyu duyurmak değil, tersine olarak, çok yumuşak görünmelerinin etkisiyle, bu ülkelerin, savaş, barış, ticarî ilişkiler bakımından Osmanlı yönetimiyle olan işlemlerinin birbirlerine karşı olanlarından başka türlü olmadığı ortaya çıkmıştı. Şu halde, Avrupa'nın içine girmiş bulunmalarından dolayı Türklere karşı ne bir Haçlı düşmanlığı, ne de Hıristiyanlığın aforozu söz konusuydu. Ayrıca, Türkiye'de azınlık yaşantısı süren Hıristiyan halkın gördüğü, Müslümanlarla tam eşitlik işlemi ve can, mal, ırz güvenliği, öteki Hıristiyanları da imrendirir olmuştu.[59]

En elverişli karayolu ve suyolları Osmanlıları Avrupa'nın hemen bütün yeni doğmuş pazarlarına ve endüstri alanlarına, önemli tüketim merkezlerine kolayca ulaşma durumuna sahip kılmış bulunuyordu. Örneğin, Akdeniz'de Marsilya, Venedik, Cenova ve Balkanlar ile, Tuna yolu üzerinden Avusturya

59 H. Hauser, *age*, C. VIII, s. 393.

ve bütün Orta Avrupa, Karadeniz limanlarından Doğu Avrupa ve Baltık yöresi, Türk ticaret kollarının kolayca uzanabilecekleri yerlerdi. Selçuklu dönemi Anadolu endüstrisi ile Bizans'ın Marmara, Ege ve Rumeli çevreleri endüstrisi, Osmanlı yayılması sonucu, aynı siyasî sınırlar içinde birleşmiş güçlü bir sanayi bütünü oluşturdukları için, Türkiye, öteki Müslüman ülkelere, örneğin Mısır, Suriye ve Irak'a bakarak, yeniçağın ilk yüzyılı içinde de bu bakımdan Avrupa ile atbaşı gidebilecek nitelikte bulunuyordu. Öyle ki, XVI. yüzyılın ortalarında bile, Batı'ya pek çok Türk malı satılabilmekteydi. Arap ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na katılması da Türk ürünlerine yeni pazar olanakları sağlamış sayılmalıdır. Karadeniz'in kuzey ve doğu iskelelerinden başlayan yollar da Türk ekonomisini Rusya, Orta Asya ve İran ticaretine bağlıyordu. Demek oluyor ki, Türkiye, yerlerine kendi imparatorluğunu oturttuğu Araplardan ve Bizanslılardan çok üstün koşulları ele geçirmiş olduğu gibi Batı Hıristiyan dünyasıyla atbaşı gidebilecek olanaklara sahipti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onun kurucu gücü Türkiye'nin, bu yeni dönemde, yani yeniçağın ilk yüzyılında, ekonomik koşullarının olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya sermiş bulunuyoruz. Bundan şu iyice anlaşılmış oluyor ki, Batı Hıristiyan dünyasının geliştirdiği yeni ekonomik ve uluslararası çağdaş alışveriş hayatında, Türkiye'nin olanakları, kendisini sömürü ülkesi olmak değil, onlarla atbaşı giden gelişmiş ve güçlü bir devlet yapmaya yetecek durumda bulunmuştur. Fakat, Batı ile aynı hizada giden bir ekonomik gelişmişliğin gerçekleşmediği, hattâ XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin ve onun her yönden tek dayanağı Türkiye'nin ekonomik çöküntü düzeyinde bir başıboşluğa yuvarlandığı da bilindiğine göre, bunun nedeni üzerinde düşününce, şu sonuca varılıyor ki, Türk toplumunda, Batı toplumlarını yeni ekonomik ve uluslararası ticarî atılımlara götüren ticaretçi sınıf ve işadamları türünde kişiler doğmamıştır. Böylece, örneğin, II. Mehmed ve oğlu II. Bayezid zamanlarında, Venedikliler ve Cenevizliler Karadeniz'den kovuldukları, Akdeniz'de birçok imtiyazlarına son verildiği vakit, onlardan boş kalan yeri dolduracak ve bu çevrenin uluslararası ticaretini yürütecek işadamları kalmadığı için, Osmanlıların siyasî zaferleri, ekonomik yönden, belki de kendilerine zarar getirmiş gibi bir terslik yaratmıştır.[60] Gerçi araştırmalar, Osmanlı ülkelerinden ticaret gemilerinin Mısır, Kuzey Afrika, Kuzey Karadeniz yönlerinde sefere çıktıklarını, bu yerlerde Türkiyeli tüccarların pazar alışverişlerine katıldıklarını gösteriyor. İtalya'nın kimi şehirlerinde esnaflık yapan bulunan Türk kolonisine bile rast-

60 W.E.D. Allen, *age*, s. 16.

lanmıştır.[61] Fakat, bunlar Avrupa'nın çağdaş ticaret adamları ve işadamları benzeri kişiler olmayıp, sınırlı yerlerde, ortaçağ geleneklerine göre çalışanlardı. Osmanlı uyruğu Rum, Ermeni ve Yahudiler de, "yeni Batılı ticaretçiler"e benzemiyorlardı ve Doğulu birer tefeci idiler. Hele Türk toplumuna bir türlü kaynayamadıkları için, millî özgenlikten de yoksundular.

Özetleyin, Osmanlı Türkiyesinin siyasî gücünün yayıldığı Bizans ve Arap alanları ekonomik yönden de çoktan çökmüş ülkelerdi. Ekonomi ve ticaret hayatında yepyeni usuller uygulamakta bulunan İtalyanlar, bütün buralarda, pek ustalıklı bir sömürü ağı kurmuşlardı. Bu tür öğretide de onların peşini bırakmayan Avrupa'nın batı, kuzey ve hattâ doğu bölgeleri halkları, ekonomik örgütlerini ve ticaretlerini hızla geliştirerek, uluslararası alışveriş pazarlarını kendi yörelerine çektiler. Böylece, Akdeniz, artık dünyanın tek pazarlama çevresi olma ayrıcalığını kaybetti. Atlas Okyanusu, Kuzey Denizi, Baltık Denizi de hep birer yeni Akdeniz oldular. Epey eskiden beri hep güçlenegelmekte olan Alman-Rus ticarî bağlantısı, Karadeniz'e gelen yolları geniş ölçüde Batı'ya ve Orta Avrupa'ya yöneltti. Venediklilerin ve Cenevizlilerin Türklerce bütün Karadeniz çevresinden çıkarılmaları da bu yol değişimini hayli kolaylaştırdı. Çünkü, İtalyanların yerini tutacak bir ticaret adamı ve işadamı sınıfı Osmanlılarda yoktu. Görülüyor ki, Türklerin Karadeniz'de ulaştıkları askerî zafer Rus ticaret ve ekonomisini Avrupa'ya daha sıkı bağlama sonucu verdiği için, kendilerinin zararına olmuş, Ruslar siyasî yönden de elverişli adımlar atma olanağına kavuşmuşlardı. Çünkü, Avrupa kültürüne Rusya kapıları ekonomik ve ticarî akımların gücüyle açılmış oluyordu.

Türkiye'nin kendisi, Karadeniz'in bütün çevresine, Batı Akdeniz'e ve Orta Avrupa'ya kadar çok geniş alanlara yayılarak pek elverişli karayolları ve suyollarını ele geçirmiş, geniş ölçüde üretim yapan ileri bir endüstriye de sahip bulunduğu halde, Batı'nın uluslararası ekonomik ve ticarî yeni alışveriş sisteminden habersiz olduğu için, onun borsa ve pazar işlemlerine usta alışverişçi olarak katılmak değil, Avrupa'nın sömürü örüsü içine düşmek zorunda kalmıştır. Çünkü, Türk toplumunda ya da Osmanlı İmparatorluğu'nda, çağdaş ticaret adamı ve işadamı sınıfını türetecek ortamın doğması söz konusu olamazdı.[62]

Amerika karasının Batı Hıristiyanlığınca bulunmasıyla bütün Akdeniz'in, özellikle doğu kesiminin uluslararası ticaretine yeni bir ağır darbe indi.[63] Çünkü, Avrupa'nın ticaret trafiği geniş ölçüde Atlas Okyanusu'na döndü ve uygarlık ta-

61 Prof. Dr. Ş. Turan'ın şu makalesine bakınız: "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", *Belleten*, No: 126 (Nisan 1968), s. 247.

62 Kimi Ermeni, Rum ve hele Yahudilerin kredi, ticarî mektup vb. işlemler yaptıkları, Batı Avrupa'nın yeni açılan büyük pazarlarına da gidip geldikleri biliniyor ise de, bunların Osmanlı ekonomisini geliştirecek bir millî sınıf yaratmaları kabil olmamıştır.

63 H. Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, C. II, s. 14.

rihinin eski biricik orta denizi biraz daha sönük ve ıssız kaldı, gerek bu yüzden ve gerekse Portekizlilerin Afrika güneyinden Hint Okyanusu'na ulaşmalarıyla, İtalyanlar bile uluslararası ticaretlerinden önemli zararlara girdiler.[64] Arap ülkelerinin (Irak, Suriye, Mısır vb.) geçit ticaretinden yüzyıllar süresince elde ettikleri kazançları çok düştü.[65] Doğu Akdeniz'in bu kaybını önlemek için, önce İtalyanların ve sonra Türklerin Süveyş'ten Kızıldeniz'e bir kanal açma çabaları olumlu hiçbir sonuç vermedi.[66]

Avrupalı yazarlardan kimisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılın ortalarından başladığını sandıkları ekonomik ve siyasî çöküntüsünün nedenlerini araştırırken, bu olayı Türk-İslâm dünyasında epeyden beri süregelmekte olan genel bir gerilemenin doğal sonucu saymaktadırlar. Örneğin, Rusya'nın Orta Asya içlerine doğru yürüttüğü ticarî ve siyasî yayılması, Türk dünyasını kendisinin sömürü örüsü içine alması dolayısıyla, bundan Osmanlı İmparatorluğu da etkilenmiştir.[67]

Portekizlilerin Afrika güneyinden Hint Okyanusu'na girmeleri de, Doğu Akdeniz ve Anadolu yollarının ticaret trafiğini azaltmış olarak, Osmanlıların ekonomik çıkarına zararı dokunmuş bulunuyordu.[68] Birçok tarihçi, Hıristiyan Avrupa'nın Ümit Burnu'ndan Umman Denizi ve Hint Okyanusu'na yayılmalarını Osmanlıların, Batılılarca doğudan kuşatılmalarına çalışma biçiminde anlıyorlar.[69] Ünlü İngiliz tarihçisi A. Toynbee ve onun görüşüne katılanlar, bu varsayımı tarihî bir gerçek olarak savunduklarına göre, Batılı Hıristiyanların yalnız ekonomik değil, siyasî amaçla da Türkleri vurmak istediklerini ileri sürmüş bulunmaktadırlar.[70] Halbuki, Avrupalıların Afrika güneyinden Doğu'ya yayılma hareketlerinin yeni bir Haçlı kavgasına giriş olduğunu doğrulayacak olaylar geçmemiştir. Öte yandan, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını Doğu Afrika ve Umman Denizi'nden ötede Hindistan karasına yayma niyetinde olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur.

Avrupa'da gerçekleşen yeni ekonomik ve uluslararası ticarî atılımın, Yakındoğu ve Ortadoğu'da, Karadeniz ve Akdeniz alanlarında, bu bölgeler halklarının

64 H. Hauser, *age* (*Peuples et civilisations* VII), s. 60; D.M. Vaughan, *age*, s. 98.
65 H. Hauser, *age*, s. 59.
66 W.E.D. Allen, *Problems of the Turkish Power in the Sixteenth Century*, s. 12; D.M. Vaughan, *age*, s. 100.
67 W.E.D. Allen, *age*, s. 15 vd.
68 D.M. Vaughan, *age*, s. 98.
69 A. Toynbee, *Civilisations on Trial*, s. 186-187; D.M. Vaughan, *age*, s. 98; W.E.D. Allen, *age*, s. 1. ve 2.
70 H. Hauser ise, yeni yol arayıcılarını bu çabaya iten nedenin Mısır-Venedik tekelinin işlettiği Akdeniz yolunun doğudan gelen ticarî eşyayı Avrupa'ya çok pahalıya satmakta bulunması olduğu görüşündedir ki, bizce doğrusu budur: Bk. *age*, s.-53.

zararlarına yaptığı olumsuz değişikliği, Arap-Bizans ve özellikle Türkiye bölgelerinin bu gidiş içindeki durumlarını yeterince ortaya koyduktan sonra, "ortaçağ esnafı" düzenini sürdürüp giden Osmanlı iktisadî ve ticarî yaşayış eylemlerini ana çizgileriyle belirtmek bu konuya açıklık getirecektir.

Türkiye'nin ekonomik düzeni, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, hele uluslararası ticaret yönünden, önemli bir değişme geçirmemiş, ortaçağ özgenliğini (Selçuklu Türkiyesi dönemindeki ana yapısını) koruyagelmişti. Gene eskiden olduğu üzere, devlet toplumun iktisadî ve ticarî alandaki çalışmalarıyla ancak bu tür işlerden alacağı vergiler yüzünden ilgilenmekte, bir de, kişiler ya da kurumlar arasındaki esnaflık ve alışveriş kurallarına aykırı anlaşmazlıklara "olagelen" düzeni kesinlikle koruma ilkesi güdümünde karışmaktaydı. Ülke ekonomisinin gelişmesi ve ekonomi ya da endüstri uygulamalarında yapılacak yeniliklerin devleti de güçlendireceği, siyasî geleceğin iktisadî yaşantının gittikçe daha canlı ve atılımlı gidiş tutturmasına bağlı bulunduğu konusunda, Osmanlı büyükleri ya da aydınlarının bir bilinçleri bulunduğunu gösteren hiçbir belirti yoktur.[71]

Halbuki, Türkiye'nin, artık, kapı bir komşusu olan Avrupa devletlerinde, yukarıdan beri üzerinde durduğumuz ekonomik atılım her ülkenin kralını ve hükümetini derinden etkilemiş, devletin, siyasî olduğu kadar ekonomik bir bütünü ifade ettiği yöneticilerin kafasına iyice yerleşmişti. Onun için, krallar tüm iktisadî güçleri millîleştirme, iç ticareti ve yerli endüstriyi geliştirme, dış ticareti ülkenin çıkarları yönünden yapılan anlaşmalara göre yürütme, öteki devletlere yollanan elçilerin, yalnız siyasî değil, iktisadî ve ticarî ilişkileri de ustalıkla yürütecek kişilerden seçilmesi vb. konuların devlet işi olduğunu kabul ediyorlardı. Devlet varlığının devamının yalnız askerî güce değil, ekonomik sağlamlığa da bağlı bulunduğu, Batı'da artık doğal bir kanıydı.[72]

Görülüyor ki, büyük sermaye birikimini sağlayan işadamlarından ve çağdaş ticaretçi sınıftan yoksun olan, devlet politikası ve görevleri içine de bir türlü giremeyen Türkiye ekonomisinin, öyle ortaçağ tarzını sürdürdükçe, uluslararası alışverişte başarılı olması imkânsızdı. Buna karşılık, millî endüstrinin değerli ürünlerini, özellikle yünlü, ipekli, keten, pamuk vb. dokumalarını dışarı pazarlara alıp gidenler, çoğunlukla, yabancı tüccarlardı. Bir zamanlar Türkiye piyasalarında çok az sürüm yapabilen "Frenk malları", XVI. yüzyılın başlarından beri çoğalmaya başlamış, bu yüzyılın ortalarından sonra ise, yerli yapımı malların karşısına tehlikeli bir rakip olarak dikilmişti. O kadar ki, kimi İranlı tüccarlar, kendi ülkelerinden

71 Ne tarihçilerin eleştirileri, ne Lutfi Paşa'nın "Asafname"si türündeki yakınma ve salık verme eserlerinde, ne de ferman, hüküm, buyrultu vb. resmî yazılarda bir devlet ekonomisinin varlığından söz edilmiş olduğuna rastlamıyoruz.

72 H. Hauser, *age*, s. 51.

getirdikleri ham ipek ve ibrişimleri, Bursa ve İstanbul'dan geçirerek, ta İtalya'ya, "Frenk çuhaları" ile değişmeye götürüyorlardı.[73] Hiç şüphesiz, bu tür işlemlerin ortaya koyduğu bir gerçek, eskiden Bursa ipek endüstrisini besleyen "Acem ibrişim ve ham ipekleri"nin, I. Selim'in ünlü Çaldıran Seferi'nden bu yana, gittikçe artan bir hızla Avrupa piyasasına kaymasıydı. I. Selim'in Şah İsmail'i yenebilmek için İran'a uyguladığı iktisadî ablukanın bunda birinci etken olduğu gerçek olmakla beraber, Amerika'nın bulunması sayesinde, cepleri altın ve gümüş dolu, satın alıcı durumuna gelmiş bulunan Avrupalı hammadde toplayıcılarının, İranlı ipek satıcılarına Türk alıcılarından daha yağlı müşteri gözükmeye başladıkları da unutmamalıdır.

Türkiye'nin Doğu ile alışverişi, bir tek ham ipek satın almak değildi. Arap ülkelerinden ve Hindistan'dan pek çok lüks kumaş, baharlı maddeler, Rusya'dan ise, kürk, esir (köle ve cariye) gibi pahalı şeyler durmadan gelmekte, karşılığında yalnız altın ve gümüş yollanmaktaydı.

Kısacası, Amerika'nın kıymetli madenleri Avrupa'ya taşındıktan sonra ve 1559'a kadar olan sürede, Batı'dan Türkiye'ye, genel olarak mal karşılığı altın ve gümüş dolmakta, fakat, Osmanlı ülkelerinden Doğu'ya giden kıymetli maden miktarı bu gelenlerden çok üstün sayıyı bulmaktaydı. Demek ki, Türkiye kıymetli madenlerin bollaştıklarından dolayı çok ucuzladıkları Batı ile, azlıklarından ve geleneksel bir mücevher düşkünlüğünden ötürü çok pahalı bulundukları Doğu ülkeleri arasında kalmıştı. Kimi endüstri mallarını, fakat daha çok kendisine lâzım olan hammaddeleri, hattâ etlik hayvan ve öteki besin maddelerini (özellikle hububatı) sürekli darlığa rağmen kıyılarına yanaşan Avrupalı gemicilere satarak sağladığı altın ve gümüşü, yetmedikleri için içerden de ekledikleriyle Doğu ülkelerine akıtması Türkiye'nin uluslararası ticarette iflâs yoluna girdiğini ifade ediyordu. Devlet, çok erkenden bunu sezmiş ise de, elinden bir şey gelmemişti. Daha I. Süleyman'ın son yıllarında, Türkiye, artık kendi ihtiyacı olan gıda ve hammaddelerini bile zengin Avrupalıya satmaktan kendini alamayan fakir bir ülkeydi. Bu böyle olduğu halde, fakir kitlelerin üzerinde, çok üstün servetlerin sahibi saray, devlet ve hükümet büyükleri, şehirlerde rastlanan tekleme tefeciler ve benzeri zenginlerin düşkün oldukları lüks Doğu kumaşları, kürk ve baharat gibi maddeler için memleketin kıymetli madenleri Rusya, İran ve Hint yönlerine doğru akıp gitmekteydi. Ülkede darlığı çekilen pek çok hammadde ve koyun, hububat gibi gıda maddeleri de zengin Batılılara satılmaktaydı. Bu durumda, Doğu'ya karşı kıymetli maden, Batı'ya karşı da endüstri ve gıda hammaddeleri yasağı uygulama işi sürekli bir politika haline geldiyse de, bundan hiçbir etkili sonuç alınamadı.

73 Bursa, Şr. Sc., A. 73/82, Vr. 11a: 9 Rebiülevvel 967 (1 Aralık 1559) yılgünlü hüccet, bir İranlı tüccarın, kendi memleketinden getirdiği önemli miktarda ipeği, İtalya'da "Ankonya nam şehirde çukaya değişmek için" yolladığını tesbit ettiğinden başka, bir önceki, hüccet de bunun tıpkısıdır.

Devletler ve milletlerarası ticaretin, yukarıda belirtildiği biçimde, Osmanlı İmparatorluğu zararına hızlı bir gelişme dönemine girmesine rağmen, hem devlet büyüklerinin, hem de inceleme konusu çağ aydınlarının bu durumdan tamamen habersiz kalışları, Batı ile olan ilişkilerin yalnız savaşma alanında kaldığını, türlü yollardan Türk hizmetine giren pek çok Batılı Hıristiyanın da Avrupa'yı Türklere bütünüyle tanıtmakta yararlı olmadıklarını ifade eder.

İncelediğimiz dönemden dört yüzyıl önce, Avrupa'nın millî toplumlarıyla atbaşı giderek siyasî-millî bütünlüğünü gerçekleştirip Doğu'nun bu bakımdan tek devleti halinde modern milletler dünyasına katılmayı hakkıyla başarmış bulunan Türkiye, Osmanlı rejiminin şu aşamasında, artık, kıymetli maden darlığı yüzünden para sistemi altüst olmuş, iç pazarlarında zengin Avrupalı alıcılara karşı kendi ülkesinin ürünlerini bile alıp kullanma olanaklarından yoksun sömürü ülkeleri kadrosuna girilecek kapıya gelip dayanmıştı. Hele I. Süleyman saltanatının sonlarına doğru Batı'nın her yönden olan baskısı Türkiye üzerinde ayan-beyan görülmekteydi.

B. Osmanlı Sınırlarının Büyümesi Devrinde Türkiye'nin İktisadî Düzeni

1- Ziraî Durum

Türkiye'de tarımın millî ekonomi yönünden büyük bir önem taşıdığı bilinmektedir. Bu işletme alanı, memlekette ekincilik, bağcılık ve hayvancılık diye başlıca üç bölüm türünde gelişmişti ve Osmanlı vergi kanunları da buna göre düzenlenmiş bulunuyordu.

Az yağışlı Türkiye'de, devletin iktisadî gücünü esas itibariyle ziraatın teşkil etmiş olması dolayısıyla, bu alandaki işleyişi bilmenin tarihin her kolu için büyük bir önemi vardır.

Hayvancılık eskiden beri Doğu Anadolu'nun göçebelerine ve Türkmen halkına dayanan bir iktisadî işletme alanıydı. Bu bakımdan Diyarbekir, Erzurum, Urfa çevreleri pek tanınmış olduklarından başka, bu bölgelerden göçebeler Orta ve hattâ Batı Anadolu'ya doğru yayıldıkça, buralarda da sürüler besleme işi büyük ve geniş bir iktisadî üretim halini aldı.[74] Hayvan besleme çiftliklerinin

74 Örneğin, Bursa çevrelerinde bulunan Akçakoyunlu aşiretinin ne kadar çok koyun beslediği bellidir ki, devlet bu aşiretin "âdet-i ağnam"ını ayrı bir "mukataa=kesim" halinde vergilendiriyordu: Bursa Şr. Sc., No: 4/4, Vr. 135b ve 136 a'daki 1 Cemaziyelâhir 889 (26 Haziran 1484) yılgünlü kayıtlar "koyun âmilleri"nin topladıkları vergi paralarını sicile geçirmektedir.

(bu arada özellikle hassa çiftliklerin) önemlerine işaret olunmalıdır. Çünkü, bu iş, ziraattan daha verimli ve çok kazançlı oluyordu.[75] Üsküdar'dan başlayarak, Anadolu'nun içlerine ve İstanbul surlarının dışından Rumeli yönlerine doğru, "ekâbir" tarafından kurulan çiftliklerin en büyük kazanç kaynağı, şüphesiz zahireden daha çok, buralarda beslenen hayvan sürüleriydi. Balıkesir, Manisa, Aydın, İzmit çevreleri ve hele Uludağ yaylaları dolayısıyla Bursa Sancağı binlerce sürünün beslendiği pek canlı koyunculuk alanlarıydı. Hattâ, bu yüzden Marmara çevresinde çobanlık, "kefere levendleri ile karşılanan pek mühim bir iş konusu" durumunda bulunuyordu.[76] Hassa koyun sürülerinin miktarı bilinmemekle beraber, herhalde yüz binlerceydi ve bunlar, bir yandan hassa mer'a ve çiftliklerinde doğrudan doğruya davar yetiştirilmesi, öte yandan da, Hıristiyan koyuncularla ortaklık yapılması suretinde üretiliyordu.[77]

Bursa, Edirne ve hele İstanbul gibi büyük şehirlerin geniş çapta et tüketmeleri, ayrıca, memlekette dericilik zenaatinin çok ileri bulunması, hayvancılığı pek kazançlı kıldığı gibi, bir yandan Şam-Kahire ve öte yandan Batı Akdeniz yönlerinde yapılan hayvan ve ürünleri satışı göçebe halkın ve çiftlik işleticilerinin sürülerini çok değerlendirmekteydi. Beslenen hayvan cinsleri, başta koyun ve sonra keçi olmak üzere, sığır (karasığır), manda (susığırı), deve, at, katır, eşekti.

Hayvancılığın Türk halk hayatında bu kadar yaygın oluşunda aşiret ve Türkmen geleneğinin etkisi bulunmakla beraber, memleketin coğrafî koşullarının da rolü vardır. Hayvan yetiştiriciliğinin devlet kazancındaki yerinin ne olabileceğini belirli bir biçimde anlatmak güçtür. Çünkü, örneğin, limanlardan ve karayollarından dışarı çıkarılan hayvan sayısı hakkında bir bilgi elde etmiş değiliz. Bununla beraber, Türkiye'nin dışarıya deri satışı memleketin ticaret hayatında hayli önemli

75 Uludağ dolayısıyla koyunculuğa pek elverişli olan Bursa yakınlarında beslenen "mîrî"ye ait koyunların miktarı on binleri aşıyordu. Örneğin, burada, "mîrî koyunlara" bakan "koyun subaşısı" değişirken, eskisi yeni gelene, 26 Ramazan 889'da (18 Eylül 1484'te) 6.758 "sağmal" ve dişi toklu ve kısır ve 4.241 toklu ve 309 öğeç ve erkek toklu, ceman 11.308 koyun teslim etmişti: Bursa Şr. Sc., No: 4/4, Vr. 210a.

76 Örneğin, 25 Muharrem 899 (6 Kasım 1493) yılgünlü bir hüccette "Karaca bin Dimitri ve İstimat bin Yani ve Karaca bin Todoros ve İlyas bin İlyas ve İbrahim bin Stefonos ve İstefan bin... (8 Hıristiyan kişi): Oruç bin Hoca Mehmed zimmetinde er geç güttüğümüz ücretten 9.040 akçemiz vardı. Hâliyâ meblağ-ı mezburi vasisi Hacı Mustafa bin Oruç Gazi elinden bî-kusur alup kabzettik" diyorlar: Bursa Şr. Sc., A. 11/10, Vr. 182a. Öte yandan, bu çevrelere bu kadar "Arnavut keferesi"nin çobanlık için yığılmalarının asayiş ve güvenlik yönlerinden XV. ve XVI. yüzyıllarda büyük sorunlar yarattığı hakkında şer'iyye sicillerinde ve mühimme defterlerinde pek çok belge vardır.

77 Ortaklık koşulları ile hassa koyun besleyen Hıristiyanlar Bursa'ya yağ vb. hayvan ürünleri satmaya geldiklerinde, kendilerinden narh ve pazar bacları alınmaması gerektiğini ileri sürüyorlardı: Bursa, Şr. Sc., A. 42/48, Vr. 56a.

bir yer tutmuş olarak geçmektedir.[78] Rumeli'den ve Anadolu'nun güney limanlarından Batı'ya, yağ, peynir gibi maddelerin de yollanmış olacağını sanıyoruz. Çünkü, İstanbul pazarlarında bu sözü geçen koyun bölgelerinin yağlarına rastlamamaktayız.

Hayvancılığın kişi kazançlarındaki değerine gelince: Köylü-kentli bütün Türk halkının günlük geçimlerinde, süt ve yoğurdun önemi bilinmektedir. Onun için, her ailenin malı-mülkü arasında sırf kendi ihtiyacı için birkaç inek, koyun ve keçi gibi sağmal beslediğini görmekteyiz.[79] Yerinde de sözünü edeceğimiz üzere, hayvancılığın pazar ticaretinde oldukça hareketli ve yüksek fiyatlı bir alım-satım konusu olduğu biliniyor. Deve, at, katır, eşek gibi taşıma işlerinde kullanılan hayvanların ve tarımda çekme gücünden yararlanılan camuz (susığırı) ve öküzün pazarlarda yüksek değerleri olduğu görülüyor.[80] Kısacası, bu hususta şunu söylemek yerindedir ki, ikliminin kuraklığı ve doğal âfetlerinin çokluğu bilinmekte olan Anadolu'da, eve girmedikçe hiç de güvenli olmayan toprak ürünü yanında, hayvan ürünü (süt maddeleri, yün, deri) Türk halkı için ikinci bir geçim dayanağı teşkil edegelmiştir.

Gerek giyim eşyası ye gerek besin ve taşıt ihtiyaçları yönünden pek önemli olan Anadolu hayvancılığına belgelere "hayvan kırgunu" diye geçen salgın hastalıkların büyük zarar verdiği çok oluyordu. Böyle hallerde, Gelibolu-Ege yolları ile Rumeli'den ve Sinop-Köstence yolu ile de Romanya ve Bulgaristan'dan geniş çapta hayvan getirilip, yeniden üretilmekteydi. Görülüyor ki, öte yaka (Rumeli), hayvan ihtiyacı yönünden de Anadolu'ya yardımcı oluyordu. Ayrıca, İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük şehirlerin kasaplık hayvan ihtiyaçları da, çoğuncası önemli bölümü ile Rumeli geçesinden sağlanmaktaydı.[81]

78 Derilerin dışarıya satılmasının XVI. yüzyılın ortalarından sonra yerli deri eşya yapımcılarını zor duruma sokmuş bulunduğu sürekli yakınmalardan anlaşılmakla, devlet dışarıya ihracı yasak maddeler listesine deri ve sahtiyanı da eklemekte gecikmemiştir.

79 Bursa'da ve İstanbul'un bir semti olan Üsküdar'da bile, her evin birkaç sağmalı, özellikle ineği olduğu, kadıların tuttukları "tereke defterleri"nin incelenmesinden kolayca anlaşılıyor.

80 Fiyat bahsine bakınız.

81 Rumeli'den Anadolu'ya koyun geçirme izne bağlı olup, zamanın büyükleri bundan çok çıkar sağlıyorlardı. Onlar belli kontenjanlarda koyun getirme hakkına sahip olduktan sonra, bunları ikinci ele devretmekteydiler. Örneğin, II. Mehmed'in halası Selçuk Hatun, Gelibolu'dan yılda 14 bin koyun geçirme hakkı almıştı. Kendisine, bu hakkı satın alanların üç yıl için 1479'da ödedikleri "mukataa=kesim hakkı"nın 42 bin koyun karşılığı 26.500 akçe olduğu görülüyor. 1485'te Selçuk Hatun'un yıllık hakkı 10 bin koyun idi ve bunun da üç yıllığını 15 bine satmıştı: Bursa Şr. Sc, A 3/3, Vr. 62a ve A4/Vr. 463a. Müderris Vildan'a da Gelibolu'dan bu geçeye 3.000 koyun geçirme izni verilmişti ve bunu örneğin 1486'da ikinci ele yıllığını 6.000 akçeye satıyordu: Bursa Şr. Sc, A. 5/5, Vr. 107a. Kasaplık koyun darlığı çeken şehirlerden birisi olan Bursa için Rumeli'den getirilmesine izin verilen koyun miktarı 1511'de 113.000 ve 1512'de 80.000 olup, kadı bunları getirterek, kasaplara paylaştırıyordu: Bursa Şr. Sc, A. 20/23, Vr. 14a, 26b ve 274. Koyun dağıtımının kasaplara değil, icarlarındaki kasap dükkânlarına bağlı kontenjanlara göre

Özetleyin, tarımın birinci çeşidi olarak aldığımız hayvan yetiştiriciliği alanında koyunculuk en önde gelmekte, Marmara çevresi, özellikle Bursa yöresi, bu bakımdan pek canlı bir hayata sahip bulunmaktaydı. Aşiretler, "ekâbir çiftlikleri" ve "hassa = mîrî" koyun ortaklığı ya da teşkilâtı bu çevrede yüz binlerce koyun üretmekteydiler. Bu kadar geniş ölçüdeki davarcılığın gerektirdiği çobanlık ve öteki sürü hizmetleri işinde, genel olarak Hıristiyanların kullanıldıkları dikkati çekiyor. Bunun sebebi de, herhalde onların Türklere kıyasla daha az ücretle yetinmekte bulunmaları olsa gerektir.[82]

Bağ-bahçe tarımı, kurak Türkiye'de, bütün halkın işi olmaktan çok, sulama olanaklarının bulunduğu bölgelerde, özellikle şehir ve kasaba insanlarınca yapılıyordu. Hele büyük kentlerin dört bir yanı, toprağın elverişliliği ölçüsünde, bostan, bağ ve meyveliklerle kaplıydı. İstanbul, Bursa, Edirne gibi kalabalık şehirlerin çevrelerine düşen yerlerde bu çeşit üretimden pazarları ve kapan hanlarını dolduracak ölçüde bol ürün elde ediliyordu.[83] Buralarda, bostan ve bahçe olarak kullanılan toprakların bir kısmı, Türk fethinden önce olduğu gibi, Rum ahalinin elinde kalmakta devam ettiği, önemli bir kısmının ise "ekâbire" geçtiği, kimi yerlerin de, bu kişilerce vakıf haline konduğu, böyle yerleri Rumların kiralayıp, sebzecilikte kullandıkları görülüyor. İstanbul'un Anadolu yakasında, Üsküdar, Gebze ve hattâ İzmit'e kadar uzanan topraklar, hep bu durumda işletiliyor, kiracılar, başşehrin geniş olan sebze ve meyve tüketimi sayesinde, kiralarını ödedikten sonra, çok da para kazanıyorlardı.[84] Bağcılık da sebzecilikten geri değildi. Yaş ve kuru üzüm, rakı, şarap[85] elde etmek üzere yetiştirilen bağlar, şehirlerin ve yakın köylerin etrafında süslü ve yeşil alanlar halindeydi. Ayrıca, bağcılığı geliştiren bir cihet de, bağ

yapıldığı bilinmektedir. Örneğin, 1516 Martbaşı (Evâhir-i Muharrem 922) yılgünlü bir kayıtta "Nişancı Bey Hazretleri'nin 5.000 koyun hisseli" bir kasap dükkânından söz ediliyor ve bu hisseyi celepkeşlerin değil, kasapların getirmesinin şart olduğu açıklanıyor: Bursa Şr. Sc., 21/27, Vr. 271, 15 Temmuz 1518 (8 Şaban 924) yılgünlü bir belgeden de Rumeli'den getirilecek koyun miktarının Bursa'daki (mülkiyeti devlet büyükleri ya da vakıf kurumlarında bulunan) dükkânlara "hisseler" biçiminde bağlanması yüzünden, kasapların buralara yüksek kiralar verdiği, böylece, Bursa halkının sözü geçen dükkân sahiplerine gereksiz paralar ödedikleri görülüyor. Örneğin Mahmud Paşa, iki dükkânını, sahip olduğu koyun hissesi sayesinde, yıllığı 16.000 akçe ile kiraya verebilmekteydi: Bursa Şr. Sc., A. 25/28, Vr. 51a.

82 Marmara'nın güney ve doğu çevrelerini kaplayan "ekâbir çiftlikleri" ile dolu bu geniş bölgede "kefere" çobanların aşırı kalabalık yaratmaları asayiş için çok zararlı olmuştu ki, iç düzen incelenirken göreceğiz.

83 Bütün büyük şehirlerde birer "sebze ya da meyve kapanı" vardı ve satılmaya gelen meyve ve sebzeler, burada kantara vurulup resimleri alındıktan sonra, dükkânlara dağıtılıyordu.

84 Sebzeciliğin bağcılıktan daha kârlı olması dolayısıyla, Üsküdar'da kimi kişilerin bağları söküp, yerine bostan ektikleri görülüyordu: İstanbul Müftülüğü Arşivi, Üsküdar Şr. Sc., No: 6, Vr. 145.

85 Şarap içme Müslümanlıkta yasak olduğu için, bu içki Türk halkı tarafından değil, ancak Hıristiyanlarca yapılmaktaydı. Bununla beraber, şehirlerde "bekâr odaları", han, meyhane ve bahçelerde yeniçeri, levend, sipahi gibi, hele ergen hayatı sürenler de şarap içmede Hıristiyanlardan geri kalmıyorlardı. Onun için, şarap yapımı "keferenin kendi öz ihtiyacı"nın çok üstündeydi.

dikmek, ağaç yetiştirmek ve duvar çevirmek gibi emeklerle, tarlanın mîrî toprak durumundan kurtarılıp, mülk haline geçmesi kuralıydı. Sadece kiracı durumunda olan kimse bu suretle elindeki toprağı "imar etmiş" olacağı için, mîrî tarlayı mülkiyetine geçirmiş oluyordu. Türk toprak hakları anlayışındaki bu özelliğin uzun bir süre bağ ve bahçeciliği geliştirmeye hizmet ettiği bir gerçektir. Ağaç dikme ya da öteki yoldan "toprağın şenlendirilmesi"nin, daha doğrusu insan emeğinin toprağa ayrılmaz bir biçimde katılmasının, tarlayı, dolayısıyla memleketi, bağ-bahçe yetiştirmek, ev-bark yapmak ve öteki yollarla bayındır kılacağı açık olmakla beraber, bu işlemde raiyyetin çıkarı ile sahib-i arzınki (dirlik sahibininki) arasında tam bir çelişme vardı. Çünkü, ekin ve otlak alanları olarak kullanılan yerler, yukarıda anlatılan işlemlerden geçerek mülk haline geçince, dirlik sahibi, öşür, çift resmi, otlak resmi gibi, toprağın mîrîlik niteliğine bağlı vergileri alamayacağı için zarara giriyor, raiyyet ise, istediğinde parayla satabileceği bir mülke kavuşmuş oluyordu. Gerçekten, timarlı sipahilerin ve öteki dirlik sahiplerinin bu konudaki yakınmalarına ait örnekler az değildir.[86]

Özetleyin, Türkler Anadolu'ya geldiklerinden beri, buradaki yaşantılarında, yerleşik hayata geçen halk ve özellikle şehirli Türkler için bağ ve bahçe yetiştirmenin büyük önemi vardı. Şehirlerin çevrelerindeki bağ ve bahçeler aynı zamanda birer dinlenme ve eğlence yeri, refahlı ailelerin yazlıkları gibiydi. Bağ-bahçe yapılmış toprakların mülk sayılmasının etkisiyle, gerek Hıristiyan, gerek Müslüman ahali için bir veya birkaç bağ-bahçe sahibi olmak arzusu pek genelleşmiş bulunuyordu. Devletin ve halk çoğunluğunun hayatında, toprağın verimli ya da verimsiz olduğuna göre, geniş etkisi olan bir ekim çeşidi, hiç şüphesiz, ekincilik (hububat ekimi) idi.

Birkaç sağmal hayvanından elde ettiği süt, yoğurt, peynir ve bağ-bahçesinden topladığı ve ekmeğine katık olarak kullandığı meyve-sebze ürünleri yanın-

86 Örneğin, bu biçimde iki dirlik sahibinin 1547'de Divana yaptıkları yakınma üzerine Edremit ve Ayazmend kadılarına yollanan hükme bakınız: "Darende-i ferman: Cafer ve Ferhat nam kimesneler dergâh-ı muallâma gelüp şöyle arzeylediler ki, bunlar zikrolunan kadılıklarda timara mutasarrıf sipahiler olup ve dahi defterde yazulu raiyyetlerinden bazı fevtolup evlâd-ı zükûrlarından ve karındaşlarından kimesneleri kalmayup tasarruflarında olan yerleri kanun üzere tapuya müstahak oldukta mücerred zikrolan yerlerin içine bazı yemiş ağaçları dikilmek ile mülkümüzdür deyu akrabaları tapuya vermelerine mâni olurlar imdi buyurdum ki hükm-i şerifimle vardıklarında ihzar-ı husemâ kılup bu hususta onat veçhile hak üzere teftiş ve tefahhüs eyleyüp göresiz zikrolunan raiyyetleri fevt olup evlâd-ı zükûrlarından ve karındaşlarından kimesneleri kalmayup tasarruflarında olan yerleri kanun üzere, tapuya müstahak oldukta bil'fiil defter-i cedid-i hâkanîde mülk-i mukarrerleri olmayıp ziraat ve hiraset olunup, öşrü müteveccih olur yerler iken mücerred içlerine bazı yemiş ağaçları dikilmek ile ol veçhile tapularına mâni olurlar ise men ve defedüp kimesneye şer'e ve kanuna muhalif iş ettirmeyüp onun gibi yerlerü bunlara hükmeyliyesiz ki kime dilerler ise tapuya vereler": Edremit Şr. Sc., No: 52/1189, Vr. 128a. Evâhir-i Cemaziyelâhir 954 (19 Temmuz 1547).

da, geniş Türkiye halk kitlesinin esas yiyeceğini ekmeğin ve öteki unlu besinlerin teşkil etmiş bulunduğu bir gerçektir. Anadolu'nun, dolayısıyla Türkiye'nin hayatında bu kadar önemli olan ekin, daha genel deyimiyle tarım, devleti, hem kendi çıkarlarını gözetleme, hem de halkın çalışmalarını düzenleyici kurallar koymaya ve bunları açık kanunlar şeklinde ifadelendirmeye zorlamış, hattâ ekinci halk arasında da, tarım hayatını düzenleyici birçok görenek ve gelenek meydana gelmiştir. Örneğin, iklimi kurak olan, dolayısıyla, su darlığı yüzünden ürünü sulama konusunda zorluk ile karşılaşılan yerlerde, akarsulardan herkesin bağ-bahçe ve tarlalarını sulamada faydalanmaları, devlet karışsın ya da karışmasın, birçok ince kurala bağlanmıştır. Hemen her yerde sulama işleri nöbet (sıra) usulünde düzenlenmiş bulunuyordu. Hattâ, işin başına da yer yer "sulama subaşıları" tayin olunmuştu. Herhangi bir sudan kimin kaç gün veya günde kaç saat faydalanacağı tesbit edilmişti. Devlet de üründen alacağı payının (öşrün) nisbetini tarlanın sulu ya da kıraç oluşuna göre tayin etmekteydi. Konya vilâyetinde (örneğin Çumra'da) tam sulak yerlerin ürününden bir yarısı öşür olarak devletçe alınıyordu.[87] Gerçekleyin, İslâm vergi kurallarınca da, ürünün yarısının öşür olarak alınmasının olağanlığı ileri sürülmüştür.[88]

Ekinciliğin halk hayatı için biricik geçim sağlama işi bulunması, devletin mülkü sayılan bütün tarım topraklarından hazineye akan çeşitli vergiler (aslında bunlar kiradır) halindeki gelirin azalmaması, hattâ artması, belki de memlekette kıtlığı önleme amacı, hükümeti tarlaların ekimini düzenleyici tedbirler almaya zorlamış olacaktır. Örneğin, her çiftçi ailesinin tasarrufuna verilecek (kirasına kullandırılacak) çiftlik denen bütünün 80-150 dönüm arasında teşkil edilmiş bulunması, köylünün, ekimine bu biçimle verilmiş çiftlik tarlalarını, onun özürsüz olarak, üstü üstüne üç yıl "boz" bırakması halinde tasarruf (süresiz kullanma) hakkını kaybetmesi gibi kanun kuralları, toprakların hepsini ekmeye çiftçiyi zorunlu kılmak ve toprak ağalığına da engel olmak amaçlarını gütmüş olmalıdır.[89]

87 Konya (Karaman) vilâyetinde sulanan topraklar "suğla" diye geçmekte ve ürünün yarısı öşür olarak alınmaktadır. Örneğin şu vesika; Konya Şr. Sc., No: l/b, 3/1, s. 32 ve 33.

88 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, s. 21.

89 1485 Ocak ayı yılgünü (29 Zilhicce 889) ile Bursa şer'iyye siciline geçen bir anlaşmaya göre, İnegöl çeltiğini "mukataa"ya tutan Ahmed bin İlyas "ikrar edüp etti ki iş bu hâmil-i hüccet azatlu Abdullah oğlu Doğan'ın bir çiftlik yeri yanında olan iki çiftlik yerimi mezbur Doğan'a bi-tariki'l-müzaraa verdim ki eküp biçip ziraat edüp ne hasıl olur ise sülüsün ol alup sülusânın ben alam dedi ol dahi tasdik eyledi". Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 263b. Bilindiği üzere, gerçek mülk sahibi devlet ve kirasına işletmeci de çiftçi=köylü olan Türk toprak hukukunda, tarlayı kirasına doğrudan doğruya devletten alan kimse, onu başka birisine ortağına ya da başka suretle işletmeye vererek kendisi aracı durumuna giremez. Yukarıda, böyle bir durum ortaya çıkmakta ise de, bunun nedeni, iki çiftlik tasarruf eden Ahmed bin İlyas devlete ait çeltik mukataasını tuttuğu için, bu durum toprağını kendisinin işletmesine engel sayılmasıdır.

Ayrıca, hayvanların otlatılması sırasında ekin ve ürünlerin zarar görmemesi de, gerek hükmet ve gerek halkça, birtakım tedbirlerle sağlanmış bulunuyordu.

Özetleyin, bütün bu örnekler ve burada sözü geçmeyen daha birçok olay ispat etmektedir ki, Türkiye'de ve özellikle Anadolu'da, tahıl ziraatının millî ekonomi ve halk geçimi yönünden hayatî bir değeri vardı.

Yağları ve lifleri için ekilen bitkilerin iktisadî önemlerini de burada belirtmek gerekir. Bu alanda en çok kendir, kenevir, pamuk, susam gibilerin geniş kazançlı birer pazar malı olduklarını söylemeliyiz.

İncelediğimiz dönemde, hayvan yetiştirme, bağ-bahçecilik ve bitki ekimlerinde, tarımın ilerleme ya da gerileme olayı, bu üç üretim çeşidinin birbirleri karşısında artma ve eksilme nispetleri hakkında rakamlara dayanan açıklamalar yapmaya imkân yoktur. Ancak pazar satışlarından veya kadıların tuttuğu "tereke defterleri"nden topladığımız bol fiyat listelerine bakarak, hükümler çıkarabiliriz. Örneğin, büyük şehirlere ve limanlara götürülmeleri kolay olan ürünlerde, zamanla açık fiyat artmalarını ve bu alanda doyurucu bir kazanç sağlamakta olduğunu görebilmemize karşılık, zahire (özellikle arpa ve buğday) fiyatlarında aynı yükselme kaydolunmamıştır. Bununla beraber, kıyı şehirlerinde, hele Ege yöresinde, tahıl fiyatları, herhalde memleket dışına satışın kolaylığından olacak, her zaman yüksek fiyat seviyesini sürdürmüş, hattâ, zamanla yükselme bile olmuştur. Buna karşılık, Orta Anadolu'da ürünlerin normal, hele biraz bol elde edildiği yılın satış fiyatları çiftçinin emeğini hiçe çıkaracak derecede düşüyordu. Kıtlık ve kötü bitim yıllarında da bunun tersi olmakta, zahire fiyatları birden birkaç katına çıkıvermekteydi.[90]

Anadolu'nun tarım üretiminde, kötü etkisi kimi kez bir âfet biçimini alan olaylar, kuraklık, dolu veya sel vurgunu, don kesmesi, çekirge ve benzeri böceklerin istilası, isyan, göçler, bulaşıcı hastalıklar, hayvan sürülerinin zararları gibi doğal ve toplumsal düzensizlikler, herhalde, zaman zaman üretimi azaltıcı etkenler olarak karşımıza çıkıyorlar ki, bunları iktisadî darlık bölümünde genişçe kaydedeceğiz.

2- Esnaflık Usulü, Zenaat ve Alışveriş

Kitabımızın inceleme sınırları içinde olan tarih süresinde, yani XV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen zamanda da Türkiye'nin zenaat ve alışveriş hayatı denince, gene, sanki tekelci bir zümre olan "esnaf" karşımıza çıkmaktadır. Batı dünyasında gelişmekte olan ticaretçi sınıfın (burjuvazinin) fonksiyonunu Osmanlı şehirlerinde "esnaf" loncaları görüyordu.

90 Fiyatlar bahsine ve bu konudaki kimi maddelerin fiyat grafiklerine bakınız.

Başta bir usta ve yanında çıraklarıyla gerçek bir hoca-talebe grubunun temsil ettiği Osmanlı Türkiyesi esnafını, endüstrici ve alışverişçi diye ikiye bölmek mümkün ise de, bunların hepsi esnaf sayılıyordu ve bu iki zümreyi birbirlerinden ancak kendi özel dernekleri ayırabilmekteydi.

Esnaf teşkilâtı denince, şehirler ve kasabalar akla geldiğine göre, hammaddeyi, üreticiden ya da toptancıdan alıp, işledikten sonra satmak, şehre çevresinden veya uzaklardan gelen gıda, giyecek ve diğer maddeleri toptancıdan alarak, kadı'nın narh verme suretinde tesbit edeceği bir kârla, dükkânında satmak esas işleri olduğuna göre, esnafın alışverişteki rolü, üretici ve toptancı ile kendi ihtiyacı için mala istekli olan alıcı arasında aracı durumunda bulunmaktan ibaret oluyordu. Ancak, bu aracılık, esnafın kendisine gelen hammaddeleri işledikten sonra, pazara sunma suretinde olduğu takdirde, işe endüstri çalışımları da giriyordu demektir.

Dışarıdan gelen veya yerli olan ham ve işlenmiş eşya ve besin maddeleri elbette ilk satıcıdan son alıcıya "esnaf" eliyle geçiyordu. Gerek endüstricinin, gerek sadece alım-satımcı olarak mal işleyen ve pazarlık işlerini ellerinde tutan esnafın "lonca" dediğimiz meslek dernekleri halinde teşkilâtlandırıldığını biliyoruz. Fakat, malı ilk satıcıdan son alıcıya geçiren kademeler arasına, esnaf dernekleri dışında kalan toptancı tüccarları, taşımacıları, büyük para ve kredi işinde komisyonculuk yapan Yahudileri, kapan hanlarını işletenleri de katmak lâzım gelir.

Toptancı tüccar adı altında, hanlarda odalar ve depolar kiralayıp, malı kendisi getirterek ya da getirenlerden devralarak, esnafa dağıtanları anlıyoruz. Bunlar arasında ecnebî olarak, İranlı (Acem), Hintli, Frenk (Avrupalı) olanların adları geçip durmaktadır.[91] Taşıyıcılar, hep yerli olup, başta özellikle uzak taşıma için katır olmak üzere, at, deve ve eşeklerden kurdukları kervanlarla tüccarların mallarını, bedeli karşılığında, bir şehirden diğerine taşıyorlardı. Çoğuncası mal sahibi ya da adamı da kervanda bulunmaktaydı. Güvenlik bakımından kervanların birkaçı bir arada kalabalık kafileler halinde yolculuk ediyorlardı. Kervancıların yollarında en çok mal taşıdıkları şehirler, doğudan batıya, Bağdat, Tebriz, Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Harput, Sivas, Tokat, Kayseri, Konya, Ankara, Bursa, Afyon, İzmir, İstanbul, Edirne, Selânik, Filibe, Belgrat gibi büyük çaplı pazar yerleri ve ticaret merkezleriydi.[92] Bu devrin işlek limanları olan Payas, Antalya, İzmir, Selânik, İstanbul, Sinop, Trabzon iskelelerine de uzak yerlerden kervanlar gelmekte ve karşılıklı tüccar malı taşımaktaydılar.

91 İran'da üretilen işlenmemiş ipek ve ibrişimlerin, Bursa pazarlarına getirilip satılması çok kârlı bir işti ve bu alanda uğraşan tüccarlar da Avrupalı, İranlı, Türk veya Osmanlı uyruğu gayrimüslim kişilerdi.

92 Bk. Başlıca ticaret yolları, Harita II.

Uzak şehirler veya memleketler arasındaki bu mal alıp verme işinde toptancı tüccar ve kervancılara Yahudi maliyecileri de katmak lâzımdır. Bankacılığın ve krediye dayanan alışverişlerin bulunmadığı XV. ve XVI. yüzyıllar Türkiyesinde, örneğin Bursa ya da İstanbul'dan Mısır, Halep, Şam gibi büyük pazarlara mal satın almaya gidecek tüccarın, kâğıt paranın olmadığı o devirde, yüz binlerce akçeyi alıp beraberinde götürmesinin, hem yük olarak ve hem de yolda eşkiyalara soyulma tehlikesi yönünden çok güç bir iş olduğunu anlamak zor değildir. Fakat, böyle büyük merkezlerde, sanki bir bankanın kolları gibi çalışan Yahudi zenginler birbirleriyle anlaşmış olmalıdırlar ki, İstanbul'dan ya da Bursa'dan oralara gidecek tüccar, götüreceği parayı buradaki bir Yahudiye yatırarak, ondan, gideceği yerdeki ortağı Yahudiye kadı önünde yazılmış bir mektup götürüyordu. Vardığı yerin kadısı önünde mektubun birinci Yahudiye ait olduğunu ispatlamak zorunda olan tüccar, bunun üzerine, ikinci Yahudiden sözünü ettiğimiz parayı eksiksiz alarak, istediği malı satın alabilirdi. İki ortak Yahudi böyle bir havale işinden elbette yüzde hesabı ile bir kâr alıyorlardı. Bununla beraber, Yahudilerden böyle uzak şehirler ve memleketler arasında ticaret yolculuğu yapanlara da az rastlanmıyordu.

Yukarıya kaydettiklerimizle Türkiye'nin zenaat ve alışveriş yaşayışını anlatmış bulunuyoruz. Şimdi de, konumuzun esası olarak, bu alanlardaki iş hayatının iktisadî değerlerini göstermemiz gerekmektedir. Önce zenaati (endüstriyi) ele alalım:

İktisadî gelişmeleri konu aldığımız devrin Türkiyesinde, oldukça ileri sayılabilen bir sanayi hayatının var olduğunu delilleriyle göstereceğiz. Endüstrinin memlekette yayıldığı yerleri, çeşitlerini ve işledikleri malın kalitesi yönünden önemlerini anlatmadan önce, onun kuruluş biçimini hatırlatmalıyız.

Esas dalını dokumacılığın ve deri işlerinin oluşturduğu, madenciliğin bunlardan sonraki sırayı aldığı Türkiye endüstrisinin çoğu çeşidi, Anadolu'ya has karakteriyle buranın eski halklarından, özellikle Rumlar ve Ermenilerden süregelmiştir. Türkmen halkın, halı ve kilim gibi İran'dan getirdikleri yün yapımı işler ve belki gene kimi Türk-İslâm esnafın Anadolu Selçuklularının ilk devirlerinde İran, Suriye ya da Irak'tan getirdikleri lüks dokumalar Türkiye dokumacılığını daha çok çeşitlendirmiş ve ilerletmiş olabilir.[93]

Ege, Marmara doğusu, Rumeli ve ortaçağ ölçüsüne göre tam bir sanayi şehri olan İstanbul, millî sınırlar içine girdikten sonra, Türkiye'de dokuma zenaatinin geniş çapta büyüdüğü bir gerçektir. Çünkü, saydığımız yerlerde oldukça ileri bir

93 Bundan önceki devir için I. cildin ilgili bahsine bakınız.

Bizans endüstrisinin bulunduğunu görüyoruz.[94] O halde, zamanına göre ileri bir zenaat yaratılmasında yerli Hıristiyanların etkisi, biri Selçuklular ve ötekisi de Osmanlılar devrinde olmak üzere, iki kademeli sayılmak gerekir. Yalnız, dericilikte Türk-İslâm ülkelerinin Anadolu Türklerine, dokumacılığa bakarak, daha çok etkide bulunduklarını tahmin etmekte hata yoktur sanırız. Çünkü, doğuya gittikçe, hayvancılığın ve hele Türkmenlerde deri eşyanın çok kullanılır olması, dericiliğin gelişmesini zorunlu kılmıştır. Konya, Kayseri, Diyarbekir gibi eski Türk şehirlerinde debbağlığın daha güçlü "esnaf-ahî gelenekleri" ile işlemekte olmasının görülmesi de buna işarettir.

Maden işleme zenaati de, özellikle başlıca bakır ve demir ocaklarının Anadolu'da olması sayesinde, Türkler Anadolu'ya gelmeden önce yerli Hıristiyanlarca geliştirilmiş olup, bu incelediğimiz devirde hâlâ yerli ihtiyaçları karşılayacak güçte bulunuyordu.

Buraya kadar olan izahlarımızda, alışveriş ve zenaatin kadrolarını ve tarihî kuruluşları yönünden olan durumlarını kaydetmiş bulunuyoruz. Şimdi, bu iki alanı doğrudan doğruya iktisadî birer konu olarak göz önüne sermek gerekir. Önce zenaat işlerini ele alacağız.

Madeni işler zenaati: Şehirlerde demirci esnafı, işliklerinde (atölyelerinde), balta, kazma, tırpan, kürek, nal, mıh gibi daha ziyade çiftçileri ilgilendiren avadanlıktan ve bıçak, kama, yatağan ve benzeri kesici âletleri ve silâh olarak kullanılan şeyleri yapmaktaydılar. Bakırcı esnafı çoğuncası kap-kacak yapımıyla uğraşıyordu. Her iki esnaf için ayrı ayrı çarşılar vardı ki, günümüzün şehirlerinde, "bakırcılar" ya da "demirciler" çarşısı adlarındaki semtler bu esnafa ait işliklerin toplandığı yerleri ifade ederler.

Öyle sanıyoruz ki, Türkiye demircilerinin işledikleri, devletin de silâh yaptığı ham demir büyük çoğunlukla Bilecik demir ocaklarından, bakırcıların işledikleri ham bakır da Kastamonu'daki Küre bakır madeni ocaklarından elde edilmekteydi.[95] Osmanlı Türkiyesi maden ocaklarının ürettiği demir ve bakırın memleket ihtiyacından fazla olduğu bilinmektedir. Çünkü, Anadolu'dan çok miktarda demir ve bakırın kervanlarla İran'a yollanması bunu göstermektedir.[96] Avrupa madenciliğinin bu sıralarda kaydettiği gelişme karşısında, Türkiye madenciliğinin, rekabete dayanamayarak, gerilemeye başlaması ise, ancak XVI. yüzyılın ikinci

94 Bizans için bk. *The Cambridge Economic History of Europe,* V/II, s. 86-106.

95 Türkiye'deki madencilik için şu etüde bakınız: Dr. N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Maden İşletme Hukuku", *DTCFD,* Sayı II/1 (1943).

96 I. Selim, İran'a iktisadî abluka uyguladığı vakit, Şah İsmail'i ve İran hükümetini o ülkede bulunmayan bu iki maddeden yoksun kılmak üzere, bunların doğuya sevkini yasaklamıştı. Bk. Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih.*

yarısından itibaren kendisini iyice gösterecektir.[97] Türkiye'nin iktisadî hayatında devlet ihtiyaçlarını karşılama yönünden büyük bir önem taşımakta olan madenî eşya zenaatleri alanında, memleket dışına, İran'a yollanan bakır eşya ve nalmıhtan başka kayda değer işlenmiş mal üretilmiyordu. Esnaf loncaları arasında da demir işleriyle uğraşanlardan yalnız "demirciler esnafı" sözü edilir bir varlık gösterebilmişti.[98]

Türkiye'de çok gelişmiş endüstri kolu olarak bilinen deri işleri hakkında verecek daha çok bilgimiz vardır. Bir kez, XV. ve XVI. yüzyıllar Türkiyesinde, zamanın ölçülerine göre "kasaba" çapını aşan hemen bütün şehirlerde "debbağ esnafı" öteki esnaf kollarının yanında önemli bir yer sahibiydiler. İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Konya ve benzeri birinci sınıf şehirlerde deri işleri zenaati buraların ticarî hayatına canlılık veren birkaç üretim dalından biriydi. Onun için, şehirlerin pazarlarındaki ham deri alım-satımı, hükümetin narh ile düzenlemeye uğraştığı sorunlar arasında görülmektedir.[99] Ayrıca, kasaplarca kesilen hayvanların derilerini debbağlara, hiçbir yakınma nedeni bırakmadan dağıtmak da, hele Avrupa'dan Türk derilerine fazla alıcının çıkmaya başladığı XVI. yüzyılın ortalarından sonra, önemli bir iş haline gelmişti. Debbağlar dağıtımdan aldıkları ya da şurdan burdan buldukları ham derileri debbağhanelerde sahtiyan ve köseleye çevirmekte ve bunlara piyasanın istediği renkleri verdikten sonra deri işleriyle uğraşan esnafa satmaktaydılar.

Deri işleriyle uğraşan esnafı da, ayakkabı çeşitlerini yapanlar ve hayvan mutabiyesi dikenler diye iki kola ayırmak gerekir. Bunlar da kendi kolları içinde, mutabiyenin ya da ayakkabıların türlerine göre, gruplara ayrılıyorlardı.

Deri eşyanın narhı tesbit olunurken, bu esnafın çıkardığı malların da fiyatları kadı defterlerine geçirilmekte, böylece, malın kalitesi ve verilen emeklere göre, hem alıcı ve hem malı işleyen satıcı için aldanmanın önüne geçilmeye çalışılmaktaydı.

Türkiye'de endüstri denince, son olarak anlatacağımız dokumacılık ise, pek gelişmiş bir seviyede bulunuyordu. Bu sanayi kolu halk kitlelerinin bütün giyim ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, dışarıya da satış yapabilmekteydi. Bu endüstri türü-

97 Burada özellikle kaydı gereken şudur ki, "Macar bakırları", Küre bakırlarıyla Anadolu'da bile rekabet ediyordu.

98 Larende'de (Karaman'da) top dökülmek üzere, anlaşılan, İstanbul'dan Bursa yoluyla gönderilen 23 İstanbul kantarı kalay ile birlikte 8 kantar çelik de vardı. Bu olaya ait belgeden öğreniyoruz ki, İstanbul'da devlet hesabına çalışan demirciler ham demiri çeliğe de çevirebilmekteydiler: Bursa Şr. Sc., No: A. 5/5, Vr. 37b, 4 Rebiülevvel 891 (10 Mart 1486).

99 Örneğin, 20 Ramazan 906'da (9 Nisan 1501) Bursa mahkemesince deftere geçen (Şr. Sc., No: A. 17/17, Vr. 1b) "Suret-i Kanunname-i Sultan Bayezid" başlığı altındaki yazı, bu şehir "ehl-i hirfet"inin kadı önünde muhtesip ile uyuşarak, inceden inceye tesbit ettikleri her kalite ve çeşitteki deri ve deri eşyanın fiyatlarını kararlaştırıyor.

nü, kendir, kenevir, pamuk gibi bitki liflerini hammadde olarak kullanan, yünleri kumaş haline getiren, ham ipek ya da ibrişimleri lüks giyim-kuşam eşyası halinde işleyen başlıca üç kısım olarak düşünmek lâzımdır. Bunlardan keten-kenevir ve hele pamuk gibi pek geniş çapta bitki liflerini iplik haline çeviren ve ikinci safha olarak da bunları çok çeşitte bez ya da diğer giyim eşyaları yapan dokuma kolu, bütün Anadolu'da pek yaygındı. Ege çevresi, Isparta-Afyon-Akşehir yöresi geniş biçimde pamuklu dokumacılığı ile uğraşıyorlardı. Hele Denizli'nin çarşaf, tülbent,[100] buğası ve astarlıkları Türkiye'nin her yanında pek tanınmıştı. Halep-Şam-Antep yöresinin de lüks dokumalarını zengin alıcılar her yerde ararlardı. Erzincan, Tokat ve Amasya çevresi bezleri de pazarlara dökülecek kadar çok üretilmekteydi. Hele keten dokumacılığı Anadolu'da pek ileri gitmişti. İstanbul'da da güçlü bir keten endüstrisinin varlığı Üsküdar'dan Pendik'e doğru uzanan topraklarda geniş keten ekiminin yapılmasından ve pazarlarda hararetli bir keten alım-satımının görülmesinden anlaşılıyor.[101] Bütün Ege çevresinde, Kastamonu'da ve daha başka yerlerde de kendir işleri, keten ipliği yapımı ve keten bez dokunmasının çok yaygın olduğuna şüphe yoktur. Pamuklu dokumalarını, coğrafî bölgelere ayırımları yönünden, Yeşilırmak, Güneydoğu Anadolu, Kayseri-Akşehir arası Denizli-Isparta yanları ve bir de Ege yöresi malları diye tanımlamak gereklidir.

Bursa'nın ipekli endüstrisi de, Ankara'nın sofları gibi, çıkardığı ipek kumaşların türleri, özel desenleri ve güzellikleriyle dünyada önemli bir yer tutuyordu.[102] Bu gelişmişlik ham ipek ve ibrişim alışverişini Bursa ticarî hayatının en başta maddelerinden biri yapmıştı. İran'ın birkaç bölgesinden elde edilen ham ipek ya da ibrişimler, çıktıkları yerlerin adlarını alarak fiyat derecesine girmekte ve Bursa'nın ipek endüstrisini, sanki tek başlarına beslemekte idiler. İran'ın ipeklerini Bursa'ya taşıyan İranlı, Avrupalı (Frenk), Yahudi ve az sayıda Türk tüccar, şehrin ipek alışverişinde ve hattâ para el değişiminde büyük role sahip bulunuyorlardı.[103] Bursa'nın geniş ipek endüstrisine ham ipek ve ibrişim yetiştiren daha az önemde bir yer olarak, Mora'nın da adı geçer.[104]

100 Tülbent, erkeklerin o devirde başlarına sardıkları bir tür sarık.

101 Üsküdar Şr. Sc.'nin gözden geçirilmesi, bu yakınlardaki keten ekiminin genişliği ve önemi hakkında geniş bilgi verir.

102 Bursa muhtesibi, bezazistan ve bezazhanenin, "vala ve tafta ve kemha ve kadife ölçücülüğü"ne gündeliği 10 akçe ile bir kişiyi tayin ediyor: Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 367a.

103 Bursa'nın âdeta candamarı olan ipek sanayiinde İran'ın bu anlatılan önemini iyi hesap edemediği anlaşılan I. Selim, 1516'da Şah İsmail'in memleketini ablukaya alınca, bundan Bursa'nın ne acıklı bir duruma düştüğü üzerinde "iktisadî darlık" bahsinde geniş bilgi verilmiştir.

104 Mora'daki dirlik erbabı ve başka resmî hizmetliler halktan öşür olarak ibrişim de almakta veya ipek yetiştiricileriyle yaptıkları ortakçılıktan paylarına düşen ipekleri Bursa pazarına yollayıp sattırmaktaydılar. Örneğin, Mora Sancakbeyi Ali Paşa, bu biçimde, Bursa'ya ibrişim yollamıştır: Bursa Şr. Sc., A. 18/17, Vr. 289a.

Yünlü kumaşlara gelince, bu alanda İstanbul ve Selânik çuhaları hem üretimdeki genişlik ve hem de kalite üstünlüğü yönünden başta geliyorlardı. Bursa'nın yünlü kumaşlarına da her pazarda rastlanmaktaydı ve bu büyük ipek şehrinde çuhacılık da, XVI. yüzyılın ikinci yarısı içinde buranın Yahudilerince kurulacaktı. Ankara'nın ise, özellikle tiftikten (keçi kılından) yapılan "sof" adındaki kumaşları, gerek renk çeşitleri ve gerekse dokunuşlarındaki ustalıkları ve desen incelikleriyle bütün dünyaca tanınmıştı. Bu ürün en çok Avrupa'ya (başta İngiltere ve Hollanda'ya) ve Arap memleketlerine satılmaktaydı.

Deri ve dokuma zenaatlerinin bu derece ilerlemişliği, doğal olarak, başka bir zenaatin gelişmesini etkiledi ki, o da boyacılıktı. Derilere istenen rengi vermek, kumaşları zevke göre çeşitli desenlerde boyamak, Türkiye'de debbağlığın ve dokumacılığın ileri gittiği yerlerde, bunlarla atbaşı giden bir de boyacılık zenaati geliştirmişti. Kesin surette biliyoruz ki, Avrupa saraylarından bile kumaşlarını boyatmak için büyük zahmetlerle Türkiye'ye başvuranların bulunduğu kumaş ve deri boyacılığı, özellikle Edirne ve Bursa'da, hiç olmazsa III. Murad devri sonlarına kadar dünyadaki eşsizliğini korumuştur.[105]

XVI. yüzyılın ortalarına kadar, dünyadaki benzerlerine göre ileri sayılan Türkiye endüstrisinin Avrupa'daki yeniçağ gelişmelerine ayak uyduramayışı yüzünden, rekabete hiç girişemeyerek, adım adım sönmeye doğru yönelmesi de gene bu sıralarda başlamıştı. Bunun bilinmekte olan birinci nedeni, Türk pazarlarında yerli sanayinin ihtiyacı olan hammaddeleri, Avrupalı zengin alıcıların, fazla fiyat vermekten çekinmeyerek, toplamaya koyulmalarıdır. Bu da, ilk görünüşte Avrupa'nın Amerika'yı buluşundan, dünya ölçüsünde büyük ticarî işlere girişmesinden ileri geliyordu. Fakat, Batı'nın sanayi alanındaki gelişmesi bu keşiflerden ve Amerika'nın işletilmesinden çok daha önce başladığına göre,[106] Avrupa sanayiinin, Türkiye için, gerek hammadde kapışması ve gerek yapılmış malını daha ucuza satması biçiminde başlayan rekabet gücünü, onun yeni ticarî ve malî usullerinde, özellikle işadamı dediğimiz endüstrici ve ticaretçi sınıfın türemeye başlamasında aramalıdır.[107] Hint, İran gibi Doğu ülkelerinden ve Arap memleketlerinden, Türkiye'ye eskiden beri gelmekte olan kumaşlara ve öteki işlenmiş mallara gelince, yerli dokumacılığın yüzyıllar süresince bunlarla ayarlı bir gelişme olanağı sağladığını kabul etmek gerekir. Esasen, Doğu'dan Türkiye'ye giren mallar, cins bakımından az sayıda ve zengin insanların kul-

105 İngiliz, Avusturya, Polonya saraylarına ait lüks kumaşların Bursa boyahanelerine boyanmaya yollandıklarını ilerde örneklerle göstereceğiz.

106 H. Pirenne, *Economic and Social History of Europe*. (İndeksteki Italy kelimesine bakınız).

107 Bir örnek olarak İtalyan endüstri ve ticaretindeki gelişmeyi söyleyebiliriz: Bk. *The Cambridge Economic History of Europe,* II, s. 387.

landıkları lüks şeylerdi. Çoğunu kumaşların teşkil ettiği bu türlü ticarî eşyanın Avrupa'da da büyük bir şöhreti vardı.[108] Bununla beraber, şunu da söyleyelim ki, Türk endüstrisi Hint ve Arap mallarına rekabet edecek lüks kumaşlar çıkarmayı da bir yana itmiş değildi; Bursa, İstanbul, Edirne ve Rumeli'nin kimi yerlerinde çıkan çuha, kutnu, tafta, vala ve benzeri yüksek kaliteli ve pek zevkli kumaşlar Doğu'dan gelenlerden hiç de geri değildi.[109] O halde, Türkiye endüstrisinde Doğu rekabetinin etkisi bulunmadığına göre, XVI. yüzyılın ortalarında başlayan gerilemede Batı'nın rolü olduğu açık bir gerçektir ve bu da, hammadde fiyatlarındaki müthiş yükselme suretiyle, yerli sanayinin yeni fiyatlardan hammadde satın almakta zorluk çekmesi biçiminde ortaya çıkmış bulunuyordu. Avrupa'dan gelme işlenmiş mallar, özellikle "Frenk kumaşları" daha Selçuklulardan beri, yüzyıldan yüzyıla, oldukça az artan bir miktarda olarak Türkiye pazarlarında alıcı bulmaktaydı. Fakat, bunun yerli zenaat üzerinde gelişmeyi önleyici hiçbir etkisi görülmemişti. Batı, hele İtalya, zenaat hayatımıza ancak Türkiye'deki hammaddeleri toplayıp götürmek suretinde musallat olmuş bulunuyordu. O halde, mesele Türk endüstrisinin, hem de kendi pazarında, neden hammadde alımında çok uzaktan gelen bir müşteriyle rekabete giremediğini bilmekten ibaret kalıyor. Bunun cevabı da, Amerika'nın bulunması ve diğer yeni keşifler sayesinde altın ve gümüşün Batı Hıristiyan ülkelerinde ölçüsüz derecede artması, bu arada, yeni malî usullerin geliştirilmesi, ekonomiye yeni birtakım kurallar uygulayarak toplum gücünü topyekûn üreticiliğe dönüştürmek gibi büyük gelişmelerin ortaçağ esnaflığına sadık kalan Türk zenaat ve ticaret hayatında hiçbir uyarıcı etki yapmamış bulunması biçiminde olabilir.

Bununla beraber, çağının Avrupa sanayiinden hiç de geri olmayan, hattâ birçok kollarda ondan da ileride bulunan Türkiye zenaatinin, incelediğimiz sıralardan itibaren, adım adım geri kalmasında hammadde satın alma güçlüğünün etkisini fazla mübalâğa etmemek gerekir. Türk endüstri hayatının ilk gerilemesinde, üretiminin pazarlarda Avrupa mallarına, kalite ya da fiyat yüksekliği gibi alanlarda yenilmesi söz konusu olamayacağına göre, hiç olmazsa XV. ve XVI. yüzyıllarda Türk endüstrisinin Avrupa'nınkine yenilmesi değil, onun ilerleme-

108 Sonraları bu dokumalar Avrupa'da da yapılır olmuş ve hattâ kumaş cinsleri Doğu'daki adlarını sürdürmüşlerdir. Bk. H. Pirenne, *age*, s. 145.

109 Bursa kumaş dokumacılığı ve öteki zenaatlerin XV. yüzyıl başlarında da çok gelişmiş bulunduğunu Seyyah Bertrandon de la Brocquière, 1432'deki görgüsüne dayanarak kaydediyor: Bk. *Voyage d'outremer,* s. 134. Aynı yüzyılın, ikinci yarısında Bursa endüstrisinin çok ileride bulunduğunu ise, o devre ait elimizdeki şer'iyye sicilleri sayesinde çok iyi biliyoruz. Örneğin, Bursa muhtesibinin kumaş ölçücülüğü için 15 akçe gündelikle bir adam tutması dolayısıyla kadı defterinde bu işlemi kaydeyleyen şu belgeye bakınız. Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 367a (4 Recep 892 = 26 Haziran 1487).

sine ayak uyduramaması olayı göze çarpmaktadır. Bunun da sebebi, Türk esnaf loncalarının hep ortaçağ kurallarına bağlı kalmalarında ve bir de Türk-Osmanlı pazar sisteminin serbest gelişmeyi engelleyici bir karaktere sahip olmasında aranmalıdır. Örneğin, önce esnaf loncalarının bir çeşit tarikat-ocak disiplini içinde, her zenaat ya da ticaret maddesi dalına göre sayısı belirli dükkânlarda, sayıları sınırlı usta ve çırak dışına çıkamamaları, ustaların çıraklarını yetiştirmede ya da onları "başa çıkarma"da belki de meslek kıskançlığı duymaları, zenaat ve ticaret alanlarında kaliteli işçi ve ustanın bol sayıda yetişmesine engel olmuş bulunmalıydı. Hele işlenen malların boyut, şekil[110] ve kalite bakımından çok ince kurallarla tayin ve tarif edilmiş olmaları, mal yapıcılarına mallarını daha çok ve daha üstün fiyata satma olanağını bırakmadığı, ya da çok sınırladığı için, yapıcının işlenmiş mallarını müşterinin kesesine veya zevkine göre geliştirebilmesi hemen hemen önlenmişti.

Alışverişte mal fiyatları, yapım-pazarlama emeği ve ona ödenecek para arasında karşılıklı kıymet denkliğine göre belirmediği ve narh hükümet (kadı) kararıyla kesildiği için, Türkiye şehirlerinde zenaat ve ticaret hayatı sanki donmuş olarak sürüp gitmekteydi. Çünkü şehir ileri gelenlerinin ve fiyatın resmî teklifçisi olan muhtesibin telkinine göre kadı tarafından kararlaştırılan fiyat seviyesi, "fakir-fukara"nın alım gücüne göre belirmekteydi. Zaten zenaat erbabı olsun, satıcı esnaf olsun, büyük sermaye ile çalışmadıktan, ağır sermayeli ortaklıklar (şirketler) da türemediği için, narh verilirken yapıcı ve satıcının yalnız emekleri hesaplanıyordu. Yerinde ayrıca göstereceğimiz üzere, "işlik = imalâthane" ve dükkânlar, hükümete, şehir örgütlerinin türlü kollarına, çok kez miktarları geleneğe ve özel anlaşmalara bağlı çeşitli vergiler de ödemekteydiler. Böylece, ne satıcılar ve ne de zenaat sahipleri sermaye biriktirmek fırsatına hiçbir zaman ulaşamıyorlardı. Elimizde bulunan tereke (miras) defterlerinde, birçok zenginin serveti akçe cinsinden hesaplanmıştır. Bütün XV. ve XVI. yüzyıllarda bu konuya ait gördüğümüz örnekler arasında, zenaatkâr veya dükkâncı olanlarına çok az rastlamamız, Avrupa'da ticaret erbabının büyük sermaye edinmelerine, krallara borç para verecek güçte zenginleşmelerine karşılık, Türk esnafının ancak kıt kanaat yaşayacak kazançla yetinmek zorunda kaldıklarını kesin surette göstermektedir.[111]

110 Boğası ve astar dokuma zenaati çok gelişmiş olan Hamid (Isparta) sancağı kadılarına 913 Cemaziyelâhır (1507) yılgünü ile yazılan bir fermanda "bura cellahlarının boğasıyı normal 7,5 arşun ve astarı 8 arşundan kısa boya düşürdüklerinin şikâyet edildiği, Divan-ı Hümâyûn'da toplanan (bu metain aldı satıcıları) kimselerin bu eksikliği tesbit ettikleri" kaydolunarak, normal uzunlukta işlenmesine dönülmesi istenmekteydi. Bursa Şr. Sc., A. 33/21, Vr. 177b.

111 Sosyal kademe şemasını inceleyiniz: Şema I.

Endüstrinin işleyeceği hammadde ve satıcı dükkânlarına mal sağlama işi de ticareti geliştirecek erginlikte değildi. Örneğin, debbağlar işleyecekleri ham derileri kasaplardan almaktaydılar. Debbağlık işlerinin duraklamadan yürümesini kolaylaştıracak biçimde bir deri toplama ticareti doğmamış görülmektedir. Halbuki, deri ticaretinin, gerek tüketim ve gerek debbağlık zenaati yönlerinden büyük bir önem taşıdığını, bu maddeye ait narh işlerinin çoğu zaman özel fermanlarla düzenlenmesinden anlıyoruz.[112]

Endüstrinin yün ve dokuma kolu da öyleydi. Mal işlemeciliği, dükkândan hammaddeye kadar uzanan örgütü içinde, kademe çalışımlarıyla hiçbir bağ kurmuş değildi. Özet olarak, Türkiye'de endüstri, tamamen ortaçağ haliyle, yani dükkânın eşiğinden içerdeki düzenle yetinmeye devam edip gitmekteydi. Hammaddenin çıktığı yerden işlenmiş malın harcandığı yere kadar olan mesafedeki safha çalışmalarını birbirlerine bağlayıcı bir işletmeler zinciri asla kurulmuş değildi.

3- Açık Pazarlar, Kapan Hanları ve Toptan Ticaret

Ticaret eşyası ya da maddelerinin ilk sahiplerinden dükkânlara ve perakendecilere geçmelerinde, pazar, han gibi yerlerin ve buralardaki alışveriş şeklinin Türkiye iktisadî tarihi yönünden bilinmesinde kesin bir zorunluk vardır.

Günümüzün belediye iktisat müdürlerine benzerlikleri bulunan "muhtesip"lerin kontrol ettikleri bu toptan alım-satım yerleri ve meydan pazarlarının ticaret hayatı, şehirlerde ve özellikle bunların büyük olanlarında, çok hararetli geçmekteydi. Burada, Türkiye'nin han ve pazarlarını bilindikleri ölçüde belirteceğiz.

Selçuklulardan beri, Konya, Kayseri, Sivas gibi yerlerde, haftanın ve yılın belli günlerinde meydan pazarları kurulduğuna dair açık kayıtlara rastlanmakta ise de, anlatacak yeteri kadar bilgimiz yoktur. Osmanlı rejimi altında açık pazar alışverişlerinin daha ilk zamanlardan itibaren hararetle devam ettiğini ve özellikle Osmanlı-Bizans sınır boylarında, iki taraftan gelen alıcı ve satıcıların aralarında geniş bir mal değiş-tokuşu yapıldığını en eski Osmanlı kaynakları sık sık kaydediyorlar.[113] Bu incelediğimiz dönemde, Osmanlı şehirlerinde, kasabalarında ve hattâ kimi köylerde ya da birkaç köyün arasında seçilen elverişli yerlerde, pazarlar kurulduğuna dair bilgimiz mevcuttur. Örneğin, Temmuz 1529'un son günlerinde İstanbul'da açık pazar kurulduğu bir alacak davası dolayısıyla geçen

112 Şu ferman suretine bakınız: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi Yazmaları, No: 1970, Vr. 83b. (bir risale).

113 Şu etüdümüze bakınız: *Belleten,* Sayı 51; *Neşri Tarihi*, I, s. 44. Ayrıca İbni Kemal, Fatih Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 25, Vr. 43.

"İstanbul pazarı günü" deyiminden açıkça anlaşılıyor.[114] Gebze'de de gene geniş alışveriş yapılan bir pazar kuruluyordu.[115]

Şehirlerin alışveriş işlemlerinden hazinenin alacağı vergileri düzenlemek üzere, haklarında özel kanun çıkarılan açık pazarların en işlek olanlarına, öyle sanıldığı gibi büyük şehirlerde değil, buralara yakın kasabalarda rastlanmaktadır. Çünkü, büyük ticaret merkezlerinde bu devirde gelişmiş olduklarını gördüğümüz büyük hanlardan her biri, bir ya da birkaç maddenin dağıtım yeri olma imtiyazını elde etmiş olduğundan dolayı, bu gibi şehirlerde genel pazarların durmasına mülk sahipleri ya da vakıf idareleri, imtiyazlarına dayanarak, engel olmaktaydılar. Çünkü, açık meydanlardaki haftalık ya da aylık pazarlar ve yıllık panayırlar bütün maddelerin alıcı ve satıcılarını daha geniş biçimde bir araya topladıkları için, hanların depoluk ve toptan alım-satım işleri çok daralmaktaydı.

Özet olarak, yukarıda sözünü ettiğimiz üzere, İstanbul gibi çok büyük bir şehirde yeter derecede canlı bir ya da birkaç açık pazar bulunsa bile, bütün Türkiye için düşünüldüğü zaman, önemli ticaret merkezlerinde yükselen büyük hanlar yüzünden, açık pazar alışverişi biçimindeki ticarete yer verilememiş, ufak tefek maddelerin satışından ibaret olmuş veya tamamen ortadan kalkmış durumdaydı. Ancak, ot, saman gibi hayvan yemleri geniş yer kapladıkları ve fiyatça da çok düşük oldukları için, hanların bunları da tekellerinde dağıtıma tâbi tutmalarında kâr görülmemiştir. Canlı hayvan alım-satımı da, gene imkânsızlıklar yüzünden, açık pazarlarda yapılıyordu. Bu sebepten dolayıdır ki, Türkiye'nin tarihî büyük şehirlerinde "Samanpazarı", "Odunpazarı", "Koyunpazarı", "Atpazarı", "Balıkpazarı" gibi semt adları o günden bugüne yaşayıp gelmektedir.[116]

Kapan hanlarına gelince, her biri tek bir cins ticaret maddesinin toptan satışı ya da dağıtımına hizmet edecek kapalı birer pazar yeri görevi yapan bu çeşit yapılara, Anadolu'da, Selçuklular devrinden beri rastlanmaktadır. Ancak, "kapan hanları" bütün karakterleriyle Osmanlı devrinde, özellikle II. Mehmed'den itibaren gerçek nitelikleriyle ortaya çıkıyorlardı.[117] Bu, bir yandan, devletçe mîrî toprakların artık vakfa bağlanmaktan esirgenmesi üzerine, hayır sahiplerinin

114 İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Şr. Sc., No: 6, Vr. 86b'de koyun satışından kalan 8 bin akçelik alacak davasına ait hüccet.

115 Üsküdar Şr. Sc., No: I, Vr. 96'da bu pazarın bacı (resimleri) konusunda subaşı ile halk arasında çıkan anlaşmazlık üzerine yollanan Evâil-i Ramazan 922 (1516 Ekim'i sonu) yılgünlü hüküm.

116 Pazarlama ve toptan satış yerlerinin hanlar olduğu bilinen kimi maddelerin adlarını taşıyan semtlere gelince, bunlar ya Tanzimat'tan sonra konmuş olabilir; ya da o maddenin dağıtımı yapılacak bir han yapılmamış olmasından ileri gelir.

117 Şehirlerin surlar içinden henüz dışarı taşmadıkları devirlerde akşam, yani şehir kapıları kapandıktan sonra gelen yolcuların geceyi geçirmeleri için kale kapıları dışında kurulmuş bulunan "müsafir hanları"nı (şehir içlerinde de rastlanıyor) "kapan hanları" ile karıştırmamalıdır.

kurdukları kurumlarına sürekli gelir kaynakları bırakma çabalarından ileri gelmekte, diğer taraftan da, Selçuklular devrinin kervan ticareti yerine, Osmanlıların çağında, artan tüketici kitlelerinin yarattıkları alışveriş kalabalığı sayesinde, şehirlerin toplayıp dağıtma işlerinin pek canlı hale gelmesiyle, önemli maddelerin elden ele devri pazar hizmetlerini çok artırdığı için, pazarlıkların kapalı yerlerde geçmesi halinde büyük kazanç sağlanacağı anlaşılmış olmakla, ünlü "han içi" alım-satım sisteminin bu işlere çok elverişli olması, han yapımını teşvik ediyordu.[118]

Eskiden beri ünlü birer ticaret ve endüstri merkezleri olarak bilinen Anadolu şehirlerinde, bugün hâlâ kullanılmakta olan, ya da yıkık duruma düşmüş örneklerini gördüğümüz ünlü hanların kuruluş biçimlerini göz önüne getirmek, bunların yapımına ticarî madde dağıtımı işinin ne kadar etki yaptığını kolayca anlatabilecektir.

Genel olarak, kapalı dört dikey çizgi üzerinde yükselen kale kadar sağlam duvarların dışarıdan ayırdığı bir alan düşünelim. Hanın dış görünüşü çok yüksek tutulmuş tek katlı bir yapı biçiminde olup, dışa dönük yüzleri çoğuncası sokağa açılan dükkânlarla çevrilidir. İçerideki görünüş ise, ortada dikdörtgen biçiminde üstü açık bir avlu ve onun etrafını altlı-üstlü odaların kemerli kapı ve pencereleri ile onların önünde koridor biçiminde dolaşan bir çeşit çevreli sahanlık alır. Bütün malların kantarlanması ve alışveriş açık avluda geçer. Her han bir tür malın kapalı pazaryeri olma görevini fermanla tekeline geçirdiği için, burada toplanıp perakendecilere ve esnafa satılan ticaret maddesi başka yerde pazarlanamaz ve toptan satışı yapılamaz. Hanlar, toplayıp dağıtma işini yaptıkları malın adını alırlar; örneğin, satılan şey un ise, o han "un kapanı"dır. Eğer sebze satılıyorsa, "sebze hanı" ya da "sebze kapanı", "pamuk hanı", "pirinç hanı", "ipek hanı" hep bu maddelerin yüklerle gelip toptan satışlarının yapıldığı yerleri anlatırlar.

Kapan hanları (yani pazaryeri görevi yapan hanları), fermanlarla kendilerine verilen belirli maddelerin toptan alınıp satıldığı yerler olarak incelemeden önce, buraların, yapıyı kuran sahiplerine veya sahiplerince bağlandıkları hayır kurumlarına getirdikleri kira ya da baclarını düşünmek gerekmektedir. Bu konuda daha eskilere ait bilgimiz yok ise de, örneğin, II. Bayezid devrinden itibaren han kiraları hakkında elimizde hayli rakam vardır. Bir kapan hanının yıllık ki-

118 Selçuklu dönemi Türkiyesinde pek canlı ve birinci sıra oldukları halde, Osmanlı Türkiyesinde gerilemiş ya da imparatorluk ölçüsünde gelişmemiş bulunan şehirlerde büyük hanlar doğmamış, buna mukabil, bu devirde önemleri artmış bulunan şehirlerde kurulmuş bulunan büyük hanlar, bugün bile Türkiye'nin belli başlı anıt binalarından olmuşlardır. Birinci türdeki şehirlere, yani ticareti gerilemişlere Konya, Kayseri, Sivas örnekleri verileceği gibi, ikinci türdekilere de, Tokat, Ankara, Afyon, Bursa, Edirne ve İstanbul şehirleri örnek verilebilir.

rası o kadar büyüktür ki, bundan faydalanmak için, başta devletin kendisi olmak üzere, padişahlar, valideleri ya da vezirler ve benzerleri bile, büyük paralar harcayarak, geniş hanlar yaptırmışlardır. Bu alanda vereceğimiz kimi örnekler daha açık bir fikir vereceklerdir:

Zenaat ve ticaretin son derecede canlı olması sayesinde, geniş bir mal alım-satımının yapıldığı Bursa'da yükseltilmiş bulunan büyük hanlardan sadece "kapan" adını alan ve herhalde sebze kapanı olduğu anlaşılan bir hanın 890 Hicrî yılı Zilkadesi sonundan (8 Aralık 1485) tutulan üç yıllık kirası 800.000 akçe olup, bugünkü rayiçle yaklaşık 4.000.000 lira demekti.[119] "Mîrî = hassa" (devletin mülkü) olduğu görülen "Han-ı Cedid"in kirası hakkında birkaç rakam vermek yetecektir. Hicrî 897'den (1492'den) az önce, ya da o sırada yapımı bitmiş bulunan ve 900.000 akçeye mal olduğu sanılan bu hanın aynı yıl zilkadesi ortasından başlayan bir yıllık kirası 90.000 akçe idi.[120] Başka bir örnek, "Galle = Zahire Kapanı"nın 909 Hicrî yılı Zilkadesi başından (16 Nisan 1504) tutulan icarının üç yıllığı 450.000, yani seneliği 150.000 ve aynı hanın 25 Safer 917'den (23 Mayıs 1511) başlayan üç yıllık kirası, "11 kez 100.000" (yani 1.000.000) akçeyi buluyordu ki, bu sonuncusu, bugünkü rayiç ile 6.000.000 liraya yaklaşmakta, böylece, adı geçen hanın yıllık kirası yaklaşık 2.000.000 lirayı bulmaktadır.[121] "Han-ı Cedid = Yeni Han"ın 10 Rebiulevvel 910'da (21 Temmuz 1504) başlayan üç yıllık kirası da 250.000, yani yıllığı, yaklaşık olarak 85.000 akçe idi ki, bugünkü değeri ile yarım milyon liraya varıyordu.[122]

Buraya şunu da ekleyelim ki, bir hana sahip olmayışı yüzünden, pazarlama biçimindeki alım-satımları kapalı yerlerde tekele alınamamış olan maddeler, açık pazarlarda ya da şurda burda, dağınık bir halde elden ele geçiyordu. Örneğin, Bursa'da, "galle = zahire" pazarlaması için, böyle bir toptan alım-satımı tekeline alan bir hanın yapılmadığı sıralarda, zahireciler, "muhtekir" denen kişilerin kendi özel evlerine, ya da ambarlarına yığdıkları zahireleri, onlardan yüksek bedellerle alarak, dükkânlarını işletmekteydiler.[123]

Kısacası, "kapan hanları", yahut sadece "kapanlar", işlek ticaret şehirlerinin alışverişlerinde ve pazar hayatında çok önemli ve karakteristik birer kurum olarak incelikleriyle bilinmedikçe, Osmanlı Türkiyesinin şehirlerindeki iktisadî ça-

119 Bursa Şr. Sc., No: A. 4/4, Vr. 447a.
120 Bursa Şr. Sc., No: 8/8, Vr. 216a.
121 Bursa Şr. Sc., A. 19/19, Vr. 3b ve A. 20/23, Vr. 18a.
122 Bursa Şr. Sc., No: 19/19, Vr. 340b.
123 15 Ramazan 901 (28 Mayıs 1494) yılgünlü bir hüccet, galleyi evlerinde ya da ambarlarında, depo eden "muhtekirler"in "galle âmili"ne resim vermek zorunda bırakılmalarına karşılık, bunlardan alarak dükkânlarında perakende satış yapmakta olan "galle furuşlar"ın resim ödemeyeceklerine ait bir kadı hükmüdür. Bursa Şr. Sc., No: A. 26/11, Vr. 302b.

lışmaları bütünüyle kavramak mümkün değildir. Selçuklu Türkiyesinin iktisadî yaşantısında "kervansaraylar" ne ise, Osmanlı Türkiyesinin iktisadî hayatında da "kapan hanları" odur.

Alışveriş hayatını belirttiğimiz bu çağda, toptancı ticaret dediğimiz zaman, gıda maddelerinin şehir pazarlarına ve dükkânlara geçirilmesinde toplayıcılık ve dağıtıcıya vericilik işi, bundan başka, hammaddelerin sağlanmasıyla zenaat erbabına (ya da mal işleyicilerine) satılması, bir de, dışarıdan gelen malları depolarda yığarak, perakendecilere verme işleri kastolunmaktadır.

Bir yandan yağış düzeni yetersiz ve uygunsuz olan, öte yandan nüfus sıklığı da birbirlerinden çok farklı bölgeleri kapsayan Türkiye'de, yiyecek maddelerinin ve doğal olarak başta hububat ve kasaplık hayvanların, ihtiyaç oranında toplanıp şehir pazarlarına ve perakendeci dükkânlarına ulaştırılması çok önemli bir sorun teşkil ediyordu. Büyük merkezlerin toplandığı Marmara çevresinde, kasaplık koyun, ekmeklik buğday ve öteki zahireler üzerine yapılan alışverişler, darlık dönemlerinde bir vurgunculuk halini almasıyla, toplumsal hayatı sarsıyordu. Böylece, bu bölgelerde, örneğin, zahire alışverişini soygun kazancı biçiminde yürüten bir zümre türemişti ki, zamanın dilinde bunlara "muhtekir" deniyordu. Yani, sermaye sahibi birtakım kimseler, halktan topladıkları zahireleri ambarlarına yığmak suretiyle, ellerinde kalan miktarı azaltıp darlığın başladığı kanısını edindikten sonra, hiç de doğal olmayan bir pahalılığı kolayca yaratmaktaydılar.[124] Hele ürünün gerçekten az olduğu yıllarda "muhtekirler", zahire depolarını açarak büyük paralar kazanıyorlardı.[125] Uludağ ve çevresindeki bol koyun sürüleri et tüketimine yetmediği anlaşılan Bursa şehri, etlik ihtiyacı için Rumeli geçesine başvuruyordu. Ancak, o yandan beri geçeye hayvan getirmek hükümetçe yasaklanmıştı ve Gelibolu'da sıkı bir denetim idaresi kurulmuş bulunuyordu; Anadolu'nun pek muhtaç olduğu hallerde, Rumeli'den koyun, öteki hayvanlar ve hattâ zahire getirebilmek için, hükümetin izni gerekliydi. Şehre et yetiştiremeyen Bursa kasapları işletmekte olduktan dükkânlarına mülk sahiplerince bağlattırılmış olan kontenjan miktarınca koyunu Rumeli'den getirme izni alabilmekteydiler. Bu koyunlar Gelibolu'dan geçerken, hükümet koyun başına belli bir "bac" alıyordu. Şunu da söylemeli ki, Rumeli'den koyun geçirme izni; herkese değil,

124 Sözünü ettiğimiz besin darlığının bu devirde henüz sürekli olmayışı dolayısıyla, "muhtekirler"in hükümetçe kovuşturmaya uğradıkları görülmüyor. Ancak, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kıtlık sık sık olmaktaydı. Hattâ sürekli de oluyordu. Onun için, "muhtekirler"in vurgunculuğu geniş yakınmalara sebep olmakta gecikmedi. Çünkü, bunlar yalnız pahayı çığırından çıkarmakla kalmayıp, ellerindeki zahireyi gizlice "Frenk gemilerine" yükleyip dışarı çıkarmaya başladılar. Bu durumda hükümet "muhtekirler"e karşı sert bir mücadele açtı.

125 Muhtekirler ve bunların bu ticaretten devlete ödedikleri kazanç vergisi hakkında bir üstteki notta sözü geçen hüccette geniş bilgi vardır.

ancak tanınmış kimselere, yani kasap dükkânlarını işleten kasaplara değil de, bu dükkânların çoğu "ekâbir" olan mülk sahiplerine veriliyor, onlar da ellerindeki kontenjan vesikalarını doğrudan doğruya kasaplara ya da ikinci aracılara satıyorlardı.[126] Bursa şehri için Gelibolu'dan koyun geçirme izni alanlar, bu koyunlar için hükümetin kendilerinden almakta olduğunu söylediğimiz bacları bu hakkı devrettikleri kişilerden ziyadesiyle çıkarmış oluyorlardı ki, sırasına göre, bu bir çeşit maaşları yerine geçmekteydi. Örneğin, 1486'da Kadı Vildan'a "hükm-i padişahî ile sadaka olunan" üç bin koyunun "bacı" bu kadı tarafından 6.000 akçeye bir kimseye "mukataaya = kesime" verilmişti.[127] Görülüyor ki, Rumeli'den yılda 10.000 ile 14.000 baş koyunluk kontenjan kendisine 20-28 bin akçelik bir gelir sağlayacağına göre, bu çok önemli bir para sayılırdı.

Zahire ve etlik hayvandan sonra, toptan ticareti önemli olan öteki mallar, şehirlere endüstri için getirilen hammaddeler, giyecekler, baharat ve şeker gibi şeylerdi. Bu incelediğimiz çağ için, durumunu en iyi bildiğimiz Bursa şehrinde ipekli kumaş endüstrisi çok ileri olduğundan, ibrişim ticaretinin büyük bir yeri vardı. Yunan Yarımadası'nda üretilen ibrişimler Gelibolu geçidinden ve İran ibrişimleri de Erzurum-Tokat-Amasya-İznik yolundan Bursa'ya gelerek "Mizan Hanı"na yıkılmakta, burada tartılıp bac ödendikten sonra, ipek dokuyan dükkânlar bunları tüccardan satın almakta idiler. İbrişim çıkaran yerlerden, bu maddeyi Bursa'ya getirmek suretiyle, Türkiye'de toptan ipek ticareti yapanların çoğunluğunu "Frenk tüccarları" ile Yahudiler, ikinci derecede İranlılar ve sonra Türkler teşkil ediyordu. İpek tüccarları, ibrişimleri mizan hanlarına getirdiklerinde, tarttırıp "mizan resmi" adı ile bir vergi ödüyorlardı. 28 Muharrem 890 (14 Şubat 1485) tarihli bir hüccette Bursa mizan mukataası 5.400.000 akçe tutulabildiğine göre, aynı yıl, 800 lüdre, veyahut bunun gram cinsinden eşiti olan 256 kilogram ibrişimden 18.368 akçelik bir mizan resmi alındığını bildiğimiz için, Mizan Hanı'nda üç yılda tartılan ibrişim miktarının, 1.010.526 kiloyu ve bir yılda ise, 336.842 kiloyu aşmakta bulunduğunu hesaplamak kolaydır.[128] XV. yüzyılın sonlarındaki ticaret dünyasında, yılda işlediği ibrişim miktarı 336.842

126 Bursa kasap dükkânlarının koyun kontenjanına ait şu rakamları vermek bize yeter bir fikir edindirir: Bursa Şr. Sc., A. 3/3a, Vr. 62a'da, 1479 (23 Zilhicce 883) yılgünü ile kayıtlı hüccet. II. Mehmed'in halası Selçuk Hatun'un Gelibolu'dan yılda geçirmeye hakkı olan koyun miktarı 40 bin; Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 463a'da 1485'te (21 Zilhicce 890), bu yıl için 10 bin; Şr. Sc, A. 21/27, Vr. 271'de, 1516 (922 Muharrem sonu) yılı için "Nişancı Bey Hazretleri"nin Bursa'daki bir dükkânına 5.000 koyun geçirme izni verilmiştir.

127 Bursa Şr. Sc., No: A. 5/5, Vr. 107a.

128 Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 402a; buradaki sicil kaydında, 800 lüdreden, yani grama çevrilmişiyle 800 x 100 x 32 = 256 kg. ibrişimden 1868 akçe resim alınması gerektiği tesbit olunuyor. Bundan hareketle üç yıllık resimlerin toplamı demek olan 5.400.000 akçenin, 1.010.526 kg. ve 336 gr.'lık bir ibrişim satışından elde edilebileceği anlaşılır.

kiloyu aşan bir ipek dokumacılığı bu alanda elbette çok büyük bir gelişmişliğin ifadesidir. Böyle büyük hanların bulunduğu, önemli ticaret merkezleri sayılan şehirlere, memleketin dört bir tarafından veya yabancı diyarlardan gelen mallar, han odalarında yerleşen toptancı tüccarlar tarafından belki aynı hanın alt katındaki depolardan perakendecilere, yani o cins malın satıcısı durumunda olanlara verilmekteydi. Örneğin, Gediz şapları ya da herhangi bir tuz ocağında çıkarılan tuzlar, kendi satış bölgeleri içinde bulunan yerlerde satılmaları şartıyla, birer mültezime veriliyordu. Bu maden ve benzeri maddeleri mültezimler kendi "örüleri" (satış tekeli ellerinde bulunan bölge) dışında satamazlardı. Böylece, Bursa'da yalnız Gediz şapları satılacak, başka ocaklardan buralara şap getirmek yasaklanacaktı. Yasak kurallarını uygulamak için, hükümetin kendisi veya anlaşmaya göre mültezim "yasakçılar" tutmaktaydı.

Sözün kısası, incelediğimiz dönemde, bir önceki devirde olduğu gibi, memleket dışından ya da içinden aldıkları malı büyük şehirlere getirerek satan toptancı bir zümre vardı ki, bunlara zamanının dilinde "hacegân = tüccarlar" deniyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz büyük ticaret hanlarındaki altlı-üstlü odalardan birisi depo, öteki de yatıp kalkma ve pazarlık yeri olarak bu tüccarlar tarafından kullanılmaktaydı.

4- Türkiye Derneşiminde Paranın Yeri

a) Paranın Kesimi ve Eldeğişimi

Osmanlı İmparatorluğu Türkiyesinin bütün tarihi süresince dirlik ve düzenlik yaşantısını doğru olarak belirtmekte bize en doğru yöntemi, para kesme ve onun eldeğişimi olayını bütün incelikleriyle ortaya koyma olanağı vermektedir. Burada ele aldığımız 1453 ile 1559 arasındaki yıllar için, önceki zamana bakarak, bu konuda bol belgeye ve çok geniş bilgiye sahip bulunduğumuzdan dolayı Osmanlı malî sisteminin anlaşılmasında ana sorun olan "para işleri"ni burada elden geldiği kadar geniş bir biçimde belirtmek gereğini duymaktayız. Hem, bu suretle, her devlette sağlam paranın ancak sağlam ekonomiye dayanabileceğini, ya da tersi bir deyişle, sağlam ekonominin sağlam para yaratacağı kuralının burada da hükmünü yürüttüğünü görmüş olacağız.

1453'ten önceki çağı anlatırken, gerek Selçuklu ve gerek Osmanlı rejimleri dönemlerinde Türkiye'de uygulanan para sistemini yeterince anlatmış bulunuyoruz.[129]

129 Bk. bu kitabın I. cildi.

Orada Selçuklu maliyesi "ana para"sının, en iyi devrinde, aşağı yukarı 3,213 gramlık "dirhem" denen bir madenî para olduğunu, bu paranın yarısı ağırlığındaki gümüş sikkeye de "nısfiye" adı verildiğini, Selçuklu ekonomisi bozuldukça, "dirhem" ve "nısfiye"nin de, bu bunaltılarla atbaşı olarak, eski ağırlıklarını sürdüremeyerek, örneğin dirhemin II. Mesud zamanında 2,41 grama düştüğünü, Osmanlı düzenliği kurulduğu sıralarda da, memlekette şiddetli bir gümüş darlığı bulunması dolayısıyla, bu devir Türkiyesinde, "ana para" olarak son Selçuklu nısfiyesinin aynı ağırlığında bir gümüş sikke demek olan "akçe"nin icat olunduğunu rakamlara dayanarak belirtmiştik. O halde, Osmanlı Türkiyesi ekonomisinde malî hesap ölçüsü olarak iyi bilmemiz gereken "ana para"nın akçe denen gümüş bir sikke olduğunu, yani Osmanlı dönemi "devalüasyon"unun, Selçuklu dönemi "ana para"sı gümüş dirhemin ağırlığını bu ikinci dönemde tam yarıya indirmek biçiminde yapıldığını hatırlatacağız.

Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da çeşitli şehirlerde ve kasabalarda padişah adına para kesecek "darphaneler" kurulmuştu. Bunların belirli bir sayısı yoktu. Zaman zaman kimi şehirlerdeki darphaneler kapatıldığı gibi, kimi yerlerde yenisi açıldığı da oluyordu. II. Mehmed'den başlamak üzere, I. Süleyman saltanatı sonlarına kadar bu alanda hep artış görülmüştü ve Türkiye'de birinci derecede işlek olan darphaneler İstanbul, Edirne, Bursa, Tire, Amasya, Ayasluğ ve Serez'de bulunuyordu. Yalnız başşehirde bir tek darphane bulundurmak ve para kesme işini göz önünde buradan yönetmek yerine, denetimi güç ve birbirlerinden uzak şehirlerde, hattâ kimi kez hiç de önemli olmayan ufak-tefek kasabalarda darphane açmanın maliyecilik yönünden hem faydalı, hem de zararlı yanları vardı. Örneğin, ayrı yerlerde kesilen akçelerin, şekil bakımından, birbirlerinden ayrıksı oluşları ve hele gümüş miktarına hile edilerek resmîsinden hafif akçelerin piyasaya sürülmesi devlet ana parasının değerinde (altın ve eşya fiyatları itibariyle) karışıklık yaratıyordu. Eski akçelerini ya da gümüş külçelerini darphaneye getirip yeni akçeye çevirmek isteyenler (bunda zorunluk da vardı, çünkü eski akçe hemen yasaklanıyor ve gümüş yasağı bu maddenin ticaret eşyası olarak kullanılmasını imkânsız kılıyordu) darphanedeki para kesme sırasında zarara girmekteydiler.[130] Faydalı yanlarına gelince, "akçe kesme fermanı" çıkar çıkmaz, memleketin bütün bölgelerinde birden, yeni akçeler piyasaya çıkmakta, elinde gümüşü ya da eski akçesi bulunanlar bunları hemen yakınlarındaki darphanelerde yeni

130 Paris, Ulusal Ktp., TY, No: 30, Vr. 23b'de tıpkısı bulunan ve Serez Darphanesi eminine verilmiş bulunan akçe kesilmesine ait "nişan-ı hümâyûn", darphanelerde ne kadar hile ve kötülükler olduğu ve bunlara mâni olmak için kadı, emin, sahib-i ayar ve üstatlardan ibaret kurulun birbirlerini kontrol için ne kadar dikkatli davranmaya zorlandıkları hakkında iyi bir fikir vermektedir.

akçe haline getirtmekteydiler. Bu sayede, yeni akçenin mümkün olan çabuklukla her tarafta birden bollaşması sağlanıyordu. Darphanenin yalnız İstanbul'da bulunması halinde, ağırlığı yerine göre değişmeyen, ince bir teknikle aynı biçim ve güzellikte sikke kesmek akçenin değeri yönünden de daha güvenli olur idiyse de, devrin ulaştırma zorlukları yüzünden, yeni akçenin bütün memlekette eskisinin yerini alabilmesi yıllarca sürebilirdi. Ayrıca, para kesme usulünden bahsederken anlatılacağı üzere, sikke darbı yoluyla, devlet kendisine küçümsenemeyecek bir gelir sağlamakta, bu işlemin her safhasında hazineye önemli miktarda akçe girmekteydi. Bu bakımdan da, her bölgenin başlıca şehirlerinde ya da kasabalarında darphane bulundurmak bir çeşit vergi alma kapısı halini almış bulunuyordu.[131]

Bu devirde ve gerçekten eskiden kalma bir geleneğe göre, daima "100" dirhem saf gümüş esas alınmakta ve bundan ne kadar akçe elde edileceği, bu yüz rakamının akçenin ağırlığını teşkil edecek olan krat sayısına bölünmesinden çıkacak sayı ile anlaşılmaktaydı. Örneğin, 1451'de II. Mehmed adına çıkan akçelerden Bursa darphanesinin damgasını taşıyan 5 3/4 krat (1,15 gram) ağırlığındaki akçenin kesilmesi için yapılan şu "100 dirhem gümüş: 5 3/4" veya grama çevirdiğimizde "320,7-1,15" işleminden elde edilen 279 veya 280 rakamı, padişahın fermanına "100 dirhem gümüşten 280 akçe kesile" deyimiyle giriyordu.[132] İkinci örneğe de, I. Süleyman'ın herhalde son yıllarında, Konya Darphanesi'nde kesilen 3 krat ağırlığındaki akçeyi alalım: 100 dirhem gümüş/3 veya gram cinsinden olarak, 320,7/0,6'nın çözülmesinden 534,5 veya tam rakam ile 535 sayısı bulunuyor. O halde, bu ağırlıkta akçe kesilmesi için darphanelere yollanan ferman, "100 dirhem gümüşten 535 akçe kesile" biçiminde olacaktır.[133]

Osmanlı para kesme işleminde bilinmesi en önemli olan, darphanenin çalışma tarzıdır. Her darphanenin yönetimine, ulûfe ile (gündelikle) veya götürü suretinde (iltizam üzere) yetkili bir emin tayin olunuyordu. Darphaneye gelen gümüş ve eski akçeleri eriterek, "100 dirhem gümüşten çeşni tutturup", bundan emrolunan miktarda akçe kestiren bir "sahib-i ayar" ile bir de "üstat" vardı. Gelen gümüşlere hile olmaması, yani gümüşlerini akçeye çevirmek üzere nöbete (sıraya) giren kimselere herhangi bir haksızlık edilmemesi için, bunlara, darphane emini ile kadı tarafından tayin olunan ikinci bir "emin" de katılacaklardı. İşte

131 Her bölgede darphane bulunması kişiler elindeki gümüşlerin çabucak akçeye dönüşerek tedavüle çıkmasını da çok kolaylaştırıyordu.

132 Paris, Ulusal Ktp., TY, No: 39, Vr. 31b'de, bir darphane hükmünde, "Kanun üzere ve yüz dirhemden üç yüz otuz akçe kesile ki adı Muhammed Hanî ola" deniyor. Bunun tarihi 1451'den çok sonra olmalıdır. Çünkü, burada akçe yüz dirhemden 280 yerine 330'a çıkmıştır.

133 "1544'te, carî akçenin" 100 dirhem gümüşten 425 ya da 426 akçe kesilmiş biçiminde olduğu gümüş yasakçıları tarafından bir davada mahkeme önünde tartılarak tesbit olunuyor: Bursa Şr. Sc., No: A. 42/48, Vr. 72a.

sahib-i ayar ve üstat, gelen gümüşleri, bu iki eminin gözleri önünde, akçe haline getirmekteydiler.[134]

Yeni akçenin kesilmesinden itibaren, bütün memlekette eski akçe ve gümüş külçe ile alışveriş yasaklanıyordu. Bu durumda, herkes, elindeki "satı-pazar" aracı olan akçe ile, evâni dışındaki gümüşleri getirip, darphanede hemen yeni akçeye çevirtmek zorundaydı. Bütün memleket, darphaneler sayısınca "örülere" (bölgelere) ayrılarak, "eski akçe ve gümüş yasağı" hakkındaki hükmü, yahut "yasağ nişan-ı hümayûnu"nu uygulama yetkisi her bölgenin darphane eminine veriliyordu.[135] Darphane eminleri, bölgelerinin her tarafına, özellikle işlek ticaret yollarına ve merkezlerine "yasakçılar" yollayıp, icabında, yükleri, tüccar odalarını, dükkânları ve hattâ şüphelendikleri evleri arayarak, "kalp akçe", "eski akçe" ve "yasak gümüş" yakalattırmaktaydılar. Kalp para kesene, idama kadar giden ağır cezalar veriliyor, veya kolu kesiliyordu. Ayrıca, böylelerinin malları da müsadere edilerek, yarısı hazineye, yarısı da "darphane âmili"ne[136] kalmaktaydı.[137] Görülüyor ki, her darphane ferman olunan yeni akçeyi kesme işine başlayınca, herkes elinde bulunan eski akçeleri darphane âmilliğine veya doğrudan doğruya darphane idaresine ileterek yeni akçeye çevirtmek zorundaydı. Gümüş sahipleri de, külçelerini getirip sıraya girerek akçe kestirebilirdi. Akçe kesme işini, darphane emini ile kadı tarafından tayin olunan temsilcisinin önlerinde, "sahib-i ayar", fermanda verilen ağırlık ve ölçüye uygun biçimde yapıyordu. Eski akçeler ivedilikle toplandıklarına göre, en kısa zamanda bunların eritilip yeni akçeye çevrilmeleri zorunlu olduğundan başka, isteyenlerin ellerindeki gümüş külçelerini akçe yaptırmaları olanağı da vardı.[138] Fakat, darphaneye gümüş gel-

134 Bk. Paris, Ulusal Ktp., TY, No: 39, Vr. 23b ve 28b.

135 Kesilen yeni akçeyi Anadolu vilâyetlerine dağıtıp, eski akçe toplamaya memur olanlara da "darphane âmilleri" deniyordu. 16 Ocak 1478'de (11 Şevval 882'de) bütün Anadolu sancakbeylerine ve kadılarına hitaben yazılıp, "darphane âmilleri" Bergamalı Hacı Sinan ve Akçeci Emir Sarraf adlı şahısların eline verilen bir hükümde bunların Anadolu vilâyetlerine yeni akçe götürdükleri kaydıyla, "buyurdum ki her biriniz taht-ı hükümetinizde olan şehirlerde ve pazarlarda çağırasız eski akçe ile ayruk satı-pazar ve muamele etmeyeler her kim edecek olursa bu maslahata yürüyen kulum bulıcak kendünün gereği gibi hakkından kendü iradesi ile sarrafa gümüş ve akçe getürürse anların kestüğü yüz dirheme iki yüz seksen akçe üzere akçelerin vireler bu bapta âmillerüme ve sarrafa gereği gibi muavenet edesiz kim gelip her dirhemine ikişer akçe üzere akçesin vireler ve her kim memleketümde yeni akçe carî ola..." Bursa Şr. Sc., No: A. 3/3, Vr. 53.

136 Darphane âmili, yeni akçeyi dağıtan ve darphanenin "örüsünde" eski akçe yasağından doğma işleri gören kimsedir.

137 Kalp akçe kesen üç kişinin idamları hakkında belge, Bursa Şr. Sc., No: A. 5/5, Vr. 218b (21 Zilkade 891 yılgünlü kayıt); 8 Safer 902 = 16 Ekim 1496 yılgünlü bir kayıtta da kalp pul kesenin kolu kesilmiş olduğu görülüyor: Bursa Şr. Sc., No: A. 26/11, Vr. 399.

138 1451'de II. Mehmed tahta oturduğunda, yeni akçe kestirme hükmü diye gösterilen, gerçekte 1478'e ait bir fermanda, Anadolu darphanelerinde gümüş külçelerin "evvelki âdet üzere" (herhalde babası zamanı kastolunuyor) her 100 dirhemine 285 akçe ödenmesi (Rumeli geçesinde

dikçe kesilen akçeler, sonraki yılların değil, fermanın kesilmesini emrettiği yılın tarihini taşıyorlardı.[139]

Yeni akçe ellerde dolaşmaya çıktıktan sonra, eski akçe yakalandığı takdirde, sayı hesabınca değil de, tartılmak suretiyle, bir dirhemine iki akçe verilmekte, yani alışverişten kaldırılmış kaçak akçenin her 100 dirhemine 200 yeni akçe ödenmekteydi. Böyle, eski akçe sahipleri, eğer yeni akçe ilk kesilirken eski akçelerini kendileri teslim ederlerse, gümüş kayıpları eski akçe ile yenisinin vezin farkı kadar olduğu halde, eski akçenin tedavülü yasağı başladıktan sonra yakalanırsa, bir dirhemine iki akçe ödendiğine göre, eski akçe sahibinin kaybı (yahut devlet hazinesinin kazancı) 1451'den 1559'a kadar olan yıllar süresinde % 40'tan % 53'e ve daha fazlasına kadar artan bir fark meydana getirdiği görülür. Şu işlemlere dikkat edilirse, anlaşılacaktır ki, her akçe değişmesinde devlet vezni küçülttüğünden, akçe sahipleri kendi arzularıyla eskisini değiştirdiklerinde, hükümetin çıkarına % 10-14 kayba uğruyorlar, akçeleri ellerinden yakalanmak suretiyle alınırsa, hemen bu kayıp % 40-53-55'i bulunuyordu.[140] Aslında, bu hiç de adaletli olmayan bir vergi alma usulüydü. Yeni kesilmeye ferman çıktığında, sanıldığı gibi işe büyük gümüş stokları ile girişilmiyor, ilk elde darphane âmiline ancak yüz bin akçe ya da biraz fazla "sermaye" vermekle yetiniliyordu ve darphaneye özel kişilerce gümüş külçe ve eski akçe sökünü başladıktan sonra, emin kendisine ödünç verilen bu sermayeyi hazineye geri vermek zorundaydı.[141] Sözün kısası şu ki, devlet kendi siyasî hâkimiyet sembolü olan sikkeleme (yani

281-283 arasında değişik) ve yeni akçenin ise 100 dirhem gümüşten 330 adet çıkacak biçimde olması emrolunuyordu: Paris, Millî Ktp., TY, No: 39, Vr. 31b. Görülüyor ki, darphaneye gelen gümüşlerin her 100 dirhemine ancak 285 yeni akçe ödenmekte, fakat, bunun 330'u 100 dirheme eşit olduğuna göre, hazine % 14 gibi bir kâr sağlamakta ya da kişiler getirdikleri gümüşten bu kadarını resim olarak bırakmaktaydılar.

139 Öyle görülüyor ki, bugün kataloglarda rastladığımız aynı tarihli fakat ağırlık ve şekilleri birbirlerinden bazen çok farklı akçeler bu anlatılan, her gümüş geldikçe sikke kesilmesi yüzünden meydana gelmekteydi. Hele aynı yılgünlü akçelerin ağırlıklarındaki farklılık, darphane teknikçilerinin az gümüş kullanması yüzündendi.

140 El konan eski akçeler tartılarak, bir dirhemine 2 akçe verme biçimindeki cezalı tarife, akçe hep küçülmekte devam ettiği halde hiç değişmemiştir ki, burada Osmanlı gelenekçiliğinin körü körüne sürüp gittiğini görürüz. Buna göre, örneğin, 1478'de, bir kimsede 1451'in 280 akçesi bulunmuş olsun; bu 100 dirhem gümüşe eşit olup 1478 akçesinin 330'una eşit iken 200 akçe ödendiğine göre 130 akçe ceza ödemiş oluyor ki, bu da % 40'a eşittir. El konan akçelerden alınan ceza miktarı, örneğin, I. Süleyman'ın 1521 yılgünlü akçe kesiminde daha da büyümüş oluyor. Çünkü, yakalanan yasak akçe tartılıp, her 100 dirhemine gene 200 akçe ödenmiştir. Halbuki, bu gümüşün yeni akçe değeri 428 olacaktı. Demek 228 akçe eksik aldığına göre, alınan ceza akçesi % 53'ü aşmış oluyor.

141 8 Cemaziyelevvel 889 (3 Haziran 1484) yılgünlü bir mahkeme kaydında Bursa'da olan darphaneye, "... Bundan akdem verilen yüzbin akçe sermayeyi kabzetmeye varid olan ulûfecilerden Hızır ikrar ve itiraf edip eyit ki meblağ-ı mezburu mezkûr darphaneye emin olan iftiharü'l ümenâi'l-muharrirîn Mevlânâ Şemseddin ve Sahib-i Ayar Ali Bali ve Âmil Hoca Satı ve Hacı Halil ellerinden bî-kusur ve bî-küsür alup ve kabzeyledim Hazine-i Âmire'ye isal etmek için dedi."

damgalama) hakkını kullanması yanında, para kesme işini darphanelerinde yaptırarak, bir yandan elde dolaşan paraların sabit ağırlıkta olmasını sağlamakta, ekonomik çalışımın kişiler arasında zorunlu kıldığı alışveriş işlerini düzenleyici bir rol oynamakta, öte yandan da, yukarıda anlattığımız üzere, hazine özel kişilerdeki gümüşlerden her akçe kesiminde bir çeşit vergi almak yoluyla kazançlı çıkmaktaydı.

Osmanlı maliyesinin en önemli işlerinden olan "akçe darbı"nı böylece anlatmış olduktan sonra, gene sikke darbı içinde olan "pul", daha az kullanılan başka bir terimle, füls[142] –yahut mankur– kesme işlemini de bütün bilinen yönleriyle anlatmak gerekmektedir. Türkiye'nin incelediğimiz malî ve ticarî hayatında, mal değerlendirmesinin ana ölçüsü olarak, akçe, satın alınacak maddeye bedel olması bakımından, günlük alışverişin önemli konularından olan birçok ucuz fakat zorunlu maddelerin üstünde kaldığı için zorluklar doğmaktaydı. Örneğin, bir akçe bir ekmeğin bedelinin çok üstünde bir para birimi olduğuna göre, fırından ekmek almak isteyenin işini, "ufaklık" olarak bakırdan kesilmesi eskiden beri gelenek olan düşük değerli "pul = füls" çözmekteydi. Gerçekleyin, özellikle yiyecek şeyleri satın almakta, gümüş olan akçe işe yaramıyordu. Çünkü bu gibi maddelerin dirhem ya da okka değerleri akçeninkinden çok düşüktü ve gümüş olarak da, daha küçük bir para birimi yoktu. Onun için, günlük milyonlarca akçelik toplamlara varan küçük alışverişlerde bu bakır "pullar" ufaklık olarak kullanılmaktaydı.

Gümüş akçenin, yukarıda sözünü ettiğimiz düzen içinde, kesilip dağıtılması yanında, "pul" da ayrı bir örgüt eliyle ve başka bir kurala göre "pul darphaneleri"nde kestirilip, "pulcular" tarafından kendi iltizam bölgeleri içindeki kasaba ve şehirlere, pazarlara yollanarak "esnafa bozdurulmakta" idi. Pul, vezni (yani sikke haline gelen bakırın ağırlığı) bakımından iki türde yapılagelmiştir. Bir çeşidinde, bir dirhem bakır bir pul oluyor ve değeri yönünden de, 8'i (birer dirhemlik damgalanmış sekiz bakır parçası) bir akçeye eşit sayılıyordu. Bir dirhem bakırdan üç adet olarak kesilen ikinci çeşit pul, bu haliyle birinciden üç kez küçük demek olup, ancak 24 adedi bir akçeye eşitti.[143] Pulu darphanede kesti-

142 Bursa halkı arasında şu söz, bugün tarihî anlamı bilinmeden yaşamaktadır: "Füls-i ahmere muhtaç oldu." Bu sözle ifade edilmek istenen, bir kimsenin meteliğe muhtaç olacak derecede fakirleşmiş olduğudur. Gerçekleyin füls (yani pul) bakırdan yapılan en küçük para değeriydi.

143 Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 27'deki bir kayıtta, "Anadolu pulunu tutan Mehmed oğlu Süleyman meclis-i şer'e hazır olup eyitti kim bundan akdem vekilim Mustafa oğlu İskender benden vekâlette Mehmed oğlu Hacı Yadigâr'a ve Hoşkadem oğlu Pir Mehmed'e 881 Receb'inin gurresinden (20 Ekim 1476) üç yıla Kastamonu vilâyetinin pulculuğunu 19 bin akçeye mukataaya vermişti. Şöyle ki varanlar ol vilâyetlerde padişahımızın emri üzerine bir dirhem bakırdan bir mankur kestürüp sekizin bir akçeye ve bir dirhem bakırdan üç mankur kestürüp yirmi dördün bir akçeye bozduralar..."

rip vilâyetlerde akçe karşılığında esnafa dağıtmak yoluyla tedavüle çıkarma işi hemen çoğuncası iltizam koşullarına göre bir "pul emini"ne verilmekte, o da, iltizama aldığı bölgesinin sancaklarını "pul âmilleri" denen ikinci el mültezimlere satmak suretiyle darphanelerde kesilen pullar memleketin her yanına böyle dağılmakta, bunları akçeyle değişmek zorunda olan esnaf, alışverişlerinde, pulları yukarıdaki değerlerine göre ufaklık olarak kullanmaktaydılar ve gerçek (bakır külçe) değerlerinden çok yukarıda, yani devletin biçtiği itibarî değerleriyle esnafa "satı-pazar"da sanki zorla kullandırılmaktaydı.

Akçe kesme işinde, her padişahın tahta çıktığı ya da kendi adına olan akçenin üzerine koydurduğu belli bir tarih bütün saltanat süresince, ya da yeni akçe kesilme yılına kadar darphanelerde değişmeden kullanıldığı halde, pul kesmede böyle bir sabit tarih kullanıldığı yoktu. Her pulcu veya pul emini iltizam fermanını aldığı yılı kestirdiği pula koydurduğu için, bugün kataloglarda aynı padişahın devresine ait birçok tarihli pul (mankur) numunelerine rastlanmaktadır.[144] Hattâ, pulculara verilmiş bulunan pul kesme ve pul bozdurma hükümlerinin kimilerindeki açık ifadelerden anlıyoruz ki, pulcuların çoğuncası üç yıllık olan iltizam süreleri içinde kaç kez pul kestirebilecekleri de açıklanmıştı.[145] Her yeni pul kestirildikçe, üzerindeki tarih değişiyor ve eski tarihlisi tedavülden düşüyordu. Pulcu, yeni tarihle kestirdiği pulları, hemen adamlarıyla iltizam bölgesinin her tarafına yollayıp dağıttırmakta ve elindeki "padişah hükmü"nün verdiği yetki gereğince, eski pulları da hemen "iptal ettirmekte" idi.[146] Şu halde, her yeni pul kesimi pulcuya önemli kazanç sağlıyordu; halk da, değersiz pul ile alışverişe zorlanarak soyuluyordu. Bu yüzden birçok direnmelerle karşılaşan hükümet, 1495'te çıkardığı bir fermanla, "füls kat'olunmak ref'olundu" diye kadılara emir bile vermişti.[147]

Sikke kesme konusunda, akçeden büyük değer taşıyan alışveriş araçları olarak, öteki gümüş ve altın sikkelerden de söz etmek gerekirse de, bu sonuncuların

144 Örnek için bakınız: İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye,* s. 42 ve devamı (II. Mehmed devri mangırları).

145 Örneğin, böyle hükümlerden birinde, kendisine pulculuk verilen kimsenin, iltizam süresi içinde her yıl bir defa pul kestirme şartı vardı: Bursa Şr. Sc., A. 7/7, Vr. 62a. (Bununla beraber, "üç yılı iki sikke üzere" dendiği de görülür ki, böyle halde, pul mültezimi üç yılda iki kez pul kestirebilecek demekti.)

146 "Nişan-ı hümâyûn oldur ki: Anadolu vilâyeti pulun tutan âmil dergâh-ı muallâma gelüp yasaknâme talep eylediği ecilden iş bu hükm-i hümâyûnu verdim ve buyurdum ki varup emrim üzere yılda bir sikke edüp üç yılda üç sikke ola ziyade olmaya mezkûr sikke ile olan pulla satı-pazar ve muamele edeler ve mezkûr Anadolu şehirlerinde ve pazarlarında bilcümle pul bozan yerlerde ve kasabalarda eski pulu battal ettire eski pulla kimesne satı-pazar ve muamele eylemeye": Bursa Şr. Sc., A. 7/7, Vr. 105b, 28 Muharrem 894 (1 Ocak 1489).

147 Bursa Şr. Sc., A. 11/10, Vr. 73a.

darphanelerde nasıl kesildikleri ve para piyasasına ne yolla sürüldükleri üzerinde hemen hiç bilgimiz yoktur. Yalnız, II. Mehmed dönemine ve büyük bir ihtimalle 1477 (Hicrî 883) veya 1478 sıralarına ait bir "altın yasağı hükmü"nde, "altuncu ve sarrafların" ellerindeki altınları darphaneye getirdikleri takdirde, "100 miskal altundan 129 flori kestirüp, 125 florisin ıssına virüp 4 altunun darphane resmi" olarak hazineye alınmasına dair kesin bir hüküm vardır.[148] Para değeri akçeden defalarca büyük olan gümüş ve altın sikkelerin tedavüldeki durumlarını ise ayrıca inceleyeceğiz.

Osmanlı düzenliğinin darphane kurumunu ve sikke kesme işlerini anlattıktan sonra, sıra para sisteminde bunlardan da önemli bir konu olan "akçenin tedavülü = eldeğişimi" sorununa gelmiş bulunuyor. Kişilerin birbirleriyle olan iktisadî ilişkilerinde ve alışverişlerinde adına "para" dediğimiz aracın nasıl bir hayatî rolü olduğunu söylemeye bile lüzum yoktur. Hele devlet denen siyasî kuruluş için parayı sanki bir orta direk olarak nitelemek hiç de mübalâğalı değildir. Böyle oluşu dolayısıyla da, bir devletin parası sağlam olduğu nisbette, ekonomisi, hükümet düzeni ve toplumunun da sosyal yaşamı sağlam olacaktır. Sağlam paranın devletin dış itibarını da yüksek tutmakta en büyük güç olduğu tarihteki birçok örnekleriyle bilinmektedir.

İşte Osmanlıların "ana para"sı olan akçenin incelediğimiz zaman süresince tedavülü = eldeğişimi seyrini bu yönlerden irdeleyerek, Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve politik yaşantısını daha doğru tarihî hükümlere bağlamak istiyoruz.

Bundan önceki dönemin para sistemini incelerken, devlet "ana para"sının (Selçuklular döneminde dirhemin, Osmanlılar döneminde akçenin) gümüş ağırlığını sabit bir seviyede tutmanın mümkün olmadığı 1327'den 1451'e kadar geçen sürede, akçenin az da olsa, hissolunur derecede küçüldüğünü, örneğin 1,2 gramdan 0,95 grama düştüğünü göstermiştik. II. Mehmed tahta geçtikten sonra, bu ağırlığı da koruyamayarak, belki 1470'ten sonra 100 dirhem gümüşten 330 adet akçe kestirmek suretiyle, babası zamanındaki ağırlığı devam ettirmenin mümkün olmadığını itiraf etmiş oldu.[149] Yeni yeni fetihleri ve devlet yönetimi bakımından başarısının üstün olduğunu kabul ettiğimiz bu padişahın otuz yıl süren saltanatı devrinde kesilen akçelerin ağırlık grafiği hep düşmüştür. Örneğin, 1470'teki orta-

148 Paris, Ulusal Ktp., TY, No: 39, Vr. 1 ve 2 (Kanunname-i Sultanî ber Muceb-i örf-i Osmanî).

149 Kitabımızın I. cildinde, Halil Edhem Bey'in kataloğuna göre, II. Mehmed'in ilk sikkesini (1451) 100 dirhem gümüşten 315 adet kesilmiş olarak tahmin etmiştik. Paris Ulusal Ktp.'deki TY, No: 39, Vr. 31b'deki bir darphane hükmünde 100 dirhem gümüşten 330 akçe kesilmesi emrolunmuş bulunuyor ki, bu belgenin tarihi herhalde 1451'den sonraları, belki 1470 veya 1471 olmalıdır.

lama ağırlık, 100 dirhemden 356 (yani bir akçenin ağırlığı 0,9 gram) adet kesilecek derecede küçülmüştür. II. Bayezid tahta geçtiğinde (1481), 100 dirhem gümüşten 428 akçe kestirdi (ağırlık 0,75'e düştü). 1512'de tahta geçen I. Selim döneminin ortalama akçesi 100 dirhemden 458 adet çıkacak biçimde (ağırlık 0,7 gram) küçülmüştü.[150] Bu konuda düzenlenen kataloglar ancak ele geçen akçeleri kapsadıkları için, zaten pek karışık ve gelişigüzel kesilen akçelerin örneklerinden çıkardığımız 100 dirhem gümüşten ne kadar akçe kesilmiş olduğunu gösteren grafiğin bizi aldatmış olabileceği düşüncesiyle, burada, daha doğru sonuç vermesi bakımından, bir de ferman ve benzeri belgelerden elde edilen rakamları sıralayacağız:

II. Murad'ın son yıllarına dek ve II. Mehmed'in ilk zamanlarında, normal olarak, 100 dirhem gümüşten genellikle 280 akçe kesilmiş olduğu bir gerçektir. 1462'de, tedavülde bulunan akçenin 100 dirhem gümüşten 291 çıkacak biçimde kesilmiş olduğu da gümüş külçe fiyatlarından kesin surette anlaşılmış oluyor.[151] 100 dirhem gümüşten, 1471'de 330, 1485'te 350, 1487'de 360, 1489'da 450 (bu rakam doğruysa akçenin çok küçüldüğünü ifade eder), 1509'da 426, 1513'te 390, 1515'te 400, 1527'de 454, 1543'te 448, 1544'te 426 akçenin kesilmiş olduğu anlaşılıyor.[152]

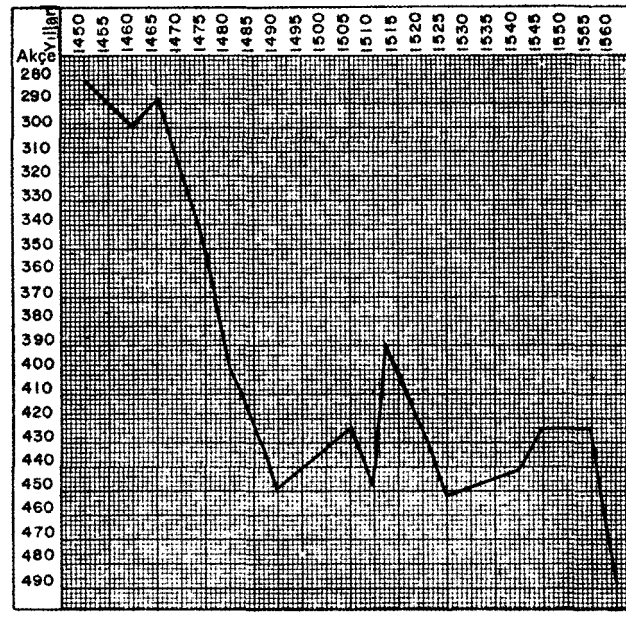
I. Süleyman'ın 1520'de kestirdiği akçe, babasınınkinden farklı değildi. Fakat, kataloglardaki örneklerine göre, bu padişahın saltanatı sonlarına doğru kesilen akçeler, gene 1520 tarihini taşısalar bile, ağırlıklarının 100 dirhemden 490 (her biri 0,65 gr.) hattâ 535 (her biri 0,6 gr.) ve 538 (her biri 0,55 gr.) akçe çıkacak biçimde çok düşürülmüş olduğu görülmüştür. II. Selim ve ondan sonra gelenlerin dönemlerinde, akçenin daha fazla küçültülmesi, kullanılmasını olanaksız kıldığından, bu durumda, bakır karıştırılarak "mağşuş akçe" çıkarma yoluna sapıldığını, böylece, bu tarihî gümüş ana paranın değerlendirmelerde ana ölçü olmak niteliğini yitirmesine doğru adım atıldığını kaydetmeliyiz.

Ağırlığından yüzyıl süresince hep kaybettiğini rakamlara dayanarak ispatladığımız akçenin bu derece küçülmesi, onun elbette tedavül değerini sarsıyor, ne eşya fiyatları ve ne de altın değeri itibariyle, akçeyi sabit veya hiç olmazsa belirli biçimde düşen bir para halinde piyasada tutmak mümkün olmuyordu. Onun için, zaman zaman özel kişiler ve hattâ devletin resmî vergi memurları, büyük toplamlı para hesaplarında, senetleşmelerde ve benzeri hallerde altın esası

150 Bu rakamlar İsmail Galib ve Halil Edhem kataloglarında krat olarak tesbit olunan akçe ağırlıklarının 100 dirhemden kesilen akçe miktarı esasına çevrilmeleri yolu ile elde edilmişlerdir. Bk. Yüz dirhem gümüşten kesilen akçe miktarını gösteren Grafik I.

151 Bursa Şr. Sc., A. 1/1, Vr. 9'daki bir tereke hesabından 2.680 dirhem gümüş külçeye 8.000 akçe karşılık gösterilmiştir.

152 Bk. Yüz dirhem gümüşten kesilen akçe miktarını gösteren Grafik I.

Grafik I:
1450'de 100 dirhem gümüşten 280 akçe kesilirken, 110 yılda aynı miktar gümüşten gittikçe daha çok akçe kesilmek suretiyle bu tarihî Osmanlı parası çok küçüldü ve değeri de o nisbette düştü.

değerlendirmeyi tercih ettiklerini, yani akçeye güvenlerinin kalmadığını ortaya koymuşlardır.

İtibarî değere dayanan para usulünün kullanılmadığı bu devirde, kıymeti ancak kendi gümüş ağırlığından gelen Osmanlı ana parasının bu biçimde her yeni kesilişinde, biraz daha gümüş eksikliğine uğraması, başka başka darphanelerde ve hattâ aynı darphanede kesilenlerinin de, ayrıca şekil ve ağırlıkça birbirlerine uymamaları, bu sikkeyi kendi gümüş değeriyle değil, sanki padişah buyruğuyla geçen zoraki bir tedavül aracı yapmıştı.[153] Bu yüzden de, yalnız geniş alışveriş sahipleri değil, hattâ, günlük ihtiyaçları için çarşı-pazara çıkanlar bile bundan şikâyetçiydiler. Büyük maliyeci ve sarraf kimseler, özellikle Yahudiler, bu durumu çok ustalıklı bir biçimde vurgunculuk için kullanmakta hiç fırsat kaçırmıyorlardı. Bu gibilerin akçenin ağırlığındaki kararsızlıktan faydalanmakta başvurdukları usuller, akçe kenarlarını kırparak gümüş elde etmek,[154] "muskul = ağır" akçe kes-

153 1543'te (950 Ramazan'ında), Bursa Darphanesi Âmili Mehmed ve emini Mustafa, "Bayram bin Musa nam sarraf Yahudi'nin" Hasan bin Mürsel adlı Acem'e "1.100 muskul" (ağır) akçe verdiğini tesbit ile mahkemeye getirip üç kez tarttıklarında, her 100 dirhemi 404, 405, 406 akçe çekmesi üzerine, Bursa'da bulunan "Müslüman ve Yahudi sarrafların ellerinde olan akçeleri dahi" getirtip veznolundukça, bazısı 445 ve bazısı 440, bazısı 443 ve bazısı 448 gelmişti: Bursa Şr. Sc., No: 42/48, Vr. 105a.

154 Bursa, Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 48; A. 35/35, Vr. 392. Akçelerin kenarlarını kırparak gümüş elde etme olayına bundan sonra, yani XVI. yüzyılın ortalarından itibaren pek çok rastlanacaktır. Gene Yahudi maliyecilerin başvurduğu devlet hazinesini soyma demek olan şu yolsuzlukla hükümet başa çıkamayarak, selâmeti ancak mağşuş akçe kesmekte bulmuştur.

tirip dışarıya gümüş kaçakçılığı yapmak,[155] akçenin altın karşısındaki değer değişikliğinden yararlanarak, altın-akçe değiş-tokuşunu ticaret haline getirip halkı aldatmak yoluyla, akçe değerindeki kararsızlığı bütün bütün artırmaktı.

Akçe tedavülünün düzenli gitmesine karşı çıkan engellerden birisi de, yabancı paralardı. Efrencî, Engürüsî, Eşrefî,[156] Mağribî gibi altınlar, ya da Acem Akçesi, Gümüş Sultanî ve benzeri gümüş paralar zaman zaman Osmanlı akçesinin yerini alıyorlardı. Örneğin, 1514 (H. 920) yılının para işlemleri incelendiğinde, alacakların ve tereke bedellerinin hesaplanmalarında Eşrefî'nin ve hattâ gümüş dirhem esasının kullanıldıkları oluntusu ortaya çıkmıştır.[157] Arap ülkeleri ve Diyarbekir yöresi alındıktan sonra, hükümet, oraların geçer para geleneklerine uyarak, Osmanlı akçesinden daha ağır Suriye akçesi, Diyarbekir akçesi gibi adlarla, belki o bölgelerde kullanılacak paralar kestirmiştir ki, bunlar da Anadolu ve İstanbul pazarlarına gelmekte gecikmedikleri için akçe bu yönden de sarsıldı. Hele kalpazanların şurda burda çıkardıkları kalp akçeler de piyasayı bütün bütün şaşırtıyordu.

Hükümet, akçenin itibarını korumak ve geçerliliğini düzeninde tutmak için, malî ve iktisadî olmaktan ziyade zorlamaya dayanan tedbirler aldı: Örneğin, kalp para kesme olaylarında suçlunun bütün malını hazineye ve yasakçıya pay ettikten başka, kendisini de kesinlikle idam ediyordu.[158]

Akçenin tedavülünü hükümet kararına göre yürütmek ve itibarını korumak üzere, şaşmadan uygulanan esas tedbir, "eski akçe ve gümüş yasağı" idi. Giderek, "ham gümüş"ün kullanılması sınırlandırılmış ve dışarı yollanması da yasak olunmuştu.[159] Sarraflara, işlemeleri için (belki her gün) ancak ikişer yüz dirhem

155 "Muskullanmış" akçe, tedavülde olan resmîsinden daha ağır olanına verilmiş ad olmakla beraber, bu türlü akçenin gerçek durumu belli değildir. Öyle anlaşılıyor ki, saf gümüşün ve eski akçenin dışarıya yollanmasının yasak olması karşısında, halis gümüşü carî akçe haline getirerek dışarıya (özellikle İran'a) yollamak bunda esas nedendi.

156 İsmail Galib Bey'in kataloğunda bu konuda (s. 53-55 ve 80-81) altınlar hakkında verilen bilgiler çok kez yanlıştır. Örneğin, "Eşrefî" denen altın Türkiye'de daha II. Mehmed devrinde bol bol bulunmakta, 1472'de 42 akçeye geçmekteydi. Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 116a.

157 Bursa Şr. Sc., 22/24'te, bu türlü para işlemlerine ait dolu örnek var: Vr. 172'deki belge bunlardan biridir.

158 Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 218b. Burada geçen bir belgede, 1486'da (891 Zilkadesinde), yakalanan üç kalpazanın mallarına el konarak yarısının hazineye, diğer yarısının da âmile (yani gümüş yasakçısına) verildiği açıklanmıştır.

159 Bursa Şr. Sc., A. 50/27, s. 271: 19 Şevval 934 = Temmuz 1528: "Bursa kadısına ve Bursa Darphanesi örüsü olan yerlerin kadılarına malûm ola ki; hâliyâ Bursa Darphanesi emini olan Mahmud bâb-ı saadet meabıma gelüp darphane-i mezbure örüsü olan yerlerün halkı ellerinde olan eski akçelerin sarraftan yeniye istibdal etmeyüp aleniyen eski akçe ve Diyarbekir akçesiyle bey'ü şirâ ederler ve zikrolan yerlerde bazı kimesnelerin ellerinde dahi ham gümüş bulunup darphaneye götürmeyüp harice iledüp satarlar ol ecilden darphane mahsulüne zarar mürettip olur diye bildirdi, imdi buyurdum ki kulum Ali hükm-i hümâyûnum ile vardıkta her birünüz taht-ı kazamızda onat veçhile yasak edüp kimesne eski ve Diyarbekir akçesiyle bey'üşirâ etme-

(640 gr.) gümüş izni verilebiliyordu. Yeni akçe ortaya çıktığından itibaren, elinde eski akçe ya da ham gümüş olan kişi, götürüp, darphaneye veya "akçe âmiline = yasakçıya" teslim etmek zorundaydı. Şu tedbirleri etkili bir surette uygulamak için, geniş bir "gümüş yasağı" örgütü kurulmuş bulunuyordu. İşin başında da Bursa darphane emini vardı. Bu görev kendisine çoğuncası ulûfe ile değil de, "iltizam üzere" verilen emin, bir yandan darphanede hilesiz akçe kesilmesi için, yerinde anlattığımız kurulun başında çalışırken, öte yandan da, "gümüş yasağı" ve darphaneler bakımından bölgelere ayrılmış bulunan Anadolu'nun her tarafına âmiller yolluyordu. Fakat, şunu kaydetmeliyiz ki, gerek emin ve gerek onun gümüş yasakçıları (gümüş âmilleri) arada bu işi kötü bir kazanç yolu olarak kullanmaktaydılar. Esasen, gümüş yasakçılığı ve akçe darbında halkın uyduğu kural ve ceza hükümleri adalete hiç de uygun değildi. Bir defa, gümüş ve eski akçe yasaklandığı halde, sahibine çok az bir bedel ödeniyor, ele geçen gümüş ya da eski akçeye sanki el konuyordu. Kendi arzularıyla getirip teslim edenler de gene gümüşlerinden önemli bir kısmını kaybetmekteydiler. Öyle sanıyoruz ki, akçenin esas para ölçüsü olarak kullanıldığı Türkiye (Rumeli de kapsamında), bu paranın gerek kıymet kararsızlığı ve gerek yasakçılık kurallarının uygulanması yüzünden alışveriş hayatında hükümetin ve hattâ onun "iş erleri" ile olan malî ilişkilerinde çok sıkıntı çekmesine karşılık, devletin uyruk memleketleri bu yönden daha rahattılar. Çünkü, oralarda, yerli gelenek ve görenekler göz önünde tutularak, ona göre ayrı biçim ve ağırlıkta akçe kesiliyor, ya da yerli paraların geçmesine izin veriliyordu.[160]

Akçenin tedavüldeki kararsızlığını anlatacak daha kesin ifadeli bir miyar da bu Osmanlı ana parasının altın karşısında geçirdiği değer değişikliklerini izlemek olacaktır.

Tarihte, tanınmış büyük imparatorlukların (örneğin, Bizanslılar ve Abbasîleri), kendi çağlarında, bütün ticaret dünyasında dolaşan üstün itibarlı altınları bulunduğunu biliyoruz. Fakat, Osmanlılar İstanbul'u aldıktan ve hattâ Karadeniz'i bir göl haline getirdikten sonra da, yukarıda söylenen örneklerindekine benzer biçimde, milletlerarası üstün itibarlı paralara sahip olamamışlardır. Açıkçası, Türk-Osmanlı İmparatorluğu ömrünün hiçbir döneminde bu onmuşluğa ereme-

yüp her şahsın elinde bulunan eski ve Diyarbekir akçesin sarraftan veya darphaneden yenüye istibdal ettüresiz eylemeyüp yasaktan sonra eski ve Diyarbekir akçesiyle bey' ü şirâ edenlerün akçesin girift ettirüp kanun üzere darphaneden her dirhemine ikişer akçe verdiresiz eski ve Diyarbekir akçesi ve ham gümüş zannolunan yükleri ve dükkânları ve odaları sizin marifetiniz ile aratturasız..."

160 Örneğin, katalogların incelenmesi, Osmanlıların Arap memleketlerinde kestirdikleri gümüş paralarda, akçe vezni yerine, yerli görenekler etkisinde, farklı vezinler kullandıkları görülüyor. Hattâ ağır vezinde oldukları için, Suriye, Diyarbekir akçeleri Anadolu'da çok itibar görmekteydi.

miştir. II. Mehmed, hükümdarlığının son sıralarında altın para çıkarmış ise de, bu sikkenin "Frengî Flori" veya "Engürüs Florisi" karşısındaki tedavül gücü hiç de onlar derecesinde değildi. Eşrefî adı verilen bu yerli altının geçerlikteki değeri de, tıpkı akçeninki gibi, değişip duruyordu. Onu için, biz burada akçenin tedavülündeki kararsızlığını gösterme işinde, "Frengî Flori" diye piyasada nam alan Venedik altınını = dukasını esas alacağız.[161]

Elimizde rakam yok ise de, II. Murad'ın son yıllarında, ya da II. Mehmed'in tahta geçtiği sıralardaki akçenin gümüş ağırlığına göre, bir Frengî Flori'ye 38 akçenin bedel olması gerekir. Bursa'da, 1462 tarihli bir tereke sayımında, kadı, 172 adet floriyi 6.900 akçe olarak hesaplamıştır ki, bu durumda, bir flori 40 akçeye geçiyordu demektir.[162] 1479'da "mizan mukataası"ndan elde edilen vergilerin hesabında, "Efrencî", yani Frengî Flori ile "Sultanî Altın" 45 veya 46 akçe kabul edildiği gibi, "Eşrefî" de 42 akçe gösterilmiştir.[163] Efrencî ya da Frengî Flori'nin 1486'da 48, 1487'de 49 akçeye çıkmış olmasına karşılık, Eşrefî de 47'den işlem görmüştür. Sultanî, herhalde, flori ile baş başa gidiyordu. 1489'da Efrencî Flori'nin 54'e geçtiği tesbit olunmaktadır. Eşrefî de 52 akçe olmuştur. 1503'te Efrencî ve Sultanî'nin 53 akçe olmasına karşılık, Eşrefî 51 idi.[164] Bundan kısa bir süre sonra 54 ve arkasından 55 akçe olan Efrencî (Sultanî de onun tıpkısı), 1513'e kadar bu seviyede tutunmuştur. Eşrefî ise, herhalde vezninin ya da ayarının devletçe düşürülmüş olmasından dolayı tersine olarak, 51'e ve 50'ye inmiş, 1513'ten itibaren de 45 akçede duraklamıştır. Bununla beraber, alışverişte, 1510'dan beri bu 45 akçelik eşrefî yanında, bir de 40'a gidenini görüyoruz. 1501 yılından itibaren karşılaştığımız Engürüs Florisi'nin akçe değeri 52, 53, bir ara 50 ve 1513'te gene 53 idi. 1514'te Frengî Flori'nin 53 akçeye düşmesine karşı-

161 Paris, Ulusal Ktp., TY, No: 39, Vr. 1-2'deki tarihsiz bir altın yasağı hükmündeki "İstanbul ve Edirne'de olan frengî flori darphanesin dutan akçeci emin yasakname talep ettiği ecilden darende-i misal-i şerif kulum eline hükm-i cihan-muta'mı verdim ve buyurdum ki, Edirne'nin ve Siroz'un altuncuları ve sarrafları ne miktar altun olurlarsa ve isterlerse darphaneciye götüreler gayrı yerde satmayalar eğer frengi flori iri altun olursa yüz miskal altundan yüz yirmi dokuz flori kestirüp yüz yirmi beş florisini ıssına verup dört florisin darphane resmi ala narh bunun üzerine ola..." diye bir ifade geçtiğine göre, Batı'dan gelen floriler satın alınarak aynı adla fakat padişah damgasıyla, şüphesiz vezni de düşürülerek, yeniden kesiliyordu. Bahsolunacağı üzere, piyasada "eksik vezinde" olduklarından bahsile 3-5 akçe aşağısına geçen floriler bunlar olacak.

162 Bursa Şr. Sc., A. 1/1, Vr. 9.

163 Bursa'da geçen "Eşrefî ve Sultanî" adlı altınların Mısır altınlarından Türk sikkeleri arasına geçmiş oldukları tahmin olunabilir. Kimi kayıtlarda "Eşrefî" kelimesine "Mağrib" kelimesi de ekleniyordu ki, bu, Kuzey Afrika'dan gelen altın sikkenin ifadesi olsa gerek ve herhalde gene Mısır yoluyla olmalı. İsmail Galib ise, bu altın isimlerinin Türkiye'ye I. Selim zamanında geldiğini söylüyorlar ki (s. 53-55 ve 80-81) kesinlikle yanlıştır. Çünkü, bu altın sikkeler daha II. Mehmed devrindeki Türk para piyasasında pek bol kullanılıyordu: Bk. Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 116a.

164 Alışverişlerde sözünü ettiğimiz altınların burada gösterdiğimizden 1 akçe aşağı ya da yukarı olduklarına rastlanıyorsa da, bu bir ihtikâr farkından başka bir şey olmasa gerek.

lık, eşrefî'nin bundan sonraki seyri incelemeye değer biçimde bir yol izlemiştir. Örneğin, 1514'e kadar 45 akçeye geçen birinci çeşidinin yanında, bundan sonra, piyasada karşılaştığımız ikinci çeşit, aynı yıl 35-38 arasında alınıp verilmiş, 1518'de Frengî Flori 50 akçe iken, bu sonuncu Eşrefî'nin ancak 30'dan gittiği görülmüştür.[165] 1521'de Frengî Flori ve Sultanî Altın gene 55 ve hattâ 1514'te 56 iken, bu ikinci cins (herhalde Osmanlı darphanelerinin sık sık vezin değiştirerek kestiği) altın 36 ve sonra 40, tekrar 36'dan 35, 31 ve 30'a doğru değişerek düşmeler kaydedip durmuştur.

1526'da, Efrencî veya Frengî Flori 59 akçeye çıkarken, buraya dek bu altın ile birlikte seyrettiğini gördüğümüz Sultanî Altın ancak 57 akçeye çıkabilmiş, ondan sonra 55, 56, 59 gibi rakamlarda gezip durmuş, Frengî Flori ise, düzenli bir artma ile 1531'de 60 akçeye çıkmış, Sultanî aynı yıl bu altın ile bir seviyeyi tutmuştur. Frengî Flori'nin bundan sonra 60'ta sımsıkı tutunduğu görülmekteydi. Altın paralarla akçe arasındaki değer ilişkilerinin yıllardır bu kadar kararsız gitmesi ve hükümetin de buna hiçbir şey yapamaması, en ziyade esnaf ve tüccarı birbirleriyle anlaşmazlıklara ve alışveriş ve öteki para işlemlerinde kişileri birbirlerine karşı güvensizliğe yönelttiği için, Bursa esnaf ve tüccarı, 1544 yılında toplanarak florinin 60 akçeye karşılık tutulmasını resmen kabul ve bu kararı kadı'nın defterine geçirmek suretiyle, altın-akçe değer değiştirme karışıklığını kesin bir biçimde giderdiler.[166] Öyle sanıyoruz ki, Sultanî de aynı değerde geçmeye kabul olunmuştu. Bir florinin 60 akçe olarak tayin olunan değeri piyasada tutundu ve hiç olmazsa, tahminimize göre, 1561'e kadar pek de değişmeden bu çizgide karar kıldı.

Alışverişlerde, akçeden daha büyük bir gümüş para türü vardı ki, Gümüş Sultanî, ya da "Sultanî Fıdda" adını alıyordu. Altın sikkeler gibi, bunun da ağırlık ve ayarının sabit tutulduğunu, tedavül değerinin 7,5'den başlayıp 10 ve nihayet 12 akçeye kadar çıkmış olmasından anlıyoruz.[167]

165 I. Selim'in İran ile çatışacağı sırada, bu memleketin iktisadî ablukası için aldığı tedbirler ve nihayet Şah İsmail ile savaşa kadar varan siyaseti Türkiye'nin ekonomisinde de geniş çapta bir bunalımın doğmasına sebep olmuştur ki, bunu kendi konusu içinde ayrıca inceleyeceğiz. Burada şunu kaydeyleyelim ki, para tedavülünde bu bunalımın etkisi, akçenin alışverişte sanki ortadan kalkması biçiminde olmuştur. Gerçekleyin, terekelerin yazılmasında, alacakların veya borçlanmaların sözleşmelerinde ve benzeri işlemlerde altın para "Eşrefî" ile, gümüş para "dirhem" (yani gümüş külçe) kullanıldığı hayretle görülür. Bu yıla ait bu türden işlemlerle dolu şu deftere bakınız: Bursa Şr. Sc., No: A. 22/24, Vr. 127-172.

166 Bursa ticaret erbabının ve eşrafının altın-akçe rayiç barışıklığını önlemek üzere toplanıp, altın-gümüş ilişkilerinin olağan rayicine göre, floriyi 60 akçe olarak tesbit ile kadıya değerlettikleri karar için bk. Bursa Şr. Sc., A 42/28, Vr. 29a, (24 Zilkade 950 = 17 Şubat 1544).

167 İsmail Galib'in, II. Mehmed sikkeleri arasında "10" akçelik olarak gösterdiği (bk. s. 41 ve No: 71'de) ve adını veremediği gümüş sikke türünün bu olduğu ortadadır.

b) Faizle Para Alıp Verme İşlemleri

Faiz türlerinden yüzde usulü: İslâm dinince faizciliğin (murabahacılığın) pek günah olduğu hakkında Türk halk yığınları arasında yaygın bir inanç bulunduğu bilinmektedir. Halbuki, bu kitabın araştırma sınırlarını teşkil eden 1453 ile 1559 tarihleri arasındaki zamanın bizce bütün derinlik ve genişlikleriyle bilinen para işlemleri arasında faizcilik pek önemli yer tutmaktadır ve buna karşı, toplumda "günah" yönünden en küçük bir tepkinin gösterildiğini belirten bir belgeye rastlanmıyor. Bunun tersine olarak, birikmiş paraların, sahiplerince bir emekle birleştirilmeksizin, kendi başına kazanç sağlayan bir araç olarak kullanılması işlemine, dince "mubah" sayılmakta bulunmasının kesin işareti olmak üzere, "muamele-i şer'iyye" adı veriliyordu. Faizci ile faizli para borçlusu arasında yapılan senetleşmelerde yıllık faydanın (faiz tutarının) sanki verilen nakit borç yanında, borçluya ayrıca satılan bir "çuha" (kumaş) bedeli imiş gibi gösterilmesi suretindeki danışıklı ve kapalı sözleşmeler, kadı önündeki resmî senetleşmelere ancak XVI. yüzyılın ortalarından sonra giriyordu. Aslında, bu türlü sahtecilik bu sıralardaki sosyal ve ekonomik sıkıntıdan yararlanarak ortaya çıkan din baskısı karşısında, "murabahacının = tefecinin" kendisini gizlemesi yolu olarak kullanılmaktaydı.

Faiz işlemlerini incelerken de göreceğimiz üzere, kişilerce faize yatırılan paraların, getirecekleri "fayda = faiz" yönünden, iki çeşit işletme biçiminden birinde çalıştırıldıkları görülmektedir. Birinci çeşitte, işletilen para doğrudan doğruya para sahibine kazanç sağlasın diye faize yatırılmaktaydı. Kendilerine kazanç getirmesi için ellerindeki birikmiş parayı faizli borca verenler, hemen çoğu zaman resmî faiz fiyatına, o zamanki deyimle, "şer'î fayda" miktarına hiç razı olmuyorlardı. Faize para veren ve faizle para alan kimseler resmî bir sözleşme yapmak istedikleri takdirde, kadıya gitmek zorunda kaldıklarından, hükümetin tayin ettiği % 10-15 (o zamanki ifade "on'u on bir" veya "on'u on bir buçuk" biçimindedir) sınırını aşabilmek için, faizciler, şer'î olanağının çok üstünde faizle para verdikleri borçlularını bu yüksek faizi ödemeye mecbur edecek yolu bulmakta güçlük çekmemişlerdir. Hemen bütün Türkiye'de, faiz sözleşmeleri kadı defterlerine geçirilirken, şer'î sınırı çok aşan faizi kadı'nın gözünden saklayan hile biçimleri birbirinin tıpkısıydı.[168] Örneğin bir kimse ötekine faizle 5.000 akçe

168 Faizcinin şer'î ve kanunî hadden yüksek bir fiyatla faize para vermekte anlaştığı borçlusunu kadı önünde ifade etmeye zorunlu kıldığı ve kadı'nın da deftere geçmekte sakınca görmediği biçim şöyle idi: "Vech-i tahrir oldur ki kariye-i Eşekviranı'ndan el-Hac Sinan bin Kemal meclis-i şer'e bilesince kariye-i Kemer'den Mehmed bin İsa Bezirgân'ı ihzar edüp şöyle dedi ki sene 928 Cemaziyelâhirinin gurresinden (1522 Nisan'ının 28'inden) 8.000 akçe karzdan ve 1.600 akçe kumaş pahasından akçem var bir yıl vâde ile tarih-i kitaptan dedikte merkum Mehmed mezbur

verecek olsa, eğer aralarında kararlaştırılan "fayda = faiz fiyatı", hükümetin genel bir fermanla tesbit ettiği haddi aşıyorsa, böyle halde, "asıl mal = faize verilen para", elden (nakden) verilen borç ve bunun aralarında kararlaştırılan yıllık faiz tutarı da, sanki borçlanan kişiye veresiye satılmış çuhanın aynı süre sonunda ödenmesi gerekli bedeli imiş gibi taraflarca ikrar ve deftere öyle geçiriliyordu. Böylece, borçlu, gerçekte 5.000 akçe alıp, buna bir yıl sonunda bu paranın faiz tutan olan 1.500 akçenin (%30 gibi fahiş bir miktarın) eklenmesi ile, 6.500 akçe borçlandığına dair senet vermiş oluyor, fakat, bu ek para faiz değilmiş de, bir sene sonra ödenecek bir kumaş (hemen hep de çuha) bedeli imiş gibi, kadı'nın gözünden ve hükümet yasağından saklanmış oluyordu.[169] Hükümetin fermanla sınırlandırdığı faiz fiyatı en yüksek olarak %15'i geçmediği için (%20'ye kadar çıktığı çok az görülmüştür), halk kitlelerinin büyük bir para darlığı çektiği Türkiye'de, böyle düşük bir fiyatla parasını faize verecek özel kişilere çok az rastlanmaktaydı. Faizcilerin büyük çoğunluğu (ki, fahiş fiyatla faizcilik edip bu yoldan zengin olmayı iş edinmiş olanlara ribahor denmekteydi) %20-50 arasında değişen fiyattan aşağı inmemekteydiler. Şu halde, şer'î miktarın çok üstünde olan faiz işlemlerini kadıya defterletmek mümkün olamayacağı için, resmî fiyat üzerinden yapılan faiz sözleşmelerine ait hüccetlere çok fazla örneğimiz yoktur. Buna karşılık, vakıf paraların faiz işlemlerinin hep de resmî faiz fiyattan üzerinden yapıldığına ait kadı defterlerinde sayısız belge bulunmaktadır.[170]

Sözün kısası, hükümetin "şer'î had" diye, fermanla tesbit edip yayınladığı

el-Hac Sinan'ı kelâmında tasdik edüp mesfur el-Hac Sinan talebiyle sicile kaydolundu." Edremit Şr. Sc., No: 42/1178. Vr. 20b. Görülüyor ki, 8.000 akçeye 355 günlük bir yıl için kesilen fayda = faiz tutarı olan 1.600 akçe danışıklı olarak kumaş bedeli olarak gösteriliyor. Çünkü faiz %20 olup, bu da şer'î fiyatın çok üstünde, tam iki katıdır.

169 Başka bir örnek için: Edremit Şr. Sc., No: 42/1178, Vr. 29a'da kayıtlı kısa bir hücceti verelim: "Vech-i tahrir budur ki, Yusuf bin Abdullah el-vasî li-yetime-i Mustafa bin Mehmed meclis-i şer'e gelip dedi ki mezbur yetimenin bende olan akçesinden sana bin yüz akçe karzdan ve çuha bahasından 165 akçe verdim yıl vâde ile deyicek merkum Sinan mezbur Yusuf'u kelâmında bilmuvahece tasdik edüp mezkûr Yusuf talebiyle sicile kaydoldu vail-i Cemaziyelâhir 928." (1522 Nisan'ı başı.) Burada faiz fiyatı %15'i buluyor.

170 Örnek için tipik bir belge: "Vech-i tahrir-i sicil budur ki merhum Süleyman Ağa mütevellisi olan Heybet (?) bin Abdullah meclis-i şer'e kasaba-ı Üsküdar'dan Davud Paşa mahallesinden Hacı Mustafa bin İsa mahzarında şöyle takrir-i meram kılıp eyitti ki mezkûr Hacı Mustafa etyab emvalinden dört bin akçe ifraz eyleyüp beni mütevelli tayin edüp şart eyledi ki her on akçesin on bir akçe üzere istirbah oldukta sene-i kâmilede dört yüz akçe hasıl olur zikrolan dört yüz akçeden mârifet-i mütevelli ile Süleyman Ağa Mescidi'nden her kim müezzin... bade salat'üt-fecr kelam-ı kadimden alâ veçhi'l-mushafi's-şerîf bir aşere kıraat eyleyüp sevabın bana hibe eyleye mukabeleten bir ayda yirmişer akçe verildiği takdirce sene-i kâmilede üç yüz akçeye mutasarrıf ola bakî kalan yüz akçenin kırk akçesine iki balmumu alınıp berat vaktinde birisi Davud Cami'inde ihrak oluna ve birisi Süleyman Ağa Cami'inde ihrak oluna ve kırk akçe dahi cihet-i tevliyet için sarfoluna...": Üsküdar Şr. Sc., No: 5, Vr. 105a (Gurre-i Muharrem 934 = 27 Eylül 1527).

ehven bir faiz fiyatı bulunduğu halde, buna ancak hayır sahiplerince ayrılan vakıf paraların işletilmelerinde uyulmakta,[171] fakat, kendilerine yüksek kazançlar sağlamak amacıyla para işletenler, çoğu borçtan bunalmış kişilerin kabul etmek zorunda kaldıkları insafsızca yüksek tutulmuş yıllık faizleri bu kişilere sözleşmeyle yükleyebilmek için, gerçek borcun yanına, ayrıca, sözde kumaş satmışlar gibi, bir de onun bedelini (aslında kanun dışı olan yıllık faizi) eklerler ve sonunda ikisini birlikte borçludan kolayca alırlardı.[172] Böylelikle, "muamele-i şer'iyye" sınırlarını aşmadan faizine çalıştırılan paralar, sadece hayır sahiplerince vakıflara bağlanan miktardan ibaret kalıyordu. Türkiye'de hüküm süren ağır para darlığı karşısında, vakıf paralarının da, vakıf sahibinin tayin ettiği "şer'î had"de kalamayarak, zamanla %20'ye ve daha yukarılara faize verilir oldukları, bunun doğal bir sonucu olarak, bu çeşit paraların faiz işlemlerinde de, "ribh = faiz fiyatı" deyimi saklanarak, faiz tutarının borçluya satılmış gibi gösterilen kaftan ya da çuha pahası biçiminde yükletildiği ve kadı defterlerine böyle geçirildiği görülüyor.[173] Şunu da kaydetmelidir ki, iki taraf arasında gizli kararlaştırılmış olan insaf dışı yüksek faiz tutarlarının, borç senetlerinde "asıl mal"ın yanı sıra borçluya satılmış gibi gösterilen bir eşyanın bedeli olarak ifadesi öyle başarılı bir gelenek olmuştur ki, bir zaman sonra "şer'î had"di aşmayan faiz tutarları bile bir kumaş ya da benzeri başka şey pahası olarak gösterilir olmuştur. Bunda, belki, faizciliğin dayanılmaz ezişi karşısında halk arasında, "dince faizin yasaklığı" biçiminde bir tepkinin de uyanmış olması etkiliydi.

"Asıl mal"ın "fayda"sını "şer'î had"den fazlaya getirmekte kullanılan başka bir hile yolunun ödeme süresini kısaltmak olduğu görülüyor. Bu konuda kullanılan belli zaman "sene-i kâmile", yani 365 gündü. Eğer bu kayıt konmaz da, "tarih-i kitap'tan bir yıl temamına dek", ya da "on iki ayda" sözü geçerse, do-

171 Hayır işleri için ayırdıkları paralarının faizlerini cami, medrese hizmetlerine, türbelerinde kuran okutmaya bağlayanlar olduğu gibi, mahallelerinin avârız vergisini ödemeye ayıranlar da az değildi. Örneğin, Edremit'in Hacı Turgut mahallesinden Memi oğlu Mahmud adlı birisi "kendi halis malından" 300 akçeyi ayırıp, "on'u on iki hesabı üzere" bir mütevelliye teslim etmiş ve hasıl olacak faydasını kendi mahallesine gelecek avârız vergisinin ödenmesine şart koşmuştu: Edremit Şr. Sc., No: 42/1178, Vr. 158a (Evâil-i Zilhicce 943 = 11 Mayıs 1537).

172 1530 (H. 937) sıraları Üsküdar mahkemesi kayıtlarında pek çok faiz işlemine rastladığımız Emir bin Mustafa (Emir bin Çetmi-Hatemî) bir yandan faiz fiyatını yüksek tutarak, öte yandan ödeme süresini kısarak, faiz koşullarını bütün bütün ağırlaştırmıştı. Örneğin, Üsküdar Şr. Sc., No: 7, Vr. 23'te 2.000 akçeyi 6 ay için 200 akçeye faize vermişti ki, yıllık faiz fiyatı %20'ye gelmiş oluyordu.

173 Üsküdar mahkemesinin, 1527'nin (H. 934) öncesi ve ertesi yıllarındaki faiz tescili işlemlerinde buna ait çok örnek yardır. Hele Deniz Çelebi adlı bir zenginin meydana getirdiği büyük ölçüdeki vakıf paraların faizi ile işletilmelerinde hep bu biçimden yararlanıldığı görülüyor: İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Şr. Sc., No: 6 Vr. 114a, 125b (burada 1.000 akçenin yıllığı 150 akçe faiz olup, % 15 demek olur), No: Vr. 18b, 19, 22b.

ğal olarak, bundan Hicrî-Kamerî yıl anlaşılacağı için, faizci süreden 11-12 gün kazanıyordu. Zamanı kısmak suretiyle faizi yükseltme hilesi resmî sözleşmede çoğuncası şu biçimde gizleniyordu: Borçlu faiz parasını senetleşme günü aldığı halde, taraflar, bu alım-verim işini bir ya da iki ay önce yapmışlar gibi ifade ederek, kadıya bu biçimde defterletiyorlardı. Şer'î had dışında bir işlem şeriat temsilcisinin (= adaletin) gözünden böyle gizlenmiş bulunmaktaydı.[174]

Sözünü ettiğimiz dönemin bu türden faiz işlemlerine ait örnekler, mahkeme defterleri bugün elimizde olan Bursa, Edremit, Üsküdar ve başka şehirlerden bol bol verilebilir: 15 Mart 1480 (3 Muharrem 885) tarihli bir duruşmadan öğreniyoruz ki, bu sırada İbrahim oğlu Hacı Mehmed adında birisi Bursa'da faiz işlerine büyük paralar yatırmış ve borçlandırdığı kişilerin, borçlarını ödeyemeden, şuraya buraya dağılmaları üzerine, faizci, İstanbul'a giderek Anadolu kadılarına emir biçiminde yazılmış bir ferman almış, borçluları bulduğu yerde mahkeye getirmek olanağını sağlamıştı.[175]

I. Süleyman saltanatının son yıllarında, Üsküdar'da rastladığımız Çetmioğlu diye tanınmış Emir bin Mustafa'nın geniş çapta faizciliği sırasında, mahkemeye gelerek yaptığı faiz senetleşmelerinin incelenmesi, faizcilerin halkın para darlığından nasıl faydalandıkları hakkında iyi bir fikir verir. Çetmioğlu, borcu, çoğuncası, altı ay için veriyor, fakat yıllık faiz tutarını, "kaftan bahasından alımlı" olarak, "asıl mal"a zam suretiyle, deftere toplamını geçirtiyordu. Örneğin, 2.000 akçeyi bir kimseye altı aylığına borca vermiş, borçluya güya ayrıca sattığı kaftanın bedeli dediği 200 akçeyi de ekleyerek, kendisinden ancak 2.000 akçe borç alanı altı ay sonra 2.200 akçe ödeme yükümü altına sokmuştur. Bu durumda, şer'î had % 10 oladursun, gerçek faiz fiyatı bu türden bir hileli senet ifadesiyle % 20'ye çıkmış oluyordu. Aynı kişi, Osman adlı birisine, gene 2.000 akçelik bir parayı bir yıla "muamele-i şer'iyye" ile verdiğinde, kaftan bahası ya da öteki kaçamak biçimlerle gizlemeye lüzum görmeden, resmî faizin yıllık tutarı olduğu açık ifadesiyle senetleşme defter olmuştu.[176] Başka bir örnek, Edremit'in Eşekviranı köyünden Kemal oğlu Hacı Sinan ile Kemer köyünden Bezirgân Mehmed arasında 15 Nisan 1522'de yapılan faiz senetleşmesidir. Hacı Sinan 8.000 akçelik borç ve 1.600 akçelik de kumaş verdiğini, ödeme süresinin (vadesinin) bir yıl olduğunu söylüyor, Bezirgân Mehmed de bu ifadeyi doğruladığından, sözleşme

174 Örneğin, Edremit mahkemesinde, 928 Cemaziyelâhir'i sonunda (26 Mayıs 1522'de) defterlenen faiz sözleşmesinde (ki yıllık faiz tutan kumaş bedeli olarak 1.600 akçe gösterilmiştir) borçlanma tarihi bir ay öncesi, yani adı geçen ayın başı olarak yazdırılmıştır: Edremit Şr. Sc., 42/1178, Vr. 20b.

175 Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 257b (3 Muharrem 885 = 15 Mart 1480).

176 Üsküdar Şr. Sc., No: 7, Vr. 23a, 34a.

mahkeme defterine böylece geçiyor. Burada da kumaş bedeli olarak gösterilen 1600 akçenin 8.000 akçelik "asıl mal"ın bir yıllık faiz tutarı (faydası) olduğu bilindiğine göre, burada da yıllık faiz fiyatı tam olarak % 20 üzerinden kabul edilmişti.[177] Faiz işlemlerinde vakıf paraların büyük bir yeri bulunduğuna şüphe yoktur. Bu sayededir ki, ribahorların (fahiş faiz ile para işletenlerin) zulüm derecesini bulan bu yoldaki yeliştirmelerinin kötü etkileri önemli çapta azaltılmış olmaktaydı. Gerçekten, vakıf paralardan, "şer'î fayda"sının içinde, ya da az yükseği ile para alarak ihtiyaçlarını sağlayanların pek çok olduğu, kadılarca yapılan senetleşme işlemlerinden öğrenilmektedir. Örneğin, Deniz Çelebi adındaki kadı tarafından, 1525 sıralarında vakıf yapılmış büyük sayıda bir paranın, "şart-ı vakıf" gereğince % 15 faizine uzun yıllar Üsküdar çevresinin halkı tarafından ödünç alındığı, bu sıralardaki Üsküdar Mahkemesi defterlerinde kayıtlı bulunmaktadır.[178] Burada sözü geçen Deniz Çelebi gibi daha pek çok hayır sahibinin, cami, medrese ve benzeri kurumlara harcanmak üzere, on binlerce akçeyi vakıf yaptıkları ve mütevellilerinin de bu paraları şer'î faiz fiyatıyla çalıştırdıkları, kadıların bu konuya ait işlemleriyle iyice anlaşılıyor. Hattâ, gene bu türe dahil olmak üzere, birçok mahallede zengin ve hayır işlemeyi seven kimselerin, oturdukları mahalle halkının hükümete ödeme zorunda olduktan "avârız akçesi" adlı vergiyi karşılamalarına yardım olmak üzere, binlerce akçeyi vakıf yaparak, getireceği yıllık faizin bu işe harcanmasını şart koştuklarını önemle söylemeliyiz. Bu konudaki pek çok örnekten birisini kaydetmemiz yeter açıklıkta bir fikir verecektir:

Edremit'in Hacıtuğrul mahallesinden Memi oğlu Mahmud "kendi halis malından" 300 akçe, "on'u on bir üzere" (% 10 ile) vakıf edip, elde edilecek faizin, adı geçen mahallenin halkına "avârız-ı Divanî ve azab teklif olundukça ana sarf edip vefa ederse kendüler âsûde olup etmezse kifayet kadarı akçe zam ve ilhak ideler" diye şart koşmuş 25 Nisan 1537'de ise, sözünü ettiğimiz vakıf kararını feshetmek üzere başvurduğunda mahkemece reddolunmuştu.[179]

Burada, bir de ara faizciliğinin sözünü edeceğiz: Herhalde daha küçük paraları ilgilendiren bu çeşit faizcilik, miktar yönünden, resmî işleme bağlananlardan az değildi ve bu türden faizciliğe çoğuncası köylerde rastlanıyordu. Ellerinde bir miktar para toplanan kimi açıkgözler, özellikle yeniçeri ve acemi oğlanları, köylülerin sıkıntılı durumlarından faydalanarak, onlara pek fahiş faizlerle ödünç akçe arz etmekteydiler. Bu konudaki işlem tarafların kendi aralarında geçtiği ve

177 Edremit Şr. Sc., No: 42/1178, Vr. 20b (Evâhir-i Cemaziyelâhir 928).

178 Üsküdar Şr. Sc., No: 4, Vr. 110b, Nr. 6, Vr. 114b, 125 b, No: 7, Vr. 18b.

179 Edremit Şr. Sc., No: 42/1188, Vr. 158a (kimi kişiler yaptıkları vakıfları bir süre sonra kaldırmak istemekte ve mütevellilerin itirazı üzerine mahkemelerce şeriatın bu konudaki hükümlerine uyularak reddolunmaktaydı).

resmî bir senetleşme olmadığı için ara faizciliği üzerine fazla bilgi veremeyeceğiz. Ancak, anlaşmazlık çıktığı hallerde mahkemeye kadar düşüldüğünden dolayı, az da olsa, bilgi elde etmiş bulunuyoruz. Örneğin, Üsküdar'ın Cenk köyünde Mahmud adlı bir yeniçeri, Marita (Marina) adlı bir Hıristiyan kadınını mahkemeye getirerek, bu kadının ölmüş bulunan kocasına sağlığında 500 akçe ile 150 akçe değerinde çuha verdiğini iddia etmiş, Marita da böyle bir borçtan haberi olmadığını söylemesi üzerine, alacaklı yeniçeri kendisine yemin teklif edince, davalı kadın, bunu göze alamayarak, mahkemenin 500 akçe ve 150 akçelik çuha bedelini ödeme hükmü vermesine yol açmıştı.[180] Burada, 500 akçenin faize verilen "asıl mal", çuha bedeli diye gösterilen 150 akçenin de onun yıllık faizi olduğunu biliyoruz. Faizler hep yıllık hesaplandığına göre, burada örnek olarak verilen faiz işleminde faiz fiyatı % 30'u buluyor ki, şer'î haddin iki katı sayılır. Başka bir örnek olarak, kadıyı Şeyhülislâm Ebüssuud Efendi'ye başvurmaya zorlayan bir ya da birkaç faiz anlaşmazlığı vereceğiz. Anlaşıldığına göre, kimi kişiler, aralarında kararlaştırılmış faiz fiyatıyla paralarını işletmeye verdiklerinde, borçlular, her yıl ödedikleri faizin toplamı asıl malın miktarını bulunca, buna göre, asıl malın ödenmiş bulunması gerektiğini ileri sürerek, borçlarının kalmadığını iddia ediyorlardı. Bu yüzden kimi kişiler mahkemeye düşmüşlerdi. Kadı bu tür davalardaki hükmünü bir fetvaya dayamak yoluna gitti ve Ebüssuud Efendi'ye şu soruyu yöneltti: "Davacının borçlusu olan davalı her yıl davacıya faiz diye bir miktar akçe verse, ama şer'î muamele olmuş olmasa, sonra verdiğim akçeyi asıl mala say diyerek, asıl malı davacıya vermese, şer'ile davacının almaya hakkı olur mu, beyan buyurula." Müftünün karşılığı: "Alır; faiz borcum diye verdikten sonra, asıl mala sayılsın demeye hakkı olmaz" biçiminde çıktı.[181]

XVI. yüzyılın ortalarına doğru, para darlığındaki pek hızlı artışla atbaşı yürüyerek, fakir halka bir zulüm şeklini alan faizciliğe karşı hükümet çetin bir mücadeleye girmişti. Geniş "muamele" ile ün yapan "büyük ribahorlar"ın adlarını tesbit ettiğinde, böylelerini hemen İstanbul'a çağırıp, burada kasaplık yaptırmak hükümetin en sağlam cezalandırma yoluydu. Örneğin, 1543 ve sonraki yıllarda Gebze-Üsküdar çevresinde Çepnioğulları diye zenginlikleriyle tanınmış geniş bir akrabalar grubunun "muamele-faizcilik"leri herkesi borca sokacak derecede bir

180 Üsküdar Şr. Sc., No: 13, Vr. 26a (Evâsıt-ı Cemaziyelevvel 951 = Ağustos 1544).

181 1558 Ağustos'u ve Eylül'ünde, Üsküdar kadısının başvurması üzerine çıkan bu fetvanın aslı şudur: "Zeydin medyunu olan Amr her yıl Zeyd'e rıbıh deyu bir miktar akçe virse ama muamele-i şer'iyye olmasa, sonra, verdiğim akçeyi asıl mala tut deyüp, asıl malı Zeyd'e vermese şer'ile Zeyd almağa kaadir olur mu, beyan buyrula."
"Alur, rıbıhdan deynimdir deyu verdikten sonra asıl maldandır dimeğe kaadir olmaz", Üsküdar Şr. Sc., No: 15, Vr. 179.

zulüm halini almış ve bunu duyan hükümet, hemen kendilerini İstanbul'a kasap yazmıştı ki, zamanının ribahorlarını batıracak yol bu oluyordu; çünkü, İstanbul kasaplığında iflâstan kurtulmak mümkün değildi.[182]

Faizine ya da herhangi bir biçimde borç para alan bir kimse, alacaklının parasını ödemediği takdirde, eğer kefil, "tutu = rehin" gibi garantiler evvelce sözleşmeye konmamış ise, borçluyu borcunu ödemeye zorlayacak tek yol, kendisini mahkemenin hapsetmesiydi. Ancak, borcunu ödemeyişinde gerçek nedenin yoksulluğu olduğu, ya da hapiste yatmasına engel olarak bir hastalığının bulunduğu anlaşılırsa, böyle bir borçluyu salıvermek gerekiyordu.

c. Paranın Öteki Üretilme Şekilleri

Birikmiş parası bulunanların, emeksiz olarak paraya para kazandırma ve paralarını üretme yolu yalnız faizcilik değildi, "mudarebe", "selem", "murabaha" gibi adlar alan usuller de ellerde birikmiş paraların üretilmesine yarayan birer kazanç yoluydular ki, şimdi kısaca onları belirteceğiz:

Paranın "mudarebeye verilmesi" suretiyle üretilmesi demek, bir kimsenin diğerine ticaret yapabilmesi için ihtiyacı olan nakit sermayeyi, taraflarca sözleşmeye bağlanan belli bir kâr karşılığında vermesi demekti. Kullanılan deyimin anlamından da görüldüğü üzere, "mudarebe"ye verilen para, onu çalıştıracak olanın emeğiyle birleşerek kâr sağlayacak ve kazanç, sermaye sahibiyle para sahibi arasında paylaşılacaktı. Uygulamalarda gördüğümüz örneklerden anladığımıza göre, "mudarebeye verilen" sermayenin yarısı onu çalıştıracak olanın, öteki yarısı da parayı sağlayan kimsenin gibi kabul olunarak, emek sahibi, sermaye sahibini kâra ortak etmeyi kabullendiğinden başka, kendisine aitmiş gibi kabul olunan yarı sermaye için de, paranın gerçek sahibine faiz ödemeyi kabul etmekteydi. Örneğin, böyle bir işten dolayı 23 Mayıs 1482'de Bursa kadısı önünde hesaplaşan iki kişinin, yani parasını mudarebeye verenle onu çalıştırmaya almış olanın mahkemede tekrarladığı sözleşmelerinin burada kaydedilmesi, "mudarebe" suretiyle para üretmenin biçimi hakkında yeter bir fikir verecektir:

Bursa Mizan Âmili[183] Tanrıvermiş oğlu Hasan, Abdullah oğlu Hasan'a, "mudarebeye" 17.000 akçe vermişti. 6.200 akçelik bir de kumaş bedeli (bu sonuncu para, şüphesiz, sermayeyi çalıştıracak olanın sermayeyi verene sağlamayı yükümlendiği kârdan başka bir şey değildi) buna eklenmek suretiyle, ikinci kişinin borcu 23.200 akçeyi buluyordu. Sermayenin yarısı, borcu alana, ayrıca faizle

182 Üsküdar Şr. Sc., No: II, Vr. 53b, No:15, Vr. 174a.

183 Mizan âmili, kantar ve öteki ölçülerden devletin alageldiği resimleri takdir ve tesbit eden memura deniyordu.

verilmiş sayıldığı için, 1.500 akçelik de yıllık faiz tuttuğu hesaplanarak, sermayeyi çalıştırmaya alanın toplam borcu 24.700 akçeyi buluyordu.[184] Görülüyor ki, başkasından 17.000 akçelik bir sermaye alarak, ticarete girişen bir kimse, bu sermayeyi verene 6.200 akçelik kumaş bedeli ve 1.500 akçe de yıllık faiz adları altında 7.700 akçelik bir kâr ödemeyi kabul ediyordu ki, bu da sermaye sahibinin hiç emek vermeden 17.000 akçesine % 45 bir kazanç sağlatması ya da elindeki parayı başkasının emeğiyle üretmesi demekti.

Birikmiş parası bulunanların, emek çekmeden onu üretmekte başvurdukları daha iki usul vardı ki, birisi "selem", diğeri de "murabaa"dır. Bu iki üretim türünü, para sahipleri, ancak köylerdeki çiftçi halk arasında kullanabiliyorlardı. Bunlardan "selem" usulü üretim şöyle işlemekteydi: Para sahipleri (ki, bunlar genellikle kapıkulları ve hele sipahilerle yeniçeriler, timarlı sipahiler, eski kadı, müderris, sancakbeyi vb. idiler), köylünün en çok paraya ihtiyacı olduğu ilkbahar aylarından itibaren, ürünün harmana gelmesine değin geçen en sıkıntılı döneminde, onlara, tarımdan elde edecekleri maddelerle ödemeleri şartıyla borç para veriyorlar, yani ürün henüz tarlada, bağda, bahçede iken, ya da yetişmemiş küçük yavru hayvan durumunda bulunduğu sıralarda satın almış oluyorlardı. Ortaya gelmeden önce bu biçimde satın alınan ürün ya da hayvan herhangi bir suretle ziyana uğrar, yani örneğin bir kaza, doğal âfet gelirse, köylüyü borçlandırmış olan için bu durumda elbette bir zarar söz konusu değildi. O halde, asıl köylü iki başlı ziyan ile batıyordu. Gerek Anadolu'da ve gerek Rumeli'de Müslüman ve Hıristiyan çiftçi halkı son derecede ezen bu "selem" usulü borçlandırmaya ait sözleşme örnekleri elimizde bulunmadığı için, burada daha ayrıntılı bilgi veremeyeceğiz.[185]

Para işletmenin borçlanan yönünden en ağırı demek olan "murabaa"lık biçimine, Anadolu'nun doğu vilâyetlerinde rastlamaktayız. Mardin, Urfa, Diyarbekir, Malatya, Harput (Elâzığ) ve öteki çevrelerde "faiz" ve "selem" usulü borçlanma sanki bilinmemekte, parasızlıktan düzenini yürütemez hale gelen çiftçiler paralı kimselerden borç para alarak bunun karşılığında alacaklılarına "murabaa" olmak durumuna düşmekteydiler.[186] Alınan borcun miktarına, borç verenin

184 Bursa Şr. Sc., No: A. 7/7, Vr. 191a'da bu işleme ait sözleşme şudur: "... oldur ki, Mizan Âmili Hasan bin Tanrıvermiş ikrar eyledi kim, Hasan bin Abdullah'a mudarebeye on yedi bin akçe verdim ve altıbin ikiyüz akçelik kumaş verdim. Cem'an üzerinde yirmi üçbin iki yüz akçe oldu. Asıl mala ve benim hissem rıbhından bin beş yüz akçe cem'an yirmi dört bin yedi yüz akçe oldu. Yirmi bir bin beş yüz akçesini aldım. Bakî üzerinde 3.130 akçe kaldı, ziyade nesnem kalmadı, dedi. Bu dahi onu tasdik eyledi" (29 Rebiulâhir 890 = 15 Mayıs 1485).

185 XVI. yüzyılın ikinci yansı içindeki "selem" işlemlerine ait bilgiyi III. cilde bırakıyoruz. Ancak şimdilik bu konuda bilgi için şu araştırmamızın adını vereceğiz: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Durumu", *Belleten*, No: 55 (Temmuz 1950).

186 Bu kelime Doğu Anadolu vilâyetlerinin halk dilinde "maraba" biçiminde bugün hâlâ yaşamaktadır.

insafına, borç alanın sıkışıklık derecesine göre, "murabaalığa kabul eden" ile "murabaalığa giren"in aralarında yapılması zorunlu olan sözleşme koşullarının birbirinden farklı olması yönünden, pek çok murabaa biçimlerini bilmekle beraber, "selem" sistemi para işletmeciliğinde olduğu gibi, bu usulde de XVI. yüzyılın birinci yarısına ait sözü geçen bölgede kadıların tuttukları defterlerin elimizde bulunmayışı yüzünden, bu konudaki senetleşmelerden örnekler vermek olanağımız yoktur.[187] Burada yalnız şu kadarını betirtmeliyiz ki, borcunu ödeyememe sonucu murabaalığa giren çiftçinin çoluk ve çocuğuyla bütün kazancına alacaklı ortak olduğundan başka, her şeyi de gene alacaklının malı durumuna geçmekteydi.

C. Devlet Maliyesi

1- Gelir Kaynakları

a. Vergi Yerleri

Türkiye'nin vergi düzeninin, devletin doğuşundan başlayıp 1839'a kadar gelişen bir geçmişi vardır. Bu konuda ilkönce, hemen tıpkısı alınıp uygulanan örneğin, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan gelme olduğunu biliyoruz. Ondan sonra, yüzyıllar süresince daha birçok İslâm ve Hıristiyan ülkesinin vergi usulleri, Türk vergi sisteminin olgunlaşmasında, daha çok türleri yönünden, etki yaptığı gibi, ayrıca, devletin yeni yeni halk kitlelerini idaresine alması ve birbirlerinden ayrıksı olan coğrafî bölgeleri zaptedişi de, kurulu düzene yeni yeni değişme ve eklemeler yapılmasını zorunlu kılmıştır. Devletin, vergi çıkarma bakımından, başlıca kaynaklarını, yüzyıllar boyunca belirmiş bölüntülerine göre gözden geçirdiğimizde, bu gerçek daha iyi anlaşılacaktır.

Hazineyi besleyen en büyük gelir yeri olarak ziraî işletme alanı: Çiftçi halkın, toprağı ekip biçerek veya öteki yollarla topraktan elde ettiği ürünlerin bir bölüğünü yahut bedelini devletin kendisine alması şeklindeki vergicilik insanlık tarihinde çok eski bir usul olmakla beraber, bu, İslâm dünyasında, cihad ordularının Arabistan dışında giriştikleri yayılma hareketi sıralarında gelişmiş ve şekillenmiştir. Bilindiği üzere, İslâmlık, Mekke ve Medine çevresinden dört tarafa yayılmaya ve fetihlerle büyük bir devlet olmaya başlayınca, onun kurulu düzenlerinin bütün dallarında bu geniş siyasî kuruluşun işleyişini sağlayacak gerekli

187 Selem gibi murabaalığın da XVI. yüzyılın ikinci yarısı içindeki şekilleri hakkında yukarıda adını verdiğimiz *Belleten*'deki makalemize bakınız.

değişiklikler yapıla yapıla erişkin bir hükümet düzeni meydana getirilebilmişti. Askerî harcamaları yollu yolunca yürütmek niyetiyle, yeni alınan toprakların "askerî iktâ" sistemine bağlanmaları buna verilecek başlıca örneklerden biridir.

Bu sistemin ana çizgileri, devlet topraklarını bölgelere ayırarak her birinin başına bir askerî-idarî valinin konması, buradaki vergileri toplama yetkisinin de, hizmetinin karşılığı olarak, valiye bırakılmasıdır. Yeni alınmış yerlere vali yapılan kimse, çok vakit orayı zapteden ordunun komutanıydı. Devletin valilerine, sefere gönderecekleri belli sayıda asker ve hazineye yılda ödeyecekleri götürü bir miktar para karşılığında vergileri kendi hesaplarına toplama yetkisi verilmekteydi.[188]

Sözünü ettiğimiz zaptolunmuş topraklarda devletin bu amaçla yarattığı kurallar ve onun uygulanma biçimlerinden çıkan yeni hükümet sistemleri İslâm toplumları tarihinin en önemli konularından birisidir. Bununla beraber, bu sorun bizim ele aldığımız devrin sınırları dışında kaldığı için, üzerinde fazla durmuyoruz. Burada bizi ilgilendiren Türkiye'nin vergi tarihi olup, bu cildin tarih sınırlaması için aldığımız 1453'ten 1559'a kadar olan süredeki durumu izah edeceğiz.[189]

b. Ziraî İşletmeler

İslâm ordularının açtıkları toprakların devlete (mîrîye) ait olduğunu kabul eden hukuk prensibi Büyük Selçuklular eliyle Yakındoğu'ya da getirilmiş, Anadolu ve çevresinde erişkin bir siyasî düzen olarak ortaya çıkan Türkiye devletinin elinde pek ince ve kesin kuralları olan ileri bir kurulu düzen olmuştur. Konya Sultanlığı rejiminde de "iktâ" adı ile söylenen "mîrî toprak sistemi", Osmanlıların hükümetinde, belki Türkçenin resmî dil ilân olması sırasında, "timar" terimiyle ifade edilir olmuştur.

Şu halde, zaptedilen memleketlerin bütün yüzeyi, "arz-ı memleket", yani devletin mülkü sayılmış olması sonucu olarak, buraların ahalisi ister eski yerliler, ister sonradan buraya göç etmiş Müslümanlar olsun, tuttukları topraklarda kiracı durumuna geçiyorlar, yahut fetihten önce böyle yerlerin dirlik-düzenlik yapısı derebeylik idiyse, devletin kendisi toprak ağalığını üzerine alıyor, çiftçi halk da güçlü özel kişilerin mülk topraklarında kölelik koşullarıyla çalışma yerine, kamu temsilcisi demek olan devletin toprağında kiracı oluyordu. Anlaşılıyor ki, özellikle Osmanlıların en önemli vergi kaynağı olarak değerlendirdikleri ziraî işletmenin temeli olan ekim topraklarından hazinenin çok sayıda adlar takarak

188 "Askerî iktâ" denen bu sistem hakkındaki geniş bilgi için Osman Turan'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "İktâ" maddesine bakınız.

189 Türkiye'nin 1453'ten önceki vergi düzeni hakkındaki bilgi bu kitabın I. cildindedir.

topladığı vergiler aslında "icar = kira"dan başka bir şey değildir.[190] Ancak, devlet, bütün yurt topraklarının hakikî sahibi olarak, derebeylikten geçme bir etkiyle, az çok kendisini kiracı halkın patronu da saymaktadır. Mîrî toprak işletmesinin deyimlerinden olan "raiyyet" sözü, herhalde, sadece kiracı anlamında olmadığı gibi, "sahib-i raiyyet" deyimi de mülkünü kiraya vermiş olanı ifadeden çok başka anlamlıdır. Böylece, her iki deyim de, hukukî kavramlar olarak, mülk sahipliğinin ve kiracılığın hak ve ödevleri içine iki tarafın kişiliklerini, çok sınırlı ölçüde de olsa, sokmaktadır ki, vergi çeşitlerini incelerken bunu daha iyi anlayacağız.

c. Ticarî ve Sınaî İşletme Vergileri

Mîrî toprak rejimine göre vergilendirme veya öteki yollar (örneğin kesim, yarıcılık gibi biçimlerde işlettirme) ile arz-ı memleketin, yani devlet topraklarının hazineye en önemli gelir sağlayan bir kaynak olduğunu belirttikten sonra, ikinci bir gelir yeri olarak, şehirlerin her türlü alışverişinden ve öteki ticarî işlemlerinden söz edeceğiz. Devletin şehirlerde vergilendirdiği alışveriş ve kazanç sağlama gayesiyle giriştiği diğer işletmelerin başlıca alanları, endüstrinin her çeşidi, dükkâncılık, açık pazarlar ve haniçi (kapan) pazarları ve öteki ticaret türleri ve benzeri işlerdi.

ç. Toplumda düzenliği korumak ve kişiler arasındaki ilişkileri kanun ve geleneklere uygun olarak yürütmek gibi, hükümet görevlerine giren işler karşılığında alınacak ücretlerin vergilendirilmesi

Bu vergi alanı şehir, köy ve göçebe hayatı süren toplulukların hepsini kavrayan bir gelir kaynağıydı ve koyduğumuz başlığın da anlattığı üzere, hükümetin işleri yürütme hizmetine bedel olarak alınmaktaydı. Bu hizmet alanından elde edilen vergileri, birisi "cerime", diğeri "âdet" olmak üzere iki grupta toplayabiliriz. "Cerimeler" İslâm ceza hukukunun verdiği cevaz ile suçun her çeşidinden kanunda belirtilen usulüne göre alınır. "Âdet" grubuna giren vergiler ise, kişilerin aile veya öteki derneşim yaşayışları içinde birbirleri ile olan ilişkilerinin yarattığı oluntulardan eskiden beri yerleşmiş gelenek ve göreneklere göre doğmuş ve alınagelmişlerdir. "Cerimeler" olsun, "âdetler" olsun, genel bir deyim olan "rüsûm" kelimesi ile adlandırılırlar, Böylece, "rüsûm-ı örfiyye", devletin yürütme hizmetine karşılık, yani hükümetlik hakkı olarak aldığı bir vergi türüdür. Demek oluyor ki, mîrî toprak düzenliğinin kapsadığı tarım işletmelerinden devletin aldığı, aslı "kira-icar"a giren vergilerle, şehir ve kasabaların iktisadî çalışımlarından elde edilen "baclar" yanında, üçüncü bir vergileme kaynağı da, toplumdaki dirlik ve

190 Bu konuda Ö.L. Barkan'ın açıklamalarına bakınız: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, giriş kısmı.

düzenliği sağlama karşılığında ve bu görevleri yapma sırasında alman "rüsûm-ı örfiyye" grubu içindeki vergilerdi.

d. Olağanüstü Vergiler

Düzenlenen seferlerin hükümete ve bu işleri yürütmek için görevlendirilenlere yüklediği levazım tedarik işi elbette onlara olağanüstü para sarfını gerektirecektir. Bu gibi masraf kapıları açılışının yılı veya süresi belirli olmadığı için, bunlar "avârız" adını almaktadırlar. Gerek Selçuklu ve gerek Osmanlı devri Türkiyesinin malî düzeninde bu tür vergilerin "tekâlif-i Divaniyye" olarak bir grup teşkil ettiklerini biliyoruz. Bu vergilerin alınma zamanları ve miktarları olaylara bağlı bulunduğundan, kanunnamelerde belirtili biçimde yazılmamışlardır. Ancak sefer çıktığı zaman, avârız vergilerini doğrudan doğruya Divan döker ve toplatılması için de, başşehirden adamlar (mübaşirler = avârızcılar) yollardı. Tekâlif-i divaniyyenin dökümünde, yani kişilerin "avârız" vergilerini ödemeye katılmalarında aranan şart, mülk (emlâk ve arazi) sahibi olmalarından ibaret bulunuyordu.[191] Böyle olaylar çıktıkça alınan vergiler, yalnız sefer masraflarını karşılamak için dökülen "avârız akçeleri" değildi. Memleket içinde pek çok hükümetlik işleri yapmaya yollanan iş erleri (memurlar) de bu görevin kendilerine yüklediği yolluk harcamalarını geçtikleri ve vardıkları yerlerin reayasına ödetirlerdi. Bu çeşit vergilendirmede de "avârız"daki prensip (mülk sahibi olma) esas alınıyordu. Yalnız, bunlar için reayanın ödeyeceği masrafı vergi ödeyicilerine döken, o yerin kadısı başkanlığında toplanmış olan yerli bir kurul (çoğu âyan ve eşraftan seçilme kimseler) idi.

Bu şekilde bir görevle şuraya buraya giden hükümet adamlarına ödenecek yolluk bedellerinin çoğuncası belli bir miktarı olmadığı için, özellikle XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, ağır salmalar yoluyla halkın soyulmasına yol açan bir durum ortaya çıktığını sırasında göreceğiz. Buraya son eklenecek olan bir diğer ödeme konusu, ricale, sultana, hattâ memurlara misafirliklerinde ya da başka suretle halk ile görüştüklerinde, Selçuklu devrinden beri bir gelenek olarak sürüp gelen "peşkeş" verilmesi zorunluğuydu. Sultan başta olmak üzere, bir devlet büyüğü ve mansıp sahibi şehir veya kasabalardan birine konuk olarak inerse, veya herhangi bir nedenle halkın böyle bir büyüğü ziyaret töreni olursa, kendisine "peşkeş" sunmak riayet olunması gerekli bir gelenekti. Gerçi burada hazineyi ilgilendiren yön yoksa da, bu bir çeşit salma, mansıp sahibi veya ricalin kazançları arasına girdiği için, sonuç olarak, devlet ödemesinin bir yardımcısı sayılmak lâzımdır. Hele Konya Selçuklu sultanları için "peşkeş" büyük bir gelir kaynağıydı ve

191 Devletin mülkü sayılan ekim topraklarını icar = kira karşılığı işletmeye alan bütün çiftçi halk avârız vergisi ödeyeceklerdi. Fakat, işletme hakkını almamış olup da, devlet ile sırf yarıcılık yapanlardan bu vergi alınamazdı (bk. Ö.L. Barkan, *age*, s. 46, Karaman Kanunnamesi, bend 16.).

en büyük değerde olanlarını da vezirler ve öteki rical sunuyordu. Sultandan sonra gelen diğer her bir mansıp sahibine, kendinden küçük olan ve halkın ileri gelenleri ziyaret veya misafirliklerde "peşkeş" sunma ödevini yapmak zorundaydılar.

Osmanlıların yayılma devirlerinde, ganimetlerin bol olması dolayısıyla, "peşkeş"lere pek önem verilmemiş ve hele bu kelime sanki unutulmuş ise de, parasızlığın gelip çattığı XVI. yüzyıldan itibaren, "âdet" adı altında, küçüklerden ve halktan büyüklere, hem de riayeti zorunlu olmak üzere, hediye sunulması, eskisi kadar olmasa da, gene canlandırılmıştır.[192] Bu yüzyılın ortalarından sonra, artık dirlik ve düzenliğin çökmeye başlamasıyla birlikte alıp yürüyen "tekâlif-i-şâkka" denilen salma usulü kullanılarak halkın hükümet adamları tarafından soyulması biçiminde, idareyi âdeta bir devlet zulmü haline getiren bu önemli ve kanun dışı davranışa "ehl-i örf" bu yoldan, yani, resmî vergiler dışında "âdet" olarak para toplama geleneğinden girmişlerdir.

Hem şehirli ve hem köylü halk olarak toptan reaya diye adlandırılanları ödeyici durumuna getiren iktisadî oluntuları saydıktan sonra, bu iki sınıf dışında bırakılan "askerîlerin",[193] yani hizmetleri karşılığı geçimlerini devletten sağlayan-

192 Osmanlı padişahına düğünler ve öteki resmi kabullerde vezirler ve diğer ileri gelen davetlilerce "peşkeş" (hediyeler) sunulduğu bilinmekle beraber (bk. Celâlzade, Tabakatu'l-Memalik, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa Kit., No: 797, s. 133: Ümerâ Kanuni'ye "peşkeşler" çektiler), halkın da bu sunmalara katılıp katılmadığı anlaşılmıyor. Şu bilinmektedir ki, büyük kişi küçüklere "ihsan"da bulunmasına karşılık, küçükler de büyüklere "peşkeş" çekiyorlardı.

193 "Askerî" kişilerin "resm-i kısmet"leri için konan kanunnamede bu sınıfın kimleri kapsadığı belirtilmiştir (Bursa Şr. Sc., A. 43/49, Vr, 100a. Evâhir-i Muharrem 945 = 22 Mart 1547). Kassam-ı Askerî Kanunnamesi: Eşen sipahi tekaütlükten sonra birisine raiyyet olmadıkça gene askerîdir. Hassa kul ve cariyeler itaktan sonra askerînin taht-ı nikâhında ise askerîdir. Kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret gibi menasıp atebe-i ulyaya mülâzemet ile verülür ise askerîdir. Askerînin bir derece evlâdı kimesneye raiyyet yazılmış değil ise ve karıları taht-ı nikâhlarında ise bunlar hep askerîdir. Askerî kulları itaktan sonra gene askerî hizmetinde ve maişetleri olanlardan olup kimesneye raiyyet yazılmış değil ise askerîdir. Sipahi ile evlenen raiyyet kızı askerîdir; bunların resm-i kısmetini kadıasker alır. Amma askerîler nikâh ve itakname ve hüccat babında hangi canibe dilerse rücu ede (eski hal) ve her kime dilerse resmin vire diye kanun olmuştu amma sonradan bunlar da kadıaskere tayin olundu. Şu halde askerî itakname ve nikâh için müracaat ettiğinde, resimleri kadıasker için alınır; kassam olmaz ise, kadı alup gelince teslim eder. Amma hüccet babında askerî muhtardır; kadim kanun bakîdir. Beratla doğancı olan ve kimesnenin riayyeti bulunmuyan eşer yaya ve müsellem ve canbaz ve yürük ve tatar ve voynuk taifeleri dahi askerîdir. Velâkin bunlardan şol ki gani olup resm-i kısmetleri yüz ve yüzden ziyâde ola kadıaskerindir ve yüzden aşağı vilâyet kadılarınındır. Bunların evlâtları ki kendilerinin silkinde ola kimesneye raiyyet yazılmış değillerse ve nikâhlı karıları dahi bunların hükmü gibidir. Doğancı birinin raiyyeti ise ve rüsûm-i raiyyeti sipahiye veriyor ise doğancılık beratla veyahut çiftlik tasarrufu ile veya avârızdan muafiyetle ise askerî değildir. Raiyyetle evlenen veya raiyyet silkine geçüp sipahi ile alâkası kalmıyan sipahi cariye ve kulları ve sipahi kızları ve kethüdalar ve rüsûm-i avârızdan muaf olanlar, ellerinde berat olsa da, askerî değillerdir. Menasıptan şol ki mücerred kuzât ilâmı ile verülür mülâzemete tevakkufu yoktur, ve cüz' ve nesh? ve yağcı ve küreci ve kadı nâibleri ve sair halk gibidir, bunlar kadılarındır. Askerînin zevcatı dul kaldığında vefat etse ataları askerî ise kendüleri dahi askerîdir ve eğer ataları şehirlü ise veya taifesinden ise onlar dahi eyledir. Menasıptan üç akçe veya ziyade olanların rüsûmu askerîdir; üç akçeden aşağı menasıbı olanlar kadılara aittir.

ların ödedikleri vergiler de oldukça önemli bir gelir kaynağı olarak kaydedilmek gerekir. Dirlik tevcihlerinde ve tayin işlemi olurken kendilerine verilen berat ve "tahvil" nişanları için "askerî"lerin ödemeleri gerekli olan "resimler" hazinenin gelirini kabartan vergilerdi.

e. Yerüstü ve Yeraltı Zenginlikleri

Devlet hazinesine gelir sağlayan bir öteki kaynak da memleketin tabiî zenginlikleridir. Her türlü maden, tuzlalar, göller veya denizlerden elde edilecek bütün ürün, ister devletçe işletilsinler, ister "kesime" (mukataaya) verilsinler, buralardan elde edilen maddelerin satış veya dağıtımlarına, tekel ve bölgelere göre sınırlandırma suretlerinde birtakım satış usulleri uygulanarak önemli gelir sağlanırdı.

2- Gelirin Görevler Yönünden Bölümlenmesi

Selçuklu devrinde olduğu gibi, Osmanlı devrinde de, Türkiye'de kişilerden vergi almaya "cevaz" veren hukukî yolun doğrudan doğruya "şeriat" olduğunu biliyoruz. Buna göre, bir önceki bahiste sıraladığımız gelir kaynakları vergilendirilirken dayanılan malî prensip, şeriatın bu alandaki hüküm veya kaideleriydi. O halde, "reaya"dan alınan bütün vergiler, her ne şekilde ve ne yoldan alınırsa alınsınlar hepsi de esasında şer'îdirler.

Vergilendirme ve konan vergilerin toplanması usulüne gelince, bu tamamıyla teknik bir iş olup, bununla uğraşan ileri bir kurulu düzenin doğmasında, Türkiye'den önceki İslâm devletlerinin, Yakındoğu ve Ortadoğu'da İslâmlar ve Türklerce kaldırılan öteki devletlerin, hele Bizans memleketlerinin vergi düzenleri geniş şekilde örnek olmakla beraber, zamanın değişen şartları ve hele Türkiye'nin siyasî ve sosyal hayatındaki sürekli gelişme başlıca rolü oynamıştır. 1453'ten önceki durumunu birinci ciltte anlattığımız vergilendirme işinin 1559'a kadar olan gelişmesini burada, imkânlarımızın çok geniş olması dolayısıyla, hiç şüphe yok ki, daha incelikli bir surette anlatacağız. Yukarıda başlıca gelir kaynaklanın gösterdiğimiz Osmanlı maliyesinin vergilendirme usulü, kendisine, tabiî olarak, devlet hizmetleri anlayışıyla birlikte, eskiden yaşamış öteki İslâm devletlerinden, özelleyin Büyük Selçuklu İmparatorluğu yoluyla geçiyordu. Pek gerilere gitmeden, Selçuklu ve Osmanlı kamu hizmeti anlayışını yukarılarda yeteri kadar kaydetmekle beraber, vergilendirmeyi, devlet hizmetine karşı reayayı ödevlendirme olarak izah yönünden burada o bilgileri hatırlamaya lüzum vardır.

Hükümdarlara ve vezirlere, devlet idaresinde zulümden kaçınmalarını, reayaya "adalet üzere" işlem yapmalarını öğütleyen sözlerin pek çoğunun Doğu

milletlerinin siyasî edebiyatlarından, İslâm yoluyla, Türkiye'ye de geçmiş olduğu bilinmektedir. Fakat, Osmanlı padişahlarında, bir gelenek olarak, babadan evlâda geçtiğini gördüğümüz, halkı, rical ve ehl-i örf zulmüne karşı koruma taraflısı olma prensibi, öyle sanıyoruz ki, kendilerine Türk aşiret hayatındaki halkçılık ve koruyuculuk geleneğinin sürüp gelen bir mirasıdır. Böyle olduğu halde, Osmanlı Devleti'nin bütün bir düzenliği, bir tek iş, yani ülkeden daha çok vergi elde etme işi olarak düşünülmüş gibidir. Sanki, vergi almak, kamuyu idare için değil de, aksine, kamuyu idare vergi almak için bir konudur. Bu türlü bir hükümet anlayışı, sonunda, yalnız Osmanlı imparatorluk topluluğunu çözülmeye sürüklemekle kalmamış, Türk toplumunu da kendi öz dirlik ve düzenliğini geliştirme kudretinden yoksun bir sosyal yapı halinde ömür sürmeye alıştırmıştır. Türkiye'nin vergiler düzenini bütün yönleriyle enine boyuna burada ortaya serince, şu garip hükümet sürme anlayışı çok daha iyi belirmiş olacaktır.

Devletin gelir kaynaklarının vergilendirilmesinde uygulanan malî usul, öteki Müslüman devletlere olduğu gibi, Türkiye'ye de "şeriat"tan geçmiş bulunmaktadır.

Devletin toplumdan aldığı vergiler, "şeriatın verdiği cevaz"ın dışına çıkmamak üzere, hükümetin görevleri yönünden şu üç büyük bölüme ayrılmış bulunur:
1- Rüsûm-ı Şer'iyye; 2- Rüsûm-ı Örfiyye; 3- Tekâlif-i Divaniyye

a. Rüsûm-ı Şer'iyye

Devletin, bu vergileri şeriatlık görevleri için aldığı meydandadır. Bir taraftan, mîrî toprak sayılan "arz-ı memleketin getirdiği icarlar veya "sahib-i arz"lık hissesi,[194] öte taraftan, vaktiyle sadaka ve zekât yani bir çeşit yardım iken, sonradan kişilerce, ticaretleri ve başka kazançları için, devlete birtakım "resimler" (baclar) halinde ödenen vergiler, hazinenin bu bölümdeki gelirini teşkil etmişlerdir. Şu halde, çiftçi reayadan gelen öşür, resm-i çift, resm-i ağnam ve ötekileri gibi vergilerle, şehirlerdeki ticarî çalışımlardan elde edilen bütün baclar, rüsûm-ı şer'iyye denilen vergiler bölümüne girerler.

b. Rüsûm-ı Örfiyye

Bu bölüm içine alınan vergiler ise, şeriat ve kanun hükümlerinin uygulanma ve yürütülmesi, kişilerin veya hükümetin, bir iş eri eliyle görülmesine zorunluk duyulan günlük işlerinin gereği gibi yapılması, meselâ mahkeme hükümlerinin verilmesini sağlayacak şartların hazırlanması veya çıkan hükümlerin uygulan-

194 Devletin (mîrînin) olduğu kabul edilerek çiftçilere = köylüye işlettirilen topraklardan alınan icar = kiranın kökü "haraç"a bağlanıyordu.

ması, dirlik ve düzenliğin korunması, başşehirden gelen bütün emir ve yasak gereklerinin yapılması ve başka işler, örfün (şer'in karşıtı) geniş hükümetlik anlamını ifade etmiştir. Bir atasözü, "Şeriatın parmağı yok ki, haksızın sokup gözünü çıkara" demekle, şeriatın sadece mutlak doğruyu söyleyen, her zaman haklının tarafında bulunan ama yürütme gücünden yoksun bir hakem olduğunu söylemek isterken, Türkçedeki "örflü adam" deyimi de, aksine, dediğini yaptıran, hükmünü kuvvetle yürütecek kudretteki kimseyi belirtmiştir.

Devletin şeriatlık ve örflük fonksiyonları, halkın yukarıdaki sözleriyle ifadelendirdikleri kavramlara göre anlaşılmak gerekir. Gerek yüzyıllar süresince Türkiye'de bu konudaki davranışlardan ve gerekse şeriatten geldiği kabul olunan kanun ve öteki kurallardan edindiğimiz kanıya göre, rüsûm-ı şer'iyye, kesin olarak, şeriatın kendisi demek olan devletin, yahut onun malî yönden ifadesi olan "beytülmal"in geliri sayılmasına karşılık, rüsûm-ı örfiyye yürütücülük ve uygulayıcılık görevleri demek olan örfün bu konuda gerekli olan hizmetlerine bedel olarak kabul edilir. Daha açık anlamıyla, hükümeti oluşturan bütün "hizmet kişileri"nin görev harcamaları reayaca ödenecek vergiler halinde değerlendirilmiştir. Böylece örfî işleri kendileri yapan "ehl-i örf", emekleri karşılığı, bu türe giren vergileri hak etmişlerdir. Rüsûm-ı örfiyye bu şekilde belirdikten sonra, vergilerden hangilerinin bu bölüme girdiğini seçmek kolaylaşmaktadır. Rüsûm-ı örfiyyenin başlıcaları, "cürüm ve cinayet", arûs, bennak, mücerret ve kanunnamelerde adları sayılan-sayılmayan köy ve şehre göre türleri ve konuları değişen daha pek çok resimdir.[195] Rüsûm-ı örfiyyeyi kısaca şöyle özetleyeceğiz ki, devletin yürütme ve uygulama görevini yapmakta olan örf organlarınca bu hizmetleri için reayanın ödeyeceği bedel vergilendirilmiş ve bu bölümde toplanmıştır.

c. Tekâlif-i Divaniyye (veya Avârız-ı Divaniyye)

Devletin, yukarıda anlatılan bölümler çerçevesinde aldığı vergilerden eline geçen paralarla, ancak düzenli ve belirli görevlerinin harcamaları yapılabildiğine göre, önceden olup olmayacağı ve olacaksa, zamanı kestirilemeyen bir harbin karşısında kalındığında, gereken olağanüstü harcamaları karşılamak üzere, doğrudan doğruya Divan, sefer vergileri diyebileceğimiz bir grup salmalar toplamaktaydı. Ne kadarlığı, tekrarlanma süresi ve çeşidi önceden belirsiz olduğu için, kanunnamelere geçirilmeyip, ancak sefer ilanında padişahın bu konudaki bir fermanıyla

195 Ancak, timar düzenini gözeten vilâyet kanunnamelerinde, "rüsüm-ı örfiyye" adıyla seçilen vergiler burada bizim açıkladığımız bölümün bütün türleri değildir. Örneğin, "resm-i kısmet" ve "mahkeme harçları" rüsüm-ı örfiyyeden oldukları halde, kanunnamelerdeki örfiyye anlamı bunları kapsamına almaz.

açıklanan "avârız" vergilerinin dahi, "hali vakti yerinde Müslümanların cihada manen yardım etmeleri" şeklinde bir Müslümanlık görevi sayılmasıyla, şer'î temele dayatılmış oldukları anlaşılıyor.[196]

Görülüyor ki, "avârız-ı divaniyye" vergileri varlıklı Müslümanların sefer (cihad) harcamalarında, devlete yardım etmeleri gereğinden hareketle, bir "sevap" işi olarak doğmuş görünüyor. Fakat, İslâm devletleri tarihinde düzenli maliye hayatı geliştikçe, reayanın isteğe bağlı yardım ödemeleri, yerine getirilmesi gerekli olan bir devlet ödevi şekline dönüştürülmüş oluyordu. O kadar ki, örnek olarak XV. ve XVI. yüzyılın Müslüman-Hıristiyan bütün Osmanlı reayası, vergilerin her çeşidini (cizye hariç) birbirlerine eşit şekilde ve resim-vergi adı altında ödüyorlardı. Demek, Türkiye'nin malî düzenini anlatırken, vergilerin konmasına esas olan prensipleri, hele İslâmî şekilleri altında izaha çalışmanın, Osmanlı vergi sistemindeki uygulama şeklini anlatmamıza fazla bir yardımı olmayacaktır.

Devletçe salınan ve alımı da (sefer harcamaları için) devletin kendisince yapılan bu bölüm vergilerinin başlıcaları, avârız akçesi, nüzul zahiresi (veya bedeli), kürekçi akçesi gibi türlerdir.

Osmanlı malî tarihinde adları itibariyle pek kabarık bir sayı tutan vergi türleri, işte yukarıdaki üç bölüm içinde sınıflandırılmıştır. Fakat, devletin yukarıda anlatılan esaslar içinde koyduğu vergilerden elde ettiği gelir ile, reayanın vergi diye ödedikleri birbirlerine katiyen eşit sanılmamalıdır. Biz buradaki anlatmalarımızda vergi düzenini devletin geliri yönünden ele almış bulunuyoruz. Aynı düzen bir de vergi ödeyenler açısından eleştirilirse, o zaman, vergileri bölümlere ayırmada bile farklı sonuçlara varılacak, meselâ hazine ile hiçbir ilişkisi bulunmayan "tekâlif-i şâkka" adlı bir grup vergi de dördüncü bir bölüm olarak sınıflandırmamızda yer alacaklardır. Vergilerin ödeyenler yönünden eleştirilmesi gibi çok önemli bir konuyu aşağıda ayrıca ele alacağız.

3- Vergileme Usulü

Tarihî oluşmasına göre kendisini bir şeriat kurulu düzeni sayan Osmanlı maliyesinin, devlet gelirlerini bölümlere ayırırken nasıl bir yol tuttuğunu yukarıda incelemiş bulunuyoruz. Burada ise, vergileme usulünü yürüten kuralları belirteceğiz. Devletin kuruluşundan beri, Türkiye topraklarının "gaziler"in açtıkları yerler oldukları gerekçesiyle, devletimizde mîrî toprak "rejiminin" uygulanmasını ve bunun geçmiş Türk-İslâm devletlerindekine göre çok geliştirilmiş olduğunu söylemiştik.[197] Evvelce, Osmanlı rejiminde daha da erişkin bir kurulu düzen

196 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, I.
197 Geniş bilgi için I. cildin ilgili bahsine bakınız.

olduğunu gördüğümüz mîrî toprak sistemi ziraî işletmeciliğin maliye ve reaya yönlerinden ince bir hukuk kavramı içinde nasıl idare olunduğunu burada ortaya koyacağız.

Mîrî toprağın işletilmesi: Bilindiği gibi, bir yer zaptolunduğu zaman devlet oraya hemen "tahrir" memuru yahut "il yazıcısı" yollayarak,[198] oranın arazisini yazdırırdı. Osmanlı malî sözlüğünde "arazi tahriri" denen bu işlemle bütün "mîrî topraklar" 120-150'şer dönümlük "çiftlikler" halinde gruplandırılmış oluyordu. Bu şekilde, sayıları her bölgede binleri aşan bu çiftlikler, köylüye, ya yarıcılık esasına göre ekip biçmeye verilir veya devlet işletmeden elini çekerek, sadece öşür (ürünün bir kısmı), kesim (yılda belli nakit akçe) gibi ödentiler karşılığında kiraya verilirdi.[199] Ortakçılık yapılması halinde, toprak ve tohum devletin olmasına karşılık, emek ve koşum hayvanları ve öteki şeyler de köylünün oluyordu.[200] Öyle sanıyoruz ki, "hassa çiftlik" olarak ayrılan yerler, değeri yüksek ve verimli olan topraklardı. Hassa çiftliklerin bulunduğu bir köy timara verildiğinde, reayaca ekip biçilen böyle çiftlik tarlalarından çıkan ürünün yalnız ekici-ortakçı hissesinden öşür alınır, devlet hissesinden alınamazdı. Defterlere çiftlikler halinde geçirildiğini söylediğimiz "mîrî topraklar"ın, Osmanlı rejimi devrinde büyük çoğunlukla kiraya verilme suretinde işletildiklerini görüyoruz. Şu halde, "mîrî arazi rejimi" denildiği zaman önemle belirtilmesi gerekli olan bu son usuldeki işletme olmuş oluyor ki, tarihte "Osmanlı timar sistemi" diye ün alan kurulu düzen de budur. Mîrî toprakların kira yoluyla gelir kaynağı yapılması, yukarıda söylediğimiz "tahrir memurları"nın kiralık çiftlikleri, köylülere, tapu resmi karşılığında öşür, kesim ve ortakçılık biçimlerinden biriyle işlettirmek üzere vermeleri suretinde başlar. "Muharrir", her çiftliği, bu şekilde, tapu resmini ödeyen bir köylünün üzerine yazar. Böylece, devlet kendi mülkü olan "bir çiftlik yerlik" toprağın tasarruf hakkını, bu ödenen tapu resmi karşılığında çiftçiye satmış olur. Bu durumda köylü, aldığı toprağın mülk sahibi olmadığı, sadece "tasarruf hakkını" aldığı için, onu başkasına satamaz veya devletin izni olmadan devredemez. Alıp satma (paraya değiştirme) hariç, raiyyete mülkiyettekine yakın bir fayda-

198 Vilâyetlere arazi yazmaya yollananlara halk "il yazıcısı" demekle beraber (Bursa Şr. Sc., No: A. 4/4, Vr, 318b), resmî yazışmada "muharrir-i vilâyet" deyimi kullanılmıştır.

199 Mîrî toprağın raiyyete (köyde oturan çiftçiye) öşür ya da yarıcılık yerine, "kesim = mukataa" biçiminde verildiğine bir örnek olarak Bursa Şr. Sc., A. 36/39, Vr. 155b'de kayıtlı, 5 Aralık 1533 tarihli bir belge gösterilebilir: "Sebeb-i tahrir-i hüccet budur ki, İnegöl kadılığı'nda Turguteli'nde Göncü nam kariyede olan Bahadır ve İsa çiftliği demekle mâruf olan yerleri bi-tariki't-timar tasarruf eden Yayabaşı Mustafa bin Abdullah şeriat mahfelinde ikrar edüp eyitti ki, zikrolunan iki çiftlik yerleri tarih-i kitaptan iki yıldan mukaddem işbu hâmil-i kitap Mehmed bin Bayezid'e yüz akçe tapusun alup ve yılda üç yüz akçeye mukataaya verdim ki nice dilerse tasarruf ede, kimesne mâni ve muzahim olmuya dedi bu dahi vicahen tasdik etti" (18 Cemaziyelevvel 940).

200 Selçuklu devri Türkiyesinde koşum hayvanlarını da devletin verdiği görülmektedir.

lanma olanağı sağlayan "tasarruf hakkı", bazı kayıtlayıcı şartlarla, miras olarak vereselere de geçerdi. Herhangi bir şekilde başkasına geçmiş ve tahrirde de yeni kişiye yazılmış bulunan bir toprak üzerinde eski sahip miras davası açabilirdi. Ancak, bu sınır da 20 yıldı. Bunu aşmış ise, bu hak da kayboluyordu.[201]

Ekip biçme alanları dışında kalmış yerlere gelince, örneğin çayır ve otlaklardan koşum hayvanlarının ot ihtiyacına yetecek bölüntüler çiftçinin sayılmakla beraber, geri kalanları devletin, daha doğrusu "sahib-i arz"ındı. Buraların çayır ve otları, ya hayvan besleyenlere satılır, ya da sahib-i arz (devlet veya dirlik sahibi) kendi hayvanlarını otlatırdı.[202]

Mülkiyeti devlette, tasarrufu köylüde olan arazinin "icar" şartlarına gelince:

Araziyi icara alan çiftçi "raiyyet" adını alır; icara veren kimseye (yani devlete) ise, "sahib-i arz" denir.[203]

Tapu resmini ödeyerek çiftliği defterde üzerine geçirten ve bu durumuyla "raiyyet" olan icarcının devlete vereceği icar (topraklar Hıristiyanlardan alındığı ve geri kendi üzerlerinde bırakıldığı için haraç), "muaccele ve müeccele" olarak iki kısım olup, tapu resmi "muaccele", işletilen arazinin ürününden verilen öşür ve yılda nakit ödenen çift resmi "müeccele"dir. Aslında, icarcı olduğu belirtilen köylünün mülk sahibine bunun karşılığında ödeyeceği icar tek miktar halinde ifade edilmiş olmayıp, çeşitli adlar altında vergiler biçimine sokulmuş bulunması yüzünden, çiftçinin devlet ile olan bu icarcılık alışverişi pek karışık hale gelmiştir. Bu yüzdendir ki, iki taraf arasındaki sözleşmeyi devlet, tek taraflı olarak, "kanunname" şekline koymuş bulunmaktaydı ve burada, "raiyyetlik" ile "sahib-i arz"lık şartlarını inceden inceye tesbit etmiş bulunuyordu.

201 Örneğin, Hızır adlı birisi 1508'de Divan'a yaptığı şikâyette, Aydın adındaki kişiden bir yer aldığını ve son arazi yazımında da üzerine yazdırdığını, sonradan Aydın'ın kardeşi Hamza'nın, babalarından geçen bu yerin yarısının kendisine ait olduğunu ileri sürüp el uzattığını anlatıyordu. Bursa kadısına bu konu için yazılan fermanda belirtilen kural şudur: Hamza'nın, "babam yeridir" demesi fayda vermez. Eğer defterde Hızır'a yazılmış ve davalı yer kendisine geçeli en az yirmi yıl olmuş ise, "hakk-ı karar" bunundur: Bursa Şr. Sc., A. 33/21, Vr. 289b (2 Ramazan 913).

202 Bursa Şr. Sc., A. 52/40, Vr. 34b (Evâhir-i Şaban 941 = Mart 1535): "Sebeb-i tahrir budur ki, Kite kazasında Sumla nam kariyeye berat-ı şerifle mutasarrıf olan Hüseyin bin Üzeyir Bey Kariye-i Tekkeler'den Küşayiş bin Hızır ile mahfel-i kazaya, hazır olduklarında mezbur Hüseyin sipahi takrir-i dâva kılup eyitti ki, benüm berat-ı şerifimle bana timar kaydolunmuş çayın el-haletihâzihî müşarünileyh Bahşayiş (Küşayiş) tasarruf edüp dahleder diyecek mezkûr Küşayiş'e sual aldukta tapulu çayırımdır deyü cevap verdikte mezbur Hüseyin Bey rençbere çayır yoktur amma öküz otluğu bir miktar otlak olur bu çayırı yedi yüz akçeye ahar kimesnelere satar bu kadar çayır yoktur diyecek mezbur Küşayiş'e öküz otluyacak miktar çayırın Küşayiş tasarruf etmek kanundur ve öküzden artan çayırı Sipahi Hüseyin tasarruf etmek kanundur bu minval üzere olmak kendüler talepleriyle deftere kaydolundu."

203 Devlet raiyyetin ödeyeceği icarı bir hizmetliye timar olarak verdiğinden, yanlış olarak "sahib-i arz"lık yetkisi de o kimseye geçmiş gibi kabul olunmuş, dirlik sahibine anlamsız olarak bu sıfat da verilir olmuştur.

Mîrî toprağın kökü haraçtan gelen icarı, çiftçiden, iki ayrı grup halinde ve "vergi" adı altında alınmaktaydı; birinci grup "rüsûm-ı şer'iyye"den, ötekisi "rüsûm-ı örfiyye"den ibaret bulunuyordu. Rüsûm-ı şer'iyye, köylünün elde ettiği ürünün, kanunnameye ve bölgesine göre, yarısı ile onda biri arasında değişen bir bölüğü olarak geçirilen devlet hissesini, maliyenin kendisi veya "dirlik", iltizam ve öteki suretle bu hisseyi alma hakkı verdiği kişiler aynen veya bedelini çiftçiden alırdı. Ürünün en az onda biri olan bu hisseye "öşür = onda bir" denilmekte olup,[204] buna, dirlik sahibi sipahinin (süvari askerinin) beslediği atı için yem ödentisi olarak kırkta bir miktarında bir pay daha eklenmekteydi. Böylece, harmandan, öşür olarak onda bir değil, 1/10+1/4 = 4/40+1/4 = 5/40=1/8 alınıyordu.[205] Köylünün, rüsûm-ı şer'iyye grubu içinde, öşürden başka, resm-i ağnam,[206] resm-i kovan, resm-i bağ gibi daha başka vergiler de verdiğini sözümüze ekleyelim.[207]

Rüsûm-ı örfiyyeye gelince, bunlar resm-i bennak, resm-i mücerred, resm-i arûs ve benzerleridir. Mîrî toprak kiracılarından alınan bu grup vergileri, bütün reayanın ödediği aynı addaki diğer resimlerden ayırmak üzere, raiyyetinkine "rüsûm-ı raiyyet" de denmekteydi.

Mîrî topraklar, belli dönümde tarlalardan kurulan çiftlikler halinde kendilerine verilen köylüleri, bu yerleri ekip biçmeleri ve diğer surette işletmeleri karşılığında, yukarıda kaydettiğimiz ödemelere bağlayan bu mîrî sistem, şüphesiz, mülk sahibini, yani devleti de, kiracı raiyyet karşısında, birtakım kayıtlar altına almaktaydı. Örneğin, tapu resmini alıp da tasarrufunu devrettiği çiftliği çiftçiden istediği zaman geri alamazdı. Eğer kiracı toprağı üç yıl üstü üstüne engelsiz, "boz bırakırsa", ancak o zaman devlet böyle bir yeri geri alarak, başka birine tapuya (tapu resmi karşılığı tasarrufunu) vermeye hak kazanmış olurdu. Boz bırakılma üç yıldan az ise, devlet veya onun dirlik sahibi mahsulün öşrünü alamamaktan gelen zarara karşı, böyle bir köylüden "çiftbozan akçesi" alırdı.[208] Tarlayı boz

204 Devlet hissesi "öşür" (onda bir) adını almış olmasına rağmen, Harput (Elâzığ) vilâyetinde 1/5 ve hattâ Karaman'da 1/2'ye kadar alındığı görülüyor.

205 Öşüre "sâlâriye" adıyla eklenen miktar 1/40 olduğuna göre, çiftçiden bu sonuncusu malının zekâtı olarak alınıyordu. Ancak, eğer üründen alınan pay öşrün iki katı olan hums, 1/5'i buluyor ise, sâlâriyenin (1/40'ın) alınamayacağı 1540 yılgünlü Erzurum kanunnamesinde açıklanmıştır: Ö.L. Barkan, *age*, I, s, 65.

206 Ağnam (koyun) resminin de zekât olarak konduğu, birçok kez fetvalar ya da öteki yollar ile açıklanmış ise de, vergi konusu koyunların toprağın otundan ve suyundan yararlandıkları için beslendikleri yerin sahib-i arzına ödenmeleri gerektiği de kanunnamelere geçirilmiştir.

207 Şer'î bir vergi olan "cizye", baş (kişilik) ödentisi olarak, rüsûm-ı örfiyyeye benzemesine karşılık, dirlik vergisi olarak kimsenin beratına konmayıp her Divana ayrıldığı için de "tekâlif-i Divaniyye" idi.

208 Tarlalarını, sebepsiz "boz" bırakan çiftçinin sahib-i arza ödediği yıllık tazminat (çitbozan resmi) XVI. yüzyılda 75 akçe idi.

bırakan, eğer gidip başka birinin dirliğinde ekip biçmeye devam ediyorsa, öyle kimseden, çiftbozan resmi değil, iki kat öşür alınır, birisi, tarlasını bırakıp kaçtığı yerin dirlik sahibine, yani sahib-i raiyyet durumunda olana, ötekisi de, yeni yerin dirlik sahibine (sahib-i arza) ait olurdu.[209]

Mîrî toprakların tasarrufu hakkı, buna sahip olanın erkek evlâdına da geçiyordu. Köylü öldüğünde eğer erkek çocuk bırakmamış ise, kızı "il verdiği tapu resmini vermek şartı ile" babasının topraklarını almak isterse, devlet veya onun vekili sayılan sipahi bu isteğe uymak zorundaydı.

Raiyyet, elindeki toprağı şeneltmek (duvar ile çevirip bağ-bahçe dikmek veya ev yapmak gibi) suretiyle, buraya emeğini bağlarsa, artık bu "imar" görmüş yer onun mülkü sayılır; böylece, o burayı istediği gibi kullanır, satabilirdi de.[210] Sözün gelişi gereğiyle buraya şunu ekleyeceğiz ki, arazinin mülkiyeti devlete, tasarruf hakkının da çiftçiye ait olması gibi bir iktisadî özellik yüzünden Türkiye tarihinde tarla alım-satımı diye bir işlem yoktur.

Şehirlinin kazancını vergileme; köycülüğün iktisadî düzeni "mîrî toprağa" dayandığı ve uğraştığı işler de hemen hemen ziraat olduğu için, köylünün gelirlerini şer'î ve örfî vergiler olarak bölümleme işleminin hiç de zor olmadığı görülüyor. Fakat, yaptığı işlerin çeşitliliği ve kendisine gelir sağlayan kaynakların pek karışık olması yüzünden, şehirlinin gelirini yukardaki bölümlemelere göre vergilendirmede devletin tuttuğu yolu anlamak ve belirtmek o kadar kolay değildir. Şehirliden, bir "reaya" veya "şehirli" kişi olarak değil de, yaptığı işler üzerinden alınan kabarık türdeki vergilerin hangilerinin şer'î, hangilerinin örfî olduğunu ayırmak ince ve yorucu dikkat harcanmasını gerektiriyor. Öyle sanıyoruz ki; şehirlerde alınan vergilerin birçoğu şer'î kurala göre konmuş olduğu gibi, bazıları da, Türk devrinden öncelerindeki oldukları şekilleriyle devam etseler bile, hiç olmazsa sözde izah yoluyla şer'îliğe uydurulmuştur. Örneğin, dışardan şehirlere satılmaya gelen her türdeki maddenin "yük"üne takdir olunan giriş resminin "zekât" esasına göre malın bütün değerinin kırkta biri olmasına çalışıldığı sanılıyor. Han, hamam, dükkân gibi mîrî veya vakıf emlâkin icara veriliş şeklinde,

209 1533'te Atranos zaîmi (subaşısı) olan Mirahuroğlu Mustafa'nın, kendi timarından gidip başka yerde ziraat edenler hakkındaki yalanmasına karşı, bu yer kadısına yollanan fermanda şöyle deniliyor: "Bunun raiyyetleri ziraata sâlih yerlerini tamam ekmeden varup âhar yerlerde yer tutup ziraat ve hiraset ederler ise tenbih ve tekid edesiz ki, tasarruflarında olan ziraata sâlih yerlerin tamamen ekmeden varup âhar yerlerde ziraat ve hiraset ederler ise anun gibilerden iki öşür hükmedüp birin sahib-i arza ve birin sahib-i raiyyete alıveresiz": Bursa Şr. Sc., A. 51/58, (Evâil-i Zilkade 939 = 25 Mayıs 1533).

210 Gerçekleyin, Osmanlı dönemi Türkiyesinin tarihinde tarla alım ve satımı hiç yoktur. Halbuki, insan emeğinin de katkısı bulunan bağ-bahçe, dam gibi emlâkin alım-satımına ait pek çok örneğe ve fiyat rakamlarına rastlıyoruz.

şehirler dışındaki mîrî toprakların icar veya ortaklığa verişlerindeki usulün aynı olduğu tesbit olunmuştur. Şu halde, bu çeşit emlâkin esas sahibi devlet veya vakıf idareleri olmakla beraber, böyle yerleri, bir defa icara tutmuş olanlar da "tasarruf hakkı"na sahip olmakla, mal sahibi olan devlet ya da vakıf idaresi kendilerinden buraları istedikleri zaman geri alamazlar. Böylece icarcı, Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi, hangi din ve milliyetten olursa olsun, etindeki dükkân veya öteki icarhane üzerindeki tasarruf hakkını kendi arzusuyla ve hattâ anlaşmalı bir bedel karşılığı devretmezse, icarını da ödüyorsa, kimse ellinden alamaz.[211] Tarlanın tasarrufunu çiftçi başkasına devrederken, dirlik sahibi sipahinin veya vekilinin mahkemede hazır bulunması gerekli olduğu gibi, vakıf emlâkin tasarrufunu devrederken de "mütevelli"nin işlemde hazır bulunması ve devretmeyi kabul etmesi lâzımdı.

Yukarıda, tekâlif-i şer'iyye bölümüne giren vergilerin köy ve şehir iktisadî çalışımlarındaki uygulanma usullerini belirtmiş bulunuyoruz. Burada ise, mîrî toprak kiracısı, yani raiyyet veya "şehirli" ayırımı olmadan, daha doğrusu bütün reayayı ödeyici yapan "rüsûm-ı örfiyye"yi gözden geçireceğiz: Bu bölüme verilen adın anlamı da gösteriyor ki, buradaki vergilendirme, "hizmet karşılığı olmak gibi" bir prensibe dayanıyordu. O halde, bu grup vergiler, devletin resmî kişiliğine değil, hükümet edenlerin hizmetlerine bedel sayılmıştır. Böylece, toplum hayatına hukukî şekil veren "şer-i şerif ve kanun-ı münif"in emir ve yasaklarının yerine getirilmesi, kişiler arasındaki dirlik ve düzenliğin korunmasının hükümet adamlarına pek çok görev yüklemekte bulunması dolayısıyla, bu uğurdaki emeklerinin bedelini vergilendirme işi kanunnamelerde yer almış ve bir düzene konulmuştur. Rüsûm-ı örfiyye bölümüne giren ödemelere dikkat edilirse görülecektir ki, bu bölümün vergilerini ancak görevle ilgili olaylar yaratmakta, bütün reayanın belli zaman ve sürede ödeme yapmaları diye bir durum bulunmamaktaydı. Örnek olarak: Resm-i arûs, evlenme oldukça düğün sahibinden; cürüm ve cinayet resmi, suç işleyenden; resm-i yava veya kaçgun, yitik hayvanın ve kaçan kölenin sahiplerinden alınırdı. Raiyyet durumunda olan çiftçilerin ödedikleri "rüsûm-ı raiyyet", bölümlemede, "rüsûm-ı örfiyye" sayıldığı gibi, reayadan, ancak vergilemeye giren olaylarda ilgisi bulunmuş olanların ödediklerini söylediğimiz yukarıdaki türden vergiler, gene bu bölüme girseler de, "rüsûm-ı serbestî" diye ayrı ve özel bir grup teşkil ederlerdi. Demek, dirlik ve düzenlikle ilgili olaya

211 İstanbul vakıf dükkânlarının icarcılarınca, tıpkı mîrî toprakların şartları içinde tasarruf olundukları ve başkasına mütevelli rızası ile bir bedel karşılığı devrolundukları hakkında o zamanın şer'iyye defterlerinde pek çok işlem vardır. Şer'iyye sicillerinde bu konuda pek çok örnek bulunabilir.

adı karışan köylü veya şehirli herkesten, kanunname veya "olagelen" âdete göre alınan yukardaki vergilerin büyük bir çoğunluğu ehl-i örfe ödeniyordu. Bundan başka, köydekinden ayrı olarak, şehir ticaret hayatı buradaki hükümet görevlilerini "rüsûm-ı serbestî" tertibinden vergi alınacak çeşitli olaylarla karşılaştırmaktaydı ki, bu yoldan elde edilen gelir de az değildi. Örneğin, pazarların düzenliğine uymayan veya dükkânlarda usul dışı alışveriş eden, beledî yasaklara ye kaidelere uymayanların ödedikleri cezaî resimler bu aradadır.

Tekâlif-i Divaniyye (Avârız Akçesi): Müslümanlardan bedence gücü ve kudreti yerinde olanlar "cihad"a katılacakları gibi, mal ve mülk sahiplerinin de harcamalar yönünden buna yardım etmeleri Müslümanlık görevleri olarak ileri sürülmüştü. Hali vakti yerinde olanlardan istenen mal ve para yardımı zamanla ibadetlikten çıkıp, "avârız-ı divaniyye" yahut, "avârız akçesi" diye devlete istediğinde ödeme zorunluğu bulunan ayrı bir vergi oldu. Görülüyor ki, bu bölüm içine giren vergiler de ötekileri gibi şer'î prensibe dayanmıştır. Bu türdeki vergilerin ödeyicileri "avârıza bağlı haneler = evlere ve toprağa sahip olan kişiler" idiler. Bundaki gerekçe, eve sahip veya toprak tasarruf eden kişilerin sefere malî yönden yardım edecek durumda olduklarının ancak bu türdeki emlâk sayesinde belli olduğunun düşünülmesiydi. Bundan anlaşılan şudur ki, mülkü olmayan veya arazisi bulunmayan "avârız vergileri"ni ödemeye katılmayacaktı.

"Avârız-ı Divaniyye"nin vergilendirilmesine gelince, memleketten toplanacak bu türdeki vergilerin ne kadar tutacağını, açılacak sefer için bu bölümden ne kadar para, erzak veya öteki maddelere ihtiyaç duyulduğunun hesaplanması ortaya koyardı. Daha önce, mîrî toprak yazar gibi, avârız haneleri de "tahrir" olunduğu için, şehir, kasaba ve köyde ne kadar "avârız hanesi" olduğu belliydi.[212] Buradaki hane sözü, tek ailenin oturduğu dam anlamına olan ev değil, emlâki bulunan ve arazi tasarruf eden kişilerden bir nispete göre tertiplenmiş, bekâr ve evli, belli sayıda bir erkek grubunu ifade ediyordu.[213] Avârız hanesine yazılacak erkek "kâr ve kisbe kadir murâhik" yaşta olmalıydı.

Devletin, harp harcamalarını karşılamak üzere, emlâk ve arazi tasarruf eden erkek ödeyicilerden aldığını söylediğimiz bu bölüm vergilerinin başlıcaları, "avârız akçesi", "nüzul zahiresi" (veya akçesi) veya kürekçi akçesi (bedeli), sekban

212 Örneğin, 1485 Kasım'ının 14'ü (4 Şevval 889) yılgünlü Rumeli tarafında tutulan "iş ve maslahat içün" hane basma 15 akçe avârız istenmesine ait fermanda, Bursa şehrinin 5.000 avârız hanesi olduğu kaydolunuyor: Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 409.

213 Bu sözünü ettiğimiz dönemin bir avârız hanesi kaç evli ve kaç bekâr erkekten tertip ediliyordu, bilemiyoruz. Ancak bir fikir vermek için daha sonraki dönemden bir belge vereceğiz. 1604'te Balıkesir'in avârızı toplanırken çıkan bir şikâyet üzerine, tahrir memuruna "3 bennak ve 6 mücerred (yani 3 evli ve 6 ergen) bir hane hesabınca reayanın kudret ve tahammüllerine göre, tahrir edesün deyu" emir verilmiş olduğu belirtiliyor: Balıkesir Şr. Sc., No: 3. s. 264.

veya sekban akçesi (bedeli)[214] ve başkalarıdır[215] her sefer için, bunların hepsi değil, ancak birisinin ve pek zorunlu hallerde ikisinin alınmış olduğunu kaydetmeliyiz.

Yukarıdan beri anlattığımız vergilendirme konusunu kısaca şöyle özetleyeceğiz: Osmanlı rejiminin en erişkin çağında, Türkiye'de uygulanmış malî düzene göre, üç bölümde toplanmış olan vergilerden rüsûm-ı şer'iyyeyi, devlet, hiçbir karşılık hizmet belirtmeden, kendisinin şeriat olduğu gerekçesiyle almaktaydı. "Hukuk-ı şer'iyye" genel adı içinde biriken bu vergiler, doğuşları itibariyle, ya zekât ve sadakadan veya haraçtan çıkma idiler. Bu bölüm vergilerin sağladığı gelir doğrudan doğruya devletin sayılmıştır. Rüsûm-ı örfiyye, reayadan hükümetin dirlik ve düzenliği koruma ve öteki yürütme görevlerine bedel olarak alınmaktaydı.[216] Onun için, bu bölüme giren vergiler, vergilemeyi gerekti kılan işi yapmakta olan veya yapma yetkisi bulunan kimselerce, kendi hesaplarına alınıyordu. Çiftçi halkın, üzerindeki "mîrî toprak" dolayısıyla (yani raiyyet olarak) ödediği "rüsûm-ı örfiyye", "rüsûm-ı raiyyet" ve toplumda, kişilerin "rüsûm" almayı hak ettiren işi yapanlarından alınan vergiler de "rüsûm-ı serbestî" özel deyimleriyle, bölümün genel çerçevesi içinde ayrıksı birer yer tutarlar. Her iki bölümdeki bütün vergilerin adları, nasıl ve ne zaman alınacakları, hattâ pek çoğunun miktarları, "kanunnameler"de kesin ifadelerle belirtilmişti. Ödeyici ile toplayıcı arasında anlaşmazlık çıkması bu suretle önlenmiş oluyordu. Miktarlarını kanunnamelerde önceden tayin etmek mümkün olmayan vergilere gelince, toplayıcı gene de serbest hareket edemez, alacağı vergi için kadı veya nâibinin karar vermesi gerekirdi. Rüsûm-ı örfiyye bölümü içinde sayılması gereken başka vergiler de vardı ki, aslında, bu gibi ödemeler devleti ilgilendirmediği için, onlara vergi demek bile doğru değildir. Fakat, ehl-i örf, her çevrenin geleneklerine göre

214 Azaplık, devletin, ulûfeli askeri niteliğini yitirdiğinden beri, harp zamanlarında lüzum duyulan azap kıtaları da, sekbanlar gibi avârız hanelerinden toplanan "azap akçeleri" ile sağlanır olmuştur. Örneğin, 1522 Mart'ında, Edremit, Balıkesir ve çevreleri kadılarına yollanan bir fermanda, her on üç haneden bir azap istenmişti: Edremit Şr. Sc., No: 2, Vr. 113.

215 Bir harbin, gerek hazırlığı, gerek devamı sıralarında, hattâ bittikten sonra, devlete pek çok masraf kapısı açtığı biliniyor. Hazinenin nerelere vereceği hep belli olan yıllık düzenli gelirlerinden, ayrıca sefer masrafını da görmesi çok zordu. Onun için, bu beklenmeyen ağır masraf kapısına gerekli karşılık ancak "tekâlif-i Divaniyye" bölümünden üretilen vergi türlerinden elde ediliyordu. Örneğin, 1484 Mart'ı sonu yılgünü ile Bursa, Kepsut ve Gönen kadılarına yazılan mektupla evvelce Ahmed Paşa'nın Karaman seferi için "bennâlar ve neccarlar" toplattığı sırada, Bursa Kadılığında 5.112, Kepsut Kadılığında 540, Gönen Kadılığında 1.578 akçe "bakıyye" kaldığı bildirilerek, bu kez toplanıp yollanması isteniyordu: Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 77a. Gemi, kale, suyolu ve benzeri devlet yapı veya onarma işleri için de usta, işçi, malzeme veya bunların bedelleri avârız hanelerine dökülerek elde edilmekteydi.

216 Karaman Vilâyeti Kanunnamesi meydana getirilirken, "bid'at-ı merfua" adı altında kaldırılmış bulunan eski kanunname dolayısıyla, bu husus açıkça belirtiliyor: Ö.L. Barkan, *age*, s. 43.

şekli ve miktarı belirmiş olan bu ödemeleri reayaya yaptırırdı. Hattâ, ödeyicinin itirazı halinde, mahkeme bu konudaki geleneği "kanun" saydığı için, ödeyici aleyhine karar verirdi. Şu halde, devletin vergi düzeni içinde yer almayan ve tamamen her çevrenin özel geleneğine göre ehl-i örfe ödenen bu "âdet"ler, sonuç olarak, devlet hizmetlisinin, resmî sıfatı dolayısıyla aldığı bir hak olduğu için, bu bölüm içinde kaydı gerekmiştir.[217]

Maliye ilminin en zor işlerinden birinin de, toplum kişilerinin vergi ödeyicilik durumlarını, kimlerin vergi dışı bırakılacağını, kimlerin ne ölçüde vergi vereceğini adalete uygun bir şekilde tayin edebilmek olduğunu biliyoruz. Bunun içindir ki, insanlık tarihinde, her devlette idare edenler ile edilenler arasında süregelen çekişme konularından en büyüğünü, vergilemenin haklı veya haksızlığı üzerindeki karşılıklı iddiaların teşkil etmiş olduğu, halk-devlet ilişkilerini bu olumsuz etkinin ağır bunalımlara sürüklediği bilinmektedir. Türk toplumunun tarihi incelendiği zaman, hükümet adamları ile reaya arasında bitmez tükenmez çekişmelerin kaynağının da hep vergi alıp vermenin yarattığı anlaşmazlıklar olduğu görülmüştür. Bu bakımdan Türk-Osmanlı vergi ödeyicisi niteliğini burada iyice belirteceğiz.

Yukarıdan beri anlattıklarımızdan beliriyor ki, temeli ya sevaba (zekât, sadaka, cihada yardım) yahut icara (haraca) varan bu vergiler düzeninde, kişinin ödeyici (mükellef) olabilmesi, taşınır malının ve mülkünün bulunmasına bağlıydı. Demek oluyor ki, bu malî sistemde emek ve para doğrudan doğruya hiçbir vergilemeye girmemişti. Örnek olarak, gündelikle çalışan işçiler, yıllık ücretle çobanlık ve çıraklık edenler ve buna benzer ötekileri, nakit para itibariyle zengin olanlar, ne taşınır malları ne de mülkleri olmayışı yüzünden, hep vergileme dışında kalıyorlardı.[218] Böylece, geniş faizcilik yaptıklarını gördüğümüz toplu para sahibi "ribahorlar", vergileme dışında kalma yönünden, işçilerle aynı işleme girmekteydiler.[219] Yani, sözün daha açığı, ödeyici (mükellef), ister mîrî mülk işletsin, ister kendisine ait mülkü veya taşınır malı bulunsun, aslında devletin sayılan coğrafî anlamdaki toprak (arz-ı memleket) ile bu varlığı kazanmasındaki ilişki dolayısıyla, bu yüküme girmiştir. Varlığı sadece bedenindeki çalışma gücü, cebindeki para ve öteki kıymetli eşyadan ibaret olan kişilerin vergilemede

217 Örneğin, yasakçılar, yasakçılık görevini yaptıkları sırada, bulundukları yerin esnafından ya da öteki iş sahiplerinden belli süreler için "yasakçı hakkı" alırlardı.

218 Bütünü ile şeriate dayanmış bulunan Türk-Osmanlı maliyesi insan emeğini vergilemekten o kadar dışta tutmuştur ki, örneğin, mîrî toprak tasarruf eden çiftçi, tarlayı duvarla çevirmek, bağ yapmak, ağaçlandırmak ve benzeri yollarla yeri "imar" etmiş bulunsa, böyle bir kamu malı, onu "imar" edenin emeğiyle birleşmiş olduğu için, mülkü durumuna dönüşüyor, devlet kişinin emeğini gasp etmektense, kendi toprağını kişiye bağışlamayı göze alıyordu.

219 "Cerime" niteliği taşıyan vergileme, doğal olarak, herkese uygulanır.

hesaba girmedikleri bu şekilde anlaşıldıktan sonra, yukarıdaki belirlememize göre anlaşılan ödeyiciliği (mükellefliği) aydınlatalım:

Reayadan (idare edilenlerden) olup da vergilemeye konu olmuş varlığın sahibi bulunanlar, kanunnamelerin çizdiği şartlar içinde ödeyici idiler. O halde, reayalık anlamı dışında kalanlar (idare edenler = devlet hizmetlileri), yukardaki türde varlığa sahip bulunanlar da, ödeyici olmuyorlardı.[220] Bu, reayadan sayılmayan hükümet kişilerinin, padişahtan timar erine değin, hiçbirinden vergi alınmaması anlamını ifade ederdi.[221] Vergi ödeyiciler, "raiyyet" ve "şehirli" olmak üzere, iki ayrı bölük idiler.[222] Raiyyet (çiftçi) kitlesinin başlıca vergilerini "icar" köküne giden ödemeler teşkil ettiği için, devletin üründen aldığı vergi, % 12,5'tan başlayıp, % 50'ye kadar çıkıyordu.[223] Maliye, koyunları ve öteki hayvan ürünlerini ise, zekât nispetine göre vergilendirdiğinden, % 2,5'u geçmediği hesaplanmıştır. Şehirlinin gelir veya kazancı zekât ve sadaka kökünden geldiği için, yüzdesinin çok düşük olacağı tabiî idi. Bunlar bize anlatıyor ki, Türkiye'nin burada anlatılan tarihî vergi sisteminin prensiplerine ve karakterlerine göre, ödeyiciler arasında bir adalet gözetilmiş olması söz konusu değildir. Ancak, tekâlif-i divaniyyede, ödeyiciler, "âlâ", "evsat" ve "ednâ" diye üçe ayrılmak suretiyle, servet derecelerine göre vergilendirilmesi itibariyle incelendiğinde, şu iyice anlaşılıyor ki, kişilerin üretim ve kazançlarında mîrî toprak (daha doğrusu kamu malı arazi) bunu sağlayıcı bir araç yahut sermaye olarak kullanılmış ise, ödeyici kişiye uygulanan vergileme, yüzde itibariyle yüksek tutulmakta, eğer kazancın "arz-ı memleket" ile ilişkisi uzaktan ise, verginin nisbeti çok düşük bulunmaktaydı. Şüphesiz, tarihin derinliklerinden gelerek, Türkiye'de geliştirilen böyle bir vergi sistemi, "şehirli"nin mîrî toprak tasarruf etmemesi, yani raiyyetlik dışı kalmış olması, sadece bir reaya niteliğinde bulunması dolayısıyla, onu vergilemede, belki yalnız sadaka ve zekât alma yorumunun etkisinde kalındığı için, bu ödeyicinin

220 Devlet hizmetlileri, yani bürokrasi, reaya sayılmadıkları için gerçi kanunnameler çerçevesindeki vergilerden kurtulmuşlardır. Fakat, görevlerinin gerektirdiği kimi işlemleri yaptırdıkça, kendilerinden ödemeler istenmekteydi: Örneğin, berat alma ya da yenilettirmedeki harçlar gibi.

221 Vilâyetlerde köylere kadar uzanarak, hassa çiftliklerde ya da reayaya ait mer'a ve çiftliklerde, raiyyetin tuttuğu işleri tutanların, örneğin koyun besleyen sipahi, yeniçeri, sancakbeyi vb.'lerinin üretimleri önceleri kişisel ihtiyaçları içinmiş gibi sayılarak vergi alınmazken, XVI. yüzyıl ortalarından beri, bürokrat sınıfının üretimlerinin bir hadden yukarısından vergi alınması fikri gelişerek, örneğin, 150 koyundan fazlası için ağnam resmi alınması kanunnamelere işlenmişti.

222 Devletçe göçebe yaşayışlı olarak ayrı defterlenmiş bulunan reayanın ödeyicilik koşulları çiftçilerinkine benzemekle beraber, vergilerinin toplanma ve hazineye geçirilmesi usulünde ötekilerinkinden büyük fark vardı.

223 Örneğin, Karaman'da çiftçi ürününün % 50'sinin öşür olarak alındığı görülmüştür.

servet ve kazancına göre devlete verdiği vergi çok hafif olmuş, hele nakit para sahibi, isterse resmî sözleşmelerle faizcilik etsin, hiç vergi vermez bir durum kazanmıştı. Reayanın ödediği vergiler, varlıklarının ve kazançlarının arz-ı memleketle ilişkileri yönünden karşılaştırmalı bir incelemeye alınırsa, ziraî ürünlerde en yüksek vergilendirmenin % 50'den başladığını, genel olarak % 12,5'tan aşağı düşmediğini, hattâ raiyyetlik vergileri de hesaba katılırsa, çiftçi halkın kazançları üzerinden alınan vergilerin, ortalama olarak % 50'yi bulduğunu, buna karşılık, "şehirli" ödeyicilerde, bunun en çok % 10'dan başlayıp hiç vergi vermemeye kadar düştüğünü görürüz. Ayrıca, hem raiyyette hem de şehirlide, varlık ve kazançların türlerinde de eşitlikçi bir vergileme yoktur. Örneğin, raiyyetin işi yalnız koyunculuk olsa, bundan ancak % 2,5 ve toplayıcı harçlarının da hesaba katılmasıyla % 3 vergi ödemesi gerektiği halde, yalnız ekinle uğraşanlara bu tür ziraat ürününden en az % 12,5; öşür toplama ve hizmet hakkı da buna katılırsa, % 20 kadar bir vergi ödemek zorunda oldukları kabul olunabilir.[224]

Görülüyor ki, vergi ödeyicisi durumunda olan reaya arasında, çiftçilerin maliye karşısındaki durumu daha ziyade "icarcı" gibi olduğundan, kazançlarının % 20'sine ve belki daha fazlasına kadar olanı ellerinden alınmakta, "raiyyet"likten çıkabilmeleri birtakım kayıtlar altında bulunmakta, buna karşı, şehirlinin varlık ve kazanç üzerinden ödediği vergi % 10'u zor bulmaktaydı. Hele kiralık ev, dükkân, han, hamam gibi akar için ödediği vergi hiç denecek kadar az ve nakit parası tamamen vergilendirme dışındaydı. Şehirli, iş ve mesleğini istediği zamanda değiştirme hürriyetine de sahip bulunuyordu. Köylü ile şehirli arasındaki bu eşitsizliğin nedeni elbette insanlık tarihinin çok eskilerine kadar giden bir siyasî doğuş ve kuruluş işidir. Devleti ve hükümet idaresini şehir topluluğunun oluşturmuş bulunması, köy topluluğunun bu işte şehirden gelen siyasî güce ancak uyruk olma şeklinde boyun eğmesi, köylüye "raiyyet" adını taktırmış, onun "sahib-i raiyyet"i, yani ağası (bir çeşit patronu) tarihî çehresiyle beliren şehir gücü, kendi koşullarına göre yarattığı siyasî düzenin yürütücüsü olmuştur. Halbuki, şehirli kişinin ne sözde ne de uygulamada bütün geçimini kiracılığına dayadığı böyle bir mülk sahibi yoktur.[225]

Kişilerin vergi ödemesinden esirgenmeleri (muaf ve müsellem kılınmaları) biçimi: "Askerî" genel deyimi içine giren büyüklü küçüklü bütün hükümet adamlarının, reaya sayılmadıkları için, vergi ödeyiciliği dışında olduklarını söylemiştik. Bir de, reayadan oldukları halde, kanunnamelere konan hükümler veya

224 Örneğin, Doğu Anadolu vilâyetlerinin çoğunda toprak ürününün % 20'si alınmaktaydı. Çok az olmakla beraber, % 50'sinin vergi sayıldığı yerler de vardı.

225 Şehirli, bir yolunu bulup, köyde arazi ektirip biçtirse de, "raiyyet" sayılamaz (kanun hükmü).

padişahın verdiği özel beratlarla vergi ödemekten kurtulanlar vardı ki, sayıları hiç de az değildi. Bu şekilde vergi ödemekten esirgenenleri (muaf ve müsellem kılınanları), kendilerine devletin verdiği bazı hizmetler karşılığında kurtulanlar ve hiçbir karşılık olmadan, doğrudan doğruya bağışlananlar (muaflar) diye iki ayrı bölümde toplamak yerinde olacaktır.

Devlet, köprü, yol gibi bazı yerlerin bakımı, boğaz, dar geçit ve öteki yerlerin yol kesme ve soygunculuğa karşı korunmaları, herhangi bir madenin işletilmesi veya hükümetin ihtiyacı olan herhangi bir maddenin bulunup istenen yere getirilmesi ve benzeri işleri, birkaç kişiye, gerekirse bir veya birkaç köy halkına ödev olarak verirse, karşılığında, bu hizmetleri yüklenenlerden vergilerinin bir kısmının (örneğin, tekâlif-i divaniyye) ve yerine göre bütününün alınmayacağına dair ellerine bir berat verir. Bu gibileri, aslında, vergi yerine kamuya iş görüyorlardı demektir.[226] Bu şekilde, devletin bir hizmetini yapma karşılığında, kendilerinden vergi alınmayanlardan başka bir zümre vardı ki, karşılıksız olarak, vergilerin bir kısmından veya bütününden esirgenmişlerdi. Bunlar, genel olarak, tekke şeyhleri (daha doğrusu duagûyan), vazife ve cihet sahipleri (müderris, imam, müezzin ve başkaları), Peygamber evlâdından olduklarına dair berat almış bulunanlar yani "sâdât", sipah oğulları, "mürtezika" (vakıflardan ulûfesi olan dul kadın, yetim ve öteki "fukara"), ekâbirin çocukları gibileriydiler.[227] Her ne suretle olursa olsun, birçok insanın, vergilerin bir kısmından veya bütününden "muaf ve müsellem" kılınmaları, hele bu konuda berat koparanların sayılarının da, sırasına göre, artıp eksilmesi, vergi toplayıcılarını, özellikle bütün dirlik sahiplerini ve vergi iltizamcılarını (kesimcileri), reaya ile anlaşmazlığa sürüklüyordu ki, bundan sonraki bahislerde bu hususlaki olayları göreceğiz.

4- Devlet Hazinesinin Harcama Usulü

a. Kamu Hizmetlerinin Finansmanı Şekilleri

Burada sözünü ettiğimiz Türk-Osmanlı maliyesinin ortaçağın başından beri süregelen bir sistem olduğunu biliyoruz. Şu halde, onun, bir eli ile toplayan, bir eli ile de harcayan bir bütçe düzeni yoktu, demektir. Bunun yerine, sistemin karakteri icabı, kamu hizmetlerinin finansmanı doğrudan doğruya nakit parayla değil, fakat, ödeyici üzerindeki vergilerin toplanması hakkının devletin iş erle-

226 Vergi dışı edilmeleri karşılığında, üzerlerine yüklenen bu işleri, ödeyiciler yapmak zorunda idiler. Örneğin, böyleleri, yükümlerinden vazgeçip, vergi ödemeyi tercih edemezlerdi.

227 Ayrıca, padişah takdir ettiği kişilere, karşılıksız ve hayatları boyunca, hattâ evlâttan evlâda olarak vergiden esirgeme beratı verebilirdi. Bu gibiler, her padişah değişmesinde beratlarını yeniletmek zorundaydılar.

rine (personeline) verilmesi suretiyle yapıldığını görüyoruz. Onun için, hazine harcamalarının (masraf bütçesinin) anlatılması, hizmet kişilerine veya kamu hizmeti gören yerlere, vergileri kendi özleri için toplamaları hakkının verilmesi işlemini belirtmek şeklinde olacaktır.

Yukarıda belirttiğimiz şekildeki finansman işlemleri yönünden, Türkiye'de devletin gördüğü kamu hizmetlerini başlıca üç büyük bölüme ayırabiliriz: 1- Divan'ın görevi sayılan işler; 2- Vilâyetlerin hükümet kurumlarında toplanan işler; 3- Vakıf kurumları içinde yürütülen işler.

Divan'ın kendisince yürütülen işlerin başında, saray hizmetleri, kapıkulu ocaklarına ait işlemler, ordunun sefere çıkarılması, kalelerin bekçiliği,[228] devlet idaresinin merkeze yüklediği büro hizmetleri, vilâyet yönetimlerine emir verme ve onları kontrol etme gibi işlemler geliyordu. Bütün bu görevleri yapabilmek için kullanılan iş erlerinin büyük çoğunluğuna (örneğin kapıkullarına) gündelik (ulûfe) vermek, hizmetlerin gerektirdiği yiyecek, eşya, harp araçları ve öteki maddeleri satın almak gibi pek çok iş için nakit paraya ihtiyaç olacağı tabiî idi. Osmanlı maliye düzeninde, "mukataa = kesim"[229] dediğimiz vergi toplama dalı, Divan'dan nakit para ihtiyacını karşılamak amacıyla, devlet gelirinden bu işe ayrılan vergileri ve resimleri toplamak üzere kurulmuş bir düzendi ki, yerinde ayrıntılarıyla anlatılacaktır.

Vilâyet (taşra) hükümeti kollarına gördürülen işlerin finansmanı denince, bu idarelerde çalışan kişilerin, hizmet ve görevlerinin karşılığında, yıllık olarak hesaplanan ücret ve masraflarının kendilerine ödenmesi anlaşılır. Bu bölümdeki hizmet kişilerinin geçimlerini sağlayan görevlerinin, Osmanlı maliye sözlüğündeki adı "dirlik" idi. Başta padişah ve vezirâzam olmak üzere, Divan'ın büro işlerinde çalışan memurlar, vilâyet yöneticileri (beylerbeyleri ve sancakbeyleri), Dergâh-ı Âlî çavuşları gibi hizmet kişileriyle birlikte, bütün timarlı sipahi askeri, hep yıllık ücret ayırımlarının miktarına göre derecelenmiş birer dirlik sahibiydiler. Kadroları vilâyetlerin Türk halkından doldurulan tımarlı sipahiliğin esasını teşkil ettiği bu türdeki askerî hizmetlerin, "timar sistemi" denen özel bir finansman şekliyle yürütüldüğünü biliyoruz. Sırası gelince geniş olarak anlatacağımız bu ödeme usulünün kısa ifadesi, "dirlik" sahibi olan devlet hizmetlisi kişilere, ücretlerinin nakit parayla değil, mîrî toprak işletenlerden devletçe alınmakta olan vergi ve resimlerin yıllık olarak hesaplanmış belli miktarlarının ödeyicilerce

228 Hazinenin çektiği para darlığının, XVI. yüzyıl ortalarında bir bunalıma dönüşmesi yüzünden, kale erenlerinin (erlerinin) ulûfe biçimindeki ödenmelerinden vazgeçilerek, dirlikleri bu sıralarda timara çevrilmeye girişilmiştir.

229 Bu konuda maliye terimi olarak "mukataa" deyimi kullanılmakla beraber, halk, hattâ kimi mahkemeler, bu deyimin tam Türkçesi olmak üzere, "kesim" sözcüğünü de kullanmışlardır.

kendilerine verilmesi şeklinde bir ödeme usulüyle sağlandığını görmekteyiz ki, aşağıda ayrıca incelenecektir.

Sosyal yardımla halkın öğretim ve eğitimi, reayadan bu işlere katılacak hayır sahiplerinin bu yola yatıracaktan para, mülk ve öteki yardımlarını da içine almak üzere, "vakıf" dediğimiz kurum elinde yürütülüyordu. Aslında, sevap ve hayır işleme niyetiyle, özel kişilerce meydana getirilmiş olan vakıflar, devlete ait olan yukarıdaki hizmetlerin finansmanını da kendileri yapmış olsalar bile, bu konuyu devlet maliyesinin bir kolu olarak buraya geçirmemizin nedeni, bir yandan dirlik sahiplerinin "öz malı" imiş gibi dirliklerini padişahtan bir "temlikname" alarak vakıf yapmalarının uzun süre devam etmesiyle, devletin mîrî topraklarından pek çoğunun "vakıf timar" haline gelmesi yüzünden, sözünü ettiğimiz hayır işleme görevlerinin bu yolla devletçe ödenmiş olması, öteki yandan, vakıfların "murakabe"leri işlerinin de "maliye"nin ödevleri arasına girmesidir.

Kamu hizmetlerinin anlatılması çabasıyla yukarıda söylediklerimizin kısa özü şudur ki, hazineye, vergi ve "resim" olarak, reayadan akan bütün gelirler, bir taraftan toplayıcı, öte taraftan harcayıcı bir düzen yönetiminde olmayıp, alacaklarını hizmet yerlerine ve kamu işlerinde çalışan kişilere yüz eden bir malî metot kabul edilmiş bulunuyordu. Kökü hayli eskilere gitmekle beraber, Türkiye'de en çok Selçuklu ve Osmanlı rejimlerinde gelişmiş bulunan bu finansman usulünü oluşturan kollar da bütünüyle anlatılınca, Türk-Osmanlı malî düzeninin özellikleri iyice anlaşılmış olacaktır.

b. Divana Düşen Görevlerin Finansmanı

Yukarıda anlattığımız görevleri Divan hükümetinin yerine getirmesi için nakit paraya ihtiyacı olacağı açıktır. Çünkü, bu hizmetlerin gerektirdiği öteberiyi satın almak, çalıştırılan iş erlerinin gündeliklerini (ulûfelerini) ödemek gerekirdi. Divanın, merkez hükümeti olarak, üzerine düşen işleri yapabilmesi için, ihtiyacı olan büyük toplamdaki nakit parayı sağlamak üzere, devlet gelirinden kendisine ayırdığı vergileri, gerek toplamadaki özellikleri ve gerekse türleri itibariyle, iki bölüme ayırmak mümkündür: 1- Bir bölgenin tekâlif-i şer'iyye ve tekâlif-i örfiyye bölümleri içine düşen bütün vergiler, hiçbir hizmet erbabına dirlik olarak verilmeyip, buranın bütün vergileri maliyenin kendisine bırakılır. Bu demektir ki, böyle bir yerin dirlik sahibi hazinenin kendisidir. Böylece, geliri kimseye dirlik verilmeyip, merkez hükümetine, yani Divan'a bırakılan yerlere "mukataa" denir. Bu şekilde, hükümete nakit para kaynağı olsun diye, iktisadî iş çeşidi, ziraatı ve benzeri değerli yönleri itibariyle, memleketin en canlı yerleri mukataa olarak hazinede kalıyordu. Tuz, şap ve başka maddeler de bir çeşit

tekel düzenliği altında satışa bağlanarak "mukataa" şeklinde işletiliyordu.[230] Meselâ, çok yerde, Hıristiyanların şaraplarından alınmakta olan "resimler" bile "tekel" şeklinde idare olunmaktaydı.[231] Gerek idaresindeki kolaylık ve gerekse gelirlerindeki zenginlik yönlerinden, devlet için en değerli mukataaların şehirlerin ticarî ve sınaî işlerinden hazinece alınagelen resimleri toplama usulünü düzenleyen örgütler olduğunu görüyoruz. Bu gibi pek verimli vergileme yerlerini, devlet, hep mukataa olarak, kendisi kullanıyordu. Bunun için, Bursa, Ankara, İstanbul ve öteki büyük şehirlerin o kadar çeşitli resimlerinin ne sancakbeyine, ne beylerbeyine veya bir başka devlet büyüğüne dirlik (has) diye verildiği görülmemiştir. Demek, bu gibi yerlerin ticarî ve sınaî kollarından devletin aldığı resimler, alındıkları iş dalının türüne göre, ayrı ayrı "mukataa"lar biçiminde gruplandırılmışlardır ki, bunlardan bazılarının hazineye ne büyük gelirler sağladığını anlamak için burada rakamlara dayanan bazı örnekler vereceğiz:

Gerek endüstrisi, gerekse ticareti yönünden, Osmanlı Türkiyesinin, en kudretli birkaç merkezinden birisi olan Bursa şehrinin devlet hazinesine milyonlarca akçe getiren mukataalarından orta değerdeki birisi olan "bozahaneler"in 1476 yılı 28 Ocak'ından 19 Eylül'üne kadar olan 7 ay 19 günlük[232] iltizam bedeli[233] 300.000 akçeydi. Bozahanelerin işletme bedeli yıllık olarak ifadelendirildiği takdirde, mukataanın devlete sağladığı gelirin 400.000 akçeyi aştığı anlaşılır. Nitekim, Koyun Alisi ve kardeşi Nasuh'un iltizam süreleri bitince, aynı mukataa bu kere "yevmî = günlük" hesabıyla 1.250 akçelik kesime başka birine verilmiş, bir üçüncü kişinin 22 akçe artırmasıyla, boza mukataası 1.272 akçe günlük gelire yükselmişti. Böylece hazinenin Bursa bozahanelerinden elde ettiği yıllık gelir toplamı 464.280 akçeyi bulmuştu.

Gene Bursa'nın en zengin mukataalarından "mizan-ı harir" (ipek tartımı) işini tutan Simsar Murad oğlu İbrahim, önceki "âmil"in (yani mültezimin) tuttuğundan "400.000" ziyadesiyle, üç Hicrî-Kamerî yıllık süre için 5.400.000 akçeye

230 Batı Anadolu'da "Gediz şapları" çok gelir sağlayan bu çeşit mukataalarının en önemlilerindendi.

231 Şarap satışlarının en önemli ticaret halinde bulunduğu, özellikle Hıristiyan reayanın kalabalık yaşadıkları yerlerde, örneğin İstanbul'da ve Rumeli'nin kimi bölgelerinde, "resm-i hamr" denen vergiler tekel biçiminde idare ediliyordu; iltizamını da çoğuncası Hıristiyan kişiler tutarlardı.

232 Bursa Şr. Sc., No: A, 3/3, Vr. 5a'da kadı tarafından bozahaneleri işletmeye tutan (iltizama alan) Koyun Alisi adlı kimse ile Câbi Mustafa arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla, Hicrî-Kamerî yılgüne göre hesaplanan 300.000 akçelik iltizam süresi, "Gurre-i Şevval 880'den 881 Cemaziyelâhir'i gayetine kadar" olan 9 aylık bir zamandır.

233 Bu mukataanın "iltizam üzere tutulması": Genel olarak bir veya üç yıl süre ile isteklilerden en yüksek akçe yükümünü teklif eden bir kişiye veya birkaç ortağa verilir ve "mültezim = emin" denen bu kişiler gerekli kefillerini de göstererek, boza dükkânlarını ya kendileri ya da onlardan icara tutanlar işletmeye başlarlar. Vergi düzeni anlatılırken vergi alma biçimi ayrıca anlatılacaktır.

kesime almış olduğunu 14 Şubat 1485 (28 Muharrem 890) tarihinde Bursa kadısına defterletiyordu ki, bundan, bu şehir ipek mukataasının bu sıradaki yıllık gelirinin 1.800.000 akçeyi bulmuş olduğu anlaşılır.[234] "Bursa kapanı mukataası"nın da 1489'daki iltizam bedelinin Hicrî-Kamerî yıllığı 325.000, galle (zahire) pazarınınki 103.000, Bursa gümrüğününki 275.000 akçe olarak defterlenmişti.[235] Bu şekilde, Bursa'nın daha birçok diğer mukataalarının aynı yıl içindeki hazineye sağladıkları gelirin toplamı hesaplanmış olsa, bunun milyonlarca akçe tuttuğu kolayca görülür. Hele, Anadolu'nun başlıca ipek alım-satım pazarları olan Bursa, İstanbul, Amasya, Kastamonu, Trabzon, Tokat ve Gelibolu "mizanlar"ının birleştirilerek, tek bir mukataa halinde iltizama verilmesiyle, devletin bundan elde ettiği gelirin üç yıllık toplamı, 1496'daki hesaba göre, 7.550.000'ydi.[236]

Yukarıda prensiplerini ve kurallarını enikonu anlattığımız Osmanlı maliyesinin vergi konuları dışında kurulmuş olan bazı garip mukataaları olduğunu da söylemeliyiz. Burada bunlar arasından seçerek vereceğimiz bir örnek, devletin kamu hizmetlerini gelir sağlamaya nasıl âlet ettiğini ve hükümet işlerine ne türlü davranışların yön verdiğini bize çok iyi anlatacaktır.

Bilindiği üzere, maden işletmesi, yol, bina, kale ve öteki işleri; özellikle sefer düzenlemesinin gerektirdiği birçok hizmeti devlet, ya vergi ödevi olarak veya kendilerine belli faydalar sağlama karşılığı sancakların halkına yüklemekteydi. Şu halde, bu çeşit hizmetlerin görülmesi zamanı gelince, ya merkezden mübaşirler yollanıyor veya bu ödevlerin yapılacağı yerdeki hükümet adamlarından birisi bu işin başına getiriliyordu. Böyle kişiler, ister mübaşir olarak İstanbul'dan gelmiş, ister o yerden memur edilmiş bulunsunlar, ödevlilerden veya halktan bazı kimselerin verdikleri "rüşvet"i kabul ederek, böylelerini ödevlerinden esirgiyorlardı. Etraftan şikâyet olunan veya devlet işlerini aksattığı için hükümetçe hissedilen bu türlü olayların, rüşveti alan ve verenlerin sert bir şekilde cezalandırılmaları suretiyle önlenmesi gerekirken, işin kötüye kullanma yönü önemsenmeyerek, sadece maliyeye yeni bir gelir kapısı açılmış sayılıp, bundan yararlanmak üzere, bir "irtişa mukataası" kurulmasının, eski hükümet rejimlerinin idare anlayışlarını en iyi şekilde belirten bir davranış olduğu ortadadır.

234 Bursa Şr. Sc., A 4/4 (28 Muharrem 890 yılgünlü belge).

235 Mukataalar üçer yıllığına tutulmuş olup, bedellerinin tam rakamları: Bursa Kapanı 970.000, Galle Pazarı 310.000; Bursa gümrüğü 670.000 ki, bu üçünün toplamı 2.000.000 akçeyi bulur. Bk. Bursa Şr. Sc. A. 8/8, Vr. 302a, 356, 414.

236 Bk. Bursa Şr., Sc., No: A. 26/11, Vr. 355 a (Evâil-i Zilkade 901 yılgünlü kayıt). Mizan mukataasının iltizama verildiğine ait diğer birçok nişan, berat veya kayıtlarda Kastamonu geçmediği gibi, bazen de Gelibolu'nun dahi "mizan mukataası" yerlerinden sayıldığı görülmüştür: Bk. Bursa Şr. Sc., A. 17/16, Vr. 40a (Evâil-i Safer 904 = 1498 yılgünlü nişan).

Bu çeşit mukataalara ait burada vereceğimiz en eski örnek, II. Mehmed'in son yıllarında, "Anadolu vilâyeti'nde"[237] rastladığımız "yaya ve müsellem irtişa mukataası"dır.[238] Yaya ve müsellem yazma işlerinde alıp yürüdüğü anlaşılan rüşvet yolsuzluğunu mukataaya tutan Sandıkçı Mustafa bin Mehmed'in, 1479 yılında, Bursa mahkemesine başvurup defterlettiği bu konudaki bir hesaplaşma sayesinde, sözünü ettiğimiz olayı çok iyi öğrenmekteyiz. Burada açıklandığına göre, "Anadolu vilâyetinde İshak Çelebi ve Sasabeyoğlu Çalapverdi ve Dursun Bey ve İlyas Bey yaya ve müsellem yazdığı vakitte vâki olan irtişayı" Sandıkçı Mustafa mukataaya tutarak, kendisi de bölgesinin kazalarında "vâki olan irtişa"lardan bir kısımlarını ikinci kişilere "mukataa"ya vermişti.[239] "Emin" de denen bu baş mukataacı veya onun adamları olan ikinci el mukataacıların işlemleri gösteriyor ki, yolsuzluğun işlendiği görevi yapmaya memur edilmiş olan kimsenin rüşvet aldığı anlaşılırsa, "irtişa" suretinde topladığı parayı mukataacıya teslim etmek zorundaydı.[240] Fakat, işin şaşılacak yanı şudur ki, "mürteşi" olarak, yani rüşvet yoluyla veya öteki suretlerle ahaliyi soyanlardan, aldıkları haksız paraların, yerine göre, bazen hükümete geçmek, bazen de soyulana geri verilmek üzere, kurtarılması eski bir usul olmakla beraber, şüphesiz, suç sayılan bu kötü işleri yapanlara ayrıca ceza verildiği görülmemiştir.[241] Çoğu zaman da, davacı durumunda olan mukataacı, yahut kendinden haksız para alındığını iddia eden kimse ile üzerine suç yükletilen kişi arasındaki dava hakikî bir çekişme şeklini alıyor ve araya kimi kişiler "muslihûn" (uzlaştırıcılar) biçiminde girerek, pazarlık ettirip,

237 Bk. "Anadolu vilâyeti irtişasını mukataaya tutan..." Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 13.

238 Yalnız yaya ve müsellem işinde değil, öteki işlemlerde de irtişaya rastlanıyor. Örneğin, "... oldur ki, sene 887 ve 888 azap reisleri irtişasını ve azaplardan alman bedel ve Kütahya ve Karahisar ve Hüdavendigâr ve Bursa (?) ve Sultanönü ve Karesi ve Biga sancakları kadıları nâibleri aldığı irtişayı dutan Musa oğlu Mahmud ve Turgut bin Mahmud ve Davud ve Karahamza bin İbrahim şeriat mahfelinde ikrar edüp eyittiler ki, işbu hâmil-i hüccet sabıkan binbaşı olan Makramacı Şucaeddin bedel ağırlığından ve reis ağırlığından aldığı akçeler ki teftiş olunup yediyüz elli akçe zahir oldu idi, meblağ-ı mezburu alup kabzeyledik. Bâdelyevm mezkürla bu taraflarda ve Kütahya Sancağı'nda ve gayride davamız ve nizamımız yoktur, dediler." Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 386 (19 Şaban 890 yılgünlü hüccet).

239 Bu biçimde bir kişi büyük bir mukataayı tutar, ondan sonra, onu daha bölgelere ayırarak ikinci kişilere verir ise, bu bölünmüş ve ikinci ellere geçmiş mukataaların her birine "pâre mukataası" denirdi ki, ilerde belirtilecektir.

240 Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 199a'daki 18 Ramazan 884 (3 Aralık 1479) ve Vr. 200'deki 25 Ramazan 884 yılgünlü hüccetlere bakınız.

241 Şu belgeye bakınız: "Yaya ve müsellem irtişasın mukataaya tutan Sandıkçı Mustafa ikrar edüp eyitti ki, darendegân-ı mektup Kasım oğlu Yadigâr ve Musaca oğlu Hacı ve Bedir oğlu Yusuf ve Süleyman bin İlyas üzerlerine? ol hinde nefsinin yayalıktan tahlisi içün yaya yazmağa mübaşir olan kimesnelere ve süvarinüz Abdurrahman'a hayli nesne rüşvet verdünüz deyü dâva eyledim idi. El-haletu hâzihî mezkür Yadigâr oğlu elli akçe ve Hacı seksen akçe ve Yusuf seksen akçe ve Süleyman altmış akçe verdiler ben dahî alup kabzedüp anlarun? bâdelyevm ol hususta dâvam ve husumetim kalmadı, dedi." Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 233a (17 Rebiulevvel 885 yılgünlü hüccet).

iki tarafı, belli bir miktar paranın geri verilmesi üzerinde anlaştırıyorlar ve kadı defterine de bu şekli ile geçiyordu.[242] "İrtişa" işinde rüşveti verene yapılan işleme gelince, gene mahkeme kayıtlarından öğreniyoruz ki, mukataacılar onlardan da miktarları defterlenen paralar almaktaydılar; ancak, bunda neyin ölçü tutulduğunu anlayamıyoruz.[243]

Sözün kısası, Divan hükümeti, doğrudan doğruya kendisinin yapacağı devlet işleri için gerekli parayı, hazineye ayrılmış bulunan ve "mukataa" usulünce işletilmekte bulunan kaynaklardan sağlamaktaydı. Bu görev için nasıl bir "toplama" düzeninin çalıştırılmış bulunduğunu gelecek ayrı bir bahiste yeteri ayrıntılarıyla göreceğiz. Mukataaların çeşitlerini ve elde edebildiğimiz yıllık gelir rakamlarını göstermek üzere, malî bunalım bahsine koyduğumuz tabloların incelenmesi, Osmanlı maliyesinin en önemli kolu olan "mukataa kurulu düzeni" için çok iyi bilgi verebilecektir.[244]

c. Timar (Dirlik) Usulü Ödemenin Finansmanı

Devlet hizmetine giren kişilerden doğrudan doğruya padişah ve Divan'ın emrinde çalışan iş erlerinin genel olarak "ulûfe" (gündelik) aldıklarını biliyoruz. Ordunun "padişah leşkeri" kolundaki kapıkullarına yapılan hizmet ödemeleri böyle olup, hazinenin mukataalardan elde ettiği gelirin en önemli miktarını bu askerlerin "ulûfeler"i yutmaktaydı.[245] Sancaklarda çalışan hükümet görevlilerine[246] ve ordunun "kamu leşkeri" kolunda bulunan kişilere ise, öteki herhangi bir elden para ödeme biçimi yerine, görevleri karşılığı, yıllık hesabıyla raiyyetten (reayadan değil) belli vergi ve resimleri kendi hesaplarına toplama hakkı ta-

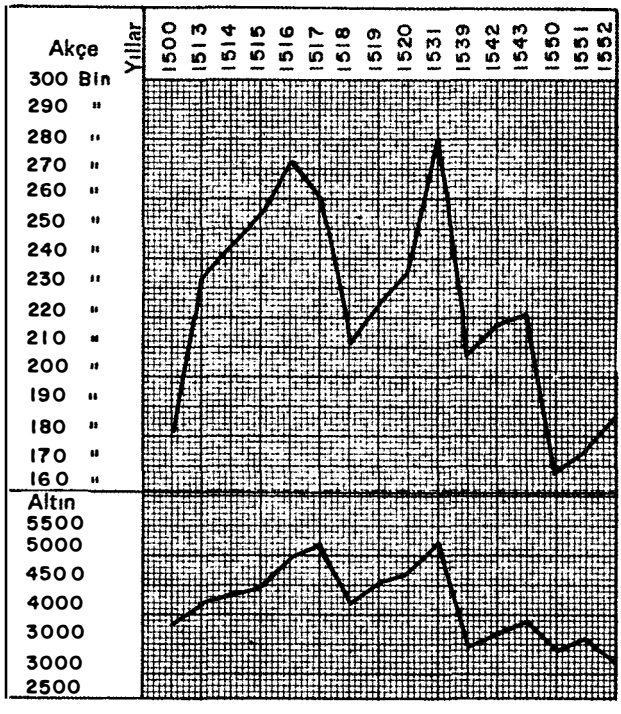
242 Reayanın hükümet görevlilerince her fırsatta soyulmaları acı yakınmalara sebep olduğundan, "hukuk-ı fukaranın geri verilmesi" için çıkarılan fermanlara göre hareket eden kadıların önünde, sırf gürültüyü örtbas etmek amacıyla birkaç kişi uzlaştırıcı diye araya giriyorlar, fukaranın hakkı çok zaman gene alınamıyordu. Bu türlü soygunların suç sayılmayıp, sırf soygunun geri alınmasına çalışılmasıyla yetinilmesi biçimindeki olanlara ve bu biçim garip haklaştırmalara XVI. yüzyıldan itibaren çok rastlanır.

243 Sancaklarda görevli "iş erleri"nin ve görevlerini kötüye kullanan ümerânın soygunculukları dayanılmaz hal alınca, halkın şikâyeti yükseliyor, bu durumda devlet idaresi, sorunu sadece bir alacak davası imiş gibi karşılayarak, hakları gasp olunanların haklarının geri alınması emrolunuyordu. Bu sebepten dolayı, haksız para ve eşya alınması, angaryalar gördürülmesi yaygındı. Bunu irtikâp edenlerin, haksız aldıklarını, zorlanırlarsa, en nihayet iadeden başka ceza görmeyişleri Doğu'ya özgü geleneksel hükümet düzeninin nasıl kokuştuğunun en iyi ifadesiydi.

244 Osmanlı mukataalarından kimisinin 1559'a kadar olan gelir durumlarını gösterir Grafik II'yi inceleyiniz.

245 Osmanlı düzenliği, kuruluş döneminin sadeliğinden kurtuldukça gelişen ordu düzeni içinde ulûfeli askerlerin adı olan "padişah leşkeri" deyimi bırakılmış, onun yerine "padişah kulları" sözü geçmişti.

246 Vilâyetlerde görevli bulunanlardan kadılar bile XVI. yüzyıl sonlarına kadar timar sahibi idiler. Mahkeme harçlarının "cihet" adıyla kadıların ve yardımcılarının ücretlerini teşkil etmesi usulü XVI. yüzyıl ile başlamıştır.

Grafik II
Bursa ihtisap mukataasının gümüş ve altın olarak gelir seyri.

nınmıştı ki, Osmanlı düzenliğinde ücretlerin bu çeşit ödenmesi usulüne "timar" sistemi denmekteydi.[247] Hazinenin, "timar-dirlik" verme yoluyla, devlete hizmet etmelerini sağladığı kişilerin büyük çoğunluğu ordunun "kamu leşkeri" kolunu oluşturmakla beraber, padişah ve vezirlerin içlerinde bulundukları rical de yıllık tahsisatını, "dirlik" (has ve zeamet) olarak buradan alıyorlardı.

Selçuklu ve Osmanlı Türkiyesinin maliye ve özellikle vergi tarihinin en büyük konusu olan bu "timar sistemi"ni, devletin bir finansman metodu olarak, burada enikonu belirteceğiz.

İslâm devletleri tarihinde kökü çok eskilere giden ve Anadolu çevresinde, Türkiye'nin yeni bir devlet olarak gelişmesiyle birlikte özel bir karakter kazanan "askerî iktâ"[248] düzeninin Selçuklu sultanlığından Osmanlı padişahlığına geçiş sırasında, "timar" dediğimiz daha özel ve gelişimli yeni bir askerî-malî düzen durumuna dönüştüğü bilinmektedir. Fakat, doğrusunu söylemek gerekirse, "Konya Sultanlığının askerî ikta düzeni yeter derecede belli olmadığı gibi,

247 "Timar" kelimesi, birçoklarının sandığının tersine, köylünün ziraatını geliştirmesine dirlik sahibinin kanat germesi kavramını ifade etmeyip, sadece sipahinin atının bakımı masrafı anlamına geliyordu. Arpalık, yaşmaklık, salâriye, sâliyane gibi deyimler de aynı türden terimlerdi.

248 Bk. O. Turan, "İktâ", *İA*, V/2.

"beylikler devri" dediğimiz sürede de bu kurulu düzenin geçirdiği değişiklikleri belirtecek vesikalar çok değildir. Ancak, II. Murad ve II. Mehmed zamanlarında yapılan "arazi tahrirleri" için tutulan defterlerden birçoğunun bugün elimizde bulunmaları sayesinde, hiç olmazsa I. Bayezid, hattâ I. Murad devrine kadar geri giderek, "timar"ın Selçukluların sonları ve Anadolu Beylikleri zamanındaki ulaşmış bulunduğu yeni şekli esas çizgileriyle gün ışığına çıkarmak mümkündür. Hele, Osmanlıların saltanatı ele geçirdiklerinden itibarenki "timar" rejimini ise, kusursuz tesbit edecek durumda bulunuyoruz.

Öyle görünüyor ki, Selçuklu düzenliği Türkiyesinde, devlet, mîrî toprakların önemli bir kısmını köylüye ortakçılık yoluyla işletmiş, öteki bir kısmını (herhalde büyük parçasını) çiftçilerin icarına yermiş, yani, tasarruf hakkını onlara bırakmıştı. İşte, devletin icarcısı (yani raiyyeti) onların hazineye ödeyecekleri (icar asıllı) bütün vergi ve resimler (tekâlif-i şer'iyye ve rüsûm-ı örfiyye), kanunnamelerle miktarca tesbit olunarak, ödeme görevleri bu şekilde sağlam kurallara bağlanan köylülerden, gerek nakit ve gerekse ürün olarak elde edilecek gelirler, bir taraftan Divan'a nakit para, öte yandan vilâyet askerleriyle idare adamlarına ve öteki iş erlerine de yıllık maaş olmak üzere bölümlere ayrılarak verilmişti. Genel olarak, rüsûm-ı şer'iyyeleri, devlet hizmetlisi kişilere kendi hesaplarına, belli kurallar içinde toplanmak üzere ayrılan köylere "iktâ" denmesine karşılık, aynı şartlar altında gelirleri "Divan"a bırakılan köylere de "Divanî" yahut "Divan köyleri" adı verilmekteydi. Bununla beraber, hemen söyleyelim ki, ne iktâ sahipleri ve ne de Divan, kendilerine ayrılan köylerin her çeşit "rüsûm"una (gelirine) sahipti. Köylerdeki dirlik ve düzenliğin sağlanması görevine bağlanan bir vergiler grubu vardı ki, maliye ifadesinde bunlar "rüsûm-ı niyabet"[249] adını almaktaydılar.[250] Şehirler dışındaki bütün dirlik ve düzenliği sağlama işi, köylere doğrudan doğruya sultanın yolladığı "nâibler" eliyle sağlandığı için, bu göreve bağlı olarak resimleri de aynı kişiler toplayıp iç hazineye yollamaktaydılar.[251] Osmanlılarda olduğu gibi, Selçuklularda da, beratlarında "serbest" yazılı olan iktâ sahiplerinin köylerine sultan nâiblerinin karışmadıkları, bu suretle, resm-i niyabeti de

249 Rüsûm-ı niyabeti teşkil eden vergiler şunlardır: Cürüm ve cinayet resimleri, resm-i arûs, yava ve kaçgun resimleri vb. asayiş görevleri içine düşen olaylardan alınan bütün tazminat ve cerimeler. BOA, Tapu Defterleri, No: 19. Vr. 25b (Semendire vilâyeti).

250 Genel olarak, sancak merkezleri olan büyük şehirlerin "şehir niyabeti" kapsamına giren "resimlerini = vergilerini" Divan tarafından yollanan subaşı = zaîm toplardı ve gelir hazineye aitti; subaşı ise merkez hükümetinin ulûfeli bir memuru durumunda bulunuyordu. Küçük kasabaların ve serbest olmayan köylerin "il niyabeti"ni ise, sancakbeyinin kişisel adamı olan "il subaşısı" ya da "köy subaşıları" toplardı ve bu gelir de sancakbeyine aitti: Bursa Şr. Sc., A. 51/88, Vr. 40b. (Evâsıt-ı Safer 928 = 9-18 Ocak 1522).

251 Niyabet düzeni için bu kitabın I. cildindeki ilgili bahse bakınız.

kendilerinin aldığı gerçek gibidir. Yalnız, Osmanlı düzenliğindekinden ayrı olarak, şehirleri, subaşılar kendi dirlikleri olarak idare ediyorlar, her şehrin subaşısı, aynı zamanda oraya bağlı çevrenin de sancakbeyi yetkilerini elinde tutuyordu. Böylece, Osmanlı subaşısı, maaş olarak ulûfe alıp, başında bulunduğu şehrin dirlik ve düzenliğine bağlı rüsûm-ı niyabeti (zeamet hasılatını) hazineye teslim eden bir mukataa emini (zaîm) iken, Selçuklu subaşısı, maaşını şehrin yukarıda türü yazılı gelirinin teşkil ettiği bir dirlik sahibi durumundaydı. Bilindiği gibi Türkiye topraklarının "mîrî"lik düzeni Selçuklu ve Beylikler devirlerinin fetihleri sıralarında kurulmuş, oldukça durgun geçen uzun bir süreden sonra, Osmanlılar zamanında devlet, yeniden fetihçi karakter kazanması dolayısıyla, askerî zorunluluk Anadolu'nun eski "iktâ-malikânî" ve "Divanî" şeklindeki vergilenme yapısını yeni şartlara uydurmak üzere, "arazi tahrirleri" suretiyle geniş değişikliklere uğratmıştır. II. Murad'ın sultanlığına (1421-1451) kadar giden eski "arazi tahrir defterleri"nin gözden geçirilmesi, bunu kesin olarak doğrulamaktadır. Osmanlı "tahrir memurları"nın bu defterlere geçirdikleri bilgilerden öğreniyoruz ki, iktâ veya timar olarak kullanılagelen eski "yurtluk" köylerinin gelirleri, tahsis yönünden, iki türe ayrılmıştı. Bir türü, "temlikname" verme yoluyla, "malikâne"ye çevrilip, eski iktâ sahiplerinin üzerlerine mülk olarak geçirilmiş, onlar da, kendilerine sultanın bağışladığı bu gibi yerleri ya çocuklarına bırakmışlar, ya da XIII. ve XIV. yüzyıl tarikatçılarının etkisinde kalarak, cami, medrese ve öteki yerlere vakıf yapmışlardı. Bu şekil vakfı yapan kişi, kurumun mütevelliliğini de evlâdına bıraktığı için, aileye ölmez bir de geçim kapısı kalıyordu.[252] İşte "vakıf timar" deyimiyle defterlerde gördüğümüz dirlik yerleri bunlardı.

II. Mehmed'in 1455 yazında, Tokat Sancağı için düzenlettiği tahrir defterinin gözden geçirilmesi, artık bu sıralarda eski sayılan Anadolu vilâyetlerinin dirlik ve vergi düzenliği hakkında ilgi çekici bilgi vermektedir.[253]

Anadolu, bütünü ile "küffardan" açılmış memleket olduğu için, toprakları "mîrî" (devletin) sayılagelmişti. O halde, Selçuklu rejimi zamanında bütün köyler "iktâ-timar" düzenliği gereklerine göre vergilendirilmişti.[254] Devlet köylerin birçoğunu subaşıları ile sefere koşan atlı vilâyet askerlerine, maaşları yerine birer vergi toplama alanı, yani "dirlik" olarak verdiği gibi, öteki pek çok bölümle-

252 BOA, 1485 (H. 890) tarihli ve 19 No.'lu tahrir defteri, Vr. 18b'de, Tokat Sancağı Dik köyünün dirlik durumu kaydolunurken, buranın, ilk malikâne-vakıf yapan kişiden bu yıla gelene kadar vereseleri arasında ne kadar parçalanmış olduğunu anlamak için, yalnız bir rub'unun (yani dörtte birinin) 432 hisseye dağılmış bulunduğunu kaydetmemiz yeterlidir. Kanun kuralı olduğu üzere, adı geçen köyün vergilerinin üçte ikisi timarlık durumunu hep sürdürmüştür.

253 BOA, Tapu Defterleri, No: 2 (bu defterin başına konan kısa bir yazının altındaki tarih, Evâil-i Recep 859 = Temmuz 1455'tir).

254 Toplu bilgi için; O. Turan, "İktâ", *İA*, V/2.

rini de, Divan'ın para ihtiyacı için, hazineye ayırmıştı. Türkler yıldırım hızıyla Anadolu'yu aldıktan sonra, artık, oldukça belirleşen siyasî sınırları içinde başlayan uzun duraklama devri, 1243'ten itibaren, Selçuklu Sultanlığı'nın Moğol boyunduruğuna düşmesinin yarattığı malî darlık, XIII. yüzyılın ikinci ve XIV. yüzyılın ilk yarıları süresince Türkiye'de görülen tarikatçılığın gelişmesi ve insan hayatında geçim kararsızlığı, şüphesiz, Selçukluların kurduğu iktâ-timar rejimini derin değişikliklere uğratmıştı. İşte, Tokat Sancağı'nda timar-dirlik kurulu düzeninin 1455'te gösterdiği durum, bu olayların etkisiyle meydana gelmiş olmalıdır.

Sözü geçen defterde, bir bir gösterilen dirliklerin her birine ait vergileme tablosu şu ana çizgileriyle belirmektedir: Her köyün vergi geliri, ikiye ayrılmış olarak, bir grubu "malikâne", diğer grubu da "Divanî timar" şeklinde kullanılmak üzere defterlenmiştir.[255] Divanî timar bir kişinin ve malikâne de ötekinin üzerinde olursa, kanunnameye göre, verilmiş beratları gereğince bu kişiler, rüsûm-ı şer'iyye veya bununla birlikte rüsûm-ı örfiyye vergilerini, sahip oldukları pay oranına göre bölüşüyorlardı. Divanî timarın iki, hattâ üç kişiye verildiğini gösteren örnekler de az değildir. Dirliğin malikâne kısmı vereseler arasında bölüntüye uğradığında, böyle köylerin vergi gelirini birkaç timarlı ile birkaç da malikâne hissecisi, birlikte toplayıp, paylaşmak zorundaydılar.[256] Pek bilgimiz yoksa da, bunun çiftçi için hiç iyi olmadığı, bundan başka, ortakları da anlaşmazlığa düşürdüğü gerçektir. Dirliklerin "malikâne" payları "mülk" sayıldıkları için, pek çoğu sahiplerince "vakıf" yapılmıştı. Şu halde, tahrir defterlerindeki köylerin adları önüne, "malikâne vakıf" yahut "vakıf timar" yazılmasının nedeni anlaşılıyor.[257]

Genel kurallara göre, defterlenmiş bir köyün ödeyeceği vergiler iki türe ayrılıyordu. Rüsûm-ı şer'iyye ve rüsûm-ı örfiyye türünden olanlar, Divanî timar ve malikâne (vakıf da olabilir) sahiplerince ellerindeki beratlarına göre paylaşılıyordu. Bir köyün hem "malikânî"si ve hem de Divanîsi aynı kimsenin elinde olabilirdi. "Malikânîsi ve Divanîsi iki başlı filanın üzerindedir" şeklindeki kaydın anla-

255 Hemen bütün köylerin adları altına ilkönce bu bakımdan durumları yazılmaktaydı. Bir örnek olarak: Aynı defter, s. 94: "Kariye-i Taşlıöyük: Malikânenin nısfı evlâd-ı Muzaffer veled-i Yakub Bey'in, nısfı evlâd-ı Hacı İvaz Paşa'nın, Divanî timar Ali Çelebi veled-i Muzaffer veled-i Yakub Bey'in."

256 Bir köyün malikânesine hisseleri oranında ortak olanlara ait bir örnek belge: "Kariye-i Todurga, malikânenin yüz hisseden altmış yedi hissesi Kutlu Hisar begünün, bâki kalan otuz üç hissenin iki hissesi Pîr Ahmed Begün ve bir hissesi Hızır Paşa'nın ve bir hissesi Emîr veled...; Divanî(si) hass-ı Pir Ahmed Bey", aynı defter, s. 493.

257 Vakıf timarın malikâne timardan önemli farkı, birincinin bir hayır kurumuna sultan tarafından bağlanmasıdır. Buna göre, vakıf timarda temlik işlemi yoktur ve böyle bir kurum sanki devlet düzeni olarak yürümektedir; sefer sırasında da sipahisi varmış gibi, yerine cebeli yollanacaktır.

mı buydu.[258] Rüsûm-ı niyabet türünden olan vergileri ise, köyler ile kasabalarda, buraların dirlik ve düzenliğini koruma görevi, cerimelerinin aidiyeti yönünden üzerlerinde olan sancakbeyleri, kendi adlarına buraları tayin ettikleri subaşıları eliyle alıyor, şehirlerde ise, aynı tür vergileri doğrudan doğruya Divan'ın yolladığı resmî hükümet subaşıları hazine adına topluyordu. Büyüklerin ve yüksek askerî kişilerin, zeamet ve has olarak sahip oldukları köyler ve kasabalar, kendilerine, "serbest dirlik = serbest timar" kurallarına göre beratlanmış oldukları için, bu gibi yerlerin hem Divanî hisseleri ve hem de rüsûm-ı niyabetleri her "serbest" dirliğin sahibince kendisine toplanırdı. Yani bu gibi yerler, sanki ayrı ve bağımsız bölgelermiş gibi, sancakbeylerinin subaşıları ve öteki adamları hiç karışmadan, serbest dirliğin "zabitleri"nce, başka bir deyimle, dirlik sahiplerinin şahsî subaşılarınca (yahut voyvodalarınca) yönetiliyorlardı.[259]

Şu anlatılanların gösterdiği üzere, mîrî topraklardan alınmakta olan her türlü rüsûm ve vergilerin bir türü "Divanî" ve "malikânî" olarak, ayrı bir vergiler grubu teşkil etmiş olup, Divanî olanı gerek askerî ve gerek sivil, fakat, çoğu hükümette görevli devlet hizmetlilerine yıllık ücretleri karşılığı verilmişti, Kişilere belki geçmiş hizmetleri veya takdir olunmaları ya da başka özellikleri için verilmiş bulunan "malikânîler", hep de dirliklerden çevrilme olduklarından dolayı, kendilerine bağlanan vergi türleri Divanî grubun tıpkısıydı.[260] Dirlik vergilerinin öteki türü, yani, rüsûm-ı niyabet grubu ise, ehl-i örflük (polislik) görevini yapanlara bırakılmış bulunuyordu. Şimdi, burada, "dirlik" olarak kullanılan birinci türdeki vergilerin ve toplum düzenliğini sağlama görevine karşılık tutulan ikinci türdeki vergiler demek olan rüsûm-ı niyabetin nelerden ibaret olduklarını hiç olmazsa başlıcalarıyla ayrıntılamak yerinde olacaktır.

Arazi yazıcılarının, II. Murad ve II. Mehmed zamanlarında yazma işini yaparken tuttukları defterlere, reayadan alınacak vergileri yukarıda söylediğimiz esasa göre, ayrıntılarıyla geçirdiklerini görüyoruz ki, uygulanan malî sistem öyle gerektirmiştir. Bu duruma göre "Divanî ve malikânî" grubunda gösterilen vergiler, şüphesiz mîrî toprak tasarruf ettiklerinden dolayı "raiyyet" kadrosuna

258 Hem malikânîsi ve hem Divanîsi aynı kişi üzerinde olana örnek, aynı defter, s. 256: "Kariye-i Yularcık malikânîsi ve Divanî timarı Mahmud veled-i Şerefeddin, iki başlı".

259 Gelibolu subaşısı (zaîmi) Mehmed, 1490'da Divan'a yaptığı yakınmada Gelibolu kale erenleri timarlarının serbest olduğunu, çünkü evvelce dizdar timarı bulunduklarını ileri sürerek, subaşının "cürüm ve cinayet ve resm-i arûs"tan ibaret "rüsûm-ı serbestî"sine el uzattırmadıklarını ileri sürmüştü. Karşılık olarak kadıya yollanan hükümde, "dizdar timarı serbest olmak kanundur. Amma kale erenlerine geçincek serbestlik kalmaz", deniyordu: Üsküdar Şr. Sc., No: I. Vr. 112 (Evâil-i Muharrem 895 = 1490 Kasımı ortaları).

260 II. Murad ve II. Mehmed devirlerinde yapılan arazi yazımları için tutulmuş tapu defterlerinin incelenmesiyle öğreniyoruz ki, kadıaskerler, kadılar, hattâ kimi imamlar ve papazlar timar sahibi idiler: BOA, Tapu Defterleri, No: 1. (II. Murad zamanı), s. 1, 80, 92, 159.

giren çiftçi kitlelerin her yılın belli aylarında, kanunnamelerde belirtilen miktarlarına ve kurallarına göre ödedikleri vergilerdi. Kayıtlar gözden geçirildiğinde vergilerden "Divanî ve malikânî" diye sıralananların başında, genel olarak "öşür" gelmektedir.[261] Kimi yerde sekizde bir olmasına karşılık, kimi sancaklarda da yarıya kadar çıkabilen öşür adındaki ekin ürünü, Divanî veya malikânî grubu vergilerini dirlik olarak alanlar için bu yoldan ellerine geçen yıllık maaş tutarlarının en büyük dilimiydi. Ekin türüne giren öşür ürününün arkasından gelenler, nakit para şeklinde alınan bağ-bostan resmi, resm-i kovan, resm-i bennak, resm-i mücerred, resm-i çift ve başkalarıydı.[262] Dirlik sahibinin, raiyyetten, yukarda belirttiğimiz üzere, kanunnamelerin düzenlediği miktarda aldığı vergi ve resimlerden başka olarak, bir de bütün çiftçi ailelere, bağ, bahçe, tarla olarak verilmiş topraklar dışında kalmış bulunan, çayır, otlak, herhangi bir şekilde tek kalmış tarla gibi yerleri, yıllığına "kesime = mukataaya" vermek suretiyle, sağladığı geliri de kaydetmeliyiz.[263] Ürün, ya da nakit akçe olarak alınan "resimler = vergiler" yanında, bir de, dirlik sahibinin bir kısım işlerini, raiyyetine ücretsiz olarak gördürmesini, kanunnameler kabul ve şeklini de tayin ettikleri için, çiftçinin ücretsiz yapmaya zorunlu bulunduğu bir çeşit angarya demek olan bu hizmetleri de Divanî ve malikânî vergiler arasında saymak gerekir. Çünkü, bunlar raiyyete külfet yüklemesine karşılık, "sahib-i raiyyet"e (sahib-i arza) büyük faydalar sağlamaktaydı. Bir dirliği Divanî şekliyle (timar, zeamet, has derecelerinden birinde) ya da malikânîliğini elde etmiş olarak "yiyen" kişinin raiyyetlerine, ücretsiz ve kanunnamenin yaptırmaya izin verdiği hizmetleri, kendi özü için yaptığı bağ ve bahçelerinin bakım işleri, "hassa çiftlik" işletiyorsa,[264] burada yetiştirdiği ürünlerin kaldırılması, hayvan sürüleri için ot biçtirme, çiftçinin ürünlerinden alınan "öşür tahılları"nın en yakın pazarlara taşınması ve buna

261 Öşür kelimesi ürünün onda biri anlamına gelirse de Türkiye'de, devlet bu kadarla yetinmeyerek, buna 1/40 eklemiş; böylece en az 1/8'i kabul etmiş, kimi sancaklarda hissesini 1/2'ye kadar çıkarmıştır. İlerdeki bahislerde bu durum örnekleriyle belirtilecektir.

262 Bu grubun kapsadığı vergilerin sayısı ve çeşitleri, yetişen ürünlerdeki başkalıklar, çevrelerin gelenekleri, toplum hayatındaki ayrıksılıklar ve benzeri nedenlerle biri diğerinden değişik olarak görülüyor. Bu konudaki yeter örnekleri Ö.L. Barkan'ın yayımladığı Osmanlı kanunnamelerinde bulmak güç değildir,

263 Bu biçimde tek olarak, tapulama dışında, sahib-i arzın, sanki kendi öz mülkü imiş gibi, yıllığını "mukataaya = kesime" verdiğine ait birçok örneklere Bursa çevresinde rastlıyoruz. Evâhir-i Şaban 941'de (5 Mart 1535'te) Bursa mahkemesinde geçen bir duruşmada (Bursa Şr. Sc., A. 52/40 Vr. 34b) Kite'nin Sumla köyü sipahisi Bahşayiş adlı birisinin, çayırlara, "tapulu çayırımdır" diye sahip çıktığını iddia ile, kanunun, "rençbere çayır yoktur amma öküz otlağı bir miktar otluk olur" demesi üzerine, kadı, çiftçinin çayıra sahip çıkmasını reddediyor.

264 Köy arazisi yazılırken, bir kısım yerlerin, köylüye tapuya verilmeyip, "hassa çiftlik" olarak devletin elinde bırakıldığı biliniyor. Dirlik sahipleri, sırf kendi kişisel ihtiyaçları için ziraat yapmak isterlerse, bu hassa çiftliklerden bir ya da ikisini ekip biçebiliyorlardı.

benzer işlerdi II. Murad ve II. Mehmed zamanlarında tutulan "tahrir defterleri" incelendiğinde,' Rumeli geçesindeki Hıristiyan raiyyete bu türden yüklenen ücretsiz hizmetlerin Anadolu'dan fazla olduğu dikkati çeker.[265]

Niyabet vergilerine (rüsûm-ı niyabete) gelince bunlar ehl-i örfün görevleri içine giren ve düzenlikle ilgili olaylardan elde edilmektedir. Örneğin, işlenen suçlar için suçlulardan alınan bütün "cerimeler", cinayetten alınan "kan resmi" (cinayet resmi), evlenmelerden alınan resm-i arûs (ya da gerdek resmi, ağırlık),[266] hep niyabet resimleri listesi içinde olduklarından başka, "koyun bacı" (resm-i ağnam) da her yıl alınmasına ve ürün vergilerinden bulunmasına rağmen, niyabet resimleri içine katılmış bulunuyordu.[267] Koyun sürülerinin kışları, içine girdikleri ağıllar veya yazları otladıktan sonra dinlendikleri "eğrekler" (tarla ya da çalı-çırpı ile çevrili yerler) için alınan "ağıl" ve "eğrek" resimleri de bu türün kapsamındaydı.[268] Rüsûm-ı niyabet olarak ehl-i örfe giren daha birçok resim vardır: Bâd-ı hava adı altında toplanan bu resimler, "resm-i yava" ya da "kaçgunluk resmi", ibak resmi ve ötekiler. Burada başlıcalarını saydığımız vergi türlerini, bu anlattığımız kuralları içinde, mîrî toprak rejiminin uygulandığı köyler halkı, daha doğrusu mîrî toprağı işleyen ve onunla geçinen raiyyet sınıfı ödüyordu. Şehirlere gelince, malikânî ve Divanî grubundaki vergiler buralarda oturan halkı ilgilendirmiyordu. Şehirlinin ve şehirde oturanları, iktisadî (ticarî ve sınaî) alandaki kazançları üzerinden, türlü adlarla ödedikleri "resim" ve "baclar", genel olarak, "mukataa" sayılmış ve Hazine-i Hümâyûnun en önemli gelirini teşkil etmişti ki, ayrıca anla-

265 Bu konudaki örnekler, Ö.L. Barkan'ın yukarıda sözü geçen eserinde ve BOA, Tahrir Defteri, No: 1'de bolca bulunur: Buralardan öğreniyoruz ki, her. kasaba ya da köyün vereceği vergiler tür ve miktarları ile kaydolunurken, dirlik sahibinin isteyeceği "ırgat" sayısı, gördüreceği işin türü ile birlikte belirtilmiştir. Bk. Adı geçen defter, s. 70: "Hashâ-ı Subaşı-i Kanine, nefs-i Kanine, bağ: ırgat 20, bağ: ırgat 6" ve öteki sayfalarda benzeri örnekler.

266 Ağırlık, erkek tarafının, gelini almak üzere, kızın köyüne ya da semtine gitmesinde, orada ehl-i örfe ödediği bir "resim = vergi"dir; örneğin, 1500 yılı Haziran'ında (Evâil-i Zilhicce 905'te) Bursa mahkemesinde geçen bir duruşmada, bir köyün kethüdası olan Sifanyânos, Yani'ye "sen Sultan Mehmed evkafından iken, geldin Yıldırım vakfından Balyanun'dan bir kız aldun. Senden kanun üzere ağırlık vardı. Mütevelli benden aldı. Ben dahi senden talep ederim deyicek mezkûr Yani eyitti ki, ben aldığım kızım ebesi Sultan İmareti vakfından alınmıştır. Adı Serite binti Yorgi, anun kızı Kali binti Yani, anun kızı İrini binti Yani-i diğerdir. Öyle olsa, Sultan vakfının kızı Sultan (vakfına) alındı. Bundan ağırlık lâzım gelmez deyicek, mezkûr kethüda, zikrolan İrini kızın ceddesi Sultan vakfından olduğuna inkâr eyledi..."; tanıklar davalının sözlerini doğruladıklarından, kadı "ağırlık" talebini reddeyledi: Bursa Şr. Sc., A. 15/15, Vr. 271b.

267 Sözü geçen "tahrir defterlerinde, dirlik ancak "serbest" olduğu zaman koyun bacı dirlik sahibine "hasıl" yazılıyordu. "Serbest olmayan" dirliklerdeki koyun bacları ise, hep subaşılara ait olan "niyabet resimleri" içine girmekteydi. Örneğin, Aydın Vilâyetinin II. Murad'ca Varna muharebesinden sonra yaptırılan tahririnde (arazi yazımında), Kazanlı köyünün bir hisar erine timar olarak verilen Divanî vergileri yanına, bu timar serbest olmadığı için, şu kayıt konmuştur: Bu mezkûr köyün cürmü ve cinayeti ve koyun bacı ve gerdek resmi sancağa (yani sancakbeyine) ve subaşıya tealluktür. Hisar erünün ve eşküncünün yoktur": BOA, Tapu Defterleri, No: 1/1, s. 27.

268 Bk. BOA, Tapu Defterleri, No:1/1, s. 8.

tılacaktır. Devlet, köylerdekinden ayrı bir düzenle şehirlerin rüsûm-ı niyabetini de gene Hazine-i Hümâyûn gelirleri içine almış bulunuyordu. Küçük köy toplulukları ile şehirlerdeki büyük toplulukların dirlik ve düzenlik yaşantıları arasındaki değişiklik, iki çevrenin niyabet resimleri listesinde de kendini göstermiştir. Hattâ, kazadan kazaya, hele bir sancaktan ötekine geçildikçe, halkın yaşayışı, iş ve üretim türleri, gelenek ve göreneklerinde ve başka yönlerindeki özellikler yüzünden, yalnız niyabet resimlerinde değil, Divanî ve malikânî vergi gruplarının miktar ve çeşitlerinde de başkalıklar görülmekteydi. Bu sözlerimizle anlatmak istediğimiz şudur ki, Selçuklu ve Osmanlı rejimleri Türkiyesinin vergi prensipleri devletin her yanı için şaşmaz kurallar ile uygulanmakla beraber, yukarıda niteliklerini belirttiğimiz grupları oluşturan vergi türleri, bölgeden bölgeye ya da cemaatten cemaate birbirlerinden oldukça ayrı resim (vergi) listeleri göstermekteydiler.

Dirlik usulü ödeme şartlarıyla hizmet edenlerin görevleri yönünden, burada sözünü edeceğimiz bir başka nokta, ulûfeliler gibi, bunların içlerinden pek çoğunun da, sefere katıldıkları yıllar dışında, devletin birçok iç hizmetini yapmaya talip olup bunun karşılığında dirliklerinden fazla olarak, ayrıca, "hizmet akçesi" ya da başka adlar altında birtakım faydalar sağladıklarının bilinmesidir. Örneğin, 10-20 Eylül 1553 (Evâil-i Şevval 960) tarihli bir nişan-ı hümayûn, 6.000 akçelik timarı olan Hoca Şeyhî'nin, tüccardan gümrük alma ve öteki vergi toplama hizmetlerinde gösterdiği başarıya karşılık olarak, kendisine dışarıdan gümrüksüz 2.000 altınlık mal getirip satma izninin verildiğini bildirmek üzere düzenlendiğini, bu kişi "kızılbaş seferinde" şehit olmakla, oğullarının da aynı hakkı kullanmalarının kabul olduğunu, bu sırada Diyarbekir beylerbeyi olan İskender Paşa'nın salık mektubu üzerine, Bursa kadısına bildiriyordu.[269]

ç. Kamu Hayır İşleri Ödentileri (Hazineden Vakıflara Aktarmalar)

Bilindiği üzere, eskilerden sürüp gelme bir görenekle, Türkiye'de de devlet, kamu işlerinden, kişilerin yararlanacakları birçok görevi kendi üzerine almamakta, ancak hali vakfı yerinde olanlar, hayır işleme inancıyla, bu hizmetlerin gerek-

269 Nişan-ı şerif; "oldur ki, Diyarbekir Beylerbeyisi İskender mektup gönderüp altı bin akçelik timar ile Erzurum azapları ağası iken kızılbaş muharebesinde şehit olan Hoca Şeyhî'nin alâkası Erzincan olup tüccar taifesinin gümrüğü tahsilinde ve sair emval-i mîrînin zaptında sây-ı kifayesi olmağın yılda iki bin altunluk metâmdan hazine-i âmireye âit olan rüsûm-ı âdiyesi muaf olmak üzere eline berat verilüp... Oğulları Hüseyin ve Kılıç... diyar-ı şarktan gelen tüccarın gümrüğünden ve sair mal-ı mîrî tahsilinde babaları gibi mücid ve sâî olmağın babalarına verildiği üzere kendülere dahi verilmesin rica ettiklerini arzettiği ecelden... yılda iki bin altunluk esbab ve metâmı hazine-i âmirem canibine âit kâffe-i âidât ve levâzım-ı âdiye (yi) ahzü itâ edüp bu berat-ı hümâyûnı verdim..." Evâil-i Şevval 960 (Bursa Şr. Sc., No: 67/73, Vr. 387; 25 Receb 962.

tirdiği harcamalara, kendi öz mallarından para veya mal-mülk ayırıp, gerekli kurumları oluşturmaktaydılar. Örneğin, düşkünlerin, kimsesiz çocukların ve öteki benzerlerinin bakımlarını, toplumun eğitim ve öğretimini gerektiren medrese, imarethane, tekke, yetimhane, cami gibi yapıların kurulması ve işletilmesi, çeşme, köprü, han ve bunlara benzer önemli kuruluşlar, çoğuncası birer sevap işi olarak, kişilerce kendi adlarına meydana getirilmekteydi. Şu yapılanlar kamu hayır hizmetini görecek kurumun doğmasında birinci safhayı olgunlaştırmaktaydı. İşi kurulu düzen haline getirecek ikinci ve son safhaya gelince, yapıt kısmı bu şekilde ortaya çıkarıldıktan sonra, onun yüzyıllar boyunca görevlerini yerine getirecek şekliyle ayakta durması, görev almış kimselere ödenecek ücretler ve başka alım-satım işleri, elbette düzenli, sürekli ve yeterli gelir kaynaklarının kurumun emrinde olmasını zorunlu kılmaktaydı. Çünkü, adı "vakıf" olan kurum, yüzyıllar süresince kendine düşen görevleri yapacak bir kurulu düzen olduğundan, kurumun giderleri için gerekli ödentileri karşılamak üzere, kurucunun buraya bağladığı nakit parayı ya da öteki gelir kaynaklarını, vakıf senedinde (vakıfnamede) belirtilen şartlara uygun biçimde idare edecek bir yönetim düzeni gerekliydi ki, bu kurula "vakıf idaresi" adı verilmiştir.

Bu konuda ortaya konan şu bilgiler, kişilerin kendi malıyla bir vakfı nasıl kurduklarını anlatmış oluyor. O halde, bu işin devlet hazinesini neden ilgilendirdiğine gelince, Selçuklu rejiminde iktâ, Osmanlılarınkinde "timar" dediğimiz düzene giren bütün toprakların, "mîrî = beylik" ya da kamusal karakterlerine rağmen, Türkiye'de, uzun yüzyıllar boyunca, kişiler tarafından, kendi malları imişçesine vakıf kurulmasında bol bol kullanmaları yolunun kolayca bulunduğu, bir başka deyimle, devlet hazinesinin en önemli gelir kaynağı olan "beylik-devlet malı" arazisinin, dirlik sahiplerinin kişisel mülkleri kılığına sokularak, bu yolla vakıflara geçmesi olayıdır ki, aslında tam kişisel olan sözünü ettiğimiz hayır kurumlarının büyük çoğunluğunu gerçekte hazinenin beslediği resmî kuruluşlar yaptığı için, burada incelenmeleri gerekmiştir.

Bilindiği üzere, Türk toplum hayatında devlet hizmetlerinden bir geçim kapısı olarak yararlanma, kişiler için çoğu zaman hayli çekici olmuştur. Özellikle timar (eski devrin iktâ'ı) bu işin başında geliyordu. Devlet kapısında bu şekilde görev alarak birer dirliğe (timara) konan insanların sayısı, hele Osmanlı rejiminin geniş çaplı fetihleri devrinde, pek kabarmıştı. Bunlar, yalnız ordunun bir bölümü değil, toplumun da başta gelen itibarlı bir sınıfı sayılıyorlardı. Şu halde, bütün ömürlerinde yapabilecekleri hizmetleri devlete bağlamış olan bu kişilerin mal ve mülkleri de, mîrî topraklardan kendilerine dirlik olarak verilen yerlerin vergi gelirinden edinilen servet niteliğindeydi. Sultanından en küçük sipahisi-

ne kadar, toplumun derece derece zengin sınıfını oluşturan dirlik sahipleri, özel mülk olarak ev-bark, han, hamam ve benzeri türde ne kadar çok şey edinmiş olurlarsa olsunlar, gene de başlıca gelir kaynakları, mülkiyeti devlete ait olan topraklardan buraları eken çiftçinin çeşitli adlarla ödediği (aslında icar olan) vergilerdi, diyebiliriz. Fakat, bu kaynakların özel mülk halinde olan yerlerden önemli ayrılığı vardı. Dirlik topraklarının resim = vergi halindeki geliri, hizmet sahibinin ömrü, daha doğrusu göreviyle birlikte sona erer, hizmetlinin çocukları ancak "iptidadan", yani yeni baştan bir dirlik alabilirlerdi.[270] Bu duruma göre, dirliği büyüye büyüye önemli bir gelir kaynağı gibi işlemeye başlayan, vezirlerden, ümerâdan biri ya da bir timarlı sipahi, "hayır" işlemek için biriktirdiği parayla, tasarladığı "vakıf"ın yapıt ve öteki gereklilerini ortaya koyduktan sonra, kurumun her yılki masraflarını karşılamak suretiyle, ona ölümsüz bir süreklilik vermek üzere, kendi gelir kaynağından bir bölüğünü ya da bütününü buraya mal etmek işlemine geçerdi. Devlet hizmetlisi olan böyle kişilerin gelir kaynakları, yukarıda söylediğimiz gibi, dirliklerinin kapsamına giren mîrî topraklar olduğu için, kurulan "vakıf"a bağlanacak yerler de bu topraklardan başka bir şey olamazdı. Halbuki, şeriatçıların geliştirdikleri kurala göre, mülkiyeti devletin, tasarruf hakkı çiftçinin bulunan "mîrî topraklar" ile, bu yerleri "kendi öz canından ve malından"[271] sayarak vakfedecek olan dirlik sahibinin hiçbir ilişkisi yoktu. O, buralarda, halkın devlete ödeyeceği vergileri, yaptığı görev karşılığında, sadece ücreti = maaşı olarak kendi hesabına toplayan bir "tahsildar"dan öte niteliğe sahip değildi. O halde, işlenecek hayırın Tanrı yanında sevaba geçmesi için, dirliği teşkil eden vergi ve resimleri (veya bunları getiren mîrî toprağı), dirlik sahibinin "kendi canından ve öz malından" olarak vakfedeceği bir "kişi mülkü" niteliğine sokmak gerekirdi. Bunun kolayı da, "temlik" dediğimiz yolun açılmasıyla bulunmuştu. Bilindiği üzere, sultan (daha doğrusu hükümdar) çiftçinin kullandığı, yani icar ile işlettiği yerleri, buralarda oturan raiyyetleriyle (icarcılarıyla) birlikte, bir ya da birkaç köyden oluşmuş tek bir ünite (birlik) yaptıktan sonra, onu sipah dediğimiz askerî sınıftan bir kişiye tek başına ya da başka birisiyle ortak şeklinde "timar" olarak vermekteydi. Devlet hizmetlisi kişilerin görevleri sancakbeyliğine, beylerbeyliğine, vezirliğe doğru yükseldikçe, dirlikleri de genişleyerek, pek

270 O. Turan, *İA*'daki "İktâ" maddesini iktâda verasetin ihdasını şeriat dışında örfe bağlamakla beraber, büyük iktâların bundan hariç tutulduğunu karışık bir biçimde belirtmeye çalışıyor. Bunun feodal yola gitmekten kaçınmakla bir ilgisi olmayıp, iktâ göreve bağlı olduğu için, kişinin kendi önemi sayesinde ve uzun yıllarda kazandığı büyük iktâ'ının oğluna kalması söz konusu olamaz. Oğullar, babalarının yerine geçmeyip, başlangıçta bir göreve geçiyorlar, kendilerine verilen iktâ da bu küçük görevin karşılığı olacaktır.

271 Bu deyim, zamanının aslı Türkçe olarak düzenlenmiş vakıfnamelerinde, tıpkı böyle ifade olunmuştur.

çok köyü ve kasabayı kapsayan birer "has" olmaktaydı. Eğer, bir dirlik sahibi pek takdir görürse, kanunname ile tür ve miktarları belirtilmiş olan vergi ve resimler, bu şekildeki tarifleriyle değil de, sanki arazi niteliği ifadesiyle, kendisine sultanca mülk olarak verilebilirdi. Hükümdarın, bir mîrî toprak grubunu, burayı dirlik olarak elinde tutan kişiye, öz mülkü olsun diye bağışlaması olayına "temlik" ve bu işini hukukî bir senet olarak ispatlamak üzere düzenlenen vesikaya da "temlikname" denmekteydi. Timarın (veya hassın) sahibi olan kişi, şu halde, hükümdardan "temlikname"yi ele geçirdiğinden itibaren, burasını öz malıymış gibi "yiyor",[272] başkasına satabiliyor, arzu ettiği zaman da, eğer vakıf kurmuş ise, oraya bağlayıp çoğuncası, evlâdını da "mütevelli" olarak tayin etmek yoluyla, gelirinden aynı zamanda çocuklarının geçinmesini sağlamış oluyordu. Şu işlemi başından sonuna kadar izlersek, bu türde kurulmuş bir vakfı, "kişinin hayır işi" gibi gözükmesine rağmen, gerçekte yüzyıllar boyunca yapılan masrafını devlet hazinesinin sağladığı resmî bir kurum niteliğinde buluruz. Böyle bir vakıf, yönetimin kurucu tarafından vasiyet edilen biçimde yapılışı dolayısıyla, özel bir kuruma benzemekte ise de, vakıfların denetlenmesi işi de, kesin olarak devletin olduğundan, kurumun resmîliği aslında kabul olunuyordu. Arazi tahriri defterlerinin incelenmesi bize şu kanıyı vermektedir ki, özellikle bir ya da birkaç köylük timarlar malikâneye çevrilirken, devlet her köyün vergi = resim gelirinin bir yarısını, "Divanî" pay olarak, gene hizmetliye verecek şekilde, hazinede alıkoymaktaydı. Tahrirciler, defterlerine köyleri yazarken, "Divanîsi filan kişinin" (ya da kişilerin) timarı, "malikanîsini filan kişi (ya da onun çocukları) yer" ifadesiyle, Türkiye'deki bütün dirliklerin durumlarını tesbit etmiş oldukları için,[273] bu sayede, hiç olmazsa XVI. yüzyılın ortasından önceki devirlerde, mîrî toprakların, esas nitelikleri olan Divanîlikleri zararına, ne ölçüde "malikânîliğe" ve o yoldan vakıflara aktarıldıklarını öğrenmemiz mümkün olabilmektedir.[274] Özellikle askerî görevler için dirlik olarak sürüp gitmesi gereken beylik toprak-

272 Timar, malikâne, çiftlik ve benzeri yerlerden yararlanan kişilerin buraların ancak vergi ve resimlerine sahip olma durumları defterlerde, "burayı filan kişi yer imiş" ya da "filan kişi yer" ifadesiyle geçmektedir. Kelimeleri ve deyimleri tıpkısı ile kullanmaya çalışıyoruz.

273 1458'de (862) Rum Vilâyeti yazılarak, buradaki durum geniş bir surette deftere geçirilmiş bulunduğundan (bk. BOA, No: 2, Tapu Defteri), bu anlattıklarımızı bütün ayrıntılarıyla oradan öğrenmek çok kolay olacaktır. Adı geçen defterlerin verdiği bilgiye göre, bir köyün bütünüyle temlik olunduğuna ait örnekler fazla değildir. O halde, bütün köyü malikâne vermek yoluna gidilmiyor; ancak bir tek kişinin bir köyün hem malikânîsine, hem de Divanîsine sahip olduğuna ait örnek ise boldur. Bu demektir ki, malikâne sahibi Divanîye'ye de sahip olmak için, timarlı sipahiliği kabul etmiş oluyordu. "Malikânî ve Divanîsi iki başlı" kaydının açık anlamı buydu.

274 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* adlı kitabının 32.sayfasına koyduğu bir temliknamenin tarihî değerini belirtirken, doğru bir görüşle, bir iktâ'ın temlikinin araziyi mülklüğüne vermek demek olmayıp, sadece o toprağı tasarruf eden köylünün ödeyeceği verginin devri demek olduğunu belirtmektedir.

ların (mîrî arazinin), hayır kurumlarını yaşatma alanına geçirilmek suretiyle, hazinenin elinden çıkması yalnız "temlik" yoluyla oluyordu. Sultan da kendi adına diktirdiği büyük hayır kurumlarına pek çok köyü kapsayan geniş yerlerin hasılatını bağlardı ki, "evkaf-ı selâtin" (sultanların vakıfları) adıyla geçen vakıflar arazinin, temlik işlemi görmeksizin, vakfolunabilmesi olaylarına örnek diye alınabilir. Padişahların vakıf yaptıkları yerlerin gelirleri, çoğuncası, cami, medrese, imarethane, türbe gibi kurumların hizmetlerine harcanmaktaydı. Sultanlar sevdikleri şeyhlerin ya da babaların tekkelerine de az köy bağlamadılar. Birisine malikâne verilme yoluyla vakfa geçmiş köye ya da köyler grubuna "malikâne vakıf" dendiği halde, devletin başı olan sultanca tekkelere ayrılan köylere ya da araziye "vakıf timar" denmekteydi. Ayrıca, sultanların ve 1453'ten önce bazı tanınmış ricalin vakıf yaptırdıkları toprakların "timar"lık sarflarında da hazine zararına değişiklik yapılmakta, örneğin, önceleri "resm-i ağnam" ve cizye, dirlik beratlarına yazılan vergilerin dışında, yani hep hazine geliri içinde bırakıldıkları halde, sultan ve bazı ekâbir vakıflarında, bu iki önemli gelir de vakıfnameye geçirilip, hazinenin bu dokunulmaz hakkı ekâbirin hatırı için âdeta gasp edilmekteydi.[275]

"Hayır yapma" işi, dince, kişilere sevap işleme yollarından biri olarak gösterildiğinden, devlet malının, her ne biçim altında olursa olsun, hayır kurumları kurmak ve yaşatmakta kullanılmasının kamu haklarına kesinleyin aykırı bir işlem olduğu ortadadır.[276] Onun için, tahrir defterlerinin incelenmesinden de kolayca anlaşılacağı üzere, "Türkiye'deki beylik (mîrî) toprakların bu kadar geniş çapta vakıflara aktarılmış bulunmaları olayı tarihte nasıl olumlaştı?" sorusunu cevaplandırmak, ancak bu türdeki işlemlerin Selçuklu rejiminden XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen süredeki gelişimini gün ışığına çıkarmakla kabil olur ki, bizce bu ayrı bir inceleme konusudur. Gene de burada gerektiği ölçüde bilgi vereceğiz.

Bir iktâ ya da timarın, sultan tarafından o dirliğin sahibine temlik edilmek suretiyle, mîrî toprağı o kişinin özel mülkü şartları içinde kullanmasını sağlamaktan ibaret olan bu işlemin Türkiye tarihinde daha baştan beri var olduğu anlaşılıyor.[277] Ola ki tarihimizde bir kumandana, düşmandan yeni aldığı yerlerin

275 Örneğin, II. Murad'ın Söğüt'teki vakıflarına ait "resimler = vakıf yerlerden topladıkları vergiler" arasında "resm-i ağnam" da bulunmakta olup 1489'da (16 Recep 894'te) üç yıllığı 12.000 akçeye mukataaya veriliyordu: Bursa Şr. Sc., A. 7/7, Vr. 249.

276 O. Turan, "İktâ" maddesinde, mîrî toprakların özel mülke çevrilmesinin, eski hukukçuların görüşleriyle çelişmesine rağmen, bir örf halinde mümkün olduğunu söylüyor ki, söz konusu ettiği eski hukukçular, herhalde İslâm hukukçularıdır. Devlete ait bir arazinin temlik işlemi ya da başka yol ile vakıf yapılmasının şeriata uymamakta bulunduğu, yalnız eski hukukçularca değil, Osmanlı devri hukukçularınca da fetvalarla her zaman ifade olunmuştur.

277 O. Turan'ın "İktâ" maddesine (*İA*) bakınız.

bir bölümünü ya da bütününü mülklüğüne vermek suretiyle, sultanlar, bu gibilerine, hem "kılıçlarının hakkı"nı teslim ve hem de kumandanları "gazâ ve cihad" gayretlerinde teşvik etmiş olmak için bu yola gitmiş olabilirler. Selçuklu Türkiyesi düzenliğinde, sultanın bulunmadığı bir savaşta kumandanın düşmandan açtığı yerlere "kılıcının hakkı" olarak sahip olmasının sultanca temlikname verilerek onaylanması bir hukuk kuralı olmakla beraber, devlet hakları yönünden ilksel sayılabilecek olan bu usulün Osmanlılarda, hiç olmazsa II. Murad'dan beri, aşılmış bulunduğu kesinlikle biliniyor.[278] Dirliklerin, kişilerce, vakıf işlerine aktarılabilmelerini sağlayan temlikname verme işlemi de, II. Mehmed'in son yıllarına kadar sürdüğüne göre, devlet hazinesinin, "malikâne vakıflara" ya da "vakıf timarlara" mîrî topraklar devretme yoluyla, hayır işlerine ödentiler yapmakta devam etmesi, bu malî yükün hukuk kurallarına aykırılığı ileri sürülmeden taşınıp durmasını kamuca hiç de yadırganmayan bir hale getirmiştir ki, sosyal ve dirliksel yönden, toplumumuzun bünyesinde, bu olayın yani sevabı kişilere ait bulunacak olan vakıfları, şeriata aykırılığını düşünmeden, kamu harcamaları içinde besleme işinin yarattığı çürümeyi burada belirtmeliyiz.

Yapılan incelemelerin de gösterdiği üzere, beylik (devlete ait, mîrî) toprakların, malikâneye çevrilmek yoluyla özel kişilerin yararlanmasına bırakılması işlemine verilecek örnekler Selçuklu Türkiyesi tarihinde bol bol vardır.[279] Bu olay, Beyliklerde ve Osmanlıların hiç olmazsa ilk iki yüzyılında da devam etmiştir. Eğer sultanlar "temlikname"yi, örneğin, hep devlete üstün yararlığı geçmiş kişilere verip, bunun dışında hiç kimse bu kapıdan yararlandırılmamış olsaydı, işlem, gene de şeriatla çelişmeli ve kamu haklarına aykırı düşmekle beraber, sosyal ve iktisadî tarih üzerindeki kötü etkileri önemsiz kalacağı için, bu kadarcık kural dışı olan şu oluşumun sözü burada ola ki geçmezdi. Fakat, malî tarihimizde hazine malının vakfa aktarılmasının olumsuz etkileri o kadar ağır olmuştur ki, bugün hiç kimse, Türkiye'nin dirlik ve düzenlik tarihini araştırırken, bu olayın incelenmesini dışarıda bırakamaz.[280]

278 Bk. Bu kitabın I. cildi.

279 Bk. O. Turan, "İktâ", *İA*, VII.

280 Devletin kamu hizmetlileri için teşkil ettiği timar köylerinin "malikâne"ye çevrilmesi suretiyle özel kişilere mülk olarak nasıl geçtiğini gösteren iyi bir belgeyi buraya koyuyoruz: BOA, Tapu Defteri, No: 1/1, s. 17, Kariye-i Süle: "Timar, Gazi Umur Paşa kızı Hundi Melek Hatun mülküdür. Mezkûr vefat etti, oğulları Mehmed'e ve Dursun'a kaldı. Sultan ve Hüdavendigâr zamanında, mülkiyet üzere tasarruf ederdi. Mezkûr Mehmed Bey, fevtolup, oğlu Hamza'ya ve karındaşı Dursun'a müşterek değdi. El-haletu hazihî mezkûr Mehmed Bey hissesi ki, oğlu Hamza'ya değmiş idi, bu nısfı iftihar'ül-ümerâ'il-izam Mehmed Bey'e satılmış, mezkûr Mehmed Bey'in mülküdür. Padişahımız Hazretleri eşküncüsün bağışlayup hükm-i hümâyûn vermiş ki, Dergâh-ı Muallâ'dan her ne dürlü emir içün hüküm olursa kim, bitilü ve bitisüz ve yeminli? ve ulaktan ve doğancıdan ve sekbandan ve cerahordan ve salgundan ve hisar yapmaktan ve sürgün tahılın-

Devlet hizmetinde olan kişilerin, görevleri karşılığında gelirlerinden yararlandıkları dirliklerini oluşturan beylik toprakları, şeriata aykırı olarak, sultanın bağışıyla "malikâne" edinip, ondan sonra, mülkleri imiş gibi, bir süre "yedikten sonra", "kendi öz canından ve malından" ayırdığını kadı önünde dile getirmek suretiyle, kendi sevapları için yaptırdıkları vakıf kurumlarına, hem de ne kendi evlâtlarına, ne de asıl onu kopardıkları yer olan hazineye bir daha geri dönmemek üzere bağlamaları, açık bir surette devleti, dolayısıyla kamuyu kimsece ödenmek olanağı bulunmayan bir zarara uğratıyordu. Dirlik sahipleri içinde temlikname koparanların sayısı arttıkça, devletin askerî hizmetlere ayırdığı bu türdeki kadroların daralacağı bir gerçekti. Örneğin, iki kadılığın yüz köyü, yıllık ödeneği 12 yük (yani 1.200.000 akçe) olan vezirâzama dirlik olarak verilmiş bulunsun. Şimdi, bu vezirâzam, yaptırdığı bir cami ve yanındaki medresenin masraflarını karşılamak için, dirliğinden 100.000 akçelik gelirin sağlandığı 10-15 köyün temliknamesini padişahtan koparır da, sözü geçen cami ve medreseye vakfederse, kendisinden sonra gelen vezirâzama da eşit tutarda yıllık ödenek verilmek gerekeceğinden, temlik yüzünden 90'a inmiş bulunan köy sayısını, maliye, yıllık geliri 12 yük edecek biçimde, gene 100'e ya da daha yukarısına çıkarmak zorunda kalacaktır. Böylece, vezirler, beyler, öteki devlet büyükleri ve timarlı sipahiler, kısacası, dirlik sahiplerinden her fırsatını bulan, elindeki köylerin bütününü ya da birkaçını, mülk edinme yoluyla vakfa bağlarsa, bu işlem devam ede ede, öyle bir zaman gelecek ki, devlet hazinesi, yeni görevlilerine verecek dirlik bulamayacağı için, kadrolar azalacak, Divan'a ayrılmış bulunan mukataa köyleri de "temlik" işlemlerinin eksilttiği dirlik topraklarını yeniden bütünlemeye gidecek, devletin, en başta ordusu olmak üzere, beylik (devlete ait) topraklarının gelirine dayanan bütün kurulu düzeni yıkıcı bir malî bunalım içine düşecekti.

Devletin malî gücünün dayandığı başlıca gelir kaynağı olan beylik toprakların, anlatılan şekilde, özel kişilerce kurulan vakıflara geçmeleri yüzünden, Türkiye devlet maliyesinin omuzlarına ne büyük bir yük almış olduğunu ancak büyük padişah II. Mehmed anlamış olacaktır.[281]

Kamu topraklarının (arz-ı memleketin) devlet hazinesine akması gereken

dan ve yaya yazmaktan ve nâib ve yavacı dahletmekten ve mecmu avârız-ı divaniyyeden muaf ve müsellem ola deyu emrolmuş ve nısfı mezkûr Mehmed Bey karındaşı Dursun Bey'in eşküncülü mülküdür ve mezkûr Dursun Bey'in oğullan Cafer ve Rüstem ve veled-i Yakub dururlar." (Altta da 61 hane tutan raiyyetin isimleri var. Ayrıca, "resm-i ganem ve tayyârât Dursun Bey hissesinden alınır" kaydı konmak suretiyle, Mehmed Bey hissesinden bu vergilerin alınmamakta olduğu belirtilmiştir).

281 Selçuklu ve Beylikler dönemleri için bu kitabın I. cildine bk.

gelirlerinin, hem de, az örnekli olarak değil de, çoğu zaman geniş ölçüde özel kişilere, görevleri bittikten sonra da kendilerinde ve çocuklarında kalmak üzere, malikâne biçiminde verilip, buradan, şeriatça bir daha kurtarılması imkânı bulunmayan vakıflara geçmesi oluntusu, Türk toplumunun iktisadî-sosyal hayatında kamu malının, hiçbir karşılık olmadan, özel kişilerce kullanılmasını olağan bir kural haline getirmekle kalmamış, aynı zamanda, kamudan hazineye akan geliri, en rahat bir yoldan emip duran "vakıf" dediğimiz kurumlar, toplum içinde, "mürtezika" adı verilen bir zümreyi büyüte büyüte ağırlaştırıp, çalışan halkın omzuna yüklemiştir.[282] Şehirler ve kasabalar dışında, yani köylerde ve önemli yol üzerlerinde, tekke ve zaviyeleri yaşatmak için kurulan vakıflara gelince, bu türden "hayır" kurumlarının hizmetlerini olumlu ve kamu yararına görülmüş işler olarak kabul etmek gerekmektedir ki, aslında bunlar, bizim burada belirttiğimiz "mürtezika" besleyen vakıf türü dışında kalıyorlardı.[283]

Görülüyor ki, bütünü kamunun malı olan devlet topraklarının (arz-ı memleketin) görevlilere, önce maaş ve sonra mülk-vakıf ödentisi olarak verilmesi, tarihimizde, dirlik karşılığında devlet hizmeti gören kişileri, hazineden akar sızdırarak, çoluk-çocuklarına miras bırakacakları geniş mülk ya da gelir edinme hırsına yöneltmiş, hiçbir iş yapmadan, devlet sırtından geçinme yolu ortaya böyle çıkmıştı. Yüzyıldan yüzyıla sayıları kabaran mürtezika dediğimiz yiyici kitle, toplumun ürettiği geliri bu sayede tüketip durmuştu. Türkiye'de üretim artımını bir içkurdu gibi kemiren, bu suretle de kapital doğmasını olanaksız kılan baş engellerden biri bu olaydı.

Herhalde, Selçuklu düzenliğinin ölüme doğru yöneldiği 1250'den sonraki iç çekişmeler sırası ve Beylikler dönemi, memleket topraklarının, malikâne edinme yoluyla, vakıflara en çok aktıkları yıllar olmalıdır. Şüphesiz, geniş yeni topraklar zaptıyla, devletin malî kudretini görülmedik bir seviyeye ulaştıran Osmanlı padişahları, "mâl-ı ganaim"in, yani harplerin hazineye getirdiği ganimetlerin bir gün biteceğini hesaplayamadan, geçici bolluğa aldanarak, geniş devlet topraklarını hem vezirlerine ve öteki devlet büyüklerine temlik ettirip, vakıflar kurmalarını teşvik ve hem de kendileri milyonlarca akçe geliri olan en verimli hass-ı

282 Birçok vakıfta, mütevelli ile o vakfın mürtezikası arasında zaman zaman anlaşmazlıklar çıkıyordu. Örneğin, 1538'de (Hicrî 944 Şaban'ında) Kasım Paşa ve I. Murad (Sultan Gazi Hüdavendigâr) vakıflarının mürtezikaları, mütevellilerini Bursa kadısına şikâyet ile, hesap görülmesini istemişler ve duruşma sonunda mütevellilerin vakıf gelirlerini üzerlerine geçirdikleri sabit olmuştu: Bursa Şr. Sc., A. 40/45. Vr. 20a ve 22a.

283 Ö.L. Barkan, tekkelerle zaviyelerin bu olumlu rolleri üzerinde önemle durmaktadır: Bk. "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, No: 2 (1942), s. 299 ve devamı.

hümâyûn köylerini vakıflara bağlamışlardı.[284] Gerçi, örneğin, Selçuklu rejiminin yıkılmak üzere bulunduğu 1299 sıralarında ya da Beylikler rejiminin iyice belirdiği 1350'de, daha iyisi, İstanbul'un zaptolunduğu 1453'te, "beylik (mîrî)" top-

284 Gerek mütevelli ve gerekse vakıfların öteki idarecilerince, bazan vakfın şartında olmayan biçimler dahi yaratılarak, devlet malının, boş yere şunun bunun havadan geçinme yolu bulmalarında kullanıldığına ait örnek bir belgeyi buraya alıyoruz ki, toplumumuzun gelişmesini engelleyen tarihî hastalıklarımız anlaşılsın: Bursa Şr. Sc., A. 56/63, Vr. 43 (Evâhir-i Zilhicce 961 = 25 Kasım 1554). "Bundan akdem der-i devletten bu fakire hükm-i hümâyûn vârît olup mazmunda Bursa'da olan evkafın şart-ı vâkıfa muhalif mürtezikalarını teftiş edüp mâ'vekayı Âsitane-i merambahtâ arzedsin deyu ferman olundukta ber mucib-i emr Sultan Murad Hazretlerinin Bursa'da olan evkafı ahvali tafahhus olundukta, mezar-ı şeriflerinde neharda dörder ve leylde üçer kimesne olup ve üç günde bir nöbeti gelüp ayda kırkar akçe ile tilâvet-i Kuran-ı azim eden otuz altı nefer kimesne vakıfnamelerinde mestur bulunmadıkta mezburûn vakfiyeden hariç idüği deftere yazılmak mukarrer olucak mezburlar mahfel-i şer'-i şerife gelüp, bile takrir-i kelam edüp merhum-ı mumâileyh hazretlerinin mezarı şeriflerinde leyl ü nehar tilâvet-i Kuran olunmak egerçi asıl vakfiyede mezkür değildir. Lâkin vasiyetnamelerinde, üzerlerinde tilâvet-i Kuran için yedi bin filori ve doksan beş bin akçe kıymetlü bir yakut yüzüğün vasiyet edüp tayin buyurduklarından sonra vasiyetnameleri mucebince zikrolunan meblağ-ı azim ile leylü neharda otuz altı kimesne münavebe tariki ile tilâvet-i Kuran-ı Kerime meşgul iken, sonra evkaf-ı mezbureye (adı okunamadı) nam kimesne mütevelli olup görmüş ki, tayin olunan meblağ-ı azim(den) haylı mal birkaç yıl içinde ziyade tenezzül etmiş eger bu üslup üzere faide olursa zamanı yesirde mezkür mal münkatî olup merhum-ı müşarünileyh hazretlerinin üzerinde leylü nehar okunan Kuran-ı azim münkatî olup, ruh-i şeriflerine ol me'nûs oldukları sevap vâsıl olmayıp, bu halde münfail olalar deyu tedarik eder ki hâliyâ baki kalan mal-ı mûsâ-bih (?) ile mahrûse-i mezburede bir hamam bina ide, ol hamamın ücreti ile mezer-ı mezburda tilâvet-i Kuran-ı azim vech-i istimrarola, bu rey merhum Sultan Mehmed Han'a arzedilüp emr-i şerifleri ile mahruse-i mezburede mâl-ı mûsâ-bih ile bir hamam bina edüp ücreti ile mezbur otuz altı nefer tilavet edüp bekçi olana verirlermiş hattâ muhasebe defterinde mezbur hamam "bekçiyan" deyu yazılagelmiştir, mezbur mütevellinin zaman-ı tevliyetinden sonra, evkaf-ı mezbureye bir kimesne mütevelli olup mezbur hamamın mahsulün kabzedüp mah-be-mah otuz altı nefer kimesneye kırkar akçe verüp o zamandan sene 959 Recebi'ne (1552 Haziran'ına) gelinciye değin alınur idi. Haliyâ mütevelli olan kimesne "sizin vazifeniz vakfiyede mestur değildir. Şart-ı vakıftan hariç mürtezikayı teftiş için hükm-i şerif gelmiştir; teftiş kaziyesi bertaraf olmayınca vazifenüz virmezün" deyu tehir eder, mâheza mezbur hamam mâl-ı mâsâ bih (?) ile bina olunup ve evkaf-ı mezbureye ilhak olunup mahsulü dahi var. Mezbur mesalihe tayin olunduğu merhum mumâileyh hazretlerinin vasiyetnameleri zeylinde bu husus için bir hüccet vardır, anda mesturdur mezkür vasiyetnameye ve hüccete nazar olunup ve kaziyeyi bilür mutemedünaleyh yerler dahi vardır, anlardan dahi sual olunsun deyicek, filvaki kazıya mazburların takriri üzere olup, vasiyetnamede ve hüccette bu husus mastur olup ve muhasebe defterlerinde "hamam-ı bekçiyân" deyu merkum idüği mukarrer olup ve mutemedünaleyh yerler dahi, "eba ve ecdadımızdan bu tarik ile istimâ ettik ve itikatımız dahi bunun üzerine deyu haber verdiklerinde mâvekaa taleplerleriyle arzolundu".

Vr. 86a'da ise, II. Murad'ın sözü geçen vasiyeti ile ilgili şu kayıt vardır: "... ve 10.000 filori dahi vasiyet etti kim (ki), 1.000 filorisin üzerinde sâdâta üleştiler ve 2.000'e yetmiş bin kez 'lâ ilâhe il'lâllâh' ve yetmiş bin kez 'salâvât' zikrettirüp sevabın pâdişah-ı müşarünileyhe bağışlıyalar, dedi. 1.000 filorisin gicelerde ve gündüzlerde üzerinde 'kelamullah' hatmederler; bu meblağ dükeninceye değin; ve şöyle buyurdu ki bir yakut yüzügüm ki, 95.000 akçeye satun aldum, bir yanında deliği var, vezninde bir (?) miskalden ziyadedir satalar; semenin üzerimde Kuran okuyana sarf edeler semen-i mezkûr tükenince; her ki bunu tagyir ide Allahü teâlânın ve cemî halkın lâneti onun üzerine olsun."

Görülüyor ki, ne mürtezikanın iddiaları, ne de kadının vasiyete aykırı şahitliklere dayanarak verdiği hüküm II. Murad'ın vasiyetine uymamaktadır. Bu açık olduğu halde kadı 36 ailenin geçim kapısını kapamayı göze alamamış olabilir.

raklardan devletin elde etmesi gereken gelirin yüzde kaçının vakıflar dediğimiz kurumlara gittiğini gösteren bir hesap yapmış değiliz. Bununla beraber, "evkaf-ı selâtin" (sultanların kurdukları vakıflar) gibi bazı büyük kurumların yıllık gelirlerine ait birkaç rakamı burada vermemiz, devlet hazinesinin bu yüzden uğradığı büyük kayıpları yeter derecede gösterecektir.

II. Murad'ın Bursa'daki "hayratı"nın (hayır kurumlarının) vakıf yerlerinden, 17 Şubat 1528'de iltizama verilmesi suretiyle, tam bir yılda elde edilen gelir 1.335.000 ve ertesi yıl ise 1.440.000 akçeydi.[285] Bu vakıflardan olan "Bergama ve nevahi-i Bergama (Bergama etrafı) ve Tırhala kadılıklarında" bulunan vakıf çiftlik ve köylerden üç yılda (1 Kasım 1540'tan 29 Eylül 1543'e kadar 35 aylık) elde edilen gelir de 480.000 akçe tutmuştu. Aynı vakıf idaresinin Söğüt yörüklerinden, aynı süre içinde 130.000 ve Tavşanlı tuzlasından 200.000, Edremit'teki vakıf köylerden ise 51.000 akçe sağladığını görmekteyiz.[286] Adı geçen vakıfların daha üstteki rakam arkasından, burada kaydettiğimiz şuraya buraya serpilmiş gelirlerinin toplamı da üç yılda 861.000 akçeyi tutmaktaydı. Bursa, Kite, Mihaliç, Manyas ve Yenişehir kadılıklarındaki "Medine-i Münevvere" vakıflarından da aynı sıraların üç yılında elde edilen akçe toplamı 382.643'ü buluyordu.[287] I. Bayezid'in Bursa'daki imaretinin evkafından bulunan Gebze'nin deniz kıyısındaki tek bir köyünün vakfa sağladığı üç yıllık gelir 137.000 akçeydi.[288]

Vezir, beylerbeyi, sancakbeyi gibi, devletin ileri gelenleri, valide sultanlar, kadıaskerler, has ve zeamet derecesinde dirlik elde etmiş daha başka kişilerce, ellerindeki dirliklerin önemli bir kısmı, gene "temlikname" elde etme yoluyla kurulmuş vakıflar da böyle yıllık gelirleriyle göz önüne getirilir, bu şekilde, dirliklerden mülke çevrilmiş topraklar ile doğmuş "hayrat"ın gelirlerinin toplamı bulunursa, herhalde, devlet, kendi üzerine düşen kamu hizmetlerinin pek azını bu kurumlara gördürmesine karşılık, hazinenin ne kadar büyük bir ödeme yükü altına girmiş bulunduğu hayretle görülür. Gerçekten, her yıl birçok insanın bir yolunu bulup hazineden kopardıkları "beylik" (devlet malı) toprak vergileriyle kurdukları vakıflar, hazinenin yaşama kaynaklarını kuruturken, beri yandan, "mürtezika" dediğimiz kitle, yani toplumun çalışanlarının omzundan emeksiz olarak geçinenler sayıca durmadan artıyordu. Üzerinde, çok defa bir ya da birkaç köyün kurulu bulunduğu geniş topraklar, yukarıda belirtilen biçimlerden biri yoluyla vakıf yapıldıktan sonra, bu yerlerde oturan çiftçinin artık vakıf raiyyeti (vakıf reayası deyimi o zaman yanlış kullanılmıştır) sayılması gerekli görülmüş, böylece bu kişilerin vakfa bağlanmış toprakları

285 Bursa Şr. Sc., 35/35, Vr. 547.
286 Bursa Şr. Sc., A. 42/48, Vr. 112b. 116a'daki hesap sonuçları hücceti.
287 Aynı yer, Vr. 123 (10 Şaban 950 = 8 Kasım 1543 yılgünlü hesap hücceti).
288 Aynı yer, Vr. 305b. (Gurre-i Cemaziyelâhir 951 = 20 Ağustos 1544).

tasarruf eden raiyyetler olarak, verecekleri bütün vergilerin, o zamanki deyimle, "bilcümle hukuk ve rüsûmun, başka hiç kimse dahletmeden" vakıf idaresine geçmiş bulunduğunda şüphe kalmamıştır. İşin uygulanmasına geçilince görülmüştür ki, vergilerden, özellikle örfî olanlarının finanse ettikleri "örf" (yürütme dediğimiz hükümetlik görev) bu durumda karşılıksız kalmıştır. Vakıf idareleri şer'î vergileri, kurdukları bir toplama ("cibayet") düzeniyle kolayca kendilerine mal edindiler. Fakat, örfî vergileri alabilmek için, onun gerektirdiği idarî işlere el koyacak biçimde bir "hükümet içinde hükümet" niteliği kazanamadılar. Örneğin, vakıf yerlerindeki düzenliği koruma, suçluları kovuşturma ve öteki polislik ve idarî işler, gene hükümet yetkisi olarak, ehl-i örfe gördürülmekte devam etti. Bu durumda, sözü geçen örflük[289] ödevleri yapan sancakbeyleri, subaşılar ve başka yetkililer, uygulanan idare sisteminin temel kuralı gereğince, yürütme ve uygulama işinin karşılığı olan örfiyye vergilerini de, haklı olarak, vakfa bırakmak istememişler, bu yüzden de iki taraf arasında sonu gelmez çekişmeler başlamıştır.[290] Öyle anlaşılıyor ki, sultanlardan belki ilk defa II. Mehmed, toprak vakfı işleminin esasında şeriate aykırı bulunduğunu, devlet malıyla özel kişilerin hayır kurumları meydana getirme işlemlerinin yersiz olduğunu ve ayrıca bunun hazineyi zarara soktuğunu ileri sürerek, vakıflardan büyük kısmının topraklarını hazineye geri almış,[291] bunun üzerine, geçimsiz ve çok zor durumda kalan "mürtezika" kitlesi, kararından vazgeçmesi için, azimli padişaha boş yere yalvarıp durmuşlardı.[292] Selçukluların son zamanlarından başlayıp, memleketin özelleyin beyliklere parçalandığı dönemlerde, tarikat şeyhlerinin (babaların ve Mevlevîlerin) telkinleriyle gelişen mîrî araziyi vakıf yaptırma işlemlerinin Anadolu topraklarını sanki bütünüyle hazineden vakıflara aktarırcasına genişlemiş olduğunu gören II. Mehmed'in, bu biçimde, kökü mîrîliğe dayanan vakıf yerleri, bir "arazi tahriri" yaptırtmak suretiyle, tümüyle "mensuh" ettirmesi[293] so-

289 Örfî işler, şer'-i şerif dediğimiz şeriat kuralları içine girmeyen yani şeriatın tayin ettiği usulle görülemeyeceği için kadıların görevleri dışında kalan yürütme ve zorlama işleri olup, bunları yapan devlet hizmetlilerine "ehl-i örf" deniyordu. Bunların gördüğü işler "örf"lük işlerdi ve bu işlere bağlı vergiler de tekâlif-i örfiyye (rüsûm-ı örfiyye dahi denir) idi.

290 Karşılıklı şikâyetler önünde devletin bir türlü içinden çıkamadığı bu çekişmelerin safhalarından yeri geldikçe söz edilecektir.

291 H. İnalcık, 1480 Mart'ı (Evâsıt-ı Muharrem 885) yılgünlü bir fermana dayanarak, II. Mehmed'in böyle çok önemli bir kararı askere olan ihtiyacını karşılamak üzere aldığı kanısındadır (*Belleten,* No: 44, s. 665). Bizce bunun etkisi de büyük olmakla beraber, kararın dayandığı esas hukuk kuralı, devlet topraklarını vakıf yapmanın imkânsızlığıdır. Çünkü vakıf kişinin kendi öz malından yapılmak zorundadır.

292 Âşıkpaşazâde, vakıflara büyük darbe olan bu kararın sorumluluğunu Karamanî Mehmed Paşa'ya yükler ve onunla bu konuyu tartıştığını söyler: Bk. *Âşıkpaşazâde Tarihi*, s. 192.

293 Vakıf yerlerin, "mensuh" yapılarak, yeniden hazineye alındıklarını gösteren tahrir defterinden, özellikle tekke ve zaviyelere ait birçok belgeyi Ö.L. Barkan yayımlamış bulunuyor: Bk. *agm*, s. 328. Vesika XV.

nucunda, "mürtezika"dan yükselen itiraz sesleri ancak II. Bayezid'i etkilemiş ve bu "velî" huylu padişah "mensuh" yapılan yerleri vakıf kurumlarına geri vermiştir.[294] Vakıf idaresi ile ehl-i örf, hangi verginin hangi tarafa ait olacağını ayırt etmekte de bir türlü uyuşamıyorlardı. Gerçekleyin, Osmanlı malî sisteminin özelliğinden olarak, reayanın ödemekte bulunduğu vergilerinden hangilerinin mîrî toprak icarı, hangilerinin raiyyetlik ve hükümet görevleri karşılığı sayılacakları hakkında kesin bir sınırlama olmadığından başka bir sürü vergi türlerinin şer'î olanları ile örfî olanları da birbirlerinden iyice ayırt edilmiş değildi. Bilindiği üzere, gelirleri hayrata harcanan yerler, padişahtan mülknameleri elde edilmiş bulunan beylik-mîrî topraklar olduğuna göre, bir vakıf kadı önünde kurulurken, bu işe bağlanacak gelirin belirtilmesi için, raiyyetten alınan bir sürü vergiden hangilerini çiftçinin işlettiği toprak karşılığı olarak ödediğinin bilinmesi gerekirdi. Çünkü, vakıf işleminde sözü edilen temliknameli mülk gerçekte bu toprakların icarı ya da geliri oluyordu.

Halbuki, mîrî toprağı vakıf yapmaya hukukî bir dayanak diye bulunmuş olan "temlik" işlemi, tıpkı dirlik vermedekinin aynı olduğu için, vakıf idaresi, kendine bağlanmış bulunan araziyi timar usulüne göre değerlendirmekte, dirlik sahipleri raiyyetlerinden (toprağı işleyen çiftçiden) ne alıyor ise, o da aynını toplamaktaydı. Hele has, zeamet gibi "serbest dirlik"lerden çevrilme vakıf yerlerinde, idarî ve malî özerklik de elden bırakılmamıştı. Bu demektir ki, "serbest iken" malikâne olmuş ve o yoldan vakıflara geçmiş yerlerden vakıf idareleri bütün vergileri alacak, vakıf topraklarda oturan halk da "vakıf raiyyeti" sayılacaktı. Hükümet, bu gibi yerlerin raiyyetinden (vakıf reayası deyimi de yanlış olmakla beraber, kullanılıyordu) öteki serbest dirliklerde olduğu gibi, ancak "tekâlif-i divaniyye" grubuna giren vergi ve resimleri alabilmekteydi.[295] Bununla beraber, iş devletin Divan yetkileri içindeki uysallığı ile bitmiyordu. Temlik veya öteki bir yolla vakıflara geçmiş bulunan geniş toprakları vakıf idarelerinin serbest dirlik kurallarına göre kullanmalarını maliye kolayca kabul etmişse de, işin uygulanmasına geçilince, vergi toplama sorunlarında doğrudan doğruya ilgileri bulunan, başta

294 Bk. Bursa Şr. Sc., No: A/4/4, Vr. 204b (13 Ramazan 889 = 4 Ekim 1484). "Beytülmal ve Mevkuf Emini şeriat mahfilinde ikrar etti ki, Keles nam karyede Kılıç Bey Çiftliği ki, dânişmend yeri demekle maruf yerdir, mezkûr yer Sultan Mehmed zamanında mensuh olup sonra Sultan Bayezid mezid-i merhamet edüp mensuh olan vakıfları ber karar-ı sabık mukarrer dutucak mezkûr vakıf yerleri mutasarrıf olan Mehmed bin Baha'nın elinde Sultan Bayezid'den mukarrername olmadığı ecilden Hicret-i Nebeviye'nin 886'ncı yılının icaresin 889 yılına varınca ki, üç yıl olur, yılda üçer yüz akçe hesabı üzere mezkûr Mehmed bin Baha'dan bîkusur alup kabzeyledim üzerinde Padişah'a müteallik mevkuf akçesinden bir akçe kalmadı..."

295 Tekâlif-i şer'iyyeden olan cizye, Selçuklular ve Beylikler devrinde, hattâ Osmanlıların ilk yüzyılında, dirlik ve malikâne sahiplerinin almaya hakları bulunan bir vergi olarak vakıflara da geçmiş iken, II. Mehmed'den itibaren devlet, bu önemli vergiyi bütün dirlik ve vakıflardan, avârız resimleri gibi Divan'a mal etmiştir.

sancakbeyleri olmak üzere, bütün bir ehl-i örf zümresinin (yani yürütücü ve uygulayıcı memurların) vakıf cabileri (vergi toplayıcıları) ile sonu gelmez anlaşmazlıklara düştükleri görülmüştür. I. Süleyman'ın, bu konuda, Batı Anadolu'nun birçok kadılıklarına Mart 1521'de (Evâsıt-ı Muharrem 927) yolladığı bir fermandan öğreniyoruz ki, köylerin düzenliğini bir hükümet ödevi olarak yürütmeye görevli olan ehl-i örf zümresi, bu hizmetin karşılığı olan "rüsûm-ı örfiyye-i âdiye-i serbestiyye"yi, yani "resm-i cürüm ve cinayet", "resm-i arûs", "kul ve cariye muştuluğu" gibi "bâd-i hava" vergilerini, vakıfların serbestlik haklarına bakmayarak, kendilerine almak istemiş, bunun üzerine, o zaman Ali adında bir mütevelli durumu hükümete yakınmış, II. Bayezid'in çıkardığı fermanla, söz konusu vakıfların serbestlik haklarına saygı gösterilmesini kabul ve "sancakbeyleri ve subaşılar ve çeribaşılar" ve bunlar gibi olanlarının vakıf yerlerin rüsûm-ı örfiyyelerine el sürmemelerini kendilerine bildirmiş, sonraki padişah I. Selim de aynı fermanı yenilemişti. Bu biçim bir fermanı II. Bayezid'den koparmış, I. Selim'e onaylatmış olan Ali'nin yerine mütevelli olan oğlu İbrahim de, Mart 1521'de I. Süleyman'a başvurarak aynı hakları onaylatmış oldu.[296]

Görülüyor ki, mîrîlikten malikâne yolu ile "hayrat"a verilecek arazi, "kişinin kendi öz canından ve malından" olmayışı dolayısıyla, bu biçimde kurulacak vakfın şeriat kurallarına aykırılığı pek de kurcalanmadan sürüp giderken, devlet maliyesi ile vakıf maliyesi, vergilerin hangilerinin vakfa, hangilerinin devlete ait olduğunun tayininde zorluğa, hattâ anlaşmazlığa sürüklendikleri için,[297] bu defa kanunnamelerde yazılı olan ve olmayan vergilerin ne dereceye kadar "şer'-i şerife" uyup uymadığı söz konusu olmuş, örneğin, "bid'at"lıkları çok açık olan[298] birçok resim ve vergi, vakıf idareleri, "vakıf yerler de serbesttir" diye,

296 Bursa Şr. Sc., A. 43/49, Vr. 192 (Evâsıt-ı Rebiulâhir 927).

297 Bursa kadısının bu çeşit bir anlaşmazlık hakkında verdiği karar: "Sebeb-i tahrir-i kitab-ı mer'iyyü'l-hitâb budur ki, mahruse-i Bursa'da hassa harç emini olan Ferhat Bey bin Abdurrahman meclis-i şer'de hazır olup takrir-i kelam edüp, sâbıka sancakbeyleri tasarrufunda olup sonradan evkaf mübaşirleri ile nizâlu olmağın hükm-i şerif ile hassa-i hümâyûn için zaptolunan Merhum Yıldırım Han evkafından Direkli ve Gemlik ve Seki ve Sultaniye evkafından Alan (?) ve Gazi Hüdavendigâr evkafından Mudanya ve Kurşunlu nam karyelerin rüsûm-ı örfiyyesi ve cerayimi ve bâd-i havası ve sair bid'atleri mahsulâtın sene 940 Muharrem'i iptidasından üç yıla varınca işbu hâmilu'l-kitap Çırak bin Mahmud'a 65 bin nakd-i rayicü'l-vakt akçeye mukataaya verdim ki, zikrolan mahsulâtı zapt ve hıfzedip her yıl kıste'l-yevm hesabı üzere mukataasın edâ eyliye." Bk. Bursa Şr. Sc., A. 52/40, Vr. 18a (16 Cemaziyelâhir 941 = 23. XII. 1534).

298 "Bid'at" sayıldıkları için, vakıflardan alınıp sancakbeylerine verilen bu türdeki vergilerin toplanmasında vakıf mübaşirlerinin sancakbeylerine zorluk çıkarmaları yüzünden, "bid'at" resimler hass-ı hümâyûn'a alınır olmuştu ve iltizama verilmek suretiyle toplatılıyordu. Bursa kadısına bu konuda yazılan 23 Şubat 1535 (19 Ramazan 941) yılgünlü tezkere: "Mevlânâ Bursa kadısı tezkere varıcak malûm ola ki, merhumun Gazi Hüdavendigâr ve Yıldırım Han ve Sultan'ın (?) kazâ-i İdincik'te ve kazâ-i Kite'de vâki olan evkafının hass-ı hümâyûn'a ilhak olunan bid'atine iltizam ile emin olan Mustafa dergâh-ı muallâma gelüp..." Bursa Şr. Sc., A. 52/40, Vr. 50.

serbest dirlik sahipleri örneğine göre toplayıp durmakta iken, sevabın tehlikeye düşeceği nasılsa akla gelmiştir. Bursa'nın Kite kazasında bulunan padişah vakıflarının "bid'at" türünden vergilerini iltizama alan kişi, toplama işine başlayınca, vakıflar mütevellilerinin mültezime engel olmaları üzerine, Kite kadısına 1535'te İstanbul'dan yazılan bir mektupta, sözünü ettiğimiz bid'at konusu için ilginç açıklamalarda bulunulmuştur. Burada anlatıldığına göre, Kite kazasının Mudanya, Kurşunlu, Gemlik, Seki, Direkli köylerinden ve İdincik kazasının Erdek köyünden toplanacak olan "resm-i şira ve resm-i cürüm ve cinayet ve bâd-i hava" vergileri, "vakıf için zaptolunmayıp Hazine-i Âmire için tayin olunup", Mehmed adındaki mültezim, iltizam beratındaki şartları gereğince, vergileri hazine için istemeye başlayınca, vakıf karyelerde mütevelli olanlar, "sana resm-i şira verilmiştir, resm-i cürüm ve cinayet sair bâd-i hava ve öşr-i mâhi ve resm-i ıbak bizimdir, mütevelliler tasarruf edegelmişlerdir. Bundan evvel sancakbeyleri tasarruf edegelmemişlerdir" diye karşı çıkınca da, mültezim Mehmed durumu Divana şikâyet zorunda kaldı. Aynı yıl, İstanbul'un bu soruya verdiği karşılıkta, "İmdi zikrolan karyelerde has olan, vakfa şer'an salih olmayan rüsûm-i örfiyattan göresiz, zikrolan karyelerden şer'an vakfa salih olan âşâr ve sair hukuk ve rüsûm-ı şer'îden gayri has olan bâd-i havaya ve sair rüsûm-i örfiyyeye mütevelliler bî-vech ve hilâf-ı emr nizâ ve dahlederlerse menedüp has için zaptettiresiz; mütevellileri dahlettirmiyesiz" diye kesin emir verilmekteydi.[299]

İçlerinden birçoğunun "bid'at" sayılmaları yüzünden, "vakfa şer'an sâlih olmaz" gerekçesiyle "rüsûm-ı örfiyat" grubu vergilerinden bir kısmının, yalnız "selâtin evkafı"ndan çıkarılıp hazineye verildiği görülmekte; fakat, öteki büyük vakıflara da aynı işlem yapıldığını, daha açık deyimle, "bid'at" sayılan vergilerin vakıf gelirleri içinden çıkarılmasının bir kural halinde, bütün vakıf kuramlarına uygulandığını gösteren belgeler yoktur. Öyle görünüyor ki, "örfiyattan olan bi'dat rüsûmât"ın vakıflara bırakılmasının şeriata aykırılığı, devletçe ciddî olarak ancak 1535 sıralarında üzerine eğilinilmiş bir sorundu. Çünkü, bu yıla gelene kadar vakıf vergilerini toplama işlemlerinin şer'iyye ye örfiyye türlerini hep vakıflar hesabına toplama biçiminde yürütüldüğünü görüyoruz. Örneğin, Üsküdar mahkemesinin 14 Haziran 1531'de (29 Şevval 937) deftere geçirdiği Sultan Selim vakıfları ile ilgili bir iltizam sözleşmesinde, bütün resimlerin adları geçmektedir.[300] Sonraki yıllarda da, "rüsûm-ı serbestîyi ya da yukarıdaki adı ile

299 Bursa Şr. Sc., aynı defter, Vr. 68b (10 Muharrem 942 = 11.VII.1535).

300 Üsküdar Şr. Sc., No: 7, Vr. 4b. (29 Şevval 937). I. Selim'in vakıflarından olan Herkedone'yi (Erenköy ya da Kartal'ı) vakıf idaresinde iltizama (kesime) tutan kimsenin toplayacağı vergiler, "resm-i iskele ve resm-i arûsane ve cürüm ve cinayet ve koruyuculuk ve yava ve kaçgun..." biçiminde sıralanıyor.

rüsûm-ı örfiyatı çoğuncası vakıf idarelerinin topladıklarını görüyoruz.[301] Ancak, bu türdeki vergilerin vakıflara ya da ehl-i örfe ait olması sorunu devletçe kanunî yoldan belli bir düzene bağlanmayıp, hangi taraf ağır basarsa onun çıkarına uyulduğu için, sürekli olacak bir karar alındığını göremiyoruz. Bundan dolayı da, 1538'de Bursa kadısına yollanan bir "emr-i şerif" ile, I. Bayezid ve I. Murad vakıfları gibi büyük çapta olanlarının "cürüm ve cinayet ve sair bâd-i hava mahsulleri"nin hass-ı hümâyûn için ayırt edilmiş oldukları bildirilmişti.[302] Sözü geçen aynı emirde, "vakıf reayası mülk evlerin ve bağların ve bahçelerin aher kimesnelere" sattıklarında "bin akçede yüz akçenin bâd-i havaya" alınmasının "kanun-ı kadim" gereği oluşu dolayısıyla, bu türlü "resimler"in de, "vakıftan ifraz ile" hass-ı hümâyûna verildiği açıklanıyordu.[303]

Bu konuda sözümüzü şöyle özetleyeceğiz ki, kuruluşundan beri bütün Türkiye toprakları üzerinde özel kişilere mülkiyet hakkı tanınmadığı halde, "hayrat" kurma işinde temlikname alma yolu bulunarak, kamu malı sanki özel mülk biçimine sokulduktan sonra, toprağın vakıf haline getirilmesine kapıların ardına kadar açılması sonucu, vakıf niteliğini kazanan bu topraklarda oturan raiyyetin ödediği vergilerden örfî olanlarının vakıflara mı, yoksa ehl-i örfe mi ait olacağı sorunu ortaya çıkmış, bu da, âdeta devlet görevlileriyle vakıf görevlileri arasında arkası gelmeyen bir hukuk davasının ortaya çıkması sonucunu vermiştir.

D. Vergi Toplama Düzeni

1- Mukataa Usulü Gelir Toplama Biçimi

Devlet gelirlerinden, hükümetin kendisince, doğrudan yapılacak harcamalar için ayrılan vergi ya da öteki türden kaynaklara "mukataalar-mukataat" denildiğini biliyoruz. Anlamını işletme biçiminden alan "mukataa" düzenini oluşturan gelir yerleri, özellikle büyük şehirlerin her türdeki iktisadî (ticarî ve sınaî) işletmelerinden alınan resimler (vergiler), maden işletmeleri, "yasaklamalara aykırı işlerden elde edilen "cerime"ler, ticarî tekel maddelerinden sağlanan gelirlerdi. Bu biçimdeki mukataa gelirleri, dirlik olarak devlet hizmetlilerine verilmeyip, hükümete ayrılmış en önemli kaynaklar idiler. Bu türden olarak mukataaları

301 Örneğin, Bursa'da Emir Mehmed Buharî'nin ve Cem Sultan'ın 1538'de kesime verilen vakıf vergileri sayılırken, "rüsûm-ı örfiyat"a giren bütün resimler açık açık kaydolunmuştur: Bk. Bursa Şr. Sc., A. 40/45, Vr. 70a ve 72a.

302 Bk. Bursa Şr. Sc., A. 40/45, Vr, 99a (27 Cemaziyelâhir 945 = 20 Kasım 1538 yılgünlü kayıt).

303 Bursa Şr. Sc., Aynı defter, Vr. 36b (20 Cemaziyelâhir 945 = 13 Kasım 1538 yılgünlü kayıt).

oluşturan gelir alanları, şehirlerin ticarî ve sınaî özelliklerine göre, birbirlerinden çok ayrı sayı ve nitelikteydi. Bir şehirde bile sekiz-on ya da daha fazla mukataa türü vardı.

Büyük alışveriş ve zenaat merkezlerindeki mukataaların devlet hazinesine sağladıkları gelir de pek genişti ve giderlerin en önemli bölümünü buralardan sağlanan akçeler karşılıyordu.[304] Buraya şunu da ekleyelim ki, "arz-ı memleket"ten, yani kamu malı topraklardan hepsi dirlik erbabına "has ve timar" olarak verilmeyip, özellikle çok verimli yerlerin "hazine-i hümâyûn"a alıkonulduğu da çok görülmekteyse de, bunlardan "mukataa" adını alanlar az olup, böyle yerlerin "hass-ı hümâyûn" olarak idaresi daha uygun bulunmuştu. Çünkü, "mîrî toprak" kanunnamelerine göre, vergilendirilen "arz-ı memleket"ten hazine-i hümâyûna ayrılmış bulunan yerlerin vergilendirilmesi ve idaresi ancak dirlik kurallarına göre yapılmak zorundaydı. Gerçekleyin, hass-ı hümâyûn sayılan mîrî topraklar, padişahın bir çeşit dirliği sayılmakta, idaresinde, öteki dirlik sahibi devlet hizmetlilerinin dirliklerinde uygulanan kuralların tıpkısına uyulmaktaydı ki, dirliklerin malî idarelerini anlatırken, "padişah haslarının = hass-ı hümâyûnların" bu özelliklerini ayrıca belirteceğiz.

O halde, burada, yalnız "hazine mukataalarının" malî düzenini incelemiş bulunmaktayız.

Bilindiği üzere, devlet gelirlerinin toplandığı daireye "Hazine-i Âmire" deniyordu. Şu halde, hükümetin kendi harcamaları için gerekli paranın başlıca kaynağı olan mukataalar bu dairece idare olunmaktaydı. Bütün Türkiye'de sayılan yüzleri aşan mukataaların gelirlerini hazineye toplama işi şöyle yürütülmekteydi: Her mukataa, "emin" denen bir "iş eri"ne (memura) idare ettirilmekteydi. Emin, başında bulunduğu mukataanın yıllık gelirini, kendisinin kabullendiği belli bir rakamdan aşağı düşürmemeyi yükümlenir, yanına defterini tutacak bir de "kâtip" alırdı. Bir emin, mukataa idaresini ulûfe karşılığı kabul etmiş ise, bu biçime, "ber-vech-i emanet" tayin olunma denirdi. Eğer, emin olmayı kabul eden kişi, mukataadan elde edebileceği geliri "kesime" alırsa, o takdirde yükümlendiği miktardan fazla olarak ne elde edebilirse o kendisinin oluyordu.

Mukataaların "ber-vech-i emanet" idare ettirilmesi halinde de, gelirin belli bir miktardan aşağı düşürülmemesini emin tayin olunan kişilerin yükümlendikleri görülüyor. Çünkü, eğer böyle yapılmaz da, eminin görevi ancak ne elde

304 Örneğin, Bursa şehrinin pek zengin mukataaları arasında orta dereceli bir geliri olan "bozahaneler"in 1476'daki yıllık gelirinin 444.000 akçeyi geçtiği görülüyor: Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 5'te, Bursa bozahanelerinin günlüğü 1.272 akçeye Koyun Alisi adlı birinin üzerinde kaldığı sicil olunuyor.

ederse onu hazineye teslim etmek biçiminde olursa, mukataa gelirlerinin artırılması yolunda harcanacak çabaların çok az olacağı, bundan da hazinenin zarar göreceği tabiîydi. Hattâ, eminlerin, geliri olduğundan az göstermek suretiyle, bir kısmını kendilerine alıkoymaları da düşünülebilirdi. Öyle sanıyoruz ki, ulûfeli mukataa eminlerinin, bu görevi üzerlerine alırken, yılda elde edecekleri en yüksek bir miktarı yükümlenmelerinden ibaret olan "ber-vech-i iltizam emanet" biçimi, gittikçe, devlete daha kârlı görünmüş ve çoğuncası bu yolda yürünmüştür. Hazine mukataalarının "iltizam"a[305] verilmek suretiyle işletilmelerine gelince: Bu usulde, mukataa, bir çeşit taahhüt işi haline gelmekte, başşehirde ya da mukataanın bulunduğu kadılıkta iltizam işi istekliler arasında artırmaya çıkartılmaktaydı. Devlet hazinesine, mukataadan en çok geliri elde etmeyi kim teklif ederse, iltizam onun elinde kalıyor, kendisine "mültezim" (geliri toplayıp hazineye yatırma müteahhidi) adı veriliyordu. Mukataaların, hazinece iltizama verilmek suretiyle idaresi, vergi ödeyicileri yönünden büyük haksızlıklara yol açmaktaydı. Çünkü, artırma yarışı yüzünden, hükümete büyük bir para ödemeyi üzerine alan mültezim, buna kendisinin de kazanmayı tasarladığı miktarı ekleyerek işe girişmekte olduğundan, çoğu zaman, mukataa kapsamındaki resimler türlü hile ve haksızlıklarla ödeyici zararına kabartılmakta ve soygun şeklini almaktaydı.

Mukataanın gelirini oluşturan resimleri (bac, cerime ve başka vergileri), yerli yerinde tesbit edip toplayan kişiye "âmil" deniyordu. Geliri yüksek olan bazı mukataalara,[306] hazine idaresi, sırf göz kulak olsun ve "mal-ı mîrî"nin kaçırılmasını engellesin diye, "eminler" yollamakta, resimlerin iltizam usulüyle toplanmasını da "mukataacılar"a vermekteydi ki,[307] işi götürü-kesim şartıyla aldığı anlamına gelmek üzere, mültezim denen bu kişinin, malî görev yapmakta olması dolayısıyla, resmî hüviyeti yönünden de unvanı "âmil" idi.[308]

Bir mukataa, bu şekilde, mültezime (götürüye = kesime alan kişiye) verilip

305 Birçok yerde, örneğin Bergama kadılığında, mukataa = iltizam yerine "kesim" deyiminin kullanıldığı görülmüştür.

306 Örneğin, Bursa'ya işlenmek üzere İran'dan gelen ipek ibrişimler, işleyicilere satılmadan önce, yani tüccar elinde iken tartılır ve ağırlığının üzerinden bir vergi alınırdı. "Mizan" adını alan bu mukataa devlete en büyük gelir sağlayan kaynaklardan biriydi.

307 1485 yılgünlü şu vesikaya bakınız (Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 259a, 21 Zilhicce 889): "Sebeb-i tahrir-i hurûf odur ki, hassa harç emini olan Seyyid Çelebi bin Kasım şeriat mahfilinde ikrar eyitti ki mahruse-i Bursa mizanı (ipek tartımı) kıstından beş bin akçe alup hassa harç mesarifine sarfeyledim, dedi. Mezbur mizan'a emin olan İshak ve âmil olan Kemal dahi tasdik ettiler."

308 Mukataa gelirini toplamaya iltizam şartıyla, örneğin, Bursa bozahanesinin 1475'teki dokuz aylık (sene 880 Şevval'i güneşinden sene-i mezkûre Cemaziyelâhir gayetine kadar olan süredeki) verimini 300.000 akçeye "mukataaya dutan" Koyun Alisi ve karındaşı Nasuh adındaki kişiler mukataayı mültezim durumu ile üzerlerine aldıkları halde, gene de görevleri yönünden kendilerine "âmil" unvanı kullanılıyordu: Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 5 (25 Safer 880 yılgünlü sicil kaydı).

de, ayrıca, onu denetleyecek ulûfeli bir "emin" tayin olunursa,[309] mukataanın resim = vergi, ya da başka türdeki gelirleri için, hem âmil, kâtibi eliyle ayrıntılı bir şekilde defter tutar, hem de emin, ayrıca, kendi defterine bütün elde edilenleri geçirir; böylece hesaba oturulduğunda, iki tarafın defterleri karşılaştırılırdı. Bu suretle, âmilin topladığı ile hazineye ya da emrolunan hükümet harcamalarına verdiği paralar, doğru bir şekilde, sık sık gözden geçirilerek, mültezimin üzerine "mal-ı mîrî"nin geçmesi önlenmiş olurdu. Bir mukataa, herhangi bir suretle, sırasında iltizama verilemez, ya da âmilin gelir toplamasına engel çıkarsa, boş kaldığından yeni âmile verilinceye kadar geçen süre içindeki gelirleri, "mevkufat emini" denen bir başka iş eri toplardı.

Bazı mukataalar da vardır ki, bunların gelirini oluşturan konular belirli bir kaza ya da sancak bölgesinde toplu halde değildi. Örneğin, reayaya yüklenen kimi hizmetleri yaptırmak üzere, bu işle görevlendirilmiş iş erlerinin rüşvet almaları halinde, rüşveti alan ya da verenden ceza olarak toplanacak "cerime"ler de, bir ya da birkaç bölge bir arada, "irtişa mukataası" sayılarak iltizama veriliyordu. Bunu üzerine alan mültezim "rüşvet" olayının (irtişa'ın) yerini ve zamanını bilmediği, ancak böyle bir şey olduğu takdirde el koymak durumunda bulunduğu için, iltizam bölgesi olarak kabul ettiği geniş bir bölgeyi dolaşıp duruyordu. Bu biçimdeki gezici mültezime "ayak âmili" deniliyordu. Yaya ve müsellem yazma, ya da kayıtlı yaya ve müsellemlere bir hizmet gördürme emri çıktığı zaman, ilgilileri iş yerine sürmekle görevli olanların işten kurtulmak isteyenlerden rüşvet aldıkları da olduğu için, bu çeşit yolsuzlukların işlendiği yerlere o bölgenin "ayak âmilleri" koşarlar ve irtişa olaylarına adı karışanları mahkemelere çağırıp, hükmolunan "cerime"leri onlardan alırlardı.[310] Aynı suretle azap yazma işinde de rüşvet alan "azap reisleri", kadı nâibleri ve rüşveti veren reaya, ayak âmillerince yakalanıp mahkemede cerimeleri bir bir alınıyordu.[311] Mukataa yönetimi geniş bir iş oldu-

309 Bursa ipek mizanı (ipek tartma) mukataasının başında olan "Mizan Emini Bedreddin meclis-i şer'de ikrar ve itiraf kılıp eyitti kim, 882 Cemaziyelevvel'i gurresinden (1477 Ağustos'u 11'inden) 883 Rebiulâhir'i gayetine (1478 Temmuz'u 30'una) gelince yevmî 20 akçe hesabı üzere bir yıllık ulûfem kim cem'an 7.200 akçe olur, meblağ-ı mezkûru bi-kusur mezkûr mizana âmil olan (...okunamadı) ve (...okunamadı) ve Ahioğlu tahvillerinden alup kabzeyledim": Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 48a 25 Zilkade 883.

310 Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 199a (18 Ramazan 884 = 3 Aralık 1479): "Sebeb-i tahrir oldur ki, Anadolu vilâyetinde İshak Çelebi ve Sasabeyoğlu Çalapverdi ve Dursun Bey ye İlyas Bey yaya ve müsellem yazdığı vakitte vâki olan irtişayı mukataaya dutan Sandukçu Mustafa bin Mehmed Mihaliç Kadılığı tevabiinden olan Eyimsiz (?) ve Balcı nam köylerde vaki olan irtişayı darende-i mektup Seyyid Ali oğlu Yunus'a ve Aydın oğlu Mehmed'e ve Karesi Sancağında Mihaliç Kadılığına mûteallik olan mahallerde vâki olan irtişayı üç bin akçe mukataaya verüp meblağ-ı mezkûrdan iki yüz akçesin alup kabzeyledim, dedi."

311 "Sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki, sene 887 (1482) ve 888 (1483) azap reisleri irtişasın ve azaplardan alınan bedel ve Kütahya ve Karahisar (Afyon) ve Hüdavendigâr (Bursa) Sancağı ve

ğuna göre, âmil bütün gelirlerin (resim, bac ve öteki türden vergilerin) hesabını yapmakla ve kâtibine defterini tutturmakla beraber, yetkisindeki vergilerle ilgili pek çok yerden bunları kendi eliyle toplamaya yetişemeyeceğine göre, "câbil = tahsildar" da kullanmak zorundaydı.

Âmil, yanına aldığı mukataa kâtibini ve öteki yardımcılarını "gündelik = ulûfe" ile çalıştırıyordu.

İstanbul'da, ya da Bursa, Edirne gibi önemli merkezlerde oturan, çoğu Altı-Bölük sipahisinden bazı itibarlı kişilerin devletten mukataa tutma işini, arada kendilerine kolay ve büyük çapta kazançlar sağlama yolunda ve hazine ile reayayı ağır zararlara uğratacak şekilde üzerlerine almanın yolunu buldukları çok görülüyordu.[312] Tuttukları mukataaları büyük servet yığma yolunda kullananlar arasında timarlı sipahi ya da yeniçeriler de vardı. Bu gibi nüfuzlu mukataacıların başşehirde doğrudan doğruya defterdarlıktan aldıkları, toplamı milyonlara varan iltizam işini, hayli yüksek kâr alarak, hemen ayaklarında, bir ikinci ele devrettikleri,[313] ya da daha verimli bir kazanç şekli olmak üzere, aldıkları mukataayı üç beş bölüme ayırıp, "pâre mukataaları" biçimine soktuktan sonra, her birini bir "pâre mukataacısı"na verdikleri de çok görülmekteydi.[314] Bu şekildeki iltizam

Bursa ve Sultanönü ve Karesi ve Biga sancakları kadıları nâibleri olduğu irtişai tutan Musa oğlu Mehmed Turgut bin Mahmud ve Davud ve Kara Hamza bin İbrahim şeriat mahfilinde ikrar edüp eyittiler ki, işbu hâmil-i hüccet sâbıka binbaşı olan Makramacı Şücaüddin bedel ağırlığından ve reis ağırlığından alduğu akçeler ki, teftiş olunup 750 akçe zahir oldu idi, meblağ-ı mezburu bîkusur alup kabzeyledik bâdelyevm mezburla bu taraflarda ve Kütahya Sancağı'nda ve gayrıda davamız ve nizâmız yoktur, dediler": Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 386 (19 Şaban 890).

312 Bursa Şr. Sc., A. 66/72b. Bursa kadısının 17 Recep 964 (16 Mayıs 1557) yılgünlü arzı, Altı-Bölük halkının mukataalara ne geniş çapta el attıklarını gösteren bir belgedir: Sipah oğlanları zümresinden 21. Bölük'ten Abdulkerim, 192. Bölük'ten Mehmed, 122. Bölük'ten İskender kadıya başvurarak, "Bursa hassa mukataalarından mizân-ı harir ve tamga-yı akmişe ve gümrük ve kantarîn mukataalarını halen üç yıl için 4.715.000 akçeye tutmuş bulunan" Ali adlı kişiden alınıp, "darphane ve gümüş yasakçılığı" da eklenerek, kendilerine "200 akçe vazife" (ulûfe) tayini suretiyle verilirse 585.000 akçe ziyade ile kabul edeceklerini teklif etmekte idiler. Devlet ile yapacakları sözleşmenin koşullarını da, kendileri için büyük çıkar sağlayan biçimde (örneğin ulûfelerine 5'er akçe zam) ileri sürüyorlardı.

313 Örnek olarak şu belge: Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 14 (18 Muharrem 881 = 23 Ocak 1486). "Bey Sancağı'nın mevkufatını sene 888 Muharrem'i gurresinden üç yıla mukataaya tutan Yusuf bin Hamza şeriat mahfilinde ikrar edüp eyitti: Yenişehir ve İnegöl ve Yarhisar ve Ermeni kadılıkları mevkufatın işbu hâmil-i hüccet Turhan bin Mehmed'e ben tuttuğum tarihin iptidasından 15.000 akçeye satup durdum, hâliyâ meblağ-ı mezburdan 2.000 akçesini alup kabzeyledim, dedi; ol dahi tasdik eyledü."

314 Anadolu kadılarına 1540 yılgünü ile (18 Ramazan 946) yayımlanan bir ferman: "Mukaddema vilâyet-i Anadolu'da vâki olan Kıptîlerin ve azadelerin beytülmal ve mal-i gaiplerini ve kesimli ve yava kâfirlerin ve Ermenilerin haracını 943 Muharremi gurresinden üç yıla rüsûmu ile 340.197 akçe mukataaya dutan Yusuf bin Durmuş nam âmilin tahvili temam olup, dergâh-ı muallama gelen üç yıllık muhasebeleri mucibince teslimatından maada 159.456 akçe bakîsi olup, 124.441 akçesi pâre âmilleri üzerine kaydolunmuş; imdi zikrolan pâre âmilleri ki, ismi ve resmi Hazine-i Âmire defterlerine kaydolunmayup kendüsü bey' eylemeğin küllî kesr-i mukataa kendüden tahsil olunmak lâzım olduğu ecilden mezkûr Yusuf mahfuzen ve mukayyet kulum Cafer'e koşulup ve

usulünde, ödeyiciler ikinci el ile karşılaştıklarında, iş bütün bütün haksızlık ve soyguna dökülüyordu ki, bunlardan Divan'a bir sürü anlaşmazlık ve şikâyetler yağmaktaydı. Onun için, hükümetin, "pâre mukataası"nı önlemek üzere, iltizamı ilk elden tutan kişilerin, mukataayı parçalayarak başkalarına satmalarını yasakladığı çok görülmüş olmakla beraber, itibarlı mukataacıların, aldıkları iltizam işini "pâre mukataası" yaparak, ikinci ellere sattıkları gene de olağandı. Devletin malî kaynakları içinde en önemli olarak gördüğümüz mukataaların gelirlerini toplama düzeni anlaşıldıktan sonra, bunların eminler üstünde daha yüksek ve genel bir denetlemeden geçmesi biçimini de bilmek gerekir:

Uygulamalar üzerinde yaptığımız incelemelere göre, birkaç kaza ya da sancakta bulunan mukataaların hepsi bir nezaret sayılarak, çevreye yakın kadılardan birisi yahut eski bir kadı bu göreve "nâzır" yapılıyordu.[315] Âmiller ya da mukataaların öteki iş erlerince yolsuzluklar yapıldığında, bu görevlilerin üzerlerine para geçirdiklerinde veya işledikleri başka yolsuzluklarda, sırf bu gibi belli işlerin soruşturulması ve incelenmesi için, gene kadılardan birisinin yanına çavuş ve öteki birkaç kişilik maiyet verilerek, "müfettiş" diye yollandığı da olurdu.[316]

Mukataalar, ister ulûfeli eminler, ister iltizamla getirilmiş âmiller eliyle idare edilmiş olsunlar, mukataa düzeni, vilâyette (beylerbeyliği merkezinde) defter-

eski ve yeni tahvil âmillerinin ve mezkûr pâre âmillerinin zimmetlerinde olan akçeler defter olunup gönderildi. İmdi buyurdum ki, hükm-i şerifim ile vardukta ve mezkûrların siz ki kadılarsız mezkûr kulum ile irsal olunan deftere nazar edüp aslı mestur ve mukayyet olan âmilleri işi savundukları (?) pâre âmillerini her kande ise buldurup getürdüp âmiller ile beraber edüp defter mucibince her birinin zimmetinde bi-hasebü'ş-şer've'l-kanun ne miktar akçeler sabit olursa kendülerden ve emlâk ve esbablarından ve kefil-i bil'mallarından bîkusur tahsil edüp mezkûr kulum ile Hazine-i Âmireme gönderesiz." Bk. Üsküdar Şr. Sc., No: 11, Vr. 41b.

315 Örneğin, şu belgeye bakınız. Edremit Şr. Sc., 42/1190, Vr. 110b, 17 Rebiulevvel 954 (7 Temmuz 1547): Livâ-ı Hüdavendigâr Nâzırı Mevlânâ Mihaliç Kadısı, malûm ola ki "iş bu darende-i hükm-i şerif Cafer Livâ-ı Hüdavendigâr'da Yenişehir ve Yarhisar ye Akhisar ve Akyazı ve Ermenipazarı ve Göynük ve Yenicetaraklı ve Geyve ve Beypazar ve Seferihisar ve Mihaliçcik ve Göl kadılıklarında, Sultanönü'nde vâki olan hassa beytülmale ve mevkufata ber vech-i emanet emin tayin olunup eline berat-ı hümâyûnum verülüp ve bundan akdem zikrolunan sancakların hizmeti emrolunup eda-ı hizmet edüp yoklamada mevcut kaydolunan piyade taifesinin defterleri sureti dahi yazılup mefahirül-ümerâ ve'l-ekâbir Hazine-i Âmirem defterdarları nişanlarıyla nişanlanup irsal olundu, imdi buyurdum ki, hükm-i şerifimle verdukta tehir etmeyüp kendi nefsinle mukayyet olup zikrolunan kadılıkları emin-i mezbur ile yürüyüp ve ol deftere nazar edüp anda mevcud kaydolunan kimesnelere mütearrız olmayup andan maada vâki olan mevkuf timarlar ve mezraalar ve mevcut defterinde mukayyet olmayup emrolunan hizmetleri edâ etmeyen yaya ve müsellem çiftlikleri mahsûllerin şer'ile ve kanun ile teftiş edüp göresiz bunda kalanı yerli yerinden ve âhar kimesneler zimmetlerinde sabit ve zahir olanı bîkusur mevkufiçün emin-i mezbure tahsil ettiresiz..."

316 Bursa Şr. Şc., A. 5/5 Vr. 429b (29 Şevval 892 = 18 Ekim 1487): "Bergama'nın eski kadısı Mevlânâ Muhiddin ile Bursa emvalin teftiş etmeğe gelen Kemaleddin oğlu Sipahi Oğlanı Hasan Çelebi şeriat mahfilinde ikrar edüp eyitti ki, Bursa gümrüğünden Emin Husam bin Ramazan elinden Âmil Mûsa bin Şehvil tahvilinden hasıl olan akçeler 20.000 akçe alup kabzeyledim dedi".

darlık varsa oraya, yoksa İstanbul'da Divan'ın maliye dairesi durumunda bulunan başdefterdarlığa bağlı bulunuyordu.

Yukarıda anlatılan düzenle toplanan "hasılat"ın hazineye aktarılması işlemi şöyleydi: Mîrî gelirleri çok yüksek olan Bursa, Edirne, İstanbul, Konya ve başka büyük merkezlerin mukataalarından oluşan malî güce "hazine" deniyordu. Böylece, örneğin "Bursa Hazinesi, Konya Hazinesi, Halep Hazinesi, Diyarbekir Hazinesi", bu yerlerin gelirleriyle hükümetin bunlardan yaptığı harcamalar, ya da doğrudan doğruya "Hazine-i Hümâyûn"a gönderilen paraların hesabını tutan, o çevrede hükümet adına ivedi bir harcama işi çıkarsa, gerekli meblağı veren bir çeşit veznedarlık gibiydi. Mukataaları idare eden emin ya da âmillerin, iltizam şartlarına göre, taksit taksit yatırdıkları paraları emrolunan yere geçirmek üzere, hazinelerin başlarında bulunan kişilere "hassa harç emini" denmekteydi. Örneğin, "Bursa harç emini" deyimi, bu sancakta bulunan mukataalardan elde edilen akçeleri mültezimden alıp, fermanlarla verilen emirler gereğince, yerli yerine yatırma görevinde olan kişiyi ifade ediyordu. Divan hükümeti önemli bir harcama karşısında kalır da "Hazine-i Hümâyûn"da birikmiş para bulunmazsa, eyalet hazinesinden birisine hemen bir "mübaşir" uçurarak, o hazine dairesine bağlı mukataaların âmillerinden, "iltizam kıstları"na sayılmak üzere para toplatırdı ki, bunları, kadı huzurunda, doğrudan doğruya emin ya da âmil elinden teslim alan bu çeşit mübaşire "havale" adı verilirdi. Âmillerden, "kıstlar"ı[317] özel surette gelen "havale" kişiler alıp İstanbul'a götürecekleri gibi, ilgili "hazine"nin "hassa harç eminleri" de yollayabilirlerdi; kurala uygun yol da buydu. Memleketin herhangi bir yerindeki harcamalara gerekli olan akçenin doğruca oraya yollanması için hassa harç eminine emir de veriliyordu. Örneğin, 1551'de Kütahya Kalesi'nin onarımı için gerekli olan 140.000 akçe, emir üzerine, Bursa harç eminince istenen yere yollanmıştı.[318] O halde, hükümetin "havale" kişiler yollayarak âmillerden para toplamasının ya kendisinin çok sıkışık olmasından ya da bazı mukataaların küçük yerlerde bulunmaları dolayısıyla, oralarda ayrıca bir hassa harç emini bulunmamasından ileri geldiği söylenebilir.

Divan'ın maliye dairesi demek olan Anadolu ve Rumeli defterdarlıkları, yukarıda anlatılan bütün mukataa örgütlerinin doğrudan doğruya başları sayılmakla beraber, Osmanlı maliye düzeninde, zaman zaman her vilâyetin ya da bazı büyük vilâyetlerin maliyeleri ayrıca birer defterdarlık düzeni haline kon-

317 Bir mukataayı, emanet suretiyle ya da iltizam üzere idare eden âmilin, anlaşma koşullarında yükümlendiği biçimde, belli sürelerle hazineye yatırmak zorunda bulunduğu akçe miktarına "kıst = taksit" deniyordu.

318 Bursa Şr. Sc. A. 45/51, Vr. 80b (18 Cemaziyelâhir 958 = 23 Haziran 1551).

muştu. Böyle olunca da, bu tür vilâyetin bütün mukataaları kendi vilâyet defterdarlığının idaresine bağlanıyordu. Örneğin, Halep Vilâyeti mukataalarını "Halep Defterdarı", Karaman Vilâyeti mukataalarını da "Karaman defterdarı" idare eder, yani, bütün âmil, emin, hassa harç emini ve öteki iş erleri hep o vilâyet defterdarı emrinde olurlardı.[319]

Mukataaların iltizama (kesime) verilme şartları: Devlet mukataalarının ulûfeli eminler tayini yoluyla idaresi hükümet görevinin yerine getirmenin bir biçimidir. Öyle sanıyoruz ki, Osmanlı düzenliğinin genç çağlarında bütün mukataalar ulûfeli eminlerce idare olunmuştur. Ancak, devlet parasızlık çekmeye başladıktan sonra, bir kamu görevi değil de, sadece bir gelir kaynağı sayılmasıyla, mukataaların idaresinde iltizam yoluna gidilmiş, gelirin yükselmesi için vergileme ve vergiyi toplama işlerinin özel kişilere satılmasında hiçbir sakınca görülmemeye başlanmıştır. Gerçekleyin, ulûfeli eminlerin mukataalardan imkân ölçüsünde fazla gelir sağlamakta kendi özel çıkarları yoktu. Tersine, ödeyiciyi sıkmamak, ya da ondan rüşvet almak, yeteri kadar koşuşturmamak gibi birçok olumsuz davranışlar, hazineyi zarara uğratmış olsa da, mukataa kurumlarında ulûfe karşılığı çalışan iş erleri tarafından devlet adına yürütülen bu resmî görev şekli, bir kamu hizmeti olarak daha elverişliydi. Öte yandan, zaman zaman şaşırtıcı para bunaltıları altında ezilen hükümetin de tek düşüncesi, vergi "hâsıl"larını daha çok artırmakta toplanınca, mukataaları satılığa çıkararak en yüksek "hâsıl" getirmeyi yükümlenen mültezime resimleri = vergileri götürü toplatma yönteminin kullanılmasının hazine için daha çıkarlı olacağını anlamak güç değildir. Bu yola bir kere girildikten sonra, artık, "mukataalar"ın işletilmesi, gerek toplayıcılar ve gerekse devlet için gittikçe toplamı kabaran iyi bir kazanç olmuş, reaya ise ezildikçe ezilmiş, "iltizam üzere emanet" ya da âmillere üç yıllığı satılmak suretiyle mukataa işletme usulünde mültezimlerin soygunculuğu halkın dayanma gücünü aştığı zaman, hazine gelir kaynakları götürü mukataaya verilmekten vazgeçilip, ulûfeli eminlerle idare etmeye dönüldüğü, ancak daha çok gelir sağlamanın çekiciliği karşısında, dayanılamayıp, götürü iltizamcılığın gene alıp yürüdüğü görülmüştür.[320]

319 Bütün Osmanlı toprakları, Anadolu ve Rumeli adları ile iki vilâyet oldukları sıralarda, buraların malî işlerine bakacak Anadolu defterdarı ve Rumeli defterdarı diye iki defterdar atanmış bulunmakla beraber, I. Selim'in geniş fetihlerinden sonra, yeni bölgelere de defterdarlar yollanmış, hattâ her beylerbeyliğin bir defterdarı olmuş, bu durumda, merkezdekine göre vilâyetlerdekiler hep bulundukları yerin adı ile anılmıştır. İ.H. Uzunçarşılı'nın *İA*'daki "Defterdar" maddesi çok eksik ve bu karışık örgütü belirtmekten uzaktır.

320 Örneğin, I. Süleyman, henüz saltanatının güçlü bulunduğu 1538 sıralarından itibaren, mukataaların yönetiminde ulûfeli eminler kullanmaya dönmüş, 1544'te bu suretle mukataaların çoğunluğunda ulûfeli eminler çalıştırıldığı anlaşılmıştır: Bursa Şr. Sc., A. 42/48. No.'lu defterde bu söylediklerimizi doğrulayıcı pek çok belge vardır.

Hükümetin mukataalarını, kendi ulûfeli iş erlerine idare ettirmek değil de, "kesime = iltizama" vermek, yani gelirini artırmalı olarak satmak biçiminde "âmillere" verir olması, bu konuda ister istemez belli kuralların ortaya çıkmasını gerektirmiştir.

Mukataaların "iltizam = kesim" süresi, hemen her zaman üç Hicrî-Kamerî yıl olarak uygulanmaktaydı. Bir yıllığına iltizama verildiği de oluyordu. Üç yıldan uzun süreli biçimi hiç görülmemekteydi.[321] Ancak, örneği çok olmamakla beraber, eğer bir âmil, herhangi bir durumda, iltizamını üç yılı bitirmeden bırakmak zorunda kalırsa, mukataayı yeniden tutana ya da tutanlara, hem bırakanın süresini doldurmak, hem de, ondan sonra daha üç yıl âmilliğe devam etmek üzere, dört ya da dört buçuk yıllık bir iltizam hakkı verilebiliyordu.[322]

Âmil, mukataayı, ister götürü ister ulûfe karşılığı tutmuş olsun, hazineye sağlamayı yükümlendiği miktardan başka, ayrıca, iltizam toplamının binde ikisi tutarında (% 0,2) bir miktarı, "rüsûm-ı bevvabân ve rüsûm-ı çavuşân" adıyla, her yıl, kapıcılar ile çavuşların ulûfelerine karşılık olmak üzere, İstanbul'dan bu işi için gelen mübaşire ödemek zorundaydı.[323] Ancak, iltizamı tutan kişi, kapıku-

321 Gerçi Bursa ihtisap mukataası'nın 957 Recebi gurresinde (1550 Temmuzu 16'sında) üç yıllığı 500.000 akçe ile iltizamda iken, altı yıllığı 50.000 akçe artırma ile yeni bir kişiye 10 x 100.000 + 50.000 = 1.050.000 akçeye verilmiş ise de, bu sonuncunun beratına "iki tahvilde" kaydı konarak, hiç olmazsa sözde üç yıllık süre kuralına uyulmuştur: Bursa Şr. Sc., A. 45/51, Vr. 132b.

322 Bu çeşit işleme bir örnek: Bursa Şr. Sc., A. 42/48, Vr. 34a (Evâsıt-ı Muharrem 949 = 1 Mayıs 1542). "Çömlekçiler mahallesinden İshak bin Eremya nam Yahudi meclis-i şer'e gelüp mahruse-i mezbure mizanını bil'fiil yirmi dokuz kere yüz bin akçeye mukataaya dutan Kemal nam Yahudi kalan tahvilinden dokuz ayın muhasebesi üzerine tahvil-i mezburun kesriyle yirmi beş bin akçe ziyade eyledi. Şu şartla ki, tahvil-i mezbur temam olduktan sonra gelecek tahvili üç yıla mizan-ı mezburun girifti ile şimdiki mukataasından yüz bin akçe ziyade ile mukataaya verilüp ve hem mahruse-i mezbure darphanesini üç yıla yüz otuz bin akçeye mukataaya dutan Ahmed'in mukataasından beş bin akçe ziyade ile bana mukataaya verile deyüp yüz bin akçe peşin vereyim deyüp Kuloğlu Mustafa'nın mizan-ı mezbure ve darphane-i mezbureye emin ve yasak kulu olup ve İsmail bin Yusuf nam Yahudi on üç akçe ulûfe ile kâtip olup ve kendü dahî harc-ı âmilden yedi akçe ile kâtip olup ve Hacı Mustafa bin Karagöz beş akçe ile eğimci ve Ali bin Ferhat vezneber olmak şartıyle zikrolan muktaaları cem'an otuz bir kere yüz bin dahi yetmiş bin akçeye kabul edip Altıparmak mahallesinden eğimci olarak Hacı Mustafa bin Karagöz onbeş bin akçeye ve mahalle-i mezbureden vezneber olacak Ali bin Ferhad beş bin akçeye ve Kuruçeşme mahallesinden kâtip olacak İsmail bin Yusuf beş bin akçeye ve Karayakub mahallesinden Bayram bin İskender beş bin akçeye ve mahalle-i mezbureden Hacı Kasım bin Abdullah beş bin akçeye ve mahalle-i mezbureden Serçe bin İbrahim beş bin akçeye kefil olup ahvâl-i küfelâ mahallelerinden teftiş ve tafahhus olundukta kefil oldukları miktarı akçeye iktidarları vardır deyu ehali-i mahalle cevap verdikleri ecilden macera alâ vukuu'l-hal tescil olundu."

323 Örnek vermiş olmak için, şu belgeye bakıyoruz: Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 320a (5 Rebiulevvel 890): "890 Saferi'nin evahirinde yazılmış mektub-ı padişahı ile Hazret-i Hüdavendigâr'ın kapucuları ve çavuşları rüsûmun talep ve tahsil etmek için varid olan bevvab Hüseyin bin Abdullah Mahruse-i Bursa'da şeriat mahfilinde ikrar ve itiraf edüp eyitti: Mahruse-i mezkûre kapan kıstından mezbur kapana âmil olan Yahudi Şemavil elinden çavuşlar resmi için altı yüz ve bevvaplar resmi için bin iki yüz cem'an bin sekiz yüz akçeyi bîkusur alup kabzeyledim, dedi. Resum-i mezbure sene 890 içündür."

lu ya da timarlı sipahi olan birisi ise, bu gibisinden resm-i bevvabân ve çavuşân alınamazdı.[324] Yukarıdaki hesaba göre, mültezimlerin üç yıllık biriktirdiklerinden ödediklerinin toplamı binde altıyı tutuyordu. İltizamı yükümlenen kimse, ayrıca, "resm-i berat" akçesi denen bir harcı maliyeye yatırmak zorundaydı.[325] Divan kâtiplerinin gördükleri yazıp çizme işi karşılığında da, onlara "resm-i tezkere" ya da "resm-i defter" diye bir meblağın verilmesi gerekiyordu.[326]

Mukataaların birer malî konu olarak idarelerinin, sözün kısasıyla, şöyle oldukları belirmektedir: Her mukataanın ya da birleştirilmiş birkaçının başına ulûfeli bir "mukataa emini" veriliyordu. Eğer bu kişi mukataayı bir veya üç yıllık süre için artırma yoluyla üzerine alır, en yüksek "hâsıl"ı elde edeceğini yükümlenirse, mukataanın resimlerini hiç kayba uğratmadan toplama işi götürü biçiminde verilmiş oluyordu ki, bu durumdaki mukataacıya "ber-vech-i iltizam emin" denmekteydi. Emin, vergilemeye konu olan olayları izleyip, kanunnamenin ve elindeki "berat"ın şartları çerçevesinde alınacak "resimler"in miktarını tesbit etmekten ibaret olan bu işinden dolayı "âmil"lik görevi yapmış oluyordu. Demek bu biçimde iki görev de üzerinde olan kişi hem emin ve hem de âmildi. Eğer, ulûfeli emin, mukataanın üzerinde denetçi, mîrî malın kaybını önleyecek ve mukataa şartlarına âmillerin uymasını sağlayacak biçimde bir malî işlem yapmakla yetinmesine karşılık mukataanın gelirleri bir mültezime yani vergilemeyi bir ya da üç yıllık süre ile üzerine alıp hiç kayba uğratmama ve iyi toplama yoluyla geliri en yüksek seviyeye çıkarmayı ve "hâsıla"yı belli "kıstlar" halinde teslim etmeyi hazineden karşılıklı şartlarla yükümlenen adama verilmişse, bu kişiye "ber-vech-i iltizam âmil" deyimi kullanılmaktaydı. Hazineye en yüksek geliri sağlamak şartıyla âmil olan, ister "ber-vech-i iltizam emin", ister "ber-vech-i iltizam âmil"

324 1550 tarihlerinde kapıkullarının kapıcı ve çavuşlara bu resimleri ödemekten hariç tutulmaları hali devam etmekle beraber (Bursa Şr. Sc., 60/64, Vr. 259a), sonradan başa çıkılamayarak, bu muafiyet kalktı.

325 Örnek olarak şu belge: Bursa Şr. Sc., A. 11/10, Vr. 176 (7 Muharrem 899 = 18 Ekim 1493): "... Bursa gümrüğün ziyâde edüp mukayaata dutan Salih bin İsmail el-Kangırî (Çankırılı) şeriat mahfilinde ikrar edüp eyitti ki, iş bana verildikte atabe-i ulyâda ziyade ettiğim 15.000 akçe mukabelesinde resm-i bevvab 20 akçe ve resm-i çavuş 10 akçe ve resm-i berat için 24 akçe ve kâtiplere resm-i tezkere 10 akçe verdim ve sene-i vustâ resm-i bevvabı içün 954 akçe ve resm-i çavuş içün 477 akçe cem'an 1495 akçe vermiş idim. Meblağ-ı mezkûru hâliyâ mezbur işin mahsulünden Emin Hacı Bedreddin elinden alıp kabzettim dedi."

326 Resm-i deftere ya da resm-i tezkereye ait şu belgeyi koyuyoruz: Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 19a, (24 Muharrem 891 = 30 Ocak 1486): "... Bursa'da olan kapana 890 Zilkade'si gurresinden âmil olan Mehmed bin Yahya ve şeriki Hacı Mehmed bin Firûz şeriat mahfilinde ikrar ve itiraf edüp eyittiler ki, mezkûr işi mukataaya dutluğumuzda, dergâh-ı muallâda bin iki yüz akçe resm-i bevvabîn ve altı yüz akçe resm-i çavuşân ve dört yüz elli akçe resm-i defter ki, cem'an iki bin iki yüz elli akçe vermiş idik. Şimdiki halde meblağ-ı mezkûre bittemam mezkûr işte Pâdişah-ı Âlempenah tarafından emin olan Mehmed bin Hamza el-Kâtip tarafından emin olan Derviş Mehmed bin Mustafa elinden mezkûr iş kıstından alup kabzeyledik dediler."

olsun, mukataadan sağlamayı yükümlendiği miktar dışında ve yüzde hesabıyla, belli miktarda bir akçeyi de ayrıca resm-i çavuş, resm-i kapıcı (bevvab), resm-i tezkere (defter), resm-i berat adları altında, her yıl İstanbul'dan bu iş için gelen mübaşire ödemek zorundaydı.[327]

"Hazine hissesi" de denen resm-i berat ile resm-i çavuş, resm-i bevvab (yahut kapıcı resmi) ve resm-i defter gibi harçların alınmasına geçildiğinde, mukataayı tutan kişilerin "ber-vech-i iltizam âmil" ya da "ber-vech-i iltizam emin" durumunda bulunmalarının değişik bir işlemi gerektirdiği ortaya çıkıyordu. Örneğin, mukataadan ne elde edilebilirse (yükümünden fazlasını dahi), hazineye teslim etmek zorunda olan emin yukarıdaki harçları elbette gene hazineden ödemiş olmaktaydı. Çünkü, ulûfesi, ancak kendi görevini karşılayan bir ücretten başka bir şey değildi. Halbuki, iltizamı "âmil" olarak alan, yani götürü tutan kişi, yükümlendiği miktarı hazineye yatırdıktan sonra, onun üstüne çıkarabildiği fazlalık kendisine kalıyordu ki, bu, onun iltizam işinden elde etmeyi umduğu kazancıydı. Bu duruma göre, mukataayı "emin" olarak işleten, yukardaki yüzde üzerinden yatırdığı harçları "hazine" hesabına ödemiş oluyordu ki, çavuş, kapıcı, kâtip gibi iş erlerinin ücretleri, bu biçimde, hükümet kesesinden çıkmış bulunmaktaydı. Başka bir deyimle, hazine de, özel kişiler gibi, kendi kendisine vergi vermek zorunda kalıyordu.

Malî kavrama aykırılığına rağmen, belki de bununla ilgili olan çavuş, kapıcı ve kâtip durumundakilerin baskılarıyla bu sakıncalı işlem düzeltilemeden sürüp gitmiş, fakat son olarak, I. Süleyman duyulan büyük akçe darlığı karşısında "emanet" üzere idare olunan mukataalardan harç alınmasını durdurmuş, böylece, yukarıda adları geçen kişilerin "vazife" maaşlarında önemli bir eksilme olmuştu. Bu arada, mukataayı âmil olarak tutan kişiler kapıkulu iseler, kapıcı ve çavuş harcı vermekten kurtuluyorlardı. Ancak, başşehrin önemli hizmet kişileri olan kapıcıların ve çavuşların sürekli sızlanmaları karşısında, Anadolu vilâyetlerine yollanan 1544 tarihli bir ferman, eminler ile idare olunan mukataalardan da harç alınması usulünü gene yürürlüğe koydu.[328]

327 Bir mukataanın, artırmaya çıkarma yoluyla, bir kişiye ya da birkaç kişilik ortağa verilmesinden sonra, herhangi bir zamanda daha fazla bir artırma teklifi ile yeni bir istekli çıkarsa, maliye, eski sözleşmeyi kaldırıp, bu sonuncu ile yeni bir anlaşma yapıyordu. Bu gibi değişimlerde, yukarıda sözleri geçen resimlerin de yeni baştan hesapları gerektiğinden, iltizamı bırakanla yeni alan arasında bu konudaki hesaplaşma çok uzun ve çekişmeli bir duruşma yaratmaktaydı.

328 Sözü geçen ferman: Bursa Şr. Sc., A. 44/50, 39a. "Anadolu ve Karaman ve Rum ve Erzurum vilâyetleri kadılarına malûm ola ki: "Bundan akdem dergah-ı muallâm çavuşları ve kapucuları kadimden hassa-i hümâyûnuma müteallik olan hasları ve sair mahsulatı âmiller mukataaya aldıklarında her mukataanın âmilinden kanun üzere resimlerin alıgelüp badehu iltizam eden eminlerden âmilleri olmayınca kapucu ve çavuş resmi alınmak refolunmuştu. Hâliyâ iş bu sene 951 Rebiulevveli'nin on altıncı (7 Haziran 1544) gününde bu husus paye-i serir-i âlâya

Mukataa gelirlerinin, ödeyiciden ya da kaynağından hazineye aktarılmasını sağlayan örgüte uygulanan kanun niteliğindeki kuralları, bilinen biçimleriyle belirttikten sonra, mukataacıların iltizam konusunda devletle, bu genel usullerin sınırları içinde yaptıkları kontratlarında, iki tarafın birbirlerine kabul ettirdikleri özel şartlar üzerinde de durmak gerekmektedir. Devletin, mukataalarını işletmede, bu görevi ulûfeli iş erleri eliyle yürütme yerine, en büyük geliri sağlamak amacını güderek, götürü iltizam yolunu seçtiği biliniyor. Bunun nedeni, ola ki, şöyledir: Vergi alanı büyük çoğunlukla iktisadî işletmeler (özellikle, ticaret ve sanayi) olan mukataaların gelirini oluşturacak olan resimlerin (vergilerin) yıllık ya da öteki bir süre içindeki miktarlarını belirtip, gelir toplamını önceden anlamaya imkân yoktu. Çünkü, çoğu bac türünden olan resimlerin alınması, her zaman için var olan olağanlara değil, önceden kestirilemeyen baclık ya da cerimelik olaylara dayanıyordu. Örneğin, Bursa "mizan mukataası" ham ya da ibrişim halindeki ipeklerin kantarda tartılması işleminden alınacak resimleri (bacları) kapsadığına göre, bu işlemden gelir sağlanması, ipeğin gelip gelmemesine, ya da tartıya gelen ipeğin, az mı çok mu olacağına, hattâ kalitesinin düşük veya üstün oluşuna sıkı sıkıya bağlıydı.

Görülüyor ki, mukataadan elde edilecek gelirin yüksek ya da düşük oluşuna, onu idare eden iş erlerinin harcayacakları çabanın, kişisel güç ve zekâlarının büyük etkisi olacaktı. Şu halde, bir mukataanın iltizam usulüyle işletilmesine karar verildiği zaman, artırmaya giren kişilerin çok ince bir hesap yaparak işe girişmeleri gerekiyordu. Bunun için de, iltizamı üzerlerine alınca, hem hazineye sağlamayı kabul ettikleri parayı hem de kendi emekleri karşılığı olacak kazançlarını çıkarabilmek için, yukarıda söylediğimiz genel kuralları bozmamak üzere, hükümetin uymasını istedikleri birtakım şartlar ileri sürmekteydiler. Hükümetin tek amacı, iltizam bedelinin imkân ölçüsünde yüksek olmasını sağlamak olduğu için, bunu çok iyi bilen artırmacılardan en büyük rakama çıkabilen, teklifini bu biçimde hazine yönünden pek çekici hale koyduktan sonra, kendisine mukataa "hâsılatı"nı kabartma imkânı verecek şartlar ileri sürmekteydi. Hükümet de, kontratı istediği zaman bozma yetkisi elinde olduğundan, çoğu zaman bunlara

arzolundukta zikrolunan vilâyetlerde vâki olan mîrî mukataaları iltizamla alan kapum kullarından ve eminlerden dahi kapucu ve çavuş resmi alınmağı emrettim, imdi buyurdum ki, hükm-i şerifimle kulum Kapucu Yunus vardukta her biriniz taht-i kazanızda vâki olan mîrî mukataaların âmillerin getürtüp göresiz kânun üzere sabıkta alıgeldikleri resimlerin eskiden ve yeniden bakî kalmış ne miktar akçeleri kalmış ise ki, tamam zahir ve malûm ola, bîkusur alıveresiz ve şol mukataaları ki, dergâh-ı muallâm kullarından, ümerâ taifesinden iltizam edüp almış olalar, arzolunduğu tarihten beru iltizamla mukataa alan kullarımdan ve ümerâdan dahi dergâh-ı muallâm çavuşlarına ve bevvaplarına kanun üzere müteveccih olan resimlerin mezkûr kuluma alıveresiz."

peki demekten sakınmıyordu. Özellikle büyük mukataaların konusu çoğu zaman ticaret ve sanayi faaliyetlerinden doğan malî işler olduğu için, bu alanlarda ustalıkları herkesten üstün olan Yahudiler, iltizamın gelirlerini artıracak malî oyunları çok iyi bildiklerinden, artırmada en yüksek rakamı ileri sürmek suretiyle, rakiplerini geride bıraktıktan sonra, kazançlarını sağlayacak şartları da pek iyi tertipliyorlardı.

Hükümet, mukataayı iltizam etmiş olanın kabul ettiği şartların gerektirdiği tedbirleri almak, örneğin ticaret ya da endüstriden gelecek resimleri artırmak, vergi kaçırmalarını önlemek işinde, mukataacının kabul ettirdiği şartların gerektirdiği tedbirleri almak üzere, mukataa çevresinin idare ve adalet organlarını harekete getirmek zorundaydı. Mukataanın resim alanına giren işlerde, gerek kanunnamenin, gerekse "olagelen" geleneklerin gerektirdiği emirlere ve yasaklara herkesin boyun eğmesini çoğu zaman "emin" ya da "âmil"in kendisi yeter derecede sağlayamayacağından, "yasakçılar" bunları yerine getirmekte yetkili kılınıyorlardı. Bir mukataa, anlatılan usulle en çok artıranın üzerine bırakıldıktan sonra, "âmil" denen bu kişiye bir "berat = yasakname" veriliyordu ki bu yazıda, iltizam şartları ve hükümetin mukataa alanında uygulamasını kabul ettiği emir ve yasaklar açık açık belirtilirdi.[329] İltizamı tutan kişi ya da kişilerin kendileri, kadı önünde, müflis ve parasız soyundan olmadıklarını tanıklarla ispat etmek ve ayrıca yükümlendikleri "kıst" miktarını gereğinde ödeyecek kudrette birkaç kefil göstermek zorundaydılar. İltizam tutmuş kişiler, yeteri kadar kefil vermek zorunluğunda oldukları, tuttukları defterler müfettişlerce sık sık incelendiği, her üç veya altı ayda ya da yılda bir "kıst"a cevap verdikleri halde (yani, yükümlerinin bu sürelere karşılık olan miktarını hazineye yatırmak zorunda olmalarına rağmen), bunlardan, mukataa gelirinin önemli sayıda akçesini üstüne geçirenler gene de az görülmüyordu. Onun için, bu gibilerinin bütün mal ve mülklerinin hazineye ipotekli sayılması eski bir kanun olarak süregelmekte olup, devlete borçlu düşen mukataa âmilleri ya da eminleri hiçbir şeylerini satamazlar ve başkasına devredemezlerdi.[330]

329 H. İnalcık ve R. Anhegger *Kanunname-i Sultanî ber Muceb-i Örf-i Osmanî* adıyla yayımladıkları esere bu yasaknamelerden de bir haylisini koymuşlar ve bunları da "kanunname" diye nitelemişlerdir.

330 Bursa Şr. Sc., A. 67/73, Vr. 375 (9 Recep 962 = 30 Mayıs 1555): "Hâliyâ Bursa'da hassa harç emini olan Mehmed bin Resul meclisi şer'e Nefise binti el-Hac Hızır'ı ihzar edüp senin oğlun Ahmed bin Hacı Pirî sene 949'da ihzariye emini olup, zimmetinde mal-i mîrî var iken Bursa'da Simkeş mahallesinde olan menzilini sana bey'edüp semenini kabzettim demiş, kanun-i kadim üzere, üzerinde mal-ı mîrî variken bey' makbul değildir, zikrolunan menzili senden talep ederim, dedikte mezbur Nefise takrir-i kelâm edüp, oğlum mezbur Ahmed zikrolunan menzili cümle hudud ve hukuku ile ihzariye işi olmazdan mukaddem sene 945 Şabanı'nın 3'üncü (25 Aralık 1538) gününde bana bey'edüp kabz-ı semen etmiştir deyüp sıdk-ı makaline muvafık süret-i sicil ibraz edüp ve mazmunu emiri-i mezbur mahzarında mahalle-i mezbur imamı Mevlânâ Hasan

Şimdi, hükümete en yüksek iltizam bedelini teklif ederek mukataayı genel kurallar içinde, bir ya da üç yıl süre ile satın alan kişinin ileri sürdüğü, devletin de kabul ettiği bu iltizam şartlarının birçok türünü göstermiş olmak için, bu konuda düzenlenen hüccet veya beratlardan alınmış yeteri kadar örnekleri burada kaydedeceğiz.

Üsküdar zeametini,[331] 1538 yılı Ekim'inden beri "sipah oğlanları"ndan Mustafa Bey adındaki kişi, üç yıl süreyle, 50.000 akçeye tutmuş iken, Duka adındaki Rum, bir yıl sonra, aynı iltizama, gene sipah oğlanlarından bir kişi olan Hasan Bey[332] emin tayin edilir, kendine de iki akçe gündelik ile iltizamın kâtipliği verilirse, Mustafa Bey'in tuttuğu tarih olan 19 Cemaziyelevvel 945'ten (13 Ekim 1538) kendileri tutmuş gibi, üç yıllığını 10.000 akçe ziyade ile 60.000 kabul edeceklerini teklifle, yalnız kâtiplik ücreti olan 2 akçe gündeliğinin iltizam hâsılından ödenmesini şart koşuyor, buna karşılık, "ihracat"ı, yani iltizamın gerektirdiği öteki harcamaları "kendi yanından" karşılayacağını kabul ediyordu. Hükümet, mukataalarında, daha kârlı teklif geldiği zaman üç yıllık iltizam süresini istediği yerde kesme hakkını hiçbir zaman kısıtlamadığından, Duka'nın teklifi kabul olunarak, "Üsküdar zeameti" (subaşılığı) sipah oğlanı Mustafa Bey'den, öteki sipah oğlanı Hasan Bey'e geçmiş oldu.[333]

1541 sıralarında işletmeye yeni açıldığı kaydolunan "Balya maden mukataası"nı Gabril oğlu Sebayir adlı bir Yahudi üç yıllığı 240.000 akçeye iltizam etmiş iken, Bursa'nın Kuruçeşme mahallesinden Arslan oğlu İsmail[334] adındaki başka

bin Abdullah ve müezzini es-Seyyid Mehmed bin es-Seyyid Abdurrahman şahadetleriyle ispat edüp mucibiyle hükmolunup bi't-talep kaydolundu."

331 Zeamet, şehir ile yakın çevresinin (nahiyesinin) "şehir subaşısı"nca yürütülmekte olan düzenliğini sağlama görevinden elde edilen "resim = vergi"lerin malî ifadesiydi ve bu "hâsılat" hazineye ait olduğu için, bu şekilde iltizama veriliyor, bu mukataayı üzerine alan "emin"e zaîm ve bu tür mukataaya da "zeamet" adı veriliyordu. Zaîm ister "ber-vech-i iltizam emin" durumunda olsun, ister mukataayı götürü almış bir "âmil" niteliğinde bulunsun, düzenliği koruyan bir hükümet organı olarak "subaşı" adını taşımaktaydı.

332 Bilindiği üzere, her yeniçerinin asıl adı sonuna "beşe" unvanını takmak gelenek olduğu gibi, "sipah oğlanı" olanlara da "bey" unvanı verilmekteydi.

333 Üsküdar Şr. Sc., No: 11. Vr. 23a; "Mezkûr Üsküdar zeameti mahsulünü sipahi oğlanları zümresinden Mustafa nam kulum sene 945 Cemaziyelevvel'inin 19'uncu gününden üç yıla 50 bin akçe safî teslimat göstermeyi iltizam etmişti. Hâliyâ mezkûr Duka dahi gelüp şöyle ki, sipah oğlanı zümresinden Husam tahvilim içinde emin tayin olunup ve yevmî iki akçe ile zeamet-i mezburenin kitabeti bana sadaka olunursa mezkûr Mustafa Bey'in ibtida-ı iltizamından üç yıla on bin akçe dahi ziyade edüp cem'an üç yılda 60 bin akçe safî teslimat göstermeğe kabul ederim. Heman kendi mevacibim alduğum yevmî iki akçe iltizamıma mahsup olup baki ihracat kendü yanımdan olsun deyü iltizam eyledüği ecelden şart üzere kitabet-i mezbur mezkûr Duka'ya yevmi iki akçe ile tevcih olundu, imdi sen ki Gebze kadısısın Duka'nın zarar-ı mala kifayet miktarı mütemevvil kefillerin alup sept-ı sicillât edüp isimleri ve şöhretleri ve sakin oldukları mahalleleri ile vech-i meşruh üzere yazup arzedesin."

334 Gayrimüslimlerin Müslümanlarınkinin aynı yazılışta olan isimlerini değiştirmeden kullanmaları bu sıralarda henüz yasaklanmamıştı.

bir Yahudi, 120 bin akçe yükseltmek suretiyle, 360.000'e kendisine verilmesini şu şartlarla ileri sürdü: Gündelik 20 akçe ile eminlik, 12 akçe ile kâtiplik kendi gösterdiği kişilere verilmeliydi. İsmail adlı başka bir Yahudinin de 8 akçe ile "kalhane ve pâre" kâtibi olması, önceki mukataacı zamanında "berat-ı şahi" ile gündeliği 5 akçeye kuyu şaarîsi (maden direkçisi) olan Yahuda adlı Yahudinin gene aynı görevde kalması, İsak adındaki başka bir Yahudinin ve kendisinin, 5 akçe ile çarh (kuyu) şaarîsi (maden direkçisi) tayin edilmesi, "Horanşah" ismindeki sekiz köylük timarın "bâd-i hava ve âşârının", söz konusu maden mukataasına "timar kaydolunması" teklifler arasındaydı ki, bütün bunların iltizam şartları olarak sicile geçirildiği görülmektedir.[335]

Yahudi İsmail'in, 240.000 akçelik ve üç yıl süreli bir iltizamı, birden 120.000 ziyade ederek, 360.000'e çıkarması, yani %50 gibi bir yükseltmeyi teklife cesaret etmesi, buna karşılık, burada hizmet alacaklara oldukça düşük ulûfeler istemeyi yeterli görmesi bize anlatıyor ki, mukataacılar üç yılda hazineye yatırmayı yükümlendikleri miktarın çok üstüne çıkan bir "hâsılat" elde edeceklerine inanıyorlardı. "Emanet" ile idare edilen mukataalarda, tutulan tahsilat defterlerinin müfettişlerce zaman zaman sıkı kontrolden geçirilmelerine rağmen, mültezimlerin ve onlarla birlikte çalışan öteki resmî görevlilerin ödeyiciler ve hazine zararına büyük kazanç sağlamaları bir türlü önlemiyordu. Özellikle Yahudilerin "iltizam" tutmayı kendilerine iş edinmelerindeki amaçları, herhalde beratlarda görülen beş-sekiz akçelik ulûfenin çok ötesindeki büyük kazançları elde etmeyi sağlayacak malî oyunlar olmak gerekirdi.

Burada dikkati çeken bir nokta da, iltizamı tutan Yahudinin kendisi beş akçe ulûfe ile "çarh şaarîsi" olmayı yeter görmesi, ancak devletçe asıl yetkili kişi olarak mukataanın başına verilecek emini de kendisinin seçmesini şart koşmasıdır. Bu tekil bir olay değildir; başka örneklerine de rastlıyoruz. Gerçekleyin, 1548'de İstanbul'a giderek hükümetten "Mudanya İskelesi mukataası"nı, "İnegöl çeltik mukataası"nı ve bunlarla birlikte bir de "evkaf-ı selâtin bâd-i havası"nı iltizam etmiş olarak dönen Bursa'nın Kiremitçioğlu mahallesinden Mehmed oğlu

335 Bursa Şr. Sc., A. 42/48, Vr. 249 (22 Rebiulevvel 951 = 14 Haziran 1544): "...Kuruçeşme Mahellesinden İsmail veled-i Arslan nam Yahudi meclis-i şer'e gelüp, hâliyâ kaza-i Balya'da hadis olan maden mukataasını üç yıla 240 bin akçeye iltizam eden Sebayir (?) veled-i Kabril nam Yahudinin üzerine 120 bin akçe ziyade edüp cem'an 360 bin akçeye kabul eyledi; şu şartla ki, Hayrullah (?) nam kimesne yevmî yirmi akçe ile emin ve Fethullah nam kimesne yevmî on iki akçe ile kâtip ve İsmail nam Yahudi yevmî sekiz akçe ile kalhane ve pâre tipi (?) olup ve bilfiil berât-ı şahî ile yevmî beş akçe ile kuyu şaarî(si) olan Yahuda nam Yahudi gerü şaarî olup ve İsak nam Yahudi yevmî beş akçe ile çarh (çare) şaarîsi olup ve kendüsü beş akçe ile şaarî olup ve "Horanşah Tim arı" demekle maruf sekiz pâre karyenin bâd-i havası ve âşârı maden-i mezbure timar kaydoluna deyüp..." (Bundan sonra kefillerin isimleri sıralanıyor).

Ramazan'ın mahkemeye kaydettirdiği beratında, anlaşması şartları şöyle tesbit olunuyordu: Yukarıda adları yazılı üç kalemlik (birisi vakıf) mukataanın kâtipliği asıl mukataacı olan Ramazan'a günde sekiz akçe ile verilmiş, eminliğe de gene onun istediği kişi olan Bekir Ali, gündeliği yirmi beş akçe ile alınmıştır. İltizamı üzerine alan Ramazan, Kite kadısı olan kimsenin de "nâzır" yapılmasını, bu kadıdan başkasının "nezaret eylememesini" kabul ettirmiş, 50.000 akçelik "zarar-ı mal"e kefil olanları da Kite kadısının mahkemesine göstermiş, hattâ emin yaptırdığı Bekir Ali de ayrıca 20.000 akçe ile kefilliğe katılmıştır. İltizamı tutma tarihi (tahvil tarihi) 955 Receb'i başı (6 Ağustos 1548) olup, kendinden önceki miktara göre 22.000 akçe ziyadesiyle üç yılı 355.000 akçeye kabul etmiş bulunuyordu. Kadıya yollanan fermanda, gerek Mültezim Ramazan'ın ve gerekse kefillerinin ödeme güçlerini ve kefilliklerini sağlama bağlayan emlâk ve servetlerinin incelenip defterlenmesi, eğer ödeme güçleri yoksa durumun İstanbul'a bildirilmesi istenmekteydi.[336]

Hazinenin Bursa'da bulunan en önemli gelir kaynaklarından "mizan-ı harir ve darphane ve damga-yı akmişe" mukataaları, tahvil başlangıcı 1 Cemaziyelâhir 956 (27 Haziran 1549) olmak üzere, 44 x 100.000 = 4.400.000 akçe "safî teslimat ile" iki yıl ve dört aydan beri Ahmed adında bir eminin üzerinde iken, Bursa'dan Attar Musa oğlu Mehmed, Bayburtlu Mustafa oğlu Mehmed, Yakub oğlu Süleyman ve Mehmed oğlu Mahmud adlarında dört kişi, aşağıdaki şartlarla bu mukataanın Ahmed'in eminliğinden alınıp kendilerine verilmesini Bursa kadısı arzı ile Divana teklif etmişlerdi.

Bu dört arkadaşlık iltizamcılar birliği, kendilerinden önceki eminin tahvilinden artan sekiz aya üç yıl katılarak iki tahvillik, yani altı yıllık süre için adları geçen mukataalar kendilerine verilirse, 300.000 akçe artırılmak suretiyle altı yıllığı (iki tahvili) "safî" 91 x 100.000 (üç yıllığı 4.550.000) akçe ödemeyi üzerlerine alıyorlardı.[337] Dört kişinin bu teklifini Bursa kadısı İstanbul'a yazmış, gerekli nişan-ı hümâyûnu arkadaşları adına almaya giden Mahmud eliyle gelen karşılıkta, "imdi hâliyâ emin olan Ahmed'in muhasebesi görülüp eğer mezburların

336 Bursa Şr. Sc., A. 55/60, Vr. 46b (15 Şaban 955 = 20 Eylül 1548): "Kiremitçioğlu mahallesinden Ramazan bin Mehmed nam kimesne yeniden bu fakire hükm-i şerif varid olup, mazmununda: Mudanya İskelesi bacını ve evkaf-ı selâtin bâd-i havasını ve İnegöl çeltüği mükataalarının kitabeti yevmî 8 akçe ile kendüye ve emaneti Bekir Ali'ye yevmî 25 akçe ile verülüp ve Kite kadısı nâzır olup Kite kadısından gayrı kimesne nezaret eylemiye ve 5 bin akçenin zararına Kite kadısı huzurunda yarar kefil verüp...".

337 Bu konudaki fermanda: "... nam kimesneler bazı şeraitle bakî kalan sekiz aya üç yıl dahi zammolunup iptida-ı tahvilden altı yıla 220 bin akçe ziyade ile iki tahvili doksan kere yüz bin ve 20 bin akçe safî teslimata iltizam eylediklerinde", bu durum "iltizamları şeraiti ile Divan'a arzolunduğunda, zikrolan mültezimlerden Mahmud dergâh-ı muallâya gelüp 80 bin dahî ziyade edüp iki tahvili 91 x 100.000 safî teslimata iltizam eyledi" (Bursa Şr. Sc., A. 58/63, Vr. 21a)

iltizamı mezbur Ahmed'in muhasebesine galip ise[338] ve ziyade ile âher müna'im ve mütemevvil talip yok ise, zikrolan mültezimler müflis ve medyun ve âher mukataaya âmil ve kefil değillerse", istedikleri iltizamı, kararlaştırılan şartlarla deftere geçip, durumun İstanbul'a arzı istenmişti. Yollanan ferman gereğince, kadı'nın yaptığı soruşturmada, başka istekli bulunmadığı, bunların teklif ettikleri miktarın eski mültezim Ahmed'in görülen muhasebesindeki hâsılattan üstün olduğu ortaya çıktı. Ancak, içlerinden Süleyman'ın "bac-ı ağnam mukataası"na mültezim olduğu tesbit olunduğundan, onun yerine Ali adında birisi bulunarak, mukataaya verilme işlemi bu biçimde bir değişme ile yapılıp bitirilmişti.[339] Birer kamu ve maliye kurumu olarak yeteri kadar anlatılan mukataalardan bir-ikisi, gerektiğinde, şehzadelere, padişahın kızlarına ya da eşlerine ve cariyelerine, vezirlere ve beylerbeylerine "has" olarak verilmek suretiyle, hazinenin elinden çıkmakta, tersine bu türdeki haslardan mukataa olarak hazineye geri alınanlar da görülmekteydi. Ancak şu var ki, ister yüksek kişilere has olarak gitsinler, ister haslıktan hazineye dönmüş bulunsunlar, mukataa ya da hasların işletme sistemlerinde fazla değişiklikler görülmüyordu.

Burada, önemle sözü edilmesi gereken sorun, "padişah hasları" ya da "hass-ı hümâyûn" deyimleridir ki, XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan sürede, az da olsa, bu deyimlerle, gerçek padişah hasları yanında da "mîrî muktaalar" dediğimiz hazine mukataaları ifade edilmekteydi. I. Süleyman'ın son yıllarından beri ise, "mîrî mukataalar " ile "padişah hasları", gerek malî ve gerek idarî ayrılıkları yönünden birbirlerinden başka kuramlar olmaya başlamış görünmektedirler.

Dirlik ve düzenliğin şehirlerde sağlanmasıyla ilişkili hükümet örgütünü anlatırken belirttiğimiz "şehir subaşılığı"nın malî yönden "zeamet" (yani özel deyimi böyle olan bir mukataa) olduğunu söylemiştik. Şehir subaşısı ve bir rüsûm toplayıcısı anlamındaki adıyla "zaîm", düzenini sağlamakla görevli bulunduğu şehir ve nahiyesinin bazı resimlerini "pâre mukataası" biçiminde ayırarak, bir

338 Yeni mültezimlerin teklif ettikleri artırmalı miktarın eski mültezimin muhasebesine galip olmasından kastolunan şudur: Geçen iki yıl dört ayın tahsilat defteri incelendiğinde, sağlanan ve deftere geçen resmî hâsılat, eğer bu yeni iltizamcıların teklif ettikleri üç yılda 4.550.000 akçe olarak yükümlendikleri hâsılattan aşağı ise denmek isteniyor.

339 Yukarıki belgelerin bulunduğu defter Vr. 1b'de şöyle bir kayıt da var: "Bursa Mizan-ı Harir ve Tamga-ı Akmişe ve Darphane ve Yasakiye mukataatı mültezimleri Ali ve Sabahî (?) ve... mukataat-ı mezbureyi 956 Cemaziyelâhir'i gurresinden üç yıla 300 bin akçe ziyade ile ki, 200 bini bundan akdem zaman-ı mübaşeretlerinde olan bel'iyat ve ketmiyat teftişi mukabelesinde olup ve 100 bini tahvilin gelecek bir buçuk yılı içün olmak üzere cümle 44 kere olan 100 bin akçe tahvil ahirine değin mübaşir olup eda eylemek üzere... tahvil-i cedid bağlanıp ketmiyât olanda ana ilhak olunursa bu ziyade ile işbu 957 Zilhicce gurresinden 46 kere 100 bine kabul edüp..." (Görülüyor ki, üç yıllığı 4.600.000 akçe oluyor ve bizim yukarıda bahsettiğimiz iltizamı 100 akçe geçiyor).

yıllığına ya da daha uzun (üç yılı geçemez) süreyle şuna buna kesime veriyordu. Örneğin; 1553 sıralarında Bursa zaîmi (subaşısı) olan Kubat Bey, şehrin içinin resm-i zindan ve resm-i arûsanesini 11 aylığına 53.000 akçeye, Uluyol'dan aşağıya düşen ovanın ve şehir nahiyesinden sayılan Vasıl köyü ile Ada köyünün cürüm-cinayet resmi ve "bilcümle olagelen hâsılatının" bir yıllığını 16.000 akçeye kesime vermişti.[340]

2- Darphane Mukataasını İşletme Düzeni

Gümüş yasağı: Bilindiği üzere, simkeşler ve kuyumcular işleyecekleri gümüşü darphane emininden, günde iki yüz dirhemi aşmamak üzere, satın almak zorundaydılar. Bunun işlenmesi gene kontrole tâbi olup, bu miktar gümüşün işlenmesinden sonra, kuyumcu körükleri mühürleniyordu. Damgalı olan bu gümüşlerin kullanılması serbest olup, bunun dışında kimsenin gümüş bulundurmasına izin verilmiyor, damgasız gümüşler yasak sayılıyordu. Bir yeni akçe çıktıktan sonra, eskisinin kullanılması yasaklandığından, bu konu da yasak gümüşler işlemine girmekteydi. Hükümet, yürürlükte bulunan "Gümüş Yasağı Kanunnamesi"ni iyi uygulamak için, memleketi darphanelerin bulunduğu şehirler çevresinde "örüler"e ayırarak, her örüye ulûfe ile birer "yasakçı kul" atamaktaydı. Yasakçı kul veya adamları, bağlı bulundukları darphanenin örüsü sınırları içinde tüccar, sarraf ya da öteki kişilerin evlerini, dükkânlarını, üst-başlarını, yüklerini aramak suretiyle, eski akçe veya yasak gümüş ele geçirdikleri takdirde el koyarak, her dirhemine (3,2 gramına) iki akçe ödeme karşılığında, gümüşü hazineye mal etmekteydiler.[341] Üzerinde yasak gümüş ya da eski akçe ele geçen kişi, ayrıca usulüne göre cezalandırılmaktaydı. Eski akçe ve yasak gümüş ele geçirilmesinden devletin kazancı şu oluyordu. Yasaklanan gümüşün sahibine her dirhemi için 2 akçe verilmekte, fakat madenin gerçek değeri, devirden devire üç akçeden başlayıp, örneğin, II. Bayezid'den itibaren 4, hattâ 5 akçeye çıktığı için, devlet yakalanan gümüşün yarısından da çoğunu bedelsiz kazanmış bulunmaktaydı.

Şu izahlardan anlaşılıyor ki, hükümetin darphanesinden, damgalı ve izinli bir biçimde kişilerin kullanmalarına bırakılan gümüş eşya dışında, bu maden ancak rayiçte bulunan akçe olarak serbestçe taşınılabilirdi. O halde, alışveriş yoluyla eline yabancı gümüş para geçen, "yeni = cedid" akçe çıkmadan önce eski akçeye sahip bulunan herkes ellerindeki külçe veya "satı-pazar" dışı bırakılmış gümüş paraları darphaneye getirip, yeni akçe ile değiştirmek zorundaydılar. Yabancı dev-

340 Bursa Şr. Sc., A. 62/67, Vr. 152a ve 162b.
341 Paris, Ulusal Ktp., TY, No: 39, Vr. 5'te buna ait bir hüküm örneği vardır.

let sikkesiyle damgalı gümüş paralar ise, yasak hükümleri dışındaydı.[342] Fakat bu işlemde de darphane kendine yeni akçe kesilmek üzere gelen gümüş külçe veya paraları dirhem olarak tarttıktan sonra, kaç dirhem geldiyse o kadar ağırlıkta yeni akçe vermeyip, genel olarak, her 100 dirhemine eskiden tesbit edilmiş bir narh uyarınca yeni akçe ödüyordu. Örneğin, gelen akçeyi veya külçeyi tartıp, gümüşün 100 dirhemi eski akçenin kaçına eşit ise, o kadar yeni akçe vermekteydi. Bu işlemde hazinenin kazancı ortadadır. Çünkü, epey önceye ait narh, o zamanki akçe ağırlığına çevrilen gümüş külçeye göre eşit sayıdaki yeni akçe, en az % 10'dan başlamak üzere % 25'e kadar varan ölçüde hafifti. Bu konuda belirtici örnek olsunlar diye, tarihleri sırasıyla birkaç işlemi tıpkısıyla kaydedeceğiz. II. Mehmed'in 1470'te (875) kesilmesine karar verdiği yeni akçe dolayısıyla, darphanelere getirilecek eski akçe ve öteki külçe gümüşleri akçeye çevirme tarifesini yayınlayan "darphane hükmü"ndeki rakamlar şöyleydi: Bursa, İstanbul, Ayasluğ, Konya ve Amasya darphanelerine getirilen gümüşlerin her 100 dirhemine (320 gramına) 285, Siroz darphanesinde 283, Novaberde darphanesinde 281 akçe bedel ödenecek ve bu gümüşler sikkelenirken, her 100 dirhemden (320 gramdan) 330 akçe kesilecek şekilde bir ölçü tutulacaktı. Bu değişmede hazine eski akçe ya da gümüş külçe sahibine, akçe kesmede ölçü olan her 100 dirhem gümüş için, 330 yerine ortalama 283 akçe verdiği için, kazancı 47 akçeyi buluyordu ki, bu, aşağı yukarı %17 demekti.[343] Eğer darphanelerde gümüşü yeni akçeye çevirme tarifesi 1461'de (865) de 1470'tekinin aynı idi ise, gümüş sahiplerinin zararına olarak hazine kazancının 100 dirhemde ancak 17 akçe, yani % 6 olmuş bulunması gerekir. Çünkü, o yıl 100 dirhem gümüşten 300 yeni akçe kesilmişti. 1475'te çıkan "cedid" akçede de 100 dirhem gümüşe 280 akçe ödendiğini, kesilen akçenin ise, 1470'teki gibi, 100/330 nispetinde olduğunu, 1478'te Anadolu sancakbeylerine ve kadılara yollanan gümüş yasağı nişan-ı hümâyûnundan açıkça anlıyoruz.[344] "Yeni akçe" dışında, ellerinde gümüş bulundurmaları yasak olan halk, külçe veya eski akçeyi

342 Rusya'ya mal götürüp parasını getiren tüccarın elinden bu para, gümüş yasağı gereğince alınmak istendiğinde, kanunnamedeki boşluk ortaya çıkıyor: "Atabe-i ulyâya arz-ı hakir budur ki, Hacı Mustafa ve Ali nam tacirler Vilâyet-i Moskov'a (Rusya'ya) metâ alıp gidüp metâların mazrup Moskov akçesine satıp ol akçeyi bunda getürüp bâzısın metâa verüp ve bâzısın metaa verürken Mahruse-i Bursa'da Gümüş Yasakçı Kulu Ali Çelebi mezburların akçesin tutup bunu gümüş pahasına alup akçe katettirün deyüp ellerinde bulunan akçeyi alup zaptetmek istedikte bu mazrup kâfir akçesidir (bir kelime okunamadı) yasağının (yasakçısının?) elinde olan kanunnameye nazar olunup mazrup kâfir akçesine müteallik zikrolunmayup mâhazâ bundan akçe dahi katolunmaz vâki hâl iradet-i meram-bahşa ilâm olundu. Bâki ferman re'y-i cihanâ-râya menettur."

343 Adı geçen darphane hükmünün tıpkısı için: Paris, age, Vr. 31b.

344 100 dirhem (320 gr.) gümüşten 330 akçe kesilmesi hakkındaki hükmün tıpkısı: Paris, age, Vr. 26a ve darphaneye gelecek eski akçe ya da külçe şeklindeki gümüşün her 100 dirhemine 280 akçe ödeneceğini bildiren ve deftere 11 Şevval 882'de geçen hükmün tıpkısı: Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 53.

darphaneye getirdiklerinde, her 100 dirhemden 15'ini hazineye verdiklerine göre, elbette bu işi gönüllü yapmıyorlardı. Çünkü, yukarıdaki örneğe göre, darphaneye 100 dirhem gümüş getirene ödenen akçenin ağırlığı ancak 85 dirhem olduğu için, 15 dirhemini eksik almış oluyordu. Ayrıca, darphane görevlilerinin de, tartma ve öteki işlemler sırasında birtakım hileler yaparak gümüşü akçeye değiştirmek üzere başvuranların kaybını % 15'in de üstüne çıkardıkları şundan belli ki, bu defa, yani 1475 akçe kesiminde, kadı'nın da katılacağı bir kurulun bu gümüş tartma ve akçe kesme işlerine gözcü olup, halkın kanunî miktar dışında zarara sokulmasının önlenmesi için çok sıkı tedbirler alınması emrolunmuştu.

1481 başında, Bursa darphanesinin hesabı görülürken, elde bulunan 2.390 dirhem (7648 gram) gümüşün akçe değeri 6.811 olarak gösteriliyordu ki, burada da gene 100 dirhem 285 akçeye bedel tutulmuş bulunmaktadır. Halbuki, yukarıda da gösterildiği üzere, ancak 330 akçenin ağırlığı 100 dirhem tutardı.[345] İznik'te, Davud Çelebi adında büyük bir zenginin 1485'te ölümü üzerine, serveti tereke olunurken, hayatında 269.198 dirhem (673 okka = 862 kilogram) gümüş biriktirdiği ortaya çıkmış, gümüş yasağı kanunu gereğince, İznik darphanesine teslim olunarak, karşılığında mirasçılarına her 100 dirhemi için 350 hesabıyla 942.193 akçe ödenmişti ki, burada da kesinti % 15 idi. Çünkü, II. Bayezid'in 1481'de 100 dirhemden kestirdiği akçenin 1485'teki ağırlığı 100/413 idi. Buna göre ödenseydi, 100 dirhemine 350 değil, tam 413 akçe verilmesi gerekirdi.[346] 1487'de gümüş arayıcıları, iplik satıcısı Hacı Yunus oğlu Kemal'in evinde arama yaparak buldukları 6.584 dirhem gümüşünü "girift etmek = elkoymak" istemişler, fakat adı geçen kişi İstanbul'dan "mahallede ev içinde aranıp bulunan gümüş girift olmaz, narh üzere akçesin veresiz" diye emreden bir hüküm getirdiğinden anlaşmazlık konusu gümüş, 100 dirhemi 360'tan olmak üzere, 23.702 akçe ödenip darphaneye alınmıştı. Burada da narha uyularak, gümüşün gerçek değerinden % 15 aşağı satın alındığı ortadadır.[347] Bir kalp akçe kovuşturmasında, Mahmud'un elinde bulunan "dört yüz elli üzerine kesilmiş yeni akçe", muskallenmiş (daha ağır kesilmiş) değil de, devletin resmî veznine uygun ise ve durum 1487'de de aynı bulunuyor idiyse, böyle bir değiştirmede, gümüşün 100 dirhemine 360 akçe ödeme şeklinde uygulanan narhta, hazinenin gümüş satı-

345 Bursa Şr. Sc., A. 3/3, 13 Zilkade 885 (14 Ocak 1481) yılgünlü hükmün tıpkısı: "... ve Sahib-i Ayar Hacı İlyas elinde 19.986 akçe ve 2.390 dirhem gümüş bulundu ki, bahası 6.811 akçedir..."

346 Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 324 (13 Rebiulâhir 890 = 30 Nisan 1485): "... İznik'te müteveffa olan Davud Çelebi'nin muhallefâtından 269.198 dirhem gümüş mahruse-i mezbure darphanesine teslim olunup işlenüp beher 100 dirheme 350'şer hesabı üzere kıymet ki cem'an 942.193 akçedür, mezkûr Davud Çelebi" mirasçılarının vasisi olan Ahmed'e ödendiği kaydolunuyor.

347 Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 413b (29 Ramazan 892 =18 Eylül 1487).

cısından kestiği miktar %20'yi bulmuş oluyordu. Çünkü, 450 yerine 360'a satın almakla, 100 dirhem gümüşten tam 90 akçe kesmiş bulunmaktaydı.[348]

Eski akçe ve külçe olarak darphaneye gönderilme durumunda olan ve "yasak" konusuna girmeyen gümüşlerin her yüz dirhemine 360 akçe ödeme (hakikî değerinden %20 eksik) şeklinde uygulanan darphane gümüş narhı, I. Selim tahta geçene kadar sürmüştür.

Yeni padişah adına 1512'de akçe kesilmesi gerektiği için, her tarafa olduğu gibi, Bursa darphanesine de, tüccardan ödünç 400.000 kadar eski akçe, dirhem tartısıyla alınıp, "cedid akçe" dökülmesine ve adı geçen gümüş borcun bu yeni akçelerle her 100 dirhemine 390 akçe düşecek şekilde ödenmesine emir verildiğinde, gerçekleyin, tüccardan 45.697 dirhem (146.230 gr.) gümüş alınarak, karşılığında, 178.218 akçe verildi ki, bunun her 500'ü 100 dirhem ağırlık çektiği için, tüccardan yapılan gümüş kesintisi %22'yi (500 yerine 390 akçe) ancak buluyordu.[349] Bursa darphanesinin "örüsü" çok geniş olduğu için, 1515'te ikiye bölünerek, Balıkesir ve Bergama'ya kadar olan bütün batı yöresinin ayrı bir yasakçıya verilmesi dolayısıyla, buralara bu yıl yazılan hükümde, akçe ve külçe gümüşün darphanede değiştirilmesi halinde, her 100 dirheme 400 yeni akçe verilmesi kabul olundu ki, böylece, kesinti %22'den %20'ye indiriliyordu.[350] I. Selim ölünceye kadar, darphaneye 100 dirhemi 400 akçeden gümüş satın alma demek olan narh değişmediği gibi, I. Süleyman devri narhı da aynı olmuştur, bununla beraber, bu padişahın 1520'de tahta çıkınca ilk kestirdiği akçe ağırlığı 100 dirhem (320 gr.) gümüşten 457 adet çıkacak biçimde olduğu için, darphanelerce yapılan gümüş satın almalardaki darphane kesintisi %16'yı geçmiyordu.[351] Akçenin bu ağırlığının, hükümetçe, hiç olmazsa resmî yönden 1544 sıralarına kadar düşürülmek şöyle dursun az çok da artırıldığı, örneğin 100 dirhemden 425 akçe kesildiği bilinmektedir.[352] Bu durumda, 100

348 Bursa Şr. Sc., A. 7/7, Vr. 338a (25 Zilkade 894 = 20 Ekim 1489): "... Anadolu darphanelerinin âmili Süleyman bin Ahmed ve şeriki Pîr Ahmed bin Hoşkadem ikrar eyledi kim, hamîl-i kitap Mahmud bin (...?) elinde 80 miktarı akçe bulundu, dört yüz elli üzerine kesilmiş yeni akçe amma kalp değül duttuk işkence dahî olundu kalpazanlığı dahî zahir olmadı."

1491'de ölen bir zenginin terekesi arasında 2.945 dirhem sebke (erimiş) gümüş ile yüz on bir dirhem ağırlık çeken 407 eski akçe bulunmuştu. Bunu, 100 dirhem gümüşten 366 akçe kesilmiş olarak hesaplamak gerekir ki, II. Mehmed'in 1470 ya da 1475'te kestirdiği akçelerden birisi olmalıdır: Bursa Şr. Sc. A. 8/8, Vr. 182a. (11 Şevval 896 = 16 Ağustos 1491).

349 Bursa Şr. Sc., A. 23/25, Vr. 19a (13 Rebiulevvel 919 = 20 Nisan 1513).

350 Bursa Şr. Sc., A. 42/1177, Vr. 45a (19 Şevval 921 = 27 Ekim 1515).

351 Katalogların incelenmesi gösteriyor ki, I. Süleyman'ın 1520'de kestirdiği akçelerin normali 3,5 krat, yani 100 dirhem gümüşten 457 akçe çıkaracak ölçüdeydi: Halil Edhem'in *Meskûkât-ı Osmaniye Kataloğu*, Sultan Süleyman akçelerini inceleyiniz.

352 Bir musakkal (normalden ağır kesilmiş) akçe davasında, rayiçteki akçenin 100 dirhem gümüşten 425-426 adet kesildiği tesbit olunuyor.

dirhem gümüşe gene 400 yeni akçe ödendiğine göre, buradaki kesinti % 6'ya düştü demekti.

Ancak şunu da unutmamalı ki, darphanelerde gümüşten kâr etmek için, belki gümüş sahibiyle darphane iş erlerinin anlaşmaları sayesinde, resmîsinden hayli hafif akçeler de kesiliyor ve piyasayı onlar dolduruyordu. Örneğin, 1542'de görülen bir "ağırlaştırılmış" akçe davasında, ağırlaştırma derecesini tayin için, Bursa çarşısından birçok akçe getirilerek tartıldığında, bunların resmî rayiçten daha hafif oldukları, yani 425-426'sı 100 dirhem (32 gr.) çekecek yerde, 440 ile 448 arasında değişiklik gösterdikleri ortaya çıkmıştı.[353]

I. Süleyman, 100 dirhem (320 gr.) gümüşten 425 akçe kestirmesine karşılık, darphaneye gümüş alma narhını gene 100 dirheme 40 akçe ödeme seviyesinde tuttu. Ama sarraflar direnmekten vazgeçmiyorlardı. Bu durumda, hükümet, darphane idaresinde, gerek gümüş tedariki ve gerek buna benzer öteki işleri, yani para alım-satım işlerini yürütmek için, bu konudaki ustalıkları herkesten ileri bulunan Yahudi eminler kullanmaya başladı. 1546'da, Bursa darphanesinin başında iltizam üzere emin bulunan iki ortaktan Abraham, 9 Nisan 1546'da (7 Safer 953) Bursa mahkemesinde, sarrafların darphaneye yukarıdaki narh ile her ay veregeldikleri 2.000 dirhem (6,5 kilograma yakın) gümüşü toplamak üzere, kendilerine başvurduğunda "gümüş bulunmaz ama her ayda mîrî için 2.000 dirhem gümüşten 400 akçe faide hasıl olurdu; zikrolunan 400 akçe faide beş ayda 2.000 akçe olur" diye, onu ödediklerini, kendisinin de bunu kabul ettiğini kaydettirdi. Ayrıca kadıya İstanbul'dan aynı konu için gelen "emr-i şerif" üzerine, 10 Nisan'da, mahkemede iş bir daha görüşülerek, Müslüman sarrafların da, evvelâ, "sermayemiz yoktur" dedikleri, sonra, "sermaye verilsin" denildiğinde yine kabul etmeyip, "gümüş bulunmağa kabiliyet yoktur" karşılığını verdikleri, yukarıda adları geçen mültezimlerin ise, "müflis ve medyun", aynı zamanda "esvab ve emlâklerinin de" bulunmadığı tesbit olunduktan sonra, durum İstanbul'a arz olundu.[354]

XVI. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, gerçekleyin akçenin kesilmesinde tek maden olan gümüşün tedariki işi devlet için önemli bir malî sorun haline gelmiş bulunuyordu. 1549'da, bu konu için, "Bursa darphane örüsü olan yerlerin kadılarına" yollanan bir fermanın incelenmesi gümüş ve akçe işlerinin ne kadar karışık bir durumda bulunduğunu bize anlatacaktır. Bu yazıdan öğreniyoruz ki, ulûfeli bir iş eri olan yasakçı kul, gümüş ticaretini engellemek ve eski akçe yasak-

353 27 Aralık 1543'te (950 Ramazan sonu) çarşıdan getirtilip tartılan akçelere ait mahkeme hücceti: Bursa Şr. Sc., A. 42/48, Vr. 105.

354 Bursa Şr. Sc., A. 43/49, Vr. 15b ve 16.

lığını sürdürmek için büyük gayretler harcamakta, gümüşünü (eski akçeyi ya da külçeyi) kendi isteğiyle darphaneye teslim edenlere gene 100 dirhem için 400 yeni akçe ödenmektedir. Yakalanmak suretiyle gelen gümüşün dirhemine ise, ancak 2 akçe verilecektir. Yasakçı kul dışında her kadı kendi kazasında bir sarrafı gümüş ve eski akçe toplamakla görevlendirecek, halktan ve tüccardan 100 dirhemini 395 yeni akçeye satın alıp darphaneye 400'e devretmek suretiyle kendisi her 100 dirhem gümüş başına 5 akçe kazanmış olacaktı. Kuyumcuların işlemelerine izin verilen gümüş miktarı gene 200 dirhemdi.

I. Süleyman saltanatının sonlarına yakın sıralardaki gümüş yasakçılığı ve akçe değerini koruma işlemlerinin gözden geçirilmesi, devletin, akçe düzeni yönünden içinde bulunduğu zor durumu çok iyi belirteceği için, 1557 yılında geçen bir akçe ve gümüş kaçakçılığını, mahkemece tesbit edilen biçimiyle, burada kısaca kaydetmek yerinde olacaktır.

Bursa Hassa Harç Emini Kubat Bey bin Abdullah, kadı önünde, bir gümüş kaçakçılığını, 16 Mart 1557'de, şöyle anlattı: 1557 Mart'ının 13'ünde, cuma gecesi, Tekke mahallesinde, mezarlık yakınında "bazı kimesneler"in üzerlerinde nakit akçe ve marçıl[355] yakalanıp, bunlar sayılmış, 74.995 akçe, 702 büyük marçıl, 65 "küçük ve hurda" marçıl ve 729 dirhem gümüş zincir alıp gitmekte oldukları anlaşılmıştır. Kaçakçılardan Emre Paşa bin Bâgî adındaki kimse, "ben nefs-i Karaâmid"den olup, "mezkûr akçeden 61.185 ve büyük marçıldan 50 adet marçıl ve küçük marçıldan 15 adet hurda marçıl ve zincirden 295 dirhem zincir benümdür. Mekke-i Müşerrefe niyetine giderdim" demiş, torbalardan 22.224 akçe olanından, her 428 akçenin 100, 19.257'lik bir torbadan, her 426 akçenin 100, 7.138'lik bir üçüncü torbadan alınan her 422 akçenin 100 ve 12.546'lık dördüncü torbadan ancak her 418 akçenin 100 dirhem çektiği görülmüştür.

Halep'ten olduğunu söyleyen Emir Mahmud bin Emir de, akçelerden 13.810'unun, büyük marçıldan 301 ve küçük marçıldan 50 adedinin, zincirlerden 42 dirheminin kendisine ait bulunduklarını ve "Mekke-i Müşerrefe" niyetine gitmekte iken yakalandığını ileri sürdü. Bunun da akçeleri tartıldığında, birinci torbadaki tartıda 100 dirheme 422 ve ikinci torbada 426 akçenin girdiği, öteki, 3.860'lık keseden tartılan 421 akçenin 100 dirhem geldiği anlaşılmıştır. Kaçakçılardan bir üçüncüsü olan "Pirî veled-i Aganos" da, büyük marçıllardan 351 adedine ve zincirlerden 392 dirhemine sahip çıkarak, bu akçe ve gümüşleri sof

355 Bugün, Muğla köylerinde, "marçıl"ın "tepelik" denen kadın serpuşlarına sıralı biçimde takılan altınlara verilen ad olduğu, *Türkiye Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, III, s. 1040'ta yazılıdır. Bizim burada kaydettiğimiz metinde, marçılın gümüşten yapılmış olduğu açık bir surette anlatılmıştır. 1557-1560 sıralarında, bir marçıl takriben 9,3 dirhem, ya da 30 gram ağırlığındaydı.

kumaşı almak üzere, Ankara'ya götürmekte olduğunu söyledi.[356] Görülüyor ki, kaçakçılık sanıkları dışarı gümüş kaçırma niyetini kabul etmiyorlardı. Bunun üzerine, Hassa Harç Emini Kubat Bey, "bileşince âyân-ı şehirden" birçoklarını mahkemeye getirerek, ele geçip de kaçak oldukları ispatlanamayan gümüşlere uygulanacak kural hakkındaki bilirkişilik kanaatlerini tesbit ettirdi. Onlar da: "zaman-ı sabıktan beri kanun budur ki, 100 dirhem vezin akçe, 420 adet akçeden ekal olsa, gümüş hükmündedir. 420 akçe olsa, veyahut daha ziyade olsa akçe hükmündedir" diyorlardı. Böylece, yukarıda miktarları verilen gümüşlerden önemli bir bölüntü "yasak türü"ne girerek, bunlara el konacaktı.[357] Sanık tüccarlar, İstanbul'a giderek aylarca uğraştıktan sonra, akçelerini Bursa'da mal satın almak şartıyla kurtardıkları gibi, "marçıl" şeklindeki gümüşleri de darphanede kal ettirilerek (eritip saflaştırılarak), 100 dirhemi 400 akçeden satın alınmak suretiyle, iş kolayca tatlıya bağlandı.[358] Darphaneye gümüş alma ve el konan kaçak gümüşlere akçe ödeme tarifesi 1559'da da aynı bulunuyordu.

Daha II. Mehmed devrinde başlayıp, I. Süleyman'ın son yıllarına kadar vesikalarından incelediğimiz akçe kesimi ve gümüş yasakları kanununun uygulanması işlerinin bu yüz yıllık süre içindeki akışı, devletin sağlam paraya kavuşma çabalarının nasıl hep başarısızlıkla sonuçlandığını kesinlikle ortaya koymuştur.

3- Dirliklerde Vergi Toplama Biçimi

Dirlik, bilindiği üzere, devlet hizmetinde çalışan iş erlerine, görevleri karşılığında, hazinece ödenen ücretin adıdır. Daha açık anlamı, hizmet gören kişinin geçimi için kendisine ayrılan ödenti demektir. Dirlik yoluyla ödemelerde zaman dönemleri, ya gündelik (ulûfe), ya da yıllık (sâliyane) biçiminde hesaplanmaktaydı. Burada konumuza giren sorun, dirliğin "timar" bölümüdür ve ödenti dönemi de yıllıktır.

356 Bk.: Bursa Şr. Sc., B 66/72, Vr. 51 (14 Cemaziyelevvel 964 = 16 Mart 1557).

357 Aynı defter, Vr. 52a (17 Cemaziyelevvel 964 =19 Mart 1557).

358 Bursa Şr. Sc., Aynı defter, Vr. 79b (5 Şaban 964 = 3 Haziran 1557) ve Vr. 81 (9 Şaban 964 = 7 Haziran 1557); Doğu'ya, akçe yerine mal götürmeleri şartıyla, akçeleri geri verilen tüccarların marçıl ve zincir biçimlerindeki gümüşlerinin darphanede kal'edilmesi ile ilgili işlem şöyle: Örneğin, tüccarlardan Emir Mahmud'un 301 adet büyük ve 50 küçük marçılları ile 40 dirhem gümüşü toplamı 3098 dirhem külçe tutmuş, darphanede saflaştırılınca, 2.943 dirhem kalmış, buna da, 100 dirhemi 400 akçe hesabıyla, 11.772 akçe ödenerek satın alınmıştır. Emre Paşa'nın 50 büyük ve 15 küçük marçılları ile 295 dirhemlik gümüş zinciri toplamı olan 829 dirhem gümüş saflaştırıldığında, 787 dirhem kalmış, bunun için, kendisine yukarki narh üzere 3.148 akçe ödenmiştir. Pirî veled-i Aganos'un 351 büyük marçılı ile 392 dirhemlik zinciri toplamı olan 3.700 dirhemlik gümüşü kal'olunarak 3.505 dirhem kalmış ve bunun için kendisine her dirheme 4 hesabıyla 3.505 x 4 = 14.020 akçe verilmiştir. Bu tüccarlar kendilerine koşulan şart gereğince, bütün akçelerini Bursa'dan satın aldıkları "çuha, kadife, kemha ve atlas"a yatırarak, Doğu'ya bu malları götürdüler.

Eskiden beri timar düzeni incelenirken, bu deyime, ziraatın geliştirilmesi ve dolayısıyla toprağı ekip biçen köylü halkın (raiyyetin) korunması, verimin artırılması çabalarını kapsayacak biçimde sipahice köye "bakım" anlamı verilmiştir.[359] Özellikle Türk araştırıcıların "timar"ı bu anlamda aldıkları görülüyor. Halbuki, Osmanlı "timar" usulünü belirtmekte "timar" sözcüğünün anlamından yararlanmaya kalkmak hatalı bir yoldur. Bizce, "timar" kelimesi, ziraata değil, sadece "at"a yapılan bakım anlamıyla buraya girmekteydi. Böylece, raiyyetin icar şartlarıyla işlediği[360] mîrî toprağın "resim"lerinden bir kısmının ya da bütününün devletçe sipahiye yıllık geçimi olarak bırakılmasını, onun atının "timarı = bakımı" harcamalarını karşılayacağı ödenek olarak bir çeşit tevazu ifadesi diye yorumlamak gerekir. Örneğin, "arpalık", "yaşmaklık", "sâlâriye", hep geçim harcamalarını karşılamak üzere, padişahın, hizmet kişilerine, dirlik ödentilerini ayırma işleminin çeşitlerini mütevazı bir anlam altında gösteren deyimlerdir. Elden para verme yerine büyük çoğunluğu sipahi olan hizmetlilerin her birinin bir grup vergileri birer toplama memuru gibi, ödeyiciden doğrudan doğruya kendilerinin almaları biçimine "timar" sistemi dendiğine göre, sözü edilen düzeni, şu esas anlamıyla değil, mîrî toprakların sipahilere sanki mülklüğüne verilmesi gibi yanıltıcı şekliyle almak çok ağır hatadır. Çünkü, timar, hizmetliye elden para yerine vergi yüzedilmesi (devri) suretinde bir ödeme yolu olduğu için, bu yüzedilen vergilerin kesin olarak mîrî toprak geliri olması da gerekmez. Örneğin, "Bey Sancağı'nın (Bursa Sancağı'nın) yavası ve beytülmali ve mal-ı gaibi"nden ibaret resimler (vergiler) grubunun, 1485 ve sonraki birkaç yıl süresince, Bursa Beyi Hüseyin Bey'in oğlu Mehmed Bey üzerinde timar olarak bulunduğunu görmekteyiz.[361]

"Timar" kavramı, hizmet erinin, dirliğini yalnız mîrî toprak gelirinden karşılama demek olmayıp, herhangi bir hazine gelirinin de bu işe bağlandığına başka örnek, "Bursa esir pazarı kethüdalığı" adındaki mukataanın, 1484 sıralarında, Aydınoğlu Muhiddin'in üzerinde "timar tarikası"yla bulunmuş olmasıdır.[362] Keza, Bursa şehrinin "gerdek değeri ve Çekirge bacı damgacılığı ve ölçülüğü" ad-

359 J. Deny, *İslâm Ansiklopedisi*'nin Fransızca ilk basımına yazdığı "Timar" maddesinde "timar" kelimesinin Türkçeye hangi dilden geçtiğini ararken, kurumu da ona göre belirtmeye çalışıyor. Bu yazar söz konusu sözcüğün Türkçeye Bizans'tan geçtiğini sanmıştır.

360 Çünkü, topraklardan bir kısmı da, devletçe, çiftçiye yarıcılık koşulları ile verilmekteydi.

361 Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 446 (26 Zilkade 890 = 5 Aralık 1485): "... Bey Sancağı yavasın ve beytülmalin ve mal-ı gaibin bi-tariki't-timar mutasarrıf olan Mehmed bey bin Hüseyin Bey tarafından vekili olan Hoşkadem bin Abdullah..."

362 Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 129 (4 Recep 891 = 6 Temmuz 1486): "... Sabıka esir pazarı kethüdalığı âdetin mukataaya dutan Turgutoğlu Halil şeriat mahfelinde ikrar edüp eyitti ki, mezkür iş bana mukataaya verilmezden evvel iş bu hâmil-i hüccet Aydınoğlu Muhyiddin'e timar tarikiyle verilmiş idi..."

larındaki vergi = resim grupları bir dirlik halinde birleştirilmiş, 1513 sıralarında sancağın beyi bulunan Mahmud Bey'e "timar" olarak verilmiş görülüyor.[363]

Mukataalardan belli tutarda hisseler ayrılıp, sipahilere timar olarak verildiğine dair örnekler de vardır. Gerçekleyin, 1504 ve 1505 yıllarında, Bursa çeribaşlarından Hamza adında birinin Hüdavendigâr Sancağı'nın "mal-i gaib ve mal-i mevkuf ve beytülmal" gelirinden 7.200 akçelik bir hisseye "timar tarikası" üzere sahip olduğu, bu kişinin adı geçen dirliğini 1504'te, yıllığını 6.600 akçeden, 1505'te de 7.500 akçeden mukataa şartıyla başkasına iltizama vermesinden anlaşılıyor.[364] Bursa ve Kite kadılıklarında "yavayı ve kaçgunu ve mal-i gaibi ve mal-i mefkudu", 1518 yılında, "berât-ı padişahı" ile alâ vechi't-timar üzerlerinde gördüğümüz İlyas Bey ve oğlu Mustafa Çelebi adlarındaki "timar erleri"nin, bu dirliklerini "alâ vechi't-timar", kendi hesaplarına yıllığı 8500 akçeden iltizama verdiklerini görmekteyiz.

Gene aynı yıl, Bursa Sancağı'nda olan "mal-i gaib ve mal-i mefkud ve beytülmal ve yava" mukataasında da, Sipahi İbrahim bin Hüseyin ile arkadaşının ortak timarları bulunuyordu.[365]

1553'te, bu sonuncu tür vergiler grubundan oluşan mukataadan 4.000 akçelik bir hisse Pirî bin Timur'a, 1.800 akçelik bir hisse de Sinan bin Alemşah'a, timar olarak verilmişti ve Abdurrahman adlı biri, Pirî'nin hissesini 6.000 akçeye, Sinan'ınkini de 2.100 akçeye yıllık mukataaya tutmuştu.[366]

Yukarıda belgeleriyle verdiğimiz örnekler, timar biçimindeki ödemelerin ancak mîrî toprak vergilerini yüzetme gibi tek yolla yapılmasının şart olmadığını ispatlamakla birlikte, devletin işine bu son biçim daha çıkarlı ve kolay geldiği için, Osmanlı timar sistemini genel olarak mîrî toprak gelirlerini hizmet erlerine kendi hesaplarına toplamaları yetkisinin verilmesinden ibaret bir malî düzen

363 Bursa Şr. Sc., A. 23/25, Vr. 103b (24 Rebiulevvel 919 = 30 Haziran 1513): "... Mahruse-i Bursa'da gerdek değerin ve Çekirge bacın ve damgacılığın ve ölçücülüğün bi-tarik-timar mutasarrıf olan Mehmed Bey..."

364 Bursa Şr. Sc., A. 19/19, Vr. 131a, 380a (10 Zilkade 910 = 14 Nisan 1505) "... Hûdavendigâr Sancağı'nda vâki olan mal-i gaip ve mal-ı mefkud ve beytûlmal mahsulatından timar tarikası ile yedi bin iki yûz akçe hisse mutasarrıf olan Hamza bin Abdullah ikrar edûp eyitti ki, zikrolan hisse-i timariyemi iş bu hâmilân-ı kitap Hacı Veli bin Sûleyman ve Hamza bin Sûleyman'a sene 910 Zilhicce'sinin 21'inden bir yıl tamam olunca 7.500 akçeden mukataaya verdim ki..."

365 Bursa Şr. Sc., A. 21/27, Vr. 34a, (4 Cemaziyelevvel 924 = 14 Mayıs 1518): "... Bursa ve Kite kadılıklarında vâki olan yavayı ve kaçgunu ve mal-i gaibi ve mal-i mefkudu hâliyâ berât-ı sultanî ile alâ vechi't-timar mutasarrıf olan İlyas Bey bin Abdullah ve mezkûr İlyas Bey'in oğlu Mustafa Çelebi nam timar erlerinin vekil-i şer'îsi olan Şirmert bin Abdullah nam kimesne meclis-i şer'de şöyle ikrar eyledi ki..." Defter A. 25/28, Vr. 264.
"... Hûdavendigâr Sancağı'nda olan mal-i gaibi ve mal-i mefkudu ve beytûlmali ve yavayı bervech-i iştirak mutasarrıf olan Sipahi İbrahim bin Hûseyin şeriat mahfilinde ikrar edûp eyitti ki, sene 924 Şaban'ı 8'inde mezbur timar bana ve mûşterekime verilûp..."

366 Bursa Şr. Sc., A. 46/52, Vr. 71a ve 85b.

diye kabul etmek gerekmektedir. Görülüyor ki, timar konusunu vergi toplama düzeni içinde ele alınca, karşımıza hep mîrî toprak işletmesinin malî yanını inceleme sorunu çıkarmakta olmasının nedeni, devletin, timar dirliklerini genel olarak bu alana bağlamış bulunmasıdır.

Timarın malî ve hukukî anlamını, yukarıdaki biçimde, esas çizgileriyle belirttikten sonra, ödentileri bu yoldan yapılanların kendilerine ait vergileri = resimleri toplamalarında uyguladıkları kuralları çeşitleriyle birlikte kaydeyleyeceğiz.

Her timar sahibinin dirliğindeki vergileri toplama yetkisi, elindeki beratının kendisine timarın tevcih edildiğini kaydettiği tarihten başlamaktadır ki, buna "tahvil" tarihi deniyordu. Böylece, örneğin İstanbul'dan bir timarın yeni bir kimseye tevcih edildiğini gösteren berat, zamanında yerine duyurulamadığı için, timarın eski sahibi kendi dirliği devam ediyor sanarak yeni beratın tahvil tarihinden sonraya ait vergileri de almış bulunsa, dirliğin yeni sahibinin kendi tahvil tarihinden sonraki günlerdeki alınanları geri istemeye kesin hakkı vardı.[367] Vergi toplama düzeninin uygulamalarından çıkardığımız sonuca göre, nakit akçe biçiminde olan vergilerin "mart mahsulü" sayılmasına karşılık, ürün olarak alınanlar "ağustos mahsulü"nü oluşturmaktaydılar.[368]

Dirlik sahiplerinin, beratlarında yazılı şartlara göre toplayacakları vergilerin tür ve miktarları, timar topraklarının bulunduğu vilâyetin ya da sancakların kanunnamelerinde inceden inceye belirtilmiş bulunuyordu. Şu halde, vergi toplama işi kanunnamelerde yazılı kurallara göre yapılmak gerekmekteydi.[369] Dirlik sahibi ile "raiyyet"i, yani ödeyicisi arasında çıkacak anlaşmazlık, timar köyü-

367 Ürünlerden alınan vergiler, erişme ve toplanma zamanına göre adlandırılmış olarak, "ağustos mahsulü" grubu idi. "mart mahsulü" de nakit akçe halindeki vergileri ifade ediyordu. Örneğin çift resmi, ağnam resmi bu türden idi.
İlk hasadın başladığı tarih "toprak kadısı" (o yerin kadısı) tarafından sicile geçirilince, ürün olarak alınacak vergilerin toplanması başlıyordu. Böylece, örneğin, bir timarın yeni kişiye geçtiğini gösteren berat tarihi 31 Temmuz'da başlasa ve kadı'nın hasat diye deftere yazdığı yılgün de 1 Ağustos olsa, bu durumda, öşürü dirliğin yeni sahibi alırdı.

368 Bu iki grubu tasnifli olarak gösteren belgemiz yok ise de, geçen birçok tahvil tarihi anlaşmazlıkları mahkemelerde çözülürken, durumun böyle olduğu ortaya çıkıyor; örneğin, Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 21b'de, çift resmi "mart mahsulü"dür.

369 Dirlik sahiplerinin, kanunnamelere aykırılığı fark olunmayacak biçimde, devletin bir sürü malî usullerinden birine kendi anlayışlarını vererek kural dışına çıktıkları da olurdu. Örneğin, Bursa sipahilerinden birçok kişi, timar köylerinden tarlalar boşaldıkça, yeni kişilere tapuya verirken, öşür biçimindeki icar kuralını kaldırıp, köylüyü yıllık hesabıyla nakit akçe ödemeye şartladıklarını (yani sanki hassa çiftlik tarlası gibi mukataaya verdiklerini) gösteren belgeler az değildir. Vakıf yöneticileri de, boşalan toprakları yeniden tapuya verirken, aynı yola sapıyorlardı: Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 438a (14 Zilkade 890 = 23 Kasım 1485): "Mehmet Bey ki, Bursa tevabiinden Çavuş köyü demekle maruf karyeyi timar tarikası ile mutasarrıftır, şeriat mahfilinde ikrar etti ki, Sungur Yeri demekle maruf yeri (tarlaların sınırlarını tesbitten sonra) yılda 200 akçe mukataaya verdim ki, mezkûr Hacı Hasan bin el-Hac Mehmed ziraat edüp sâl-be-sâl mukataa-ı mezkûreyi edâ ede, dedi."

nün bağlı bulunduğu nahiyenin nâibi veya onun da üzerinde o kazanın kadısı (toprak kadısı) tarafından giderilmekteydi.

Dirlikleri bir-iki köylük küçük timar niteliğinde olan sipahi erleri, vergilerini genel olarak hep kendi elleriyle topluyorlardı. Bunun için de, timar tek köylük ise orada, birden fazla ise "başkarye" adını alan ve timarın merkez köyü durumunda bulunan yerde oturmalıydılar. Bu gibiler, sefere çağrıldıklarında, kendileri dönünceye kadar timarlarındaki işlerini yürütmek için, yerlerine bir vekil (voyvoda) bırakıyorlardı. Bununla beraber hiçbir vekil ya da başka bakıcı bırakmadan gidenler de çoktu. Bu gibilerinin alacaklarını, ya kendileri döndüklerinde toplamakta ya da seferden böyle sipahilere para yetiştirmek üzere yollanan "harçlıkçılar" köylere kadar gelip köy kethüdalarından dirlik sahibinin vergilerini nakit para halinde toplayıp, seferdeki timar sahibi sipahilere yetiştirmekteydiler.

Çiftçinin tarlasından elde ettiği ürününden, dirlik sahibine (başka deyimle sahib-i arza) vermesi gereken öşür (genel olarak ürünün sekizde biri), iki taraf arasında çoğu zaman anlaşmazlıklara yol açıyordu. Çünkü, sahib-i arz, ürünün kıt olduğu yıllarda, payını aynen alıp, ambarlamayı çıkarına daha uygun bulduğu halde, bolluk yıllarında fiyatların düşük olacağını bildiği için, öşür ürününü köylüye geri bırakıp, bedelini piyasadan daha yüksek fiyatla nakit para biçiminde almak istemekteydi.

Burada önemle kaydı gereken bir yan da bazı dirlik sahiplerinin timarlarını "kesime = mukataaya" vermeleriydi. Gerçekleyin, ya parasızlıktan ya da daha kârlı buldukları için birçok dirlik sahibi, hattâ sancakbeyleri, timarları olan yerlerin yıllık gelirini götürü olarak başkalarına satıp, peşin para almaktaydılar. Dirliği, kadı'nın deftere geçirdiği bir anlaşma ile satın alan kişi artık sahib-i arzın, ya da timar sahibinin bütün yetkilerine sahip olarak, o dirliğin köylerine gidip, resimleri ve öşür ürününü toplamaya başlıyordu. Bir timarın gelirini böylece satın alan kişi, dirlik sahibine ödediği bedelden başka ayrıca kendisine de önemli miktarda fayda sağlamak amacını güttüğü için, dirliklerin iltizama = kesime verilmeleri yoluyla yapılan vergi toplama usulünde raiyyet yani çiftçi çok soyulmakta ve haksızlıkların önüne geçilememekteydi. Onun için, devlet, arada bir çıkardığı fermanlarla dirliklerin satılması demek olan iltizam = götürü vergi toplama usulünü yasaklayıp durmuş ise de, tam önleyici bir sonuç elde edememişti. Çünkü, hükümetin kendisi de, gelirleri hazineye ait olduğu için, bir çeşit Divan dirliği demek olan mukataaları iltizama = kesime vermekten kendini alamıyordu.

Dirliklerde, gelirlerinin özünü mîrî toprak icarları oluşturanların, hiç olmazsa XVI. yüzyılın ortalarından beri uyguladıkları göze çarpan başka bir toplama biçimi de toprakların öşür yoluyla değil, icar suretinde işletmeye verilmesidir.

Mîrî toprak rejiminin esaslarına tamamlayın aykırı düşen bu türdeki toplama yolunu önce vakıf idareleri icat etmişler ya da geliştirmişler, dirlik = timar erbabı da çıkarlarına uygun geldiği için, içlerinden bu usule başvuranlar olmuştur. Daha çok, Bursa, İzmit, Üsküdar, Balıkesir ve Rumeli geçesinde, daha doğrusu Marmara Denizi çevresinde görülen ve öşür alma yerine geçirilmek istenen icar usulünün (kesime = mukataaya vermenin) esası şudur: Bir mîrî toprak boşalıp da, yeniden "tapu"ya vermek fırsatı belirince, sahib-i arz durumunda olan kimse (vakıf mütevellisi ya da timarlı sipahi) bu boş toprağın tasarrufunu = hakk-ı kararını, raiyyet'e satacak = tapuya verecek yerde o yeri, yıllığına, çoğu kere nakit akçe karşılığında, icara veriyordu. Ziraat toprağını bu şekilde icara = mukataaya alan kimse, artık sahib-i arza, elde ettiği ürünün öşürünü değil, kadı önünde yükümlendiği, nakit akçe olarak belirtilmiş icarı = mukataa bedelini ödemek zorundaydı. Bu pazarlıkta raiyyetin toprağı icara ilk alırken "tapu resmi"ni de ödediği görülmektedir. Bu şekilde mîrî toprak, sanki sahib-i arzın özel mülkü imiş gibi, onu icara verdikten sonra ertesi yıl icarı ziyade eden birisi çıkarsa, önceki ekenden alıp bu ikincisine verdiği de oluyordu. Mîrî toprağın kanuna aykırı bu biçim işletilmesinin sahib-i arz çıkarına çok uygun geldiği ortadadır. Çünkü, öşür usulünde, çiftçinin elde ettiği ürünü olduğundan az çıkmış göstermesi ya da gerçekleyin ürün yılı hava şartlarının kötü gitmesi ve başka haller dirlik sahibini zarara soktuğu halde, nakit akçe ile icar usulünde böyle sakıncalar yoktu. Ayrıca, her yıl tekrarlanan artırma şeklindeki icara vermelerde, istekliler birbirleriyle yarışa girdikleri için, icar bedeli durmadan yükselmekteydi. Buraya şunu eklemek gerekir ki, nakit akçe kesişmesine dayanan icar şekli, mîrî toprak düzenliğine aykırı olduğu için yayılamamış, ancak Anadolu'nun öteki yerlerine göre çok verimli toprakların bulunduğu Marmara çevrelerinde, yolu vakıfların açmasıyla, kural haline getirilmek istenmişti.

Timarlarda genel olarak uygulandıklarını yukarıda belirttiğimiz vergi toplama kurallarının "serbest timar" niteliğinde olan dirliklerde (has ve zeametlerde) oldukça önemli ayrıksılıklara büründüklerini hemen söylemeliyiz. Çünkü, yerinde de belirttiğimiz gibi, sipahi erlerinin dirlikleri olan "âdi timarlar"da, dirlik sahipleri ancak birer "sahib-i arz" durumunda oldukları için, beratlarında kendilerine toplama yetkisi tanınan vergiler, toprağın icarı sayılan rüsûm-ı şer'iyye (başlıca öşür, tapu resmi ve koyun hakkı = ağnam resmi) ile rüsûm-ı raiyyetten (başlıca resm-i bennak ve resm-i mücerred) ibaret olduğu halde, dirlikleri "serbest" kaydını taşıyanlar veya has ve zeamet gibi aslında serbest olan dirliklerin sahipleri bulunanlar, bu "sahib-i arzlık" nitelikleri yanında, kendilerine bir de "zaîmlik" yetkisi verilmiş olarak, bu ikincisinin karşılığında, zeametleri bölgesi-

nin "rüsûm-ı serbest" grubunu teşkil eden vergilerini de alırlardı. Şu hale göre, "âdi timar erbabı", yalnız sahib-i arz olarak, aslında bütün türleri ile icar = kira demek olan rüsûm-ı şer'iyyeyi ve rüsûm-ı raiyyeti alırlarken, timarları serbest olanlar, bunların üzerine, "zaîmlik" yetkileriyle, bir de rüsûm-ı serbestî türünü oluşturan vergilere de sahip olurlardı.[370]

Zaîmlik, gerek timar ve gerek yönetim anlamında teşkil olunmuş bir bölgenin düzenliği ile ilişkili olayların her birinden kanunnamelerin belirttikleri kaideye göre, "şer'-i şerif hükmü ile", resim = vergi alma yetkisini ifade eden bir hükümet örgüdür. Yani, malî yönden değil de, toplum düzenini çevirme yönünden düşünürsek, "zeamet = zaîmlik" subaşılığın tam kendisidir. Şu verilen bilgilerden anlaşılıyor ki, berat ile "serbest" hale getirilen timarlarda ve yıllık gelirleri 20.000 akçeden başlamış olan dirliklerde, yerleşmiş deyimiyle, zeamet veya haslarda, dirlik sahiplerinin gelirleri, bir yandan mîrî = beylik toprakların çeşitli vergiler biçiminde adlandırılan icarlarını, bir yandan, dirlik sınırlarını oluşturan bölgenin zeametinin = subaşılık görevinin gerektirdiği vergileri kapsamış bulunduğuna göre, âdilerde yani serbestliği bulunmayan timarlarda, büyük çoğunluğu timarlı sipahiler olan kişilerin bu nitelikteki kendi serbest dirliklerinde uyguladıkları vergi toplama düzeni arasında elbette bir hayli fark vardı. Çünkü, serbest dirlik (timar) erbabı, sahib-i arz olarak, rüsûm-ı şer'iyye ve rüsûm-ı raiyyet gruplarındaki vergilerini almaları yanında, dirlik köylerinin bulunduğu bölgenin düzenliğini de korumak zorunda olduklarına göre, kendileri tek başlarına bunu yapamayacakları için, yerlerine bir vekil yolluyorlardı ki, buna o zaman, "voyvoda = nâib" deniyordu. Ayrıca, serbest dirlik sahipleri, düzenliği koruma dolayısıyla, voyvodalarının emrine yeteri kadar sekban (jandarma yahut polis erleri) vermek zorundaydılar. Şu halde, serbest dirliklerde, voyvoda denen bir vekil, hem sahib-i arz hakkı demek olan "mart ve ağustos" mahsullerini, yani şer'î ve raiyyetlik vergilerini toplamakta, hem de zaîm olarak rüsûm-ı serbestiyyeyi artırmak çabası içinde, cerimelik olayları yakalamak için dikkat kesilip, suçlarla ilgilerinden dolayı resim hükmolunacak kişileri mahkemeye götürmekteydi. Bu bilgiden anlaşılacağı üzere âdi timarın sahibi olan kişi (örneğin bir timarlı sipahi), bir yandan sahib-i arz, öte yandan sahib-i raiyyet olarak, rüsûm-ı şer'iyye ve rüsûm-ı raiyyet vergilerini, kanunnamede yazılı tür ve miktarlarıyla toplarken, dirliği =

370 Sahib-i arz ve sahib-i raiyyet durumunda olan dirlik sahibinin alacağı "rüsüm-ı şer'iyye" ve "rüsüm-ı raiyyet" türlerinden ibaret "rüsüm-ı âdiye" ile, serbestlik hakkına bağlı "rüsüm-ı serbestî" vergileri birbirlerine karıştırılmakta, serbest olmayan yerlerde, dirlik sahibi ile ehl-i örf bu yüzden anlaşmazlığa düşmekteydiler. Örneğin, "koyun hakkı = ağnam resmi" Gelibolu'da 1513'te bir kez böyle bir anlaşmazlık doğurmuş, hükümete başvurulduğunda, kanunname hükmünce, bu verginin "serbestliğe" girmediği, yani rüsüm-ı âdiyeden olduğu ortaya çıkmıştı.

timarı "serbest" olan kişi, yukarıda söylediklerimizin üzerine, bir üçüncü yetkiyle, yani "zaîm" durumunda olduğu için, "rüsûm-ı serbestî" adı altında toplanmış bulunan vergileri de kendisi için biriktiriyordu.[371] Sancaklarda, "serbest" olmayan, yani "âdi timar niteliğinde bulunan köylerin yayıldığı çevrelerin zeamettik işleri ve dolayısıyla bu işi karşılayan "rüsûm-ı serbestî"ler, her sancağın başında bulunan beye bırakılmış olup, o, bu gibi yerlere atadığı köy subaşıları eliyle, halk arasındaki dirlik ve düzenliği sağlar ve çıkan olaylar için suçlulara kadının hükmettiği "cerime"leri de toplardı.

Serbest dirlik sahipleri, sahib-i arzlık, sahib-i raiyyetlik ve zaîmlik yetkilerini karşılayan, yukarıda belirttiğimiz üç grupta toplanmış türlerdeki vergilerini kendilerinin ulûfeli adamları olan voyvodalarına ya da subaşılarına toplattırdıkları gibi (kanun ve geleneğe uygun vergi almak düzeni böyleydi), devletin mukataalarını mültezimlere sattığı usul ve şartların tıpkısıyla, özel kişilere, artırma yoluyla, kesime de verirlerdi. Bu usulle vergi toplamalarda rüsûm-ı şer'iyye ve rüsûm-ı örfiyye türlerindeki vergiler, kanunnamelerdeki açıklık sayesinde, fazla haksızlıklara elverişli değil idiyseler de, "zeamet"lik görevinin karşılığı olan "rüsûm-ı serbestî" grubuna giren vergilerin toplanmasında halkın soyulması kapıları ardına kadar açıktı. Kesime = iltizama verilecek dirlikler, sahiplerince artırmaya konduğu zaman, götürebileceklerinden hayli fazla bir fiyatla dirlikleri satın alan "mültezimler", hem kesim bedelini ödeyebilmek ve hem de kendilerinin kazancını sağlamak üzere reayayı soyacak yolları bulmakta güçlük çekmiyorlardı. Bu konuda, iltizam usulüne karşı, özellikle çiftçilerin yükselttikleri çığlık o kadar acıydı ki, hükümet dirlik sahiplerine iltizam usulünü yasak eden fermanlar gönderip durur, fakat kendisi mukataalarını iltizama vermekten bir türlü vazgeçmediği için, onun bu sebatsızlığı dirlik sahipleri için de bir çeşit örnek olmaktan kurtulamazdı. Serbest dirliklerin ve "âdi timarlar" bölgelerine ait subaşılıkların, bütün yasaklamalara rağmen, sancakbeyleri tarafından kesime verilmelerine engel olunamayışında en önemli neden, dirlik sahiplerinin, özellikle sefer masrafları için, peşin para bulma zorunluğunda kalmalarıydı. İktisadî darlık yılları serbest dirlik sahiplerini de etkisine aldığı için, dirliklerin kesime = iltizama verilmeleri olayı çok artmış ve hükümetin bunu önlemek için harcadığı çabalar olumlu bir sonuç vermemişti.

371 Üsküdar Şr. Sc., No: 1, Vr. 112b (şu önemli belgeye bakınız): "Gelibolu kadısına, malûm ola ki şimdiki halde Gelibolu Subaşısı Mehmed bâb-i saadetmeâbıma gelüp şöyle arzetti ki bundan akdem mezbura nişan-ı şerifimle kanunname verilmiş idi. Gelibolu halkı ol verilen kanunnamede mukayyet olan hakkın vermeyüp taallül ve nizâ ederler imiş ve kovan hakkı dahî vermezler imiş ve defterde elinde olan beratında koyun hakkından 5.500 akçe hasıl kaydolunmuş, bazı kimesneler bizim timarımız serbesttir deyüp hakkın vermeye mâni olurlar imiş... Sen ki Geğbüze (Gebze) kadısısın bu bâbda kendi nefsinle mübaşir olup..." Evâsıt-ı Şevval, sene 915 (22-31 Ocak 1510).

4- Ehl-i Örfün Hizmet Akçelerini Toplama Biçimi

Memleket içinde geçimi bozucu davranışların engellenmesi, düzenliğin korunması ve hükümet emirlerinin yaptırılması gibi devlet hayatının gerektirdiği işlerin yürütülmesinde uygulayıcı ve zorlayıcı gücü oluşturan hizmetliler sınıfına "ehl-i örf" dendiğini biliyoruz. Şu halde, devlet öteki işlerindeki gibi bu daldaki görevlerini yapanlara da tabiî ki ödeme yapmaktaydı. Devlet düzenini oluşturan kanun ve kararların toplum içinde yürütülmesinin zorlayıcı gücü olarak niteleyeceğimiz kurulu düzenin iş erleri olan kişilerin başında, şehirlerde şehir subaşıları bulunuyordu. Onların altında asesbaşı ve asesler vardı. Köylerde ise, "sancak subaşısı"nın başta bulunduğu, onun da altında "toprak subaşıları" ile onların emirlerinde örgütlenen köy subaşıları ve sekbanların (sancakbeyi sekbanlarının) toplandığı iç düzeni koruyucu sancak bölükleri vardı. Şehir subaşıları, Selçuklu rejiminde olduğu gibi, incelediğimiz dönemde de Divan hükümetince atanmalarına karşılık, sancak subaşıları ve toprak subaşıları sancakbeyinin kendi kişisel adamı durumundaydılar. Selçuklularda da bu sonuncular "nâib" adını taşıyor ve sultanın kendisini temsil ediyorlardı. Böylece, toprak subaşıları da, sancak subaşısı yoluyla, sancakbeyinin adamı iken, Selçuklularda "köy nâibleri", sancak nâibi emrinde, sultanın dairesi adamlarıydı. Selçukluların şu düzeni Osmanlılarda bazı farklarla ve hele deyim olarak tıpkısıyla, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürüp gelmiştir.

Bu bahiste asıl konumuz olan "örflük" hizmetlerinde görevli olanlara uygulanan ödeme biçimine gelince, hep birer sancak merkezi olan şehirlerle, pek yakın çevrelerinde doğrudan doğruya şehre bağlı köyler, "şehir nahiyesi" adıyla, Divan'ın ulûfeli olarak atadığı şehir şubaşılarınca idare edilmekte olup, başlıcası suçluları kovuşturmak olan görevlerinden dolayı, mahkeme hükmüyle miktarı belirlenen ve hüküm giyene ödettirilen "cerime" ve buna benzer resimler grubu, bir gelir kaynağı olarak, "şehir zeameti"ni oluştururlardı ve elde edilen "hâsılat" Hazine-i Âmire'ye yatırılırdı. Şehir subaşısı, zeametin gelirini toplayıp, hazineye verme görevinden dolayı, yani bir çeşit şehir mal tahsildarı olarak, "zaîm" adını alırdı. Örneğin, İstanbul zaîmi dendiği zaman, tamı tamına İstanbul subaşısı, Ankara zaîmi deyiminden de Ankara subaşısı anlaşılıyordu. Şehir subaşılarının emrinde bulunan asesbaşı ve ases erleri de ulûfeli olarak iş gördüklerinden dolayı, şehir ehl-i örfüne yapılan ödemeleri bu konuda anlatmak gerekmiyor. Ancak, sözümüze şunu ekleyelim ki, Selçuklu rejiminde subaşının kendisine ait olan, Osmanlılarda hazineye çalışan "şehir zeameti" gelir kaynaklarını oluşturmuş vergi türleri, Osmanlı subaşısı tarafından zaman zaman birer ayrı "mukataa" halinde iltizama verilmiş, öte yanda, şehrin "nahiyesi" sınırları içindeki bazı yerlerin zeametlik resimleri sultan ya da ri-

calden birince "vakıf" yapılmış, bu tür kuruluşlar ise, şehirlerde düzeni sağlayacak erişkinlikte örgütler kurulmasını zorlaştıracak engeller olmuştu.[372] Şehir nahiyesi köylerinin rüsûm-ı niyabetinin timar olarak verildiğini bile görüyoruz. Örneğin, 1544'te, Bursa nahiyesi köylerinin bütün vergileri, Ada köyü ile birlikte, timar olarak Solak İskender adında birine verilmişti.[373]

Şehirler ve çevreleri düzenliğinin şehir subaşılarına, köyler çevresi düzenliğinin de sancak subaşılarına verilmiş görevler olduğunu belirttikten sonra, bu örgütlerde çalışan ehl-i örf kadrosu içindeki iş erlerine yapılan ödemeleri anlatmadan önce, Türkiye'nin düzenlik tarihinde önemli yer tutan bir oluntudan, "serbest yerler" dediğimiz köy ve kasabaların subaşılık bölgeleri içindeki özel durumlardan söz edelim.

Timarların kanunnamelerde belirtilen bazı türleriyle zeamet ve haslar, hizmet kişilerine "serbest" kaydıyla veriliyorlardı. Böyle bir dirlikte, sahib-i arz, beratı içine düşen o yerlerin bütün rüsûm-ı şer'iyye ve rüsûm-i örfiyyesine birlikte sahip olmaktaydı. Bu demektir ki, örfî işleri, yani serbest topraklardaki düzenliği sağlama görevi de dirliğe sahip olan kişinin üzerine verilmişti. Çünkü, bu işin karşılığı olarak biçimleştirilen "rüsûm-ı serbestî" yukarda söylenen vergi gruplarındaki bir kısım resimlerin bir araya gelmesinden başka bir şey değildi. Her sancakta, serbest olduklarını söylediğimiz haslar, zeametler ve bir kısım timarlar ile, serbest olmayan yani düzenliğinin sağlanması işi sancak subaşılarının yetkisinde bulunan âdi timarlar, ayrı bölgeler değil, iç içe ve karmakarışık bulunmaları nedeniyle sancak

372 Örneğin, Bursa'nın bir semti olan Çekirge = Kaplıca zeameti, yani subaşılığı, II. Murad'ca vaktiyle vakıf haline çevrildiği için, şehir subaşısının kontrol yetkisi dışına çıkmış bulunuyordu, İstanbul'un Kadıköy'ü de, aynı suretle I. Selim'in vakfı olarak, Üsküdar zaîminin karışamadığı semtlerden biriydi. Suçluların yakalanmasına bu durum zorluk çıkarıyordu. Ayrıca, başka bir örnek, Bursa subaşısının Sahra = Bursa Ovası "cürüm ve cinayeti"ni çoğu kez asesbaşı dışında başka bir kişiye kesime = mukataaya verdiği oluyordu. Bursa "resm-i arûsu ve zindancılığı" ile şehir çöp subaşılığı = temizlik hizmetleri Bursa zaîmince iltizama verilerek gelir sağlanan yerlerdi.

373 Bursa Şr. Sc., A. 42/48, Vr. 114 (5 Şevval 950 = 1 Ocak 1544): "... Bursa muzâfâtından Ada nam karyeye ve mahruse-i mezbureye tâbi yerlerin niyabeti resmine bi-tariki't-timar mutasarrıf olan Solak İskender mahfil-i şer'de Abdurrahman bin Ali Bali muvacehesinde dâva kılup etti kimi, mezbur Abdurrahman timarıma müteallik olan yerlerde vâki olan siyasetlerin bedelin mahrûse-i mezburede zaimü'l-vakt olan Alemşah kıbelinden bi-tarik-i iltizam aldım deyu dahledüp bedel-i siyaset merfû iken hilaf-ı kanun zulm-i sarih eder dedikte mezburdan sual olundukta zikrolan yerlerin bedel-i siyasetini zaîm-i mezburdan iltizam etmiş idim deyu ikrar edicek ikrarı üzere ve bu hususta vâki olan ahkâm-i şerifeler mucibince bedel-i siyaset-i mezbure ref olunduğu bi't-talep tahrir olundu."

Vr. 260b (12 Rebiulevvel 951 = 3 Haziran 1544): "... Bursa'da zaimü'l-vakt olan Alemşah tarafından vech-i âtî üzere ikrarı sâbitü'l-vekâle olup zeamet kâtibi olan Mehmed Çelebi bin Salih Çelebi mahfil-i şer'de işbu hâmilü'l-kitap Abdurrahman bin Ali mahzarında ikrar edüp zeamet-i mezbure tevabiinden sahra zeametinin bedel-i siyasetin mezkûr Alemşah Bey merkum Abdurrahman'a Rebiulevvel gurresinden yıl tamamına dört bin akçeye mukataaya verdi. Şu şartla ki, kıste'l-yevm hesabı üzere mah-be-mah muhasebesin vere..."

subaşıları ve şehir subaşıları ile serbest yerler "zabitler"i, yani serbest dirlikleri asıl sahipleri adına idare eden kişiler (ki bunlara XV. yüzyılın başlarına kadar nâib ve şu sıralarda voyvoda deniyor) arasında serbest rüsûmlar yüzünden sonu gelmez anlaşmazlıklar ve karşılıklı yakınmalar ortaya çıkmakta, Divan hükümeti ve kadılar bu türdeki davaları çözmekte ve aralaştırmaları sağlamakta çok güçlük çekmekteydiler. Hele serbestlik şartlarının da her serbest dirlikte değişik biçimler göstermesi, toplumdaki dirlik ve düzenliği yürütme işine aynı zamanda birkaç örgütün çeşitli yetkilerle karışmasını olağan kıldığı için, "ehl-i örflük" hakkı demek olan "rüsûm-ı serbestî"nin kim ve hangi organca alınacağı birçok hallerde içinden çıkılmaz bir konu oluyordu. "Rüsûm-ı serbestî"nin toplanması kuralını ve bununla ilgili oluntuları göz önüne serince, bu yön daha iyi anlaşılacaktır.

Her sancağın başında, o sancağın timarlı sipahilerine başbuğluk eden bir sancakbeyinin bulunduğu herkesçe biliniyor. İşte bu bey, o sancağın cebeli timar topraklarının düzenliğini sağlama yetkisine de sahip bulunuyordu. Bundan anlaşılıyor ki, Osmanlı düzenindeki erişkinliğin bozulmadığı sıralardaki hale göre düşünülürse, her sancakta birkaç serbest yer (has, zeamet, vakıf, dizdar, çavuş ve bunlarınkine benzer timar, şehir ve nahiye) dışında, bütün timar toprakları düzenlik yönünden sancakbeyine bağlı bulunuyordu. O halde, sancakbeyi, timarlı sipahi başbuğluğundan başka, başında bulunduğu sancağın düzenlik (asayiş) âmiriydi de. O, bu görevi karşılığında, sancağı kazalarındaki adi timarların "rüsûm-ı serbestî"lerini alıyordu. Sancakbeyinin tahvil beratında "sancak mahsulü" diye sözü edilen ve sancağın bütün kazalarından, subaşılar eliyle toplanıp sancakbeyinin hazinesine gelen "hâsılat" türünden kastolunan budur. "Serbest" yerlerde, dirlik sahibine ve âdi timarlarda sancakbeyine (âdi timarın başında bulunan sipahi ile sancakbeyinin yarı yarıya ortak oldukları da görülmüştür) "hâsılat" yazılmış bulunan ve Osmanlı tahrir defterinde uzun süre "rüsûm-ı niyabet" diye adlandırılan sözünü ettiğimiz vergiler, yani "rüsûm-ı serbestî" grubunun kapsadığı vergiler, bu incelediğimiz devrin belgelerinden çıkardığımız bilgilere göre "cürüm ve cinayet ve yava ve mal-i gaib ve mal-i mefkud ve beytülmal ve sair bâd-i hava"dan ibaretti.[374] Sancakbeyi sancağının her kazasında kendisine ait bulunan bu niteliğini belirttiğimiz düzenliği sağlama görevlerinden elde edeceği resimleri kesime = mukataaya vermesi halinde, subaşılık görevini bir çeşit satıyordu, demektir. Kurala uyan biçim, her kazaya birer

374 Bursa Şr. Sc., A. 45/51, Vr, 36a: "Bursa Sancakbeyi Bali'nin âdemîsi Mehmed Bey", Bey'in sancak subaşılıklarından bazı kadılıkların "rüsûm-ı serbestî"sini 1551'de mukataaya verirken, bu türe giren vergileri, kadı huzurunda, "sancak mahsûlüne müteallik Pazar kazasında ve Söğüt ve Yarhisar ve Gölpazarı kadılıklarında vâki olan cürüm ve cinayet ve yava ve mal-ı gaib ve mal-ı mefkud ve beytülmal ve sair bâd-i havasını" diye sıralamaktadır.

subaşı ve o kazanın köylerine de o subaşının idaresinde, nahiye nahiye, köy subaşıları göndermek iken, bu görevlerin iltizama verilmesinin = satılmasının beylerce daha çok uygulanan hâsılat toplama yolu olarak kullanılması, zaman zaman Divan hükümetince yerilmiş, hattâ yasaklanmıştı. Ancak, bir türlü ortadan kaldırılmadığı da görülüyor.

Devlet hazinesi için değil de, halk yönünden büyük bir önemi bulunan "rüsûm-ı serbestî" adlı grup vergilerinin toplanış biçimini, yukardaki belirlememize göre, şöyle özetleyeceğiz: "Cürüm ve cinayet"ten, yani işlendiği mahkeme kararıyla ortaya çıkmış suçların sorumlularından alınan "cerimeler" ile yava, mal-i gaib, mal-i mefkud, beytülmal gibi resimleri koyma = vergileme işleminin yapılabilmesi bunlarla ilgili olayların çıkmasına, ve hele "ehl-i örf"ce el konmaya bağlı olan, bunun için de "bâd-i hava" deyimi içine giren "hâsılat" konuları, toplum içinde düzenliği sağlamak işi demek olan "örfîlik" çeşidinden görevlere bağlanmış bulundukları için, köyler ve kasabalar çevresinde sancakbeylerinin kendi özel iş erleri demek olan "sancak subaşıları", şehirlerde Divan'ın ulûfe ile (kesimle yolladığı da oluyordu) tayin ettiği subaşılar, "serbest" dirliklerde (haslar, zeametler, vakıflar ve bazı cins timarlarda) "voyvodalar", bu çeşit vergileri toplamak üzere, onun gerektirdiği işleri (günümüzün jandarma-polis işlerini) görürlerdi. Toplum yaşamında kişileri, düzen içinde, birbirleriyle iyi geçindirme demek olan güvenlik görevinin bu şekilde "hâsılat" kaynağı yapılması, Türk toplum hayatında, ehl-i örfün "cerime" ve bâd-i hava türünden alacağı vergileri çoğaltmak ve bu yoldan üstün seviyede hâsılat elde etmek amacıyla, geçimsizlikleri sanki dürtüklemeye çalıştıkları görülmüştür.

5- Mevkuf (Berat ve Defter Dışı Kalmış) Vergilerin Toplanması

Bütün devlet vergilerinin, gruplar biçiminde ayrılarak, birer toplama düzenine bağlanmaları ne denli ince kurallarla yapılmış olursa olsun, gene de hiçbir yere girmemiş birçok vergi, aynı dirliğe ait biri ötekinin yerine geçen iki beratın tarihleri arasında açık kalabilen sürelere (timar köylerinin münhal = açık kaldığı aylara) ait vergiler,[375] timar sahiplerinin görevden (özellikle sefer hizmetinden) geri kaldıkları hallerde, dirliklerinin o yılki "hâsıl"ına (gelirine) hazinece el konması

375 Bursa Sancağı kadılarına 1531'de yollanan bir "hükm-i hümâyûn"da 937 Cemaziyelevvel'inin 28'inci (17 Ocak 1531) gününden sancak beyliği açık olup, yeni sancakbeyi atanıncaya kadar geçecek süredeki "sancakbeyi hâsılatı"nın "mabeyn"e" (yani mevkufa) ait olacağı kaydolunarak, bu grup içine giren vergileri toplamak üzere adam yollandığı haber verilerek, "kanun ve âdet gereğince" sözü geçen resimlerin bu yollanan "kul"a zaptettirilmesi isteniyordu. Bursa'nın sancakbeysiz geçen boş zamanının "hâsılat" tutarı önemli olacağı için, normal mevkufçulara (ya da bu konunun mukataacısına) bırakılmayıp, özel olarak "kul" yollanıyor: Bursa Şr. Sc., A. 51/38, Vr. 27b (3 Cemaziyelâhir 937).

ile bu gibi yerlerin "mevkuf eminleri" tarafından toplanacak vergileri,[376] kısacası, herhangi bir durumda, hiçbir toplayıcının alamayacağı, yani ortada kalmış (arada kalmış) vergiler "mevkuf" sayılmakta olup, bu gibi sahipsiz vergileri ya da resimleri toplamak üzere, her sancağa yollanmış "mevkufat eminleri" ve onların da emrinde kaza kaza dolaşan "mevkufatçılar" vardı. Bunlar dirliklerin "münhal = boş" kalmış sürelerini tesbit ederek, öteki sahipsiz, yani hiçbir toplayıcının dirlik beratına veya mukataa emininin nişanındaki "mukataa=kesim" sınırı içine girmemiş vergileri ödeyiciden toplayarak, hazineye teslim ederlerdi. Örneğin, Bursa "Canbazlar Subaşısı" Safa Bey'in, 1486'da İstanbul'a yolladığı mektubundaki yakınmasına göre, "mevkufatçılar", birçok canbazların, yerlerine "bedel" tutarak yolladıkları kimselerin seferlerdeki kale yapma ve öteki hizmetlerini yerine getirdiklerini ileri sürerek, sözü geçen canbazdan "cerime" almak istiyorlardı. Bunun üzerine, yollanan ferman gereğince, mahkemede yapılan duruşmada, cambazların bedel karşılığı yerlerine yolladıkları kişilerin, işlerini eksiksiz yapıp döndükleri anlaşıldı.[377]

6- Vakıflarda Vergi Toplama Usulü

Bilindiği üzere, hayır kurumlarını besleyen gelir kaynakları, kökleri bakımından, iki türe ayrılmaktaydı. Bir tür, han, hamam, dükkân, ev ve benzerleri olup, bunları vakfın yani hayır kurumunun kurucusu olan kişi, kendi "öz malından ve canından" ayırmış, vakfa bağlamıştı.

Öteki tür gelir kaynağı ise, mülkiyeti aslında devlete ait olup da, beylik = resmî hizmet kişilerine önce dirlik ve onun arkasından "temlik" suretiyle, yani mülk biçiminde verilmiş ve o yoldan vakfolunması sağlanmış durumdaki "mîrî = beylik" topraklardı. Ancak, kimi vakıfların geliri de, gene mîrîden koparılma olsa da, toprak vergileri değildi. Düzenliğini sağlamak işi ayrı birer subaşılık örgütüyle yürütülen bazı koltuk kasabalar halkının bu yoldan ödedikleri rüsûm-ı serbestî, yani böyle bir kasabanın zeameti dediğimiz gelir kaynağı, kimi sultanlar tarafından vakıf yapılarak, kendilerinin imaretine bağlanmıştı. Örneğin, Bursa kaplıca zeametinin durumu böyleydi. II. Murad Bursa'nın bu koltuk kasabasını ayrı bir subaşılık yapmış ve sözünü ettiğimiz türden gelirini = zeametini kendi vakfına

376 Şu belge, Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 16b (23 Muharrem 891 = 29 Ocak 1486): "... Hüccet oldur ki, sene 883 Muharrem'i gurresinden Bey Sancağı mukataatın (mevkufatın) mukataaya dutan Abdullah bin Abdullah nam emin ve vekili ve nâib-i menabı kâtip Hüseyin bin Abdullah şeriat mahfilinde ikrar edüp eyitti ki, Adırnas tevabiinden Hallisaray nam karyeden işbu hâmil-i hüccet Durmuş bin Yusuf nam yayayı teftiş ve tefahhus ettim sene 883 ve 884'ün hizmetini tamam etmiş, mezbur Durmuş üzerinde hiçbir nizaım yoktur, dedi."

377 Bursa Şr. Sc., A. 5/5, Vr. 96b (21 Cemaziyelevvel 891 = 25 Mayıs 1496).

katmıştı.[378] Biz, burada, vakfın gerçekleyin "meşru" malları sayılan birinci türdeki kaynaklarının icarlarını alma usulünü değil, aslında devletin mülkü olduğunu söylediğimiz mîrî kökenli topraklarda oturan raiyyetten vakıflara ödenecek vergilerin = arazi icarlarının, nasıl bir düzenle toplandığını ve hele uygulanan toplama usulünün kanunnamelere ve mîrî toprak düzeni kurallarına uyup uymadığını inceleyeceğiz.

Yukarıda verilen bilgilerden şu beliriyor ki, mîrî toprakları, dirlik sahipleri, ya da devletin başı olan sultanlar, sanki hayır sahiplerinin kendi öz malları imiş gibi, "temlik" yoluyla vakıflara geçirmiş olsalar da, böyle toprakların "mîrîlik = beylik" nitelikleri kalkmadığı için, vakıf yerlerin vergilerini toplamakta uygulanan düzen ve bu türden yerler reayasının bağlı oldukları "raiyyetlik" koşulları, örneğin, timarlı sipahilerin köylerine ve bu köylerdeki raiyyetlerine uygulananlarından, genel olarak pek de ayrıksı olmuyordu. Bununla beraber, vakıf köylerin "serbest" olmaları kesin bir kural bulunduğundan, dinî hislerin de etkisiyle, bu gibi yerlere "sancak subaşıları" öteki serbest dirliklere yaptıkları usulsüz el uzatmaları kolay kolay yapamıyorlar, vakıf reayası bu yönden rahatsız edilemiyordu. Onun için, nasılsa defter dışı kalmış birçok kimseler, yeniden bir yere raiyyet olmak zorunda kalınca, özellikle selâtin, ya da Mekke ve Medine vakıftan reayası olmayı dileyip, buralara yazılıyorlardı.[379] Ancak, toplamayı yapan örgütlerde bir hayli başkalıklar vardı. Bir de, timar niteliğindeki toprakların, özellikle tahrir = arazi yazımı sıralarında, sahip değiştirdikleri çok olduğu halde, vakıflara bağlanan topraklar için böyle bir sahib-i arz = sahib-i raiyyet değiştirme durumu söz konusu olamazdı.

Vakıf kurumlarının raiyyetten vergi toplama örgütleri aşağı yukarı şöyleydi: Bilindiği gibi, her vakfın, vaktiyle kurucusu tarafından tayin olmuş ya da şarta göre sonradan devlet veya kadıca vakfın başına getirilmiş bir "mütevelli"si vardı.[380] Bu kişiyi kurumun tek sorumlu idarecisi saymak gerekir. Mütevelli bu görevi kendisi yapamayacak durumda olursa, yerine bir "mütevelli kaymakamı" koymakla işi yürütürdü. Birçok büyük vakfın mütevellilikleri, özellikle

378 "Kaplıca subaşılığı ve bâd-i havası ve ihtisabı ve cürüm ve cinayeti ve gerdeği değeri" yani, sözü geçen zeamet 1509 Şubat'ı 21'inde yıllığı (10.300) akçeye mukataaya verilmişti: Bursa Şr. Sc., A. 33/20, Vr. 214.

379 Hiçbir deftere yazılmadıkları, yani raiyyetlikten dışarda kaldıkları ortaya çıkanların, bir yere raiyyet olmaya zorlandıklarında genel olarak, "Medine vakıfları raiyyetliği"ni tercih ettiklerine ait Bursa Şr. Sc. A. 33/21, Vr. 374a ve öteki yapraklarda pek çok belge vardır.

380 Özellikle büyük vakıflarda, hele "selâtin vakıfları"nda, mütevellilik önemli bir görevdi. Örneğin, Orhan Gazi'nin Bursa'da olan vakıflarının mütevelliliği, 28 Nisan 1492'den itibaren bir yılda iki kez değiştirilmek üzere, sonuncu olarak Bursa efendisine (kadısına) verilmişti: Bursa Şr. Sc., A. 8/8, Vr. 185a ve 368a.

İstanbul'dakiler, bazı nüfuzlu kimselerin ellerine geçmekte olduğu için, bu çeşit vakıfları hep "mütevelli kaymakamları" idare ediyorlardı. Büyük vakıfların, hele "Selâtin Vakıfları"nın üzerlerinde mütevelliden hemen sonra gelen birer "vakıf nâzırı" vardı. Vakıf gelirini toplama görevlisi olan "câbî = tahsil memuru" tayin etme yetkisi de mütevelliye aitti.

Mukataa ve timar konularını yazarken esaslarını anlattığımız kesim = iltizam şeklindeki toplama usulü, vakıflara da uygulanıyordu. Özellikle gelir kaynakları büyük olan vakıflarda, bu yol daha çıkarlı bulunmaktaydı. Vakıflar, mîrî toprakları, sanki kişilerin özel mülkleri imiş gibi, o yoldan üzerlerine geçirmiş bulunmalarıyla beraber, böyle yerlerin de "raiyyet"e işlettirilmelerinde ve kiralamalarında "mîrî toprak icarı" kurallarına uymak zorunda idiler. Bu halleriyle, mütevelliler, sahib-i arz, sahib-i raiyyet ve "zaîm" yetkileri aynen kendilerinde de var olan birer "serbest dirlik sahibi" durumunda bulunuyorlardı. Ancak, zaman ilerledikçe özellikle bu konudaki hükümet düzeninin çıkarcılar tarafından dinî baskı yoluyla bozulmaya yüz tuttuğu XVI. yüzyılın ortalarında, vakıf idarecilerinin kendilerine "mîrî toprak" düzeni dışında işlem yapılması için devleti zorladıkları görülür. Örneğin, vakıf reayasının avârız vergilerinden ve istenecek öteki salmalardan esirgenmeleri için berat isteyip durmuşlar, çoğu zaman da bunu elde etmişlerdir. Hele sultanların kurdukları büyük vakıflar, bu konuda kendilerini sanki kanunca esirgenmiş sayıyorlardı. Ancak, vakıfların "tekâlif-i divaniyye" ve başka hükümet salmalarından esirgenmelerine, isterse beratla sağlanmış olsun, kural olarak her zaman uyulmuyor, memleket çapında çıkan "avârız" toplama fermanları kimi zaman (hazinenin paraca çok sıkışık olduğu yıllarda) bütün "muaf"ları da içine aldığından, vakıf köyleri dahi bu türlü vergi ödemelerine katılıyorlardı.[381]

Burada asıl önemle belirtilmesi gereken bir konu, vakıf idarelerinin, ellerindeki toprağı raiyyete kiralarken, her sahib-i arzın uyması zorunlu bulunan kanunnamelerin bazı temel kurallarına uymadıklarını gösteren örneklerin hiç de az olmadığıdır. Mîrî toprak düzeninde, çiftçinin tarladan elde ettiği üründen toprak hakkı

381 En iyi örnek: II. Mehmed'in Ebu Eyyub Ensarî'nin İstanbul'da bulunan mezarı için kurduğu vakfın Anadolu vilâyetindeki köyleri raiyyetlerinin Divan vergilerinden esirgenmiş olduklarına dair 13 Şaban 906 (Mart 1501) yılgününde bu vilâyet kadılarına yollanan fermandır: Bu yazıda, II. Mehmed'in bu vakıf reayasına "avârız-ı divaniyyeden muaf" oldukları hakkında hükm-i hümâyûn vermiş olduğu kaydolunduktan sonra: "Hâliyâ ol hükm-i hümâyûnu vakfın mütevellisi atebe-i ulyama getirip arzedip tecdid edilmesin talep ettikleri sebepten, tecdid-i hükmedüp buyurdum ki, onun evkafının reayasın ulaktan ve sahradan ve cerahordan ve sekbandan ve hisar yapmasından ve azaptan ve kürekçiden ve nüzulden ve sair avârız-ı divaniyyeden ve tekâlif-i örfiyyeden emin ve muaf tutasın, teklif-i avârız etmiyesin, eğer bitilü bitisüz demiyeler deyü dergâh-ı muallâmdan hüküm dahi varırsa, anları üşendirmiyesin. Bilcümle evkaf-ı selâtin reayası riayet olunmayup anlardan dahi alına deyü sarahaten hükm-i hümâyûn gönderilmeyince bunları avârıza katmıyasın..." 13 Şaban 906 (Bursa Şr. Sc., A. 18/17, Vr. 1b) Be-makam-ı Konstantiniyye.

demek olan "öşür"ü sahib-i arza ödemesi şartıyla, elindeki araziyi kendi mülkü gibi kullanması "tasarruf hakkı"nın bir gereği iken, birçok vakıf idaresi, kimi zaman ve kimi yerde bu kurala uymayarak, ellerindeki araziyi raiyyete icara ilk verişte, "tapu resmini = icar-ı muaccileyi" aldıktan sonra, artık her yıl harman zamanı, gidip ürünün öşrünü = onda birini alma yerine, bu kuralı bir yana itip, toprağı yıllık nakit para şeklinde belirtilen bir icar üzerinden mukataaya = kesime veriyorlardı.[382] Mîrî toprağın işletme = icarlama şeklinde, vakıflar, hattâ onları örnek alan kimi sipahilerce yapılan şu değişikliğin raiyyet zararına olduğunu anlamak hiç de güç değildir. Sözgelimi, ürünün iyi çıkmadığı yıllarda da köylü, kesilmiş icar = mukataa bedeli ne ise onu vakıflara eksiksiz ödemek zorundaydı. Sahib-i arz olan vakıf idaresi yönünden ise, öşür almak yerine mukataaya verip kesimli akçe almanın türlü faydaları olduğu bir gerçektir. Örneğin, icar sözleşmesi yıllık olduğu için, istendiğinde artırılabilir; nakit akçe şekline çevrilmiş icarın alınması, ürün almaktan daha kolaydır ve köylü ürünün öşürünü düşürecek oyunları bu biçimde yürütümez. Bundan başka, çiftçiye ekip biçmek üzere verilen tarlalar için kesilen akçe şeklindeki icar bedeli de, öşüre göre, daha yüksek ve dolayısıyla kârlıydı. Buna ait vereceğimiz rakamlar, nakit akçe kesiminin öşür almaktan daha çıkarına olduğunu ispatlar. Bursa'da bulunan Hasboğa evkafından Balıklı köyünde 3-4 mudluk yeri "mukataa üzere tasarruf eden = icarına kullanan" Ağacık karındaşı Hoca Hacı Muslihiddin'in, bu yerler için, vakfın mütevellisine, mukataa bedeli olarak yılda 110 akçe ödediği kadı defterine geçen 5 Temmuz 1488 tarihli kayıtta yazılıdır.[383] 3-4 mudluk yer için çiftçinin ödediği yıllık 110 akçe icar, mîrî toprak kuralına göre üründen alınacak öşürle denk olması için, çiftçinin o yerlerden her yıl mukataanın on katı olan 1.100 akçelik ürün elde etmesi gerekirdi. O sıralarda, bir mud buğday, pazarda ortalama 50-60 akçeye satıldığına göre bu, yaklaşık olarak, yirmi mudluk bir ürün demekti. Bursa'da 3-4 mudluk yerden bu miktar ürünü her yıl elde etmek güçtü. Ayrıca vakıf idaresi öşürü aynen aldığı takdirde, ürünün paraya değiştirilmesi kendine hayli hizmet yüklerdi. Görülüyor ki vakıflara geçen mîrî toprakların, öşür yerine nakit akçe ile kesime verilmesi hem kanuna aykırı hem de icara tutanın zararınaydı. Bu konuda vereceğimiz başka bir işlem, toprak düzeni kurallarını bozma yönünden daha da kötü bir örneği göstermek içindir. Emir Sultan Camii'nin hatibi Mevlânâ Seyyid Nasuh (Emir Sultan ailesinden) I. Murad'ın Bursa'nın Soğanlı köyündeki vakıflarından tasarrufuna geçmiş bulunan

382 Ürünün onda biri anlamına kullanılan "öşür" sözcüğü, mîrî toprak rejiminde hep kullanılmakla beraber, uygulamada hiç de 1/10'u ifade etmiyordu. Çünkü, vilâyet ve sancakların kanunnameleri incelendiğinde görüleceği üzere, ürünün "toprak hakkı" olarak devletçe ya da yetkili kıldığı kişice alınan kısmı, genel olarak, 1/8'den başlayıp 1/2'ye kadar çıktığı yerler vardır.

383 Bursa Şr. Sc., A. 7/7, Vr. 23b (25 Recep 893).

topraklarından beş dönümlük bir tarlayı sanki kendisi raiyyet değil de sahib-i arzmış gibi 500 akçe tapu resmi karşılığı ikinci bir kişiye 1491'de yıllığı 40 akçeden mukataaya = kesime veriyordu. Bu kadar yüksek bir tapu resmi ve yılda ödeyeceği kesim bedeli toplam olarak düşünülünce, icara tutanın nasıl gadre uğradığı görülür. Ayrıca, burada, vakfın toprağı orayı tasarruf eden tarafından icarla başkasına ektirilebilir mi,[384] bu, tartışmaya gelebilirse de, hele tapuya verilmesi mîrî toprak düzeninin temel kurallarına açık surette aykırı düşer.[385] Özellikle, I. Murad vakıflarından birçok toprağın Bursa'nın içinden olan "şehirlü" kişilere verilmesi de kurala aynı suretle aykırıydı. Çünkü, bu çeşit insanlar, daha doğrusu şehirliler "raiyyet"ten sayılamazlardı.[386]

Vakıf idarelerinin kendilerine veya raiyyet dışı kişilere özünde usulsüz geçmiş olduğunu yerinde belirttiğimiz mîrî toprakları, tapu ile alanların ya da icarına tutanların ellerindeki bu yerleri kanunlara ve kurallara aykırı yolda kullandıklarını gösteren daha birçok işlemi burada anlatmak sözü uzatacağı için, gerekli saymıyoruz. Ancak, şunu eklemeden edemeyeceğiz ki, vakıf idarecilerinin ve özellikle kurucuların, mütevelli ya da hissedar olarak, vakıf yönetiminde ilişkileri sürüp giden torunları, "mîrî toprak kuralları" dışındaki işlemlerinde hep dini kendilerine dayanak yapmışlar, gerek hükümette ve gerek mahkemelerde, dine hizmet ya da hayır işleri kurumu olduklarını ileri sürerek, kural dışı davranışlarında kendilerine hak verilmesini istemişlerdir. Hele "evkaf-ı selâtin" idarecileri, savundukları kurumun sahibinin bir padişah olmasını kendilerine dayanak edinip, Divan'da olsun, mahkemede olsun, karşılarına davacı ya da davalı durumuyla çıkanların haksızlıklarını başlıca bu yoldan ileri sürüp duruyorlardı. Her zaman olmamakla

384 Bu sorun, kimi kez, vakıf idarecileri ile vakıf topraklarını işletenler arasında anlaşmazlık çıkmasına sebep oluyordu. Örneğin, Bursa'da Hayreddin Paşa vakfı câbîsi olan Reyhan bin Abdullah, 1560'ta mahkemeye gelip, adı geçen vakıftan Süle köyünde tarla tasarruf eden Ferhad adında birinin burayı mütevelliden izin almadan icara verdiğini, bunun usulsüz olduğu hakkında elinde fetva bulunduğunu ileri sürmüş, fetva okunduğunda, "Bir kimesne vakıf yeri öşür ile mutasarrıf iken, mütevelli marifetsiz âhar kimesneye icareye verse, mezbur mütevelli zikrolunan yeri alup ahar kimesneye vermiye kadir olur" diye yazılmış bulunduğu anlaşılmakla, davalı Ferhad icara verdiğini inkâr ile, ekmeye gücü olmadığı için, çiftinin emeğini 900 akçeye sattığını söylemişti: Bursa Şr. Sc., A. 72/81, Vr. 99 (12 Zilhicce 967).

385 Bursa Şr. Sc., A. 8/8, Vr. 100a (25 Cemaziyelâhir 898 = 13 Nisan 1493): ":.. Emir (Sultan) Hatibi Seyyid Nasuh şeriat mahfilinde ikrar ve itiraf edüp eyitti, Soğanlı Köyü kurbünde Gazi Hüdavendigâr yerlerinden mutasarrıf olduğum yerlerin dört-beş dönüm miktarı yerin (sınırlarının tarifi) bilcümle hudutları ile 500 akçe tapu alup yılda kırk akçeye mukataaya verdim. İzzetoğlu Ali'ye deyü, ol dahi tasdik etti."

386 Raiyyetin (köylü çiftçinin) tasarrufunda olan toprakları, bazı bahaneler bulup elinden alarak, raiyyetlikle ilgisi bulunmayan çoğu şehirli kişilere kesim ile (yıllık akçeye) icara verme gibi yolsuzluklara I. Selim'in Kadıköy yakınında bulunan vakıf yerlerinde de rastlanıyor. Bu konuda birçok örnek belge için 1531'de Üsküdar Kadılığında geçen duruşmalara ve sözleşmelere bakınız: Üsküdar Şr. Sc., No: 7, Vr. 71a.

beraber, kadı hükümlerinden, bu duygunun etkisinde kalarak, mîrî toprak kurallarını ve kanunu bir yana atıp, vakıfların haklılıkları yönünden değil de dinî niteliği yönünden haksızı haklı çıkarmış olanları az görülmemiştir. Timar erbabı ile vakıf idareleri arasında çıkmış bulunan anlaşmazlıklardan bu biçim hükümlerle sonuçlananlara çok örnek vermek mümkündür. Şurası da ayrıca gariptir ki işe ulemâ, âyan ve eşraf, daha doğrusu itibarlı kişilerin çıkarları karıştı mı, o zaman vakıf kuralları bile bozulmaya zorlanıyordu.[387]

Hayır kurumlarının, yukarıda anlattığımız şekilde, ellerindeki mîrî toprakları kurallara aykırı işletme huyları, ister istemez, öteki dirlik sahiplerine, yani tımarlılara da örnek olmuş bulunmalı ki, özellikle Bursa çevresinde, sipahilerden de, raiyyetten öşür alma yerine, tarlaları bölük bölük mukataaya = kesime vermeye kalkanlar görüldüğü az değildi.[388] Gerek timarlı sipahilerden ve gerek vakıf mütevellilerinden birçoğunun, "sahib-i arz"lık yetkilerini, toprağın asıl sahibi imişler gibi, kendi çıkarlarına kullanmaları sonucu ortaya çıkan "kesim = mukataa" usulünde, çiftçinin "tasarruf hakkı"nın da kalkmış sayıldığı görülüyor. Çünkü, mukataa sözleşmesinin aynı icarcı ile yılda veya birkaç yılda bir yenilendiğini gösteren örnekler bulmaktayız.[389]

387 Vakıfların, mîrî toprakları, öşür ile değil de, nakit akçe karşılığı yıllık icara = kesime vermeleri biçimindeki işletmelere Bursa, İstanbul, Edirne gibi büyük tüketim merkezleri yakınlarında rastlanmaktaydı. Buralarda bahçeciliğin ve sebze üretiminin çok kârlı olması böyle bir durumu yaratmış bulunuyordu. Öyle sanıyoruz ki, Anadolu'nun büyük şehirlerinden uzak yerlerinde mukataaya verme usulü gelişmemişti. Yoksa Osmanlı mîrî toprak sistemi çok daha erkenden bozulmuş olurdu.

388 Daha 1479 sıralarında, mîrî toprakların sipahilerce, öşür yerine mukataaya verildikleri görülüyor: Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 192a ve 275b.

389 Bursa Şr. Sc., A. 19/19, Vr. 72; 25 Ramazan 909 (24 Mart 1504) yılgünlü sözleşme: "Bursa nahiyesinde Balıklı köyü kurbünde birkaç pâre mezraaları timar tarikası ile mutasarrıf olan Fazlullah bin Umur el-Cündî (askerî kişi) Bey Vekili Mansur bin Resul şeriat mahfilinde ikrar edüp eyitti ki Balıklı kurbünde Hacı Hamza bin Abdullah elinde olan yonca yeri ki, mahduddur, Mahmud Çelebi yeri ve bir tarafı Mehterbaşı yeri ve iki tarafı tarik-i âm olmağla mahduddur, evvelden otuz akçe mukataa ile tasarruf ederdi. Otuz akçe resm-i tapusunu alup yine mukata-i mezbure ile elinde mutasarrıf ettim, dedi. Ol dahi tasdik etti." Buna benzer sözleşmelere ait örnekler çoktur.

KISIM III

İKTİSADÎ BUNALTININ İLK BASAMAĞINDAKİ ZOR YAŞANTI

A. Hükümet İşlerini Yürütme Güçlüğü

1- Devletin Para Sisteminde Sarsıntı

Konya Selçuklu düzenliğinin hiç olmazsa 1250'den sonra geçen yıllarında, Türkiye'nin büyük geçim zorlukları içine düştüğünü, para darlığının (altın ve gümüş sıkıntısının) dayanılmaz dereceyi bulduğunu biliyoruz. Osmanlıların, geniş toprak fetihleri devrine erdikleri XIV. yüzyılın sonlarına doğru bile, memleketin para darlığından kurtulamadığını en eski kaynaklardan kimisi kaydetmiştir.[1] II. Mehmed'in İstanbul'u açması, onun arkasından da, Türk birliğini önemli ölçüde gerçekleştirip Rumeli geçesinde geniş topraklar alması gibi başarılarıyla Yakındoğu'da dünyanın en güçlü imparatorluğu kurulmuş bulunmasına rağmen, iktisadî ve özellikle malî çarkın sanki göstergesi olan akçenin bir türlü sağlam ve değeri kararlı para durumuna getirilememesinin kesin anlamı şuydu ki, Türkiye'nin askerî ve siyasî alanlarda o zamana kadar örneği geçmemiş gelişmeler kaydetmesi, ekonomisini de dünyada birinci yapmaya yetmemiş, hattâ bir ara zengin gibi görünen devlet hazinesi, sık sık karşılaştığı altın ve gümüş darlığı olayını kesin olarak bir türlü başından atamamıştır. Gümüş yasağına uymayanlar için ağır cezalar uygulanması,[2] her yeni akçe kestirmede, darphaneye özel

1 Bk. *Âşıkpaşazâde* (İstanbul yayımı), s. 56; *Neşrî*, s. 204 (TTK yayımı).

2 Bir kimse üzerinde kaçak gümüş ya da alışverişi yasak olan "eski akçe" yakalandığı zaman, devletçe el konulmakta ve tartılarak sahibine gümüş ve akçenin her dirhemi için ancak iki akçe ödenmekteydi. Örneğin, Aksaray Sancağı'ndan Emet bin Yûlûk Ali, kese ile 2.150 akçe alıp giderken "gümüş arayıcılar ardunca varup kesesini arayup" 230 eski akçesini bulmuşlar ve almışlar. "Hâliyâ mezkûr Emet, ikrar edüp eyitti ki, aldıkları meblağın dirhemi ikişer akçe

kişilerce getirilen gümüşlerin karşılığında akçe ödenirken % 14 kesinti yapılması,[3] ticarî alışverişlerde, borçlanmalarda, kişilerin birbirlerine ya da devlete ve devletin kişilere yaptıkları ödeme işlerinde, değer ölçüsü olarak kullanılan bu tanınmış paranın, yani halis gümüşten yapılmış akçenin ağırlığından sürekli bir biçimde kaybetmesi,[4] devletin siyasî gelişmesinin tersine bir gidişle, ekonomisini bir türlü yoluna koyamadığını gösteren kesin belirtilerden birisidir. Hele I. Selim'in tahta geçtiği sıralarda, akçe değerinin bütün bütün karıştığını, Eşrefî ve Efrencî altınlarının akçe değerlerini belli bir sayıda tutmanın hükümetin gücü dışına çıkmasıyla anlıyoruz. Bu yüzden, alım-satım ve borç işlemlerinin akçe üzerinden yapılması güveni sarsıldığından, onun yerine, Eşrefî ya da başka altın sikkeler geçirilmeye başlamıştı. Büyük bir iktisadî karışıklığın ortalığı sarstığı ve özellikle akçe birimine dayanan para "satı-pazar"ı düzeninin altüst olduğu bir sırada başa geçen I. Selim'in padişahlığının ikinci yılı olan 1514'te bile, akçenin değerindeki kararsızlık yüzünden, alım-satım ve para eldeğişimine dayanan öteki işlerde, zorunlu olarak altın esasına uyulma yoluna sapılmıştı. Hattâ, bir devlet görevi olan "terekenin (mirasın) kadıca vereseler arasında bölüştürülmesi" işleminde bile, hesaplar altın, o da olmazsa gümüş dirhem ölçüsüne göre yapılmaktaydı.[5]

Herhalde bu karışıklığı gidermek için olacak, yeni padişah kendi adına kestirdiği akçeyi 100 dirhemden 400 akçe çıkacak biçimde büyültmüş, böylece babası zamanında örneğin 51 akçeye geçen bir Eşrefî altını 40'a düşürülebilmişti. Ama, ilk yıl süresince, Eşrefî altının halk arasında akçe değeri 45 ile 40 arasında oynadı.[6] Akçeye olan güvensizlik yüzünden önemli alışverişlerde "Frengî" Flori'nin esas alınması ve altının akçe değeri üzerindeki ayrıksı değerlendirme karşılıkları

hesabı üzere ki, 113 akçe eyler, bîkusur bana vasıl oldu dedi." Eğer bu yakalananın tam karşılığı ödenseydi. 56,5 dirhem geldiği anlaşılan bu eski akçe için 226 akçe vermek gerekirdi. Çünkü, yeni kesilmiş akçenin ancak 4'ü bir dirhem geliyordu.

3 II. Mehmed, yeni akçe kestirmesi dolayısıyla, "eski akçenin yasağı" için 1478'de (11 Şevval 882'de) yayınladığı emrinde, yasaklanan eski akçenin her bir dirhemine, "âdet üzere" iki yeni akçe verilmesini ve "kendi iradetleri ile sarrafı gümüş ve eski akçe getirenlere" de, akçe veya gümüşleri tartılıp, her yüz dirhemine 280 yeni akçe verilmesini bildiriyordu. Halbuki, yeni akçenin 330'u 100 dirhem gelmekteydi. Şu halde, burada kesinti % 15 idi. Halil inalcık bu fermanı *Belleten*, No: 44, s. 625'te yayımlamakla beraber, izah ve değerlendirmede hataya düşmüştür.

4 II. Mehmed'in ilk kestirdiği akçe ile son akçesi arasındaki ağırlık farkı, XV. yüzyılda bile akçe düşmesinde önemli bir hızın bulunduğunu gösterir. Yüzyılın ilk yarısı içinde de vezin düşmesindeki hız devam etmiştir. Bk. Akçe ağırlığının düşmesini gösteren grafik.

5 Bursa Şr. Sc., A. 22/24, Vr. 172 (defterin incelenmesi bu konuda aydınlatıcı bilgi vermektedir).

6 Bursa Şr. Sc., A. 22/24'ün gözden geçirilmesi buna ait birçok belgeler verecektir. Vr. 40-52. Aynı defterin 62'nci yaprağında, alacaklı olan birinin, kendisine borçlu olanlar ile (aralarında Şehzade Sultan Ahmed de vardı) 1513'teki hesaplaşmasında şu sözler yer alıyor: "Badema, Eşrefî hesab-ı sabıkta elli birer akçe mahsup olup, şimdi ayar-ı rûzî kırkar akçe olduğu için, iki bin Eşrefî'den yirmi iki bin akçe kesrolunup, bakî 58 bin akçe olup, 3.047 akçe dahi zammolunup resmolunup tevzi olundu..."

I. Süleyman'ın saltanatında da uzayıp gitti. Hattâ, Bursa tüccarları, anlaşmazlığa son vermek için, 1544'te mahkemeye başvurup, tam vezinli Frengî Flori'yi 60 akçe olarak defterlettiler.[7] Hükümetin, akçe ağırlığını değişmezliğe kavuşturamaması yüzünden, karşısına çıkan başka bir sorun da halkın "cedid akçe" yerine eski akçeyi kullanmaya devamlarını yasaklayan kararın uygulanmasıydı.[8]

Yeni kesilen akçeye devletin zoraki sağlamak istediği "satı-pazar" değeri geçerliğine karşı direnmenin bir sonucu olarak eski akçelerin belki de gerçek değerlerinden de yukarı geçtiklerini gösteren izler az değildir. Örneğin, "gümüş arayıcıları", şüphe üzerine, üstünü aradıkları Çankırı'nın Kurşunlu köyünden bir kişide "kırk beş tane Murad Bey akçesi" bulmuşlardı ki, bu olay halk arasında kullanılan eski akçelerin ne kadar geri tarihlere gittiğini göstermesi ve hele sözü geçen akçenin de "Murad Bey" adıyla isimlendirilmesi, dikkati çekiyor.[9] I. Süleyman'ın Nisan 1525 (931 Cemaziyelâhiri sonları) yılgünü ile Bursa Sancağı 'kadılarına yolladığı emrinde, dışarıya gümüş çıkarılması yasağının uygulanması yanında, halkın Diyarbekir darphanesinde, kesilen eski akçe ile "satı-pazar" etmekte bulunduğunun öğrenildiği kaydolunarak, bu akçenin yasaklanması ve yasağa uymayanların ağır cezaya çarptırılması (selbi) isteniyordu.[10]

7 Bursa Şr. Sc., A. 42/48, Vr. 29 (24 Zilkade 950 = 18 Şubat 1544): "Vech-i tahrir-i huruf oldur ki, mahruse-i Bursa tüccarlarının mabeynlerinde Efrencî ve Sultanî florinin kusuru hususunda nizâları vâki olup, bil'ahere mahruse-i Bursa'da bey'ü şirâ olunmağa temamü'l-vezn Frengî Filori tamam altmış akçe hesabı üzere olmağa zikrolunan tüccarın rızaları üzere ye şer-i şerif muktazasınca temam altmış akçe olmağa ve bey'olundukta altmış akçeye olmak üzere hükmolunup ve gıbbe't-talep macera septolundu."

8 Bursa Şr. Sc. A. 50/27, s. 271 (19 Şevval 934 -7 Temmuz 1528): Bursa kadısına ye Bursa darphanesi örüsü olan yerlerin kadılarına malûm ola ki: "Hâliyâ Bursa darphanesi emini olan Mahmud bâb-ı saadetime gelüp darphane-i mezbure örüsü olan yerlerini halkı ellerinde olan eski akçelerin sarraftan yeniye istibdâl etmeyüp alâniyen eski akçe ve Diyarbekir akçesiyle bey'ü şirâ ederler ve zikrolan yerlerde bâzı kimesnelerin ellerinde dahi ham gümüş bulunup darphaneye getirmeyüp harice iletüp satarlar. Ol ecilden darphane mahsülüne zarar mürettip olur deyü bildirdi. İmdi kulum Ali hükm-i hümâyûnum ile vardukta her biriniz taht-ı kazanızda onat veçhile yasak edüp kimesne eski ve Diyarbekir akçesiyle bey' ü şirâ etmeyüp her şahsın elinde bulunan eski ve Diyarbekir akçesin sarraftan ve yahut darphaneden yeniye istibdâl ettiresiz. Eslemeyüp yasaktan sonra eski ve Diyarbekir akçesi ile bey'ü şirâ edenlerin akçesin girift ettirüp kanun üzere darphaneden her dirhemine iki akçe verdiresiz. Eski ve Diyarbekir akçesi ve ham gümüş zannolunan yükleri ve dükkânları ve odaları sizin marifetiniz ile arattırasız..."

9 Bursa Şr. Sc., A. 8/8, Vr. 374a: "Sebeb-i tahrir oldur ki, Kengırı Sancağı'ndan Kurşunlu'dan Hacı Yusuf bin Turdu Has'ta gümüş arayıcılar eski akçe sezüp aradıklarında, ayrıca kırk beş eski Murad Bey akçesi bulmuşlar. Getürüp deftere sebrettirdiler; kendi dahi vech-i mezbur üzere itiraf etti."

10 Bursa Şr. Sc. A. 35/35, Vr. 394b (3 Recep 931 = 26 Nisan 1525): Bursa Kadısı Mevlânâ Davud'a ve Hüdavendigâr Sancağı kadılarına malûm ola ki: "Hâliyâ südde-i saadetime şöyle ilam olundu ki, hariç vilâyetten gelüp ticaret eden frenk ve sair kâfir tacirleri meta getürüp, satup gerü vilâyetlerine avdet edüp gider olduklannda veya memâlik-i mahrusem tâcirlerinden birisi frenk vilâyetine veya âhar hariç vilâyete gitmek istediklerinde ol diyara lâzım ve münasip olan metaı almayup hemen nakit akçe ve altun ve gümüş avanisin alup giderler imiş. İmdi bu babda emrim şöyle sâdır oldu ki, hükm-i şerifim vusul bulduğu gibi bir saat tehir eylemeyüp hemen

Hükümetin, gümüş darlığı etkisiyle, akçenin ağırlığını gittikçe azaltması, "satı-pazar" işlemlerinde ana ölçü olan bu paranın halk gözündeki resmî değerini sarstığı için, birtakım açıkgözler, bu karışıklıktan çıkar sağlamak hırsıyla hile yollarına sapmakta zorluk çekmiyorlardı; örneğin, külçe gümüşü ya da piyasadan topladıkları yeğni (hafif) akçeleri, yasağa bakmadan, darphanelerde "musakkal" (ağırlaştırılmış) yaptırıp,[11] hafif akçelere olan isteksizlik karşısında, bu ağırlarının gerçek kıymetlerinden daha fazlaya geçmelerinden büyük kazanç sağlıyorlardı.[12] Devlet, özellikle doğu illerinde, Osmanlı idaresinin getirdiği hafif akçelere halkın alışamadığını görerek, Diyarbekir ve Halep darphanelerinde piyasaların, bu şehirlerin adını vererek kullandığı daha ağır akçeleri de kestirmeyi zorunlu gördüğü

zikrolan hususu nidâ-i âmı ile çağırup gereği gibi tenbih ve tekid eyliyesiz ki (yukarıdaki hususların sağlanması tekrarlanıyor)... ve hâliyâ Diyarbekir canibinde olan darphaneler raf olunup giderilmiştir. Emrim üzere kazanızda olan mevazie gerü yasak ve tehdid olunduktan sonra memnu olunmayup elinde Diyarbekir akçesi bulunup anun ile satı-pazar eder ise elinde bulunan Diyarbekir akçesini alup hassa-i hümâyûnum içün girift ettikten sonra evvel mecal vermeyüp salbedüp cezasını ve sezasını veresiz ki ta minbaad bir kimesne hilaf-ı emr Diyarbekir akçesiyle muamelet ihtimali olmuya..." (Cemaziyelâhir 931).

11 Bursa Şr. Sc., A. 35/35, Vr. 44a (11 Rebiulâhir 933 = 15 Ocak 1527): "... Bursa darphanesinde emin olan ve yasakçı olanlar ellerinde hükm-i şerif olup mazmununda, bazı tacirler eski akçeyi musakkal edüp sakil, olanın gayrı yerlere gönderüp satup ve hafif olanın darphaneye gönderirlermiş. İmdi onat veçhile yasak edüp kimesneye akçe musakkal ettirmiyesin. Şöyle, ki, kimesne akçe musakkal ettüği zâhir olursa akçesin kanun üzere girif ettirüp ve kendinün muhkem hakkından geldiresüz..."

12 Bursa Şr. Sc., A. 42/48, Vr. 105a (Evâhir-i Ramazan 950 = 27 Aralık 1543): "... Bursa'da vâki olan darphaneye âmil olan Ahmed bin Mehmed ve emin olan Mustafa Çelebi bin İbrahim meclis-i şer'e Bayram bin Musa nam Yahudiyi ihzar edüp üzerine takrir-i davâ kılup el'an sen Hasan bin Mürsel nam Aceme 8.100 musakkal akçe ve bir gümüş zincir ve marçıl vermişsin girift ederim dedikte, sarraf zikrolan akçe musakkal değildir deyu cevap vericek, zikrolan mâdud üç defa veznolundukta bir defa 404 ve bir defa 405 ve bir defa dahi 406 geldikten sonra, fi'l-hal, mahsuse-i mezburede olan Müslüman ve Yahudi sarraflarının ellerinde olan akçeleri meclis-i şer'e getirdilüp anlarun akçeleri dahi veznolundukta bazı 440 ve bazı, 445 ve bazı 440 ve bazı 443 ve bazı dahi 448 üzere gelip mezburun sarraflara mezkür sarrafın akçesi gösterilüp, bu akçeye ne dersiz denildikte gümüştür ve musakkaldir deyu cevap verdiklerinde, macera alâ vukuuhu mezburan emin ve âmil talepleriyle tescil olundu."

Aynı defter, No: 72a (11 Zilkade 950 = 5 Şubat 1550): "... Bursa'daki darphanenin emini Mustafa, şeriat mahfilinde, İnönü Kadısı Sinan bin Şehsuvar ve Hoca Emir Hüseyin muvacehelerinde takrir-i dâva kılup, iş bu Emir Hüseyin Bursa'dan benim ve âmilin iznimiz yok iken iki kese içinde kırk-elli bin miktarı ağır akçeyi diyar-ı Acem'e Hoca Gurbet ve İlyas nam kimesneler ile irsal edüp yolda gider iken İnönü kazasına tâbi Bozüyük nam kasabaya mezburan Hoca Gurbet ve İlyas kafile ile varup çadırda konup otururlar iken kasaba-i mezbure nâibi Mevlânâ Muhiddin bin Şaban ile varup basup zikrolan ağır akçeyi veznettiğimizde iki kese içinde biri 413 ve biri 403 akçe gelüp (yâni 100 dirheme biri 413 ve diğeri 403 girüp) kasaba-i mezbure hatibi olan Mevlânâ Muhiddin'de emanet konulup gittikten sonra Mevlânâ-ı mezbur Sinan zikrolan akçeyi mezburan Hoca Gurbet ve İlyas'a teslim eylemiş hâliyâ talep eylerin dedikte mezkûr Hoca Emir Hüseyin cevap verüp benim mezburan Hoca Gurbet ve İlyas ile irsal ettiğüm akçe rayicü'l-vakt 425 ve 426 akçe üzere olup ve diyar-ı Acem'e dahi göndermeyüp Tokat'a harire ve tacirlere vermek içün gönderdim idi. Ol tutulan ağır akçe ol irsal eyledüğüm akçe değildir. Benim akçem rayicü'l-vakt akçedir, cem-i kesir bilürlerdir. Necata sebep ola deyu benim adıma eylemişler deyücek, Mevlânâ-ı mumaileyh Sinan dahi ol tutulup hatib-i mezburda emanet konulan akçeyi mezburan Hoca Gurbet ve İlyas'a teslim eyledüğine mukır ve muterif olduğu gıbbe't-talep tahrir olundu."

halde,[13] I. Süleyman'ın bundan vazgeçmiş olmasıyla, bu bölgelerde hükümetin her tarafta geçerli olması gereken tek ağırlıklı resmî akçesine bir türlü istek göstermemekteydi. Onun için, bu hileli işle uğraşanlar, ağır akçeleri hep o yöne gönderiyorlardı. Akçeleri, "musakkalleştirerek" İran'a yollama çabalarının çok artmış görüldüğü 1543-1544 yıllarında, Bursa'da ve İran yolunun geçtiği Bozüyük'te, kaçırılmak üzere iken yakalanan "musakkal" akçeler tartıldığında 100 dirhemi 404 ile 413 arasında değişiklik göstermiş, bunun üzerine, Bursa esnafının kullandıkları tartılınca da, 100 dirhemi 440 ile 448 arasında olduğu görülmüştü. Halbuki, resmîsi 425-426 olmalıydı. Aslında, batıdan doğuya, Bağdat'a, daha ötede Hindistan'a gidildikçe, gümüş, altın ve öteki "mücevherat" eşyası, İstanbul, Bursa, Edirne, Ankara gibi büyük Osmanlı "satı-pazar" çevrelerine bakarak, çok yüksek fiyata geçtiğinden birçok kişi buralardan topladıkları bu madenleri götürüp Halep, Şam, Bağdat, Basra ve öteki doğu pazarlarında satmaktan büyük kârlar elde etmekteydiler. Hattâ, bazı devlet ileri gelenleri ya da eşleri, ellerindeki mücevherleri paraya çevirmek isteyince, bunları doğuya yolluyorlardı.[14] Şu halde, birileri, doğuda ya da akçe biriktiricileri yanında yüksek değere geçsin diye, akçeyi "sakil" hale sokarken, başka birileri de devlet sikkesinin kenarlarını "kırparak" gümüş elde ediyorlardı.[15] Günlük alışveriş sahipleri, vergi ödeyiciler, bu hilelerden büyük zarara girmekteydiler. Çünkü, bu yüzden altının akçe değeri değişip durmaktaydı. Kalp akçe yapma olayları da gene bu sıralarda, yani XVI. yüzyılın ilk yarısı süresinde, önceki dönemlere bakınca çok artmış görünüyordu.[16] Halbuki eskiden beri de kalp akçe kesenlere uygulanan cezalar pek insafsızcaydı. Örneğin, taklit pul (bakır bozukluk) kestiğinden dolayı, 1496'da yakalanan birisinin kolu kesilmişti.[17]

"Satı-pazar"da para birimi olan akçenin, memlekette gittikçe suyunu çeken gümüş gibi bir madenden yapılmakta olması yüzünden, bunu açıkgöz maliyecile-

13 Osmanlı meskûkât kataloglarında da, Halep ve Diyarbekir darphanelerinin kestiği akçelerde tutulan vezin ölçülerinin Batı Türkiyesi darphanelerindekilerinden daha ağır oldukları görülüyor.

14 Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 326 (13 Cemaziyelevvel 885 = 21 Temmuz 1480): "... Zaganos Paşa kızı Hatice Hatun'un vekili Abdurrahman oğlu Abdullah Bey meclis-i şer'de şöyle ikrar edüp eyitti ki, mezkûr müvekkilem Hatice Hatun hâmil-i mektup Hoca Ali Mehmed Çelebi'ye, satmak için bazı cevahir ve altun ve incü verüp teslim eyledi ki, varup diyar-ı Arabistan'da satup nakid edüp akçesini mezküre Hatice Hatun'a teslim ede, mezkûr Mehmed Çelebi dahi ol zikrolan cevahir ve hulliyatın bazısın satıp nakid edüp, akçesini bana teslim eyledi..."

15 Bursa Şr. Sc., No: 35/35, Vr. 392 (26 Cemaziyelevvel 931 = 24 Şubat 1525) Emir Sultan mahallesinden Mahmud bin Bali "akçe kenarını kırpar deyu hapsolunmuş idi. Hapiste hasta olmağın..."

16 Üsküdar Şr. Sc., No: 6, Vr. 54a: Üsküdar'a "zaîm = subaşı" olan Husam Bey. 1528'de iki arkadaştan birinde 230 ve ötekinde 30 kalp akçe yakalamış, yapılan incelemede bu taklit akçelerin "akçe sikkesi Sultan Bayezid Han sikkesi" olduğu ortaya çıkmıştı. Demek oluyor ki, kalp akçe yapıcıları, taklitlerine eski akçe biçimi vermekle, onun sürümünde eski akçelerin yüksek itibarından faydalanmak istiyorlardı.

17 Bursa Şr. Sc., A. 26/11, Vr. 399a (8 Safer 902 = 16 Ekim 1496).

rin (sarraf ve tüccar gibilerinin) nasıl bir haksız kazanç sağlamakta işlettiklerini örnekleriyle açıkladıktan sonra, para darlığını yaratan gümüşün Türkiye'deki birikimi ve tüketimi oluntusunu da kısaca söz konusu edelim: Alışveriş ve öteki iktisadî ilişkilerin doğal işlemi bulunan her türlü kıymet biçmelerinde, adına "para" dediğimiz aracın ana birimi olan akçenin ancak gümüşten kesilmesi yüzünden, bu madenin, ister yabancı paralar kalıbında, ister külçe ve avani biçiminde olsun Türkiye'ye gelişi ve çıkışı gibi iki ticarî olaydan birincisine, yani gümüşün içeri girişine göre dışarı çıkışı daha fazla ölçüde olduğu için, memleket hiçbir zaman güvenli bir "satı-pazar"a ve her türlü kıymetin rakamlarla para olarak değerlendirilmesi aracı demek olan "sağ akçe"ye, devamlı ya da kararlı bir biçimde, bir türlü kavuşamamıştır. Malî işlemlerde sağ akçeye dayanma çabaları hep başarısız kalan Osmanlı hükümeti, bu başarısızlığında, esas nedenin gümüş birikimi sorunu olduğunu iyice anlamış bulunduğunu aldığı tedbirlerle göstermiştir.

II. Mehmed'in son yıllarında, her darphanenin "örtü"sü olan bölgeye bir "yasakçı kulu" yollayıp, eline bir "gümüş yasağı nişanı" tutuşturularak, gerek eski akçe ile "satı-pazar" olunmasına, gerek kişilerin kaçak gümüş bulundurmalarına engel olunması konusunda pek sıkı aramalar ve taramalar yapılması, devlet hazinesinin ihtiyacı olan gümüşü bulmakta büyük zorluk çektiğini gösteriyor. Ayrıca, kuyumcu ve simkeşlerin işleyecekleri gümüş miktarı da, her biri için günde en çok 20 dirhem olarak sınırlandırılmıştı.[18] İçerideki gümüş tüketimini azaltma çareleri arama yanında, bu madenin Osmanlı pazarlarına gelen mal karşılığında akçe, külçe ya da evani olarak dışarıya götürülmesinin darlığı doğuran en büyük etken diye düşünüldüğü görülmektedir. Ancak bu önemli sezginin tarihini kesin olarak

18 "Darphanelerin örüleri"ne giren sancakların beylerine ve kadılarına yollanan bu nişan-ı hümâyûnlardan bazılarının tıpkıları şer'iyye sicillerine de geçmiş bulunduğu için, örneğin bunlardan Bursa'ya gelenler, bu kaza kadılığının No: A. 3/3, Vr. 53'e, 11 Şevval 882 = 16 Ocak 1478 yılgünü ile kaydettiği üzere, bugün elimizdedir. Bu tür örneklere, Paris, Ulusal Kütüphane, TY, No: 39'daki yazmada da rastlanıyor: Bk. Vr. 1-31 arası. Ayrıca, şu belgeleri inceleyiniz: "Bursa Darphanesi örüsü olan yerlerin kadılarına malûm ola ki, hâliyâ Bursa'da muhtesip olan iş bu darende-i ferman-ı hümâyûn kulum Mehmed mezbur darphanenin yasağı için yasakçı tayin olunup irsal olundu. Buyurdum ki vardukta siz ki Bursa darphanesinin örüsü olan yerlerin kadılarısız her birimiz kulum marifetimle taht-ı kazanızda olan halka onat veçhile tenbih ve yasak eyliyesiz ki, kimesne Kara Âmid ve musakkal ve kırkılmış ve kem ayar olan akçeler ile satı-pazar eylemiye ve ettirmiyesiz ve her kimde ol asıl akçeler varsa darphaneye getirüp kem ayarı kal'ettiresiz ve mâadasın toplattırup her yüz dirhemin dört yüz akçeye istibdâl ettireler. Her kim bu aşıl akçeler ile satı-pazar ederler işe, ki zahir ola, akçesin alup darphaneye gönderüp her dirhemine ikişer hesabı üzere akçesin verdikten sonra kendüsin gereği gibi tedip ettiresiz ve her kimesnede uğurluk mâden gümüşü zahir olursa alan ve satan kimesneleri yasak kuluna tutturup tâcilen yazup dergâhıma arzedesiz ki sonra emrim ne veçhile câri olursa mucibi ile amel edesiz ve kalp akçe ile kallâp tutulacak olursa tedip olunduktan sonra kendüsünü hapsedüp kaziyesin dergâhıma arzeyliyesiz ne tacirlerün ve gayrilerin yüklerinde ol asıl akçe zannolunduk-ta sizin marifetiniz ile yasak kuluna arattırup gönderesiz..." (Şr. Sc., A. 60/64, Vr. 260a, 17 Muharrem 956 = 15 Şubat 1549).

bilemiyoruz. Fakat, I. Süleyman saltanatının ilk yıllarında başlayan akçe ve gümüş darlığını giderme çareleri aranırken, dışardan, özellikle İran'dan gelen ticarî mal karşılığında gümüşün en çok o tarafa aktığı tesbit olunmuş, bunun üzerine dışardan Türkiye'ye mal getirenler kim olursa olsun, bedelinde aldıkları akçe, evani ya da külçe şeklindeki gümüşleri götürmelerine kesinleyin izin verilmeyerek, gene kendi memleketinde işe yarar Türk mallarını alıp gitmeleri için bütün büyük alışveriş merkezlerindeki kadılıklar ile sancakbeyleri ve beylerbeylerine sıkı emirler verilmişti. Fakat, kaçakçılık suretiyle olsun, ilgili iş erlerine veya gümüş yasakçılarına rüşvet vermek yoluyla olsun, bu yasaktan kurtulmak fazla zor değildi. Onun için, dışarıya akçe olarak veya öteki şekillerde gümüş kaçırmayı önleme çabalarından etkili bir sonuç alınamamış olmalı ki, 1546'da çıkarılan bir fermanla yurtdışına giden malların cinsleriyle akçe değerinin incelenip, bu konuda düzenlenecek bir defterin, mühürlü ve imzalanmış olarak hükümete yollanması istenmişti.[19]

Yukarıda verilen bilgiler bize şunu anlatmaktadır ki, iktisadî darlığın kesin bir göstergesi gibi olan gümüş darlığı devleti uğraştıran en büyük sorun olarak geçmektedir. Ancak, önemle belirtmek gerekir ki, alınan tedbirler genel olarak tıpkı ticarî eşyalarda olduğu gibi bir sürü yasaklama olup, öte yandan, darlığı gidermek için memlekette daha çok gümüş sağlayacak tedbirler alındığını gösteren belgeler yoktur.

2- Akçe Değerindeki Kararsızlığın Malî Alandaki Olumsuz Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek ticaret dünyasındaki zararına alışverişçi durumu, gerekse kendi iç pazarlarında ve para kesme düzenindeki başarısız tutumu, Türk toplumunun iktisadî yolda hızlı diyebileceğimiz adımlarla bir bunaltı dönemine girmekte bulunduğunu yansıtmaktaydı. Gerçekleyin, devlet kurumlarının işlemleri ve toplum yaşantısının türlü yönleri incelendiğinde, hükümetin askerî ve siyasî alanlardaki parlak başarılarını güven altına alacak sağlam ve gelişkin ekonominin bir türlü kurulamadığı, tersine bu yoldaki gidişin hep çöküntü yönünde olduğu ortaya çıkar. Şimdi rakamlara dayanarak, maliye işlerini bu yönden göz

19 Bursa Şr. Sc, A. 43/49, Vr. 15a (7 Safer 953 = 9 Nisan 1546): "... Sene 953 Saferi'nin gurresinde hükm-i şerif vârid olup Bursa'dan Şark'a giden tüccardan şimdiye değin kaç nefer kimesne gidüp ve her biri ne kadar akçelik metâ alup gidüp ve cümle ne mıkdar akçelik idi ecnas ve envai ile yazdurup arzedesiz diye ferman olunmuş. İmtisâlen li'l-emri'l-âli bu fakir hassa harç ve mizan eminleriyle tüccarın üzerine varup şimdiye değin gidenler malûm olmağa kabiliyet olmamağın, hükm-i şerif vârid olduğu tarihten sonra diyar-ı Şark'a giden tüccarın esamisi envai metâlarıyle defter olunup imzalanup ve mühürlenüp Âsitane-i Saadet'e irsal olundu. Amma bazı kimesneler, husûsâ Rumeli canibinden olalar, Rumeline yahut ahar yere kendü memleketimize gidüp nakid akçe alup gideriz deyu taallül edüp yine diyar-ı Şark'a gitmek ihtimaldir ve bazı kimesneler filâna dört-beş bin filori karz verüp muamele-i şer'iyye ederiz deyu ellerine hüccet-i şer'iyye alup muvazaa etmek ihtimaldir. Onun gibilerin hususunda emr-i şerif ne veçhiledir malûm olmayup arzolundu..."

önüne getirdiğimizde, 1453-1559 arası dönemde dünyanın en kudretli siyasî gücü olan Türk devletinin, kendi iç dünyasında hiç de öyle olmadığını göreceğiz.

Yerinde bütün ayrıntılarıyla anlattığımız gibi, burada inceleme dönemi olarak aldığımız 1453-1559 arası akçe kesim işlemine ait verdiğimiz rakamlardan şu yön anlaşıldı ki, II. Mehmed'in 1451'de çıkardığı akçenin ağırlığı bir gram etrafında (100 dirhem gümüşten 336 akçe çıkacak şekilde) oynuyordu.[20] İleriki yıllarda, arasıra, bir öncekinden daha büyüklerinin kesildği olduysa da, akçe ağırlığının hep düşürülmekte devam ettiği, XVI. yüzyılın başında yani II. Bayezid'in son yıllarında, akçenin ağırlığından elli yıl öncesine göre % 21 kaybettiği, çünkü, 100 dirhem gümüşten 426 akçe kesildiği görülür. 1559'un "satı-pazar"ında kullanılan akçeyi 1451'deki ile karşılaştırdığımızda, gümüş miktarının düşüşündeki yüzde farkın resmî şekli yönünden değişmediğini görmekteyiz. Ancak, I. Süleyman'ın yarım yüzyıla yaklaşan saltanatı sırasında akçe ağırlığının zaman zaman bu % 21 gümüş kaybını da geçtiği, fakat arkasından hemen düzeltildiği olmuştur. Demek ki, II. Mehmed devrinde 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 330-400 arasında gezmiş iken, II. Bayezid'den itibaren 426'yı aştı, ve 1559'da bu rakam korunmakla birlikte, arada 450'ye çıktığı da oldu; ama, akçe ağırlığının gümüş kaybı resmî olarak %21 diye kabul edilebilir. Altının değeri ise, 40'tan 45, 50, 55 ve sonunda 60'a çıkmış bulunduğu için, şu halde akçenin geçerlik değerindeki resmî kayıp %50'ye yaklaşıyordu. Akçe kesilmesi işlerinin anlatıldığı yerde, bu konu üzerinde uzun uzun durulduğundan, burada şu örneklerle yetindik. Şimdi, akçenin uğradığı bu % 50 değer kaybının devlet maliyesi üzerinde nasıl bir etkide bulunduğunu rakamlarla gösterelim.

Osmanlı vergi rejiminin özelliklerinden olarak biliyoruz ki, şer'î ve örfî resimler (vergiler) akçe miktarı ya da ürünün belli bir kısmı olarak kanunnamelerde belirtilmişti. Belki de bu resimleri ödeyen büyük halk kitleleri, toprağın işleyicisi olan fakir köylüler, hiçbir zaman daha fazlasını ödeyecek bir kazanç ilerlemesi gösteremedikleri, hep "reaya fukarası" deyiminin anlamı içinde kaldıkları için, ilk konuldukları zamanki miktarları, o sıralar akçesinin yüksek değeri dolayısıyla, zorunlu olarak çok aşağı tutulmuş bulunan vergilerin, ufak akçeler devrinde de artırılmaları yoluna gidilememiş, böylece hazinenin ödeyicilerden alacağı yukarıda bölümlerini belirttiğimiz her iki çeşit resim de değiştirilemez bir nitelik kazanmıştır. Gerçekleyin, II. Mehmed'in 1458 yılgününde Sırbistan seferini yaparken, çok ağır hizmete katlandıklarını gördüğü timarlı sipahilerin, kanunname gereğince, raiyyetlerinin

20 Bir gram etrafında diyoruz; çünkü, bir darphanede kesilen akçe ötekini tamı tamına tutmuyor, biraz daha ağır, daha hafif olabiliyordu. Bu uymazlık ya teknik kusurdan ya da akçe kesenlerin gümüş miktarında hile yapmalarından ileri gelmekteydi.

Hıristiyanından 23, Müslümanından 22 akçe olarak yıllık hesabı ile aldıkları çift resimlerini, onar akçe artırarak 32 ve 33'e çıkarması, sanıyoruz ki, tek örnektir; böyle bir vergi artırmasının başka benzeri de geçmemiştir.[21]

Vergileri yükseltmenin ya da yenilerini koymaya kalkmanın kamuoyunda hiç iyi karşılanmadığını, bazı yazarların bu tür kararlardan etkilenerek, vergileri artıran ya da yeni vergi koyan hükümeti sert biçimde eleştirmelerinden anlıyoruz. Örneğin, Mehmed Neşrî'nin ifadesine göre, güya II. Murad'ın tabiplerinden Fazlullah Paşa, padişaha zekâtların halktan zorunlu vergi olarak hazine hesabına toplanmasını, bu yola gidilirse büyük bir gelir sağlanacağını hatırlatmış, fakat, devletin ve askerin bu biçim zorla alınan vergiye ihtiyaçlarının bulunmadığını söyleyen Sultan Murad, "Bizim üç dürlü malımız vardır ki, gayri padişahlarda yoktur. Ben ve sipahim, ol maldan yeriz ki, gayet şüphesiz helâl maldır: Biri gümüş madenleri ve biri küffardan harac-ı şer'î ve biri dahi gazâda alınan mal-ı ganimet. Hâşâ ki, ben leşkerime zorla alınan zekâtı yedirip, halkın vebalini boynuma alam" diye cevap vermiş ve bu teklifi yapan tabip paşayı da işinden atmıştı.[22]

Mehmed Neşrî'nin, II. Murad ile tabibi Fazlullah Paşa arasında geçtiğini söylediği şu olayın doğru olmadığı bir gerçektir. Çünkü, o padişah zamanında da, vergi türleri, II. Mehmed devrindekinden fazla değişik değildi ve devlet hazinesi yukarıda sayılan üç kaynaktan da faydalanmakla beraber, masraflarının büyük çoğunluğunu, kökleri zekât ve mîrî toprak icarına giden ve reayadan zorunlu olarak toplanan vergilerle karşılıyordu.[23] Fakat, asılsız diye düşündüğümüz Fazlullah Paşa ile ilgili bu hikâyenin bir değeri, II. Murad'a söyletilen yukarıki sözlerle II. Mehmed devrinde alınagelmekte olan vergilere karşı yazarın kendi karşıt kanaatini yansıtmasıdır. İleriki yüzyıllarda da örneklerini bulacağımız üzere, Osmanlı yazarları ve ulemâsı devlet adına konan her yeni vergiyi ya da kanunnamedekilerinin artırılmasını hiç de iyi karşılamamışlar, "bid'at" saymışlardır. Bizim düşündüğümüze göre vergi artırma, yeni vergi koyma gibi işlemlere karşı yükselen acı sızlanmaların gerçek nedeni iktisadî çöküntünün yarattığı yoksulluktu. Yalnız halk yığınları değil, geçim olanakları yerinde olanlar bile geçim

21 Kemalpaşazâde, ordu Sırbistan seferinden döneceği sırada, Macar kuvvetlerinin Tuna'yı geçmesi üzerine, üzerlerine yollanan timarlı sipahilerin bu karşılaşmada büyük başarı kazandıklarını, ondan sonra da orada uzun süre bekçi bırakıldıklarını, çift resminin, bu hizmete karşılık, 11 akçe artırıldığını yazmıştır: Bk. İstanbul Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 31, Vr. 37a; *Neşrî* (Taeschner Yayımı, s. 188) ise, Macarlar üzerine Mahmud Paşa kumandasında yollanan timarlıların kazandıkları galibiyet üzerine, çift resminde yapılan artırmanın 10 akçe olduğunu, yazarın zamanındaki 22 yerine 32 akçe alınmasının "andan beri hadis" olduğunu söylüyor. *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nde aynı olay, s. 375'tedir.

22 Bk. *Neşrî*, aynı yer, s. 230.

23 "Devlet Maliyesi" bölümüne bakınız.

zorluğu hissetmekteydiler. Bu durum, zamanın yazarlarını, yeni vergi koyan ya da eskilerini artıranlara karşı ağır dilli kalem kullanmaya yöneltiyordu.

Burada kısaca söylemek istediğimiz şudur ki, en başta akçe değerinin düşmesi olarak, öteki iktisadî ve malî bunaltılar yüzünden, devletin görevlerini yapması için masraflarına yetecek gerekli parayı bulmada kullandığı gelir kaynaklarında dengeli bir gelişme olmamıştır. Birkaç malî kaynağın hazineye sağladığı gelirin yıllar sırasınca gösterdiği artış hızını belirten rakamların incelenmesi bu konuda bizi az çok aydınlatacaktır. Örneklerimizi de elimizdeki belgelerin ait olduğu Bursa hazinesinden vereceğiz.

Osmanlı devlet hazinesinin gittikçe tersine bir yolda, yani gelir azalmasına veya duraklamasına uğramakta devam ettiğini ispatlayacak örneklerden en önemli birisi, "Bursa galle pazarı" mukataasının veriminde görülen gelişmenin normal bulunmayışıdır. Adından da anlaşılacağı üzere, galle pazarının geliri Galle Hanı'nda yapılan hububat satışlarından alınan resimlerden elde edilmekteydi.[24] Satış maddesi en zarurî yiyecekleri kapsadığı için, bu tür alım-satımdaki azalma ancak mahsulün iyi gitmediği kıtlık yıllarında görülebilir. Nüfus artımı dolayısıyla, öteki yıllarda satışlar yıldan yıla hararetleneceği için, vergilerdeki gelir artımı da o ölçüde fazla olmalıydı. Şimdi, aşağıda bu konuyla ilgili tabloyu düzenleyerek, bu alanda da belirli bir fikir vermiş olacağız.

Bursa şehrine gelen hububatın satış yeri demek olan "galle pazarı"ndan mukataa = kesim yolu ile elde edilen verginin yıllık (355 günlük) geliri, 1489'da 63.400, 1492'de 103.340, 1498'de 140.000 olarak artarken, 1500'de 133.340'a geri düşmüş, 1554'e kadar olan elli dört yıllık sürede, inme-çıkma hep bu son rakam ile 170.000 arasında oynamış, ancak 1559'da 203.000 ve 1561'de ise 216.670'i bulmuştu. Pazara gelen gallenin = hububatın tartımından alınan resim (vergi) toplamının yıldan yıla arttığı görülmekte ise de, rakamlarla tesbit olunan bu yükselmede yiyecek maddelerinin tüketiminde bir düşme olamayacağının başlıca neden bulunduğu ortadadır.[25] Halbuki, "Bursa galle pazarı" mukataasının, örneğin 1498'deki geliri olan 140.000 akçenin altın değeri 140.000/55=2.545, 1561'deki gelirinin altın değeri de 216.670/60=3.611 floridir. Görülüyor ki, galle pazarının devlet hazinesine sağladığı gelirdeki yetmiş yıllık artış % 50'yi biraz geçiyor. Sözü edilen vergi hububat ticaretinden alındığına göre, eğer gelir hububatın fiyatlarına uyarak artmış bulunsaydı, 1498'de buğdayın satış fiyatı kile başına en çok 3 akçeden, 1561'de 8 ve daha yukarıya çıktığına göre, tüketim de azal-

24 Şehre gelen bütün hububat, ancak Galle Hanı'nda satışa çıkarılmak zorundaydı. Han dışında alım-satım yasaktı.

25 Bursa "galle pazarı" mukataasından hazineye 1489-1561 yılları arasında gelen akçe miktarının seyrini gösteren tabloyu inceleyiniz.

mayacağı için, galle pazarı mukataasının hazineye sağlayacağı altın gelirinin, 1498'deki 2.545'e karşı, bu rakamın 1561'de % 50 artımlısı olan 3.611 değil, onun tam üç katı olan 7.635 flori olması gerekirdi.[26] Akçe üzerinden de yürünse aynı sonunca varılır: Galle pazarından devlet hazinesine sağlanan gelirdeki 1498'in 140.000 akçesine karşı her ne kadar 1561'de 216.670 akçeye erişilmiş ise de, hububat fiyatlarındaki üç katı aşan yükselme hesaba katılınca, gelirde aynı ölçüde çoğalmaya erişilememişti. Çünkü, pazara satılmaya gelen hububat-tahıl miktarı 1561'de de 1498'dekinin aynı kalsa bile, sırf fiyat artışından dolayı, gelir artışı da hiç olmazsa 140.000'in üç katı olan 420.000 akçeyi bulmalıydı.

Görülüyor ki, tüketimi zorunlu olan tahıl satışlarından bile devlet hazinesine, zamanla orantılı bir gelir artışı sağlanamamıştır.[27]

Yıllık Gelir			Yıllık Gelir		
Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak	Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak
1489	63.400	1.294	1541	140.000	2.333
1492	103.340	1.987	1543	150.000	2.542
1498	140.000	2.545	1545	156.670	2.611
1500	133.340	2.516	1548	170.000	2.881
1502	140.000	2.642	1552	153.340	2.557
1505	150.000	2.778	1554	156.000	2.600
1515	166.700	3.145	1559	203.000	3.380
1517	150.000	3.000	1561	216.670	3.611
1519	153.340	3.067	1570	233.330	3.888
1539	133.340	2.222	1573	226.667	3.778

Bursa galle pazarının akçe ve flori olarak yıllık gelir artışı tablosu

Şu rakamlar, galle pazarı mukataası gelirinde oldukça düzenli (çok az ölçüde de olsa) bir artmanın devam ettiğini gösteriyor. Ancak, bu, altının akçe bakımından olan değerini yükseltme oranını fazla aşmamaktadır. Hububat fiyatlarında görülen birkaç kat pahalılaşmanın gelir artımına aynı ölçüde etki yapması gerekir iken, buna da rastlanmamaktadır. Çünkü, 1490 etrafında, buğdayın kilesi (20 okkası), ortalama 3'ten 1560 sıralarında 9 akçeye çıkmış olduğuna göre, şehrin galle pazarına gelen hububat miktarı her iki tarihte de aynı kalsa bile, fiyatların üç katına çıkması dolayısıyla, satış bedelinin % 2'si olarak alı-

26 Burada sözü edilen 1498 ve 1561 buğday fiyatları, Bursa şehrindeki satışlardan alınmıştır.
27 Galle pazarı mukataasının gelir artışı tablosunu inceleyiniz.

nan bacların toplamı demek olan 1490'daki gale rüsûmunun getirdiği ortalama 2.000 flori, 1559'da üç kat olarak, 6.000 floriye erişmeliydi. Halbuki, yukarıya konan tabloya göre, gale mukataasının bu son yıldaki geliri 3.380 floriye ancak ulaşıyordu.

Devlet hazinesinin kaynaklarından elde edilen gelirlerin iktisadî gidişin şartlarına bir türlü uyamadığını, bu, yüzden de malî darlığın halkın omzuna taşınmaz bir yük bindirdiğini göstermek üzere, burada daha başka örnekler vereceğiz. Bu suretle, Türkiye'de, hükümet idaresinin ödeyiciler gözünde niçin bir soyguncu durumuna düştüğü ortaya daha iyi çıkacaktır.

"Anadolu Vilâyeti çingene ve âzadegânı" (kölelikten âzat edilmiş olanlar) mukataası denen vergiler grubu, iltizam yoluyla toplanma usulünde, hazineye 1495'te, yıllık 146.667 akçe = 2.667 altın flori, 1497'de 156.667 akçe = 2848 altın flori veriyordu. Bilemediğimiz nedenler yüzünden, aynı kaynağın yıllık geliri 1506'da 78.333 akçeye = 1451 altına, 1513'te 66.667 akçeye = 1212 altına düşmüştür. Sözünü ettiğimiz kaynağın gelişimindeki değişimleri göstermek üzere, rakamları elimizde bulunan yıllar sırasıyla düzenlediğimiz şu tabloya bakınız:

Yıllık Gelir			Yıllık Gelir		
Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak	Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak
1495	146.667	2.667	1524	86.333	1.363
1497	156.667	2.848	1526	96.667	1.640
1506	78.333	1.451	1527	100.000	1.695
1513	66.667	1.212	1533	106.667	1.778
1515	88.333	1.478	1536	113.669	1.890
1519	90.000	1.800	1543	133.333	2.260
1513	66.667	1.212	1558	116.667	1.944
1515	88.333	1.478	1559	120.000	2.000
1519	90.000	1.800	1570	116.667	1.944
1521	66.667	1.212	1573	126.667	2.111

"Çingene ve âzadegân" mukataasının seksen yıla yakın süre içindeki gelir durumunda, 1506'nın 1.451 altınına karşı, 1559'da 2.000 altın gelir sağlamakla, artışın % 25'i bulduğu anlaşılırsa da, gerek bu iki tarih arasındaki 53 yıllık uzun süre ve gerek bu arada görülen çingene ve âzadegân mukataasının kapsadığı nü-

fustaki artış göz önünde tutulursa, gelirdeki bu kadarcık yükselme hiç de önemli bir anlam taşımaz.[28]

Başka bir örnek olarak, Bursa kapan mukataasını, yani şehirde meyve hanına gelip dağılan meyvelerin toptan satışları üzerinde % 2 hesabı ile alınan resimlerden biriktirilen gelirin, eldeki rakamlara göre, 1485'ten 1574'e kadar olan seyrini inceleyelim:

Yıllık Gelir			Yıllık Gelir		
Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak	Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak
1485	266.667*	5.557	1514	266.667	4.845
1488	318.000	6.500	1518	200.000	4.000
1490	300.000	6.122	1520	150.000	2.727
1490	370.000	6.275	1523	166.666	2.976
1492	212.148**	4.080	1527	190.000	2.220
1494	323.323	6.217	1530	200.000	3.390
1497	263.177***	4.785	1541	150.000	2.500
1499	283.333	5.247	1543	151.660	2.538
1502	300.000	5.556	1545	153.333	2.556
1507	136.000	2.473	1570	200.000	3.333
1511	383.333	6.969	1572	203.333	3.356
1512	410.000	7.456	1574	206.666	3.444

28 1495 yılının geliri olan 2.667 altını ya da 1497'deki 2.848 altını esas alırsak, 1559'daki 2.000 altınlık gelir elbette bir düşme ifade eder. Ancak, bu durumun, iki yüksek rakamın gösterdikleri geliri veren mukataanın kapsamında bir değişme yapılmış olmasından ileri geldiğini sanıyoruz. Onun için, normal rakam olarak 1506'nınkini aldık.

* Kapan mukataası, iltizam eminine, üç yıllığı 800.000 akçeye verilmiş olmakla beraber, eminin tuttuğu günlük gelir hesabı defteri, harç emini ve onun kâtibince kontrol edilmekte ve onlar da ikinci defteri tutmaktadırlar. Bu ince hesaplar gösteriyor ki, gerçek gelir hemen her zaman mültezimin yükümlendiği miktardan hayli fazladır. Örneğin, sözü geçen kapan mukataasının 890 Zilkade'sinde (1485 Aralık'ında) yapılan hesabı, üç yılı (355 günü) dolmaya daha 53 gün varken, hasılatın 1.481.458 akçeyi geçtiğini ortaya koymuştur. Şu halde, iltizam senedi üzerinden hesaplanınca, yıllık hasılat 266.667 akçe olmakla beraber, tutulan defterlerdeki hesapta yıllık gerçek gelir 500.000 akçeye ulaşmaktadır. Şunu da kaydetmeli ki, gerçek hâsılatın senette yükümlenilenden az olduğu da görülmüştür. Bu hal mültezimin batması anlamına gelir.

** Bu rakam, elde bulunan 18 günlük hâsılattan 355 günlük (yıllık) gelir hesap edilerek elde edildi. Ancak, şu da şaşılacak şey ki, mültezimin 18 günlük eldesi bu kadar düşük olmakla beraber, kendinden bir önceki mültezimin hesabı görüldükte, kapan mukataasının günlük geliri 3.187 akçe, yani yıllığı 531.385 akçe olduğuna göre (hesap 22 Ekim 1491'de görülüyor), ya 1492'deki gelirde beklenmedik bir düşme oldu, veya yeni mültezim defteri doğru tutmuyordu: Bk. Bursa Şr. Sc., A 8/8 Vr. 293a ve 308a.

*** Bu rakam da 330 günlüğü belli olan hâsılattan 355 günlüğü hesaplanarak, yıllık hâsılat (iltizam yükümü değil) elde edilmiştir: Bk. Bursa Şr. Sc., A. 18/17, Vr. 79b (285-286. sayfaya, 1497 yılına ait not).

Devlet hazinesinin, gelir kaynakları yönünden, durumunda sezilen kötü gidişi anlatır nitelikteki ikinci örneği olumlayan rakamları da Bursa kapan mukataasından almış bulunuyoruz. 90 yıllık uzun bir sürenin türlü tarihlerine ait elde edebildiğimiz bu rakamların artış ve eksiliş seyri, eskiden yeniye doğru izlenirse görülecektir ki maliyede sürekli kararsızlık yaratacak bütün olumsuz etkiler, gerçekte kaynakların verimlerindeki düzensizlikten gelmekteydi. Yukarıdaki tabloya bakılırsa, şu anlaşılacaktır ki, II. Bayezid'in ilk yılları demek olan 1485'ten itibaren, bütün sultanlığı süresince, "kapan mukataası"nda az çok bir kararlılık, hattâ oldukça önemli bir artış vardır. Halbuki, I. Selim'in saltanatıyla birlikte, gelirde dikkati çeken bir azalma başlıyordu. Verdiğimiz tablonun ilk rakamı, yani 1485'teki yıllık gelir 266.667 akçe = 5557 altın flori olmasına karşılık, 1512'nin rakamı 410.000 akçe = 7456 altın floriyi bulmuştur. 1514'ün rakamı, 266.667 akçede ve altın olarak 4.845'te kaldığı için, gerçek değer yönünden, kapanın gelirinde en az % 13 azalma görülmüştür. Oysa ki, değişen zamana göre, eksilme değil, artma olması gerekirdi.

Devletin malî kaynaklarında hazineye akan akçe durumunu anlatan başka bir örnek olarak, "Bursa darphanesi mukataası"nın hesaplarını da aşağıya geçiriyoruz.

Her yeni akçe çıktıkça, eskisinin yasaklanması ve yenisinin kesimiyle eldeğişimine konması işlemlerinden çıkan bu verginin, daha doğrusu bacın 1514'teki durumu ile kırk yıl sonraki, yani 1553'teki durumu arasındaki fark, tablonun ifade ettiği üzere, fazla değildir.

Bursa'ya gelen koyunlardan alınan ayakbastı bacının (bac-ı pây-ı ağnam) hazineye sağladığı gelirin seyri de bizce bilinen 1543 ile 1554 arası süredeki rakamlara göre şöyledir:

Yıllık Gelir			Yıllık Gelir		
Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak	Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak
1540	77.000	1.283	1547	80.000	1.356
1542	89.000	1.483	1549	87.000	1.450
1544	103.000	1.717	1554	88.000	1.567

Bursa et tüketimiyle ilgili koyun satışlarından elde edilen resim = vergi miktarında da kayda değer bir artış olmadığından başka, zaman zaman azalmanın bile görüldüğü dikkati çekiyor.

"Bursa ipek mizanı mukataası"nın elimizdeki bazı yıllara ait gelir miktarını da burada tablolandırırsak, malî gidişin durumu daha iyi aydınlanmış olur:

Yıllık Gelir			Yıllık Gelir		
Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak	Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak
1485	1.800.000	37.500	1504	2.383.333	44.136
1495	2.600.000	42.273	1508	1.816.667	33.030
1501	2.333.333	44.025			

Yirmi üç yıllık bir süre içindeki beş iltizam bedelinin hazineye sağladığı gelir miktarı gözden geçirilirse, artma ve eksilme düzensiz olup, akçe yönünden eşite yakın olan 1495 ile 1508 rakamlarında altın olarak, azalma olduğu görülüyor.[29]

Son, olarak vereceğimiz tablo, Bursa'nın boza tüketimini ifade eden "boza mukataası"nın durumunu yansıtacaktır. Burada göz önüne konacak rakamlar, hazinenin çökmesini değil, fakat, ona ortam hazırlayıcı bir olay demek olan Bursa şehir hayatının içinde bulunduğu sıkıntılı yaşayışı gösterecektir. Çünkü, devlet malı olan "boza dükkânları"nda içilen, başka yerde satılmasına izin verilmeyen bozanın tüketimindeki azalıp çoğalmanın şehirdeki nüfus dalgalanmalarını, refah seviyesindeki ilerleyip gerilemeyi, işsizlik ve onunla birlikte yürüyen içki, fuhuş, hırsızlık, cinayet gibi toplumsal düzeni ve güvenliği sarsıcı olayların arttığını belirten bir gösterge olduğunu söylemeliyiz.[30]

Aşağıda düzenlediğimiz ve yüz yıllık süreden kimi yılların hazine geliri durumunu gösteren tabloyu incelemek, bu bakımlardan çok anlamlı ve şehirdeki toplumsal yaşayışın içine düştüğü bunalımın derecesini kavramak yönünden pek yararlı olacaktır.

29 1488'de (27 Receb 883'te) 3.250 lûdre (bir lûdre = 100 dirhem = 320 gram) ipekten 5.417 akçe resim (bac) alındığı tesbit edilmiştir. (Bursa Şr. Sc., A. 7/7, Vr. 24a). Buna göre, fiyatların da o sırada fazla olmadığı dûşünülünce, 1485 yılının 1.800.000 akçelik (37.500 altın florilik) hazine geliri, o yıl, Bursa ipek mukataası çevresinde 346 ton 312 kilogram ipek satışı yapıldığı anlamına gelir. Aynı hesapla, 1499'da satılan ipek miktarı da 499 tonu geçiyordu.

30 Padişahın, kalabalık bir maiyyetle Bursa'ya oturmaya gelmesi boza sürûmûnû artırdığı gibi, bunların İstanbul'a dönmeleri de azalmaya sebep oluyordu. Bu durumun geliri artırıp eksiltiği mültezimlerin verdikleri hesapla sabittir.

Yıllık Gelir			Yıllık Gelir		
Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak	Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak
1473	440.000	10.777	1508	90.000	1.636
1475	400.000	8.889	1512	34.317[2]	624
1477	451.560	10.035	1513	63.545	1.155
1480	168.333	3.741	1514	90.880	1.652
1485	193.475	4.031	1515	59.995	1.132
1487	168.980	3.449	1518	83.780	1.676
1490	112.890	2.848	1519	76.680	1.534
1492	85.555	1.642	1520	88.000	1.600
1494	169.333	5.256	1521	66.667	1.205
1495	59.285	1.075	1526	50.000	848
1498	95.140	1.206	1570	33.000	530
1505	56.090	1.039			

Yukarıda söylediğimiz gibi, bozahane gelirinin bu kadar değişik ve hep azalma biçiminde bir grafik çizmesi, Bursa şehrinin sosyal ve ekonomik hayatındaki kararsızlıklarla yakından ilgilidir.[31] Eğer Edirne, İstanbul, Ankara, Konya gibi başka büyük şehirlerin bozahanelerine ait rakamlar da elimizde olsaydı, öyle sanıyoruz ki, onlar hakkındaki grafiğimiz de Bursa'nınkine benzeyecekti ve bundan şu incelediğimiz yüz yıllık Türk şehir derneşiminin ne kadar toplumsal ve ekonomik kararsızlık içinde sürüklendiği üzerinde çok kesin bilimsel sonuçlar çıkarabilecektik.[32]

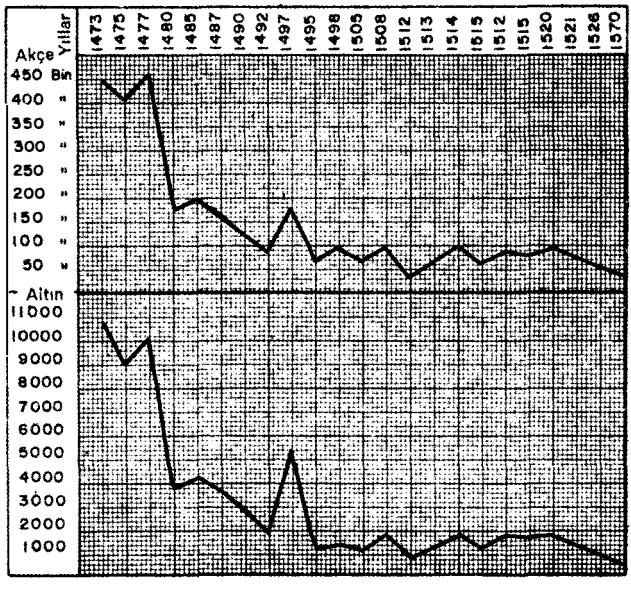
"Bursa hazinesi"ne gelir sağlayan vergi kaynakları içinde, kapsadığı resim = vergi alanının sınırları değişmediği, yani buraya başka mukataanın katılmadığı, ya da onun bir bölümünden yeni bir mukataa yapılmadığı için, Bursa ihtisap mukataasının aşağıya çıkardığımız 52 yıllık süre içindeki 16 dönemlik iltizam bedelinin oluşturduğu tablo incelendiğinde, Osmanlı malî kaynaklarının tümü hakkında daha iyi bir fikir edinmek ve bundan da, devlet hazinesi gelirinin zamanla orantılı biçimde artmadığı, hattâ, altın ve gümüş değerindeki değişiklik, özellikle fiyatlardaki artış ve benzeri etkenler hesaba katılırsa, önemli bir eksilmenin meydana geldiği ortaya çıkacaktır.[33]

Şimdi Türkiye'nin devlet hayatında doğal olarak sürmesi gereken gelişme yerine, bunun tersi olarak, bir duraklamanın bile değil, gerilemenin işlemeye başladığını, bu sonuncu grafiğin incelenmesi de gösterecektir.

31 Bozahaneler gelirinin 1512'de bu kadar düşmesinin nedeni, bir yandan taun hastalığı, öte yandan da, padişahın şehirden gitmesi olarak gösteriliyor: Bursa Şr. Sc., A. 23/25, Vr. 111b ve 144b.

32 Bk. Grafik III.

33 Ayrıca, bu rakamlara dayanılarak düzenlenen yukarıki tabloyu inceleyiniz.

Grafik III
Bursa bozahaneleri mukataasının yıllık gelir seyri

Birkaç mukataadan Osmanlı hazinesinin sağladığı gelirlerin yıldan yıla izlemiş bulundukları seyri, rakamları elimizde olan yıllara göre birkaç tablo halinde vermiş oluyoruz; bunları incelerken hataya düşmemek için dikkat edilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Çünkü, bir yıldan ötekine fark çoğaldığı zaman, gelirin o kadar artması ya da düşmesi malî olmayıp, mukataa alanının genişletilmesi veya daraltılmasından da olabilir.

Yıllık Gelir			Yıllık Gelir		
Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak	Yıllar	Akçe olarak	Altın olarak
1500	172.530	3.255	1520	230.500	4.700
1513	232.000	4.212	1521	280.000	5.091
1514	245.000	4.455	1539	207.000	3.450
1515	255.000	4.811	1542	217.000	3.617
1516	270.000	4.909	1543	220.000	3.729
1517	260.000	5.200	1550	166.667	3.333
1519	210.000	4.200*	1551	175.000	3.500
1519	225.000	4.500	1552	185.000	3.083

* Mukataanın geçen yıla göre Rebiülevvel 925 başında (3 Mart 1519) bu kadar düşük bedelle iltizama verilmesinin gerekçesi olarak "şehirde kesat" yani işlerin durgun gitmesi yüzünden kimsenin kendi arzusuyla eski fiyat bile kabul etmeye istekli olmayışı gösteriliyordu: Bursa Şr. Sc., A. 201/810 Vr. 152.

Sözün kısası, verilen bilgilerin ve sıralanan rakamların ışığı altında, şu gerçek ortaya çıkıyor ki, yukarıda gelir durumlarını rakamlarla gösterdiğimiz mukataaların malî hesapları incelenince, hazinenin kaynaklarında zamanla atbaşı yürüyen bir gelir artması olmamıştır. Devletin, gittikçe kat kat büyüyen harcama yerlerine gerekli parayı bulmakta altından kalkılmaz zorluklara uğraması da bundan ileri geliyordu.

Osmanlı akçesindeki gümüş miktarının incelediğimiz yüz yılı aşkın süre içindeki eksilişinin, onun değerini aynı oranda düşürmesi oluntusu, yalnız hazinenin nakit para gücünü sarsmakla kalmamış, devlet maliyesinin ikinci bacağı demek olan "dirlik" usulü maaş ödemelerindeki hizmet-ücret dengesini de, hizmetin zararına olarak etkisi altına almıştır. Şöyle ki görevleri karşılığı, hazineden ulûfe (gündelik hesabıyla akçe) alacak yerde, yıllık olarak hesaplanan ücretlerinin karşılığında, kendilerine gösterilen köylerin bir grup vergilerini "yiyenler" deyimiyle ayrımlanan hizmet kişilerinin alacakları vergiler kanunnamelerde miktar olarak belirtildiği için, akçe değerinin düşmesinden bunların gelirleri büyük zarar görmüştü. Örneğin, 1453'te 12 akçe olan "bennak resmi" (evli olup üzerine toprak yazılmamış bir erkek köylüden alınan vergi), kanunnameler değişmediği için, 1559'da da gene aynı kalmıştı. Dirlik sahiplerine raiyyetlerinin ödedikleri nakit halindeki vergiler bu şekilde hiç artmadan sürdürülmekteydi. Hele akçe değerinin fiyat artışları yönünden olan satın alma gücündeki değişikliği söz konusu edersek, dirlik erbabının kanunnamelere bağlı olmaları yüzünden, gelirlerindeki artımın çok az oluşunun (o da çiftçiden ürün olarak aldıkları hububat fiyatlarındaki yükselme sayesinde) kendilerini ne duruma düşürdüğünü kolayca anlayabiliriz. Dirlik (timar) sahiplerinden ehl-i örfün başı (has veya zeamete sahip bulunanlar), yukarıda sözü geçtiği üzere, devletin tekâlif-i divaniyyeyi kat kat artırması örneğine bakıp, idare ve asayiş görevlerinin verdiği fırsattan yararlanarak, gelirlerini, soygunculuk ve kanunsuzluk yapma sorumluluğunu göze alarak da olsa, Hazine-i Hümâyûn'un yanı sıra artırma yolunu buldukları halde, timarlı sipahi sınıfı ve vakıflar bu fırsattan yoksun oldukları için, giderek iflâsa sürüklenmişler, böylece, kuruluş ve yükseliş devrinin, benzeri başka yerde az görülen timar düzeninin itibarı düşmeye başladığı için, devlet kimsenin o zaman farkına varamadığı bir çabuklukla, askerî yönden sarsılmaya yüz tutmaktan kurtulamamıştır.

3- Devlet Harcamalarını Karşılama Zorluğu

Osmanlı hükümetinin, devlet harcamalarında eskiden beri zaman zaman para darlığına düştüğü hakkında kaynaklarda kayıtlar görülmüştür. Özellikle II. Bayezid'in saltanat yılları (1481-1512) ortalarından başlayarak hazinenin para

bulmakta sık sık zorluklarla karşılaştığı biliniyor. Bu durum, padişahın şehzadelerini de etkilemiş, onlar da parasız kalarak borç istemek zorunda kalmışlardır. Örneğin, Şehzade Şehinşah'ın Karaman valiliği sıralarında parasızlık çektiğini, 1491'de Karaman Vilâyeti'ndeki bazı kalelerin onarım ve "kale erenleri ulûfelerinin ödenmesi" için yollanan akçeden 126.515'ini bu yüzden "kendi mesalihi için" harcamak suretiyle zimmetine geçirdiğini, bunun üzerine, aylığına haciz konduğunu biliyoruz. Ayrıca II. Bayezid'in oğullarına "timarlar" ayrılması (yani vergilerini kendilerinin alacağı yerler gösterilmesi) biçiminde aylık ödemekten vazgeçilerek, Bursa hazinesinden "sâliyâne = yıllık tahsisat" adıyla her aya düşen miktarını peşin olarak ödenmesi yoluna gidilmesi, devletin üzerine, çöken malî darlığın timar gelirlerini de etkilediğini, bu yüzden dirlik sahiplerinin ellerine bekledikleri ölçüde ürün geçmediğini, bu zor durum karşısında şehzade dirliklerinin sâliyâneye çevrildiğini meydana koymaktadır.[34] Bundan başka valilik görevinde bulunan şehzadelerin ciddi para sıkıntısı çektiklerini, Bursa tüccarlarından borç almalarından da öğreniyoruz.[35]

Trabzon valisi Şehzade Selimşah'ın (I. Selim'in), 1507'de Bursa'ya yolladığı adamları eliyle, kendi imzasını taşıyan senet karşılığında, tüccar Hacı İlyas oğlu Mehmed Çelebi'den 40.000 akçe ödünç para almak zorunda kaldığını görüyoruz. Bir yıl sonra da, İstanbul'a başvuran aynı şehzade, Bursa mizanı mukataasından almakta bulunduğu "sâliyâne"sinin peşin ödenmesi için emir verilmesini isterken, gerekçe olarak, ihtiyaç içinde bulunduğunu ileri sürmüştü.[36]

I. Selim devri, devlet geliri yönünden, çok zengin olarak söylenegelmiştir. Belki de padişah ihtiyatlı davranma huyunda olduğu için, "has hazinesi" hayli dolmuş olabilir. Fakat, hükümet harcamaları yönünden para tedarikinde uğranılan zorluğun, II. Bayezid devrindeki kadar olmasa bile, tam giderilmediğini kabul

34 Şehzade Şehinşah'ın Karaman'a vali olduğu 1483'te, oradaki haslarına ek olarak, kendisine "Bursa mizanı mukataası"ndan da, yılda 100.000 akçe ödenmekte iken, 1491'de bu ödenek 750.000 akçeyi buldu ki, adı geçen şehzadenin kişisel "sarraf"ı Bursa hazinesinden her aya düşen 62.500 akçeyi alıp Konya'ya yolluyordu. Şehinşah'ın sâliyanesini yıldan yıla artıran fermanlardan birinde, bu artırmanın, timarından (yani, hassı olan yerlerdeki "ortaklık üzere raiyyeti olanlardan" aldığı mahsul ve resimlerden) düşülen miktara göre yapıldığı kaydolunmuştur. Bursa Şr. Sc., No:8. 7/7, Vr. 213'te kayıtlı 7 Rebiulâhir 904 (22 Kasım 1498) yılgünlü nişan-ı hümâyûn.

35 Karaman valisi Şehzade Şehinşah, Bursa kadısına yolladığı 4 Nisan 1501 yılgünlü mektubunda, padişah ordusunun vilâyetine konması dolayısıyla, fazla masraftan paraya muhtaç duruma düştüğünü ifade ile, Tüccar Hacı Muhiddin'den 125.000 akçe borç alıp göndermesini rica ve bu borcunu 906 Zilhicce ve 907 Muharrem'inde hak edeceği sâliyaneden ödeyeceğini, bu aylara ait sözü geçen sâliyane için, şehzadenin kendisi tarafından bile, başka işe harcanmak üzere, "ferman" varsa, dinlenmeyip şimdiden kendisine bağlandığı bildirilerek, Hacı Muhiddin'e güven verilmesi belirtiliyordu: Bursa Şr. Sc., A. 18/17, Vr. 306b (Evâil-i Şevval 906 yılgünlü mektup). Aynı şehzade, 19-28 Mayıs 1501'de (Evâil-i Zilkade 906'da) Tüccar Muhiddin'den 27.000 akçe borç alıp, 907 Safer'i (1501 Ağustos'u) sâliyânesinden ödemeye senet veriyordu: Aynı yer, Vr. 310a.

36 Bursa Şr. Sc., A 33/21, Vr. 64a; A 36/20, Vr. 67a.

etmek yerinde olacaktır. Hele, Şah İsmail'e hücum etmeden önce, İran'a ilân ettiği iktisadî abluka, onun arkasından doğuya, sonra güneye açtığı uzun ve pahalı seferler, devletin gücü üstünde masraflar gerektirmeli ki, bunun sıkıntısı sonra oğlu I. Süleyman'ın padişahlığı sırasında kendisini pek belli edecektir. Milletlerarası iktisadî ilişkileri etkileyen şartların Türkiye aleyhine dönmeye başlamasındaki çabukluk düşünüldüğü zaman, I. Süleyman gibi Avrupa'ya olan Türk seferlerinin en şanlılarını yapan bir hükümdarın saltanatının ortasına bile varılmadan, yani onun ünü Avrupa memleketlerinde dolaşırken, İstanbul'da hükümetin masraflarını karşılayacak parayı bulmak için akla gelen her yola başvurduğu görülmektedir. Osmanlı Türkiyesi dirlik ve düzenliğinin sarsılmasındaki olumsuz etkileri bakımından, bunların başlıcalarını burada belirtmek zorunluluğu vardır.

1– Raiyyet çiftliklerinden dönüm fazlası ("toprak ifrazı") yolu: Bilindiği üzere, her vilâyet ve sancağın kanunnamesinde o çevre için bir çiftliğin kaç dönüm topraktan biriktiği belirtilmiş bulunmaktaydı. Şu halde, "raiyyet = köylü-çiftçi" üzerinde kayıtlı çiftliğin kapsadığı toprağın o sancak için tayin edilen dönüm miktarından fazla olmaması gerekirdi. Fakat gerçekte, herkesin elindeki toprakların dönüm sayısı, üzerinde yazılı çiftliğin kapsaması gereken dönüm miktarından hayli kabarık bulunuyordu. Zaman zaman yapılan arazi tahrirlerinde çiftlikleri oluşturan tarlaların inceden inceye iplendikleri (ölçüldükleri) yoktu. Çünkü, bu işi yapmaya arazi yazımı kurullarının ne zamanları ne de olanakları yeterdi. İşte mîrî toprakların vergilerini artırmayı her denemesinde, öteden beri büyük yakınmalarla karşılaştığını söylediğimiz hükümet, I. Süleyman'ın tahta geçmesi üzerine giriştiği "arazi tahriri"nde, bu kez kanunname hükümlerini değiştirmeye lüzum kalmadan, raiyyet çiftliklerinin dönüm fazlalarını "ifraz" ederek, örneğin, köylü üzerindeki bir çiftlik yerin, iplenme sonucunda bir buçuk ya da iki çiftlik tutarında olduğunu ortaya koymak biçiminde bir yol tuttu: Bu durumda, köylünün ödemekte bulunduğu çift resmi (arazi vergisi) tesbit olunan fazlalık oranında artmış oluyordu. Bu işlemde, "il yazıcıları"nın dürüst hareket etmeyişleri de çok tehlikeli bir yakınma konusu yaratmıştı.[37] Çok eskiden beri alışılagelen vergilerini bile ödemek gücünü yitirmiş bulunan ve mültezimlerin, ehl-i örfün, köylerde gezginci iş yapan faizcilerin vb. kolayından kazanç için geliştirenlerin baskıları altında "çiftbozan" durumuna geçmek zorunda kaldığını gördüğümüz köylülere,[38] ellerindeki raiyyet çiftliklerinde dönüm fazlası bulmak

37 Bu yüzden çıkan köylü isyanlarında "il yazıcıları"nın haksız davranışlarının da etkili bulunduğunu, karışıklık olaylarını incelerken örnekleriyle kaydeyleyeceğiz.

38 Bu konuda şu adaletnameyi dikkatle inceleyiniz: H. İnalcık, "Adaletnameler", *Belgeler*, No: 3-4, s. 110, V. No.'lu belge.

suretiyle, onlara daha fazla vergi yükleme çalışmalarının yapılmasının, gelmiş geçmiş padişahlar içinde genç ve ünlü padişah I. Süleyman'ın malî alandaki ilk ve en cüretli uygulaması olduğunu söylemek gerekir. Hazinenin gelirini artırmak amacıyla, vezirâzam Makbul İbrahim Paşa'nın yürüttüğü bu harekette, açık bir adaletsizlik de şuydu ki, devletin gelirini yeter hale getirmek için gerekli para da, bu biçimde, yalnız köylülerin sırtından çıkarılmak istenmekteydi. Doğal olarak, mîrî toprak ekicileri, yani raiyyet kitleleri, işin bu tarafını kavramaksızın, ama vergilerinin artırılması dayanma güçlerini aşmakta bulunduğu için büyük hoşnutsuzluk gösterdiler. Hele il yazıcılarının eşitsiz ve sert hareketleri halkı iyice kızdırdı. Toprak mülkiyetinin tamamen devlete ait olduğu Anadolu ve Rumeli'nin birçok bölgesinde, geniş köylü isyanları patlak verdi ki, aşağıda ayrıca incelenmektedir.

Raiyyet çiftliklerinin yazımında çıkarılan "dönüm fazlası = ifrazı" dirlik sahiplerini, özellikle timarlı sipahileri de ziyadesiyle zarara sokuyordu. Çünkü, bu dönüm fazlası yani ifrazlar, köyün vergi = resim gelirini yükselteceği için örneğin yıllık 12.000 akçelik dirliği karşılığı dört köyü bulunan bir timarlı sipahinin bu köylerinin geliri, dönüm fazlasının ifrazı suretiyle 16.000 akçeye çıkmış ise, bu 4.000 akçe fazlalık, timar sahibi sipahiye kalacak değildi. Böylece, dört köyden birisi kendisinden alınıyordu. Bu duruma karşı, dirlik sahiplerinin tepkisi köylülerinki kadar sert olmadı. Fakat, timar dirliğine büyük bir darbe inmiş olduğu ortadadır.[39]

2– I. Süleyman'ın padişahlığı sırasında, hükümet, dirlik sahiplerinin timarlarını (has, zeamet ve timarlarını) iltizama vermelerini önleyici yazılar çıkarıp dururken, hazine mukataalarının gelirini artırmak için, kendisinin çoğuncası iltizam usulüne başvurduğu hayretle görülür. Burada, kanunnamelerin değişmesi dolayısıyla, vergilerin yükselmesi söz konusu değilse de, birbirleriyle yarış edercesine varan bir artırma ile mukataaları iltizama alan mültezimler, hazineye karşı yükümlendikleri miktarı ve kendilerinin bekledikleri kârı sağlayabilmek için, şehir esnafına, tüccara vb. mukataa ödeyicilerine bir hayli baskı yapmakta, bunun için de, fazla resim alabilmek yolu olarak, kanunnamelerin açık olmayan maddelerinden, yerli geleneklerden, halk arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanmaya çalışmaktaydı. Ancak, mukataalar genel olarak şehirleri ilgilendirdiği için, köylüler mukataa iltizamları dışındaydılar.

39 H. İnalcık, sözü geçen "Adaletnameler" yazısının başına koyduğu anlamlamasında, I. Süleyman'ın, timarlı sipahilerin gelirlerini artırmak amacıyla kimi tedbirler aldığını söylüyor: Bk. *agm*, s. 81. Demek ki, bizim söz konusu ettiğimiz zararların, başka yollarla karşılanması zorunluğu duyulmuş oluyordu.

3– I. Süleyman'ın, malî darlık baskısıyla aldığı kötü tedbirlerden birisi de, ulûfesi yükselmiş yeniçerileri yüksek timarlara aktarmak suretiyle kapıkullarına yeni bir yükselme yolu açmasına karşılık, Türk halkının devlet hizmetine katılma olanağını sürdüren timarlı sipahiliğe yeni bir darbe indirmiş olmasıdır.[40]

Hiçbir tedbir I. Süleyman'ı ve hazinesini yıldan yıla daha ağır bir para darlığı duymaktan kurtaramamıştır. Bu konuda kadılara yollanan yazılar devletin acıklı durumunu ortaya koyacak kesin belgeler olmuştur. Örneğin, 1537'de Anadolu kadılarına, iki ay aralıkla, arkası arkasına yollanan iki genelge fermanın, mukataalardan elde edilen akçelerin "bir an ve bir saat" bekletilmeden başşehre ulaştırılmasını isteyen ifadelerinde, bu işle görevli olanların ihmalleri halinde, kendilerine uygulanacağı ileri sürülen cezaların "siyaset" olunmaya kadar varabileceğinin söylenmesi, şüphesiz hazinenin içinde bulunduğu ağır bunalımı anlatıyordu.[41] Bunlardan ayrı olarak, aynı konuda Bursa kadılarına da, o kadar sert olmasa bile, sıkı bir ferman yazılmış, onlardan da acele para istenmişti.[42] Bir yıl sonra, 27 Kasım 1538 tarihiyle, Midilli kadısı olup mukataalar müfettişi olarak Bursa'da görevde bulunan Bilalzade'ye ve adı geçen sancağın bütün kadılarına, hazineye pek acele akçe ulaştırmaları için, sert şekilde yollanan başka bir ferman, bu sıra hükümetçe hasların (elbet padişah haslarının), Mekke, Medine ve Kudüs vakıflarının ellerindeki akçelerine de el konduğunu göstermekteydi. Çünkü, mukataaların, hasların ve adları yazılan vakıfların ne kadar akçeleri varsa, hepsinin yollanması isteniyordu. Hattâ, kalelerin giderlerine, mevaciplere (hizmetli aylığı ya da ulûfe ve "cihet = vazife"lerine) ayrılmış akçeler de olsa, bu paraların o yerlere değil, merkeze gidecek meblağa katılması bu son emrin gereğinden bulunuyordu. Hem bu işi kadılar kendi elleriyle yapmak zorundaydılar. İhmal edenlere, yalnız işlerinden atılmakla yetinilmeyip, ağır cezaların verileceği de hatırlatılmaktaydı.[43]

Osmanlı hükümetinin, hazinesini tükenik durumdan kurtarması şöyle dursun, XVI. yüzyılın ortalarından beri, sefer harcamalarını karşılaması imkânsız duruma gelmişti. Bu yüzdendir ki, halktan harp ilânında toplanılan "avârız vergileri"ni XV. yüzyıldaki alışılmış miktarında tutmak mümkün olamadı. Emlâk sahiplerinden ve arazi tasarruf edenlerden avârız, şehir esnafından "orducu"

40 Bu konuda fazla bilgi için şu incelememize bakınız: "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozulması", *DTCFD*, V/3; "Timar Rejiminin Bozulması", *DTCFD*, III/4.

41 Mukataalardan elde edilen paraların acele İstanbul'a yetiştirilmesini sağlamak için çok ağır bir dille kaleme alınan bu fermanların birisi, 4 Cemaziyelevvel 944 (9 Ekim 1537) ve daha uzun olan bir öteki, 10 Aralık 1537 tarihiyle Topkapı Müzesi, Edremit Şr. Sc., No: 42/1188, Vr. 153b ve 149a'da kayıtlıdır,

42 Bursa Şr. Sc., A. 40/45, Vr. 22b (6 Recep 944 = 9 Aralık 1537).

43 Bursa Şr. Sc., A. 40/45, Vr. 106a.

adıyla alınan bu tür içindeki ödentiler, yarım yüzyıl içinde en az üç katına çıktı. Örneğin 1485 sıralarında, her avârız hanesinden bu addaki vergi 15 akçe olarak alınmış iken, 1522'de 30'a, 1538'te 50'ye ve 1543'te 70'e yükseltildi. 1549'da, her 40 avârız hanesi, beşte dördü arpa ve biri un olmak üzere, bir mudluk (400 okka = 513 kg.) nüzul zahiresi vermişti. Bursa'dan bu zahirenin Erzurum'a teslimi her avârız hanesine 63 akçe yükletiyordu. Bu, hizmet akçesiyle birlikte en az 80 idi.[44] I. Süleyman'ın 1555'te doğuya açtığı seferin halka yüklediği harp harcamaları ödentisi bütün geçmişlerinden kat kat ağır olmuştu; örneğin, Bursa ahalisi, ta Van'a göndermek zorunda olduğu nüzul zahiresine (beşte dördü arpa ve biri un olacaktı) hane başına 93 akçe masraf çekmek zorunda kaldı.[45] Bu miktara kadı ve bu işte görev alanlara ödenen "hizmet akçesi" de katılırsa, ödentinin en az 130 akçeyi bulduğu anlaşılır.

Hazine sürekli olarak boş kaldığı, hükümet harcamaları vilâyetlerdeki mukataalardan, daha doğrusu il hazinelerinden, toplanmışını toplanmamışını son akçesine kadar bağırıp çağıra getirterek karşılanacak duruma düşüldüğü halde, bu kötü gidişe çareler arandığına, hele gereksiz yerlere para harcamaktan ya da gelir kaynaklarını hazinenin elinden çıkarıcı davranışlardan kaçınıldığına delil olacak hareketler görülmemiştir. Tersine, padişah haslarından birçok köyün vergilerinin vakıflara aktarılmasına I. Süleyman'ın devam ettiğini,[46] geçmişte benzeri görülmemiş derecede büyük yapı işlerine girişildiğini bilmekteyiz. İran Şahı Tahmasp'ın Şirvan valisi olan biraderi Elkas Mirza, 1547'de Türkiye'ye sığınarak İstanbul'a geldiğinde, onun şerefine düzenlenen törenlerde çılgıncasına su gibi dökülen akçeler karşısında, özel yaşayışı gibi, devlet idaresinin de para-

44 Bu sırada, bir İstanbul kilesi un 10 akçe ve arpanınki 5 akçe olduğuna göre, 20 kile (yani bir mud) zahirenin 1/5'i olan 4 kile un 40 akçe, 16 kile arpa 80 akçe tutup, toplam 120 akçe olan satın alma bedeliyle Bursa'dan Erzurum'a teslim kira bedeli de 2.400 akçe olduğu kadı önünde tesbit olunduğu için, şu halde Bursa'daki her avârız hanesi 2400+120/40 = 63 akçe ödemek zorundaydı demek olur.

45 Bursa halkı, şehir ve nahiyesi ile, 4.437 avârız hanesi tutmakta olup, her 25 haneden bir İstanbul mudu (yani 20 kile ki, 20 x 20 = 400 okka = 513 kg.) nüzul zahiresi (4/5 arpa ve 1/5'i un olacak) hesabı ile 142 mud arpa ve 35,5 mud unu, her mudu 2.200 akçeden Van'a taşıtmak için, 389.921 akçe kira bedeli ve sözü geçen un ve arpa için de 22.296 akçe satın alma bedeli ödedi ki, aynı sıra taun hastalığı da memleketi kırıp geçirdiğinden bu bir felâket oldu: Bursa Şr. Sc., A. 58/63. Vr. 53b. Bu kadar uzaklardan Van ve Erzurum'a halkın nüzul zahiresini, bir ödenti olarak kira ile taşıttıklarına ait daha birçok örnek vardır. Bu demekti ki, akçe toplanıp yollandığı takdirde, doğudan bu erzakı satın alma olanağı yoktu. Tarihin şu belgelerle ortaya çıkan ağır gerçeklerinden, Anadolu halkının çektiği ıstırapları çok iyi anlıyoruz ve bu yüke dayanamayan toplumun, ayak ayak, 1596-1608 karışıklıkları gibi benzersiz kanlı olayların içine niçin atılmak zorunda kaldığı ortaya çıkıyor.

46 I. Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmed'e ait yaptığı vakıflar için şer'iyye sicillerinde kayıtlar az değildir: Bk. Üsküdar Şr. Sc., No: 15, Vr. 153a (Gebze kadısına 28 Rebiulevvel 957 = 16 Nisan 1550 yılgünlü hükm-i hümâyûn).

sızlıktan kıvrandığını bilen halk, bu derece israfı, "Bu beyhude mesarif neden icap eder" diye yermiş, bu çekiştirmeler kendi kulağına kadar gelen padişah da, karşılık olarak, "Biz saltanatın namusuna düşeni ettik" demişti.[47]

4 - Para Darlığının Hükümet Kurumları Üzerindeki Olumsuz Etkileri

Devlet gelirlerinin zamanın gidişine uygun biçimiyle artamayışı karşısında, hazinenin hep boş kaldığını, bu yüzden Divan hükümetince idare olunan devlet harcamalarını karşılayacak akçeyi bulmakta büyük zorluklar çekildiğini yukarıda verdiğimiz bilgiler ortaya koymuş bulunuyor. Akçe kıtlığının yarattığı bunalımın toplum dirlik ve düzenliği üzerindeki yıkıcı etkilerini eksiksiz olarak belirtmek için, hükümet kurumlarının da, aynı darlığın etkisinde, ne türlü yollara yöneldiklerini göstermek gerekir.

Bilindiği üzere, Osmanlı rejimi de, kendinden önceki devirden alıp geliştirdiği bir malî usul gereğince, hükümet kurumlarının çoğunun harcamalarını, özellikle iş erlerine (personele) olan ödemelerini hazinesinden nakit akçeyle yapacak yerde, onlara bazı vergileri ve hele mîrî topraktan gelen şer'î resimler ile örfî resimleri (vergileri) kendi hesaplarına toplama yetkisi vermek suretiyle, sözü geçen kurumları, bu yanlarıyla, bir çeşit "vergi" dairesi biçiminde ikinci bir fonksiyonla da donatmıştır. Merkez hükümetinin örgütü içindeki vezirlikler, kadıaskerlikler, defterdarlıklar vb. böyle olduğu gibi, memleket idaresindeki beylerbeyliği, sancakbeyliği, alaybeyliği, subaşılık, timarlı sipahilik gibi pek çok görevler de onların tıpkısıydı.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, devlet hazinesinin gelirlerini artıracak değişikliği kanunnamelerde yapmak mümkün olmayınca, hükümetin gittikçe kabaran para ihtiyacını karşılamak üzere, sık sık açılan seferlerin gerektirdiği ihtiyaca göre, ferman ile salınan "tekâlif-i divaniyye = avârız vergilerini durmadan yükselterek her yıl toplama yoluna da gidildi. Öte yandan, mukataaları en çok artırana iltizama verme işlemi de, devlet için, malını pazarda, rekabete bindirip en kârlı satma biçiminde bir ticaret haline geldiğinden, Divan harcamalarına ayrılan "hazine" geliri, bu yoldan ihtiyaca cevap verecek seviyede tutulmaya çalışılmıştı. Fakat ücretlerini, kanunnamelerde çeşit ve akçe miktarları yazılı olan vergilerden sağlayan devlet hizmetlileri, yani "iş erleri" (personeli), hazine gibi aynı sebepten duydukları darlığı gidermek için, bu yoldan bir gelir artırmasına gidemeyeceklerine göre, görevlerinin gerektirdiği harcamalardaki kabarmayı karşılamak üzere, ihtiyaç duydukları parayı nasıl bir yol tutarak sağladıklarının ortaya konulması lâzımdır.

47 Bk. *Peçevî Tarihi*, I, s. 268.

Devlet kurumlarından, iş erlerinin (personelin), ulûfe (gündelik) hesabıyla ücret aldıkları yerler, bilindiği üzere, başta kapıkulu ocakları, Divan çavuşluğu, müteferrikalık vb. idi. Adalet kurumlarında görevli olanlar (ehl-i şer') da ücretlerini mahkeme işlemlerinden kanunnamelerde belirtilen tarifeye göre alınan harçlardan sağladıkları için, bu sınıf hizmetlileri de ulûfeliler türünden sayabiliriz. Medrese, imaret ve başka eğitim kurumları, cami, türbe, tekke gibi dinî yerlerin çoğuncası devlet hazinesinden kopup, vakıf halinde buralara bağlanan gelir kaynaklarına dayanmaları yüzünden, bu gibi yerler de birer resmî kurum sayılmaktaydı ve buraların hizmetlileri de vakıfnamelerde akçe miktarları belirtilen ulûfeleriyle geçiniyorlardı.

Devlet kurumlarından yukarıda başlıcalarının adları sayılan yerlerde görev almış kişiler, gündelik hesabıyla, ulûfe-vazife-cihet deyimleri altında nakit akçe almakta olup, bu türlü ödemelerin her bir görev için miktarları ayrı ayrı belirtilmiş olduğundan, kanunname, vakıfname ya da adı geçen kurumların düzenleri değişmedikçe, görev sahiplerinin gündeliklerini (ulûfe-cihet-vazifelerini) geçen zamanın yeni para şartlarına göre ayarlamak çok güçtü. Bu yüzden, sözü geçen kurumlarda çalışanların görevlerinin karşılığı olan ücretleri, gerçekleyin, ya hiç değişmemiş ya da az bir artırma görmüştür. Şu "hareket"sizliğin, geçimleri bu türden ödeneğe bağlı olanlar üzerindeki olumsuz etkisi, kendilerini kuraldışı işlere yöneltecekti ve öyle de olmuştur. Bu durumun devlet düzeni içinde yarattığı kötülükler iki türde toplanabilir ki, birisi, sözü edilen görev ödemelerinin maddî değerlerinin düşmüş olmasıyla, artık buralarda hizmet edenlerin bütün mevcudiyetleriyle ve candan çalışmalarının yavaş yavaş azalması, bilgilerinin ve meslek ahlâklarının zayıflaması, ikincisi, bu sınıf hizmet kişilerinin, kendi resmî görevleri dışında, kendilerine göre birer kazanç yolu tutup, "servet ve sâman" yığma hırsıyla hareket etmeleriydi. Bunun toplum için kötü yanı şuydu ki, alışveriş ve öteki iktisadî çaba düzenlerinde uygulanan geleneksel kurallar, bu yeni tip kazanç erbabına karşı uygulanamayacaktı. Çünkü, onların üzerinde, resmî hüviyetle birlikte, devletin nüfuz ve itibarı da vardı.

Gerçekleyin, yukarıda saydığımız görevliler, hazineden ellerine bir veya üç ayda bir geçen toplu akçeyi, faizcilik, ticarî ortaklık, bağ, bahçe, dükkân, ev vb. emlâk satın alma alanlarında kullanarak, zengin oluyorlar, köylerdeki timarlı sipahilerin (sahib-i arzın) çıkar karşılığı razı edilmeleri sayesinde, raiyyetten (çiftçi-köylüden) ele geçirdikleri toprakları bir araya getirip çiftlikler kuruyorlar, bunu yapamayanlar da, fakir halkın ekinlerine ortak olma yolunu tutuyordu. Diyebiliriz ki, Türkiye'de, toprak ağalığına bütün kapıları kapamış bulunan "Mîrî Toprak Kanunu"nun yarattığı ileri Türk köy düzenini ilk bo-

zanlar işte bu resmî hüviyetli kişilerdi. Bu yeni para işleticileri kazanç hayatına girdiklerinde, kendilerine en uygun alışverişçi kişiler olarak fakir köylüyü seçmişlerdi. Çiftçinin elindeki toprağın gerçek sahibi olan devlet veya onun sipahisi de, arazi kanunnamesinin yasakladığı, "raiyyet olmayanlar toprak tasarruf edemez" biçimindeki kuralı ileri sürmeyince, artık köy hayatı resmî hüviyetli kişilerin çiftlikleriyle dolacak, böylece de, halk bunların angaryaları, kendisini borca boğmalar, hayvan sürülerini ekinlere salıvermeleri gibi baskılara dayanamayarak, üçer-beşer köylerini terkle, şehirlerde ya da şurada burada toplanıp, geleceğin karışıklığına bitmez tükenmez kaynak olacaklardı.[48] Görülüyor ki, XVI. yüzyıl Türkiyesinde sırtlarını hazineye dayamışların, köydeki para darlığı karşısında, bu şekilde halkın özellikle çiftçi topluluğunun içine, birer "yok pahasına" satın alıcı açıkgözler olarak girmeleriyle, kendi çağı dünyasında başka bir benzeri bulunmayan "mîrî = beylik topraklar" (bütün toprakların devlet mülkü sayılmışlığı) düzeni yıkılmaya yüz tutmuş, böylece, Türk toplumu, Batı'nın geride bırakmakta bulunduğu "derebeylik" düzenliğine doğru sonradan sürüklenmeye başlamıştı.

Yukarıda saydığımız resmî tefecilerin mîrî toprak düzenini yıkacak gedikleri açmalarının kötü sonucu, yalnız köylü yığınlarını tedirgin etmeleriyle sosyal değil, timarlı sipahilik düzeninin kökünü çürütmeye girişmeleriyle de siyasî idi. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nu kuran ve onu ayakta tutan timarlı sipahi ordusu gücünü ve değerini artık kaybediyordu. Bu demekti ki, başşehirde kapıkullarının, taşra idaresinde de valilerin zorbalık ve itaatsizlik eğilimlerine karşı, padişahın ve onun Divan hükümetinin başlıca dayanakları olan askerî düzen çökme yoluna saptırılmıştı. Devlet, timarlı sipahiliğinin bozulmasıyla uğradığı harp gücü kaybını, kapıkullarının sayısını birkaç katına çıkarmak ve valilerin "kapıları halkı"nı artırmalarını olanaklaştırmak gibi yollardan gidermeye çalıştı ise de, bu gibi tedbirler, başşehirde kapıkullarının, taşrada valilerin, daha doğrusu onların kapı halkı demek olan "sekban ve sarıcalar"ın devlet düzenini tam bir zorbalık yaşayışı biçimine dönüştürmeleri sonucunu verdi.

Devletin, kendi malî kurallarını yeni koşullara uyduracak değişiklikleri yapamaması karşısında, yalnız alt kurumlarda değil, onların bağlı bulundukları, yani kendilerine devlet kurallarını uygulamada emredici olan hükümetin kendisinde de yolsuzlukların çekinilmeden daha fazla kazanç uğruna yapılmaya

48 H. İnalcık'ın yayımladığı 1540 yılgünlü yasakname (adaletname), köylüler arasında görülen geniş çaplı göçleri, beylerbeyleri, sancakbeyleri, has voyvodaları, kadı nâibleri, zeamet, timar, emlâk ve vakıf sahipleri vb.'nin soygunculuğuna ve angaryalarına kendilerini raiyyete beslemek gibi zulümlerine yüklüyor: Bk. *agm*, s. 144.

başlanılmasının devlet idaresinde soygunun hoşgörüyle karşılanmasını olağan yaptığı anlaşılıyor. Örneğin, görevlere yapılan atamalardan alınan "tevcih beratı resimleri = harçları" yanında rüşvetin de yer aldığı görülmeye başlamıştı. Hele mukataaların iltizama verilmesi, onu almaya çalışan kişiler arasında, sanki bir ticaret malı biçiminde, elden ele devredilen kârlı bir kazanç kaynağı olmuştu. Örneğin, büyük bir mukataayı alan nüfuzlu kişiler, iltizamlarına geçen bu mukataayı "pâre mukataalar" halinde parçalayıp ikinci ya da üçüncü şahıslara satarak, büyük kârlar sağlıyorlar; bu, "büyük mültezimin küçük mültezimleri" durumundaki kişiler de, hem satın almak için ödediklerini, hem de kendi kârlarını çıkarabilmek amacıyla, ödeyiciyi soyarcasına haksızlıklara sapıyorlardı.

Para darlığıyla atbaşı yürüyen akçe kesadı (enflasyon) olayının ve epey uzun süreler aralığıyla da olsa, devletin, akçeyi düşük değerine göre, altınla ayarlayıcı kararlarının (devalüasyon) alışverişleri etkileyerek getirdiği pahalılık karşısında, yüksek idareci sınıfın ve görev ödentilerini gündelik (ulûfe) hesabıyla alanların harcamalarında ortaya çıkan açıkları kapatmak için, bağlı bulundukları malî kuralları nasıl bozdukları, hükümetin yalnız savaş yılı vergisi demek olan "avârız resimlerini" yavaş yavaş her yıl alınır vergi yaptıktan sonra, miktarını da ne kadar artırdığını yukarıki incelemeler yeteri kadar açıklıyor. Halbuki, Osmanlı düzenliği Türkiyesinin içte ve dışta kullandığı en büyük güç olan timarlı sipahi sınıfı ise, harcamalarındaki büyük açığı kapayacak bir yol bulamazdı ve timar sisteminin malî kurallarını bozacak bir açık kapısı da yoktu. Çünkü, bu sınıf askerî personel, dirlikleri halkından ancak miktarları kanunnamelerde rakam rakam belirtilen şer'î ve bazı örfî resimleri almakta olup, raiyyeti ile onu soyacak şekilde başka bir ilişkisi yoktu.

Hizmet akçelerini, timar dirliğinin kanunlarca miktarları tesbit edilen vergi türlerini kendilerine toplamakla elde edenlerin, para değerinin düşmesinden gördükleri zarar, yalnız kanunnamelerin değişmezliği yüzünden gelirlerinin sabit kalması değildi. Bunun yanı sıra bir de dirliklerindeki raiyyetlerinin (çiftçi halkın) köyü terke başlamalarıyla, ödeyicilerinin sayıca yıldan yıla azalması da bu konuda etkili olmaktaydı.[49] Gerçi köyden kaçanların yerleri yukarıda gösterilen zengin kişilerce çiftlik kurmak suretiyle doldurulmaktaydı ama, bu yeni gelenler hem raiyyet olamazlardı (çünkü bunlar ya resmî kişi ya da kasabaların âyan ve eşrafıydılar), hem de ziraatte önceliği ekip biçmeye değil hayvancılığa veriyorlardı.[50]

49 H. İnalcık'ın yayımladığı aynı adalet fermanında, köylülerin yurtlarını terk etmelerinden timarlı sipahilerin gördükleri zarara da değinilmiştir: *agm*, s. 144.

50 Geniş bilgi için şu araştırmamıza bakınız: "Timar Rejiminin Bozulması", *DTCFD*, III/4.

Bu konuda söylediklerimizi özetleyince, şu sonuca varıyoruz ki, devletin uğradığı para darlığı denen bunaltı, bir yandan hazinenin, öte yandan hizmet ödentilerini nakit akçe ya da dirlik adı altında ayrılan yerlerden, kendilerine bırakılan vergileri toplama biçimlerinde almakta bulunan iş erlerinin (personelin) omuzlarına çökünce, kanunnamelerin değiştirilmemesi yüzünden vergileri yükseltemedikleri için, gelirlerini zamanını alım-satım ve harcama şartlarına uydurma olanağından yoksun kalan hükümet ve onun iş erleri, bu sorunu kanun kuralları dışında çözmeye çalışmışlardır.[51] Böyle bir davranış ise, devletin bütün örgütleri arasındaki bağlantı ve dengeleri bozmuş, Osmanlı rejimi sanki oluruna idare biçimine dönüşen, kurallardan yoksun bir düzensizlik yaşayışı devrine adım atmıştır.

B. Düzensizliğe Gidişin İktisadî Belirtileri

1- Türkiye Pazarlarında Avrupa Yapısı Mallar

Eskiden beri Doğu'nun lüks kumaşları Türkiye'deki zengin sınıfça pek aranmaktaydı.[52] Fakat, "Frenk kumaşları" çok az tanınıyordu. XV. yüzyılın ikinci yarısında ise, artık Frengî kadife, Frengî kemha, Frankonya çuhası ve özellikle Londra (İngiliz) çuhaları, örneğin Bursa pazarında, bu şehrin aynı türden Türk yapısı kumaşları yanında bol bol alıcı bulmaktaydı. Anadolu Beylerbeyi Hersekzade Ahmed Paşa'nın, 1486'da Bursa'dan satın aldığı 65.400 akçelik ipekli ve yünlüler arasında adlarını saydığımız Avrupa kumaşlarının da bulunduğu, bedel hesapları yapılırken, fiyat ve miktarları ile birlikte gösterilmiştir.[53] Bu önemli satın almada, yukarıki paranın 36.910 akçesi yabancı kumaşlara ödenmişti. Böylece, bu alışveriş, sancakbeyleri, beylerbeyleri, vezirler ve "askerî" sınıfın öteki ileri gelenlerince, Frenk yapısı mallara ödenen akçelerin yılda milyonlarca tuttuğunu ifade etmiş oluyordu.

Öte yandan, reaya sınıflarının servetleri hakkında bize doğru fikirler veren tereke defterlerini (ölen kimselerin servetlerini akçe olarak değerlendirip vereseleri arasında pay etme işlemini) incelediğimizde, bunlardan çok azının varlığının 50.000 akçenin üzerine çıktığına, büyük çoğunluğununki 10.000 akçenin altında kaldığına göre, Ahmed Paşa'nın, içkapı halkı (köle ve cariyeleri)

51 Örneğin, halkın gelenek ve misafirseverlik duygularını sömüren ehl-i örf, birçok "bid'at" vergi ve salma uydurarak köylüyü soymaya başladılar: Bunlardan birisi H. İnalcık'ın yayımladığı sözü geçen fermanda pek yakınılan "nalbaha" adındaki kanundışı vergidir.

52 "Bulunmaz Hint kumaşı" biçimindeki tekerleme Anadolu'da halk arasında bugün de kullanılmaktadır.

53 Bk. Bursa Şr. Sc., A 5/5, Vr. 19b (24 Muharrem 891 = 30 Ocak 1486 yılgünlü hüccet).

için satın aldığı kumaşlara bu kadar parayı bir anda sayması, "askerî" sınıf üst tabakalarının servetlerindeki ölçüsüz kabarıklığı ortaya koyuyor. Bu demektir ki, koskoca bir toplumun ekonomik örgütünün devlete doğru akıntılı biçimde çalışması yüzünden, bütün üretim artımı, doğal olarak askerîlere bölüştürülüp onların yüksek yaşama harcamalarında tüketildiğinden, Türk iş hayatının bir sermaye birikimi yapması olanağı söz konusu edilemezdi.

I. Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarından itibaren, artık İngiliz (Londra) çuhalarının türlü renk ve cinsleri, ülkenin, İstanbul, Edirne, Bursa vb. büyük pazarlarında bol bol satılmaktaydı.[54] Türk piyasalarında giderek Batı'nın yalnız kumaşları değil, öteki giyecekleri ve ev eşyaları da görülüyor ya da birçok maddenin aynı biçimde yerlileri yapılıyordu. Örneğin, Frengî pabuç, Frengî sandık, Frengî kiremit, Frengî ekmek ve başka şeyler, adlarından da anlaşılıyor ki Avrupa'dan, özellikle İtalya'dan alınmıştır.

Son olarak şunu söyleyeceğiz ki, 1559'dan sonraki dönemde, Frenk malları daha çok artacaktır. Ancak, Batı ülkeleri Türkiye'den geniş ölçüde hammadde götürmeye başladıklarından, bu sıralarda alışverişin altın ve gümüş değerinin Türkiye'nin kârına olduğu biliniyordu. Ülke piyasalarında bol altın florinin elden ele dolaşması da bunu ispat eder. Fakat, şu da bilinmeli ki, Batı'nın bir yandan yapılmış mal sürme ve öte yandan hammadde yükleyip götürme biçimindeki alışveriş niteliği, Türkiye'nin yerli sanayiini yalnız hammadde sıkıntısına sokmakla kalmıyor, yerli yapımı malların Batı mallarıyla rekabet edememesi yüzünden, Türkiye'de endüstri gittikçe ölü hale geliyordu. Bundan sonraki cildin araştırma dönemi içine girecek olan bu konu orada genişçe anlatılacağı için, burada bu kadar söz etmekle yetiniyoruz.

2- *Fiyatlardaki Artış Durumu*

Bu araştırmanın kapsamına giren 1453-1559 döneminde kimi yiyecek ve giyecek maddelerinin fiyatlarındaki değişmelerin incelenmesi de, Türkiye ekonomisinin gelişme derecesi ve niteliği hakkında yeteri kadar bir fikir verecektir. Önce giyecek maddelerinin durumunu belirtecek bir örnek verelim: İyi kaliteden bir metre pamuklu bezin fiyatı 1460'ta 5-6 akçe iken, çok ağır giden bir artış ile, yüz yıl sonra, yani 1560'ta %50 bir pahalılaşma göstererek ancak 7-9 akçeye çıkabildi. Elimizde bulunan keten, astarlık bez, sof ve benzeri yerli dokumaların sözünü ettiğimiz dönemdeki fiyatlarını gösteren rakamların incelenmesi de buna benzer sonuçlar verecektir.

54 Bursa Şr. Sc., B. 1/30, Vr. 28a (17 Safer 932 = 3 Aralık 1525).

Narhlı Fiyatlar:

Yıllar	1460	1490	1500	1520	1540	1550	1560	%
Bir akçelik ekmek (kg.)	2.240	2.240	1.280	2.400	2.240	1.920	1.920	14
Bir akçelik koyun eti (gr.)	–	–	–	480-640	320-416	480-640	480-560	13
Sade yağın okkası (1.280 gr.)	–	8-9	9-10	9-10	7-8	6-7	9-10	11

Serbest Satış Fiyatları:

1 metre bez	5-6	6-7	7-9	5-6	6-7	6-7	7-9	50
Bir koyun	15-20	20-25	25-30	30-35	40-45	45-50	70-80	300
Buğdayın bir kilesi (25,6 kg.)	3-4	3-4	4-5	6-7	5-6	5-6	10-12	200
Şekerin okkası: (1.280 gr.)	17	18	14	20	20	20	29	70
İşçi gündeliği	2-3	2-3	2-3	2-3	3-4	4-5	5-6	100
Flori altın	40	52	53	55	60	60	60	50

Besin maddelerine gelince, bir kile buğday (25,6 kg.) 1460'ta 3-4 akçe olup, 1500 yılında, ortalama rakamla 6-7'yi bulmuştur. 1540 ve 1550'lerde 5-6 iken, 1560'larda artık normal fiyat olarak 10-12'ye yükseldiği görülüyordu. Demek ki, buğdayın yüz yıllık bir süredeki fiyat artışı % 200'ü bulmuştu.[55] Koyun satışlarında da fiyat ilerlemelerinin buğdayınkine benzediği dikkati çekiyor. Gerçekleyin 1460'ta bir koyunun ortalama bedeli 15-20 akçe iken, derece derece yükselerek, 1500'de 25-30'a, 1540'ta 40-45'e, 1560'ta ise, yüz yıl öncesinin dört katı demek olan 70-80 akçeye ulaşmıştı ki, bu da % 300 bir artış demekti.[56]

Şeker satışlarında da fiyat seyri şöyleydi: 1460'ta 17 ve 1490'da 18 iken, 1500'te 10-14'e düşmüş, 1520'de gene 20'ye çıkmış, 1550'de aynı kalmış,

55 Bursa şehrinde yüz yıllık ve Üsküdar'da elli yıllık buğday fiyatını gösteren grafiklere bakınız: Grafik IV ve V.

56 Yukarıda sözü geçen tabloya bakınız.

1560'ta önemli bir yükselme ile, 26-29'a çıkmıştı ki, bunda da pahalılaşma % 70'i geçiyordu.[57]

Buraya kadar fiyat seyrini gösterdiğimiz maddeler narha bağlı bulunmuyor, alım-satımları serbest fiyattan yapılıyordu. O halde, şimdi bir de kadı'nın verdiği narha göre satışı yapılmak zorunluğu bulunan maddelerden fiyat örnekleri verelim:

1460'ta bir akçeye 2.400 gram ekmek alınmaktaydı. 1490'da 2240 gram, 1500'de 1.280 gram, 1520'de 1.600 gram, 1540'ta 2.400 gram, 1550'da 2.240 gram ve 1560'da 1.920 gram ağırlığında ekmek satın alınmıştı. Türk halkının baş gıdası olan ekmeğin fiyatının artması ya da düşmesi, esas itibariyle buğday ürününün bol ya da az elde edilmesi durumuna da uyuyordu. Yoksa, narh dışı öteki maddelerde olduğu gibi zamanın gerektirdiği bir yükseliş yoktu. Ancak, 1560'taki son rakamı (gramı eksiltme yoluyla) bir zaman zorunluğu pahalılaşması olarak alırsak, yükselmenin % 14 olduğunu görürüz. Öteki narhlı satış maddelerinden, örneğin koyun eti, bir akçeye 1520'de 640 gramdan, 1560'ta 560 grama indirilmiş olduğuna göre, pahalılaşma % 13 idi.[58] Başka bir narhlı satış maddesinin, sade yağın okkası (1.280 gramı) 1490'da 8-9 akçe iken, ondan sonraki yıllarda 9-10; 7-8; 6-7 akçe olup, 1560'ta 9-10'a çıktığı tesbit olunmuştur. Bu maddenin fiyat artışı da, böylece, ancak % 11'i bulmuş oluyordu.[59]

İşçi gündeliklerine gelince, esnaf dükkânlarına ya da başka işlere çırak verilen çocukların ücretleri pazarlığa bağlı olup, günde yarım akçeyi bile bulmuyordu. Kız çocuklarınki ise, daha da aşağıydı. Yetişkin çırakların çok kez yıllık kesilen ücretleri gündeliğe çevrildiğinde 1 akçeyi aşmadığı görülüyor. Yalnız şu var ki, çıraklıktaki kurala göre, ağa ya da usta (patron) çırağın yemeğini de vermek zorundaydı. Kadın hizmetçilerin ücretleri ise gene 1 akçeye zor ulaşıyordu ve çoğu zaman bu tür ücretler, akçe değil de altın üzerinden kesilmekteydi. Gerçek anlamıyla işçi olarak iş yapanların, örneğin bir yapı işinde, tarlada, su arkı kazmakta ve benzeri işlerde çalışanların gündelik ücret seyri şöyledir: 1460'tan 1520'ye kadar 2-3'ten yukarı çıkmamış. 1540'ta 3-4; 1550'de 4-5; 1560'ta ise 5-6 akçeye çıkabilmiştir ki, bu da % 100'ü ifade eder.[60]

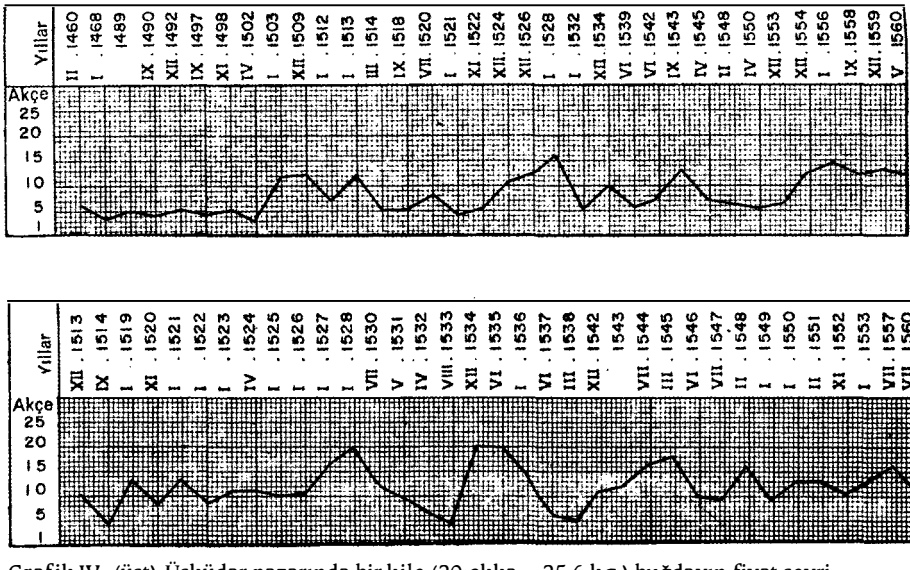
Altın florinin akçe karşısındaki yükselişi de, resmî tesbit olarak, 1460'ta 40 akçeden 1490'da 52'ye, 1500'de 53'e, 1512'de 55'e ve 1540'ta tüccar ve sarrafların baskısıyla 60'a çıkarılarak 1560'ta bu seviyeyi korumuştu.[61]

57 Aynı tablo.
58 Tablodaki koyun eti fiyat seyrine bakınız.
59 Aynı tabloya bakınız.
60 Yukarıdaki tabloya bakınız.
61 Altının akçe değerini gösteren Grafik VI'ya bakınız.

Bir tablo halinde yukarıya aldığımız rakamlar bize anlatıyor ki, narhlı satış maddelerinde yüzyıllık fiyat artışları çok az olup, bu, ancak kadı'nın, daha çok, "fakir-fukara"yı gözde tutarak, her türlü artırma isteklerini reddetmek suretiyle, "olagelen" fiyatlar üzerinde direnmesiyle olabilmiş, serbest satış malları ise, aynı sürede hayli fiyat artışı göstermişlerdir. Yerinde gördüğümüz gibi, incelediğimiz dönemdeki Avrupa ülkelerinde ise, fiyat düşme ve yükselmeleri, hep para piyasasının gelişmesiyle ilgili olarak, iktisadî yönden büyük atılışları ifade etmesine karşılık, Türkiye'de, fakirleşmenin ve halk kitlelerinde alım gücünün bir türlü yükselemeyişinin, hattâ düşüşünün ifadesi olmuştur.

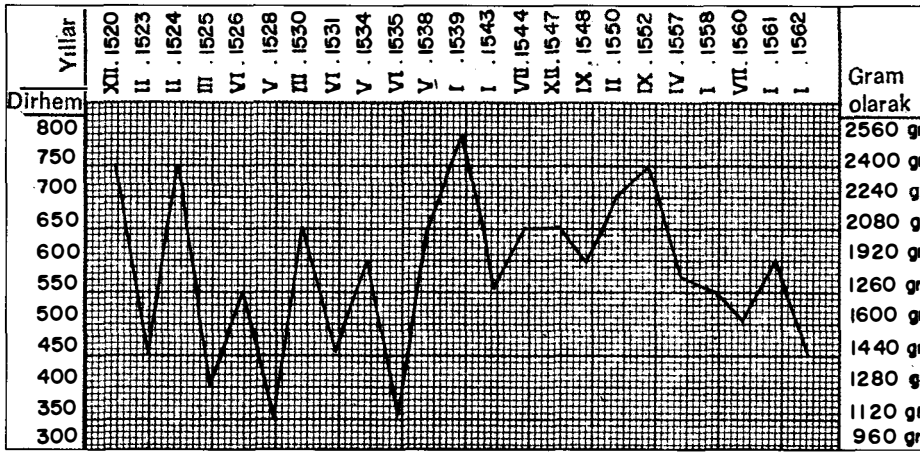
3- Vergi Yolsuzlukları

Türk toplumunun kendi iç iktisadî yapısının, sosyal yönden, öteki çağdaşı toplumlarınkinden çok ileri gitmiş bulunduğunu öne sürersek, bunda bir yanılmışlığa düşmediğimiz, sözü geçen yapının modern ekonomi ilminin ölçüleriyle gözden geçirilmesi halinde anlaşılacaktır. Bu ekonomik yapının üretimini vergilendirmede Türk devlet maliyesinin uyguladığı usulün de aynı erişkinlikte gelişmiş bulunduğu söylenebilir. Ancak, vergi toplama düzenini kurmakta tutulan yol, ekonomik yapı ve onun ürününü vergilendirmekteki erişkinliğin aksine, bir devlet görevini yerine getirme amacını gütme niteliğinden uzaktı ve sanki hükümet idaresi, devlet işlerini yürütenlerin geçim ve çıkarlarını sağlayacak bir örgütler düzeniymiş gibiydi. Gerçekleyin, bütün görevlerin bir

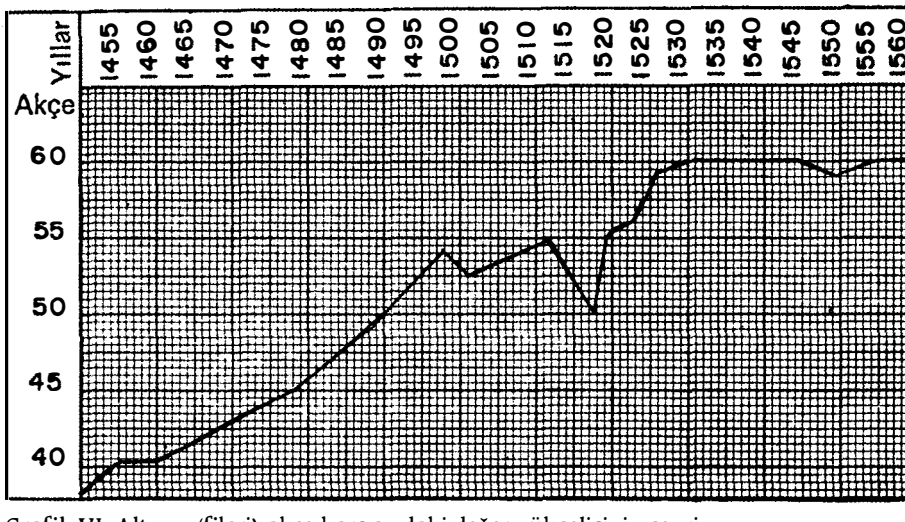

Grafik IV: (üst) Üsküdar pazarında bir kile (20 okka = 25,6 kg.) buğdayın fiyat seyri
(alt) Bursa pazarında bir kile (20 okka = 25,6 kg.) buğdayın fiyat seyri

kamu hizmeti değil de vergi - resim alma işi oldukları sanısı idare edenlerin kafasına yerleşmişti. "Padişah kulları" kadrosu içindeki personelin seferde ve başşehirde geçen hizmetlerini hazinenin ulûfe = gündelik biçiminde ödemesi dışında, hükümet hizmetlerinin bütün kollarında çalışan insanlar, kendilerine görev olarak verilen işleri karşılığında, halktan vergileri kendi hesaplarına aldıkları için, bütün kamu hizmetleri, devletin halka yapmakla ödevli bulun-

Grafik V: Üsküdar kadılığının narhına göre bir akçeye alınan ekmeğin dirhem cinsinden ağırlık seyri

Grafik VI: Altının (filori) akçe karşısındaki değer yükselişinin seyri

duğu görevler değil, hükümet kurumlarının, daha doğrusu buralarda bulunan personelin birer "dirliği = geçim kapısı" idiler. Nitekim, bu konuda kullanılan dirlik, timar, vazife, cihet deyimleri, kamu hizmetlerinin bir devlet ödevi kavramı içinde değil, "hâsıl = gelir" sağlama yolu anlamında alındıklarını ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere, vergilendirmeye konu olmaları yönünden, köy ve şehir birbirlerine hiç benzemeyen iki ayrı türde çevreler oldukları için, buralarda uygulanan vergi usulleri de, biri ötekinden çok ayrı biçimdeydiler. Şehirlerde verginin kaynağı ticaret ve zenaat hayatından oluşmakta bulunduğu için, "şehirli"nin bu işle uğraşanları, ancak kazançlarından kanunnamelerde yazılı miktarca vergi (resim = bac) ödüyorlar, bunlar dışında, şehir insanı, kendi başı için, hiçbir ödev altında bulunmuyordu. Şehir dirlik ve düzenliğini bozan olaylarda, suçlulardan, kadı hükmüyle subaşıların aldığı cerimeler, çarşı-pazar ve mahallelerde görevli kişilerin, esnaf, pazar halkı ve benzeri kişilerden, kanunname gereği olarak değil de, "âdet" adıyla, yıllık, haftalık, aylık ya da bayramlarda, düğün ve seyranlarda aldıkları "hediye = peşkeş = bahşiş" ve benzeri salmalar, hep belli iş ve olaya bağlı olup, şehirli insanı, kendi kişiliği adına ödeyici kılmadıklarından başka yukarıda sayılan ödemeler de kaza kadısının gözü önünde yapılmak zorunda oldukları için, kuraldışı vergi alma çok zordu. Gerçekleyin, şehirde hükümet düzeninin halkı koruyucu niteliğindeki kurallarını ehl-i örfün bozması kolay olmuyordu.

Burada asıl sözünü edeceğimiz köy çevresine gelince, bütün memleket yüzeyinin "mîrî = beylik = devlet mülkü" olması dolayısıyla, ellerindeki toprakların hepsini hazineden kiralamış sayılan köy halkı, bunun karşılığında, devlete ya da onun yüzettiği kişilere, yani dirlik sahibi görevlilere = sahib-i arz olanlara, türlü şekilde icarlar ödüyor, devlet adına alınanlara, icar sözü yerine, rüsûm-ı şer'iyye (şer'î görev için alınan vergiler) deyimi kullanılıyordu. Ancak, köyde oturup da, mîrî = beylik toprak ekip biçmekle uğraşan çiftçi, sahib-i arza, geleneklerin kural haline getirdiği ve kanunnamelerin de niteliklerini belirttiği koşullarla bağlı olmayı kabul etmiş olarak, "raiyyet" adını almakta, bunun için de, sahib-i raiyyete, yani sahib-i arza "rüsûm-ı raiyyet" türünü oluşturan başka bir grup vergi = resim daha ödemekteydi. Görülüyor ki, çiftçi, devlete veya dirlik sahibine, bir yandan işlettiği topraktan dolayı icarcı, öbür yandan, köyde mîrî toprak içinde oturup, geçmişini köy hayatına bağladığı için devletin veya onun beylik toprak icarını kendi eliyle alıp yeme hakkı tanıdığı kişinin "raiyyeti"

olarak da, bir anlamda "çalışanları" idi. Bu ikinci niteliğinden dolayı, "sahib-i raiyyet" adı verilmiş bulunan ağasına, rüsûm-ı raiyyet[62] adı altında toplanan bir başka türde vergiler daha öderdi. Bu sonunculardan olarak, yalnız akçe ya da madde ödeme değil, ağasına bedence iş yapma ödevi de vardı. Bu biçim ödenti, kanunca ne kadar açık-seçik tarif olunmuş bulunsa da, dirlik sahiplerinin köylülere "angarya" yüklemelerine açık kapı bırakmış oluyordu.[63]

Hazinenin vergilendirmesi yönünden, köylü halkın şehir ahalisinden ne kadar farklı bir duruma sahip bulunduğunu belirttikten sonra, ödetme düzeni (vergileri alma yolu) bakımından da, köy çevresinin şehirdekinden apayrı bir işlem gördüğünü belirtmek gerekmektedir.

Şehir çevresinin (şehir ve nahiyesinin) vereceği her türden vergi, ister rüsûm-ı şer'iyye, ister rüsûm-ı örfiyye olsun, cinslerine göre birer "mukataa" yapılarak toplatılmaları işi "mültezim'lere veriliyordu. Hattâ, rüsûm-ı niyabet (şehir ve çevresinin düzenliği ile ilişkili olaylardan elde edilen cerime ve öteki âdetler) bile subaşılarca iltizama verilebilirlerdi. Şehirlerdeki mukataaların hâsılatını "emin" adındaki ulûfeli maliye memurlarına toplatmak gibi bir usul de az uygulanmıyordu. Sözün özü şu ki, şehir ve nahiyesinin bütün vergileri hükümetçe doğrudan doğruya Hazine-i Hümâyûn'a yatırılmak üzere toplattırılmaktaydı. "Şer'-i şerif"in gözetiminde olan nâzır, müfettiş gibi denetleyicileri bulunan mukataacıların topladıkları, sonuç olarak, hazineye yollanacağı için, kişisel çıkarları çok zor ve geri planda kalan toplayıcı görevliler = iş erleri, ödeyiciden kanunî miktarından fazla resim = vergi alma fırsatını her zaman bulamazlardı. Kısaca söylemek istenirse, şehir ve nahiyesi halkının ödeyeceği vergileri gruplama ve toplama düzenleri köydekine göre daha sağlam kurallara dayanıyordu.

Vergi ödeyiciliği mîrî = beylik toprak icarlamış bulunmasına dayanan köy insanına, yani raiyyete gelince, onun vergileri Divana gitmeyip, toplayıcının kendine ait olduğu, yerinde anlatılmıştı. Ancak, bu konu için, işin şu yönü burada

62 Rüsûm-ı raiyyetin para olarak ödeneni, üzerinde çiftlik yazılı bulunmayan her evli erkek için 12 akçeden (Bursa Şr. Sc., A. 7/7, Vr. 102b'deki bir hüccet; Manisa'da Bozköy timarına sahip olan Yusuf adlı sipahinin, sözü geçen köy halkından olmakla raiyyeti bulunan Mehmed'den on beş yıllık alacağı resm-i bennaki her yıla 9 akçe olarak aldığı kayıtlıdır) ibaret resm-i bennak, her erkek ergenden (mücerredden) alınan 6 akçeden ibaret "resm-i mücerred" idi (1484'te de 6 akçe. Bursa Şr. Sc., A. 4/4, Vr. 92a)

63 Üsküdar Şr. Sc., No: 13 Vr. 68a (Evâhir-i Rebiulâhir 952 = 1=10 Temmuz 1545). Defter emini, 1545'te yaptığı şikâyette, Gebze'de timar köyleri durumunda bulunan Soğanlık ve Yakacık "reayasından ve hariç reayadan bazı kimseler" elde ettikleri ürünlerden kendisine verdikleri öşürleri koyacağı anbarları yapmak istemediklerini bildirmişler, buna cevap olarak, kadıya yollanan hükümde, "Reaya kendi terekelerinden hâsıl olan öşürlerine ambar yapmak kanundur" denmişti. Ancak, pek çok örnekten biliyoruz ki dirlik sahipleri, kanunun bu gibi hükümlerini kötüye kullanarak, köylüyü kendilerine saraylar, ahırlar ve benzeri yapılar yapmaya zorlayıp durmuşlardı.

belirtilecektir ki, çiftçinin = raiyyetin ödemek zorunda olduğu vergiler, devlet hizmetlilerine dirlikleri olarak, yani "kendilerine yemek için" havale olunurken, örneğin, bir köyün vereceği bütün vergi türlerinin bir tek sipahiye, daha doğrusu bir dirlikçiye verilmesi yerine, birkaç vergi birisine ya da ortaklayın iki kişiye (ortak timar olarak) verilmiş, öteki birkaç vergi de başka bir veya iki kişiye dirlik yapılmış, böylece, köylü vergilerinden bir kısmını birine, öteki kısmını diğerine ödemek zoruyla birkaç kişinin ayrı ayrı ödeyicisi, hattâ birden fazla kişilerin ortak raiyyeti olmuştur. Arazi tahrirleri sırasında deftere geçirilmeyen, sahip oldukları arazinin hangi dirlik sınırı içinde olduğu bilinemeyen, oturdukları yerde iş yaptıkları halde başka dirlikte de arazileri bulunan vb. insanlar da, birkaç sipahiye birden raiyyet yazıldıkları için, vergi toplanmasında anlaşmazlıklar çok oluyordu.[64] Ayrıca, mîrî topraklarda oturanların yani köyler çevresi halkının rüsûm-ı örfiyyesinden bulunan "rüsûm-ı serbestî = rüsûm-ı niyabet" deyiminin kapsadığı vergiler,[65] "şehir ve nahiyesi" dışı yörelerin dirlik ve düzenliğini sağlama görevlerine karşılık tutulmuş ödentiler olduklarından, "sancak subaşıları" yani sancakbeylerinin küçük kasaba ve çevresi köylerinden oluşmuş kazalara kendi adlarına yolladıkları bir çeşit kaza "zaîm"leri, sözünü ettiğimiz türdeki vergileri, tek akçesini kaçırmadan toplamak için bölgelerinde işlenen cürüm ve cinayetleri ve kendilerine en bol "hâsılat" verecek benzeri olayları yakalamak üzere koşuşturup dururlardı. Görülüyor ki, köylü ödeyiciden şu söylediğimiz türdeki vergilerini bir görevli almaya yetkili iken, başka türdeki vergilerini de öteki bir görevli alıyordu. Bu suretle, vergi türlerinin görevliler arasında dirlik olarak dağıtımına göre, bir köye iki-üç, hattâ dörtbeş toplayıcının geldiği haller çoktu. Birçok verginin şu türe mi yoksa ötekine mi gireceği konusundaki anlaşmazlık köylünün bu biçim belirsiz vergiyi iki ayrı toplayıcıya iki defa ödemesine de yol açmaktaydı. Köyün, vakıf, sipahi timarı ya da bir büyüğün hassı olması gibi biçimler bile raiyyetlik yükünün ağırlık derecesine etki yapıyordu. Köy, "serbest" kaydıyla dirlikse, gerçi bütün şer'î ve örfî vergileri toptan dirlik sahibine ait olacağı dolayısıyla, toplayıcı da tek olmak gerekirdi. Fakat, örneğin, ne rüsûm-ı şer'iyye ve örfiyyeye, ne de serbestîye katılmayıp, cizye gibi tek başına toplanan bir vergi sayılan ağnam (koyun resmi) da hazineye ait olduğu, ya da birine dirlik verildiği zaman, "serbest dirlik" toprakları dahi

64 Örneğin, Gördes Subaşısı Şemseddin Çelebi, 1491'de Divan'a yolladığı şikâyetinde, yörüklerden kimi kişilerin, kendisinin yazılı raiyyeti iken, vakıf raiyyeti olarak da göründükleri için, arada anlaşmazlık çıktığını bildirmiş, verilen emirde, iki tarafa da raiyyet yazılanların kayıtlarına bakılıp, eski olanına itibar olunması bildirilmiş, böylece, davayı subaşı kazanmıştı: Bursa Şr. Sc., A. 8/8, Vr. 145a (17 Şaban 896).

65 Serbest dirliklerde, "rüsûm-ı niyabet" önemli olduğundan, tahrir defterlerinde, bu çeşit dirlikler yazılırken, niyabete giren vergiler sayılmıştır. Bunların başlıcaları cürüm ve cinayet ve resm-i arûstur. Bk. BOA, Tapu Defterleri, No: 16, Vr. 250b.

bundan dışarı bırakılmadığı için, bu gibi yerlere de başka bir toplayıcı geliyordu.[66] Ayrıca, cürüm ve cinayet ve bu türden olaylar yalnız bir köyün ya da çevrenin sınırı içinde kalamayacağı için, ehl-i örfün "serbest" kayıtlı yerlere girmelerine pek çok fırsat çıkıyordu,[67] Raiyyet yönünden, bütün "serbest" dirlikler de birbirine eşit değildi. Örneğin, kural olarak hep serbest bulunan vakıf yerler halkı, öteki serbest dirliklerdekilerinden daha iyi durumdaydı. Bunu, her nasılsa defter dışı kalmış olanların, raiyyet yazılmaya zorlandıklarında, hep vakıf raiyyetliğini seçmelerinden anlıyoruz. Köyler, ister "serbest" dirlik olsunlar, ister sipahi timarından bulunsunlar, ellerinde özel beratları bulunmadıkça "avârız vergileri"ni ödemeye katılmak zorundaydılar. Fakat, birçok vakıf din duygusunu ve büyüklerin hasları durumunda bulunan yerler de ilgili devlet ileri geleninin nüfuzunu kullanarak, padişahtan sözünü ettiğimiz bir çeşit ayrıcalık beratlarını koparıp, "avârızdan muaf" olma (bu cins vergiler dışı kalma) hakkını elde edebiliyorlardı ki,[68] böyle bir durum öteki ödeyicilerin yükünü artırmakta, hattâ, devletin harp masraflarını karşıladığı avârız gelirini azaltmakta olduğu için, hükümet, avârız salmalarında, çoğu zaman ne vakıf ne de öteki dirlik raiyyetlerinin "muafiyet beratları"na bakmaksızın, avârız resmi salmakta tek koşul olan "emlâk ve arazi" sahipliği durumu bulunan herkesten fermanda miktarı yazılı bütün avârız resimlerinin eksiksiz toplanmasını kesin bir dille istiyordu. Söylediklerimizle anlatmak istediğimiz şudur ki, mîrî

66 1533 sıralarında, "Atranos zeametine" (subaşılığına) mutasarrıf olan Mirahuroğlu Mustafa'nın serbest yerlerden ağnam resmi toplamada karşısına çıkan engeli şikâyet etmesi üzerine, Atranos kadısına yollanan fermanda, "Atranos nahiyesinin âdet-i ağnamı, defter-i cedid-i hâkanîde buna müstakil hâsıl kaydolunmuş iken, hâliyâ bazı çeribaşılar ve çerisürücüler, bizim timarımız serbesttir deyü âdet ve kanun ve defter mucibince buna âit ve müteveccih olan âdet-i ağnama dahlederlermiş. İmdi âdet-i ağnam rüsûm-ı serbestîden olmayıp müstakil hâsıl olmağın buyurdum ki..." Bursa Şr. Sc., A. 51/38 (Evâil-i Zilkade 939 = 13-23 Haziran 1533). Bu fermana rağmen, dirlik sahipleri direnmiş olmalılar ki, Subaşı Mustafa, 6 Ağustos 1533 tarihi ile yeni bir ferman getirdi. Atranos Çeribaşısı İlaldı Bey, serbest timarının ağnamını davacı subaşı ile paylaşmaya razı oldu: Aynı defter, Vr. 48b (Evâsıt-ı Muharrem 940 = 1-11 Ağustos 1533).

67 Cürüm ve cinayet resimlerinin kime ait olacağı konusunda, suçun işlendiği yerin subaşısı ile, suçlu başka yerde yakalanmış ise, oranın subaşısı arasında anlaşmazlık çıkıyordu. Örneğin, 1533'te Bursa'da dükkân soyan bir hırsız Mudanya'da yakalanıp, "nâibü'ş-şer" önünde suçu sabit olunca, sancakbeyi, suç Bursa'da işlenmiş olsa da, suçlu Mudanya'da yakalandığı için, tutuklunun kendisine teslimini istemek üzere subaşısını yollamış, Bursa subaşısından mahkeme kararı ile almıştı: Bursa Şr. Sc., A. 36/39 Vr. 14a, (15 Zilkade 939).

68 Bu konuda örnek bir hüküm; Bursa Şr. Sc., A. 60/64, Vr. 260b (Evâhir-i Şevval 951): "Bursa kadısına hüküm ki bundan akdem merhum İshak Paşa'nın Kızık nam mülk köyünün halkı avârızdan ve sâhreden ve cerahordan ve doğancıdan ve sekbandan ve hisar yapmasından ve salgımdan ve nâibden ve yavacıdan ve beytülmalciden ve arpa ve saman salgunundan ve kilciden ve kireççiden ve sancakbeyi ve subaşılardan bilcümle mecmu avârızdan ve tekâlif-i Divaniyyeden muaf ve müsellem olalar deyu ecdad-ı izamım ellerine ahkâm-ı şerife verüp affetmişlerimiş ve zikrolunan karye halkı sabıkan ol hükmü getürüp tecdid olunmasın talep ettikleri ecilden ben dahi ellerine bir hükm-i cedid verüp ecdad-ı izamım ahkâmı mucibi ile amel olunup karye-i mezbure halkı külliyen muaf ve müsellem olalar deyu buyurmuş idim... karye-i mesfure halkının ellerinde olan müceddet afnamenin fehvâsiyle amel olunup... anlara bir nesne teklif olunmuya."

toprak çevresi halkının, yani çiftçi sınıfının vergilendirilmesi çok iyi olduğu halde, onun toplanmasında uygulanan usul pek karışık, aynı zamanda adaletsizliğe ve açgözlü toplayıcıların birbirleriyle yarışırcasına raiyyeti soyup soğana çevirecek yolları bulmalarına fırsat verecek şekildeydi.

Kapıkullarının ve Divan'da hizmet görenlerden ancak az bir kısmının aylıklarını hazineden peşin akçe olarak almaları dışında, bütün devlet hizmetlilerinin (ve kitle halinde timar erbabının), aylıklarını, "dirlik = hizmet ücreti" demek olan yıllık ödentileri tutarının karşılığında, bir kısım vergileri kendi elleriyle kendileri için toplamaları biçimindeki ödeme, Osmanlı rejiminde kuralları daha çok geliştirilmiş bir usul olduğuna göre, devletin bu çeşit ödemelere hemen yalnız mîrî toprak ekip - biçen halk anlamına gelen raiyyetten alacağı vergileri (daha doğrusu icarı) karşılık göstermesi, gerçekleyin, sosyal sınıfların devlet ortaklığında eşit olmaları gereken ödevleri yönünden, çiftçiyi yükün başlıca ağırlığına koşulmuş mağdur bir zümre durumuna düşürmüştür. Devlet hizmetlilerinin aylıklarını ödemekte uygulanan, alacaklısına çiftçiden alacağını bir çeşit yüzetme yolu, köylüyü, hükümet yerine kişinin uyruğu yaptığı için, devletin koruyucu elini köyden çektiriyor, çiftçiyi sanki eşiğin bir çeşit dışında bırakıyordu. Köyleri, ücretlerinin yıllık tutarı yerine, dirlik olarak alanların "sahib-i arz" = toprağın sahibi ve "sahib-i raiyyet" = çiftçinin sahibi ya da ağası deyimleriyle anılmalarının anlamı budur.

Bu şekilde, köylünün "mîrî toprak" ekicisi olarak ödeyeceği bütün vergilerini, hazine değil de, devlet hizmetlileri kendilerine alacakları için, vergilendirme düzeni ne kadar erişkin ve kanunlarla kurallaştırılmış olursa olsun, ödeyici ile alacaklı, yatıştırılması güç anlaşmazlıklara düşmekteydiler. Osmanlı saltanatının gelişme ve genişlemesi sıralarında, yani rejimin gençlik çağında, pek uç göstermeyen bu ödeyiciler-toplayıcılar çekişmesi, parasızlık ve iktisadî darlığın ağırlaşmaya başladığı XVI. yüzyıl başlarından itibaren, sosyal yapıyı rahatsız etmeye, devletin hizmetinde olanlar para sıkıntısının ya da zengin olma hırsının etkisiyle azgınlaştıkça, raiyyetin vergi yükü, çiftçinin altından kalkamayacağı dereceyi bulmaya başladı. Şimdi, tek geçim kapısı mîrî toprak kiracılığı olduğu için, devletçe sanki hazinenin kamu topraklarını işletmesinde tarım kolu üretiminin ayrılmaz bir aracı sayılan çiftçi sınıfının, yukarıda belirtilen toplama düzenindeki karışıklık yüzünden nasıl soyulduğunu ve Osmanlı vergi toplama düzenindeki kötülüğe açık bırakılmış bu kapıların devletin sosyal ve ekonomik yapısını sarsan "zulüm ve teaddiler"i nasıl ortaya salıverdiğini, bu konuya ait olayları göz önüne sererek belirteceğiz.

Birkaç dirlik sahibine ayrı ayrı ödeyici durumunda olduklarından dolayı, çiftçi = mîrî toprak ekicisi halkın, bu yüzden gördükleri haksızlıkları belirtmeden

önce, "reaya" olarak, mahkemelere düşen işleri yüzünden kadılardan ve onların nâiblerinden çektiklerini kısaca belirtelim. Bilindiği üzere, kadılar, halkın mahkemeden geçecek işlerinden kendileri için "mahkeme harcı" alagelmekteydiler. Bu konuda uygulanan tarife zaman zaman sızlanmalara yol açmıştır. Yolsuzluk kapısını kapatmak üzere, II. Mehmed'ce 1478'de konan kanunun gerekçesinde, "Bâb-ı kısmet ve husus-ı nikâh da ve itaknamede ve sair mekâtibin resmi babında kuzâtın ifrat canibine meyilleri ve canib-i ifratta teaddi ve ihtilaftan arz olunduğu" açıklanmaktaydı.[69]

Kadıların mahkeme işlemlerinden kendileri ve öteki yardımcı görevliler için almaya hakları olan harçlar konusunda "ziyade ifrat"a kaçmaları üzerine, fazla akçe almalarını önlemek için, padişahın kanun olarak koyduğu tarife şöyledir:

İtakname	Hüccet (İlâm)	Nikâh		Resm-i kısmet (Miras bölüştürme)	Resmî kişi dâvaları
		Bakire	Seyyibe (dul)		
Kadı'ya 30	15	20	20'den az	% 2 (binde 20)	% 2 (binde 20)
Nâib'e 1	1	1	1	-	-
Kâtip'e 1	1	1	1	-	-

Ölen kişilerin mirasçılarına kalan mal ve mülklerini, yetim denecek yaşta çocukları varsa ya da mirasçılar aralarında anlaşamıyorlarsa, kadıların bu bölüştürme işini yaparken, kendilerine alacakları "resm-i kısmet"in bindesini fazla tutturmak için, "terekeye = ölen kişinin bıraktığı mal ve eşyalara" yüksek fiyat biçmeleri, bölüştürmeyi gerektiren durum yok iken, ölümü haber alınca zorla tereke işlemine girişmeleri ve benzeri biçimlerdeki kötülükleri, kanunnamelere bakılmadan sürüp gitmekte olacak ki, kadıaskerlere ait olan "askerî tereke" yazımlarındaki usulsüzlükler dolayısıyla, 1550'de çıkarılan bir fermanda gene kadıların yolsuzluklarına da değinilmiş olduğu görülüyor. Bu konuda: "Ferman-ı şerifime mugayir halka envai teaddi eyleyüp sagîr ve gaibin hakkı zayi olmamak için kısmet lâzımdır deyu eytamın mallarını alup envai tazyik ve taciz eyleyüp ve bazı kadılar niyabetlerin satup nüvvap dahi kıstı tahsil maslahatı için karye-be-karye gezüp ve mekabir addeyleyüp yeni makbere buldukta bunun resm-i kısmeti nice oldu" diye, köyler halkına sıkıntı eyledikleri ifade edildikten sonra, kadıların, bundan böyle, kadıaskerler hesabına askerî kısmet yazmalarına son verildiği, kendilerinin de halkın terekesini, "verese müteaddit olup gelüp kısmet talep" etmedikleri takdirde,

69 Bursa Şr. Sc., A. 3/3, Vr. 166; Evâsıt-ı Recep 884 (28 Eylül - 7 Ekim 1479).

yazmalarına yer bulunmadığı bildiriliyordu. Sancakbeylerine ve kadılara yollanan bu fermanda, ayrıca, vereseleri birden fazla olup, kendileri bölüştürme isterlerse, gereğinin yapılması, mirasçılar bölüştürme için başvurmadıkça, her ne surette olursa olsun, tereke işlemi yapılmaması, tereke yazma hallerinde, resm-i kısmeti fazla tutturmak için, miras maddelerine değerinden yüksek bedel konmaması, eğer yazdırmamaktan ötürü yetimlerin hakkının zayi olacağı bir durum bulunursa, resm-i kısmet almaksızın, hisselerin yazılıp, verese teslimiyle deftere yazılması istenmekteydi.[70] Resm-i kısmet (mirası vereseler arasında paylaştırma ücreti) I. Süleyman devrinde binde 25 gibi yüksek bir rakam tuttuğu için, ayrıca, resmi = harcı çok almak kastıyla, miras mallarına değerlerinden fazla kıymet biçilmesi gibi nedenlerle, halk arasında bu işleme karşı yükselen yakınma sesleri üzerine, bir fermanla bu biçimde "tereke resmi"nin kaldırılması ve zorunlu hallerde bu işin parasız yapılmasına karar verilmesi, bu kez de kadıların işi kendilerinin görevi saymamalarına sebep olmuş, mirasın kadıca resmen bölüştürülmemesi, yetim mirasçıları mağdur etmeye başlayınca, 1553 tarihli (960 Saferi) fermanla kadı'nın bölüştürme ücreti binde 15 olarak yeniden konmuştu.[71]

Tümüyle mîrî sayılmış olduklarını söylediğimiz, şehir dışı ve bağ-bahçe olmamış toprakların köylülere işletilme şartlarının bütün memlekette, hattâ bir köyün sınırları içinde ayrı biçimler göstermeleri, ayrıca, buraları hizmet kişilerine dirlik olarak verilirken, beratlarına "dirlik rüsûmu" olarak yazılan vergilerin her beratta aynı olmaması, kanunnamelerin uygulanmasında, gerek toplayıcı ve gerek ödeyicinin hükümlerden ayrı anlamlar çıkarmaları ye öteki karışık haller, çiftçiyi hakkını korumakta zorluğa, dolayısıyla zarara uğratıyordu. Örneğin, Osmanoğulları Beyliği'nin ilk mülklerinden olan Yenişehir'in topraklarına, o zaman çok küçük olan beylik hazinesi hesabına, özel bir işletme usulü uygulanmıştı.

70 Edremit Şr. Sc., No: 42/1191, Vr. 71a (Evâil-i Şevval 957 = 13-22 Ekim 1550).

71 Bu konuda Anadolu kadılarına yollanan genelge niteliğindeki ferman 17 Ocak 1553 (Evâil-i Safer 960) yılgünlü olup tıpkısı şudur:
"Bundan akdem kısmet hususunda, bâzı teaddî olunduğu arzolunmağın kadıasker kassamları refolunup kuzât dahi yetim hakkı zayi olmak ihtimali olan mevada da kısmet edeler ama resim almıya deyu envа te'kidât olunup memâlik-ı mahruseme ahkâm-ı şerife irsal olunmuş idi. Öyle olsa resm-i kısmet memnudur deyu kadılar mevtanın muhallefâtın beyne'l-verese taksim etmeyüp deftere yazmağa ihmal ettikleri ecilden mal-ı eytam zayi olur deyu paye-i serir-i âlem mısrıma arzolunmağın, askerî olan kısmet umuru kadıaskerlerim canibinden görülmek ve kuzâta müteallik olan kısmeti kadılar görmeyi emredüp buyurdum ki, taht-ı hükümetinizde vâki olan mevtanın muhallefatı şer'ile kısmet olunmak lâzım geldikte askerî olan kısmet kadıasker canibinden görülüp, siz müfevvez olanı bi-hasebü'ş-şer kısmet eyleyüp nakîr ve kâtmir her ne ise defter edüp, mal-ı eytamdan bir habbe zayi ettirmiyeler. Sabıka resm-i kısmet binde 25 akçe alınır imiş; eytama mezîd-i re'fet âtifetimden minbaad binde 15 akçe alınmak emrolunmuştur. Şer'-i şerif muktazasınca kısmet ettiğiniz muhallefattan binde 15 akçeden ziyade bir habbe almayup ve ziyade bahaya tutmayup ehl-i hibre ile göresiz..." Bursa Şr. Sc., A.55/60, Vr. 149a.

Bunun II. Mehmed devrinde tesbit ettiğimiz düzeni şöyle bir durum gösteriyordu: Ekim-biçim topraklarında halkın önemli bir bölüğü "ortakçı", "ellici", ya da "kesimci" olarak çalışmaktaydılar. Bu duruma göre, buraların timara verilmemeleri gerekirken öyle olmamış, Yenişehir haslarından bazı köyler de sipahilere verilmiş, fakat ekicilerin aynı zamanda hazine hassının işleticisi nitelikleri devam etmişti. "Ortakçılardan ve ellicilerden ve kesimcilerden" birçoklarının 1488'de yaptıkları şikâyete göre, bu biçim çiftçilik yapan köylülerin timarlı sipahileri, "öşürü" alırken, yalnız raiyyetin hissesini değil, "beyliğe" verilen öteki bölüğü de birlikte hesaplayıp, bütününün öşrünü, köylünün elinde kalan paydan alıyorlardı. Bu haksızlığı önlemek üzere, 13 Mayıs 1488 (Gurre-i Cemaziyelâhir 893) yılgünlü "cedid defter"in bu konudaki hükmü yollanarak, sözü geçen haslarda timarları olan sipahilerin raiyyetten ancak ellerinden kalan (hisselerine düşen) ürünün öşrünü alabilecekleri, "beyliğe" alınan hissenin ise, öşüre tâbi olamayacağı açıklanmıştı.[72]

Ödeyicilerin (yani raiyyetin), vergi toplama yönünden, en erken zamanlardan beri zarara sokuldukları bir davranış, toplama işinin açık artırmalarla mukataaya = kesime verilmesi olduğunu yerinde belirtmiştik. Dirlik sahiplerinin, bu arada beylerbeyleri ile sancakbeylerinin, hattâ hazineden mukataa tutan mültezim eminlerin, vergi toplama alanlarını bölgelere ayırarak ya da aynı türden vergileri gruplayarak, "pâre mukataası" haline getirip, örneğin, büyük bir mukataayı küçük mukataalar oluşturacak biçimde parçalayarak, şuna buna satmaları, yani işi ticarete konu yapmalarıyla, raiyyet sanki soyuluyordu. Bu gibi yolsuzlukların sebep olduğu geniş çaplı yakınmalar üzerine, 1540 yılı Nisan'ında "pâre voyvodalığı ref'i içün" çıkarılan fermanlarda, kadılara, "taht-ı hükümetinizde olan vüzerâ haslarında ve sancakbeyleri haslarında ve sair zeamet ve timarlarda vâki olan niyabet ve bâd-i hava mahsulatı satılmağa pâre voyvodalığı hadis olmağla", reayaya zulüm olduğu ve bu işlerde görevli olanların, "atlı maiyyetlerle gezüp", reayanın bu kalabalık konukları beslemeye zorlandığı, koyun ve benzerlerinin parasız olarak ellerinden alındığı duyuldu, dendikten sonra, "şimdiden sonra eğer vüzerâ haslarındadır ve eğer beylerbeyleri haslarındadır ve eğer sair zeamet ve timarlardadır ve evkaf ve emlâktedir pâre voyvodalarından her ne kadar kimse var ise, alâ vechi'l-umum refedüpve pâre voyvodaları olmak lâzım gelen

72 Bursa Şr. Sc., A. 7/7, Vr. 96a: "Suret-i defter-i cedid-i sultanî: Yenişehir haslarına müteallik olan ortakçılardan ve ellicilerden ve kesimcilerden şöyle ilâm ettiler ki, beylik has yerde ziraat edüp hâsılı kanun üzere üleştiğimizden sonra aldığımız hisseden sipahi öşrün alup ve beyliğe verilen hissenin dahi sipahi bizden öşrün alur deyü şikâyet eyledikleri ecilden, devlet âsitanesine arzolundu. Emr-i âlî bunun üzerinedir ki, zikrolan kimesneler kendü hisselerinden öşrün sipahiye vereler ve beyliğe verilen hisseden timar erine öşür vermiyeler..."

niyabet ve bâd-i havayı sattırmayıp, mukataaya verdirmeyip, külliyen anın gibi mahsulatı voyvodalar zaptedip", kanun gereğince işlem yapılması isteniyordu. "İl nâibleri ve iş erleri ve voyvodalar ve zeamet ve timar sahiplerinin adamları", resmî işleri olmadan "il üzerine" çıkmayacaklar, "levend" ile gezmeyecekler, "cürüm ve fesat" halinde, kadı veya nâibini alıp birlikte gitmek işi geciktirecek ise varılıp mücrim, kadıya getirilecekti. "Amma her üç ayda bir voyvodalar il üzerine çıkıp gezip reayanın ahvalin görmek" de gerekli sayılmıştı. Bu durumda, voyvodaların halkı ezmelerine engel olmak için, "toprak kadıları"nın yani her bölgenin kendi kazası kadısının dolaşması, kadının varması imkânsız ise, bu işin "ol nahiyenin nâibine ısmarlanması" emredilmiş bulunmaktaydı. Eklendiğine göre, vüzerâ voyvodaları, beylerbeyleri ve sancakbeyleri voyvodaları, zeamet ve timar sahipleri ve adamları, timarlarına ve voyvodalıklarına ilkönce vardıklarında, "nalbaha deyü reayadan hâneden hâneye birer miktar akçe salıp" soygunculuk yapıyorlardı.

Ödeyicilerden toplayacakları "hâsıl"ı artırmak için, kanun ve gelenekleri bozmaktan çekinmeyenler arasında kadıların da bulunduğu adı geçen fermanın sözlerinden anlaşılıyor. Burada ileri sürüldüğüne göre, "vilâyet kadıları evvelden nâib bulunmayan nahiyelere nâib yollayıp" dolaştırıyorlardı. Hattâ, kadılar, nâiblikleri, nâib olarak gezenlere parayla satmışlardı. Kısacası, halkın nasıl soyulmakta olduğu o kadar güzel belirtilen bu resmî belgede "beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadılar ve sairleri halka odun, yağ, bal ve çayır salıp", bedellerini de narhtan aşağı ödedikten başka, raiyyetin kadınlarına ve kızlarına, uzaklardan, evleri için su taşıttıkları kaydolunduktan sonra, bu türlü kötülüklere bir son verilmesi istenmekteydi. Görülüyor ki, vilâyetlerde, en büyük hükümet görevlileri bile, kendilerine "dirlik" olarak verilen resimleri ödeyiciden toplarken, kanunun çizdiği sınırı görmezlikten gelip, "hâsıl"ı daha kabarık hale getirmek için, sanki bir çeşit maden işletme usulüne başvuruyorlardı.[73]

Raiyyetin, daha doğrusu mîrî toprak ekicisi olanların harmana getirdikleri üründen devlete ya da onun yerine geçen sahib-i arza öşür vermek zorunda oldukları biliniyor. Her sancağın kanunnamesinde, tarladan çıkan ürünün kaçta kaçının öşür olarak alınacağı belirtilmiş olduğuna göre, bu konuda ekici ile sahib-i arz arasında anlaşmazlığa gidilecek açık kapı kalmamış gibi görünürse de, kanunu doğru uygulatmak için, yeterince karşı koyma gücü bulamayan köylünün zararına birtakım yollara sapıldığını anlatan yakınmalar az değildir.

73 Hayli uzun ve önemli de olan bu ferman için bakınız: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi Yazmaları, No: 1970, Vr. 30 (Evâil-i Muharrem 947 = 8-17 Mayıs 1540). Halil İnalcık bu belgenin Viyana Ulusal Ktp., nüshasını yayımlamıştır: "Adaletnameler", *Belgeler*, No: 3-4.

Bunlardan birisi, sahib-i arzın, harmandan öşrü ürün olarak almayıp, pazar fiyatlarından daha yüksek bedelde nakit akçe istemeye kalkışmasıydı. Örneğin, 1553'te Üsküdar'a bağlı Akkilise köyü halkının Divan'a yaptıkları yakınmada, II. Mehmed'in evkafından olan köylerini "mukataaya alan iş erleri, terekelerinden aynı ile öşürlerini almayıp, kesim edip, birer altunlarını alup ve aletlerinden dahi aynı ile öşürlerini almayıp, kesim edip ve öşürlerini dahi" kanun ve şeriatın gerektirdiği miktardan ziyade alarak, kendilerine zulüm yapıldığını bildiriyorlardı. Kadıya verilen emirde, böyle yapılıyorsa, hemen önlenmesi ve bu yoldan neleri alınmış ise geri verdirilmesi istenmekteydi.[74]

C. Toplumsal Bunalım

1- Çiftbozanlık Olayları

Tanınmış Fransız tarihçisi F. Braudel, Akdeniz çevresi ülkelerinde artan nüfusu, bozkır karakterindeki tarım topraklarının besleyememesi yüzünden pek çok köy insanının yerlerinden ayrılmak eğiliminde olduklarını, bu yüzden şehirlere ya da şuraya buraya, hattâ yabancı diyarlara göçmeler ve dağılmalar meydan geldiğini söylüyor.[75] Bu yazarın Türkiye, İtalya, İspanya gibi memleketlerde soygunculuğun çok oluşunu insanların işsiz ve ekmeksiz kalışlarına bağlaması bizce çok yerinde bir yorumdur. Ortaçağ Arap ve İran edebiyatlarının hikâye türünde "harâmîler"in tuttuğu önemli yer de gene aynı gerçeği, köylerden şehirlere doğru kopup gelen insanların, işsizlik karşısında, geçim yolu olarak eşkiyalığı seçtikleri oluntusunu yansıtıyor. O halde, Türkiye'nin toplumsal hayatında da, eşkiyalığın, o zaman daha çok kullanılan özel deyimiyle, "harâmîliğin" bir derecesi, insanlarca yüzyıllar boyu olağan diye karşılandığı için, bu tür oluntuların büyük tarihî dönemeçlerde başlıca etken bulunduktan söylenemez. Ancak, çiftbozanlık dediğimiz, Türkiye tarım hayatına ait ekonomik olayın da, elbet harâmîliğin kaynağı olan köyden kopmaları ifade etmekle beraber, kendisini doğuran nedenler yönünden apayrı bir özgenlikte olduğu yapılan incelemelerle ortaya çıkıyor. Nitekim Osmanlı tarih kaynakları ve resmî belgeleri de çiftbozanlığı bir düzen aksaklığı olarak tesbit edegelmişlerdir.

Türk toplumunun kurduğu siyasî-ekonomik dengeyi ilk bozan büyük olay, 1243'te ülkenin büyük bir felâket olarak uğradığı Moğol yayılmasıydı. Gerçek-

74 Üsküdar Şr. Sc., No: 17, Vr. 79 (Evâhir-i Ramazan 960 = 1-9 Eylül 1553).

75 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen de l'époque de Philippe II*, s. 12-28 ve 643-660.

leyin, bu ağır Moğol vurgusundan sonra başlayan uzun kurtuluş savaşı ve iç karışıklıklar, Türkiye'nin dirlik ve düzenliğini altüst etmişti. Toplumun ekonomik faaliyetinde iki büyük can damarı olan tarım ve endüstri, bu Moğol yayılmasının başlattığı karışıklıklardan çok geniş hasar görmüş bulunuyordu. Köylü böyle bir nedenle ilk kez yerinden oynadı. Bu suretle başlayan geniş çaplı iç göçler, soygunları dayanılmaz kıldığından, yurtta huzur diye bir şey kalmadı. Osmanlıların başlattığı yeni fetih politikası toplumu anarşiden kurtarmakla beraber, ekonomik, hattâ toplumsal yönlerden Türkiye yeni bir döneme de girmiş oldu. Çünkü, artık çiftini bırakan köylünün, tarlasında yeniden çalışma olanağı eski ölçüde geri gelmiyor, fakat çiftbozanı soygunculuğa iten işsizlik ortadan kalkıyordu. Bundan böyle, Osmanlı harp makinesi, kaynağı köy olan kitleleri, o zamanki deyimle "garip yiğitleri" yeni fetih alanlarında eritmeye başlamıştı.[76] Böylece, Türkiye'nin toplumsal-ekonomik gidişinde sarsıntı yapagelen işsiz insanlar sorunu bu yoldan geçici olarak çözümlenmiş bulunsa bile, "gazâ ve cihâd"ı sürdürme gücünün tükenmesi, yani fetihlerin durması gibi bir durum, çiftbozanı o yöne götüren kanaldaki akımı tıkamakta bulunduğu için, işsizlerin şurada burada birikmeleri gene ortaya çıkıyor, bu da kısa süre içinde yeni bir bunalım yaratıyordu.

Gerçekleyin, ne zaman fetihler duraklasa ya da siyasî bir karışıklık patlak verse, bu gibi olayların kolayca tehlikeli bir toplumsal bunalıma dönüştüğü görülmüştür. Üstelik, XV. yüzyılın sonlarından başlayan ağır iktisadî bunalımın yarattığı para darlığının devlet maliyesini zor duruma düşürmesiyle vergilerin ağırlaşması, devlet hizmetlilerinin ve hele ehl-i örfün gelirlerini artırma yollarını aramaları, köylü üzerinde dayanılması güç bir etki yaptığı için, çiftçilik koşulları çok zora varmış, bu yüzden raiyyetin = çiftçi halkın köyünü terk etme eğilimi yeniden kabarmış bulunuyordu. Onun için, II. Bayezid'in son yıllarından itibaren çiftbozanlık olaylarının yarattığı sosyal bunalım, Türk toplum ve devlet hayatında yeni bir aşamaya geçildiğinin ifadesi olmuştur.[77] I. Selim'in 1512'de babasını tahttan indirmeyi kolayca başarmasında, seferlerin ganimetsiz ve ufak çaplı olmaları yüzünden girilen bu durgunluk dönemini askerler ve "garip yiğitler" kadar halkın da yadırgayışının etkili olduğu seziliyor. Çünkü sefersiz geçen yıl-

76 Bu konunun 1453'ten önceki safhaları için bu kitabın I. cildindeki ilgili bölümlere bakınız.

77 Ehl-i örf ve hattâ kadılar ile nâiblerinin, uydurma salmalar ya da vergileri ve resimleri fazla alma yollarıyla halkı soydukları, bu yüzden pek çok çiftçinin, köylerini bırakıp sağa sola dağılmaya başladıkları, bu konudaki sürekli yakınmalar üzerine, devletin de dikkatini çekmiş bulunuyordu ve I. Süleyman'ın yayımladığı "adaletnameler"de bu acı durum ifade olunmuştu: Bk. Halil İnalcık, "Adaletnameler", *Belgeler,* No: 3-4, s. 113-115 ve 139; bu fermanın bir değişik nüshası Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi Yazmaları, No: 1970'te kayıtlıdır.

larda hareketsiz beklemek zorunda olan levendler, timarlı sipahiler, kapıkulları, hattâ beylerbeyleriyle sancakbeylerinin "kapıları halkı", çevrelerinde birçok olay çıkarmaktaydılar.

I. Selim'in büyük seferlere girişmesi de çiftbozanların = levendlerin ve vilâyetlerde oturan askerlerin yarattıkları bunalımı giderici bir tedbir olamamıştı. Çünkü, ne Doğu Anadolu ve İran ne de Arap ülkeleri birer ganimet toplama alanları değillerdi. Üstelik, artık işsiz-güçsüz insanlar o kadar artmıştı ki, onların hepsini ganimet seferleri doyuramazdı. Nitekim İran'a ve arkasından Suriye ile Mısır'a açılan seferlere karşı askerlerin ne kadar isteksiz oldukları, yapılan yoklamalarda pek çok seferlinin orduya katılmamış bulunduklarının tesbit olunmasıyla açığa çıkmıştı.[78] Köyünü terk edip, şuraya buraya dağılan çiftbozanlar, başka bir deyimle, ya bir paşanın kapısında iş bulmaya, ya da devletten timar dirliği, kale erenliği, hattâ kapıkulluğu gibi bir geçim hizmeti ele geçirmeye çalışan "levendler" bu iş kapılarının ihtiyaçlarından çok üstün sayıda türemeye başladıkları için, İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirleri de kapsayan Marmara çevresinde toplumsal düzene karşı tehlikeli çiftbozan birikintileri yaratmışlardı ki, bu sözü geçen bölgenin yönetim düzenliği incelenirken, bu gerçek açıkça önümüze çıkar. Hele 1550'den itibaren çiftbozanlık, yalnız asayişi bozma yönünden değil, köylerin boşalmasıyla tarımın büyük zarara uğraması bakımından da ciddî küsüm yaratmıştır. I. Süleyman ömrünün son yıllarında bunu ıstırabını nefsinde duyuyordu.[79]

2- Boş Levend Birikintilerinin Büyümesi

Araştırmalarımız, iktisadî bunalımın etkilerini en çok çiftçi halk üzerinde gösterdiğini, işine devamı zorlaşan ya da tarlasından karnını doyurma umudu kalmayan insanların köylerini bırakıp, şuraya buraya iş aramaya gittiklerini, bunların en çok toplandıkları büyük şehirler çevrelerinde, özellikle Marmara bölgesinde, hırsızlık, soygun, cinayet ve benzeri olaylar yüzünden dayanılması güç bir güvensizlik doğduğunu göstermiştir. Daha 1495'te bunlardan birçokları, günlük ekmeklerini çıkarmak için, Bursa mahallelerinde seyyar satıcılığa başlamışlar, çoğu bekâr olan bu mahalle arası satıcılarının, alışveriş yaparken, kapı önlerinde kadınlar ile özel ilişkiler kurup senli benli konuşmaları şikâyet-

78 Örneğin, I. Selim'in, Şah İsmail üzerine giderken, Sivas'ta yaptırdığı yoklamada pek çok seferli askerin ya hiç gelmedikleri ya da yoldan geri döndükleri anlaşılmış, bu gibilere verilen cezaların timar dirliklerinde yarattığı anlaşmazlıkların çözümü yıllarca sürmüştü.

79 I. Süleyman bu olayın devlete ne kadar ciddî tehlike yarattığını oğlu Bayezid'ın isyanı dolayısıyla ifade etme fırsatı buldu: Bk. M. Akdağ, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*, s. 66.

lere yol açmıştı.[80] Şehir halkının acı yakınmaları üzerine, 3 Nisan 1508 yılgünü ile Bursa Sancakbeyi Mehmed'e ve sancak kadılarına yollanan bir fermanda, içki, fuhuş ve türlü ahlâksızlıkların alıp yürüdüğü, sefahat toplantılarının açığa döküldüğü şehir, kasaba, köylerdeki acıklı hal özetlenerek, bunların kesin biçimde yasaklanması isteniyordu.[81] 1515'te (921 Ramazan'ında) Karesi Sancakbeyi Hasan'a yollanan bir ferman da o çevrede olup geçenleri yansıtmaktadır: Buralar halkının bildirdiklerine göre, hırsız ve yol kesenler çok artmış, cinayetler almış yürümüş, olup bitenler sancakbeyine şikâyet olunduğunda o, bu cürümleri yapanların sancağa dışardan geldikleri cevabıyla işi savsaklamak istemişti. İddiaya göre, sözü geçen sancakbeyi aslında fesatçılara müsamaha göstermekteydi. Onun için, Karesi beyinden, bu çeşit davranışı doğru ise, ağır cezaya çarptırılacağı ihtarıyla, güveni sağlaması istenmekte, kadıların da kendisine yardımcı olmaları emredilmekteydi.[82] 1516'da, Bursa sancakbeyine de aynı sertlikte bir emir daha yollanmıştı. Bunda da, can ve mal güvenliği kalmayışından kendisinin ve kadıların sorumlu tutuldukları bildirilmişti.[83]

29 Eylül 1517 yılgününde, Kütahya ve bütün Anadolu sancakları kadılarına ve subaşılarına, Edirne valisi Şehzade Süleyman'ın (I. Süleyman) yolladığı genel bir fermanda da, vilâyetin her yanında hırsız ve soyguncuların faaliyette bulunduklarının şikâyet olunduğu bildirildikten sonra, bu olayları önleyecek tedbirleri almayışlarının nedeni kendilerinden soruluyor, bundan böyle, aynı durum sürüp gidecek olursa, olaylardan sözleri geçen makamların sorumlu tutulacağı sert bir dille hatırlatılıyordu.[84]

I. Selim'in İran ve Mısır'a yaptığı iki başarılı sefere rağmen, zamanının, Türkiye'deki iç düzen yönünden pek kötü olduğunu, tarihçilerin önemle kaydettikleri pek çok olay doğruluyor. Bu padişahın son yıllarında, şehirlere yığıldıklarını söylediğimiz boş levendlerin işledikleri hırsızlık, soygun, cinayet, fuhuş, sarhoşluk gibi suçların Bursa'da sebep oldukları şikâyetlerden, bu çevrelerde kamu hayatının nasıl güvenlikten yoksun bulunduğunu pek iyi anlıyoruz. Her gün birçok insanın ıssız yerlerde, köy yollarında pusuya düşürülüp öldürülme-

80 Bk. Bursa Şr. Sc., No: A. 26/11, Vr. 103b: "... Bursa'da esvakta ve mahallâtta gezüp bez ve bürümcük satan Müslümanların ve kâfirlerin nâmahrem ile ihtilâtı ve şenaati zahir olup âsitane-i saadete arzolundukta hükm-i şerif vârid olup şöyleleri ki pîr ve dindar ve mütedeyyin ve sâlih kimesne olalar ve bez satmak vesilesiyle şenaate ve fesada mübaşeret etmez olalar anlarun gibilere icazet vereler bakisin menedesin deyu buyrulduğu sebepten..." (Tetkik sonunda, 13 kişiye izin verilip, diğerleri men olunuyorlar.)

81 Bakınız: Bursa halkının acı yakınmaları üzerine, bu konuda Bursa sancakbeyine ve kadılarına yollanan uzun bir ferman; 2 Zilkade 913 = 4 Mart 1508: Bursa Şr. Sc., A. 33/21, Vr. 339.

82 Edremit Şr. Sc., No: I. Vr, 24, ve aynı yer, Şr. Sc., 42/1177, Vr. 24 (921-922).

83 Üsküdar Şr. Sc., No: I. Vr, 108a.

84 Bursa Şr. Sc. A. 21/27, Vr, 129a.

leri, günlük alışılmış olaylar gibiydi. Ancak, bu korkunç duruma son vermek olanağını bulamayan hükümet, cinayet ve soygunlardan olay yerine en yakın köy halkını sorumlu tutarak, ileri gelen kişileri tutuklamak gibi davranışlarla işi önleyeceğini sanıyordu.[85]

Bu biçimde, tutsak değil de, doğrudan doğruya sanık olarak tutuklananlara suçlarını söyletmek için, mahkemeye çıkarılmadan, önce hattâ mahkemede duruşma ile söylettirilemezse, pek ağır "örf", yani işkence uygulanmaktaydı. Birçok tutuklu dayak altında ölüp gidiyorlardı.[86] Bu türlü cinayetler, soygunlar, İstanbul'da geri kalmadığı için, bir gün, bir ailenin bütün bireylerinin gece öldürülmesi üzerine, boş levendlere gözdağı vermek için, pek çok Hıristiyan levendin idam olunmaları da gene çok sakat bir yolun tutulduğunun ifadesiydi.[87]

Bu konuda ilginç olanı şu ki, şehirlerde geçmekte olan bu türlü olayları çıkaranlar arasında, hükümetin düzeni korumakla görevli kişileri de vardı. Örneğin, 1517 tarihli bir sarhoşluk ve eve girme duruşmasında sanık olan kişi, doğrudan doğruya Bursa Subaşısı Pirî ile onun asesleri (polis erleri) idi[88] ve bu da tek olay değildi.[89] Onun için, o sıralarda Bursa Yeğenoğlu Medresesi Müderrisi Ali Çelebi, bir gazelinde, "Şehrin düzeni nasıl sağlansın ki, her fesatçı ya kadı yanında muhzır, ya muhtesip yanında polistir" anlamına gelen ifadeyle çok doğru bir gerçeği yansıtmaktaydı.[90]

I. Süleyman'ın tahta geçtiği sıralarda, levendlerin yarattıkları güvensizlik ortamından dolayı, halkın kendisini ciddî bir karamsarlığa kaptırmış bulunduğu görülüyor. Bu koşullar içinde, hükümet, sancakbeylerini "ehl-i fesat teftişi"ne memur edip durmakta,[91] ayrıca her levendi bulunduğu köy, mahalle,

85 Örneğin, 924 Şaban'ı evahiri (26 Ağustos - 5 Eylül 1518) kaydıyla yapılan bir duruşmadan, Bursa'ya bağlı Armutlu köyü yakınında "bir nice" kimsenin öldürülmeleri üzerine, katiller bulunamayınca, bu köy ileri gelenlerinin (eşrafının) tutuklanmış olduğunu öğreniyoruz. Eyyub Ensarî vakıflarından olup gene Bursa'ya bağlı... Hasan adlı köy yakınında da birkaç kişi öldürülmüş, cinayet işleyenler bulunamayınca, bu köyün ileri gelenleri (eşrafı) tutuklanmıştı: Bk. Bursa Şr. Sc., A. 25/28, Vr. 52a ve b, 26 Şaban 926 (10 Ağustos 1520) yılgünlü bir fermanda bir sipahzade İzvadı ormanında öldürülmekle, Bursa kadısınca sanıklara örf olunması ve o civar köylerinden geniş tutuklamalar yapılarak suçlunun bulunması önemle emrolunuyordu: Bursa Şr. Sc., A. 201/810, Vr. 139.

86 Bursa-Yenişehir'de "göçer evlerden = gezginci evlerden" bir "seyyidin = peygamber evladı kişinin" evi basılıp iki adamı öldürülünce, tutuklanan 12 sanığa uygulanan "örf = işkence" sonunda içlerinden birisi ölmüştü: Bursa Şr. Sc., No: 201/810, Vr. 20a.

87 Bk. Nişancızade, Tabakatü'l-Memalik, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa Kit., No: 779, s. 310.

88 Bursa Şr. Sc., A. 21/27, Vr. 273.

89 Örneğin, 28 Şaban 927 (3 Ağustos 1521) yılgünlü başka bir duruşmada gene aynı çeşit bir olay geçiyor.

90 Bk. Necib Asım, "Mesihi Divanı", *TOEM*, No: 5 (1 Aralık 1910).

91 Örneğin, Üsküdar Şr. Sc., No: I, Vr. 9a'da geçen 23 Zilkade 925 (16 Kasım 1519) yılgünlü bir cinayet duruşmasında, bu sırada Bursa sancakbeyinin bütün "Üsküdar, İzmit ve Bursa" çevresinde "ehl-i fesad" teftişine memur olduğu zikrolunmuştur.

çalıştığı yer, oturduğu bekâr odalarından kendisi için bir kefil bulmaya mecbur kılmaktaydı.[92] Bundan sonra da ihmal olunmadan uygulanan, bu boş insanları, hattâ herkesi ve medrese talebesini bile kefile bağlama işi hiçbir sonuç vermemiştir.

Yukarıda olaylar da vererek belirtmeye çalıştığımız, levend bolluğundan ileri gelen bunalım, özellikle Marmara çevresinin ve buradaki büyük şehirlerin içine yuvarlandıkları güvenden tam yoksun olmuş bir yaşantının; bütün açıklığıyla sürüp gittiğini ileriki araştırmalarımız da gösterecektir.

3- Bunalımı İrtica ile Giderme Denemesi

I. Süleyman tahta geçtiği sıralarda, babası I. Selim zamanında da çözümlenememiş büyük sorunlar Türkiye'nin iç düzenini sarsacak biçimde daha belirgin hale gelmiş bulunuyordu. Örneğin, yer yer ayaklanma derecesine varmış bulunan levend hareketleri kamu güvenliği için ciddî tehlike olmuştu. Bu olayların kimisi kızılbaşlık kışkırtmaları olarak doğmuştu; kimisi de Şehzade Ahmed'in I. Selim'e karşı başlattığı taht kavgasında, isyancıları tutmuş çiftbozanların ondan sonra da hareketlerini sürdürmekte olmaları biçiminde bir görüntüye sahipti.[93]

I. Selim'in öldüğü 1520'de, hazine sanki boş gibiydi. Bu da yeni padişah için başka bir zor durum yaratıyordu. Onun için, I. Süleyman tahta geçer geçmez, para bulmak amacıyla, bir yandan vakıf gelirlerine el atmış,[94] öte yandan, devlet gelirini artırmak üzere, illere yolladığı arazi tahrir ekiplerine mîrî topraklardan (devlet mülkü araziden) "zevaid" bulmaları emrini vermişti ki, bu hareketinin de yeni karışıklıklara yol açtığını göreceğiz.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türkiye'nin bütün büyük şehirlerinde, hattâ başşehir İstanbul'da köylerden kopup gelmiş levendlerin sebep oldukları cinayet, hırsızlık, içki, fuhuş ve benzeri olayların halkta büyük bir korku ve güvensizlik yaratması dolayısıyla, herkesten çok padişah ne yapmak gerektiğini düşünüyordu. Açtığı büyük seferlerin kendisine kazandırdığı ün ve şan Türkiye toplumunun büyük bir karışıklığa doğru sürüklenmesini önleyemiyordu. Bu kötüye gidişin kökünde ekonomik nedenlerin yattığını düşünmek o günün kafalarınca

92 Levendlerin, ya da ırgat, bekâr ve benzeri deyimlerle ifade olunan boş kimselerin oturdukları yerlerden kesin olarak birer kefil göstermeleri ihmal olunmayan bir ferman hükmü olduğu için, kadı defterleri bu türlü kefillik kayıtlarıyla doludur: Örneğin, Üsküdar Şr. Sc., No: I, s. 7-8, 28 ve 5, Vr. 14a (Evâsıt-ı Safer 931).

93 Bu karışıklıklar için geniş bilgi Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi*, III. s. 267 ve devamındadır. Bu yazarın verdiği bilgiler mübalâğalı sanılmış ise de, sonradan bizim arşiv belgeleri, kadı sicilleri, yazma kitaplar ve benzeri kaynaklar üzerinde yaptığımız araştırmalar, yazarın iddialarını geniş çapta doğrulamıştır.

94 "Para Darlığı" bahsine bakınız.

mümkün değildi. Onun için, sorun dinsel yönden ele alındı. Ulemâ arasında İslâm dinini yorumlama tartışmaları canlanıverdi.

1528 sıralarında Molla Kaabız adında ulemâdan biri, Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den üstün olduğu yolunda fikirler ileri sürdü. O, böyle bir konuya elbette durup dururken girmiş olamazdı. Herhalde kendisini, yukarıda anlatılan sosyal çöküntü etkilemiş olmalıydı. Müslümanlığı sarsacak nitelikteki böyle bir iddiayı ortaya atan Kaabız mahkemeye verildi. Yüksek yargıçlar kurulu üyeleri, yani iki kadıasker, bu konuda, yeteri kadar bilgiye sahip bulunmadıklarından, sanık mahkûm edilemedi ve serbest bırakıldı. Sosyal bunalımın tam bir gazap içine attığı I. Süleyman'ın işe el koyarak, yeniden teşkil ettiği (İstanbul kadısı ile şeyhülislâmdan ibaret) yeni yüksek mahkeme kurulu Kaabız'ı ölüm cezasına çarptırdı.[95] Daha bir sürü tartışmalar arasında kayda değer bir ikincisi, Şeyh İsmail (Oğlan Şeyh) adlı birisinin, "Tanrı insan kaderine ve davranışlarına karışmaz, yasaklar ve sevaplar uydurmadır" biçiminde ifadelendirilebilen yepyeni bir yoruma girmesiyle patlak verdi.[96]

Hele böyle genel bunalım anlarında, düşünce özgürlüğünün hiç söz konusu olmayışı dolayısıyla, o dönemin genel din inançlarına aykırı bu türlü yorumların devlet uygulayıcıları üzerinde hiçbir etkisi olamazdı. Başta padişah olmak üzere, bütün devlet büyüklerine alacakları tedbirleri ibadet yorumcuları yetiştiriyor ve gözleri önüne yayıyorlardı ki, o da her bunalımda ileri sürülenlerin tıpkısıydı.

Kısacası, vaizler bütün başa gelenlerin dinî kuralları ihmalden doğduğunu, o halde herkesi Müslümanlığın gereklerine yöneltmek yoluyla toplumun kolayca düzene sokulabileceğini, hep bir ağızdan, camide, sokakta, evde ve her yerde ileri sürüyorlardı.

En küçüğünden ulemâ dediğimiz din bilginlerine kadar bütün şeriat yetkilileri arasında yeteri derecede genelleşmiş bulunan bu kanıyı, ne yapacağını şaşırmış olduğu görülen padişaha iletme görevini, ünlü din-hukuk âlimi Ebussuud Efendi'ye verdiler. O, padişahtan, "din ve devlet ve ülke düzenliği artık şunu gerektiriyor ki, İslâm imamlarından bazı içtihatçıların ifade ettikleri kurallara uymak bugün zorunlu hale gelmiş bulunduğundan" söz edip, harekete geçmek üzere bir ferman yayımlamasını istedi. Padişah, bu isteğe uyarak, halkı din görevlerini yerine getirmeye zorlamayı bir devlet görevi haline getirmiş oldu. 1537'de çıkan bu fermanda şöyle olumlu bir emre de rastlıyoruz ki, Hoca Kaabız

95 Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V, s. 72 ve Celâlzade, Tabakatü'l-Memalik, Vr. 85.
96 "Dinî Durum" bahsine bakınız.

gibileri çıkarsa idam olunmayıp, ıslahları çaresine bakılacaktı.[97] Aynı yıl, ders programları, öğrencilerin bu amaca göre iyi yetişmeleri ve benzeri düzenlemeler konularında ikinci bir ferman çıkarılarak, medreselere dağıtıldı.[98]

1537 fermanıyla başlayan sıkı dinsel kovuşturmalar halk için dayanılması güç bir baskı biçimine dönüştü. Hele 1548'de, Ebussuud Efendi'nin şeyhülislâmlığa getirilmesi, toplum hayatını dinsel baskıyla düzene sokma görüşünü sanki kanunlaştırdı. Başka dinden olanlar için, kendi inançlarına göre istedikleri gibi hareket özgürlüğü diye bir şey kalmadı. Gerek Müslüman, gerek Hıristiyan ve Yahudilerin bu yüzden çektiklerine örnek olacak olaylar ilerde yeri geldikçe gösterilecektir.

4- Boş Levendlerin Toplu Hareketleri ve Halk-Hükümet Çatışması

Çiftbozan kitlelerinden dönüşme olduklarını belirttiğimiz levendlerin çıkardıkları toplu karışıklıkları düzenli hareketler biçimine çeviren ve sürekli kılan iç olayların başında, Şehzade Cem'den bu yana patlak vermiş taht kavgalarının geldiğini söyleyebiliriz. İsyancı şehzadeler, kendilerine verilmeyen saltanatı ele geçirmek için, hükümet güçlerine karşı tertip ettikleri orduyu hep Anadolu'nun boş levendlerinden derneştiriyorlardı.[99] Buraya asker yazılanlar da, belki "ulûfeli" deyimi karşılığı, "yevmli" adını almaktaydılar.[100]

II. Bayezid'in büyük oğlu Şehzade Ahmed'in I. Selim'e karşı giriştiği taht kavgası, iddiacıyı tutan Anadolu levendlerini alaylar halinde harekete alıştırmış, bunları örgütleyen timarlı sipahilerin, böylece, enderunlular düzenliğinden hoşnutsuzlukları ortaya çıkmıştır.[101]

Başıboş levend kitlelerine, sanki genel yağmalar yapma fırsatı ve hakkı veren şehzade ayaklanmaları üzerinde şunu söyleyeceğiz ki, davayı kazanmak için en çok koşuşturduktan bölge, Amasya-Tokat-Sivas'tan başlayarak, Konya-Bursa-Ankara arası geniş bir alanı, yani bütün Orta Anadolu'yu ziyadesiyle kapsamakta olup, buralarda şehzade isyanı gösterişi adı altında, gerçekte tam bir levend soy-

97 II. Selim tahta geçtiğinde, Ebussuud Efendi, I. Süleyman'ın adı geçen fermanını yeni padişaha da tekrarlatmak istiyor: "Osmanlı Kanunnameleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, No: 2 (Mayıs-Haziran 1915), s. 337 ve 342.

98 Bk. Bursa Şr. Sc., A. 40/45, Vr. 55b.

99 Şehzade Ahmed'in Bursa'da tutuklanan 18 adamının kimlikleri 16 Safer 919 yılgünlü kadı kaydı ile tesbit olunmuştur. Bu işlemden öğreniyoruz ki, kapıkullarından kurulu padişah ordusunun aksine, isyancı ordu hep Anadolu'nun Türk halkından ibaretti: Bursa Şr. Sc., A. 23/25, Vr. 55a.

100 II. Mehmed'in ölümü üzerine, II. Bayezid'e karşı taht kavgası çıkaran Sultan Cem'in Bursa'ya giren ordusunun tamamen Anadolu levendlerinden ve boş insanlardan kurulduğu, İstanbul'un II. Bayezid'i destekleyen, "padişah leşkerine" karşı, bunların bir "kamu leşkeri" olduklarını ifade için de, "kızıl börk" giydikleri hakkında bakınız: İbni Kemal, Millet Ktp., Ali Emirî Yazmaları, No: 32, Vr. 5-13; *Neşrî*, Taeschner yayımı, s. 221.

101 Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih*, II, s. 193-194.

gunculuğu yapılmakta idi ve sözde isyancı şehzadenin "yevmlileri"ni kovuşturan hükümet birlikleri de aynı şeyleri yapıyorlardı.[102] Örneğin, Şehzade Ahmed'in davası uğruna ortaya atılan oğullarından Şehzade Alâeddin Ali'nin adamları, Bursa'dan "azap için avârız akçesi" toplarken, şehirde gerçek bir "fetret" olmuş, yevmliler hazine akçelerine el koymuşlar, geniş yağmalar yapmışlar, buna halk bile katılmıştı.[103] Öyle ki, adı geçen şehzadenin adamları Bursa şehrinden bir sürü akçe ve eşyayı zorla alıp uzaklaştıklarında, "şehir halkı" arkalarından gidip, kondukları yerde kendilerini basarak her şeylerini yağma etmişti. Bu olayı haber alan I. Selim, kadıya 1512 (14 Rebiulâhir 918) yılgünü ile yolladığı bir yazıda, Bursalıların yağma ettikleri bütün akçe ve eşyanın, ellerinden geri alınarak, hazineye yatırılmasını istiyordu.[104] Bununla beraber, bu türden siyasî bunalımlar dışında, toplu levend hareketleri, seyrek de olsa, yok değildi. 1500'de (H. 906) Müslüman-Hıristiyan ayrılığı gözetmeden bir araya gelmiş bir grup işsiz-güçsüz levendler, Bursa sancakbeyinin Mihaliç (Karacabey) kadılığındaki evini basarak, dört adamını öldürdükten sonra, malını yağma etmişlerdi. Şüphe üzerine tutuklanıp Bursa zindanına atılan sanıklardan iki Hıristiyanın içerde ölümleri üzerine açılan soruşturma dolayısıyla, böyle bir Türk-Rum-Ermeni karması grubun tertiplediği cüretli bir baskın olayını öğrenmekteyiz.[105] Hele, Teke (Antalya) çevresi, II. Bayezid'in son yıllarında ve I. Selim tahta geçtiği sırada, levendlerin toplu ayaklanmaları yüzünden Türkiye'nin en karışık bölgesi olmuştu. Bu gibi isyan hareketlerini bastırmaya yollanan vezire ya da beylerbeyine koşulan ordu da gene levendlerden tutulma kişilerden kurulu olduğu için, geçtiği ve sözde eşkiya kovuşturduğu yerlerde, halkın malı ve canı bakımından, eşkiya bölüklerinden farklı değildi.[106]

I. Süleyman, babasının yerine, 1520'de tahta geçtiği sırada, levend hareketleri ve şurada burada bir fesat çıkarmaya hazır işsiz-güçsüz birikintileri büyümekte devam ediyordu. Onun için, örneğin, İstanbul'un Gebze kadılığı ile "yöresinde" ve Şile-Maltepe taraflarında bulunan "levend" ve "yava kâfirlerin" sürülmelerine Mart 1528'de bir "hüküm" çıkarılarak, düzenliği bozanlar dağıtılmaya çalışılmış, iki yıl sonra bunun da yetmediği görülerek, bütün "evlü ve ergen yerlü ve levend

102 Bu konuda İbni Kemal hayli bilgi vermiş (bir üstteki not), Neşrî de bu yağmaları belirtmiştir: Taeschner yayımı, s. 221.

103 Bu büyük olay için bk. Bursa Şr. Sc., No: 20/23, Vr. 175a, 183, 194, 291 (8 Rebiulevvel 918 = 24 Mayıs 1512); 6 Rebiulevvel 919 (12 Mayıs 1513) tarihli duruşmadan, bu karışıklıklar sırasında üç mahalle halkının zengin bir "hatun"un evini yağmaladıklarını ve suçu "yevmlüler"e attıklarını öğreniyoruz: Bursa Şr. Sc., A. 23/25, Vr. 78.

104 Aynı sicil, Vr. 199 (17 Rebiulevvel 918 = 2 Haziran 1512).

105 Bursa Şr. Sc., A. 18-17, Vr. 88b (Evâhir-i Rebiulevvel 906 (14-24 Ekim 1500).

106 Örneğin, Teke'deki sözü geçen levend isyancılarına karşı devletin Vezir Ali Paşa kumandasında yolladığı, büyük çoğunluğu gene levend bozması olan ordunun davranışı da yağmacı serbest levendlerinkinden ayrı değildi: Bursa Şr. Sc., A. 20/23, Vr. 121 (12 Muharrem 918 = 30 Mart 1512).

zimmîlerin birbirlerine kefil" yapılmaları yoluna gidilmişti.[107] 1528 Kasım'ı sonlarında Edremit yöresinde birer başbuğun yönettiği levend bölükleri, artık silâhlı olarak dolaşmakta olup, bunlara karşı yollanan emirde, timarlı sipahilerden ve kapıkullarından başka kimsenin silâh taşıyamayacağı bildirilmekteydi.[108] Fakat hiçbir tedbirin levendleri sindirmeye yetmediği, yıldan yıla yağmacı ve eşkiya bölüklerinin artması ile gözler önüne yayılıyordu. 1534'te, I. Süleyman İran seferine giderken, yoldan Bolu ve Kocaeli kadılarına yolladığı fermanda, bu gerçeği bize anlatan gerekli bilgiyi vermiştir. Bu yazısında, ünlü padişah, "reaya"nın eşkiyadan korunması için, her yana "muhafızlar = koruyucular" bekittiğini belirtmiş, Bolu-Kocaeli bölgesine de İbrahim adlı bir görevliyi yolladığını kayıttan sonra, toplu hareketleri dikkatle izlemelerini, böyle bir olay görülür görülmez, hemen kendisine bildirmelerini istemişti.[109]

Bundan dokuz yıl sonra, 1543'te, Bursa sancakbeyine ve bu sancağın kadılarına İstanbul'dan yollanmış bir ferman, genel düzenliğin büsbütün dayanılmaz hale geldiğini belirtmiş, bu durumdan sancakbeyinin ve düzenliği koruyacak öteki yetkililerin, rüşvet alıp suçluyu serbest bırakma ya da görmezlikten gelme gibi kanunsuz davranışlarıyla sorumlu bulunduklarını kaydetmişti. Gerçekleyin, Bursa mahkemesinin bu sıralardaki defterlerini incelediğimizde, yukarıda sözü geçen fermanın ayrıntılarıyla belirttiği kamu düzenindeki çöküntünün doğruluğu ortaya çıkıyor. Padişahın, İran seferine giderken, yoldan Anadolu muhafızlığına bıraktığı Kocaeli Sancakbeyi İbrahim'e yolladığı Eylül 1548 (Evâhir-i Şaban 955) yılgünlü ferman da gene genel düzenliğin korunması konusunda olup, Bursa ve öteki Anadolu Vilâyeti sancaklarında, kadıların "levend taifesini ve suhte"yi (medrese öğrencilerini) kefillere bağlamalarını bir daha emretmekteydi. Artık, sosyal düzenin yıkıcıları arasında, öğrencilerin de birer başbuğa bağlı bölükler halinde iyice güçlendikleri görülüyordu. Nitekim, İznik kadısı aynı yıl İstanbul'a yolladığı şikâyetinde, bütün o çevre dağlarında levend bölüklerinin dolaştığını bildirmiş, bunun üzerine 20 kişilik bir yeniçeri bölüğü ile Yahya Subaşı isyancıların kovuşturulmasına yollanarak Bursa ve Kite kadılarına da bu konuda yazılan emirde eşkiya bölüklerinin halktan yiyecek, silâh ve benzeri yardım görmeden yapamayacakları, şu halde isyancıları halktan destekleyenlerin bulunduğu, eğer etraftan gördükleri bu yardımlar kesilirse dağda barınmalarının imkânsız hale geleceği ifade edilmişti.[110]

107 Üsküdar Şr. Sc., No: 6, Vr. 32a (Evâhir-i Cemaziyelâhir 934 = 11-21 Mart 1528).

108 Edremit Şr. Sc., No: 5, s. ?, No: 15. (Evâsıt-ı Safer 935 = 24 Ekim - 2 Kasım 1528).

109 Üsküdar Şr. Sc., No: 9, Vr. 23b (Evâil-i Muharrem 941 (13-22 Temmuz 1534) yılgünlü hükm-i hümâyûn).

110 Bu olaylar için şu belgelere bakınız: Bursa Şr. Sc. A. 42/48, Vr. 142; A. 44/50, Vr. 40; A. 43/49, Vr. 142; A. 54/59, Vr. 56.

Batı Anadolu'nun Ege kıyısı bölgelerinde, levend bölükleri, söz konusu bunalım döneminde, daha başka bir soygunculuk yolu izlemişlerdi. Örneğin, gemi reisleri idaresinde, kayıklardan ve öteki deniz taşıtlarından yararlanarak, gözlerine kestirdikleri köylere ve kasabalara baskınlar yapıyorlar, birçok mal yağması yanında, insanları da esir alıp, uzak yerlerde köle ve cariye niyetine satıyorlardı.[111]

Akdeniz Türk korsanlığının gücünü kaybetmekte olduğu, hele I. Süleyman'ın Fransızlara 1535'te verdiği kapitülasyonun uygulanması gereğinden olarak, korsanlığı padişahın sanki kendi eliyle yasakladığı tarihten, yani hemen hemen 1538'den sonra, Batı Anadolu levendleri için Kuzey Afrika Türk korsan gemilerine tayfa yazılma kapılarının da kapanmakta bulunmasıyla bu kez, bütün Ege kıyılarına çevrilen iç korsanlık, Rumeli ve Anadolu'nun bu denize kıyı düşen bölgelerini basmaya başladığından, sözü geçen bölgeler de bu yüzden güvenliklerini kaybettiler.

Bölükler biçiminde düzenli birlikler durumuna dönüşerek, sosyal düzen için artık devletin önüne geçmesini imkânsızlaştıran sürekli levend ve "suhte = öğrenci" ayaklanmaları dışında, halk ile hükümetin çatışması biçiminde yer yer ortaya çıkan, sürekli olmasa da, ekonomik yönden önem taşıyan birkaç olayı da burada kısaca kaydetmek yerinde olacaktır.

Sanılanın aksine, I. Süleyman tahta geçtiği zaman, devletin hazinesi boş gibi bir şeydi. Onun için, genç padişah tasarladığı geniş çaplı seferler için büyük harcamaları karşılayacak parayı kendisi bulmak zorundaydı. Bu durumda, hazine gelirini artıracak tek çare, illere "il yazıcıları" çıkarıp, vergileri yeni baştan düzenletmekten ibaret görünüyordu. Özellikle, mülkiyeti devlete ait olan tarım topraklarını yeni baştan yazdırmak, bu suretle çiftçinin ödemekte bulunduğu vergileri "zevaid" bulma biçiminde artırmak kabildi. İşte, I. Süleyman, padişahlığının daha ilk adımında bu yola gitti. Fakat yukarıda para yönünden pek bunalmış olduklarını söylediğimiz çiftçi kitlelerinin yeni bir vergi yüküne dayanmaları akıldışıydı. Nitekim, il yazıcıları, ülkeye dağılıp işe giriştiklerinde, büyük direnmeler baş verdi. Rumeli'de, daha I. Süleyman'ın ilk saltanat yılı olan 1520'den itibaren, fazla vergi koyma ve ayrıca dirlik erbabının ve ehl-i örfün de kendilerine ait vergileri kanunnamenin belirttiğinden fazla istemeleri, Ohri, Avlonya, Yanya, Manastır ve başka yerlerde, özellikle Hıristiyan köylülerin kanunsuz vergilere ve "zevaid" çıkarmaya karşı isyan etmelerine sebep oldu. İsyancılardan hükümet güçlerine karşı koyamayanlar, yerlerini yurtlarını bırakıp kaçtılar. Bu durumda, "zevaid"den az çok vazgeçilmesi yoluyla ve kimi yerde baskı yapılarak isyanın

111 Edremit Şr. Sc., No: 10, s. 225 (Evâil-i Rebiulevvel 957 = 20-29 Mart 1550) ve No: 42/1189 (Evâil-i Rebiulâhir 957 (19-28 Nisan 1550) yılgünlü uzun ferman).

genişlemesi önlendi. Memurların da fazla vergi istemeleri sözde yasaklandı.[112]

Yıllarca süren arazi yazımlarında, vergileri artırma işlemlerine karşı Anadolu geçesindeki tepkiler ise daha geniş ve tehlikeli oldu: 1526'da İçel, Adana, Halep, Bozok, Konya ve başka yerlerde, halk, topraklannın yeni baştan yazılması yoluyla elde edilmek istenen "zevaid" için kendisine yüklenecek yeni vergiler yüzünden ayaklandı. İl yazıcılarını ve yardımcılarını toptan öldürecek kadar ileri giden yerler bile görüldü. İsyanlar büyüyerek, hükümetin üzerlerine yolladığı kuvvetleri birkaç kez yenilgiye uğratacak dereceyi buldu.[113]

Yukarıda özetlediğimiz sosyal bunalımın en çok ezdiği köylülerin ya toptan direnmeleri, hattâ kimi kez resmî kişileri öldürmeye bile cesaret etmeleri ya da çiftbozan olup levendliğe atılmaları biçimlerinde devlet ve toplum düzenini bozacak eylemlere girişmeleri, hükümetçe hiçbir çare ile önlenemedi ve olayların da arkası kesilmedi. 1550 sıralarında, artık kamu düzeni diye sanki bir şey kalmamış bulunuyordu. Padişah bu durumu görmekteydi ve herhalde çok üzülüyordu.

Şehzade Mustafa'nın, babasının yerine geçmek için isyana niyetlendiği 1553'te ve Şehzade Bayezid'in, gene taht kavgası yüzünden, Selim'e karşı bütün Anadolu'yu ayağa kaldırdığı 1558'de, devletin sürüklendiği ağır siyasî bunalımlar, Türkiye'de timarlı sipahilerin kapıkulları düzenliğine karşı iyiden iyiye gemi azıya aldıklarını, medreselerin yoğun bulunduğu bölgelerde öğrencilerin açıkça isyan durumuna geçtiklerini, levendlerin bir çekirge uçkunu çapında her yanı kapladıklarını ortaya koyacak uygun ortamı yaratmıştır. Onun için, sözü edilen bu iki olay, özellikle Şehzade Bayezid'in isyanı, Türk toplumunun dirlik ve düzenlik tarihinde tam bir yeni dönemin açıldığını ifade eder.[114] Gerçek böyle olduğu halde, bu iki önemli olayı sosyal ve ekonomik tarih yönünden burada yeterince ayrıntılarıyla belirtmeyişimizin nedeni, *Celâli İsyanları* adlı araştırma eserimizin yeni basımında bu konuları derinlemesine ve genişlemesine incelemeyi tasarlamakta bulunuşumuzdur. Ayrıca, bu eserin üçüncü cildinde de, Türkiye'nin yeni bir tarih aşamasına girdiği anlatılırken, aynı olaylar, söz konusu yeni dönemi açmadaki etkinlikleri yönünden ele alınmak zorundadır.

112 Bu önemli olaylar hakkında geniş bilgi için BOA, Divan-ı Hümâyûn Kalemi, Ahkâm Defteri, No: 61, s. 177, 219, 220, 225, 226, 286, 330, 331, 360, 410, 412 ve başka sayfalardaki belgeler önemlidir.

113 Bu olaylar üzerine, Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V, s. 69 ve devamında uzun bilgi vardır.

114 Şerafettin Turan, Şehzade Bayezid isyanını –siyasî bunalım olması yönünden– son derece nüfuzla inceleyerek meydana getirdiği değerli araştırmasını *Kanunî'nin oğlu Şehzade Bayazid Vakası* (Ankara, 1961) adıyla yayımlamıştır.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Vefik (SAYIN), *Tekâlif Kavaidi*, I, İstanbul, 1328 (1912)

Ahmed Eflâkî, *Ârifler in Menkibeleri*, (çev. Tahsin Yazıcı), I-II, İstanbul, 1953-1954

Ahmed Niğidî, el-Veledü'ş-Şefik, İstanbul, Süleymaniye Ktp, Fatih Kit., Yazma no: 4519.

Ahmed Tevhid (ULUSOY), "Gazi Çelebi", *TOEM*, No:7 (Nisan 1911)

Ahmed Tevhid (ULUSOY), "Kadı Burhaneddin", *TOEM*, No: 28 (Ekim 1914); No: 29 (Ocak 1915)

Ahmed Tevhid (ULUSOY), Meskûkat-ı *Kadîme-i İslamiyye Kataloğu*, IV, İstanbul, 1321 (1904)

AKDAĞ Mustafa, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum, 1963.

AKDAĞ Mustafa, "Ankara Sultan Alâeddin Camii Kapısında Bulunan Hicrî 763 Tarihli Bir Kitabenin tarihi Önemi", *Tarih Vesikaları*, No:3 (18) (Mart 1961)

AKDAĞ Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, No: 51 (Temmuz 1949); No: 55 (Temmuz 1950).

AKIN Himmet, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma,* İstanbul, 1946.

Aksarayî (Mahmud b. Muhammed el-müştehir bi'l-Kerîmi'l-Aksarayî), *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr,* (Yay. O. Turan), Ankara, 1944.

Ali Bey, "Osmanlı İmparatorluğunun İlk Sikkesi ve İlk Akçeleri", *TOEM*, No: 48 (Şubat 1918)

Ali Bey, "Fatih Zamanında Akçe Ne İdi?", *TOEM*, No: 49-62, (Nisan 1919-Haziran 1921)

Ali Bey, "Birinci Murad'ın Sikkeleri", *TTEM*, No: 4 (81) (Temmuz 1924)

Ali Bey, "Yıldırım Bayezid'in Sikkeleri", *TTEM*, No: 5 (82), (Eylül 1924)

Ali Bey, "Emîr Süleyman Han Sikkeleri", *TTEM*, No: 6 (83) (Kasım 1924)

Ali Bey, "Mustafa Çelebi Akçeleri", *TTEM*, No: 12(85) (Kasım 1925)

Ali Bey, "Çelebi Sultan Mehmed'in Sikkeleri", *TTEM*, No: 13 (90) (Ocak 1926)

Ali Bey, "Murad-ı Sâni Sikkeleri", *TTEM*, No: 14 (91) (Mart 1926)

Âli Mustafa, *Künhü'l-Ahbâr*, I-V, İstanbul, 1277 (1861)

Âli Mustafa, Nesayihu'l-Mülûk-i Türkî, Londra, British Museum, OR. 9728 no'lu yazma.

ALLEN W.E.D., *Problems of the Turkish Power in the Sixteenth Century*, Londra, 1963.

ANHEGGER → İNALCIK

Anonim, Tevârih-i Âl-i Osman, Londra, British Museum, OR 7506 no'lu yazma (Katalogda Kemalpaşazade Tarihi olarak kayıtlıdır.)

Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman'dan Aşıkpaşazâde Tarihi*, (Yay. Âli), İstanbul, 1332 (1916).

Aşıkpaşazâde, *Die Altosmanische Chronik des Aşıkpaşazâde*, (Yay. F. Giese), Leipzig, 1929.

ATEŞ Ahmet, "Anadolu'nun Unutulmuş Büyük Bir Şairi: Sayf al-din Muhammed al-Farganî", *Belleten*, No: 91 (Temmuz 1959).

Aziz bin Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, İstanbul, 1928.

BABİNGER Franz, *Mahomet II. le conquerant et son temps*, Paris, 1954.

BANARLI Nihad Sami, "Ahmedî ve Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman", *Türkiyat Mecmuası*, Sayı: 6 (1939).

BARKAN Ömer Lütfi, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, No: 2 (1942).

BAYKAL Kâzım, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950.

BRATİANU G.İ., *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938.

BRAUDEL Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II,* Paris, 1949.

BREHİER L., *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1947.

BROCKELMANN Carl, *Histoire des peuples et des etats islamiques*, Paris, 1949; Türkçesi: *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. N. Çağatay), Ankara, 1954.

BROCQUİÈRE Bertrandan de la, *Voyage d'outremer*, Paris, (1804).

CAFEROĞLU Ahmet, "Türk Tarihinde 'Nöker' ve Nöker-zâdeler Müessesesi", *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1952.

The Cambridge Economic History of Europe, Cambridge, 1952.

CANSIZOF İstefan, "Balkan Şibh-i Ceziresinde Türkler", *TOEM,* No: 17 (Aralık 1912).

Celâlzâde Mustafa, Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik, İstanbul, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa Kit., Yazma No: 779.

ÇAĞATAY Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *DTCFD,* II/1 (1943).

DARKOT Besim, "Ankara", *İA,* I.

DARKOT Besim, "Kastamonu", *İA*, VI.

DELAVİLLE LE ROULX J., *La France en orient: Expeditions du Maréchal Boucicaut,* Paris, 1886.

DİLÂÇAR A., "Kutadgu Bilig'in 900. Yıldönümü ve Balasagunlu Yusuf", *Türk Dili*, No: 211 (Nisan 1969).

EDGÜER → İsmail Hakkı

ELDEM → Halil Edhem

Enverî, *Düstürnâme-i Enverî*, (Yay. Mükrimin Halil [YİNANÇ]), İstanbul, 1928.

ERGİN Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul, 1939-1943.

ERGİN → Osman Nuri

Fatih Kanunnamesi → Leyszâde

Ferîdun Bey (Feridun Ahmed Paşa), *Münşeatü's-Selâtin*, I-II, İstanbul, 1274-1275 (1858-1859).

GABRİEL Albert, *Monuments turc d'Anatolie,* I-II, Paris, 1931-1934.

GİBBONS H.A., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu,* (çev. Ragıb Hulusi), İstanbul, 1928.

GİLLE Bertrand, *Histoire économique et sociale de la Russie,* Paris, 1949

GÖLPINARLI Abdülbaki, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı", *İÜİFM*, XI / 1-4 (1950)

GROUSSET René, *L'empire du levant,* Paris, 1949

Halil Edhem (ELDEM) *Meskûkat-ı Osmaniyye Kataloğu,* İstanbul, 1334 (1916)

Halil Edhem (ELDEM) *Kayseriyye Şehri*, İstanbul, 1334 (1918)

Halil Edhem (ELDEM), "Karamanoğulları Hakkında Vesaik-i Mahkuke", *TOEM*, No:11 (1327/1911)

HALPHEN L. - Ph. SAGNAC. (Ed.), *Peuples et civilisations,* I-XX, Paris, 1927-1951.

HAMMER Joseph von, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi,* (çev. Mehmed Atâ), I, İstanbul, 1329 (1913); III, İstanbul, 1330 (1914), V, İstanbul 1330 (1914)

HAUSER H. -A. RENAUDET, *Les debuts de l'âge moderne,* Paris, 1929 (Peuples et civilations, VIII)

HEYD Wilhelm, *Histoire du commerce du levant au moyen-âge,* I-II, Leipzig, 1885-1886

Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih,* I-II, İstanbul, 1279-1280

HUART, Cl., "Kadıasker", *İA,* VI

Hüseyin Hüsameddin (YASAR), *Amasya Tarihi,* I, İstanbul, 1327 (1911); II, İstanbul, 1329 (1913); III, İstanbul, 1927; IV, İstanbul, 1928.

Hüseyin Hüsameddin (YASAR), "Koca Mehmed Paşa", *TOEM*, No: 37 (Nisan 1916)

Hüseyin Hüsameddin (YASAR), "Alâeddin Bey", *TTEM*, No: 5 (82) (Eylül 1924)

Hüseyin Hüsameddin (YASAR), "Sultan Altunbaş", *TTEM*, No: 11(88) (Eylül 1925)

Hüseyin Hüsameddin (YASAR), "Molla Fenarî", *TTEM*, No: 18 (95) (Kasım 1926); No: 19 (96) (Haziran 1928)

Hüseyin Hüsameddin (YASAR), "Orhan Bey'in Vakfiyesi", *TTEM*, No:17 (94) (Eylül 1926)

İbn Battuta, *The Travels of İbn Battuta,* (çev.: H.A.R. Gibb - C. F. Beckingham), I-IV, Londra, 1958

ibn Battuta, Voyages d'ibn Batoutah (Ed. C. Defrémery- B.R. Sanguineth), I-IV, Paris, 1853-1858 (Arapça metin ve Fransızca tercümesi)

İbn-i Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye,* (Yay. A.S.Erzi), Ankara, 1956.

İbn Cübeyr, *The Travels of İbn Jubayr,* (çev. J.C. Broadhurs), Londra, 1952

İbn Kemal, Tevârih-i Al-i Osman, I-II, İstanbul, Millet Ktp, Ali Emirî Yazmaları, No: 25-26; 30; 31;32

İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman, Paris, Ulusal Ktp., Türkçe Yazmalar, No: 157

İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII. Defter, (Haz. Ş. Turan), Ankara, 1957

İdris-i Bidlisî, Heşt Behişt, İstanbul, Nuruosmaniye Ktp., Yazma No: 3209

İNALCIK Halil, "Bursa Şer'iyye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, No: 44 (Ekim 1947)

İNALCIK Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", Belleten, No: 60 (Ekim 1951)

İNALCIK Halil - Robert ANHEGGER (Ed.), *Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî,* Ankara, 1956

İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkat-ı Osmaniyye*, İstanbul, 1307 (1890)

İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkat-ı Selçukiyye*, İstanbul, 1309 (1892)

İsınail Galib, *Meskûkat-ı Kadîme-i İslamiyye Kataloğu*, II, İstanbul, 1312 (1894)

İsınail Hakkı (UZUNÇARŞILI) - Rıdvan Nafiz (EDGÜER), *Sivas Şehri*, İstanbul, 1928

İsmail Hakkı (UZUNÇARŞILI), *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932

İsmail Hakkı (UZUNÇARŞILI), *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından: Kitabeler*, I, İstanbul, 1927; II, İstanbul, 1929

KARAL Enver Ziya, "Barbaros Hayreddin Paşa", *İA*, II

Kemalpaşazâde → İbn Kemal

KOMAN → M. Ferit

[KÖPRÜLÜ] Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1918

KÖPRÜLÜ Fuad, *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935 (Türkçesi: *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1959)

[KÖPRÜLÜ] Fuad, "Anadolu'da İslamiyet", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II, (1922)

[KÖPRÜLÜ] Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931)

KÖPRÜLÜ Fuad, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, No: 27 (1943)

KÖPRÜLÜ Fuad, "Ahmed Yesevî", *İA*, I

KÖPRÜLÜ Fuad, "Baba", *İA*, II

KÖPRÜLÜ Fuad, "Bektaş", *İA*, II

KÖYMEN, M.A., "Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı", *DTCFD*, V/2 (Mart-Nisan 1947)

KÖYMEN, M.A., "Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nda Oğuz İstilası", *DTCFD*, V/5 (Kasım-Aralık 1947)

KRAELİTZ Friedrich von. "İlk Osmanlı Padişahlarının Isdâr Etmiş Oldukları Bazı Beratlar", *TOEM*, No: 28 (Ekim 1914)

Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sânî,* TOEM ilavesi, İstanbul, 1328 (1912)

LEFEBVRE Georges, *La révolution française,* Paris, 1951

Leyszade Mehmed bin Mustafa (Haz.), *Kanunname-i Âl-i Osman*, TOEM ilavesi, İstanbul, 1330 (1914)

Lutfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman li-Lutfî Paşa,* İstanbul, 1341 (1925)

LYASHCHENKO Peter İ., *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution*, Newyork, 1949

M. Ferit (UĞUR) - M. Mesut (KOMAN), *Selçuklu Veziri Sahip Atâ ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*, İstanbul, 1934

Mehmed Ârif - Necib Âsım (YAZIKSIZ), *Osmanlı Tarihi*, I, İstanbul, 1335 / 1919

Mehmed Ârif, "Anadolu Tarihinden: Hamidoğulları", *TOEM*, No: 15 (Ağustos 1912)

Mehmed Behcet (YAZAR), *Kastamonu Âsâr-ı Kadîmesi*, İstanbul, 1341 (1925)

Mehmed Mübarek (Galib), *Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, III, İstanbul, 1318 (1900)

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mevlânâ'nın Mektupları*, (Yay. F.N. Uzluk), İstanbul, 1937

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Kitab-ı Fih mâ Fih*, (Yay. Bediüzzaman Fürûzanfer), Tahran, H.Ş. 1330 (1951)

Mübarek Galib, *Ankara*, I, İstanbul, 1341 (1925); II, İstanbul, 1928

Mükrimin Halil (YİNANÇ), *Dûstûrname-i Enverî-Medhal*, İstanbul, 1930

Mükrimin Halil (YİNANÇ), "Milli Tarihimize Dair Eski Bir Vesika", *TTEM*, No: 2(79) (Mart 1340 / 1924)

Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Sahaifü'l-Ahbâr* (Müneccimbaşı Tarihi Tercümesi), I-III, İstanbul, 1285 (1869)

Naima Mustafa, *Tarih-i Naima,* I-VI, İstanbul, 1281-1283 (1864-1866)

Necib Âsım (YAZIKSIZ), "Mesihî Divanı", *TOEM*, No:5 (Aralık 1910)

Neşrî Mehmed, *Kitab-ı Cihan-nümâ* (Neşrî Tarihi), (Yay. F.R. Unat- M.A. Köymen), I - II, Ankara, 1949-1957

Neşrî Mehmed, *Cihannüma-Die Altosmanische Chronik des Mevlana Mehemmed Neschri*, (Yay. Th. Menzel - F. Taeschner), I-II, Leipzig, 1951-1955

Oruç bin Âdil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Yay. F. Babinger), Hannover, 1925

Osman Ferid (SAĞLAM), "Evranos Bey Hanedanına Ait Temliknâme-i Hümâyûn", *TOEM*, No: 31 (Nisan 1915)

Osman Nuri (ERGİN), *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, İstanbul, 1338/1922

"Osmanlı Kanunnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, No: I/1 (Mart-Nisan 1915); No: I/2 (Mayıs-Haziran 1331); No: I/3 (Temmuz-Ağustos 1915)

ÖZ Tahsin, "Murad I ile Emir Süleyman'a ait iki Vakfiye", *Tarih Vesikaları*, No: 4 (Aralık 1941)

PİRENNE Henri, *Economic and Social History of Medieval Europe*, Newyork, 1937

PİRENNE Henri, Histoire de l'europe, Paris-Brüksel, 1936

PİRENNE, H. - L. HALPHEN - A. RENAUDET - E. PERROY, *La fin du moyen-âge*, Paris, 1931

POLO Marco, *The Travels of Marco Polo* (çev. Aldo Ricci), Londra, 1931

RAMBAUD Alfred-Ernest LAVISSE (Ed.), *Histoire générale du IVe siecle Jusqu'a nos Jours*, I-XII, Paris 1895-1935

RİTTER Helmut, "Celaleddin Rumî", *İA*, III

RUNCİMAN S., "Byzantine trade and industry", *The Cambridge History of Europe*, II, Cambridge, 1952

SAĞLAM → Osman Ferid

SAYIN → Abdurrahman Vefik
SEİF Theodor, "Der Abschnitt über die Osmanen in Şukrullah's Perseischer Universal-geschichte", *Mittelungen zur Osmanischen Geschichte*, II (1925)
SEVİM Ali, "Anadolu Selçuklularına Dair Bir Eseri: Ravzatü'l-Küttâb ve Hadîkatü'l-Elbâb", *Tarih Vesikaları*, No: 3 (18) (Mart 1961)
SİLBERSCHMİDT Max, *Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi*, İstanbul, 1930
Sipehsâlâr Menâkıbı = *Terceme-i Risale-i Sipehsâlâr be-Menakıb-ı Hazret-i Hudavendigâr*, (çev. Midhat Baharî Hüsami), İstanbul, 1915
Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Tarih-i Solakzâde (Tarih-i Âl-i Osman li-Solakzâde)*, İstanbul, 1297 (1880)
STRAUSS E., "Prix et salaires à l'époque Memlouke, *La Revue des études islamiques*, 1949
STRECK, "Avâsım", *İA*, II.
Şıkarî, *Karamanoğulları Tarihi (Şikarî Tarihi)*, Konya, 1946
TEKİNDAĞ Şehabettin, "Karamanlılar", *İA*, VI
TOGAN Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946
TOYNBEE Arnold J., *Civilisation on Trial*, Londra, 1948
TURAN Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar,* Ankara, 1958
TURAN Osman, "Selçukî Kervansarayları", *Belleten*, No:39 (Temmuz 1946)
TURAN Osman, "İkta", *İA*, V/2
TURAN Osman, "Kılıç Arslan II", *İA*, VI
TURAN Şerafettin, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bâyezid Vak'ası*, Ankara, 1961
TURAN Şerafettin, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", *Belleten*, No: 126 (Nisan 1968)
Türk Dil Kurumu, *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi,* III, Ankara, 1947
UĞUR → M. Ferit
ULUSOY → Ahmed Tevhid
UZUNÇARŞILI → İsmail Hakkı
UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, İstanbul, 1941
UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara, 1947; II, Ankara, 1949
UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa" *Belleten*, No: 9 (Ocak 1939)
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Gazi Orhan Bey'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi", *Belleten*, No:34 (1945)
UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, "Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa", *Belleten*, No: 91 (Temmuz 1959)
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Akçe", *İA*, I
UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, "Defterdâr", *İA*, III
UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, "Germiyan-oğulları", *İA*, IV
ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye Çağdaş Düşünce Tarihi,* I-II, Konya, 1966
VASİLİEV A.A., *Histoire de l'empire byzantin,* II, Paris, 1932

VAUGHAN D.M., *Europe and Turk*, Liverpool, 1954
William of Rubruck, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern parts of the world*, (çev. W. Rockhill) yy. (1900)
WİTTEK Paul, *Menteşe Beyliği,* Ankara, 1944
WİTTEK Paul, "Zur Geschichte Angoras im Mittelalter", *Festschirft für Georg Jacob*, Leipzig, 1932
WİTTEK Paul, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", *Belleten*, No: 27 (Temmuz 1943)
YALTKAYA M. Şerefeddin, "Bedreddin Simavî", *İA*, II
YAMAN Talat Mümtaz, *Kastamonu Tarihi*, İstanbul, 1935
YASAR → Hüseyin Hüsameddin
YAZAR → Mehmed Behcet
YAZIKSIZ → Necib Âsım; Mehmed Ârif
Yazıcızade Ali, *Selçuknâme-Tevârih-i Âl-i Selçuk* (Seldjoucides d'Asie mineure d'après İbn Bîbî. Texte turc publié d'après les Mss. de Leide et de Paris) (Ed. M. Th. Houtsma), Leiden, 1902
Yazıcızade Ali, Selçukname, Topkapı Sarayı Ktp. Revan Köşkü Kit., Yazm no: 1391
YİNANÇ → Mükrimin Halil; Enverî
YİNANÇ Mükrimin Halil, "Akkoyunlular", *İA*, I
YİNANÇ Mükrimin Halil, "Danişmendliler", *İA*, III
YÜCEL Yaşar, "Çoban-Oğulları Beyliği", *DTCFD*, XXIII / 1-2 (1965)
ZAMBAUR, E. de, "Krat", *İA*, VI
ZEYDAN Corci, *Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi*, I-V, İstanbul, 1328-1329 (1912-1913)
ZİNKEİSEN J.W., *Geschichte des Osmanischen Reich in Europa*, I-VII, Hamburg, 1840-1863

DİZİN

Abaka Han 154
Abaşka 165
Abaşka Noyin 159
Abbasî İmaparatorluğu 489-491
Abbasîler 82, 308, 492, 494, 536
Abdurrahman Gazi 112
Abdülkadir Geylânî 244
Abid Çelebi 385
Aclan Bey 135,136
Ada köyü 612, 626
Adana 35, 73, 405, 472, 688
Afrika 320, 459, 461, 479, 498, 499, 501
Afyon 147, 511, 515, 521, 65 (bk. Karahisar-ı Devle)
Afyonkarahisar 90, 108, 169, 170 (bk. Karahisar-ı Devle)
Ağaçeri Türkmenleri 146
Ahî Kadem 252
Ahî Yakub 252
Ahlat 52, 59, 72, 75, 90, 322, 375
Ahmed (Celayir Sultanı) 228
Ahmed (Menteşoğlu) 259
Ahmed (Şehzade) 682, 684, 685
Ahmed Eflâkî 40 (bk. Eflâkî)
Ahmed Niğidî 43, 121
Ahmed Paşa 218, 219, 562
Ahmed Paşa (Hersekzade) 662
Ahmed Teküdar 154
Ahmed Tevhid (Ulusoy) 357
Ahmed Yesevî 44, 45
Ahmedî 103, 104, 114
Ahmediye 381
Akbıyık 411
Akça Koca 206
Akçakoca Türkmenleri 401
Akçakoyunlu aşireti 504
Akdeniz 34, 95, 180, 305, 308-310, 312-314, 317, 319, 322, 323, 378, 459, 470, 479, 480, 482, 483, 485, 488-495, 497, 498, 500, 501, 505, 687
Akhisar 262
Akkerman 496
Akkilise köyü 677
Akkoyunlu Devleti 468
Akkoyunlular 218, 467, 469, 470, 472, 474
Aksaray 35, 61, 63, 64, 77, 79, 90, 113, 143, 145, 147, 175, 255, 310, 322, 324, 464
Aksaray Sancağı 635
Aksarayî 157, 159, 166, 323, 324, 379 (bk. Kerimeddin Aksarayî)
Akşehir 35, 66, 90, 97, 113, 118, 121, 143, 163, 164, 166, 167, 175, 176, 184, 216, 219, 232, 233, 235, 241, 241, 256, 262, 462, 464, 515, 515
Akşemsedin 411
Aktav Tatarları 133
Aktay 226, 227
Akyazı 133, 206
Alâaddin Ali Bey 211, 219, 223, 224
Alâaddin Ertena 217
Alâaddin III 120
Alâaddin Keykubâd I 33, 37, 49, 52, 54, 55, 58, 59, 69, 72, 73, 75, 82, 86, 88, 92, 97, 103-108, 114, 115, 123-126, 128, 133, 140, 141, 171, 198, 297, 319, 325, 356, 467
Alâaddin Keykubâd II 62, 145, 146
Alâaddin Keykubâd III 41, 71, 87, 102-104, 119, 121-124, 127, 128, 130, 131, 139, 150, 151, 154-161, 163, 164-166, 168, 174, 176, 183, 185-187, 209, 224, 254, 385, 386

Alâaddin Paşa 185
Alâaddin (Şehzade) 260, 264
Alâeddin Ali (Şehzade) 685
Aladağ 100, 148
Alâiye 35, 77, 78, 90, 106, 479, 495
Alanya 479 (bk. Alâiye)
Alaşehir 34, 83, 93, 198, 221, 328
Alâüddevle Bey 471, 474
Âli 119, 251, 282 (bk. Mustafa Âli)
Ali Bahadır 63
Ali Bey 149, 260, 357, 359, 471
Ali Bey (Taşanoğlu) 234
Ali Çelebi 681
Ali Paşa 237, 281
Ali Paşa (Mora Sancakbeyi) 515
Ali Paşa (Vezir) 226, 227, 231
Alişîr ailesi 87
Alişîroğlu 124
Alişîroğulları 93, 107, 128
Almanlar 483, 486, 488, 492, 497
Almanya 309, 311, 317, 318, 333, 335, 484, 485, 489, 498
Alp 105
Altın-Ordu Devleti 225, 226, 340, 497
Amasra 461
Amasya 28, 31, 48, 66, 69, 75, 88, 118, 120, 122, 148, 156, 164-166, 174, 177, 181, 186, 187, 203, 208, 212-214, 216-220, 232-234, 240, 249, 253-257, 261, 268-270, 282, 338, 384, 385, 392, 397, 417, 424, 442, 465-468, 473, 475, 515, 524, 526, 570, 612, 684 (bk. Simre)
Andronikos II 127
Ankara 33, 35, 48, 53, 58, 67-71, 77, 85, 86, 90, 93, 102, 106-108, 114-116, 118-120, 122, 123, 125, 137, 149, 157, 164, 165, 181, 187, 204, 208, 210-213, 215, 217-219, 223-225, 228- 230, 232, 233, 236, 238-240, 242, 247, 249, 253-255, 262, 265, 269, 283, 290, 304, 310, 335, 338, 348, 358, 392, 464, 511, 514-516, 521, 569, 617, 625, 639, 650, 684
Ankara Sancağı 426, 449
Antakya 308
Antalya 32, 34, 35, 53, 56, 60, 63, 79, 82, 83, 87, 90, 97, 108, 123, 129, 146, 147, 158, 159, 164, 165, 180, 252, 259, 260, 263, 320, 323, 327, 328, 375, 470, 479, 495, 511, 685
Antep 515
Anvers 485
Arabistan 456, 459, 547
Arap Noyin 385
Arap Yarımadası 474, 479
Araplar 317, 404, 405, 490, 677, 679
Argun Han 154, 155, 156
Arif Çelebi 42, 377, 385
Armutlu köyü 681
Arnavutlar 478
Arnavutluk 459
Artukoğulları 73, 107
Âşıkpaşazâde 48, 222, 378, 381, 383, 471
Aşut Bey 84
Atlantik 488
Atlas Okyanusu 485, 493, 494, 500
Atranos (Orhaneli) 432, 436, 559, 671
Avarlar 316
Avlonya 687
Avusturya 335, 498, 516
Ayasluğ (Selçuk) 233, 238, 526, 612
Aydın 44, 48, 87, 124, 127, 215, 216, 221, 232, 238, 242, 243, 245-247, 255, 258, 259, 328, 505 (bk. Güzelhisar)
Aydın İli 263
Aydın Vilâyeti 579
Aydınoğulları 94, 119, 221, 228, 250, 339
Aykut Alp 112, 179
Azerbaycan 247, 316, 379, 469
Aziz bin Erdeşir Esterâbâdi 218, 340

Baba İshak 46, 59, 60
Baba Resul 246
Baba Zünnun 412
Bafra 247, 256
Bağdat 35, 73, 74, 229, 310, 404, 405, 435, 442, 461, 472, 476, 480, 491, 511, 639
Bahaeddin Erzincanî 145
Bahaeddin Veled 33, 45, 379
Bahtiyar Bey 211
Bakırküresi 257, 258
Balat 426
Balıkesir 135, 136, 172, 328, 401, 505, 562, 614, 622
Balıklı köyü 632
Balkanlar 260, 261, 267, 269, 297, 317, 320, 328, 329, 331, 333, 335, 344, 388, 389, 398, 416, 476, 479, 481, 497, 498
Baltaoğlu 240
Baltık 96, 309, 313-317, 318, 321, 483, 485, 488, 497, 500

Baltu 155, 156, 168
Balya 607
Barbaros Hayreddin 459
Basra 35, 73, 308, 318, 320, 482, 639
Baybars 42, 65, 70, 100, 324
Baycu Noyin 34, 60, 63, 146, 164
Bayezid I 97, 103, 191, 215,216, 221-231, 233-236, 246-248, 253-255, 257, 264, 265, 270, 281, 285, 300, 301, 328, 331, 333, 339, 345, 348, 349, 351, 358, 366, 387, 574, 589, 594
Bayezid II 442, 472-474, 496, 499, 521, 533, 591, 592, 612, 613, 642, 648, 652, 653, 678, 684, 685
Bayezid Paşa 235, 240, 248, 250, 251, 281, 282
Bayezid (Şehzade) 219, 220, 467, 679, 688
Bedevi Çadırı 251
Bedevi Çardağı 238, 241, 251, 255, 259, 273, 282
Bedreddin Hutenî 147
Bedreddin Ruzba 143
Bedreddin (Şeyh) 241-248, 256, 267
Bekir Ali 609
Belçika 483, 486
Belgrat 511
Bergama 135, 209, 258, 589, 596, 614
Berkuk 220
Besni 223, 461
Beylerbeyi 448
Beypazarı 175, 212, 213, 232, 262
Beyşehir 157, 216, 241, 256, 262, 262, 462
Beyşehir Gölü 167
Biçeroğlu (bk. Hamza Bey)
Biga 251, 359
Bilalzade 656
Bilecik 102, 108, 126, 127, 129, 180, 196, 204, 268, 342, 513
Birgi 44
Boğdan 260
Bolu 53, 123, 129, 135, 164, 165, 175, 206, 209, 258, 329, 375, 466, 686
Bolvadin 232
Boşnaklar 478
Bozköy 669
Bozok 471, 473, 688
Bozok Sancağı 426
Bozoklu Türkmenleri 472
Börklüce Mustafa 245, 248
Braudel F. 677
Britanya 484
Bruges 485
Buçuktepe 273, 274, 301, 359
Budak Bey 471, 473
Budin 442, 461
Bulgar Dağı 78, 104, 462, 464
Bulgaristan 226, 227, 243, 246, 268, 506
Bulgarlar 342
Burak Bey 240
Burgaz 137
Bursa 34, 43, 48, 97, 102, 108, 110, 111, 119-121, 130, 132-136, 177, 181, 188, 195, 196, 204, 205, 208, 209, 218, 228, 232, 236, 237-240, 244, 248-256, 261, 264, 268, 269-272, 274, 275, 281, 282, 284, 290, 291, 303, 305, 320, 329, 330, 331, 338, 342, 346, 349-351, 356, 359, 378, 389, 393, 397, 398, 401, 407, 408, 417, 418, 425, 428, 430-432, 435, 436, 438, 443, 444, 448, 460, 464, 503, 504, 506, 507, 511, 512, 514-517, 521-527, 529, 537, 538, 542, 545, 562, 569, 570, 573, 578, 589, 593, 595, 596, 598, 600, 605, 607-609, 612-619, 622, 626, 629, 630, 632-634, 637, 639, 644, 645, 647-650, 653, 656, 657, 662, 663, 671, 679-681, 684-686
Bursa Sancağı 505, 618

Candar 219, 221
Candarlılar 118, 129, 261
Candaroğulları 91, 92, 111, 119, 120, 124, 135, 139, 153, 172-175, 215, 216, 218, 232, 237, 254, 256-258, 263, 465, 467, 474
Canik 218, 254, 258, 261 (bk. Samsun)
Canik Vilâyeti 256
Celâl (Şeyh) 412
Celâleddin Harezmşah 59, 75, 198, 322
Celâleddin Karatay 124, 143, 144, 145
Celâleddin Mahmud bin Emîrü'l-Hâc 149
Celâleddin Rûmî 25, 32 45, 46, 47, 379, 410 (bk. Mevlânâ)
Celâyirliler 177
Cem Sultan 594
Cem (Şehzade) 684
Cemaleddin Hutenî 145
Cemaleddin (Vezir) 156
Cemudar Han 156
Cemudar Noyin 155

Ceneviz 35, 479, 482, 483, 493, 495
Cenevizliler 95, 317, 320, 406, 465, 484, 485, 496, 499, 500
Cengiz 224
Cenova 307, 312, 313, 328, 498
Cezayir (Adalar) 428
Cezayir 429, 461
Champagne 309
Charlemagne 311
Cihanşah 469
Cimri 66, 67, 68, 86,100, 124, 148, 149, 151, 170, 380 (bk. Gıyaseddin Siyavuş)
Corci Zeydan 293
Cüneyd Bey 249, 256
Cüneyd-i Bağdadî 409

Çaldıran 473, 475, 503
Çalapverdi (Sasabeyoğlu) 571
Çanakkale 88, 139, 320, 329
Çanakkale Boğazı 251
Çandarlı Ali Paşa 411
Çandarlı Halil Paşa 282
Çandarlı Kara Halil 244
Çandarlızade Ali Paşa 383
Çandarlızade İbrahim Paşa 282
Çankırı 90, 106, 119, 175, 232, 254, 257, 35, 637
Çarşamba Suyu 222
Çekirge 626
Çelebi Mehmed 234, 249, 261 (bk. Mehmed I)
Çepnioğulları 544
Çetmioğlu 542
Çin 316, 321, 322, 323, 482, 489, 490
Çingeneler 404, 405
Çoban Bey 71, 72, 84, 85, 167, 209 (bk. Hüsameddin Çoban Bey)
Çobanoğulları 86, 91, 92, 105, 107, 124, 125, 129, 139, 153, 154, 175, 186
Çorum 48, 74, 90, 119, 175, 203, 211, 220, 472
Çukurova 72, 78 241, 336, 375, 461, 464, 465, 468, 472, 473, 482
Çumra 455

Dalmaçya 498
Danimarka 485
Dânişmend Gazi 174
Dânişmendiye 97, 102, 122, 123, 128, 132, 152, 163, 169, 171, 172, 174, 208, 209
Dânişmendiye Vilâyeti 48, 63, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 90, 91, 119, 121, 131, 137-139, 141, 153, 157, 162, 165, 169, 173, 180, 186, 203, 212, 214, 215, 236, 253, 254, 261
Dânişmendliler 53, 85, 86, 125, 139, 141
Dânişmendoğulları 124
Darende 223
Davud Bey 210
Davud Çelebi 613
Deliorman 243
Demirhan 135, 136
Deniz Çelebi 543
Denizli 53, 87, 123, 124, 129 , 252, 323, 328, 375, 515
Develikarahisar 471
Devletşah 120, 154
Devletşahoğulları 173
Dik köyü 575
Dil İskelesi 129
Dimboz Gazâsı 130
Dimetoka 137, 138, 305, 351, 417
Direkli 593
Divriği 223, 473
Diyarbekir 35, 52, 69, 70, 72, 73, 74, 90, 91, 125, 150, 154, 156, 158, 165, 310, 375, 389, 392, 475, 476, 504, 511, 513, 535, 536, 546, 580, 637, 638, 639
Dobruca 342
Doğan Bey 302
Domaniç 123, 125, 127, 129
Dubrovnik 406
Duka 607
Dulkadir Beyliği 214, 217
Dulkadiroğulları 241, 405, 461, 464, 468, 471, 473
Dursun Bey 135, 136, 571
Dursun Fakıh 385
Dündar 103
Dündar Bey 124, 264
Düsturname 104

Ebu Hanife 409
Ebu Said 469
Ebu Said Bahadır Han 175, 176
Ebussuud Efendi 415, 544, 684
Ece Bey 136
Edebâlî (Şeyh) 206, 385
Edirne 137, 138, 211, 212, 214, 227, 232, 233, 236-239, 241, 249-252, 254, 255, 261, 267-275, 281, 282, 290, 300, 305,

329, 330, 338, 339, 343, 349, 351, 358, 359, 366, 388, 389, 393, 399, 417, 418, 428, 435, 443, 458, 460, 505-507, 511, 514, 516, 517, 521, 526, 598, 600, 634, 639, 650, 663, 679, 680
Edremit 139, 542, 543, 562, 589, 686
Edward II 484
Eflâk 248, 255, 260
Eflâkî 42 (bk. Ahmed Eflâkî)
Ege Denizi 318, 327, 406, 479
Eğridir 160, 233
Eğrigöz 216
Eğrikesri 216
Elâzığ 546
Elbistan 51, 63, 71, 74, 148, 461, 472, 473
Elbistan Ovası 147
Elkas Mirza 657
Elvan Fakih 424
Emevîler 308
Emin Taceddin 66
Emineddin Mikâil 65, 66
Emîr Çoban 157
Emîr Kızıl 86
Emir Mahmud bin Emir 616
Emir Mehmed Buharî 594
Emîr Mende 105
Emîr Sultan 261, 269
Emir Sultan Camii 632
Emîr Süleyman 221
Emîr-i dâd 143
Emirdağ 262
Enez 441
Engürü 164 (bk. Ankara)
Engürüs 262 (bk. Macaristan)
Enverî 104, 105, 106, 107, 114
Erciş 476
Erdek 593
Ereğli 114, 473
Ermenak 65, 66, 68, 77, 471
Ermeni 21, 27, 35, 297, 389, 406, 408, 452, 500
Ermeni Vilâyeti 52, 59, 90
Ermeniler 72, 75, 335, 343, 346, 377, 398, 404, 466, 512
Ertena Bey 71, 72, 119, 137, 139, 209, 213
Ertena Beyliği 117, 118, 137, 171, 177, 181, 220, 332, 340
Ertenaoğlu Ali Bey 218
Ertenaoğlu Mehmed Bey 211
Ertenaoğulları 76, 77, 78, 115, 120, 172, 176, 214, 217, 218, 254, 279, 325
Ertenaoğlu Cafer Bey 210
Ertuğrul / Bey / Gazi 102-106, 108-112, 114-116, 118, 122, 123, 125-127, 133, 303
Ertuğrul (Şehzade) 221, 229
Erzincan 35, 51, 52, 60, 63, 69, 76, 143, 149, 150, 155, 157, 158, 185, 193, 217, 223-228, 247, 256, 263, 324, 461, 462, 471, 515
Erzurum 34, 35, 51, 52, 58, 59, 60, 67, 75, 100, 158, 263, 310, 322, 337, 375, 380, 389, 392, 469, 475, 504, 511, 524, 558, 657
Eskişehir 35, 53, 62, 68, 69, 82, 84, 90, 91, 102, 106, 108, 114, 115, 118, 123, 125, 129, 176, 179, 180, 187, 203, 204, 208, 209, 212, 213, 215, 244, 252-254, 323, 329, 375 (bk. Sultanönü; Sultanöyüğü)
Eşboğa Noyin 157
Eşrefoğlu Süleyman Şah 167
Eşrefoğulları 93, 157
Evranos Bey 136-138, 266, 293, 294, 305
Evranosoğulları 240, 250, 251, 353
Eyyubîler 51, 52, 70, 73

Fahreddin Ali 42, 64, 65, 66, 67, 85, 147, 148, 149, 153, 162, 170, 324, 412
Fahreddin Ali Oğulları 66, 84, 86, 124
Fahreddin Ebûbekir Attar 143, 144
Fahreddin Kazvinî 70, 153, 162
Fahreddin (Şeyh) 244
Fatih bk. Mehmed II
Fâzıl Bey 136
Fazlullah (Gebze Kadısı) 239
Fazlullah Paşa 643
Felekeddin Dündar Bey 160
Felemenk 311, 333
Ferâmurz 156
Feridun Bey Münşeâtı 151
Fırat 103, 467
Filibe 138, 226, 305, 340, 343, 429, 432, 511
Filübâd 67
Fîruz Bey 259
Firuzoğlu Ali Bey 252
Flamanlar 483
Flandre 309, 484, 487, 488
Floransa 481, 484, 492
Floransalılar 485
Fransa 309, 313, 333, 484, 485-488, 498
Fransızlar 483, 687

Gabril oğlu Sebayir 607
Galata 426, 427, 441
Gazan Han 119, 127, 130-132, 155-168, 174, 185
Gazi Çelebi 89, 119, 120-123, 132, 163, 199, 208, 209, 212, 253, 254, 270, 384, 386
Gebze 507, 544, 589, 669, 685
Gedegare 121, 163, 166
Gedik Ahmed Paşa 470
Gediz 525, 569
Gelibolu 133, 135-137, 208, 253, 254, 273, 299, 303-305, 329, 330, 332, 441, 506, 523, 524, 570, 577, 623
Gemlik 593
Gerede 233, 236
Germiyan Beyliği 93, 216, 222, 261
Germiyan Türkleri 66, 84
Germiyanlılar 88, 101, 102, 123, 124, 154, 175, 179, 186, 209, 213, 214
Germiyanoğlu 236, 256
Germiyanoğlu Süleymanşah 216
Germiyanoğlu Yakub Bey 127, 128, 222, 261
Germiyanoğulları 85, 87, 92, 107, 111, 118, 119, 127, 134, 135, 138, 172, 173, 176, 203, 212, 215, 219, 221, 228, 238, 251, 263, 339, 341, 349
Geyhatu 153
Geyikli Baba 244
Gıyâseddin Keyhusrev I 49, 52, 55, 57, 83, 93, 105, 198, 315, 328, 356
Gıyâseddin Keyhusrev II 46, 58, 59, 142, 224
Gıyâseddin Keyhusrev III 64-70, 91, 94, 147, 148-150, 152-155, 185
Gıyâseddin Mesud II 41, 68-70, 89, 90, 91, 92, 94, 102, 120, 130, 150, 152, 155, 161, 165, 167, 168, 174, 218 (bk. Mesud II)
Gıyâseddin Siyavuş 67 (bk. Cimri)
Gibbons 109, 342
Gordlevski 57
Gök Alp 104-107
Göksu 462
Göktürk 497
Gönen 562
Gördes 670
Göynük 237, 348
Gözleroğlu 234
Gülçiçek Hatun 285
Gülek Boğazı 241
Gümülcine 305
Gündüz Alp 103-107, 114-116, 123, 127, 206
Gürcistan 35, 82, 376
Gürcüler 377
Güzelhisar 233 (bk. Aydın)

Hacı Alişah 213
Hacı Bayram Veli 411
Hacı Bektaş-ı Velî 37, 46
Hacı Hayreddin Halil Paşa 281
Hacı İbrahim 213
Hacı İlbey 136, 137, 138
Hacı İvaz Paşa 251, 256, 281-283, 290
Hacı Kutluşah 120, 137, 210, 211, 212, 217
Hacı Yunus oğlu Kemal 613
Hacukoğlu 27
Haçlı seferleri 488, 492
Haçlılar 491
Halep 35, 60, 62, 69, 72-74, 77, 95, 145, 229, 389, 461, 472, 473, 511, 512, 515, 616, 638, 639, 688
Halep Türkmen Kadılığı 426
Halil Edhem Bey 356, 358
Halil Paşa 273, 274, 281, 301, 302, 411
Hallac-ı Mansur 409
Hama 162
Hamid 119, 125, 173, 175, 215, 219, 221, 255, 258, 339, 518
Hamid İli 251
Hamid Sancağı 469
Hamid Vilâyeti 262
Hamidoğlu Hüseyin Bey 216
Hamidoğulları 124, 172, 176, 179, 216, 250, 93
Hammer 109
Hamza Bey 240, 257-260
Hamza Bey (Şarabdar) 466-468
Hamza Paşa (Rumeli Beylerbeyi) 467
Hansa Ticaret Birlikleri 483, 485, 488, 496
Harezm 232
Harezmliler 52, 95
Harput 51, 59, 69, 74, 91 106, 150, 310, 322, 363, 392, 468, 472, 511, 546, 558
Hasan Alp 206
Hasan (Şeyh) 71
Hasan Bey (Alparslan oğlu) 256, 261
Hasan Bey 256, 466, 607
Hasan Kebîr (Şeyh) 72, 385
Hasan Paşa 448

Hasan Sagir (Şeyh) 72
Haslar 426
Hatiroğulları 64, 65
Haydar Bey 261
Hayreddin Paşa vakfı 633
Hazar Denizi 497
Hırşine Kalesi 155
Hızır Bey 247, 426
Hızır Çelebi 428
Hızır Reis 459
Hindistan 35, 309, 315, 335, 490, 501, 503, 639
Hint 489, 490, 492, 498, 516, 517
Hint Okyanusu 501
Hintliler 511
Hoca Mehmed 234
Hoca Sadeddin (Müstevfî) 167
Hoca Sadeddin Efendi 383
Hoca Şeyhî 580
Hollanda 485, 486, 488, 516
Hollandalılar 483
Hopa 389
Horasan 375, 379
Hums 158, 159
Humus 229
Hunlar 497
Hüdavendigâr Sancağı 619
Hülâcu Noyin 158, 159
Hülâgü 227
Hüsameddin Çoban Bey 54, 70, 92, 93, 104, 105, 108, 115, 118, 123, 124, 141, 206 (bk. Çoban Bey)
Hüsameddin Germiyanî 149
Hüseyin Bey 618
Hüseyin Hüsameddin 122, 157, 173, 210, 249, 285
Hüseyin Teke (Timur'un torunu) 232

Ilgın 143
Irak 34, 73, 78, 146, 177, 225, 226, 228, 229, 308, 321, 333, 379, 405, 459, 490, 499, 501
Isparta 106, 216, 515, 518, 84, 87
Izgırlıoğlu İsa Bey 263

İbn Cübeyr 34
İbn Haldun 450
İbni Battuta 34, 44, 410
İbni Bibî 40, 95, 149, 157, 323, 381, 476, 478
İbni Kemal 121, 348
İbrahim Bey 124, 154, 173, 260, 262, 84
İbrahim Paşa 251, 274, 281
İbrahim Paşa (Makbul) 655
İbrahim Paşa Sarayı 252
İçel 64, 68, 71, 100, 108, 167, 241, 464, 472, 688
İdincik 593
İdris-i Bidlisî 187, 215, 342, 344, 348, 383, 475, 478
İkinci Kosova Savaşı 263, 301
İlhanlılar 339
İlyas 259
İlyas (Şarabdar) 252, 262
İlyas Bey 124, 571, 619
İmâdeddin Bayezid Çelebi 234
İnalcık, Halil 57
İnaloğlu 238
İnanç Bey 149
İnce Balaban 294
İne Bey 236
İnegöl 114, 126-128, 133, 206, 244, 303, 401, 608
İngilizler 483, 484
İngiltere 311, 313, 333, 485-488, 516
İnönü 53, 108, 114, 125, 129, 180, 203, 204, 329
İnönü Sancağı 206
İnöz 441
İoannes Dukas III 312
İpsala 137, 222
İran 17, 19, 20, 35, 71, 72, 74, 76, 78, 89, 150, 153, 160, 161, 162, 164, 166, 174, 209, 224-226, 228, 259, 308, 310, 315, 317, 318, 320, 323, 331-335, 336, 375, 378, 410, 465, 475, 498, 503, 512-516, 538, 596, 639, 641, 654, 657, 677, 679, 680, 686
İran Körfezi 309
İranlılar 511, 524
İrincin 167
İsa Bey (Aydınoğlu) 258
İsa Bey 259
İsa Çelebi 232, 236, 236, 238, 241, 255
İsa, Hz 413, 683
İsfahan 159
İsfendiyar 173, 236, 240, 248
İsfendiyar ailesi 85
İsfendiyar Bey 218, 219, 220, 234, 237, 256, 257, 258

İsfendiyaroğlu Hızır Bey 257
İsfendiyaroğlu Kızıl Ahmed 462
İsfendiyaroğulları 387, 461, 465
İshak Bey 462
İshak Çelebi 571
İshak Paşa 263, 282, 283, 464
İskandinav 483
İskandinavya 485, 489
İskender Paşa 580
İskenderiye 309, 315, 320, 482, 493
İskendername 103
İskenderun 327
İsmail Bey 465
İsmail Bey (Candaroğlu) 466
İsmail (Şeyh) 413, 414, 683
İspanya 313, 486, 488, 498, 677
İspanyollar 483, 487
İstanbul 34, 35, 53, 70, 85, 87, 106, 108, 111, 115, 129, 130, 134, 135, 179, 180, 188, 224, 239, 239, 249, 263, 270, 271, 320, 322, 329, 330, 333, 338, 343, 345, 349, 378, 387-389, 393, 394, 398, 399, 406-408, 410, 411, 413, 414, 416-420, 422, 425-429, 433, 435, 436, 441, 442, 460, 461, 462, 464, 467, 469, 475-478, 495, 503, 505-507, 511, 512, 514-517, 519-521, 526, 535, 536, 542, 544, 545, 560, 569, 570, 588, 593, 598, 600, 609, 611-613, 615, 625, 629, 631, 634, 635, 639, 650, 657, 663, 679, 681, 685, 686
İstanbul Boğazı 238, 273, 305, 318, 329
İstanoz (Korkuteli) 259, 260
İsveç 316, 485
İtalya 309, 333, 484, 487, 488, 496, 499, 503, 677
İtalyanlar 398, 479, 482, 492-494
İvad Yiğitbaş 293, 294
İzmir 87, 233, 246, 255, 258, 259, 328, 470, 511
İzmiroğlu Cüneyd Bey 238, 239, 250, 255, 258, 259
İzmit 35, 43, 128-130, 133-136, 180, 188, 204, 208, 268, 273, 329, 330, 342, 426, 429, 430, 443, 505, 622
İzmit sancağı 428
İznik 34, 35, 43, 97, 181, 103, 105, 106, 108, 115, 116, 119, 123, 125, 128, 129, 130, 132-134, 179, 180, 188, 196, 204, 205, 208, 241, 244, 245, 252, 254, 268, 284, 303, 305, 312, 329, 330, 343, 347, 349, 351, 416, 524, 613, 686
İznik Gölü 129, 131
İzzeddin Keykâvus I 58, 191, 324
İzzeddin Keykâvus II 40, 41, 62, 63, 65, 66, 68, 70, 90, 91, 124, 144-148, 150, 152, 153, 156, 341
İzzeddin Kılıçarslan 49
İzzeddin Kılıçarslan II 49, 57
İzzeddin Kılıçarslan III 57
İzzeddin Mehmed Bey 156, 157
İzzeddin Mehmed (Kadı) 145, 146

Japonya 497
Jorga 109

Kadı Burhaneddin 76-78, 120, 217-220, 223, 224, 227, 247, 332, 339
Kâfir Samsun 257
Kafkasya 316, 478, 496
Kâğıthane 426
Kahire 442, 461, 472, 505
Kalecik 232, 254, 257
Kamereddin Memleketi 100, 108
Kantakuzenos 136
Kanunî bk. Süleyman I
Kapudağı Yarımadası 131
Karaburun 247
Kara Cafer 293
Kara Cebeş 179
Kara Devletşah 233
Kara Halil 245, 284
Kara Mürsel 179
Kara Rahman oğlu Hamza 273
Kara Servet 262
Kara Tatarlar 226, 227, 228, 230, 300, 339
Kara Timurtaş Paşa 223, 282
Kara Yahya 234
Kara Yusuf 223, 228, 247, 256
Karaağaç 216
Karaburun 242, 243, 245, 246, 248
Karaca Bey 71
Karacabey 685
Karacadağ 106, 108, 114-116, 125, 126
Karacahisar 103, 104, 114, 126-129, 130, 204, 206, 286, 305, 347, 349, 385, 416
Karadeniz 34, 35, 96, 134, 135, 139, 179, 226, 316-318, 320- 322, 332, 335, 375, 388, 458, 459, 474, 479, 482, 492-497, 499-501, 536

Karahisar 62, 147, 259
Karahisar-ı Devle 70, 83, 106, 108, 123, 65, 66, 85, 86, 90 (bk. Afyon / Afyonkarahisar)
Karahisar-ı Sâhib 170 (bk. Afyon)
Karakoyunlular 469
Karakoyunlu Yusuf 247
Karaman 78, 97, 106, 108, 147, 173, 221, 237, 325, 332, 462, 464, 471, 472, 473, 509, 514, 558, 562, 564, 653 (bk. Lârende)
Karaman Bey 65
Karaman Beyliği 222, 232, 263, 462
Karaman Tarihi 186
Karaman Türkleri 380
Karaman Türkmenleri 64
Karamanlılar 76, 78, 87, 91, 117, 120, 135, 154, 167, 172, 174, 176, 177, 179, 186, 187, 209-211, 214, 218, 254, 255, 260, 261, 279, 300, 327, 340, 469, 471
Karamanoğlu 148, 149, 240, 262, 275, 468
Karamanoğlu Alâaddin Bey 222
Karamanoğlu İbrahim Bey 260, 263, 462, 466
Karamanoğlu Kasım Bey 470
Karamanoğlu Mehmed Bey 66, 68, 124, 148, 168, 241, 256, 259, 260, 420
Karamanoğlu Süleyman Bey 210, 211
Karamanoğlu Yahşi Bey 120
Karamanoğulları 71, 79, 88, 102, 113, 118, 119, 125, 127-129, 137, 138, 164, 168, 175, 181, 185, 212, 213, 217, 219, 221, 236, 251, 253, 325, 381, 384, 387, 461, 464, 465, 467, 470, 472, 474
Karamanoğulları Tarihi 381
Karasi Beyliği 135, 136
Karasioğulları 172, 339, 465
Karasungur 124
Karayülük Osman Bey 224
Karesi 119, 131, 132, 134, 173, 187, 213, 236, 238, 253, 255, 680
Karesi Bey 174, 208
Karesi Beyliği 118, 133, 134, 139, 163, 165, 201, 208
Karesi Türkmenleri 339
Kars 375, 389
Kasım Bey 256, 257, 258, 259, 466, 468
Kasım Paşa 273, 587
Kasımpaşa 427
Kastamonu 53, 67, 68, 70, 79, 85, 86, 89-92, 94 105, 106, 118, 119, 123, 124, 125, 129, 135, 148, 150, 154, 156, 164, 165, 169, 172, 174, 175, 180, 186, 197, 204, 215, 219, 220, 222, 223, 232, 257, 258, 259, 281, 282, 35, 375, 392, 461, 465, 466, 513, 515, 570
Kastamonu Vilâyeti 256
Katalan 82, 131
Kayırhan 59
Kayıtbay 471
Kayseri 21, 27, 31, 35, 42, 48, 57, 65, 69, 71, 74, 75, 77, 79, 90, 93, 100, 113, 118, 120, 121, 141, 143, 147, 148, 163, 164-166, 175, 176, 181, 203, 208, 210, 213, 214, 217, 219, 220, 297, 310, 322, 324, 338, 339, 376, 392, 393, 417, 459, 460, 461, 464, 468, 471, 472, 511, 513-515, 519, 521
Kayseriye 157
Kazdağı 401
Kazım 464
Kazova 66, 67, 68, 149, 234, 235
Kefe 121, 310, 496
Kelkit Boğazı 466
Kemah 461, 467, 473
Kemaleddin Kâmvar 37
Kemaleddin Tiflisî 156
Kemalpaşazâde 215, 216, 226, 227, 229-231, 244, 295, 381, 382, 388, 411, 413, 478, 496
Kepsut 562
Kerimeddin Aksarayî 40, 100 (bk. Aksarayî)
Kıbrıs 35
Kıpçak 297, 389
Kıpçak Tatarları 230, 310
Kırım 68, 90, 150, 152, 227, 228, 230, 35, 389, 459
Kırşehir 77, 79, 90, 142, 164, 176, 232, 241, 310, 322, 472
Kızıl Ahmed 466
Kızıl Bey 84, 93, 206
Kızıldeniz 501
Kiev 497
Kiğı 52
Kilikya 64, 72, 77, 90, 176, 309, 315, 323
Kitagu 154
Kite 578, 589, 593, 609, 619, 686
Koca Mehmed Paşa 282
Kocaeli 134, 135, 206, 686
Konur Alp 206

Konya 18, 21, 22, 25, 31, 33, 35, 41, 42, 48, 52, 53, 55, 58, 60-69, 71, 74-79, 86, 88-91, 93, 102, 105, 113-116, 118, 120, 122, 124, 126-128, 137, 140, 142-150, 152, 153, 155, 158, 159, 161, 163-168, 173-176, 183, 184, 186, 187, 193, 199, 203, 208-211, 213-216, 221-223, 256, 262, 297, 310, 322, 332, 338, 356, 360, 362, 376, 377, 384-386, 392, 393, 410, 417, 420, 435, 459, 460-462, 464, 467, 471, 478, 493, 509, 511, 513, 514, 519, 521, 527, 550, 600, 612, 635, 650, 684, 688
Konya Vilâyeti 236
Korkud 442
Korkuteli bk. İstanoz
Korucu Doğan 301
Kosova Savaşı 221, 270, 281, 282, 300
Koyulhisar 466, 467, 468
Koyun Alisi 569, 595, 596
Koyunhisar 129, 130
Kozan bk. Sis
Köngurtay 155
Köpekoğlu 234, 238
Köprü 234
Kör Melikşah 239
Kösedağ 60, 142, 224, 225, 323, 325, 376, 470
Kösedağı Savaşı 36, 229, 311, 322
Köstence 506
Kötürüm Bayezid 218, 219, 220
Köyceğiz 366
Kritovulos 346
Kubat Bey 612, 617
Kubat Bey bin Abdullah 616
Kubatoğlu Alâaddin Ali Bey 234
Kudüs 656
Kula Şahin 262, 345
Kurşunlu 593
Kurşunlu köyü 637
Kurt Hasan 259
Kutluğşah 156, 177
Kuzey Denizi 309, 313, 483, 485, 486, 488, 500
Küçük Ermenistan 35, 43, 58, 72, 310, 324, 375, 376, 482
Küçük Mustafa 257
Küre 513
Kütahya 48, 53, 70, 77, 83, 84, 86, 90, 93, 123, 126, 129, 216, 232, 233, 252, 262, 263, 281, 328, 329, 375, 408, 432, 436, 444, 680
Kütahya Kalesi 600

Lala Şahin 138, 284, 381
Lala Şahin Paşa 279, 280, 281, 304
Lârende 77, 147, 164, 175, 262, 461, 464, 514 (bk. Karaman)
Las İli 259
Latinler 467
Lazar (Sırp kralı) 219
Levon II 58
Limni Adası 249
Litvanya 496
Lizbon 485
Londra 484, 485, 662, 663
Louis XI 484
Lutfi Paşa 478
Lü'lü 279, 381
Lü'lü Paşa 138, 212, 280, 283, 304
Lübnan 481
Lüleburgaz 138

Macaristan 260, 269, 459, 496, 498 (bk. Engürüs)
Mahmud 259
Mahmud Bey 124, 209
Mahmud Paşa 464, 507
Mahmud Paşa (Vezirâzam) 465
Malatya 31, 35, 51, 58, 59, 69, 74, 91, 141, 150, 203, 220, 223, 229, 310, 322, 339, 392, 461, 472, 473, 546
Malazgirt 17, 36, 75, 79, 80, 81, 253, 307, 317, 336, 409, 446
Malkoç Bey 229
Maltepe 685
Manastır 687
Manisa 94, 222, 273, 273, 274, 275, 282, 505, 669
Manyas 589
Maraş 51, 63, 65, 71, 72, 74, 90, 461, 468, 472, 473
Mardin 35, 72, 73, 74, 476, 546
Marsilya 482, 498
Maveraünnehir 469
Medine 456, 547, 630, 656
Mehmed Bey 92, 210, 618
Mehmed bin Cihangir 236
Mehmed Çelebi 232-241, 247, 248, 251, 252, 255, 256, 257, 271, 281, 295, 358, 359 (Çelebi Mehmed / Mehmed I)

Mehmed Ertena II 213
Mehmed I 242, 246, 249, 253, 265, 268, 290, 351, 458, 461, 462 (bk. Mehmed Çelebi)
Mehmed II 110, 263, 271, 273-275, 282, 283, 285, 300-302, 325, 345, 357, 359, 360, 378, 387, 388, 398, 403, 410, 411, 414, 418, 420, 425, 441, 443, 457, 461, 462, 465-467, 469-472, 474, 495, 496, 499, 506, 520, 526-528, 532, 533, 535, 571, 574, 575, 577, 579, 585, 586, 590, 591, 612, 617, 631, 635, 636, 640, 642, 643, 673, 675, 677, 684
Mehmed (Attar Musa oğlu) 436, 609
Mehmed (Şehzade) 657
Mehmed Bey (Aydınoğlu) 86, 101, 412
Mehmed Bey (Emîr-i Büzürg) 124
Mehmed oğlu Mahmud 609
Mehmed Sultan bin Cihangir 232
Mekke 456, 547, 630, 656
Melik Gazi 52
Melik-i Muazzam 52
Memlûkler 34, 52, 74, 158, 161, 162, 176, 214, 220, 318, 320, 322, 327, 331, 351, 461, 465, 468, 472, 473
Menderes 337
Mengücekli 141
Menteşe 124, 173, 216, 221, 228, 238, 255, 258, 259, 263, 401
Menteşe Beyliği 259
Menteşeoğlu 250
Menteşeoğlu Yâkub Bey 259
Meriç 305
Merzifon 258
Mesih Paşa 429
Mesud II 119, 121-124, 128, 131-133, 139, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 162-164, 166, 169, 171, 183, 185-187, 199, 203, 208, 209, 212, 213, 224, 253, 254, 270, 297, 325, 327, 333, 356, 357, 384-386, 465, 526 (bk. Gıyaseddin Mesud II)
Mesud (Ankara Meliki) 90
Mevlânâ 18, 22, 33, 37, 42, 47, 399, 400, 409, 478
Mevlânâ Hamza 262
Mevlid 381
Meyyafarikîn 52, 69, 90
Mezid 235, 262
Mısır 32, 34, 43, 70, 71, 73-75, 78, 96, 154, 157, 159, 161, 162, 164, 176, 177, 219, 308-310, 312-316, 320, 331-335, 375, 405, 459, 468, 471, 472, 474, 482, 490, 493, 499, 501, 512, 679, 680
Midilli 656
Mihaliç 589, 685
Mihaloğlu 239, 240
Mihaloğlu Mehmed Bey 241, 251, 282
Mihaloğulları 250, 353
Mirçe (Eflâk Beyi) 237
Mizan Hanı 524
Moğollar 27, 158, 310, 311, 314, 315, 317, 318, 322-324, 337, 341, 376, 379, 380, 386, 392, 464, 481, 482, 491, 492, 495, 497, 677
Molla Fenârî 248, 269, 285
Molla Güranî 411
Molla Hüsrev 285, 411, 426, 428
Molla Kaabız 413, 414, 683
Mora 332, 515
Mouzalon 129
Mudanya 593, 608, 671
Mudurnu 206, 244, 347
Muğla 328, 616
Muhammed Hudâbende 162, 166
Muhammed, Hz. 362, 413, 424, 683
Muhammediye 381
Muhiddin Arabî 45
Muhiddin (Aydınoğlu) 618
Muhlis Paşa 183
Muhlîs (Şeyh) 385
Muineddin Pervâne 100, 147, 380, 61, 63, 64, 85
Muizeddin Tuğrulşah 58
Murad I 103, 117, 118, 120, 138, 139, 188, 190, 196, 205, 211-214, 216-221, 225, 228, 231, 245, 254, 259, 264-266, 268-270, 277, 279, 280, 283-285, 293-295, 297, 300, 302-305, 331, 333, 339, 343, 357, 366, 383, 417, 574, 587, 594, 632, 633
Murad II 249-253, 257-263, 265, 269, 271-275, 282, 283, 285, 290, 295, 300-302, 350, 352, 359, 360, 386-388, 417, 418, 441, 442, 458, 462, 476, 533, 537, 574, 575, 577, 579, 584, 585, 588, 589, 626, 629, 643
Murad III 516
Murad (Şehzade) 137
Murad oğlu İbrahim 569
Musa Çelebi 232, 235-241, 245, 250-252, 255, 256, 281, 358

Muslihiddin Musa Çelebi 284
Mustafa 274
Mustafa Âli 295, 382, 383 (bk. Âli)
Mustafa Bey 607
Mustafa Çelebi 221, 232, 241, 248-251, 257, 258, 265, 272, 274, 282, 301, 359, 619
Mustafa (Şehzade) 260, 441, 464, 470, 688
Mustafa oğlu Mehmed 609
Musul 35, 69, 72, 476
Muş 52, 72, 90
Muzaffereddin Alp Yörük 154
Muzaffereddin Yoluk Arslan 91, 150 (bk. Yoluk Arslan)
Mübarizeddin Umur Bey 87
Mübarizeddin Çavlı 52
Mücireddin Emirşah 70, 153, 156, 162
Müeyyed (Melik) 461
Mühezzibeddin 142
Müneccimbaşı 114, 119
Münşeatü's-Selâtin 293
Mürted Ovası 234
Müslüman Samsun 257

Napoli 470
Nasireddin (Nusreddin) Ahmed 170
Nasireddin Bahtiyar Bey 210
Nasireddin Mehmed Bey 210
Nâsır (Melik) 156, 158, 159
Nasuh 569, 596
Necmeddin (İmam) 62
Necmeddin Nahcivanî 62, 145
Necmeddin Veled-i Tûsî 144
Neşrî 114, 126, 233, 383, 643
Niğbolu 223, 224, 228, 249, 331
Niğde 61, 64, 65, 77, 79, 90, 113, 118, 156, 175, 176, 203, 241, 249, 461
Niksar 52, 74, 119, 121, 234, 236
Nizameddin Ali 146
Nizameddin Hurşid 145
Nizameddin Yahya 158
Nizamü'l-Mülk 142
Norman 82
Norveç 485
Novaberde 612
Novgorod 309, 311, 316, 317, 497
Nureddin (Şeyh) 232, 236
Nusret 143

Oğlan Şeyh 413, 414, 683
Oğuz 386, 476
Oğuz Han 102, 104, 384, 386, 387
Oğuzlar 109, 336
Ohri 687
Olcaytu Han 132, 162, 163, 166, 167, 174
Ordu 223
Orhan Bey / Gazi 37, 97, 115, 117, 119, 130, 133-139, 177, 185, 187, 188, 195-197, 201, 205-214, 241, 244, 248, 264, 268, 277, 279, 280, 283-285, 293-296, 298, 304, 305, 324, 327, 333, 339, 347, 351, 356, 357, 360, 366, 377, 382-384, 386, 389, 397, 412, 420, 429, 630
Orhan Çelebi 240
Orhan İmareti 408
Orhaneli bk. Atranos
Oruç 251, 282
Oruç Bey 125, 230, 258
Osman Bey / Gazi 97, 102, 103, 108-119, 122, 125-134, 151, 153, 163, 165, 179, 180, 183, 185-187, 196, 197, 199-201, 203-207, 264, 286, 303-305, 341, 347, 383-386, 389
Osmancık 218, 234, 261
Osmanlı Beyliği 97, 102
Osmanlı Devleti 109
Osmanlılar 88
Osmanoğulları 85, 90, 111, 173
Otlukbeli 470, 471, 474

Pasinler 106
Paşayiğit 240, 263, 340, 347, 353
Payas 327, 479, 511
Pendik 515
Pervâne 173
Pervâne Muineddin Süleyman 148
Pervâneoğulları 124, 129, 139, 169, 170, 175, 186
Pir Ahmed 462, 464
Pîr Ömer 247, 256
Pirî bin Timur 619
Piza 307, 312, 328
Pizalılar 482
Polatlı 262
Polonya 335, 481, 496, 497, 498, 516
Pontus 376
Portekiz 313, 483, 486, 488, 498
Portekizliler 487, 501

Rakka 375, 476
Ramazanoğulları 405, 461, 462, 468, 472, 473
Ramazanoğulları Beyliği 72
Ramazan (Mültezim) 609
Ren 480

Rodos 406, 470
Roma 482
Romanya 269, 459, 496, 506
Rum Mehmed Paşa 464
Rum Vilâyeti 76-78, 121, 217, 218, 220, 247, 254, 265, 583
Rumeli 448
Rumeli Akıncı Bey 470
Rusya 82, 96, 35, 268, 309, 311, 313, 316-318, 320, 322, 335, 481, 482, 485, 486, 488, 489, 496, 497, 499, 501, 503, 612
Rükneddin Kılıçarslan Bey 218
Rükneddin Kılıçarslan IV 40, 61, 62, 63, 64, 65, 70, 90, 124, 144, 145, 146, 147, 152
Rükneddin Kılıçarslan V 153, 154
Rükneddin Kılıçarslan (Melik) (V.) 91, 143
Rükneddin Süleymanşah II 93, 315, 105, 107, 49, 55, 57

Sâ'dü'd-Devle 153
Sadeddin Köpek 58
Sadreddin Konevî 25, 410
Safa Bey 629
Safranbolu 232, 252, 258, 323
Sâhib Atâoğulları 111, 169, 170
Sakarya 130, 134, 149, 179, 339
Sakız 406
Salur Bey 124
Samsa Çavuş 98, 112, 179
Samsun 152, 156, 234, 247, 248, 256, 257 (bk. Kâfir Samsun; Müslüman Samsun)
Sandıklı 281
Saruca Paşa 273, 274, 282, 290
Saruhan 119, 125, 131, 132, 173, 215, 216, 221, 238, 242, 250, 255, 258, 263, 290, 339, 347
Saruhanlılar 339
Saruhanoğulları 221
Saruyatı 125
Savcı 264
Sayın Han 146
Seki 593
Selânik 249, 305, 339, 343, 350, 388, 460, 511, 516
Selçuk bk. Ayasluğ
Selçuk Hatun 506
Selçuklular 264
Selim I 391, 411, 412, 414, 459, 473-475, 503, 513, 515, 533, 537, 538, 592, 601, 614, 626, 636, 648, 653, 678-680, 682, 684, 685
Selim II 684
Semerkand 235
Serez 249, 526
Seydişehir 216, 256
Seyfeddin Ayaba 141
Seyfeddin Emîr Kızıl / Kızıl Bey 54, 141
Seyidgazi 256
Seyyid Nasuh 632
Sırbistan 260, 269, 459, 642
Sırpsındığı 351
Silifke 462, 470, 471
Silvan bk. Meyyafarikîn
Simav 216
Simre 51, 67, 69, 102, 119, 120, 121, 148, 150, 163, 165, 166, 167, 173, 209, 385, 386 (bk. Amasya)
Sinan Bey 240, 262
Sinan bin Alemşah 619
Sinan Paşa 284
Sinop 34, 53, 56, 61, 64, 67, 74, 79, 82, 85, 89, 97, 104, 106, 119-121, 123, 129, 148, 152, 158, 163, 166, 170, 172, 175, 180, 186, 191, 209, 218-220, 232, 237, 257, 258, 263, 327, 335, 340, 392, 461, 465-467, 479, 506, 511
Siroz 612
Sis (Kozan) 144, 157
Sivas 21, 28, 32, 35, 40, 41, 43, 48, 51, 53, 55, 60, 69, 70, 71, 73-75, 77, 85, 89, 91, 126, 128, 140, 144, 150, 154, 157, 159, 163-165, 203, 210, 213, 214, 217-220, 224, 229, 235, 247, 254, 255, 310, 322, 323, 338, 340, 376, 385, 392, 393, 417, 435, 459, 460, 462, 468, 469, 472, 511, 519, 521, 679, 684
Sivrihisar 175, 176, 213, 232, 241, 254, 255, 256, 262
Siyavuş 148, 380 (bk. Cimri)
Slavlar 316
Sofya 260, 294, 305, 343
Soğanlı köyü 632
Soğanlık 669
Solak Karaca 230
Solakzâde 114, 285
Söğüt 106, 115, 122, 125-127, 129, 151, 172, 173, 180, 196, 197, 201, 203, 329, 584, 589
Suğdak 105
Sultan Han 146
Sultan Mescidi 235
Sultan Veled 412

Sultanhanı 63
Sultanönü (Eskişehir) 115, 116, 213
Sultanöyüğü 91, 104, 105, 106, 213 (bk. Eskişehir; Sultanönü)
Sumagar 385
Sumla köyü 578
Suriye 34, 43, 73, 103, 148, 158, 159, 161, 225, 226, 228, 229, 308, 309, 314, 316, 318, 320-323, 327, 333, 335, 405, 459, 468, 474, 481, 482, 490, 493, 499, 501, 512, 535, 536, 679
Süle köyü 633
Sülemiş 127, 128, 131, 156, 156, 157, 158, 159, 165, 168
Süleyman 283, 412
Süleyman Paşa (Candaroğlu) 220, 223
Süleyman (Şehzade) 119, 224
Süleyman Bey bin Hamza 428
Süleyman Çelebi 221, 231-233, 235-240, 248, 250, 255, 281, 301, 358, 366
Süleyman I 383, 404, 405, 413-415, 434, 457, 459, 460, 476, 477, 503, 504, 526, 527, 533, 542, 592, 601, 604, 611, 614-617, 637, 639, 641, 642, 654-657, 663, 674, 679-687
Süleyman Paşa 135-137, 206, 211, 219, 279, 280, 293, 304, 339, 348, 366
Süleyman Paşa (Şehzade) 303
Süleyman Şah 103
Sürmeli Çukur 106
Süveyş 314, 318, 320, 501

Şâdgeldi Paşa 122, 211, 212, 218
Şah İsmail 473, 474, 475, 503, 513, 515, 538, 654, 679
Şah Melik 104, 107, 232
Şahin Paşa 283
Şam 32, 35, 43, 52, 59, 60, 65, 72, 73, 74, 127, 229, 375, 389, 404, 405, 442, 461, 472, 505, 511, 512, 515, 639
Şarkîkaraağaç 68
Şarkîkarahisar 256, 258, 470
Şehabeddin Paşa 273, 274, 282, 283, 301
Şehadet Camii 177
Şehinşah (Şehzade) 653
Şehrizur 461
Şehsuvar Bey 471
Şehsuvaroğlu Ali Bey 473
Şemseddin Hasoğuz 143
Şemseddin İsfahanî 60-62, 142, 143-145
Şemseddin Mahmud 143
Şemseddin Mardinî 42
Şemseddin Mehmed 170
Şemseddin (Sâhib-i âzam) 148
Şemseddin Tuğrâyi 62, 145
Şemseddin Yavtaş 143, 144
Şeref Düveynî 34
Şeref Hatîr 147
Şerefeddin Osman 156
Şeydişehir 462
Şikârî 186, 340, 381
Şile 685
Şirvan 657
Şükrullah 262

Taceddin Kızıl 385
Taceddinoğulları 223
Tahirten Bey 228
Tahmasp 657
Taraklıboru 258
Taraklıyenicesi 348
Tarsus 78, 461, 468
Taşeli 260, 262
Tatarlar 389
Tavşanlı 216, 589
Tebriz 71, 142, 150, 154, 157, 158, 162, 164, 174, 177, 310, 323, 472, 475, 476, 511
Teke 238, 685
Teke İli 259
Tesalya 249
Tevarih-i Âl-i Osman 345
Tırhala 589
Timur 91, 222, 224-226, 228-235, 237, 240, 242, 246, 247, 249, 252, 253, 255, 261, 264, 265, 300, 340, 345, 348, 386, 387, 401, 411, 424, 468, 469, 470, 495
Timurtaş 120, 377
Timurtaş Bey 71, 167, 281, 295
Timurtaş Paşa 209, 251, 258, 281
Tire 222, 233, 526
Togurtay 68
Tokat 74, 76, 105, 107, 118, 119, 120, 132, 158, 162, 166, 175, 217, 218, 233, 234, 236, 238, 240, 241, 247, 253-255, 259, 269, 338, 392, 417, 466, 468, 471, 511, 515, 52, 521, 524, 570, 58, 684
Tokat Sancağı 575, 576
Toktamış 226
Torlak Kemal 245, 246
Toskana 328, 481, 484, 485, 492
Toynbee, A 501
Toz Bey 105
Trabzon 310, 461, 465, 467, 468, 471, 474, 511, 570, 653

Trabzon Rum İmparatorluğu 32, 35, 223
Trakya 100
Tuğaçar Noyin 156
Tuna 222, 226, 268, 340, 388, 459, 480, 498
Turgut 179, 472
Turgut Alp 206, 244
Turhan 219
Turhan Bey 250, 251, 273
Turhanoğulları 353
Türkmenler 404

Uğurlu 63
Ulubad 236
Ulubad Gölü 250, 251, 272
Uluborlu 68, 233
Uludağ 505, 523
Ulukışla 35
Umman Denizi 501
Umur 251, 282
Umur Bey (Aydınoğlu) 233, 332
Umur Bey (Savcıoğlu) 87
Urallar 497
Urfa 69, 72, 90, 309, 375, 472, 476, 504, 546
Uzun Hasan 462, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 474

Ümit Burnu 501
Üsküdar 135, 426, 428, 429, 441, 505-507, 515, 542-544, 593, 607, 622, 626, 677
Üsküp 343, 347, 353
Üveys 259

Van 52, 59, 72, 90, 389, 476, 657
Vardar 339, 350, 388, 458
Varna Savaşı 271, 272
Varna zaferi 300
Varsak 472
Varsak Türkmenleri 464
Vasıl köyü 612
Veled Çelebi 22
Venedik 307, 309, 312, 316, 328, 470, 479, 482-485, 493, 495, 496, 498
Venedikliler 95, 320, 323, 496, 499, 500
Volga ırmağı 497

Yağıbasan 84, 116
Yağıbasanoğulları 55, 93
Yahşi Bey 136, 258
Yahudi İsmail 608
Yahudiler 334, 343, 389, 398, 404, 406-408, 452, 500, 512, 515, 516, 524, 534, 608
Yakacık 669
Yâkub Bey 85, 87, 117, 236, 238, 255, 85
Yakub bin Alişîr 87
Yakub Çelebi 221
Yakub oğlu Süleyman 609
Yakub Paşa 424
Yakub (Şehzade) 264
Yalakâbâd 330 (bk. Yalova)
Yalova 129, 130, 330
Yalvaç 216
Yanbolu 248
Yanya 687
Yarhisar 127, 133, 206
Yâsef, Hz. 102
Yavlak bk. Yoluk
Yazıcızâde 84, 104-106, 109, 119, 381, 387
Yazıcızâde Ali 215, 386, 476
Yeğenoğlu Medresesi 681
Yemen 405
Yenice 349
Yenişehir 108, 129, 130, 133, 172, 188, 204, 206, 305, 342, 416, 589, 675, 681
Yeşilırmak 120, 122, 164, 165, 166, 177, 212, 214, 217, 220, 223, 235, 236, 247, 256, 257, 269, 332, 417, 515
Yoluk Arslan 70, 92, 125 (bk. Muzaffereddin Yoluk Arslan)
Yozgat 471, 472
Yörgüç Paşa 261, 282
Yumurtalık 35
Yunan 152
Yunan Vilâyeti 63, 69-71, 77, 78, 90, 91, 102, 113, 120, 122, 128, 132, 137-139, 147, 152, 153, 156, 159, 162, 163, 165, 172, 173, 175, 176, 203, 212, 236, 253, 255, 261
Yunanistan 269
Yüreğir 72

Zağanos Paşa 248, 283
Zağra 138
Zâhir (Melik) 147, 148
Zahireddin 385
Zahirüddin İli Pervâne 58
Zamantı Kalesi 59
Zara Ovası 239
Zara Vilâyeti 37
Zeytun Kalesi 261
Zinkeisen 109

Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinin bir klasiği. Türklerin egemenliğindeki Anadolu'nun üç yüzyılının sosyal ve ekonomik tarihi ilk kez bu çalışmada bütüncül bir yaklaşımla ele alındı. Türklerin Anadolu'da kurdukları düzenin basitten karmaşığa evrilen yapısı, çok kültürlülüğün gücü ve sorunları, uç beyliğinin bir imparatorluğa dönüşmesinin dinamikleri ilk kez bu eserde ortaya kondu.

Mustafa Akdağ birçoğu hâlâ tarihçilerin gündeminde olan tezleriyle de dikkati çekiyor. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışında yönetim mekanizmasının, Osmanlı Beyliği'nin yükselişinde Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nin rolü bunların en dikkat çekenleri.

Bu son derece önemli ve kalıcı çalışma yenilenmiş basımıyla tarih kitaplığındaki seçkin yerini bir kez daha sağlamlaştırıyor.

Kapak resmi: Kervan, Joseph Méry, Constantinople et la mer Noire, Paris, t.y.

KİTAP

ISBN 978-975-08-1717-5

45 TL

9 789750 817175